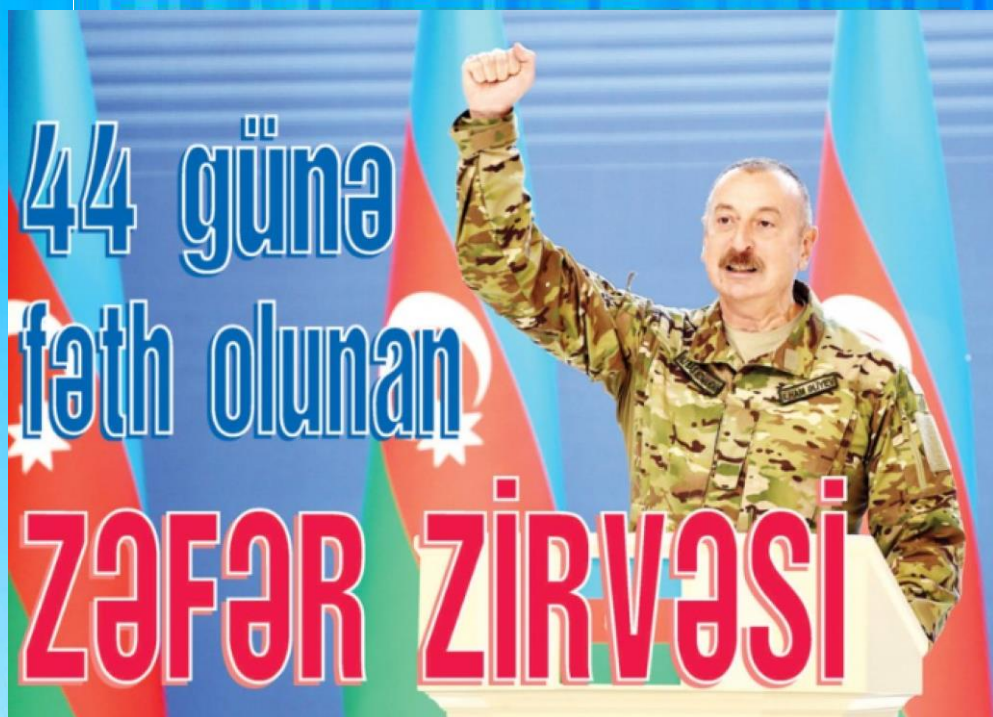

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
DEDICATED TO THE 5TH ANNIVERSARY OF
THE VICTORY
06-08 NOVEMBER 2025**

Azerbaijan / Shamakhi

PROCEEDINGS BOOK

**EDITORS:
Assoc. Prof. Tunzala YUSIFOVA
Dr. Alvan JAFAROV**

ISBN: 979-8-89695-231-2

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
DEDICATED TO THE 5TH ANNIVERSARY OF THE VICTORY
06-08 NOVEMBER 2025**

**Azerbaijan State Pedagogical University
Shamakhi Branch**

**EDITORS: Assoc. Prof. Tunzala YUSIFOVA,
Dr. Alvan JAFAROV**

PROCEEDINGS BOOK

ISBN: 979-8-89695-231-2

Copyright © Liberty

Date: 26.12.2025

Liberty Publishing House

Water Street Corridor New York, NY 10038

www.libertyacademicbooks.com

+1 (314) 597-0372

ALL RIGHTS RESERVED NO PART OF THIS BOOK MAY BE REPRODUCED IN ANY FORM, BY
PHOTOCOPYING OR BY ANY ELECTRONIC OR MECHANICAL MEANS, INCLUDING
INFORMATION STORAGE OR RETRIEVAL SYSTEMS, WITHOUT PERMISSION IN WRITING
FROM BOTH THE COPYRIGHT OWNER AND THE PUBLISHER OF THIS BOOK.

© Liberty Academic Publishers 2025

The digital PDF version of this title is available Open Access and distributed under the terms of the
Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits adaptation, alteration, reproduction and distribution for noncommercial use, without
further permission provided the original work is attributed. The derivative works do not need to be licensed
on the same terms. adopted by Mariam Rasulan

ISBN: 979-8-89695-231-2

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
DEDICATED TO THE 5TH ANNIVERSARY OF THE VICTORY

DATE AND PLACE

06-08 NOVEMBER 2025
Azerbaijan State Pedagogical University
Shamakhi Branch

ORGANIZATION

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)
Azerbaijan State Pedagogical University Shamakhi Branch
(Azerbaijan)
Nakhchivan State University (Azerbaijan)
Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD
(Turkiye)

EDITORS:

Assoc. Prof. Tunzala YUSIFOVA,
Dr. Alvan JAFAROV

PARTICIPANTS COUNTRY (7)

Azerbaijan, Turkiye, Kyrgyzstan, Russia, India, Bangladesh, Pakistan

Total Accepted Article: 126

Total Rejected Papers: 18

Accepted Article (Turkiye): 13

Accepted Article (Other Countries): 113

ISBN: 979-8-89695-231-2

**ORGANIZING COMMITTEE
MEMBER**

Prof. Dr. Jafar JAFAROV

Rector of

Azerbaijan State Pedagogical University

HONORARY CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA

Vice-Rector for International Relations

of Azerbaijan State Pedagogical University

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Asaf ZAMANOV

Vice-Rector for Science and Innovations of Azerbaijan State Pedagogical
University

**CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE OF THE
CONFERENCE**

Assoc. Prof. Tunzala YUSIFOVA

Director of Shamakhi Branch of Azerbaijan State Pedagogical University

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE ORGANIZING

COMMITTEE

Dr. Mustafa Latif EMEK

Head of the Institute of Economic Development and Social Research

CO-CHAIR OF THE CONFERENCE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Hajar HUSEYNOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Konul SAMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Prof. Konul HASENOVA - Azerbaijan State Pedagogical University, Dean of
the Faculty of Philology
Assoc. Prof. Arastun MEHDIYEV - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Prof. Gulshan NOVRUZOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Prof. Elsever ASADOV - Nakhchivan State University
Assoc. Prof. Elburus VALIYEV - Nakhchivan State University
Assoc. Prof. Ganira ASGAROVA - Nakhchivan State University
Assoc. Prof. Zulfiya ISMAYIL - Nakhchivan State University
Assoc. Prof. Sadig GARAYEV - Institute of Botany, Ministry of Science and
Education of Azerbaijan, member of the AYB and RYB.
Dr. Shalala SEYIDOVA – Deputy Director for Social and Humanitarian Issues of
the Shamakhi Branch of the ASPU
Dr. Shasaddin MIKAYILOV – Assistant Director of the Shamakhi Branch of the
ASPU Senior lecturer. Qahira SHAHBAZOVA – Dean of the Pedagogical Faculty
of the
Shamakhi Branch of the ASPU
Senior lecturer. Ruqiyya BABASHOVA – Head of the Education Department of the
Shamakhi Branch of the ASPU
Senior lecturer. Vasile RAZIMI – Head of the Library and Electronic Resources
Department of the Shamakhi Branch of the ASPU
Senior lecturer. Matanat RAHIMOVA – Head of the Information and
Communication Technologies Department of the Shamakhi Branch of the ASPU
Dr. Gulshan MEHDIZADE - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Aynur QAFARLI - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Aygun MAHARRAMOVA - Baku State University
Dr. Alvan JAFAROV - Azerbaijan State Pedagogical University
Susan JABRAYILOVA – Head of the Quality Assurance Department of the
Shamakhi Branch of the ASPU

Scientific Committee

Dr. Firida MUSTAFAYEVA – Head of the Department of Mathematics and
Computer Sciences of the Shamakhi Branch of the ASPU

Assoc. Prof. Eyvaz EMINALIYEV – Literature and Their Teaching Technology of
the Shamakhi Branch of the ASPU

Dr. Malik MELIKOV - Head of the Department of Pedagogy and Psychology of the
Shamakhi Branch of the ASPU

Dr. Tarana AKBARI – Head of the Department of Social and Special Subjects of
the Shamakhi Branch of the ASPU

Assoc. Prof. Mayil ALIJANOV - Associate Professor of the Department of Social
and Special Subjects of the Shamakhi Branch of the ASPU

Assoc. Prof. Subhan TALIBLI - Associate Professor of the Department of Social
and Special Subjects of the Shamakhi Branch of the ASPU

Prof. Salih OZTURK - Namik Kemal University

Prof. Metin AKAR Bilecik Sheikh Adebali University

Prof. Ismayil KAZIMOV - Nasimi Institute of Linguistics of the Academy of
Sciences of the Republic of Azerbaijan

Prof. Metin AKICI - Ege University

Prof. Muratgeldi SOYEGOV - Turkmenistan-Turkey University

Prof. Fikrat TURKMEN - Ege University

Prof. Shuayip KARAKAS - Ankara Gazi University

Prof. Yaşar KALAFAT Hacettepe University

Prof. Yavuz AKPINAR Boğaziçi University

Prof. Naciyya SULTAN - Ankara Gazi University

Prof. Mamatkul CURAYEV - Alisher Navoi Institute of Language and Literature of
the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan

Prof. Ariuka GELYAYEVA - Kabardino-Balkarian State University.

Prof. Bakytgul KULJANOVA - Al-Farabi Kazakh National University

Assoc. Prof. Ruslan ABDULLAYEV - Azerbaijan State Oil and Industry University

Assoc. Prof. Tarana SHUKURLU - Nasimi Institute of Linguistics of ANAS

Assoc. Prof. Gulahmed IMANOV - Baku State University

Assoc. Prof. Nurlana ALIYEVA - Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Abulfaz AZIMLI - Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Iman JAFAROV - Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Ali HASHIMOV - Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Asim MAMMEDOV - Mingachevir State University

Assoc. Prof. Baba MAHARRAMLI - Nasimi Institute of Linguistics of ANAS

Assoc. Khumar MAMMADOVA - Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Saadat SHIKHIYEVA - Baku Eurasia University

Assoc. Prof. Kemale GAHREMANOVA - Baku State University

Assoc. Prof. Nazila ABDULLAZADE - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Gulshan MAHARRAMOVA - Azerbaijan University of Languages

Dr. Aygun MAHARRAMOVA - Baku State University

Dr. Tarana NAGIYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Necat BIRINCI - Istanbul Aydin University

Dr. Farida TAHIROVA - TMEA Department of Language, Literature and Art
Lexicography

Dr. Yüce KAFGAZ - Erzurum University

Dr. Imperiya KHALIPAYEVA - Dagestan State Pedagogical University

Dr. Tudora ARNAUT - Shevchenko Kyiv State University

Doç. Dr. Gülşen MEHERREMOVA - Azərbaycan Diller Üniversitesi

Doç. Dr. Vladimir Ionov - N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Marina Smagina - N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Vusala Gusanova - N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet
Üniversitesi

Assist. Prof. Muntazir MEHDI - National University of Modern Languages

Doç. Dr. Gülahmet İMANOV - Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Natalya YAGUNOVA - N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Dr. Aygün MEHERREMOVA - Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Elvan CAFEROV - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV - Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi

Dr. Cavit POLAT - Iğdır Üniversitesi

Aytaç MEMMEDOVA - Odlar Yurdu Üniversitesi

PHOTO GALLERY

zoom Workplace Toplantı - Hall-1 Giriş yapın Kaydediliyor... Görüntüle

Observer hall 1 Fatima's S24 Elmar

Hall-1 Aybaniz Qadaşova Hall 4 Amalya Hasanova iPhoneXoşqadam Fatima's S24 Elmar

Hall-1 Aybaniz Qadaşova

Ses Video Katılımcılar Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Daha fazla Odadan çık

Katılımcılar (8)

Q Katılımcı bul

OH Observ... (Ortak oturum sahibi, ben) HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova E Elmar FS Fatima's S24 H4 Hall 4 Amalya Hasanova I iPhoneXoşqadam J Jala Qa Qulam Əzizov

Windows'u Etkinleştir Windows'u etkinleştirmeniz gerekir. Ayarlar'a gidin. Tümü Sessize Al

12:43 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı - Hall-1 Giriş yapın Kaydediliyor... Görüntüle

Observer hall 1 Fatima's S24 Qerifet Dadasho...

Qulam Əzizov Observer hall 1 Hall 4 Amalya Hasanova

Sekine Memmedova Fatima's S24 Qerifet Dadashova

Hall-1 Aybaniz... Samsung SM-A0... Jalə

Hall-1 Aybaniz Qadaşova Samsung SM-A045F Jalə

iPhoneXoşqadam Elmar

iPhoneXoşqadam Elmar hall-1, Hajiyeva NIGAR 1 atanmamış katılımcı

Katılımcılar (12)

Q Katılımcı bul

OH Observ... (Ortak oturum sahibi, ben) H4 Hall 4 Amalya Hasanova Qa Qulam Əzizov E Elmar FS Fatima's S24 HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova hall-1, Hajiyeva NIGAR I iPhoneXoşqadam J Jala QD Qerifet Dadashova SS Samsung SM-A045F S Sekine Memmedova

Windows'u Etkinleştir Windows'u etkinleştirmeniz gerekir. Ayarlar'a gidin. Tümü Sessize Al

12:52 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı hall-1, Hajiyeva NIGAR adlı kişinir Giriş yapın Kaydediliyor... Görüntüle

Observer hall 1 Observer hall 1

Hall-3 Samira Ş... Hall-3 Samira Şaqavatova

Tərənə Abdulla... Tərənə Abdullayeva

Fatima's S24 Fatima's S24

Qulam Əzizov Hall-1 Aybaniz... Qulam Əzizov Hall-1 Aybaniz Qadaşova

Samsung SM-A... hall-1, Hajiyeva NIGAR Samsung SM-A045F

Katılımcılar (15)

Q Katılımcı bul

OH Obser... (Ortak oturum sahibi, ben)

hall-1, Hajiyeva NIGAR

H4 Hall 4 Amalya Hasanova

HS Hall-3 Samira Şaqavatova

m minaye

ASel Pazylova, Hall-4

FS Fatima's S24

HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova

J Jala

QD Qerifet Dadashova

QO Qulam Əzizov

SS Samsung SM-A045F

S Sekine Memmedova

TA Tərənə Abdullayeva

ZK Zoom kullanıcısı

Windows'u etkinleştir

Windows'u etkinleştirme için Ayarlar'a gidin.

Tümünü Sessize Al

Ses Video Katılımcılar Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Daha fazla Odadan çık

13:24 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı hall-1, Hajiyeva NIGAR adlı kişinir Giriş yapın Kaydediliyor... Görüntüle

Observer hall 1 Observer hall 1

Hall-3 Samira Ş... Hall-3 Samira Şaqavatova

Tərənə Abdulla... Tərənə Abdullayeva

Fatima's S24 Fatima's S24

Qulam Əzizov Hall-1 Aybaniz... Qulam Əzizov

Samsung SM-A... hall-1, Hajiyeva NIGAR Samsung SM-A045F

Katılımcılar (15)

Q Katılımcı bul

OH Obser... (Ortak oturum sahibi, ben)

hall-1, Hajiyeva NIGAR

H4 Hall 4 Amalya Hasanova

HS Hall-3 Samira Şaqavatova

m minaye

ASel Pazylova, Hall-4

FS Fatima's S24

HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova

J Jala

QD Qerifet Dadashova

QO Qulam Əzizov

SS Samsung SM-A045F

S Sekine Memmedova

TA Tərənə Abdullayeva

ZK Zoom kullanıcısı

Windows'u etkinleştir

Windows'u etkinleştirme için Ayarlar'a gidin.

Tümünü Sessize Al

Ses Video Katılımcılar Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Daha fazla Odadan çık

13:24 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı hall-1, Hajiyeva NIGAR adlı kişinin

Giriş yapın Kaydediliyor Görüntüle

TƏHSİL MƏKANLARINDA TƏTBİQİ VƏ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏLƏRİ
- Məktəblərdə milli ənənələri tanımaq və yaşayış məkanları
- Universitet təhsilində milli və beynəlxalq təfəvvüz

Observer hall 1

Hall-3 Samirə Ş...

Təranə Abdulla...

Fatima's S24

Hall-1 Aybaniz...

Samsung SM-A...

Katılımcılar (15)

Q Katılımcı bul

OH Observ... (Ortak oturum sahibi, ben)

hall-1, Hajiyeva NIGAR

H4 Hall 4 Amalya Hasanova

FS Fatima's S24

HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova

HS Hall-3 Samirə Şaqavatova

J Jala

m minaye

QD Qerifet Dadashova

QE Qulam Əzizov

SS Samsung SM-A045F

S Sekine Memmedova

TA Tarana Abdullayeva

ZK Zoom kullanıcı

Zoom kullanıcı

Windows'u etkinleştir

Tümünü Sessize Al

Ses Video Katılımcılar 15 Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Daha fazla Odadan çık

Ara 13:25 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı Asel Pazylova, Hall-4 adlı kişinin

Giriş yapın Kaydediliyor Görüntüle

Şəkil 1. 2000–2023 yılları arasında dünya DYY girişleri (milyon ABD doları).

Source: UNCTAD, FDI/MNE database.

1. 2008–2009'da düşüş
2. 2010–2015 döneminde toparlanma
3. 2016 sonrasında gerileme
4. 2020'de keskin düşüş
5. 2021'de kısmi toparlanma ve ardından yeniden düşüş

Observer hall 1

Hall-3 Samirə Ş...

Fatima's S24

Hall-1 Aybaniz...

Jala

Zoom kullanıcı

Katılımcılar (13)

Q Katılımcı bul

OH Observ... (Ortak oturum sahibi, ben)

Asel Pazylova, Hall-4

H4 Hall 4 Amalya Hasanova

FS Fatima's S24

HA Hall-1 Aybaniz Qadaşova

HS Hall-3 Samirə Şaqavatova

J Jala

m minaye

QD Qerifet Dadashova

QE Qulam Əzizov

SS Samsung SM-A045F

ZK Zoom kullanıcı

Zoom kullanıcı

Windows'u etkinleştir

Tümünü Sessize Al

Ses Video Katılımcılar 13 Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Daha fazla Odadan çık

Ara 13:29 8.11.2025

zoom Workplace Toplantı - Hall-1 Giriş yapın Kaydediliyor Görüntüle

Observer hall 1

Pakiza ALIYEVA

Observer hall 1

User

Halk 2 Abdulla Mustafayev

User

Windows'u Etkinleştir Windows'u etkinleştirmek için Ayarlar'a gidin.

Ses Video Katılımcılar 4 Sohbet Tepki ver Paylaş Toplantı bilgileri Uygulamalar Kaydı duraklat/durdur Ara odalar Daha fazla Odadan çık

Ara

14:24 8.11.2025

Nov 8 14:22

zoom Workplace Meeting - Hall-2 Recording... View

Participants (2)

OH Observer hall 2 (Co-host, me)

A Amid

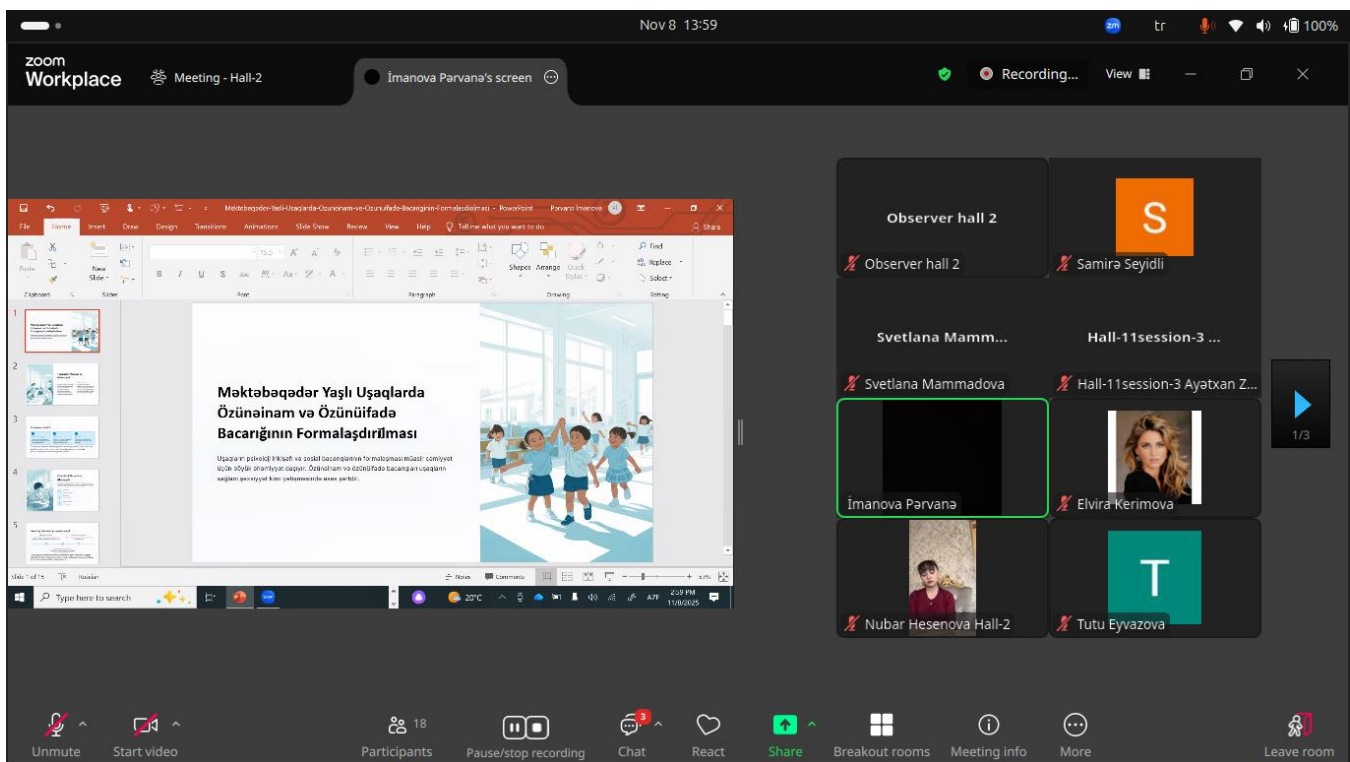
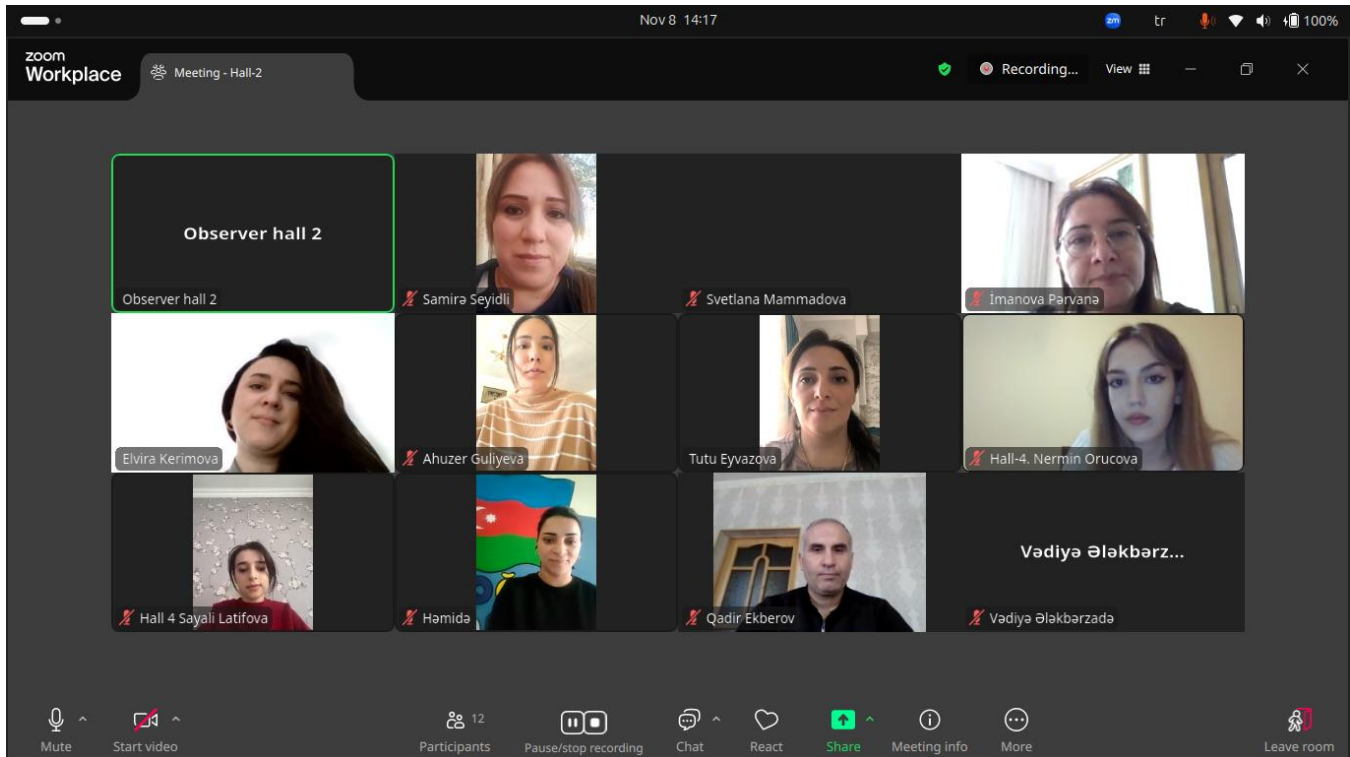
Observer hall 2

Observer hall 2

Amid

Unmute Start video Participants 2 Pause/stop recording Chat React Share More Leave room

Mute All

Nov 8 13:23

zoom Workplace Meeting - Hall-2

Recording... View

Participants (19)

Find a participant

OH Observer hall 2 (Co-host, me)

HA Hall-11session-3 Ayatxan Ziyad Isgandarov

MA Maral Agayeva

NarminHasanova

AG Ahuzer Guliyeva

Elvira Kerimova

Halk 2 Abdulla Mustafayev

H4 Hall 4 Sayali Latifova

Hall-2 İsmayıl Omarlı "Keşikçidağ" DTMQ

HN Hall-4. Nermin Orucova

H Həmidə

NH Nubar Hesenova Hall-2

PA Pakiza ALIYEVA

Qadir Ekberov

Mute All

Unmute Start video Participants Pause/stop recording Chat React Share More Leave room

Observer hall 2 Svetlana Mamm... Maral Agayeva

Observer hall 2 Svetlana Mammadova Maral Agayeva Hall-11session-3 Ayatxan Ziy...

Elvira Kerimova Nubar Hesenova Hall-2 Tutu Eyvazova NarminHasanova

Qadir Ekberov Halk 2 Abdulla Mustafayev Samira Seyidli Pakiza ALIYEVA

İmanova Parvana Ahuzer Guliyeva Hall-4. Nermin O... Hall 4 Sayali Lati...

Ahuzer Guliyeva Hall-4. Nermin Orucova Hall 4 Sayali Latifova

Nov 8 12:59

zoom Workplace Meeting - Hall-2

Recording... View

Participants (15)

Find a participant

OH Observer hall 2 (Co-host, me)

T Tutu Eyvazova

AG Ahuzer Guliyeva

Elvira Kerimova

Halk 2 Abdulla Mustafayev

H4 Hall 4 Sayali Latifova

Hall-2 İsmayıl Omarlı "Keşikçidağ" DTMQ

HN Hall-4. Nermin Orucova

H Həmidə

NH Nubar Hesenova Hall-2

NarminHasanova

Qadir Ekberov

S Samira Seyidli Hall2

Vədiyyə Ələkbərzadə

Mute All

Unmute Start video Participants Pause/stop recording Chat React Share More Leave room

Observer hall 2

Observer hall 2 Tutu Eyvazova Nubar Hesenova Hall-2

Tutu Eyvazova

Nov 8 12:49

zoom Workplace Meeting - Hall-2

Recording...

Observer hall 2

Observer hall 2

Qadir Ekberov

Halk 2 Abdulla Mustafayev...

Participants (13)

Find a participant

- OH Observer hall 2 (Co-host, me)
- Qadir Ekberov
- AG Ahuzer Guliyeva
- Halk 2 Abdulla Mustafayev
- H4 Hall 4 Sayali Latifova
- Hall-2 İsmayıl Omarlı "Keşikçidağ" DTMQ
- HN Hall-4. Nermin Orucova
- H Hamida
- NH Nubar Hesenova Hall-2
- NarminHəsənova
- T Tutu Eyvazova
- TA Təranə Abdullayeva
- VB Vədiyə Əlakbərzadə

Mute All

Unmute Start video Participants Pause/stop recording Chat React Share More Leave room

Nov 8 12:43

zoom Workplace Meeting - Hall-2

Recording...

Observer hall 2

Observer hall 2

Qadir Ekberov

Halk 2 Abdulla Mustafayev

Participants (10)

Find a participant

- OH Observer hall 2 (Co-host, me)
- Halk 2 Abdulla Mustafayev
- H4 Hall 4 Sayali Latifova
- Hall-2 İsmayıl Omarlı "Keşikçidağ" DTMQ
- HN Hall-4. Nermin Orucova
- H Hamida
- NarminHəsənova
- Qadir Ekberov
- T Tutu Eyvazova
- VB Vədiyə Əlakbərzadə

Mute All

Unmute Start video Participants Pause/stop recording Chat React Share More Leave room

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE DEDICATED
TO THE 5TH ANNIVERSARY OF THE VICTORY
06-08 November 2025**

**Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)
Azerbaijan State Pedagogical University Shamakhi Branch (Azerbaijan)
Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD (Türkiye)**

CONGRESS PROGRAM

Meeting ID: 884 2447 8604

Passcode: 080808

<https://us02web.zoom.us/j/88424478604?pwd=s9AtykrxIwyXO09aDb1CZEdnBBaqt.1>

PARTICIPANT COUNTRIES (7):

Azerbaijan, Türkiye, Kyrgyzstan, Russia, India, Bangladesh, Pakistan

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Ali ÖZDEMİR**

**Meeting ID: 897 0755 8402
Passcode: 090909**

OPENING CEREMONY

06.11.2025

11:00-12:30 – SHAMAKHI

Prof. JAFER JAFAROV

Rector of Azerbaijan State Pedagogical University
HONORARY CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

*

Prof. Asaf Zamanov

Vice-Rector for Science and Innovations of Azerbaijan State Pedagogical University
CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE OF THE CONFERENCE

*

Prof. Mahira Huseynova

Vice-Rector for International Relations of Azerbaijan State Pedagogical University
CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

*

Assoc. Prof. Elbrus Isayev

Rector of Nakhchivan State University
CO-CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

*

Assoc. Prof. Tunzala Yusifova

Director of the Shamakhi Branch of Azerbaijan State Pedagogical University
CHAIRMAN OF THE CONFERENCE ORGANIZING COMMITTEE

*

Dr. Mustafa Latif Emek

Director General of the Turkish IKSAD Institute
CO-CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

*

Prof. Adil Bakhshaliyev

Dean of the Faculty of History and Geography of Sumgayit State University
The path to the restoration of state sovereignty begins with National Salvation

*

Aytekin Mehmangizi

Patriotic poet, publicist
Voice of Truth

AÇILIŞ MƏRASİMİ

06.11.2025

11:00-12:30 – ŞAMAXI

Prof. CƏFƏR CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin rektoru

KONFRANSIN FƏXRİ SƏDRİ

*

Prof. Asəf Zamanov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin

Elm və İnnovasiyalar üzrə prorektoru

KONFRANSIN ELM KOMİTƏSİNİN SƏDRİ

*

Prof. Mahirə Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin

Beynəlxalq Əlaqələr üzrə prorektoru

KONFRANSIN SƏDRİ

*

Dos. Elbrus İsayev

Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

KONFRANSIN HƏMSƏDRİ

*

Dos. Tünzalə Yusifova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin

Şamaxı filialının direktoru

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN SƏDRİ

*

Dr. Mustafa Latif Emek

Türkiyə İKSAD İnstitutunun Baş direktoru

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN HƏMSƏDRİ

*

Prof. Adil Baxşəliyev

Sumqayıt Dövlət Universitetin

Tarix-coğrafiya fakültəsinin dekani

Dövlət Suverenliyinin bərpasına gələn yol Milli Qurtuluşdan başlayır

*

Aytəkin Mehmanqizi

Vətənpərvər şair, publicist

Haqqın səsi

FACE TO FACE
Session-1, Hall-1. 06.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Elburus Valiyev
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Elburus Vəliyev	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Əbu Həyyanın "Kitab Əl-İdrak Li-Lisan Əl-Ətrak" lüğətindəki Əsl Azərbaycan sözlərinin fonetik, leksik və semantik xüsusiyyətləri
Asya Şahverdiyeva Əfsanə Quliyeva	Azerbaijan State Pedagogical University	XXI əsrdə kimyanın tədrisində təhsil və interaktiv öyrənmə yanaşmalarının əhəmiyyəti
Asya Şahverdiyeva Məleykə Qurbanzadə	Azerbaijan State Pedagogical University	VII sınıfdə kimyanın tədrisində steam yanaşmasının rolu
Əlvən Cəfərov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Türkiyənin 9 Eylül Universiteti Buca təhsil fakültəsində I yarımil və II yarımildə keçirilən dərslərin ADPU-da keçirilən dərslərlə müqayisəli təhlili
Sadiqova Solmaz Azay	Bakı Dövlət Universiteti	“Zəfər günü şanlı tariximizdir”adlı elektron məlumat bazası 44 günlük qələbəmizin öyrənilməsi sistemində
Gunel Mahammad Mammadova	Azerbaijan State Pedagogical University	The impact of technological pedagogical content knowledge on teachers’ self-efficacy: a meta-analytic approach
Arzu Hüseyn qızı Hüseynova	Sumqayıt Dövlət Universiteti	Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin Göz Yaşları” romanında Cənubi Azərbaycan mövzusu
Nəzakət İbrahim qızı Zamanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Tədris metodlarına süni intellektin təsiri
Rahim Həsənov	ADPU-nun Şəki filialı	Şəkidə XVIII-XIX əsrlərə aid qəbir abidələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri
Zərifə Həmidova Mahmud qızı	ADPU-nun Şamaxı filialı	İqlim dəyişmələrinə adaptasiya
Venera Mustafayeva	Azərbaycan Dillər Universiteti	Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal alətlərin təsiri
Nişanə Baxşəliyeva	Azərbaycan Universiteti Təhsildə sosial-psixoloji xidmət	Məktəb mühitinin şagirdin sosial və mənəvi inkişafına təsiri

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

FACE TO FACE
Session-1, Hall-2. 06.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Gulshan Novruzova
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu	Sumqayıt Dövlət Universiteti	Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu
Arzu Hüseyn qızı Hüseynova	Sumqayıt Dövlət Universiteti	Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin Göz Yaşları” romanında Cənubi Azərbaycan mövzusu
Seyfəddin Eyvazov	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Abdulla Qurbaninin “Məmməd Araz üç gün cəbnə bölgəsində” kitabında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi
Svetmira Guliyeva	Azərbaycan Dillər Universiteti	Fransız dilinin qrammatikasının tədrisində süni intellektin rolu, tələbə müstəqilliyinə doğru.
Seyfəddin Eyvazov	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında bədii kolliziya
Əliyeva Kəmalə Arif qızı	Bakı Dövlət Universiteti	Azərbaycan dilində sifətin sintaktik funksiyası
Yeganə Əli qızı Xanlarova	Bakı Dövlət Universiteti	Poeziyada Güney Azərbaycan mövzusu
Gulshan Fəxrəddin gızı Novruzova	Azerbaijan State Pedagogical University	The role of the application of modern learning technologies in the formation of teacher-student cooperation in secondary school
Aynur Akhundlu	Western Caspian University	The Role of Human Capital in Adaptive Organizations
Gülərə Quliyeva Mirhəmid qızı	Bakı Mühəndislik Universiteti	Azərbaycan dilində temporal metaforaların semantik və struktur xüsusiyyətləri
Aytən Qurbanova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	Aşıq yaradıcılığı - Türk dünyasının ortaq milli mədəniyyəti
Əhmədova Mehriban Namiq qızı	Şamaxı Avropa liseyi fizika müəllimi	Molekulyar fizika
Seyidli Samirə Mahir qızı	Şamaxı Dövlət Regional kollec	Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.
Riyad Jafarzadə	Baku State University	Analysis of phyto-ameliorative works carried out to prevent floods in Azerbaijan

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

FACE TO FACE
Session-1, Hall-3. 06.11.2025
Moderator: Dr. Firidə Mustafayeva
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Firidə Mustafayeva	ADPU Şamaxı filialı	Riyaziyyat dərslərində oyun texnologiyaları və innovasiyalar
Səma Xanəhmədova Sərxan Cəfərov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İbtidai sinif şagirdlərində estetik zövqün formalaşdırılmasında təsviri incəsənət dərslərinin əhəmiyyəti
Cəbrayilov Sahib İmran oğlu	ADPU-nun Şamaxı filialı	Müasir Azərbaycan rəssamlığında ənənə və yenilik
Hüseynov Şahin Şahnəsib oğlu	ADPU-nun Şamaxı filialı	Azad olunmuş ərazilərdə ekologiya. mövcud vəziyyət və bərpa perspektivləri
Qasımova Yaqut Qulu qızı	ADPU-nun Şamaxı filialının, baş müəllimi	Azad olunmuş ərazilərdə ekoloji və aqrar bərpa istiqamətləri
Sara Qurbanlı Fikrət qızı	ADPU Şamaxı filialı	Sinfin idarəolunmasında Sorğu və Araşdırma Əsaslı Öyrənmə (Inquiry-Based Learning – IBL) modelinin rolu
Seyidova Şəlalə İltizam qızı	ADPU Şamaxı filialı	Fəal öyrənmə mühitində differensiallaşdırılmış təlim
Şahbazova Qahirə Lələ qızı	ADPU Şamaxı filialı	Təhsilin idarə edilməsi və idarəçilik mədəniyyəti
Ruqiyyə Babaşova Məmməd qızı	ADPU Şamaxı filialı	Söz, ifadə və cümlənin mənasının açılması şüurlu mənimsəmənin əsası kimi
Abdullayev Babək Əlisöhbət oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Vətən müharibəsi. azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi
Balakişiyev Kamal Babakişi oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Ümumi orta təhsil müəssisələrinin fizika kursunda “Mexanikada saxlanma qanunlarının” tədrisində təlim nəticələrinin reallaşdırılması yolları
Aydın Ziyadxan oğlu Adilxanov	ADPU Şamaxı filialı	Praktik psixologiyanın müasir metodları
Mətanət Rəhimova	ADPU Şamaxı filialı	Riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyasının pedaqoji əsasları

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

FACE TO FACE
Session-1, Hall-4. 06.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Eyvaz Eminaliyev
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Eyvaz Eminaliyev Türkan Hüseynova	ADPU Şamaxı filialı	Azərbaycan klassik poeziyasında işlənən şeir şəkilləri: həcv
Səməngül Tacəddin qızı Abdullayeva	ADPU Şamaxı filialı	44 günlük vətən müharibəsi qəhrəmanları milli vətənpərvərlik nümunəsi kimi.
Teybə Əfəndiyeva Aslan qızı	ADPU Şamaxı filialı	Vətən sevgisi və torpaq uğrunda döyüş
Əlişah Eyyubov	ADPU Şamaxı filialı	Həndəsə məsələlərinin təsnifi və həlli metodikası
Çingiz Dadaşov	ADPU Şamaxı filialı	Azərbaycan dövlətinin tarixində 44 günlük vətən müharibəsi ən şanlı səhifədir
Baxşıyeva Sevinc Soltanməcəd qızı Əliyeva Mehparə Məmməd qızı	ADPU Şamaxı filialı	Qalib xalqın qalib lideri
Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Təbiət-cəmiyyət sistemində müasir dövrün qlobal problemləri və onun həlli yolları
Səmədova Aytən Şahin qızı	ADPU Şamaxı filialı	İsmin tədrisində orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri
Ləman Əbdül qızı Mustafayeva	ADPU Şamaxı filialı	Gənclərin sosial mediadan asılılığı və real ünsiyyət bacarıqlarına təsiri
Hüseynova Rəna Kazım qızı Mehbəliyeva Yasəmən Malik qızı	ADPU Şamaxı filialı	İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayidiş
Cəbrayıllova Süsən Eyvaz qızı	ADPU Şamaxı filialı	Böyük şirvanşah I İbrahim
Amid Əliyev Məhəmməd	ADPU Şamaxı filialı	Beynəlxalq müstəvidə süni intellektin məktəbəqədər təhsildə tətbiqi imkanları üstünlüklər və çətinliklər
Nərmanov Rasim Əlisa oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Riyazi Sofizmlərin Rolu və Əhəmiyyəti

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

FACE TO FACE
Session-1, Hall-5. 06.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Subhan Talibli
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Vəsilə Razimi Novruz qızı	ADPU Şamaxı filialı	Təbiətin poetik mənzərəsi abdulla şaiqin uşaq əsərlərində
Sevinc Qasımova	ADPU Şamaxı filialı	Azərbaycan xalq cümhuriyyəti-osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində "Azərbaycan" qəzeti mənbə kimi
Əskərova Yeganə Baxış qızı	ADPU Şamaxı filialı	KIV-də yayımlanan zorakı məzmunlu yazıların yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsiri
Zərifə Cavadova Şamil qızı	ADPU Şamaxı filialı	Ədalətin bərpa olunduğu gün
Malik Malikov Şixbala oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəri əsasları
Təranə Mayıl qızı Əkbəri	ADPU Şamaxı filialı	İbtidai siniflərdə "Həyat bilgisi" dərslərində şagirdyönlü yanaşmaların tətbiqi və onların fəal öyrənməyə təsiri
Mütəllibova Təranə Ağarəhim qızı	ADPU Şamaxı filialı	Regional Təhlükəsizlik Kontekstində Vətən Müharibəsi: Azərbaycan Respublikasının Qələbəsi və Ərazi Bütövlüyünün Bərpası
Talıblı Sübhan Ələkbər oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Məhəmmədağa Zehəbənin əsərlərində Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələləri
Merve Kıran	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Türkiye	Bir şehir, iki kadın, aynı ruh: hurşidbanu natevan ve Süreyya Ağaoğlu üzerinden Şuşa okuması
Eminli Böyükxanım İbrahim Paşayeva Günel Baxşeyiş	Sumqayıt Dövlət Universiteti Sumqayıt Dövlət Universiteti	Müharibə leksikasında milli kimliyin dil vasitəsilə ifadəsi
Ağayeva Tamilla Hüseyn	ADPU Şamaxı filialı	Eşitmə pozulması olan şagirdlərin nitqni inkişaf etdirməyə yönəldilmiş dərslərdən işin təşkili
Dürdanə İntiqam qızı Heydərova	ADPU Şamaxı filialı	Ümumi orta təhsil səviyyəsinin VII sinif fizika kursunda yüksək təlim nəticəsinin əldə edilməsində virtual laboratoriya işlərindən istifadə metodikası
Şahbazov Emin Tofiq oğlu	Şamaxı, Çuxuryurd kənd tam orta məktəbinin direktoru, tarix müəllimi	Qalibiyyətin formalaşmasında vətənpərvərliyin rolu

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONLINE

Hall-1 / 08.11.2025

Moderator: Assoc. Prof. Eyyub Karimov

Meeting ID: 884 2447 8604 / Passcode: 080808

Baku Local Time: 13:30-15:30

Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Aşırılı Aysel Rasim qızı	AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu	Mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: rasionallıq, mədəni kontekst və kapitalizmin mənəvi böhranı
Xəyalə Arif qızı Məmmədova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Məktəb mühitində inklüziv mədəniyyətin formalaşması: psixoloji və pedaqoji aspektlər
İsgəndərova Həmidə Əlimuxtar qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı	Tələbə şəxsiyyətinin təlim şəraitinə uyğunlaşmasına təsir göstərən psixopedaqoji amillər
Kərimov Əyyub Sevdin oğlu	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Süni intellekt və onun fəlsəfi problemləri
Qadaşova Aybəniz Azik qızı	Azərbaycan Tibb Universiteti	İkidilliliyin sosio linqvistik aspektləri
Miryusif Məmmədov	ADPU Cəlilabad filialı	İntonasiya nidalarda hissi-emosional məzmunun yaradıcısı kimi
Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu	ADPU Ağcabədi filialı ADPU Ağcabədi filialı	Xalqımızın milli iftixarı
Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu	ADPU Ağcabədi filialı ADPU Ağcabədi filialı	İqlim dəyişikliyi və onun ətraf mühitə təsiri
Maral Yusubova Baş müəllim	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	8 Noyabr – Zəfər günü: tarixi qələbənin siyasi və mənəvi əhəmiyyəti
Nigar Hacıyeva Əli	Odlar Yurdu Universiteti	Təhsil məkanlarında vətənpərvərlik ruhunun estetik mühit vasitəsilə ifadəsi
Samira Mammadova Isgandar Tarana Guliyeva Alasgar Abbasova Natavan Bekir	Sumgayit State University Sumgayit State University, Sumgayit State University,	International cooperation of Azerbaijan in the context of the Karabagh wars

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONLINE
Hall-2 / 08.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Vusala Aliyeva
Meeting ID: 884 2447 8604 / Passcode: 080808
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Musa Mursaquliyev Səadət Əliyeva Mələknisə Mehdiyeva	BDU-nun Qazax filialı	“Keşikçidağda elmi arxeoloji qazıntılar və yay məktəbi 5” layihəsinin nəticələri və elmi əhəmiyyəti.
Jalə Abbaszadə Tofiq	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Təhsildə məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında Qələbə ruhunun rolu.
Nubar Həsənova Abdulla Mustafayev	Naxçıvan Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti	Azərbaycan xalqının zəfər səlnaməsi
Vusala Aliyeva	Bakı Slavyan Universiteti	Ərəb-İsrail münaqişələrinin inkişaf mərhələləri
İsmayıl Omarlı Paşanova Unnab Ülviyyə Qurbanova	"Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu	Qədim sivilizasiyaların məkanı Keşikçidağ
Lalə Yusifzadə Fazilə Hüseynova	BDU-nun Qazax filialı	Azərbaycanın Qərb bölgəsində multikultural irsin və turizm potensialının daşıyıcısı olan abidələr
Qadir Əkbərov Zamin Əliyev Quliyeva Ahuzər	Naxçıvan Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti	Ermənistanın işğal siyasətinin sonu və cənubi Qafqazda yaranmış yeni reallıqlar
Elmar Hüseynov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Müasir cəmiyyətdə özünü inkişaf etdirmə psixologiyası
Əhmədova Mehriban Namiq qızı	Şamaxı Avropa liseyin fizika müəllimi	Molekulyar fizika
Seyidli Samirə Mahir qızı	Şamaxı Dövlət Regional kolleci	Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.
Vədiyə Ələkbərzadə	Bakı Dövlət Universiteti	Asiya-Sakit Okean Regionunda Süni İntellekt İdarəçiliyi: Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapurun Təcrübəsi

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONLINE
Hall-3 / 08.11.2025
Moderator: Assoc. Prof. Kariba Rahimova
Meeting ID: 884 2447 8604 / Passcode: 080808
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Kərimova Aygün Əziz qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Azərbaycanın “Yaşıl enerji” strategiyası: mövcud imkanlar və gələcək perspektivlər
Səyyəddin Atakişizadə	Azərbaycan Tibb Universiteti	Qədim Zəngəzur
Pərvanə İldırım qızı İmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarığının formalaşdırılması yolları
Mürvət Cavid oğlu Əliyev	ADPU-nun Quba filialı	Orta əsrlərdə Avropada elm və təhsilə şolastik baxış və məktəblər
Rəhimova Qəribə Vahid qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İnsanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası
Əlixanova Gülnarə Həməbəyovna	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması aspektləri
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Zaur Ustacın uşaq şeyrlərində vətənpərvərlik və “Milli kimlik” probleminin qoyuluş yöntəmi
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Azərbaycan eğitim politikasının stratejik yönəlerinden biri olaraq öğtətmən yetişdirmə sorunu
Vəsilə Əzizova Oktay	ADPU Cəlilabad Filialı	Stressə davamlılığın psixoloji mexanizmləri və onun formalaşdırılması yolları
Anar İlyas oğlu Cavadov	ADPU Şamaxı filialı	Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş kriteriyası – dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi.
Həsənova Nərmin Tərən qızı	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında ozan-aşıq obrazına bir nəzər
Şaqavatova Samirə Salman qızı	AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun doktorantı,	Ədəbiyyatımızda Nigar Rəfibəyli

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONLINE

Hall-4. 08.11.2025

Moderator: Dos. Həsənova Amaliya

Meeting ID: 884 2447 8604 / Passcode: 080808

Baku Local Time: 13:30-15:30

Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Lətifova Sayalı Məcid qızı	ADPU-nun Şəki filialı	İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantı
Orucova Nərin Elmi rəhbər: prof. dr. Elmar Hüseynov	Bakı Slavyan Universiteti Magistratura və doktorantura fakültəsinin II kurs tələbəsi	Aqressiv davranışın azaldılmasında məktəb psixoloqu və müəllimin birgə fəaliyyətinin əhəmiyyəti
Kərimova Elvira Haqverdi qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Pedaqoji ünsiyyət texnologiyası
Həsənova Amaliya Murad qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Biologiya dərslərində insanın mənşəyinə aid müasir antropoloji-təkamül biliklərinin formalaşdırılması imkanları
Asel Pazylova	Osh Technological University. Kirgizistan	Trends in Foreign Direct Investment Flows: Analysis and Prospects.
Mikhail Sichkar Ekaterina Makarova Korobeynikova	Russian Customs Academy, Faculty of Economics, Lyubertsy, Russia. Russian Customs Academy, Faculty of Economics, Lyubertsy, Russia.	Russia's competitiveness in modern economic conditions
Dr. Mudasir Rajab, Dr Muzaffar Ahmad Dar,	Department of social science, akal university punjab, india. Department of commerce, akal university punjab, india.	Emerging trends and challenges in the global economy and commerce sector
Rames Tangchangya	Jahangirnagar University, Bangladesh	Digital Banking and Its Role in Promoting Financial Inclusion: Evidence from Bangladesh
Zunaira Aziz, Samina Kausar, Zara Aziz, Rana Altaf Ahmad	Agha Khan University, Pakistan	Knowledge and practice of ventilator care bundle for preventing ventilator associated pneumonia by ICU nurses of tertiary care hospitals of Lahore
İbrahimova Xoşqədəm Qonaq qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Biologiyanın tədrisində məsələ həllinin şagirdlərin idrak motivasiyasının formalaşmasında rolu
Дадашова Гарифат Шариф	Азербайджанский Государственный Педагогический Университет	Роль способностей в успешности обучения.

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONLINE
Hall-5. 08.11.2025
Moderator: Prof. Müşfiq Çobanov
Meeting ID: 884 2447 8604 / Passcode: 080808
Baku Local Time: 13:30-15:30
Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Xalidə Firuddin qızı Abdullayeva	ADPU Şəki filialı	Təyinin inversiyasının mətnyaratma imkanları
Aygül Çobanova	24 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi 24 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi	Orta məktəbdə rus bölməsində - dövlət dilinin tədrisində vətənpərvərliyin aşılması
Əzizov Qulam Qəribəli oğlu	ADPU Şamaxı filialı	Azərbaycanda multikulturalizm və tolerant münasibətlərin formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətləri
Məmmədova Svetlana Nəsim qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Dildə onomastik vahidlərin rolu
Fatimə Səmədzadə	Azərbaycan Dillər Universiteti	“Siyasi diskursun tədqiqində koqnitiv metod və Qarabağ diskursu”
Əliyeva Vüsalə	Bakı Slavyan Universiteti	Ərəb-İsrail münaqişələrinin inkişaf mərhələləri
Tutu Ramiz qızı Eyvazova	Bakı Biznes Universiteti	Sosial xidmətdə məşğulluq və işsizlik məsələsinin təhlili
Mələhət Ramiz qızı Babayeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,	Cəmo Bəy Cəbrayılbəylinin folklorşünaslıq fəaliyyəti
Müşfiq Çobanov (Borçalı),	Azərbaycan Texniki Universiteti	Tiflis ədəbi mühitində Azərbaycan milli mətbuatı
Əliyeva Pakizə İsrayıl qızı	ADPU-nun Şəki filialı, baş müəllim	İkinci Qarabağ müharibəsi poeziyada
Abdullayeva Təranə Qəyis qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,	Biologiya fənninin tədrisində qiymətləndirmənin rolu və əhəmiyyəti
Simnarə Heydərova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,	Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda psixomotor çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında art terapiya metodlarından istifadə

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
Asya Şahverdiyeva Əfsanə Quliyeva	XXI ƏSRDƏ KİMYANIN TƏDRISİNDƏ TƏHSİL VƏ İNTERAKTİV ÖYRƏNMƏ YANAŞMALARININ ƏHƏMİYYƏTİ	1
Asya Şahverdiyeva Məleykə Qurbanzadə Əlvan Cəfərov	VII SİNİFDƏ KİMYANIN TƏDRISİNDƏ STEAM YANAŞMASININ ROLU	5
	TÜRKİYƏNİN 9 EYLÜL UNİVERSİTETİ TƏHSİL FAKÜLTƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNDƏ KEÇİLƏN DƏRSLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	9
Xəyalə Məmmədova	MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ İNKLUZİV MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASI: PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ASPEKTLƏR	15
Həmidə İsgəndərova	TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN TƏLİM ŞƏRAİTİNƏ UYĞUNLAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN PSIXOPEDAQOJİ AMİLLƏR	19
Əyyub Kərimov	SÜNİ İNTELLEKT VƏ ONUN FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİ	25
Aybəniz Qadaşova	İKİDİLLİLİYİN SOSİO LİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ	31
Miryusif Məmmədov	İNTONASIYA NİDALARDA HİSSİ-EMOSİONAL MƏZMUNUN YARADICISI KİMİ	35
Maral Yusubova	8 NOYABR – ZƏFƏR GÜNÜ: TARİXİ QƏLƏBƏNİN SİYASİ VƏ MƏNƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ	41
Ganira Mirzakhanli	FROM LEGAL REFORM TO HUMANISM: THE TRANSFORMATION OF AZERBAIJAN’S JUSTICE SYSTEM AND THE MISSION OF THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION	47
Nəzakət Zamanova	TƏDRİS METODLARINA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏSİRİ	53
Nigar Hacıyeva	TƏHSİL MƏKANLARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNUN ESTETİK MÜHİT VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ	57
Rahim Həsənov	ŞƏKİDƏ XVIII-XIX ƏSRLƏRƏ AİD QƏBİR ABİDƏLƏRİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSİYYƏTLƏRİ	61
Samira Mammadova Tarana Guliyeva Natavan Abbasova	INTERNATIONAL COOPERATION OF AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF THE KARABAGH WARS	68
Svetlana Məmmədova	DİLDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ROLU	73
Amid Əliyev	BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR	78
Anar Cavadov	CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN YARANDIĞI YAŞ KRİTERİYASI – DÖVLƏTİN CİNAYƏT SİYASƏTİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ.	83
Arzu Hüseynova	ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI” ROMANINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU	89
Gülşən Novruzova	ORTA MƏKTƏBDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLO- GİYALARININ TƏTBİQİNİN MÜƏLLİM –ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞININ FORMALAŞMASINDA ROLU	94
Vusala Aliyeva	ƏRƏB-İSRAİL MÜNAQİŞƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	102

Aysel Aşırılı	MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN İQTİSADİ İNKİŞAF TƏSİRİ: RASİONALLIQ, MƏDƏNİ KONTEKST VƏ KAPİTALİZMİN MƏNƏVİ BÖHRANİ	111
Aydın Adilxanov	PRAKTİK PSİXOLOGİYANIN MÜASİR METODLARI	118
Aygül Çobanova	ORTA MƏKTƏBDƏ RUS BÖLMƏSİNDƏ - DÖVLƏT DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN AŞILANMASI	123
Aynur Akhundlu	THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN ADAPTİVE ORGANİZATIONS	128
Aytəkin Mehmanqızı	HAQQIN SƏSİ...	133
Adil Baxşəliyev	AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİNİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ROLU	136
Sevinc Baxşıyeva Mehparə Əliyeva	QALİB XALQIN QALİB LİDERİ	142
Kamal Balakışiyev	ÜMUMİ ORTA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FİZİKA KURSUNDA “MEXANİKADA SAXLANMA QANUNLARININ” TƏDRİSİNDƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI YOLLARI	146
Sahib Cəbrayilov	MÜASİR AZƏRBAYCAN RƏSSAMLIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK	151
Süsən Cəbrayılova	BÖYÜK ŞİRVANŞAH I İBRAHİM	155
Çingiz Dadaşov	AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN TARİXİNDƏ 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ƏN ŞANLI SƏHİFƏDİR	162
Sabir Məmmədov Fazil Cəfərov	XALQIMIZIN MİLLİ İFTİXARI	167
Sevinc Qasımova	AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ “AZƏRBAYCAN” QƏZETİ MƏNBƏ KİMİ	170
Tamilla Ağayeva	EŞİTMƏ POZULMASI OLAN ŞAGİRD LƏRİN NİTQNI İNKİŞAF ETDİRMƏYƏ YÖNƏLDİLMİŞ DƏRS DƏNKƏNAR İŞİN TƏŞKİLİ	175
Fazil Cəfərov Sabir Məmmədov	İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ ONUN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ	181
Dürdanə Heydərova	ÜMUMİ ORTA TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN VII SİNİF FİZİKA KURSUNDA YÜKSƏK TƏLİM NƏTİCƏSİNİN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ VİRTUAL LABORATORİYA İŞLƏRİNDƏN İSTİFADƏ METODİKASI	185
Elmar Hüseynov	MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ÖZÜNÜ İNKİŞAF ETDİRMƏ PSİXOLOGİYASI	189
Böyükxanım Eminli Günəl Paşayeva	MÜHARİBƏ LEKSİKASINDA MİLLİ KİMLİYİN DİL VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ	194
Eyvaz Eminaliyev Türkan Hüseynova	AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASINDA İŞLƏNƏN ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ: HƏCV	198
Mehrriban Əhmədova	MOLEKULYAR FİZİKA	203
Gülnarə Əlixanova	MƏKTƏBDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI ASPEKTLƏRİ	208
Əlişah Eyyubov	HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİ VƏ HƏLLİ METODİKASI	215
Kəmalə Əliyeva	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİFƏTİN SİNTAKTİK FUNKSİYASI	219
Pakizə Əliyeva	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ POEZİYADA	221

Yeganə Əskərova	KİV-DƏ YAYIMLANAN ZORAKI MƏZMUNLU YAZILARIN YENİYETMƏLƏRİN PSIXİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ	230
Şasəddin Mikayılov	TƏBİƏT-CƏMİYYƏT SİSTEMİNDƏ MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI	237
Yeganə Xanlarova	POEZİYADA GÜNEY AZƏRBAYCAN MÖVZUSU	242
Fatimə Səmədzadə	SIYASİ DİSKURSUN TƏDQIQINDƏ KOQNİTİV METOD VƏ QARABAĞ DİSKURSU	250
Firidə Mustafayeva	RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARI VƏ İNNOVASIYALAR	255
Gunel Mammadova	THE IMPACT OF TECHNOLOGICAL PEDAGOGICAL CONTENT KNOWLEDGE ON TEACHERS' SELF-EFFICACY: A META-ANALYTIC APPROACH	262
Gülərə Quliyeva	AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TEMPORAL METAFORALARIN SEMANTİK VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	267
Amaliya Həsənova	BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İNSANIN MƏNŞƏYİNƏ AİD MÜASİR ANTROPLOJİ-TƏKAMÜL BİLİKLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI	274
Şahin Hüseynov	AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLOGİYA. MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ BƏRPA PERSPEKTİVLƏRİ	283
Rəna Hüseynova Yasəmən Mehbalıyeva	İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRƏ BÖYÜK QAYIDIŞ	288
Xoşqədam İbrahimova	BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ŞAGİRDLƏRİN İDRAK MOTİVASİYASININ FORMALAŞMASINDA ROLU	293
Elvira Kərimova	PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT TEXNOLOGİYASI	303
Qadir Əkbərov Zamin Əliyev Ahuzər Quliyeva	ERMƏNİSTANIN İŞĞAL SIYASƏTİNİN SONU VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA YARANMIŞ YENİ REALLIQLAR	309
Nərmin Həsənova	XX ƏSR AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASINDA OZAN-AŞIQ OBRAZINA BİR NƏZƏR	315
Xalidə Abdullayeva	TƏYİNİN İNVERSİYASININ MƏTNYARATMA İMKANLARI	320
Aygün Kərimova	AZƏRBAYCANIN “YAŞIL ENERJİ” STRATEGİYASI: MÖVCUD İMKANLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR	329
Yaqut Qasımova	AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLOJİ VƏ AQRAR BƏRPA İSTİQAMƏTLƏRİ	333
Ləman Mustafayeva	GƏNCLƏRİN SOSIAL MƏDİADAN ASILILIĞI VƏ REAL ÜNSİYYƏT BACARIQLARINA TƏSİRİ	340
Sayalı Lətifova	İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VƏ BRİTANİYA VARIANTI	346
Malik Malikov	VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	354
Merve Kıran	BİR ŞEHİR, İKİ KADIN, AYNİ RUH: HURŞİDBANU NATEVAN VE SÜREYYA AĞAOĞLU ÜZERİNDEN ŞUŞA OKUMASI	362
Mələhət Babayeva	CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİNİN FOLKLORŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ	372
Mətanət Rəhimova	RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA FƏNLƏRİNİN İNTEQRASIYASININ PEDAQOJİ ƏSASLARI	377
Mürvət Əliyev	ORTA ƏSRLƏRDƏ AVROPADA ELM VƏ TƏHSİLƏ SXOLASTİK BAXIŞ VƏ MƏKTƏBLƏR	383

Təranə Mütəllimova	REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ VƏTƏN MÜHARİBƏSİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QƏLƏBƏSİ VƏ ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI	395
Riyad Cəfərzadə	AZƏRBAYCANDA SELLƏRİN QARŞISININ ALINMASI ÜÇÜN APARILAN FİTOMELİORATİV İŞLƏRİN TƏHLİLİ	402
Rasim Nərmanov	RİYAZİ SOFİZMLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	405
Nubar Həsənova Abdulla Mustafayev	AZƏRBAYCAN XALQININ ZƏFƏR SƏLNAMƏSİ	410
Nərmin Orucova	AQRESSİV DAVRANIŞIN AZALDILMASINDA MƏKTƏB PSIXOLOQU VƏ MÜƏLLİMİN BİRGƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	420
Jalə Abbaszadə	TƏHSİLDƏ MƏKTƏBLİLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYESİNİN FORMALAŞMASINDA QƏLƏBƏ RUHUNUN ROLU	425
Pərvanə İmanova	MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÖZÜNƏİNAM VƏ ÖZÜNÜİFADƏ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	428
Qəribə Rəhimova	İNSANIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜNÜN PSIXOLOJİ KONSEPSİYASI	435
Ruqiyyə Babaşova	SÖZ, İFADƏ VƏ CÜMLƏNİN MƏNASININ AÇILMASI ŞÜURLU MƏNİMSƏMƏNİN ƏSASI KİMİ	444
Simnarə Heydərova	HEYDƏR ƏLİYEVİN İZİ İLƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ	449
Solmaz Sadıqova	“ZƏFƏR GÜNÜ ŞANLI TARİXİMİZDİR” ADLI ELEKTRON MƏLUMAT BAZASI 44 GÜNLÜK QƏLƏBƏMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİ SİSTEMİNDƏ	455
Sara Qurbanlı	SİNFİN İDARƏOLUNMASINDA SORĞU VƏ ARAŞDIRMA ƏSASLI ÖYRƏNMƏ (INQUIRY-BASED LEARNING – IBL) MODELİNİN ROLU	461
Seyfəddin Eyvazov	ABDULLA QURBANININ “MƏMMƏD ARAZ ÜÇ GÜN CƏBNƏ BÖLGƏSİNDƏ” KİTABINDA HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYESİ	466
Seyfəddin Eyvazov	CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ DRAMATURGIYASINDA BƏDİİ KOLLİZİYA	474
Seyidxan Selimov	SÜNİ İNTELLEKTİN EKOLOJİ TƏSİRLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ: COP KONTEKSİNDƏ QLOBAL PERSPEKTİVLƏRİ	479
Samirə Seyidli	QARABAĞ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİDİR	486
Şəlalə Seyidova	FƏAL ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNDƏ DİFFERENSİALLAŞDIRILMIŞ TƏLİM	492
Səma Xanəhmədova Sərxan Cəfərov	İBTİDAİ SİNF ŞAĞİRDlərİNDƏ ESTETİK ZÖVQÜN FORMALAŞDIRILMASINDA TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT DƏRSLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	498
Aytən Səmədova	İSMİN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFİYA VƏ ORFOEPIYA MƏSƏLƏLƏRİ	505
Səməngül Abdullayeva	44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ QƏHRƏMANLARI MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK NÜMUNƏSİ KİMİ	513
Səyyəddin Atakişizadə	QƏDİM ZƏNGƏZUR	520
Svetmira Quliyeva	FRANSIZ DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU, TƏLƏBƏ MÜSTƏQİLLİYİNƏ DOĞRU	521

Qahirə Şahbazova	TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ İDARƏÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ	527
Samirə Şaqavatova	ƏDƏBİYYATIMIZDA NİGAR RƏFİBƏYLİ	537
Talıblı Sübhan	MƏHƏMMƏDTAĞI ZEHTABİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ	541
Teybə Əfəndiyeva	VƏTƏN SEVGİSİ VƏ TORPAQ UĞRUNDA DÖYÜŞ	548
Təranə Əkbəri	İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ “HƏYAT BİLGİSİ” DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDYÖNÜMLÜ YANAŞMALARIN TƏTBİQİ VƏ ONLARIN FƏAL ÖYRƏNMƏYƏ TƏSİRİ	556
Aytən Qurbanova	AŞIQ YARADICILIĞI – TÜRK DÜNYASININ ORTAQ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİ	561
Venera Mustafayeva	FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN TƏSİRİ	566
Vədiyə Ələkbərzadə	ASIYA-SAKIT OKEAN REGIONUNDA SÜNİ İNTELLEKT İDARƏÇİLİYİ: YAPONİYA, CƏNUBİ KOREYA VƏ SİNQAPURUN TƏCRÜBƏSİ	572
Vəsilə Əzizova	STRESSƏ DAVAMLILIĞIN PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ VƏ ONUN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	578
Vəsilə Razimi	TƏBİƏTİN POETİK MƏNZƏRƏSİ ABDULLA ŞAİQİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ	582
Zərifə Cavadova	ƏDALƏTİN BƏRPA OLUNDUGU GÜN	589
Zərifə Həmidova	İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNƏ ADAPTASIYA	593
Zunaira Aziz Samina Kausar Zara Aziz Rana Altaf Ahmad	KNOWLEDGE AND PRACTICE OF VENTILATOR CARE BUNDLE FOR PREVENTING VENTILATOR ASSOCIATED PNEUMONIA BY ICU NURSES OF TERTIARY CARE HOSPITALS OF LAHORE	599
Гарифат Дадашова	РОЛЬ СПОСОБНОСТЕЙ В УСПЕШНОСТИ ОБУЧЕНИЯ	600
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	ZAUR USTACIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ “MİLLİ KİMLİK” PROBLEMİNİN QOYULUŞ YÖNTƏMİ	608
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	MÜƏLLİM KADRLARI HAZIRLIĞI PROBLEMİ AZƏRBAYCANIN TƏHSİL SİYASƏTİNİN STRATEJİ İSTIQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	620
Tutu Eyvazova	SOSIAL XİDMƏTDƏ MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLİK MƏSƏLƏSİNİN TƏHLİLİ	626
Emin Şahbazov	QALIBİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN ROLU	633
Müşfiq Çobanov	TİFLİS ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI	641
Xoşbəxt Əliyeva	CƏFƏR CABBARLININ “OQTAY ELOĞLU” ƏSƏRİNDƏ OQTAY ELOĞLUNUN MİLLİ TEATRIN YARADILMASINDA ROLU: FƏDAKAR ZİYALININ DRAMI	665
Qulam Əzizov	AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANT MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ	671
Elburus Vəliyev	BƏZİ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK DƏYİŞİKLİYİ	678
Babək Abdullayev	VƏTƏN MÜHARİBƏSİ. AZƏRBAYCANIN MÜASİR TARİXİNDƏ DÖNÜŞ NÖQTƏSİ	683

**XXI ƏSRDƏ KİMYANIN TƏDRISİNDƏ TƏHSİL VƏ İNTERAKTİV ÖYRƏNMƏ
YANAŞMALARININ ƏHƏMİYYƏTİ**

ASYA ŞAHVERDİYEVA,

ƏFSANƏ QULİYEVA

Azerbaijan. Baku, Azerbaijan

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

XXI əsrdə dünyada baş verən sürətli elmi-texniki inkişaf, informasiya cəmiyyətinə keçid və rəqəmsal transformasiya təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərdən kimya fənni də kənarda qalmamış, onun tədrisinə yönəlik metod və strategiyalarda yeniliklərə ehtiyac yaranmışdır. Ənənəvi tədris üsulları müəllim yönümlü, nəzəriyyə əsaslı və passiv öyrənməyə söykənən modellər artıq müasir tələbləri tam şəkildə qarşılamır. Bu səbəbdən kimya təhsilində **interaktiv və texnologiya əsaslı öyrənmə yanaşmaları** mühüm aktualıq qazanmışdır. İnteraktiv təlim metodları şagirdin öyrənmə prosesində aktiv iştirakı, laboratoriya təcrübələri, qrup işləri, diskussiya və problemin həlli fəaliyyətlərini özündə birləşdirir. Bu yanaşmalar şagirdlərin dərəcə marağını artırır, onları yalnız bilik qəbul edən deyil, həm də araşdırıcı, analiz edən və tətbiq edən fərdlər kimi formalaşdırır. Kimya fənni abstrakt anlayışlara və nəzəri modellərə əsaslandığı üçün bu fənnin mənimsənilməsində praktiki və vizual tədris metodlarının tətbiqi daha da əhəmiyyətli olur. Virtual laboratoriyalar, simulyasiya proqramları, interaktiv təlim platformaları və mobil tətbiqlər bu prosesi daha canlı və effektiv edir.

Eyni zamanda, texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası müəllimlərin də peşəkar inkişafına və innovativ pedaqoji bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır. Müasir müəllimlər tədrisdə yeni texnoloji alətlərdən istifadə etməklə həm dərslərin məzmununu zənginləşdirir, həm də şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış öyrənmə mühiti yaradır. Bu isə tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, elmi düşüncə, yaradıcı yanaşma və tənqidi təfəkkür kimi XXI əsr bacarıqlarının inkişafına da dəstək verir.

Nəticə etibarilə, kimya fənninin tədrisində interaktiv və texnoloji metodların tətbiqi bu sahənin öyrənilməsinə daha dinamik, maraqlı və funksional bir prosesə çevirir. Bu yanaşmalar şagirdlərin kimyaya olan münasibətini pozitiv şəkildə dəyişir, onların elmə olan marağını artırır və gələcəkdə bu sahədə ixtisaslaşmaq istəyənlər üçün möhkəm bir baza formalaşdırır.

Açar sözlər:

Kimya təhsili, interaktiv öyrənmə, XXI əsr bacarıqları, rəqəmsal texnologiyalar, STEAM, şagird yönümlü yanaşma, təlim metodları.

GİRİŞ

XXI əsr cəmiyyəti texnologiya və elmi biliklərin sürətlə artması ilə xarakterizə olunur. Bu sürətli inkişaf yalnız gündəlik həyatımıza deyil, eyni zamanda təhsil sistemlərinə də ciddi təsir göstərmişdir.

Artıq müasir dövrdə təhsil sadəcə informasiyanın ötürülməsi prosesi olmaqdan çıxaraq, şagirdin öyrənmədə fəal iştirakını, analitik düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş kompleks bir sistemə çevrilmişdir. Bu yeni yanaşmalar və tələblər, xüsusilə kimya kimi məntiqi və konseptual anlayışlara əsaslanan fənlərdə daha aydın hiss olunur.

Kimya fənni təbiət elmləri sistemində mühüm yer tutur və onun tədrisi digər fənlərlə integrasiya olunmadan, real həyatla əlaqələndirilmədən, sadəcə nəzəriyyəyə əsaslanarsa, şagirdlər üçün çətin və maraqsız ola bilər. Məhz bu səbəbdən interdisiplinar integrasiya müasir kimya təhsilinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ümumi orta təhsil pilləsində kimya fənninin biologiya, fizika, coğrafiya və riyaziyyat kimi digər elmi sahələrlə əlaqələndirilməsi, şagirdlərin elmi bilikləri daha sistemli şəkildə dərk etməsinə və onları gündəlik həyatla bağlama bacarığına malik olmasına imkan yaradır. Bu integrasiya, eyni zamanda, müxtəlif sahələrə aid biliklərin bir-birini tamamlaması nəticəsində daha dərin və davamlı öyrənməyə şərait yaradır.

Bundan əlavə, müasir təhsil texnologiyalarının interaktiv platformaların, virtual laboratoriyaların, simulyasiya proqramlarının və digər rəqəmsal alətlərin tədrisə integrasiyası kimya dərslərinin daha dinamik və cəlbədicə şəkildə qurulmasına şərait yaradır. STEAM (elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat) yanaşması və layihə əsaslı öyrənmə modelləri şagirdlərin təcrübəyə əsaslanan öyrənmə vasitəsilə bilikləri mənimsəməsinə və tətbiq etməsinə şərait yaradır. Bu metodlar yalnız məlumatı mənimsətməyə deyil, həm də şagirdin yaradıcı potensialını və tənqidi düşünmə bacarıqlarını üzə çıxarmağa xidmət edir.

Bütün bunlarla yanaşı, müasir kurikulumlarda yer alan **kompetensiyaya əsaslanan yanaşma** da kimya tədrisinin fəlsəfəsini dəyişməkdədir. Artıq əsas məqsəd yalnız elmi bilikləri öyrətmək deyil, eyni zamanda şagirdin bu bilikləri praktik müstəvidə tətbiq edə bilən, real həyatda qarşılaşdığı problemləri təhlil edib həll yolları irəli sürə bilən funksional və çevik düşüncəyə malik fərd kimi formalaşmasıdır. Bu isə tədris prosesinin interaktiv, şagirdyönümlü, texnoloji vasitələrlə zənginləşdirilmiş və fənlərarası əlaqələrə əsaslanan integrativ bir struktura malik olmasını zəruri edir.

Beləliklə, kimya təlimi müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq yalnız elmi biliklərin verilməsi deyil, həm də bu biliklərin istifadəsinə yönələn, funksional bacarıqları inkişaf etdirən kompleks bir proses kimi qurulmalıdır. Bu yanaşma, gələcəkdə elmi düşüncəyə malik, yaradıcı və müstəqil qərar verə bilən fərdlərin formalaşması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat

İnteraktiv öyrənmə müasir təhsil sisteminin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir və şagirdin dərş prosesində passiv dinləyici deyil, aktiv iştirakçı rolunu oynamasını əsas götürür. Bu yanaşmada şagirdlər müəllim və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində öyrənir, suallar verir, müzakirələr aparır, nəticələr çıxarır və öyrəndiklərini tətbiq edir. İnteraktiv təlim strategiyaları müxtəlif tədris metodlarını – o cümlədən laborator təcrübələri, simulyasiyaları, oyunlaşdırmanı və layihə əsaslı öyrənməni əhatə edir. Xüsusilə kimya kimi təcrübi əsaslı və abstrakt anlayışlara malik fənlərdə bu metodların tətbiqi tədrisin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Kimya fənninin tədrisində əsas çətinliklərdən biri onun nəzəri məzmununun çox zaman şagirdlər tərəfindən abstrakt qəbul olunmasıdır. Məhz bu səbəbdən, real laborator mühitinin yaradılması və ya onun virtual alternativlərinin tətbiqi – məsələn, PhET Interactive Simulations, ChemCollective, Molecula, Labster kimi simulyasiya proqramlarının istifadəsi – şagirdlərə mövzuların vizual və funksional şəkildə təqdim edilməsini mümkün edir. Bu resurslar kimyəvi reaksiyaların, molekulyar strukturların və digər mürəkkəb anlayışların daha dərinlən və əyləncəli şəkildə qavranmasını təmin edir. Nəticə etibarilə, interaktiv və texnoloji dəstəqli yanaşmalar şagirdlərin dərslə marağını artırır, onların fənnə olan münasibətini müsbət istiqamətdə dəyişir [1,2].

Bununla yanaşı, interaktiv təlim metodları XXI əsrin təhsil məqsədlərinə uyğun olaraq şagirdlərdə tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq, yaradıcılıq və rəqəmsal savadlılıq kimi kompetensiyaların inkişafını dəstəkləyir. Şagirdlərin sual verməsi, fərziyyələr irəli sürməsi, hipotezləri yoxlaması, məlumatları analiz etməsi və nəticələri sinifdə təqdim etməsi onların öyrənmə prosesinə daha dərinlən qoşulmasını təmin edir. Bu proses həmçinin onların təqdimat bacarıqlarını, komandada işləmə və məsuliyyət daşıma qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmalarda biliklər şagirdlərə birbaşa ötürülür və onların fəallığı minimum səviyyədə qalır. Belə model şagirdlərdə marağın azalmasına, elmi anlayışların yadda qalmamasına və praktik tətbiq imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Əvəzində, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə şagirdlər öyrənməyə motivasiya olunur, öyrəndiklərini həyatla əlaqələndirmə bacarığı qazanır və tədris prosesi daha şəffaf, demokratik və nəticəyönlü şəkildə təşkil edilir.

Araşdırmalar da göstərir ki, bu cür metodların tətbiqi nəticəsində şagirdlərin dərsləmə səviyyəsi yüksəlir, müstəqil öyrənmə bacarığı güclənir və onlar kimya fənnini sadəcə dərslə predmeti kimi deyil, gələcək peşə və həyat bacarıqları ilə əlaqələndirilən bir sahə kimi qəbul etməyə başlayırlar. Nəticə olaraq, interaktiv və texnoloji dəstəqli metodlar müasir kimya təhsilində effektivliyin artırılması baxımından əvəzolunmaz alətlə çevrilmişdir.

NƏTİCƏLƏR

Aparılan pedaqoji araşdırmalar göstərir ki, interaktiv və texnologiya ilə dəstəklənmiş tədris metodlarının tətbiqi kimya fənninin daha səmərəli və mənalı şəkildə öyrədilməsinə mühüm təsir göstərir. Ənənəvi müəllim mərkəzli tədris modelləri ilə müqayisədə, bu yanaşmalar şagirdin dərslə prosesində iştirak səviyyəsini yüksəldir və öyrənməni passiv yadda saxlama fəaliyyətindən aktiv mənimsəmə və tətbiqetmə mərhələsinə keçirir. İnteraktiv tədris strategiyaları şagirdləri yalnız dinləyici və ya müşahidəçi deyil, öyrənmə prosesinin aktiv iştirakçısı, tədqiqatçısı və yaradıcısı kimi formalaşdırır.

Xüsusilə kimya fənninin tədrisində bu yanaşmaların rolu daha da əhəmiyyətlidir. Kimya elmi çox zaman abstrakt anlayışlara, mikrosəviyyəli proseslərə və mürəkkəb sistemlərə əsaslandığından, sadəcə şifahi izahla bu biliklərin mənimsədilməsi çətin olur. İnteraktiv üsullarla (simulyasiya proqramları, virtual laboratoriyalar, eksperimentlər, modelləşdirmə və layihə əsaslı fəaliyyətlər) bu anlayışların konkret, vizual və praktik formada təqdim edilməsi şagirdlərin dərsləmə səviyyəsini artırır. Nəticədə,

onlar kimyəvi prosesləri daha aydın təsəvvür edir, səbəb-nəticə əlaqələrini qurur və biliklərini real həyatda tətbiq edə bilirlər.

Bu cür yanaşmalar yalnız şagirdlərə deyil, müəllimlərə də yeni imkanlar yaradır. Müəllimlər üçün bu, həm metodoloji təkmilləşmə, həm də peşəkar bacarıqların genişlənməsi baxımından mühüm bir mərhələdir. Rəqəmsal resursların istifadəsi – o cümlədən interaktiv lövhələr, simulyasiya proqramları (məsələn, PhET, ChemCollective), tədris videoları və onlayn platformalar – dərslərin daha vizual, maraqlı və tədqiqata əsaslanan şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Bu isə müəllimin rolunu dəyişdirərək onu sadəcə məlumat verən deyil, öyrənməni yönləndirən, motivasiya edən və yaradıcı təlim mühiti yaradan şəxsə çevirir.

Eyni zamanda, interaktiv və texnologiya əsaslı metodlar şagirdlərdə tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq, yaradıcılıq, problem həll etmə və rəqəmsal savadlılıq kimi XXI əsr bacarıqlarının formalaşmasını stimullaşdırır. Bu bacarıqlar yalnız kimya fənni üçün deyil, ümumilikdə gələcək peşə həyatında və gündəlik qərarvermə proseslərində də şagirdlər üçün vacib baza rolunu oynayır.

Ümumilikdə, interaktiv və texnologiyaya əsaslanan təlim metodlarının tətbiqi kimya təhsilində keyfiyyətin artırılmasına, şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasının yüksəldilməsinə və təhsil sistemində ümumi transformasiya prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Bu yanaşmalar XXI əsr cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq düşünüən, tədqiq edən, yaradıcı və tətbiq yönü öyrənənlərin formalaşdırılmasında əvəzolunmaz rol oynayır. Bu baxımdan, kimya fənninin tədrisində bu metodların sistemli şəkildə tətbiqi, davamlı olaraq müəllimlərin bu sahədə təkmilləşdirilməsi və texnoloji dəstəyin gücləndirilməsi müasir təhsil strategiyalarının əsas hədəfləri sırasında yer almalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hofstein, A., & Lunetta, V. N. (2004). The laboratory in science education: Foundations for the twenty-first century. *Science Education*, 88(1), 28–54. <https://doi.org/10.1002/sce.10106>
2. Bennett, J., & Hogarth, S. (2009). Would you want to talk to a scientist at a party? School students' attitudes to school science and to science. *International Journal of Science Education*, 31(14), 1975–1998. <https://doi.org/10.1080/09500690802208412>

VII SINIFDƏ KİMYANIN TƏDRISİNDƏ STEAM YANAŞMASININ ROLU

ASYA ŞAHVERDİYEVA,

MƏLEYKƏ QURBANZADƏ

Azerbaijan. Baku, Azerbaijan

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Bu məqalə VII sinifdə kimya fənninin tədrisində STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yanaşmasının rolunu dərinlən araşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, STEAM əsaslı layihə-əsaslı öyrənmə modellərinin tətbiqi şagirdlərdə yalnız kimya biliklərinin artmasına deyil, eyni zamanda **kritik və yaradıcı düşünmə, təhlil və problem həll etmə, rəqəmsal savadlıq və əməkdaşlıq bacarıqları** kimi XXI əsr kompetensiyalarının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir.

Layihə əsaslı STEAM dərslərində şagirdlər mövzuların abstrakt hissələrini, məsələn, **turşu-əsas anlayışları, molekulyar strukturlar, termokimyəvi reaksiyalar** — vizual və interaktiv metodlarla mənimsəyirlər. Virtual laboratoriyalar, simulyasiya proqramları və modelləşdirmə vasitələri bu prosesi daha anlaşılan və yadda qalan edir.

STEAM yanaşması dərslərində şagird motivasiyasını və dərslə marağı artırır. İncəsənət və dizayn elementlərinin daxil edilməsi dərslə estetik və yaradıcılığa malik komponentlər gətirir ki, bu da şagirdlərə yalnız kimya elmi kimi deyil, həmçinin vizual ifadə, dizayn və yaradıcılıq sahələri ilə əlaqə yaradan, cəlbəedici bir təcrübə təqdim edir. Müəllimlər üçün bu cür dərslər modelləri həm yeni tədris texnologiyalarını və yanaşmalarını mənimsəmə, həm də dərslə planlanması və həyata keçirilməsi üçün kreativ, çevik və resurs idarəçiliyi bacarıqlarının inkişafı deməkdir.

Araşdırmalar həmçinin çətinlikləri də qeyd edir: STEAM-in kimya dərslər proqramına inteqrasiyası zaman, maliyyə, texnoloji resurslar və müəllimlərin multidissiplinar hazırlığı baxımından resurs tələbləri yüksəkdir. Bəzi tədqiqatlarda, yaradıcı düşünmə qabiliyyətinin inkişafında məhdudiyyətlər suallarda müxtəlifliyin olmaması və dərslər vaxtının azlığı kimi qeyd edilmişdir.

Nəticə olaraq, VII sinif kimya dərslərində STEAM yanaşmasının tətbiqi dərslə keyfiyyətini və şagirdlərdə kimyamövqəd anlayışı artırır, eləcə də şagirdləri yalnız bilik sahibinə deyil, analitik, yaradıcı və tətbiq yönümlü fərdlərə çevirir. Uğur üçün məktəbdaxili infrastrukturların təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin peşəkar inkişafının təmin olunması və qiymətləndirmə sistemlərinin STEAM layihələrinə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Açar sözlər: VII sinif kimya, STEAM təhsili, interdisiplinar inteqrasiya, layihə əsaslı öyrənmə, şagird yönümlü metod, kimya savadı

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətlərdə elm və texnologiyanın sürətlə inkişafı təhsil sistemlərinin yalnız məzmunu deyil, həmçinin metodologiyası və pedaqoji yanaşması baxımından da yenilənməsini tələb edir. Keçmişdə tədris daha çox müəllim yönümlü olurdu və şagirdlərin rolu bilikləri qəbul etməkdə

məhdudlaşdırdı. Lakin XXI əsrin tələbləri rəqəmsal transformasiya, informasiya bolluğu, innovasiya, əməkdaşlıq və mürəkkəb problemlərin həlli təhsilin daha interaktiv, çoxşaxəli və praktik yönli olmasını zəruri edir. Bunların hamısı tələb edir ki, bilik yalnız ötürülməsin, eyni zamanda yaradıcı düşünmə, tənqidi analiz və real vəziyyətlərdə tətbiq qabiliyyəti formalaşsın.

Bu kontekstdə **STEAM** (Science, Technology, Engineering, Arts və Mathematics) yanaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. STEAM modeli elm və texnologiyanın sərhədlərini genişləndirərək incəsənət və dizayn elementlərini elmi kurslara daxil etməklə dərs prosesini daha zəngin və şagird üçün cəlbedici edir. Məsələn, STEAM- layihələrinin tətbiqi ilə şagirdlər yalnız faktları öyrənmir, həmçinin innovativ ideyalar yaradırlar və elmi biliklərini gündəlik problemlərə tətbiq edirlər.

2019-2020-ci tədris ilindən etibarən “STEAM Azərbaycan” təşəbbüsü ölkədə ümumi orta məktəblərdə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Layihə çərçivəsində məktəblərdə STEAM Təhsil Mərkəzləri qurulmaqda, müəllimlər üçün ixtisasartırma kursları təşkil edilməkdə və dərs prosesinə innovativ texnologiyalar — məsələn, robototexnika, 3D modelləşdirmə, mikrokontrollerlər və proqramlaşdırma — daxil edilməkdədir.

VII sinif səviyyəsində kimya fənni üçün STEAM yanaşmasının tətbiqi xüsusilə aktualdır. Bu dövrdə şagirdlər abstrakt kimyəvi anlayışlarla tanış olurlar molekulyar struktur, reaksiyalar, turşu-əsas və s. bu anlayışların yalnız nəzəri izahatla deyil, praktik və vizual vasitələrlə təqdim olunması onların dərk etməsini və öyrənmə motivasiyasını artırır.

Digər tərəfdən, STEAM yanaşması yalnız şagirdin bilik əldə etməsi ilə kifayətlənmir, müəllimin rolu da dəyişir. Müəllimlər əvvəlcə resursların və texnologiyanın təminatı, dərs planının interdisiplinar struktura uyğunlaşdırılması kimi məsələlərlə üzləşirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin peşəkar inkişafı STEAM-in uğurlu tətbiqi üçün vacibdir, çünki onlar həm elmi biliklər, həm də incəsənət, dizayn yönümlü bacarıqları inkişaf etdirməlidirlər.

Beləliklə, bu məqalənin məqsədi VII sinif kimya dərslərində STEAM yanaşmasının rolunu multidimensial və dərin baxımdan araşdırmaqdır: onun şagirdlərə və müəllimlərə verdiyi faydaları, praktik tətbiqat imkanlarını, mövcud çətinlikləri və onun dərs proqramına inteqrasiyası üçün lazımı göstəriciləri müəyyən etməkdir. Belə təhlillər təhsilin müasirləşdirilməsi, kimyanın daha funksional və maraqlı bir predmetə çevrilməsi baxımından vacibdir.

Tədqiqat

Tədqiqatın məqsədi, VII sinif kimya dərslərində STEAM yanaşmasının tətbiqinin effektivliyini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə, əvvəlcə STEAM təhsilinin elmi-pedaqoji əsasları və kimya fənnindəki tətbiqi ilə bağlı mövcud ədəbiyyat sistematik şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

STEAM yanaşması, kimyanın abstrakt anlayışlarını, məsələn, molekulyar strukturlar, kimyəvi reaksiyalar və enerjinin ötürülməsi kimi mövzuları vizual və interaktiv vasitələrlə təqdim etməyə imkan verir. Virtual laboratoriyalar, 3D modelləşdirmə və simulyasiya proqramları ilə şagirdlər, molekulyar səviyyədə prosesləri vizual olaraq müşahidə və manipulyasiya edə bilirlər. Bu yanaşma, yalnız riyazi və simvolik təsvirlərə əsaslanan tədrisdən daha təsirli nəticələr verir.

STEAM daxil olan incəsənət elementləri (rəsm, eskiz, dizayn, multimediyadan istifadə) şagirdlərin diqqətini cəkir və dərsi daha cəlbedici edir. Bu, şagirdləri yalnız məlumatı qəbul etməkdən

çıxarıb, öz layihələrini dizayn edib təqdim etməyə yönləndirir. Beləliklə, müəllim mərkəzli modeldən fərqli olaraq, şagirdlər öz öyrənmə proseslərinin məsuliyyətini daşıyırlar.

STEAM layihələri, şagirdlərdən müxtəlif problemləri həll etməyi tələb edir ki, bu da yalnız kimyanı deyil, digər fənnləri də (riyaziyyat, fizika, incəsənət) istifadə edərək yanaşma tələb edir. Məsələn, şagirdlər kimyəvi reaksiyaların sürətini hesablamaqla yanaşı, reaksiya məhsullarının vizual təqdimatı üçün rəsm və ya model düzəldir, dizayn estetikası aspektini nəzərə alırlar. Bu, onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını, istiqamətliliyi və adaptasiya qabiliyyətlərini artırır.

STEAM layihələrində kimyəvi biliklər kontekstləşdirilir, yəni şagirdlər yalnız formulasıyanı öyrənmir, həm də kimyanın sosial, ekoloji, texnoloji və estetik aspektlərini nəzərdən keçirirlər.

STEAM yanaşmasını tədrisə tətbiq edərkən bir sıra çətinliklər müşahidə olunur. Müəllimlərin həm elmi, həm də incəsənət yönümlü biliklərə sahib olması tələb olunur, bu isə onların peşə hazırlığını çətinləşdirə bilər. Ayrıca, məktəblərdə laborator alətlər, rəqəmsal vasitələr, maliyyə və vaxt məhdudiyyətləri ilə bağlı resurs çatışmazlığı STEAM layihələrinin tam şəkildə həyata keçirilməsinə mane törədə bilər. Eyni zamanda, qiymətləndirmə sistemlərinin ənənəvi testlərə yönəldiyi məktəb mühiti STEAM-nin yaradıcı və layihə əsaslı fəaliyyətlərini ölçməkdə çatışmazlıqlar ortaya qoyur.

Nəticələr

Bu tədqiqat, STEAM yanaşmasının kimya tədrisində tətbiqinin şagirdlərin öyrənmə prosesinə müsbət təsirini və qarşılaşılan çətinlikləri ortaya qoyur. Nəticələr, STEAM yanaşmasının tədrisə integrasiyasının daha geniş miqyasda həyata keçirilməsi üçün əlavə tədqiqatların aparılmasının vacibliyini göstərir.

VII sinif kimya dərslərində STEAM yanaşmasının tətbiqi bir sıra müsbət nəticələr doğura bilər:

- **Məzmun anlayışı artar:** STEAM metodları şagirdlərə kimyanın mürəkkəb anlayışlarını vizual, interaktiv və tətbiqi kontekstlərdə mənimsəməyə imkan verir, bu da dərk etmə səviyyəsini yüksəldir.

- **Motivasiya və öyrənmə marağı yüksəlir:** Incəsənət elementlərinin daxil edilməsi dərsi daha cəlbedici edir, şagirdlər öz layihələrinə maraq göstərir və dərslə daha aktiv qoşulurlar.

- **Kompentensiyaların formalaşması:** STEAM təhsili yalnız kimya biliklərini deyil, eyni zamanda tənqidi düşünmə, kreativ yanaşma, əməkdaşlıq və problem həll etmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

- **Kimya savadı təmin edilir:** Şagirdlər kimyanı yalnız akademik mövzulardan ibarət sahə kimi deyil, real dünyada tətbiq olunan bir elm kimi dərk edirlər və elmi yanaşmanı gündəlik situasiyalara tətbiq edə bilirlər.

Bununla belə, STEAM yanaşmasının uğurla tətbiqi üçün bir sıra **təkliflər** də irəli sürülə bilər:

1. Müəllimlərin STEAM təhsili üzrə peşə hazırlığı gücləndirilməlidir: həm elmi sahə, həm də incəsənət/dizayn bacarıqları istiqamətində təlimlər təşkil edilməlidir.

2. Məktəblərdə resursların təminatı vacibdir: laborator avadanlıqlar, rəqəmsal vasitələr, proqram təminatı və maliyyə dəstəyi təmin edilməlidir.

3. Kurikulum dizaynında çeviklik yaradılmalı, daha çox layihə əsaslı və interdisiplinar fəaliyyətlərə yer verilməlidir.
4. Qiymətləndirmə sistemləri yenidən nəzərdən keçirilməli, yaradıcı və praktiki fəaliyyətləri ölçə bilən formatlara (portfoliolar, layihə hesabatları, təqdimatlar) üstünlük verilməlidir.
5. Pilot STEAM layihələri həyata keçirilməli, onların nəticələri sistemli şəkildə qiymətləndirilməli və uğurla olan praktikalı metodlar ümumi tətbiq üçün yayılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hadinugrahaningsih, T., Rahmawati, Y., & Ridwan, A. (2017). Developing 21st century skills in chemistry classrooms: Opportunities and challenges of STEAM integration. *AIP Conference Proceedings*, 1868(c).
2. ISTE. (2025). STEAM in Education. Retrieved from <https://iste.org/steam-education> (ISTE)

**TÜRKİYƏNİN 9 EYLÜL UNIVERSİTETİ TƏHSİL FAKÜLTƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN
DÖVLƏT PEDAQOJİ UNIVERSİTETİNDƏ KEÇİLƏN DƏRSLƏRİN MÜQAYİSƏLİ
TƏHLİLİ**

**Comparative analysis of courses held at the faculty of education of 9 Eylul University of Turkey
and the Azerbaijan State Pedagogical University**

F.ü.f.d. Əlvən Cəfərov

ADPU Elmi Tədqiqat Mərkəzinin

Böyük elmi işçisi

Xülasə

Qloballaşma dövründə pedaqoji kadr hazırlığında müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyənin 9 Eylül Universiteti Buca Təhsil Fakültəsi və Azərbaycanın Dövlət Pedaqoji Universiteti regionun aparıcı pedaqoji təhsil müəssisələrindəndir. Hər iki universitetin tədris planları gənc müəllimlərin formalaşmasında nəzəri, praktik və milli-mənəvi komponentləri əhatə edir. Bu yazıda hər iki universitetin I və II yarımlıq proqramlarının müqayisəli təhlili aparılır. Təhsil fakültələrinin müqayisəsi göstərir ki, hər üç universitetin özünəməxsus tarixi, məqsədi, proqram strukturu, tədqiqat potensialı və beynəlxalq əlaqələri var. Bu müqayisədə əsas meyarlar kimi **tarixi ənənə, proqram strukturu, kadr hazırlığı, tədqiqat mühiti, beynəlxalqlaşma, tələbə təcrübəsi və işə yerləşmə imkanları** götürüldü. Dil fənləri hər iki ali məktəbdə I və II yarımillərdə ardıcıl davam edir. 9 Eylül “Təhsil Psixologiyası” ilə praktik psixoloji biliklərə fokuslanır, ADPU isə “Təhsilin fəlsəfəsi” ilə nəzəri düşüncəni önə çəkir. Türkiyədə Türk Dili ardıcıl davam edir, Azərbaycanda isə Azərbaycan ədəbiyyatı fənni daha mühüm rol oynayır. ADPU-da İT və pedaqoji texnologiyalar ayrıca kurs kimi verilir, 9 Eylüldə isə daha çox ümumi kompüter bilikləri ilə məhdudlaşır.

Açar sözlər: 9 Eylül Universiteti, Təhsil Fakültəsi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqoji təhsil, tarixi ənənə, proqram strukturu, kadr hazırlığı, tədqiqat mühiti, beynəlxalqlaşma.

Abstract

In the era of globalization, studying the experiences of different countries in the training of pedagogical personnel is of great importance. Turkey's 9 Eylül University Buca Faculty of Education and Azerbaijan State Pedagogical University are among the leading pedagogical educational institutions in the region. The curricula of both universities cover theoretical, practical and national-spiritual components in the formation of young teachers. This article presents a comparative analysis of the I and II semester programs of both universities. A comparison of the faculties of education shows that all three universities have their own unique history, goals, program structure, research potential and international relations. The main criteria for this comparison were historical tradition, program structure, personnel training, research environment, internationalization, student experience and job placement opportunities. Language subjects continue consistently in the I and II semesters at both universities. 9 Eylül focuses on practical psychological knowledge with “Educational Psychology”,

while ADPU emphasizes theoretical thinking with “Philosophy of Education”. In Turkey, Turkish Language continues to be taught consistently, while in Azerbaijan, Azerbaijani Literature plays a more important role. In ADPU, IT and pedagogical technologies are taught as separate courses, while in 9 Eylül they are more limited to general computer knowledge.

Keywords: 9 Eylül University, Faculty of Education, Azerbaijan State Pedagogical University, pedagogical education, historical tradition, program structure, personnel training, research environment, internationalization.

Giriş

Qloballaşma dövründə pedaqoji kadr hazırlığında müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyənin 9 Eylül Universiteti Buca Təhsil Fakültəsi və Azərbaycanın Dövlət Pedaqoji Universiteti regionun aparıcı pedaqoji təhsil müəssisələrindəndir. Hər iki universitetin tədris planları gənc müəllimlərin formalaşmasında nəzəri, praktik və milli-mənəvi komponentləri əhatə edir. Bu yazıda hər iki universitetin I və II yarımil proqramlarının müqayisəli təhlili aparılır.

Tədqiqat

I yarımil üzrə

9 Eylül Universiteti Buca Təhsil Fakültəsi (I yarımil):

- Təhsil Elminə Giriş
- Ümumi Kimya / Fizika (ixtisasə görə)
- Türk dili I
- Atatürk Prinsipləri və Türk İnqilabı Tarixi I
- Xarici dil I (İngilis dili)
- Kompüter bilikləri

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (I yarımil):

- Pedaqogikaya giriş
- Ümumi psixologiya
- İnformatika
- Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
- Xarici dil I
- Azərbaycan tarixi

Hər iki universitet pedaqogikaya giriş, informatika və xarici dil fənlərini əsas baza bilikləri kimi təqdim edir.

9 Eylül Universitetində tətbiq yönümlü təbiət elmlərinə (kimya və fizika) yer verildiyi halda, ADPU-da psixologiya fənni daha erkən mərhələdədir. Dil və tarix fənləri isə milli kimlik və

mədəniyyəti qoruma baxımından uyğunlaşdırılmışdır: Türkiyədə “Atatürk Prinsipləri və Türk İnqilabı Tarixi”, Azərbaycanda isə “Azərbaycan tarixi” verilir.

ADPU-da psixologiyaya daha erkən mərhələdə yer verildiyi halda, 9 Eylül Universitetində bu fənn növbəti semestrlərdə geniş tədris olunur.

II yarımil üzrə

9 Eylül Universiteti Buca Təhsil Fakültəsi (II yarımil):

- Təhsil Psixologiyası
- Tədris Prinsipləri və Metodları
- Türk Dili II
- Atatürk Prinsipləri və İnqilab Tarixi II
- Xarici dil II
- Sahə kursları (ixtisasa uyğun başlanğıc fənlər)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (II yarımil):

- Təhsilin fəlsəfəsi
- Təlimin nəzəriyyəsi və texnologiyası
- Xarici dil II
- Azərbaycan ədəbiyyatı
- Fənnin tədris metodikası (başlanğıc mərhələdə ixtisasa yönümlü)
- İT və pedaqoji texnologiyalar

• Hər iki universitetdə **öyrətmə metodları / təlimin nəzəriyyəsi** oxşar məzmun daşıyır. Hər iki universitet II yarımildə tədris metodlarına geniş yer verir. “Tədris Prinsipləri və Metodları” ilə “Təlimin nəzəriyyəsi və texnologiyası” məqsəd və məzmun baxımından oxşardır. Xarici dil də davamlı olaraq verilir. Pedaqogikaya giriş və təlim metodları hər iki universitetin baza kurslarıdır.

- Xarici dilin I və II yarımildə ardıcıl davam etdirilməsi.
- Milli kimlik və tarix dərslərinin hər iki təhsil müəssisəsində tədrisi.

ADPU-da “Təhsilin fəlsəfəsi” kimi nəzəri fənn mövcuddur, 9 Eylül universitetində isə daha çox tətbiq yönümlü “Təhsil Psixologiyası” fənninə üstünlük verilir.

- **9 Eylül** tətbiq yönümlü (kimya, fizika, təhsil psixologiyası) dərslərə üstünlük verir.

• **ADPU** nəzəri (psixologiya, fəlsəfə, pedaqoji texnologiya) və humanitar fənlərə daha çox diqqət yetirir.

• Dil fənlərində fərq: Türkiyədə Türk Dili I-II, Azərbaycanda isə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti + Azərbaycan ədəbiyyatı.

- Tarix fənlərində fərq: 9 Eylüldə Atatürk prinsipləri və inqilab tarixi, ADPU-da isə Azərbaycan tarixi.

Dil fənləri hər iki ali məktəbdə I və II yarımillərdə ardıcıl davam edir. 9 Eylül “Təhsil Psixologiyası” ilə praktik psixoloji biliklərə fokuslanır, ADPU isə “Təhsilin fəlsəfəsi” ilə nəzəri düşüncəni önə çəkir. Türkiyədə Türk Dili ardıcıl davam edir, Azərbaycanda isə Azərbaycan ədəbiyyatı fənni daha mühüm rol oynayır. ADPU-da İT və pedaqoji texnologiyalar ayrıca kurs kimi verilir, 9 Eylüldə isə daha çox ümumi kompüter bilikləri ilə məhdudlaşır.

Nəticə

Təhsil fakültələrinin müqayisəsi göstərir ki, hər üç universitetin özünəməxsus tarixi, məqsədi, proqram strukturu, tədqiqat potensialı və beynəlxalq əlaqələri var. Bu müqayisədə əsas meyarlar kimi **tarixi ənənə, proqram strukturu, kadr hazırlığı, tədqiqat mühiti, beynəlxalqlaşma, tələbə təcrübəsi və işə yerləşmə imkanları** götürüldü.

1. Tarixi və İdarəetmə ənənələri

- **Dokuz Eylül Universiteti Buca Təhsil Fakültəsi** Türkiyənin ən qədim və ənənəvi təhsil fakültələrindən biridir. Onun güclü tərəfi uzun illərin təcrübəsi, tədris sistemində formalaşmış nüfuzu və geniş ixtisas şəbəkəsidir. Burada müəllim hazırlığı, təlim metodları, incəsənət və musiqi təhsili, təhsil texnologiyaları kimi sahələrdə çoxşaxəli inkişaf müşahidə olunur. Fakültənin idarəçilik ənənəsi sabit və oturuşmuşdur.

- **ASBÜ (Ankara Sosial Elmlər Universiteti)** isə gənc bir ali məktəbdir. O, 2013-cü ildən fəaliyyət göstərsə də, qısa zamanda sosial elmlərə yönəlmiş spesifik proqramlarla fərqlənməyi bacarmışdır. Burada ənənədən daha çox yenilikçilik, interdisciplinar (fənlərarası) yanaşma və beynəlxalq yönümlülük ön plandadır.

- ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) ölkənin pedaqoji təhsil tarixində ən qədim və aparıcı mərkəzdir. Onun tarixi 100 ildən artıq dövrü əhatə edir və bütün Azərbaycan təhsil sisteminin müəllim kadrlarının böyük əksəriyyəti məhz ADPU-da hazırlanıb. Fakültənin idarəetmə ənənəsi ölkə üçün müəllim siyasətinin formalaşması ilə birbaşa bağlıdır.

2. Proqram və Kurrikulum Strukturu

- **Dokuz Eylül** universitetinin Təhsil fakültəsi geniş bakalavr və magistr proqramları ilə tanınır. Burada həm klassik pedaqoji ixtisaslar (riyaziyyat müəllimliyi, fizika müəllimliyi, ibtidai sinif müəllimliyi və s.), həm də incəsənət və texnologiya yönümlü ixtisaslar var. Kurrikulum AKTS (Avropa Kredit Transfer Sistemi) əsasında qurulub və tələbələrə Avropa universitetləri ilə mübadilə imkanı verir.

- **ASBÜ**-də daha çox magistr səviyyəsində proqramlar ön plandadır. Kurrikulum dissertasiyalı və dissertasiyasız magistr seçimlərinə əsaslanır. Tələbələrə metodologiya, elmi tədqiqat, innovasiya idarəçiliyi, sosial elm yanaşmaları kimi kurslar tədris edilir. Kurrikulumun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, interdisciplinar yanaşma imkanları genişdir.

- **ADPU**-nun kurikulumu isə milli təhsil standartlarına əsaslanır. Burada pedaqoji təcrübəyə və metodik hazırlığa daha çox diqqət yetirilir. İbtidai, orta və ali məktəblər üçün müəllim kadrlarının hazırlanması proqramların mərkəzində dayanır. Praktiki pedaqoji təcrübə kursların vacib hissəsidir.

2. Akademik Heyət və Tədqiqat Mühiti

- **Dokuz Eylül** fakültəsində geniş professor-müəllim heyəti, tədqiqat laboratoriyaları və layihələr var. Fakültə beynəlxalq reytinglərdə tanınır, çoxsaylı elmi nəşrlər və tədqiqatlar həyata keçirilir.

- **ASBÜ** gənc olmasına baxmayaraq, elmi tədqiqatlara üstünlük verir. Xüsusən magistr tələbələrinin tez yazma və beynəlxalq jurnallarda məqalə dərc etmə imkanları təşviq edilir. Sosial elmlər üzrə yeni tədqiqat mərkəzləri yaradılıb.

- **ADPU** isə Azərbaycan miqyasında pedaqoji tədqiqatların əsas mərkəzidir. Burada milli kurikulum, təhsil siyasəti, pedaqoji metodika üzrə elmi işlər daha çoxdur. Lakin beynəlxalq görünürlük və elmi bazada qlobal rəqabət gücü hələ ki, məhduddur.

4. Beynəlxalqlaşma və Xarici Dillərdə Tədris

- **Dokuz Eylül** beynəlxalq proqramlarla əməkdaşlıq edir, müəyyən ixtisaslarda ingiliscə təhsil mümkündür. Erasmus+ və digər Avropa proqramlarına geniş çıxışı var.

- **ASBÜ**-də ingiliscə proqramlar daha çoxdur. Universitet beynəlxalq mühit yaratmağa çalışır. Xarici tələbələr üçün açıqdır və disiplinlərarası beynəlxalq layihələrdə aktiv iştirak edir.

- **ADPU** isə əsasən Azərbaycan dilində tədris aparır. Son illərdə ikili diplom proqramları və beynəlxalq tərəfdaşlıqlar artsa da, ingiliscə tədris imkanları məhduddur.

5. Tələbə Təcrübəsi və İş Yerləşmə

- **Dokuz Eylül** tələbələrinə İzmir şəhərinin imkanlarından yararlanmaq, məktəblərdə təcrübə keçmək, müxtəlif sosial fəaliyyətlərdə iştirak etmək şəraiti yaradır. Fakültə məzunlarının Türkiyədə iş tapmaq imkanları kifayət qədər genişdir.

- **ASBÜ** tələbələrinə yeni kampus şəraiti və müasir təhsil resursları təqdim edir. Magistr proqramlarının praktiki yönümü onları həm akademik, həm də idarəçilik sahəsində iş tapmağa hazırlayır.

- **ADPU** məzunları isə Azərbaycan təhsil sistemində birbaşa integrasiya olunur. Dövlət məktəblərində müəllim kadrları üçün əsas mənbə məhz ADPU-dur. İş tapmaq baxımından Azərbaycan bazarında ən güclü fakültədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hacett%C3%9Cniversitesi>)
2. <https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=hacett>)
3. sim.Ankara Sosial Elmlər Universiteti.edu.tr
4. (Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi, 2013).
5. Gullo, D. F. (2005). Understanding assessment and evaluation in early childhood

education. NY: Teachers College. S. 28-41

6. Sezer, Y. Ö. (2010). ERGENLERİN KENDİLİK ALGILARININ ANNE BABA TUTUMLARI VE BAZI FAKTÖRLERLE İLİŞKİSİ. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Təhsil Fakültəsi jurnalı 7 (1), 1-19.
7. Gelebek Üstün, B. ve Uzun, H. (2020). Okul öncesi eğitiminde değerlendirme ölçeği'nin geliştirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41, 298-314.

MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ İNKLÜZİV MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASI: PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ASPEKTLƏR

**Формирование инклюзивной культуры в школьной среде: психологические и
педагогические аспекты**

Formation of inclusive culture in the school environment: psychological and pedagogical aspects

P.ü.f.d. Xəyalə Arif qızı Məmmədova

ADPU İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının baş müəllimi

<https://orcid.org/0009-0002-6088-0372>

Xülasə.

Məqalə məktəb mühitində inklüziv mədəniyyətin formalaşma prosesini psixoloji və pedaqoji baxımdan araşdırır. Inklüziv mədəniyyətin mahiyyəti insan fərqliliyinin təbii qəbuluna, qarşılıqlı hörmətə və bərabər imkanların yaradılmasına əsaslanır. Məktəbdə belə bir mühitin formalaşması üçün müəllimin empatik yanaşması, emosional təhlükəsizliyin qorunması və əməkdaşlığa əsaslanan pedaqoji münasibətlər mühüm rol oynayır. Məqələdə həmçinin inklüziv mühitin şagirdlərin sosiallaşmasına, emosional rifahına və təhsil keyfiyyətinə təsiri elmi aspektdə təhlil olunur.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, məktəb mühiti, inklüziv mədəniyyət, pedaqoji münasibətlər, psixoloji rifah, empatiya.

Аннотация.

В статье исследуется процесс формирования инклюзивной культуры в школьной среде с психолого-педагогической точки зрения. Сущность инклюзивной культуры основывается на естественном принятии индивидуальных различий, взаимном уважении и создании равных возможностей для всех участников образовательного процесса. Важными условиями являются эмпатичное отношение учителя, обеспечение эмоциональной безопасности и развитие сотрудничества в педагогическом взаимодействии. В работе анализируется влияние инклюзивной среды на социализацию учащихся, их психологическое благополучие и качество образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, школьная среда, инклюзивная культура, педагогические отношения, психологическое благополучие, эмпатия.

Abstract.

The article examines the process of developing an inclusive culture within the school environment from psychological and pedagogical perspectives. The essence of inclusive culture lies in the natural acceptance of individual diversity, mutual respect, and the creation of equal learning opportunities. Empathetic teaching approaches, emotional safety, and cooperation-based pedagogical relations play a decisive role in this process. The article also analyzes how an inclusive environment enhances students' social development, emotional well-being, and the overall quality of education.

Keywords: inclusive education, school environment, inclusive culture, pedagogical relations, psychological well-being, empathy.

Giriş.

Müasir təhsil sistemi hər bir fərdin potensialına dəyər verməyi və öyrənmənin bərabər imkanlar əsasında təşkili prinsipini əsas götürür. Inklüziv təhsil anlayışı təkcə fərqli inkişaf səviyyələrinə malik uşaqların məktəb həyatına cəlb olunmasını yox, həm də bütün iştirakçıların özünü qəbul olunmuş və dəyərli hiss etdiyi bir mühitin formalaşmasını nəzərdə tutur. Belə bir mühitdə mədəniyyət anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Inklüziv mədəniyyət məktəbdə empatiyanın, hörmətin, əməkdaşlığın və qəbulun norma halına gəlməsi deməkdir. Bu məqalənin məqsədi məktəb mühitində inklüziv mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərən psixoloji və pedaqoji amilləri təhlil etmək, bu prosesin davamlı və məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün elmi əsaslar təqdim etməkdir.

Inklüziv mədəniyyət, sosial ədalət və bərabər imkan prinsiplərinə əsaslanan, insanın fərqliliyini dəyər kimi qəbul edən bir yanaşmadır. Bu mədəniyyətin formalaşdığı məktəblərdə münasibətlər qarşılıqlı hörmət, anlayış və əməkdaşlıq üzərində qurulur. Belə mühitdə hər bir şagirdin fərqli ehtiyaclarına cavab verən şərait yaradılır, uşaqların mənəvi və emosional təhlükəsizliyi təmin olunur. Inklüziv mədəniyyət həm də təhsil sistemində münasibətlərin dəyişməsi deməkdir. Burada diqqət yalnız akademik nəticələrə yönəlmir; əsas məqsəd öyrənmə prosesinin insani dəyərlərlə zənginləşdirilməsidir. Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında qarşılıqlı dəstək münasibətləri formalaşdıqca məktəb daha demokratik, açıq və şəffaf bir təhsil məkanına çevrilir.

Psixoloji aspektlər. Məktəbdə inklüziv mədəniyyətin əsas dayacağı emosional rifah və sosial harmoniya ilə bağlıdır. Psixoloji baxımdan inklüziv mühitdə hər bir şagirdin qəbul olunması, dinlənilməsi və dəyər hissi yaşaması ön plandadır. Müəllimin empatik yanaşması bu prosesin başlanğıc nöqtəsidir. Empatiya – başqasının duyğularını anlama və ona uyğun davranış sərgiləmə bacarığı – inklüziv məktəbin psixoloji strukturunda mühüm yer tutur. Şagirdin hisslərinə hörmətlə yanaşan müəllim onun özünə inamını möhkəmləndirir və sosial əlaqələrini inkişaf etdirir. Emosional təhlükəsizlik də məktəb mühitində psixoloji sabitliyin əsas şərtidir. Uşaqların qorxusuz, sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə edə bildiyi atmosfer formalaşdıqda, onlar öyrənmə prosesinə daha aktiv qoşulurlar. Eyni zamanda, məktəbdə psixoloji xidmət sistemi şagirdlərin fərdi çətinliklərinin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və müvafiq dəstəyin göstərilməsi baxımından vacib rol oynayır. Inklüziv mədəniyyətin psixoloji təməlləri həm də müəllimin öz daxili balansı ilə əlaqəlidir. Psixoloji baxımdan sabit və emosional cəhətdən dayanıqlı müəllim həm sinifdə, həm də kollektivdə müsbət münasibətlər yaradır. Belə mühitdə şagirdlər fərqliliklərinə görə deyil, şəxsiyyətlərinə görə dəyər qazanırlar.

Pedaqoji aspektlər. Inklüziv mədəniyyət pedaqoji baxımdan təlimin məzmununa və təşkilinə müasir yanaşma tələb edir. Ənənəvi müəllim–şagird münasibətləri əməkdaşlıq münasibətləri ilə əvəzlənir. Müəllim öyrədən deyil, istiqamət göstərən, müşahidə edən və dəstəkləyən şəxsə çevrilir. Fərdiləşdirilmiş təlim yanaşması bu kontekstdə əsas mexanizmdir. Hər bir şagirdin potensialını, öyrənmə sürətini və maraqlarını nəzərə almaqla planlaşdırılan təlim, inklüziv mədəniyyətin pedaqoji təməlini möhkəmləndirir. Bununla yanaşı, Universal Təlim Dizaynı prinsipləri – çeviklik, əlçatanlıq və müxtəlif öyrənmə imkanları – bütün şagirdlər üçün bərabər şərtlər yaradır. Müəllimin peşəkar inkişafı da bu mədəniyyətin formalaşması üçün zəruridir. Inklüziv tədris bacarıqları, emosional liderlik və

sinifdə müsbət münasibətlərin idarə olunması üzrə təlimlər pedaqoji keyfiyyətin artmasına şərait yaradır. valideynlərlə əməkdaşlıq da mühüm pedaqoji istiqamətdir. Ailənin məktəb prosesinə cəlb olunması uşağın adaptasiyasını asanlaşdırır və müəllim-valideyn əlaqəsini gücləndirir. Bu əməkdaşlıq nəticəsində inklüziv mədəniyyət yalnız məktəbin divarları daxilində qalmır, cəmiyyətin təməl dəyərlərinə çevrilir.

Inklüziv mədəniyyətin formalaşması uzunmüddətli və çox mərhələli prosesdir. Burada əsas məsələ münasibətlərdə qarşılıqlı hörmətin və anlayışın normaya çevrilməsidir. Psixoloji və pedaqoji yanaşmalar bir-birini tamamlayaraq öyrənmə mühitinin bütöv sistemini formalaşdırır. Əldə olunan müşahidələr göstərir ki, inklüziv mədəniyyətin inkişaf etdiyi məktəblərdə sosial münasibətlər azalır, uşaqların özünəinamı və mənsubiyyət hissi güclənir.

Nəticə və təkliflər.

1. Məktəbdə inklüziv mədəniyyətin əsas göstəricisi qarşılıqlı anlayış və emosional təhlükəsizlik mühitidir.
2. Müəllimlərin empatik bacarıqları və psixoloji dayanıqlığı inklüziv münasibətlərin formalaşmasında həlledici amildir.
3. Fərdiləşdirilmiş və çevik təlim modellərinin tətbiqi inklüziv dəyərlərin tədris prosesinə integrasiyasını təmin edir.
4. Valideyn və məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi inklüziv mədəniyyətin sosial davamlılığını dəstəkləyir.
5. Müəllim hazırlığı proqramlarında emosional intellekt, inklüziv təlim dizaynı və pedaqoji empatiya üzrə fənlərin yer alması məqsəda uyğundur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı: Azərbaycan Respublikası;
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). Bakı: Azərbaycan Respublikası;
3. BMT, “İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”. (1948). Paris: BMT;
4. Əliyeva, S. (2022). Inklüziv təhsil mühitində pedaqoji münasibətlərin formalaşması. *Azərbaycan Pedaqogika Jurnalı*, №3, 65–74;
5. Məmmədli, N. (2020). *Məktəb psixologiyası və inklüziv təhsil problemləri*. Bakı: Təhsil;
6. Həsənlı, T. (2021). Inklüziv təhsilin psixoloji əsasları və müəllim hazırlığında rolu. *Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Elmi Xəbərlər*, №2, 112–119;
7. Quliyeva, L. (2020). Inklüziv təhsildə uşaqların sosiallaşma prosesinə psixopedaqoji yanaşmalar. *Təhsil və Zaman*, №4, 56–63;
8. İsmayılova, A. (2023). Məktəb mühitində empatiya və sosial qəbulun formalaşması: psixoloji baxış. *Təhsil Problemləri Jurnalı*, №1, 44–52;
9. Slee, R. (2018). *Inclusive Education: From Policy to Practice*. London: Routledge;

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

10. “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya, mənbə:
<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> ;
11. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya, mənbə:
<http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf> ;
12. http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/7406_nkluziv-sinifda-talimin-taskili-oxu-materiali.pdf .

Tələbə şəxsiyyətinin təlim şəraitinə uyğunlaşmasına təsir göstərən psixopedaqoji amillər

İsgəndərova Həmidə Əlimuxtar qızı

ADPU Şamaxı filialı

ORC-ID kod:0009-0003-9332-058X

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, tələbəlik həyatı gənclərin həyatının ən önəmli bir dövrüdür. Tələbəlik tərkibcə mütəmadi olaraq dəyişən mobil sosial qrupdur. Ünsiyyətin yüksək intensivliyi - tələbəliyin spesifik xüsusiyyətidir. Psixoloqlar tələbəliyi "xüsusi sosial kateqoriya", insanların spesifik birliyi kimi səciyyələndirərək tələbəlik yaşının psixoloji səciyyəsinə müəyyən edib buraya tələbələrin yüksək idraki motivasiyasını, sosial aktivliyini və sosial yetkinliyini daxil etmişlər. Ali məktəbdə tələbələrin təlim uğurlarına bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillərə: maddi vəziyyət, sağlamlıq dərəcəsi, yaş, ailə vəziyyəti, ali məktəbə daxil olana qədər hazırlıq səviyyəsi, özünütəşkil vərdişlərinə yiyələnmə, öz fəaliyyətini planlaşdırma və nəzarət, təlim formaları, ali məktəbin maddi bazası, müəllimlərin ixtisaslaşma səviyyəsi aiddir. Bildirilir ki, tələbələrin intensiv sosializasiya mərhələsi və ali psixi funksiyaların inkişafı ali məktəblərdə təlimin ümumi psixoloji inkişaf planında özünü daim təzahür etdirir və beləliklə, tələbənin özünütərbiyəsində zəruri keyfiyyətlər, sosial təcrübə formalaşır.

Açar sözlər: tələbə, sosial qrup, ünsiyyət, müəllim, sosial təcrübə, təlim, yoldaşlıq, dostluq

Tələbəlik tərkibcə mütəmadi olaraq dəyişən mobil sosial qrupdur. Tələbəlik hazırlıqlı, təhsilli gənclərin həyatının bir hissəsi olub onların qabaqcıl qrupundan ibarətdir. Ünsiyyətin yüksək intensivliyi - tələbəliyin spesifik xüsusiyyətidir. İ.A.Zimnyaya tələbəliyi "xüsusi sosial kateqoriya", insanların spesifik birliyi kimi səciyyələndirərək tələbəlik yaşın psixoloji səciyyəsinə müəyyən etmişdir. O buraya tələbələrin yüksək idraki motivasiyasını, sosial aktivliyini və sosial yetkinliyini daxil etmişdir.

Ali məktəblərdə təlimin ümumi psixoloji inkişaf planında tələbələrin intensiv sosializasiya mərhələsi və ali psixi funksiyaların inkişafı özünü təzahür etdirir. Bütünlükdə tələbə şəxsiyyəti gələcəyin ali təhsilli mütəxəssisi kimi aşağıdakı istiqamətdə inkişaf edir:

- * Peşəyə istiqamət möhkəmlənir, zəruri qabiliyyətlər əldə edilir.
- * Psixi proseslər, təcrübələr artır və təkmilləşir.
- * Borc hissi yüksəlir, peşə fəaliyyətində uğura görə məsuliyyət hissi artır.
- * Sosial və peşə təcrübəsi, zəruri keyfiyyətlərin formalaşması nəticəsində tələbə şəxsiyyətinin ümumi yetkinliyi artır.
- * Gələcəyin mütəxəssisi kimi tələbənin özünütərbiyəsində zəruri keyfiyyətlər, sosial təcrübə formalaşır.
- * Gələcək praktik işə hazırlıq və peşə müstəqilliyi möhkəmlənir və s.

Ali məktəblərdə tələbə şəxsiyyətinin özünəməxsus tipologiyası özünü göstərir. Tələbə şəxsiyyətində gələcək peşə sahələrinə iddia səviyyələri yüksəlir, sosial və peşə təcrübəsinin səmərəli şəkildə əldə edilməsi və lazımi keyfiyyətlərin formalaşması sayəsində tələbə şəxsiyyətində yetkinlik və təkidlilik inkişaf edir. Bu dövrdə tələbə üçün gələcək mütəxəssis kimi lazım olan zəruri keyfiyyətlərin, təcrübənin formalaşmasında özünütərbiyənin xüsusi çəkisi artır. Nəhayət, tələbələrə peşə müstəqilliyi və gələcək praktik işə hazırlıq səviyyəsi artır və möhkəmlənir (4, səh.77)

Tələbələrin sosial-psixoloji portretini müəyyən edən və təlim uğurlarına təsir edən amilləri iki kateqoriyada fərqləndirirlər:

1/ birincisi, onları diqqətinə görə qəbul edirlər- tələbə ali məktəbə gəlmişdir;

2/ ikincisi, təlim prosesində özlərini təzahür etdirirlər ki, onları idarə etmək olsun.

Birinci kateqoriyaya: hazırlıq səviyyəsi, dəyərlər sistemi, təlimə münasibət, ali məktəb realları ilə məlumatlandırılma, gələcək peşə ilə bağlı təsəvvürlər aiddir. Bu amillər bütünlükdə cəmiyyətdə və konkret "məişət bilikləri", habelə informasiya mənbələrinin daşıyıcıları ilə müəyyən olunur. Onlardan tələbəyə dolayı yollarla təsir etmək vasitəsi kimi istifadə etmək olar.

Birinci kateqoriyanın amilləri adaptasiya mərhələsində üstünlüyü ilə həyata keçir. Tədrisən birinci qrupun amillərinin təsiri zəifləyir və həlledici rol ikinci qrup oynayır. İkinci qrupa: təlim prosesinin təşkili, təhsilin səviyyəsi, müəllim və tələbələrin qarşılıqlı münasibət tipləri və s. aiddir. Məhz bunlar əhəmiyyətli dərəcədə tələbə gənclərin psixoloji simasını və peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edir. Bu qarşılıqlı münasibətlərdə tələbə gənclərin peşə seçimi ilə bağlı təhlillər böyük maraq kəsb edir. Bu baxımdan müasir gəncləri üç qrupa ayırırlar:

Birinci qrupu peşəyə yiyələnmək üçün təhsilə yönəldilən tələbələr təşkil edir. Onlar üçün gələcək işlər maraqlıdır. Özünüreallaşdırma əsas məqsədə çevrilir. Hətta gələcəkdə təhsilini magistraturada, doktoranturada davam etdirməyə də meyllidirlər.

İkinci qrupu biznesə yönələn tələbələr təşkil edir. Onlarda təhsilə münasibət bir qədər fərqlidir. Belə ki, onlar üçün təhsil alət qismində dəyərlidir, onun vasitəsi ilə gələcəkdə öz şəxsi işlərini qurmağa cəhd göstərmək və ticarətlə məşğul olmaqdır.

Üçüncü qrupa o tələbələr aid edilir ki, bir tərəfdən onlar "qeyri-müəyyənliklər", digər tərəfdən isə məişət planında müxtəlif şəxsi problemləri ilə yüklənmişlər. Onlar üçün birinci planda məişət, şəxsi, yaşayış və ailə problemləri dayanır (1, səh.25-27).

Müasir tələbə gənclərin bir neçə tiplərini fərqləndirirlər:

Birinci tipi - "Sahibkar" adlandırırlar. Bu tipə malik olan tələbə biznes sahəsində uğurlar əldə etməyə can atır. Ali təhsili ona görə almaq istəyir ki, sahibkarlıqla bağlı

nəzəriyyə və praktikaya yiyələnsin, gələcəkdə rəhbər vəzifələrdə çalışsın. Bu tələbə düzgün ixtisas seçdiyinə inanır, eyni vaxtda öz təhsil müəssisəsinə tənqidi yanaşır, peşə spesifikasiyasına daha yaxşı bildiyini nümayiş etdirmək istəyir. Odur ki, o, işsiz qalmaqdan ehtiyat etmir, onda şəxsi keyfiyyətlər, o cümlədən fərdiyyətçilik, peşəkarlıq, müstəqillik, şəraitə uyğun olaraq baxışları dəyişmək qabiliyyəti, tez adaptasiya olmaq və yeni şəraitə məskunlaşmaq kimi keyfiyyətlər vardır.

İkinci tipi "Emigrant" adlandırırlar. Bu tip tələbələr yüksək ali təhsilə ona görə yiyələnmək

istəyirlər ki, sərbəst şəkildə xarici dildə danışsınlar, təhsil almaq imkanlarından istifadə edib gələcəkdə xaricdə işləsinlər. Onlar peşələrdə düzgün seçim etmələrinə çox inamlıdırlar. Onlarda fərdiyyətçilik, həyatı optimizm, yeni şəraitə uyğunlaşma inkişaf edir.

Hər iki tipə qarşı "ənənəyə sadıqlıq" dayanır. O, yaxşı təhsili, peşə hazırlığını qiymətləndirir. Ali təhsilə ona görə yiyələnmək istəyir ki, diplom alsın, elmi- tədqiqatlar aparsın. Bu tip tələbə oxuduğu ali təhsil müəssisəsinə qarşı az tənqitçidir. Öz peşə fəaliyyətini ilə bağlı kifayət qədər məlumata malik deyil. İşsiz qalmaqdan ehtiyatlanır, onda peşəkarlıq və iş qabiliyyət güclü inkişaf etmişdir. Lakin onda risk etmək qabiliyyəti, şəraitə uyğun baxışları dəyişmək, həyatı optimizm, yeni şəraitə tez məskunlaşmaq bir qədər aşağı səviyyədədir.

Tədris və idrak sahəsindəki fəaliyyətə və davranışına görə tələbə şəxsiyyətinin üç tipini xüsusi olaraq qeyd edirlər:

Birinci tip tələbə şəxsiyyətinə malik olanlar ali məktəbdə tədrisin məqsəd və vəzifələrinə geniş yer verirlər. Bu cür tələbələr maraqları proqramda nəzərdə tutulandan daha geniş bilik sahəsinə yönəlmiş olur. Həmin tələbələr sosial fəallığı ali məktəb həyatının mühüm sahələrində özünü göstərir. Bu tipə mənsub olan tələbələr fəaliyyəti daha geniş əhatəli peşə hazırlığına yiyələnməyə yönəlmiş olur.

İkinci tip tələbə şəxsiyyəti dar ixtisaslaşmaya aydın yönəlişliyi ilə fərqlənir. Birinci tipdə olduğu kimi, bu tipdən olan tələbələr idrak fəallığı tədris proqramından kənara çıxır. Lakin birinci tipdən fərqli olaraq onlarda proqram çərçivəsindən kənara çıxmaq halları güclü baş verir.

Üçüncü tip tələbələr idrak fəaliyyəti yalnız tədris proqramı həcmində bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə istiqamətlənmiş olur (4, səh.7).

Tədrisdəki münasibətə görə bir sıra tədqiqatçılar tələbələri beş qrupa bölürlər:

Birinci qrupa daxil olan tələblər biliklərə, müstəqil iş metodlarına yiyələnməyə, peşə bacarıq və vərdislərinə yiyələnməyə can atır, təlim fəaliyyətini səmərələşdirmək yollarını axtarırlar. Onlar üçün tədris fəaliyyəti seçdikləri peşəyə yaxşı yiyələnməyin zəruri yoludur. Onlar keçdikləri həmin fənləri yaxşı öyrənirlər. Bu cür tələbələr tədris proqramında nəzərdə tutulandan daha çox bilik sahəsinə yiyələnməyə can atırlar. Onlar tədris fəaliyyətinin bütün sahələrində fəaldırlar.

İkinci qrupa daxil olan tələbələr tədris fəaliyyətinin bütün sahələri üzrə biliklərə yiyələnməyə can atırlar. Bu qrupa daxil olan tələbələr üçün daha çox fəaliyyətlə maraqlanmaq xarakterik haldır. Lakin bu və ya digər fənnin mahiyyətinə dərinlən daxil olmaq onları tez yorur, bezikdirir. Odur ki, onlar çox vaxt səthi biliklərə yiyələnməklə məhdudlaşırlar. Onlar hər şeydən bir az bilməyə üstünlük verirlər. Adətən onlar yaxşı oxuyur, lakin onları maraqlandırmayan fənnlərdən çox vaxt qeyri- kafi qiymətlər alırlar.

Üçüncü qrupa yalnız öz peşəsi ilə maraqlanan tələbələri aid etmək olar. Onların bütün fəaliyyətləri biliklərə yiyələnməklə və dar peşə çərçivəsi ilə məhdudlaşır. Onlar yalnız gələcək peşə fəaliyyətləri üçün zəruri olan biliklərə yiyələnməyə can atırlar. Bu qrupa daxil olan tələbələr ixtisasları ilə bağlı fənlərdən yaxşı və əla qiymətlər alırlar.

Dördüncü qrupa daxil olan tələbələr pis oxumurlar. Lakin tədris proqramına seçici münasibət

bəsləyirlər. Yalnız onların xoşlarına gələn fənlərlə maraqlanırlar. Onlar tez-tez dərsləri buraxırlar. Tədris planındakı bəzi dərslərlə maraqlanmırlar.

Beşinci qrupa tənbel tələbələri aid edirlər. Onlar ali məktəbə ya valideynlərinin təhriki, ya da yoldaşları ilə "kompaniya" xatirinə işləmək, orduya getməmək xatirinə daxil olurlar. Tədrisə laqeyd münasibət bəsləyirlər. Daima dərs buraxır, "kəsirləri" olur, onlara yoldaşları kömək edir (5, səh.78).

A.V.Yureviçin fikrincə, tələbə kütləsi müddət ölçüləri üzrə üç tipə ayrılırlar:

1/ hamı məşğələlərdə iştirak edir; 2/ demək olar ki, tələbələr mühazirə və seminarlarda iştirak etmirlər; 3/ təsadüfdən təsadüfə dərslərdə iştirak edirlər.

Məkani ölçülərdə üç tip bölgü müşahidə olunmuşdur: 1/ birinci cərgədə deyilənləri qeydə alan əlaçılar; 2/ orta cərgədə yalnız onlar üçün vacib və maraqlı informasiyaları qeydə alanlar; 3/ arxa cərgələrdə qulaq aşmayanlar, qeydiyyat aparmayanlar və kənar işlərlə mışğul olanlar.

L.N.Zaxarov aparılmış eksperimentin nəticələri üzrə tələbələri peşə davranışı üslubundan asılı olaraq dörd tipə ayırmışdır: *avtoritar* (tələbələrə təzyiq), *rigid* (plana uyğun tipik xahiş üzrə tələbələri sakitləşdirən), *nümayişkarana* (fənnə maraq yaratmaq vasitəsi kimi situasiyaya nəzarət etməyə cəhd göstərmə), *konstruktiv* (plana uyğun olaraq qrupu idarəetmə prosesində adekvat vasitələr axtarışı).

Bununla əlaqədar olaraq dərsdə tələbələrin davranışı və peşə sahəsində motiva- siya xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə qeydə alınmışdır: şəxsi mənə—►yüksək emosionallıq, pragmatik motivasiya^ emosional təmkinlilik, konstruktiv üslub, emosional proseslərin aşağı dinamikliyi — »avtoritar və rigid üslubu (2, səh.61-62).

Psixoloq V.T.Lisotski tələbə şəxsiyyətinin tipologiyasını işləyib hazırlamışdır. Həmin tipologiya hərtərəfli inkişaf edən subyektin spesifik fəaliyyətini qeydə almaqla tələbə haqqında təsəvvürləri bütünlükdə əks etdirir.

1. *"Harmonik" (ahəngdar)*. Bu cür tələbələr öz ixtisaslarını şüurlu şəkildə seçirlər. Çox yaxşı oxuyur, elmi və ictimai işlərdə fəal iştirak edirlər. Mədəni və ünsiyyətçidirlər. Ədəbiyyat və incəsənətlə, ictimai hadisələrlə dərinlən və ciddi şəkildə maraqlanırlar, idmanla məşğul olurlar. Qüsurlara qarşı barışmaz, düzgün və doğrucudurlar. Yaxşı bir yoldaş kimi kollektivdə yüksək nüfuza malikdirlər.

2. *"Peşəkar"*. Öz ixtisasını şüurlu şəkildə seçir. Bir qayda olaraq yaxşı oxuyur. Elmi-tədqiqat işlərində az iştirak edir, lakin o məktəbdən sonrakı praktik fəaliyyətə yönəlir. İctimai işlərdə iştirak edir, tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirir. İmkan daxilində idmanla məşğul olur. Ədəbiyyat və incəsənətlə maraqlanırlar. Onun üçün başlıca məqsəd oxumaqdır. Qüsurlara qarşı barışmazdır. Düzgün və doğrucudur. Kollektivdə nüfuza malikdir.

3. *"Akademik"*. Öz ixtisasını şüurlu seçmişdir. Yalnız əla qiymətlərlə oxuyur. Aspiranturada oxumağa meyllidir. Ona görə də vaxtının çoxunu elmi-tədqiqat işlərinə sərf edir.

4. *"İctimaiyyətçi"*. Bu cür tələbələrdə ictimai işlərə meyl aydın təzahür edir. Bu meyl digər maraqlardan üstünlük təşkil etdiyinə görə tədris və elmi-tədqiqat işlərində onun fəallığına öz mənfi təsirini göstərir. O, peşəsini düzgün seçdiyinə inanır. Ədəbiyyat və incəsənətlə maraqlanırlar.

5. *"İncəsənəti sevənlər"*. Bu tipə mənsub olan tələbə adətən yaxşı oxuyur, lakin elmi-tədqiqat

işlərində az iştirak edir. Daha çox ədəbiyyat və incəsənət sahələri ilə maraqlanır. Onda inkişaf etmiş estetik zövq, dərin bədii erudisiya mövcuddur.

6. *"Çalışqan"*. İxtisasını o qədər də şüurlu şəkildə seçməmişdir, lakin oxumağa ciddi səy göstərir. İnkişaf etmiş qabiliyyətə malik olmasa da, adətən semestrə kəsirləri olmur. Kollektivdə az ünsiyyətlidir. Ədəbiyyat və incəsənətlə zəif maraqlanır. Vaxtının çoxunu oxumağa sərf edir, lakin kinoda, konsertdə olmağı da sevir. İdmanla ali məktəb çərçivəsində məşğul olur.

7. *"Ortabab"*. "Necə gəldi" oxuyur, bunun üçün xüsusi səy göstərmir. Hətta bununla fəxr edir. Onun prinsipi: "Diplom alacam və başqalarından pis işləməyəcəyəm". Peşəni seçərkən xüsusi olaraq fikirləşməmişdir. Lakin inanır ki, ali məktəbə daxil olmuşam, onu bitirmək lazımdır. Yaxşı oxumağa çalışır. Halbuki təlimdən həzz ala bilmir.

8. *"Ümitsiz"*. Bir insan kimi qabiliyyətlidir. Lakin seçdiyi ixtisas onun üçün bir o qədər də cəlbədicə deyildir. Yaxşı oxumağa cəhd göstərir, lakin oxumaqdan həzz almır. Özünü müxtəlif növlü xobbilərdə - incəsənətdə, idmanda təsdiq etməyə cəhd göstərir.

9. *"Tənbəl"*. Adətən, zəif oxuyur. Oxumağa az güc sərf edir. Lakin özündən çox razıdır. Öz peşəsinə ciddi yanaşmır, imtahanlarda "şparpalka"dan mütəmadi istifadə edir. Elmi-tədqiqat və ictimai işlərdə iştirak etmir. Daha çox əyləncələrə maraq göstərir.

10. *"Yaradıcı"*. Hər bir işə yaradıcı yanaşmaq ona xasdır. Lakin dözümlülük, səliqəlilik, intizamlılıq tələb edən məşğələlər onu cəlb etmir. Ona görə də oxumaqda ardıcıl deyildir. Odur ki, o, "bu mənim üçün maraqlıdır", "maraqlı deyil" prinsipi üzrə hərəkət edir. Elmi-tədqiqat işi ilə nüfuzlu şəxslərin fikirləri ilə razılaşmadan məşğul olarkən müstəqil şəkildə problemin orijinal həlli yolunu axtarır.

11. *"İlahiləşdirilmiş"*. Bir qayda olaraq nüfuzlu fakültələrdə müvəffəqiyyətlə oxuyur. Kütləvi peşələrdə oxuyan tələbələrə "yuxarıdan" aşağı baxır. Özünə uyğun kompaniyalarda liderliyə can atır. Onun fikirləri həmyaşıdları tərəfindən dinlənilir, bəyənilir, lakin biliyi seçicidir. İncəsənət sahəsində daha çox maraq kəsb edən hadisələr onu cəlb edir. Kütlədən fərqli olaraq onun öz rəyi var. O, kafelərə, zövqlü klublara mütəmadi olaraq gedir (3, səh.437).

Bütün ali məktəb müəllimlərinə yaxşı məlumdur ki, hələ I kurs tələbələrində qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə özünü təzahür etdirir. Bu fenomen praktik olaraq tələbə şəxsiyyətinin tipologiyasında özünün aydın ifadəsini tapmışdır. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqində, şəxsiyyətin ayrı-ayrı xassələrinin ifadə olunmasında iradi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. V.A.Ivannikova görə, insan o zaman iradi keyfiyyətləri təzahür etdirir ki, hər hansı bir fəaliyyəti həyata keçirmiş olsun. Təlim prosesində mühüm problem ondan ibarətdir ki, tələbə bütün gücü ilə özünü təlim fəaliyyətinə yönəltməlidir. Təlim motivi təlim fəaliyyətinin daxilində olmalıdır və ya həmin prosesə yaxın məsafədə olmalıdır. Buna yalnız o zaman nail olmaq mümkündür ki, təlim tələbə üçün maksimum dərəcədə maraqlı olsun, onda məmnunluq və razılıq hissi yarada bilsin.

Hələ tələbədə elə motiv və yönəlişlik formalaşdırılmalıdır ki, onlar təlim fəaliyyətində daxili və xarici maneələri aradan qaldıra bilsin. İstənilən fəaliyyətdə, o cümlədən təlimdə uğur tələbənin, ilk

növbədə, intellektual inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İntellektual qabiliyyətlərlə fəaliyyət arasında qarşılıqlı əlaqə dialektik səciyyə daşıyır. Odur ki, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində effektivlik həmin fəaliyyətdə müəyyən qabiliyyətlərin səviyyəsini tələb edir, o da öz növbəsində inkişaf prosesinə öz təsirini göstərir. Tələbələrin təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyəti təkcə ümumi intellektual inkişaf və xüsusi qabiliyyətlərdən deyil, həm də sağlam düşüncə tərzindən, maraq və motivlərdən, temperamentdən, xarakterdən, şəxsiyyətin istiqamətindən, onun özünüdərkindən çox asılıdır.

Tələbə şəxsiyyətinin potensial imkanlarının optimallaşdırılması şərtlərinə onun fəallığı, müəyyən fəaliyyət növlərinə istiqamətlənmə aiddir. Tələbənin əsas tələbatlarından biri ünsiyyətdir. Ünsiyyətdə onlar təkcə ətrafdakı insanları deyil, həm də özlərini dərk edir, sosial həyat təcrübəsinə yiyələnirlər. Ünsiyyətə tələbat tələbələrin çoxsaylı əlaqələrini, yoldaşlıq və dostluğun inkişafını şərtləndirir, bilik və təcrübə mübadiləsini, əhval-ruhiyyəni stimullaşdırır. Tələbə şəxsiyyətinin digər mühüm tələbatlarından biri uğura tələbatdır. Tələbənin həyatı tələbatlarının ödənilməsi imkanına görə spesifikdir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, tələbənin fəallığının effektivliyinin yüksəlməsi gələcək peşədə və ali məktəbdə təlimin tələblərinə müvafiq mənəvi tələbatların inkişafı ilə bağlıdır.

Odur ki, təlim prosesinin optimallaşmasına müxtəlif mövqelərdən yanaşılır: təlim metodlarının təkmilləşməsi, təlim və tərbiyə prosesinin fərdiləşdirilməsi və s. Bütün bu yanaşmaların mərkəzində tələbə şəxsiyyəti durur. Tələbə şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinə dair biliklər - qabiliyyətlər, ümumi intellektual inkişaf, maraq və motivlər, ali məktəbdə müasir təlim şəraitində onların qeydə alınmasının real imkanlarını araşdırmağa imkan verir.

Problemin aktuallığı. Tələbə şəxsiyyətinin potensial imkanlarının optimallaşdırılması şərtlərinə onun fəallığı, müəyyən fəaliyyət növlərinə istiqamətlənmə aiddir. Tələbənin əsas tələbatlarından biri ünsiyyətdir. Ünsiyyətdə onlar təkcə ətrafdakı insanları deyil, həm də özlərini dərk edir, sosial həyat təcrübəsinə yiyələnirlər. Ünsiyyətə tələbat tələbələrin çoxsaylı əlaqələrini, yoldaşlıq və dostluğun inkişafını şərtləndirir, bilik və təcrübə mübadiləsini, əhval-ruhiyyəni stimullaşdırır. Tələbə şəxsiyyətinin digər mühüm tələbatlarından biri uğura tələbatdır. Tələbənin həyatı tələbatlarının ödənilməsi imkanına görə spesifikdir. Bu baxımdan və onun pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu kimi vacib bir mövzuya həsr olunması məqalənin aktuallığını şərtləndirir. **Problemin elmi yeniliyi.** Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə tələbə şəxsiyyətinin tipologiyasının mahiyyəti ilə bağlı görkəmli psixoloqların yanaşmaları diqqətə çatdırılır, tələbə şəxsiyyəti anlayışı sosial-psixoloji problem kimi nəzərdən keçirilərək ayrı-ayrı mərhələlərinin səciyyəvi cəhətləri göstərilir və bu istiqamətdə aparılmış müxtəlif tədqiqatların nəticələri təhlil olunur. **Problemin tətbiqi əhəmiyyəti.** Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. B., Qapp-Poliqraf Korporasiyası, 2003, 356 s
2. Əliyev B.H., R.B. Cabbarov, K.R. Əliyeva. Pedaqoji psixologiya. B.: 2011, 256 s
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, Nurlan, 2006, 200 s
4. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. B., 2000, 171 s
5. Абакумова Н.Н. Организация среды профессионального самоопределения: предпрофильная подготовка и профильное обучение. Вестн. Томск. Гос. ун.-та. 2007, № 296, с 194-19

**SÜNİ İNTELLEKT VƏ ONUN FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİ
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS PHILOSOPHICAL PROBLEMS**

Kərimov Əyyub Sevdin oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Fəlsəfə və sosial elmlər kafedrasının professoru

ORCID: 0000-0002-3664-4444

Xülasə

Süni intellekt (SI) müasir dövrdə elmi-texnoloji tərəqqinin ən mühüm nəticələrindən biri kimi çıxış edir. O, yalnız informasiya texnologiyalarının deyil, həm də insan idrakının, təfəkkürünün və dəyərlərinin yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Süni intellektin fəlsəfi təhlili onun şüur, idrak, azad iradə, məsuliyyət və etik qərarvermə kimi fundamental anlayışlarla qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarır. Məqalədə süni intellektin ontoloji və epistemoloji statusu, onun sosial və etik nəticələri, həmçinin texnologiya və insan münasibətlərində yaratdığı yeni fəlsəfi dilemlər araşdırılır.

Açar sözlər: süni intellekt, fəlsəfə, idrak, texnologiya, etik məsuliyyət, şüur, insan.

Резюме

Искусственный интеллект (ИИ) выступает одним из важнейших результатов научно-технического прогресса современности. Он вызывает переоценку не только информационных технологий, но и человеческого познания, мышления и ценностей. Философский анализ искусственного интеллекта раскрывает его взаимодействие с такими фундаментальными понятиями, как сознание, познание, свобода воли, ответственность и этическое принятие решений. В статье рассматриваются онтологический и эпистемологический статус искусственного интеллекта, его социальные и этические последствия, а также новые философские дилеммы, которые он создает во взаимоотношениях технологий и человека.

Ключевые слова: искусственный интеллект, философия, познание, технология, этическая ответственность, сознание, человек.

Abstract

Artificial intelligence (AI) acts as one of the most important results of scientific and technological progress in modern times. It causes a reassessment not only of information technologies, but also of human cognition, thinking and values. Philosophical analysis of artificial intelligence reveals its interaction with fundamental concepts such as consciousness, cognition, free will, responsibility and ethical decision-making. The article examines the ontological and epistemological status of artificial intelligence, its social and ethical consequences, as well as the new philosophical dilemmas it creates in the relationship between technology and people.

Keywords: artificial intelligence, philosophy, cognition, technology, ethical responsibility, consciousness, human.

Giriş

XXI əsrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri insan fəaliyyətinin getdikcə daha çox süni intellekt sistemləri ilə əvəzlənməsidir. Bu proses yalnız iqtisadi və elmi sferalarda deyil, həm də fəlsəfi, sosial və mənəvi sahələrdə dərin nəticələr doğurur. Süni intellekt anlayışı artıq təkcə texniki kateqoriya deyil, həm də insan mahiyyəti, idrakı, dəyərləri və varlığı haqqında düşüncələr üçün mühüm konseptual çərçivəyə çevrilmişdir.

Süni intellektin meydana çıxması və inkişafı insanın özünü dərk etmə prosesinə yeni məna qazandırır. İnsan tarix boyu təbiəti dərk etməyə, onu idarə etməyə çalışmışdır; indi isə o, öz idrakını, düşüncə mexanizmini və qərarvermə qabiliyyətini texnoloji formada təkrarlayır. Bu, bir növ “insanın öz aqlını obyektivləşdirməsi” fenomenidir. Lakin bu obyektivləşmə həm idraki, həm də etik suallar doğurur: əgər insan düşünmə qabiliyyətini texnologiyaya ötürürsə, onda onun insan kimi unikalılığı harada qalır?

Süni intellektin tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlər arasında idrakın təbiəti, azad iradə, məsuliyyət, insan–maşın münasibətləri və etik qərarvermə məsələləri əsas yer tutur. İnsan texnologiyanın yaradıcısı olsa da, eyni zamanda onun təsiri altına düşür. Süni intellektin qərarvermə mexanizmləri, alqoritmik ədalət anlayışı və etik seçim sistemləri insan iradəsinin sərhədlərini sual altına alır. Bu vəziyyət “insan nə qədər azaddır?” və “məsuliyyət kimə aiddir?” kimi fəlsəfi sualları aktuallaşdırır [1, s.54]. Fəlsəfi baxımdan süni intellekt insanın öz mahiyyəti ilə üzləşdiyi güzgüdür. Texnologiya sadəcə bir alət deyil. O, insan düşüncəsinin formalaşma tərzini dəyişdirən fəal qüvvədir. İnsan artıq təkcə təbiət üzərində deyil, öz təfəkkürü üzərində də nəzarət qurmağa çalışır. Lakin bu nəzarət paradoksal nəticə doğurur—insan texnologiyanın imkanlarını artırdıqca, onun üzərindəki nəzarətini qismən itirir. Bu mənada süni intellekt həm insan iradəsinin məhsuludur, həm də həmin iradəni məhdudlaşdıran amildir. Süni intellektin fəlsəfəsi məhz bu ziddiyyətlərin—yaradan və yaradılan, subyekt və obyekt, şüur və alqoritm, mənəviyyat və texnologiya arasındakı münasibətlərin—təhlili ilə məşğuldur. Bu münasibətlərin dərinləşməsi nəticəsində insan öz varlığını yenidən düşünmək məcburiyyətində qalır.

Beləliklə, süni intellekt təkcə texnoloji inqilab deyil, həm də idraki inqilabdır. O, insanın özünü dərk etmə sərhədlərini genişləndirir, lakin eyni zamanda, onun dəyərlər sistemə yeni çağırışlar əlavə edir. Fəlsəfənin vəzifəsi bu prosesləri anlamaq, onların mahiyyətini açmaq və texnologiyanın inkişafını mənəvi prinsiplərlə uzlaşdırmaqdır. İnsan texnologiyanın idarə etdiyi obyektə çevrilməmək üçün onu idarə edən varlıq olaraq qalmalıdır.

Süni intellektin fəlsəfi mahiyyəti.

Süni intellekt anlayışı 1950-ci illərdən başlayaraq elmi dövriyyəyə daxil olsa da, onun fəlsəfi mənası daha qədim köklərə malikdir. Antik dövrdə Aristotel insan düşüncəsini rəşional mexanizmlərlə izah etməyə çalışmış, idrakı məntiqi qaydalarla ifadə olunan bir fəaliyyət kimi dəyərləndirmişdir. Onun “Poetika” və “Organon” əsərlərində aqlın təbiəti ilə bağlı verdiyi fikirlər süni intellektin ideya köklərinin ilk elementləri kimi qəbul edilə bilər [2, s.26]. Daha sonralar Dekart insanın mahiyyətini “düşünən substansiya” kimi xarakterizə etmiş və “Cogito, ergo sum” (“Düşünürəm, deməli mövcudam”) ifadəsi ilə şüuru varlığın əsas meyarı hesab etmişdir. Kant isə insan idrakını yalnız təcrübə ilə deyil, həm də aprior formalarla—yəni zəkada əvvəlcədən mövcud olan strukturlarla

əlaqələndirmişdir. Müasir dövrdə bu klassik fəlsəfi ideyalar süni intellekt anlayışı vasitəsilə texnoloji səviyyədə reallaşdırılır. Artıq insan idrakının və şüurunun modelləşdirilməsi ideyası abstrakt mübahisə deyil, real elmi-təbiiqi istiqamət almışdır. “Maşın düşünə bilərmi?” sualı ilk dəfə Alan Turing tərəfindən konkret şəkildə qoyulmuş və “Turing testi” vasitəsilə empirik müstəviyə daşınmışdır. Bu sual, əslində, təkcə texniki yox, həm də dərin fəlsəfi xarakter daşıyır, çünki burada “düşünmək” və “anlamaq” anlayışları arasındakı fərq əsas problem kimi qalır [4,s.504].

Fəlsəfi baxımdan süni intellekt insan idrakının texnoloji təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. O, insanın öz aqlını və biliyini obyektiv formaya – alqoritm və kodlara – çevirməsi prosesidir. Başqa sözlə, insan artıq düşüncəsini maddiləşdirir, onu özündən kənarda fəaliyyət göstərən mexanizmə çevirir. Bu, həm bilik istehsalının yeni mərhələsini açır, həm də insanın öz mahiyyətini yenidən düşünməsinə tələb edir. Süni intellektin yaranması ilə insan-texnologiya münasibətləri sadə “yaradan – alət” qarşılıqlı əlaqəsindən çıxaraq qarşılıqlı asılılıq səviyyəsinə yüksəlir. İnsan texnologiyayı yaradır, lakin bu texnologiya öz növbəsində insanın idrakını və davranışını formalaşdırır. Bu mənada süni intellekt həm insan idrakının məhsuludur, həm də onun təbiətini yenidən anlama vasitəsidir. O, insanın aqlının texnoloji “güzgüsü” kimi çıxış edir: bu güzgüdə insan öz biliyinin, məntiqinin və təfəkkür prosesinin obyektiv formasını görür. Lakin burada fəlsəfi problem də meydana çıxır – əgər insan öz aqlını maşın formasında obyektivləşdirsə, onda “insan düşüncəsinin sərhədləri” harada bitir? Süni intellektin inkişafı insanla texnologiya arasındakı fərqi getdikcə azaldır, nəticədə idrakın mənəvi, emosional və intuitiv tərəfləri ilə rəşional, hesablamaya yönümlü tərəfləri arasında balans məsələsi yaranır [5, s.89]. Beləliklə, süni intellekt həm texnoloji reallıq, həm də insan idrakının fəlsəfi güzgüsü kimi müasir fəlsəfi düşüncənin mərkəzində dayanmağa başlayır.

Epistemoloji və ontoloji problemlər

Epistemologiyada əsas sual bilik və dərk etmə prosesinin necə formalaşmasıdır. İnsan idrakı çoxsəviyyəli bir prosesdir: qavrayış, düşüncə, təhlil, təcrübə və nəticə mərhələlərini əhatə edir. Bu prosesin mərkəzində subyektin dünyanı dərk etmə qabiliyyəti dayanır. Süni intellekt isə bu prosesin yalnız müəyyən mərhələlərini texnoloji müstəviyə köçürür. O, məlumatları toplaya, təhlil edə və müəyyən nəticələr çıxara bilər, lakin bu nəticələr şüurlu dərk deyil, proqramlaşdırılmış hesablamaya əməliyyatlarının nəticəsidir.

John Searle-ün (1980) məşhur “Çin otağı” arqumenti bu fərqi parlaq şəkildə nümayiş etdirir. O qeyd edir ki, kompüterlər daxil olan simvolları müəyyən qaydalar əsasında emal edir, lakin bu əməliyyatların mənasını dərk etmir. Yəni sistem sintaktik səviyyədə işləyir, lakin semantik anlam formalaşdırma bilmir. Bu, biliklə informasiya arasında fundamental fərqi göstərir. İnformasiya maşın tərəfindən emal edilə bilər, lakin bilik yalnız şüurlu subyektin mənalandırma qabiliyyəti ilə yaranır. Süni intellektin öyrənmə qabiliyyəti də bu baxımdan məhdud xarakter daşıyır. Maşınlar nümunələr əsasında alqoritmik əlaqələr qurur, lakin “nə üçün” sualına cavab vermir. Halbuki insanın idrakında məqsədyönlülük və mənalandırma komponenti vardır. Bu, insan idrakını təkcə texniki proses deyil, həm də mənəvi və dəyərlər yönümlü hadisə kimi səciyyələndirir. Buna görə də süni intellektin bilik istehsalı prosesi, mahiyyətə simulyasiya xarakteri daşıyır – o, insan idrakının nəticəsini təkrarlama bilər, lakin onun mənəvi-semantik dərinliyini yarada bilmir .

Ontoloji aspektdə isə belə bir sual yaranır: süni intellekt “varlıq” kimi qəbul edilə bilərmə? Bu sualın cavabı texnologiyanın insan varlığı ilə münasibətinə dair dərin fəlsəfi mülahizələr tələb edir. Martin Haydegger “Texnologiya haqqında sual” əsərində qeyd edir ki, texnologiya insanın dünyanı anlama və dərk etmə tərzini dəyişdirir; o, varlığı “hesablana bilən obyektlər” sisteminə çevirir. Texnologiya nəticəsində insan artıq varlığı olduğu kimi deyil, ölçülə, idarə oluna və optimallaşdırıla bilən resurs kimi qavramağa başlayır. Süni intellekt bu prosesin ən yüksək mərhələsidir. İnsanın öz idrakını texnoloji obyekt şəklində təkrarlaması, yəni düşüncənin alqoritmə çevrilməsi insan və texnologiya arasında yeni ontoloji münasibət yaradır. İndi texnologiya təkcə alət deyil, insanın öz varlığını əks etdirən güzgüyə çevrilib. Lakin bu güzgü tam eyni mənzərəni deyil, insanın rəşional tərəfini əks etdirir, emosional və mənəvi qatları isə arxa plana keçirir. Bu mənada “insan və texnologiya” dialektikası təkcə qarşıdurma deyil, həm də qarşılıqlı asılılıq münasibətidir. İnsan texnologiyayı yaradır, texnologiya isə öz növbəsində insanın idrakını və davranışını formalaşdırır. Süni intellektin fəlsəfi dəyərləndirilməsi göstərir ki, o, insan idrakının təbiətini anlamaq üçün yeni imkanlar açır, eyni zamanda insanın varlıqla münasibətini kökündən dəyişdirir [6, s.102].

Nəticə etibarilə, süni intellekt həm epistemoloji, həm də ontoloji səviyyədə insanı özünü yenidən düşünməyə vadar edir. Bu, insanın “bilik istehsal edən subyekt” kimi rolunu, varlıqla münasibətini və şüurun sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirən yeni fəlsəfi mərhələdir.

Etik və sosial aspektlər

Süni intellektin ən ciddi fəlsəfi problemlərindən biri etik məsuliyyət məsələsidir. Məsələn, avtonom nəqliyyat vasitələrinin və ya döyüş robotlarının qərarlarına görə məsuliyyət kimə aiddir — proqramçıya, istifadəçiyə, yoxsa alqoritmın özünə? Kantın etik prinsiplərinə görə, əxlaq subyektı yalnız iradəyə malik varlıq ola bilər. Bu mənada süni intellekt etik qərarların yalnız proqramlaşdırılmış davranış formasıdır və mənəvi məsuliyyət daşımır. Sosial baxımdan, süni intellekt əmək bazarında dəyişikliklərə, sosial bərabərsizliklərə və nəzarət mexanizmlərinin güclənməsinə səbəb olur. Foucaultnun “bilgi və güc” anlayışı burada aktuallıq qazanır – məlumat üzərində nəzarət cəmiyyətin idarə olunmasında yeni güc formalarına yol açır.

Yaradıcılıq və mədəniyyət kontekstində süni intellekt

Süni intellekt artıq yaradıcılıq proseslərinə də daxil olub. Müasir dövrdə musiqi, rəsm, ədəbiyyat, kino, memarlıq və dizayn kimi sahələrdə süni intellekt tərəfindən yaradılan məhsullar insan yaradıcılığı ilə müqayisə olunur. “Yaradıcılıq” anlayışı tarixən insan şüurunun ən ali təzahürlərindən biri kimi dəyərləndirilib, çünki o, yalnız rəşional düşüncənin deyil, həm də emosional və intuitiv idrakın məhsuludur. Lakin süni intellekt bu prosesə fərqli mənə qazandırır — o, təcrübə, zövq və duyğu kimi subyektiv komponentləri alqoritmik hesablama ilə əvəz edir. Bu gün süni intellekt sistemləri bədii mətnlər yazır, musiqi bəstələyir, hətta rəssamların üslubunda tablolar çəkə bilər. Bütün bunlar belə, fəlsəfi sual budur: bu məhsullar həqiqətən yaradıcılıq nümunəsidirmi, yoxsa yalnız mövcud formaların riyazi təzahürüdür? Valter Benjaminin “Məhsulun mexaniki çoxaldılması dövründə incəsənət əsəri” adlı əsərində irəli sürdüyü “aura” anlayışına görə, texnoloji reproduksiya orijinal əsərin bənzərsizliyini, yəni onun ruhunu və zaman-məkanla bağlılıq hissini itirir. Süni intellektin yaratdığı əsərlər də eyni şəkildə “aura”sızdır—onlar orijinalın formal strukturunu təkrarlayır, lakin onun daxili ruhunu, emosional dərinliyini yarada bilmir [7, s.114].

Fəlsəfi baxımdan, yaradıcılıq yalnız məhsulun yaradılması prosesi deyil, həm də subyektin özünü ifadə etməsi, daxili mənasının obyektiv formaya çevrilməsidir. İnsan yaradıcılığında niyyət, məqsəd və şüurlu seçim mühüm rol oynayır. Süni intellektdə isə bu elementlər yoxdur; onun “seçimi” statistik ehtimallara, məlumat nümunələrinə və proqramlaşdırılmış məqsədlərə əsaslanır. Beləliklə, o, yalnız nəticə istehsal edir, lakin mənəvi təcrübə yaşamır. Digər tərəfdən, bəzi müasir filosoflar hesab edirlər ki, yaradıcılıq anlayışının özünü texnoloji inkişaf fonunda yenidən dəyərləndirmək lazımdır. Məsələn, Lev Manoviç və Shoshana Zuboff kimi tədqiqatçılar süni intellekti “kiber-yaradıcılıq” fenomeni kimi qiymətləndirir və qeyd edirlər ki, texnologiya insanın yaradıcılıq qabiliyyətini məhdudlaşdırmır, əksinə, yeni ifadə formaları yaradır. Burada əsas məsələ texnologiyanın yaradıcı subyektin rolunu tam əvəz etməsi deyil, onun yaradıcılıq alətinə çevrilməsidir. Bu kontekstdə “insan və süni intellektin birgə yaradıcılığı” ideyası getdikcə daha çox aktual olur. Məsələn, rəssam və ya yazıçı süni intellekti yalnız texniki vasitə kimi deyil, həm də estetik eksperimentin iştirakçısı kimi istifadə edə bilər. Bu zaman ortaya çıxan nəticə nə tam insana, nə də tam maşına məxsus olur – bu, sintez olunmuş yeni bir yaradıcılıq formasıdır.

Bu prosesdə əsas təhlükə insanın emosional və mənəvi təcrübəsinin texnoloji prosedurlara tabe edilməsi ehtimalıdır. Əgər yaradıcılıq yalnız riyazi modellərin birləşməsi səviyyəsində qavranılırsa, o zaman sənət öz mənəvi mahiyyətini itirə bilər. Buna görə də, süni intellektin yaradıcılıq sferasındakı fəaliyyəti həm imkanlar, həm də risklər daşıyır.

Nəticə etibarilə, süni intellektin yaradıcılıqla münasibəti fəlsəfi baxımdan ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən o, insanın ifadə imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən isə insan tənəyyülünün unikal və subyektiv təbiətini təhdid edir. Həqiqi yaradıcılıq yalnız texniki bacarıq deyil, həm də dərk, duyğu, emosional-psixoloji və mənəvi dəyərin sintezidir. Süni intellekt bu dəyərləri təqlid edə bilər, lakin onları yaşaya bilməz.

Nəticə

Süni intellektin fəlsəfi problemlərinin təhlili göstərir ki, texnoloji tərəqqi təkcə praktiki səmərəlilik deyil, həm də dərin mənəvi və idraki məsuliyyət tələb edir. İnsan idrakı və şüuru texnoloji vasitələrlə genişlənmə bilər, lakin onun əxlaqi təməli dəyişməz qalmalıdır.

Fəlsəfə bu prosesdə balans yaradan qüvvədir: texnologiyanın inkişafını bəşəri dəyərlərlə uzlaşdırmaq, insanı öz yaradıcılığının aləti deyil, məqsədi kimi qorumaq fəlsəfənin əsas missiyasıdır.

Elmi-texniki tərəqqi insan idrakının inkişafının təbii nəticəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun mənəvi və ontoloji sərhədlərini də sınağa çəkir. Müasir dövrdə süni intellekt yalnız elmi-təbii sahə deyil, həm də insanın özünü dərk etmə prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnsan texnologiya vasitəsilə öz düşüncəsini obyektiv formaya salmaqla, əslində, öz idrakını və şüurunu əks etdirir. Lakin bu insanı tam şəkildə əks etdirmir — orada rəşənalılıq üstünlük təşkil edir, mənəvi və emosional qatlar isə çox zaman kölgədə qalır. Süni intellektin inkişafı etik-əxlaqi, sosial və ontoloji yönümlü sualları daha da aktuallaşdırır.

Beləliklə, süni intellektin fəlsəfəsi texnologiyanın insanın mənəvi dünyasına uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir. Əgər texnologiyanın mərkəzində insani dəyərlər dayanarsa, o zaman

süni intellekt təhlükə deyil, tərəqqinin vasitəsinə çevriləcəkdir. Əks halda, insan texnoloji alətin yaradıcısı olmaqdan çıxaraq, onun idarəçiliyinə tabe olan subyektə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Musayev, R. (2020). Süni intellektin etik aspektləri. Bakı: Elm nəşriyyatı. – 145 s.
2. Quliyev, Ə. (2019). Fəlsəfi düşüncədə texnologiya anlayışı. Bakı: AMEA Fəlsəfə İnstitutu nəşri. – 130 s.
3. Əlizadə, T. (2021). Süni intellekt və müasir cəmiyyətin etik problemləri. Bakı: Elm və Təhsil. – 160 s.
4. Russell, S., & Norvig, P. (2010). Artificial Intelligence: A Modern Approach (3rd ed.). New Jersey: Prentice Hall. – 1150 s.
5. Kurzweil, R. (2005). The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology. New York: Viking Press. – 480 s.
6. Tegmark, M. (2017). Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. New York: Alfred A. Knopf. – 384 s.
7. Musgrave, A. (1993). Common Sense, Science and Scepticism. Cambridge: Cambridge University Press. – 245 s.

İKİDİLLİLİYİN SOSİO LİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ
SOSIOLINGUISTIC ASPECTS OF BILINGUALISM
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БИЛИНГВИЗМА

Dosent Qadaşova Aybəniz Azik qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti

Xarici Dillər kafedrası

Orcid: 0009-0003-1033-1620

Xülasə. Məqalədə ikidilliliyin sosio-lingvistik aspektləri qeyd olunur. İkidillilik iki dildən istifadə etmək qabiliyyətinə aiddir. İkidillilik geniş yayılmışdır və vite geydiyi bir çox yerlərində mengene üzərindədir, glith punhaps orada insanlar ikidilli olur. Bu halda ikinci dilə yiyələnmə yaşı mühüm rol oynayır erkən və gec ikidillilik fərqləndirilir. Erkən ikidillilik körpə ikidilliliyini və təqribən çatan ikidilliliyi əhatə edir ki, bu da eyni vaxtda eyni vaxtda ikidillilik nəzərdə tutulur. İkinci dil uşaq öz ilk dilini öyrəndikdən sonra əldə edilirsə, bu proses ardıcıl və ya ardıcıl ikidillilik adlanır. Dillərin balanslaşdırılmış şəkildə tələb olunduğu vəziyyət, onlara aid heç bir status fərqi yoxdur. Bu məqalə ikidilliliyin sosiolingvistik aspektlərini araşdırır, ikidilliliyin fərdi və sosial formalarını, diglossia, kod - keçid və dil seçimini təhlil edir. Tədqiqat isterika – siyasi şərait, miqrasiya, ailə mühitinin sosial vəziyyəti, təhsil və media kimi sosial amillərin təsirini vurğulayır. Bth müsbət (mədəni zənginləşmə, geniş ünsiyyət imkanları, mənalı inkişaf) və mənfi kousequens Ana dilinin köhnəlməsi, assimilyasiya riski müzakirə olunur. Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, balanslaşdırılmış dil siyasəti altında ikidillilik həm fərdlər, həm də cəmiyyət üçün müsbət nəticələr verir.

Açar sözlər: sosio-lingvistika, ikidillilik, diqlasiya, dil siyasəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Abstract. The article highlights the socio-linguistic aspects of bilingualism. Bilingualism refers to the ability to use two languages. Bilingualism is common and is on the rise in many parts of the world, with perhaps one in three people being bilingual. The age at which one acquires a second language plays an important role in this case early and late bilingualism are distinguished. Early bilingualism covers infant bilingualism and child bilingualism reaching approximately, which is seen as the same time, simultaneous bilingualism is meant. In the second language is acquired after the child has already acquired his /her first language the process is referred to as successive or sequential bilingualism. The situation in which languages are required in a balanced way, with no status differences attributed to them. This article explores the sociolinguistic aspects of bilingualism, it analyzes the individual and social forms of bilingualism, diglossia, code – switching and language choice. The study highlights the impact of social factors such as historical – political conditions, migration, family environment social status, education and media. Both positive (cultural enrichment, expanded communication opportunities, cognitive development) and negative consequence Weakening of the mother tongue, risk of assimilation are discussed. The research concludes that under a balanced language policy, bilingualism brings positive outcomes to both individuals and society.

Keywords: *bilingualism, difference, type, second language, additive*

Резюме

В статье освещаются социалингвистические аспекты двуязычия. Билингвизм ссылается на способность использовать два языка. Билингвизм распространен и находимся на подъеме во многих частях мира и возможно один трѐх людей является билингвистом. Контакт между двумя языками типичен в регионах многих континентов. Возраст, в котором человек приобретает второй язык играет важную роль: в этом случае различают ранний и поздний билингвизм. Ранний билингвизм охватывает младенческий и детский билингвизм, примерно достигающий который видится как начало взрослого или позднего билингвизма. Ситуация, при которой человек овладевает языками в сбалансированной форме, без статусных различий, примеряемых к ним, называется аддитивным (добавочный) билингвизмом. В статье рассматриваются социалингвистические аспекты билингвизма. Анализируются индивидуальные и социальные форм билингвизма, диглоссия, переключение кодов и выбор языка. Показано влияние социальных факторов – историко – политических условий, миграции, семенной среды, социального статуса образования и средств массовой информации. Отмечающая положительные (культурное обогащение, расширение коммуникативных возможностей, когнитивных развитие) и отрицательные последствия (ослабление родного языка, риск ассимиляции) билингвизма. Исследование показывает, что при сбалансированной языковой политике билингвизм имеет положительные результаты, как для личности так и для общества.

Ключевые слова: *билингвизм, различные сложений, аддитивный*

Giriş

Müasir dünyada ölkələrarası əlaqələrin inkişaf və müxtəlif səviyyələrdə olan siyasi, sosial-iqdisadi, elmi “qlobal vətəndaş” anlayışı qloballaşma dövründə və tarixi əhəmiyyətli hadisələr dövründə ən çox yayılmış və aktual hala gəlir. Beynəlxalq əlaqələrin hərtərəfli inkişafı birbaşa xalqların müxtəlif sahələrdə təmaslarını şərtləndirir. Sosioliqivistik tədqiqatlar nöqtəyindən bu amillərlə əlaqəli ikidilli, yəni fərdlərin alternativ olaraq iki dildə ünsiyyət qurma qabiliyyəti, başqa sözlə bilinqvizm müasir insan cəmiyyətinin zərurətidir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişaf və mükəmməlləşməsi ilə polilingvizmdən az əhəmiyyət kəsb etmir. Aktual sosioliqivistik hadisə olan, bilinqvizimə ətrafımızdakı dünya haqqında təsəvvürü genişləndirən və eyni zamanda fərqli millətlərin, ölkələrin nümayəndələri arasındakı münasibətlərdə inanılmaz kömək göstərən sosioliqivistik münasibətlər dilçilikdə əsas yer tutur.

Dilin morfein səviyyəsində interferensiya halları azərbaycanlı tələbələrin şifahi və yazılı nitqlərinin eksperimental tətqiqi əsasında Azərbaycan və ingilis dillərinin morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşkar olunmuşdur. İkidillilik tədris prosesində dil bacarıqlarının və mədəni biliklərin eyni vaxtda inkişafına imkan yaradır. Uşqalıq dövründə ikidillilik daha təbii və fonetik olaraq düzgün formalaşır. Yetkin yaşda öyrənilən dildə aksent və bəzi qrammtik fərqlər özünü biruzə verir.

İkidilli insanlar müxtəlif sosial mühitlərdə daha çox vaxt ünsiyyət qurur və mədəniyyətlərarası anlaşmanı gücləndirir. Dillərin sosial statusu fərdlərin hansı dildən üstünlük təşkil etməsinə müəyyən edir. Yüksək prestijli dil peşə, təhsil və ictimai status üçün əhəmiyyətlidir. Həmçinin ikidillilik

mədəniyyətlərəsıdialoqu asanlaşdırır və multikultural sosial integrasiyaya şərait yaradır. Müasir dünyada qloballaşma, miqrasiya prosesləri mədəniyyətlərəsı ünsiyyət və informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində ikidillilik (bilinqvizm) daha geniş yayılmışdır. İkidillilik sadəcə olaraq iki dildə danışmaq bacarığı deyil, həm də fərdin sosial mühitdə ünsiyyətini, kimliyini, mədəni integrasiyasını və koqnitiv inkişafını müəyyənləşdirən kompleks bir fonemendir (1səh. 13-14). Məqalədə ikidilli sosiolinqvistik aspektləri öyrədilir. İkidilliliyin fərdi və ictimai formaları diqlossiya, kod dəyişməsi və dil seçimi kimi anlayışlar qeyd olunur. Sosial amillərin tarixi-siyasi şərait, miqrasiya, ailə mühiti, sosial status, təhsil və media – ikidilliliyə təsir göstərir. İkidilliliyin müsbət (mədəni zənginlik, ünsiyyət imkanlarının genişlənməsi, koqnitiv inkişaf) və mənfi nəticələri (ana dilinin zəifləməsi, assimilasiya riski) qeyd edilir. Bilinqvizmdən fərqli mühitlərdə xalq və elit bilinqvizm (fork and elite) kimi növləri ilə fərqlənilir. Xalq bilinqvizmlərindən fərqli olaraq, elir bilinqvizmlər müəyyən bir cəmiyyətdə dominant bir dildə danışanları və həmçinin onlara cəmiyyət daxilində əlavə dəyər və fayda verən başqa bir dildə danışa bilənlərdir. C Biserman ilə oxşar fikirlərə əsaslanaraq G. Valides və dəyərləri şərti və seçmə bilinqvləri fərqləndirirlər. İngilis dilində danışan ölkələrdə böyüyən uşaqlarda sorğu-sual apardıqda məlum olur ki, onları çoxu sanki “iki dünyada” yaşayırıq kəlməsini işlədirlər. Onlardan biri doğma dili və mədəniyyətləri, digəri isə ingilis dilini ətrafında olan dünyadır. Mütəxəssislər bu qənaətə gəldilər ki, “iki dünya” arasında yaşayan uşaqlar çox zaman çətinliklə üzləşirlər bu ikidillilik prosesində onların beyinləri zədə belə ala bilər. Bilinqvlər danışılan dillərdə səlislik və səriştəlik dərəcəsi arasındakı fərq dillərin kontekstinə və mənimsənilmə tərzinə, yara fikir verməlidirlər. Bilinqvizmin növbəti növü kimi gec ikidillilik müəyyən olunur. Bu növdə ikinci dil 6 və ya 7 yaşdan sonra öyrənilir. Gec ikidillilik birinci dilin mənimsənilməsindən sonra baş verən ardıcıl ikidillilik də hesab oluna bilər (2 səh. 23-24).

İngilis dilçilərinin bilinqvizm barədə maraqlı fikirləri vardır. Onlar iddia edirlər ki, yerli ingilislər heç də çox deyil, iki dil öyrənməyə meyilli olurlar. Dünyada insanların çoxu bilinvidir və onların çoxu bunu heç də xüsusi bir məqsədlə etmir. Xüsusi ölkəyə gedən müasir istər-istəməz həmin ölkənin dilini öyrənməlidir. Məsələn, Şimali Amerikada yaşayan hansısa bir sürücü yaratdığı ölkənin vətəndaşlarının dilini mütləq bilməlidir. Əlaqələndirici bilinqvizm (Coordinate Bilinqualizm) növbəti növ kimi müəyyən olunur. Bu növdə fərd dilləri ayrıca, ayrı-ayrı mühitlərdə öyrənir və hər ikisini mənimsədikdən sonra bu ayrılığı qoymur. Məsələn, tələbə evdə valideynləri ilə bir dildə danışır və sonra isə universitetdə ikinci dil öyrənir. İkidillilik və sosiolinqvistika anlayışları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosiolinqvistika dilin sosial funksiyalarını, dil və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsiri öyrənən elm sahəsidir. İkidillilik isə fərdin və ya ictimaiyyətin iki dili müxəlif situasiyalarda istifadə etməsi deməkdir. Sosiolinqvistik baxımdan ikidillilik fərdi və ictimai iki dillilik kimi parametrlərlə təhlil olunur (3 səh7-8). İkidilliliyin sosial nəticələri kimi müsbət və mənfi meyarlar əsas götürülür. Müsbət nəticələr mədəni zənginlik, ünsiyyət imkanlarının artması, koqnitiv çevikliyi inkişaf etdirir. Mənfi nəticələr dil assimilyasiyasında ana dilinin zəifləməsi, sosial adaptasiyada çətinlikləri göstərir. Sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dövlətin dil siyasəti balanslı olarsa həm fərd, həm də cəmiyyət üçün müsbət nəticələr verə bilər. Dil üstünlüyü və dil seçimi sosial statusa, rəsmi və qeyri-rəsmi situasiyalara uyğun olaraq seçilir. İkidillilik sosiolinqvistik mühitdə bir sıra sosial amillərlə şərtlənir. Bunlara tarixi-siyasi amilləri misal göstərmək olar. Bura dövlət siyasəti, dillərin statusu və təhsil verilməsi sistemi aiddir. Miqrasiya və mədəni mühit müxtəlif etnik qrupların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində dillərin təması kimi qeyd olunur. Bu da linqvizmin inkişaf etməsinə səbəb olur. Fərdi və

ictimai ikidillilik bir şəxsin fərdi olaraq iki dili bilməsi deməkdir. Eyni zamanda bütöv bir cəmiyyətin bu dildən istifadə etməsi deməkdir. Deglasiya isə dilin yüksək (+) və aşağı (L) formalarının ictimai funksiyalarına görə bölgüsü deməkdir (4 səh. 2-3). Təhsil və media – ictimai şüurda dillərin mövqeyini formalaşdırır, həmçinin ikidilliliyin inkişafına zəmin yaradır. Dil əlaqəsi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtləndirilən bilinqvizmin mürəkkəb sosiolinqvistik, linqvistik, psixoloji təhsil yönümlü, psixolinqvistik, siyasi, mədəni fonemen kimi hərtərəfli aspektlərin və ikinci dilin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklərə yol açması müəyyən edilmişdir. Problemlərin araşdırılmasının aktuallığı, ilk növbə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət təcrübəsində yaranan psixoloji şəraiti yüngülləşdirmək, narahatlığı aradan qaldırmaq və fərdlər arasında qarşılıqlı anlaşılanın məhsuldarlığını artırmaqla şərtlənir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dialoqun özünəməxsus yeri vardır. Dialoq mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün ən əlverişli əsasdır, çünki bərabərhüquqlu subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, yalnız fərdi dil biliklərin cəmi deyil, həm də sosial münasibətlərin kimliyin və mədəni integrasiyanın mühüm göstəricisidir. Sosiolinqvistik aspektlər ikidilliliyin cəmiyyətdə necə formalaşdığını, sosial statusunu və təsirlərini anlamaq üçün əsas açardır. Müasir dövrdə bu mövzunun aktuallığı həm təhsil, həm də dil siyasəti baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çoxdillilik şəraitində isə öncədən daha çox azərbaycanca – rusca və azərbaycanca – ingiliscə paralelli və təlim-tədris xarakterinə malik Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ilə görünməkdədir. Son illərdə məhz ana dilinin daha çox müəyyən sosial və tədris ocaqlarında, milli dil olaraq funksionallığının işləkliyinin genişləndiyi müşahidə olunur. Bu cür vəziyyət Azərbaycanda sosiolinqvistik tədqiqatlar şəbəkəsinin artırılması vacibliyini şərtləndirir. Sosiolinqvistik istiqamətlərlə aparılan tədqiqatlarda ən çox dil və cəmiyyət, dil və etnoqrafiya, entolinqvistika dil və mədəniyyət əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik ortamları öyrənilməlidir. Dillərin sosiolinqvistik öyrənilməsi xüsusilə dil qanunauyğunluqları onların inkişaf və cəmiyyət üzvləri arasında funksionlaşması həmçinin də bir sıra sosial faktorların təsiri dərəcəsi ilə şərtlənir. Buraya dillərin sosial differensiasiyasının ərazi və sosial dialektini nümunə göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, sosiologiya elmi ilə dilçiliyin birləşməsi sosiolinqvistikani formalarıdır. Sosiolinqvistik problemlərin, həyatı önəm daşıyan məsələlərdəndir. Sosiolinqvistika sahəsində tanınmış mütəxəssislərin ümumi qənaəti bundan ibarət olmuşdur ki, sosioloji linqvistika elmi müasir dövrə aid araşdırmalar aparır. Dil müxtəlif aspektlər üzərində öyrənilir. Dil – təzahürün, fəaliyyət və inkişafın bütün dövrlərində mühüm sosial hadisə olaraq cəmiyyətdən kənarda mövcud deyil. “Sosiolinqvistika” yaxud “sosioloji dilçilik” dilin cəmiyyətdəki funksiyalarını öyrənir. İkidilliliyin sosio linqvistika mühüm əhəmiyyətə malik olması linqvistikada öz əksini tapmışdır. Sosiolinqvistika bir elm kimi sosial həyatın sosial sferalarının müxtəlif tərəflərini deyil, onun qarşılıqlı təsir və münasibətdə olan bütün istiqamətləri ilə birlikdə tam bir proses kimi öyrənir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Hüseynova S. Sosiolinqvistika nəzəriyyəsi və təcrübə. Bakı Təhsil nəşriyyatı 2018;
2. Крышн А.П. Социоллингвистика. Москва Академия 2004;
3. Grosjean F. Life with two languages an introduction to Bilingualism Cambridge. Harvard University 1982;
4. Əsgərov A.M. Sosiolinqvistika. Bakı ADU nəşriyyatı 2005.

İNTONASIYA NİDALARDA HİSSİ-EMOSİONAL MƏZMUNUN YARADICISI KİMİ

Miryusif MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı, müəllim

Xülasə.

Məqalədə intonasiyanın dildə müxtəlif vəzifələri içərisində emosional məna və çalarlıq yaratma funksiyasından bəhs olunur. Müəyyən edilir ki, intonasiya nidalarda emosional məna və məna çalarları yaradan vasitələrdəndir. Emfatik intonasiya müsbət və mənfi hisslərin dildə ifadəsinə xidmət edir. Nidaların hissi mənası müxtəlif hisslərlə bağlı olduğundan emfatik intonasiya bu söz qrupunda mənayaradıcı funksiya yerinə yetirir. Nidaların mənası müstəqil mənalı sözlərin mənasından fərqli olaraq, emosional halların adlandırmadan ifadəsidir. Nidaların mənası nisbi olub, eyni bir səs tərkibli nida müxtəlif, müxtəlif səs tərkibli nidalər isə eyni məna bildirir. Nidalarda intonasiyanın müxtəlif emosional halları ifadə etməsi üçün ton və tembr alçalır və ya yüksəlir. Müsbət emosiyaları ifadə edən nidalarda şən modulyasiya müşahidə olunur. Mənfi halları ifadə edən nidalər isə mənfi tonla ifadə olunur. Nidaların hissi mənasının yaranmasında intonasiya əsas, emosional jest və mimikalar isə yardımçı vasitə kimi çıxış edir.

Açar sözlər: intonasiya, nida, nidaların semantik quruluşu, jest, mimika

Резюме.

В статье говорится о функции по созданию эмоционального смысла и тона в различных функциях языка. Определено, что интонация является одним из средств создания эмоционального смысла и тона смысла в восклицаниях. Эмфатическая интонация служит для выражения положительного и отрицательного чувства в языке. Поскольку эмоциональное значение восклицаний связано с разными чувствами, то эмфатическая интонация выполняет в группах слов смыслообразующую функцию. Смысл восклицаний есть выражение эмоциональных состояний без их названия, в отличие от значения самостоятельные части речи. Значение восклицаний относительно, восклицание с одинаковым звуковым содержанием означает разные вещи, а восклицание с разным звуковым содержанием одно и то же. Для того чтобы интонация в воскличаниях выражала разные эмоциональные состояния, тон и темп понижается или повышается. В воскличаниях, выражающих положительные эмоции, наблюдается счастливая модуляция. Возгласы выражающие отрицательные ситуации, выражаются отрицательным тоном. Интонация является основным фактором в создании эмоционального смысла восклицаний, а эмоциональные жесты и мимика выступают и мимика выступают вспомогательными средствами.

Ключевые слова: интонация, восклицание, смысловая структура восклицание, жест, мимика

Abstract

The article talks about the function of intonation to create emotional meaning and tone among various tasks in the language. It is determined that intonation is one of creating emotional meaning and shades of meaning in exclamations. Emphatic intonation serves to express positive and negative feelings in the language. Since the emotional meaning of exclamations is related to different feelings, emphatic intonation performs a meaning – creating function in this group of words. The meaning of exclamations is the expression of emotional states without naming, unlike the meaning of words with independent meaning. The meaning of exclamations is relative, an exclamation with the same sound composition has different meanings, and an exclamation with different sound composition means the same. In exclamations, tone and timbre are lowered or raised to express different emotional states. Joyful modulation is observed in exclamations expressing positive emotions. Exclamations expressing negative situations are expressed with a negative tone. Intonation is the main factor in the creation of emotional meaning of exclamations, and emotional gestures and facial expressions act as auxiliary means.

Keywords: intonation, exclamation, exclaim semantic structure, gesture, mimicry

GİRİŞ

Dildə özünəməxsus yer tutan, öz spsifik xüsusiyyətləri ilə seçilən nidalar müxtəlif aspektlərdə linqvistik araşdırma mövzusu olmuşdur. Buraya nidaların məna xüsusiyyətləri ilə bağlı istiqamət də daxildir ki, bu haqda Azərbaycan, rus və ümumən ümumi dilçilikdəki fikir və mülahizələr diqqəti cəlb edir.

Nida kateqoriyası ilə bağlı diqqəti çəkən problemlərdən biri məna quruluşunun yaranmasında intonasiyanın vasitəçi rolunu araşdırmaq məsələsidir.

Nidanın söz olub-olmaması ilə bağlı fikir və mülahizələr, hətta bu qrup sözlərin konkret məzmununa malik olması tezisnin əsaslandırılması üçün Azərbaycan, rus və ümumən dilçilikdə gəlinən qənaət maraqlı faktları ortaya qoyur. İntonasiya kimi çoxkomponentli fonetik kateqoriyanın bu aspektdə araşdırılmasında nidaların hissi emosional məzmunu ilə bağlı bilikləri dolğunlaşdırır, həm də intonasiyanın dildə xüsusi üslubi – fonetik vasitə kimi kateqorial əlamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İNTONASIYANIN NİDALARDA MƏNA YARATMA FUNKSİYASI. Fonetik tədqiqatların səmərəli nəticəsi kimi intonasiyanın dildə müxtəlif vəzifələri müəyyən edilmişdir. İntonasiya, onun mahiyyəti, kateqorial əlamətləri, çoxkomponentliyi dilçilik ədəbiyyatında təsbit edilmiş, müxtəlif funksiya və vəzifələri göstərilmişdir. İntonasiyanın vəzifə və funksiyaları ilə bağlı mövzularda emosional məna və çalarlıq yaratma və emotiv funksiya və vəzifələr də ayırd edilir.

Fonetik tədqiqatlarda intonasiyanın əsas funksiyaları sırasında emotiv funksiya da göstərilir (Həsənov, H.səh.125). İntonasiyanın emosional məna və çalarlıq ifadə etməsi isə onun (intonasiyanın – M.M) bir neçə vəzifəsindən biri kimi təqdim edilir (Axundov, A.səh.295, Həsənov, H.səh.125)

İntonasiyanın dildə bu funksiya və vəzifələrinin sintaktik intonasiya ilə bağlılığı nidaların bu mövzu ilə əlaqəsini inkar etmir, əksinə nidanın ümumilikdə cümləyə emosional ekvivalent olması kimi faktların aşkar edilməsində onların prosodik intonasiyasını da öyrənməyə rəvac verir.

Monoqrafik tədqiqatlarda nidanın intonasiya cəhətdən zəngin söz qrupu olduğu göstərilir. İntonasiyanın mənə yaratma funksiyasının məhz emosional intonasiya ilə əlaqəsi və bu tip intonasiyanın mənə yaratmada funksionallaşdığı vurğulanır (Hacıyev, K. səh. 154).

Emosional mənə və çalarlıqların ifadəsinə xidmət edən emosional intonasiya *sevinc, şadlıq, hüzn, kədər* və s. bu kimi müsbət və mənfi hissi halların dildə ifadəsində ən gərəkli fonolinqvistik vasitədir. Nidaların semantik quruluşu hissi-emosional məzmunlu olduğundan burada emfatik intonasiya mənəyaradıcı funksiya vəzifəsi daşıyır. Məhz nitq hissələri içərisində nidalar intonasiya cəhətdən çox zəngin və bir o qədər də rəngarəngdir.

Nidalarda semantik quruluş anlayışı əsas nitq hissələrinin ifadə etdiyi mənadan tamamilə fərqlənir. Müstəqil mənəli söz qruplarından fərqli olaraq, nidalardakı hissi mənalar subyektiv hissələrin fonogrammatik ifadəsidir.

E.M. Qalkina-Fyedoruk (1951) qeyd edir ki, bizə xoş gəlməyən bir şeyi gördükdə “tfu” deyiriksə, başqaları bunu hansı məqsədlə işlətdiyimizi başa düşürsə, demək, bunların mənəsi var. [8, s. 7]

Professor Ə. Dəmirçizadə (1965) nidaların konkret lüğəvi mənaya malik olduğunu söyləyərək bildirir ki, “...hər hansı bir şəxs “ax” sözünü deyərkən, bir cür hissi-halı, “pəh-pəh” sözünü deyəndə isə başqa cür hissi-halı ifadə edir və bu sözlər də həmin mənaların ifadəçisi olur”.

Nidaların daha çox işləndiyi mənbə canlı danışq dili, dialoji nitq, daha doğrusu, dramatik əsərlərdir ki, burada hər şey ünsiyyət dinamikasına tabe tutulduğundan fikrin yığcam ifadəsi vacib hesab edilir. “Nidaların köməyi ilə bütün hərəkət və təsir ətraf mühitlə, hətta təbiətlə bütün əlaqələri anı sürətlə bildirir. Çünki danışq zamanı fikirləşməyə, yerli-yataqlı, məntiqi təfərrüatla danışmağa imkan yoxdur. Məhz buna görə də danışq prosesində ilk anı ünsiyyət əlaqəsi çox zaman nidalarla olur” (Hacıyev, 1967, s. 120). Ünsiyyət zamanı obyektiv aləmdəki hadisələrin təsiri nəticəsində subyektə müxtəlif hissələr yarana bilər. Bununla bilavasitə əlaqədar olaraq bu cür hissi halların dildə ifadəsi üçün müxtəlif emosional nidalardan istifadə olunur. Məsələn: Pəricahan xanım (Əmiraslan ağa daxil olur). – *Ah, əmi cəm gəldi.* (S.S. Axundov) cümləsində “ah” səs tərkibli emosional nida *sevinc hissini* ifadə edir.

Bu məqamda emosional vəziyyətin (gözlənilmədən Əmiraslan ağanın otağa daxil olması) dildə ifadəsi olan “ah” səs tərkibli nida müsbət emosiyanın təzahür formasıdır. Azərbaycan dilində “ah” səs tərkibli (və bu kimi digər səs tərkibli) nidalar təkcə bir hissənin ifadəsinə deyil, müxtəlif hissi mənə və çalarların ifadəsinə xidmət edir. Çoxmənalı nida anlayışına uyğun bir nida çoxsaylı hissi mənə daşıyır. Belə hallarda intonasiya nidalarda mənə yaratma vəzifəsi daşıyır, nidalarda mənənin diferensasiya olunmasını təmin edir. Rəngarəng və zəngin intonasiya nidanı ifadəli edir, ona müxtəlif mənə çaları verir. Bu zaman nidalarda “emosiya ilə intonasiya bir-biri ilə şərtlənir. Hər emosiya özünə uyğun bir intonasiya yaratdığı kimi, hər intonasiya da özünəməxsus bir emosiya bildirir” (Əfəndiyev, 1951, s. 259).

Nidalarda intonasiyanın özünəməxsus emosiya yaratması üçün nidanın tonu və tembrinin alçalması və ya yüksəlməsi əsasdır. Bu prosesdə eyni səs tərkibli nida sayısız mənə çaları ifadə edə

bilir.Yaxud da müxtəlif səs tərkibli nida eyni – oxşar hissləri ifadə etmiş olur.Mənfi emosional hallardan *qorxu,qorxu-iztirab,nifrət-qəzəb* kimi hissləri ifadə edən nidalarla onların birgə işləndiyi cümlələri nəzərdən keçirək.

1.Mənfi emosiaların təzahürü:

A) Qorxu hissi: - **Ax**,*nə xırıltılı səs gəlir?!*(M.F.Axundzadə)

B) Qorxu-iztirab hissi:- **Ax**,*tari,tamam var-yoxum qarət olacaq!* (M.F.Axundzadə)

C) Nifrət-qəzəb hissi:- **Ax**,*köpək oğlunun malı,mənə nə dişini qıcıdırsan?!* (M.F.Axundzadə) və s.

Müsbət emosional halların təzahürünü eyni səs tərkibli nidaların müxtəlif hissi halları ifadə etməsində görmək olar.

2.Müsbət emosiaların təzahürü:

A) Tərif-şadlıq hissi: **Ax**, *mənim maralım,mənim ceyranım!* (M.F.Axundzadə)

B) Arzu hissi: **Ax**,*indi bu kolun dalından qulaq asıb eşidəydi ki, mən deyirəm,gedirəm özgəsinə, görəsən, inanardımı?!* (M.F.Axundzadə)

C) Həzz hissi:**Ax**,*ha belə,ha,belə!* (Ə.Haqverdiyev).

Müxtəlif forma və məzmunlu cümlələrdə işlənən nidalarda hər iki təzadlı emosional mənalar və mənə çalarlığının yaranması mənəyaradıcı tonun müxtəlif ücalıqla təzahürünün nəticəsidir.Şadlıq, arzu, həzz, qorxu, qorxu-iztirab, nifrət, qəzəb, məyusluq və s. müsbət və mənfi emosional hisslərin yaranması nidaların tələffüzünün qüvvəsindən,yaxud zəifliyindən – bir sözlə, səslənmənin müxtəlif intensivliyindən asılı olur.Mənfi emosiyaları ifadə edən nidalarda şən modulyasiya müşahidə olunmur.Onlar hökmən kədərli ikrahoyadıcı tonla ifadə olunur.Müsbət emosiyaların yaranmasında isə bunun əksi müşahidə olunur.İntonasiyanın köməyi ilə sevinc bildirən bir nidanın kərəd və ya xud tərif-alqış bildirən bir nida nifrət bildirdiyi kimi,eyni tonla tələffüzdə müxtəlif səs tərkibli nidalar eyni mənada da birləşə bilir.Elə də olur ki, eyni tonla tələffüzdə müxtəlif səs tərkibli nidalar eynimənəli olur.Azərbaycan dilində intonasiyasına və yerinə görə arzu-həsrət hissi mənə çalarını ifadə edən *ax,ah* və qorxu hissini ifadə edən *uy,vay* nidaları bu baxımdan eyni hissi mənada işlənə bilər.

1.Arzu-həsrət mənası ifadə edən *ax* və *ah* nidaları:

A) Arzu mənasında:**Ax**,*hardasan,əmi oğlu,səni bir qucaqlaya idim və basa idim bağrıma,doyunca öpə idim.* (C.Məmmədquluzadə)

B) Həsrət mənasında:**Ah**,*nə olaydı,indi qardaşım yanımda olaydı.*

2.Qorxu hissini bildirən *uy,ax, vay* nidaları:

A) Qorxu hissini *uy* səs tərkibli nida ilə ifadəsi: **Uy**, *bizdən nə istəyirsiniz, niyə gəlmisiniz?* (S.S.Axundov)

B) Qorxu hissini *ax* səs tərkibli nida ilə ifadəsi:**Ax**, *nə xışıltılı səs gəlir?!* (M.F.Axundzadə)

C) Qorxu hissini *vay* səs tərkibli nida ilə ifadəsi: **Vay**, *ana, bizi saldat aparacaqlar.* (C.Məmmədquluzadə)

Göründüyü kimi, nidalarda hissi mənə anlayışı nisbidir, dəyişəndir və intonasiya ilə sıx əlaqədədir.

Akustik nitqdə nidaların mənası intonasiya ilə emosional mimik və pantomimik hərəkətlərin sintezində daha aydın anlaşılır. Emosional jest və mimikalar akustik nitqdə intonasiya ilə bağlı olaraq, nidalarda məniyaratma vəzifəsinin icrasına kömək edir. Tədqiqatçı K. Hacıyev “Azərbaycan dilində nidaların fonetik xüsusiyyətləri” (1972, s. 65) məqaləsində yazır: “Müxtəlif hərəkət və mimikalar güclü və rəngarəng intonasiya selinə qovuşaraq nidaların mənasının aydınlaşdırılmasına yardım edir. Belə hallarda müsbət hissləri ifadə edən nidalarda şən modulyasiya xoş əhvali-ruhiyyə mimikası ilə, qeyri-şən modulyasiya isə özünə uyğun jest və mimika ilə tamamlanır. Məsələn: *Sadiq kişi altdan-yuxarı baxırdı usta Hüseynin üzünə. Usta başını bulaya-bulaya dedi: - Ax, ax, vay, vay! – Yazığım gəlir gününə, ay Sadiq kişi (C. Məmmədquluzadə). Və ya: Bala Sultan ölini görən kimi əlini dizlərinə vura-vura dedi: - Vay, vay, vay! Allah sənə lənət eləsin. (C. Məmmədquluzadə)* Burada başın bulaması ax, vay nidalarının, əllərin dizlərə vurulması hərəkəti isə vay nidasının mənasının anlaşılmasına işarə edir.

İntonasiya akustik nitqdə nidaların semantik quruluşunun, mənasının yaranmasında əsas vasitədirsə, nidaları müşayiət edən emosional jest və mimikalar isə köməkçi vasitədir.

NƏTİCƏ

1. Nidalarda mənə yaratma funksiyasına malik olan intonasiyanın bu aspektdə araşdırılması zəngin faktları ortaya qoyur. Nidalarda mənanın olması fikri fərqli adlarla həm ümumi, həm də türkoloji dilçilikdə özünə yer almış və müxtəlif fikir və mülahizələrdə inkişaf etdirilmişdir.

2. Emosional intonasiya nidadada hissi emosional mənə yaratma funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan nida intonasiya cəhətdən zəngin və rəngarəngdir.

3. Nidalarda sözün semantikasi müstəqil mənalı sözlərin mənsi anlayışından fərqlənir. Hissi mənə subyektin keçirdiyi hisslərin adlandırmadan birbaşa ifadəsi ilə bağlıdır. Dildəki nidaların hansı məqsədlə istifadə olunduğu hər kəs tərəfindən anlaşılıqlı olması onun dildə müəyyən mənaya malik olması ilə xarakterizə edilməlidir. Hətta bir qrup sözün konkret mənalı olması onun müxtəlif nidalarda təzahürü ilə də biləvasitə bağlıdır. Bu mənada “axı” nidasının öz mənası, “pəh” nidasının isə ondan fərqli hissi emosional mənası vardır.

4. Fikrin yığcam ifadəsi üçün əsas nitq vasitələrindən olan nida daha çox ədəbi danışq və ədəbi-bədii dildə işlədilir. Ünsiyyət zamanı danışanın keçirdiyi hiss və həyəcan nida vasitəsi ilə ifadə edilir. Eyni səs tərkibinə malik nidanın situasiyadan asılı olaraq çoxsaylı hissi emosional məzmun ifadə etməsi onu nitq prosesində əlverişli nitq vahidinə çevirir.

5. Nitq prosesində nidadada ton tembrin yüksəlməsi və alçalması intonasiyanın özünəməxsus emosiya ifadə etməsinə səbəb olur; müxtəlif səs tərkibli nida eyni mənə və çalarların ifadəsi üçün, ya da eyni səs tərkibli nida müxtəlif hissi emosional mənə ifadə etmək üçün işlədilir.

6. Səslənmənin müxtəlif intensivliyindən asılı olaraq nida ilə mənfi və müsbət hissləri ifadə etmək mümkündür. Müsbət hisslər ifadə olunduqda tələffüzdə şən modulyasiya, mənfi hisslər ifadə olunduqda isə mənfi modulyasiya müşahidə edilir.

7. Şifahi nitqdə nidanın mənasının anlaşılmasında emosional mimik və pantomimik hərəkətlər yardımçı vasitə rolunu oynayır. Jest və mimikalar nidanın ifadə etdiyi hissi emosional mənanı

dolğunlaşdırır, anlaşılmasına yardımçı olur. Semantik quruluşu yaradan intonasiya əsas, onu tamamlayan jest və mimika isə yardımçı vasitə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov, A. (1984) *Azərbaycan dilini fonetikasi*. Bakı: "Maarif"
2. Axundov, S. S. (2005) *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: "Şərq-Qərb"
3. Axundzadə, M. F. (2005) *Əsərləri. I*, Bakı: "Şərq-Qərb"
4. Dəmirçizadə, Ə. M. (1965). *Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu*. Bakı: API nəşri
5. Əfəndiyev, C. N. (1951). *Nida. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h.*, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı
6. Hacıyev, K. (2005) *Azərbaycan dilində nida*. Bakı: "Nurlan"
7. Hacıyev, K. (1972) *Azərbaycan dilində nidaların fonetik xüsusiyyətləri. ADU-nun "Elmi əsərlər" i*, (5), 64-71
8. Hacıyev, K. (1967) *Cəlil Məmmədquluzadənin bədii dilində nida. API-nin "Elmi əsərlər" i*, XI (6), 118-126
9. Həsənov, H. (1999) *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı
10. Qalkina – Fyedoruk, E. M. (1951) *Osnovy voprosı yazıka v trudax "İnostrannie yazıki v škole"*, (1), 9
11. Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri. I*, Bakı: "Öndər"

8 NOYABR – ZƏFƏR GÜNÜ: TARIXİ QƏLƏBƏNİN SİYASİ VƏ MƏNƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

November 8 – Victory Day: The Political and Moral Significance of the Historic Victory

Maral Yusubova Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orcid: 0009-0004-2930-112X

Xülasə.

Azərbaycan xalqının tarixi çoxsaylı mübarizələrlə, qəhrəmanlıq səhifələri ilə zəngindir. Bu tarixdə elə günlər var ki, onlar yalnız bir nəslin deyil, bütövlükdə xalqın taleyini dəyişir. 8 Noyabr – Zəfər Günü də həmin günlərdən biridir. 2020-ci ildə 44 gün davam edən Vətən müharibəsində qazanılmış qələbə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni mərhələ açdı. Bu zəfər təkcə hərbi uğur deyil, həm də milli kimliyimizin möhkəmlənməsi, siyasi iradəmizin güclənməsi və mənəvi dəyərlərimizin daha da ali məna kəsb etməsi deməkdir. Uzun illər Ermənistanın işğalı altında qalan Qarabağ və ətraf rayonlarımız Azərbaycan xalqı üçün böyük ağrı və həsrət mənbəyi idi. Bu torpaqların azad olunması yalnız siyasi deyil, həm də tarixi-ədalət məsələsi idi. 2020-ci ilin payızında Azərbaycan Ordusunun başladığı əks-hücum əməliyyatı nəticəsində xalqımız tarixi ədaləti bərpa etdi. Zəfərin əsas amilləri arasında güclü ordu, xalq-dövlət birliyi və qətiyyətli siyasi rəhbərlik xüsusi yer tutur. Bu üç amilin birləşməsi Azərbaycanın qələbəsini təmin edən əsas faktorlardan oldu.

Açar sözlər: Zəfər günü, müharibə, tarixi qələbə, vətən sevgisi, mənəvi dəyərlər

Abstract.

The history of the Azerbaijani people is rich in numerous struggles and pages of heroism. There are days in this history that change the fate of not only one generation, but also the people as a whole. November 8 – Victory Day is one of those days. The victory in the Patriotic War, which lasted 44 days in 2020, opened a new stage in the history of Azerbaijani statehood. This victory is not only a military success, but also means the strengthening of our national identity, the strengthening of our political will, and the higher meaning of our moral values. Karabakh and our surrounding regions, which remained under the occupation of Armenia for many years, were a source of great pain and longing for the Azerbaijani people. The liberation of these lands was not only a political, but also a matter of historical justice. As a result of the counter-offensive operation launched by the Azerbaijani Army in the fall of 2020, our people restored historical justice. Among the main factors of victory, a strong army, unity of the people and the state, and a determined political leadership occupy a special place. The combination of these three factors was one of the main factors that ensured the victory of Azerbaijan.

Keywords: Victory Day, war, historical victory, love of the homeland, moral values

Giriş.

44 günlük müharibə sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı hər zaman Vətən naminə birləşməyə qadirdir. Ön cəbhədə əsgərlərimiz igidlik göstərdikləri kimi, arxa cəbhədə də xalqımız birlik nümayiş etdirdi. Hər bir vətəndaş öz sahəsində orduya və döyüşən əsgərlərə dəstək göstərdi. Bu milli həmrəylik Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəm təməllərə söykəndiyini bir daha təsdiqlədi. Müharibənin ən ağır yükünü isə şəhidlərimiz və qazilərimiz daşdı. Onların göstərdiyi şücaət Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq salnaməsinə çevrildi. Şəhidlərimizin qanı bahasına qazanılmış Zəfər, gələcək nəsillərin milli-mənəvi tərbiyəsində ən böyük örnək olacaqdır. Azərbaycanın qələbəsi regionun geosiyasi mənzərəsini də dəyişdirdi. Bu qələbə ilə Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və beynəlxalq hüququn prinsiplərinin üstünlüyünü təsdiqlədi. Eyni zamanda, Zəfər Günü Azərbaycanın beynəlxalq arenada mövqeyini gücləndirdi və ölkəmizin siyasi nüfuzunu daha da artırdı. Zəfər Günü yalnız siyasi və hərbi hadisə deyil, həm də mənəvi dəyərlərin zəfəridir. Bu qələbə xalqımıza və gələcək nəsillərə bir daha sübut etdi ki, Vətən sevgisi, milli birlik və inam qarşısında heç bir qüvvə dura bilməz. Qarabağın azadlığı, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixi irsinin qorunması və dirçəldilməsi deməkdir. Sentyabrın 27-dən başlayan, 44 gün davam edən və Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla işğal altındakı ərazilərimizin qaytarılması ilə nəticələnən Vətən Müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifəsinə, Azərbaycan xalqının iftixar və qürur mənbəyinə çevrildi. Azərbaycan xalqı öz liderinin Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək bütün dünyaya öz gücünü, mətinliyini, mübarizliyini nümayiş etdirdi. Şanlı Zəfər dəmir iradənin, yenilməz qətiyyətin, monolit birliyin və ordumuzun qələbə əzminin nəticəsidir. Azərbaycan xalqı bu günü 30 ilə yaxın müddət ərzində Ali Baş Komandanın əmrini gözləyirdi. Azərbaycan xalqı öz böyüklüyünü göstərdi, yüksək mənəvi ruhunu göstərdi. Bu qələbənin səbəbkarı da Azərbaycan xalqıdır. Biz birlik, iradə, əzmkarlıq, milli ruh göstərərək tarixi missiyamızı yerinə yetirdik.

Azərbaycan xalqı hansı səviyyədə uğurlu sərkərdəyə Ali Baş Komandana sahib olduğunu aşkar gördü. Prezident İlham Əliyev yalnız hərbi meydanında müzəffər sərkərdə deyil, diplomatik cəbhədə böyük strateq nümunəsi ortaya qoydu, informasiya müharibəsində Azərbaycanın haqq səsi oldu, cəsarətlə bütün çətinliklərə sinə gərdi, öz xalqı ilə vəhdətdə olan lider kimi mübarizlik rəmzinə çevrildi.

Azərbaycanın İkinci Qarabağ, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı möhtəşəm qələbə qazanması, uzun illərdən bəri Ermənistanın işğalı altında olan tarixi torpaqlarımızın azad olunması, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpa edilməsi, heç şübhəsiz, xalqımızın çoxəsirlik dövlətçilik tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir. Həmçinin bu qələbə qonşusunun torpağına göz dikən, xalqımızın humanistliyindən, qonaqpərvərliyindən, etimadından, etibarından sui-istifadə edən ermənilərin iç üzünü, əsl simasını dünyaya bir daha göstərdi. Hər kəs gördü ki, ermənilər yalan iddialarla bəşəriyyətə fəlakət və bəla gətirən faşist ideologiyasını utanıb çəkinmədən həyata keçirirlər. Bir daha dünyaya məlum oldu ki, tarix boyu ermənilər azərbaycanlılara və türklərə qarşı amansız olmuş, insanlığa sığmayan terror aktları, dəhşətli soyqırımları törətmişlər. Bu millətin mayası sanki qəddarlıqdan tutulmuşdur. Ağsaqqala, ağbirçəyə, azyaşlı uşaqlara belə rəhm etməyən ermənilərin törətdikləri vandal aktları alman faşizmini də kölgədə qoymuşdur.

Ermənistanın təxribatına və növbəti hərbi təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan xalqı torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, Ermənistanın sülhə məcbur edilməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrinin tələblərinin yerinə yetirilməsi, məcburi köçkünlərin öz doğma

torpaqlarına qayıtması və ədalətin bərpası üçün Vətən müharibəsinə başladı. Bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, bütün dünya ermənilərin nə qədər vandal, vəhşi xislətə malik olduqlarının bir daha şahidi oldu. Döyüş meydanında ağır məğlubiyyətlərlə üzləşən Ermənistan ordumuzun hər yeni uğuruna yalnız bir o qədər aciz, azgın və namərd şəkildə reaksiya verirdi. Ermənistan ordusu dəfələrlə döyüş meydanından uzaq olan, hərbi obyektlərin olmadığı və mülki vətəndaşların məskunlaşdığı Azərbaycan torpaqlarını hədəf alaraq raket və mərmilər vasitəsilə kütləvi itkilərə səbəb olan terror aktları törətdi. Üstəlik bu hadisələrin qadağan olunmuş silahlar vasitəsilə həyata keçirilməsi düşmənin azgınlığını iki qat artırırdı.

Yaşanan dəhşətli hadisələr bütün dünyanı sarsıtsa da, xalqımız döyüş ruhunu, birliyini və iradəsini itirməyərək daha da əzmlə və mərdcəsinə Ali Baş Komandanı və ordumuzu dəstəkləməyə davam etdi. Həyatını itirmiş mülki həmvətənlərimizin qisasını isə rəşadətli ordumuz döyüş meydanında müvəffəqiyyətlə aldı. Müasir texnologiyalara yiyələnən, son nəsil silahlara sahib olan Azərbaycan Ordusu tarixi, əzəli torpaqlarımızı işğaldan azad etmək uğrunda beynəlxalq hüquq çərçivəsində legitim döyüşlər apardı və Böyük Zəfərimizi xalqımızın tarixinə həkk etdi. Azərbaycan sentyabrın 27-də başlanan İkinci Qarabağ müharibəsini hərbi-siyasi yolla 44 günə bitirdi.

Müzəffər Azərbaycan ordusu qarşısında tab gətirməyərək ağır məğlubiyyətə uğrayan işğalçı Ermənistanla aparılan müharibə ərzində əsgər və zabitlərimizin rəşadəti, şəhidlərimizin qanı ilə düşmənin uzun illər ərzində qurduğu mühəndis-istehkam sistemləri, məğlubedilməzlik mifləri cəsarətlə dağıdılaraq 2020-ci ilin 3 oktyabr tarixində Suqovuşanın azad edilərək tarixi adına qovuşması, 4 oktyabrda Cəbrayıl rayonu, 9 oktyabrda Hadrut qəsəbəsi, 17 oktyabrda Füzuli rayonu, 20 oktyabrda Zəngilan rayonu, 25 oktyabrda Qubadlı rayonu və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edilməklə müharibənin taleyi əsasən həll olunmuşdur. Ümumilikdə döyüş əməliyyatları nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən 300-dən çox yaşayış məntəqəsi, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri hərbi yolla işğaldan azad edilmişdir. Bununla yanaşı düşmənin məğlubiyyəti ilə Moskvada imzalanan tarixi Bəyanata əsasən, noyabrın 10-u Bakı vaxtı ilə saat 01:00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və hərbi əməliyyatlar tam dayandırılmış, 1 dekabrda Ermənistan silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağın ətrafında Ermənistan nəzarətindəki Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasının təmin edilməsi elan edilmişdir.

Beləliklə dövlətçiliyimizin ən şərəfli səhifəsinə qızıl hərflərlə yazılan bu Zəfərlə Azərbaycan, faşist ideologiyasından bəhrələnən Ermənistanın 30 illik işğalına son qoyaraq, bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən belə 2020-ci il noyabrın 20-də Ağdam rayonunu, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonunu dekabrın 1-də isə Laçın rayonunu işğaldan azad edərək dünyada qalib xalq, məğlubedilməz dövlət kimi özünü bir daha təsdiqlədi.

O da qeyd olunmalıdır ki, hər zaman olduğu kimi Vətən müharibəsinin ilk günündən də ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşən laçınlılarda hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etmişlər. Vətən müharibəsində iştirak edən 263 nəfər laçınlıdan 14 nəfəri hərbi, 4-ü isə mülki şəxs olmaqla 18 nəfəri qəhrəmancasına şəhid olmuş, 74 nəfər isə müxtəlif bədən xəsarətləri almaqla qazi adına layiq görülmüşdür. Həmçinin, İkinci Qarabağ Vətən müharibəsində iştirak etmiş laçınlı döyüşçülərdən hərbi əməliyyatlar zamanı xüsusi sücayyət göstərmiş

146 nəfəri ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir.

Əlbətdə ölkəmizin bu tarixi nailiyyəti təsadüfi xarakter daşımır və ötən müddət ərzində həm ordu quruculuğu sahəsində, həm diplomatiya cəbhəsində görülən işlərin, eyni zamanda beynəlxalq informasiya müstəvisində Azərbaycan reallıqlarının sistemli və məqsədyönlü şəkildə təbliğinin nəticəsidir. O da xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanın bu qürurverici və əzəmətli qələbəsinin müəllifi xalqımızın ulu öndəri Heydər Əliyevin layiqli davamçısı ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevdir.

Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqtisadi gücü, müasir ordu quruculuğu və xalq-iqtidar birliyi ölkəmizin qələbəsini təmin edən mühüm amillər oldu. Ulu əcdadlarımızın zəngin dövlətçilik və hərbi tarixindən ilhamlanan Azərbaycan xalqı hərbi tariximizə daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazaraq, özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşməni üzərində tarixi zəfər çaldı. Xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədləşdirilməsi məqsədilə dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin qərarı ilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd ediləcək.

Artıq azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa işlərinə başlanılmışdır.

İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə aparılan abadlıq-quruculuq işləri ölkəmizin iqtisadi qüdrətini bir daha ortaya qoyur. Mühəribədən dərhal sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yenidənqurma və bərpa işlərinə başlanması dediklərimizi bir daha təsdiq edir. 30 il ərzində erməni vandalları yaşayış və ictimai binaları, bütün infrastrukturunu, maddi və mədəni abidələri dağıtmış, yeraltı sərvətlərimizi vəhşicəsinə talan etmiş ərazilərimizdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi yolunda uğurlu işlər aparılmaqdadır.

Bütün bu uğurların önündə Prezident İlham Əliyevin düzgün qurulmuş iqtisadi siyasəti dayanır. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yüksək sərkərdəlik qabiliyyəti və ordumuzun rəşadəti sayəsində bu gün qalib ölkənin vətəndaşları kimi Zəfər Günü qeyd edirik. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canını fəda etmiş Vətən müharibəsi şəhidlərinin ruhu qarşısında baş əyir, onların xatirəsini ən dərin ehtiramla yad edirik.

Bəli, çox şükür, 27 ildən sonra hər birimiz qələbə sevincini doya-doya yaşayırıq. Azərbaycan Dövləti öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, torpaqlarını işğaldan azad etdi. Dinimizdə də deyildiyi kimi, səbr edən zəfər çalar, biz səbr etdik. Ümid etdik. Bir an belə səbrimiz tükənmədi, ümidimizi üzmədik. Öz rəhbərimizə inandıq, onun güclü siyasətinə, düzgün qərar verəcəyinə, bizi Qarabağa qovuşduracağına inandıq və birlik olduq, həmrəy olduq və budur Zəfər çaldıq!

Qələbənin mübarək Ali Baş Komandan! Qələbənin mübarək, Azərbaycan xalqı! Qələbənin mübarək, Azərbaycan əsgəri! Qələbənin mübarək, Şəhadətin mübarək, and yerimiz olan şəhidim! Möhtəşəm Zəfərin mübarək, Azərbaycan!!! Noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi dünya hərbi tarixinə düşəcək unikal hərbi əməliyyatlardan olmuşdur.

Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə Şuşanın düşmən işğalından qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamışdır. Bütün bunlar Ermənistanın öz məğlubiyyətini etiraf etməsi və kapitulyasiyası ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında **Zəfər Günü** kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır.

Prezident İlham Əliyev hərbi sahədə olduğu kimi, diplomatiya və informasiya savaşı cəbhəsində də öz qətiyyəti, sarsılmaz iradəsi, cəsarəti ilə bütün təzyiqlərə məharətlə sinə gərdi, ölkəmizə qarşı informasiya blokadasını yardı, müharibə dövründə və müharibədən sonra dünyanın ən nüfuzlu telekanallarına, mətbuat orqanlarına 30-dan çox müsahibə verdi. Nümayişkaranə şəkildə düşmənin mövqeyini dəstəkləyən ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrinin təmsilçilərinin ən qərəzli suallarına belə qətiyyətli cavab verməkdən yayınmadı. Azərbaycan Prezidenti nə dərəcədə hazırlıqlı və uzaqgörən olduğunu göstərməklə yanaşı, beynəlxalq hüquqa və ədalətə əsaslanaraq tutarlı arqumentlər üzərində qurulan aydın, məntiqli fikirlərlə, ölkəmizin haqlı olduğunu konkret faktlarla dünya ictimaiyyətinə çatdırdı. Ali Baş Komandan xalqını milli hədəflərinə yetirdi, ona imzasını atdı. Azərbaycan Prezidentinin qədim yaşayış məskənlərimiz olan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını bir güllə atmadan belə diplomatik yolla düşmən tapdağından azad etməsi isə dünya tarixində nadir hallarda rast gəlinən möhtəşəm uğurlardandır. Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etməyə həmişə hazır olub. Qurulan təkmil idarəetmə sistemi, dövlət başçısı tərəfindən həyata keçirilən düşünülmüş, uzaqgörən, prinsipial siyasət nəticəsində daxili və xarici diplomatiyada qazandığımız böyük uğurlar bizi addım-addım Zəfərə yaxınlaşdırırdı

Bu qələbə təkcə Ermənistan üzərində deyil, həm də ölkəmizə qarşı qeyri-dost münasibəti bəsləyən, bütün vasitələrlə təzyiqlər göstərməyə çalışan haqsız qüvvələr üzərində Zəfərdir. Ölkə Prezidentinin 17 il ərzində yürütdüyü müdrik daxili və xarici siyasətin töhfəsi qalib, qüdrətli Azərbaycan oldu. Bu Zəfər bayramı bizim üçün qürur mənbəyidir. Bütün dünya - bizə dəstək olan və olmayan hər kəs Azərbaycanı qalib ölkə kimi tanıdı.

Azərbaycanın şanlı Zəfəri, Ermənistanın isə acınacaqlı məğlubiyyəti "Dağlıq Qarabağ"ın statusunun müəyyən edilməsi məsələsinin üstündən birdəfəlik xətt çəkdi, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yeni erməni dövlətinin qurulması planlarını darmadağın etdi. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı bütün dünyaya sübut etdi ki, Qarabağ Azərbaycandır!

Döyüş meydanında göstərilən əzmkarlıq, liderlik iradəsi bu gün azad torpaqlarımızda aparılan bərpa-quruculuq işləri ilə davam etdirilir. Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə düşməndən təmizlənmiş ərazilərimiz sürətlə yenidən qurulur, dirçəldilir, bu torpaqlara həyat gətirilir. Xalqımızın milli-mədəni

irsinin qorunub saxlanması müəhim rol oynayan Heydər Əliyev Fondu quruculuq işlərində yaxından iştirak edir. Vaqifin Şuşadakı məqbərəsinin bərpası, "Xarı-bülbül" festivalı, "Vaqif Poeziya Günləri", mədəni irsin bərpası artıq bu torpaqlarda insanlar üçün layiqli həyata, yeni bir başlanğıca doğru işıqlı yol deməkdir. Ölkəmiz indi regionun inkişafında, təhlükəsizliyində, sülh içində yaşamasında maraqlı olan hər kəsi inkişafa doğru səsləyir. Azərbaycan bölgədə sülh tərəfdarıdır!

Nəticə.

8 Noyabr – Zəfər Günü Azərbaycan xalqının gücünün, iradəsinin və milli birliyinin təntənəsidir. Bu gün bizə qürur verir, lakin eyni zamanda böyük məsuliyyət də yükləyir. Çünki qazanılmış zəfəri qorumaq, onu möhkəmləndirmək və gələcək nəsillərə ötürmək hər birimizin borcudur. Qarabağ Azərbaycanın ürəyidir və bu qələbə göstərdi ki, haqq-ədalət gec də olsa, öz yerini tapır. Zəfər Günümüz mübarək! Qarabağ Azərbaycandır!

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Azərbaycan tarixi, BDU-nun nəşri, Bakı, 2022
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B.,2007
3. Mirzə Camal. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959
4. Nurəddin Muğanlı, “İki sahil”

**FROM LEGAL REFORM TO HUMANISM: THE TRANSFORMATION OF
AZERBAIJAN'S JUSTICE SYSTEM AND THE MISSION OF THE HEYDAR ALIYEV
FOUNDATION**

Mirzakhanli Ganira Eldaniz

Baku Business University

<https://orcid.org/0009-0003-0312-4797>

Keywords: Heydar Aliyev, National Leader, people, legal system, democracy, reforms, humanitarian activity

Every nation has its own great figures who, throughout history, have carried the sacred mission of being founders and saviors of their statehood. Such leaders, through their wisdom, vision, and determination, have guided their people through the most difficult challenges and led them toward progress and independence. The National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, was one of those rare individuals who left an indelible mark on the modern history of Azerbaijan. With his remarkable intellect, strategic foresight, and statesmanship, he not only saved the country from disintegration but also laid the solid foundations of modern Azerbaijani statehood, creating an entire epoch in the nation's contemporary history.

This article is dedicated to examining a significant part of the rich political and public activity of Heydar Aliyev — his tireless efforts and farsighted policies aimed at ensuring the well-being and prosperity of the Azerbaijani people, strengthening the rule of law, and leading the nation out of chaos into stability and development. Through his invaluable contributions, Heydar Aliyev earned eternal recognition as a visionary leader whose life path and profound legacy have become a true example and a school of leadership for future generations.

Reflecting on the previous decades, one can clearly see how, under his leadership, the Azerbaijani people achieved remarkable and historically significant progress. The period of national rebirth and the awakening of national self-consciousness began precisely with Heydar Aliyev's return to power for the second time, which marked the turning point in consolidating Azerbaijan's independence and sovereignty. Thanks to his strategic foresight, intelligence, courage, strong will, and deep understanding of statecraft, Azerbaijan was able to take its rightful place in the global arena and gain international respect and recognition.

In acknowledgment of his outstanding service to the nation and the state, the 100th anniversary of the birth of the great leader Heydar Aliyev is being celebrated with deep gratitude and solemnity not only across Azerbaijan but also beyond its borders. His remarkable, honorable, and meaningful life transcends time and space, symbolizing an everlasting devotion to his people and homeland.

From his early youth, Heydar Aliyev demonstrated an unwavering sense of patriotism and responsibility toward his native people. Born into a modest, hardworking Azerbaijani family in Nakhchivan, he rose from humble beginnings to hold high-ranking positions and bear the heavy responsibility of leading an entire nation. The accomplishments of his first leadership period as the head of Azerbaijan will forever remain in the memory of the people.

Heydar Aliyev's ascent to power fundamentally transformed the political, economic, and social landscape of Azerbaijan, which had been one of the less developed republics of the former Soviet Union. His determined and visionary governance sparked an unprecedented wave of revival, development, and construction across the country. Under his leadership, Azerbaijan achieved remarkable progress in economy, industry, agriculture, culture, and education. Numerous industrial enterprises, cultural and educational institutions, medical centers, and new residential areas were built; roads were constructed, gas pipelines reached remote regions, and urban infrastructure flourished.

Monuments were erected in honor of Azerbaijan's prominent figures — writers, scientists, architects, and composers — enriching the cultural landscape of the cities with elegant and beautiful architectural structures. All these accomplishments are a testament to the tireless work and dedication of the eternal leader Heydar Aliyev, whose legacy continues to inspire the present and future generations of Azerbaijanis. [3, p. 65].

One of Heydar Aliyev's greatest services to his homeland and nation was the elevation of national and spiritual values, as well as the preservation of the national spirit, to a state priority during his leadership of Azerbaijan. Under his guidance, the process of nationalizing administrative and professional cadres gained momentum, and the ideology of *Azerbaijanism* began to rise as a unifying national concept. During this period, the long-dormant idea of national statehood, which glimmered like a spark in the hearts of Azerbaijanis, was revived and strengthened.

This ideology represents a comprehensive concept encompassing the political, historical, cultural, moral, and legal obligations and responsibilities of over 50 million Azerbaijanis living across the world. It serves as a solid foundation and ideological pillar for the unity of all individuals who identify themselves as Azerbaijani.

As a result of this ideological direction, the firm foundations of today's independent Azerbaijani statehood were laid during the years when Heydar Aliyev led the country. Decisive steps were taken to foster national consciousness and to ensure the nationalization of the state administration system and human resources. It was no coincidence that every year hundreds of Azerbaijani youth were sent to leading higher educational institutions of the Soviet Union, including prestigious military academies, to acquire essential professions. Many of them later assumed significant roles and responsibilities in key areas of governance and public administration, contributing to the strengthening of the national elite.

Heydar Aliyev consistently upheld the principle that *"justice cannot be restored through injustice"*, turning it into a guiding maxim of his public service. Throughout his leadership, he worked tirelessly to eradicate unethical behavior, particularly corruption and bribery, from all spheres of state administration, taking determined steps toward achieving transparency, discipline, and moral integrity in governance.

From the very moment he came to power in 1969, Heydar Aliyev devoted himself wholeheartedly to serving the national interests during the Soviet era and, later, to safeguarding state interests in the period of independence. Among his invaluable contributions was the adoption of the 1978 Constitution of the Azerbaijan SSR, which officially enshrined the Azerbaijani language as the state language — a historic achievement that stands as one of the greatest legacies of the National Leader, Heydar Aliyev. [8, p. 29-35]. During the authoritarian Soviet era, the inclusion in the republic's

supreme law of legal provisions aimed at preserving and developing the moral and cultural values of the Azerbaijani people—particularly the protection of the national language—was considered an exceptionally courageous act. This initiative directly contradicted the national policy of the Soviet Union, which sought to suppress expressions of national identity among its constituent republics. Yet, it was Heydar Aliyev who, through his wisdom, determination, and strong sense of patriotism, managed to overcome these ideological constraints and achieve this historic accomplishment.

At that time, Heydar Aliyev's famous words — *"Let justice prevail!"* — became a powerful slogan on the lips of the Azerbaijani people, symbolizing his commitment to fairness, truth, and national dignity.

Subsequently, Heydar Aliyev's appointment to one of the highest positions within the vast Soviet state — as a member of the Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party and First Deputy Chairman of the USSR Council of Ministers — marked the beginning of a new era and a path of salvation for the Azerbaijani nation. This was not only a major political event but also a source of immense pride for the Azerbaijani people, as their representative had risen to one of the most influential positions in the Soviet hierarchy.

Using his authority and influence, Heydar Aliyev took fundamental steps to improve the welfare of his people and contributed significantly to the transformation of the political and economic environment of the time. Thanks to his extraordinary leadership and far-reaching vision, Azerbaijan evolved into one of the most advanced and rapidly developing republics within the former Soviet Union.

However, later political developments — particularly after the rise to power of the pro-Armenian leader Mikhail Gorbachev — gave rise to envy and hostility toward Heydar Aliyev. These negative sentiments led to the emergence of malicious policies directed against both him and Azerbaijan. As a result, the National Leader was unjustly removed from his high-ranking position. Taking advantage of this political vacuum, Armenian nationalists, with the backing of Russian military forces, advanced false territorial claims against Azerbaijan and launched aggression toward our ancestral lands in the Nagorno-Karabakh region [4, p. 35]. Had Heydar Aliyev remained in Azerbaijan or within the Soviet leadership at that time, the conflict in Nagorno-Karabakh would never have emerged. The irreplaceable "Heydar Aliyev factor" — his power, authority, and influence — was strong enough to deter Armenian nationalists from engaging in such provocations. His brilliance and determination were once again demonstrated during the tragic events of **January 20, 1990**, when Soviet troops, acting on the orders of the USSR leadership, entered Baku and committed a brutal massacre against innocent civilians.

As the Soviet Union itself was complicit in this act of barbarism, no perpetrators were brought to justice, and the crimes went unpunished. During those dark days, Heydar Aliyev stood resolutely beside his people, openly expressing his protest and solidarity. He participated in public demonstrations of mourning and condemnation, showing moral courage at a time when dissent was dangerous. Precisely because of his unwavering support for the Azerbaijani people, restrictions were imposed on his entry into the country. Despite these obstacles, the National Leader Heydar Aliyev returned to Azerbaijan, responding to the call of his nation.

Shortly afterward, he was unanimously elected **Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic** [1, p.110]. In this position, he continued his selfless service to his people, implementing a series of historic and patriotic measures. Under his leadership, the words “Soviet Socialist” were removed from the name of the Autonomous Republic; the **tricolor national flag** of Azerbaijan was officially adopted in Nakhchivan for the first time as a state symbol; **December 31** was declared the **Day of Solidarity of World Azerbaijanis**; the **January 20 tragedy** received its rightful political assessment; and participation in the referendum on the preservation of the USSR was firmly rejected. In addition, the activities of key imperial structures were terminated, and for the first time, Soviet military units were withdrawn from the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic — a bold and unprecedented step at that time.

However, during this period, Azerbaijan stood on the brink of losing its newly gained independence. The country was engulfed in civil conflict; the political system had collapsed, and a state of chaos and lawlessness prevailed. Seeing no other path to salvation, the Azerbaijani people persistently and unanimously called for Heydar Aliyev’s return to power. The nation deeply believed that only he could rescue Azerbaijan from the grave political deadlock and the severe socio-economic and military-political crisis.

At this point, the famous saying of the French philosopher **Voltaire** comes to mind: “*One great man is enough to save the state.*” Indeed, Heydar Aliyev was that divinely gifted statesman — a unique personality bestowed upon the Azerbaijani people by fate itself — who fulfilled a historic mission of national salvation.

It was no coincidence that on **October 16, 1992**, 91 prominent Azerbaijani intellectuals signed a public appeal that stated: “*Relying on your many years of experience in state-building, we are confident that you can, within a short time, establish a large, strong, influential, and effective political party capable of uniting the broad masses of the Azerbaijani people. On behalf of ourselves and tens of thousands of citizens of the republic, we respectfully request that you agree to lead the newly formed New Azerbaijan Party. The people of Azerbaijan await your word and your resolute decision.*”[7, p. 21]. Despite numerous threats from various subversive forces, Heydar Aliyev displayed extraordinary determination and, through his tireless and resolute efforts, succeeded in establishing and strengthening an independent Azerbaijani state. The National Leader fully understood that the only way to save the country from chaos, anarchy, and political provocations was to restore the rule of law and build a legal, democratic state.

Thanks to the comprehensive reforms carried out under his leadership, political instability and disorder were brought to an end, paving the way for peace and institutional governance. One of the key steps in this direction was Heydar Aliyev’s decree on combating crime, which became an integral part of broader state reforms [5].

Ensuring the free operation of political parties — one of the fundamental principles of democracy — the abolition of censorship in the press, the independence of television channels, and the establishment of political pluralism all contributed significantly to the development of civil society in Azerbaijan.

The protection of human rights was established as a core priority of the state. The Republic of Azerbaijan joined all major international conventions concerning the safeguarding of human rights and freedoms. Beginning in 1993, the implementation of the death penalty was suspended by presidential veto, and in **1998**, Azerbaijan became the **first country in the East to completely abolish capital punishment**. Furthermore, the **institutions of pardon and amnesty** began to be widely applied as expressions of humanism and justice.

Significant normative acts were adopted to strengthen the legal protection of human rights, and a **State Program on the Protection of Human Rights** was developed and implemented. Moreover, the establishment of the **Office of the Commissioner for Human Rights (Ombudsman)** marked an important milestone in institutionalizing the protection of individual freedoms and state accountability in Azerbaijan [2].

Significant reforms were implemented to improve the penitentiary system, which was separated from the Ministry of Internal Affairs and transferred under the authority of the Ministry of Justice. The purpose of this reform was to enhance transparency within the judicial and legal system, ensure justice, protect rights and freedoms to the fullest extent, and provide citizens with high-quality legal services [5].

During Heydar Aliyev's leadership, for the first time in Azerbaijan's history, local self-governing bodies were established. The Ministry of Justice was entrusted with providing methodological assistance to municipalities and overseeing administrative supervision. One of the fundamental pillars of a democratic state—the establishment of an independent modern judiciary—is also closely associated with the name of the National Leader. In this regard, the adoption of the Law “On Courts and Judges” in 1997 and the successful implementation of innovative judicial reforms marked the beginning of substantial progress in this field [6, p.183].

As a result of the judicial-legal reforms carried out under Heydar Aliyev's guidance, the former Soviet judicial system was abolished, and in 2000, a new three-tier independent court system was established, providing stronger guarantees for the protection of human rights. From the early years of independence, Azerbaijan—under the precisely calculated strategic policy of Heydar Aliyev—managed to accomplish what once seemed impossible. As he himself stated, politics is the art of making the impossible possible. Through his visionary leadership, the country strengthened its sovereignty, built a democratic legal system, and set the strategic foundations for future development.

The Heydar Aliyev Foundation, which proudly bears the name of this great leader, continues to play an irreplaceable role in this mission. Following in the footsteps of its founder, the Foundation embodies the universal values of kindness, peace, and humanism, contributing meaningfully to the multidimensional reforms carried out across the country. Numerous projects and initiatives implemented under the leadership of the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan and President of the Foundation, Mehriban Aliyeva, have yielded tangible positive outcomes and further deepened the people's enduring love and respect for Heydar Aliyev's legacy.

References:

1. Ağamirzəyev F. Dönüşdən qurtuluşa. - Bakı: Adiloğlu, 2012, 168 s.

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

2. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası: monoqrafiya. - Bakı: Şərq-Qərb, 2019
3. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. –Bakı: 2002,232 s.
4. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. - Bakı: Azərbaycan, 2006
5. Məmmədov F. Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi milli sərvətimizdir”, <https://justice.gov.az/articles/90>
6. Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü. –Bakı: 2013,327 s.
7. Xudiyev N.YAP dünənin, bu günün, sabahın partiyasıdır. - Bakı: Nurlar, 2007
8. Yusifov M. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası. - Bakı: Nurlan, 2003, 107 s.

TƏDRİS METODLARINA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏSİRİ

Nəzakət İbrahim qızı Zamanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orcid:000 0002 4033 8298

Xülasə:

Tezisdə süni intellekt texnologiyalarının tədris metodlarına təsiri araşdırılır. Yaşadığımız dövrdə təhsil prosesinin rəqəmsallaşması nəticəsində süni intellekt alətlərin tətbiqi geniş miqyas almış, bu isə təlimin fərdiləşdirilməsi, qiymətləndirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və müəllimin rolunun yenidən müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Tezisdə həm müsbət nəticələr, həm də süni intellektin tətbiqi ilə bağlı etik və sosial problemlərin olduğu qədər edilmişdir. Eni zamanda Süni İntellektin bir sehirli dəyənək olmadığı və insanlar tərəfindən yaradılan alqoritmlərdən ibarət bir proqram olduğu da diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Süni intellekt, tədris metodları, rəqəmsal təhsil, fərdiləşdirilmiş təlim, təhsil texnologiyaları.

Giriş

Təhsil ən dinamik yeniliklərin yaradıldığı məkan olmuş, iqtisadi, siyasi, sosial etik sahələrə təsir etmiş, bir sözlə cəmiyyətin formalaşmasında açar rolunu oynamışdır. XXI əsrdə texnoloji inqilab təhsilin bütün pillələrinə təsir göstərmişdir. informasiya mühiti təlim iştirakçılarının emosional təsir göstərməklə yanaşı, tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına və müəllimin peşəkar inkişafına yardım edir.

Süni intellekt (AI) indiyə qədər inkişaf etdirdiyimiz ən vacib texnologiya ola bilər. Bu gün “AI” termini hər gün istifadə etdiyimiz bir çox xidmət və geniş spektrli texnologiyaları təsvir edir – film tövsiyə edən proqramlardan tutmuş, real vaxt rejimində müştəri dəstəyini təmin edən chatbotlara qədər. Bəs bütün bunları həqiqətən də çoxumuzun təsəvvür etdiyi kimi süni intellekt təşkil edirmi? Yoxdursa, niyə biz bu termindən tez-tez istifadə edirik?[6.].

AI (ArtificialIntelligence) nədir?

Süni intellekt adətən insan zəkasını tələb edən vəzifələri yerinə yetirə bilən kompüter sistemlərinin inkişafına aiddir. Bu vəzifələrə öyrənmə, əsaslandırma, problem həll etmə, qavrayış və dili anlama daxildir. Süni intellekt sistemləri məlumatları təhlil etmək, dəyişən ssenarilərə uyğunlaşmaq və onların fəaliyyətini davamlı olaraq təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulub [6.]

İlk növbədə təhsil müəssisələrində vahid informasiya təhsil mühitinin yaradılması, informasiya kommunikasiyanın tədris prosesinə tətbiqi təlim prosesi iştirakçılarının istər təhsil alanlar istər təhsilverənlər innovativ dəyişikliyin onların işində oynadığı rolunu ilkin mərhələdə: [2. 21.]

1. Onların yaradıcı fəallığını stimullaşdırır, fizioloji məhdudiyyətlərdən və özünüifadə qorxusundan azad edir.

2. Zehni yüklənməni aradan götürür – adi əməliyyatlar informasiya texnologiyaları tərəfindən yerinə yetirilir, müəllim isə lazımı mətn, qrafik və audiovizual məlumat mənbələrini təhlil edir.

3. Tədris fəaliyyəti nəticələri tələbələrin təqdimat etmə imkanlarını genişləndir.

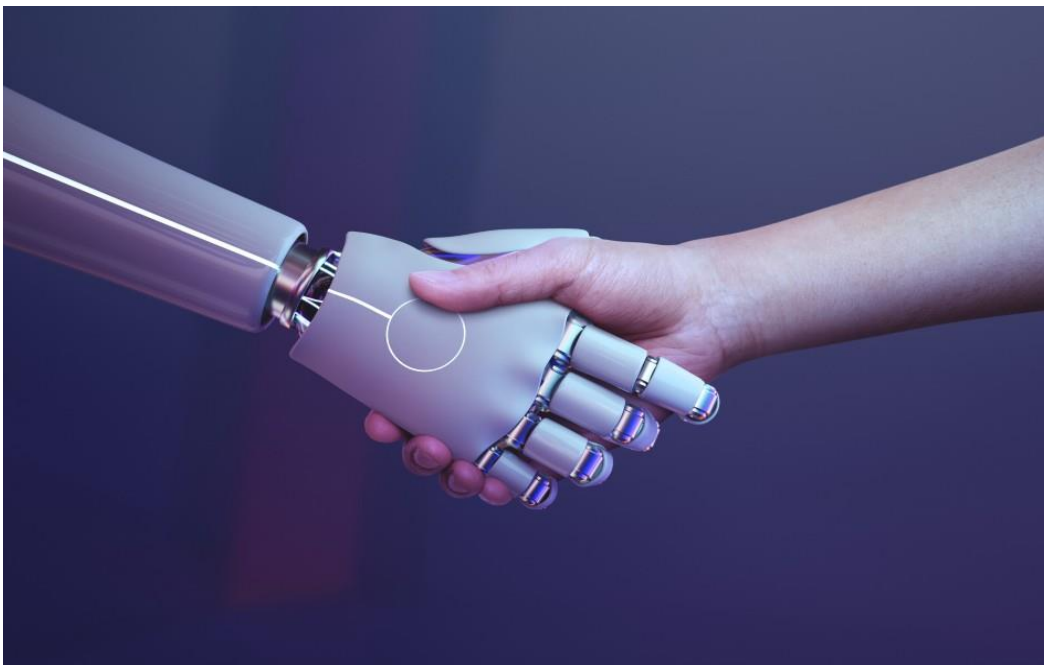
Tədris müəssisələrində inovativ texnologiyadan istifadə etmədən artıq tədrisin idarə edilməsinə problemə də baş verir.

- tədris prosesi və onun nəticələri haqqında məlumatların həcmi bu məlumatın dərk edilməsi və təhlili imkanlarının məhdudluğu;

- müəyyən standart alqoritmlər olmadan optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu imkanının az olması;

- təhsil müəssisəsinin innovativ fəaliyyəti təhsil prosesinin çoxşaxəli təhlilini, dəyişikliklər prosesini sistemə izləməyi, vaxtında zəruri düzəlişlər etməyi tələb edir.

Yeniliyin mühüm istiqamətlərindən biri süni intellektin (Sİ) olub tədris prosesinə inteqrasiyasıdır. Süni intellekt anlayışı insanın idrak fəaliyyətini — öyrənmə, məntiqi düşünmə, qərarvermə kimi prosesləri — kompüter sistemləri vasitəsilə modelləşdirməyi nəzərdə tutulur.

Şəkil-1.(Süni İntellekt loqosundan bir nümunə).

Son illərdə tədrisdə Sİ əsaslı platformalar, məsələn, **ChatGPT, Google Bard, Coursera, Duolingo, Khan Academy AI** kimi sistemlər müəllim və tələbə fəaliyyətinə yeni imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar təlimin interaktivliyini, adaptivliyini və səmərəliliyini artırır. Süni intellektin tədris metodlarına təsirini və bu sahədə yaranan yeni tendensiyalara da səbəb olur. Onlara nəzər salaq:

1. Tədris prosesində fərdiləşdirilmiş öyrənmə

2. Süni intellekt təhsil sistemində fərdi yanaşmanı mümkün etmişdir. Əvvəllər bütün tələbələr eyni məzmun və sürətlə öyrənilirdilərsə, bu gün Sİ hər bir tələbənin bilik səviyyəsini və öyrənmə tərzini analiz edərək fərdi tədris planı təklif edir.

2. Müəllimin rolunun transformasiyası

Ənənəvi tədris modelində müəllim əsas informasiya mənbəyi idi. Lakin süni intellektin tətbiqi ilə müəllim artıq “məlumat ötürücüsü” deyil, **təlim bələdçisi və təlimdə yol göstərən** rolunu daşıyır. Müəllim Sİ alətlərindən istifadə edərək:

- Tədris materiallarını fərdiləşdirə bilir;
- Tapşırıqları avtomatik qiymətləndirə bilir;
- Analitik hesabatlar vasitəsilə tələbə inkişafını izləyə bilir.

Beləliklə, müəllimin iş yükü azalır, yaradıcılıq və tədqiqat fəaliyyətinə daha çox zaman qalır.

3. Qiymətləndirmə və rəyvermə mexanizmləri

Süni intellekt qiymətləndirmə prosesini obyektiv və cəld edə bilir. Avtomatik esse analiz proqramları (məsələn, Grammarly, Turnitin AI və s.) tələbə işlərini yoxlayaraq dərhal rəy təqdim edir. Bu, həm vaxt itkisinin qarşısını alır, həm də tələbənin özünüqiymətləndirmə bacarığını inkişaf etdirir.

4. Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları

Süni intellekt VR (virtual reallıq) və AR (artırılmış reallıq) texnologiyalarını tədrisə inteqrasiya etməklə, öyrənməni təcrübəyə əsaslanan formaya çevirir. Məsələn:

Coğrafiya dərslərində şagirdlər 3D xəritələr vasitəsilə regionları interaktiv şəkildə öyrənmə bilirlər;

Biologiyada insan orqanizmini virtual mühitdə tədqiq etmək mümkündür.

Bu yanaşma həm vizual yaddaşı gücləndirir, həm də praktik bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

5. Etik və sosial məsələlər

Süni intellektin tədrisə tətbiqi ilə yanaşı, bir sıra problemlər də meydana çıxır:

Məlumatların məxfiliyinin qorunması;

Sİ alətlərindən sui-istifadə (plagiat, avtomatik cavablandırma və s.);

Texnologiyadan asılılığın artması.

Bu səbəbdən, süni intellektin təhsil sisteminə inteqrasiyası zamanı etik prinsiplərin qorunması zəruridir.

Nəticə:

Aparılmış təhlillər göstərir ki, süni intellekt tədris metodlarının modernləşməsində mühüm rol oynayır. O, tədris prosesini fərdiləşdirir, müəllim fəaliyyətini optimallaşdırır və qiymətləndirməni obyektivləşdirir. Bununla belə, insan amili — müəllimin empatiyası, pedaqoji təcrübəsi və yaradıcı düşüncəsi hələ də tədrisin əsas komponentidir. Gələcəyin təhsil modeli süni intellekt və insan

müəlliminin qarşılıqlı əməkdaşlığı əsasında formalaşacaq. Həmçinin texnologiyaya qucaq açmaq insanlığı da yaddan çıxarmamaq daha doğru olduğu düşüncəsilə, Sİ bir sehirli çubuq deyil, bir alətdir və insanların xəyal gücü ilə yaradılan proqramdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat<https://era.az/az/bloq/suni-intellekt-nedir-terif-istifade-ve-novleri>

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2024). *Təhsildə Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası*.
2. Russell, S., & Norvig, P. (2022). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson Education.
3. UNESCO (2023). *Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers*
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
5. Duan, Y., Edwards, J. S., & Dwivedi, Y. K. (2019). "Artificial intelligence for decision making in the era of Big Data." *International Journal of Information Management*, 48, 63–71.
6. [1.//era.az/az/bloq/suni-intellekt-nedir-terif-istifade-ve-novleri](https://era.az/az/bloq/suni-intellekt-nedir-terif-istifade-ve-novleri)

TƏHSİL MƏKANLARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNUN ESTETİK MÜHİT VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ

Nigar Hacıyeva Əli

**Odlar Yurdu Universiteti, Təbiət və Texnologiya Fakültəsi, Dizayn Kafedrası,
Bakı, Azərbaycan.**

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil məkanlarında vətənpərvərlik ruhunun estetik mühit vasitəsilə ifadəsi məsələsi çoxşaxəli aspektlərdə araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, təhsil müəssisələri yalnız bilik və bacarıqların mənimsədildiyi deyil, həm də milli kimliyin, vətən sevgisinin və mənəvi dəyərlərin formalaşdığı mühüm sosial-mədəni məkandır. Belə bir mühitdə estetik dəyərlərin məqsədyönlü şəkildə tətbiqi, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin yaradıcılıq potensialını, milli-mədəni şüurunu və emosional bağlılığını artırır. Bu baxımdan, estetik mühitin düzgün təşkili təkcə vizual gözəlliyi deyil, həm də dərin ideoloji və tərbiyəvi məzmunu əhatə edir.

Məqalədə interyer dizaynının və dekorativ bədii elementlərin təhsil məkanında daşdığı semantik yük, onların milli kimliyin ifadəsində rolu, simvolik və emosional təsir gücü ətraflı təhlil edilmişdir. Müəllif göstərir ki, rəng palitrası, forma və işıq kompozisiyası, milli ornamentlər və motivlər vasitəsilə yaradılan harmoniya tələbələrdə vətənə məhəbbət, milli qürur və estetik duyarlılıq hisslərini inkişaf etdirir. Eyni zamanda, məqalədə bu prosesin təkcə dekorativ məqsədlə deyil, mənəvi və mədəni tərbiyə funksiyası daşdığı vurğulanır.

Tədqiqatda Azərbaycan təhsil müəssisələrinin memarlıq və interyer həlləri nümunə kimi götürülərək, onların milli dəyərlərin vizual ifadəsində oynadığı rol təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, Rusiya, Yaponiya və ABŞ kimi ölkələrin təhsil məkanlarının estetik konsepsiyaları müqayisə edilir, müxtəlif dizayn yanaşmalarının vətənpərvərlik tərbiyəsində effektivlik dərəcəsi müəyyən edilir. Müəllif bu təcrübələri ümumiləşdirərək, milli simvolların və mədəni kodların müasir texnologiyalarla – rəqəmsal incəsənət, interaktiv media və innovativ vizual həllərlə – birləşdirilməsini təklif edir.

Nəticə etibarilə, məqalə göstərir ki, təhsil məkanında estetik mühitin və milli-mənəvi dəyərlərin vəhdəti yalnız vizual mükəmməlliyə deyil, həm də şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinə, sosial məsuliyyətinə və yaradıcı inkişafına xidmət edir. Bu konseptual yanaşma təhsil dizaynının yeni mərhələsini formalaşdırır, vətənpərvərlik ruhunu tədris prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Açar sözlər: təhsil məkanı, estetik mühit, vətənpərvərlik, milli kimlik, dizayn, mədəni dəyərlər, mənəvi tərbiyə

GİRİŞ

Müasir dövrdə təhsil sistemi yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi prosesi kimi deyil, həm də şəxsiyyətin mənəvi-estetik və vətənpərvərlik ruhunda formalaşdığı çoxşaxəli sosial institut kimi çıxış edir. Qloballaşmanın və texnoloji dəyişikliklərin sürətləndiyi bir zamanda, milli kimliyin qorunması və gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan təhsil məkanlarının estetik mühiti mühüm əhəmiyyət daşıyır — çünki bu mühit təkcə fiziki məkan deyil, eyni zamanda emosional, ideoloji və mədəni mənə daşıyıcısı kimi yaxından təsir edir.

Təhsil müəssisələrinin interyeri, vizual dizaynı və simvolik elementləri məqsədyönlü şəkildə qurulduqda, gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin, milli-mədəni şüurun və estetik zövqün formalaşmasında mühüm vasitə rolunu oynaya bilər. Estetik mühitin tərbiyəvi təsiri uzunmüddətli və çoxşaxəli olur: həm müəllim-tələbə münasibətlərində pozitiv psixoloji atmosfer yaradır, həm də milli dəyərlərin təbii yolla qavranmasını təmin edir. Bu məqalədə məqsədimiz, təhsil məkanlarında vətənpərvərlik ruhunun estetik mühit vasitəsilə ifadə olunması məsələsini müxtəlif istiqamətlərdən — bədii, ideoloji, psixoloji və pedaqoji — araşdırmaqdır. Xüsusilə diqqət yetiriləcək məsələlər: estetik mühitin vətənpərvərlik tərbiyəsində rolu; yerli və beynəlxalq səviyyədə təcrübələrin müqayisəsi; müasir dizayn və rəqəmsal texnologiyaların vasitəsilə milli-mənəvi dəyərlərin vizual ifadə imkanları. Belə bir yanaşma ilə təhsil məkanlarının yalnız funksional deyil, həm də mənəvi-mədəni dəyər daşıyan mühitə çevrilməsi məsələsinə işıq salmaq mümkündür.

1. ESTETİK MÜHİTİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Vətənpərvərlik insanın öz xalqına, mədəniyyətinə, tarixinə və torpağına mənəvi bağlılığı ilə müəyyən olunur. Bu bağlılığın formalaşmasında təkcə ailə və tədris məzmunu deyil, həm də ətraf mühit — xüsusilə vizual və estetik mühit — mühüm rol oynayır. Təhsil məkanlarında estetik elementlərin məqsədyönlü istifadəsi tərbiyə prosesini dərinləşdirir və hisslərlə qavranılan milli ideyaların formalaşmasına şərait yaradır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insan estetik harmoniya ilə zəngin mühitdə daha dərin emosional əlaqələr yaradır. Məsələn, estetika və təhsil əlaqəsi üzrə aparılan bir tədqiqatda, estetika yönümlü təhsilin tələbələrdə psixoloji rifah halını artırdığı müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, estetik mühit yalnız vizual gözəllik yaratmaqla kifayətlənmir — həm də tələbənin emosional, sosial və mədəni şüuruna təsir edir. Estetik mühitin vətənpərvərlik tərbiyəsində konkret təsiri isə simvolik vizual elementlər vasitəsilə özünü göstərir: rənglər, formalar, işıqlandırma, milli ornamentlər və tarixi şəxsiyyətlərin portretləri bir araya gəldikdə, onlar milli kimliyin vizual ifadəsi kimi çıxış edir. Bu kontekstdə məkanın dizaynı, atmosfere yaratdığı daxili hiss və simvolik yüklənmə tələbələrin milli dəyərlərlə əlaqəsini möhkəmləndirə bilər. Beləliklə, estetik mühit tələbənin yalnız dərslər keçdiyi yer deyil, mənəvi-mədəni mesajlar ilə dolu bir məkana çevrilir.

2. TƏHSİL MƏKANLARINDA İNTERYER VƏ DİZAYN ELEMENTLƏRİNİN SEMANTİK YÜKÜ

Təhsil məkanının interyer dizaynı – divar rənglərindən mebel seçiminə, işıqlandırmadan məkan təşkili və simvolik dekorasiyaya qədər – insan psixologiyasına birbaşa təsir edən mühüm vasitədir. Rənglər və formalar təsadüfi deyil; onlar mənəvi mesaj daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər. Məsələn, milli ornamentlər, xalça naxışları, geometrik və bitki motivləri Azərbaycanın bədii-estetik kodunun ayrılmaz hissəsidir. Bu elementlərin təhsil mühitində istifadəsi gənclərdə vizual yaddaş yaradır və onları milli dəyərlərlə emosional bağlayır. Belə ki, dekorativ elementlərin yalnız estetika məqsədi ilə deyil, mənəvi və ideoloji yükü ilə də qurulması tələbələrin məkana olan münasibətini dəyişə bilər. Eyni zamanda, işıqlandırma sistemləri və məkan planlaşdırılması estetik tərbiyəyə xidmət edir. Parlaq, isti işıqlar və təbii işıq mənbələrinin üstünlükləri tələbələrdə açıq və pozitiv atmosfer formalaşdırır. Bu cür mühit tələbələrdə həm estetik duyurlılığını, həm də vətənə məhəbbəti artırır. Məkanın planlaşdırılması — foyelərdən koridorlara, oxu zonalarından istirahət guşələrinə qədər — tələbələrin məkana emosional şəkildə bağlanmasını asanlaşdırır. Dizayn həllərinin semantik yönümü — məsələn, Azərbaycanın bayrağının rənglərinə uyğun kompozisiyalar, milli musiqi alətlərinin təsviri,

memarlıq motivlərinin (qala divarları, tağlar, ornamentlər) interyer elementlərinə integrasiyası — vizual simvollar vasitəsilə milli kimliyi möhkəmləndirir. Bu cür dizayn yanaşmaları yalnız dekorativlik deyil, həm də tərbiyəvi məqsəd güdür. Beləliklə, təhsil məkanları həm funksional, həm vizual, həm də mənəvi-mədəni dəyər baxımından yenidən düşünülməlidir.

3. AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ VƏ MİLLİ DƏYƏRLƏRİN VİZUAL İFADƏSİ

Azərbaycan təhsil müəssisələrinin memarlıq və interyer tərtibatı son illərdə vətənpərvərlik mövzuna yönəlmişdir. Bir çox məktəb və universitetlərin foyelərində, akt zallarında, kitabxanalarında və koridorlarında milli simvollar, xalq sənəti nümunələri və qəhrəmanlıq motivləri istifadə edilir. Məsələn, Bakı şəhərindəki bəzi müasir təhsil ocaqlarında divar panellərində Qarabağ xalça motivləri, Azərbaycanın mədəni irsini əks etdirən rəsm və foto instalyasiyalar yer alır. Bu yanaşma, estetik təsir vasitəsilə gənclərin mənəvi aləminə təsir edir və milli qürur hissini dərinləşdirir.

Eyni zamanda, region məktəblərində yerli sənətkarlıq ənənələrinin — ağac oyma, keramika, naxışlı tavan və s. — interyerə daxil edilməsi mədəni müxtəlifliyin qorunmasına xidmət edir. Bu, milli dəyərlərin sadəcə muzey eksponatı kimi deyil, canlı estetik təcrübə kimi yaşamasını təmin edir. Azərbaycan memarlıq irsi və dekorativ sənət ənənələri bu istiqamətdə zəngin mənbə yaradır. Müasir dizaynerlər bu potensialdan istifadə edərək təhsil məkanlarını həm funksional, həm də mənəvi dəyər daşıyan mühitə çevirirlər. Bu kontekstdə, dizayn və tədris-təlim mühitinin kompleks şəkildə hazırlanması vacibdir — yalnız estetik seçkilər deyil, həm də məkanın məzmun istiqaməti, simvolik kodlar və tərbiyəvi məqsədli vizual proqram nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma milli kimliyin təhsil sahəsində gücləndirilməsinə real xidmət edir.

4. XARİCİ ÖLKƏ TƏCRÜBƏLƏRİ: RUSİYA, YAPONİYA VƏ ABŞ NÜMUNƏSİNDƏ TƏHLİL

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, estetik mühitin vətənpərvərlik tərbiyəsində istifadəsi müxtəlif mədəni kontekstlərdə fərqli formalarda həyata keçirilir. Rusiyada təhsil müəssisələrinin interyer dizaynında milli simvolika, dövlət atributları və tarixi qəhrəmanlıq motivləri üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlara görə, dekorativ-tədris mühitində milli identifikasiya komponentinin gücləndirilməsi üçün dekorativ və tətbiqi sənət vasitələrindən istifadə edilir. Yaponiyada isə vətənpərvərlik tərbiyəsi minimalizm və təbiətlə harmoniya prinsiplərinə əsaslanır. Məkanın təmizliyi, materialların təbii fakturası və sadə formalı dizayn elementləri milli fəlsəfəni — “wa” (harmoniya) ideyasını ifadə edir. Bu tip yanaşma tələbələrə həm estetik, həm də mədəni-fərdi bağlılıq yaradır. ABŞ-da isə estetik mühit fərdiyyətçiliyi və milli şüuru birləşdirir. Məktəblərin dizaynında bayraq, milli rənglər və tarixə dair instalyasiyalar vasitəsilə vətəndaşlıq dəyərləri vurğulanır və tələbədə milli kimlik formalaşması hədəflənir. Bu təcrübələrin müqayisəsi göstərir ki, hər bir ölkə estetik tərbiyə vasitəsilə vətənpərvərlik ideyasını öz mədəni koduna uyğun ifadə edir. Azərbaycanda isə bu modellərin sintezi — yəni həm milli ornamentlərin, həm də müasir texnologiyaların birləşməsi — optimal istiqamət kimi görünür.

5. MÜASİR TEXNOLOGİYALAR VƏ MİLLİ SİMVOLLARIN İNTEQRASIYASI

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyalar estetik mühitin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnteraktiv panellər, rəqəmsal ekranlar, virtual sərgilər və 3D instalyasiyalar vasitəsilə vətənpərvərlik mövzularının ifadəsi yeni mərhələyə qədəm qoyur. Azərbaycan təhsil müəssisələrində bu istiqamətdə addımlar atılmaqdadır. Məsələn, Azərbaycanın tarixi abidələrini əks etdirən interaktiv ekranlar, Qarabağ bölgəsinin mədəni irsini canlandıran rəqəmsal sərgilər və multimedia layihələri tələbələrdə həm maraq,

həm də emosional bağlılıq yaradır. Süni intellekt və artırılmış reallıq texnologiyalarının tətbiqi isə vətənpərvərlik tərbiyəsini daha immersiv (batırıcı) hala gətirir. Belə ki, tələbələr 3D modellər vasitəsilə tarixi məkanları “ziyarət” edə, virtual ekspozisiyalarla tanış ola bilirlər. Bu texnologiyalar estetik təcrübəni daha canlı və yadda qalan edir, eyni zamanda milli simvolların müasir formada təqdimatını təmin edir. Estetik mühitin dizaynı ilə rəqəmsal texnologiyalar birləşdirildikdə, tələbələrin həm texnoloji, həm də mənəvi baxımdan inkişafına kömək etmiş olur.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, təhsil məkanlarında vətənpərvərlik ruhunun estetik mühit vasitəsilə ifadəsi çoxşaxəli, kompleks prosesdir. Estetik mühit yalnız vizual gözəllik deyil, həm də mənəvi və ideoloji məzmun daşıyır. Milli ornamentlər, rəng kompozisiyaları, işıq və məkan həlləri, dekorativ sənət elementləri vasitəsilə yaradılan harmoniya tələbələrdə vətənə məhəbbət, milli qürur və estetik duyarlılıq hisslərini inkişaf etdirir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, milli dəyərlərin müasir dizaynla birləşdirilməsi gənclərin tərbiyəsində daha effektiv nəticə verir. Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə isə bu prosesin uğuru estetik mühitin həm funksional, həm də mənəvi istiqamətdə balanslı təşkilindən asılıdır. Nəticə etibarilə, estetik mühitin düzgün təşkili və milli simvolların yaradıcı formada istifadəsi təhsilin tərbiyəvi potensialını artırır, vətənpərvərlik ideyasını gənc nəsillərin gündəlik həyatına təbii şəkildə daxil edir. Bu yanaşma təhsil dizaynının yeni mərhələsini formalaşdırır və vətənpərvərlik ruhunu tədris prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ismail, A. S., Zharani, E. N., & Mohd Rashid, A. (2020). The construction of national identity in influencing the façade of Malaysian public universities. *Journal of Architecture, Planning and Construction Management*, 10(2). <https://doi.org/10.31436/japcm.v10i2.398>
2. Liu, C., Asipova, N., Deng, C., & Lu, B. (2024). Study of the concept of aesthetic education in China and Kyrgyzstan. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series “Physics”*, 55, 2118-2127. <https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.211ck8>
- Luo, Y. (2025). Educational equity from the perspective of aesthetic education. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*, 72, 223-227. <https://doi.org/10.54254/2753-7048/2025.21434>
3. Minsabirova, V., Ibraeva, G., Bolshakova, S., Burakova, E., Pavlyshyn, L., & Plotnikova, E. (2018). National identity education technologies by means of decorative and applied arts. *International Journal of Mechanical Engineering and Technology*, 9(9), 1055-1063.
- Setyawan, D., & Dopo, F. (2023). Strengthening national identity through the learning of East culture-based art education. *Harmonia: Journal of Arts Research and Education*. <https://doi.org/10.15294/harmonia.v20i1.21711>
4. Sixiao Chen, & Ni, H. (2025). Environmental perception and cultural identity construction in university aesthetic education: A case study of intangible cultural heritage. *Environment and Social Psychology*, 10(5). <https://doi.org/10.59429/esp.v10i5.3677>
5. Azwina, S. N. (2024). Approach holistic for building identity national in school, create a tolerant generation and character. *International Journal of Students Education*, 3(1), 149-153. Retrieved from <https://journal.berpusi.co.id/index.php/IJoSE/article/view/1035>
- Kabylov, A., Anes, G., Kamarova, N., Burkitbaeva, A., Zhailovov, B., & Shokhayev, M. (2023). Cultural identity of public consciousness in Kazakhstan literature education: Effects of a new teaching method. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. <https://doi.org/10.29333/ejecs/1954>

Şəkidə XVIII-XIX əsrlərə aid qəbir abidələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Rahim Həsənov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU-nun Şəki filialı. Müəllim

Abstract

Among architectural monuments of north-west district of Azerbaijan Şeki gravestones, hold special place. Gravestones, are not only the sign of the place where a man was buried. These stones also have history of a certain time in their mind. Gravestones existing from past time were the only witnesses kept the events in their memory. The article is about the research of grave monuments in Azerbaijan, Şeki grave yards. In this research work the ornaments on the grave stones, epigraphic characteristics of geometric and floral patterns, working techniques, the shapes of tombstones are being investigated. As a result of the investigation it has been clear that, beside the geometric and floral patterns on tombstones, as well as images of objects and sky substances are preferred. Many of the monuments exposed corruption have been partially restored and researched comparatively. The minority of researching in this area has led to difficulties by source. As a result of the learning of different patterns and ornaments in the grave stones it has been cleared that besides material values, the people also have moral and aesthetic values. The sources in the article may serve as the role for the research of grave monuments of both Turkish Muslims and Azerbaijan nation.

Key word: Şeki, ornament, tombstones, brick tombs

Xülasə

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin memarlıq abidələri arasında Şəkinin qəbir daşları xüsusi yer tutur. Qəbir daşları təkcə insanın dəfn olunduğu yerin əlaməti deyil. Bu daşların da yaddaşında müəyyən bir dövrə aid tarixi yadır. Keçmiş zamanlardan mövcud olan qəbir abidələri ilə Azərbaycan tarixinə aid hadisələrin zənginliyinə şahidi olmuşdur.

Bu tədqiqat işində qəbir daşları üzərindəki ornamentlər, həndəsi və nəbati naxışların epigrafiq xüsusiyyətləri, iş üsulları, qəbir daşlarının formaları araşdırılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, qəbir daşlarının üzərində həndəsi və nəbati naxışlarla yanaşı, əşyaların və səma cisimlərinin təsvirlərinə də üstünlük verilir. Tədqiqat zamanı dağıntıya məruz qalan bir çox abidələr qismən bərpa edilmiş və müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. . Qəbir daşlarında müxtəlif naxış və ornamentlərin öyrənilməsi nəticəsində xalqın maddi dəyərləri ilə yanaşı, mənəvi-estetik dəyərlərinə də aydınlıq gətirilmişdir. Təqdim edilən tədqiqat işi həm ümumtürk-müsəlman aləminin , həm də Azərbaycan xalqının məzar abidələrinin tədqiqində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Şəki , ornament, qəbir abidələri, kərpic qəbirlər

Giriş

Uzaq və yaxın keçmişin öyrənilməsində, sosial-siyasi və ictimai fikrin məyyənləşdirilməsində maddi və mənəvi mədəniyyətin tədqiqində epigrafiq abidələrin araşdırılması xüsusi önəm daşıyır. Epigrafiq abidələrimiz Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi və təsviri incəsənət sahələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu sənət əsərləri İslam mədəniyyətinin qədim Azərbaycan mədəniyyəti ilə sintezi nəticəsində yaranmışdır. İslam memarlığının özəyini təşkil edən məscidlər, minarələr, türbələr və digər dini tikililər mənəvi mahiyyət daşıyan inanc yerləri olmaqla yanaşı, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai və mədəni əlaqələrinin inkişafına təsir edən strukturlara çevrilmişdir.

Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsində epigrafiq abidələrin tədqiqi həm sovet dövründə həm də müstəqillik illərində aparılmasına baxmayaraq, burada böyük boşluqlar mövcuddur. Əsasən bölgədəki epigrafiq abidələrin tədqiqinə XX əsrin 20-ci illərindən başlanılmışdır. Sovet dövründə sözügedən abidələrin tədqiqi İ.M.Əzizbəyov, R.Əfəndiyev (Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyəti, Azərbaycan ölkə abidələrinin mühafizəsi Komitəti), A.A.Ələsgərzadə (Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu) tərəfindən aparılmışdır. Müstəqillik illərində M.Neymətin şimal qərb bölgəsində apardığı tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir. M. Nemət, Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində o cümlədən, Şəki şəhərində mövcud bəzi qəbir abidələrini və Xan qəbristanlığındakı başdaşları tədqiq etmiş, onlar haqda müfəssəl məlumat vermişdir. Lakin Şəki bölgəsində mövcud olan bütün qəbristanlıqlar tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bundan başqa Şəki və ətraf bölgələrdəki məzar daşlarına məxsus olan kərpic işləmələr isə demək olar ki, heç tədqiq edilməmişdir.

Şəhər qəbristanlıqlarında qoyulmuş başdaşlar əsasən bərk daş layları (çay daşı, qaya daşı) üzərində müxtəlif yazı növləri (sülus, təəliq, nəsx, nəstəliq, rıqa, katibin özünəməxsus əl yazısı ilə və s.) işarə və müxtəlif simvollar, nəbati təsvirlərlə zəngindir. Buna görə də, şimal-qərb bölgəsində mövcud olan məzar daşlarının tədqiq edildiyi zaman, türk-islam incəsənəti və yerli əhəmiyyətli incəsənətin vəhdətini müşahidə etmək mümkündür.

Başdaşların tərtibatına əsaslanaraq Şəki və ətraf bölgələrdə XVIII-XX əsrlərdə sənətinin kamil bilicisi olan, yüksək zövqə və estetik duyuma malik xəttatların, nəqqaşların, rəssamların, həkkakların, memarların (məsələn: Hacı Mahmud, Əli Yəhya oğlu Əlixanov, Şəmsəddin Əfəndi, həkkak Kamal İlisuli, həkkak İsmayıl və s.) yaşadığını qətiyyətlə söyləmək olar. Qəbrüstü yazıların dini məzmun və mahiyyəti bu ustaların eyni zamanda İslam dininin elmi əsaslarına, ərəb-fars dili və qrammatikasının xüsusiyyətlərinə, əski türk-azərbaycan əlifbasına yaxından bələd olduqlarını göstərir.

Məzar daşlarında kərpic işləmələr

Şəki şəhəri və ətraf kəndlərində mövcud olan məzar daşlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri, qəbir abidlərinin kərpic işləmələrə tamamlanmasıdır. Hal hazırda Şəki şəhərində 21 qəbristanlıq mövcuddur. Bu qəbristanlıqların böyük əksəriyyətində və Şəkinin ətraf kəndləri, Oxud Kiş, Qoxmuq, ucqar kəndlərdən Baş Göynük, Baş Şabalıd, Baqqal və s. kimi kəndlərdə məzar daşlarında kərpic işləmələrə rast gəlmək mümkündür.

Qəbir daşlarının əksəriyyəti çay daşından düzəldilmiş, bəzən çay daşı arxadan və yanlardan kərpiclə hörülmüşdür. Şəki bölgəsində bəzi başdaşlarının bişmiş kərpiclə və daşlarla hörülərək müəyyən memarlıq üslubu verilməsi səciyyəsi cəhətlərdəndir. Qeyd edək ki, hələ erkən orta əsrlərdə

bu bölgədə daş və kərpicin hər ikisindən tikinti materialı kimi geniş istifadə edilirdi ki, bu da Qafqaz Albaniyasının müxtəlif vilayətlərində daş və kərpic tikinti texnikasının yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdur [4. 248]. Kərpic istehsalının Azərbaycan ərazisində qədim kökə malik olması antik Yunan-Roma müəlliflərinin əsərləri və arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur.

Orta əsrlərdə də kərpic istehsalı öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Orta əsr müsəlman qəbirlərində işlədilən kərpiclərin ölçüsü 25X25X6 sm idi [2.45]. Şəki şəhəri və kəndlərində isə mövcud olan XVIII-XIX əsrlərə məzar daşlarında işlədilən kərpiclərin ölçüsü 22X22X5 sm dir.

Başdaşların kənarlarında və üst hissəsində qurulmuş kərpicli hissələrin ən azı bir əsrlik tarixə malik olması, hazırlanmış materialın həddən artıq möhkəmliyini sübut edir. Nəzərə almaq lazımdır ki Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi rütubətliyinə , sel-daşqınların çoxluğuna görə fərqlənən zonadır. Məsələn, Şəki şəhəri dəfələrlə sel təhlükəsi ilə üzləşmiş, 1772, 1846, 1853, 1876, 1896, 1901, 1903, 1910, 1911, 1916 və sonrakı illərdə baş vermiş sel hadisələri şəhəri və ətraf kəndləri qorxu altında saxlamış, əsaslı şəkildə dağıntılar törətmişdir. Buna görə də əminliklə demək olar ki, həmin dövrün sənətkarlarının hazırladıqları məhsullar öz davamlılığına görə seçilmişdir. Bundan başqa məzar daşlarında kərpic işləmələrin ən çox yayıldığı ərazinin Şəki və onun ətrafındakı rayonların olduğunu nəzərə alsaq, bu ərazidə kərpicdən tikinti materialı kimi istifadənin daha qədimlərə getdiyi sübut olunur.

Kərpiclə hörmə qəbirlərin bir hissəsi konkret olaraq düzbucaqlı şəkildədir. Kənarları və üst hissəsi düzbucaqlı olan məzar daşlarının əksəriyyətini XIX əsrə aid etmək olar. Həmin dövrdə materialın yerli şəraitdə hazırlanması da danılmazdır. Kapitalizmin əsas mərkəzlərindən olan Şəkidə XIX əsrin ikinci yarısında kərpic hazırayan manifaktura tipli istehsal obyektlərinin və kərpic zavodunun mövcud olması, materialların yerli əhəmiyyətliyinə dəlalət edir.

Kənarları və üst hissəsi düzbucaqlı şəkildə olan məzar daşlarının bir hissəsində, nəfis işləmələrə rast gəlinir. Belə ki, bəzi qəbir daşlarında xüsusi kölgə effekti yaradılmışdır. Belə işləmələrə isə Şəki şəhərində qapı tağlarında, pəncərələrdə də təsadüf olunur. Burada əsas məqsəd bəzək ünsürləri vasitəsilə obyekti daha baxımlı etməkdir [3. 14].

Məzar daşlarında kərpic işləmələrdə qapı formalı qəbirlərə rast gəlmək mümkündür. Bu qəbir abidələrinə diqqət yetidildə onun kənarlarında və üst hissəsindəki kərpic işləmələr yaxın şərqə məxsus ala qapı formasına bənzəyir. Yəni bu, üslub baxımından dövrün memarlığına uyğun olaraq ərazinin məzar daşlarının quruluşuna da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, qəbir abidəsinin quruluşunda şərq-müsəlman memarlığının qapı, bulaq və ev pəncərəsi formasına oxşarlığı yetərinə nəzərə çarpır. Bundan başqa bölgədə bu tipli qəbrilərin başqa bir dünyaya keçid qapısı kimi olması fikiri də mövcuddur. Belə ki , Zaqatalanın Qımır kəndində Yusif Hacı Baba usta şeyx hacı Murad əfəndi bin hacı Əbdürrəhman əfəndiyə məxsus məzar daşında qeyd edilmişdir “ ياالله. يامحمد. لااله الاالله محمد رسول الله. الموت كأس وكل الناس شاربها والقبر باب وكل الناس داخله. كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والاکرام. صاحب هذاالروضة المرحوم المغفور ومن المؤذن يوسف حاج باباه استاذ شيخ حاج مرادافندی بن حاج عبدالرحمن افندی
القمری۱۳۲۷Tərcüməsi: Ya Allah, ya Mühəmməd, Lə iləhə illəllah Mühəmmədən rasulullah, Ölüm bir qapıdır hər kəs o qapıdan keçəcəkdir, ölüm bir qədəhdır, hər kəs o, qədəhdən içməlidir. Yer üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur) Nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə islam şeyxlərinin, ülamaların ərazinin əhalisinə, onların sosial həyatına təsiri güclü olmuşdur, onda əminliklə demək olar ki qapı tipli qəbrilərin yuxarıda göstərilən dini xarakterlə də əlaqəsinin olması istisna edilməməlidir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aid qəbir abidələrində kərpic işləməli ikitağlı məzar daşlarına rast gəlinir. Tağın əsas hissəsi mərhumun adı doğum və ölüm tarixi , müxtəlif Quran əyələrinin həkk edildiyi daş, ust tağ isə boş buraxılır. Üst tağda mərhumun xatirəsini yad etmək məqsədilə müxtəlif əşyalar qoyulur və yaxud da şam yandırılır. Bu isə islamdan əvvəlki dinlərə aid ritullarıdır ki, günümüzədək gəlib çatmışdır.

Şəki və ətrafı kəndlərində kompleks şəkilli kərpic işləmələrə rast gəlmək mümkündür. Bu əsasən bütöv bir ailənin və yaxud iki nəfərin başdaşlarının kompleksləşdirilməsi şəkilindədir. Burada kərpic işləmələr başdaşları ilə eyni vaxtda inşa edilməmişdir. Çünki bu komplekslərdəki mərhumların ölüm tarixləri müxtəlifdir.

Məzar daşlarında ornament və naxışlar

Qəbir daşlarının böyük əksəriyyətində müxtəlif rəng çalarlarının həkk edilməsi aşkara çıxmışdır. Ornamentlərdəki müxtəlif rənglər təbii boyalardan hazırlandığı üçün qəbir daşlarının böyük əksəriyyətində öz mövcudluğunu günümüzədək qoruyub saxlamaqdadır. Bəzi ornamentlərin üzərindəki müxtəlif rənglər antik dövr Yunan və orta əsrlər Bizans freskalarını xatırladır. Qəbir daşlarında əsasən mavi, yaşıl, sarı, qəhvəyi və qırmızı rənglərdən istifadə edilmişdir.

Göstərilən dövrün qəbir daşlarındakı ornamentlərdə müxtəlifliklər azlıq təşkil edir. Bu başdaşlarındakı haşiyələrin tədqiqindən sonra aşkara çıxmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, qəbir daşlarının böyük əksəriyyətindəki rəsmlər oxşardır. Çünki başdaşlarının demək olar ki, hamısı eyni qaydada vertikal oxa nisbətən simmetrikdir. Hər birisinin əsas elementləri oxşar şaxə və bu şaxələrin üzərində oxşar gül və yarpaqların təsvirindən ibarətdir. Simmetriya naxış kompozisiyasını daha da monolitləşdirmək və qavranışlı etmək üçün onu bərabər hissələrə parçalayır, bu hissələr arasında rəsm və rəng ahəngdarlığı, eləcə də müvazinət yaradır, bütün ornament quruluşuna sabitlik verir. [5.73]

Şəkiddə XVIII-XIX əsrlərə aid memarlıq abidələrinin böyük bir hissəsində nəbatı naxışlara rast gəlmək mümkündür. Həmin memarlıq abidələrində və məzar daşlarında ölkəmizdə bitən bitkilərin əksəriyyəti əks edilmişdir. Məzar daşlarında nəbatı ornamentlərin geniş areala malik forması müxtəlif güllərdir. Ancaq güllərlə yanaşı yarpaq, ağac və kol şaxələrinin, sarmaşiq zoğlarının , güllərin açmamış qozalarının, gül ləçəklərinin yatağı və nəbatı aləmin bir sıra başqa elementlərinin həkk edilməsi başdaşlarında ümumi bir vəhdət yaratmış olur. Qəbir daşlarındakı güllərlə yanaşı ən çox yarpaq təsvirləri həkk edilmişdir. Demək olar ki XIX əsrə aid qəbirüstü abidələrin əksəriyyətində yarpaq təsvirləri mövcuddur.

Şəki qəbristanlıqlarındakı nəbatı təsvirlər müxtəliflikləri ilə fərqlənirlər. Şəki ustaları daşların üzərini zənginləşdirmək üçün şəkilli sahələrin üzərinə belə, nəbatı naxışlarla bəzəklər tökmüşlər. Bunun nəticəsində isə başdaşlarının üzərində simmetrik, assimetrik, dairəvi əyri və düz sahələr yaranmışdır. Nəticədə isə eynilik təşkil edən nəbatı naxışlarda çox az halda tamamilə təkrar bəzəklərə rast gəlmək mümkün olur. Nəbatı kompozisiyalarda naxışların əsasını təşkil edən komponentlərdən biri də, budaq, şaxə və zoğların həkk edilməsidir. Bir çox kompozisiyaların düzəldilməsində iki və yaxud bir neçə şaxə bir-biri ilə qovuşur, yəni birlikdə işlənir. Bu zaman əsas şaxə - *“ana şaxə”* , köməkçi şaxələr isə *“bala şaxələr”* adlanır. Eyni əhəmiyyətdə olan və qarşı – qarşıya hərəkət edən şaxələr *“erkək - dişi”* də adlanır. Sahələrə görə naxışlar bir çox növə ayrılır: düzbucaqlı, dördkünc

formalı sahələr, tağların üçbucaq formalı tağüstü və tağalınlıqlarının sahələri, dairəvi xonçalar, haşiyələr, yaxud zolağı naxışlar və s.

Başdaşlarında simmetriyanın qorunmasına az rast gəlinməsi həmin dövrün qəbrüstü abidələrinə xas olan əlamətlərdəndir. Abidələri araşdırdıqda məlum olur ki, ustalar böyük əksəriyyət hallarda simmetriya qaydalarına tam olaraq əməl etməmişlər. Bu üsulla hazırlanmış başdaşlarını sərbəst simmetriya adlandırsaq yanlışlığa yol vermərik. Yəni müəyyən bir fiqur ünsürünün yarısının təsvirinin aynalı əksini başqa yerə köçürdükdə və yaxud 4 dəfə təkrar etdikdə, dəqiq simmetriyanın cüzi pozulmasına yol verilir. [1.67]

Şəki və kədlərində mövcud olan məzar daşlarında həkk olunmuş naxışlardan biri həndəsi formalı naxışlardır. Belə növlü naxışlar elmi ədəbiyyatlarda “*qirix*” adlanır. Bu söz ərəb dilindən tərcümədə “*düyün*”, “*dəstə*” mənasını verir. Qirix – müxtəlif üst-üst təsvir olunmuş həndəsi fiqurlardan yaranmış mürəkkəb ornament növüdür. [6] Ərazidəki qəbrüstü abidələrdə aşkar edilən bu tip həndəsi naxışlar birbaşa islam incəsənəti ilə bağlıdır. İslamda qirix dünyanın quruluşunu simvolizə edir. Bəzən, bir-birinin üzərində təsvir olunmuş həndəsi fiqurlar dərin mistik mənə verir. Bəzən də, qirix fiqurlar başqa ornamentlərin simvolları ilə eynilik təşkil edir. Aşkar edilən başdaşlarındakı qirix çevrə üzərində qurulur və bu çevrənin hissələrə düzgün bölünməsi nəticəsində kvadrat, düzbucaq və çoxbucaqlı həndəsi formalar yaranır.

Həndəsi naxışlar da təsvir etibarı ilə çox müxtəlifdir. Həndəsi naxışların ümumi xüsusiyyət və quruluşuna görə iki qrupa ayrılırlar. Onlardan birini sadə, ikincisini mürəkkəb naxışlar təşkil edir. Lakin bu bölgü şərtidir. Çünki, həmin qrupların daxilində elə naxışlar vardır ki, onları eyni vaxtda həm bir, həm ikinci qrupa daxil etmək mümkündür. Yəni ilk baxışda sadə görünən həndəsi naxış öz tərkibi etibarilə çox mürəkkəb kompozisiyanı təşkil edir və mənə çalarlarında zəngin bir fəlsəfə dayanır. Sadə həndəsi naxışlarda əsasən sadə qirix xətlər, sadə üçbucaq, çevrə yer alır. Ancaq bu elementlərin bəziləri birləşdikdə çox mürəkkəb bir həndəsi naxışa çevrilmiş olur.

Məzar daşlarında səma cisimləri simvolları

Tədqiqat apardığımız qəbristanlıqlardakı başdaşların əksəriyyətinin üzərində Ay və ulduz təsvirləri həkk edilmişdir. Ay təsvirləri müxtəlif sayda, ölçüdə və istiqamətdə (üfüqi və şaquli vəziyyətdə) verilmişdir. Bəzən Ay təsvirinin daxilində və kənarlarında müxtəlif nəbatəti təsvirlərlə bəzədilmişdir. Əksər tarixi mənbələrdə ayparanın İslam rəmzi kimi tanınmasının tarixini Osmanlılarla bağlayırlar. Bəzi tədqiqatçılar isə, aypara fiqurunun Osmanlı bayrağında yer tutmasının tarixini İstanbulun (keçmiş Konstantinopolun) fəthi ilə əlaqələndirirlər. Çünki aypara Konstantinopol şəhərinin simvolu idi. Sultan Mehmet Fəthi şəhəri fəth etdikdən sonra bu qələbənin şərəfinə aypara fiqurunu öz bayrağına əlavə etdirir.

Şəki qəbristanlıqlarında da başdaşları üzərindəki ornamentlərdə yetərinə səma cisimlərinin təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Qəbirlərin demək olar böyük əksəriyyətində ay, ulduz, bəzilərdə isə günəşin təsviri həkk edilmişdir. Ancaq göstərilən motivlər içərisində ayın təsviri daha geniş yayılmışdır. Qəbir abidələrinin əksəriyyətində üzərində ay dairəvi şəkildə deyil “*aypara*” (təzə ay) şəklində ulduzla birlikdə işlənmişdir. Daha sonralardan, bu işarənin tətbiqi ənənə şəklini almış

dekorativ sənətdə, memarlıq bəzəklərində, əsasən də, dini xarakter daşıyan binaların naxışları arasında xüsusən tətbiq olunmuşdur. Məsələn, məscid və minarələrin gümbəzi üzərində də belə təsvirlərə rast gəlmək olur. Aypara ilk olaraq, yalnız bir məqsədlə - dini binaları vizual cəhətdən xristian məbədləri və digər tikililərdən ayırmaq üçün Osmanlı imperiyasında istifadə olunmuşdu. Ancaq bununla yanaşı olaraq məscidlərdə ayparaya dini mənə vermirdilər. Çünki, İslamın ilk mənbələrində hər-hansı bir simvoldan danışılmaz və hər-hansı bir simvola, əşyaya sitayiş İslam üçün yaddır. Tədricən Osmanlı imperiyasında mədəniyyətin və incəsənətin inkişafı, qonşu və oxşar mədəniyyətə malik xalqlara mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar dini tikililərin inşasında ayparadan istifadə də geniş yayılmağa başlamışdır.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, aypara (hilal) İslam mədəniyyətində də mühüm yer tutur. Çünki «hilal» və «Allah» sözləri eyni hərflərlə yazılır. Bu kəlmələrin hər ikisinin əbcəd hesabı ilə ekvivalenti 66-dır («lalə» kəlməsi də bunlara bənzəyir). Ona görə də müsəlman nəqqaş və xəttatların əsərlərində aypara Allahın simvolu kimi iştirak edir. Ay həm də Həzrət Mühəmməd Peyğəmbərin (s) həyatında baş vermiş və Onun ən böyük möcüzələrindən sayılan «şəqqül-qəmə» (Ayın bölünməsi) hadisənin də əsas fiqurudur.

Qəbir abidələrində istifadə edilən ulduz (ayla birlikdə) insan öldükdən sonra daimi gecəyə qərq olduğunu bildirən və orada ulduz vasitəsilə yol tapacağını ifadə edən mənaya çevrilmişdir. Ayla birlikdə işlənən ulduz təsviri, bəzi qəbir daşları üzərində sərbəst ünsür şəklində də təsvir olunmuşdur. Müsəlman aləmində simvol kimi yalnız beşguşəli ulduz yox, həm də səkkizguşə, yeddiguşə, altıguşəli ulduzlar da qeyd olunur. Lakin Şəki qəbristanlıqlarında böyük əksəriyyət qəbirlərdə beşguşəli ulduzlara rast gəlirik. Bəzi variantlara görə beşguşəli ulduz İslamın 5 əsas şərtini və ya gündəlik 5 namazı bildirir. [7] Beşguşəli ulduzun Osmanlı dönəmində geniş yayılması və Azərbaycana da burada dolayı sirayət etməsi də istisna edilməməlidir.

Şəki və ətraf kəndlərdə tədqiq etdiyimiz qəbirlər üzərində günəş və şərxi fəlek (dövrən) təsvirlərinə və onun stilizə olunmuş təsvirlərinə rast gəlirik. Bu təsvirlər əsasən yuxarı və aşağı hissələrində həkk edilmişdir. Hələlik təsadüf etdiyimiz bir başdaşında isə, mərhuma aid məlumatlar məhz günəş təsviri işərisində verilmişdir. Ancaq ay və ulduza nisbətən günəş təsvirindən daha az istifadə olunduğuna təsadüf edirik. Qəbir daşlarında günəşin təsviri əksər hallarda başqa səma cisimləri ilə vəhdət şəkilində verilmişdir.

Əski türklərin inanclarına əsasən, ✱ və ✱ işarələri Günəş və Tenqridən savayı ikibaşlı qartal da simvolizə edir. Bəzi hallarda Günəşin rəmzi - «çərxi-fəlek» kimi izah olunan damğa işarəsini həm də səmada qanad süzən qartalın sxematik təsviri kimi izah edirlər.

Orta əsr Albaniyasında xaç daşları Günəşi simvolizə edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, xaçların yaranmasında hələ xristianlıqdan çox-çox qabaq qədim türk tayfalarının böyük rolu olmuşdur. O zamankı insanların günəş obrazını yerdə, torpaq üzərində yaradaraq, ağac, daş üzərində yüksəyə qaldıraraq yenidən göylərə qovuşdurmaq istəyi xaçların indiki formasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Xaç obrazı, alban xaç daşlarında sanki müxtəlif bir-birinə aidiyyəti olmayan dekorativ tərtibatları qovuşdurur. Alban xaçı dünyada yeganə xaçdır ki, xristianlığaqədərki inamların və kainatı dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur. Yuxarıda

göstərilən fakrlara əsaslanaraq əminliklə demək olar ki, istər ay ulduz təsvirləri, istərsə də günəş simvolları təsvirlər qədim türkün o cümlədən Azərbaycan ərazisinin əsas əhalisi hesab edilən yerli türklərin mifologiyasında dərin iz buraxmışdır.

Nəticə

Qəbrüstü daşlar, əsrlərlə yaranıb inkişaf edən maddi və mənəvi mədəniyyətin yadigarı, daşlaşmış şahidi olmaqla yanaşı, xalqların tarixi zaman kəsiyində üzləşdiyi müsibət və fəlakətləri, ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini, müxtəlif sivilizasiyaların vəhdətini özündə ehtiva edən taixi bir sənəd və mənbə rolunu oynayan abidələrdir.

Göstərilən qəbir daşları üzərindəki nəbatəti təsvirlərə bənzər şəkillərin Şəki xan sarayının və Şəki xanovlar evinin divarlarında həkk edilməsi bu rəsmlərin yalnız qəbir daşlarına aid olmadığını, əksinə Azərbaycan-türk-müsəlman incəsənətinin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu sübut etmiş olur. Qəbir daşlarındakı nəbatəti təsvirlərin belə zənginliyi Azərbaycanda incəsənətin başqa şərq xalqları ilə integrativ şəkildə çulğalaşması və dövrlərin yeniləşməsinə baxmayaraq, köhnə mədəni irsin qorunmasının nəticəsidir.

Qəbir daşları üzərindəki nəbatəti ornamentlərdəki yüksək zövq, dərin məna, fəlsəfi fikir olduqca diqqəti cəlb edir. Sözügedən dövrlərə aid qəbir daşları üzərindəki nəbatəti təsvirlər, islam incəsənəti ilə bərabər, yerli düşüncə tərzini də ifadə etməsi ilə seçilir. XIX əsrin ortaları, XX əsrin əvvəllərinə aid qəbir daşlarındakı təsvirlərin dərin fəlsəfi düşüncə tərzinə malik sənətkarlar tərəfindən hazırlanması da danılmaz bir faktdır. Həmin dövrlərin sosial-iqtisadi və siyasi durumuna nəzər yetirdikdə aşkar olunur ki, Azərbaycan ərazisinin “Xalqlar həbsxanası” adlandırılan Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olmasına baxmayaraq, xalq öz mədəniyyətini və maddi mədəniyyətini qorumağı bacarmış və siyasi, iqtisadi çətinliklərə sinə gərək, bu incəsənət nümunələrini gələcək nəsillərə ötürməyi bacarmışlar. Bu, imperiyanın ruslaşdırma siyasəti, milli mədəni dəyərlərə qarşı rus şovinist təxribatlarının baş verdiyi dövrdə belə mədəniyyət incilərinin yaradılmasının, xalqın zəngin duyğuya, fəlsəfi düşüncəyə malik olmasının və əsasən də milli mədəni dəyərlərə bağlılığının nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərzadə N. Azərbaycan ornament və naxışları . Bakı 2002.
2. İ. Babayev, Q. Əhmədov, Qəbəl. Bakı elm nəşriyyatı 1981.
3. İradə Rovşan . Şəki yaşayış evlərinin interyeri (XVIII əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində) Bakı Elm 2008. Səh 14)
4. Məmmədova, G., Hacıyeva, S.. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər memarlığı Bakı-2013
5. Rzayev, N. Əcdadların izi ilə . Bakı – 1992
6. Орнамент в арабо-мусульманском мире:2015 <https://ornament.rode.land/istoriya-ornamenta/14-ornament-v-arabo-musulmanskom-mire-vtoraya-chast.html>
7. Что значит полумесяц в Исламе:2013<https://islam.plus/ru/welcome/smysl/cto-znachit-polumesac-v-islame>

**INTERNATIONAL COOPERATION OF AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF THE
KARABAGH WARS**

**KARABAĞ SAVAŞLARI BAĞLAMINDA AZERBAIJANIN ULUSLARARSI
İŞ BİRLİĞİ**

PhD in historical sciences, Associate prof. SAMIRA MAMMADOVA ISGANDAR

Department of History, Geography and Methodology

History and Geography Faculty

Sumgayit State University, Sumgayit (Azerbaijan),

ORCID: 0000-0003-0675-9248

Senior Lecturer TARANA GULİYEVA ALASGAR

Department of Foreign Languages, Filology Faculty,

Sumgayit State University, Sumgayit (Azerbaijan),

Senior Lecturer ABBASOVA NATAVAN BEKİR

Department of Foreign Languages, Filology Faculty,

Sumgayit State University, Sumgayit (Azerbaijan)

Abstract

The main aim of the article is to study Azerbaijan-Israel cooperation in the context of the Karabagh wars. The paper also highlights the establishment of **Victory Day (November 8)**, commemorating Azerbaijan's triumph in the Second Karabakh War and the liberation of Shusha — a symbolic and strategic center of Azerbaijani culture. This national day reflects the culmination of Azerbaijan's long struggle for territorial integrity and demonstrates how international partnerships, including with Israel, contributed to strengthening the country's defense potential and global position. Victory Day (Zəfər Günü), officially commemorated in Azerbaijan on November 8, marks the decisive military success of the Azerbaijani Armed Forces in the Second Karabakh War (2020). The liberation of Shusha, a city of immense cultural and strategic importance, symbolized the restoration of Azerbaijan's territorial integrity after nearly three decades of occupation. This article analyzes the significance of Victory Day by examining its historical roots, political implications, and contemporary relevance.

Azerbaijan–Israel cooperation during the Karabakh conflicts represents a model of strategic alignment between a Muslim-majority and a Jewish state, grounded in pragmatism, mutual respect, and a shared vision for peace and stability in the South Caucasus.

Key words: Azerbaijan, History, Karabagh Wars, Shusha, Victory Day, 44 Days Patriotic War

Özet

Makalenin temel amacı, Karabağ savaşları bağlamında Azerbaycan-İsrail iş birliğini incelemektir. Çalışma ayrıca Azerbaycan'ın II. Karabağ Savaşı'ndaki zaferini ve Azerbaycan kültürünün simgesel ve stratejik merkezi olan Şuşa'nın kurtuluşunu anmak amacıyla 8 Kasım'da kutlanan **Zafer Günü'nün** (Victory Day) ilanını da vurgulamaktadır. Bu ulusal gün, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü uğrunda verdiği uzun mücadelenin doruk noktası olup, İsrail dâhil olmak üzere uluslararası ortaklıkların ülkenin savunma potansiyelini ve küresel konumunu güçlendirmedeki rolünü ortaya koymaktadır.

Azerbaycan'da resmî olarak 8 Kasım'da kutlanan **Zafer Günü (Zəfər Günü)**, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin 2020'deki II. Karabağ Savaşı'nda kazandığı kesin askerî zaferi simgelemektedir. Kültürel ve stratejik açıdan son derece önemli olan Şuşa'nın kurtuluşu, yaklaşık otuz yıllık işgalin ardından Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden tesis edilmesini sembolize etmiştir. Bu makale, Zafer Günü'nün tarihî köklerini, siyasî sonuçlarını ve çağdaş önemini inceleyerek bu günün anlamını analiz etmektedir.

Karabağ çatışmaları sürecinde Azerbaycan-İsrail iş birliği, Müslüman çoğunluklu bir devlet ile Yahudi bir devlet arasındaki stratejik uyumun bir modeli olarak öne çıkmakta; bu iş birliği pragmatizm, karşılıklı saygı ve Güney Kafkasya'da barış ile istikrar için ortak bir vizyona dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Tarih, Karabağ Savaşları, Zafer Tarihi, 44 Günlük Vatan Savaşı

Introduction. The Nagorno-Karabakh conflict, rooted in the late Soviet era, shaped the political and social landscape of Azerbaijan for decades. After the First Karabakh War (1991–1994), Armenia occupied Nagorno-Karabakh and surrounding districts, resulting in the displacement of hundreds of thousands of Azerbaijanis. For nearly 30 years, the conflict remained unresolved despite international mediation.

On September 27, 2020, hostilities resumed with unprecedented intensity. In a 44-day campaign, Azerbaijan regained control over several occupied regions, culminating in the liberation of Shusha on November 8. Shortly afterward, a trilateral ceasefire agreement was signed under Russian mediation. Recognizing the symbolic role of Shusha's liberation, Azerbaijan designated November 8 as Victory Day (Azertag, 2020).

Victory Day is more than a commemoration of military achievement: it is a symbol of restored national dignity, resilience, and Azerbaijan's new role in regional geopolitics. As Mammadova (2025) highlights, Azerbaijan's victories in both war and diplomacy are closely linked to the country's evolving foreign policy strategies and its strengthening partnerships, particularly with regional powers.

Actuality of the topic.

Victory Day is of profound contemporary relevance. Each year, it is celebrated through military parades, state ceremonies, and cultural events. For Azerbaijani society, it represents the end of a long chapter of displacement, humiliation, and unresolved conflict.

From a political perspective, the commemoration strengthens internal unity and reaffirms the legitimacy of the state. As Mammadova (2022) notes in her research on Azerbaijan's international

relations, military and diplomatic achievements are often used domestically to consolidate national identity and foster civic pride.

Internationally, Victory Day reinforces Azerbaijan's image as a strong regional actor capable of reshaping the South Caucasus security architecture. It serves not only as a reminder of military capability but also as a diplomatic tool in negotiations regarding reconstruction, reintegration, and future peace frameworks.

The Main Bod. Historical and Strategic Significance

The capture of Shusha was both a military and symbolic milestone. Strategically located on high ground, the city ensured control over access routes and defense lines. Culturally, Shusha has long been considered the "cradle of Azerbaijani music and poetry." Its liberation carried emotional weight for the Azerbaijani people, symbolizing the restoration of cultural heritage alongside territorial sovereignty (Azertag, 2020).

Israel's Support for Azerbaijan During the Karabakh War

The relationship between Azerbaijan and Israel has played a strategic role in the South Caucasus, particularly during and after the Karabakh conflicts. Israel's support for Azerbaijan was not solely military but also political and humanitarian, reflecting shared regional interests and mutual security concerns.

During the **First Karabakh War (1988–1994)**, formal ties between the two states were still developing, as diplomatic relations were only established in 1992. However, even in this early phase, Israel expressed political sympathy for Azerbaijan's territorial integrity and opposition to separatism in Nagorno-Karabakh (Mammadova, 2015). The Israeli press and diplomatic circles underscored the importance of Azerbaijan's sovereignty and stability as a secular, Muslim-majority state friendly to the West and Israel.

The cooperation deepened in the 2000s and became particularly visible during the **Second Karabakh War (2020)**. Israel emerged as one of Azerbaijan's key military and technological partners. Israeli-made defense systems, particularly drones such as the **"Harop" loitering munitions** produced by Israel Aerospace Industries (IAI), played a decisive role in Azerbaijan's battlefield success (Mammadova, 2022; Mammadova, 2025). This military-technical collaboration significantly enhanced Azerbaijan's operational capability and surveillance accuracy, changing the course of the conflict in favor of Baku.

Beyond the military dimension, Israel provided Azerbaijan with advanced agricultural and medical technologies and supported reconstruction efforts in liberated territories. The Israeli government also maintained a neutral but supportive diplomatic stance, emphasizing the principles of territorial integrity under international law (Krauze, 2013).

Furthermore, cooperation in intelligence and security fields strengthened mutual trust between the two nations. Israel's technological expertise in defense and counterterrorism has complemented Azerbaijan's strategic position as an energy partner and a geopolitical bridge between East and West (Mammadova, 2023).

Overall, Israel's support for Azerbaijan during the Karabakh wars was an expression of pragmatic partnership grounded in shared interests, mutual respect, and a common approach to regional security. This cooperation influenced the foundation for a long-term strategic alliance.

State Narratives and National Identity.

The Azerbaijani government refers to the Second Karabakh War as the "Patriotic War" (*Vətən müharibəsi*). Official narratives frame it as a legitimate struggle for justice and international law, aligning with UN Security Council resolutions demanding Armenian withdrawal from occupied territories. The commemoration of Victory Day strengthens these narratives, embedding them in public consciousness through schools, museums, parades, and memorials. Victory Day also functions as a focal point for intergenerational memory. By celebrating the war's outcome, Azerbaijan fosters a sense of unity and resilience in younger generations, ensuring that the sacrifices of soldiers and civilians are remembered as part of national identity formation.

Regional and Foreign Policy Dimensions

Victory Day has implications far beyond symbolism. The Second Karabakh War shifted the geopolitical balance in the South Caucasus, elevating Azerbaijan's influence. It also highlighted the importance of strategic partnerships with Turkey and Israel, which provided both political and technological support during the conflict. Mammadova (2015, 2022, 2025) emphasizes that Azerbaijan's foreign policy trajectory demonstrates increasing reliance on pragmatic cooperation with strong allies. While her earlier works focus on Azerbaijan-Israel relations, the analytical framework she develops—linking strategic partnerships to national security outcomes—helps explain Azerbaijan's successes in 2020. For example, advanced military technologies acquired through partnerships significantly contributed to the war effort, which is now commemorated annually through Victory Day celebrations.

Thus, Victory Day can be understood not only as a celebration of past military achievements but also as a projection of Azerbaijan's strengthened diplomatic identity in the region.

Conclusion. Victory Day on November 8 is more than a holiday—it is a cornerstone of modern Azerbaijani identity and foreign policy. It commemorates the sacrifices of the Second Karabakh War while affirming the nation's resilience and sovereignty. At the domestic level, it fosters unity and reinforces national pride. Internationally, it projects Azerbaijan as a victorious and influential regional actor.

As Samira Mammadova's research shows, Azerbaijan's foreign policy and regional partnerships form the foundation for understanding both the war's outcome and its commemoration. Victory Day thus reflects the intersection of military victory, diplomatic achievement, and cultural revival, ensuring its continued relevance in Azerbaijan's political and social life.

In conclusion, Azerbaijan-Israel cooperation during the Karabakh conflicts represents a model of strategic alignment between a Muslim-majority and a Jewish state, grounded in pragmatism, mutual respect, and a shared vision for peace and stability in the South Caucasus.

Literature / References

- Azertag. (2020, December 3). President Ilham Aliyev signs decree on establishment of Victory Day in Azerbaijan. Azertag News Agency.
- Daily Sabah. (2023, November 8). Azerbaijan marks third anniversary of Karabakh victory. Daily Sabah.
- Krauze, R. (2013). *Interview on Azerbaijan–Israel cooperation*. “**368 saat**” Newspaper, Baku.
- Mammadova, S. (2015). Dynamics of Azerbaijan–Israel Political Relations (1991–1998 Years). National Pedagogical University named after Dragomonov, Volume 79, № 12 Ukraine -371 p. [In English]
- Mammadova, S. (2022). Relations between the Republic of Azerbaijan with the State of Israel (1991–2008). Sumgayit - 177. [In Azerbaijani]
- Mammadova, S. (2023). Azerbaijan–Israel, Turkey–Israel Relations Based on Analysis of Experts (2016–2018). GRANI journal. Науково-теоретичний альманах. Dnepr National University. 2023 TOM 26 № 2 Ukraine. – 151p.
DOI: <https://doi.org/10.15421/172337>
- Mammadova, S. (2025). Cooperation of Azerbaijan and Israel in the Modern Period of International Relations. Publishing House of Sumgayit State University. Sumgayit – 143 [In Azerbaijani]
- Trend News Agency. (2020, December 10). Baku hosts Victory Parade dedicated to triumph in Karabakh war.

Dildə onomastik vahidlərin rolu

Dos. Məmmədova Svetlana Nəsim qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Üzeyir Hacıbəyli küç.68

Xülasə

Dilimizdə onomastika sahəsində araşdırmalar müxtəlif metodlarla aparılır. Ənənəvi metodlara etimoloji, leksik-semantik, tarixi-komparativ, coğrafi və sosial-psixoloji yanaşmalar daxildir. Etimoloji metod adların ilkin mənasını və kökünü aşkara çıxarmağa imkan verir. Leksik-semantik təhlil adların mənə çevrəsini, semantik dəyişiklikləri izah edir. Tarixi-komparativ metod fərqli dövrlərdə və müxtəlif dillərdə istifadə olunan adların müqayisəsinə əsaslanır. Coğrafi yanaşma adların yayılma areallarını, sosial-psixoloji metod isə adların cəmiyyətə təsirini, onların sosial statusunu müəyyənləşdirir. Onomastik tədqiqatlar praktiki olaraq coğrafiya, arxeologiya, tarix, ədəbiyyat, etnoqrafiya, dövlət idarəçiliyi, kartoqrafiya, arxiv işi, eləcə də informasiya texnologiyaları sahələrində tətbiq edilir.

Açar sözlər: tədqiqat, onomastika, xüsusi adlar, tarixi yerlər, dilçilik, leksikologiya

Abstract

In our language, research in the field of onomastics is conducted using various methods. Traditional methods include etymological, lexical-semantic, historical-comparative, geographical and socio-psychological approaches. The etymological method allows us to reveal the original meaning and origin of names. Lexical-semantic analysis explains the meaning of names and semantic changes. The historical-comparative method is based on the comparison of names used in different periods and in different languages. The geographical approach determines the distribution areas of names, while the socio-psychological method determines the impact of names on society and their social status. Onomastic research is practically applied in the fields of geography, archeology, history, literature, ethnography, public administration, cartography, archival work, as well as information technologies.

Keywords: research, onomastics, proper names, historical places, lexicology

Onomastika qədim yunan mənşəli bir termindir və “adlar haqqında elm” kimi tərcümə edilir. Elmin əsas məqsədi müxtəlif növ adların – şəxs adları, yer adları, etnonimlər, hidronimlər, toponimlər və digər onomastik vahidlərin – yaranması, inkişafı, mənası, funksiyası və bölgüsü ilə bağlı məsələləri araşdırmaqdır. Onomastika ümumi dilçilik daxilində ayrıca elmi istiqamət kimi ayrılır və digər dilçilik sahələri ilə sıx bağlıdır. Onomastika yalnızca adların strukturuna və quruluşuna deyil, həm də onların sosial, tarixi və mədəni köklərinə toxunur. Bu elm insan adları (antroponimika), coğrafi adlar (toponimika), tayfa və etnik qrupların adları (etnonimika), su obyektlərinin adları (hidronimika) və s. kimi sahələri əhatə edir. Onomastik araşdırmaların nəticələri dilin tarixi inkişafı, etnik proseslər,

mədəniyyətlərarası münasibətlər, folklor və ənənələrin tədqiqində çox mühüm rol oynayır. Bir sözlə desək, onomastika xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalarına görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir. Dilçilikdə “onomastika” sözünün iki mənası göstərilir: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. Danışq dilində formalaşan, tələffüzə asanlaşdırılan dil vahidləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Onomalogiya müasir dövrdə dilçiliyin tam müstəqil bir şöbəsidir. Bir çox problemlərin araşdırılması və dəqiq onomastik nəzəriyyənin formalaşması dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur. Hər hansı bir onomastik vahidin tarixini bilmək həmin dövr üçün xalqın həyat tərz, adət-ənənələri, dini, milli təfəkkürü, qonşu xalqlarla əlaqəsi, iqtisadi vəziyyəti və s. haqqında geniş təsəvvür yaradır. Dilçi alim Afad Qurbanov yazır: “Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin məcmuyu onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomologiya adlanır” [1]. Əlbəttə ki, burada ancaq böyük hərflə yazılan xüsusi adlardan – isimlərdən söhbət getmir. Əgər belə olsaydı, müəllif onomastik vahidlər “hərbi sosial işarədir” yazaraq, bu vahidlərin daxili və xarici mahiyyətini göstərməzdi.

Müasir dilimizdə termin və sözlərin müəyyən bir şəkllə gətirilməsindən danışan alimlər müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına uyğun dil vahidlərindən, onların quruluşundan, semantik təyinatından bəhs edir. Bir çox hallarda sözlərin ilkin – danışq dilində formalaşmış mənası və tarixi mənbələr unudulur. “Sözün ilkin həqiqi mənası mətnsiz aydınsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası, cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü göstərir” [2]. Belə xüsusiyyət əldə edən onomastik vahidlərin mətn daxilində də yeri tamamilə dəyişə bilər. “Bəbəş” kiçiltmə mənası bildirdiyi kimi ad da bildirə bilər, necə ki, Qaraş, Balas və s. Məhəmməd – Məmməd – Məmiş – Mamed dəyişmələri, Rafiq – Rəfiq, Suqra – Suğra, Afət – Afad, Müslüm – Müslim, Ülvi – Ülvü və digər belə dəyişmələr danışq dilinin təsirini özündə əks etdirir. Onu nəzərə alaq ki, rus dilinin təsiri nəticəsində fərqli tələffüz danışq dilinin hadisəsi olsa da, ədəbi dildə belə xüsusi adların yazılışına təsir etmir. Natiq, Tofiq, Rafiq, Faiq və digər xüsusi adlarda vurğunun ilk hecəda olması həm rus dilinin təsiri, həm də şəxs adlarının xitab yerində işlənməsi ilə əlaqəlidir.

Dilimizin lüğət tərkibindəki bütün isimlər iki yerə bölünür: ümumi isimlər və xüsusi isimlər. Bu bölgü dilin leksik tərkibinin ən qədim ənənəvi bölünmə üsuludur. Xüsusi isimlərin və ümumi isimlərin öyrənilməsi dilçilik elminin əsas vəzifələrindən biridir. Onomalogiyada ümumi isimlər – apelyativ leksika, xüsusi isimlər onomastik leksika terminləri ilə əvəz olunmuşdur. Onomastik vahidlər öz vəzifə, funksiya və mənalarına görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir. “Onomastikanı dilçiliyin xüsusi bir qolu” adlandıran A.V. Superanskaya yazmışdır: “Xüsusi adların linqvistik kateqoriyalara daxil olan bütün sözlər kimi eyni elementlərdən təşkil olunsada, cəmiyyətə fərqli xidmət edir.” (3) Eynicinsli bütün əşyalar ümumi isimlər, eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün verilən adlar isə xüsusi isimlərdir. Xüsusi adların, yəni xüsusi isimlərin bir neçə qrupa bölündüyünü nəzərə alsaq, onomastikanın da həmin bölgüyə uyğun olaraq bölmələri olduğunu görürük. Xüsusi isimlərə aşağıdakılar aiddir: a) şəxs adları, soyadlar, təxəllüs və ləqəblər; b) coğrafi adlar; c) səma cisimlərinə verilən adlar; ç) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə, ictimai və məişət obyektlərə verilən xüsusi adlar; d) heyvanlara verilən xüsusi adlar. Xüsusi isimləri onomastik vahidlərlə eyniləşdirərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) şəxslərin adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblərini antroponimlərə; b) bütövlükdə coğrafi adları toponimlərə; c) müxtəlif yaşayış məntəqələrinin adları – yəni şəhər, rayon, kənd adları toponim və oykonimlərə; ç) səma cisimlərinin adları (ay, planet və s.) astronim və ya kosmonimlərə; d)

çay, göl, dəniz, okean adlarını hidronimlərə; e) heyvanlara verilən xüsusi adları zoonimlərə; ə) bina – tikili adlarını oykodonimlərə və ya urbanonimlərə; f) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə verilən xüsusi adları isə ideonimlərə aid etmək olar.

Onomastik leksikanı öyrənən onomalogiya artıq dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi kimi formalaşmışdır. İndi onun bir sıra qrup və ya növləri də əmələ gəlmişdir. Bunlara antroponimika, etnonimika, toponimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika, ktematonimika və s. daxildir. Antroponimika dildəki şəxs adlarını, ləqəb, təxəllüs və familiyaları, toponimika yaşayış məntəqələrinin adlarını və torpaq səthində olan başqa yer adlarını, etnonimika keçmiş tayfa və qəbilə adlarını, hidronimika su obyektlərinin adlarını, zoonimika heyvanlara verilmiş ləqəb-adları, kosmonimika səma cisimlərinin adlarını, ktematonimika maddi-mədəniyyət əşyalarının adlarını öyrənir. Onomalogiyanın bir çox müxtəlif problemləri mövcuddur. Buraya tarixi onomastika, onomastikada sözyaratma, qrammatik quruluş, onomastik leksikanın dil tərkibi, onomastik vahidlərin etimologiyası, semantikas, onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi, orfoqrafiyası və orfoepiyası, transkripsiyası və s. problemlər daxildir. Onomalogiya dilçiliyin dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, üslubiyyat fənləri və morfologiya, sintaksis, fonetika, leksikologiya və başqa dilçilik şöbələri ilə əlaqəli şəkildə formalaşır. Onomalogiya eyni zamanda başqa elm sahələri, məsələn, tarix, coğrafiya, astronomiya və s. elmlərlə də əlaqəlidir

Azərbaycan onomastikasının geniş elmi tədqiqinə ancaq son 20 ildə başlanmış və hal-hazırda onun müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmaqdadır. Lakin Azərbaycanda (o cümlədən türkologiyada) onomastikanın ilk elmi tədqiqi A. Bakıxanovun və M.F.Axundovun adları ilə bağlıdır. A.A.Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” adlı əsərində bir çox toponimin izahını vermiş, “Əsərləri, risalələri, məktubları” adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq titul və fəxri adları fərqləndirmiş və onların funksiyasını müəyyənləşdirmişdir (4) Azərbaycan dilində xüsusi adlar çox və rəngarəngdir. Odur ki, onları müxtəlif aspektdə tədqiq etmək mümkündür. A.Axundov göstərir ki, «onomastikanın ümumi, tarixi və təsviri onomastika kimi üç sahəsini qeyd etmək olar (5). Hal-hazırda bədii ədəbiyyatda və folklorda işlənən xüsusi adlar da geniş tədqiq olunmaqdadır. Odur ki, «poetik onomastika»nı da buraya əlavə etmək olar.

Prof. A.Qurbanov çox doğru olaraq qeyd edir ki, hazırda onomastik anlayışları ifadə etmək üçün termin çatışmazlığı olmadığına görə heç bir problem yaranmır. Çünki elmin indiki inkişaf dövründə onomalogiya ilə bağlı lazımi dərəcədə onomastik termin meydana gəlmişdir. Lakin bununla bağlı deməliyik ki, onomastik tədqiqatlar sahəsində elmin inkişafına, az da olsa, maneçilik törədən terminoloji problemlər yox deyildir. Mövcud terminlər sistemindəki ikimənalı, sinonimxarakterli, çoxkomponentli üsürlərin müasir elmin prinsip və tələblərinə uyğun düzəldilməsi, dəqiqləşdirilməsi vacib məsələlər kimi, nəzərləri cəlb etməkdədir. (5). Bizim tərtib etdiyimiz izahlı onomastik terminlər lüğəti də elminizin inkişafı üçün, az da olsa, xeyir verə bilər. İlk dəfə Azərbaycan dilində izahlı şəkildə tərtib etdiyimiz hazırkı lüğət sırf terminoloji lüğət xarakteri daşıyır və burada 700-dən bir qədər çox onomastik termin və onların izahı verilmişdir.

Onomastikaya dair axtarış və tədqiqatlar tarixi yaşatmaq deməkdir. Xüsusi adların yazıçı üslubundakı bədii rənglərinin şərhinə diqqət xalqın tarixi keçmişinə müasir baxışlar üçün stimulyerici amil rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: a) Dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcədə vacibdir; b) Onomastik vahidlərin çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə bunların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi,

dialektologiya və üslubiyyat üçün zəruri faktlar verə bilər; c) Onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya və başqa elmlərin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir; d) Onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdəndir. Onomastika insanlıq tarixində ən qədim elmi maraq obyektlərindən biri olub. Qədim Yunanıstanda Platon, Aristotel kimi filosoflar adların mahiyyəti barədə fərziyyələr irəli sürmüşdülər. Orta əsrlərdə xristian ölkələrində Bibliya adlarının izahı, İslam dünyasında isə Qurani-Kərimdə və digər dini mənbələrdə çəkilən adların mənşəyi ilə bağlı araşdırmalar aparılıb. Yeni dövrdə onomastika Avropada dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi inkişaf etməyə başlayıb, XIX əsrdən etibarən isə peşəkar tədqiqatçılar tərəfindən sistemli araşdırmalar aparılıb. Azərbaycanda onomastikaya maraq XX əsrdə daha da artıb, milli şəxslərin, toponim və etnonimlərin öyrənilməsi, adların semantik təhlili, onların etnoqrafik və tarixi köklərinin araşdırılması aktuallaşıb. Onomastika sahəsində aparılan araşdırmalar həm elmi, həm də praktiki cəhətdən geniş tətbiq olunur.

Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan onomalogiya dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, inkişafını, dəyişməsinə, vəzifələrini, leksik və qrammatik quruluşunu, üslubi imkanlarını və s. öyrənir. Onomastikanın özünəməxsus yarımşöbələri vardır və bu yarımşöbələr bütün dünya dilləri üçün, demək olar ki, eynidir. Bu yarımşöbələr mənə çalarlarına görə fərqlənsələr də, onların arasında vəhdət mövcuddur. Bu şöbələr həm də bir-birinin yaranması üçün zəmin yaradır, biri digərini tamamlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi adların yaranması, inkişafı müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi, hətta iqtisadi inkişafda da bağlıdır. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası, ilk növbədə, ümumxalq dilinin xüsusi adlar məcmusudur, sonra isə xüsusi adların bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamı – poetik onomastikadır. Onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsini antroponimika təşkil edir. Bu termin dilçilikdə “insan adları haqqında elm” mənasında işlənir. Antroponimika insan adlarının əmələ gəlməsini, inkişafını, təkmilləşməsinə – bir sözlə, adların keçmişini və müasir vəziyyətini öyrənir. Mühitin təzahüründə bütün əşyalar kimi insanları da adlandırmaq, fərqləndirmək, çağırmaq, ayamalamaq ehtiyacı yaranmışdır ki, buradan da zəngin xüsusi adlar sisteminə daxil olan adlar, ləqəblər, müxtəlif cür adlandırmalar əmələ gəlmişdir. (263, 24) Antroponimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən bir qədər sonra dilin yaranması, yəni ünsiyyətlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bəşəriyyətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq antroponimsiz keçinmək mümkün olmamışdır. Şifahi və yazılı mənbələrimizdə mövcud olan xüsusi adlar həmin fikri təsdiq edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı elmi-tədqiqat işi üçün onomastik mənbə olmalı və bu mənbənin üzərində hərtərəfli elmi araşdırmalar aparılmalıdır. Ədəbi dildə yazılan əsərlər ayrı-ayrı dövrün dil xüsusiyyətlərini, dil normalarını, qrammatik qaydaqanunlarını daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Tədqiqat işinin elmi mənbəyi XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış ədəbi dilin bədii üslubudur. XIX əsrə dair elmi, bədii və publisistik materialların onomastik təhlil istiqamətində araşdırılması Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair daha maraqlı faktlar verir. Bu səbəbdən də monoqrafiyada M.F.Axundovun (1812-1878), N.Vəzirovun (1854-1926), Ə.Haqqverdiyevin (1870-1933), N.Nərimanovun (1870-1925) və C.Məmmədquluzadənin (1866-1932) yaradıcılığı əsasında elmi araşdırmalar aparılacaq. (6) “Söz ustasının yenilik məharəti sözdə olan potensial mənalardan birinin bədii məqsədə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırmaqda, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir. Sözdəki

mənaları yazıçı qayəsinə görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsədə ən çox münasib olanını görmək isə əsl sənətkarların həmişə icad etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur.”

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurbanov A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, s. 272 – 292.
2. Müasir Azərbaycan dili. (2000). I cild. Bakı.
3. Супранская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен. Антропонимика, Москва: Наука, с.7-17
4. Адам М. Мусульманский ренессанс. М., 1966.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. «Maarif», Bakı. 1979
6. 100. Hacıyev T. Satira dili. Molla Nəsrəddin dili. Bakı: ADU, 1975, 178 s.

**BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ
TƏTBİQİ İMKANLARI ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR**

**APPLICATION POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PRESCHOOL
EDUCATION AT THE INTERNATIONAL LEVEL ADVANTAGES AND CHALLENGES**

**ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В
ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЕ
ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ**

Amid Əliyev Məhəmməd

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0000-2062-8477>

Xülasə

Süni intellektin geniş müstəvidə istifadə olunduğu sahələrdən biri də təhsil sistemidir. Təhsil sferasında süni intellektin rolu, tətbiqi imkanları olduqca geniş, faydalı və mühüm nəticələr verə bilər. Lakin süni intellektin təhsil pillə və səviyyələr üzrə tətbiqi zamanı bəzi məqamlar nəzərə alınmalı, diqqətdə saxlanılmalıdır. Bu məqalədə süni intellektin (AI) məktəbəqədər təhsil pilləsində tətbiqi imkanları beynəlxalq müstəvidə araşdırılmışdır. Məqsəd, ABŞ, Yaponiya, Çin, Türkiyə, Finlandiya və Azərbaycan kimi fərqli sosial-iqtisadi və pedaqoji kontekstə malik ölkələrin təcrübələrini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Araşdırma göstərir ki, süni intellekt məktəbəqədər təhsildə fərdiləşdirilmiş öyrənməni dəstəkləyir, müəllim fəaliyyətini optimallaşdırır, oyun əsaslı tədris mühitlərini zənginləşdirir və uşaqlarda rəqəmsal savadlılığı artırır. Lakin bu potensiala baxmayaraq, bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır: müəllimlərin texnoloji hazırlığının aşağı olması, etik risklər (məlumat təhlükəsizliyi, uşaqların məlumatlarının məxfiliyi), pedaqoji uyğunluğun məhdudluğu və infrastruktur problemləri.

Məqalə yazılarkən aparılan təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, Finlandiya və Yaponiya) süni intellekt təhsil siyasətinə inteqrasiya olunmuş, lakin məktəbəqədər təhsil pilləsində empirik tədqiqatlar hələ məhduddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyədə əsas maneə müəllim hazırlığı və texnoloji resurs çatışmazlığıdır. Nəticə olaraq, məktəbəqədər təhsil pilləsində süni intellektin tətbiqi üçün multidissiplinar yanaşma, etik tənzimləmə, dövlət siyasətinin adaptasiyası və pedaqoji modelin yenilənməsi zəruridir. Məqalədə həmçinin gələcək üçün etik, metodoloji, pedaqoji və texnoloji tövsiyələr də təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: süni intellekt, məktəbəqədər təhsil, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, etik problemlər, pedaqoji model

Abstract

One of the areas where artificial intelligence is widely used is the education system. The role and application possibilities of artificial intelligence in the education sphere are quite extensive, can yield useful and important results. However, some points should be taken into account and kept in mind when applying artificial intelligence at educational stages and levels. This article examines the

possibilities of applying artificial intelligence (AI) at the preschool education level at an international level. The aim is to comparatively analyze the experiences of countries with different socio-economic and pedagogical contexts, such as the USA, Japan, China, Turkey, Finland and Azerbaijan. The study shows that artificial intelligence supports personalized learning in preschool education, optimizes teacher activity, enriches game-based learning environments and increases digital literacy in children. However, despite this potential, a number of difficulties still remain: low technological training of teachers, ethical risks (data security, confidentiality of children's data), limited pedagogical compatibility and infrastructure problems.

The analysis conducted at the time of writing shows that in developed countries (e.g. Finland and Japan) AI has been integrated into education policy, but empirical research at the preschool level is still limited. In developing countries, especially in Azerbaijan and Turkey, the main obstacle is the lack of teacher training and technological resources. As a result, a multidisciplinary approach, ethical regulation, adaptation of public policy and renewal of the pedagogical model are necessary for the application of AI at the preschool level. The article also presents ethical, methodological, pedagogical and technological recommendations for the future.

Keywords: artificial intelligence, preschool education, personalized learning, ethical issues, pedagogical model

Резюме

Одной из сфер широкого применения искусственного интеллекта является система образования. Роль и возможности применения искусственного интеллекта в сфере образования весьма обширны и могут давать полезные и важные результаты. Однако при применении искусственного интеллекта на различных этапах и уровнях образования следует учитывать некоторые моменты. В данной статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта (ИИ) в дошкольном образовании на международном уровне. Целью является сравнительный анализ опыта стран с различным социально-экономическим и педагогическим контекстом, таких как США, Япония, Китай, Турция, Финляндия и Азербайджан. Исследование показывает, что искусственный интеллект способствует персонализации обучения в дошкольном образовании, оптимизирует деятельность педагогов, обогащает игровую образовательную среду и повышает цифровую грамотность детей. Однако, несмотря на этот потенциал, сохраняется ряд трудностей: низкая технологическая подготовка педагогов, этические риски (безопасность данных, конфиденциальность данных детей), ограниченная педагогическая совместимость и инфраструктурные проблемы.

Анализ, проведенный на момент написания статьи, показывает, что в развитых странах (например, Финляндии и Японии) ИИ интегрирован в образовательную политику, однако эмпирические исследования на уровне дошкольного образования по-прежнему ограничены. В развивающихся странах, особенно в Азербайджане и Турции, основным препятствием является нехватка педагогической подготовки и технологических ресурсов. В связи с этим для применения ИИ в дошкольном образовании необходимы междисциплинарный подход, этическое регулирование, адаптация государственной политики и обновление педагогической

модели. В статье также представлены этические, методологические, педагогические и технологические рекомендации на будущее.

Ключевые слова: искусственный интеллект, дошкольное образование, персонализированное обучение, этические проблемы, педагогическая модель.

Giriş

XXI əsr texnologiyalar əsridir və süni intellekt (AI) bu texnoloji inqilabın əsas dayaqlarından biri sayılır. Müasir təhsil sistemində, xüsusilə də məktəbəqədər təhsil pilləsində süni intellektin tətbiqi uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə, öyrənmə tempinə və maraqlarına uyğunlaşdırılmış tədris mühitinin yaradılmasına imkan verir. Süni intellektin məqsədi müəllimi əvəz etmək deyil, onun fəaliyyətini dəstəkləmək, tədris və tərbiyə prosesini daha səmərəli, interaktiv və fərdiləşdirilmiş etməkdir. Məktəbəqədər təhsil, uşağın sosial, emosional və idrak inkişafının bünövrəsinin qoyulduğu mərhələ kimi, texnologiyanın tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə fərdiləşdirilmiş öyrənmə, oyun əsaslı yanaşma və tədrisin avtomatlaşdırılması kimi proseslərdə süni intellekt alətləri geniş istifadə olunur (Kölemen & Yıldırım, 2025). Bununla belə, erkən yaşlı uşaqlarda texnologiyanın balanslı tətbiqi, etik təhlükəsizlik və sosial qarşılıqlı əlaqənin qorunması ciddi pədaqoji məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzində dayanır.

Süni intellekt — insan düşüncə və qərarvermə proseslərini kompüter sistemlərində modelləşdirməyə yönəlmiş texnologiyadır. O, məlumatları analiz edir, nəticələr çıxarır, qərarlar qəbul edir və təcrübədən öyrənir. Məktəbəqədər təhsil pilləsində süni intellekt aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

- Fərdi öyrənməni dəstəkləmək: Uşağın yaşına, bacarığına və maraqlarına uyğun tədris məzmunu təqdim edir.
- Müşahidə və qiymətləndirmə aparmaq: Uşaqların inkişaf göstəricilərini təhlil edir və müəllimə dəqiq geridönüş verir.
- Emosional reaksiya modelləri: Uşaqların duyğusal vəziyyətini tanıyaraq müvafiq öyrənmə mühiti yaradır.
- Tədris resurslarının avtomatlaşdırılması: Tapşırıqların, oyunların və tədris materiallarının avtomatik hazırlanmasını təmin edir.

Süni intellektin məktəbəqədər təhsil pilləsində tətbiqi sahələri öz müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Süni intellekt alətlərinin məktəbəqədər təhsil pilləsində tətbiqi sahələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- ❖ Rəqəmsal təlim mühitləri: Məsələn, AI əsaslı interaktiv tədris platformaları (məsələn, “Khan Kids”, “ABCmouse”, “Lingokids”) uşaqlara oyun formasında öyrənmək imkanı yaradır.
- ❖ Nitq və dil inkişafı: Səs tanıma texnologiyaları uşaqlara düzgün tələffüz, yeni sözlər və ifadələr öyrədir.
- ❖ İnteraktiv robotlar: Uşaqlarla ünsiyyət quran və öyrədici tapşırıqlar verən robot köməkçilər uşaqlarda motivasiyanı artırır.

- ❖ Adaptiv oyunlar və tətbiqlər: Sİ uşağın cavablarına əsasən oyunun çətinlik səviyyəsini dəyişir.
- ❖ Valideyn və müəllim dəstəyi: Analitik sistemlər uşaqların inkişaf hesabatlarını avtomatik yaradır və valideynlərə təqdim edir.

Süni intellekt alətlərinin məktəbəqədər təhsil pilləsində tətbiqi bir sıra müsbət xüsusiyyətlər daşıyır, istər elmi ədəbiyyatlarda, istərsə də real təcrübədə süni intellektin bir sıra üstün cəhətlərini görmək mümkündür. Süni intellekt alətlərindən məktəbəqədər təhsil pilləsində tətbiqinin üstün cəhətlərini bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- ✓ Uşaqların fərdi potensialının üzə çıxarılmasına kömək edir;
- ✓ Təlim prosesini əyləncəli və interaktiv edir;
- ✓ Real vaxtda inkişaf izlənilir və səhvlər dərhal düzəldilir;
- ✓ Əlilliyi və xüsusi təhsil tələbatı olan uşaqlar üçün inklüziv tədris mühiti yaradır;
- ✓ Fərdiləşdirilmiş və adaptiv öyrənmə (Ulfa & Hina, 2023);
- ✓ Müəllimlərin iş yükünün azaldılması və tədris dəstəyi (Kölemen & Yıldırım, 2025);
- ✓ Rəqəmsal savadlılıq və kritik düşünmə bacarıqlarının inkişafı (Ozturk, 2024);
- ✓ Uşaqlar üçün interaktiv, oyun əsaslı mühitin formalaşması (Güven & Yumugan, 2025).

Süni intellekt məktəbəqədər təhsil pilləsində müəllimin iş yükünü azaltmağa, tədrisi optimallaşdırmağa, tədris mühitini əyləncəli və interaktiv etməyə şərait yaratsa da, süni intellektin tətbiqi zamanı bir sıra çətinliklər və problemlər ortaya çıxır. Bu problemlər həm süni intellektin tətbiqi zamanı bir sıra etik məsələləri, həmçinin də bəzi çatışmazlıqları əhatə edir. Ümumilikdə süni intellektin tətbiqi zamanı aşağıdakı çətinlik və problemlər üzə çıxıb bilər:

- ★ Müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının aşağı səviyyədə olması;
- ★ Məxfilik və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri (Guliyeva & Yeter, 2025);
- ★ İnfrastruktur və maliyyə resurslarının çatışmazlığı;
- ★ AI-nin pedaqoji modelə tam inteqrasiya edilməməsi.
- ★ Süni intellektin emosional və sosial təlim funksiyalarını tam əvəz edə bilməməsi.

Pedagoji heyətin süni intellekt savadlılığının azlığı, müəllimlərin süni intellektdən düzgün və balanslı istifadə edə bilmə bacarıqlarının olmaması, süni intellekt alətləri ilə işləyə bilməmələri süni intellektin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biridir. Müəllim süni intellektdən kortəbii şəkildə istifadə edərsə, yanlış məlumat və materialları olduğu kimi təhsilalanlarla bölüşərsə, bu akademik rifahın pozulmasına səbəb ola bilər.

Etik məsələlər və məlumat məxfiliyi süni intellektin tətbiqi zamanı diqqətə alınması lazım olan əsas məsələlərdən biridir. Uşaqların şəxsi məlumatlarının, şəkil və videolarının digər şəxslərlə paylaşılması onların məlumatlarından başqa məqsədlərlə istifadə olunmasına gətirib çıxara bilər.

İnfrastruktur və maliyyə resurslarının çatışmazlığı da əsas məsələlərdən biridir. Təhsil müəssisəsi süni intellektin tətbiqi zamanı müəyyən təhlillər aparmalı, müəssisənin süni intellektin tətbiqinə uyğunluğunu ölçməli, müvafiq addımlar atmalıdır. Kompüterlərin sazlığı, İKT otaqlarının vəziyyəti, internetin mövcudluğu və sürətli olması kimi məsələlər öz həllini tapmalıdır.

AI-nin pedaqoji modelə tam integrasiya edilməməsi öz növbəsində süni intellektin tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklər doğura bilər. Süni intellekt məktəbəqədər təhsil pilləsinə tətbiq olunnarkən mütləq texniki heyət və pedaqoji heyət birlikdə çalışmalı, integrasiyanı yoxlamalıdır. Həmçinin Süni intellektin emosional və sosial təlim funksiyalarını tam əvəz edə bilməməsi də qarşıda duran çətinliklərdən biridir.

Tədqiqat zamanı müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (Finlandiya, Yaponiya) Süni intellekt tədris siyasətinə daxil olsa da, məktəbəqədər təhsil pilləsində hələ praktik modellər məhduddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əsas baryerlər müəllim hazırlığı və infrastrukturudur (Guliyeva & Yeter, 2025).

Nəticə

Süni intellekt məktəbəqədər təhsil sisteminin innovativ inkişafında mühüm rol oynayır. O, tədris prosesini fərdiləşdirir, müəllimin işini asanlaşdırır və uşaqların öyrənmə motivasiyasını artırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Süni intellekt məktəbəqədər təhsildə müəllimi əvəz etmir, əksinə o müəllimi texniki baxımdan gücləndirir. O, uşağın təlim prosesini daha şəxsi, səmərəli və yaradıcı bir təcrübəyə çevirir. Bu, gələcəyin ağıllı, yaradıcı və emosional baxımdan balanslı nəsillərinin formalaşması üçün əsas zəmin yaradır.

Məktəbəqədər təhsil pilləsində süni intellektin səmərəli və effektiv tətbiqi üçün aşağıdakı tövsiyələr verilmişdir:

- ✓ Müəllimlərin Süni intellekt texnologiyalarına dair bilik və bacarıqları artırılması onların süni intellekt alətlərindən düzgün istifadə etmələrinə şərait yaradacaqdır;
- ✓ Təhsil müəssisələrində müasir texnoloji bazanın yaradılması həm təhsil müəssisəsinin, həmçinin də təhsilalanların və akademik heyətin rifahını yüksəldəcəkdir;
- ✓ Süni intellektdən istifadə zamanı etik və hüquqi normaların nəzərə alınması üçün tədbirlərin görülməsi işi daha təhlükəsiz və güvənli edəcəkdir.
- ✓ Dövlət siyasətində Süni intellektin təhsildə tətbiqi üçün milli strategiyaların formalaşdırılması ölkə daxilində süni intellekt savadlılığını artırmağa şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

- Guliyeva, A., & Yeter, I. H. (2025). Integrating AI Literacy into Early Childhood Education: Exploring Female Teachers' Perceptions and Challenges in Developing Nations. ASEE Annual Conference, Montreal.
- Güven, G., & Yumugan, S. (2025). Artificial Intelligence in Preschool Education: Personalized Assessment and Evaluation. *US-BED Journal*, 7(12), 161-190.
- Kardeş, S., Uygun, N., & Türkmen, T. T. (2025). Attitudes of Preschool Teachers towards Artificial Intelligence. *Southeast Asia Early Childhood Journal*, 14(1), 120-135.
- Kölemen, E. B., & Yıldırım, B. (2025). A New Era in Early Childhood Education: Teachers' Opinions on AI. *Education and Information Technologies*, 30, 17405–17446.
- Ozturk, E. (2024). Artificial Intelligence in Early Childhood STEM Education. *Journal of Education in Science, Environment and Health*.
- Ulfa, M., & Hina, S. (2023). The Role of AI in Improving Early Childhood Education Quality. *Indonesian Journal of Progressive Pedagogy*, 1(1), 66-80.

Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş kriteriyası – dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi.

The age criterion for criminal responsibility is one of the important directions of the state's criminal policy.

ANAR İlyas oğlu Cavadov

Hüquq üzrə Fəlsəfə Doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Şamaxı filialının Baş müəllimi,

Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü, vəkil

ORCID iD: 0009-0007-0929-6310

© Cavadov A.İ., 2025

Xülasə

Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş kriteriyası – dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsində cinayətkar davranışın kriminoloji cəhətlərini müəyyən edir. Cinayətin subyekt qismində qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış anlaşıqlı fiziki şəxs çıxış edir. Bu subyekt səciyyələndirən əlamət kimi yaş təkcə hüquqi deyil, sosial, psixoloji və s. aspektlərdən də mühüm əhəmiyyət daşımaqla, hüquqi müəyyənlik prinsipi baxımından ilk növbədə aşağı sərhədlərin təyin olunmasını tələb edir. Mövcud yanaşmaların bir hissəsi aşağı yaş həddləri müəyyən edilən zaman cinayətlərin ağırlıq dərəcəsini nəzərə alarkən, digər qismi isə yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olması məqamına yönəlir. Məhz bu məqalədə mən yetkinlik yaşına çatmayanlara cəmiyyətin xüsusi bir təbəqəsi kimi qiymət verərək, yaş meyarını qanunvericiliyin nəzəri-praktiki vəziyyəti və diferensial cəzalar kontekstindən təhlil edəcəm. Buradakı başlıca məqsədim bəhsi gedən məsələyə dair baxış bucağını genişləndirməklə, toplumda adekvat yanaşma formalaşdırmaq və gündəmdə olan bu cür hüquqi problemlərin həllinə töhfə verməkdir.

Açar sözlər: *yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayətkar fəaliyyət, statistika, minimal yaş, psixologiya, məsuliyyət, qanunvericilik*

Abstract

The subject of the crime is a sane individual who has reached the age established by law. Age, as a characteristic of this subject, has significant importance not only from a legal perspective, but also from a social, psychological, and other aspects, also in terms of the principle of legal certainty, it requires the determination of lower limits. As well, one of the observed trends is an increase of socially dangerous acts committed by minors, so preventing these things it is necessary to investigate the

criminological aspects of criminal behavior. Some existing approaches take into account the severity of crimes when setting lower age limits, but others focus on the fact that minors have the capacity to understand the criminal nature of such acts. In this article I will appreciate minors as a special segment of society, I'll analyze the theoretical-practical state of legislation and differential penalties. My main goal here is to broaden the perspective on the noted issue, form an adequate approach in society and contribute to the solution of such legal problems on the mainstream.

Key words: *minors, criminal activity, statistics, minimum age, psychology, responsibility, legislation*

Giriş

Son illərin cinayət statistikasına yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin, habelə cinayətkar fəaliyyətə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayında müəyyən artım meyllərinin müşahidə olunduğunu göstərir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və onların iştirakı ilə törədilən cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsinin tamah və tamah-zorakı xarakterli kriminal əməllər olduğu, bu şəxslər tərəfindən qəsdən adam öldürmə və sağlamlığa ağır zərər vurma kimi zorakı cinayətlər də törədildiyi, onların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə cəlb olunma hallarının artdığı da qeyd olunmalıdır.

Tədqiqat

Son illərin rəsmi cinayət statistikasına nəzər salsaq, 2019-cu ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 26672 cinayətdən 323-nün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini deyə bilərik. Qeyd edək ki, bu ildə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin 185-i oğurluq, 18-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 12-si xuliqanlıq, 12-si narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 4-ü qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdlə bağlı olmuşdur. 2019-cu ildə cinayət törətmiş 14-17 yaşda olan uşaqların sayı 387 olmuş (cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında xüsusi çəkisi 2.2%), onlardan 95-i 14-15 (24,5%), 292-i isə (75,5%) 16-17 yaşda olan uşaqlar təşkil etmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların 225-i (58,1%) kriminal əməlləri qrup şəklində törətmişlər. Statistik təhlil 2023-cü ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 36811 cinayətdən 364-nün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini göstərir. Bu ildə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin 164-ü oğurluq, 22-si dələduzluq, 17-si xuliqanlıq, 16-si narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 15-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 8-i qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdlə bağlı olmuşdur. 2023-cü ildə cinayət törətmiş 494 yeniyetmədən 107-i (21,6%) 14-15, 387-si (78,4%) isə 16-17 yaşda olan şəxslər təşkil etmişdir. Yeniyetmələrin 80-ni (16,2%) cinayəti qrup şəklində törətmişlər.

Statistika həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının artması ilə yanaşı, bu cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin yüksəldiyini, bu kateqoriyalı kriminal əməllər arasında ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının və xüsusi çəkisinin artdığını göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə bu kateqoriyalı şəxslər tərəfindən törədilən 323 cinayətdən 32-i (9,9%) ağır və xüsusilə ağır cinayət olduğu halda, 2023-cü ildə qeydə alınmış 364 cinayətdən 46-sı (12,6%) ağır və xüsusilə ağır

cinayət olmuşdur. Göründüyü kimi, 2019-cu illə müqayisədə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Professor Ş.T.Səmədova bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, “yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının dinamikası son illərdə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayının nisbi sabitliyini göstərir: bütün qeydə alınmış cinayətlərin orta hesabla 3%-ə qədəri yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilir”. Müəllif, yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin böyük hissəsinin tamah-zorakı istiqamətli ilə səciyyələndiyini, bu növ cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində narahatdoğurucu hallardan birinin də yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu (13%-ə yaxın) göstərir (Самедова Ш. Т., (2022). Угольно-правовая защита прав несовершеннолетних. *Bakı universitetinin xəbərləri*, Sosial-siyasi elmlər seriyası (№1), c.46).

M.N.İmanlı qeyd edir ki, “baş vermiş cinayətlərin xeyli qismi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu cinayətlər baş vermə hallarına görə subyektin, yəni yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin psixoloji vəziyyətindən, törədilmiş əmələ olan münasibətindən və sair mühüm amillərdən asılı olmaqla fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğundan xüsusi növə ayrılır. Bu qrup cinayətlərin baş vermə səbəblərini, hallarını, xüsusiyyətlərini araşdırarkən, həmin cinayətlərin məhz yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilməsini qanunvericilik daha üstün tutaraq bu növ cinayətləri ayırır və cəza məsələsində xüsusilə fərqli mövqedən yanaşır” (İmanlı M.N., (2019). Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibəti zəminində olan cinayətlər. *Qanun*, №5(295), s.52).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün yaş həddi 16 yaş olaraq müəyyən edilmişdir. Cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün müəyyən edilən yaş həddi, təkcə sosial-psixoloji və pedaqoji problem olmayaraq, həm də cinayət hüquq siyasəti ilə bağlı məsələdir. A.A.Baybarın qeyd edir ki, yaş – mürəkkəb, geniş həcmli və çoxaspektli anlayışdır və təsadüfi deyildir ki, yaşla bağlı ayrı-ayrı aspektlərin öyrənilməsi ilə tibb, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya, cinayət hüququ və kriminologiya kimi elmlər məşğul olur (Байбарин А.А., 2009, с.3).

AR CM-in 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayətin subyekti üçün müəyyən edilən yaş həddi 16-dır. Eyni zamanda CM-in 20.2-ci maddəsində, 14 yaşdan məsuliyyət yaranan əməllərin dəqiq dairəsi də göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CM-in 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət törədənədək 16 yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. CM-in 20.2-ci maddəsində isə 14 yaşında cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu cinayətlərin dairəsi göstərilmişdir. Belə ki, bu maddəyə əsasən, 14 yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. M.N.Bayramov qeyd edir ki, “subyekti 14 yaşdan nəzərdə tutulmuş cinayətlərin hamısı qəsdən törədilən cinayətlərdir. 14 yaş müəyyən edilərkən həmin cinayətlərin ağırlıq dərəcəsi deyil,

məhz bu yaşda şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmaları nəzərə alınır” (Səməndərov F.Y., (2016). *Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası*. Bakı, s.59). İ.Ağayev bununla bağlı yazır ki, “Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranmasının azaldılmış minimum yaş həddi 14 yaş təşkil edir. Həmin yaş həddi kifayət qədər məhdud dairəyə mənsub cinayətlərlə bağlı təyin edilmişdir. Bu cinayətlərin dairəsi isə qanunverici tərəfindən bu normada göstərilmiş əməllərin ictimai təhlükəliliyinin 14 yaşına çatmış yeniyetmələrin inkişaf səviyyələrinə görə, onlara tam aydın olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir” (Ağayev İ.B., (2010). *Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr)*. Bakı, s.175).

Hüquq elmləri doktoru, professor Ş.T.Səmədovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “qanunvericilik 14 yaşdan məsuliyyət yaradan əməllərini dairəsini müəyyən edərkən bu cinayətlərin ağırlığını deyil, onların daha çox məişət xarakterli olmalarını, habelə 14 yaşa çatmış şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətlərinə malik olmalarını nəzərə almışdır” (Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O., (2022). *Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərh)*. Bakı, s.27).

Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş həddlərinin müəyyən edilməsi istənilən dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Belə ki, məhz yaşla insanların tələbatları, həyatı məqsədləri, maraqlar dairəsi, həyat tərzini müəyyən olunur və təbii ki, yaş şəxsin qanunazidd hərəkətlərinə də təsirsiz ötürülür. Əgər yetkin yaşda olan insan müasir şəraitlərdə öz qarşısına sosial vəzifələr qoya və onları uğurla həll edə bilirsə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, uşaq və yeniyetmələr, tam şəkildə öz tələbatlarına adekvat olan həyat şəraitlərini müstəqil yaratmaq, öz hərəkətlərinə cavab vermək və onları idarə etmək iqtidarında olmurlar. Uyğun olaraq istər cinayət-hüquqi müdafiənin həyata keçirilməsi, istərsə də müxtəlif yaş qruplarından olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə differensiallaşdırılmış yanaşma zəruridir.

Yaş anlayışı insanın inkişaf psixologiyasında ön mühüm kateqoriyalardan biridir. Yaş şəxsiyyətin bir çox xassə və keyfiyyətlərini, psixikasının xüsusiyyətlərini, tələbatlarını, maraqlarını, şəxsiyyətin sosial statusunu və digərlərini müəyyən edir.

Yaşdan asılı olaraq cinayət subyektinin differensiasiyasının müxtəlif aspektlərinin tam və hərtərəfli öyrənilməsi – təkcə hüquq nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də hüquq təcrübəsi üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaşa çatma – şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün zəruri olan şərtlərdən biridir (Горбатенко Г.В., (2020). Теоретико-правовые аспекты определения возраста как признака субъекта преступления в отечественной и зарубежных системах права. *Вестник Воронежского института МВД России*, №3, с.184).

Cinayət hüququnda yaşın differensiasiyası məsələləri şəxsiyyətin hüquqları probleminə də toxunur. Hüquqi aspektlərlə yanaşı, yaş həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir: qanunvericinin cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş ictimai təhlükəli əməlləri törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə ədalətli, adekvat yanaşması təkcə hüquq doktrinası və hüquqtətbiq etmə təcrübəsi üçün deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin humanistləşməsi vəzifələrinin həllinə kömək edir.

Yaşın cinayət-hüquqi aspektlərdən tədqiqinin aktuallığı bir sıra amillərlə, o cümlədən: qanunvericilikdə və hüquqtətbiq etmə təcrübəsində ardıcıl şəkildə ifadə olunan və təzahür edən

cinayətkarlıqla mübarizənin forma və metodlarının humanistləşməsi meylləri ilə; cinayət törədənin və zərərçəkənin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla cinayət məsuliyyətinin və cəzanın differensiasiyası və fərdiləşdirilməsi, cəmiyyətdə mürəkkəb sosial-psixoloji ab-hava və bu fonda müşahidə olunan yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının səviyyəsinin yüksəlməsi, həmçinin cinayət məsuliyyəti yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin sayının artması və sairə ilə şərtlənmişdir (Байбарин А.А., 2009, с.3-4).

Y.R.Mikayılının düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “müasir dövrdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi, ibtidai araşdırma müddətləri, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, tutulması, həbsi, onlara tətbiq edilən digər qətimkan tədbirləri, cəzalar və cinayət-mühakimə icraatının digər elementləri ilə bağlı hüquq sistemləri və ölkələr üzrə fərqi yanaşmalar da mövcuddur” (Mikayılı Y.R., (2024). Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair. *Qanun*, №3(353), s.75-76).

Müxtəlif ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş hədləri ölkələrin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinin müəyyən edilməsinə müasir yanaşma “uşağın cinayət məsuliyyəti ilə bağlı mənəvi və psixoloji məqamları keçirmək qabiliyyətinin, yəni yetkinlik yaşına çatmayanın fərdi xüsusiyyətləri və ya onların bunu qavramaq və başa düşmək imkanları nəzərə alınmaqla onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi”ndən ibarətdir (Трунов И.Л., Айвар Л.К., (2005). Вопросы уголовного права и уголовной политики в отношении несовершеннолетних. *Журнал российского права*, №10, с.29) (Коновалова И.А., (2013). Международные стандарты в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних, их внедрение в российское законодательство. *Образование и право*, №1(41)-2(42), с.121).

Elmi diskussiyalarda cinayətin subyekti kimi yetkinlik yaşına çatmayanların yaşının təyininə münasibətdə məhkəmə təcrübəsinin kolliziallığı xüsusi qeyd olunur. Elmi diskussiyaların, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin ziddiyyəti cinayət subyektinin faktiki və fiziki yaşının üst-üstə düşməməsi, cinayətlərin tövsifi, onların ictimai təhlükəlilik dərəcəsi kimi problemlərin aktuallaşmasına gətirib çıxarır (Жадан В.Н., (2018). Уголовно-правовые проблемы возраста как отличительной черты несовершеннолетних, выступающих субъектами преступлений. *Балтийский гуманитарный журнал*, Т.7, №1(22), с.345).

Nəticə

12 Lövhə Qanununun tətbiqində oğlanın 14 yaşında, qızların isə 12 yaşında yeniyetmə olduğu qəbul edilirdi. Bu qiymətləndirmə nəticəsində uşağın yetkin olmadığı qənaətinə gəlinəndə halda, əməli ölüm cəzası tələb edəcək qədər ağır olsa belə, uşağı cəzalandırmamaq, xəbərdarlıq etmək və vurduğu zərərin iki qatını ödəmək kimi sanksiyalar tətbiq edilirdi. Roma hüququnun klassik hüququ adlanan dövrdə uşağın danışa bildiyi dövrə qədər olan yaşı mütləq məsuliyyətsizlik dövrü kimi qəbul edilmiş, yeniyetmə olan, lakin yaşı tamam olmamış dövrə yaxın olan uşaqlara verilən cəzalar isə mərhəmət kimi səbəblərdən ola bildikcə aşağı həddən verilmişdir” (Əzizov Ş. (2023). *Türk hüququnda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə təyin edilən cəza növləri//Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri*. Bakı, s.96).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Самедова Ш.Т. Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних//*Bakı universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2022, №1*
2. İmanlı M.N. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibəti zəminində olan cinayətlər//*Qanun. 2019. №5(295)*
3. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста. Автореф.дисс...к.ю.н. Краснодар, 2009
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası/h.e.d., prof. F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016
5. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr). Dərslik. Bakı, 2010
6. Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O. Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərhı). Dərs vəsaiti. Bakı, 2022
7. Горбатенко Г.В. Теоретико-правовые аспекты определения возраста как признака субъекта преступления в отечественной и зарубежных системах права//*Вестник Воронежского института МВД России. 2020. №3*
8. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста. Автореф.дисс...к.ю.н. Краснодар, 2009
9. Mikayilli Y.R. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair//*Qanun. 2024. №3(353)*
10. Трунов И.Л., Айвар Л.К. Вопросы уголовного права и уголовной политики в отношении несовершеннолетних//*Журнал российского права. 2005. №10*
11. Коновалова И.А. Международные стандарты в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних, их внедрение в российское законодательство//*Образование и право. 2013. №1(41)-2(42)*
12. Жадан В.Н. Уголовно-правовые проблемы возраста как отличительной черты несовершеннолетних, выступающих субъектами преступлений//*Балтийский гуманитарный журнал. 2018. Т.7. №1(22)*
13. Əzizov Ş. Türk hüququnda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə təyin edilən cəza növləri//”Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023

Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin Göz Yaşları” romanında Cənubi Azərbaycan mövzusu

Тема Южного Азербайджана в романе Азизы Джафарзаде «Слезы Каспия»

The theme of South Azerbaijan in Aziza Jafarzadeh's novel "Tears of the Caspian Sea"

Arzu Hüseyn qızı Hüseynova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası, Sumqayıt

Xülasə.

“Xəzərin göz yaşları” romanı yazıçı Əzizə Cəfərzadənin Cənub mövzusunə həsr etdiyi romanlardan biri olmaqla fars rejminin soydaşlarımızın başına gətirdikləri müsibətləri öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə verilmiş Əsmər, Əminə, Rüzgar, Gülsüm kimi qadın obrazları cənubda yaşayan qadınlarımızın ümumiləşdirilmiş obrazlarıdır. Məqalədə Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın keçirdiyi keçməkeşli həyat tərzinin, insan hüquqları və azadlıqlarının olmamasının təsviri bir daha Stalin rejmindən mahiyyətindən irəli gəlidiyi görünür.

Açar sözlər.

Cənubi Azərbaycan, Əzizə Cəfərzadə, Xəzərin göz yaşları, azadlıq, vətən, roman, fars rejmi, mübarizə

Резюме.

Роман «Слёзы Каспийского моря» – один из романов, посвящённых Югу писательницы Азизы Джафарзаде, и имеет большое значение для изучения бедствий, причинённых нашим соотечественникам персидским режимом. Женские образы Асмар, Амина, Рюзгар, Гюльсум, представленные в произведении, – это обобщённые образы наших женщин, живущих на юге. Описание скитающегося образа жизни наших соотечественников, проживающих в Южном Азербайджане, отсутствия прав и свобод человека в статье, как будто, в очередной раз проистекает из сути сталинского режима.

Ключевые слова. Южный Азербайджан, Азиза Джафарзаде, «Слёзы Каспийского моря», свобода, родина, роман, персидский режим, борьба

Abstract.

The novel “Tears of the Caspian Sea” is one of the novels dedicated to the South by writer Aziza Jafarzadeh and is of great importance in terms of studying the misfortunes inflicted on our compatriots by the Persian regime. The female characters such as Asmar, Amina, Rüzgar, Gulsum given in the work are generalized images of our women living in the south. The description of the transient lifestyle of our compatriots living in South Azerbaijan, the lack of human rights and freedoms in the article once again seems to stem from the essence of the Stalin regime.

Keywords. South Azerbaijan, Aziza Jafarzadeh, Tears of the Caspian Sea, freedom, homeland, novel, Persian regime, struggle

Giriş.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra ikiye bölünmüş Azərbaycan mövzusunda olan maraq daha da artmış, bu məsələyə aid xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Tədqiqatlarda ikiye bölünmüş Vətən mövzusu daha çox mühacir ədəbiyyatının nümunələri əsasında öyrənilsə də, mühacir olmayan yazıçı və şairlərimizin də bu mövzuda xeyli əsərləri vardır ki, onlardan bəziləri də bu vaxtadək bir o qədər də geniş tədqiqat obyektinə olunmamışdır. Belə əsərlərdən biri də Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” . Doğrudur Əzizə Cəfərzadənin “Bəla”, “Eldən-elə”, “Bakı-1501”, “Gülüstandan öncə və sonra” əsərləri tədqiqata cəlb olunsada onun cənubdan şimala pənəh gətirmiş Stalin rejminin əzablarını çəkən sonradan yenidən Cənuba köçürülən insanların taleləri əks olunmuş “Xəzərin göz yaşları” romanı tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Cənubi Azərbaycan həyatının bədii ədəbiyyatda əksi məsələləri

Əzizə Cəfərzadə Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrında yazan yazıçılarımızdan biri olmuşdur. Ədib yaradıcılığının böyük bir hissəsində bölünmüş vətən ideyasına xüsusi əhəmiyyət vermiş, bu mövzuda həyat həqiqətlərini əks etdirən povest və romanlar yazmışdır.

Tarixən Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizələri və onların başlarına gətirilən müsibətləri XX əsrdə bu mövzuda yazılmış bədii əsərlərdə daha geniş təsvir olunur. Həmin əsərlərin demək olar ki, hamısında xalqın azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi təsvir olunur. Hələ vaxtilə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin inqilab konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi: “Azad və müstəqil olmaq istəyən bir xalq öz həyatına və ictimai məsələlərə laqeyd qala bilməz. Biz dəxi mütərəqqi xalqlar cərgəsinə çatmaq üçün öz fikir və hissiyyatımızı onların dərəcəsinə qaldırmalıyıq. Bir xalqın şərəfəti üçün şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur. Xalqın istiqlaliyyətini onun əxlaqi fəziləti saxlaya bilər. Hər bir xalqın istiqlaliyyətini qoruyan onun mərdlik və şücaətidir” [1, s.430].

“Xəzərin göz yaşları” əsərinin mövzusu insanların həyat mübarizəsi və vətən sevgisi üzərində qurulub. Əsərdə həm tarixi hadisələr, həm də insani duyğular -sevgi, ayrılıq, faciə, ümid bir birinə qarışır, xalqın çəkdiyi ağrı və iztirablar təsvir edilir.

Ədib bu romanı yazarkən çox dərin poetik və təsirli dildən istifadə etmişdir. “Xəzərin göz yaşları” romanında insan taleləri əsərin əsas mövzusu. Romanın adı heç də təsadüfi seçilməyib. Bu roman xalqın göz yaşlarını, əsarətini və azadlıq həsrətini simvolizə edir. Əsərdə parçalanmış bir xalqın zülmü önə çəkilir. Müəllif göstərir ki, insan taleyi ilə vətənin taleyi bir-birinə bağlıdır. Bir insanın ağrısı millətin ağrısıdır. Cənubda yaşayan bir parça çörəyə möhtac qalan xalq üzünü Şimala tərəf tutur. Bu insanlar burada yaşamağa məcbur idilər. Amma təssüflər olsun ki, acı həyat bu tayda da onları yaxaladı. Stalinin əmri ilə 1938-ci ildə bunlar o taya qayıtmağa məcbur oldular. Bir parça çörək üçün didərgin düşmüş soydaşlarımızın həyatları viran oldu. Geri qayıtmaq əmri soydaşlarımız üçün acı bir xəbər idi. Bu geri dönüş Şimalda yaşadıkları dövrdə bütün doğmalaşmış insanları bir birindən ömürlük ayırdı. Sözün əsl mənasında bu dəhşətli bir faciə oldu. Bu faciə tarixin qanlı yaddaşına çevrildi.

Romanın hər səhifəsində bu faciə əks olunur. Romanı oxuyarkən müəllifin xalqı üçün böyük bir dərd yaşadığının şahidi oluruq.

Romanda qadın həyatının təsviri

Əzizə xanımın tarixi romanlarını oxuyarkən onun tarixə nə qədər bələd olduğunu görürük. Yazıçı tarixi həqiqətləri çox ustalıqla oxucuya çatdırır. Müəllif romanda amansız Stalin rejminin qadınların həyatına da ağır zərbə vurduğunu qeyd edir. Romandan da aydın görünür ki, bu xalqın qadınları həm ağrı-acı çəkən, həm ailəni, həm torpağını və dəyərlərini qoruyan namuslu qəhrəmanlardır. Romanda qadınların taleləri çox zaman səssiz mübarizə kimi göstərilir.

Müəllif Stalinin əmri ilə öz isti ocaqlarından zor gücünə köçürülən insanların ağır günlərini qeyd edir. Əsərdə sərhəd keçən insanların ağır günləri belə təsvirolunur: “Körpüdə qarışıqlıq idi, bir müsibət, bir qışqırıq. Amma bu yoxlama gedən yerdə idi. Ana balasından-bala anasından ayrılırdı. Çarşabının sağ ucunu dişinə tutub sinəsinə örtük eləyən cavan ana Əminə körpəsinə süd verirdi. Qıraqdan baxan olmasın, namərd gözləri görməsin deyə elə qısılib oturmuşdu ki, kənardan baxan onun indicə döyülüb, əzilib, çalxalanıb buraya atıldığını zənn edərdi. Amma, Əminə ana idi. O, həyat verirdi körpəsinə. Bir neçə gün əvvəl əri İslam küçədən tutulub gəmiyə basılmış, getmişdi. İndi qardaşları, bacıları, anası vay-sivənlə bu bədbəxt gəlinin əşyalarını gömrükdən keçirib, sonra da özü ilə vidalaşmaq üçün dayanmışdılar. Amma vidalaşa bilmirdilər...”[2, s.102]

Əsərdə üzərində dərd yükü olan bir qadın obrazı təsvir olunmuşdu. Ümumiyyətlə “Xəzərin göz yaşları” romanında müəllif əsərin baş qəhrəmanını xüsusi olaraq ayrıca bir surət kimi təqdim etmir. Əsərin baş qəhrəmanları öz vətəmindən didərgin düşmüş xalqdır. Stalinin geri dönüş əmri insanları çaşdırmışdır. Çarəsiz insanlar apara bilmədiyi əşyaları qonşulara paylayırdı.

İnsanlar və onların dərdlərini daşıyan gəmi, ürəklər qan ağlayırdı. Gəminin içində oturanlar, gəminin tərpənməyini gözləyənlər bu mənzərənin acısını müşayət edirdilər. Zalımlıq o həddə gəlib çatmışdı ki, xalqın minbir əziyyətlə qazanıb aldıklarını aparmağa icazə vermirdilər. Bu gəmidə bir sükut var idi. Bu sükut yenicə nişanlanmış Əsmər və Səfər obrazları idi. Onlar elə lal-kar dayanıb bir

birilərinə baxırdılar. Sanki, onların bu qarğış və nalədən xəbərləri yox idi. Bu amansız dünya bu sevgililərin yaddaşından belə çıxmışdır. Hər ikisinin ürəyində bir alov yanırdı, bir-birindən ömürlük ayrıldılar. Onlar ən dəhşətli bir məqamı gözləyirdilər. İndi bu gəmi İrana yan alacaq: “Ləpələr pıçıldaşırdı, Xəzərin yavaş-yavaş artmağa başlayan naləsi pıçıldaşırdı hələ: “Eşqdən keçmək deyil asan” ürəklərdən qan axırdı, qan. Zəmanəyə, dövrəyə belə bir ayrılığı, belə bir hicranı salan dövrəyə, zəmanəyə qəzəb, nifrət hissi oyadırdı qəlblərdə, o məsum cavanların divara sıxılmış vücutları”[2, s.100].

Sürgün olunanlar içərisində Əsma və onun ailəsi də vardı. Hamının qəmli nəzərləri bir-birinə tuşlanmışdır. Səfər Əsmərə yalvarırdı getmə. Səfər Əsmərə yanıqlı bir mahnı oxuyurdu;

Əsmərim biçim-biçim

Ölürəm Əsmər üçün [2, s.98]

Əsmər də getmək istəmirdi. Bunları bir-birindən ayıran amansız Stalin rejimi idi. Bu rejimin mahiyyəti günahsız insanları məhv etmək idi.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu roman xalqın göz yaşlarını, əsarətini və azadlıq həsrətini simvolizə edir. Əsərdə iki hissəyə parçalanmış bir xalqın ölüm və qalım savaşının şahidi oluruq. İnsan taleləri Xəzərin göz yaşları kimidir- hər biri bir damla, amma hamısı birlikdə bir dəniz qədər dərinidir.

Xəzərin göz yaşları həm tarixi bir roman, həm də yaxın keçmişimizi öyrənmək üçün bir çağırışdır. Xalqı keçmişini anlamağa, vətəni sevməyə və azadlıq uğrunda birləşməyə çağırır.

Azadlığa çıxmaq, müstəqil dövlətə sahib olmaq istəyən xalqın milli dövlətçilik düşüncəsinə və vahid milli şüura sahib olması ən vacib şərtlərdən biridir ki, bu sahədə də cənublu soydaşlarımızın beş minillik dövlətçilik tarixi olduğunu yaxşı bilirik. Milli şüurun inkişafına irticaçı qüvvələrin təsiri məsələlərindən bəhs edərkən xalq şairi Rəsul Rza yazırdı: “Şübhəsizdir ki, milli intibah, milli şüurun oyanması bir günün, bir ilin işi olmayıb əsrlərin kəskin və amansız formaları içərisində döğür. Bu millətin içərisindən çıxan ayrı-ayrı progressiv nümayəndələr, alim və yazıçılar hələ də xalqın bir küll olaraq intibah yoluna düşdüyünü isbat etmir. Azadlıq dərk edilmiş zərurətdirsə, bu azadlığı duymaq, onun zərurui olduğunu hiss etmək üçün xalqın bütün nemətlərini yaradan geniş kütlələrin milli şüurunun artması, xalqın özünəməxsus ənənə, sənət və məişət gözəlliklərinin, həqiqətən sevilib inkişaf etməsi şərtidir... [4, s.8].

Azadlıq arzusu və Vətən sevgisi ilə bərabər romanda bir sevgiyə şahid oluruq: Cənubdan olan Əsmərlə Şimaldan olan Səfərin sevgisinə. Bunlar bir – birilərini dərin məhəbbətlə sevirilər. Əhdi – peyman bağlamışdılar. Bir – birilərini dərin məhəbbətlə sevən, nişanlanan gənclər heç ağıllarına gətirməzdilər ki, bunları qabaqda nə faciə gözləyir. Qəfil camaata xəbər verirlər ki, İrandan gələnləri geri qaytarırlar. Bu xəbər Əsmərgilin də ailəsinə hüzn dolu bir xəbər oldu. Əsmərgilin ailəsi də geri dönənlər arasında idilər. Əsmərlə Səfər qəm içində idilər. Bir – birilərindən ayrılmaq istəmirdilər. Camaat arasında qorxunc şayiələr gəzirdi ki, onları ya öldürüb dənizə atacaqlar, və yaxud uzaq Sibir çöllərinə sürgün edəcəklər. Hamı qorxudan danışa bilmirdi. Sanki xalq hər an belə ölümünü gözləyirdi.

Gəmi ağır – ağır gedirdi. Hamı susmuşdu. Nə edəcəkləri haqqında düşünürdülər. Bu gəmi adi gəmilərdən deyildi, bu gəminin yükü təkcə insanlar yox, həm də onların dərdləri idi.

İkiyə bölünmüş vətənin ağrı – acıları iki gəncin məhəbbətinə faciə gətirir. Amansız fəlakəti onu ölməyə məcbur edir və özünü yandırır öldürür.

Müəllif bu romanda fədakar qadın obrazlarını oxucuya çatdırır. Bu faciəni təkcə Əsmər yox, Gülsüm qarı da yaşadı. Məşədi Gülsüm nənə Əsmərin özünü yandırır öldürməsinə dözə bilmədi, yolda ürəyi partlayıb öldü. Bu cənazə torpaqda yox, Xəzərin mavi sularında dəfn olundu”.

Stalin rejimi ata – babalarımızın bizə qoyub getdiyi torpağı da bizə çox gördü. İnsanlar çox ələcsiz qalmışdılar. Yalnız o taydan gətirdiklərini satıb buğdaya verirdilər ki, acından ölməsinlər.

Romanın hər səhifəsi ürək dağlayır. Həqiqətən bu romanı oxuyarkən yazıçının hansı çətin hisslər keçirdiyinin şahidi oluruq. Yazıçının belə bir mövzuya toxunması onun Vətənə olan sonsuz məhəbbətindən irəli gəlir.

Əsərin məzmunu bizdə o taylı, bu taylı bir Azərbaycanın tezliklə böyük bir Vətən anlamında birləşməsinə daha da tez görmək istəyimizi artırır. Çünki hər iki tayın “ağrılı-acılı yükünü, iki əsrə

yaxın bir müddət ərzində çəkmək məcburiyyətində qalmış xalqımız nə o vaxt, nə də indi bu haqsızlıqla barışmamışdır.” [3, s.9].

İnanırıq ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının bu günkü mövqeyi və Cənublu soydaşlarımızın mübarizliyi bizə deməyə əsas verir ki, tarixi prosesin nəticəsi olaraq birləşmə baş verəcəkdir.

Nəticə

Şimali və Cənubi Azərbaycanda Vətən həsrəti mövzusunda əsərlərin yazılması 1828-ci ildən sonra ikiyə bölünmüş bir xalqın daha çox bir-birindən ayrı düşməsi ilə bağlı idi. Daha çox sovetlər dönməində ciddiləşmiş sərhəd qaydaları insanları bir-birindən (cənublu və şimalı soydaşları) uzaqlaşdırdı ki, bu da İran dövləti ilə Sovet dövlətinin bu istiqamətdə apardıqları siyasətin üst-üstə düşməsi ilə bağlı idi. Hər iki dövlətin apardığı siyasətin əsas məqsədi şimaldakılara cənubu, cənubdakılara şimala unutdurmaq idi. Aparılmış bu siyasət daha çox ziyalıları geniş mənada düşündürür və bu siyasətin əksinə olaraq yazdıqları əsərlər vasitəsilə cənub həsrətini önə şəkirdilər. Bu mövzuda yazılan əsərlər içərisində də Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanı xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri ilə bərabər mühacir olmayan yazıçı və şairlərimizin yazdıqları cənub mövzulu əsərləri ideya baxımından vahid Azərbaycan ədəbiyyatının (bu mövzu üzrə) ümumi məzmununu tamamlayır. Bu bir daha göstərir ki, ümumi Vətən amilində cənub və şimal yazarları bu mövzuda müxtəlif məzmunlu əsrlər yazsalar da eyni mövqedən çıxış edirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cildə] / -Bakı: Elm, -c.2. -1983, -580 s.
2. Əzizə Cəfərzadə. Seçilmiş əsərləri. VII cild. Bakı: “Elm və təhsil” 2021, 458 s.
3. Parçalanmış millətin harayı: I cild. -Bakı: Nurlar, -2011. -656 s.
4. Rza R. Milli şüur və milli iftixar // -Bakı:Azərbaycan, -1945. № 10, -s.7-22.

**Orta məktəbdə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin müəllim –şagird əməkdaşlığının
formalaşmasında rolu**

**The role of the application of modern learning technologies in the formation of teacher-student
cooperation in secondary school**

Associate Professor Gulshan Faxraddin gizi Novruzova

ASPU, SRC, Senior Researcher of Applied Research Department,

Department of Pedagogy of Primary Education

<https://orcid.org/0000-0002-1765-0996>

Abstract.

The application of active learning methods in secondary school is of particular importance. With the application of learning technologies, students' creative thinking is developed in the teaching process and the quality of teaching directly increases. Learning technologies also help to form cooperation between teachers and students in the teaching process. Along with all this, with the help of methods, the skills of teachers and students are formed, so that students both actively participate in the lesson and acquire the necessary knowledge and skills. This can be found at each stage of the lesson. Learning methods can be used at different stages of the lesson. The right methods to be applied at the motivation stage can attract students' interest and arouse their attention to the lesson. In terms of the topic, it is possible to involve students in research by posing a problem.

The application of active learning methods in secondary school is of particular importance. With the application of learning technologies, students' creative thinking is developed in the teaching process and the quality of teaching directly increases. Learning technologies also help to form cooperation between teachers and students in the teaching process. Along with all this, with the help of methods, the skills of teachers and students are formed, so that students both actively participate in the lesson and acquire the necessary knowledge and skills. This can be found at each stage of the lesson. Learning methods can be used at different stages of the lesson. The right methods to be applied at the motivation stage can attract students' interest and arouse their attention to the lesson. In terms of the topic, it is possible to involve students in research by posing a problem.

The learning technologies that can be applied in the research phase of the lesson also have a special importance. As a result, the research is organized more efficiently through them. Thus, students deeply master the knowledge they have acquired. Each method used in the motivation and research phase has its effect in other phases. The learning methods applied in the exchange and discussion phases are observed through analysis. The research conducted allows for conclusions to be drawn based on the conclusions reached in the final stages of the lesson.

Student-teacher collaboration in organizing teaching methods can take various forms, but one thing they all have in common is the teacher's guiding role and the creation of a system of relationships.

Keywords: modern learning technologies, stages of active learning, thinking, creativity, research

Xülasə.

Orta məktəbdə fəal təlim metodlarının tətbiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə dərs prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir və bilavasitə təlim keyfiyyəti də artmış olur. Təlim texnologiyaları dərs prosesində müəllim – şagird arasında əməkdaşlığın formalaşmasına da kömək edir. Bütün bunlarla bərabər metodların yardımı ilə müəllim və şagirdlərin bacarıqları formalaşır, belə ki, şagirdlər dərsdə həm aktiv iştirak edir, həm də lazımi bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Buna dərsin hər bir mərhələsində təsadüf etmək mümkündür. Təlim metodlarından dərsin müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər. Motivasiya mərhələsində tətbiq ediləcək düzgün metodlar şagirdlərin marağını cəlb etmək, onlarda dərsə qarşı diqqət oyatmaq mümkün olur. Mövzu baxımından isə problemin qoyulması ilə şagirdləri tədqiqata cəlb etmək mümkündür.

Dərsin tədqiqat mərhələsində tətbiq oluna biləcək təlim texnologiyalarının da özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Belə ki, onların vasitəsilə araşdırma daha səmərəli şəkildə təşkil olunur. Şagirdlər, beləliklə, əldə etdikləri biliklərə dərinlən yiyələnmiş olurlar. Motivasiya və tədqiqat mərhələsində istifadə olunmuş hər bir metod digər mərhələlərdə öz təsirini göstərir. Mübadilə, müzakirə mərhələlərində tətbiq edilən təlim üsulları təhlillərlə müşahidə edilir. Aparılan araşdırmalar dərsin son mərhələlərində gəlinən qənaətlərə əsasən nəticələrin çıxarılmasına imkan yaradır.

Təlim zamanı şagirdlərin həm fərdi, həm kiçik və böyük qrupla, həm də kollektiv işlə fəaliyyətləri bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim texnologiyalarından biri “karusel” adlanan metoddur. Bu zaman şagirdlər qruplara bölünürlər və hər bir qrupa iş vərəqləri verilir. Hər qrup mövzu ilə əlaqədar bildiklərini iş vərəqlərində qeyd edirlər. Daha sonra iş vərəqləri saat əqrəbi istiqamətində bir qrupdan digər qrupa verilir və yenidən qruplar fikirlərini qeyd edirlər. Göründüyü kimi, şagirdlər həm qrupla, həm də kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərmiş olur. Bu şagirdlərin əməkdaşlıq, dinləmə, düşünmə, fikir bildirmə, müzakirə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Şagirdlərdə bu bacarıq və vərdişlərin formalaşması sadəcə tətbiq olunan metod və vasitələrin köməyi ilə deyil, eyni zamanda müəllimin bələdçilik rolundan da asılıdır. Dərsin gedişatında “karusel” metodundan başqa, “akvarium”, “ziqzaq”, “kublaşdırma”, “sokrat dialoqu”, “qərarlar ağacı” və s. kimi metodların da böyük rolu vardır.

Təlim metodlarının təşkilində şagird – müəllim əməkdaşlığı müxtəlif formada cərəyan edə bilər, lakin hamısı üçün ortaq bir cəhət müəllimin bələdçilik rolunun olması və münasibətlər sisteminin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: müasir təlim texnologiyaları, fəal dərsin mərhələləri, təfəkkür, yaradıcılıq, tədqiqat.

Orta məktəbdə fəal təlim metodlarının tətbiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə dərs prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir və bilavasitə təlim keyfiyyəti də artmış olur. Təlim texnologiyaları dərs prosesində müəllim – şagird arasında əməkdaşlığın formalaşmasına da kömək edir. Bütün bunlarla bərabər metodların yardımı ilə müəllim

və şagirdlərin bacarıqları formalaşır, belə ki, şagirdlər dərstdə həm aktiv iştirak edir, həm də lazımı bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Artıq XXI-ci dən başlayaraq ölkəmizin təhsilində yeni təlim texnologiyalarının daxil olaraq tətbiqinə başlandı: bunlara “Addım-addım”, “Fəal təlim” və “Fənn kurikulumlarının tətbiqi”, “Sağlam təhsil” texnologiyalarını və “İnklüziv təhsilin” tətbiqini qeyd edə bilərik. Həyata keçirilən hər bir layihə demokratik ölkəmizdə öyrənənləri “yaddaş” məktəbindən təfəkkürün inkişafına yönəlik təlimin təşkilinə doğru istiqamətləndirdi. Yalnız məlumatlara əsaslanan nəzəri biliklərin qəbul etdirilməsi öyrənənlərin ehtiyac duyulan bacarıqlara nail olmasına mane olur.

Ölkəmizin başçısının təsdiqləmiş olduğu “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində qeyd olunduğu kimi, təhsil müəssisələrində fənlərin praktik əsaslarla tətbiqinə nail olmaqla şəxsiyyətyönümlü təhsili inkişaf etdirmək və nəticəyönümlülüüyü əldə etmək üçün geniş işlər aparılır. Sənəddə 5 strateji istiqamətlərdən birində deyilir: “İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir”.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı zamanın tələblərinə cavab verən təhsilli mütəxəssisin yetişdirilməsi zəminində təhsil sistemində yaranan innovasiyalara yiyələnmənin təmin edilməsini aktual edir.

Cəmiyyətimiz son dövrlərdə tədrisin öyrənənlərin düşüncə, hiss və hərəkəti qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi baxımından inkişaf etdirilməsinin önəmli şərtlərdən olduğunu diktə edir.

Həyata keçirilən islahatları gerçəkləşdirmək və nailiyyətlər əldə etmək üçün bir çox layihə və proqramlar da həyata keçirilir. “Mentorluq proqramı”na dair nümunəni təqdim etmək istəyirik.

Yeni ibtidai təhsil kurikulumu üzrə mentorluq dəstəyinin göstərilməsində məqsəd təlimdən keçmiş ibtidai sinif müəllimlərinin vəzifə və öhdəliklərinin səmərəliliyini təmin etmək və “Mentorluq” proqramı çərçivəsində əldə edilən yeni bilik və bacarıqların tətbiqinə dəstək verməkdir. Keçilən təlim kursundan sonra ibtidai sinif müəllimləri əldə etdikləri nəzəri bilikləri təcrübədə reallaşdırdıqda qarşılaşdıqları çətinlikləri dəf etməkdə onlara mentorluq dəstəyinin göstərilməsi, əldə etdikləri bilik və bacarıqların üzərində daha dərinlən düşünməyə sövq edilməsidir. Bu zaman müəllim öz fəaliyyətini müəyyən müddət (6 ay ola bilər) ərzində izləyir və inkişaf yolunu praktik şəkildə görür. Fəal dərslərin mərhələləri üzrə cari planlaşma üçün müəllim bacarıqları 10 ballıq şkala üzrə qiymətləndirilir.

Fəal dərslər zamanı təlim metodlarından dərslərin müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər. Motivasiya mərhələsində tətbiq ediləcək düzgün metodlar şagirdlərin marağını cəlb etmək, onlarda dərslərə qarşı diqqət oyatmaq mümkün olur. Mövzu baxımından isə problemin qoyulması ilə şagirdləri tədqiqat cəlb etmək mümkündür.

Dərslərin tədqiqat mərhələsində tətbiq oluna biləcək təlim texnologiyalarının da özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Belə ki, onların vasitəsilə araşdırma daha səmərəli şəkildə təşkil olunur. Şagirdlər, beləliklə, əldə etdikləri biliklərə dərinlən yiyələnmiş olurlar. Motivasiya və tədqiqat mərhələsində

istifadə olunmuş hər bir metod digər mərhələlərdə öz təsirini göstərir. Mübadilə, müzakirə mərhələlərində tətbiq edilən təlim üsulları təhlillərlə müşahidə edilir. Aparılan araşdırmalar dərslərin son mərhələlərində gəlinən qənaətlərə əsasən nəticələrin çıxarılmasına imkan yaradır.

Təlim zamanı şagirdlərin həm fərdi, həm kiçik və böyük qrupla, həm də kollektiv işlə fəaliyyətləri bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim texnologiyalarından biri “karusel” adlanan metoddur. Bu zaman şagirdlər qruplara bölünürlər və hər bir qrupa iş vərəqləri verilir. Hər qrup mövzu ilə əlaqədar bildiklərini iş vərəqlərində qeyd edirlər. Daha sonra iş vərəqləri saat əqrəbi istiqamətində bir qrupdan digər qrupa verilir və yenidən qruplar fikirlərini qeyd edirlər. Göründüyü kimi, şagirdlər həm qrupla, həm də kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərmiş olur. Bu şagirdlərin əməkdaşlıq, dinləmə, düşünmə, fikir bildirmə, müzakirə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Şagirdlərdə bu bacarıq və vərdişlərin formalaşması sadəcə tətbiq olunan metod və vasitələrin köməyi ilə deyil, eyni zamanda müəllimin bələdçilik rolundan da asılıdır. Dərslərin gedışatında “karusel” metodundan başqa, “akvarium”, “ziqzaq”, “kublaşdırma”, “sokrat dialoqu”, “qərarlar ağacı” və s. kimi metodların da böyük rolu vardır.

Nümunə olaraq Mehdiabad qəsəbəsi, 4 nömrəli tam orta məktəbin ibtidai sinif müəllimi İntizar Rzayevanın 4-cü sinif “Həyat bilgisi” fənni üzrə “Mövhumat nədir?” mövzusunda cari planlaşmanın təhlilini həyata keçirək.

Nümunə 1.

Fənn: Həyat bilgisi - 4-cü sinif.

Mövzu: Mövhumat nədir?

Standart: 3.3.1. İslam dininin böyük şəxsiyyətlərini tanıyır.

2.3.2. Dövlət orqanlarını sadalayır.

3.3.3. Dini dəyərlərlə xurafatı fərqləndirir.

4.1.1. Əsəbi halların və digər emosional gərginliklərin insan sağlamlığına mənfi təsirlərini izah edir.

3.2.1. Bədii əsər, film və tamaşa qəhrəmanlarının nümunəsində mənəvi keyfiyyətləri izah edir.

Məqsəd: 1. İslam dinində Məhəmməd Peyğəmbərin Allahın rəsulu olduğunu tanıyır.

2. Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin Dövlət orqanı olduğunu tanıyır.

3. İslam dininin dəyərləri ilə xurafatı fərqləndirir.

4. Emosional gərginliklərin insan sağlamlığına müxtəlif yollarla mənfi təsirini şərh edir.

5. Filmlərdə İslam dininə aid dahi şəxsiyyətlərin simasında müsbət keyfiyyətləri şərh edir.

Dərslərin tipi: Deduktiv

Resurslar: Dərslək, iş vərəqləri, musiqinin səsləndirilməsi üçün mobil telefon, göz muncuğu, sınımış güzgü və tablo.

İnteqrasiya: A-d. 1.1.1. 1.1.2. 1.2.1. Mus.

İş forması: Kollektivlə iş, kiçik qruplarla iş.

İş üsulu: Əqli hücum, müzakirə

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya: Uşaqlar, bu gün özünüzü necə hiss edirsiniz?

Fərziyyələr alınır.

- Uşaqlar, yəqin ki, özünüzü narahat hiss etdiyiniz zamanlar da olur. Bəs nə zaman özünüzü narahat hiss edirsiniz? (fərziyyələr dinlənilir)

- Saydığınız problemləri necə həll edirsiniz?

Fərziyyələr dinlənilir.

Uşaqlar, gəlin, lövhədən asılanlara baxaq. Lövhədə gördükləriniz haqqında məlumatınız varmı?

Bu gördükləriniz haqqında (göz muncuğu, 13 rəqəmi, sınımış güzgü, dilək ağacı tablosu) nə deyə bilərsiniz?

Fərziyyələr dinlənilir.

Uşaqlar, bütün bunlar mövhumat və ya xurafat adlanır.

Tədqiqat sualı: Gəlin görək, mövhumat nədir və həyatımızda o bizi hansı zərərlərlə qarşılaşdırır?

Dərslərdə səh.46-47-də “Mövhumat nədir?” mövzusu şagirdlər tərəfindən hissə-hissə oxunur. Sonra kiçik qruplarla iş aparılır.

Şagirdlər 4 qrupa bölünür, onlara qrup tapşırıqları verilir və tədqiqat işi aparılır:

1-ci qrup

1. Qara pişiklə qarşılaşmaq bizi hansı fikirlərə yönəldir və nə üçün? Fikirlərinizə uyğun bir hadisə və ya mətn yazın.

2. Hansı dini şəxsiyyətləri tanıyırsınız?

3. İslam dininin mövhumatınzərərlərinə dair münasibətini şərh edin.

2-ci qrup

1. Cadu-fal dedikdə nə başa düşürsünüz? İnsanlar niyə falçılara üz tuturlar? Buna münasibətinizi bildirin.

2. Hansı dini şəxsiyyətləri tanıyırsınız?

3. İslam dininin mövhumatınzərərlərinə dair münasibətini şərh edin.

3-cü qrup

1. İnsanlar nə üçün mollaya gedirlər? Buna münasibətinizi bildirin. Buna uyğun eşidib-gördüklərinizdən danışın və ya mətn qurun.

2. Hansı dini şəxsiyyətləri tanıyırsınız?

3. İslam dininin mövhumatın zərərlərinə dair münasibətini şərh edin.

4-cü qrup

1. İnsanlar daşlara, pirlərə nə üçün sitayiş edirlər? Buna uyğun eşidib- gördüklərinizdən bir hadisə danışın.

2. Hansı dini şəxsiyyətləri tanıyırsınız?

3. İslam dininin mövhumatın zərərlərinə dair münasibətini şərh edin.

İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi: Qrup liderləri işləri təqdim edirlər, suallar, əlavələr olunur.

Refleksiya: Mövhumat haqqında nə öyrəndik?

Cavablar dinlənilir.

- Mövhumatın bizə zərərləri hansılardır?

Cavablar dinlənilir.

Ümumiləşdirmə və Nəticə. Şagirdlərlə birgə nəticə çıxarılır:

"Mövhumat" elmə əsaslanmayan dini inanandır. Mövhumat bizi cahilliyə aparır, insanların savadlanmasına, cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir edir. Mövhumata inanmaq bizlərə maddi, mənəvi, psixoloji ziyan vurur, sağlamlığımıza mənfi təsir göstərir. Məhəmməd Peyğəmbər demişdir: "Beşikdən qəbirə qədər elm öyrənin". Deməli, biz insanlar elm öyrənməklə, allaha inanmaqla istəklərimizə nail ola bilərik, cəmiyyətdə yüksək mövqe tutar və ona xeyir verə bilərik.

Yaradıcı tətbiqetmə: Dini musiqi səsləndirilir və suallar verilir:

- Dinlədiyiniz musiqi haqda nə deyə bilərsiniz?

- Məhəmməd Peyğəmbər kimdir?

Cavablar dinlənilir.

- Dövlət atributlarımızda islamçılığı göstərən rəng hansıdır. Nə üçün biz islamı öyrənirik?

Cavablar dinlənilir

Qiymətləndirmə: fərdi və holistik (meyarlara əsasən)

Cədvəl 3

Meyarlar	Səviyyələr			
Dahi dini şəxsiyyətləri tanıma	Tanıdır	Çətinliklə tanıyır	Müəyyən qədər tanıyır	Tanıyır
Mövhumat və onun zərərlərini şərh etmə	Şərh etmir	Çətinliklə şərh edir	Müəllimin köməyi ilə şərh edir	Şərh edir
İslam dini ilə	Fərqləndir	Çətinlik	Müəllimi	Fərqləndirir

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

Xurafatı fərqləndirmə	mir	lə fərqləndirir	n köməyilə fərqləndirir	
Əməkdaşlıq	Əməkdaşlıq etmir	Çətinliklə əməkdaşlıq edir	Müəyyən qədər əməkdaşlıq edir	Əməkdaşlıq edir

Ev tapşırığı: Mövhumata dair düşüncələrinizi şərh edən esse yazın.

Fənn metodistinin təcrübəçi tələbənin 4-cü sinif Həyat bilgisi fənnindən, “Mövhumat nədir?” mövzusunə dair sınaq dərslərinin cari planlaşmasının qiymətləndirilməsi:

Aşağıdakı parametrlərə əsasən təhlil zamanı mentor (metodist) standart və məqsədlərin məzmununa uyğun düzgün müəyyənləşdirilməsini qeyd edir. Məqsədin reallaşdırılması üçün əlverişli forma və üsullar seçilmişdir; Fəndaxili və fənlərarası integrasiya parametrlərində musiqiyə dair standart göstərilməyib və eyni zamanda, integrativ sualın xarakterini dəyişərək düşündürücü etmək yaxşı olardı; Resurslardan məqsədəuyğun istifadə olunmuşdur; Motivasiya məqsədəuyğun qoyulmuş, yalnız tədqiqat sualına keçid üçün bir sual da əlavə olunsaydı daha mükəmməl olardı; Tədqiqat sualı təlim məqsədinə uyğundur; Şagirdlərdə müəllim-şagird münasibətləri düzgün qurulmuşdur; Şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarığı müsbət qiymətləndirilir; Şagirdlərin qiymətləndirilməsi üçün parametrlər düzgün yerinə yetirilmişdir; təlim tapşırıqlarının problemin həllinə istiqamətləndirilməsi həyata keçirilmiş, şagirdlərin potensial imkanlarına uyğun olmuşdur; şagirdlərin təqdim etmə bacarığının qiymətləndirilməsində integrativ sual məqsədəuyğundur, düşündürücülük baxımından səmərəlidir; şagirdlərin müstəqil işləmə bacarığı və dərslərdə vaxtdan səmərəli istifadə müsbət olmuşdur; müəllimin nitqinin səlis olduğu qiymətləndirilmişdir. Bütün bu parametrlərə dair qiymətləndirilmənin aparılmasının nəticəsi olaraq I-IV siniflərdəki dərslər dinləmələr zamanı müşahidələrə əsaslanaraq uğurlu alınması deyilir.

Bu baxımdan ölkəmizdə tətbiq edilmiş müasir təlim texnologiyalarına dair “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi çərçivəsində ST (sağlam təhsil) məktəblərində universitetimizin təhsilalanlarının bir qismi pedaqoji təcrübələrini həyata keçirmişlər. Oturaq həyat tərzinin insanlara, ən çox isə uşaqlara olan zərərlərinin qarşısını almaq məqsədilə artıq Bakı və Sumqayıtın bir çox məktəblərinin ibtidai siniflərində yaradılmış ST texnologiyalarının tətbiqi baxımından bu layihə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir. Bu illərdə ST məktəblərində təhsilverənlərə fəaliyyətlərinin yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək məqsədilə onlara mentor xidməti göstərilmişdir. İbtidai siniflərdə onlar Fənn kurikulumlarının tətbiqinin həyata keçirilməsi ilə interaktiv və “bir gün bir nağıl” integrativ dərslər modelinə əsasən dərslər vermişlər. “Bir gün bir nağıl” integrativ dərslər modeli üç mərhələli olub həkkolma, əl işi və nitq quruculuğundan ibarətdir. Dörd epizoddan ibarət olan, nağıl, hekayə və ya hadisə olaraq 4 və ya 5 fənni özündə birləşdirir. “Bir gün bir nağıl” integrativ dərslər modeli fənlərin birləşməsinə əsaslanır. Məsələn “Bir gün-bir nağıl” interaktiv-integrativ dərslər modelinin ibtidai sinif müəllimləri üçün də yeni model olaraq mənimsədilmişdir. ADPU-nun SABAH qrupunun tələbələri pedaqoji təcrübə zamanı bu modelin şagirdlərin psixoloji vəziyyətinə təsiri baxımdan

aparılan tədqiqat işində müsbət təsir göstərdiyinə dair nəticə əldə etmişlər. Eyni zamanda, integrativ dərslər modellərinin təşkili

- Şagirdyönümlü təhsilin reallaşmasına böyük dəstəkdir;
- Şagirdlərin maraq dairəsi və həyatları ilə birbaşa əlaqəli olan məsələlərin öyrənilməsinə imkan yaradır;
- Məktəbdə təlim saatından səmərəli istifadənin təşkilində səmərəlidir.

Belə yeniliklərin tətbiqində həm təhsilverənlər, həm təhsilalanlar səriştəlilik baxımından formalaşırlar.

Təlim metodlarının tətbiqinin təşkilində şagird – müəllim əməkdaşlığı müxtəlif formada cərəyan edə bilər, lakin hamısı üçün ortaq bir cəhət müəllimin bələdçilik rolunun olması və münasibətlər sisteminin yaradılmasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.
2. “Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”. Azərbaycan Respublikasının NK-nın 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı. Bakı, 2009, 20 s.
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum, № 1, s. 131-150.
4. Ümumtəhsil məktəblərində I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
5. Mərdanov M., Mehrabov A., Qardaşov T., Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi. Azərbaycan məktəbi. Bakı, №1, 2002, 7-31 s.
6. Mərdanov M. Azərbaycan təhsilinin yeni inkişaf mərhələləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 526 s.
7. Bəylərov E. Məktəbdaxili qiymətləndirmə: Problemlər və vəzifələr. Kurikulum, 2014, № 2, s. 47-58.
8. Novruzova G.F. Müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübə üçün innovativ sistemin yaradılması zəruriliyi. ADPU Mütərcim. 2018, №6. Məqalə Səh. 181-185
9. Novruzova G.F. İbtidai siniflərdə SABAH qrupunun tələbələrinin pedaqoji təcrübə zamanı innovativ dərslərin təşkilində mentor dəstəyi. Ali məktəb müəllimlərinin I FORUMU. ADPU. Bakı, 19.05. 2017. Səh. 145, 146
10. Sağlam Təhsil-Sağlam Millət. Metodik tövsiyə. Bakı 2017. Səh. 11

**ƏRƏB-İSRAİL MÜNAQİŞƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ
STAGES OF DEVELOPMENT OF THE ARAB-ISRAELI CONFLICT**

Vusala Aliyeva,
associate professor of BSU,
doctor of philosophy in history

Abstract.

The article discusses the main stages of the Middle East conflict, the wars between Israel and several Arab states. The First Intifada forced the international community to pay more attention to the situation in Palestine, and also gave impetus to the peace process. The Second Intifada also discusses larger-scale clashes. Attention is paid to the further complication of the Israeli-Palestinian conflict in the international arena

Keywords: Middle East, Palestine, Israel, Gaza ethnic

Giriş.

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Fələstin, İsrail, Qəzza etnik

Yaxın Şərq münaqişəsinin əsas inkişaf mərhələləri İsrail ilə bir neçə ərəb dövləti arasındakı müharibələr idi. Bunlara regiondan uzaqda yerləşən ölkələr də cəlb olunmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, tez-tez rast gəlinən «ərəb- İsrail müharibələri» termini bütünlüklə şərtdir.

Fələstin məsələsi Yaxın Şərq regionunu maraqlandıran bir regional problem olaraq ortaya çıxmaqla yanaşı, qısa zamanda beynəlxalq bir xüsusiyyət qazanıb və xüsusilə beynəlxalq sistemə istiqamət verən super güclərin yaxından maraqlandıqları başlıca mövzulardan biri olmuşdur.

Fələstin məsələsi aşağıda sadalanan beş əsas nöqtədə mərkəzləşir:

1. İsrailin 1967-ci ildən əvvəlki sərhədlərə qayıtması və bunun üçün işğal etdiyi torpaqları boşaldıb sahibləri olan fələstinlilərə qaytarılması
2. İsrail terror, hədə, etnik təmizləmə, təzyiq və başqa yollarla 2.5 milyon Fələstinlini öz vətənlərindən deportasiya etmişdi. Məsələnin ikinci tərəfi Fələstinli qaçqınların öz yurd-yuvalarına qayıtmasını təmin etməkdir.
3. Üçüncü vacib məsələ, İsrail dünyanın hər yerində yaşayan yəhudiləri İsrailə gətirməklə onları Fələstinlilərin torpaqlarında məskunlaşdırır. Məskunlaşmaların sayı artdıqca və məskunlaşma sahələri genişləndikcə Fələstinlilər daha çox torpaq sahələri itirirlər. Kənardan gələnlər Fələstinlilərin torpaqlarını işğal etməklə kifayətlənməyib, həmçinin, zeytun bağlarını bağçalarını, mal-mülklərini də talan ediblər.
4. Məsələnin dördüncü tərəfi Qüdsün statusu məsələsidir. İsrail açıq bir şəkildə Qüdsü İsrailin “Əbədi Paytaxtı” elan etməklə, hər üç din üçün müqəddəs hesab edilən bu tarixi şəhəri heç kimlə bölüşdürmək niyyətinin olmadığını bəyan edir.

5. Fələstin məsələsinin beşinci və bəlkə də, həll ehtimalı sıfıra bərabər olan məsələsi Məscidi Aksa mövzudur. Yəhudilər, hər nə yol ilə olursa olsun Süleyman məbədinə yenidən inşa etdirmək niyyəyindədirlər. Məbədin inşası üçün Məscidi Aksanın sökülməsi lazımdır. Nə dindar Yəhudilər, nə siyonistlər bu mövzuda güzəştə getməyi fikirləşmirlər, sadəcə uyğun zamanı gözləyirlər.

Fələstin məsələsinin tarixinə nəzər salaq. Misirdən gəlib, burada məskunlaşan Yəhudilər bizim eramızın birinci əsrinə kimi Fələstində yaşayıblar. Yəhudilərdən sonra Roma imperiyasının əlinə keçən Fələstin, daha sonra Bizans imperiyasının hakimiyyəti altına keçmiş, daha sonra da Farsların idarəsi altında olmuşdur. Erkən zamanlarda bu region ilə maraqlanan müsəlmanlar, Xəlifə Hz. Əbu Bəkrin zamanında 634-cü ildə Fələstini islam dövlətinin tərkibinə qatmışdılar. Hz. Ömər hakimiyyəti zamanı isə Qüdsün də 638-ci ildə işğal olunması ilə region tamamilə müsəlmanların əlinə keçmişdir. Müqəddəs yerlər və xüsusilə Qüds şəhəri xaç yürüşləri zamanı bir müddət xaçlıların əlinə keçsə də, Səlahəddin Əyyubi tərəfindən burada yenidən 1187-ci ildə İslam hakimiyyəti bərqərar oldu. Bir müddət Məmlüklülərin əlində olan, lakin 1516-cı ildə bütün Ərəb yarımadası ilə birlikdə Osmanlı dövlətinin hakimiyyətinə keçən region düz dörd yüz il Osmanlılar tərəfindən idarə olunmuşdu. [12]

I Dünya müharibəsində Fələstin cəbhəsində ingilislərlə mübarizə aparan Osmanlı dövlətinin məğlub olması nəticəsində region İngiltərənin hakimiyyətinə keçdi. Müharibə illərində İngiltərə, Fransa, Rusiya arasında 1916-cı ildə imzalanan Says-Piko adlı gizli razılaşmaya görə bütün Yaxın Şərq bu üç ölkə arasında bölünməli idi. Lakin Rusiyanın devrilməsi ilə region İngiltərə və Fransa arasında bölüşdürüldü. İraq, Şərq-ül-İordaniya və Fələstin İngiltərənin mandatlığına daxil oldu. İngiltərə işğal etdiyi Fələstində qurduğu hərbi idarəni 1920-ci ildə vətəndaş idarəsinə çevirir. I Dünya müharibəsinin sonundan 1948-ci ilə qədər Fələstində davam edən İngilis mandat idarəsi dövründə Fələstin məsələsi rəhbərliyin Sionizmin lehinə olan qərar və tətbiqləri ilə ciddi nəticələr əldə etmişdi. Müharibə illərində İngiltərə Xarici İşlər naziri Lord Balfur 1917-ci ildə dərc etdirdiyi bir bəyənamədə Fələstində yəhudilərə məskən verilməsi üçün İngilis hökumətinin bu işlə məşğul olacağını bildirmişdi. Fələstini 1920-ci ildən idarə edən İngiltərə, Sionist-Ərəb məsələsinin həll etmə məsuliyyətini 1947-ci ildən başlayaraq BMT-yə həvalə etmişdi. Regionda yəhudilər artıq əhali sayının 1/3-ni təşkil edirdi. Lakin torpaqların 6%-i onların əlində idi. Avropadakı Nasist zülmündən qaçan yüz minlərlə yəhudinin buraya gəlməsi həll məsələsini daha da qaçılmaz etmişdi.

BMT-nin yaratdığı xüsusi komitə, regionu Fələstin və Ərəb dövlətləri arasında bölüşdürməyi məsləhət vermişdi. Ərəb Ali Komitəsi kimi adlandırılan Fələstinli təmsilçilər, təklifi rədd, yəhudilər isə qəbul etmişdilər. Bölüşdürmə planı, Fələstinin 56,47%-ni yəhudi dövlətinə, 43,53%-ni isə Ərəb dövlətinə verməyi planlamışdı. Qüds isə beynəlxalq idarə altında olacaqdı. 29 noyabr 1947-ci ildə BMT Baş Assambleyasında 35 ölkənin səsi ilə plan təsdiqlənmişdi. 13 ölkə əleyhinə, 10 ölkə isə bitərəf qalmışdı. İngiltərə 15 may 1948-ci ildə Fələstindəki mandat idarəsinə son vermək istəyini dilə gətirmişdir. Lakin bundan əvvəl toqquşmalar başlamışdı. İngiltərə xalqı əsgərlərinin ölüm səbəbi ilə Fələstində ingilislərin varlığına qarşı çıxmağa başlamışdılar. Həmçinin ingilislər ABŞ-ın daha çox yəhudi qaçqınlarının regiona köç etməsi üçün etdiyi təzyiqlərə hiddətlənmişdi. Bu da Sionizmə ABŞ dəstəyinin artdığına işarə idi.

1947-ci ilin noyabrında BMT tərəfindən yəhudi dövləti üçün seçilən ərazidə 219 ərəb kəndi və ərəb əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi dörd şəhər yerləşirdi. 1948-ci ilin mayın sonuna qədər bu

kəndlərdən 180-i tərk edildi: ərəblər Tveriya, Tsfat və Beyt-Şəan şəhərlərindən getdilər, Hayfada ərəblərin 10%-i qaldı. 342 min insanın 239 mini qaçqın vəziyyətinə düşdü. [13]

İsrailin qurulmasında ABŞ-ın açıq dəstəyi ilə yanaşı, fanatik yəhudi əleyhdarı kimi görünən Stalinin gizli dəstəyi də böyük rol oynadı. Mayın 14-ü Fələstindəki ingilis mandat rejiminin sona çatmasından bir neçə saat əvvəl Tel-Əvivdə toplanan Yəhudi Milli Şurası (Vaad Levmi) dərc etdirdiyi bəyannamə ilə İsrail dövlətinin yaradıldığını elan etdi.

BMT-nin Fələstinin bölünməsi haqqında qərarın çıxarılmasına qədər burada 1 845 min nəfər, onlardan 1 237 min ərəb (67%) və 608 min yəhudi (33%) var idi. Fələstinin yəhudi əhalisinin əlində yalnızca 5,66%; ərəblərdə isə 47,77% torpaq sahəsi var idi. Buna baxmayaraq ən yaxşı torpaqlar daxil olmaqla Fələstin ərazisinin 2/3-i yəhudi dövlətinə verildi. Ərəblərə isə əsas olaraq səhra, dağlıq ərazilər çatdı. [13]

1948-ci ilin hadisələri Ərəb Dövlətləri Liqasını hər hansı bir Fələstin qurumu təsis etməyə sövq etdi. Bu şəraitdə 1 oktyabr 1948-ci ildə Milli Fələstin Konqresi çağırıldı. Konqres Qəzzada keçirildi, onun işinin nəticəsində «ümumfələstin hökuməti»nin qurulması elan edildi.

Bu dövrdə ərəb dövlətləri Fələstində daimi sülhün təsis edilməsini nəzərdə tutan BMT TŞ-nin 16 noyabr 1948-ci il qərarını qəbul etməyə razılaşıdılar. Bununla əlaqədar ərəb dövlətləri İsrailə ikitərəfli sülh müqavilələri imzaladılar. Lakin heç bir ərəb dövləti işdə hər hansı bir Fələstin dövlət qurumunun meydana gətirilməsinə cəhd etmədi. İordaniya Qərb sahilini birləşdirməyə tələsdi və İordaniya Həşimilər krallığının qurulmasını elan etdi. Qəzza sektorunda Misir idarəçiliyi bərqərar edildi. Təzəcə qurulmuş umumfələstin hökuməti beləcə fəaliyyət obyektindən məhrum oldu.

İsrailin yaradılmasının elanından bir neçə saat sonra 14-dən 15-ə keçən gecə I ərəb-İsrail müharibəsi başladı. Yeddi ərəb dövləti – Misir, İraq, Suriya, İordaniya, Livan, Səudiyyə Ərəbistanı və Yəməni İsrailə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Fələstində hərbi əməliyyatlar BMT-nin vasitəçilik səyləri ilə bağlı fasilələrlə 1949-cu ilin yazına qədər davam etdi. BMT-nin yəhudilərə ayırdığı 56%-lik torpağı ilk ərəb-İsrail müharibəsindən sonra 80%-ə qədər artırıldı. Bu ərazilərə BMT tərəfindən fələstinlilərə ayrılmış ərazilərin böyük hissəsi və Qüdsün bir hissəsi aid idi. Qüdsün digər hissəsi (İordan çayının qərb sahilı və Şərqi Qüds) İordaniya tərəfindən işğal olundu. Qəzza şəhəri Misirin nəzarətinə keçdi. [6, 99-102]

Müharibə 1949-cu ilin fevral-iyul ayları arasında başa çatdı və bir tərəf İsrail, digər tərəfdə Misir, İordaniya, Suriya və Livan olmaqla barışıq haqda müqavilə imzalandı. Danışıqlar Yunanistanın Rodos adasında BMT nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə keçirildi və vasitəli xarakter daşıyırdı, belə ki, ərəb ölkələrinin nümayəndələri İsrail nümayəndələri ilə birbaşa əlaqə saxlamırdılar. İsrail dövlətinin mövcudluğunun qanuniliyini tanımadıqlarını göstərmək üçün onlar yalnız BMT nümayəndələri vasitəsilə əlaqələr qururdular.

Barışığa nəzarət etmək üçün BMT-nin xüsusi komissiyası yaradıldı. İsrailin aparıcı sionist dairələri qeyd edirdi ki, I ərəb-israil müharibəsi zamanı ələ keçirilmiş torpaqlar “Nildən Fərata qədər İsrail”in yaradılması yolunda ilk addımlardır. Müharibədə ərəb ölkələrinin məğlubiyyətinin səbəblərinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, müharibədə Suriyanın və Livanın iştirakı əhəmiyyətsiz oldu, İraq

mübarizədən tez çıxdı, Misir isə gec qatıldı. Qüdsün müdafiəsini təşkil edən yəhudilər İordaniya qoşunlarının hərəkətini dayandıra bildilər.

İngiltərəyə yaxınlığı ilə bilinən Misir kralı Faruk ordusunu öz əlləri ilə məğlubiyyətə sürüklədi: Fələstini qurtarmaq şüarı ilə müharibəyə girişən ərəb idarəçiləri imzalandıqları müqavilələrlə Fələstini İsrailə təslim etdilər.

İordaniyanın ərəb-İsrail müharibəsində oynadığı rol ilə digər ərəb ölkələrindən fərqlənir. İordaniya bu müharibəyə Fələstini sionist işğaldan qorumaq üçün deyil, ilhaq məqsədiylə qatıldı. Müharibədən əvvəl də sionistlərlə son dərəcə səmimi olan İordaniya kralı Abdullah, həqiqətdə İsrailin gizli müttəfiqi kimi hərəkət etdi.

1948-ci il müharibəsinin gedişində ərəb dövlətinin qurulması üçün nəzərdə tutulmuş Fələstin ərazilərinin böyük hissəsi İsrail tərəfindən ələ keçirildi: Qərbi Qalileya, Qərbi Negev və Qüdsün bir hissəsi (Yeni şəhər) - 6,6 min km²; Transiordaniya (tezliklə İordaniya adlanırdı) Fələstinin şərqini və Qüdsün digər hissəsini (Köhnə şəhər) ələ keçirdi - 5,5 min km², Misir monarxiyası isə Qəzza zolağı üzərində administrativ nəzarəti təsis etdi-258 km². Bu müharibə nəticəsində nəinki Fələstin ərəb dövləti qurulmadı, BMT Baş Assambleyasının 29 noyabr 1947-ci il tarixli qətnaməsinin digər tələbi - Qüdsün beynəlxalq statusunu təsis olunması da yerinə yetirilmədi. İsrail rəhbərliyi beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq 13 dekabr 1949-cı ildə Qüdsü özlərinin paytaxtı elan etdilər. [32, 8-9]

İsrailin arzuladığı sərhədlərə çatması məqsədilə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (MKİ) vasitəsi ilə Misirdə hakimiyyətə gətirilən Camal Əbdül Nasirin öz funksiyasını tam şəkildə tətbiq etməsi üçün bir addım da atılmalıydı: ABŞ-ın dəstəklədiyi iki ölkə – İsrail və Misirin qarşıdurmaya gətirilməsi düzgün olmayacağından bunlardan biri amerikan əleyhdarı cərgəsində yer tutmalıydı. ABŞ-ın Orta Şərqdə kommunizmə qarşı sədd olduğunu söylədiyi İsrail ilə, Sovet İttifaqının yanında qərar tutan Misirin qarşı-qarşıya qoyulması ideal ssenari idi. Bu mərhələdə araya girən MOSSAD-ın hərbi kəşfiyyatla əlaqədar orqanı AMAN Misirin Amerikadan ayrılmasını təmin edəcək demonstrativ səbəbin meydana gəlməsi üçün lazımi əməliyyatı həyata keçirdi.

İsrailin və arxasında duran qüvvələrin yeni müharibəni başlamasının birbaşa səbəbi İsrail üçün strateji yüklərin daşındığı Şüveyş kanalının bağlanması oldu. Lakin Qərb mətbuatı və ədəbiyyatı bu barədə susur ki, Misir 1955-ci ilin fevralında Qəzzaya hücum etdikdən sonra bu addımı atdı. 1956-cı il təcavüzünün nəticəsində İsrail Şüveyş kanalının açılmasına, gəmilərinin Akabe körfəzindən keçməsi hüququnu və 1957-ci ildə BMT-nin fəvqəladə hərbi qüvvələrinin təsis olunduğu strateji məntəqə olan Şarm-əş-Şeyxi zəbt etdi.

Tezliklə 1956-cı il təcavüzündən sonra İsrail yeni müharibənin təhrik olunmasına keçdi: onun qüvvələri dəfələrlə İordaniyanın ərazisinə müdaxilə edirdilər. Livan kəndlərinə hücumlar edirdilər, Suriya ilə sərhəddə gərginlik yaradırdılar. 1967-ci ilin aprelində israililər havada İsrail-Suriya toqquşmasını başlatdılar. [32, 10] 1967-ci ilin 5 - 10 iyun tarixlərində İsrail və ərəb qonşuları Misir, İordaniya, Suriya arasında baş vermiş 6 günlük müharibə baş verdi. Hələ 1967-ci il iyun ayının ortasında İsrail hökuməti elan etdi ki, Qüds və İordan çayının qərb sahilindəki bəzi torpaqlar «azad edilmiş ərazilərdir». 28 iyun 1967-ci ildə Knesset Qüdsün ərəb hissəsinin İsrailə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1967-ci il müharibəsinin nəticəsində İsrail Misirin 56 min km² ərazili Sinay

yarımadasını, İordaniyadan 5,5 min km²-lik İordan çayının qərb sahilini, Suriyanın isə təxminən min km²-lik Qolan yüksəkliklərini zəbt etdi.

BMT TŞ-nin 22 noyabr 1967-ci il tarixli 242 sayılı qətnaməsinə görə, Yaxın Şərqdə ədalətli və möhkəm sülhün bərqərar edilməsi üçün aşağıdakı prinsiplərinin tətbiqini labüd sayır: «I) İsrail hərbi qüvvələrinin bu yaxınlardakı münaqişə zamanı zəbt etdiyi ərazilərdən çıxarılması; II) bu rayonda yerləşən hər bir dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin və güclə hədələmə və onun tətbiqinə məruz qalmadan təhlükəsiz və qəbul edilmiş sərhədlər çərçivəsində yaşamaq hüququnu və müharibə iddiaları və vəziyyətinin sona çatdırılması. b) qaçqınların probleminin ədalətli həllinə nail olunmasını təsdiq edərək».

Misir inqilabını həyata keçirən Azad Zabitlər Təşkilatında da birlik olan Nasir və Sədat tandeminin fəaliyyəti mütəmadi olaraq İsrailin qazançı çıxmasıyla nəticələndi. Ə.Sədat etdiyi təbliğatın köməyi ilə hazırladığı konstitusiyanın qəbul edilməsini təmin etdi.

1967-ci ildəki müharibədə itirdikləri torpaqları diplomatik yolla geri ala bilməyən Misir və Suriya 1973-cü ildəki “Yom Kippur” bayramı zamanı İsrailə qarşı hücumla keçdi. Bu münaqişələr müsəlmanların da Ramazan ayına təsadüf etdiyi üçün “Ramazan müharibəsi” kimi də xatırlanır.

Müharibə nəticəsində İsrail hərbi, diplomatik və iqtisadi dəstək baxımından ABŞ-dan daha da asılı vəziyyətə düşmüşdü. Müharibədən dərhal sonra Səudiyyə Ərəbistanə, İsraili dəstəkləyən ölkələrə neft embarqosunu həyata keçirdi. Neftin qiymətləri bütün dünyada sürətlə yüksəlməsi global səviyyədə bir iqtisadi böhran yaratmış və embarqo 1974-cü ilin mart ayına qədər davam etmişdir. 1973-cü ildə oktyabr ayında BMT TŞ 338 sayılı qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamə tərəflərdən tez bir zamanda toqquşmaların dayandırılması və müzakirələrə başlanılması istənilirdi.

1973-cü il Yom Kippur müharibəsindən sonra başlayan «sülh» prosesində isə İsrail Sədatı xüsusi mühafizə altına aldı. Hətta İsrail ilə başlayacağı Kemp-Devid müqaviləsi öncəsi həyata keçirilməsi planlaşdırılan sui qəsddən MOSSAD-ın təmin etdiyi kəşfiyyat sayəsində xilas oldu.

1978-ci ilin sentyabrında Amerika prezidentinin şəhərkənarı villası Kemp-Deviddə C.Karterin birbaşa iştirakı ilə Misir prezidenti Ə.Sədat və İsrail baş naziri M.Begin arasında danışıqlar baş tutdu, nəticədə 17 sentyabr 1978-ci ildə iki sənəd imzalandı – «Yaxın Şərqdə sülh Çərçivəsi» və «Misir Ərəb Respublikası və İsrail arasında sülh müqaviləsi bağlanması Çərçivəsi».

Kemp-Devid sazişlərinin əsasında 26 mart 1979-cu ildə Misir prezidenti Ə.Sədat və İsrail baş naziri M.Begin tərəfindən Vaşinqtonda separat şəkildə «Misir və İsrail arasında sülh sazişi» imzalandı. Begin tərəfindən diktə edilən və Sədat tərəfindən amerikalıların təzyiqi altında qəbul edilən şərtlər Misirin rəsmi şəkildə İsrail dövlətinin tanıması, onunla diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələrin təsis edilməsini nəzərdə tuturdu.

Misir və İsrail arasında separat «sülh müqaviləsi» ən böyük ərəb dövləti – Misirin İsrailə qarşıdurmadan çıxmasının möhkəmlənməsinə və Misir ilə ABŞ tərəfindən faktiki olaraq Qərbi Şəriya, Qəzza sektoru, Qüdsün şərq və Qolan yüksəkliklərinin, yəni Sinaydan başqa bütün işğal edilmiş torpaqların İsrail tərəfindən işğalına razılığını ifadə edirdi. [30, 149-151]

Məlumdur ki, 1967-ci il müharibəsindən sonra FMH-nın hərbi fəaliyyətinin əsas plasdarmı İordaniya ilə yanaşı Livan oldu.1970-ci illərin sonlarında FMH qüvvələrinin İordaniyadan sürgün

edilməsi nəticəsində FAT-ın mənzil-qərarı və əsas hərbi hissələri Livana köçürüldü. Livan 300 mindən çox fələstinli qaçqına sığınacaq verdi.

İsrail Livan üzərindəki məqsədlərinə çatmaq üçün Orta Şərq ölkələri üçün tətbiq etdiyi klassik «parçala və hökm et» metodundan istifadə etdi. 1954-cü ilin mayında Ben Qurion və Moşe Dayan Livanın İsrail tərəfindən işğal edilməsi üçün uzun müddətli plan qurdular. Beləcə, 1982-ci ildə Livanın işğalı İsrailin işğal üçün bəhanə etdiyi FAT-ın Livana yerləşməsindən 28 il əvvəl hazırlandı. Bu müddətdə FAT Livana yerləşməyə məcbur olunur və FAT-ın İsrailin təhlükəsizliyini təhdid etdiyi söylənərək Livan işğal edilir.

1975-ci ildə Livandakı müxtəlif qruplar arasındakı həssas tarazlıqların İsrail vasitəsilə sarsılması daxili müharibəyə səbəb oldu. Daxili müharibə Livanda hər bir azlığın özünə aid, lakin xaricdən idarə olunmağa son dərəcə uyğun kiçik və zəif bölgələr doğurdu. Bu bölgələrin çoxu daxili müharibə müddətində dəstək aldıkları İsrailin boyunduruğu altına girdilər.

İsrail qüvvələri vaxtaşırı olaraq Livan sərhədinə təcavüz etməyə başladılar. Livan ordusunun da qruplara ayrılaraq toqquşmaları daxil olduğu vaxtda Suriya qüvvələri Livana girdi. Qatı İsrail və ABŞ əleyhdarı kimi görünən Suriyanın Livana müdaxiləsi isə həqiqətdə, İsrailin planının parçası idi.

Beləcə İsrail dəstəklədiyi müxtəlif qrupları bir-birilə döyüşdürdü. Nəticədə bu kiçik Orta Şərq ölkəsi qana boyandı, idarəsi isə tamamilə İsrailin əlinə keçdi. İsraililər işğal sayəsində axtarıqları su mənbəyi olan Litani çayına qovuşdular.

1972-ci ildən etibarən “fələstin terrorçuları” ilə mübarizə adı altında İsrail qoşunları mütəmadi olaraq Livanın cənub hissəsinə müdaxilə etməyə başladılar. 1973-cü ildə İsrail xüsusi qüvvələri FAT-ın mənzil-qərarını məhv etmək məqsədilə Beyruta hücum təşkil etdilər.

1974-cü ilin oktyabrında ərəb ölkələrinin Rabatda(Mərakeş) keçirilən yüksək səviyyəli görüşündə FAT “fələstin xalqının vahid qanuni nümayəndəsi” kimi tanındı. Həmin ilin noyabrında BMT Baş Məclisi 29-cu sessiyasında Fələstin ərəb xalqının özünü təyin etmə və milli müstəqillik əldə etməsi, eləcə də öz əmlakları və ocaqlarını qaytarmaq, bu məqsədlərə çatmaq üçün BMT Nizamnaməsinə uyğun bütün vasitələrlə mübarizə aparmaq hüququnu tanıdı. BMT bütün dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları bu mübarizədə FAT-a dəstək verməyə çağırırdı.

Baş Məclisin qərarına uyğun olaraq BMT yanında Fələstin xalqının ayrılmaz hüquqlarına riayət etmək üçün Komitə yaradıldı. BMT Baş Məclisinin 30-cu sessiyasında sionizmi “ırqçılıq forması və irqi ayrı-seçkilik” kimi qiymətləndirən qətnamə qəbul etdi. Bütün bunlar FAT-ın beynəlxalq nüfuzu və təsirinin möhkəmləndirilməsinə imkan verdi və 1974-cü ildə o artıq 103 dövlət tərəfindən tanınmışdı. [6, 77-78]

Vətəndaş müharibəsi zamanı Livanda dinc əhali münaqişəli tərəflərin hədəfi oldu. 1976-cı ilin iyununda Livana Suriyanın hərbi kontingenti yeridildi və onlar xristian qüvvələri ilə birləşərək FAT-MVQ-nə həlledici zərbə endirdilər. 1975-1976-cı illərdə xristian silahlı qüvvələri Şərqi Beyrutda Tel-Zaatarada(1976-cı il, avqust) fələstinlilərin hərbi düşərgəsini məhv etdilər.

Kemp-Devid müqaviləsi imzalandıqdan sonra Suriya Livandakı taktikasını dəyişdi, dağılmış MVQ sırasında olan əvvəlki düşmənlərini öz tərəfinə cəkməyə başladı.

1978-ci ilin fevralında Suriya qoşunları ilə “Livan Qüvvələri” arasında böyük toqquşmar baş verdi. “Yüzgünlük müharibə”dən sonra Suriya qoşunları darmadağın edildi və Şərqi Beyrutun xristian rayonlarından və Dağlıq Livandan qovuldular.

1981-ci ildə Livanda vəziyyət yenidən kəskinləşdi. 1982-ci ildə İsrailin Livana müdaxiləsi fələstin döyüşçülərinin qovulması və Livanın cənub rayonlarının İsrail tərəfindən işğal olunması ilə nəticələndi.

1982-ci il avqustunda Qərbin və İsrailin xüsusi xidmət orqanlarının yardımı ilə “Livan Qüvvələri”nin komandanı 34 yaşlı Bəşir Jamayel Livan prezidenti seçildi. 1982-ci il sentyabrın 14-də Suriya xüsusi xidməti tərəfindən təşkil olunmuş sui-qəsdə - “Kataib” partiyasının mənzil-qərargahında baş verən partlayış nəticəsində Bəşir öldürüldü.

Bəşir Jamayelin ölümündən sonra onun böyük qardaşı Amin Jmayel Livan parlamentinin növbədənəkar iclasında Livan prezidenti seçildi. 1983-cü il mayın 17-də Livan və İsrail arasında sülh müqaviləsi imzalandı. 1985-ci ilin dekabrında İliye Xobeyka “Livan Qüvvələri” adından antihökumət düşərgəsinin liderləri – “Amal” hərəkatını təmsil edən Nabix Berri və progressiv – sosialist partiyanın nümayəndəsi Valid Cumblatla “Üçlər Müqaviləsi” imzaladı. Müqaviləni imzalamaqda məqsəd Livanda sülhün bərqərar olunması idi.

Müharibənin bu mərhələsində regionda Suriyanın ənənəvi rəqibi İraq Livan xristianları ilə əlaqələrini genişləndirdi. Saddam Hüseyin “Livan Qüvvələri”nə silah-sursat göndərməklə yanaşı, maliyyə yardımı göstərməyə başladı. “Livan Qüvvələri”nin İraqla ittifaqı vətəndaş müharibəsinin sonuna qədər davam etdi. Beləliklə, Livanda vətəndaş müharibəsi Livanın dövlət quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklər etmədi. İndi nəinki qəzza sektoru, həmçinin Qərbi Şəriya da beynəlxalq hüquqi nəzər nöqtəsindən «bitərəf ərazi» oldu. FAT cavabında Fələstin dövlətinin qurulmasını elan etdi. 1988-ci ilin noyabrında Fələstin Milli Şurasının XIX sessiyasında qətnamə qəbul edildi: «Milli Şura Allahın adıyla və Fələstin xalqının adından Qüds şəhəri paytaxt olmaqla bizim Fələstin torpağında Fələstin dövlətinin qurulmasını elan etdi».

Milli Şura eyni vaxtda Fələstin ərazisində iki dövlətin qurulmasını nəzərdə tutan BMT Baş Assambleyasının 29 noyabr 1947-ci il tarixli 181 sayılı qətnaməsini qəbul etdiyini elan etdi. Y. Arafat BMT BA-nın 13 dekabr 1988-ci il tarixli Cenevrədəki sessiyasında çıxış edərək, FAT-ın Təhlükəsizlik Şurasının 242 və 338 sayılı qətnamələrini qəbul etdiyini və yerinə yetirməyə öhdəlik götürdüyünü təsdiq etdi. [31-129]

İsrailin rəhbər dairələrinin FAT-ın bu addımına reaksiyası kəskin şəkildə neqativ oldu. Fələstin dövlətinin qəbul edilməsindən, hətta FAT-la danışıqları aparılmasından söhbət belə getmədi. FAT terrorist təşkilat kimi qəbul edildi.

1982-ci ildə İsrail yarıda qalan işini tamamlamaq üçün yeni işğala başladı. Bu təşəbbüs üçün irəli sürülən bəhanə İsrailin İngiltərədəki səfirinin öldürülməsi idi. Lakin işin maraqlı tərəfi səfiri öldürərək işğal bəhanəsini meydana gəlməsini təmin edən şəxsin MOSSAD-ın muzduru Əbu Nidal olması idi. 1982-ci ildə ABŞ prezidenti R. Reyqanın irəli sürdüyü plan əsasında İordan çayının qərb sahili və Qəzza bölgəsinin İordaniya ilə assosiasiya formasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutaraq FAT-ın siyasi arenadan çıxmasıyla yanaşı fələstinlilərin suveren hüquqlarından, o cümlədən öz müqəddəratını

təyin etmə hüququ, müstəqil dövlət qurmaq hüququndan məhrum edilməsi 1987-ci il İntifadasına səbəb oldu.

I Fələstin İntifadası fələstinlilərin İsrail işğalına qarşı çıxışı olub 1987-ci ildən 1991-ci ilədək olan dövrü əhatə edirdi. I İntifadanın başa çatması bəzən 1993-cü il kimi göstərilir, belə ki, bu ildə Oslo müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnən İsrail-ərəb danışıqları başlanmışdır. İntifada kortəbii şəkildə başlandı. Lakin sonralar FAT təşkilatçı roluna iddia etməyə çalışdı. Bir çox mütəxəssislər hesab edir ki, I İntifadaya səbəb İsrail hakimiyyətinin fələstin torpaqlarında uzun müddət qalması, 1967-ci ildə işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan ərəblərə israil vətəndaşlığının verilməməsi olmuşdur. I İntifadanın başlanması 1987-ci il dekabrın 9-u hesab olunur. Qısa zaman ərzində iğtişaşlar Qəzza bölgəsinə, sonra isə İordan çayının qərb sahilinə yayıldı. Dekabrın 19-da iğtişaşlar Qüdsə sirayət etdi. Nəticədə İsrail fələstinlilərin çıxışlarını yatıra bildi. Həmçinin fələstin ərazilərində israil işğalının qorunub saxlanması probleminə həm dünya, həm də ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. I İntifada İsrail cəmiyyətinin parçalanmasına gətirib çıxardı. 1993-cü ildə Oslo Müqaviləsinin imzalanması və bir il sonra Fələstin Muxtariyyatının yaradılması ilə I İntifada başa çatdı. I İntifada zamanı 1100-dən çox fələstinli, 160 nəfər israil vətəndaşı öldürüldü. Mübarizənin 6 ili ərzində 120.000 fələstinli həbs edildi. [12]

Ədəbiyyat:

1. **Soltanova H, Məmmədov C.** Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 296 s.
2. Akdoğan İsmail. Suudi Arabistanın Suriye politikası // Ortadoğu analiz. İstanbul, 2015, № 66. s 23-25
3. Armaoğlu Fahir. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980-1990. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yy, 1991, 334 s.
4. Ayhan Veysel. Libya iç savaşı: kabileler arası güç mücadelesi // Ortadoğu Analiz. İstanbul, 2011, № 27, s 8-14
5. Burhan Ali. Filistin-İsrail çatışması ve HAMAS. Isparta, 2008, 154 s.
6. Büyük OrtaDoğu Projesi ve Nato. <http://www.sendika.org/2004/06/buyuk-ortadogu-projesi-ve-nato/>
7. BM: Türkiye'deki mültecilerin sayısı yıl sonuna dek 2.5 milyonu bulabilir. 2015 aprel, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya /28845005.asp>
8. Çandar Cengiz. Ortadoğu Çıkmazı. İstanbul: Seçkin Kitabevi, 1988, 287 s.
9. Çekilme Aldatmacası. 2002, <http://www.vahdet.info.tr/filistin/dosya2/0501.html>
10. Elmas Beşir. Ortadoğudaki enerji kaynaklarının önemi ve üzerinden taşınması ile Türkiye'nin kazandığı jeopolitik konum. Ankara, 2012, 167 s.
11. Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları. <http://akademikperspektif.com /2013/07/09/filistin-meselesi-ve- arap -israil-savaslari/>
12. Filistin: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e, 1922-1947 <http://www.unicankara.org.tr/filistin/1.html>
13. Güngörmüş Gamze Kona. Ortadoğu'da güvenlik algılaması ve dahili risk faktörlerinin etkisi // İİBF hakemli dergisi. Antalya, 2005, s 10-45

14. İnaç Hüsamettin. Arap Baharı sürecinde Arap kimliğinin dönüşümü // Ortadoğu Yıllığı. İstanbul, 2011, № 38, s 487-501
15. İnat Kemal. Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2012 // Ortadoğu yıllığı. İstanbul, 2012, № 39, s 9-31
16. İsrail'in Barış Oyunu. www.filistinzulmu.com
17. İŞİD'in geçici lideri Ebu Ala Afri kimdir?. 2015, <http://www.evrensel.net/haber/111033/isidin-gecici-lideri-ebu-ala-afri-kimdir>
18. Karaarslan Tufan. Ortadoğu'nun coğrafyası. Konya: Atlas Kitabevi 1998, 178 s.
19. Kocaoğlu Mehmet. Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu. İstanbul: Genelkurmay, 1995, 432 s.
20. Küçükkeleş Müjge. **AB'nin Ortadoğu politikası ve Arap baharına bakışı. Ankara, 2013, 28 s.**
21. Miş Nebi. Suriye 2011// Ortadoğu yıllığı. İstanbul, 2011, № 38, s 255-301
22. Nuri el Maliki. Has a foreign policy in Iraq. The US. <http://www.washingtonpost.com/opinions/nouri-al-maliki-the-us-has-a-foreign-policy-partner-in-iraq/>
23. Oğuzlu Tarık. Büyük güçlerin orta doğu'ya ilişkin Politikaları ve Türkiye// Ortadoğu analiz. İstanbul, 2010, № 14, s 58-65
24. On soruda İŞİD. 2015 fevral, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/956757-isid-isid-kimdir-isid-musulu-ele-gecirdi-musul-isid-irak-sam-islam-devleti-ebu-bekir-bagdad>
25. Ortadoğu'da Barış, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Arayışları Sempozyumu. 2014 dekabr, <http://www.haberler.com/ortadogu-da-baris-aktorler-sorunlar-ve-cozum-6789845-haberi/>
26. Özdağ Ümit, Akbal Özdemir. ABD'nin değişen Orta Doğu politikası ve İran faktörü. 2015. <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/abd/2015/03/19/8151/abdnin-degisen-orta-dogu-politikasi-ve-iran-faktoru>
27. Sait H.N. Arap Baharında Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Tutumları, İç Dinamiklere Yansıtmasından Yaratılan Güvenlik Sorunu. 2015, <http://www.orpam.org>
28. Serhat Erkmen. Annapolis Zirvesi Cozum Yerine Umut Uretti. www.asam.org.tr
29. Suriye'deki iç savaşta BM'nin rolü <http://www.diyadinnet.com/HABER-127270-suriyedeki-ic-savasta-bmnin-rolu>
30. Vurmaya H.Miray. Suudi Barış Planı Yeniden Gündemde. 30.10.2008. www.tusam.net
31. Авинери III. Основные направления в европейской политической мысли. Библиотека - Алия, 1990. Пер. с иврита А.Гинзай, ред. И.Лещинский. Репринт с издания 1983, 328 с.
32. Валькова А.В. Ближневосточный конфликт: проблема урегулирования. М., Общество «Знание» РСФСР, 1980, 240 с.

**MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ: RASİONALLIQ, MƏDƏNİ
KONTEKST VƏ KAPİTALİZMİN MƏNƏVİ BÖHRANİ
THE IMPACT OF MORAL VALUES ON ECONOMIC DEVELOPMENT: RATIONALITY,
CULTURAL CONTEXT AND THE MORAL CRISIS OF CAPITALISM
ВЛИЯНИЕ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ:
РАЦИОНАЛЬНОСТЬ, КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ И МОРАЛЬНЫЙ КРИЗИС
КАПИТАЛИЗМА**

Aşırılı Aysel Rasim qızı
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
Kiçik elmi işçi, dissertant

Xülasə

Müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyələrin, xüsusilə də neoklassik paradigmanın insanı yalnız rasionallıq və fayda yönümlü varlıq kimi qəbul etməsi iqtisadi proseslərin mənəvi əsaslardan uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu yanaşma nəticəsində iqtisadi fəaliyyət tədricən əxlaqi dəyərlərdən təcrid olunmuş, iqtisadiyyatın əsas məqsədi sosial rifah və mənəvi harmoniya deyil, sırf maddi qazanc kimi dərk edilməyə başlanmışdır. Belə bir tendensiya kapitalizmin mənəvi dayaqlarını zəiflədərək, onu sosial məsuliyyətdən uzaq, bəzən dağıdıcı xarakter daşıyan sistemə çevirmişdir.

Bununla belə, iqtisadi hadisələri yalnız rasionallıq prizmasından izah etmək iqtisadi inkişafın mahiyyətini tam əks etdirmir. Çünki insan davranışı təkcə fayda və məntiq çərçivəsində deyil, həm də mənəvi və mədəni amillərin təsiri altında formalaşır. Rasionallığın özü də mədəni kontekstdə fərqli mənalar kəsb edir — bir cəmiyyət üçün “ağlabatan” sayılan davranış, digər mədəni mühitdə fərqli mənəvi ölçülərə əsaslanıb bilər. Bu, iqtisadi qərarların mədəni və mənəvi kodlardan asılı olduğunu göstərir. Başqa sözlə, fərdin iqtisadi motivasiyası yalnız şəxsi mənfəətlə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda sosial məsuliyyət, ədalət duyğusu, birgə rifah və mənəvi borc kimi dəyərlərdən qaynaqlanır. Bu dəyərlər insanın erkən sosiallaşma mərhələsində formalaşaraq onun düşüncə və davranışını “proqramlaşdırır”, beləliklə iqtisadi fəaliyyətin həm məzmununa, həm də məqsədinə mənəvi istiqamət verir.

Məqalə iqtisadi inkişafın mənəvi və mədəni əsaslarını iqtisad elminin fəlsəfi baxış bucağından dəyərləndirir və bu kontekstdə mənəvi dəyərlərin iqtisadi sistemdə rolu, rasionallığın mədəni təzahürləri və kapitalizmin mənəvi böhranı araşdırılır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın yalnız maddi istehsal və bölüşdürmə mexanizmi deyil, həm də insan varlığının mənəvi məqsədləri ilə vəhdətdə mövcud olan sosial hadisə kimi dəyərləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır. Nəticə olaraq, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa inteqrasiyası insan mərkəzli və dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşması üçün əsas şərt kimi təqdim edilir.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, iqtisadi inkişaf, rasionallıq, mədəni kontekst, kapitalizm, əxlaq

ABSTRACT

In the modern era, economic theories, particularly within the neoclassical paradigm, often treat humans solely as rational and utility-driven beings, which has led economic processes to drift away from moral foundations. As a result, economic activity has gradually become isolated from ethical values, and the primary goal of the economy is perceived not as social welfare or moral harmony, but purely as material gain. This tendency has weakened the moral foundations of capitalism, transforming it into a system often detached from social responsibility and sometimes even destructive.

However, explaining economic phenomena solely through the prism of rationality does not fully reflect the essence of economic development. Human behavior is shaped not only by utility and logic but also by moral and cultural factors. Rationality itself carries different meanings in different cultural contexts — a behavior considered “reasonable” in one society may be based on different moral measures in another. This demonstrates that economic decisions depend on cultural and moral codes. In other words, an individual’s economic motivation is not limited to personal gain; it also stems from values such as social responsibility, a sense of justice, collective welfare, and moral duty. These values are formed during early socialization, “programming” an individual’s thinking and behavior, thereby imparting a moral direction to both the content and purpose of economic activity.

This article evaluates the moral and cultural foundations of economic development from a philosophical perspective of economic science. It examines the role of moral values in the economic system, the cultural manifestations of rationality, and the moral crisis of capitalism. At the same time, it emphasizes that the economy should not be viewed solely as a mechanism of material production and distribution but as a social phenomenon existing in harmony with the moral purposes of human life. Consequently, integrating moral values into economic development is presented as a fundamental condition for forming a human-centered and sustainable development model.

Keywords: moral values, economic development, rationality, cultural context, capitalism, ethics

РЕЗЮМЕ

В современный период экономические теории, особенно неоклассическая парадигма, рассматривают человека исключительно как рациональное и ориентированное на выгоду существо, что привело к отдалению экономических процессов от моральных основ. В результате этой концепции экономическая деятельность постепенно изолировалась от этических ценностей, а основная цель экономики стала восприниматься не как социальное благосостояние и моральная гармония, а исключительно как материальная прибыль. Такая тенденция ослабила моральные опоры капитализма, превращая его в систему, далекую от социальной ответственности и иногда разрушительного характера.

Тем не менее объяснение экономических явлений исключительно через призму рациональности не отражает полной сущности экономического развития. Поведение человека формируется не только в рамках выгоды и логики, но и под влиянием моральных и культурных факторов. Само понятие рациональности приобретает разные значения в различных культурных контекстах — поведение, считающееся «разумным» в одном обществе, в другой культурной среде может основываться на иных моральных критериях. Это демонстрирует, что экономические решения зависят от культурных и моральных кодов. Иными словами,

экономическая мотивация индивида не ограничивается только личной выгодой; она также исходит из социальной ответственности, чувства справедливости, общего благосостояния и морального долга. Эти ценности формируются на ранних стадиях социализации человека, «программируя» его мышление и поведение, тем самым придавая моральное направление как содержанию, так и целям экономической деятельности.

Статья оценивает моральные и культурные основы экономического развития с философской точки зрения экономической науки, исследует роль моральных ценностей в экономической системе, культурные проявления рациональности и моральный кризис капитализма. Одновременно подчеркивается значимость рассмотрения экономики не только как механизма материального производства и распределения, но и как социального явления, существующего во взаимодействии с моральными целями человеческого бытия. В заключение подчеркивается, что интеграция моральных ценностей в экономическое развитие является ключевым условием формирования ориентированной на человека и устойчивой модели развития.

Ключевые слова: моральные ценности, экономическое развитие, рациональность, культурный контекст, капитализм, этика

Giriş

XX əsrin sonlarına qədər iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafı əsasən neoklassik paradigmanın dominantlığı ilə səciyyələnmişdir. Bu yanaşma insan davranışını rəşional və şəxsi fayda yönümlü “iqtisadi insan” modeli üzərində quraraq, iqtisadi fəaliyyətin sosial və mənəvi ölçülərini nəzərdən kənarda qoymuşdur. Nəticədə, kapitalist sistem tədricən öz mənəvi dayaqalarını itirərək sosial məsuliyyətdən uzaqlaşmış və bəzi hallarda dağıdıcı təsirlərə malik mexanizmə çevrilmişdir. İqtisadi nəzəriyyələrin bu məhdud baxış bucağı müxtəlif cəmiyyətlərin inkişaf trayektoriyalarının təhrif olunmuş şəkildə qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmış, mədəni, institusional və mənəvi faktorların rolu isə uzun müddət arxa plana keçmişdir.

Halbuki insan fəaliyyəti tarix boyu mənəviyyat və əxlaqla sıx bağlı olmuş, xüsusilə qədim və orta əsrlərdə din və əxlaq iqtisadi münasibətlərin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etmişdir. Lakin kapitalizmin yüksəlişi ilə formalaşan neoklassik düşüncə insanı yalnız mənfəətini maksimumlaşdıran varlıq kimi təqdim etmiş, bunun nəticəsində iqtisadiyyatın mənəvi və sosial təməlləri zəifləməyə başlamışdır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən kapitalist sistemin istehlakçılıq və fərdiyyətçiliyi gücləndirməsi əmək, paylaşma və həmrəylik kimi dəyərləri kölgədə qoymuşdur.

Bu məqalənin məqsədi iqtisadi inkişafın mənəvi və mədəni əsaslarını həm fəlsəfi, həm də iqtisadi prizmadan təhlil etməkdir. Araşdırmada mənəvi dəyərlərin iqtisadi sistemlərdəki rolu, rəşionallığın mədəni təzahürləri və kapitalizmin yaşadığı mənəvi böhran müzakirə olunur, eyni zamanda iqtisadiyyatın insanlıqla vəhdətdə dərk edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Fərdi rəşionalizm və mədəni kontekst: iqtisadi qərarvermənin dinamikası

İqtisadiyyat, mahiyyət etibarilə həm maddi resursların idarə olunması, həm də cəmiyyətin sosial quruluşu ilə sıx bağlı olan çoxşaxəli bir sistemdir. Onun inkişaf istiqaməti istehsal–texnoloji və sosial–iqtisadi alt-sistemlərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Tarixən iqtisadi artım əsasən resursların artırılmasına – ekstensiv inkişafa – əsaslansa da, müasir dövrdə bilik, mədəniyyət, institutlar və insan

kapitalı kimi amillərin önə çıxması ilə iqtisadiyyat getdikcə daha çox sosial xarakter qazanmışdır (Bell, 1973).

Bu keçid iqtisadi proseslərin mahiyyətini dəyişdirərək, iqtisadiyyatın təkcə maddi istehsal mexanizmi kimi deyil, həm də sosial münasibətlərin, dəyərlərin və davranış normalarının təsiri altında formalaşan bir hadisə kimi dərk olunmasına gətirib çıxarmışdır. Əgər ekstensiv modeldə inkişafın mənbəyi təbii resursların və istehsal gücünün genişləndirilməsi idisə, intensiv modeldə əsas hərəkətverici qüvvə sosial-iqtisadi alt-sistem – yəni cəmiyyətin təşkilatlanma forması, institutların keyfiyyəti və dəyərlər sistemidir. Beləliklə, iqtisadi inkişafın davamlı və səmərəli olması üçün yalnız maddi və texnoloji amillər deyil, həm də sosial-mədəni faktorların nəzərə alınması zərurətə çevrilmişdir.

İqtisadi düşüncənin bu istiqamətdə dərinləşməsinə mane olan əsas amillərdən biri insanın iqtisadi nəzəriyyələrdə yalnız rəasional və mənfəət yönümlü varlıq kimi təsəvvür edilməsidir. Adam Smitin adı iqtisadi nəzəriyyədə tez-tez ‘iqtisadi insan’ modeli ilə bağlı çəkilir, yəni fərdin yalnız şəxsi marağını güdən rəasional varlıq kimi təsəvvür edilməsi ilə assosiasiya olunur. Bu, Smit irsinin ciddi şəkildə təhrif edilməsidir. Onun iki əsas əsəri — “Əxlaqi hisslər nəzəriyyəsi” və “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri” — əslində vahid və tamamlayıcı bir fəlsəfi çərçivənin hissələridir. Smit insanı yalnız mənfəət güdən fərd kimi deyil, həm də sosial rəğbəti, ədaləti və başqalarının reaksiyasını nəzərə alan sosial-mənavi varlıq kimi təsvir edirdi. Bu baxımdan iqtisadi insan və əxlaqi insan bir-birini inkar edən deyil, cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edən iki tamamlayıcı tərəfdir (Sen, 1977). Lakin Smitin fikirlərinin seçmə pasajlar əsasında şərh olunması müasir iqtisadiyyatın etik və emosional davranışlardan süni şəkildə ayrılmasına gətirib çıxarmışdır.

Amartya Senin mövqeyi bu təhrifin yaratdığı boşluğu doldurur. Senə görə, müasir iqtisadi nəzəriyyənin əsaslandığı davranış modeli insan motivasiyasını həddən artıq dar çərçivədə – yalnız şəxsi faydaya endirərək təqdim edir. Halbuki insanın iqtisadi davranışı sosial mühitdən tam ayrı mövcud ola bilməz; fərdlər bir çox hallarda qərar verərkən təkcə mənfəəti deyil, müəyyən səviyyədə ədalət, məsuliyyət, empatiya və sosial reaksiyaları da nəzərə ala bilirlər. Bu amilləri nəzərdən kənarda qoymaq rəasionallığın izah gücünü zəiflədir və iqtisadi modellərin reallıqla uyğunluğunu azaldır. Sen qeyd edir ki, Smitin əxlaqi-emosional çərçivəsinin unudulması iqtisadiyyatla mənaviyyat arasında uçurum yaratmışdır (Sen, 1977).

Senin yanaşmasının nəzəri əsaslarını dərinləndirən dərk etmək üçün rəasionalizmin fəlsəfi mənşəyinə və insan davranışının izahında formalaşmış klassik konsepsiyalara qısa nəzər salmaq məqsəduyğundur. Rəasionalizm ənənəsi Rene Dekart, Barux Spinoza, Qottfrid Vilhelm Leybnits kimi klassik filosofların təsiri ilə yaranmış və insan davranışını əsasən ağıl və məntiq üzərində qurulan bir proses kimi şərh etmişdir (Descartes, 1641; Spinoza, 1677; Leibniz, 1714). Daha sonra empiristlər, xüsusilə Devid Hyum bu yanaşmanı tənqid edərək insan seçimlərinin yalnız məntiqli hesablamalara deyil, təcrübə, vərdiş və emosional təsirlərə də bağlı olduğunu göstərmişdir (Hume, 1748). İmmanuel Kant isə bu iki mövqeni uzlaşdıraraq, insan davranışının həm rəasional prinsiplərdən, həm də təcrübənin formalaşdırdığı şərtlərdən təsirləndiyini göstərmişdir (Kant, 1787). Müasir dövrdə Herbert Simon “məhdud rəasionallıq” anlayışını irəli sürərək insanların həqiqətdə ideal rəasional varlıqlar kimi deyil, informasiya məhdudluğu, sosial mühit və psixoloji təsirlər altında qərar verdiyini əsaslandırmışdır (Simon, 1955). Amartya Sen və Con Elster kimi tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, insan davranışını sadəcə şəxsi fayda prinsipi ilə izah etmək mümkün deyil; sosial normalar, ədalət hissi, qarşılıqlı

gözləntilər və mənəvi meyillər də qərarvermədə rol oynaya bilər (Sen, 1977; Elster, 1989). Bununla rəşionalizm zamanla tək xəttli izah çərçivəsindən çıxaraq insan davranışının həm məntiqi, həm psixoloji, həm də sosial təsirlər altında formalaşan çoxqatlı təbiətini daha dolğun şəkildə anlamağa imkan vermişdir.

Fərdin “rasional” hesab etdiyi seçimlər əslində onun mənəvi və mədəni dünyagörüşündən, dəyərlərindən qaynaqlanır. Dəyərlər insan davranışının və qərarvermə prosesinin ən dərin təməlini təşkil edir. Onlar insan həyatının erkən mərhələlərində formalaşaraq fərdin şüuraltısında avtomatik təsir mexanizminə çevrilir və nəticədə insan davranışının rəşional görünən, lakin əslində mədəniyyət tərəfindən yönləndirilən bir strukturunu yaradır. Hofstedenin (2001) fikrincə, insanlar qərarlarını çox zaman “rasional” hesab etsələr də, bu rəşionallıq universal deyil — o, hər bir mədəniyyətin formalaşdırdığı dəyərlər sisteminin içərisində mənə qazanır. Yəni fərdin “doğru” və “səmərəli” hesab etdiyi qərarların arxasında onun mənsub olduğu cəmiyyətin normativ və etik sistemləri dayanır.

Bu baxımdan, fərdi qərarvermə və davranışın mədəni və mənəvi təsirlərlə bağlılığı iqtisadi sistemin strukturunu və inkişaf perspektivini anlamaqda həlledici rol oynayır. İqtisadi sistem, milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan kompleks bir sosial təşkilat kimi çıxış edir. Yəni, yalnız istehsal və bölüşdürmə mexanizmi deyil, həm də cəmiyyətin mədəni kodlarını və mənəvi prinsiplərini əks etdirir. Mənəvi dəyərlər iqtisadi proseslərə təsir göstərməklə yanaşı, sistemin dayanıqlığını və inkişaf istiqamətini formalaşdırır. Bu təsir müsbət də, mənfi də ola bilər: dəyərlər təşviqedicilik xarakteri daşıdıqda iqtisadi fəaliyyətin məhsuldarlığını artırır, müqavimət yaradan xarakterdə olduqda isə inkişafı əngəlləyə bilər. Milli-mənəvi amillərin nəzərə alınmaması isə iqtisadi analizdə boşluqlar yaradır. Bu səbəbdən müasir konsepsiyalar iqtisadi və sosial həyatın qarşılıqlı əlaqəsini, insan potensialı, sosial şərait və təbii mühitin bir-birinə təsirini nəzərə alaraq daha dolğun şəkildə təhlil edir.

XX əsrin ortalarından multidissiplinar yanaşmalar göstərmişdir ki, insanın iqtisadi mahiyyəti yalnız istehsalçı və istehlakçı kimi təkə iqtisadi baxışla izah edilə bilməz; onu tam və dəqiq anlamaq üçün təhlil iqtisadi, sosial, psixoloji və mənəvi aspektləri ilə birlikdə, bütöv insan kontekstində aparılmalıdır. Hissələrdən ayrı olaraq “tam” nəticəyə çatmaq mümkün deyil. İnsan məqsədi və onu həyata keçirən vasitə arasındakı qarşılıqlı əlaqə fəaliyyətin mahiyyətini müəyyən edir, lakin bəzən yaradılmış vasitə zamanla məqsəddən ayrılıb “özündə şeyə” çevrilərək müstəqil struktura dönüşür. Bu fenomen iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə tez-tez müşahidə olunur və insan fəaliyyətini yalnız funksional tərəfdən izah etməyin məhdudiyyətini göstərir. Cəmiyyət yalnız fərdlər toplusu deyil, üzvi bir təbii-sosial orqanizmdir və onun iqtisadi, sosial, mənəvi və mədəni sahələri bir-birindən ayrılmadan qarşılıqlı təsir göstərir; hər hansı sahəyə biganə yanaşmaq inkişafı deyil, tənəzzülü sürətləndirir. İnkişafın mahiyyəti maddi və mənəvi əsasların sistemli vəhdətindədir; bu vəhdət nəzərə alınmadan cəmiyyətin real trayektoriyasını anlamaq və inkişafı məqsədyönlü şəkildə idarə etmək mümkün deyil (Bayramov, 2016). Bu səbəbdən iqtisadi inkişafın mahiyyətini dərk etmək üçün insan fəaliyyətinin bütün maddi və mənəvi qatlarını birgə nəzərdən keçirmək zəruridir; yalnız bu halda cəmiyyətin dəyişmə dinamikasını və iqtisadi sistemlərin formalaşma məntiqini düzgün qiymətləndirmək mümkün olur.

Mədəni kontekstin iqtisadi sistemlərdə rəşionallıq modellərinə təsiri

Mədəni dəyərlərin və sosial normaların formalaşma mexanizmini anlamaq, onların iqtisadi sistemə necə və nə dərəcədə təsir etdiyini izah etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hofstede

(2001) mədəniyyətin sabitliyini təmin edən mexanizmin ekoloji, tarixi, demoqrafik və iqtisadi faktorlarla formalaşan dəyərlər sistemindən başladığını vurğulayır. Bu zaman xarici təsirlər – təbiət qüvvələri, insan fəaliyyətləri, ticarət, hökmranlıq və elmi kəşflər – bu prosesə əlavə təkan verir. Nəticədə, fərdlərin və əhalinin əsas qruplarının paylaştığı sosial normalar meydana çıxır. Bu normativ sistem cəmiyyətin davranış qaydalarını, institusional strukturlarını və fəaliyyət üsullarını istiqamətləndirir. Sosial normalar ailə formalarını, təhsil sistemlərini, siyasi və qanunvericilik institutlarını, din və rol fərqliliyini qoruyaraq cəmiyyətdə uzunmüddətli sabilliyi təmin edir. Eyni zamanda, bu institutlar sosial normaları gücləndirərək mədəni dəyərlərin yeni nəsillərə ötürülməsini təmin edir. Bu mexanizm həm universal oxşarlıqların, həm də milli kontekstdən irəli gələn fərqliliklərin meydana çıxmasına imkan yaradır: cəmiyyətlərin əsas funksiyaları oxşar olduğu üçün müəyyən institusional və dəyərlər strukturları da oxşar olur, lakin tarixi və ekoloji şərait fərqli olduqda spesifik mədəni fərqliliklər yaranır. Beləliklə, mədəniyyət həm davamlılıq təmin edən, həm də hər millət üçün unikal təzahürlərə malik dinamik sistem kimi başa düşülür.

Uzunmüddətli tarixi, ekoloji və sosial şərtlərin təsiri ilə formalaşan dəyər sistemləri bəzi cəmiyyətlərdə planlama və hesablama, digərlərində isə münasibətlərin qorunması, harmoniyanın saxlanması və ənənələrin üstünlüyünü ön plana çıxarır. Bu dəyərlər ailə, təhsil, hüquq, din və siyasi institutlarda əks olunur və geriye təsir mexanizmi ilə möhkəmlənir. Nəticədə, rəşionalizm insan təbiətinin dəyişməz xüsusiyyəti deyil, tarixi-ekoloji şəraitdə formalaşan, sosial normalarla sabitləşən və institutlar vasitəsilə nəsillər boyu ötürülən mədəni yönümdür.

Milli mədəniyyətlər həm oxşarlıqlar, həm də tarixi köklərə əsaslanan fərqliliklər göstərir; məsələn, Qərb və Şərq mədəniyyətlərində güc məsafəsi, fərdiyyətçilik/kollektivizm və kişilik/qadınlıq kimi ortaq mədəni ölçülər mövcuddur, lakin Qərb üçün unikal ölçü olaraq qeyri-müəyyənlikdən qaçınma, Şərq üçün isə Konfutsi dinamizmi ön plana çıxır. Qərb mədəniyyətləri analitik düşüncə və həqiqətə bağlılıqla texnoloji kəşflərə meyli ikən, Şərq mədəniyyətləri fəzilət və etik davranışı əsas götürərək sintetik və çoxistiqamətli yanaşma nümayiş etdirir; burada insanlar eyni zamanda birdən çox dini və ya fəlsəfi sistemi qəbul edə bilirlər. Qərbdə rəşionalizm analitik və həqiqətə yönəlmiş formada təzahür edərkən, Şərqdə o, fəzilət və sosial-etik uyğunluq prizmasından qiymətləndirilir. Mədəni fərqliliklərin yalnız Şərq və Qərb arasında mövcud olduğunu demək düzgün deyil, çünki hər xalq fərqli tarixi inkişaf trayektoriyasını izləyib və müxtəlif coğrafi, sosial və geosiyasi şəraitdə yerləşib. Bu səbəbdən qərarvermə və rəşionallığa yanaşma eyni mədəni blok daxilində də fərqli ola bilər. Məsələn, Şimali Avropa ölkələrinin qeyri-müəyyənlikdən qaçınma səviyyəsi cənub ölkələrindən fərqlənir, Şərq daxilində isə Çin və Yaponiya oxşar etik prinsiplərə malik olsa da, tarixi və sosial kontekst fərqli davranış modelləri yaradır. (Hofstede və Bond, 1988, s.19-21) Bu faktlar rəşionallığın mədəni kontekstə uyğun fərqli təzahür formalarının iqtisadi davranış modellərinə təsir mexanizmlərini izah edir və bunun cəmiyyətlərin inkişaf trayektoriyalarında, iqtisadi performansında və qərarvermə səmərəliliyində müşahidə olunan fərqlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verdiyini aydınlaşdırır.

Nəticə

Nəticə olaraq, iqtisadi inkişafın yalnız maddi və rəşionallıq əsaslı yanaşmalarla izah edilməsi onun mahiyyətini tam əks etdirmir. İnsan davranışı mənəvi, mədəni və sosial təsirlərdən güclü şəkildə təsirlənir və iqtisadi qərarlar bu kontekstdə müxtəlif mənalar kəsb edir. Rəşionallıq universal bir anlayış

deyil; hər bir mədəniyyətin dəyərlər sistemi çərçivəsində qiymətləndirilir və fərdlərin iqtisadi seçimləri yalnız şəxsi fayda prinsipi ilə deyil, həm də ədalət, sosial məsuliyyət və kollektiv rifah kimi mənəvi meyllərdən qaynaqlanır. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın təkcə maddi mexanizm kimi deyil, insanın mənəvi və sosial məqsədləri ilə vəhdətdə mövcud olan kompleks sistem kimi dərk edilməsi vacibdir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, milli mədəniyyətlər və sosial normalar iqtisadi davranışın və qərarvermənin formalaşmasında əsas rol oynayır. Qərb və Şərq mədəniyyətlərindəki fərqliliklər, eləcə də coğrafi və tarixi kontekstdən qaynaqlanan daxili mədəni variasiyalar, rasionallığın tətbiqində çoxşaxəli təsirlər yaradır. Bu baxımdan, mənəvi və mədəni faktorların iqtisadi inkişafa integrasiyası insan mərkəzli və dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını təşkil edir, həm fərdi, həm də institusional səviyyədə qərarvermənin effektivliyini artırır və kapitalizmin mənəvi böhranını aradan qaldırmağa yönəlmiş zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov, Ə. İ. (2016). İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı: Gənclik nəşriyyatı
2. Bell, D. (1973). The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting. Basic Books
3. Descartes, R. (1641). Meditations on first philosophy. Paris, France: Michel de Solay.
4. Elster, J. (1989). The cement of society: A study of social order. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications
6. Hofstede, G., & Bond, M. H. (1988). The Confucius connection: From cultural roots to economic growth. Organizational Dynamics, 16(4), 5-21. [https://doi.org/10.1016/0090-2616\(88\)90009-5](https://doi.org/10.1016/0090-2616(88)90009-5)
7. Hume, D. (1748). An enquiry concerning human understanding. London, UK: A. Millar.
8. Kant, I. (1787). Critique of pure reason. Riga, Latvia: Johann Friedrich Hartknoch.
9. Leibniz, G. W. (1714). Monadology. Leipzig, Germany: Johann Friedrich Gleditsch.
10. Sen, A. (1977). Rational fools: A critique of the behavioral foundations of economic theory. Philosophy & Public Affairs, 6(4), 317–344
11. Sen, A. (1977). Rational fools: A critique of the behavioral foundations of economic theory. Philosophy & Public Affairs, 6(4), 317–344.
12. Simon, H. A. (1955). A behavioral model of rational choice. The Quarterly Journal of Economics, 69(1), 99–118. <https://doi.org/10.2307/1884852>
13. Spinoza, B. (1677). Ethics. Amsterdam, Netherlands: Jan Rieuwertsz.

Praktik psixologiyanın müasir metodları

Aydın Ziyadxan oğlu Adilxanov

ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim

Xülasə

Praktik psixologiyanın müasir metodlarına diaqnostika (test, sorğu, müşahidə), məsləhət (fərdi dəstək), psixokorreksiya (davranış modifikasiyası) və psixoterapiya (əsas problemlərlə işləmək) daxildir. Psixoanaliz, Gestalt terapiyası, kognitiv davranış terapiyası, incəsənət terapiyası, ailə terapiyası və digərləri kimi müəyyən sahələrdən olan metodlar da istifadə olunur. Bu gün psixologiya bilik və təcrübənin ən çox tələb olunan sahələrindən birinə çevrilir. Psixoloji rifahın yaxşılaşdırılması, ruhi pozğunluqların qarşısının alınması və məsləhət praktikasında yeni və effektiv psixoloji texnologiyaların tətbiqi yüksək keyfiyyətli psixoloji dəstək və yardım göstərmək üçün vacib bacarıqlardır. Psixologiya bilikləri bizə emosiyaları, niyyətləri və davranışları tanımağa imkan verir. Bu, ünsiyyət tərzimizi konkret vəziyyətə uyğunlaşdırmağa, qarşılıqlı əlaqələrin effektivliyini artırmağa, münaqişə ehtimalını azaltmağa və etibarlı münasibətlərin inkişafını asanlaşdırmağa kömək edir.

Açar sözlər: psixologiya, metod, praktiki, xidmət, sistem, inkişaf, tarix, problem, korreksiya.

РЕЗЮМЕ

Современные методы практической психологии включают диагностику (тестирование, анкетирование, наблюдение), консультирование (индивидуальное сопровождение), психокоррекцию (коррекцию поведения) и психотерапию (работу с глубинными проблемами). Также используются методы из таких областей, как психоанализ, гештальт-терапия, когнитивно-поведенческая терапия, арт-терапия, семейная терапия и другие. Сегодня психология становится одной из самых востребованных областей знаний и практики. Улучшение психологического благополучия, профилактика психических расстройств и применение новых и эффективных психологических технологий в практике консультирования – важные навыки для оказания качественной психологической поддержки и помощи. Знание психологии позволяет нам распознавать эмоции, намерения и поведение. Это помогает адаптировать стиль общения к конкретной ситуации, повысить эффективность взаимодействия, снизить вероятность возникновения конфликтов и способствовать развитию доверительных отношений.

Ключевые слова: психология, метод, практика, служба, система, развитие, история, проблема, коррекция.

Abstract

Modern methods of practical psychology include diagnostics (testing, questioning, observation), counseling (individual support), psychocorrection (behavior modification) and psychotherapy (working with underlying problems). Methods from specific areas such as psychoanalysis, Gestalt therapy,

cognitive behavioral therapy, art therapy, family therapy and others are also used. Today, psychology is becoming one of the most demanded areas of knowledge and practice. Improving psychological well-being, preventing mental disorders and applying new and effective psychological technologies in counseling practice are important skills for providing high-quality psychological support and assistance. Knowledge of psychology allows us to recognize emotions, intentions and behavior. This helps to adapt our communication style to a specific situation, increase the effectiveness of interactions, reduce the likelihood of conflict and facilitate the development of trusting relationships.

Keywords: psychology, method, practical, service, system, development, history, problem, correction.

Giriş

Praktik psixologiya real həyatdakı problemlərin həllinə yönəlmiş bir elm sahəsidir. Onun metodları insanlara şəxsi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə, daxili vəziyyətlərini uyğunlaşdırmağa və münasibətlərinin keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Bu məqalədə əsas yanaşmalar, psixoloji texnikalar və onların həyatda və işdə tətbiqi barədə ümumi məlumat verilir. Praktiki psixologiya, ən geniş yayılmış anlayışında, müxtəlif sosial sahələrə - səhiyyə, təhsil, istehsal, idman, hüquq və digər sahələrə psixoloji dəstək verir. Praktiki psixologiyanın bu anlayışı, hər biri daxil olduqları sahəyə görə adlandırılan bir sıra psixologiya sahələrini əhatə edir: tibbi, təhsil, mühəndislik (əmək), idman, hüquq və digər sahələr. Psixologiyanın bu sahələri tətbiqi adlanır. Beləliklə, praktiki psixologiyanın bir tərifini onun tətbiqi bir fənn kimi başa düşülməsidir.

Psixologiyanın tətbiqi sahələrinin fərqli bir xüsusiyyəti, təbiət elmlərinin akademik tədqiqat psixologiyasına yönəlməsidir. Psixologiyanın hər bir tətbiqi sahəsi müvafiq praktiki sahəyə elmi psixoloji dəstək və xidmətlər göstərir. Psixologiyanın tətbiqi sahələri akademik psixologiyadan obyektiv elmi metodlar götürür: müşahidə, təcrübə, test, sorğular və s. Praktiki psixologiyanın digər bir anlayışı onun spesifik psixoloji təcrübə kimi şərh edilir. Burada psixologiya mövcud praktiki fəaliyyət sahələrinə inteqrasiya olunmuş, əksinə psixoloji xidmətlərin ayrı bir sahəsini yaradır. Başqa sözlə, psixologiya öz psixoloji təcrübəsini inkişaf etdirir.

Praktiki psixologiya psixoloji təcrübə kimi psixikanın və ya şüurun öyrənilməsinə deyil, psixika və şüurla işləməyə yönəlmişdir; psixoloqun başqa bir insanın şüuruna təsir metodları, başqalarının və özlərinin dünyasını təmsil etmə sistemi; dəyər istiqamətləri, ünsiyyət formaları və münasibətlərin təbiəti haqqında. Akademik psixologiyada istifadə olunan metodlar, mahiyyət etibarilə, psixoloji təcrübə üçün yararsızdır. Burada psixi reallığı öyrənmək üçün deyil, bu reallıqla praktiki iş üçün metodlar lazımdır. Bu cür metodlar insan subyektivliyi ilə birbaşa işləmək praktikasında kəşf edilmiş, sınaqdan keçirilmiş və təsvir edilmişdir. Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, psixoloji təcrübənin digər bir xüsusiyyəti, insanı bütövlükdə, onun spesifik proseslərinin, keyfiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin vəhdətində təqdim etməsidir. Buna görə də, praktiki psixoloq müxtəlif məktəblərdə və psixoterapevtik təcrübə sahələrində hazırlanmış müxtəlif metodların kombinasiyasından istifadə etmək məcburiyyətində qalır [1;2;3].

Psixoloji xidmətlər, köklü bir sistem olaraq, bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərir və təxminən bir əsrlik bir tarixə malikdir. Tarixən təhsildə sosial və psixoloji xidmətlər ölkəmizdə əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycanda praktik psixologiya 1980-ci illərdə yaranmağa başlamışdır. Azərbaycanda sosial və psixoloji ideyaların inkişaf tarixi öz dövrünün Əbdül Əlizadə, Əkbər Bayramov, İsa Məmmədov, Muxtar Həməzəyev, Bəxtiyar Əliyev, Ramiz Əliyev, İsfəndiyar Novruzov və başqaları kimi böyük psixoloqlarının adları ilə bağlıdır.

Azərbaycanda psixoloji xidmətlər cəmiyyətin psixoloji inkişafı, o cümlədən sosial müdafiənin təmin edilməsi sahəsində və Azərbaycan qanunvericiliyinə və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq təşkil olunur. Psixoloji xidmətlərin təşkili psixoloqların peşəkarlığına əsaslanır.

Praktik psixologiyanın banisi Ziqmund Freyd hesab edirdi ki, psixoloji təcrübə "təmiz formada" yalnız təhsil və peşəkar işə tətbiq olunmaqla deyil, həm də fundamentaldır. Psixoloji xidmətlərin inkişafı psixoloji cəhətdən sağlam cəmiyyətin inkişafına töhfə verir. Məşhur alman psixoloqu Alfred Adlerə görə, yalnız əhalisinin psixoloji ehtiyaclarına uyğunlaşan cəmiyyət mütərəqqi hesab edilə bilər və yalnız belə bir mühit sosial həyatın inkişafı üçün perspektivli hesab edilə bilər. Buna görə də, psixoloji xidmətlər təhsil sisteminin vacib bir hissəsidir. Freyd nəzəriyyəsinin davamçısı olan Karl Yunq kollektiv şüuraltı nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi və bununla da praktik psixoloqun işinin əhatə dairəsini genişləndirdi [4, s. 133-137].

Psixoloji təcrübə müxtəlif məqsədləri, metodları və formaları əhatə edir. Bunlardan ən vaciblərinə psixoterapiya, psixoloji məsləhətləşmə, psixokorreksiya, psixotreninq, sosial münasibətlərin həlli və digərləri daxildir. Psixoloji təcrübə əqli qüsurlu və ya problemləri olan şəxslərlə, eləcə də pedaqoji cəhətdən laqeyd qalan məktəblilərlə işləməyi əhatə edir. O, həmçinin ünsiyyət peşələrinin nümayəndələri və müxtəlif yaşlarda olan şəxslərlə işləməyə yönəlmişdir. Psixoloji praktikada istifadə olunan bütün metod və texnikaları təsvir etmək mümkün deyil; onların arsenalları daim genişlənir. Psixoloji praktikanın ən tanınmış metodlarının ümumi təsvirini təqdim edəcəyik. Qeyd edirik ki, praktik psixologiya metodlarının mənimsənilməsi xüsusi təlim və hazırlıq formalarını tələb edir.

Psixoloji praktikanın əsas forması psixoterapiyadır və tez-tez bütün təcrübə kimi qəbul edilir. Klinik və şəxs mərkəzli psixoterapiya arasında fərq qoyulur. Klinik psixoterapiya əqli, sinir, psixosomatik və maddə asılılığı pozğunluqları olan şəxslər üçün hərtərəfli terapevtik psixoloji müdaxilədir. Şəxs mərkəzli psixoterapiya xəstələrə sosial mühitləri və öz şəxsiyyətləri ilə münasibətlərini dəyişdirməyə kömək etməyi hədəfləyir. Klinik və şəxs mərkəzli psixoterapiya metodları arasında ciddi bir fərq yoxdur; eyni metodlar hər ikisində uğurla istifadə edilə bilər.

Qrup terapiyası və korreksiya formaları müasir psixoterapiyada ən populyar hala gəlmişdir. Bu qruplar müxtəlif adlarla tanınır, o cümlədən "qrup terapiyası", "psixokorreksiya qrupları", "qarşılaşma qrupları", "təlim qrupları" və digərləri. Psixokorreksiya qrupları, adətən bir lider tərəfindən idarə olunan və şəxsiyyətlərarası araşdırma, şəxsi öyrənmə və inkişaf kimi ortaq məqsədi bölüşən kiçik, müvəqqəti insan qruplarıdır. Qrup terapiyasının fərdi terapiyaya nisbətən potensial üstünlüyü, müəyyən qrup üzvləri ilə ortaq problemləri və ya təcrübələri bölüşən insanlardan rəy və dəstək almaq imkanındır. Qrup qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə başqalarının dəyərləri və ehtiyacları qəbul edilir.

Bir qrupda insanlar qəbul edilmiş və xoş qarşılanmış, etibarlı və etibar edilmiş, qayğı və qayğıya məruz qalmış, kömək edilmiş və kömək edilmiş hiss edirlər. Qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə qrup xaricindəki şəxsiyyətlərarası münasibətlərin həllini asanlaşdırır. Dəstəkləyici və nəzarətli bir

mühitdə insanlar yeni bacarıqlar öyrənə və bərabər tərəfdaşlar arasında fərqli münasibət üslubları ilə təcrübə apara bilirlər.

Qrup qarşılıqlı əlaqələrini müşahidə etməklə, iştirakçılar başqaları ilə eyniləşdirə və qurulmuş emosional əlaqədən öz hisslərini və davranışlarını qiymətləndirmək üçün istifadə edə bilirlər. Mənalı rəylər fərdlərin münasibətlərini və davranışlarını necə qiymətləndirməsinə və özünəinamlarını necə formalaşdırmasına təsir göstərir. Qruplar özünüdərk və özünüqiymətləndirmə prosesini asanlaşdırırlar. Özünüdərk, insan öz güclü və zəif tərəflərini tanıdığı anda başlayır və bu cəhətlər qrup işi zamanı daha yaxşı üzə çıxır .

Praktik psixologiya müasir həyatın müxtəlif sahələrində tələb olunur. Bunlara təhsil (məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər, inkişaf mərkəzləri, universitetlər); səhiyyə; və kadrların işə qəbulu, qiymətləndirilməsi və təlimi üçün insan resursları şöbələri daxildir. Psixoloqlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrində çalışırlar. Bir çox psixoloqun özəl təcrübələri var. Praktiki psixoloqun fəaliyyəti:

- Psixoloji diaqnostika (müsahibələr, müşahidə, test, proyektiv diaqnostik metodların tətbiqi)
- Müxtəlif psixoterapevtik yanaşmalardan (koqnitiv-davranış, psixosanalitik, fenomenoloji, patogenetik) istifadə edərək məsləhət (fərdi və ailə);
- Psixoloji korreksiya;
- Təcili psixoloji yardımın göstərilməsi;
- Psixoloji dəstək;
- Həyat kouçinqi;
- İnkişaf təlimləri və praktik seminarlar;
- Psixoloji təhsil (geniş auditoriya üçün mühazirələr, seminarlar, seminarlar);
- Praktiki psixoloqlar aşağıdakı məsələlərin uğurla həllinə kömək etməklə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verirlər;
- Özünüqiymətləndirmə və özünəinamın artırılması;
- Tükənmənin qarşısının alınması və stressə davamlılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Şəxslərarası münasibətlərin və ünsiyyətin optimallaşdırılması;
- Qorxuların, narahatlığın, depressiv vəziyyətlərin aradan qaldırılması üçün effektiv metodlar;
- Ekzistensial problemlər, mövcudluğun reallığını qəbul etmək;
- Psixoloji sərhədlərin qurulması, öz mövqeyini, baxış bucağını və həyat yolunu müdafiə etmək bacarığı metodları;
- Münaqişə vəziyyətlərinin aradan qaldırılması üçün psixoloji üsullar;
- Daxili şəxsi resurslar və onları idarə etmək bacarığı/

Praktiki psixoloq, konsultant psixoloq və ya ailə psixoloqundan daha geniş bir anlayışdır. Praktiki psixologiya müxtəlif fəaliyyətləri (diaqnostika, məsləhət, müxtəlif əhali qrupları üçün təlim və

seminarların keçirilməsi, psixoloji dəstək və s.) əhatə edir və həmçinin müştərilərlə işləməkdə multimodal texnika və metodların istifadəsini nəzərdə tutur.

Nəticə

Praktik psixologiya insanın daxili dünyası ilə xarici mühit arasındakı tarazlığı bərpa etməyə, şəxsi və sosial problemlərin həllinə, emosional və psixoloji sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş mühüm bir elm sahəsidir. O, yalnız nəzəri biliklərə əsaslanmır, həm də real həyatda tətbiq olunan praktik metod və texnikalarla fərqlənir. Psixoterapiya, məsləhət, psixokorreksiya, qrup terapiyası kimi üsullar vasitəsilə fərdlərin özünüanlama, özünüqiymətləndirmə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərini inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda praktik psixologiyanın formalaşması və inkişafı milli psixoloqların elmi və praktik fəaliyyətləri ilə əlaqədardır və bu sahə müasir dövrdə təhsil, səhiyyə, hüquq, istehsal və digər sosial sahələrdə mühüm rol oynayır. Beləliklə, praktik psixologiya həm fərdin, həm də cəmiyyətin psixoloji rifahının təmin edilməsində əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov E.A., Psixoloji korreksiya işi, Bakı, 2003, 102 s.
2. Ковалева Т.Н. Состояние и перспективы развития психологической службы в системе образования //журн. Психалогия, 2004, № 2, с. 4–8.
3. Fraiberg, Selma H. Psychoanalytic principles in casework with children. New York: Family Service Association of America, 1954. (Pamphlet), 262 p.
4. Wiger D. E. (2005). The psychotherapy documentation primer (2nd ed.). New York: Wiley, 234 p.

**ORTA MƏKTƏBDƏ RUS BÖLMƏSİNDƏ - DÖVLƏT DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ
VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN AŞILANMASI**

Aygül Mədət qızı Çobanova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı,

Bakı şəhəri 24 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi.

XÜLASƏ

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti,dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir.Bu dildə Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin Dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir.Ana dilimiz ,hətta ən çətin zamanlarda belə milli məfkurənin,milli şüurun və milli mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir.Bu gün Azərbaycan dilinin qorunması hər bir vətəndaşın,azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.Hansı dildə təhsil almağımızdan asılı olmayaraq, azərbaycan dilini-dövlət dilini sevməli,hörmətlə yanaşmalı və mükəmməl öyrənməliyik.”...başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin.Xalqın,Millətin,insanın öz Ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz.”Heydər Əliyev.(M.N.Çobanov.Azərbaycan dilinin tətbiqi sahəsinin müasir problemləri,səh.149.)

Rus bölməsində Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı müəllimin əsas vəzifəsi dil öyrətməklə yanaşı, həm də şagirdlərdə vətənpərvərlik Azərbaycançılıq, Azərbaycan dilinə sevgi, milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılması olmalıdır.Çünki rus bölməsində təhsil alan şagirdlərin əksəriyyətinin valideynləri də rus bölməsində təhsil alıb,evdə rusca danışır,əksəriyyəti rus telekanallarını izləyir və rus ədəbiyyatını,folklorunu daha çox öyrənirlər.Hər bir müəllim hər hansı mövzunu tədris edərkən dil bacarıqları ilə yanaşı mövzunu həyatla əlaqələndirməli,aktual olan mövzuya gətirib çıxarmalıdır.Mövzu tədrisə niyə salınıb, şagirdlərə hansı mesajı ötürür.Mövzunun elmi cəhəti ilə yanaşı tərbiyəvi cəhətinə də yönəltmək lazımdır. Bu il ərzində bütün siniflərdə olmalıdır.Proqram üzrə başqa mövzu belə olsa da tapşırıqların icrası zamanı sərbəst iş,yaradıcı iş,təqdimat,inşa yazı,esse və.s. tapşırıqlarla vətənpərvərlik mövzusunə yanaşmaq lazımdır.Məsələn “27 Sentyabr Anım Günü”də və yaxud “8 Noyabr Zəfər günü” ərəfəsində illik proqramdakı mövzunu tədris edib,dərsin bir hissəsini bu mövzulara həsr etmək olar.Bu mövzu hamımıza tanışdır,bütün şagirdlər fəal iştirak edəcək,yazılı tapşırıqları da yaza biləcəklər.Şagirdlərə vurğulamaq lazımdır ki,biz hamımız Azərbaycan vətəndaşıyıq,Azərbaycan tarixini bilmək,tariximizə hörmətlə, sevgi ilə yanaşmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcumuzdur.Vətən-Vətəndaş sevgisini anlayan hər bir şagird,fərqi yoxdur hansı sinif,neçə yaş bu mövzuda danışmağa,yazmağa maraqlı olur.Çünki hamısının ətrafında,tanış,qohum,qonşu şəhidlərimiz,qazlərimiz var.Onlara və ailələrinə sevgimizin,hörmətimizin sonsuz və əvəzsiz olduğu aşılır.Şagirdlər bu tip tapşırıqları yerinə yetirərkən həm Vətənə sevgi,həm də Vətən üçün çalışanlara sevgi və hörmət aşılır.Həmçinin şagirdlərdə təqdim etmək,xatırlamaq,bir-birini dinləmək,araşdırmaq bacarığı formalaşır.

Bütün Azərbaycan dili dərsləri, verilən dil qaydalarını mənimsətməklə yanaşı həm də Azərbaycançılığa, vətənpərvərliyə, vətəndaşlığa, insanlığa, sevgiyə, tərbiyəyə, qayğıya və.s. əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: məktəb, sinif, Azərbaycan dili, vətənpərvərlik, şəhidlər, milli-mənəvi dəyərlər.

GİRİŞ

Orta məktəbdə vətənpərvərliyin aşılması birinci sinifdən başlanmalıdır. Şagirdlərdə vətənə məhəbbət, milli dəyərlərə sədaqət, dövlətə və xalqımıza xidmət hisslərinin formalaşması ilə başlamalıdır. Gənc nəsildə vətənə sevgi, torpağa bağlılıq hisslərini gücləndirmək, milli-mənəvi dəyərləri qorumaq və gələcək nəsillərə ötürməyi aşılamaq biz müəllimlərin başlıca vəzifəsi olmalıdır. Həmçinin dövlət rəmzlərimizə, ana dilimizə, dövlət dilimizə, tariximizə və mədəniyyətimizə hörmət etməyi tərbiyə etmək də əsas məqsədimiz olmalıdır.

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır. Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin Dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ana dilimiz, hətta ən çətin zamanlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün Azərbaycan dilinin qorunması hər bir vətəndaşın, azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Hansı dildə təhsil almağımızdan asılı olmayaraq, azərbaycan dilini-dövlət dilini sevməli, hörmətlə yanaşmalı və mükəmməl öyrənməliyik.”...başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, Millətin, insanın öz Ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz.” Heydər Əliyev.(M.N.Çobanov. Azərbaycan dilinin təbii sahəsinin müasir problemləri.)

Dil hər bir millətin varlığının müəyyən edən əsas atributlardan biridir. Hər bir vətəndaş dilimizin bütün qayda-qanunlarını bilməli, normalarına riayət etməlidir.

Rus bölməsində Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı müəllimin əsas vəzifəsi dil öyrətməklə yanaşı, həm də şagirdlərdə vətənpərvərlik Azərbaycançılıq, Azərbaycan dilinə sevgi, milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılması olmalıdır. Çünki rus bölməsində təhsil alan şagirdlərin əksəriyyətinin valideynləri də rus bölməsində təhsil alıb, evdə rusca danışır, əksəriyyəti rus telekanallarını izləyir və rus ədəbiyyatını, folklorunu daha çox öyrənirlər. Hər bir müəllim hər hansı mövzunu tədris edərkən dil bacarıqları ilə yanaşı mövzunu həyatla əlaqələndirməli, aktual olan mövzuya gətirib çıxarmalıdır. Mövzu tədrisə niyə salınıb, şagirdlərə hansı mesajı ötürür, mövzunun elmi cəhəti ilə yanaşı tərbiyəvi cəhətini də diqqətə yönəltmək lazımdır. Bütün dərslərdə dil, verilən dil qaydalarını mənimsətməklə yanaşı həm də Azərbaycançılığa, vətənpərvərliyə, vətəndaşlığa, insanlığa, sevgiyə, tərbiyəyə, qayğıya və.s. əsaslanmalıdır. Hər hansı bir əlamətdar gün ərəfəsində Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı proqram materialını tədris edəndə bu günə əlaqələndirməyə çalışmaq, tapşırıqları həyatla, respublikamızda baş verən hadisələrlə əlaqələndirməlidir və bu il ərzində bütün siniflərdə olmalıdır. Proqram üzrə başqa mövzu belə olsa da tapşırıqların icrası zamanı sərbəst iş, yaradıcı iş, təqdimat, inşa yazı, esse və.s. tapşırıqlarla vətənpərvərlik mövzusunə yanaşmaq lazımdır. Məsələn “27 Sentyabr Anım Günü”də və yaxud “8 Noyabr Zəfər günü” ərəfəsində illik proqramdakı mövzunu tədris edib, dərsin bir hissəsini bu mövzulara həsr etmək olar. Bu mövzu hamımıza tanışdır, bütün şagirdlər fəal iştirak edəcək, yazılı

tapşırıqları da yaza biləcəklər. Şagirdlərə vurğulamaq lazımdır ki, biz hamımız Azərbaycan vətəndaşıyıq, Azərbaycan tarixini bilmək, tariximizə hörmətlə, sevgi ilə yanaşmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcumuzdur. Vətən-Vətəndaş sevgisini anlayan hər bir şagird, fərqi yoxdur hansı sinif, neçə yaş bu mövzuda danışmağa, yazmağa maraqlı olur. Çünki hamısının ətrafında, tanış, qohum, qonşu şəhidlərimiz, qazilərimiz var. Onlara və ailələrinə sevgimizin, hörmətimizin sonsuz və əvəzsiz olduğu aşılır. Şagirdlər bu tip tapşırıqları yerinə yetirərkən həm Vətənə sevgi, həm də Vətən üçün çalışanlara sevgi və hörmət aşılır. Həmçinin şagirdlərdə təqdim etmək, xatırlamaq, bir-birini dinləmək, araşdırmaq bacarığı formalaşacaq.

Məktəblərdə sinif otaqları şəhidlərin adları ilə adlandırılarda yaxşı nəticə verir. Sinifdə oxuyan şagirdlər sinif otaqları hansı şəhidin adını daşıyırsa onun haqqında məlumat öyrənirlər. Sinif otağının qarşısında həmin şəhidin şəkli asılır. Uşaqlar məktəbdə dəhliz boyu şəhidlərimizin şəkillərini görür və tanıyırlar. Məktəbi bitirən "Şəhid məzunlar" güşəsini yaratmaq, şəkli, tərcümeyi halı, döyüş yolu, şəhidlik zirvəsinə ucaldığı zaman və döyüş haqqında məlumat vermək də yaxşı nəticə verir. Anım Günü, Zəfər Günü və şəhidin doğum günündə, şəhid olduğu günlərdə şagirdlərlə birgə Şəhidlər Xiyabanına və yaxud yaxınlıqda yerləşən abidələrini ziyarət etmək lazımdır. Şəhidlər haqqında danışmaq, onlara həsr edilən şeirlər səsləndirmək, hərbi marş oxumaq şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini yüksəldir. Müəyyən yaş qrupları arasında Vətən, Azərbaycan, Qarabağ, Şəhidlərimiz, Rəşadətli Ordumuz haqqında şeir müsabiqəsi keçirmək də məqsədə uyğundur. Uşaqlar bütün tədbirlərdə demək olar ki, rus dilində çıxış edirlər. Şeir müsabiqəsinə Azərbaycanca qatılmaq onlar üçün də yenilik olur, maraqla iştirak edirlər. İnşallah, esse müsabiqəsi də şagirdlərin yazı bacarığını inkişaf etdirir. Bütün bunlar tədris Azərbaycan dilində olan məktəblərdə yüksək səviyyədə həyata keçirilir. Ancaq rus bölməsində müşahidələrimə əsasən deyə bilərəm ki, çox zəifdir. Ümidvaram ki, pedaqoji fəaliyyətə yeni başlayan müəllimləriniz də bu mövzu da fəal olacaqlar.

Rus bölməsində milli – mənəvi dəyərlərimizi aşılamaq mənə biz müəllimlərin əsas vəzifəsi olmalıdır. Milli bayramlarımız-Novruz bayramı, 31 Dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü, dini bayramlarımız - Qurban bayramı, Ramazan bayramı haqqında da Azərbaycan dili dərslərində bu mövzuların tədrisinə xüsusi diqqət etmək lazımdır.

Həmçinin milli musiqimiz, tarixi abidələrimiz, milli rəqsimiz, milli mətbəximiz və s. mövzularda da tapşırıqların icrası, sərbəst iş, yaradıcı iş zamanı önəm verməyi məqsədə uyğun hesab edirəm.

Vətənpərvərlik mövzusunda tədbirlər, qəhrəmanlıq mövzusunda şeirlər, mahnılar, filmlər və əsərlər gənc nəsillərdə milli ruh yaradır. Şəhidlərimizin, müharibə iştirakçılarının, eləcə də tarixi şəxsiyyətlərimizin həyatı da gənclərimizə örnək olmalıdır.

Rus bölməsində Azərbaycan ədəbiyyatı ayrıca fənn kimi tədris edilmir. Ədəbiyyat dərslərində rus dilində Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələr tədris edilir. Yaxşı olar ki, Azərbaycan dili müəllimləri Azərbaycan dili dərslərində bədii ədəbiyyata da yer ayırsınlar. Məsələn 10-cu sinifdə Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun "Dilim" şeiri tədris edilir. Bu dərs zamanı ana dilinə sevgi, hörmət aşılmalıdır, şagirdlərə vurğulamaq lazımdır ki, onlar da öz ətraflarında digər millətlərin nümayəndələrindən doğma dilimizə, dövlət dilimizə hörmətlə yanaşmağı aşılasınlar. Dilin qorunması xalqın yaşaması deməkdir. Şeiri tədris edilərkən uşaqlara belə bir sualla müraciət etmək lazımdır. Ana dilimizi qorumaq üçün biz nə edirik? Belə bir sual hesab edirəm ki, uşaqları düşündürəcək. Biz özümüz öz dilimizi sevməsək,

öyrənməsək başqa millətlər də laqeyd yanaşacaq. Rus bölməsində təhsil alan hər bir şagird Azərbaycan dilində yaxşı oxuyub - anlamağı bacarsa, bədii nümunələr də oxuyacaq. Bədii ədəbiyyatın oxusu şagirdləri həyata hazırlayır, dilimizə, folklorumuza, tariximizə, milli qəhrəmanlarımıza, adət - ənənələrimizə hörmət etməyi, sevməyi təbliğ edir. Düşünürəm ki, Vətən ,Xalq,Dil,Torpaq sevgisini ancaq biz - azərbaycan dili müəllimləri yox, rus bölməsində işləyən bütün müəllimlər təbliğ etməlidir. Əsasən Azərbaycan dili müəllimləri layihələr, inşa müsabiqəsi, şeir müsabiqəsi, səhnəcik, divar qəzetləri, rəsm sərgisi, Azərbaycan mahnıları , multimedia təqdimatlar və yarışmalar keçirtməlidir.

Dilimiz zəngin imkanlara malikdir. Bütün şagirdlər bu imkanlara yiyələnməli və Azərbaycan dilində fikirlərini dəqiq ifadə etmək bacarığına sahib olmalıdır. Ona görə də praktik məsələlərə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Danışmaq fikrin ifadə edilməsi deyil, bunun üçün uğurlu cümlə qurmaq lazımdır. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti və üslubiyyətə dair biliklərə sahib olmaq vacibdir.”Üslub şifahi nitqdə və yazılı mətndə ifadə olunan məzmunun anlatma açarıdır.Bu açırdan mərhum olanların əməyinin bəhrəsi çox az olar.”(M.N.Çobanov .Azərbaycan dilin tətbiqi sahəsinin müasir problemləri.Bakı -2013.səh.116.)

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı 11 sinifdə “Azərbaycan silahlı qüvvələri” mövzusunun tədrisi də bu gün üçün aktualdır, şagirdlərdə vətənimizə, Ordumuza sevgi, hörmət hissini təbliğ edir. Hərb tariximiz haqqında məlumat verir, bu mövzunu daha geniş keçmək, bizə zəfər yaşadan Rəşadətli Ordumuz haqqında, ikinci Qarabağ müharibəsində göstərdikləri şücaətdən danışmaq, göstərmək məqsədə uyğundur.Milli Qəhrəmanlarımız ,Vətən Müharibəsi Qəhrəmanlarımız haqqında araşdırma aparmaq, təqdimat hazırlamaq çox yaxşı nəticə verir. Dərsləkdə Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Ordum varsa,yurdum var” şeirindən bir hissə verilib. Şeirin oxusundan sonra şeiri bədii qiraət ifadələrinin səsləndirilməsi ilə dinlətmək uşaqlarda bir daha Ordumuza hörmət aşılayır. Bu gün ordumuzun Şuşa şəhərini azad etməsi hərbi tarixində silinməz iz buraxıb. Çətin relyeflə, sıldırım qayaları qalxaraq Şuşa şəhərini erməni işğalçılarından azad etməkləri şəhəri ziyarət edən bütün ziyarətçiləri heyran edir. Ordumuzun qəhrəmanlığından bəhs edən sənədli filmləri, video lentlər göstərmək şagirdlər üçün çox maraqlı olur.

Mahnılar, musiqilər, hərbi marşlar da uşaqların tərbiyəsində,inkişafında müsbət təsir göstərir. Məsələn: sözləri Əli Kəminin,musiqisi Cavanşir Quliyevin olan “Əsgər marşı” şagirdlər tərəfindən həvəslə öyrənilir və oxunur.

Vətən məni yetişdirib

Bu ellərə yolladı,

Bu torpağa qurban deyib

Allaha ismarladı

“Boş oturma ,çalış,-dedi,

-Xidmət etlə Vətənə.

Südüm sənə halal olmaz,

Sən baş əysən düşməne.”

Marş irəli!Marş irəli!

Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri,dönməz geri
Azərbaycan əsgəri!
Yasdığımız Vətən daşı,
Yorğanımız qar olsun.
Biz bu yoldan dönər olsaq
Namus bizə ar olsun!
Nə gözəldir ölmək bizə
Sevimli Vətən üçün
Yanar ürək yurd eşqilə
Daim için-için
Marş irəli! Marş irəli!
Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri,dönməz geri
Azərbaycan əsgəri.

NƏTİCƏ

Vətənpərvərlik təkcə sözlə deyil,əməl və davranışla göstərməlidir. Hər bir insan vətəninə sevməklə yanaşı, onu qorumağa,inkışafına töhfə verməyə çalışmalıdır. Bu proses təkcə məktəblə, müəllimlə, dərs kitabları ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu proses hamımız, hər bir müəllim, ailə tərbiyəsi və cəmiyyətin təsiri ilə tamamlanmalıdır. Çünki biz sadəcə bilik vermirik, şəxsiyyət formalaşdırırıq. Vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunan şagird vətənin gələcəyinə biganə qalmır, onun inkışafı üçün çalışır. Ona görə də hər bir müəllim, valideyn və ictimaiyyət bu hissi daim şagirdlərin qəlbində canlı saxlamağa çalışmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

M.N.Çobanov.Azərbaycan dilinin tətbiqi sahəsinin müasir problemləri.Bakı 2013.

Zəlimxan Yaqub.Seçilmiş əsərləri.2 cildə.Bakı.Şərq-Qərb,2006.

Azərbaycan dili .Dövlət dili.11 sinif.

Azərbaycan dili.Dövlət dili 10 sinif.

Elektron Dərslik Portalı <http://e-derslik.edu.az>.

The Role of Human Capital in Adaptive Organizations

“İnsan Kapitalının Adaptiv Təşkilatlarda Rolu”

Aynur Akhundlu

Western Caspian University, teacher

Abstract

When looking at the history of management, it becomes clear that many of the management methods still applied in enterprises today gained significance at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, with the formation of capitalism and the emergence of the factory system. Factories generated substantial profits from human labor; however, strict control was simultaneously exercised over workers' actions. The central question was how to plan and organize these actions properly in order to make them more efficient.

In the scientific management model, the main focus was placed on the technical aspects of work, whereas the 14 principles proposed by Henri Fayol brought the administrative aspects of management to the forefront and played a significant role in laying the foundations of modern management theory. Over time, it became evident that people resist being treated as resources or “living machines” and do not always carry out assigned tasks mechanically.

In the 20th century, the Hawthorne studies conducted at the Chicago electric plants demonstrated that individuals have needs for moral motivation and that positive human relations directly affect the quality of work. These studies laid the foundations of motivation and human nature theories, opening a new stage in the development of management.

Modern scientific approaches show that socio-economic systems, including organizations, are not simple and fully controllable mechanisms as described by classical theories. A general analysis of the above-mentioned theoretical approaches (classical theory, Fayol's principles, Hawthorne studies) demonstrates that employees should be managed not only through technical indicators but also through factors such as moral motivation, social relations, and adaptation to a changing environment.

To clarify these theoretical conclusions and to explore the perspective of the young generation, a small survey was conducted among bachelor students by the author. The results revealed that for young people — the future workforce — a happy working environment is shaped not only by material provision but also by strong corporate culture and moral values. This, in turn, highlighted the necessity of applying flexible, humanistic, and adaptive approaches rather than strictly classical methods in organizational management.

Key words: Human Capital, Adaptive Organizations, Motivation, Culture, Management

Xülasə

Menecmentin tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, hələ də bir çox müəssisələrdə tətbiq olunan idarəetmə metodları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin formalaşması və fabrik sisteminin yaranması ilə aktuallıq qazanmışdır. Fabriklərdə insanların əməyindən böyük qazanc əldə olunurdu, lakin eyni zamanda onların addımlarına ciddi nəzarət edilərək bu addımların düzgün planlaşdırılması və təşkil edilməsi ilə onları necə daha səmərəli etmək olar sualına cavab axtarıldı.

Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq klassik nəzəriyyənin formalaşması ilə yanaşı, rəşional metodların idarəetmə praktikasında geniş tətbiqi də mühüm rol oynadı. Nəticədə müəssisələrdə iyerarxik struktur və bürokratik idarəetmə modeli meydana gəldi. Klassik nəzəriyyənin banisi sayılan Frederik Vinslou Teylor hesab edirdi ki, insanlar yalnız bir səbəbdən – gəlir əldə etmək üçün işləyirlər.

Elmi idarəetmə modelində əsas diqqət işin texniki tərəflərinə yönəldilmişdisə, Henri Fayolun irəli sürdüyü 14 prinsip idarəetmənin inzibati aspektlərini ön plana çıxardı və bu prinsiplər müasir menecment nəzəriyyəsinin əsasını qoymaqda böyük rol oynadı. Zaman keçdikcə aydın olur ki, insanlar resurs və ya “canlı avtomat” kimi qəbul edilməsinə qarşıdırlar və verilən tapşırıqları da hər zaman mexaniki şəkildə yerinə yetirmirlər.

XX əsrdə Çikaqo elektrik müəssisələrində aparılan Hotorn tədqiqatları göstərdi ki, insanların mənəvi motivasiyaya ehtiyacları vardır və pozitiv insani münasibət işin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu tədqiqatlar motivasiya və insan təbiəti nəzəriyyələrinin əsasını qoyaraq menecmentin inkişafında yeni mərhələ açdı.

Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, sosial-iqtisadi sistemlər, o cümlədən təşkilatlar, klassik nəzəriyyələrin təsvir etdiyi kimi sadə və tam idarə olunan mexanizmlər deyillər.

Yuxarıda göstərilən nəzəri yanaşmaların (klassik nəzəriyyə, Fayol prinsipləri, Hotorn tədqiqatları) ümumi təhlili göstərir ki, işçilərin yalnız texniki göstəricilərlə deyil, həm də mənəvi motivasiya, sosial münasibətlər və dəyişən mühitə adaptasiya kimi amillərlə idarə olunması vacibdir. Bu nəzəri nəticələri dəqiqləşdirmək və gənc nəslin baxış bucağını öyrənmək məqsədilə müəllif tərəfindən bakalavr tələbələri arasında kiçik sorğu keçirilmiş və nəticədə gələcəyin işçi qüvvəsi olan gənclər üçün xoşbəxt iş mühitinin təkcə maddi təminatla deyil, eyni zamanda korporativ mədəniyyət və mənəvi dəyərlərin güclü olması ilə formalaşdığı, bu isə təşkilatların idarəetməsində klassik metodlardan daha çox çevik, humanist və adaptiv yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyini ön plana çıxarmışdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, adaptiv təşkilat, motivasiya, mədəniyyət, idarəetmə

Giriş

Müasir rəqabət mühitində təşkilatların uğuru yalnız maddi resurslardan deyil, insan kapitalından – yəni işçilərin bilik, bacarıq və motivasiyasından birbaşa asılıdır. Keçmişdə menecment nəzəriyyələri insanları daha çox istehsalın mexaniki elementləri kimi görürdüsə, bu gün adaptiv (uyğunlaşa bilən) təşkilatların formalaşması ilə insan kapitalının rolu əsas ön plana çıxır. Adaptiv təşkilatlar çevik qərar qəbulətmə, davamlı öyrənmə və dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə fərqlənir. Belə şəraitdə işçilərin yaradıcılığı, motivasiyası və korporativ dəyərlərə bağlılığı təşkilatın dayanıqlığı üçün həlledici amillə çevrilir. Bu məqalədə idarəetmə tarixinin müxtəlif mərhələlərinə nəzər salınaraq insan kapitalının

adaptiv təşkilatlarda rolu təhlil olunur və dəyişən iş mühitində rəhbərliyin hansı yeni yanaşmalara ehtiyac duyduğu araşdırılır.

Menecmentin tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, hələ də bir çox müəssisələrdə tətbiq olunan idarəetmə metodları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin formalaşması və fabrik sisteminin yaranması ilə aktuallıq qazanmışdır. Fabriklərdə insanların əməyindən böyük qazanc əldə olunurdu, lakin eyni zamanda onların addımlarına ciddi nəzarət edilərək bu addımların düzgün planlaşdırılması və təşkil edilməsi ilə onları necə daha səmərəli etmək olar sualına cavab axtarıldı.

Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq klassik nəzəriyyənin formalaşması ilə yanaşı, rəşional metodların idarəetmə praktikasında geniş tətbiqi də mühüm rol oynadı. Nəticədə müəssisələrdə iyerarxik struktur və bürokratik idarəetmə modeli meydana gəldi. Klassik nəzəriyyənin banisi sayılan Frederik Vinslou Teylorun əsas məqsədi müəssisədə dəqiq araşdırmalar aparmaq, düzgün bacarıq və standartların tətbiqini təmin etmək idi. Teylor hesab edirdi ki, insanlar yalnız bir səbəbdən – gəlir əldə etmək üçün işləyirlər. Buna görə də o, iş prosesinin necə daha səmərəli təşkil oluna biləcəyi, hər bir işçinin addımlarının necə tənzimlənməsinin fayda verə biləcəyi məsələlərinin cavabını axtarırdı. Onun yanaşmasına görə, düzgün hərəkətlərin və onların dəqiq ardıcılıqla yerinə yetirilməsinin nəticəsində hər bir işçinin daha çox iş görməsi mümkün olurdu. Bu artım isə işçilərə əlavə ödənişlərin verilməsi ilə tamamlanırdı.

Elmi idarəetmə modelində əsas diqqət işin texniki tərəflərinə yönəldilmişdisə, Henri Fayolun irəli sürdüyü 14 prinsip idarəetmənin inzibati aspektlərini ön plana çıxardı və bu prinsiplər müasir menecment nəzəriyyəsinin əsasını qoymaqda böyük rol oynadı. Bundan əlavə, inzibati prinsiplər bürokratik müəssisələrin formalaşmasının təməlini təşkil etdi. Bürokratiya anlayışı çox vaxt mənfi çalarda görünəlsə də, əslində şəffaflıq və favoritizmə qarşı zəmanət məqsədini daşıyırdı.

Zaman keçdikcə aydın olur ki, insanlar resurs və ya “canlı avtomat” kimi qəbul edilməsinə qarşıdırlar və verilən tapşırıqları da hər zaman mexaniki şəkildə yerinə yetirmirlər. Qədim yunan filosofu Aristotel qeyd edirdi ki, bütün insanlar rifah və çiçəklənməyə can atırlar. Onun fikrincə, insan üçün rifah və çiçəklənmə potensialının tam inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu yanaşma insan təbiətinin öyrənilməsinin yalnız sosiologiya və psixologiya üçün deyil, həm də idarəetmə elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Müasir korporasiyalar və menecerlər hələ də qədimdən gələn bu yanaşmanı tam tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. İşçilərin idarə edilməsində onların potensialına deyil, daha çox maddi rifahlarına üstünlük verilməsi müasir dövrdə də aktual məsələdir. Aristotelin digər fikri də burada öz təsdiqini tapır: “İnsan rəşional heyvandır və eyni zamanda sosial-siyasi heyvandır.” Bu yanaşmanı təhlil etdikdə aydın olur ki, insanlar bir tərəfdən maddi rifahı artırmağa, digər tərəfdən isə rəşional və kreativ düşüncələri ilə fərqlənməyə meyllidirlər. Məhz bu iki xarakteristikanın qovuşduğu yerdə insan potensialının və yumşaq bacarıqların əhəmiyyəti ön plana çıxır.

XX əsrdə Çikaqo elektrik müəssisələrində aparılan Hotorn tədqiqatları göstərdi ki, insanların mənəvi motivasiyaya ehtiyacları vardır və pozitiv insani münasibət işin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu tədqiqatlar motivasiya və insan təbiəti nəzəriyyələrinin əsasını qoyaraq menecmentin inkişafında yeni mərhələ açdı.

Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, sosial-iqtisadi sistemlər, o cümlədən təşkilatlar, klassik nəzəriyyələrin təsvir etdiyi kimi sadə və tam idarə olunan mexanizmlər deyillər. Ənənəvi yanaşmada təşkilat “maşın” modeli əsasında izah edilir və burada bütün elementlərin qarşılıqlı fəaliyyəti əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Halbuki, son onilliklərdə inkişaf edən xaos nəzəriyyəsi sübut edir ki, müasir təşkilatlar açıq, dinamik və çoxamilli təsirlərin təsiri altında dəyişən mürəkkəb sistemlərdir.

Xaos nəzəriyyəsi təşkilat daxilindəki münasibətlərin tam sabit deyil, çevik və dəyişkən xarakter daşdığını vurğulayır. Bu o deməkdir ki, rəhbərlik klassik idarəetmə modellərində olduğu kimi yalnız sərt qaydalar və sabit strukturlar əsasında fəaliyyət göstərə bilməz. Əksinə, menecerlər dəyişkən mühitin tələblərinə uyğun olaraq daha çox adaptiv davranmalı, müxtəlif ssenarilər nəzərə almalı və gözlənilməz vəziyyətlərə çevik cavab vermək bacarığını inkişaf etdirməlidirlər.

Bununla yanaşı, xaos nəzəriyyəsi idarəetmədə qərar qəbul etmə prosesini də yeni baxımdan şərh edir.

Əgər əvvəlki yanaşmalarda rəhbərlərin əsas məqsədi sabitliyi qorumaq və mexaniki nizamı təmin etmək idisə, müasir şəraitdə onların funksiyası daha çox müxtəliflik içində balans tapmaq, qeyri-müəyyənliyi idarə etmək və davamlı dəyişikliklərə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Bu isə menecerlərdən yüksək analitik düşüncə, çeviklik və alternativ yanaşma bacarıqları tələb edir.

Nəticə.

Nəticə etibarilə, müasir təşkilatların idarə olunması xaos elementlərin inkarı deyil, əksinə, onların konstruktiv şəkildə idarə edilməsi ilə mümkündür. Yəni qeyri-müəyyənlik və gözlənilməzlik təşkilatlar üçün təhlükə olmaqla yanaşı, eyni zamanda inkişaf və yenilənmə üçün mühüm imkanlar da yaradır.

Yuxarıda göstərilən nəzəri yanaşmaların (klassik nəzəriyyə, Fayol prinsipləri, Hotorn tədqiqatları və xaos nəzəriyyəsi) ümumi təhlili göstərir ki, işçilərin yalnız texniki göstəricilərlə deyil, həm də mənəvi motivasiya, sosial münasibətlər və dəyişən mühitə adaptasiya kimi amillərlə idarə olunması vacibdir. Bu nəzəri nəticələri dəqiqləşdirmək və gənc nəslin baxış bucağını öyrənmək məqsədilə müəllif tərəfindən bakalavr tələbələri arasında kiçik sorğu keçirilmişdir.

Sorğunun əsas sualı belə olmuşdur:

“İş yerində özünü xoşbəxt hiss etməyinizə hansı amillər təsir göstərir?”

Sorğunun nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1. Korporativ mədəniyyətin rolu – tələbələrin böyük əksəriyyəti üçün xoşbəxtlik mənbəyi əməkdaşlıq, komanda ruhu, qarşılıqlı hörmət və ədalətli münasibətlərdir.
2. Mənəvi amillərin üstünlüyü – tələbələr daha çox iş mühitində insani dəyərlərin, şəffaflığın və düzgün münasibətin önəmli olduğunu vurğulamışlar.
3. Maddi faktorların ikincili rolu – maaş, bonus və karyera artımı əhəmiyyətli görünə də, əsas motivasiya elementi kimi ikinci sırada qeyd edilmişdir.

Bu nəticələr Hotorn tədqiqatlarının və müasir motivasiya nəzəriyyələrinin tapıntılarını bir daha təsdiqləyir.

Yəni, insanları yalnız “mexaniki” qaydada idarə etmək mümkün deyil; onların sosial mühitə, hörmətə və mənəvi dəyərlərə ehtiyacları daha güclüdür.

Beləliklə, tələbələrin baxışları göstərir ki, gələcəyin işçi qüvvəsi olan gənclər üçün xoşbəxt iş mühiti təkcə maddi təminatla deyil, eyni zamanda korporativ mədəniyyət və mənəvi dəyərlərin güclü olması ilə formalaşır. Bu işə təşkilatların idarəetməsində klassik metodlardan daha çox çevik, humanist və adaptiv yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyini ön plana çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Taylor, F. W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper & Brothers.
2. Mayo, E. (1933). *The Human Problems of an Industrial Civilization*. New York: Macmillan.
3. Millerd, P. (2022). *Integrating Chaos: Building Resilient Organizations with Chaos Theory*.
4. Deloitte (2025). *Deloitte Global Gen Z & Millennial Survey*.
5. Rallo, M., və s. (2024). *Human Capital as a Competitive Advantage*.
6. Bulut, Ş. (2023). *Sağlık Yönetimi ve Beşeri Sermaye İlişkisi*. Ankara: Özgür Yayınları.

HAQQIN SƏSİ...

Aytəkin Mehmanqızı,

Şairə, yazıçı, M.Ş.Vazeh

adına Kitabxananın Fəxri oxucusu

(cənab Prezidentimizə ithaf)

Həyat çox qəribədir...

Hər bir insanın özünəməxsus həyat yolu olur. Bəzi insanların həyat yolu digərlərindən daha ağır, daha məsuliyyətli olur. Belə insanların yükünün ağırlığı həyatda başqalarına kənardan həsəd doğuracaq qədər asan gəlsə də, onun nələr çəkdiyini, nələrdən keçdiyini, çiynlərinə düşən yükün ağırlığının həcmi, böyüklüyünü hər insan anlamaz, dərk etmər.

İlham Heydər oğlu Əliyev...

Belə insanlar biz yatan zaman gərgin gecələr keçirər, öhdəsinə düşən məsuliyyətin ağırlığından onların gözlərinə yuxu getmər, dinclik nədir bilməzlər və bütün bunlara baxmayaraq, öz çiynlərinə düşən yükü tam məsuliyyəti ilə daşımağı bacarırlar. Onların sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır.

Mən bir yazar kimi, şairə kimi çiynlərində daşdığı ağır yükü məsuliyyətlə, əzmlə, hünər və rəşadətlə daşıyan, kiçik vətəni böyük ölkə kimi dünyaya tərənnüm edən, hər bir çətinliklərdən xalqı ilə bərabər, göydə Allahın köməkliyi ilə qalib gəlməyi bacaran əziz və hörmətli prezidentimiz İlham Heydər oğlu Əliyevdən yazmağı özümə borc və eyni zamanda fəxr bilirəm. Sanıram ki, bu ölkədə yaşayıb, bu ölkənin çörəyini yeyirəmsə, havasını uduramsa, bu gözəl insanın vətənimin rifahı, azadlığı naminə gördüyü işlərdən yazmalıyam. Ölkəmizin keçmiş Sovet məkanındakı 15 respublikalar arasındakı inkişafını, qələbəmizi bu gün bizə yaşadan, dünyada qürurla adı çəkə biləcəyimiz, haqqı danılmaz olan əziz prezidentimiz haqda yazmaq mənə asandır. Bu gün bizim Prezidentimiz bizim qürur mənbəyimizdir. Şəxsən mən bir azəri övladı kimi, şairə kimi belə bir prezidentimizin olduğuna çox sevinirəm, ona və onu sevənlərə gözəl Allahımızdan möhkəm can sağlığı, aydın səma və xoş gələcək arzu edirəm.

Çoxlarına asan gələn, lakin həqiqətdə isə yükünün ağırlığının həcmi dərk olunmaz dərəcədə ağır olan və bu yükü çiynlərində əzmlə daşıyan, haqsız şəkildə daxili və xarici təzyiqlərə məruz qalmasına baxmayaraq, rəşadətlə, qürurla, əzmlə işinin öhdəsindən gələ bilən əziz prezidentimizin haqqı hər birimizin çiynlərində var və bu danılmazdır.

Əgər nəzərə alsaq ki, Azərbaycan kiçik bir dövlətdir və onun düşmənləri çoxdur, deməli Azərbaycanı bu şəkildə idarə etməyin, dünyaya tanıtmayın və 30 illik əsarətdən qurtarmağın nə dərəcədə çətin, nə dərəcədə ağır olduğunu dərk etmək çox da çətin olmaz. Bütün bunların öhdəsindən İlham Əliyev göydə Allahın, yerdə öz savadının, dərin zəkasının, dünyagörüşünün, rəşadətinin, əzminin və öz xalqına olan sevgi və etibarının sayəsində gələ bilir.

Bəli, mən onun hakimiyyətə gəldiyi dövrdən tam bu günkü günədək vətənimizin inkişafı naminə etdiyi işlərin ölçüsünün böyüklüyünü, Moskvada 11 il yaşayıb vətənə qayıtdıqdan sonra gördüm, canlı

şahidi oldum. Buna görə də mən öz prezidentimizlə qürur duyuram. Bir atalar sözü var, səhv etmirəmsə, fransızlarındır: “Üç şeyin qarşısını almaq olmaz, Günəşin, Ayın və bir də haqqın...”. Haqqı danılmaz olan şəhidlərimizlə, qazilərimizlə birgə bizi 30 illik erməni əsarətindən qurtaran, hər bir şəhid əbədiyyətə qovuşanda, onların əzizləri ilə birgə ürəyi qan ağlayan göydə Allaha, yerdə xalqına güvənən bu insanın haqqı danılmazdır. Bunu bizə Allah da bağışlamaz. Biz isti evlərimizdə oturub Putini, Paşinyanı televiziya vasitəsilə görəndə nə qədər əsəb, həyəcan, gərginlik keçirirdiksə, bir anlıq düşünün, təsəvvür edin ki, İlham Əliyev, bizim prezidentimiz belə insanlarla canlı ünsiyyətdə, gərgin görüşlərdə, gərgin ünsiyyətdə nə qədər həyəcan, əsəb, gərginlik yaşamışdır. Paşinyanla, Putinlə və bizi sevməyən digər ölkələrin rəhbərləri ilə belə gərgin görüşləri mən döyüş meydançası adlandırıram və belə döyüş meydançalarından qalib çıxan sərkərdəni uca Allahımızın bizə verdiyi lütfü adlandıрмаğı bir şairə kimi, elqızı kimi, vətən övladı kimi özümə borc bilirəm. İlham Əliyev bizə məhz Allahın lütfüdür. Bu arada, öz sözlərimlə desəm:

*Allahın lütfüdür bəzi insanlar,
Tanrıdan hədiyyə gələrlər onlar.
Arifin qədrini arıflar anlar,
Təəssüf ki, azdırlar arif adamlar...*

Şeirimdən yenə bir misra yadıma düşdü:

*İnsan xoşbəxtliyin nankoru olur,
Səadət gələndə gözü kor olur.*

Mən bir el qızı kimi prezidentimizlə qürur duyur və eyni zamanda xalqımızı bu insanın gördüyü işlərin böyüklüyünün həcmi dərk etməyə səsləyirəm. Xalqımızı, vətənimizi sevirəm, prezidentimizə isə ordumuzla birgə bu qələbəni bizlərə yaşatdığına görə, bizi başı aşağı gəzməkdən xilas etdiyinə görə uca Allahdan can sağlığı, uzun ömür və gələcək işlərində uğurlar arzu edirəm. Tanrı qoy yar olsun hər zaman sizə. Çətin və məsuliyyətli işlərinizdə yollarınız hər zaman açıq olsun. Sizi şairə kimi şeirlə təbrik etməyi özümə borc bilirəm.

Prezidentimiz İlham Əliyevə ithaf edirəm...

Qələmimi alıb bu gün əlimə,
Ürək sözlərimi deyirəm sizə.
Bizim qürur yeri, həm də fəxrimiz,

Heydər oğlu İlham prezidentimiz!
Təbrik göndərirəm xalqım adından,
Ey dahi şəxsiyyət, ey müdrik insan.
Sizə yüz il ömür arzulayıram,
Sizi xalqımızın fəxri sanıram.
Yaxşı ki, varsınız ey gözəl insan,
Çox aqıl xəlv etmiş sizi Yaradan.
Həm dahi şəxsiyyət, həm gözəl insan,
Sizinlə fəxr edir bütün Azərbaycan.
Olmasaydı siz tək dahi bir insan,
Qalib olardımı heç Azərbaycan?!
Ey dahi şəxsiyyət, ey müdrik insan,
Ey dahi şəxsiyyət, Əliyev İlham!

Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevə dərin hörmət və ehtiramla,

**AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN ÖLKƏNİN SOSIAL-
İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU**

**The Role of International Economic Relations of Azerbaijan in the Socio-Economic Development
of the Country**

**Роль международных экономических связей Азербайджана в социально-экономическом
развитии страны**

Prof. Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə.

Məlumdur ki, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı onun qurduğu beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdən çox asılıdır. Odur, bu sahədə tədqiqatların aparılması böyük təcrübə əhəmiyyətinə malikdir. Məqalədə Azərbaycanın inkişafında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin zəruriliyi əsaslandırılmış və bu sahədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü strategiya haqqında qısa məlumat verilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından hesab olunan müxtəlif xarici ölkələrlə ticarət fəaliyyətinin Azərbaycanda mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, xarici ticarət, ixrac, iqtisadiyyat, integrasiya

Резюме

Известно, что всестороннее развитие Азербайджана во многом зависит от установленных им международных экономических связей. Поэтому проведение исследований в этой области имеет большое практическое значение. В статье обосновывается необходимость международных экономических связей в развитии Азербайджана и дается краткая информация о стратегии, реализуемой великим лидером Гейдаром Алиевым в этой области. Рассмотрено современное состояние торговой деятельности Азербайджана с различными зарубежными странами, которая считается одной из основных форм международных экономических связей.

Ключевые слова: международные экономические отношения, внешняя торговля, экспорт, экономика, интеграция

Abstract

It is known that the comprehensive development of Azerbaijan is highly dependent on the international economic relations established by it. Therefore, conducting research in this field is of great practical importance. In the article, the necessity of international economic relations in the development of Azerbaijan is justified and brief information is given about the strategy implemented by Great Leader Heydar Aliyev in this field. The current state of trade activity in Azerbaijan with various foreign countries, which is considered one of the main forms of international economic relations, has been reviewed.

Key words: international economic relations, foreign trade, export, economics, integration

GİRİŞ

İstənilən dövlətin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələr (BİƏ) önəmli rol oynayan amillərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının təşkili, xarici ticarət əlaqələrinin qurulması, ixrac potensialının artırılması və bu proseslərdən səmərəli istifadə edilməsi ölkənin qarşısında duran mühüm iqtisadi problemlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa etdikdən sonra BİƏ-ləri daha da genişləndirmək və dərinləşdirməklə ölkənin hərtərəfli inkişafı üçün yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Hələ Azərbaycanın müstəqilliyinin qazanıldığı ilk illərdə bu zərurəti dərk edən Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkənin dünyanın müxtəlif ölkələri ilə sıx integrasiyasını öz siyasət kursunda əsas götürmüşdür. Ulu Öndərin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtması ilə qədim Qafqazın bu bölgəsində yeni siyasi dövr, yeni düşüncə mərhələsi başlandı. Məhz bu yeni dövr Azərbaycanın XXI əsrdə hüquqi və demokratik dövlət adlandırılmasına zəmin yaratdı.

“Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr.

Azərbaycan müstəqilliyini qazanmamışdan əvvəl keçmiş Sovetlər İttifaqının üzvü olduğu üçün onun BİƏ-ləri sovet dövlətinin nəzarətində idi və ticarət əməliyyatları əsasən həmin ittifaqın üzvü olan ölkələrlə aparılırdı. Müstəqilliyin əldə olunması ilə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafı üçün yeni imkanlar yaranmağa başladı, bu sahədə uğurla aparılan iqtisadi islahatlarla dünyanın bir çox ölkələri ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə start verildi. Bu əlaqələrin genişləndirilməsi Ulu Öndərimiz adı ilə bağlıdır. Məhz onun cəsarətli addımı ilə “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanmasına nail olundu ki, bununla ölkənin BİƏ-lərinin genişləndirilməsinə başlanılmışdı [6, s.127].

Məlumdur ki, Azərbaycan karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin və bu baxımdan dünyanın bir çox ölkələrinin diqqətinin özünə cəlb edən ölkədir. Məhz bu ehtiyatların istismarı dünyanın siyasi və iqtisadi güc mərkəzlərinin və digər qabaqcıl dövlətlərin diqqət mərkəzində olduğundan, bu, sözügedən müqavilənin bağlanması üçün ilkin şərtləri çətinləşdirmiş, həmin mərkəzlər və ölkələr arasında maraqların toqquşmasına səbəb olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan gənc olduğundan və çətin sınaqlarla üzləşdiyindən köhnəlmiş neft-qaz sənayesini bərpa etmək, müasir tələblərə uyğun neft və qaz hasil etmək üçün çox uzun illər gözləməli idi. Lakin xarici neft şirkətlərini Azərbaycana dəvət etmək yolunu seçən Heydər Əliyevin cəsarətli və uzaqgörən siyasəti sayəsində həmin xarici şirkətlərlə danışıqlara başlandı və bu danışıqların sonu “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə nəticələndi [3, s.556]

Qısa müddətdə Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsindəki neft yataqlarının işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan sazişin imzalanması ölkənin BİƏ-lərinin genişləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə öz bəhrəsini verməyə başlamaqla bərabər, azad bazar iqtisadiyyatı üçün zəruri hüquqi bazanın yaradılmasına, dövlət əmlakının geniş miqyasda özəlləşdirilməsinə başlandı, torpaq islahatı aparıldı və digər tədbirlər görüldü.

H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan BTC neft kəməri və BTƏ qaz kəməri kimi layihələrin fəal iştirakçısı və təşəbbüskarına çevrildi. Müstəqil Azərbaycan dünya miqyaslı layihələrə, məsələn, qədim Böyük İpək Yolunun bərpası, BTQ dəmir yolunun tikintisi layihələrinə öz möhürünü vurmaı

H.Əliyevin əməyinin nəticəsidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan parlamenti tərəfindən 1997-ci il iyunun 27-də keçirilən iclasda H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı gününün Milli Qurtuluş Günü elan edilməsi haqqında qərar qəbul edilib.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtması ilə xarici siyasətində yeni dövr başlandı. Azərbaycanın müasir xarici siyasəti daxili siyasi sabitliyi təmin etmək, dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirmək, beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmək üçün bu əlaqələrdən maksimum və səmərəli istifadə etmək məqsədini güdür.

1993-cü il oktyabrın 10-da Ulu Öndər andıçmə mərasimindəki nitqində ölkənin xarici siyasətinin rolunu vurğulayaraq demişdir: “Respublikanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri də səriştəli xarici siyasətdir ki, bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki maraqlarını qorumağa imkan verir” [8].

Ulu Öndərin gərgin əməyi nəticəsində 1995-ci ildən etibarən Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə BİƏ-lərinin dinamikası müsbət istiqamətdə dəyişmiş, onların coğrafiyası get-gedə genişlənməyə başlamışdır. Bütövlükdə, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası qonşu və dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin artmasına yeni təkan vermişdir. Dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə çoxsaylı qanunlar və bir sıra normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Azərbaycanın xarici ticarətlə bağlı qanunvericiliyinin formalaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsi ölkənin BİƏ-lərinin genişlənməsinə imkanlar yaratmışdır. Xarici iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən və reallaşdıran orqanlar yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin dünya dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafına yönəlmiş xarici siyasət kursunun davam etdirilməsinin Azərbaycanın bu sahədə əsas məqsədlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas var. Bu xarici siyasət xətti Azərbaycanın yeni əsrdə dinamik inkişafı və tərəqqisi üçün imkan və şərait yaradır. Hazırda bu siyasət həm də Azərbaycan tarixində Qarabağın erməni vandallarının işğalından azad olunması ilə yeni səhifə açan İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir və onun rəhbərliyi altında Azərbaycan dövlətinin BİƏ-lər kontekstində reallaşdırdığı müasir xarici ticarət siyasəti öz bəhrəsini verməkdədir.

“Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və nəticələr

Heydər Əliyev ideyalarına əsaslanan Azərbaycan və onun prezidenti yüksək səviyyədə əldə etdiyi uğurlarla dünyanı heyran edir. Ümumiyyətlə, bu gün mübariz keyfiyyətlərə malik olan, azadlıq və müstəqillik yolunda bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gərən Azərbaycan xalqı Heydər Əliyev siyasi məktəbinin davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə öz şanlı tarixinə yeni və ən parlaq səhifələrdən birini yazır.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini diqqət mərkəzində saxlayan Prezident İlham Əliyev hələ 29 dekabr 2012-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin həm daxili, həm də ixrac yönümlü tələbatın ödənilməsi istiqamətində qurulmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur [2, s. 1].

Son illər ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində fəallıq artmaqdadır. Azərbaycan dünya dövlətlərinin böyük əksəriyyəti, eləcə də beynəlxalq iqtisadi birliklər, assosiasiyalar və təşkilatlarla iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirir.

Bu gün Azərbaycanın BİÖ-lərinin əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri müstəqilliyinin və suverenliyinin daha da möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş ölkə kimi xarici siyasətin dərinləşdirilməsi və milli maraqlarının qorunmasıdır. Bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan beynəlxalq əlaqələrinin coğrafiyasını xeyli genişləndirmiş, dünya miqyasında daha çox görünən və hörmət edilən ölkələrdən birinə çevrilmiş, həmçinin xarici siyasətlə bağlı hədəflərini getdikcə təkmilləşdirməkdədir. Azərbaycan dünyanın demək olan bütün qitələrində özünün diplomatik nümayəndəliklərini açmışdır. İki və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması, ən yüksək səviyyədə qarşılıqlı səfərlər, dünya forumlarında və beynəlxalq konfranslarda iştirak ölkənin gündəlik həyatının tərkib hissəsinə çevrilib. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Xarici siyasətimiz bütün sahələrdə uğurludur, biz bu istiqamətdə fəaliyyətimizi bundan sonra da davam etdirəcəyik və bu siyasətdə daim fəallıq göstərməliyik [4, s.51].

Məlumdur ki, BİÖ-lərin əsas formaları xarici ticarəti, kapital miqrasiyası, elmi-texniki əməkdaşlıq, əmək miqrasiyası, valyuta münasibətləridir. BİÖ-lərin ən inkişaf etmiş forması xarici ticarətdir. Müasir şəraitdə ölkənin dünya ticarətində fəal iştirakı mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə, dünyanın elm və texnologiya sahəsindəki nailiyyətlərinə qoşulmağa, iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulmasını daha qısa müddətdə reallaşdırmağa imkan verir. Odur ki, Azərbaycan üçün dünya ticarətində iştirak xüsusi önəm daşıyır.

İstənilən xarici siyasətin əsasını ölkənin iqtisadi və ticarət əlaqələri təşkil edir. Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi mövqeyindən və malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə hesabına, beynəlxalq integrasiya birliklərinin və iqtisadi təşkilatların fəal iştirakçısı olmaqla, ölkənin iqtisadi inkişafı və beynəlxalq ticarəti sahəsində öz maraqlarının təşviqinə yönəlmiş çoxvektorlu xarici siyasət kursunu ardıcıl olaraq reallaşdırır.

Hazırda Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və sahibkarların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışı üçün azad sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi, investisiyaların təşviqi ilə bağlı tədbirlərin sürətləndirilməsi, məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və bu istiqamətlərdə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi zəruridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixində təsdiq etdiyi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektoru üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Fərmanı yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrdə tədbirlərin reallaşdırılmasında önəmli rol oynayacaqdır. Həmin strateji yol xəritəsində qeyri-neft sektorunun ardıcıl və rəqabətə davamlı inkişafı Azərbaycanda dövlət iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətindən və ölkənin ixrac potensialının artırılması ilə BİÖ-lərinin inkişafına töhvə verəcəyi qeyd olunur [5].

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadiyyat ciddi sınaqlarla üzləşmişdi. Ölkə iqtisadiyyatının əsasən idxaldan asılı vəziyyətdə olması, keçmiş planlı iqtisadiyyat modelindən bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri və qeyri-sabit sosial-iqtisadi şərait inkişafın qarşısını alırdı. Bu dövrdə sənaye və kənd təsərrüfatı kimi strateji sahələrdə tənəzzül müşahidə olunurdu. Lakin zaman keçdikcə reallaşdırılan iqtisadi islahatlar, xüsusilə də xarici investisiyaların cəlb olunması və neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində vəziyyət önəmli dərəcədə dəyişdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın iqtisadi siyasəti tədricən idxaldan asılılıqdan ixrac yönümlü, rəqabətqabiliyyətli və açıq iqtisadi modelə doğru dəyişmişdir. Xarici ticarətin dinamik inkişafı və ölkənin global bazarda fəal iştirakı bu strategiyanın uğurla reallaşdırıldığını göstərir.

Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətləri xarakterizə edən aşağıdakı amillər var:

1. Ölkə bazar iqtisadiyyatının formalaşması dövründə yaşayır.
2. Təbii ehtiyatlarla zəngindir.
3. Neft ixracatçısıdır.
4. Coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşir və s [7, s.58].

Bu amillər respublikanın xarici ticarət strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərmişdir. Fikrimizcə, gələcək illərdə də bu amillərin müsbət təsiri nəzərə alınmaqla ölkənin BİƏ-lərinin tənzimlənməsi prosesləri təkmilləşdirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, son illər neft amili xarici ticarət dövriyyəsində ixracın xüsusi çəkisinin artmasında və onun dinamik artımında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın ixrac potensialından istifadənin artırılmasında və onun tənzimlənməsində beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri müstəsna rol oynayır.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı xüsusi rol oynayır. Prezidentin 2011-ci il 21 dekabr tarixli Fərmanı ilə yaradılan bu böyük sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində neft-kimya sənaye sahəsi üzrə istehsal etdiyi məhsullar daxili tələbatı ödəməklə yanaşı xarici ölkələrə də ixrac edilir.

2023-cü ilin oktyabrın 23-də ölkə başçısı İlham Əliyevin Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında yeni sənaye məhsulu istehsal edən müəssisələrin açılışında iştirak etmişdir. Azərbaycanın sənaye potensialında Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının xüsusi yeri var. İstehsala başladığı ilk gündən “ Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidentləri tərəfindən ümumilikdə 9,5 milyard manatlıq məhsul satışı həyata keçirilib ki, onun da 3,3 milyard manatdan çox hissəsi - təqribən 35 faizi ixracın payına düşür. Sənaye parkında 2023-cü ilin 9 ayında 2,1 milyard manatlıq məhsul istehsal edilib ki, bunun da 674,4 milyon manatlıq hissəsi ixrac olunub” [9]. Hesab edirik ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rolu gələcəkdə daha da artacaq.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda bütün sahələr kimi sənayenin yeni sahələrinin yaranması və inkişafı dövlət başçısının daim diqqət mərkəzindədir.

NƏTİCƏ

2024-cü il üçün olan rəsmi statistik göstəricilər bu inkişafın nəticələrini aydın şəkildə əks etdirir. Azərbaycan artıq 180-dən artıq ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri saxlayır və bu da ölkənin global iqtisadi sistemdə fəal iştirakını göstərir. Xarici ticarət dövriyyəsinin 1995-ci illə müqayisədə 36,3 dəfə artması, idxalın 31,5, ixracın isə 41,3 dəfə yüksəlməsi iqtisadi potensialın ciddi şəkildə artdığını təsdiqləyir. Bu artım yalnız rəqəmlərin böyüməsi deyil, həmçinin ticarət tərəfdaşlarının şaxələndirilməsi və ixrac strukturunun təkmilləşməsi ilə də müşayiət olunur.

Ticarət əlaqələrinin coğrafi baxımdan genişlənməsi də diqqət çəkir. 2024-cü ildə Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşı İtaliya olmuşdur və bu ölkə ilə aparılan ticarət əməliyyatları ümumi dövriyyənin təxminən dördə birini - 23,9%-ni təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən neft və neft məhsullarının ixracı ilə əlaqələndirilir. Türkiyə ilə ticarət dövriyyəsinin payı 12,9%, Rusiya ilə isə 10,1% olub ki, bu da regional və tarixi əlaqələrin iqtisadi əməkdaşlığa da güclü təsir göstərdiyini sübut edir [1;8].

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin başladığı işin onun davamçısı olan İlham Əliyev tərəfindən uğurla və səmərəli əsaslarla davam etdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, gələcəyə inamla addımlayan Azərbaycan XXI əsrdə daha yüksək zirvələr fəth edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2022, 725 s.
2. Bayramov Ə., Prezident İlham Əliyev: Əsas məqsədimiz Azərbaycanı güclü sənaye ölkəsinə çevirmək üçün bütün imkanlardan istifadə etməkdir. Xalq qəzeti, 27 iyul 2014. Səh.1
3. Kərimli İ.A., Quliyev A.A. Beynəlxalq iqtisadiyyata qovuşmaq yolunun başlanğıcı: Ulu Öndərin cəsarətli kursunun uğurları. "Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər" mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2021. s.556-561
4. Məmmədyarov E. Azərbaycanın xarici siyasəti: təsir edən amillər və priortetlər. "Diplomatiya aləmi", 2009, №23, s.50-54.
5. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektoru üzrə Strateji Yol Xəritə"lərinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 6 dekabr 2016
6. Rəhimova A. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri. İpək yolu, №.1, 2018, s.119-128
7. Рзаев, М. А. Р. Международные интеграционные торговые связи Азербайджана / М. А. Р. Рзаев // Наука, техника и образование. – 2020. – № 11(75). – С. 57-63
8. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2017_1747.htm
9. <https://xalqqazeti.az/az/resmi-xronika/145098-prezident-ilham-eliyev-sumqayit-kimya>

QALİB XALQIN QALİB LİDERİ

Baxşiyeva Sevinc Soltanmecid qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Universitetinin Şamaxı filialı

Əliyeva Mehparə Məmməd qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Universitetinin Şamaxı filialı

Xülasə.

Azərbaycanı möhtəşəm qələbələrə aparan İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən güclü iqtisadiyyat, güclü dövlət modelinə üstünlük verib. İqtisadiyyatda rəşional hesablamalar, dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin gündən-günə artması, daxildə davamlı sabitliyin bərqarar olması, xalqın öz prezidenti ətrafında sıx birliyi ölkəmizlə iqtisadi-siyasi-hərbi əlaqələrinin daha da genişlənməsinə öz töhfəsini verdi.

Açar sözlər: müharibə, sülh, ordu, münaqişə, qalibiyyət.

Giriş.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ölkəmiz bir çox sınaqlardan keçdi. 1990-cı illərin əvvəllərində dövlətçiliyimizin təməlləri zəif idi, ordu nizamsız idi, siyasi xaos hökm sürürdü. Lakin ulu öndər **Heydər Əliyev**in hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan parçalanmaqdan xilas oldu, dövlətçiliyimizin əsası möhkəmləndi. Məhz o dövrdə qoyulan strateji kurs gələcək Qələbənin ideoloji və siyasi bünövrəsini yaratdı.

Bu siyasi kursu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildən başlayaraq müasir, qüdrətli və milli maraqlara əsaslanan dövlət modeli formalaşdırdı. O, ölkəni güclü orduya, dayanıqlı iqtisadiyyata və vətəndaş həmrəyliyinə malik bir dövlətə çevirdi. İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan yalnız regionda deyil, beynəlxalq arenada da söz sahibi olan bir ölkəyə çevrildi. (Azərbaycan qəzeti. 1 sentyabr 2021-ci il)

İlham Əliyev müharibə günlərində həm döyüş meydanında, həm diplomatik arenada, həm də informasiya cəbhəsində özünü əsl Sərkərdə kimi göstərdi. Onun “Qarabağ Azərbaycandır!” kəlamı təkcə bir şüar deyil, xalqın qəlbində min illər boyu yanan ümidin gerçəkləşməsi idi.

44 gün ərzində işğal altında olan torpaqlar azad edildi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu. Bu qələbə təkcə hərbi deyil, mənəvi qələbə idi – məğrur xalqın öz haqqını öz gücü ilə bərpa etməsi idi.

Qələbəni doğuran əsas amil Liderlə Xalqın birliyi idi. Azərbaycan xalqı Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşdi. Bu birliyin kökündə etimad, sevgi və Vətənə sədaqət dayanırdı. Müharibə günlərində hər bir vətəndaş cəbhəçi idi – biri döyüşdə, biri informasiya məkanında, digəri arxa cəbhədə əsgərlərə dayaq olurdu.

Prezidentin hər bir çıxışı, hər bir müsahibəsi xalqda ruh yüksəkliyi yaradır, qələbəyə olan inamı artırır. İlham Əliyevin qətiyyətli, emosiyasız, amma inam dolu danışığı bütün dünyaya göstərdi ki, bu xalqın iradəsini heç kim sındıra bilməz.

Nəyi necə və nə zaman, dəqiqliklə etməyi bacarmaq xüsusiyyəti hər dövlət başçısına nəsib olan xoşbəxtlik deyil. Bu cəhətdən Azərbaycan xalqı bəxti gətirmiş xalq hesab edilə bilər. Prezident İlham Əliyev siyasətdə pragmatik, iqtisadiyyatda rəşional, hərbi və dövlət idarəetməsində qətiyyəti və prinsipiallığı ilə zamana öz möhrünü vuran nadir siyasət və dövlət xadimlərindəndir. (Azərbaycan qəzeti. 1 sentyabr 2021-ci il)

Müasir dövrdə Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda əsas söz sahibi olan dövlət kimi çətin və mürəkkəb geosiyasi şəraitdə müstəqil xarici siyasət həyata keçirən, şərtlə danışılan yox, şərtləri diktə edən, dünyanın geosiyasetinin müəyyənəşməsində rolu və iştirakçısı olan dövlətdir.

Qələbədən sonrakı dövrdə ölkə qarşısında yeni vəzifələr meydana çıxdı. Prezident İlham Əliyev “Böyük Qayıdış” proqramını həyata keçirməyə başladı. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarında genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işləri aparılır. Yeni şəhərlər, yollar, hava limanları salınır, minalardan təmizlənen torpaqlara həyat qayıdır.

Bu proses təkcə fiziki bərpa deyil, həm də milli ruhun dirçəlişidir. Bu torpaqlarda artıq Qalib Xalqın Qalib Liderinin qurduğu yeni həyat başlanır. Qarabağda dalğalanan üçrəngli bayraq Azərbaycan dövlətinin əbədi Qələbəsinin simvoluna çevrilmişdir.

İlham Əliyev dövlət başçısı kimi qətiyyət, uzaqgörənlik və milli məsuliyyət keyfiyyətlərini özündə birləşdirən nadir liderlərdəndir. Onun siyasəti realistdir, məqsədyönlüdür və milli maraqlara söykənir.

- **Daxili siyasətdə** – sabitlik, sosial rifah və inkişaf təmin olunub.
- **Xarici siyasətdə** – balanslı və müstəqil xətt yürüdüldü.
- **Hərbi sahədə** – Azərbaycan Ordusu regionun ən güclü ordularından birinə çevrilib.
- **İdeoloji sahədə** – milli kimlik, vətənpərvərlik və dövlətə sədaqət ideyaları möhkəmlənib.

Bu keyfiyyətlər İlham Əliyevi təkcə Qalib Lider deyil, həm də milli birliyin, dövlətçilik düşüncəsinin simvoluna çevirib

Siyasi kataklizmlər baş verdiyi, dünyada siyasi-hərbi qütbləşmələr getdiyi bir vaxtda Azərbaycan regionun yeganə ölkəsidir ki, düşünülmüş daxili və xarici siyasəti ilə həm inkişaf edir, iqtisadi sistemini təkmilləşdirir, həm də regional təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ardıcıl və sistemli addımlar atır. Hazırda Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi enerji layihələri, regional integrasiyaya xidmət edən əməkdaşlıq formatları Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Qəti şəkildə deyə bilərik ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində davam edən gərginlik, o cümlədən dövlətin suverenliyi və daxili işlərinə müdaxilələr, beynəlxalq hüququn norma

və prinsiplərinə ikili yanaşmalar Azərbaycanın müstəqil siyasətinə təsir edə bilməyib. Əksinə, aparılan uğurlu siyasət nəticəsində dövlətimizin nüfuzu artıb, beynəlxalq məkanda iqtisadi və siyasi mövqeyi daha da möhkəmlənib. (Səs qəzeti 18 oktyabr 2023-cü il)

Bu illər ərzində ölkəmiz regional və global əhəmiyyətli iqtisadi, siyasi və humanitar layihələrin mərkəzinə çevrilib, bir sıra əhəmiyyətli əməkdaşlıq formatlarının təşəbbüskarı olub. Ölkəmizin milli maraqlara söykənən dinamikliyi, intensivliyi və çevikliyi ilə xarakterizə olunan xarici siyasət strategiyası birmənalı olaraq ekspertlər tərəfindən təqdir olunan model kimi qiymətləndirilir.

Balanslaşdırılmış uğurlu siyasət, həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində rolunu daha da artırıb, mövqeyini möhkəmləndirib. Bu gün ölkəmizin müsəlman aləmində çox böyük hörmət, nüfuz sahibi olması, islam həmrəyliyi ilə bağlı atılan addımlar İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və eyni zamanda bir çox müsəlman ölkəsi tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilir.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın davamlı hərbi təxribatına cavab olaraq başlanmış Vətən müharibəsində əldə edilmiş tarixi Zəfər və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilmiş lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində 30 il ərzində xalqımızın qarşısında duran ən mühüm problem – Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpası məsələsi həll edilmişdir.

Dəyişən global və regional təhlükəsizlik mühitinə müxtəlif amillərin artan təsiri ilə əlaqədar Azərbaycanın milli maraqlarına mümkün təhdidlərin adekvat cavablandırılması və ölkənin davamlı inkişafı üçün zəruri şəraitin təmin edilməsi əsas məsələlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasət bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin yüksək səviyyədə həllini təmin etmiş, Azərbaycan global və regional təhlükəsizliyə, sülhün və ədalətin qorunmasına, davamlı inkişaf üçün əməkdaşlığa mühüm töhfə verən ölkəyə çevrilmişdir. (İ.Pənahov. Xalq ilə xalq üçün.Bakı.2012)

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində həyata keçirilən quruculuq fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Ordusu dünyanın güclü orduları sırasına daxil olmuşdur. Ölkənin xarici hərbi-texniki asılılığının azaldılması məqsədilə qurulmuş milli müdafiə sənayesi ildən-ilə inkişaf etdirilir. Milli təhlükəsizlik sahəsində ölkəmizin qarşısında duran kompleks vəzifələrin son 20 il ərzində tam və effektiv həllinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində Ermənistanın 30 illik işğalçılıq siyasətinə son qoyaraq torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Bununla da xalqımıza, ərazi bütövlüyümüzə qarşı ən böyük təhdid aradan qaldırıldı.

Bu gün təhlükəsizlik siyasətinin bütün istiqamətləri üzrə - xarici siyasət, hərbi, ictimai, iqtisadi, sosial, ekoloji, informasiya, milli, dini və digər sferalarda vəzifələrin tam yerinə yetirilməsi dövlətimizin və cəmiyyətimizin mümkün təhdidlərdən etibarlı müdafiəsini təmin edir. Buna görə də Azərbaycanda daxili təhlükə mənbələri mövcud deyildir, əsas təhdid və təhlükələr ölkə sərhədləri xaricində formalaşır. Regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi və bu istiqamətdə səylərin dəstəklənməsi qarşımızda duran bir hədəfdir.

Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycan iqtisadi cəhətdən regionun lider, hərbi cəhətdən qüdrətli dövlətinə çevrildi. Üstümüzdən məğlub xalq ləkəsini götürüb, müzəffər xalq ola bildik. Azərbaycanın haqq davası bütün ərazimizdə suverenliyin və müstəqilliyin tam bərpa olunması ilə nəticələndi. İftixarla deyə bilərik ki, regionda sülhə və sabitliyə təhlükə yaradan separatçıların məskən saldığı Xankəndi silahlı quldurlardan tam azad edildi. Ölkəmizin ərazisində yaradılan süni münaqişə ocaqları söndürülərək yerində sülhün və sabitliyin təminatçısı olan Azərbaycanın zəfər bayrağı dalğalanır.

Nəticə.

Azərbaycan xalqı tarixində çox çətin dövrlər yaşayıb, lakin heç vaxt azadlıq və ədalət arzularından dönməyib. Bu arzuları gerçəkləşdirən isə məhz xalqın inandığı, arxalandığı Lider – Prezident İlham Əliyev oldu.

Bu gün hər bir azərbaycanlının qürurla dediyi bir həqiqət var:

Biz Qalib Xalqıq, çünki Qalib Liderimiz var!

Qalib Xalqın Qalib Lideri – İlham Əliyev Azərbaycanın müasir tarixində azadlıq, ədalət və güc simvoludur. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan bu gün regionda sülhün, sabitliyin və inkişafın mərkəzinə çevrilib. Qarabağda dalğalanan bayraq bu qələbənin əbədi nişanəsidir – Qalib Xalqın Qalib Liderinin Bayrağı!

Ədəbiyyat.

- 1.İ.Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı. 2019.
- 2.İ.Pənahov. Xalq ilə xalq üçün.Bakı.2012.
- 3.Azərbaycan qəzeti. 1 sentyabr 2021-ci il
- 4.Səs qəzeti 18 oktyabr 2023-cü il

**Ümumi orta təhsil müəssisələrinin fizika kursunda “Mexanikada saxlanma qanunlarının”
tədrisində təlim nəticələrinin reallaşdırılması yolları**

Balakişiyev Kamal Babakişi oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Riyaziyyat və Kompüter elmləri kafedrasının baş müəllimi, əməkdar müəllim

XÜLASƏ

Fizika müasir təbiətşünaslığın əsasını təşkil edərək onun tədqiqat yollarını araşdıran fundamental elmdir. Ümumi fizikanın bölmələrindən olan Mexanika bəhsi real həyat təcrübələri ilə zəngindir. Onun əsasını təşkil edən fiziki anlayışlar, qanunauyğunluqlar və qanunlar gündəlik həyatımızda bizi əhatə edən real həyat problemlərində öz əksini tapmışdır.

AÇAR SÖZLƏR Təhsil, elm, kurikulum, mexanika, saxlanma qanunları, impuls, enerji, interqasiya

GİRİŞ

Fizika təlimi, şagirdlərin məntiqi və analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edən geniş tədqiqat sahələri ilə xarakterizə olunan bir elm sahəsidir.

1998-ci ildən etibarən Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən aparılan təhsil islahatlarının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasətinin keyfiyyətini, rəqabət qabiliyyətini və inkişafını təmin etməkdir. Bu məqsədlə 2006-cı ildə Milli Kurikulum adlanan ümumi təhsil Konsepsiyası qəbul olunmuşdur. Milli kurikulumun əsas hədəfi, təhsilin keyfiyyətini artıraraq, yüksək intellektual səviyyəli, yaradıcı fəaliyyət göstərmək və müstəqil düşünmə qabiliyyətinə malik, dünyagörüşlü gənc nəslin yetişdirilməsidir. Təhsil sistemi üzrə aparılan islahatlar, dərsin məzmununun təkmilləşdirilməsi, interaktiv təlim metodlarından istifadə, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi və şagirdlərə təlim-tərbiyə prosesində müstəqillik verilməsini əhatə edir. Fizika fənni, kosmologiyanın ən kiçik ölçüsündən başlayaraq bütün təbiət qanunlarını öyrənən və daim aktual problemləri olan bir elmdir.

Təbiət elmləri xüsusilə fizika kursunun məzmununun da problem həmişə aktual olmuşdur və xüsusən də bu gün fizika elmi intellektual fəaliyyətin başqa sahələrində analoqu olmayan təbiətə konkret baxışın, dünyagörüşünün, reallığa münasibətin inkişafıdır. Fizikanın öyrənilməsi düsturlarla boğulmamalıdır, bu, şagirdlərin təhsil və tərbiyəsinin məktəb mərhələsində onun tam hüquqlu dünyagörüşünün və intellektinin əsaslarının inkişafı üçün lazımdır.

ƏSAS

Qəbul edilmiş yeni Fizika fənni kurikulumuna əsasən “Mexaniki iş”, “Enerji”, “Enerjinin saxlanma qanunu”, “İmpuls” və “İmpulsun saxlanma qanunu” kimi fiziki anlayışlar ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə VIII və tam orta təhsil səviyyəsi üzrə X sinfi əhatə edir.

VIII sinifdə fizika fənnin tədrisinə həftədə 2 saat olmaqla ildə 34 həftə və ya 68 saat nəzərdə tutulmuşdur. VIII sinif dərsləri 2 hissədən ibarət dərslərdə təlim materialları 6 fəsildə qruplaşdırılmışdır

Fəsil 1. Qüvvə

Fəsil 2. İş və enerji

Fəsil 3. Təzyiq

Fəsil 4. Dalğalar

Fəsil 5. Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji

Fəsil 6. İstilik hadisələrində enerjinin saxlanması qanunu

X sinif fizika fənninin tədrisinə həftədə 2 saat olmaqla ildə 34 həftə və ya 68 saat nəzərdə tutulmuşdur. X sinif dərslərində təlim materialları 7 fəsildə qruplaşdırılmışdır.

Fəsil 1. Kinematikanın əsasları

Fəsil 2. Dinamikanın əsasları

Fəsil 3. Saxlanma qanunları

Fəsil 4. Mexaniki rəqslər və dalğalar

Fəsil 5. Relyativistik mexanika

Fəsil 6. Molekulyar-kinetik nəzəriyyə

Fəsil 7. Termodinamikanın əsasları

Hər iki dərslərin fəsillərini müqayisə etdikdə didaktik prinsiplərin qorunduğu müşahidə edilir. Belə ki, “Mexanikada saxlanma” qanunları həm VIII, həm də X sinif fizika dərslərində fəsillər üzrə qeyd edilmiş və tədris edilmişdir.

Bu qayda ilə şagird ilk dəfə iş, enerji, mexaniki enerjinin növləri, mexaniki enerjinin saxlanması qanununu ilk dəfə VIII sinifdə mənimsəyəcəkdir. Daha mürəkkəb və dərinləşdirilmiş formada isə o, bu anlayışları X sinifdə ümumiləşdirəcəkdir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsinin sonunda fizika fənni üzrə ümumi təlim nəticələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- fiziki hadisələri müşahidə edir, təcrübələr aparır, nəticələri ümumiləşdirir və mülahizələr irəli sürür;
- təbiət hadisələrinin başvermə səbəblərini müvafiq fiziki qanunlar əsasında şərh edir;
- fiziki kəmiyyətləri ölçür və nəticələrindən gündəlik həyatda istifadə edir;
- fizika elminin həyatla əlaqəsini şərh edir.

Fizika fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir:

1. Fiziki kəmiyyətlər, ölçmə və eksperimental fizika
2. Klassik mexanikanın əsasları

3. Elektrik, maqnit və elektromaqnit sahələri
4. Molekulyar kinetik nəzəriyyə və termodinamikanın əsasları
5. Rəqslər, dalğalar və optika
6. Maddənin atom nəzəriyyəsi, kvant fizikası və astrofizika

VII sinif fizika fənni üzrə məzmun standartları

Standart 8-2.2. Mexaniki iş, mexaniki enerji və güc arasındakı əlaqəni tətbiq edir.

Şagird: 8-2.2.1. Mexaniki işi hesablayır.

8-2.2.2. Güc kəmiyyətini izah edir.

8-2.2.3. Potensial enerjini və kinetik enerjini hesablayır.

8-2.2.4. Mexaniki enerjinin saxlanması qanununu tətbiq edir

Bu sadalanan fikirləri təhlil etdikdə yekun nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi orta təhsil pilləsinin VII sinfində təhsil almış şagird yeni qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün Fizika fənni üzrə təhsil proqramına əsasən dərslərin 2-ci fəslinə aid olan fiziki anlayış, qanunauyğunluqlar və qanunlar üzrə 2 - ci məzmun xətti reallaşacaqdır.

X sinif üzrə 3- cü fəslə təhlil etsək görürük ki:

Tam orta təhsil səviyyəsinin sonunda fizika fənni üzrə ümumi təlim nəticələri aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

- fiziki qanun və qanunauyğunluqların mahiyyətini və xüsusiyyətini izah edir;
- fiziki qanunların tətbiqi sahələrini şərh edir;
- təcrübə və fikri eksperimentlərin nəticələrini dəyərləndirir.

X sinif fizika fənni üzrə məzmun standartları

Standart 10-2.3. İmpuls kəmiyyətini izah edir.

10-2.3.1. İmpulsun saxlanması qanununu izah edir.

10-2.3.2. İmpulsun dəyişməsinə qüvvə impulsuna əsasən müəyyən edir.

10-2.3.3. İmpulsun saxlanması qanununu tətbiq edir.

Standart 10-2.4. Mexaniki iş, mexaniki enerji və güc arasındakı əlaqəni izah edir.

10-2.4.1. Mexaniki işi kəmiyyət və keyfiyyət cəhətləri ilə təhlil edir.

10-2.4.2. Potensial və kinetik enerjini kəmiyyət və keyfiyyət cəhətləri ilə təhlil edir.

10-2.4.3. Mexaniki işlə potensial və kinetik enerjinin dəyişməsi arasındakı əlaqəni izah edir.

10-2.4.4. Güc kəmiyyətini izah edir.

10-2.4.5. Faydalı iş əmsalı anlayışını izah edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagird 10 – cu sinifdə əvvəl mənimsədiyi fiziki anlayışı və kəmiyyətləri indi daha dərinlən mənimsəmiş olur, impuls, onun haqqında təsəvvürləri dərin şəkildə təsvir edilir.

Hər iki təhsil pilləsini, təlim nəticələrini müqayisəli şəkildə təhlil etdikdə görürük ki, təlim nəticələrinin uğurlu olması müəllimin təşkil etdiyi dərstdən, dərs zamanı istifadə etdiyi təlim metodlarından, yaratdığı motivasiyadan, əyani vasitə və vəsaitlərdən aslıdır.

Fizika təcrübələrlə zəngin elm olduğu üçün şagird bilikləri üzrə təlim nəticələrinin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi prosesinin obyektivliyini qorumaq məqsədilə əyanilikdən istifadəsi olduqca vacibdir. Məhz bu cür əyaniliklər şagirdlərdə

1. Mexaniki qanunlara yeni baxışlar

2. Qanunların məkan və zaman haqqında, onların xüsusiyyətləri ilə arasında üzvi əlaqəni ümumiləşdirir.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq, saxlanma qanunlarının tədrisi zamanı aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq olduqca vacibdir.

1. Saxlanma qanunlarının fizikanın ən ümumi qanunları olması

2. Saxlanma qanunlarının məkan və zaman simmetriyası ilə əlaqəsi

3. Saxlanma qanunlarının invariantlığı

4. Enerjinin saxlanması qanunun isbatı

5. İmpulsun saxlanması qanunun isbatı

6. Kütlənin saxlanması qanunun isbatı

Bu xüsusiyyətlər içərisində məkan və zaman simmetriyası xassəsinin əsasını iki xüsusiyyət təşkil edir.

1. Zamanın bircinsliyi

2. Məkanın bircinsliyi və izotropluğu.

NƏTİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəb fizika kursunda məkan və zamanın simmetriyası xassəsindən həmişə istifadə olunur. Lakin bu haqda heç vaxt məlumat verilmir. Bunun üçün də şagirdlər məkan və zamanın bircinsliyi və məkanın izotropluğu haqqında heçnə bilmirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qanunların hansı şəraitdə doğru olması haqqında məlumat və təsəvvürləri yoxdur. Eyni zamanda məkan və zaman kimi çox mühüm çox mühüm anlayışların mahiyyəti barədə təsəvvürləri olmur. Bu isə fizikanın tədrisinin ən əsas çatışmayan cəhətidir. Bunun aradan qaldırılması üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müəllim şagirdlərdə bu kimi təsəvvürləri formalaşdırmaq məqsədilə təcrübələrdən, nümayiş eksperimentlərindən mütəmadi olaraq istifadə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

1. Abdullayev S.Q. Əsas fiziki kəmiyyətlər, qanunlar, düsturlar və qrafiklər. Bakı, Kür nəşriyyatı, 2002-312 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), Bakı, 2013, 80 səh.
3. AZƏRBAYCAN Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (vii-xi siniflər), Bakı, 2025, 49 səh.
4. Əlizadə Ş., İsmayılov İ. Fizikanın tədrisi metodikası (ümumi məsələlər). Bakı – 2018-337 səh.
5. Xasməmmədov T. Orta məktəbdə Fizikanın tədrisi metodikası. Maarif nəşriyyatı. Bakı 1973-219 səh.
6. İmanov S.Ş. Orta məktəbdə fizika tədrisi metodikası. Bakı – 2004. ADPU nəşriyyatı, 500 səh.
7. Qəhrəmanov A. “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı, 2012-387 səh.

MÜASİR AZƏRBAYCAN RƏSSAMLIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK

Cəbrayilov Sahib İmran oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim

Xülasə

Müasir Azərbaycan rəssamlığı milli ənənələr və yenilikçi bədii ifadə vasitələrinin sintezini özündə əks etdirir. Əsrlər boyu formalaşmış milli təsviri incəsənət motivləri, rəssamların yaradıcılığında həm qorunur, həm də müasir üslublarla zənginləşir. Məqalədə ənənə və yeniliyin müasir Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində necə birləşdiyi, milli kimliyin qorunması və qlobal incəsənət təsirlərinə uyğunlaşma nümunələri təhlil edilir. Əsas diqqət, həm klassik üslubların davam etdirilməsi, həm də çağdaş bədii ifadə vasitələrinin tətbiqinin birgə istifadəsinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Müasir rəssamlıq, ənənə, yenilik, Azərbaycan təsviri incəsənəti, milli identiklik

Abstract

Contemporary Azerbaijani painting reflects a synthesis of national traditions and innovative artistic expressions. Centuries-old national motifs are preserved and enriched through modern artistic approaches. This paper analyzes how tradition and innovation merge in the works of contemporary Azerbaijani artists, focusing on the preservation of national identity and adaptation to global art trends. Emphasis is placed on the coexistence of classical styles with contemporary artistic techniques.

Keywords: Contemporary painting, tradition, innovation, Azerbaijani visual arts, national identity

GİRİŞ

Azərbaycan təsviri incəsənəti zəngin tarixi və milli motivləri ilə dünya mədəni irsində xüsusi yer tutur. Bu incəsənət sahəsi əsrlər boyunca formalaşmış estetik ənənələr və xalq yaradıcılığı elementlərini özündə birləşdirir. Xalçaçılıq sənəti, miniatür rəsmləri, naxış və ornamentlər, monumental rəsm və fresk əsərləri Azərbaycan təsviri sənətinin əsas sütunlarını təşkil edir. Məsələn, Şirvan və Qarabağ məktəblərində miniatür sənəti yüksək inkişaf etmiş, hər bir əsər öz dövrünün tarixi, sosial və mənəvi həyatını əks etdirmişdir (Əlizadə, 2017).

Xalça və kobud naxış sənətində isə simvolik və dekorativ elementlər, rənglərin spesifik kombinasiyaları milli estetik anlayışı ifadə etmiş, həm də dini və folklor motivləri ilə zənginləşmişdir. Ənənəvi ornamentlər, simvolik heyvan fiqurları və bitki motivləri yalnız dekorativ məqsəd daşımır, həm də xalqın dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlərini sənət əsərlərinə əks etdirirdi (Məmmədov, 2018).

Müasir dövrdə Azərbaycan rəssamları bu zəngin ənənələri qoruyaraq, həm də beynəlxalq sənət proseslərinin təsiri ilə yeni, innovativ üslublar yaratmağa çalışırlar. Postmodern və ekspressionist tendensiyalar, avangard cərəyanlar və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi Azərbaycan təsviri sənətində yeni ifadə vasitələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Müasir rəssamlar milli motivləri qlobal

kontekstdə təqdim etmək, tarixi və mədəni identikliyin qorunmasını təmin etmək üçün müxtəlif texnikalardan, rəng palitrasından və kompozisiya üsullarından istifadə edirlər (Rəhimov, 2020).

Bununla yanaşı, müasir Azərbaycan incəsənətində milli identikliyin qorunması və çağdaş ifadə vasitələrinin tətbiqi arasında mühüm sintez müşahidə olunur. Bu, xüsusilə gənc rəssamlar tərəfindən tətbiq olunan abstrakt, konseptual və multimedia əsərlərində aydın görünür. Belə əsərlər həm ənənəvi motivləri yeni kontekstdə təqdim edir, həm də beynəlxalq sənət arenasında Azərbaycan rəssamlığının özünü ifadə etməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan təsviri incəsənəti yalnız milli dəyərlərin qorunması deyil, həm də dünya incəsənətinin integrasiyasında aktiv rol oynayan dinamik bir sahə kimi qiymətləndirilə bilər.

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLIĞINDA ƏNƏNƏVİ BƏDİİ DƏYƏRLƏRİN DAVAMLILIĞI

Azərbaycan rəssamlığı zəngin tarixi və mədəni irsi ilə seçilir və bu müddət ərzində milli bədii üslublar dərin köklərini formalaşdırmışdır. Klassik Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığı milli estetik və bədii dəyərlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Səttar Bəhlulzadə və Mikayıl Abdullayev kimi sənətkarların əsərlərində xalq motivləri, təbiət təsvirləri və milli rəng harmoniyası ön plandadır. Onların tablolarında Azərbaycan kənd mənzərələri, təbiət elementləri, eləcə də xalq həyatının mənzərələri əks olunmuşdur ki, bu da milli identikliyin qorunmasına xidmət edir (Babayev, 2018).

Bu ənənələr müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyur və gənc rəssamların yaradıcılığında baza funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, Arif Hüseynovun əsərlərində Azərbaycan xalça ornamentləri, milli rəng harmoniyası və folklor motivləri müasir kompozisiya və texnika ilə birləşdirilərək, ənənə ilə yeniliyin uğurlu sintezi yaranır. Hüseynovun tablolarında həm dekorativ sənət elementləri, həm də müasir rəssamlıq üslubu bir araya gəlir, bu da əsərlərin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkan yaradır (Hüseynli, 2021).

Bundan əlavə, ənənəvi bədii dəyərlərin davamlılığı yalnız vizual elementlərdə deyil, həm də məzmun və ideya səviyyəsində müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan rəssamları klassik motivləri yenilikçi ifadə vasitələri ilə təqdim edərək, milli identikliyin qorunması və inkişaf etdirilməsini təmin edirlər. Beləliklə, Azərbaycan rəssamlığı keçmişin estetik və mədəni dəyərlərini gələcək nəsillərə ötürməklə yanaşı, çağdaş sənət mühitində də öz mövqeyini gücləndirir.

MÜASİR DÖVRDƏ YENİLİKÇİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ÜSLUB MÜXTƏLİFLİYİ

XXI əsrdə Azərbaycan rəssamlığı sürətli dəyişikliklər və yenilikçi yanaşmalar dövrünə qədəm qoymuşdur. Müasir rəssamlar ənənəvi bədii elementləri qoruyaraq, eyni zamanda yeni texnologiyalardan və eksperimental üslublardan geniş istifadə edirlər. Rəqəmsal texnologiyalar, multimedia, qarışıq texnika və interaktiv instalyasiyalar Azərbaycan təsviri incəsənətində yaradıcı imkanların çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bu inkişaf rəssamlara yalnız vizual estetikani deyil, həm də konseptual mesajları daha sərbəst və təsirli şəkildə çatdırmaq imkanı verir (Əliyev, 2021).

Müasir rəssamlar abstrakt, minimalizm, modernizm və postmodernizm elementlərini milli motivlərlə birləşdirərək unikal ifadə vasitələri yaradırlar. Məsələn, milli ornamentlər, folklor və tarixi simvollar əsərlərin mövzu və kompozisiyasında istifadə olunaraq, ənənə ilə müasir ifadə arasında dialoq formalaşdırır. Bu yanaşma, həm yerli auditoriya üçün tanış olan motivləri qoruyur, həm də beynəlxalq səhnədə Azərbaycan rəssamlarının əsərlərini aktual və rəqabət qabiliyyətli edir (Məmmədov, 2019).

Bundan əlavə, müasir rəssamlıq əsərlərində konseptual yanaşmaların artması müşahidə olunur. Rəssamlar yalnız estetika ilə kifayətlənməyib, sosial, ekoloji və mədəni məsələləri də əsərlərinə daxil edirlər. Bu isə Azərbaycan rəssamlığının həm milli identikliyin qorunmasına, həm də qlobal incəsənət dialoquna aktiv töhfə verməsinə imkan yaradır. Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan təsviri incəsənəti ənənə və yeniliyin sintezi kimi xarakterizə olunur və sənətçilərin geniş ifadə imkanları ilə zənginləşir.

ƏNƏNƏ VƏ YENİLİYİN SİNTEZİ: MÜASİR RƏSSAMLARIN YARADICILIĞINDA MİLLİ İDENTİKLİK.

Müasir Azərbaycan rəssamları yaradıcılıqlarında milli identikliyin qorunmasını əsas məqsəd kimi qəbul edirlər. Bu məqsəd əsasında ənənəvi motivlərin çağdaş texnika və üslublarla sintezi əsərlərdə aydın görünür. Belə sintez, yalnız vizual estetikada deyil, həm də məzmun və ideya səviyyəsində milli ruhu və müasir ifadə imkanlarını eyni zamanda əks etdirir.

Məsələn, gənc rəssam Elçin Həsənovun tablolarında qədim xalça ornamentləri, folklor elementləri və milli simvollar abstrakt rəng və formalarla birləşdirilir. Bu yanaşma əsərlərə həm ənənəvi estetik dəyəri, həm də çağdaş rəssamlıq perspektivini verir (Rəsulzadə, 2022). Eyni zamanda, digər müasir sənətkarlar – Tunar Əliyev və Sevinc Quliyeva kimi rəssamlar da milli motivləri modern kompozisiya və qarışıq texnikalarla birləşdirərək unikal vizual dil yaradırlar. Bu, Azərbaycan rəssamlığının həm milli kimliyini qorumasına, həm də beynəlxalq incəsənət arenasında tanınmasına imkan yaradır.

Belə bir sintez ənənə ilə yeniliyi qarşılıqlı gücləndirir: ənənəvi motivlər əsərlərin milli ruhunu qoruyur, çağdaş ifadə vasitələri isə onların beynəlxalq səviyyədə aktuallığını təmin edir. Nəticədə, müasir Azərbaycan təsviri incəsənəti yalnız milli irsin davam etdirilməsi ilə kifayətlənmir, həm də qlobal incəsənət dialoqunda özünü ifadə edən dinamik və yaradıcı bir sahəyə çevrilir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan təsviri incəsənəti zəngin tarixi ənənələri və milli motivləri ilə seçilən, həmçinin çağdaş dövrdə yenilikçi üslublarla zənginləşən dinamik bir sahədir. Tarixi perspektivdə Azərbaycan rəssamlığı xalq həyatını, təbiət mənzərələrini, folklor və dini motivləri vizual dilə çevirərək milli identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Klassik rəssamların – Səttar Bəhlulzadə və Mikayıl Abdullayev kimi sənətkarların – əsərlərində bu ənənələr yüksək səviyyədə qorunmuş və vizual estetikanın əsas sütunlarını təşkil etmişdir (Babayev, 2018).

Müasir dövrdə isə Azərbaycan rəssamları ənənə ilə yeniliyi uğurla sintez edirlər. Arif Hüseynovun əsərlərində xalça ornamentləri və milli rəng harmoniyası müasir kompozisiya və texnika ilə birləşir (Hüseynli, 2021). Eyni zamanda XXI əsrdə rəssamlar abstrakt, minimalizm, modernizm və multimedia kimi eksperimental üslublardan istifadə edərək milli motivləri çağdaş ifadə vasitələri ilə təqdim edirlər (Məmmədov, 2019; Əliyev, 2021). Bu yanaşma yalnız milli identikliyin qorunmasına deyil, həm də beynəlxalq sənət arenasında Azərbaycan rəssamlarının tanınmasına və əsərlərinin aktuallığının artırılmasına xidmət edir.

Gənc rəssamların yaradıcılığı, məsələn Elçin Həsənovun və digər müasir sənətkarların tablolarında, ənənəvi motivlərin çağdaş texnikalarla sintezi əsərlərdə həm milli ruhu, həm də yeniliyi əks etdirir (Rəsulzadə, 2022). Bu sintez Azərbaycan təsviri incəsənətinin gələcək inkişafını müəyyən edən əsas istiqamət kimi çıxış edir və sənət əsərlərində milli irs ilə müasir ifadə arasında balansın qorunmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan rəssamlığı tarixi və milli dəyərləri qoruyaraq, çağdaş incəsənət proseslərinə integrasiya olmaqla həm yerli, həm də qlobal səviyyədə öz mövqeyini gücləndirir. Ənənə və yeniliyin sintezi, milli identikliyin qorunması və çağdaş ifadə vasitələrinin tətbiqi Azərbaycan təsviri incəsənətini həm estetik, həm də konseptual baxımdan zəngin və dinamik bir sahəyə çevirir. Beləliklə, Azərbaycan rəssamlığı yalnız mədəni irsin qorunması ilə kifayətlənməyib, həm də müasir incəsənət mühitində aktiv və önəmli rol oynayan sahə kimi qiymətləndirilir..

ƏDƏBİYYAT

- Əlizadə, F. (2017). *Azərbaycan təsviri incəsənətinin tarixi və inkişaf mərhələləri*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
- Babayev, S. (2018). *Milli motivlər və rəng harmoniyası Azərbaycan rəssamlığında*. Bakı: Qrafika Nəşriyyatı.
- Hüseynli, R. (2021). *Müasir rəssamlıq və ənənə: Arif Hüseynov yaradıcılığı*. Bakı: İncəsənət və Mədəniyyət.
- Rəhimov, V. (2020). *Azərbaycan rəssamlığında qloballaşma və ənənə*. Bakı: Universitet nəşriyyatı.
- Məmmədov, T. (2019). *Müasir incəsənətdə eksperiment və yenilik*. Bakı: Rəssamlar İttifaqı nəşriyyatı.
- Rəsulzadə, E. (2022). *Gənc Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında ənənə və modernizm*. Bakı: Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı.

BÖYÜK ŞİRVANŞAH I İBRAHİM

Cəbrayılva Süsən Eyvaz qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

Sosial və xüsusi fənlər kafedrasının müəllimi

ORCID ID:0009-0000-4695-4568

Xülasə:

Bu məqalə XV əsrdə Şirvanşahlar dövləti Qafqaz regionunda mühüm strateji və siyasi mövqeyə malik olmuşdur. Bu dövrdə Şirvanşahlar yalnız daxili sabitliyi qorumaqla kifayətlənməmiş, I İbrahimin idarəçiliyində həm də çevik və uzaqgörən diplomatik siyasətləri sayəsində regionun ən sabit siyasi qüvvələrindən birinə çevrilmişlər. Məqalədə İbrahim Dərbəndinin hakimiyyət illərində Şirvanşahların diplomatik əlaqələri, iqtisadi və mədəni münasibətləri, həmçinin bu əlaqələrin dövlətin güc balansına təsiri təhlil edilir.

Açar sözlər: Şirvanşahlar, diplomatiya, Qafqaz, Teymurilər, Qaraqoyunlular

Abstract

This article describes the Shirvanshahs' state in the 15th century, which held an important strategic and political position in the Caucasus region. During this period, the Shirvanshahs were not only content with maintaining internal stability, but also became one of the most stable political forces in the region thanks to their flexible and far-sighted diplomatic policies under the rule of Ibrahim I. The article analyzes the diplomatic relations, economic and cultural relations of the Shirvanshahs during the reign of Ibrahim Derbandi, as well as the impact of these relations on the balance of power of the state.

Keywords: Shirvanshahs, diplomacy, Caucasus, Timurids, Karakoyunlu

Giriş.

1382-ci ildə Şirvan şahı Huşəng öldükdən sonra Şirvan feodalları onun əmisi oğlu İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Zadəgan nəslindən olan yoxsullaşmış feodal Şeyx İbrahim atası və qohumları ilə birlikdə Şirvanın Şəki nahiyəsindəki kəndlərin birində yaşayaraq, əkinçiliklə məşğul olurdu. Onlar özlərini Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın nəslindən hesab edirdilər. Xalq iğtişaşlarından və feodal çəkişmələrindən sonra Şirvan feodalları Şeyx İbrahimi Şirvanşah seçməyi qərar aldılar. Onlar İbrahimi şəhərə (Şamaxıya) aparıb taxta oturdular. İbrahimin ədaləti, davranışı və idarəçiliyi əks -səda doğurdu. Şeyx İbrahim dövlət adamı zəkasına sahib müdrik hökmdar olmuşdur. İbrahimin hökmdarlıq etdiyi dövr Yaxın Şərqdə Teymurun işğalçılıq müharibələri apardığı dövrə təsadüf edir. Şeyx İbrahim türkmənlərin, Cəlairilərin, Cucilərin və Teymurilərin Azərbaycan - Arran və Şirvan uğrunda şiddətli mübarizə apardıkları dövrdə hakimiyyət sürmüşdür. O, çevik siyasət yeridir müstəqilliyini nəzərə çarpdırmaqla bu hökmdarlar arasında manevr edir, gah faktiki, gah da nominal surətdə onlardan özü üçün ən təhlükəlisinə tabe olurdu. Cənubi Azərbaycanda və digər vilayətlərdə rəsmi olaraq Cəlairilər sülaləsi hökmdarlarından olan sultan Əhməd hökmdarlıq edirdi. Şirvanı şimaldan təhdid edən qüvvə isə Qızıl Orda xanı Toxtamış idi. Belə vəziyyətdə Şirvanşah

vəziyyəti düzgün qiymətləndirmiş, uzaqgörən siyasət həyata keçirməyə nail olmuşdur. I İbrahim başa düşürdü ki Teymurun dağıdıcı ordusunun qarşısında siper olmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlə Şirvan əhalisinin qırğınının qarşısını almaq, şəhəri viran olmaqdan xilas etmək üçün Teymura tabe olaraq rəğbət qazanmağa çalışan Şeyx İbrahim öz niyyətinə nail ola bilmiş, hakimliyini də saxlamışdır. Hətta, Teymur oğlu Miranşahı Azərbaycan və Şirvanın, o cümlədən Dərbənd və Bakının hakimi təyin edəndə də İbrahim Şirvanşah adını qoruyub saxlamağa müvəffəq oldu. Mənbələrdə 1386-cı ildə Teymurun Qarabağa, Şirvanşahın ərazisinə daxil olaraq Dərbənddən keçərək Dəşt-i Qıpçağa gedən əmir Teymurun görüşünə gələn İbrahimin davranışı barədə məlumat verilir. Şeyx İbrahim Teymurun adına xütbə oxunmasını və sikkə kəsilməsini əmr etdi və itaətini bildirmək üçün bahalı hədiyyələrlə istiləçinin qərargahına yollandı. Monqol hökmdarlarında dəbdə olduğu kimi, hər hədiyyədən doqquz ədəd təqdim etdi. Lakin yalnız səkkiz qul bağışladı və bildirdi ki, doqquzuncu mən özüməm". Bu, Teymurun çox xoşuna gəldi, İbrahimi oğlu adlandırır ona fəxri paltar bağışladı, Şirvan və Şamaxı hakimi təyin edərək öz torpaqlarına qayıtmasına icazə verdi. Hədsiz iltifat göstərən Teymur bəzi mülkləri də onun torpaqlarına qatdı və öz xələflərinə Şirvanşahın övladlarının əmin-amanlığının təmin olunmasını vəsiyyət edən fərman verdi. (Aşurbəyli, S. B. (1997).

Bu siyasi gediş həm əhalini qırğından qorudu, həm də dövlətin ərazisini talan olmaqdan xilas etdi. Şimaldan hücum edən Toxtamışa qarşı Şeyx İbrahim Teymura kömək edirdi. Bir neçə dəfə Şirvana basqın edərək onu böyük dağıntıya məruz qoyan mübarizədə 1385-cı ildə Toxtamışın doxsan minlik ordusu Dərbənd keçidindən Şirvana hücum etdi. Toxtamış Şirvanın şəhərlərini tutaraq Təbrizə getdi, oranı qarət edib həmin yolla da geri qayıtdı. Toxtamış 1387-cü ildə yenidən Şirvana soxulub Kür çayına çatdıqda Teymur əmirlərinin başçılığı ilə qoşun göndərərək Şirvanşaha kömək göstərdi. Teymurun oğlu Miranşah atasının Şirvanşahın qoşunlarının köməyinə çataraq Toxtamışa məğlubiyyətə uğratdı, onu qaçmağa vadar etdi və Dərbənddən qovub çıxardı. 1395-ci ildə Dərbənddən keçərək Toxtamış üzərinə yürüşə gedərkən Şeyx İbrahim Şirvan qoşunları ilə onu müşayiət edirdi. Teymur böyük qələbə qazandı. Toxtamış qaçdı. Qızıl Ordanın ərazisi Teymurun qoşunları tərəfindən dağıdıldı və qarət edildi. Teymur dəfələrlə Azərbaycandan, Dərbənddən keçərək Gürcüstana və şimala getmiş və həmin səfərlərdə Şeyx İbrahim Şirvan qoşunları ilə onu müşayiət etmişdir. (Bünyadov, Z. (2005)

1386-cı ilin baharında Şəbərana çatan Teymur sonra Şamaxıdan keçib Kür çayının sahilində dayandı. Şeyx İbrahim burada onu qiymətli hədiyyələrlə qarşılayıb böyük ziyafət düzəltdi. Ziyafət zamanı Şeyx İbrahimə bahalı paltar, qiymətli kəmərlər və qılınc bağışlamışdı. Onun Şirvana və ona tabe olan torpaqlara sahiblik hüququnu - Teymur Şeyx İbrahimə Dərbəndi və Şimal sərhədini ayıq-sayıq qorumağı tapşırırdı. O vaxt Dərbənd Şirvanşahın torpaqlarına daxil idi. (Rəcəbli, E. (2015).

Teymur torpaqları Qızıl Orda ərazisi ilə həmsərhəd olan Şeyx İbrahimin şəxsində müttəfiqini görməkdə maraqlı idi. Buna görə də Teymur İbrahimə çox böyük himayədarlıq göstərir, onu tabeliyində olan digər feodallar arasında fərqləndirirdi. Teymurun etimad və dostluğunu qazanmış İbrahimin çevik siyasətini təkcə Şirvanın xalq kütlələri deyil, feodal sinfi də geniş müdafiə edirdi. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm.

1399-1405-ci illərdə Teymur Kiçik Asiyaya Osmanlı sultanı Bəyazidə qarşı yürüş etdi. Bu müharibədə Teymurun tərəfində Şirvanşah İbrahim də iştirak edirdi. 1400-cü ildə əş-Şam torpaqlarına daxil olarkən Teymur müşayiət edən Şeyx İbrahim Hələbə gəlmişdi. Sonra Şirvanşah öz ölkəsinə qayıdaraq hökmranlığını davam etdirdi. Həmin səfərdən bir az sonra Teymur Gürcüstana yollandı.

Teymurun Gürcüstana 1399 və 1402-ci illərdəki yürüşlərində onu İbrahim və Seyid Əhməd öz qoşunları ilə müşayiət etmişdilər. Teymur qiymətli hədiyyələr göndərərək, bac və xərac verməyi boynuna götürməklə bağışlanmasını diləyən gürcü hökmdarı Georginin elçilərini rədd etdi. Yalnız Şeyx İbrahim iltimas edərək gürcü hökmdarı Georgiyə zəmin durduqdan sonra Teymur onu bağışladı və üzərinə ağır xərac qoydu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. (2013).

Teymurun vassalı olan İbrahim onun adından sikkə kəsdirir. XIV əsrin sonlarında Şirvanın bir sıra şəhərlərinin – Bakının, Dərbəndin, Şamaxının, Güştəsinin zərbxanalarında Teymurun adından sikkə zərb olunurdu. Mənbələrdə Teymur Şirvan ərazisindən keçib gedərkən İbrahimin düzəltdiyi təntənəli ziyafətlərdən xəbər verirlər. İbrahim Teymura qiymətli daş-qaş, gözəl kəmərlər və oğlan uşaqları, qızıl zireh və kəmərlər, qiymətli xərxara parçalar, silah və minlərlə at hədiyyə etmişdi. Lakin mənbələrdə İbrahimin başqa vassallar kimi Teymurun xəzinəsinə verdiyi xərac barədə məlumat yoxdur. Ehtimal ki, o, xəracdan azad olunmuş, qiymətli hədiyyələr verməklə kifayətlənmişdir. İbrahim əslində, zəngin və inkişaf etmiş ölkənin müstəqil hakimi olmuş və Teymura tabe olan feodallar arasında xüsusi mövqe tutmuşdur. Onun çevik siyasəti və qüdrətli Teymura meyl etməsi sayəsində Şirvan bu işğalçının qoşunları tərəfindən dağıntıya məruz qalmamış və əvvəlki kimi inkişaf etmişdir. Şirvan əhalisinin Şirvanşahın xəzinəsinə verdiyi vergi və töycülər qonşu ölkələrdəki qədər ağır deyildi. Şirvanın şimal tərəfdən təhlükəsizliyi Toxtamışın darmadağın edilməsi və Teymurun 1395-ci ildə Dərbənddən keçərək Qızıl Orda ərazisinə hücum etməsi ilə əlaqədar uzun müddətə təmin olunmuşdu. 1403-cü ilə qədər Teymur bir neçə dəfə Qarabağ və Şirvandan keçərək Gürcüstana və Dərbənd arxasına gedib-gəlmiş və çox vaxt Qarabağda və Muğan düzündəki Mahmudabadda qışlamışdı. 20 Teymurun və bundan sonra Teymurilər arasında baş verən çəkişmələr nəticəsində İbrahim asılılıqdan qurtardı. İbrahimlə Teymurun nəvəsi Mirzə Ömər arasındakı dostluq düşmənçiliyə çevrildi. Teymurilərin ara çəkişmələrindən və Şirvanın xalq kütlələrinin yadelli hökmranlığından azad olmaq uğrunda mübarizə hərəkətindən istifadə edən Şirvanşah Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışırdı. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində Teymurilər əleyhinə üsyan qalxdı. Teymurun oğlu Miranşahın 1393-cü ildə ifrat şiə hurifilik təriqətinin müəssisi Fəzlüllah Astrabadini edam etdirməsi Şirvanın xalq kütlələrinin xüsusilə narazılığına səbəb olmuşdu. Siyasi vəziyyətdən istifadə edən Şeyx İbrahim Kürü keçərək Gəncəni və Qarabağın böyük bir hissəsini tutdu. İri feodalların bir çoxu İbrahimlə birləşərək, öz qoşunları ilə onların qoşunlarına qoşuldular. Gürcüstanda üsyan baş verdi və gürcü hökmdarı Şəki hakimi Seyid Əhməd kimi İbrahimlə ittifaq bağladı. Qaramanlı tayfasının əmiri, cəyirli tayfasından əmiri, Ərdəbil hakimi öz qoşunları ilə İbrahimlə birləşdilər. İbrahim qoşunla hərəkət edərək Kürü keçdi və Bərdədə dayandı. Miranşahın və Əbu Bəkrin Sultaniyyəni və Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini tutmaq xəbərini alan Mirzə Ömər Şirvanşahla barışaraq Qarabağı tərk etdi. Aşurbəyli, S. B. (1997)

Azərbaycanın arasındakı nifaqdan istifadə edən şəhər əhalisi zülm və ağır vergilər əleyhinə üsyan qaldırdı. 1406-cı ilin baharında Təbrizdə üsyan baş verdi. Hadisələrdən istifadə edən Şeyx İbrahim də öz qoşunları ilə Təbrizə doğru hərəkət etdi. Teymurilərin asılılığından çıxmış Şeyx İbrahim ölkəni vahid bir dövlətdə birləşdirmək məqsədilə Cənubi Azərbaycanı ilhaq etməyə can atırdı. Şeyx İbrahim mayın axırlarında Təbrizə daxil oldu. O, burada özünü ədalətli və müdrik hökmdar kimi göstərdi. İbrahim tezliklə Ucana tərəf yollandı. Bu vaxt Cəlairi sultan Əhmədin başına topladığı çoxlu tərəfdarları ilə Azərbaycana gəldiyini eşidən Şirvanşah əmirlərini yığıb dedi: "Biz bu alihəzrət

xanədanla (Cəlarilərle) uzun müddət dostluq etmişik. Ölkə (Azərbaycan) başçısız qaldığından və Azərbaycan sultan Əhmədin əcdadlarının iqamətgahı olduğundan bız bura yalnız zalımlar təbəələri incitdiklərinə görə gəlmiş və onları nıməurların azğınlığından xilas etmişik. İndi isə evin əsl sahibi gəldiyi üçün biz öz ölkəmizə qayıdırıq". Azərbaycan tarixi redaksiyası. (n.d.). *Azərbaycan tarixi* (Cild I–VI).

Sultan Əhməd 1406-cı ilin ortalarında Təbrizə girdi. Lakin sultan Əhmədin öz təbəələrinə qarşı amansız rəftarı və zülmü Təbriz əhlini qoşunları ilə Təbrizə yaxınlaşan Teymuri Əbu Bəkrin tərəfinə keçməyə və şəhəri ona təhvil verməyə vadar etdi. Sultan Əhməd Təbrizdən Bağdada qaçdı. Elə həmin 1406-cı ildə böyük qoşun toplamış Qaraqoyunlu Qara Yusif Əbu Bəkrin qüvvələrini darmadağın edərək onu qaçmağa məcbur etdi. 1408-ci ildə Qara Yusif Cənubi Azərbaycanda baş vermiş böyük vuruşmada Teymurun oğlu Miranşahın qoşunlarını, qardaşı Şahruxun 20 min döyüşçüdən ibarət kömək göndərməsinə baxmayaraq, darmadağın etdi. Qara Yisifə təhvil verdi, Teymurilərin məğlub olunmuş qoşunlarının qalıqları isə Azərbaycanı tərk etdi. Qara Yusifin köməyiylə sultan Əhməd Təbrizə qayıtdı. Real hakimiyyət Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində hərbi dəstələri dayanan Qara Yusifin əlində idi. Tezliklə sultan Əhmədlə Qara Yusifin münasibətləri pozuldu. Sultan Əhməd Ağqoyunlu tayfası ilə müharibə aparan Qara Yusifin olmamasından istifadə edərək, Təbrizdəki hərbi dəstəni şəhərdən qovmaq məqsədilə ona basqın etdi. Bunun üçün o, əvvəlcədən oğlu Kəyumərsin başçılığı altında Təbrizə qoşun göndərən Şirvanşah İbrahimdən yardım istəmişdi. Şeyx İbrahim Şirvanşahlar dövləti üçün böyük təhlükə törətməyən daha gücsüz sultan Əhmədin tərəfini saxlamağı üstün tutdutan Qara Yusif Təbrizin 2 fərsəxliyindəki Azad şəhərciyinə Kəyumərsin qoşunlarından əvvəl yetişdi. 1410-cu il avqustun 30-da Əhməd və Qara Yusifin qoşunları arasında baş verən şiddətli vuruşma nəticəsində sultanın qoşunları Təbrizin həndəvərində tamamilə darmadağın edildi. Sultan Əhməd öldürüldü. Cəlairilər dövləti süqut etdi, onun yerində baharlı tayfasından olan hökmdar Qara Yusifin başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Bünyadov, Z. (2005)

1413-cü ildə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində şimalda Kür çayına qədər Azərbaycanın böyük bir hissəsi, Ermənistan, Kürdüstan və Ərəb İraqı daxil idi. Təbriz bu dövlətin paytaxtı oldu. Baharlılar sülaləsinin başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu dövləti 1410-cu ildən 1468-ci ilə qədər davam etdi. Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, sultan Əhməd Təbrizi tərk etməzdən əvvəl Şirvanşah İbrahimdən yardım istəmiş, o isə dərhal oğlu Kəyumərsin başçılığı ilə Şirvan qoşunlarını köməyə göndərmişdi. Sultan Əhmədin məğlub olduğu gün Kəyumərs Təbrizə gəlib çatdı, lakin Qara Yusifin qoşunlarının qəfil hücumuna məruz qalaraq əsir alındı. Şirvanşah oğlunun geri qaytarılması üçün böyük məbləğdə pul təklif etdi. Lakin Qara Yusif Kəyumərsi təmənnəsiz buraxaraq, hədsiz iltifat göstərdi və onunla atası Şeyx İbrahimə tabe olmaq tələbi ilə məktub göndərirdi. Şirvanşah Kəyumərsin xəyanət etməsindən, atasını devirərək, Qara Yusifin vassalı olmaq barədə onunla saziş bağlamasından şübhələnərək oğlunu edam etdirdi. Kəyumərsin edam olunması xəbərini alan Qara Yusif Təbrizdən çıxaraq Qarabağa yollandı. Sonra o, Şeyx İbrahimin yanına elçi göndərərək tabe olmasını təklif etdi. Müstəqilliyini itirmək istəməyən İbrahim Şirvanda böyük ordu toplayaraq Şəki hakimi Seyid Əhməd və gürcü hökmdarı II Konstantinlə ittifaqda on iki minlik süvari ilə Qara Yusifin üzərinə yeridi. İbrahim əvvəllər də gürcü hökmdarı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı və onunla müttəfiq idi. Qələbə çalacağına əmin olan Qara Yusif böyük qoşunla, soyurqal və hədiyyələr bağışladığı vassalları - Cənubi Azərbaycanın iri feodalları ilə birlikdə çıxış etdi. Şeyx İbrahim Kür sahilində düşərgə saldı. 1412-ci ildə Kür sahilindəki vuruşma

zamanı müttəfiq qoşunlarının son dərəcə mərdliklə döyüşməsinə baxmayaraq, üstünlük Qara Yusifin tərəfində oldu. Şirvanşahın qoşunları məğlubiyyətə uğrayıb qaçdı. Döyüşü öz qoşunları ilə gürcü hökmdarı davam etdirirdi. Tezliklə müttəfiqlərin birləşmiş qoşunu Qara Yusifin qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınaraq əsir götürüldü. Bu an Şirvanşah İbrahim atla xəndəyin üstündən sıçrayıb keçməyə cəhd göstərdi, lakin yaşlı olduğu üçün duruş gətirə bilməyərək yıxıldı və qolu sındı. Türkmən döyüşçüsü onun paltarını, atını əlindən alaraq öldürmək istəyirdi. İbrahim özünü nişan verməli oldu. Onda türkmən onun boynunu qurşaqla bağlayıb Qara Yusifin yanına gətirdi. Qara Yusif sırasıyla Şirvan döyüşçülərini pulsuz buraxdırdı, gürcü əsirlərin isə edam alınmasını əmr etdi. Üç yüz aznaur, eləcə də gürcü hökmdarının qardaşı qılıncdan keçirildi. Özünü məğrur aparan hökmdar Konstantini isə Qara Yusif və oğlu Pırbudaq öz əlləri ilə öldürdülər. İbrahimi, onun oğullarını məiyyəti ilə birlikdə zəncirlənmiş halda Təbrizə göndərüb zindana saldılar. Qara Yusif Şamaxını, Şirvanın digər yerlərini və kəndlərini tarmar edib Təbrizə yolladı. O, ölkədən bir milyon mal-qara qovub apardı. Onların böyük bir qismi yolda soyuqdan tələf oldu. Təbrizdə Qara Yusif əsir Şirvanşah İbrahimi danışıqlar aparmağa başladı. O, İbrahimdən 1200 İraq tüməni, Şeyx Bəhluldan 200 tümən, qazi Mövlana Zahirəddindən 100 tümən məbləğində can bahası tələb etdi. Sonra Qara Yusif Şirvanşahdan sarayda saxlanılan cavahirətin və qızılın öz xəzinəsinə gətirilməsi tələbini irəli sürdü. Lakin bu zaman Təbrizin tacir və sənətkar rəisləri, başda Şeyx Əxi Qəssab olmaqla, Qara Yusifin divanına gələrək əgər Qara Yusif pul əvəzinə mal qəbul etməyə razılıq verərsə, Şirvanşahın can bahasını dərhal ödəməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Bu fakt təbrizlilərin Şirvanşahlara böyük hörmət və rəğbət bəslədiklərini göstərir. Qara Yusif buna razı oldu və təbrizlilər Qara Yusifin divanına 1200 tümən məbləğində mal verdilər, əvəzində isə Şeyx İbrahim həmin məbləği Şirvan divanından almaq üçün Əxi Qəssabın və tacirlərin adına bərat kağızları verdi. Bundan sonra Qara Yusif İbrahimi buxovdan azad edib ziyafətdə öz yanında oturtdu. Şirvanşah Qara Yusifin vassallığını qəbul etdi və ondan Şirvan vilayətini Şəki hüdüdlərindən Dərbəndə qədər bütün şəhərləri ilə birlikdə əvvəlki qaydada idarə etmək hüququnu təsdiq edən fərman aldı. Şirvanşah İbrahim və digər Şirvan əsirləri 1413-ci ilin baharında vətənə qayıtdılar. Qara Yusif Ucana getdi və onun qoşunları Şirvanı tərk etdi. Rəcəbli, E. (2015). Azərbaycan tarixi

Şirvanşah İbrahim əvvəlki kimi, otuz beş il ərzində hakimiyyət sürdüyü böyük bir dövlətin hökmdarı idi. Şeyx İbrahim Şirvana qayıtdıqdan sonra 1417-ci ilədək hökmranlıq etmişdir.

Şeyx İbrahimin hakimiyyəti illərində Şirvan güclü və müstəqil dövlət idi. Qonşu ölkələrin feodalları kömək üçün tez-tez Şirvanşaha müraciət edir və ona sığınırılar. Şeyx İbrahim qonşu ölkələrlə, Gürcüstanla, bir sıra iri yaşayış məntəqələrini öz nüfuzuna tabe etdiyi Dağıstanla müttəfiqlik və dostluq münasibətləri saxlayırdı. I Şeyx İbrahim zamanında Dərbənd və mahalı, Cənubi Dağıstanın Samur vadisindəki kənd və icmaları Şirvanın siyasi asılılığında idi. Şeyx İbrahimin fərmanı ilə XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Axtı, Miskinçi, Doqquz-para, Mükrek Kürə kəndlərinin, Xakül-Məke, Xınalıq, əl-Fiy, əl-Məzə qalalar idarə olunması qaytaq usmisinin (hakiminin) oğlu Məhəmməd bəyə həvalə edilmişdi. Şirvanın vassalı Məhəmməd bəyin nəsiləri sonralar da həmin ərazini, habelə Kurax və Təbərsəranı idarə etmişlər. Şirvanla Dağıstan arasında əlaqələr daha əvvəllərdə də mövcud olmuşdur. Şirvan hakimləri hərbi əməliyyatlar və təhlükə zamanı Cənubi Dağıstanda, xüsusilə Təbərsərandə gizləndikləri kimi, Dağıstanın feodal hakimləri də Şirvanşahın yanında sığınacaq tapırdılar. Şeyx İbrahim qaytaq usmisinin Şirvana qaçmış oğlunun məsləhəti ilə Teymura könüllü surətdə itaət göstərməklə özünün bütün torpaqlarının qoruyub saxlaya bilmişdi. Qızıl Orda xanı Şadi

bəy onu məhv etmək istəyən Cuci əmiri Yedigeydən yaxasını qurtarmaq üçün Dərbəndə qaçmışdı. O, Şirvanşah İbrahimin yanında pənah taparaq Şirvanda ölmüşdür. Yedigeyin Şadi bəyin ələ verilməsini tələb etməsinə baxmayaraq, İbrahim buna məhəl qoymamışdır. Görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və mahir diplomat olan İbrahim Şirvanı güclü və müstəqil dövlətə çevirə bildi. Qara Yusifdən vassal asılılığı kağız üzərində qalmış, Şirvan üçün praktik əhəmiyyətə malik olmamışdır. Dərbənd əvvəlki kimi Şirvanşaha məxsus idi. Bunu Dərbənddəki aşağıdakı kitabə də təsdiqləyir: "Xalqlarının ixtiyar sahibi olan əzəmətli sultan Şeyx İbrahimin - Allah onun hökmranlığını əbədi etsin - hakimiyyəti zamanında..." Sultan İbrahimin adı daha iki kitabədə də çəkilir: onlardan biri Abşeronun Maşağa kəndindəki "Birə Arğutay məscidinin portalındakı kitabə (1414/5)-ci ilə, ikincisi - Bakının İçəri-şəhər hissəsindəki Xacə Əmir şah məscidinin qapısı üzərindəki kitabə (1415/6)-ci ilə aiddir: "Sultan Şeyx İbrahimin oğlu sultanın dövründə".

Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə Şirvanın şəhər və kəndlərində qala binaları, məscidlər, karvansaralar, ovdanlar tikilmişdi. Ehtimal ki, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının tikintisinə də Şeyx İbrahimin vaxtından başlanılmışdır. Tanınmış şairlər və alimlər Şirvanşahın sarayında yaşayırdılar. Hökmdar onlara səxavətlə hədiyyələr verir, hamilik edirdi. Dövlətşahın verdiyi məlumata görə məşhur fars şairlərindən biri - Katibi Turşizi Şirvanşahların saray şairi Bədr Şirvani ilə görüşmək üçün Şirvana gəlmişdi. Şeyx İbrahim bir şerə görə Katibi Turşiziyə 10.000 qızıl dinar bağışlamışdır. Sonralar Katib Turşizi özünün savadlı və səxavətli hamisi Şirvanşah Şeyx İbrahimi tərk edərək, heç bir diqqət və qayğı görmədiyi Qara Yusifin saray şairi olmasına acı-acı təəssüflənmişdir.

Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə şəhər mədəniyyətinin, incəsənət və poeziyanın dirçəlişi müşahidə edilir. XV əsrin əvvəllərindən Şirvanşahlar dövlətinin 100 ilə yaxın davam edən müstəqillik və inkişaf dövrü başlayır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. (2013).

Nəticə.

Şirvanşah I İbrahim dövrü (1382–1417) Şirvanşahlar dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən nisbətən sabitlik qazandığı bir mərhələ kimi tarixə düşmüşdür. O, XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə baş verən mürəkkəb siyasi hadisələr fonunda ölkəsinin müstəqilliyini və daxili sabitliyini qorumağı bacarmış nadir hökmdarlardan biri idi. I İbrahim qətiyyətli və uzaqgörən siyasəti sayəsində həm Qızıl Orda, həm də Teymuri dövlətləri ilə münasibətlərdə çevik diplomatiya yürütmüş, Şirvanın siyasi varlığını təmin etmişdir.

Onun dövründə Şirvan iqtisadi və mədəni baxımdan da inkişaf etmiş, şəhərlər, xüsusilə Şamaxı və Bakı bölgələri ticarət və sənətkarlığın mərkəzinə çevrilmişdir. Şirvanşah I İbrahim həmçinin memarlıq və elmə diqqət göstərmiş, bu da dövlətin mədəni irsində mühüm iz buraxmışdır.

Beləliklə, Şirvanşah I İbrahimin hakimiyyəti dövrü Azərbaycan tarixində dövlətçilik ənənələrinin qorunması və diplomatik uzaqgörənliyin nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. O, regionda baş verən siyasi təlatümlərə baxmayaraq, Şirvanın müstəqil siyasi subyekt kimi qalmasına nail olmuş, gələcək Şirvanşahların güclənməsi üçün əsas yaratmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşurbəyli, S. B. (1997). *Şirvanşahlar dövləti: VI-XVI əsrlər* (A. Bağirov, Tərc.; E. Məmmədیارova, Red.). Bakı: Azərənəşr.
2. Rəcəbli, E. (2015). *Azərbaycan tarixi* (N. Əliyeva, Elmi red.; AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi). Bakı: Elm və Təhsil.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. (2013). *IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri* (M. X. Şərifli). Bakı.
4. Bünyadov, Z. (2005)
5. *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. Bakı: Elm.
6. Bakucity.preslib.az. (n.d.). *The period of the Shirvanshahs*. Retrieved from <https://bakucity.preslib.az/en/page/iS3xnTgNP4>
7. UNESCO. (n.d.). *Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi*. Retrieved from https://www.bing.com/search?pglt=43&q=UNESCO+%E2%80%93+%C5%9Eirvan%C5%9Fahl ar+Saray%C4%B1+Kompleksi&cvid=14dd21414c1b4cd0a20bf2ef9e45bc63&gs_lcrp=EgRIZGd lKgYIABBFdKyBggAEEUYOTIGCAEQABhAMgcIAhDrBxhA0gEIMTM1MmowajGoAgC wAgA&FORM=ANNTA1&PC=WSEDSE
8. UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası. (n.d.). *İçəri Şəhər, Qız Qalası və Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi*. Retrieved from https://www.unesco.az/az/articles/material_cultural_heritage/iceri-seher-qiz-qalasi-ve-sirvansahlar-saray-kompleksi
9. Azərbaycan tarixi redaksiyası. (n.d.). *Azərbaycan tarixi* (Cild I–VI).

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN TARİXİNDƏ 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ƏN ŞANLI SƏHİFƏDİR

Çingiz Dadaşov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının baş müəllim

XÜLASƏ

Bu məqalədə 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsinin, yəni Vətən müharibəsinin əvvəlki savaşlardan fərqli cəhətləri əks olunub. Prezident İlham Əliyevin siyasətinin, ilk növbədə, müharibə vəziyyətində olan respublikamızın iqtisadi gücünün və maliyyə imkanlarının artırılmasına hesablanması qələbəyə aparan yol oldu. Üç onillik ərzində ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması məsələsi Azərbaycanın siyasi gündəliyinin mərkəzində dayandı. Azərbaycan düşməni məhz özünün güclü Ordusu ilə cəzalandırdı və torpaqlarını işğaldan azad etdi. Əlbəttə, Vətən müharibəsində şanlı qələbəmiz asanlıqla əldə olunmadı. Bu gün inkişafda olan Azərbaycan qürur mənbəyimizdir, şanlı Qələbəmiz isə bizim tarixi nailiyyətimizdir, tarixi zəfərimizdir.

Açar sözlər: Vətən, müstəqillik, xalq, Qarabağ, müharibə, komandan.

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının tarixində minilliklərə söykənən dövlətçilik tarixi qəhrəmanlıq, mübarizə və azadlıq uğrunda qanlı yazılmış savaşlarla zəngindir. Dövlətin və dövlətçiliyin qorunub saxlanmasında, xarici təzyiq və işğallardan xilas olmaq yolunda dəfələrlə ölkəmiz sınaqlar qarşısında qalmışdır. Bu tarixdə elə hadisələr vardır ki, onlar xalqımızın milli yaddaşında silinməz iz buraxmış, dövlətimizin şərəf və qürur simvoluna çevrilmişdir. [Anar. (2020)]

Bütün dövrlərdə xarici qüvvələr Azərbaycan adlı bu məmləkətə yağlı tikə kimi baxmış, onun yeraltı və yerüstü zəngin sərvətlərinə sahib olmaq üçün müxtəlif yollar axtarmışlar. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi, iqtisadi və siyasi inkişafı dəfələrlə təhlükə altına alınmışdır. Mənfur qonşumuz olan ermənilər kənar qüvvələrin əlində alət olaraq, bu qüvvələrin dəstəyi ilə ölkəmizin 20% torpaqlarını işğal etməyə nail olmuşdular. ["Ulduz" jurnalı, № 11 (618), 2020] Otuz il işğal altında olan torpaqlarımız Ali Baş Komandanın rəhbərliyi, xalqın və ordunun birliyi sayəsində 44 günlük Vətən müharibəsində hərbi müdaxilə ilə azad olundu. Bu qələbə misli görünməyən qələbə oldu. Bu Zəfər yalnız, hərbi – siyasi nailiyyət deyil, həm də milli qürur, ədalətin bərpası və tarixi həqiqətin təsdiqi oldu. Məhz buna görə də 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan dövlətinin tarixində ən şanlı və qürurverici səhifə kimi əbədi yaşayacaq.

BU TARİX ƏBƏDİ YAŞAYACAQ. ÇÜNKİ BU QƏLƏBƏ TARİXDƏ BƏNZƏRİ OLMAYAN QƏLƏBƏDİR

Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən müharibədə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bütün döyüş əməliyyatlarını

yüksək səviyyədə həyata keçirməklə mənfur düşməni diz çökdürdü, şanlı Zəfər qazandı və tarixi ədaləti, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Ötən hər gün bizi Vətən müharibəsindən zaman etibarilə uzaqlaşdırsa da, hərbiçilərimizin şücaəti, canı, qanı bahasına qazanılan bu qələbə hər bir azərbaycanlı üçün son dərəcə əziz və qiymətlidir. Biz düz üç onillik ərzində torpaqlarımızın işğaldan azad ediləcəyinin ümidi ilə yaşamışdıq və qələbə müjdəsini gözləmişdik. Arzularımız 44 günlük Vətən müharibəsində çin oldu və biz böyük Qələbənin sevincini yaşadığımız. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev birinci xanım Mehriban Əliyeva ilə birlikdə Şuşaya səfəri çərçivəsində keçirilən Vəqif Poeziya Günlərinin rəsmi açılış mərasimindəki çıxışında Vətən müharibəsində əldə olunan Zəfərin önəminə bir daha diqqət cəmlənərək deyib: “44 günlük Vətən müharibəsi bizim şanlı tariximizdir. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Çünki bu Qələbə tarixdə bənzəri olmayan qələbədir. Azərbaycan xalqı buna layiq idi və biz.

Qələbə əldə edərək düşməni öz doğma diyarımızdan qovduq, şəhərlərimizi azad etdik, doğma Şuşamızı azad etdik”.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ VƏ XALQI İŞĞAL FAKTI İLƏ HEÇ VAXT BARIŞMADI

İşğalçı Ermənistan ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində torpaqlarımızın 20 faizini o zaman müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanda AXC-”Müsavat” cütlüyünün xəyanəti nəticəsində baş verən mənfi proseslərdən, hakimiyyət boşluğundan, hərə-mərclikdən, həmrəyliyin təmin olunmamasından istifadə etməklə və havadarlarının dəstəyindən bəhrələnməklə işğal etmişdi. Mənfur düşmən beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ərazilərimizi zor tətbiq etməklə işğal altına alanda və sonrakı mərhələdə ağır müharibə cinayətlərinə əl atdı. Belə ki, bu işğal nəticəsində soydaşlarımız doğma yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı bir milyon ötmüşdü və bu, ölkəmiz üçün böyük humanitar fəlakət idi. Erməni hərbi birləşmələri 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı faciəsini törətdilər və uşaqlara, qadınlara, yaşlı insanlara belə aman vermədən şəhəri bir gecənin içində yerlə-yeksan etdilər. Bir vaxtlar çiçəklənən, ahəngdar inkişaf edən şəhər və kəndlərimiz işğal dövründə, sözün əsl mənasında, erməni vəhşiliyinə tuş gəldi. Belə ki, işğal altına düşən ərazilərimizin bütün sərvətləri talandı, tikililər dağıdıldı, meşələrimiz qırıldı, mədəni irsimiz təhqirlərə məruz qaldı. **[“Ulduz” jurnalı, № 2, 2021]** İşğaldan azad olunan ərazilərdən təqdim edilən foto və video materiallar kədərli təəssüratlar oyadır - sanki, bu yerlərdən sivilizasiyadan tamamilə bixəbər olan vəhşi tayfa sürüləri gəlib keçib. Beynəlxalq təşkilatların, ayrı-ayrı böyük dövlətlərin, o cümlədən də artıq tarixdə qalan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə cəlb olunan ATƏT-in Minsk qrupunun loyallığı, işğalçılıq siyasətinə görə Ermənistanın cəzalandırılmaması mənfur düşməni daha da ruhlandırır. Ermənistan işğal məhsulu olan statuskvonu sonsuzluqadək saxlamaq niyyəti güdürdü və bundan ötrü müxtəlif təxribatlara əl atırdı.

Təbii ki, Azərbaycan dövləti və xalqı ölkə ərazisinin bir hissəsinin işğal altına düşməsi faktı ilə heç vaxt barışmadı. Üç onillik ərzində ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması məsələsi Azərbaycanın siyasi gündəliyinin mərkəzində dayandı. Vətən müharibəsinə qədərki dövrdə Prezident İlham Əliyev yerli və xarici auditoriyalar qarşısında çıxışlarında ölkəmizin keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı tarixi ədalətə və beynəlxalq hüquqa əsaslanan prinsiplərin qətiyyətlə və yüksək diplomatik məharətlə dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırırdı. Dövlətimizin başçısı yuxarıda bəhs etdiyimiz çıxışında bunu xatırladaraq deyib: “Bu vəziyyəti, yəni, dondurulmuş münaqişəni alternativsiz bir variant kimi təqdim etməyə çalışırdılar. Bizim isə tam başqa fikrimiz var idi və mən bunu heç vaxt gizlətmirdim. Deyirdim ki, əgər məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, biz öz ərazi

bütövlüyümüzü müharibə yolu ilə bərpa edəcəyik. Beynəlxalq hüququn bütün norma və prinsipləri bu haqqı bizə tanıyır. BMT-nin Nizamnaməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, tarixi ədalət bu haqqı bizə verib. Biz buna nail olduq". [Azad Qaradərəli 2021,176 s]

Prezident İlham Əliyev, eyni zamanda, ölkəmizin milli gücünün artırılmasına hesablanan ardıcıl siyasət həyata keçirirdi. Bu siyasət, ilk növbədə, müharibə vəziyyətində olan respublikamızın iqtisadi gücünün və maliyyə imkanlarının artırılmasına hesablanmışdı. Bəhs olunan dövrdə cənab prezident in qətiyyətli siyasi iradəsi əsasında reallaşdırılan islahatlar sayəsində Azərbaycan bütün dünya üzrə ən dinamik templərlə inkişaf edən ölkələr sırasına yüksəldi. Özünün iqtisadi müstəqilliyinə nail olan Azərbaycan, həmçinin istənilən xarici təhdidi dəf etməyə və düşmənin başını əzməyə qadir olan güclü ordu qurmağa nail oldu. Qürurverici haldır ki, nüfuzlu reyting agentliklərinin dəyərləndirmələrinə görə, Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri dünyanın 50 ən güclü ordusu sırasında yer alır.

AZƏRBAYCAN TARİXİ ƏDALƏTİN VƏ ÖZ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASINA HƏRBİ-SİYASİ YOLLA NAIL OLDU

Azərbaycan düşməni məhz özünün güclü Ordusu ilə cəzalandırdı və torpaqlarını işğaldan azad etdi. Əlbəttə, Vətən müharibəsində şanlı qələbəmiz asanlıqla əldə olunmayıb. Torpaqlarımızı geri qaytarmaq fikrində olmayan məkrli düşmən onilliklər ərzində burada güclü istehkamlar qurmuşdu. İşğalçılar elə düşünürdülər ki, Azərbaycan Ordusu bu istehkamları heç vaxt keçə bilməyəcək. Bundan başqa, ərazinin dağlıq relyefi də çətinliklər yaradan amil idi. Ermənistanın hərbi birləşmələri işğal etdikləri ərazilərimizdə yerləşən yüksəkliklərdə mövqe qurmuşdular. Bu yüksəkliklərdən isə ətrafdakı bütün ərazilər aydın görünürdü. Lakin Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə döyüşən Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində düşməni diz çökdürdü, onun belini qırdı və təslim olmağa məcbur etdi. Verilən məlumatlara görə, müharibə dövründə düşmənin hərbi birləşmələrinin təxminən 10 min əsgər və zabiti fərarilik edərək döyüş meydanından qaçıb. Azərbaycan Ordusunda isə belə hal aşkarlanmayıb.

Azərbaycan Ordusu Vətən müharibəsində 300-dən çox yaşayış məntəqəsini bilavasitə döyüş meydanında işğaldan azad etdi. Noyabrın 8-də Şuşanın, ertəsi gün isə daha 70-dən artıq yaşayış məntəqəsinin işğaldan azad edilməsindən sonra düşmən onun üçün kapitulyasiya aktı sayılan üçtərəfli Bəyanatı imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Vətən müharibəsində qazanılan şanlı Qələbəmizi Prezident İlham Əliyev belə dəyərləndirdi: "Müzəffər xalq kimi gəldik. Danışqlar yolu ilə yox, Ermənistan tərəfindən edilə biləcək hansısa güzəşt nəticəsində yox, döyüş meydanında qan tökərək, şəhidlər verərək, fədakarlıq göstərərək gəldik, öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdik və milli ləyaqətimizi bərpa etdik". Xatırladaq ki, Azərbaycanın, Rusiyanın prezidentlərinin və Ermənistanın baş nazirinin imzaladıqları Bəyanat qalib Azərbaycanın şərtləri əsasında formalaşdırılıb. İşğalçı Ermənistan həmin Bəyanatla üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq sonrakı mərhələdə Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını respublikamıza döyüşsüz təslim etdi. Beləliklə, qüdrətli Azərbaycan tarixi ədaləti və özünün ərazi bütövlüyünü hərbi-siyasi yolla bərpa etməyə nail oldu. [Azad Qaradərəli 2021,176 s]

İqtisadi inkişaf, siyasi çəkimizin böyük olması, sözüümüzü beynəlxalq tribunallarda qətiyyətlə deməyimiz, xalq-iqtidar birliyi, gənc nəslin yetişdirilməsi, cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunun bərqərar olması - bütün bu amillər bizi Qələbəyə doğru aparırdı. Cəmi 44 gün ərzində düşmənin 6-7 müdafiə xəttini öz sinəsini qabağa verərək, güllə altına qoyaraq yaran bizim qəhrəman övladlarımız,

hərbçilərimiz bütün dünyaya Azərbaycan xalqının əyilməz ruhunu, gücünü, iradəsini bir daha göstərmişdir. Biz düşməni kapitulyasiya aktının imzalanmasına məcbur etdik.

2023-cü il sentyabr ayının 19-da başlanan antiterror əməliyyatı cəmi 23 saat 43 dəqiqə davam etsə də ordumuzun və xalqımızın yüksək qələbə əzmini bir daha sübut etdi. Ali Baş Komandan İlham Əliyev bir daha sübut etdi ki, nəyi nə vaxt etmək lazım olduğunu yaxşı bilir.

“Biz isə bundan sonra da güclənəcəyik” deyən dövlət başçısı heç bir təzyiq, heç bir hədə-qorxunun bizə bu günə qədər təsir etmədiyini, Xalq-iqtidar birliyinin gücümüzün əsas mənbəyi olduğunu çıxışına əlavə edib. Prezident İlham Əliyev qeyd edib “İnkişafda olan Azərbaycan qürur mənbəyimizdir, şanlı Qələbəmiz isə bizim tarixi nailiyyətimizdir, tarixi zəfərimizdir” [Azad Qaradərəli 2021, 176 s.]

Ən əsası odur ki, bu müharibədə bütün xalq öz rəhbəri ətrafında bir yumruq kimi sıx birləşdi. Qələbəyə doğru inamla irəliləyən qorxmaz, cəsur əsgərlərimiz düşmənin işğal olunmuş torpaqlarımızdakı hərbi hissələrini, istehkamlarını, ön xətt mövqelərini, döyüş texnikalarını və infrastrukturunu, canlı qüvvəsini, cəbhənin dərinliyindəki atəş nöqtələrini, bazalarını darmadağın etdi. Ordumuzun zəfər yürüşləri xalqımıza qol-qanad verdi. Erməni xainləri ordumuzun bu rəşadətli hünəri qarşısında diz çökdü. Yalan və hiylə ilə qurulan qondarma rejim özünün çürüklüyünü və iflasa uğradığını etiraf etdi. Dünyanı öz çirkin, bəd əməlləri ilə əsas həqiqətlərdən yayındırmaq istəyən xain düşmən ilahi həqiqəti aldada bilmədi. Otuz il bundan əvvəl ayaqyalın evindən, doğma yurd-yuvasından didərgin saldıqları insanların taleyini bu gün özləri yaşadılar. Azərbaycan torpaqları qarış-qarış, kənd-kənd işğaldan azad edildi. Uzun illərdən sonra doğma torpaqlarımızda yenidən üçrəngli şanlı bayrağımız ucaldıldı. Vətən müharibəsi Ali Baş Komandanın, Azərbaycan Ordusunun, xalqımızın zəfəri ilə başa çatdı. Bu qələbəni Ali Baş Komandanın qətiyyəti, siyasi iradəsi, ordumuzun şücaəti hesabına qazandıq... Ona görə 44 günlük qəhrəmanlıq savaşımız tarix boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaq.

Bu qələbə Azərbaycan dövlətinin və xalqımızın qazandığı misli görünməyən tarixi qələbə kimi əbədi yaşayacaq, ən şanlı səhifə kimi yaddaşlara həkk olunacaq, gələcək nəsillərə örnək olacaq!

Bu tarixi qələbə şəhidlərimizin qanı və canı bahasına bizə nəsib oldu. Onların ruhu qarşısında hər birimiz baş əyirik və ehtiramla anırıq.

QARABAĞ TORPAQLOARI CƏNNƏTƏ DÖNƏCƏK

Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz parçası və milli qürur mənbəyidir. Onun bərpası və inkişafı hər bir azərbaycanlının ürəkdən arzuladığı vəzifədir. Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra qarşımızda yeni bir vəzifə durur: Qarabağı yenidən dirçəldərək onu cənnətə çevirmək. Bu, həm mənəvi borcumuz, həm də gələcək nəsillərə mirasımızdır. Qarabağ tarixən mədəniyyət və təbiət gözəlliklərinin vəhdətini özündə cəmləşdirən bir bölgə olub. Qarabağı cənnətə çevirmək hər bir azərbaycanlının ürəyində olan arzu və məqsəddir. Bu torpaqlar həm təbii gözəllikləri, həm də tarixi və mədəni dəyərləri ilə Azərbaycanın incisi sayılır. 30 illik işğal dövründə dağıdılmış evlər, məscidlər, məktəblər, meşələr və tarixi abidələr indi yeni həyat gözləyir. Qarabağın dirçəlişi təkcə onun fiziki bərpası deyil, həm də mənəvi və iqtisadi baxımdan yenidən doğruluğu deməkdir. Şuşa kimi qədim şəhərlər musiqi, memarlıq və incəsənət mənbəyi olub. Qarabağın bərpası yalnız fiziki infrastrukturun yenidən qurulması deyil,

həm də bu zəngin mədəni irsi qoruyub inkişaf etdirmək deməkdir. Qarabağ təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün sülh və inkişaf nümunəsi ola bilər. Bu torpaqlar həm milli qururumuzun rəmzi, həm də birliyimizin güzgüsüdür. [Azad Qaradərəli 2021, 176 s.] Qarabağı cənnətə çevirmək üçün hər birimiz öz töhfəmizi verməliyik. Bu, həm dövlətin, həm də xalqın birgə səyi ilə mümkün olacaqdır. Qarabağda qazanılan zəfər yalnız başlanğıcdır. İndi bu torpaqları çiçəkləndirmək, onun hər qarışını cənnətə çevirmək zamanıdır. Bu yol çətin olsa da, iradə və sevgi ilə hər şeyə nail olmaq mümkündür. Qarabağ cənnət olacaq və gələcək nəsillər bu torpaqları fəxrlə yaşadacaqlar!

NƏTİCƏ

Azərbaycan dövlətinin tarixində 44 günlük Vətən müharibəsi qürur və zəfər dolu ən şanlı səhifələrdən biridir. Bu müharibə Azərbaycan xalqının birliyini, ordumuzun gücünü və dövlətimizin siyasi iradəsini bütün dünyaya göstərdi. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımızı azad edərək tarixi ədaləti bərpa etdi. Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan yalnız ərazi bütövlüyünü təmin etmədi, həm də milli ruhunu, xalqın mübarizə əzminə daha da gücləndirdi. Bu zəfər gələcək nəsillər üçün qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və birlik nümunəsi kimi əbədi yaddaşlarda qalacaq. Mənfur qonşularımızı inandırmaq ki, **”DƏMİR YUMRUQ”** həmişə yerindədir.

Bütün şəhidlərimizə Allah rəhmət etsin, Qazilərimizə şəfa versin!

Yaşasın Müzəffər Ordumuz, Müzəffər Ali Baş Komandan Prezidentimiz İlham Əliyev!

Yaşasın AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ !

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Anar. (2020). Erməni mifinin süqutu. “Ulduz” jurnalı, № 11 (618).
2. “Ulduz” jurnalı ilə “525-ci qəzet”in layihəsi olan “9-luq”. (2021). “Ulduz” jurnalı, № 2.
3. Qaradərəli, A. (2021). Cəbrayıl əfsanəsi [Radioroman]. Bakı: Mücrü Nəşriyyatı. 176 s.
4. İnternet axtarış resursları.

**XALQIMIZIN MİLLİ İFTİXARI
NATIONAL PRIDE OF OUR PEOPLE**

dosent, Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu,

ADPU-nun Ağcabədi filialı,

<https://orcid.org/0009-0006-0671-1067>

dosent, Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu,

ADPU-nun Ağcabədi filialı,

<https://orcid.org/0009-0006-6478-3966>

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycan milli musiqimizin yaradıcısı Üzeyir Hacıbəyovun həyatından , ictimai fəaliyyətindən, bəstəkarlığından, milli operamızın banisi olmasından, publisist, dramaturq və pedaqoq kimi fəaliyyətindən və eləcə də onun "O olmasın, bu olsun" və " Arşın mal alan " musiqili komediyalarından söz açılır.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyov , musiqi , bəstəkar , opera, publistik , komediya , pedaqoq.

Abstract:

The article discusses the life, social activities, composition, founder of our national opera, publicist, playwright and educator of Uzeyir Hajibeyov, the creator of our Azerbaijani national music, as well as his activities as a publicist, playwright and educator, as well as his musical comedies "If it were not this, it would be this" and "Arshin mal alan".

Keywords: Uzeyir Hajibeyov, music, composer, opera, publicist, comedy, educator.

Giriş

Azərbaycan xalqının milli iftixarı olan Üzeyir Hacıbəyov dahi bəstəkar, milli musiqimizin və operamızın banisi, dramaturq, publisist, pedaqoq və görkəmli ictimai xadim kimi şöhrət qazanmışdır. O, ilk təhsilini Şuşada , sonra isə Qori Müəllimlər Seminariyasında , Moskva və Sank - Peterburqda almışdır . Əvvəlcə Cəbrayıl qəzasının Hadrut (Ağoğlu) kənd məktəbində , daha sonra isə Bakı məktəblərində müəllim işləmişdir.

1908-ci ildə " Leyli və Məcnun " operasının yazmaqla müsəlman Şərqində ilk dəfə opera sənətinin əsasını qoymuşdur. " Şeyx Sənan", " Rüstəm və Söhrab", " Şah Abbas və Xüsrud banu" , "Əsli və Kərəm " , " Harun və Leyli " , " Koroğlu" və sair muğan operaların da Üzeyir Hacıbəyov yazmışdır. O , " O olmasın, bu olsun" və " Arşın mal alan " musiqili komediyaların yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında yeni töhfə bəxş etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyovun üç yüzdən çox xalq mahnılarımızı toplayaraq nota köçürmüş və bundan əlavə marş, kontata , fantaziya , mahnı və romanslar , kamera və xor üçün əsərlər qələmə almışdır. Şair Əhməd Cavadın sözlərinə Azərbaycan Dövlətinin kimin musiqisini bəstələmişdir.

Bakı Musiqi Texnikumuna , Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İncəsənət İnstitutuna və Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına Üzeyir Hacıbəyov rəhbərlik etmişdir. İşlədiyi müddətdə öz bacarıq və səyi nəticəsində yeniliklər etməklə diqqəti özünə çəkmişdir. Bunlarla bərabər Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanda ilk xalq çalğı alətləri orkestrini yaratmışdır.

"Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" kitabını yazmaqla Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan milli musiqisinin elmi-nəzəri əsaslara söylənərək inkişaf etməsinə böyük təkan vermişdir. O, musiqimizin inkişaf yollarını aydın şəkildə göstərmiş və qarşıda duran məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir.

Müzakirə və təhlil

Üzeyir Hacıbəyov böyük bəstəkar olmaqla bərabər, həm də peşəkar bir publisist kimi də çox işlər görmüşdür. O, "Kaspi", "Həyat", "Tərəqqi", "Tərcüman", "İrşad", "İqbal", "Yeni iqbal", "Həqiqət" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ü. Hacıbəyov", "Üzeyir", "Y", "Filankəs", "Behmənək", "Bisavad", "Namuslu", "Ordan-burdan", "Saqaallı, hənalı filankəs", "Saray müdiri Hacıbəyov", "Adı Molla, özü Bəy filankəs" və digər gizli imzalarla xeyli məqalə, очерк, felyeton və satirik miniatürlər çap etdirmişdir. Bu məqalə və felyetonlarında müəllif zamanəsinin müəyyən ictimai-siyasi və eləcə də maarifçilik ideyalarını canlandırmışdır.

Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında musiqili dram sənəti əsas yerlərdən birini tutur. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədibin "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" və "Ər və arvad" kimi musiqili komediyaları yuxarıda söylənilən fikirlərin əsas təsdiqi kimi özünü göstərir. Bu komediyalarda Azərbaycanın məişəti, xalq adət-ənənələri öz əksini tapmışdır[1:2].. Qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkarın yaradıcılığına qarşı bu və ya başqa dərəcədə qısqanclıq hər zaman olub. Fitri istedadı, ensiklopedik biliyə malik olan sənətkar elmi-publisistik yazılarına, musiqi və bədii yaradıcılıqda qazandığı yüksək nəaliyyətlərə görə bir qrup "tənqidçilər" tərəfindən qısqanclıqla qarşılanmış, sistemli şəkildə tənqid olunmuşdur. Ancaq bu tənqidi fikirlər sonra özünü doğrultmadı və Üzeyir Hacıbəyov sənətinin ölməzliyi qarşısında davam gətirə bilmədi.

Üzeyir Hacıbəyov ənənə və novatorluğu həmişə vəhdətdə görür. "Musiqidə xəqilik" məqaləsində yazırdı: "Mən xalq muasiqisini əsas surətdə öyrənməyincə böyük əsərlər yazmağa tələsməmişəm". Onun fikrincə, zəngin xalq ədəbiyyatına, klassik irsə, dünya ədəbiyyatına mükəmməl bələd olmayan, ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacarmayan qələm sahibi ola bilməz.

Üzeyir Hacıbəyov xeyli bəstəkar və ifaçı yetişdirmişdir. Onun tələbələrində Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Soltan Hacıbəyov, Ağabacı Rzayeva, Şəfiqə Axundova və onlarla başqalarının adlarını çəkmək olar. Onun "Arşın mal alan" musiqili komediyası 1917-ci ildə, 1945-ci ildə, 1965-ci ildə, "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyası isə 1956-cı ildə ekranlaşdırılmışdır [3:4].. 1945-ci ildə çəkilmiş "Arşın mal alan" filminin bir qrup yaradıcısı və iştirakçısı ilə yanaşı, Üzeyir Hacıbəyov da SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinə, 1949-cu ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına Üzeyir Hacıbəyovun adı verilmiş və Respublikanın şəhər və qəsəbələrində onun adına küçələr, musiqi məktəbləri, Respublika Dövlət Mükafatı və.s təsis olunmuşdur. Bakıda və Şuşada heykəli ucaldılmış ,1965-ci ildə Bakıda ev muzeyləri açılmışdır. 1988-ci ildə Xalq yazıçısı Anarın ssenari və rejissorluğu ilə bəstəkarın həyat və fəaliyyətindən bəhs edən iki seriyalı " Üzeyir Hacıbəyov Uzun ömrün akkordları " bədii filmi çəkilmişdir. Onun yaradıcılığının estetikasının realizmi, milliliyi, həyatiliyi, nikbin ruh, yüksək ideya-

məzmun, forma mükəmməlliyi, yüksək bədiilik ,ənənə və novatorluğu ,eləcə də bəstəkarlıq təcrübəsindəki qeyri-adi fəaliyyəti,nəzəri konsepsiyaları ,bunu deməyə əsas verir ki, bu dahi sənətkarın ,çoxşaxəli irsi daim tədqiqatların nəzəri-diqqətini cəlb etmiş, həyat və fəaliyyəti haqqında çoxlu sayda monoqrafiyalar ,kitablar ,oçerklər və məqalələr yazılmış və gələcəkdə də yazılacaqdır. Biz inanırıq ki,xalqımızın iftixarı olan Üzeyir Hacıbəyov xalqımızın ürəyində əbədi yaşayacaq və heç vaxt unudulmayacaqdır [5:6].

Nəticə:

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan xalqının milli iftixarı olan Üzeyir Hacıbəyov zəngin yaradıcılıq yolu nəsillərimiz üçün bir məktəbdir. Onun bəstələdiyi mahnılar,musiqi haqqında söylədiyi nəzəri fikirləri, musiqili komediyaları ,məqalə ,oçerk və digər janrlarda yazdığı əsərləri gənc nəsrlə yol göstərən bir mayak kimi həmişə şölə saçacaqdır. Ümumiyyətlə, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov xalqımızın milli iftixarı və əbədi sönməyən günəşidir.

Ədəbiyyat:

1. Bəkir Nəbiyev. (2012),Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fragmentlər), Bakı ,”Şərq-Qərb “ Nəşriyyatı , 520 səh .
2. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası , (2007) Bakı,”Şərq və Qərb” Nəşriyyatı , ,264 səh.
3. Üzeyir Hacıbəyli ,(2010).Əsli və Kərəm ,Bakı,”Şərq və Qərb” Nəşriyyatı,260 səh.
4. Üzeyir Hacıbəyli . (2005)Seçilmiş əsərləri , İki cildə ,I cild, “Şərq-Qərb” , Bakı ,408 səh.
5. Üzeyir Hacıbəyli (2005).Seçilmiş əsərləri , İki cildə ,II cild ,”Şərq və Qərb “, Bakı-,456 səh.
6. Abbas Mirzə Şərəfzadə . (1985) Bakı:İşıq, ,242 səh.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ “AZƏRBAYCAN” QƏZETİ MƏNBƏ KİMİ
“AZERBAIJAN” NEWSPAPER AS A SOURCE IN THE RESEARCH OF AZERBAIJAN
PEOPLE’S REPUBLIC-OTTOMAN RELATIONS**

Dos. Sevinc Qasımova

ADPU-nun Şamaxı filialının Sosial və xüsusi fənlər kafedrası

ORCID ID: 0000-0002-5416-5025

Xülasə:

Hər bir xalqın tarixinin, mədəni irsinin, ictimai-siyasi həyatının öyrənilməsində dövrü mətbuatın misilsiz əhəmiyyəti var. Çünki dövrü mətbuat, sözün həqiqi mənasında, cəmiyyətin güzgüsüdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsində dövrü mətbuat mötəbər mənbələr kompleksini təşkil edir. Bu dövrün mətbuatı siyasi istiqamətindən asılı olmayaraq ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələri: 1917-1918-ci illərdə Rusiyada baş vermiş inqilab və cəvriyyələri, bunların Cənubi Qafqaza və Azərbaycana təsirini, 1918-ci ildə erməni-daşnak qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və onların nəticələrini, AXC-nin yaranması və 23 aylıq fəaliyyətini, onun müxtəlif istiqamətlərdə yeritdiyi siyasəti, dünya dövlətləri və qonşu dövlətlərlə münasibətlərini, dünya birliyi tərəfindən tanınması üçün həyata keçirdiyi tədbirləri, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafı, Azərbaycan ordusunun yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün gördüyü əməli işləri, Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq yürüşü və s. öz səhifələrində geniş şəkildə işıqlandırır. Bəhs olunan dövrün mətbuat orqanlarını demokratik və bolşevik mətbuat orqanları olmaqla iki qrupa ayıra bilərik. 1918-ci il mart soyqırımının tarixinə aid materiallar dövrü mətbuat səhifələrində geniş yer almışdır. Mirzə Bala Məmmədzadə həmin ərəfədə çap etdirdiyi “Azərbaycan çağırıyor” adlı məqaləsində özünü yurddaşlarına tutaraq yazırdı: “Ey gənc türklər! Bu gün Kəbəyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Vətəni yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəməmək deməkdir”. Sənətullah Eynullayevin “S.İbrahim” imzası ilə yazdığı “Dəhşətli saat gəliyor, birlik gerek” sərlövhəli məqaləsi Bakıda mart faciəsindən üç gün əvvəl “Açıq söz” qəzetində dərc olunmuşdu. O, siyasi partiyaların rəhbərlərini xəbərdar edərək yazırdı: “Başqa millətlərin cəmi partiyaları bu gün məlum məsələlər xüsusunda sözlərini bir etdilər. Müsəlman partiyaları da milləti fəlakətdən xilas etmək xatirinə birləşməyə borcudurlar. Çünki baş kəsildikdə saqqalla bərabər gedəcək olduğundan dəhşətli saatlarda partiya fərqi baxmayacaq, proqram və partiyalar da millətlə bərabər gedəcəkdir. “Dəhşətli saat gəliyor, birləşiniz”.

Məlumdur ki, 1918-ci ilin mart faciəsinə qədər Azərbaycanda türk dilində (o zaman “Azərbaycan dili” ifadəsi işlənmirdi) 15-ə qədər qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Bunlardan “Açıq söz”, “İttihad”, “Millət”, “Hümmət”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Al bayraq”, “Azərbaycan” və s. həftəlik ictimai-siyasi qəzet və jurnallar idi. “El həyatı”, “Qardaş kədəri”, “Zəhmət sədası”, “Möhtaclara kömək”, “Türk sözü” və s. orqanların ömrü uzun olmamış, bir neçə nömrəsi çap olunduqdan sonra fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. Bu mətbuat orqanlarında M.Ə.Rəsulzadə, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyov qardaşları, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, T.Şahbazi, S.M.Əfəndiyev, S.Hüseyn, Ə.Pepinov, Ə.Qarayev,

D.Bünyadzadə, X.İbrahim, H.Ağayev və s. kimi müxtəlif əqidəli ictimai- siyasi xadimlər, publisistlər, ziyalılar fəal iştirak edirdilər.

Məhz AXC dövrünü öyrənmək üçün ən qiymətli mənbələrdən biri də “Azərbaycan” qəzetidir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanından sonra 1918-ci ilin sentyabrında Gəncədə fəaliyyətə başlayan “Azərbaycan” qəzeti gündəlik, rus və Azərbaycan dillərində çıxan ictimai-iqtisadi, siyasi və ədəbi türk qəzeti idi. Onun 4 sayı Gəncədə çıxmış, Qafqaz İslam Ordusunun qələbəindən sonra mətbəə Bakıya köçürülmüş və 1920-ci ilin 27 aprelinə qədər cəmi 443 sayı nəşr olunmuşdu. Redaktorları Üzeyir Hacıbəyov və Şəfi bəy Rüstəmbəyli, ayrı-ayrı vaxtlarda Ceyhun Hacıbəyov, Xəlil İbrahim olmuşlar. Bu qəzet AXC hökumətinin rəsmi orqanı idi. “Azərbaycan” qəzetinin 1-ci sayında AXC-nın “İstiqlal Bəyannaməsi” (Əqdnamə), Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hədinin “Türk nəğməsi” şəri, hökumətin yeni qanun və qərarları, xəbərlər və b. dərc olunmuşdu. “Azərbaycan” qəzeti xalqın milli mənafeələrinin keşiyində dayanır, türkçülük ideyasını müdafiə edirdi. Qəzetdə parlament iclaslarının stenoqrafik məlumatları və qərarları, daxili və xarici xəbərlər, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət problemləri işıqlandırılırdı. Görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, sənət və mədəniyyət adamlarının çıxışları, məqalələri, müsahibələri, yaradıcılıq nümunələri qəzetdə yer alırdı. M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, M.Məmmədzadə, C.Cabbarlı, A.Ziyadxanov. X.İbrahim, Ə.Cavad, Ə.Müznib kimi dövrün görkəmli ictimai xadimləri, qabaqcıl ziyalıları qəzetlə daimi əməkdaşlıq edirdilər.

AXC-nın xarici siyasətinin nəzəri əsaslarının şərh olunmasında Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi “Xarici siyasətimiz”, “Qüvvətli istiqlal”, “Elçilər göndərilməlidir”, “İngiltərə ilə dostluq”, “İran və biz” və s. məqalələri AXC və beynəlxalq münasibətlər mövzusunun bir sıra vacib məsələlərini öyrənmək üçün son dərəcə dəyərlidir. Dövlətçiliyin inkişafında beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə güvənməyi vacib bilən Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: “Sağlam bir vücuda malik, ədalətli bir iradəsi, məclisi-məbusanı, gözəl qanunu və Avropa üsulunda məhkəməsi olan dövlət beynəlmiləl münasibətdə avropalılar ilə həmhüdəd olmalıdır”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı və həmyaşıdı olan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində diqqəti cəkmək mövzulardan biri də Osmanlı dövləti ilə münasibətlər məsələsidir. Qəzetdə Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq yürüş, Gəncədə hökumətin təşkili, Nuri Paşanın Bakının azad edilməsi uğrunda mübarizəsi, I dünya savaşından sonra Osmanlı dövlətinə dünya dövlətlərinin və müttəfiqlərin münasibəti mütəmadi şəkildə izlənməmişdir. Bu qəzetin materialları Azərbaycan Türkiyə münasibətlərinin araşdırılması nöqtəyi nəzərindən əhəmiyyətlidir. Qəzetin səhifələrində Osmanlı dövlətinin müharibədən sonrakı taleyi, Qərb dövlətlərinin sultanın bundan sonrakı vəziyyəti, Osmanlı ərazisinin bölüşdürülməsinə cəhdlər, Yunan qoşunlarının Osmanlı ərazisinə xaincəsinə basqını, yunanların türklərə qarşı qırğın siyasəti, Mustafa Kamal Paşanın dirəniş hərəkəti və Avropa dövlətlərinin siyasətinə qarşı yeritdiyi taktiki addımlar, Türk ocağının yaradılması və fəaliyyəti, Türkiyədə qadın hərəkəti, “feminizm” və b. məsələlərə daha çox önəm verildiyinin şahidi oluruq. Qəzetdə 108 dən çox məqalə və mətnlər məhz Osmanlı tarixini əks etdirir. Sevr müqaviləsi, onun acı nəticələri, Atatürkün milli mücadilə hərəkətində Türk ocaqları və qadınların qəhrəmanlıq salnamələrindən bəhs olunur.

Bəhs edilən dövrdə təkcə Azərbaycanda Osmanlı dövlətinin vəziyyəti izlənmir, eyni zamanda Türkiyədə çıxan qəzetlər də burdakı vəziyyəti sərgiləyirdi. Bakının işğalı münasibətilə İstanbulda çıxan “Yeni gün” qəzeti, iri hərflərlə “Bakı üzərində Azərbaycan bayrağı dalğalanır” sərlövhəsi altında bir mütləq yazaraq ümum türkləri, xüsusən Azərbaycanlıları təbrik və muştuluqlamaqla deyir ki: “Azərbaycan birlikləri Bakını zəbt etdilər. Din və irq qardaşlarımızı təbşir və təbrik edəriz. Cənubi Qafqaziyada təşəkkül edən din-irq qardaşımız Azərbaycan hökumətinin paytaxtı olub, bir qisim ruslarla ermənilərin zülmü altında inləyən Bakı şəhərinin Azərbaycan milli qüvvətləri tərəfindən mühasirə edildiyini qəzetimiz daha ikinci nüsxəsində xəbər vermişdi. Türk aləminin ən mühüm mərkəzlərindən biri, qardaş bir hökumətin paytaxtı olan Bakının düşmən zülmü əlindən qurtarılması lüzumunu əhəmiyyətlə nəzərdiqqətə alan və bu xüsusda baş məqalələr, xəritələr, rəsmlər, məlumat dərc edən qəzetimiz, bu mübarək bayram günü də Bakının xilas edildiyini oxucularına müjdələməklə iftixar edir. Bakı şəhərinin iqtisadi əhəmiyyəti nə olursa olsun, bizcə hərşeydən əvvəl din və irq qardaşlarımız Azərbaycanlıların haqlı olaraq, haqları çatacaq təsis etdikləri yeni və gənc hökumətin paytaxtı olması etibarilə bizcə böyük və milli bir əhəmiyyəti vardı. Biz yeni siyasi mövcudiyyətlə ortaya atılan Azərbaycanlı qardaşlarımızın canlı, diri və cəld bir mahiyyətlə hökumətlərini təsdiq etmələrini və paytaxtlarını da az zamanda düşməndən təmizləyərək istiqlallarını ikmal və təkmilləşdirmələrini və başa çatdırmalarını bütün qəlbimizlə istəyirdik. Tanrı-taalaya yüz minlərcə şükür olsun ki, bu mübarək gündə bu milli əməlimizin də arzumuzun da yerinə gəlmiş olduğunu xəbər alaraq, mütəhəyyic və həyəcanlanırıq.

“Yeni gün” rəfiqimizin qardaşca və səmimi sevinci və Azərbaycana qarşı göstərdiyi məhəbbəti xüsusən “Azərbaycan hökumətinin siyasi mövcudiyyətini kainata tanıtdırması” haqqındakı mütləqəsini dərin bir hüsni-məmnuniyyət və təşəkkürlə qarşılayaraq bütün aləmi-İslamın pənəhi və Azərbaycanın hamisi olan böyük Osmanlı türk qardaşlarımızın siyasi mövcudiyyətimizi tanıtdırmaq məsələsində də bizə köməklikdə bulunacaqlarına əmin olmaqla bərabər, İstanbul mətbuatının bu uğurda yardımını dilərik”.

O gün ki, Nuri Paşa Gəncəyə mehman oldu,
Türkcə əyri baxanın bağı qızıl qan oldu.
Çəkdi dağlar başına hilallı al bayrağını,
Qalxdı bu Türk diyarı – Azərbaycan oldu!

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Osmanlı, Cənubi Qafqaz, Vətən savaşı, “Azərbaycan qəzeti”

Abstract:

The newspaper “Azerbaijan” occupies an important place in the study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic, which existed in 1918-1920. The materials of this newspaper, which comprehensively covered the socio-political events taking place in the country and in the world, were also important in determining the future fate of relations between the two states. More than 108 articles

and texts in the newspaper reflect the history of the Ottoman Empire. The fate of the Ottoman Empire after the war, the subsequent status of the sultan by Western states, attempts to divide the Ottoman lands, the treacherous occupation of Ottoman lands by Greek troops, the genocidal policy of the Greeks against the Turks, the resistance movement of Mustafa Kemal Pasha and tactical steps taken against the policies of European states, the Treaty of Sevres, its bitter consequences, the Turkish hearths in the national struggle movement of Atatürk and the chronicle of the heroism of women are regularly discussed on the pages of the newspaper.

It was possible to follow the situation in Azerbaijan and determine the mutual relations between the two states from the newspapers published in Istanbul. On the occasion of the occupation of Baku, the newspaper “Yeni Gün” published in Istanbul wrote an article in capital letters under the title “The Azerbaijani flag is waving over Baku”, congratulating and delighting all Turks, especially Azerbaijanis: “Azerbaijani troops occupied Baku. We congratulate our religious and racial brothers.” In the second issue of the newspaper, it reported that Baku, the capital of Azerbaijan, our religious and racial brotherhood formed in the South Caucasus and suffering under the oppression of the Russians and Armenians, was besieged by the Azerbaijani national forces. Attaching great importance to the necessity of saving Baku, one of the most important centers of the Turkic world, from enemy oppression and publishing editorials, maps, drawings, and information on this subject, the newspaper is proud to announce to its readers that Baku has been saved on this blessed holiday. They believed that the Istanbul press of the great Ottoman Turkish brothers, the shelter of Islam and the protector of Azerbaijan, would help this success in introducing our political existence.

In the article, the events of this period, which were covered in the press organs of the two states during the period discussed, will be highlighted based on first-hand sources, the importance of the press will be emphasized and, based on the comparative-systematic analysis method, it will be analyzed that the historical roots of Türkiye's continuous moral support during the 44-day Karabagh War date back to that period.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Ottoman Empire, South Caucasus, Patriotic War, “Azerbaijan Newspaper”

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Qəzeti. 1918-1920. I Cild. 29 oktyabr 1918-ci il, nömrə 25
2. Azərbaycan Qəzeti. 1918-1920. I Cild. 3 oktyabr 1918-ci il, nömrə 5
3. Azərbaycan Qəzeti. 1918-1920. I Cild. 10 oktyabr 1918-ci il, nömrə 11
4. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 1919, №-216
5. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 23 sentyabr, nömrə 280 s.363
6. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 24 sentyabr, nömrə 281 s.389
7. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 25 sentyabr, nömrə 282. s.415
8. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 28 sentyabr, nömrə 284 s.469
9. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 29 sentyabr, nömrə 285 s.497
10. Azərbaycan Qəzeti. 1919-cu il . XII cild, 30 sentyabr, nömrə 286 s.525
11. “Açıq söz”, 1918, 15 mart, № -702

- 12.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2014.471 səh.
- 13.** Aşırlı Akif, Azərbaycan mətbuatı tarixi: 1875-1920. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009.səh.296
- 14.** Aşırlı, A, Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu.- Bakı: Nurlan, 2007
- 15.** Hüseynov Şirməmməd, Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: “Çənlibel”, 2007
- 16.** “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər: noyabr 1918 – Aprel 1920 Ş.Hüseynov. Cild 1.- Bakı: “Qanun”, 2015.- 655
- 17.** Şirinoğlu Vaqif, Türkiyə 1918-1920-ci illərdə:Məğlubiyyətdən qələbəyə doğru (Azərbaycan qəzetinin materialları əsasında. 1918-1920). Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2020, 192s.

**EŞİTMƏ POZULMASI OLAN ŞAGİRDŁƏRİN NİTQNI İNKİŞAF ETDİRMƏYƏ
YÖNƏLDİLMİŞ DƏRSDƏNKƏNAR İŞİN TƏŞKİLİ
ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕУЧЕБНОЙ РАБОТЫ, НАПРАВЛЕННОЙ НА РАЗВИТИЕ РЕЧИ
УЧАЩИХСЯ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА**

**ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES AIMED AT THE
DEVELOPMENT OF SPEECH IN STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENTS**

**Dos. Ağayeva Tamilla Hüseyn
ADPU Şamaxı filialı**

XÜLASƏ

Dərsdənkənar fəaliyyətlər, sinifdən kənar formalarda həyata keçirilən və kar, eşitmə qüsurlu və gec başlayan kar şagirdlərin ibtidai ümumi təhsili üçün uyğunlaşdırılmış əsas ümumi təhsil proqramlarının planlaşdırılmış təlim nəticələrinə nail olmağa yönəlmiş təhsil fəaliyyətləri kimi müəy yən edilir. Dərsdənkənar fəaliyyətlərin təşkilinin məqsədləri təhsil müəssisəsində eşitmə qüsurlu şagirdlərin yaşa uyğun adaptasiyasını təmin etmək, onların inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, yaş və fərdi xüsusiyyətlərini və xüsusi təhsil ehtiyaclarını nəzərə almaqdır.

Dərsdənkənar fəaliyyətlərin əsas sahələrinə mənəvi-əxlaqi, sosial, ümumi intellektual, ümumi mədəni, işlə bağlı və idman və sağlamlıq daxildir. Dərsdənkənar fəaliyyətlərin təşkili formaları, eləcə də bütövlükdə təhsil prosesi təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Açar sözlər: eşitmə pozulması olan, uşaq, dərsdənkənar fəaliyyət, tələffüz, pozulması, nitq inkişafı, sosial adaptasiya, integrasiya

РЕЗУМЕ

Под внеурочной деятельностью понимается образовательная деятельность, осуществляемая в формах, отличных от урочной, и направленная на достижение планируемых результатов освоения адаптированных основных общеобразовательных программ начального общего образования глухих, слабослышащих и позднооглохших обучающихся. Цели организации внеурочной деятельности: обеспечение соответствующей возрасту адаптации обучающегося с нарушениями слуха в образовательной организации, создание благоприятных условий для его развития, учёт его возрастных и индивидуальных особенностей, особых образовательных потребностей. Основные направления внеурочной деятельности включают: духовно-нравственное, социальное, общеинтеллектуальное, общекультурное, трудовое, спортивно-оздоровительное. Формы организации внеурочной деятельности, как и в целом образовательного процесса, определяет образовательная организация.

Ключевые слова: дети с нарушениями слуха, ребенок, внеклассная деятельность нарушения произношении, развитие речи, социальная адаптация, интеграция

ABSTRACT

Extracurricular activities are defined as educational activities implemented in forms other than the classroom and aimed at achieving the planned learning outcomes of adapted basic general educational programs for primary general education of deaf, hard of hearing, and late-onset deafened students. The goals of organizing extracurricular activities are to ensure age-appropriate adaptation of students with hearing impairments in an educational institution, create favorable conditions for their development, and take into account their age and individual characteristics and special educational needs. The main areas of extracurricular activities include spiritual and moral, social, general intellectual, general cultural, work-related, and sports and fitness. The forms of organization of extracurricular activities, as well as the educational process as a whole, are determined by the educational institution.

Key words: children with hearing impairments, child, extracurricular activities, pronunciation disorders, speech development, social adaptation, integration.

Giriş:

Müxtəlif fəaliyyətlər nitqin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təlim fəaliyyətləri ehtiyat məqsədləri olan uşaqların nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, onları əvvəlki materialları yadda saxlamağa, yeni şeylər öyrənməyə və lüğətlərini genişləndirməyə təşviq edir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin təşkili forması kimi dərslərdən fəaliyyətlər dövlət tədris planında müəyyən edilmiş vacib təlim məqsədlərini həll etmək üçün tələb olunur və məcburidir. Lakin, dərslər də fərqli olaraq, onlar ciddi vaxt çərçivələri ilə məhdudlaşmır və qeyri-müəyyən müddətə uzadıla bilər, onlar hər yaş qrupu üçün bütün siniflər üzrə kollektiv şəkildə müəyyən edilir. Beləliklə, dərslərdən fərqli olaraq, dərslərdən fəaliyyətlər daha az tənzimlənir və daha çox fərdiləşdirilir. Dərslərdən fəaliyyətlər sinif dərslərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, müəllimlərdən müəssisə təlim texnologiyalarına: dialoqa, pedaqoji vəziyyətlərə və oyun əsaslı metodikalara yiyələnmələri tələb edir. Ehtiyat məqsədləri olan uşaqlarla dərslərdən iş, fərdi, sosial-şəxsiyyətli yanaşma prinsipinə uyğun olaraq, uşağın şəxsiyyətinə yönəldilir.

Dərslərdən fəaliyyətlər uşaqların ümumi nitqinin, xüsusilə də tələffüzün inkişafına ayrılan ümumi vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Nitqin inkişafı və korreksiyası uşaqların ünsiyyət qurmasını tələb edən təbii və xüsusi olaraq yaradılmış vəziyyətlərin istifadəsini əhatə edir. Dərslərdən fəaliyyətlər zamanı, eləcə də ümumi təhsil dərsləri və xüsusi- korreksiya məşğələləri zamanı ehtiyat məqsədlərindən və tələffüz bacarıqlarından asılı olma yaraq proaktiv nitqin bütün təzahürləri dəstəklənməlidir. Dərslərdən fəaliyyətlər zamanı sözlü məlumatlar axınında şəxsi material təlim prosesində olduğu kimi fonetika əsaslanaraq seçilmir, uşaqlara təqdim edilən nitq semantik cəhətdən zəngin olur ki, bu da söz və ifadələrin hərtərəfli fonetik təcrübəsi üçün imkanları məhdudlaşdırmır.

Üsullar və metodlar.

Tələffüz bacarıqları dərslər vaxtından kənarda xüsusi məşqlər vasitəsilə deyil, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə ilə inkişaf etdirilir. Dərslərdən sonra təşkil edilən dərslərdən kənar iş yalnız strukturlaşdırılmış və ixtisaslaşmış pedaqoji proses çərçivəsində həyata keçirilir. Bundan əlavə dərslərdən kənar məşğələlər zamanı nitqin effektiv inkişafı üçün şagirdlərə eşitmə - görməyə əsaslanan aktiv şifahi ünsiyyət yəti əhatə edən əlverişli mühitin yaradılması əsas şərtlərdən biridir.

Eşitmə-nitq mühiti yalnız uşağın inkişaf etdiyi və onu başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə şifahi dildən istifadə etməyə təşviq edən danışmaq mühiti deyil, həm də onun yazı və oxu vasitəsilə dolayı ünsiyyətdir. Eşitmə pozulması olan şagird üçün ən yaxşı nitq mühiti və ən təsirli iş forması eşidən və danışan insanların jestlərindən istifadə etmədikləri və ünsiyyət qurmağa məcbur olduqları bir mühitdir. Uşaqların fərdi eşitmə cihazlarından istifadəsinə müəllim nəzarəti onların ətraf əlaməti, xüsusən də şifahi nitqin qavranılması üçün sensor sistemin genişləndirilməsinə imkan verir.

Dərslərdən kənar iş prosesində müəllim istifadə ediləcək nitq materialını seçərkən mütləq kommunikativ-tematik prinsipə əməl etməlidir. Bu, müəyyən bir mövzuda ünsiyyət üçün zəruri olan söz və ifadələrin mənimsənilməsinə əhatə edir. Kommunikativ-tematik planlaşdırma müəllimlə birlikdə, tədris planının hər bir bölməsi üçün proqram məzmununa əsasən, dərslərdə əldə edilmiş nitq vərdiş və bacarıqlarını möhkəmləndirmək və təkmilləşdirmək, danışmaq nitqini mənimsəmək, şifahi ünsiyyət zamanı nitq materialını dəyişdirmək bacarığını və nitq təcrübəsini yeni nitq materialı ilə zənginləşdirmək məqsədi daşıyır. Müəllim tədris planının hər hansı bir bölməsi üzrə iş planlaşdırarkən uşaqla ünsiyyətdə lazım olacaq söz və ifadələri tədris planından götürür. Bununla belə o, bəzi məşğələ mövzularını məsələn, şagirdlərin asudə vaxtı, məktəb tətili, valideyn (və ya ölkənin) görkəmli şəxsiyyətləri ilə görüşü və s. müstəqil olaraq özü müəyyən edə bilər.

Buna görə də, sinifdən kənar ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müxtəlif metodların istifadəsinə tələb edir. İbtidai siniflərdə ən çox şifahi, vizual və praktik metodlardan istifadə olunur. Dərslərdən kənar fəaliyyətin təlim məqsədlərinə əsasən, müəllim dərslərin hər mərhələsi üçün təlim və idrak fəaliyyətlərinin təşkili üçün ən səmərəli metodları seçir. Çünki məğələlərin gedişində müəllim eyni vaxtda bir neçə spesifik metoddan istifadə edə bilər. Metod seçimi uşaqların inkişaf səviyyəsini, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, temperament, meyli və maraqlarını, eləcə də ünsiyyət bacarıqlarının səviyyəsini nəzərə almağı tələb edir. Xüsusi məktəbin ibtidai siniflərində aşağıda qeyd edilən dərslərdən kənar fəaliyyət növlərindən istifadə edilə bilər:

- Gündəlik - ev tapşırığına hazırlıq, fərdi iş, gəzintilər, uşaqların oyun fəaliyyətləri;
- Bazar ertəsi - mədəni və gigiyena bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə məşğələ, klub işi;
- Çərşənbə axşamı - davranış mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə məşğələ, klub işi;
- Çərşənbə - ekskursiya;
- Cümə axşamı - "Yaradıcılıq" mövzusunda məşğələ;
- Cümə - rol və ya səhnələşdirmə oyunu.

İkinci sinifdən başlayaraq dərslər dərslər oxu, üçüncü sinifdən başlayaraq isə "Mənim istirahət günüm" sosial və məişət bələdləşməsi üzrə məşğələ keçirilə bilər. Dərslər oyunlar (rol oyunları, dia loji nitq oyunları, nitq tapşırıqları ilə açıq hava oyunları), teatr fəaliyyətləri (dramlaşdırma, rollar la oxu), tematik söhbətlər, oxunan kitab haqqında söhbətlər, qarşıdan gələn və ya keçilmiş eks kursiya haqqında söhbətlər və s., klub işi və nitq məktəbi miqyaslı tədbirlərə və görüşlərə hazırlıq şəklində keçirilir. Dərslər dərslər məşğələni planlaşdırarkən müəllim onun əsas mərhələlərini öncədən müəyyən etməlidir. Belə ki, məşğələ tipik bir dərslər təkrarlamamalı, müəyyən bir sinif üzrə dərslər dərslər fəaliyyət növündə iştirak edən əşitmə pozulması olan şagirdlər məşğələnin hər mərhələsində şifahi nitqi inkişaf etdirməli, ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməlidirlər. Bu baxımdan dərslər dərslər məşğələnin mərhələləri müxtəlif olmalıdır. Dərslər əvvəlində müəllim uşaqları qarşıdakı işin mövzusu və məqsədi haqqında danışmağa və onun planını müzakirə etməyə təşviq etməlidir. Üç-beş dəqiqəlik fonetik məşqlər nitqin fonetik quruluşunu - danışq dilinin aydın tələffüzünü yaxşılaşdırmağa kömək edir

Xüsusi məktəbdə istifadə edilən dərslər dərslər fəaliyyət növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- oyun fəaliyyətləri;
- idrak fəaliyyətləri;
- problem əsaslı və dəyər əsaslı ünsiyyət;
- asudə vaxt və əyləncə fəaliyyətləri (istirahət ünsiyyəti);
- bədii yaradıcılıq;
- iş (istehsal) fəaliyyətləri.

Dərslər dərslər fəaliyyət sahələri:

- mədəni və əxlaqi,
- sosial,
- ümumi intellektual,
- ümumi mədəni,
- idman və sağlamlıq

Əşitmə pozulmaları olan şagirdlərlə dərslər dərslər fəaliyyətin müxtəlif təşkilati formalarından istifadə edilə bilər:

- fonetik məşqlər;
- şagirdlər tərəfindən müstəqil tələffüz işi (ev tapşırığı);
- özünü təhsil və müxtəlif sinif dərslər fəaliyyətlər zamanı tələffüz üzrə iş
- adi anlarda və müxtəlif həyat vəziyyətlərində tələffüz işi;
- eşidən insanlarla xüsusi təşkil olunmuş ünsiyyət;
- məktəb tətillərinə hazırlıq və iştirak.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, eşitmə pozulması olan şagirdlər yalnız fərdi və qrup dərslərində müəllimin (surdopedaqoqun) rəhbərliyi altında lazımi bacarıqlara yiyələndikləri təqdirdə müəllim min və ya böyükələrin köməyi olmadan müstəqil nitq tapşırıqlarını yerinə yetirə bilər.

Əşitmə pozulması olan şagirdlərin nitqni inkişaf etdirməyə yönəldilmiş dərslər dərslər işin məqsədləri bunlardır:

- 1) aydın və düzgün səs tələffüzünün inkişafı;
- 2) şagirdlərin tələffüz və nitq bacarıqlarının inkişafını təmin edəcək bütün şəraitdən maksimum dərəcədə istifadə;

3) tələffüz işi zamanı şagirdlərin eşitmə qalığı funksiyasından maksimum dərəcədə istifadə üçün əlverişli şərait yaradan fəaliyyətlərin təşkili;

4) şagirdlərin nitqin tələffüz aspektinin mənimsənilməsində proaktiv iştirakının təşviqi;

5) uşaqları nitqin dəqiq fonetik quruluşuna və tələffüz üzərində özünə nəzarətə alışdırılması.

Şagirdlərin tələffüz üzərində müstəqil işinin təşkilinin əsasını fərdiləşdirilmiş yanaşma təşkil edir. Müəllim hər bir şagirdin müstəqillik dərəcəsini müəyyən etməli və hər bir uşağın şifahi nitqi mənimsəməkdə zəruri təşəbbüs göstərməsinə imkan verəcək məzmun və fəaliyyətlər hazırlamalıdır. Məsələn, müəllim şagirdlərin müstəqil işi üçün aşağıda qeyd edilən tələblərə uyğun fərdi tapşırıq kartları hazırlayır.:

1. Hər kartda üçdən çox tapşırıq olmamalıdır;

2. İstifadə olunan tapşırıqlar müxtəlif növ (reproduktiv və yaradıcı) bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün olmalıdır;

3. Tapşırıqlar təlimat şəklində tərtib edilməlidir ("Hecaları oxuyun", "Sözün əvvəlində S səsi olan sözləri yazın" və s.);

4. Tapşırıqlar tələffüzə özünə nəzarəti təşviq edilməlidir (məsələn, "P və B səslərini düzgün tələffüz edin. Özünüzü əlinizlə yoxlayın");

Nitq fəaliyyətinin inkişafı üzrə tapşırıq sistemi aşağıdakı kimi qurulmalıdır:

- nitq materialının növünə görə: səs, heca, söz, ifadə və ya ifadə;

- nitq fəaliyyətinin növünə görə (oxumaq, şəkilləri adlandırmaq, müstəqil ifadələr);

- müstəqilliyin tədricən artması nəzərə alınmaqla.

Nitq materialının məzmununu ümumi təhsil fənlərinin tədris planı, eşitmə qavrayışının inkişaf proqramları, Azərbaycan dilinin tədrisi üzrə proqramlarından müəyyən bir dərəcəyə qədər fəaliyyət növü zamanı ünsiyyətin təşkili üçün zəruri olan ixtisaslaşmış lüğət və gündəlik nitqdə ən çox istifadə olunan söz və ifadələr, "Həyat bilgisi" fənnindən, eləcə də spontan ünsiyyət zamanı yaranan nitq materialı təşkil edir. Tapşırıqlar gündəlik verilir və yoxlanılıb qiymətləndirilir. Şagirdlərin tapşırıq üçün sərf edə biləcəyi vaxt 10 dəqiqədən çox olmamalıdır. Tələffüz işi həmçinin şagirdin özünü təhsili və müxtəlif növ dərəcəyə qədər fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir.

İş prosesi zamanı müəllim şagirdlərin tələffüzünü izləyir. Buna görə də, şagirdlərin nitqindəki tələffüz çatışmazlıqlarını aşkar etmək və onları vaxtında aradan qaldırmaq bacarığı xüsusilə vacibdir. Müəllim uşaqlar tərəfindən səs və səs birləşmələrinin tələffüzü zamanı buraxdığı səhvləri, eləcə də nitqin ritm və intonasiya (monoton, sürəyli və ya ləng nitq, heca və məntiqi vurğu) çatışmazlıqlarının korreksiyası üçün düzgün metod və texnikalar seçməlidir.

Tələffüz işi adi fəaliyyətlər zamanı və müxtəlif real həyat vəziyyətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Adi fəaliyyətlər zamanı tələffüz üzrə işi şərti olaraq üç "zona"ya: yataq otağı; yemək otağı və gəzinti ayırmaq olar. Buna uyğun olaraq, müəllim uşaqların yaşı və nitq inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilən tematik nitq materialı müəyyən edir. Verilən nitq materialı fonetik şəkildə işlənir, mövzular üzrə hazırlanmış panellərə yerləşdirilir və cədvəllər, şəkillər, fotoşəkillər, diaqramlar və s. şəklində uşaqlara təqdim edilir. Bu guşələrdə təqdim olunan nitq materiallarının məzmunu vaxta şirə yenilənir.

Tələffüz səhvlərinin düzəldilməsi müəllim tərəfindən mühafizə olunmuş analizatorların imkanlarına əsasən müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Hər bir metodun faktiki tətbiqi dərəcəyə qədər məşğələnin zamanından, şagirdin nitq bacarıqlarının sabitliyindən və fərdi səs gücləndirici avadanlıqların mövcudluğundan asılı olaraq həyata keçirilir.

Tələffüz çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması zamanı səsin təcrid olunmuş şəkildə düzgün tələffüz etmək kifayət deyil. Həmin səs bütöv söz və söz birləşmələrində düzgün tələffüz olunmalıdır. Müəllim şagirdlərin həm özünün, həm də həmyaşdılarının tələffüz səhvlərini eşitmə ilə müəyyən etmək qabiliyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müəllim hər bir dərsləndə fəaliyyət növü üçün rüblük planlar hazırlayarkən tələffüz bacarıqlarının inkişafı üçün konkret lüğət ehtiyatı müəyyən etməlidir. Rüb üçün ayrılmış nitq materialına çətin tələffüz olunan sözlər də daxil olunmalıdır. Bu sözlər fonetik şəkildə işlənməli və cədvəldə göstərilməlidir.

Dərsləndə məşğələlər zamanı eşitmə pozulması olan uşaqların müxtəlif mövzularda dialoq aparmaq bacarıqlarının inkişaf etdirir. Onlar həm eşitmə qüsurlu uşaqlarla, həm də eşidən şəxslərlə ünsiyyət qurarkən bu bacarıqları tətbiq edə bilirlər. Dialoq üçün əsas şərt onların motivasiyasıdır ki, bu da xüsusi təşkil olunmuş söhbət vasitəsilə əldə edilir.

Nəticə:

Beləliklə, dərsləndə işin təşkili eşitmə pozulması olan şagirdlərə müxtəlif növ nitq fəaliyyətlərindən (oxu, şəkillərə ad vermək, müstəqil ifadələr) istifadə bacarığını formalaşdırır, nitqi inkişaf etdirir, həmçinin onların social adaptasiya və integrasiyasını tezləşdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Развитие детей с нарушениями слуха во внеурочной деятельности / Под ред. Е.Г.Речицкой. - М.: ВЛАДОС, 2005.
2. Развитие глухих учащихся в условиях внеклассной и внешкольной работы / Под ред. К.А. Волкова. - М.: ВЛАДОС, 2001.
3. Организация внеклассной работы в школе слабослышащих: Развивать и воспитывать творчеством: Книга для педагога/ Под. ред. О.А. Красильниковой. - СПб.: КАРО, 2008.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ ONUN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ
CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON THE ENVIRONMENT

dosent, Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu,

ADPU-nun Ağcabədi filialı,

<https://orcid.org/0009-0006-6478-3966>

dosent, Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu,

ADPU-nun Ağcabədi filialı,

<https://orcid.org/0009-0006-0671-1067>

Xülasə:

Məqalədə iqlim dəyişiklikləri global ekosistemlərin tarazlığını ciddi şəkildə təsiri, yəni sənayeləşmə, meşələrin qırılması, enerji istehsalında yanacaqlardan geniş istifadə və atmosferdə istixana qazlarının artması, nəticəsində orta temperatur getdikcə artması və nəticədə canlı orqanizmlərin yaşayış mühitinə mənfi təsiri ətraflı izah edilir.

Acar sözlər: İqlim dəyişiklikləri, ekosistemlər, torpaq eroziyası, antropogen təsirlər, karbon emissiyaları, atmosferdə istixana qazları.

Abstract:

The article explains in detail how climate change is seriously affecting the balance of global ecosystems, namely industrialization, deforestation, widespread use of fuels in energy production and the increase in greenhouse gases in the atmosphere, resulting in a gradual increase in average temperatures and, as a result, a negative impact on the habitat of living organisms.

Key words: Climate change, ecosystems, soil erosion, anthropogenic impacts, carbon emissions, greenhouse gases in the atmosphere.

Giriş

Son onilliklərdə dünya miqyasında baş verən iqlim dəyişiklikləri global ekosistemlərin tarazlığını ciddi şəkildə pozmuşdur. Sənayeləşmə, meşələrin qırılması, enerji istehsalında fosil yanacaqlardan geniş istifadə və atmosferdə istixana qazlarının artması nəticəsində yer səthində orta temperatur getdikcə yüksəlir. Bu hal təbiət hadisələrinin intensivliyini artırır və canlı orqanizmlərin yaşayış mühitinə mənfi təsir göstərir.

İqlim dəyişikliyinə əsas səbəbləri. İqlim dəyişikliyinə əsas səbəbləri antropogen (insan fəaliyyəti ilə bağlı) və təbii amillərlə müəyyən olunur.

Antropogen səbəblərə aşağıdakılar daxildir:

- Fosil yanacaqların yandırılması nəticəsində karbon qazının çoxalması;
- Meşələrin məhv edilməsi və torpaq örtüyünün azalması;
- Sənaye və nəqliyyat sektorunda emissiyaların artması;

- Kənd təsərrüfatında azot tərkibli gübrələrin həddindən artıq istifadəsi.

Təbii səbəblər isə vulkan püskürmələri, günəş radiasiyasındakı dəyişikliklər və okean axınlarının hərəkətidir. Lakin alimlərin fikrincə, bu gün müşahidə olunan iqlim dəyişikliyinə 90%-dən çoxu insan fəaliyyəti ilə bağlıdır

İqlim dəyişikliyinə ekosistemlərə təsiri

İqlim dəyişikliyi biosferin bütün komponentlərinə — atmosfərə, hidrosferə, litosferə və canlı aləmə təsir göstərir.

Əsas təsir istiqamətləri:

1. Bitki örtüyü və meşə ekosistemləri: Temperaturun yüksəlməsi və yağıntıların azalması nəticəsində bir çox bitki növlərinin arealı daralır, meşə yağıntıları artır, torpaq münbitliyi azalır.
2. Su ekosistemləri: Dəniz və okean sularının isinməsi balıqların miqrasiyasına və mərcan riflərinin məhvində səbəb olur.
3. Heyvanlar aləmi: Ekoloji tarazlığın pozulması bəzi növlərin məhvində, bəzilərinin isə yeni ərazilərə köçməsinə gətirib çıxarır.
4. Torpaq və kənd təsərrüfatı: Yağıntı rejiminin dəyişməsi məhsuldarlığı azaldır, su ehtiyatlarının tükənməsinə və torpağın duzlaşmasına səbəb olur.
5. İnsan sağlamlığı və sosial həyat: Havanın çirklənməsi və ekstremal istiliklər xəstəliklərin yayılmasına, içməli su çatışmazlığına və iqlim qaçqınlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan şəraitində iqlim dəyişikliyi

Azərbaycan da iqlim dəyişikliyindən təsirlənən regionlardan biridir. Ölkənin aral və dağətəyi ərazilərində yağıntıların azalması, temperaturun artması və su ehtiyatlarının tükənməsi müşahidə olunur.

XX əsrin 70-ci illərində sübut edilmişdir ki, digər qazlar karbon qazından daha kiçik miqdarlarda, hiss olunan parnik effektlər verirlər. Bu illərdə aparılan eksperimentlər təsdiq etmişdir ki, karbon qazının iki dəfə artırılması nəticəsində global iqlimin 2-4 S⁰, şimal yarımkürənin qütb oblastında isə 6-8 S⁰ çox istiləşməsi mümkündür. Az miqdar qazların, ilk öncə karbonun, azot oksidlərinin əsas mənbəyi qazıntı yanacağıının, biotanın yanmasıdır[1:2].

Atmosferdə parnik qazlarının toplanması və onların parnik effektinin artması yerüstü hava və torpağın səthində temperaturun yüksəlməsinə səbəb olur. Son 100 ildə dünyada orta temperatur təxminən 0,3-0,6 S⁰ artmışdır, 1980-ci ildən etibarən temperaturun artması daha çox nəzərə çarpır. Havanın temperaturu üzrə global məlumatların təhlili göstərir ki, temperaturun artması həm iqlimin təbii dəyişməsilə, həm də insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Antropogen amillərin güclənməsilə əlaqədar atmosferdə parnik qazları artmaqla onların parnik effektiliyi də yüksələcəkdir.

İnsanın Təsərrüfat Fəaliyyətinin İqlim Dəyişməsinə Təsiri. İqlimin dəyişməsinə təsir edən antropogen amillər əsasən insan fəaliyyəti ilə əlaqədardır, hansılar ki, ətraf mühiti dəyişdirir və iqlimə təsir göstərir. Bəzi hallarda səbəb-nəticə əlaqələri birbaşadır və ikimənalı deyil, məsələn, suvarmanın temperatur və rütubətə təsiri, digər hallarda bu əlaqə elə də aydın görünmür. Hazırda insan fəaliyyəti ilə

əlaqədar əsas problemlər bunlardır: yanacağın yandırılmasından atmosferdə CO₂-nin və aerosolun (soyumağa təsir göstərir) artması, sement sənayesi. Torpaqdan istifadə, ozon qatının azalması, heyvandarlıq və meşələrin qırılması kimi digər amillər də iqlimə təsir göstərir.

Torpaqdan istifadə iqlimə əsaslı surətdə təsir göstərir. Suvarma, meşələrin qırılması və kənd təsərrüfatı ətraf mühiti əsaslı surətdə dəyişdirir. Məsələn, suvarılan yerdə su balansı dəyişir.

Təbiəti Mühafizə Mədəniyyəti-İnsanı özü-özünü idarə etmək və özlərinin təbiətə xüsusi münasibəti nöqtəyi-nəzərdən qəbul etsək, onda ekoloji mədəniyyəti bütün insani mədəniyyətlərin ən vacibi və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi başa düşmək lazımdır[2:3].

Təbiət insanların mənəvi həyatlarına böyük təsir göstərir. İnsanların mənəvi saflaşması, mükəmməlləşməsi və onun qanunauyğun formalaşmasında əmək maddi əsas hesab olunur. Bununla da ümumi mədəni həyatımız formalaşır. Deyilənlər ekoloji mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir.

Təbiət gənc nəslin yetişməsi və təcrübəsi işində çox mühüm olmaqla insanda bir çox xüsusiyyətlərin: mehribanlıq, humanizm, gözəlliyi görüb başa düşmək, seyr etmək qabiliyyəti, təbiət qanunlarını öyrənməyə maraq, əməksevərlik, öz doğma torpaqlarına məhəbbət aşılamaq və inkişaf etdirmək kimi xüsusiyyət aşılayır.

Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğı təşkil edir. Ekoloji etikanı onun ənənəvi istiqamətlərindən fərqləndirən onun özünü gələcəyə çevirməklə, indinin qayğısına qalmasıdır.

Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsil olmalıdır.

İqlim istiləşməsinin qarşısının alınması tədbiri. Ekoloji problem bəşəriyyətin yaşaması və mövcud olmasının əsas problemlərindən biridir. Bu problemin həll edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, hazırda antropogen fəaliyyət nəticəsində qlobal Ekoloji sistemin deqradasiyası geniş miqyas almışdır. Öz növbəsində bu proses təbiətdən səmərəsiz istifadə edilməsi (səhrələşmə), həm də insanların istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətinin tullantıları ilə ətraf mühitin çirklənməsinin nəticəsində baş verir. İstixana effektinin təhlükəsi artmışdır, təhlükə mövcud olan ərazilər genişlənir, təbii fəlakətlər daha tez-tez baş verir[4:5].

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə yolları

- Bərpa olunan enerji mənbələrinin (günəş, külək, hidroenerji) istifadəsinin artırılması;
- Meşələrin bərpası və yaşıllaşdırma tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- Tullantıların təkrar emalı və karbon emissiyalarının azaldılması;
- Ekoloji təhsil və ictimai maarifləndirmənin gücləndirilməsi;
- Davamlı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi

Nəticə

İqlim dəyişikliyi təkcə təbii proses deyil, həm də sosial, iqtisadi və humanitar problemdir. Onun qarşısının alınması yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq, dövlət siyasəti və vətəndaş məsuliyyəti ilə

mümkündür. Ekosistemlərin qorunması isə gələcək nəsillərin sağlam və sabit mühitdə yaşamasının əsas təminatıdır

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. V. Ş. Quliyev, M. Y. Xəlilov-Ekologiya, (2000) -“Təbiəti Mühafizə” İzahlı Lüğət-Bakı, səh. 499.
2. Q. Məmmədov, M. Xəlilov(2005)- “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi” Bakı-, səh.435.
3. M. İ. Cəfərov, A. H. Babayev, Z. A.brahimov(2005)-“Azərbaycanın Təbii Sərvətləri və Onlardan Səmərəli İstifadə”-Bakı, səh. 247.
4. Q. Məmmədov, M. Xəlilov-Ekologiya,(2006)- “Ətraf Mühit və İnsan”-Bakı, səh. 607.
5. www.fao.org

Ümumi orta təhsil səviyyəsinin VII sinif fizika kursunda yüksək təlim nəticəsinin əldə edilməsində virtual laboratoriya işlərindən istifadə metodikası

Dürdanə İntiqam qızı Heydərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

XÜLASƏ

Elm və texnologiyanın yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə nəzəri biliklərlə yanaşı praktik bacarıqlara da malik olmaları tələb edilən gənc mütəxəssislərdə bu bacarıqlar, əsasən, fənn laboratoriyalarında eksperimental işlərin davamlı təşkili prosesində formalaşır. XXI əsrdə İKT-nin sürətlə inkişafı respublikamızda təhsil sisteminə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Fizika təlimi isə bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, fizikadan eksperimental işin davamlı təşkili şagirdlərdə idraki marağın inkişafına, öyrənmə motivasiyasının güclənməsinə, bir çox praktik bacarıqların formalaşmasına və uyğun nəzəri biliklərin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. [Abdurazaqov, R.R., Bakı 2010]

Açar sözlər: Elm, texnologiya, tədqiqat, eksperiment, laboratoriya, təlim nəticəsi

GİRİŞ

VII sinif fizika fənninin tədrisində virtual fiziki eksperimentlərdən istifadəni zəruri edən üç əsas xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Fizikadan virtual laboratoriyaların təşkili zamanı bahalı və insan sağlamlığı üçün təhlükə yarada bilən cihaz və avadanlıqların alınmasına ehtiyac qalır.
2. Nəzərə alsaq ki, şagird təhsil aldığı müddət ərzində ilk dəfə fiziki kəmiyyətlər, onların ölçülməsi, fiziki anlayışlar və onların mahiyyəti haqqında məlumatları VII sinif fizika fənnində öyrənir. Məhz bu səbəbdən fiziki anlayışların əyani izah etmək zərurəti yaranır.
3. Bəzi fiziki hadisə və proseslər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çoxmüxtəlif quruluşa malik olur, bəziləri isə ya çox qısa zaman intervalında baş verir, ya da uzun müddət davam edir. Bu kimi hallarda həmin hadisələrin elektron simulyasiyalarından istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

ƏSAS HİSSƏ

Virtual laboratoriya işləri aşağıdakı qruplar üzrə bölünür:

1. Keyfiyyət xarakterli virtual laboratoriya işləri.
2. Kəmiyyət xarakterli virtual laboratoriya işləri.
3. Kəmiyyət-keyfiyyət xarakterli virtual laboratoriya işləri.
4. Nümayiş xarakterli virtual laboratoriya işləri
5. Ümumiləşdirmə xarakterli virtual laboratoriya işləri.
6. Eksperimental xarakterli virtual laboratoriya işləri. [Fizika fənni üzrə təhsil proqramı, Bakı 2025]

Beləliklə, VII sinif fizika fənninin tədrisində virtual fiziki eksperimentlərdən istifadəsi 7-6.1.1., 7-6.1.2. və 7-6.1.3. məzmun standartlarının reallaşdırılmasına uğurla xidmət edir. Buna uyğun olaraq dərslərdə şagirdlərdə aşağıdakı təlim nəticələri reallaşdırır. Şagird:

- fizikadan onlayn dərslərdə fəal və maraqla iştirak edir;
- müxtəlif tipli virtual fiziki eksperimentləri müstəqil şəkildə həyata keçirir;
- yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarığını nümayiş etdirir;
- müşahidə olunan fiziki hadisələrin mahiyyətini elektron və molekulyar-kinetik nəzəriyyələrin əsas prinsipləri əsasında izah edir;
- fizika fənninə artan maraq və motivasiya göstərir;
- əldə etdiyi biliyi müxtəlif texnoloji qurğuların iş prinsiplərinin izahında tətbiq edir;
- sadə fiziki hadisələri modelləşdirərək onların gedişini nümayiş etdirir.

Məlum olduğu kimi, şagirdlər fundamental fiziki anlayışları, qanun və nəzəriyyələri öyrənməklə cansız və canlı materiyanın qarşılıqlı əlaqəsini, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin inkişafında fizika elminin aparıcı rolunu dərk edirlər. Bu isə Blum taksonomiyasına əsasən, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişafına, elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasına və idrak fəaliyyətinin mühüm komponentləri olan müşahidə, müqayisə, məntiqi düşünmə, dəqiqləşdirmə, analiz və sintez bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Nəticədə, şagirdlərdə elmi mühakimə yürütmə, sadə texnoloji prosesləri modelləşdirmə, hadisələri qabaqcadan proqnozlaşdırma və qiymətləndirmə bacarıqları formalaşır. Bütün bunlar onların empirik, nəzəri, politexnik, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür kimi pedaqoji-psixoloji qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur.

Təhsilin müasir inkişaf mərhələsində təbiət fənlərinin, o cümlədən fizikanın onlayn təlimində modelləşdirmə üsulunun tətbiqi aktual pedaqoji texnologiyalardan biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiyanın idrak prosesində səmərəli tətbiqi isə virtual fiziki eksperimentlərin həyata keçirilə biləcəyi universal modelləşdirmə mühitlərinin yaradılmasını tələb edir. Belə mühitlər XXI əsr şagirdini daha çox maraqlandıran kompüter texnologiyalarından müntəzəm istifadə etməyə təşviq edir. Şagirdlər müxtəlif obyektlərin (fiziki, təbii, texnoloji və s.) modellərindən istifadə etməklə, elmdə artıq məlum olan fiziki qanunlar əsasında bu obyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələr qurur, sadə araşdırmalar aparır və fiziki kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları müəyyənləşdirmək bacarığını nümayiş etdirirlər. [İsmayılov, İ.N., Bakı 2009]

Qeyd etmək lazımdır ki, onlayn təlimdə virtual eksperimentlərin metodoloji funksiyasını həyata keçirmək üçün həm tədris aləti mühitləri, həm də tədqiqat yönümlü interaktiv modellər hazırlanmalıdır. Bu cür mühitlər və modellər şagirdlərdə elmi və elmi-texniki tədqiqatları planlaşdırmaq və icra etmək bacarıqlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək demək olar ki, onlayn təlimin məqsədlərinə uyğun olaraq şagirdlərdə formalaşdırılacaq elmi bilik və bacarıqların metodologiyasının işlənməsi prosesində virtual eksperimentlərdən istifadənin pedaqoji əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Bu prosesdə virtual mühitlərdən istifadə etməklə şagirdlərə təbiət hadisələrinin idrak mərhələlərinin nəticəsi olan

“hazır” bilikləri təqdim etmək, həmçinin müxtəlif növ virtual modellərdən istifadənin məqsəd və xarakter fərqlərini nümayiş etdirmək mümkün olur.

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, fizika fənninin tədrisi zamanı, digər siniflərdə olduğu kimi, VII sinifdə də müxtəlif mövzuların onlayn formada öyrədilməsi prosesində fiziki eksperimentlərin nümayişi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- müəllim tərəfindən real cihaz və avadanlıqlar vasitəsilə keyfiyyətli eksperimentin nümayişi texniki baxımdan, demək olar ki, mümkünsüzdür;
- dərsin “Tədqiqat” və “Yaradıcı tətbiqetmə” mərhələlərində şagirdlərin real fiziki eksperimentləri xüsusi cihaz və avadanlıqlardan istifadə etməklə müstəqil şəkildə icra etmək imkanları məhduddur;
- canlı təcrübə prosesində əldə olunan nəticələrin analizi və uyğun kəmiyyətlər arasında qrafik asılılıqların qurulması xeyli vaxt tələb edir, bu isə dərsin səmərəliliyini azaldır.

Nəticədə, əgər fizikanın onlayn tədrisi yalnız müəllimin şifahi izahı ilə məhdudlaşarsa, bu, şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişafına deyil, əksinə, fənnə olan maraqlarının azalmasına və əldə olunan biliklərin keyfiyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. [İsmayılov, İ.N., Bakı 2021]

Lakin onlayn dərslərdə elektron resurslardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edildikdə tədrisin daha yüksək nəticələrlə həyata keçirilməsi mümkündür. Çünki onlayn təlimdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) idrak vasitəsi kimi istifadənin əsas istiqamətlərindən biri virtual eksperimentlərin aparılmasıdır.

Virtual eksperimentlər üç mərhələdə uğurlu nəticələr verir:

1. “İdrakın empirik mərhələsində” – virtual modellər eksperimental tədqiqatın metodologiyasını hazırlamaq üçün istifadə olunur: eksperimental qurğuların modellərinin layihələndirilməsi və onların iş rejimlərinin sınaqdan keçirilməsi həyata keçirilir;
2. “İdrakın nəzəri mərhələsində” – təbiət hadisələri haqqında nəzəri biliklərin mənimsənilməsi üçün fikri eksperimentlər yeni informasiya mühitində səmərəli şəkildə icra edilir və nəzəriyyənin mümkün nəticələrinin ədədi təhlili aparılır;
3. “Tətbiqi mərhələdə” – texniki və mühəndis qurğuların fəaliyyətini, texnoloji proseslərin iş prinsiplərini və onların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə tətbiqi tədqiqatlar aparmaq mümkün olur.

Təhsilin müasir inkişaf mərhələsində təbiət fənlərinin, o cümlədən fizikanın onlayn təlimində modelləşdirmə texnologiyasının tətbiqi aktual pedaqoji istiqamətlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu texnologiyanın səmərəli reallaşması üçün virtual fiziki eksperimentlərin həyata keçirilə biləcəyi universal modelləşdirmə mühitlərinin yaradılması vacibdir. Belə mühitlər XXI əsr şagirdini daha çox maraqlandıran kompüter texnologiyalarından mütəmadi istifadə etməyə təşviq edir. [İsmayılov, İ.N., Bakı 2013]

Şagirdlər müxtəlif obyektlərin (fiziki, təbii, texnoloji və s.) modellərindən istifadə etməklə, elmdə artıq məlum olan fiziki qanunlar əsasında bu obyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələr qurur, sadə

eksperimental araşdırmalar aparır və fiziki kəmiyyətlər arasında asılılıqları müəyyənləşdirmək bacarığı nümayiş etdirirlər.

NƏTİCƏ

1. Ümumtəhsil müəssisələrində fizikanın onlayn təlimi (VII sinif nümunəsində) zamanı şagirdlərin virtual eksperimentlərdən müntəzəm istifadəyə cəlb olunmasının onların təlim nəticələrinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Belə ki, aparılmış anket sorğusunun (anket nümunəsi 2.3 alt fəsildə verilmişdir) nəticələrinə əsasən, şagirdlər fiziki eksperimentləri kompüter simulyasiyaları vasitəsilə icra etməyi daha maraqlı hesab edirlər.

2. Ümumtəhsil müəssisələrinin VII siniflərində fizikanın onlayn təlimində virtual eksperimentlərdən istifadəyə dair hazırlanmış müxtəlif nümunəvi dərslər modelləri fənn müəllimlərinin qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

3. Ümumtəhsil müəssisələrində fizika təliminin onlayn formada təşkilinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdurazaqov, R.R. Fizika tədrisində yeni informasiya texnologiyalarından istisfadənin rolu. Fasiləsiz pedaqoji təhsildə elektron təlim texnologiyalarının tətbiqi. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2010,
2. Abdurazaqov, R.R. Yeni nəsil multimedia dərsləri. Metodik vəsait. II hissə: Elektrodinamika, Optika, Kvant fizikası. Bakı, “Baknəşr”, 2007
3. Abdurazaqov, R.R., Məsimov, N.M., Padarov, X.İ. Elektron dərsləklər əsasında fəal tədrisin təşkili məsələləri//Azərbaycan məktəbi, 2008
4. İsmayılov, İ.N. Orta məktəbdə fizikadan laboratoriya dərslərində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə metodikası // Fizika, Riyaziyyat və İnformatika tədrisi. – Bakı: – 2009.
5. İsmayılov, İ.N., Tapdıqlı,C.V. Fizikanın tədrisində virtual laboratoriya işlərinin istifadəsinin bəzi məsələləri // – Bakı: Fizika riyaziyyat və informatikanın tədrisi jurnalı, – 2021.
6. İsmayılov, İ.N., İmanova.S.R., Məmmədova, O.M. Fizikanın tədrisində kompüter modelləşdirilməsinin imkanları // – Bakı: Təhsildə İKT, – 2013.
7. AZƏRBAYCAN Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII - XI siniflər), Bakı, 2025, 49 səh.

Müasir cəmiyyətdə özünü inkişaf etdirmə psixologiyası

The Psychology of Self-Development in Modern Society

Психология саморазвития в современном обществе

Elmar Hüseynov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“Ümumi psixologiya” kafedrasının professoru

Xülasə:

Müasir cəmiyyətdə özünü inkişaf etdirmə müstəqil təhsil və məşq yolu ilə fərdi inkişaf, əqli və yaxud fiziki inkişafdır. İnsan öz istedadını, potensialını inkişaf etdirir, insan kapitalı toplayır ki, bu da onun məşğulluğuna, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və istəklərinin reallaşmasına töhfə verir. Bu, ömürbiyu davam edən bir prosesdir. Əlbəttə ki, insan həm özü, həm də mentorların, müəllimlərin, təlimçilərin və məşqçilərin köməyi ilə özünü inkişaf etdirə bilər (lakin bu, "özünü" prefiksini çox düzgün etmir, lakin mahiyyəti dəyişmir). Özünü inkişaf etdirməkdən danışarkən onu da demək lazımdır ki, mentorluq da bura daxildir. Əgər siz tədris üsullarını mənimsəmişsinizsə və tələbələrə elə təsir göstərə bilərsinizsə ki, onlar fərd olaraq inkişaf etsinlər, deməli, siz özünüz böyüyürsünüz. Özünüzü öyrənməklə çox vaxt burada bir çox psixoloji problemlər artıq həll olunur. İnsan özünü tanımaqla ümumi aləmdə özünü varlıq və birgəyaşayış, özünü ictimai dünyanın bir hissəsi kimi dərk edir və özünü universalın bir hissəsi kimi görə bilir.

Acar sözlər: müasir, cəmiyyət, özünü, inkişaf, etdirmə, psixologiya, inkişaf, formalaşma, mexanizm, aktuallaşdırma, təkmilləşdirmə, şəxsiyyət, fəaliyyət, maraqlar.

Резюме

Саморазвитие в современном обществе – это индивидуальное развитие, как психическое, так и физическое, посредством самостоятельного обучения и воспитания. Человек развивает свой талант, потенциал, накапливает человеческий капитал, что способствует его трудоустройству, повышению качества жизни и реализации желаний. Это процесс, продолжающийся всю жизнь. Конечно, человек может развиваться как самостоятельно, так и с помощью наставников, учителей, тренеров и коучей (но это не делает приставку «самость» очень корректной, хотя суть не меняется). Говоря о саморазвитии, следует также сказать, что сюда же относится и наставничество. Если вы овладели методами обучения и способны влиять на учеников таким образом, что они развиваются как личности, то вы сами развиваетесь. Изучая себя, многие психологические проблемы зачастую решаются уже здесь. Познавая себя, человек осознаёт себя как часть общего мира, как часть социального мира, как часть всеобщего.

Ключевые слова: арт-психотерапия, изобразительное искусство, творчество, рисование, игра, деятельность, психологический, факторы, развитие, коррекция, сеанс, клиент.

Abstract:

Self-development in modern society is individual development, both mental and physical, through independent learning and education. A person develops their talent and potential, accumulating

human capital, which facilitates employment, improves their quality of life, and realizes their dreams. This is a lifelong process. Of course, a person can develop independently or with the help of mentors, teachers, trainers, and coaches (but this doesn't make the prefix "self" entirely correct, although the essence remains the same). When discussing self-development, it should also be noted that mentoring is also included. If you have mastered teaching methods and are able to influence students in such a way that they develop as individuals, then you yourself are developing. By studying yourself, many psychological problems are often resolved. By knowing himself, a person realizes himself as a part of the common world, as a part of the social world, as a part of the universal.

Keywords: art psychotherapy, fine arts, creativity, drawing, play, activity, psychological, factors, development, correction, session, client.

Giriş.

Özünü reallaşdırma və yaxud aktuallaşdırma anlayışı müasir həyatda yeni məna kəsb etmişdir: əgər əvvəlcə bu termin yalnız psixoloji “Özün aktuallaşdırılma” (almanca “Selbst”, ingiliscə “öz”) ifadə edirdisə, bu gün “özünü aktuallaşdırma” anlayışı kimi daha çox istifadə olunur. Şəxsin sosial-mədəni hadisələri səciyyələndirmək və insanın şəxsi keyfiyyətlərini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Müasir anlayışda özünü reallaşdırma fərdin dəyər-semantik aləminin iyerarxik strukturunun formalaşma mexanizmini əks etdirir və mədəniyyətdə varlığın ideoloji və fəaliyyət determinantlarının genişləndirilməsi zərurətini izah edir [2;4].

Bu elmi işin yazılmasında Azərbaycan və Dünya alimləri: Z.Freyd, A.Adler, K.Levin, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, R.İ.Əliyev, R.V.Cabbarov, A.Maslov, K.Qoldşteyn, K.Rocers, E.Qoffman və s. əsərlərindən faydalanmışıq. Özünü inkuşaf etdirmə prosesinin kifayət qədər çox tərifləri və aspektləri var, onların hamısı öz tarixlərini və tədqiqatlarını dəstəkləyir. Bu termini “özünü tanımaq”, “özünü təsdiq etmək”, “özünü ifadə etmək”, “özünü dərk etmək”, “özünü inkişaf etdirmək”, “özünü təkmilləşdirmək” və s. kimi şərh etmək olar. Bütün struktur – “Özü” - yəni kosmosdakı hər şeyə münasibətdə özünün subyektiv qavrayışı ilə qurulur [5;7].

İnsan hər şeyə çox tez alışır və daim artan öz ehtiyaclarının və dünyanın inkişafı ehtiyaclarının olması onun qarşısına getdikcə daha çox yeni vəzifələr, məqsədlər qoyur və ən yaxşı həyat strategiyalarını qurur. İnsanın ilk növbədə öhdəsindən gəlməli olduğu başqa bir sual isə buna necə nail olacağı və məqsədlərinə çatmaq üçün hansı yeni şeyləri öyrənməli olmasıdır.

Psixologiya elmində özünü reallaşdırma fenomenini şəxsiyyətin inkişafının 4 mərhələsinə ayırır.

Birinci - özünü tanımaq.

Antik yunan filosofu Sokrat yazırdı: “Özünü tanı”. Bu gün elm aləmində özünü tanıma müxtəlif psixoloji nəzəriyyələrin (Z.Freyd, Uilyam Ceyms, Karl Rocers, Erik Erikson, C.Koli və Cj.Mid.Robert Berns, V.V.Kozlov...) ümumiləşdirilmiş anlayışda nəzəriyyə fərdin özü haqqında necə düşündüyü, özünün özünüqiymətləndirməsi ilə bağlı “öz-imici” sistemi kimi konsepsiyayı dəstəkləyir. Sosial aləmdə özünüqiymətləndirmə haqqında hansı fikirlər inkişaf edir, insanın sosial aləmdə özünü necə qəbul etməsi və s. kimi suallar hər zaman alimləri maraqlandırır. Özünü tanıma fenomeni özünü bütöv bir sistemin bir hissəsi kimi öyrənməyə, müxtəlif (bəlkə də mənfi) hadisə proseslərini yenidən düşünməyə və qəbul etməyə əsaslanır. Yaddaşdan məlumatın bərpası və özünü təmsil etməyin

yollarından biri kimi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi var. Bu gün “Sən haradansan?” sualları və “Sən kimsən?” obyektiv reallıqla deyil, öz müqəddəratını təyinetmə ilə əlaqələndirilir.

İnsan mahiyyət etibarlı ilə “Mən kiməm” sualına cavab alır, öz şəxsiyyətini yaradır, həyatının mənşəyini, ailəsinin tarixini və möhkəmliyini, ailə şüursuzluğunu araşdırır (Z.Freyd və K.Q.Yunq, L.Zondi), uşaqlıqdan başlayaraq insanın şəxsi tarixini, uşaqlıqdan hansı inancların dəstəkləndiyini və onların yetkinlik dövründə hansı təsirlərə malik olduğunu öyrənmək, özü, öz resursları, istedadları, güclü və zəif tərəfləri, potensialı haqqında biliklərin təməlini əldə etmək. Hər bir insanın daxilində təkcə həyatın bütün problemlərinin həlli yolları deyil, həm də hazırda təsəvvür edə biləcəyindən daha yüksək səviyyədə yaşamaq üçün potensial imkanlar var.

Özünü inkişaf etdirmə özünü tanımaq. özü haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatların toplanmasından, yeni, bəlkə də çox da xoş olmayan bir şeyin öyrənilməsindən, xəbərdarlığından, bu faktların qəbul edilməsindən və resursa çevrilməsindən tutmuş bir neçə mərhələdə baş verir. Özünü tanımağı yaşayış sahəsinin ərazisinin bir hissəsi hesab etsək, onun özünəməxsus transsendental sərhədləri, daxili psixoloji maneələrin qoruyucu təbəqəsi vardır ki, bu maneələri aşaraq insan daha şüurlu olur və öz taleyinə adekvat olur. Demək olmaz ki, insan bir dəfə özünü tanıma mərhələsindən keçib, artıq bu prosesə qayıtmır. Özünü tanıma mexanizmləri həyat boyu az və ya çox dərəcədə baş verə bilər [2;5].

Alman filosofu, filoloqu və şairi Fridrix Nitsşe yazırdı: “Kimsənsə oda ol”. İnsan özünü tanıyanda, ümumən özünü dərk edəndə onun sadəcə olaraq özünü müəyyən etməsi, indi isə “Mən kim olmaq istəyirəm?” sualına cavab verərək öz xarakterini, şəxsiyyətini formalaşdırması kifayətdir. İndi o, olmaq arzusunda olduğumuz insanı yetişdirə bilər. Burada o, özü üçün idealına uyğun formalar yaradır, ən yaxşı nəticəni əldə etmək üçün nə olmaq istədiyini dərk edir. Özünüzü ən yaxşı şəkildə inkişaf edin.

Hər bir insan özünü tanıyan, ümumən özünü dərk edəndə onun sadəcə olaraq özünü göstərir, indi “Mən kim olmaq istəyirəm?” cavab verərək öz xarakterini, şəxsiyyətini formalaşdırmaq sualını verir. İndi o, olmaq arzusunda insanı yetişdirə bilər. Burada o, özü üçün idealına uyğun formalar yaratmaq, ən yaxşı nəticəni əldə etmək üçün nə olmaqdan istifadə etmək lazımdır. İnsan özünü ən yaxşı şəkildə inkişaf etməlidir.

Elmi aləmdə özünü təqdim etmə fenomeni çoxda öyrənilməyib. Özünü təqdimatla bağlı ilk əsər Kanada əsilli amerikalı sosioloq, sosiologiya üzrə Çikaqo məktəbinin “ikinci nəsil” nümayəndəsi Ervinq Qoffman tərəfindən yazılmış və 1953-cü ildə nəşr edilmişdir [4, s. 65-66].

Bizə göründüyü kimi, insanın özünün “ən yaxşı mənliyi” imicini təqdim etməsində əsas problem fərdin özünün daxili hazırlıqsızlığı, təqdimatı ən yaxşı şəkildə həyata keçirmək üçün fərdin psixoloji yetkinliyinin olmamasıdır. birinin şəxsiyyəti və ya birinin layihəsi.

Özünü inkişaf etdirmək, ilk növbədə, insanın öz daxili dünyasını, dəyərlərini, inanclarını, ideyalarını cəmiyyətin yaşayış sahəsinə uyğun inkişaf etdirməkdir. Əgər fərd öz inkişafını müasir dünya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun gəlsə, o, orijinaldırsa, özünə inamlıdırsa və cəmiyyətə təqdim etdiyinə sadıqdırsa, onun cəmiyyətdəki mövqeyinin inamı və qəbulu daha böyük müvəffəqiyyət şansına malikdir.

Metamodern nəzəriyyənin özünü aktuallaşdırmasının ekran modeli ilk iki mərhələdə “Mən kiməm?”, “Mən kim olmaq istəyirəm?” suallarına cavab verir, fərdin daxili psixoloji sabitliyini təmin edir, insanın həqiqi dəyərləri və ehtiyaclarını müəyyən etməyə köməklik edir. Hansı ki, tapşırığa nail olmaq üçün həqiqilik və motivasiya təmin edilir.

Qədim Yunanıstanda klassik dövrün yunan filosofu və polimatiki, “ümumbəşəri insan”ın parlaq nümunəsi Aristotelin yazdığı kimi: “Xoşbəxtliyə öz potensialını reallaşdırmaqla nail olmaq olar”.

Özünü reallaşdırma son məhsuldur, mənəvi potensialın aşkarlanması, insanın öz varlığına, taleyinə uyğunluğu, prosesdən həzz almaq və yerinə yetirməkdən xoşbəxtlik təcrübəsidir. Özünü reallaşdırmaq, insanın daxili potensialı və daxili motivasiya gücü vasitəsilə ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş düşünülmüş, hazırlanmış bir yaradıcılıq aktını nəzərdə tutur.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə alınan və gözlənilən nəticə arasındakı uyğunsuzluqla əlaqəli təcrübələr ola bilər, fərd uğursuzluqdan stress keçirə bilər. Özünü reallaşdıran insan stresə davamlılıq və özünə inam, psixoloji sabitliyə malikdir. Mənfi təcrübə onun özünüinkışaf prosesini dayandırmır, ancaq onu uğursuzluqlara qarşı davamlı edir və gələcəkdə onların qarşısını almaq üçün dəyişikliklərə uyğunlaşır.

Yetkin, xoşbəxt şəxsiyyətin formalaşması, daxili iş və genişlənmə mərhələlərindən keçmək insanın yaşayış sahəsinin mövcud və yaranan sərhədləri ilə baş verir. Öz varlığını dərk etmək, dəyişdirmək və qəbul etmək. İnsan transsəndental (təcrübə bilikləri üçün əsaslı olaraq əlçatmaz olan bir şeyi ifadə edən və hissi təcrübəsinin həddlərindən kənara çıxan fəlsəfi anlayışlar) sərhədləri keçir. O, öz daxilində sülhün, hikmətin və sevincin, dincliyin, sükutun və şüurun daxili qaynağını kəşf edir.

Özünü reallaşdıran insan metamodern insandır, o, təkcə başqa insanların fikirlərindən, mühakimələrindən, sosial maneələrin digər asılılıqlarından deyil, həm də daxili psixoloji məhdudiyyətlərdən azaddır. Müasir və gələcək dünyada insan müstəqil olaraq öz yaşayış sahəsini yaratmalı, yəni onu yalnız reallığın onun üçün dəyərli və vacib olduğu ilə doldurmalıdır. Lazımsız məlumatlardan mücərrəd olmağı bacarın. Psixο-emosional sabit vəziyyətdə qalmaqla multikultural olmaq, müsbət sərbəstliyə malik olmaq, həyatın qarşıya qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmək. P.M.Piskarevin paradigmatik yanaşma əsasında qurulmuş özünü aktuallaşdırma modeli müasir dünyada yetkin və xoşbəxt şəxsiyyət olmağın əsas problemlərini həll etməyə kifayət qədər qadirdir [3;5].

Özünü reallaşdırmaq, öz üzərində daimi işləmək, özünü təkmilləşdirmək və güclü şəxsi keyfiyyətlərin inkişafıdır. Özünü təkmilləşdirmə prosesi intuisiyanı inkişaf etdirməyə, özünü dərk etməyə, özünə hörməti artırmağa, yeni bacarıq və bacarıqları öyrənməyə kömək edən özünə baxış və inkişaf yollarına cəmləşmədir. Proses arzuların reallaşmasına kömək edir.

Tanınmış ekspertlər özünüinkışafın tərifini bu şəkildə gözləyirlər: “ağıllı insanlar üçün fərdi inkişaf”. Əgər həyatdan narazılıq, özünə inamsızlıq və gələcəyə qeyri-müəyyənlik varsa, yalnız bir çıxış yolu var - özünü inkişaf etdirmək. Şəxsi inkişafa bu yanaşma ilə siz 2 suala cavab verməlisiniz:

Düşünən insan üçün inkişaf nə deməkdir?

Bu prosesi şüurlu şəkildə necə idarə edə bilərsiniz?

Özünü inkişaf etdirmək üç komponentdən ibarətdir: özünü və duyğularınızı idarə etmək bacarığı. İradə və daxili gücün inkişafı. Öz əhəmiyyətini və məlumatlılığını artırmaq. Bu komponentlər həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır və şəxsi qətiyyətin inkişafına kömək edir.

Məşhur psixoloq və yazıçı Vladimir Levi “Ağlın istiqamətləndirici gücü” kitabında şəxsiyyətin inkişafının əsas göstəricilərini qeyd etmişdi, bunlar arasında aşağıdakıları xüsusilə vurğuladı:

- hobbi və maraqların əhatə dairəsini genişləndirmək;
- sabit həyat inanclarının və baxışlarının müəyyən edilməsi;
- öz ehtiyaclarını və istəklərini dərk etmək;
- daxili azadlıq və güc əldə etmək;
- öz hərəkətləri və həyatı üçün məsuliyyət;
- şəxsiyyətinizin zəif tərəflərinin daim inkişafı;
- öz fərdiliyini tam qəbul etmək;
- daxili resursların aktivləşdirilməsi və istedadların üzə çıxarılması.

Ən azı bir göstəricinin olması şəxsiyyətin inkişafı prosesini göstərir. İnsan özünü inkişaf etdirərkən siyahıdakı bütün maddələrə toxunarsa, müvəffəqiyyət qazanacağına zəmanət verilir [2;7].

Özünü reallaşdırmaq məqsədlərinizdən asılı olaraq özünüdərk, özünə inam və şəxsi inkişafın ən yüksək səviyyələrinə nail olmaq deməkdir. Yazıçı-sahibkar Brayan Treysi deyirdi ki: “Yeniləşmə həyatda ən vacib hərəkətlərindən biridir, fərdi inkişaf planına əsasən addım-addım özünü inkişaf etdirməkdir. Və bunun səbəbi mentalitetdir: beyin üçün gündəlik məşqlər və zehni inkişafın davam etdirilməsi yeniliklənmək üçün çox vacibdir. Bu, seminar və təlimlərdən tutmuş açıq havada istirahətə qədər hər şey ola bilər. Sosiallaşmaq, digər insanlarla əlaqələr nəticəsində şəxsi inkişaf, ünsiyyət bacarıqları və münasibətlərin qurulması üçün zəruridir, çünki insanlar sosial varlıqlardır. Mənəviyyət dərin səviyyədə dəyişikliklər etmək üçün özünüzü və ətrafınızdakı dünyanı dərk etməyə - sərmayə qoymaq deməkdir. İnsanın emosionallığı emosional zəka ilə bağlıdır. Sonuncu başqalarının hisslərini anlamaq qabiliyyətini göstərir. Buna görə də istənilən sayda təcrübə fərdin hissiyyət inkişafına kömək edir. Sağlam həyat tərz. Düzgün qidalanma, keyfiyyətli yuxu və idman sağlamlığı gücləndirir və nəticədə həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Fiziki və zehni inkişaf arasında qırılmaz əlaqə var. Şəxsi inkişaf elə qurulmalıdır ki, orqanizmin fiziki və əqli inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaradılsın - özünü inkişaf məqsədlərinə çatmaqda əsas vasitədir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov R.V., Psixologiyada özünü gerçəkləşdirmə probleminin tədqiqi istiqamətləri /Psixologiya – jurnalı, Bakı, 2007, №3, s. 116-131.
2. Əliyev R.İ., Humanist psixologiya, Bakı: Nurlan, 2023, 352 s.
3. Hüseynov E.A., Kadr hazırlığının psixoloji əsasları, Bakı, 2024, 236 s.
4. Hüseynov E.A., Karyera planlama və özünü inkişaf etmə psixologiyası, Bakı, 2025, 174 s.
5. Гофман И., Представление себя другим в повседневной жизни, Перевод с английского А.Д., Ковал М., «КАНОН-ПРЕСС», 2000, 304 с.
6. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу // Вопросы психологии, 1987, N 3, с.150-158.
7. Леви В., Самосовершенствование, Дом и Семья, Изд.:Торбоан, М., 2008, 208 с.

MÜHARİBƏ LEKSİKASINDA MİLLİ KİMLİYİN DİL VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ
EXPRESSION OF NATIONAL IDENTITY IN THE WAR LEXICON
ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ВОЕННОМ ЛЕКСИКОНЕ

Eminli Böyükxanım İbrahim

Paşayeva Günel Baxşeyiş

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XÜLASƏ.

Azərbaycan xalqının tarixində 2020-ci ilin payızı — 44 günlük Vətən müharibəsi dövrü — yalnız hərbi və siyasi qələbə deyil, həm də dil və milli kimlik tariximizin dönüş nöqtəsi kimi əlamətdar hadisədir. Müharibə illərində və sonrasında Azərbaycan dilində yaranan leksik material, ifadə formaları, metaforalar və simvollar xalqın milli şüurunun, emosional ruhunun və birliyinin dil müstəvisində təcəssümüdür.

Açar sözlər: dil, vətən, müharibə, Qarabağ, zəfər, dəmir yumruq

РЕЗЮМЕ.

В истории азербайджанского народа осень 2020 года — 44-дневный период Отечественной войны — это не только военно-политическая победа, но и знаменательное событие, ставшее поворотным моментом в истории нашего языка и национальной идентичности. Лексический материал, формы выражения, метафоры и символы, сформировавшиеся в азербайджанском языке во время и после войны, являются языковым воплощением национального самосознания, эмоционального настроения и единства народа.

Ключевые слова: язык, родина, война, Карабах, победа, железный кулак

ABSTRACT.

In the history of the Azerbaijani people, the fall of 2020 — the 44-day period of the Patriotic War — is not only a military and political victory, but also a significant event as a turning point in the history of our language and national identity. The lexical material, forms of expression, metaphors and symbols that emerged in the Azerbaijani language during and after the war are the linguistic embodiment of the national consciousness, emotional spirit and unity of the people.

Keywords: language, homeland, war, Karabakh, victory, iron fist

GİRİŞ.

Məlumdur ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də kollektiv yaddaşın daşıyıcısıdır. “Azərbaycan dili xalqımızın tarixi keçmişi və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və

ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə yaşadan, əsrlərdən əsrlərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. [1] Xüsusən, müharibə kimi emosional-enerji baxımından güclü dövrlərdə dilin leksik qatında millətin kimliyi, psixologiyası və dəyərləri daha aydın görünür. 44 günlük müharibə dövründə yaranan və aktiv işlənən leksik vahidlər bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

MÜHARİBƏ LEKSİKASININ ƏSAS SEMANTİK SAHƏLƏRİ. Müharibə leksikasında bir neçə semantik istiqamət seçilir:

Qələbə və güc semantikasi: zəfər, qələbə, dəmir yumruq, mübarizə ruhu, qəhrəmanlıq, əzm.

Milli birliyin və kimliyin göstəriciləri: Qarabağ Azərbaycandır!, Vətən oğlu, şəhidlər ölməz, vətən bölünməz!, xalq ordusu, bir yumruq kimi.

Emosional və simvolik vahidlər: bayraq, torpaq, ruh, şəhidlik zirvəsi, zəfər yolu, mətin duruş.

Bu söz və ifadələr təkcə dil vahidləri deyil, milli ideyanın daşıyıcılarıdır. Məsələn, “dəmir yumruq” ifadəsi ilkin olaraq metaforik mənada işlədilsə də, qısa zamanda milli gücün, liderlik və birliyin simvoluna çevrildi. Bu tip vahidlər müharibə leksikasında həm emotiv, həm də identik funksiyaları daşıyır.

MİLLİ KİMLİYİN DİL VASİTƏSİLƏ KODLAŞDIRILMASI. Müharibə dövründə yaranan leksik sistemin bir xüsusiyyəti də “biz” və “düşmən” qarşıdurmasının dil müstəvisində formalaşmasıdır. “Vətən övladı”, “qəhrəman əsgərimiz” kimi ifadələr kollektiv “biz” kimliyini, “işğalçı”, “xain”, “düşmən” kimi sözlər isə mənsubiyyət sərhədini müəyyənləşdirir. Bu, dilin sosial identiklik yaratma gücünü göstərir.

Dilçilikdə bu hadisə “dil identifikasiyası” adlanır — yəni insan öz kimliyini dil vasitəsilə dərk edir və ifadə edir. Müharibə zamanı xalqın nitqində yaranan yeni leksik vahidlər milli kimliyi möhkəmləndirən, birliyi ifadə edən vahidlərə çevrildi.

LEKSİK YARADICILIQ VƏ YENİ İFADƏ MODELƏRİ. Müharibə dövründə xalq dilində və sosial mediada çoxlu neyoloji vahidlər yarandı: Zəfər nəslı, Zəfər Günü, Qarabağ havası, şəhidlər şəhəri, qəhrəmanlar torpağı və s. Bu ifadələr xalq yaradıcılığı ilə rəsmi dilin sintezindən doğdu və milli emosiyanın daşıyıcısına çevrildi.

Sosial şəbəkələrdə formalaşan #QarabağAzərbaycandır, #ZəfərYolu, #QələbəBizimidir kimi etiketlər isə həm dil yaradıcılığının müasir forması, həm də kollektiv milli dilin yeni kommunikativ platforması kimi qiymətləndirilə bilər.

MÜHARİBƏ DİLİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ. Müharibə leksikasının əsas üslubi xüsusiyyətləri – emotivlik, ekspressivlik, yüksək pafos və vətənpərvər tondur. Bu üslub cizgiləri rəsmi çıxışlarda, bədii nümunələrdə və gündəlik danışqda eyni güclə təzahür etdi. Məsələn, Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında “dəmir yumruq” metaforası, “biz bu torpaqları azad etdik” ritorik konstrukt həm xalqın emosional ruhuna təsir edən, həm də dil vasitəsilə milli kimliyi möhkəmləndirən elementlərdir.

“Qarabağ bizimdir”, “Dəmir yumruq”, “Zəfər yolu” kimi ifadələr 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə milli kimliyin dil vasitəsilə ifadəsinin əsas simvolları oldu və bu vahidlər artıq Azərbaycan dilinin müharibə leksikası adlanan yeni qatında semantik sahələr üzrə sistemləşib.

Bu məqalədə 44 günlük tariximizdə daha çox yaddaşlarda hifz olan üç ifadə üzərində fikirlərimizi daha dəqiq aydınlaşdıracağıq.

1. “Qarabağ bizimdir” ifadəsinin semantik sahəsi:

- Mənsubiyyət, milli kimlik və mülkiyyət semantikasi.
- Bu ifadə ərazi mənsubiyyətini və tarixi hüquqi identikliyi dil vasitəsilə bildirir.
- “Bizimdir” predikatı kollektiv sahiblik mənası daşıyır — fərdi deyil, xalqın mülkiyyətini və milli kimliyini vurğulayır.
- Emosional-psixoloji baxımdan bu cümlə milli birliyi, “biz” konseptini, tarixi ədalətin bərpası ideyasını ifadə edir.

Simvolik mənalar aşağıdakılardır:

- “Qarabağ = Vətən, milli yaddaş, mədəni kök;
- “Bizimdir” = qələbənin hüquqi və mənəvi təsdiqi;

Beləliklə, bu ifadə həm konstataziya (fakt bildirir), həm də manifest (milli iddianı elan edir) funksiyasına malikdir.

2. “Zəfər yolu” ifadəsinin semantik sahəsi:

Qələbə, azadlıq, mənəvi yüksəliş və gələcəyə inam semantikasi. “Zəfər” sözü qədimdən qəhrəmanlıq, mübarizə nəticəsində əldə edilən müqəddəs qələbə mənasındadır. “Yol” isə dilimizdə həm fiziki istiqamət, həm mənəvi və ideoloji hərəkət simvoludur.

Birləşdikdə “Zəfər yolu” ifadəsi yalnız Füzuli–Şuşa avtomobil yolu kimi coğrafi anlam daşımır, həm də xalqın azadlığa gedən mənəvi-mədəni yolunun simvoluna çevrilir.

Simvolik məna səviyyələri:

1. Fiziki səviyyə – Qələbə ilə bağlı real infrastruktur (şosse, yol).
2. Mənəvi səviyyə – Zəfərə aparan ideoloji və psixoloji yol.
3. Kulturoloji səviyyə – Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik rəmzi.

3. “Dəmir yumruq” ifadəsinin semantik sahəsi:

Güc, birləşmə, iradə və intizam semantikasi. “Yumruq” xalq dilində birlik, qüvvə, müqavimət simvoludur.

“Dəmir” komponenti bu gücün sarsılmaz, qəti və bərk olduğunu bildirir.

“Dəmir yumruq” ifadəsi ilk dəfə Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında metaforik mənada istifadə edilmiş, sonradan milli birliyin və dövlət gücünün rəmzi kimi dildə sabitləşmişdir.

Simvolik mənalar aşağıdakılardır:

- ✓ Birlik metaforası: xalq, ordu, rəhbərlik bir “yumruq” kimi birləşir.
- ✓ Güc və iradə: sarsılmaz milli qərarlılıq.
- ✓ Ədalət və intizam: hüquqi və mənəvi cəzanın təcəssümü (ədalətin bərpası).

Dilçilik baxımından bu ifadə metaforik frazeologizm kimi işlənir və milli ideoloji leksikanın nüvəsinə daxil olur. Onun semantik enerjisi emosional, sosial və siyasi komponentləri birləşdirir.

İfadə	Əsas semantik sahə	İkinci mənalar	Funksiya
Qarabağ bizimdir	Mənsubiyyət, milli kimlik	Birlik, ədalət, qürur	İdentifikasiya, milli kimliyin təsdiqi
Zəfər yolu	Qələbə, yüksəliş, mənəvi istiqamət	Azadlıq, inam, sabitlik	Simvolik motivasiya, ideoloji rəmz
Dəmir yumruq	Güc, iradə, birlik	Ədalət, liderlik, qorxu simvolu	Metaforik birləşdirici rəmz

Cədvəl 1. Ümumi semantik qruplaşdırma

Bu ifadələr yalnız leksik vahidlər deyil, dilin milli ideologiyayı daşıyan kodlardır.

Onların semantik enerjisi Azərbaycan xalqının Zəfər dövründəki emosional ruh halını, birlik simvolikasını və tarixi ədalət duyğusunu dil vasitəsilə ifadə edir.

NƏTİCƏ.

Bu baxımdan “Qarabağ bizimdir”, “Zəfər yolu”, “Dəmir yumruq” kimi ifadələr müharibə leksikasının milli semantik nüvəsini təşkil edir və artıq müasir Azərbaycan dilinin ideoloji-simvolik təbəqəsi kimi formalaşmışdır. Eyni zamanda milli kimliyin, mədəniyyətin və tarixinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini dünyaya təqdim etmək və onları universal bir mövqeyə gətirmək mümkündür. Bu cür yanaşma dilin kimlik, mədəniyyət və tarixlə əlaqəsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s.104].

Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsi yalnız torpaqlarımızın azadlığı deyil, həm də dilin milli ruhla yenidən doğulduğu mərhələ oldu. Müharibə leksikası – xalqın öz kimliyini, birliyini, qəhrəmanlıq və şəhidlik ruhunu dil vasitəsilə kodlaşdırdığı canlı sistemdir. Bu dil qatında həm emosional enerji, həm milli qürur, həm də tarixi yaddaş eyni məqamda birləşir. Azərbaycan dilində formalaşan müharibə leksikası gələcək nəsillər üçün həm dil hadisəsi, həm milli kimlik göstəricisi, həm də Zəfər yaddaşının sözlü abidəsi kimi qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmidoglu, Q. (2023, 02 yanvar). Dilimiz, kimliyimiz və “rus aləmi”. Mədəniyyət. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2019/fevral/636530.htm>
2. İbrahimova S. Milli kimliyin formalaşmasında dilin funksiyası. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2025 // <https://tall.edu.az/web/uploads/archivearticles/451/451.pdf?v=9523>

AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASINDA İŞLƏNƏN ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ: HƏCV

Eyvaz Eminaliyev

ADPU, Şamaxı filialı, Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri

Türkan Hüseynova

ADPU, Şamaxı filialı, Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

(BDU-nun doktorantı)

XÜLASƏ

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üç əsas mərhələdə yaranıb inkişaf etmişdir: qədim, erkən və orta əsrlər. Məlumdur ki, həmin tarixi dövrdə bir sıra sosial-siyasi səbəblərə görə yerli yazılı ədəbiyyatımız dövrümüzdə gəlib çatmamış və mənbələrdə əsasən klassiklərimizin fars və ərəb dillərindəki əsərləri qorunub saxlanılmışdır. Tarixi zərurət üzündən qeyd olunan mərhələdə sələflərimizin bədii əsərlərini fars dilində, elmi əsərlərini isə ərəb dilində yazdıqlarını başa düşmək təbiidir. VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında yaranan İslam dini İspaniyadan Çinə, Yaxın və Orta Şərqlə bir çox ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana sürətlə yayılmışdır. VII-VIII əsrlərdən etibarən Azərbaycan sosial-ədəbi mühiti bu istiqamətdə inkişaf etməyə başlamışdır. İslamın qəbulundan sonra ərəb dili xilafətin təsiri altında olan bölgələrdə dominant dilə çevrilmiş və qısa müddətdə İslamın yayılması sayəsində ərəb dili qaçılmaz olaraq müxtəlif xalqlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi statusu qazanmışdır. Həqiqətən də, "Orta əsrlərdə Latın dili Avropada yayıldığı kimi, ərəb dili də müsəlman xalqları arasında özünə yol tapdı" (Fransız antropoloqu, şərqşünas, həkim-psixoloq Qustav Rudolf fon Le Bon). Orta Asiya, Zaqafqaziya və İran xalqlarının nümayəndələri ərəb dilində yazıb-yaratmış və nəticədə ümummüsəlman mədəniyyəti formalaşmışdır.

GİRİŞ

Qədim yunan şeirində antik İon lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Arxiloxu (bizim eradan əvvəl VII əsrin ortaları) həcvin banisi hesab edirlər. Şəxsi və siyasi düşmənlərinə qarşı son dərəcə amansız olan Arxilox, rəvayətə görə, paroslu Likambın qızı Neobula ilə nişanlanmış, Likamb sözündən döndüyü üçün Arxilox o qədər kəskin həcvlər yazmışdı ki, Likambın ailəsindən bir neçə nəfər intihar etmişdi. Antik təsnifatə görə, yunan lirikasının 1) elegiya; 2) yamb; 3) melika və ya lirika olmaqla üç növü var. İoniyada meydana gələn yamb öz başlanğıcını folklor mərasim nəğmələrindən götürür və "Müxtəlif bəhsləşmələrin, söyüşlərin, eyş-işrətin hökm sürdüyü məhsuldarlıq bayramlarında ayrı-ayrı şəxslərə və yaxud bütöv bir qrupa qarşı yönəlmiş ifşaedici, gülüş doğuran nəğmələr səslənirdi. Belə nəğmələr yamblar adlanırdı və qeyd etmək lazımdır ki, onlar folklor vasitəsilə ictimai töhmət alətinə çevrilmişdi." [Tronski.İ.M.(2011)]

Klassik Şərq, eləcə də Azərbaycan poeziyasında həcvin zəngin tarixi və ədəbi ənənəsi vardır. **Həcv** – ərəb mənşəli isim olan bu sözün lüğəvi mənası satira anlamına uyğun gəlir və məzmununa görə satirik janrdə yazılmış ədəbi nümunələrdən fərqlənir. Həcv orta əsrlər Şərq xalqları ədəbiyyatında işlənən şeir şəkillərindən biri olub, daha çox şəxsi münasibətlər üzərində yaranır və yalnız şeirlə yazılırdı. Həcvlərdə qarşı tərəfin hər hansı qəbul edilməz hərəkəti, xarakter xüsusiyyəti kəskin bir

formada – istehzalı, kinayəli, acı, hətta vulqar ifadələrlə tənqid olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın tarixi inkişaf mərhələsini araşdıran Kamran Məmmədov Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında bunun satirik aforizm, idiom, satirik atalar sözü və məsəllər, atmacalar, qaravəlli, lətifə, satirik nağıl, satirik bayatı, təmsil, həcv, bəhri-təvil, kuplet, meyxana, hərbə-zorba, intermediya, məzhəkə, satirik rübai, satirik qəzəl, taziyanə, parodiya, felyeton, pamflet, komediya, satirik miniatür, satirik hekayə, satirik povest və roman, satirik poema kimi janrlarını sadalayır, on ikinci əsrdə satiranın həcv, təmsil, hekayə, lətifə janrının nisbətən çox işləndiyini qeyd edir [XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. (1975)]

VII əsrdə yaşamış məvəli şairlərindən İsmayıl İbn Yəsarın həcvləri ictimai məzmununa görə başqa sənətkarların daha çox fərdi səciyyə daşıyan, konkret bir şəxsin rüsvay edilməsini hədəfləyən həcvlərindən fərqlənirdi. İsmayıl İbn Yəsarın həcvlərində daha çox cəmiyyətin ədalətsizliyi tənqid olunur, şairin ictimai-siyasi baxışlarını ifadə edilirdi. Azərbaycandan olan digər bir məvəli şair Əbül Abbas Əl-Əmə kəskin həcvləri ilə tanınıb. Valinin zülmündən cana doyan Məkkə əhalisi güvənc yeri sandığı Əbül Abbasa şikayət edir, o da kəskin bir həcv yazaraq kütlənin içərisində vali Məcəsinin üzünə oxuyur. Sonrakı ədəbi-tarixi mərhələlərdə də bu proses özünü göstərməkdə davam edir.

M.Füzulinin estetikasında üç bədii idrak üsulunu, üç inikas tərzinin varlığını görürük; mədh, həcv, lirika. M.Füzuliyə görə, əgər mədhiyyədə tərif olunan şəxs hədsiz dərəcədə şişirdilirsə, həcvdə də həddən ziyadə alçaldılır, odur ki, hər iki təsvir üsulu qüsurludur. Tendensiyalı təsvir üsulu olan mədh və həcv M.Füzulinin sənət görüşlərində yer ala bilmir. M.Füzuliyə görə, həcv həcv olunanla yanaşı, müəllifinə də ləkə gətirir:

Kəməli-hüsni-məşrəb ari olmaqdır təərrüzdən,

Riya əhlinə həm çox etiraz etmək riyadəndir.

“Azərbaycanın ilk peşəkar füzulişünaslarından istedadlı tənqidçi Abdulla Sur da şairin yaradıcılığının bu cəhətini sezməmiş, bəyənmiş, şairin öz üslubuna aid işarə və qeydlərini həqiqətin ifadəsi kimi qəbul etmişdir: “Füzuli ciddən mədhü zəmmə gözə ilişəcək dərəcədə yaxlaşmadı. Hələ həcv heç, heç yaxın durmadı” [Sabir Əliyev. (1986)]

Orta əsrlərdən fərqli olaraq XIX əsrdə ictimai-siyasi mühitlə bağlı olaraq həcvə müraciət geniş vüsət alır. Demək olar ki, əksər şairlərin yaradıcılığında bu və ya digər səbəbdən həcv az qala qəzəl, müxəmməs kimi işlək bir janra çevrilir. Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Asi, C.Nəva, hətta M.F.Axundzadə həcvlər yazır. Tiflisdəki İran konsulu Əbdülrəsul xanın yaramaz hərəkətlərini ifşa edən həcv yazdığını bildirən M.F.Axundzadə “Hekayəti-Bədihəxan Ərdəbili və məşədi Bəttan Salyani”, “Hekayəti-pota Kərim və Dəllək Səfər” adlı həcvlərində açıq-saçıq ifadələr belə işlətməkdən özünü saxlaya bilməmişdi. Baba bəy Şakirin İmərli Əmiraslanın, təriqət şeyxlərinin, qarabağlı Mehdi bəyin ünvanına yazdıqları həcvlərdə də kəskin ifadələr – “bədət”, “heyvərə”, “yanşaq”, “töxmi-xər”, “köpək oğlu”, “haramzadə”, “qurumsaq”, “mədəri-şeytan” və bu kimi – çoxluq təşkil edir:

Ağlayın qan, Cavanşir Əmiraslan gəlir,

Mərdü mərdanə olub əzimi-meydan gəlir,

Taxmağa şişə sizi, etməyə büryan gəlir,

Mələkül-mövt kimi almaq üçün can gəlir,
Mədənü-lafü gəzaf, hərzəvü hədyan gəlir.

...Ərzə verdi o qədər kari dürüst oldu genə,
Aləmin heyvərəsi, yanşağı bu hərzə çənə,
Gündə min yol danışır, kimsəni qoymaz ki, dinə,
Həstü nistin Qalada məsrəf edib ...zənə,
Vay sizin halınıza, olubdur üryan, gəlir.

Gündə yüz dəfə nahaq yerə yalan and içən,
Ağlı kəm, beyni gödək, hər daşın ardınca qaçan,
Öz halalını qoyub, hər gecə bir qapı açan,
Düşdüyü evi yıxıb, hər yediyi qaba,

Təxmi-xər, mədəni-şər, mədəri-şeytan gəlir. [Baba bəy Şakir. (1988)]

XIX əsrdə meydana gələn həcvlər şəxsi münasibətlərdən daha çox işğalçı Çar Rusiyasının məmurlarına qarşı hədəflənir. Q.Zakir, Baba bəy Şakir, S.Ə.Şirvani onun mükəmməl nümunələrini yaratmışlar. Q.Zakir XIX əsrin qırxıncı illərində çar rusiyası və onun əlaltıları tərəfindən acınacaqlı hala salınmış Qarabağın baş hakimi Konstantin Tarxan-Mauravovu, Şuşa şəhərinin polis rəisi Əmirxanovu, Şuşa qalasının komendantı Xandəmirovu, həmçinin Qarabağın Cəfərqulu xan, Əmiraslan bəy, Hüseyn bəy kimi adlı-sanlı zadəganlarını da həcvlərində ciddi şəkildə ifşa etmişdir. S.Ə.Şirvani də, məsələn, “Şamaxının təzə bəylərini həcv”ində bu yolla getmişdir. Həcvlərdə bəzən müəllifin qəzəbi o həddə çatır ki, qarşı tərəf haqqında işlənən kobud ifadələrin nöqtələrlə əvəzlənməsinə zəruri ehtiyac olur. Məsələn, Q.Zakirin Cəfərqulu xana yazdığı həcvindən bir nümunəyə baxaq:

...Varmı ola, ya Rəbb, bunlar kimi pis,
Bir dəni, biədəb, dərunu xəbis;
Nə qədər varındır – iznakom, sadis!
Olmayanda deyir: “poşol, ...”

....Yetənə deyirsiz gəlsin burayə,
Mən bilməzəm səbəb nədir, hərayə?
Hər kimsə ki, fəsad salır arayə,
Deyin övrətini qubernat.

[Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (1988)]

Həcvi “şeyr gülzarında tikan” adlandıran, həcv yazmağı sənətkar üçün hünər saymayan X.Şirvani buna mənfi münasibət bəsləmiş, qitələrinin birində:

Məndən tərif görər hər yaxşı insan,
Söyməməcisi şeyrimdə bir an.
Bütün divanımda yoxdur iki həcv,
Mənim gülzarımda tapılmaz tikan.

– deyə öz sənətkar mövqeyini ortaya qoymuşdu. [Xaqani Şirvani. (1978)]

Tənqiddən daha çox təhqirlə müşayət olunan həcvlərdən aşiq ədəbiyyatında da istifadə edilmişdir.

Kəskin bir şəkildə “Kişidə olmasa əgər qeyrət, ondan, əlbəttə yaxşıdır övrət” deyən S.Ə.Şirvani daha çox fərdi səciyyəli həcv şeyr şəklindən satira janrına (sözügedən mərhələdə Şərq şairləri həcv, həcvgu terminləri ilə məhz satira, satirik anlayışlarını ifadə etmişdir, ədəbi mühitdə tənqidi əsərlər janr anlamında həcv kimi təqdim olunur, satira termini işlənmirdi) keçməklə, tənqidin miqyasını genişləndirmiş, ona ictimai məzmun, kəsər bəxş etmişdir. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında şairin həcvə olan münasibətini dəqiq şərh edən Sadiq Hüseynov belə bir dəqiq qənaətə gəlir ki, “Seyid Əzim şəxsi mənafe ilə bağlı olaraq yazılmış həcvə “həzən”, mənasız söz kimi baxmışdır. Lakin elə həcvlər də var idi ki, onlarda, adətən, fərdi münasibətlərlə deyilmiş həcvlərin səviyyəsindən çox-çox kənara çıxmış və istehza olunan əhvalat ümumiləşdirilmişdir. Başqa sözlə, belə həcvlərdə ictimai əhəmiyyətli məzmun, ümuminin mənafeyini müdafiə etmək fikri ifadə olunmuşdur. Seyid Əzimin həcvləri də əsasən bu səpkidə yazılmışdır” [Sadiq Hüseynov. (1977)] Həcvə məxsus kobud, ədəb normalarından kənar ifadələrin işlənməsi lüzumsuz hesab edən bir çox ziyalılarımız bədii yaradıcılıqda buna qarşı çıxmış, zamanında etiraz səsinə ucaltmışlar. Məsələn, Nəcəf Vəzirzadə “Əkinçi” qəzetinin “Məktubat” bölməsində xüsusi məqalə ilə çıxış edərək yaradıcılıqda bu yolu pisləyərək tənqidi şeyrlərə rəğbət bəsləmişdir: “... Kitab əvəzinə həcv inşa edirik. Və həcvlərimiz həm tənəzzül edir ... indi yazılan həcvlər, məst olan çəkməçi danışığına oxşadığına nə ki onları çap etmək olmur, hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti ürpərir ... bizim şüəra qardaşlarımızdan – ki, onlar əlhəqq zamanəyə müvafiq xalqın gözüni açmağa səy əyləsinlər, yoxsa hədyan danışmaq bir çətin zad deyil və ondan heç kimsəyə bir nəf yoxdur.” [Bax: “Əkinçi”. (2005)] Təsadüfi deyil ki, on doqquzuncu əsrin sonu iyirminci əsrin əvvəllərindən həcvə maraq getdikcə azalmış, satirik poeziya onu uğurla əvəz etmişdir.

NƏTİCƏ. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən şeyr şəkilləri pərakəndə şəkildə tədqiq olunsa da, indiyədək geniş formada öyrənilməmişdir. Qəzəl, qəsidə, rübai və bir neçə klassik şeyr janrı məqalə və ya müxtəlif tədqiqat əsərlərinin içərisində araşdırılmışdır. Sözügedən məqalədə ilk dəfə olaraq həcv bir janr kimi tədqiq olunur, janr, üslub xüsusiyyətləri, inkişaf tarixi araşdırılır. Zəngin elmi və ədəbi mənbələr əsasında, tarixi müqayisəli metoda istinadən hazırlanmış məqalədə həcvdən ictimai satiraya və nəhayət, inqilabi satiraya keçidin inkişafı da öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Səkkizinci cild. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1988, səh. 36.

2. “Əkinçi”. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, səh. 405-406.
3. Sabir Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı, “Yazıçı”, 1986, cəh.124 kitabından götürülmüşdür.
4. Hüseynov Sadıq . Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1977, səh. 106.
5. Məmmədov Kamran. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1975, səh.3;
6. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1978, səh. 271
7. Tronski.İ.M.Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, səh. 101

Molekulyar fizika

Əhmədova Mehriban Namiq qızı

Şamaxı Avropa liseyin fizika müəllimi.

Xülasə.

Bu elmi məqaləmdə Molekulyar fizika bəhsində elə fiziki hadisələrlə rastlaşırıq ki, onları öyrənmək üçün, hətta atom və molekulaların özlərinin də daxili quruluşlarını bilmək lazım gəlir. Molekul və atomun daxili quruluşu yuxarı kurslarda tədris olunan atom fizikası və kvant mexanikasında təfəsilatı ilə öyrənildiyindən, həmin anlayışlara ehtiyac duyulan yerlərdə onlar haqqında yalnız hazır məlumatları verməklə kifayətlənəcəy Molekulyar fizika, çoxlu sayda hissəciklərdən (atom və molekulardan) ibarət olan sistemləri və bu sistemlərdə baş verən hadisələri öyrəndiyinə görə, belə sistemlər üçün səciyyəvi olan bəzi məsələlər üzərində dayanmaq lazımdır. Onu da qeyd edək ki, sistemin çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət olması, onun daxilində baş verən prosesləri öyrənmək üçün xüsusi metodlardan istifadə etmək zəruriyyəti yaradır. İlk baxışda bizə elə gəlir ki, guya çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət sistemlərdə baş verən hadisələri öyrənmək çətin iş deyildir. Doğrudan da, qarşıya qoyulan məsələni həll etmək üçün, sistemi təşkil edən hissəciklərdən hər birinin kütləsini və ona təsir edən yekun qüvvəni bilmək kifayətdir.

Açar sözlər: Molekul, atom, mexanika, parametr, temperatur, təzyiq, koordinat, cisim

Abstract.

In this scientific article, we encounter such physical phenomena in the field of Molecular Physics that in order to study them, it is necessary to know the internal structures of even atoms and molecules themselves. Since the internal structure of molecules and atoms is studied in detail in atomic physics and quantum mechanics taught in higher courses, it will be sufficient to provide only ready-made information about these concepts where they are needed. Since Molecular Physics studies systems consisting of a large number of particles (atoms and molecules) and the phenomena occurring in these systems, it is necessary to dwell on some issues that are characteristic of such systems. It should also be noted that the fact that a system consists of a large number of particles makes it necessary to use special methods to study the processes occurring within it. At first glance, it seems to us that studying the phenomena occurring in systems consisting of a large number of particles is not a difficult task. Indeed, to solve the problem posed, it is enough to know the mass of each of the particles that make up the system and the net force acting on it.

Keywords: Molecule, atom, mechanics, parameter, temperature, pressure, coordinate, object.

Резюме.

В данной научной статье мы сталкиваемся с такими физическими явлениями в области молекулярной физики, для изучения которых необходимо знать внутреннее строение даже самих атомов и молекул. Поскольку внутреннее строение молекул и атомов подробно изучается в курсах атомной физики и квантовой механики, преподаваемых в старших классах, достаточно будет предоставить лишь готовую информацию об этих понятиях там, где она необходима.

Поскольку молекулярная физика изучает системы, состоящие из большого числа частиц (атомов и молекул), и явления, происходящие в этих системах, необходимо остановиться на некоторых вопросах, характерных для таких систем. Следует также отметить, что тот факт, что система состоит из большого числа частиц, обуславливает необходимость применения специальных методов изучения происходящих в ней процессов. На первый взгляд, изучение явлений, происходящих в системах, состоящих из большого числа частиц, кажется несложной задачей. Действительно, для решения поставленной задачи достаточно знать массу каждой из частиц, составляющих систему, и суммарную силу, действующую на неё.

Ключевые слова: Молекула, атом, механика, параметр, температура, давление, координата, объект.

Giriş.

Mexanikada cisim, yalnız həcmi və kütləsi ilə xarakterizə olunur, onun daxili quruluşunu və halını müəyyən edən digər parametrlər - temperatur, təzyiq və sair mexanika üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Mexanikada cismə müəyyən həcmli səlt maddə kimi baxılır. Cismin kütləsi və ona təsir edən yekun qüvvə məlum olduqda, tərtib olunmuş hərəkət tənliyini başlanğıc şərtlər daxilində həll etməklə, cismin hərəkətini xarakterizə edən bütün fiziki kəmiyyətləri müəyyən etmək olur. Lakin, elə fiziki hadisələr var ki, onları öyrənmək üçün maddənin daxili quruluşunu və onun halını müəyyən edən makroskopik parametrləri - temperatur, təzyiq, daxili enerji və sairələri bilmək, həmçinin, bunlar arasında əlaqə yaratmaq lazım gəlir. Fizikanın bu bölməsi molekulyar fizika adlanır. Bir qədər konkret desək, molekulyar fizika - maddənin daxili quruluşuna və onu təşkil edən hissəciklərin (atom və molekulaların) hərəkət qanunlarına əsaslanaraq onun xassələrini, müxtəlif aqrekat halları arasında baş verən keçidlərin qanunauyğunluqlarını, müəyyən xarici təsirlər nəticəsində baş verən fiziki hadisələri və sairələri öyrənməklə məşğuldur. Molekulyar fizika bəhsində elə fiziki hadisələrlə rastlaşırıq ki, onları öyrənmək üçün, hətta atom və molekulaların özlərinin də daxili quruluşlarını bilmək lazım gəlir. Molekul və atomun daxili quruluşu yuxarı kurslarda tədris olunan atom fizikası və kvant mexanikasında təfəsilatı ilə öyrənildiyindən, həmin anlayışlara ehtiyac duyulan yerlərdə onlar haqqında yalnız hazır məlumatları verməklə kifayətlənəcəy Molekulyar fizika, çoxlu sayda hissəciklərdən (atom və molekulardan) ibarət olan sistemləri və bu sistemlərdə baş verən hadisələri öyrəndiyinə görə, belə sistemlər üçün səciyyəvi olan bəzi məsələlər üzərində dayanmaq lazımdır. Onu da qeyd edək ki, sistemin çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət olması, onun daxilində baş verən prosesləri öyrənmək üçün xüsusi metodlardan istifadə etmək zəruriyyəti yaradır. İlk baxışda bizə elə gəlir ki, guya çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət sistemlərdə baş verən hadisələri öyrənmək çətin iş deyildir. Doğrudan da, qarşıya qoyulan məsələni həll etmək üçün, sistemi təşkil edən hissəciklərdən hər birinin kütləsini və ona təsir edən yekun qüvvəni bilmək kifayətdir. Çünki, hissəciklərin hər biri üçün hərəkət tənliyini (Nyutonun 2-ci qanununun riyazi ifadəsini) tərtib etdikdən sonra alınan diferensial tənliklər sistemini başlanğıc şərtlər daxilində həll etməklə, sistemə daxil olan hissəciklərdən hər birinin yerdəyişmə vektorunun zamandan asılılığı, yəni $r = r(t)$ $r =$ asılılığı müəyyən oluna bilər. $r(t)$ r -dən zamana görə birinci tərtib törəmə alsaq, maddi hissəciyin sürətini, ikinci tərtib törəmə alsaq isə təcilini təyin edə bilərik. Bu kəmiyyətləri bildikdən sonra maddi hissəciyin impulsunu (hərəkət miqdarını), kinetik enerjisini və onun hərəkətini xarakterizə edən digər fiziki kəmiyyətləri müəyyən etmək olar. Dinamik metod ilk baxışda cəzbedici görünür. Lakin, deyilənləri axıradək icra etmək o qədər də asan məsələ deyildir. Bu

yolda qarşımıza iki ciddi çətinlik çıxır. Bunlardan biri, baxılan sistemlərin (cisimlərin) çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət olmasıdır - ən kiçik makroskopik sistem olan 1 qrammol maddə təxminən 1023 molekuldan ibarətdir. Bu sistemi dinamik üsulla öyrənmək üçün, bütün molekulların koordinat (x_i, y_i, z_i) və impulslarını (K_x, K_y, K_z) müəyyənləşdirmək lazımdır. Qarşıya qoyulan bu məsələni həll etmək üçün 6×10^{23} tənlik tərtib edərək, onları həll etmək lazımdır. Tərtib olunan çoxlu sayda diferensial tənliklərdən ibarət mürəkkəb sistemi həll etmək üçün, hər molekulun halını müəyyənləşdirən başlanğıc şərtlərini – müəyyən bir anda molekulların koordinat və impulslarının qiymətlərini bilməliyik. Bu isə özü-özlüyündə çox müşkül məsələdir. Bu çətinliyi nümayiş etdirən sadə bir misala nəzər salaq. Tutaq ki, normal şəraitdəki 1 sm³ qaz molekullarının, yəni təxminən $2,7 \times 10^{19}$ sayda molekulun hərəkətini öyrənmək tələb olunur. Hər molekul 3 fəza koordinatı (x, y, z) və sürətinin 3 toplananı ilə, yəni 6 kəmiyyətlə xarakterizə olunur. Deməli, baxdığımız sistemin (1 sm³ qazın) hər hansı andakı halını xarakterizə etmək üçün $6 \times 2,7 \times 10^{19}$ sayda kəmiyyət müəyyən etmək lazımdır. Bir saniyədə 1 milyon əməliyyat aparan kompüterdən istifadə etsək, qarşımıza qoyduğumuz bu məsələni illər boyunca fasiləsiz işləməklə həll edə bilərik. Bu isə, praktik cəhətdən tamamilə əlverişsiz olmaqla yanaşı, ağıla sığmayan işdir. Ən yaxşı halda, müasir kompüterlərdən istifadə etməklə, təxminən milyon molekuldan ibarət olan sistemin hərəkətini dinamik metodla öyrənmək mümkündür. Deməli, hissəciklərinin sayı milyondan qat-qat çox olan sistemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan molekulyar fizika üçün dinamik metod tamamilə əlverişsizdir. İkinci çətinlik birincidən az əhəmiyyətli deyildir. Məsələ ondadır ki, hətta müasir kompüterlərlə mümkünsüz məsələni həll edə bilsək də, yəni hədsiz dərəcədə çoxlu sayda molekulların koordinat və impulslarından ibarət nəhəng cədvəl tərtib etsək də, bu cədvəl bir şeyə yaramaz. Çünki, əldə etdiyimiz rəqəmlər “dəryasından” istifadə etməklə, sistemin halını xarakterizə edən makroskopik parametrlər (həcm, təzyiq, temperatur) arasındakı əlaqələri müəyyən etmək, praktik olaraq mümkün deyildir. Çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət sistemləri, ayrı-ayrı hissəciklərə aid fərdi kəmiyyətlərlə deyil, hissəciklər toplusuna, yəni bütövlüklə sistemə xas olan kəmiyyətlərlə xarakterizə etdikdə, ümid verici nəticələr alınır. Belə sistemlər statistik qanunlara tabedir. Sistemi təşkil edən hissəciklərin sayı çox olduqca, statistik yolla əldə edilən nəticələr daha etibarlı olur. Statistik sistemlərdə mövcud olan qanunlar, ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanaraq statistik metodla müəyyənləşdirilir. Bu metodla az miqdarda hissəciklərdən ibarət sistemlərdə gedən fiziki prosesləri öyrənmək olmaz. Statistika, sistemi təşkil edən hissəciklərdən hər biri, hissəciklər toplusunun orta xarakteristikaları ilə təsvir olunur. Məsələn, statistik metodda söhbət ayrı-ayrı hissəciklərin (fərdi hissəciklərin) enerjisindən deyil, bir hissəciyə düşən orta enerjiddən gedir. Termodinamik metodun mümkünlüyü, sistemin çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət olmasındadır. Bu mümkünlük onunla əlaqədardır ki, çoxlu sayda hissəciklərdən ibarət sistemin termodinamik tarazlıq halında, sistemin halını xarakterizə edən makroskopik parametrlər, onu təşkil edən hissəciklərin koordinat və impulslara görə ilkin paylanma detallarına qarşı həssas deyildir. Termodinamik tarazlıqdakı sistemin təcrübi yolla ölçülmüş parametrləri (temperatur, təzyiq və sair) sistemin orta xarakteristikaları olmaqla yanaşı, hal parametrləridir. Sistemin makroskopik xarakteristikası olan hal parametrləri onun, yalnız verilmiş konkret halını xarakterizə edir, onun bu hala haradan və hansı yolla gəlməsindən asılı deyildir. Məsələn, sistemin temperaturu 15 kelvindirə, sistemin soyudulma, yaxud qızdırılma yolu ilə, izotermik, yoxsa adiabatik və sair proseslərdən hansını icra etməklə bu hala gəlməsinin 15 kelvinə heç bir dəxili yoxdur. Vacib olanı odur ki, verilmiş anda sistemin temperaturu 15 kelvindir. Eyni sözləri, təzyiq haqqında da demək olar. Deyilənlərdən də göründüyü kimi, p və T tarazlıqda olan

makrosistemin halını təsvir edən hal parametrləridir. Termodinamik metodda, sistemin halını xarakterizə edən müəyyən makroskopik kəmiyyətlər – temperatur, təzyiq, daxili enerji və sair arasında mövcud olan əlaqələr müəyyənləşdirilir. Məsələn, müəyyən qaz kütləsini üç makroskopik fiziki kəmiyyətlə - həcm, temperatur və təzyiqlə xarakterizə edərək, təcrübi yolla bunlar arasında əlaqə yaratmaq mümkündür: BoyleMariot, Gey-Lüssaq və sair qanunlar, məhz bu kəmiyyətlər arasında əlaqə yaradan qanunlardır. Bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, haqqında söhbət etdiyimiz məsələləri statistik metodla da həll etmək mümkündür. Deməli, statistik və termodinamik metodlar eyni məsələləri müxtəlif yollarla həll edən metodlardır. Onu da unutmaq olmaz ki, bu metodlardan hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Məsələn, termodinamikada $pV = RT$ ifadəsi təcrübi yolla, statistik fizikada isə nəzəri olaraq ($p = nkT$ şəklində) müəyyənləşdirilir. Maddə, atom və molekulardan ibarət olduğundan, onun daxilində gedən proseslərin bu hissəciklərin quruluşu ilə əlaqədar olan tərəflərini öyrənmək üçün, atom və molekulların quruluşu haqqında məlumatımız olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, atom və molekulların quruluşu haqqında gələcəkdə bizə lazım olacaq bəzi məlumatlarla tanış olaq. Molekul, maddənin kimyəvi xassələrini özündə cəmləşdirən ən kiçik hissəciyidir. Bu tərifin mənasını daha aydın başa düşmək üçün bir misala nəzər salaq. Aydındır ki, suyun ən kiçik hissəcikləri elektron, proton və neytrondur. Lakin, bunlar nə təklikdə, nə də birlikdə suyun kimyəvi xassələrini özündə əks etdirmir. Hətta, bir-biri ilə kimyəvi rabitə əmələ gətirməyən bir sərbəst oksigendən və iki hidrogendən ibarət atomlar toplusu da su deyildir. Suyun kimyəvi xassələrini özündə cəmləşdirən ən kiçik hissəcik, yalnız H_2O kimyəvi birləşməsidir ki, buna da su molekulu deyilir. Eyni sözləri digər molekullar, məsələn, CO_2 karbon qazı molekulu, C_6H_6 benzol molekulu və sair molekullar haqqında da demək olar. Məlum olduğu kimi, molekul öz növbəsində atomlardan ibarətdir. Ona görə də, ilk söhbətimizi atomun quruluşu haqqındakı məlumatdan başlamaq məsləhətdir. Atom - elementin kimyəvi xassələrini özündə cəmləşdirən ən kiçik hissəciyidir. Daxili quruluşuna fikir verməsək, atomu, radiusu təxminən 10^{-8} sm olan kürə kimi təsəvvür edə bilərik. Lakin, atom, ümumi halda ayrı-ayrı hissəciklərdən - elektron, proton və neytronlardan təşkil olunmuş mürəkkəb sistemdir. Atom, radiusu 10^{-13} sm olan müsbət yüklü nüvədən və onun ətrafında müəyyən qayda ilə paylanmış elektronlardan ibarətdir. Atom bütövlükdə neytraldır, çünki nüvənin yükü ədədi qiymətə elektronların yekun yükünün miqdarına bərabərdir. Nüvə də bəsit olmayıb, mürəkkəb quruluşa malikdir - müsbət yüklü protonlardan və yük daşımayan neytronlardan ibarətdir. Neytron və proton nüvə hissəcikləri olduğundan, onlar nuklon adlandırılır. Bu ad nucleus (ingiliscə nüvə deməkdir) sözündən tərtib olunmuşdur. Eyni yüklü hissəciklərin, yəni protonların, radiusu 10^{-13} sm olan çox kiçik həcmdə yerləşməsi ilk baxışda qəribədir, çünki protonlar bir-birini itələdiyindən, onlar belə yaxın məsafədə yerləşərək dayanıqlı sistem əmələ gətirməməlidir. Bəs belədirsə, protonları bir-birinə bağlayan hansı qüvvədir? Bu sualın qismən cavabı “Mexanika”¹ kursunda verilmişdir. Orada qeyd olunduğu kimi, təbiətdə 4 növ fundamental qüvvə mövcuddur. Bunlardan biri, məhz nüvə qüvvəsidir. Nüvə qüvvəsi, nuklonlar arasında təsir göstərən qısa radiuslu (yaxın təsirli) güclü cazibə qüvvəsidir. Protonlar arasındakı nüvə cəzb qüvvəsi, onlar arasındakı elektrostatik itələmə qüvvəsindən müqayisə olunmayacaq dərəcədə böyük olduğundan, protonlar bir-birini itələmir, əksinə cəzb edir. Atom elementar hissəciklərdən təşkil olduğundan, onun daxili quruluşu klassik mexanika qanunları ilə deyil, tədqiqat obyektı mikrohissəciklər olan kvant mexanikası qanunları ilə öyrənilir. İki neytral atom, yaxud molekul bir-birinə yaxınlaşdıqda, müəyyən məsafədən (atom, yaxud molekulun diametri tərtibində olan məsafədən) başlayaraq bir-birini cəzb etməyə başlayır. Oxucu, bu cəzbəmə qüvvəsinin ümumdünya cazibə qüvvəsi

olduğunu düşünə bilər. Belə düşünmə, ilk baxışda təbii olsa da, yanlışdır. Müəyyən kütləyə malik molekullar arasında həmişə mövcud olan ümumdünya cazibə qüvvəsi hiss olunmayacaq dərəcədə kiçik olduğuna görə, haqqındı söhbət apardığımız cazibənin səbəbini başqa yerdə axtarmaq lazımdır. Atomun (yaxud, molekulun) radiusu dedikdə nə başa düşəcəyimizə bir qədər aydınlıq gətirək. Şübhəsiz ki, bu hissəciklər müəyyən radiuslu sərt kürə deyildir. Radius anlayışı, atomlararası (yaxud, molekullararası) məsafənin azalmasından asılı olaraq, çox kəskin artan itələmə qüvvəsinin varlığı ilə əlaqədardır. Bu qüvvənin varlığı hesabına atomlar (yaxud, molekullar) bir-birinə, praktik olaraq, yalnız müəyyən məsafəyədək yaxınlaşa bilər. Ona görə də, bizə elə gəlir ki, guya atomlardan (yaxud, molekullardan) hər biri onların yaxınlaşa bildiyi ən qısa məsafənin yarısına bərabər radiuslu kürədir. Başqa sözlə desək, atomlar (yaxud, molekullar) arasında mövcud olan cazibə qüvvəsi, onların müəyyən həcmə malik olması ilə əlaqədardır. Deyilənlərdən belə nəticəyə də gəlmək olar: bir halda ki, atomun radiusu iki atomun bir-birinə mümkün olan qədər yaxınlaşması ilə əlaqədardır, onda belə çıxır ki, atomun radiusu temperaturdan asılı olmalıdır - mühitin temperaturu yüksəldikcə, onu təşkil edən atomların radiusu kiçilməlidir. Bu mülahizə məntiqə uyğundur. Doğrudan da, mühitin temperaturu yüksəldikcə, onu təşkil edən atomların istilik hərəkətinin kinetik enerjisi artır və bu səbəbdən, nisbətən böyük enerjiyə malik atomlar bir-birinə daha çox yaxınlaşa bilər ki, bu da atomun radiusunun kiçilməsi deməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. N.M.Mehtiyev. Ümumi fizika kursu. Bakı, Çarşıoğlu, 2010.
2. B.D.Əliyev, Q.T.Həsənov. Ümumi fizika kursu. Bakı, Çarşıoğlu, 2005.
3. N.M.Qocayev. Ümumi fizika kursu. Mexanika. Bakı, 1978.
4. N.M.Qocayev. Ümumi fizika kursu. Optika. Bakı, 1998.
5. M.H.Ramazanzadə. Fizika kursu. Bakı, Maarif, 1987.
6. N.Ş.Məmmədzadə. Fizika. Bakı. Maarif. 1996.
7. Y.Ş.Feyziyev, R.M.Rzayev. Ümumi fizika kursu. Bakı. 2001.
8. Т.И.Трофимова. Курс физики. М.: Высшая школа. 2003.

Məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması aspektləri

Əlixanova Gülnarə Həmzəbəyovna

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Xülasə.

Müasir dövrümüzdə informasiya axınlarının hüdudsuz olduğundan gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi xüsusilə aktuallaşmışdır. Vətənə sevgi və məhəbbət hisslərini dəstəkləmək, inkişaf etdirmək gənc nəslin mənəvi və sosial inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi gənclərdə vətənlərinə qarşı qürur hissi, milli tarixi, adət-ənənələri və mədəniyyətini anlamaq və qiymətləndirmək hissi aşılamağı əhatə edir. Eyni zamanda, o, millətlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqu, tolerantlığı və əməkdaşlığı təşviq edir. Əsas məqsəd gənclərdə məsuliyyət hissinə artırmaq, ölkəsinin sosial və iqtisadi həyatında iştirak etmək istəyini aşılamaqdır.

Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi cəmiyyət üçün əsas vəzifədir. Uşaq və yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hissi, vətənə sevgi, sədaqət və digər millətlərə qarşı empatiya hissi aşılmalı olan vacib keyfiyyətlərdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi metodları tariximizi və mədəniyyəti, tədbirlərdə fəal iştirakı və digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəni birləşdirməlidir. Yalnız məqsədyönlü fəaliyyət və ictimai səylər nəticəsində ortaq maraqları irəli sürməkdə və şanlı vətənimizə qayğı göstərməkdə sevinc və məmnunluq tapmağa hazır olan müvəffəqiyyətli vətənpərvər bir nəsil yetişdirmək mümkündür.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası dialoq, məsuliyyət hissi, humanizm, mərhəmət, vətənpərvərlik, könüllülük, qürur, cəsarət

Резюме.

В современную эпоху, в условиях безграничного потока информации, патриотическое воспитание подрастающего поколения стало особенно актуальным. Поддержка и развитие чувства любви и привязанности к Родине напрямую связано с духовным и социальным развитием подрастающего поколения. Патриотическое воспитание предполагает формирование у молодёжи чувства гордости за свою Родину, понимание и уважение к национальной истории, традициям и культуре. Кроме того, оно способствует межэтническому и межкультурному диалогу, толерантности и сотрудничеству. Главная цель – воспитать у молодёжи чувство ответственности и стремление к участию в общественной и экономической жизни своей страны.

Патриотическое воспитание подрастающего поколения – важнейшая задача общества. Чувство патриотизма, любовь к Родине, преданность и сочувствие другим народам – важные качества, которые необходимо прививать детям и подросткам. Методы патриотического воспитания должны сочетать в себе нашу историю и культуру, активное участие в событиях и взаимодействие с другими культурами. Только в результате целенаправленной деятельности и общественных усилий возможно воспитание успешного поколения патриотов, готовых

находить радость и удовлетворение в отстаивании общих интересов и заботе о нашей славной Родине.

Ключевые слова: межкультурный диалог, чувство ответственности, гуманизм, сострадание, патриотизм, волонтерство, гордость, мужество

Abstract.

In our modern era, due to the limitless flow of information, patriotic education of the younger generation has become especially relevant. Supporting and developing feelings of love and affection for the homeland is directly related to the spiritual and social development of the younger generation. Patriotic education involves instilling in young people a sense of pride in their homeland, understanding and appreciation of national history, traditions and culture. At the same time, it promotes interethnic and intercultural dialogue, tolerance and cooperation. The main goal is to increase the sense of responsibility in young people and instill a desire to participate in the social and economic life of their country.

Patriotic education of the younger generation is a major task for society. A sense of patriotism, love for the homeland, loyalty and empathy for other nations are important qualities that should be instilled in children and adolescents. Methods of patriotic education should combine our history and culture, active participation in events and interaction with other cultures. Only as a result of purposeful activity and public efforts is it possible to raise a successful patriotic generation, ready to find joy and satisfaction in promoting common interests and caring for our glorious homeland.

Keywords: intercultural dialogue, sense of responsibility, humanism, compassion, patriotism, volunteerism, pride, courage

Giriş.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev vətənpərvərlik haqqında məşhur kəlam söyləmişdir: “Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik! Vətənpərvər gənclər yetişdirilməsi təkcə təhsil müəssisələrinin işi ilə bitmir. İlk olaraq, ailədən başlayan bu tərbiyəvi iş təhsil müəssisələrində davam etdirilir, bütün cəmiyyətin, onun hər bir üzvünün əməlinəki müsbət nümunələrlə yetkinləşir”.

Beləliklə, gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi hər bir gəncin şəxsiyyətinin inkişafının ayrılmaz hissəsidir. Bu, onlarda öz ölkəsinə qarşı qürur və məsuliyyət hissini inkişaf etdirir, mədəni və vətəndaş potensialının inkişafına kömək edir. Təhsil müəssisələrində gənclərə vətəni sevməyi və ona dəyər verməyi öyrətmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etmək vacibdir [2, s.113-116].

Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində istifadə edilə bilən bir neçə təsirli metod mövcuddur. İlk növbədə, uşaqların və gənclərin öz ölkələri, onun tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqə hiss edə biləcəkləri dəstəkləyici bir mühit yaradılmalıdır. Məktəb tədris planlarına tarix dərslərinin, vətənpərvərlik tədbirlərinin və adət-ənənələr və milli bayramlarla bağlı komanda işinin daxil edilməsi vacibdir.

İkinci metod gənclərin ictimai həyatda fəal iştirakı üçün şərait yaratmağı əhatə edir. Könüllülər layihələrində, milli yarışlarda və idman tədbirlərində iştirak etmək vətəndaş məsuliyyəti və vətənpərvərlik sahəsində praktik bacarıqları inkişaf etdirir.

Üçüncü metod müasir texnologiya və mediadan istifadəni əhatə edir. İnternet və sosial mediadan milli tarix, mədəniyyət və nailiyyətlər haqqında bilikləri populyarlaşdırmaq və yaymaq üçün istifadə etmək olar. Vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuş ixtisaslaşmış tətbiqlərin, veb saytların və mobil tətbiqlərin yaradılması gənclərin diqqətini cəlb etməyə və onların vətənpərvərlik dəyərlərini gücləndirməyə kömək edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik tərbiyəsi məcburi olmamalıdır. Uşaqların və gənclərin fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə, suallar verə və öz mədəniyyətləri və milli irsləri kontekstində fərdiliklərini araşdırma biləcəyi açıq və etibarlı bir atmosfer yaratmaq vacibdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbdə ümumi təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Məktəblilər öz vətənləri ilə qürur hissi keçirməli, ölkə vətəndaşlarının qazandıqları böyük nailiyyətlərə və keçmişin layiqli səhifələrinə dərin hörmət bəsləməlidirlər [3, s.15 -20].

Şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi əxlaqi tərbiyənin məqsədlərindən biridir. Bu məqsəd ətrafındakı yaxınlarına, məktəbinə, ailəsinə, yaşadığı doğma küçəsinə, şəhərinə və öz ölkəsinə sevgi aşılamağı da əhatə edir.

"Vətənpərvərlik" anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- insanın anadan olub böyüdüüyü yerlərə bağlılıq hissi;
- öz xalqının dilinə hörmət bəsləməsi;
- vətənin maraqlarına qayğ göstərməsi;
- vətən qarşısındakı vəzifəsinin dərk edilməsi, onun şərəf və ləyaqətini müdafiə etməsi;
- vətəndaşlıq hisslərinin hərtərəfli ifadəsi;
- vətəni və dövlətin rəmzləri ilə qürur keçirmə hissi;
- vətənin və xalqının taleyi, onun gələcəyi üçün məsuliyyət daşımaq;
- vətənin və xalqının tarixi keçmişinə hörmətlə yanaşmaq;
- humanizm, mərhəmət və ümumbəşəri dəyərlərə riayət etmək.

Məktəbdə təhsil sistemində vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün yalnız onun mahiyyətini və məzmununu deyil, həm də psixoloji və pedaqoji komponentlərini anlayaraq dərk etmək lazımdır. Bu komponentlərə ehtiyac-motivasiya, idrak-intellektual, emosional-hiss, davranış və iradi komponentlər daxil edilir [5, s.44 - 48].

Vətənpərvərliyin ehtiyac-motivasiya komponenti:

Vətənpərvərliyin inkişaf etdirilməsi əsasən tədris proqramı daxilində və müxtəlif dərslərdən kənar fəaliyyət formaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu şagirdlərin vətənlərinə sevgi və qürur hissləri yaşadığı, tarixinə hörmətlə yanaşdığı və vətənpərvərlərinin cəsarət və igidliyi ilə qürur duyduğu anları yaşadığı zaman təzahür edir.

Tarix dərsləri həmişə şagirdlərdə vətəndaş şüurunu və vətənpərvərliyi inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vətən anlayışını anlayaraq və ona sevgi hissi keçirərək şagirdlər öz ləyaqətlərini təsdiqləyir və vətən qəhrəmanlarını təqlid etməyə çalışırlar. Şagirdlərin vətənlərinə və bütün bəşəriyyətə sevgi ideyasını mənimsəməsi və universal əxlaqi standartları aşılması vətəndaş şüurunun inkişafında və Azərbaycan vətəndaşlarının tərbiyəsində mühüm mərhələdir. Şagirdlər milli tarixlə tanış olduqda döyüşdə və əməkdə qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş insanlarla görüşdükdə onlarda doğma yurdlarına bağlılıq hissi daha da inkişaf edir. Şagirdlərdə heyranlıq hissi və belə şəxsləri təqlid etmək istəyi təzahür edir.

Vətənpərvərliyin idrak-intellektual komponenti:

Bu komponent vətənpərvərliyin mahiyyətini və onun müxtəlif fəaliyyət növlərində özünü necə göstərdiyini daha dərinlən anlamağı əhatə edir.

Bunun üçün dərslərdən fəaliyyətlərdə bir çox imkanlar mövcuddur: mühazirələr, müzakirələr, vətənpərvərlik mövzularında görüşlər, ədəbi və bədii seminarlar və tədqiqat layihələrində. Bu cür fəaliyyətlər şagirdlərin konkret vətənpərvərlik təzahürləri və şəxsi keyfiyyətləri barədə məlumatlılığını daha da artırır.

Vətənpərvərliyin emosional-hiss komponenti:

Bu komponent şagirdlərin vətənpərvərlik baxışlarının və inanclarının inkişafını əhatə edir. Bu keyfiyyətlərin mahiyyəti və ifadə üsulları haqqında biliklərin şagirdlər tərəfindən sadəcə mənimsənilməməsini, həm də şəxsi mənə qazanmasını və emosional olaraq yaşanmasını tələb edir.

Bu komponentdə müzakirə elementlərini, müəyyən fikir toqquşmasını və şagirdlərin öz fikirlərini müdafiəsini əhatə edən pedaqoji vəziyyətlərin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vətənpərvərliyin davranış və könüllü komponentləri:

Bura şagirdlərin könüllü vətənpərvərliyi və millətlərarası münasibətlər mədəniyyətini ifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi daxildir.

Əsas vasitə şagirdləri müxtəlif praktik fəaliyyətlərə cəlb etmək və onların vətənpərvərlik davranış bacarıqlarını, vərdişlərini və təcrübələrini inkişaf etdirməkdir. Buraya müxtəlif iş növləri, idman və ictimai faydalı fəaliyyətlər, diyarşünaslıq işləri, tarixi ildönümlərinin qeyd edilməsi və veteranlarla görüşlər daxildir.

Pedagoji – psixoloji ədəbiyyatlarda təhsil müəssisələrində vətənpərvərlik tərbiyəsini əsas sahələri kimi aşağıdakılar müəyyən edilir [6, s. 33 - 40]:

- Mənəvi və əxlaqi. Məqsəd: Vətənpərvərlik tərbiyəsi vasitəsilə şagirdlər real həyatın ən yüksək dəyərlərini, sosial cəhətdən əhəmiyyətli proseslərini və hadisələrini dərk edirlər. Bunlardan praktik fəaliyyətlərdə rəhbər prinsiplər və mövqelər kimi istifadə edə bilirlər.

- Vətəndaş-vətənpərvərlik. Fəaliyyətlər sistemi vasitəsilə hüquqi mədəniyyət və qanuna riayət etməyi, cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən siyasi, hüquqi hadisələri və prosesləri qiymətləndirmək, xalqına xidmət etməyə daim hazır olmaq bacarıqları inkişaf etdirilir.

- Tarixi-regionşünaslıq. Tarixi və mədəni kökləri anlamağa, Vətənin unikallığını, taleyini və ayrılmazlığını tanımağa yönəlmiş vətənpərvərlik tərbiyəsi fəaliyyətləri sistemidir.

- Qəhrəmanlıq-vətənpərvərlik. Qəhrəmanlıq peşələrini, tariximizdəki əhəmiyyətli qəhrəmanlıq və tarixi tarixləri təbliğ etməyə və əcdadlarımızın qəhrəmanlıq əməlləri ilə qürur hissi aşılamağa yönəlmiş vətənpərvərlik tərbiyəsinin bir hissəsidir.

- Hərbi-vətənpərvərlik. Gənclərdə yüksək vətənpərvərlik şüurunun, Vətənə xidmət ideyalarının, onu silahla müdafiə etmək bacarığının və Azərbaycanın hərbi tarixinin və hərbi ənənələrinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

- İdman və vətənpərvərlik. Bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə mənəvi və iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, güc, çeviklik, dözümlülük, cəsarət və intizamın aşılmasına və Vətəni müdafiə etməyə hazırlığın inkişafına yönəlmişdir.

- Sosial və vətənpərvərlik. Nəsillərin mənəvi, əxlaqi, mədəni və tarixi varisliyini aktivləşdirməyə, aktiv həyat mövqeyini inkişaf etdirməyə, nəciblik və şəfqət hisslərini nümayiş etdirməyə və yaşlılara qayğı göstərmək bacarığıdır.

Vətənpərvərliyin əsas dəyərlərindən biri vətəninə xidmət etməyə həmişə hazır olmaqdır. Könüllülük gənclərə cəmiyyətin və ölkənin rifahına fəal şəkildə töhfə vermək imkanı verir. Müxtəlif könüllü layihələrində iştirak gənclərə evsizlərə kömək edir, yetimlərə dəstək olur, yaşlılara aid bir çox sosial problemlərin həllində iştirak edirlər. Bu cür layihələr vasitəsilə gənclər öz iştirakları ilə ətraflarındakı dünyanı daha yaxşıya doğru dəyişə biləcəklərini dərk edirlər.

Könüllülük həm də insanda öz ölkəsinə qürur və bağlılıq hissini inkişaf etdirir. Milli bayramların təşkil edilib keçirilməsi və ya tarixi irsin qorunması ilə bağlı milli layihələrdə iştirak etmək gənc könüllülərə öz mədəniyyətlərinə və tarixlərinə dəstək olmaq imkan verir. Bu iştirakla onlar öz ölkələrinin həyatındakı əhəmiyyətli hadisələrin şahidi olurlar. Onların bir hissəsinə çevrilirlər ki, bu da gənclərin ölkəyə bağlılığını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir [7, s.88].

Könüllülüynün vacib aspektlərindən biri də milli idman oyunları və mədəni tədbirlərdə iştirak etməkdir. Gənc könüllülər ölkələrində keçirilən beynəlxalq yarışların, festivalların, konfransların və digər tədbirlərin təşkilində və keçirilməsində kömək edirlər. Bu, onlara ölkələrini qlobal səhnədə təmsil etməkdə fəal iştirak etməyə və pozitiv yanaşmağa imkan verir.

Qeyd etmək vacibdir ki, könüllü layihələrdə iştirak könüllü və şüurlu olmalıdır. Gənclər maraqlarına, bacarıqlarına və dəyərlərinə ən uyğun layihələri seçmək imkanına malik olmalıdırlar. Müsbət könüllü təcrübəsi ictimai həyatda daha da iştirak etmək üçün stimül və gələcək inkişaf və uğur üçün motivasiya ola bilər.

Beləliklə, könüllülük gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün vacib bir metoddur. Bu, gənclərə cəmiyyətdəki rollarını və məsuliyyətlərini anlamağa, vətəndaşlıq fəallığını inkişaf etdirməyə və ölkələrinə mənsubluq hisslərini gücləndirməyə imkan verir. Könüllü layihələrində iştirak etmək vətənpərvərlik və cəmiyyətə xidmət dəyərlərinə əsaslanan şəxsiyyətlərin inkişafına təkan verir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi dövrümüzün əsas problemlərindən biridir. Bu gün uşaqlarda və yeniyetmələrdə vətənpərvərlik, Vətənə sevgi, eləcə də cəmiyyətin qurulduğu ideallara məsuliyyət və sədaqət hissi aşılamaq xüsusilə vacibdir [4, s.57- 61].

Fənlərarası integrasiya vətənpərvərliyin tərbiyəsi üçün başqa bir innovativ yanaşmadır. Tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, incəsənət və digər fənlər üzrə biliklərin tematik modullar və ya layihələr daxilində integrasiyası öyrənmənin daha tam bir şəkildə ifadəsidir. Bu da ölkəmizin milli mədəniyyəti

və tarixinin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir. Şagirdlərə dünyaya sistemli baxış və ölkələrinin mədəni, tarixi hadisələrinin müxtəlifliyini anlamağa köməklik edir. Oyun elementlərinin və texnikalarının tətbiqi də vətənpərvərlik təhsilinə yenilik gətirir. Oyun metodları, tapşırıqlar, rol oyunları və tarixi - mədəni məzmunlu kompüter oyunları öyrənilən materialın daha dərinləndirən dərk edilməsini asanlaşdırır. Müvafiq öyrənmə prosesini həm faydalı deyil, həm də cəlbedici edir.

Bu metodlar xüsusilə kiçik yaşlı şagirdlərlə işləyərkən təsirli olur. Çünki onlar kiçik yaşlı şagirdlərin diqqətini xüsusilə cəlb edərək materialın daha yaxşı yadda saxlansına səbəb olur. Deməli, vətənpərvərlik tərbiyəsində innovativ metod və yanaşmaların istifadəsi onu bugünkü məktəblilər üçün daha dinamik, cəlbedici və effektiv edir. Təhsil prosesinin rəqəmsal resurslar, layihə işləri, canlı tarixi təcrübələr, fənlərarası integrasiya və oyun əsaslı təlimlə zənginləşdirilməlidir. Bu proses gənc nəsildə vətənpərvərliyin inkişafı üçün yeni üfqlər açmaqla məktəb təhsilinin əhəmiyyətliliyini və dəyərliliyini artıracaqdır.

Məktəblərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları.

Müasir məktəblərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi sistemi həm əsas, həm də metodoloji komponentlərini əhatə edən dərin və əhatəli iş tələb edir. Belə bir sistemin tətbiqi gənc nəsə öz ölkələrinin tarixinə hörmətli münasibət, onun mədəni irsini anlamaq və onun maraqlarını müdafiə etmək istəyi aşılayır. Eyni zamanda bu yönümdə bir sıra tədbirlərin hazırlanmasını və ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini zəruri edir. Müvafiq təhsil resurslarının hazırlanması üçün ixtisaslı mütəxəssislər, tədqiqatçılar, müəllimlər və metodistlər cəlb edilməlidir [8, s.44-52].

Müəllim kollektivi vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin təkmilləşdirilməsində çox mühüm rol oynayır. Müəllimlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyətini və məqsədlərini daha dərinləndirən anlaması, şagirdlərlə işləmək üçün ən son təhsil texnologiyalarından və texnikalarından səmərəli istifadə etmək imkanı verir.

Dərsləndirən və dərsləndirən fəaliyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Veteranlar, tarixçilər və görkəmli mədəniyyət xadimləri ilə tematik görüşlərin keçirilməlidir. Ölkəmizin tarixi yerlərinə ekskursiyaların təşkili, Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı layihələrdə, tədqiqatlarda iştirak etmək bilikləri dərinləşdirməklə yanaşı, öz ölkəsinə qarşı qürur və hörmət hissini inkişaf etdirir.

Təhsil layihələri çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas rol oynayır. Digər təhsil müəssisələri ilə birgə proqramların həyata keçirilməsi və şagird mübadiləsi gənclərə müxtəlif xalqların dəyər sistemlərini daha yaxşı başa düşməyə və ölkələr arasında qarşılıqlı dostluğu möhkəmləndirməyə imkan verir. Bu da beynəlxalq səviyyədə ölkələrinin taleyi üçün məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə səmərəli köməklik göstərir.

Nəticə

Müasir informasiya texnologiyalarının potensialından fəal şəkildə tematik veb saytlar və portallar yaradılması, sosial mediadan istifadə, vətənpərvərlik materiallarının yayılması və onlayn tədbirlərin təşkili şagirdlərdə vətənpərvərliyin inkişafına öz müsbət təsirini təzahür etdirir. Bu yanaşma gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində daha effektiv iştirakına imkan verir, onu cəlbedici və əlçatan edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi gənc nəsildə vətəndaş kimliyinin formalaşmasına kömək etməklə yanaşı, onların intellektual və emosional inkişafını da təşviq edir. Torpağına, öz ölkəsinə və xalqına bağlılıq hissi uşaqların cəmiyyətdəki rollarını anlamalarına və məsuliyyət, hörmət, tolerantlıq və vətəndaşlıq məsuliyyəti kimi vacib keyfiyyətləri inkişaf etdirmələrinə kömək edir.

Ölkələrinin tarixi haqqında məlumat əldə etmək yeniyetmələrə əvvəlki nəsillərin nailiyyətlərini qiymətləndirməyə və müasir cəmiyyətin formalaşmasına verdiyi töhfələri qiymətləndirməyə kömək edir. Milli mədəniyyəti və adət-ənənələri anlamaq onlara mənsubiyyət hisslərini dərk etdirir. Yeniyetmələrin vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuş bayramlarda, paradlarda, yarışlarda və digər tədbirlərdə iştirak etməsi onlara özlərini cəmiyyətin bir hissəsi hiss etməyə və vətənlərinə bağlılıqlarını ifadə etməyə kömək edir. Bu, digər mədəniyyətlərə qarşı tolerantlığı, anlayışı və hörməti inkişaf etdirir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin gücləndirilməsi vətənpərvərliyin yalnız tarixi faktları bilməklə və ya məşhur şəxsiyyətlərdən sitat gətirməklə məhdudlaşmadığı fundamental anlayışına əsaslanmalıdır. Bu, öz vətəninə dərin sevgi hissi, onun çiçəklənməsini görmək istəyi və onun gələcəyi üçün öz rolunun və məsuliyyətinin dərk edilməsidir. Gənc nəsildə bu cür hisslərin inkişafı üçün şərait yaratmaq bütövlükdə təhsil sisteminin ən vacib vəzifəsidir.

Bu gün gənclərn effektiv vətənpərvərlik tərbiyəsi cəmiyyətin mənəvi dirçəlişinə və ictimai şüurda ölkənin böyüklüyünün bərpasına aparan yoldur. Belə təhsilin effektivliyi uşağın reallığa münasibətində və yaradıcı təfəkküründə özünü göstərir. Onun effektivliyi şagirdlərin hərəkətlərinin və bütün həyatlarının əqidəsi və vətənpərvərlik davranışı ilə nümayiş olunur. Məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin effektivliyi məktəblilərin vətəndaşlıq və vətənpərvərlik borclarını yerinə yetirməyə hazırlıq və istək dərəcəsi, ictimai və şəxsi maraqları birləşdirmək bacarığı və istəyində təzahür edir. Eyni zamanda onların Vətənin, doğma yurdunun çiçəklənməsinə verdikləri gerçək töhfələrlə ölçülür. Dünya durduqca ən böyük qəhrəmanlıq məhz Vətən naminə edilib. Aqillərimiz demişlər ki, “hər şeydən pay ola bilər, amma Vətəndən pay olmaz”. Çünki Vətən hər birimizin müqəddəs səcdəgahı və pənah yeridir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babayeva T.T. N.Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Monoqrafiya. Bakı, 2000.150 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı.: Pedaqogika, 2004. 432 s.
3. Məmmədov A.Ü.Gənclik dövründə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri. / ADPU.- Bakı.: ADPU, 1992.- 114 s.
4. Naxçıvanlı A. Şəxsiyyətin qüdrəti. Bakı: Yazıçı, 2012.- 302 s.
5. Rzayev M.H. Şəxsiyyət: azadlıq və milli şüur./ Bakı.: [s.n.], 2009.- 117 s.
6. Агапова, И. А. Патриотическое воспитание в школе / И. А. Агапова, М. А. Давыдова. - Москва: АЙРИС - Пресс, 2002. - 224 с.
7. Павлов А. В. Патриотизм: социально-философский подход // Знание. Понимание. Умение. 2018. № 2. с. 83-94.
8. Шаповалова А. М., Вагина В. О. Развитие патриотизма в молодежной среде в онлайн пространстве // Caucasian Science Bridge. 2021. № 3 (13). с. 44-52.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİ VƏ HƏLLİ METODİKASI

Əlişah Eyyubov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının baş müəllim

XÜLASƏ.

Həndəsə məsələlərinin müxtəlif meyarlara görə təsnifi və onların həlli metodikası araşdırılmışdır. Məsələlər əsasən məqsədinə, strukturuna və həll üsuluna görə təsnif edilir. Həll metodları arasında vizualizasiya, köməkçi elementlərin tətbiqi, analitik, trigonometrik və konstruktiv yanaşmalar yer alır. Məqalədə həmçinin həll prosesinin mərhələli aparılması, verilənlərin və tapılacaq elementlərin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də həllin yoxlanılması kimi metodik tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Həmin yanaşmalar şagirdlərin həndəsə məsələlərini daha səmərəli və sistemli həll etməsinə imkan verir.

AÇAR SÖZLƏR:

Həndəsə, məsələ həlli, tədris, məntiqi düşüncə, psixoloji inkişaf, analitik bacarıqlar, praktiki tətbiq.

GİRİŞ.

Riyaziyyat insan həyatında əvəzsiz bir elm sahəsidir və həm akademik, həm də praktik biliklərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Həndəsə isə riyaziyyatın ən qədim və əsas bölmələrindən biri olaraq şagirdlərin məntiqi düşüncə, məkan təsəvvürü və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir. [Əhmədov, R. (2018).] Həndəsə məsələlərinin həlli yalnız nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün deyil, həm də gündəlik həyat və peşə fəaliyyətində qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün vacibdir. Bu məqalənin məqsədi həndəsə məsələlərinin həllinin tədrisdə, psixoloji inkişafda və praktiki həyatda məqsəd və əhəmiyyətini geniş şəkildə izah etmək, həmçinin tədris metodikası və ədəbiyyatla əlaqələndirməkdir. Məqalə, şagirdlərin və müəllimlərin bu sahədə inkişafına töhfə verəcək yanaşmaları təqdim edir.

ƏSAS HİSSƏ.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDRİSDƏ ROLU

Həndəsə məsələləri tədrisdə çoxşaxəli rol oynayır. Onlar şagirdlərin məkan təsəvvürünü, məntiqi və yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirir. Hər bir məsələ şagirdlərə problemin müxtəlif tərəflərini nəzərdən keçirməyi, fərqli həll yollarını qiymətləndirməyi və ən optimal variantı seçməyi öyrədir. Bu proses analitik düşüncəni gücləndirir və sistemli problemləri həll etmək bacarığını artırır. Tədris zamanı məsələlərin müxtəlif çətinlik səviyyələrində təqdim olunması şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını yüksəldir. Sadə üçbucaq məsələlərindən başlayaraq mürəkkəb poliqonların sahə və perimetr hesablamalarına keçid, şagirdlərin ardıcıl öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırır. Müəllimlər məsələlərin həlli vasitəsilə şagirdlərin zəif və güclü tərəflərini müəyyən edər, dərs planını buna uyğun tənzimləyə bilirlər. Müasir təhsil sistemində interaktiv metodların tətbiqi məsələlərin həllini daha səmərəli edir. Şagirdlər qrup şəklində işləyərək bir-birindən öyrənir, problemləri kollektiv şəkildə həll edir və

əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həmçinin, məsələlərin real həyat nümunələri ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin motivasiyasını artırır və dərslərin praktik əhəmiyyətini göstərir.. [Əhmədov, R. (2018).]

Aşağıdakı verilmiş məsələ nümunəsinə nəzər yetirək:

Tərəfləri 17sm, 21sm və 29sm olan üçbucağın tərəflərinin orta nöqtələri parça ilə ardıcıl olaraq birləşdirilmişdir. Tərəfləri yeni parçalar olan üçbucağın perimetrini tapın.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏYATLA ƏLAQƏSİ

Həndəsə yalnız nəzəri bilik deyil, həm də praktiki həyatda geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Memarlıqda binaların konstruksiyası, mühəndislikdə körpülərin və texniki qurğuların dizaynı, dizaynda isə obyektlərin simmetrik və estetik yerləşimi həndəsə biliklərinə əsaslanır. Həndəsə məsələlərinin həlli şagirdləri real həyat problemlərini anlamağa və uyğun həll yollarını tapmağa hazır edir. Texnologiya və istehsalat sahələrində həndəsə biliklərinin rolu əvəzsizdir. CAD proqramlarında modellərin yaradılması, robot texnikasında trayektoriyaların hesablanması, texnoloji proseslərin optimallaşdırılması kimi fəaliyyətlər şagirdlərin həndəsə bacarıqlarını praktiki sahədə sınayır. Bu, həm nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi, həm də gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlıq baxımından önəmlidir [Məmmədov, S. (2020)]

Həmçinin, gündəlik həyatda məsələlərin həlli məkan və ölçü anlayışının düzgün formalaşmasını təmin edir. Şagirdlər obyektlərin ölçülərini təxmin etməyi, proyeksiyaları anlamağı və üçölçülü məkanlarda təhlil aparmağı öyrənirlər.

Belə bir məsələyə diqqət yetirək:

Suvarma sisteminə sürəti 0,3m/san olan su vermək üçün kanal çəkmək lazımdır. Kanalın hündürlüyünün ən böyük ən böyük eninə olan nisbəti 0,6, divarının ən kiçik meyli 22°olarsa, ondan dəqiqədə 150l su keçməlidir. Kanalın ölçülərini tapın.

MƏSƏLƏ HƏLLİNİN PEDAQOJİ MƏQSƏDLƏRİ

Məsələ həlli təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biri olmaqla, pedaqoji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu fəaliyyət yalnız biliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişafına, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, intellektual və sosial bacarıqlarının təkmilləşməsinə xidmət edir. Məsələ üzərində iş şagirdlərin mövcud biliklərini möhkəmləndirməklə yanaşı, yeni biliklərin mənimsənilməsinə, məntiqi təfəkkürün, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi idrak əməliyyatlarının daha da inkişaf etdirilməsini təmin edir. Həll prosesində şagird müxtəlif həll yolları axtarır, qeyri-standart yanaşma sərgiləyir, nəticə çıxarır və bu zaman onun yaradıcılıq potensialı, müstəqil düşünmə və qərarvermə bacarığı formalaşır. Məsələ həlli eyni zamanda tərbiyəvi məqsədlərə xidmət edir. Şagirdlər problemin üzərində düşünərkən əməksevərlik, dəqiqlik, səbirlik, məsuliyyətlik kimi keyfiyyətlər qazanır, işin ardıcılığını qorumağı öyrənir. Bu prosesdə təkcə fərdi inkişaf deyil, həm də kollektivdə ünsiyyət, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət mədəniyyəti formalaşır. Şagird müzakirə prosesində öz mövqeyini əsaslandırmağı, arqumentlərlə fikrini müdafiə etməyi, başqalarının fikirlərini dinləməyi və qiymətləndirməyi öyrənir. Pedaqoji baxımdan məsələlərin həllinin ən mühüm nəticələrindən biri də onun praktik yönümlü olmasıdır. Qazanılan bilik və bacarıqların gündəlik həyatda tətbiqi, real situasiyalara analoji yanaşma

qurmaq imkanı, vaxtı düzgün bölmək, alternativləri qiymətləndirmək və optimal qərar vermək vərdisləri şagirdlərdə inkişaf etdirilir. Bu isə təlimlə həyat arasında əlaqəni möhkəmləndirir. [Əliyeva, N. (2019)]

Həndəsə məsələlərinin həlli şagirdlərin intellektual inkişafına da xidmət edir. Sistemli düşüncə, ardıcılıq, diqqətlilik və müstəqil işləmə bacarıqları məsələlərin həlli zamanı formalaşır. Tədrisdə müxtəlif həll yollarının müqayisəsi, nəticələrin isbat edilməsi və səhvlərin aşkarlanması şagirdlərin təfəkkür mədəniyyətini zənginləşdirir. Pedaqoji baxımdan, məsələ həlli müəllim-şagird münasibətlərini də gücləndirir. Müəllim şagirdin fərdi bacarıqlarını müşahidə edir, şagird isə öz bacarığını nümayiş etdirir. Bu qarşılıqlı əlaqə dərslər prosesində motivasiyanı yüksəldir və təlimin effektivliyini artırır. Əlavə olaraq, müəllim şagirdləri özünə inam və məsuliyyət hissi ilə təlim prosesinə cəlb edir, məsələlərin həlli isə kritik düşüncəni inkişaf etdirir.

Aşağıda verilən məsələ nümunəsinə müraciət edək:

Radiusu R olan çevrə daxilə düzbucaqlı çəkilmişdir. Onun tərəflərinin orta nöqtələri ardıcıl olaraq birləşdirilmişdir. Alınmış dördbucaqlının növünü təyin edin və perimetrini tapın.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN İSBAT VƏ TƏFƏKKÜRDƏ ROLU

Həndəsə yalnız fiqurların forması, ölçüləri və qarşılıqlı münasibətlərini öyrətmir, eyni zamanda şagirdlərin məntiqi və yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirən güclü vasitə kimi çıxış edir. Həndəsi məsələlər üzərində işləyən şagird müşahidə etməyi, müqayisə aparmağı, ümumiləşdirməyi, mühakimə yürütməyi və nəticə çıxarmağı öyrənir. Həndəsi məsələlərin idrak fəaliyyətindəki rolu ondan ibarətdir ki, şagirdlər bu məsələləri həll edərkən nəzəri bilikləri praktik vəziyyətlərə tətbiq edirlər. Bu prosesdə onların abstrakt təfəkkürü, məkan təsəvvürləri və riyazi məntiqi daha da inkişaf edir. [Əliyeva, N. (2019)] Həndəsə, xüsusilə fiqurların çevrilməsi, oxşarlıq, bərabərlik, ölçmə və isbat məsələləri, şagirdlərin düşüncə çevikliyini artırır, müxtəlif yanaşma üsullarını axtarmağa məcbur edir. Bu, idrakın fəallığını yüksəldir və şagirdin yaradıcı potensialını üzə çıxarır.

Təfəkkür baxımından həndəsi məsələlərin rolu həm analitik, həm də sintetik düşüncə formalarının inkişafında özünü göstərir. Analitik düşüncə məsələnin şərtini parçalayaraq onun elementləri arasında əlaqə qurmağı tələb edir. Sintetik düşüncə isə müxtəlif elementləri birləşdirərək ümumi nəticəyə gəlməyi mümkün edir. Beləliklə, şagirdlərdə həm məntiqi-ardıcıl, həm də yaradıcı düşüncə eyni vaxtda formalaşır. Bundan əlavə, həndəsi məsələlərin həlli zamanı şagirdlərdə məkan təsəvvürləri güclənir, vizual və riyazi obrazların əlaqəsi möhkəmlənir. Onlar fiqurları yalnız nəzəri olaraq deyil, həm də praktik olaraq təsəvvür etməyi, onları müxtəlif tərəflərdən analiz etməyi və uyğun həll yolu tapmağı öyrənirlər. Bu isə gələcəkdə elmi-texniki sahələrdə lazım olan mühüm idrak vərdislərinin əsasını qoyur. Nəticə etibarilə, həndəsi məsələlərin həlli şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına, məntiqi, abstrakt və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına, eyni zamanda onların həyat və peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan məkan təsəvvürlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan həndəsə təlimi sadəcə riyazi biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də şagirdin ümumi intellektual inkişafının mühüm vasitəsidir. İsbata əsaslanan düşüncə tərzini şagirdlərin analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həndəsə məsələlərinin həlli arqumentləşdirmə və məntiqi nəticəyə gəlmə bacarıqlarını gücləndirir. Analitik və sintetik metodların tətbiqi şagirdlərdə tədqiqatçı ruhunu inkişaf etdirir və onları müxtəlif həll yollarını müqayisə etməyə təşviq edir. [Həsənov, T. (2021)] Məsələlərin isbat yolu ilə həlli şagirdlərdə tənqidi

düşüncəsini də formalaşdırır, düzgün arqumentləri seçmə və səhvləri aşkarlama bacarığını artırır. Bu, həm akademik fəaliyyət, həm də gündəlik həyatda doğru qərar vermək üçün vacibdir. Şagirdlər məsələləri izah edərkən öz sözləri ilə arqument qurmağı, başqalarının arqumentlərini analiz etməyi və daha sistemli düşünməyi öyrənirlər. Belə bir məsələ nümunəsinə baxaq:

B təpə bucağı oturağa bitişik bucaqların hər birindən böyük olan ABC üçbucağında B bucağından A bucağına bərabər olan CBD bucağı və C bucağına bərabər olan ABE bucağı ayrılmışdır. DBE üçbucağının bərabəryanlı olduğunu isbat edin.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN PSIXOLOJİ VƏ METODİK TƏSİRLƏRİ

Həndəsə məsələlərinin həlli şagirdlərin psixoloji inkişafına da müsbət təsir göstərir. Diqqət, yaddaş və iradə qabiliyyətləri inkişaf edir, səbir və səbirlik formalaşır. Məsələlərin müxtəlif səviyyələrdə təqdim olunması dərəcə marağı artırır və şagirdlərin motivasiyasını yüksəldir. Müasir tədris metodlarında həndəsə məsələləri interaktiv və vizual vasitələrlə təqdim olunur. Bu yanaşma şagirdlərin dərəcə cəlb olunmasını təmin edir, onların problem həll etmə bacarıqlarını təkmilləşdirir və tədris prosesini daha maraqlı edir. Qrafik təsvirlər, rəqəmsal simulyasiyalar və real nümunələr məsələlərin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Bununla bağlı belə bir məsələyə nəzər yetirək: Bərabərtərəfli üçbucağı elə üç hissəyə ayırın ki, onlardan iki bərabər romb əmələ gətirmək mümkün olsun.

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN FƏRDİ VƏ KOLLEKTİV İNKİŞAFDAKİ ROLU

Məsələlərin həlli həm fərdi, həm də kollektiv fəaliyyət üçün əhəmiyyətlidir. Fərdi həll prosesi şagirdin müstəqil düşüncəsini və özünə inamını artırır, kollektiv həll isə əməkdaşlıq bacarıqlarını və kommunikasiya qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu, həm təhsil, həm də sosial bacarıqların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kollektiv məsələlərin həlli şagirdlərə müxtəlif yanaşmaları müqayisə etməyə, bir-birinə sual verməyə və birgə qərar qəbul etməyə imkan verir.

Bu, gələcək peşə həyatı üçün vacib olan problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu mərhələ üçün lazım olan məsələ nümunəsinin təhlilinə baxaq: Sahəsi 121m^2 və tərəfləri 1:4 nisbətində olan düzbucaqlı şəklindəki yer parçasının tərəflərini tapın.

NƏTİCƏ.

Həndəsə məsələlərinin həlli şagirdlərin nəzəri və praktiki biliklərini möhkəmləndirir. Bu proses analitik düşüncənin, məkan təsəvvürünün, yaradıcı və tənqidi bacarıqların inkişafına xidmət edir. Tədrisdə həndəsə məsələlərinin həlli müəllimlər üçün də effektiv vasitədir, şagirdlərin fərdi inkişafını izləməyə imkan yaradır. Ümumilikdə, həndəsə məsələlərinin həlli riyaziyyatın öyrədilməsi və həyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi üçün əvəzsiz bir məqsəd təşkil edir. Məqalə həm təhsil, həm də peşə və gündəlik həyatda həndəsənin əhəmiyyətini vurğulayır. Əlavə olaraq, ədəbiyyat siyahısı şagird və müəllimlər üçün mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Əhmədov, R. (2018). Həndəsə və onun tədris metodikası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, S. (2020). Riyaziyyatın nəzəri və praktiki aspektləri. Bakı: Elm.
3. Əliyeva, N. (2019). Məktəbdə analitik düşüncənin inkişafı. Bakı: Təhsil və İnnovasiya.
4. Həsənov, T. (2021). Müasir tədris metodları və riyaziyyat. Bakı: Elm və Təhsil.

Azərbaycan dilində sifətin sintaktik funksiyası

Əliyeva Kəmalə Arif qızı

Bakı Dövlət Universitetinin Dilçilik kafedrasının doktorantı

Səbail rayonu 236 sayılı orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

Açar sözlər: Azərbaycan dili, sifət, morfologiya, sintaksis, qrammatika

Nitq hissələri içərisində sifət əsas yerlərdən birini tutur. Müasir Azərbaycan dilində əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirən sözlərə *sifət* deyilir.

Azərbaycan dilində sifət cümlədə ən çox *təyin* vəzifəsində çıxış edir. Bu nitq hissəsi təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə, nə də kəmiyyətə görə uzlaşır. İsmi hansı halda, hansı miqdarda (tək, cəm) olmasına baxmayaraq sifət eyni formada, ilkin formada işlənir: *kiçik uşaq, beş balaca uşaq, gözəl qız, iki sevimli qız*.

Substantivləşmə hadisəsini bütün sifətlərə şamil etmək olmaz. Əslə sifətlər nisbi sifətlərə nisbətən daha çox substantivləşir. Bu, sifətlərin dərəcə formalarının olması ilə izah edilir. Azərbaycan dilində sifətin 3 dərəcə forması qəbul edilir: adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi.

Bəzi dilçilərin fikrincə (N. Smiritski, M. A. Tapşına, V. L. Kauşanskaya və başqaları), sifət ilkin formada heç bir dərəcə mənası bildirmir. Beləliklə, onlar sifətlərdə iki dərəcə forması olduğunu göstərirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sifətin ilkin forması olmadan onun digər dərəcə formalarından danışmaq düzgün olmaz. Beləliklə, adi dərəcədə olan sifətlər əsl sifətlərdir. Onlarda abstraksiya daha güclüdür və buna əsasən də substantivləşmə yalnız onlara aiddir. Substantivləşmiş sifətlərin iki sintaktik funksiyada - mübtədə və tamamlıq funksiyalarında işlənməsi göstərilir. Azərbaycan dilçiliyində, 1960-cı ildə çap olunan Azərbaycan dilinin qrammatikasında ilk dəfə olaraq substantivləşmədən bəhs olunur və burada qeyd olunur ki, “cümlədə mübtədə və tamamlıq yerində çıxış edən sifətlər substantivləşmiş sifətlərdir” [1, s.59-61]. Substantiv sifətlərdə geniş əhatə dairəsi olmasını, yəni ismin bütün sintaktik funksiyalarında çıxış etdiyini Azərbaycan dilində misallarla göstərmək olar.

1) mübtədə vəzifəsində: *Varlılar bu basqını qurbanla qarşıladı* (M. Cəlal, Əsərləri, 1-ci cild, səhifə 158).

2) Tamamlıq vəzifəsində: *Qarı nənə gözlərini gəlininə ağartdı, bununla da kiçiyin böyüyə qulaq asmalı olduğunu bildirdi* (S. Rəhimov, Mehman, səh. 67). *Aşıq... Hər şeydən məhrum olan kasıblardan, insafsız varlılardan, zülmədən, ədalətsizliklərdən deyirdi* (M. Cəlal, Bir gəncin manifesti, səh. 94).

Sifətlər cümlədə əsasən təyin funksiyasında iştirak edir: *Bunlar qaçalov tayfasının imansız qocaları idilər* (S. Rəhimov, Mehman, s.78). *.. qıpqırmızı qızaran, sönməz qəzəblə dolan, sifəti get-gedə qapqara qan ləkələri ilə xaldırlanan Şəhla xanım dönüb çamadanlarından yapıştı* (S. Rəhimov, Mehman, s.305).

Sifətlərin sintaktik funksiyalarından danışarkən bəzən elə hal yaranır ki, təyin edən sözün nitq hissəsi kimi zərf və ya sifət olması çətinliklə formalaşır. Azərbaycan dilində *zərf* kateqoriyası mübahisələr doğuran mövzudur. Lakin cümlədə tutduğu mövqedən aydın görmək olur ki, sifətlərdən fərqli olaraq zərflər feillərin əlamətini əks etdirir, sifətlər isə həmişə ismin təyini funksiyasında çıxış edir. Lakin bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, geniş sintaktik təsir dairəsi olan sifətlər feil qarşısında

zərflilər kimi çıxış edə bilər. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu halda sifətlər zərflərə çevrilir. Morfoloji və sintaktik nöqteyi- nəzərdən qeyd etmək lazımdır ki, sifət heç vaxt zərf funksiyasında iştirak edə bilməz [2, s.66]. Sintaktik vəzifə etibarilə sifətlər *sayla* da bir sıra cəhdlərinə görə bir-birinə yaxındır. Saylar da sifətlər kimi maddi varlıqla, əşya və hərəkətlə bağlıdır. Azərbaycan dilində saylar iki yerə bölünür: sıra sayları, miqdar sayları. Sıra saylarına nəzər saldıqda onların sifətlərlə yaxınlığını daha aydın görürük. Onlar demək olar ki, eyni qramatik xüsusiyyətə malikdir. Onlar bir-birinə yalnız mənə etibarilə fərqlənirlər. Yalnız sifətlərə xas olan dərəcə əlamətləri saylarda özünü göstərmir. Azərbaycan dilində sifətlər özlərinin leksik-semantik, morfoloji əlamətləri və sintaktik xüsusiyyətləri ilə digər nitq hissələrindən fərqlənən müstəqil bir kateqoriyadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Morfologiya. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960-cı il.
2. Musayeva S.A. İngilis və Azərbaycan dillərində sifətin sintaktik vəzifəsi// Kontrastiv sintaksis: elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1988. 93 s.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ POEZİYADA
THE SECOND KARABAKH WAR IN POETRY

Əliyeva Pakizə İsrayıl qızı

ADPU-nun Şəki filialı, baş müəllim

orcid.org/0000-0003-3769-6198

Xülasə

2020-ci ilin 27 sentyabrından 8 noyabrinədək davam edən 44 günlük müharibə - İkinci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan poeziyasında son 5 ilin ən çox müraciət olunan mövzularındandır. Təqdim olunan məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsinin poeziyada işlənməsi məsələsi tədqiq olunmuşdur. Mövzunun araşdırılması zamanı son dövrlərdə çap olunan kitablara, kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunan materiallara, elmi-nəzəri araşdırmalara isnad olunmuşdur.

Qarabağ mövzulu əsərlər poeziya, nəsr, publisistikada yetərinə əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olur, poeziyada Qarabağ və müharibə mövzularının təqdimatı zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Müharibə mövzusu poema janrında da yetərinə işıqlandırılmışdır. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması müharibə bitər-bitməz ilk yazılan əsər olmaqla bərabər, zəfər sevincinin ilk müjdəşisi qismində çıxış edən və ən çox müzakirə olunan nümunələrdəndir. 44 günlük müharibə kiçik yaşlı oxucular üçün də yeni poetik nümunələrin yazılmasına səbəb olmuşdur.

Nümunələrlə tanışlıq nəticəsində ümumi olaraq söyləyə biləcəyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, nümunələrin kəmiyyəti çox olsa da, bəzən şablon, çox da parlaq olmayan, obrazlılıq baxımından kəsad nümunələrə də rast gəlinir. Sonda fikrimizi yekunlaşdırmaqla belə bir qənaəti irəli sürə bilərik ki, bu mərhələdə İkinci Qarabağ müharibəsi mövzulu poetik nümunələr 30 illik həsrətin, əzabın və əldə edilən qələbənin miqyası ilə müqayisədə sönük qalır. Hələ zəfərin möhtəşəmliyini tam halı ilə ortaya qoyulacaq böyüklükdə əsər yazılmamışdır. Gələcəkdə yazılacaq həmin nümunələr gənc nəsillərə mübarizə dolu şanlı tarixin tanınması, şəhidlərimizin müqəddəs xatirəsinin əziz tutulması baxımından çox önəmlidir.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, poeziya, zəfər, poema, uşaq ədəbiyyatı

Abstract.

The 44-day war – the Second Karabakh War – which lasted from September 27 to November 8, 2020, is one of the most frequently addressed topics in Azerbaijani poetry in the last 5 years. The presented article examines the issue of the treatment of the Second Karabakh War in poetry. During the study of the topic, references were made to recently published books, materials published in the mass media, and scientific and theoretical research.

Works on the theme of Karabakh have given rise to a considerable number of works in poetry, prose, and journalism, and the presentation of the themes of Karabakh and war in poetry is striking its richness. The theme of war has also been sufficiently covered in the poem genre. The poem “Qarabağa

dönüş” (“Return to Karabakh”) by Sabir Rustamkhanli is not only the first work written immediately after the war, but also one of the most discussed examples that serves as the first harbinger of the joy of victory. The 44-day war has also led to the writing of new poetic examples for young readers.

As a result of familiarizing ourselves with the examples, the general conclusion we can draw is that although the number of examples is large, sometimes we come across examples that are stereotypical, not very bright, and lacking in imagery. In conclusion, we can conclude that at this stage, poetic examples on the theme of the Second Karabakh War pale in comparison to the scale of 30 years of longing, suffering, and the victory achieved. No work of such magnitude has been written that would fully reveal the grandeur of victory yet. Those examples that will be written in the future are very important in terms of introducing the glorious history of struggle to the younger generations and cherishing the sacred memory of our martyrs.

Keywords: Karabakh War, poetry, victory, poem, children's literature

GİRİŞ.

2020-ci ilin 27 sentyabrından 8 noyabrinədək davam edən 44 günlük müharibə - İkinci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan xalqının həyatında zaman baxımından qısa, mənəvi yükü baxımından çox ağır və məsuliyyətli bir dönmə əhatə edir. 1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin may ayına kimi davam edən, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı, 1 milyondan artıq həmvətənimizin doğma yurduvalarından didərgin salınması ilə sonuçlanan Birinci Qarabağ müharibəsindən 30 ilə yaxın vaxt keçdikdən sonra qısamüddətli əkshücum əməliyyatları ilə itirilmiş vətən torpaqlarının geri alınması reallaşdırıldı. Ədəbiyyat tarixi hadisələrin izlərini həmişə daşıyır, bəzən tarixi yaradır, bəzən tarixi keçmişləşməyə qoymur.

Xalqımızın tarixi qələbəsi öz möhtəşəmliyi ilə bərabər minlərlə insanın şəxsi yaşantıları, faciəli taleyi, şəhadətə ucalan vətən oğullarının qəhrəmanlığı ədəbiyyat üçün yetərli mövzu verdi. Qələbədən keçən 4 il ərzində bu mövzuda müxtəlif janrlı yüzlərlə nümunə qələmə alınmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sözügüdən mövzunun işlənməsi ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid baxımından da diqqət mərkəzində saxlanmış, ədəbiyyatda Vətən müharibəsinin əksinə dair elmi, elmi-praktik konfranslar, dəyirmi masalar təşkil olunmuşdur. Məsələn ilk bu qəbildən olan tədbirlərdən biri 2021-ci ilin 24 aprelində Qərbi Kaspi Universitetində keçirilən “Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu” adlı respublika elmi konfransı olmuşdur. Müharibədən çox qısa vaxt keçdikdən sonra keçirilən bu konfransa təqdim olunan məruzələrin əksəriyyəti daha çox 44 günlük müharibəyə yazılan əsərlərə yox, ümumiyyətlə, Qarabağ mövzulu əsərlərlə bağlı təqdim olunsada, ilk addım kimi diqqətə alınmalıdır. Bundan əlavə, Vətən müharibəsi tematikalı əsərlərin tədqiq və təhlili ilə bir çox tədqiqatçı və mütəxəssislər də məşğul olmuşlar. Bunların arasında prof.Məziyyə Nəcəfovanın bu mövzuya həsr olunan silsilə məqalələrini və “Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən Müharibəsi” adlı kitabı diqqəti çəkir. [1] Araşdırmamız zamanı yuxarıda adlarını çəkdiyimiz mənbələrlə yanaşı sözügedən mövzuya aid yazılmış poetik nümunələrə müraciət etdik.

“İkinci Qarabağ müharibəsi poeziyada” adlı araşdırmamız zamanı tanış olduğumuz poetik nümunələri tədqiqatə cəlb edərkən aşağıdakı kimi qruplaşdırma aparmağı məqsəduyğun hesab etdik:

- ✓ Şeirdə Vətən müharibəsinin əksi;
- ✓ Poemada Vətən müharibəsinin əksi;
- ✓ Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində Vətən müharibəsinin əksi.

Lirik poeziyada vətənpərvərlik duyğularının əksi və 44 günlük müharibənin təsviri həm artıq tanınmış olan qələm sahiblərinin, həm də ədəbi arenaya yenidən qədəm qoyan gənc qələm sahiblərinin yaradıcılığında yetərincə ciddi şəkildə ifadəsini tapmışdır. Şövkət Zərin Horovlu neçə illik torpaq həsrətini içində ovuda bilmədiyi kimi şeirlərində də misralara sevincini sığdıra bilmir. Zəfərimizin açarının haqdan, ədalətdən gəldiyini deyən şair, tarixə üz tutur.

Qalxıb gələr Pənahəlixan,

Sultan ağa da laşından.

Bir səs ucalar Şuşadan,

O xan qızı Natavandı,

Qarabağ Azərbaycandır. [3]

Dünyanın sərkərdələri, Sultan ağaları, Natəvanları keçmişimizin bizə ərməğanları olduğu kimi, bu günümüzün qorxu bilməyən, cəsur, mərd, geri dönməyən əsgərlərinə inam və güvənimiz böyükdür. Zəfərimizin bir gücü də elə bundadı. Bu mübarizə haqq işidir. Haqq, ədalət hər zaman qalibiyyətlə sonlanır. Şeirdə qorxu bilməyən bir zabitin obrazın görmək olur. Zabit oğlum qorxu bilməz,

Əsgər balam geri dönməz.

Qalxan bayraq bir də enməz

Haqq işimiz qana-qandı –

Qarabağ Azərbaycandır. [3]

Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Mübarizin İbrahimovun igidliyinə həsr edilmiş yüzlərcə şeir, poma və nəsr əsərləri yaranıb. (Bu yaxınlarda Mübriz İbrahimova həsr edilmiş şeirlər toplusu çap edilib. Redaktoru və ön sözün müəllifi Sona İsmayılova'dır). İyul döyüşlərində isə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Polad Həşimov haqqında poeziya nümunələri ilə yanaşı onun qəhrəmanlığından bəhs olunan iki böyük məqalələr toplusu nəşr edilmişdir ("Qanun" və "Hədəf" nəşriyatı). Ən yeni poeziya nümunələrimizdə general Polad Həşimov obrazı daha çox izlənilir. Əhməd Qəşəmoğlu, Kəmaləddin Qədim, Şövkət Şuşalı, Adilə Nəzərvə.s. yaradıcılığında general Polad obrazını görmək çox qürurvericidir.

Ordumuzun generalıydın Polad bəy,

Milyonlara general oldun, Polad bəy!

Qüdrətinlə xalqın qalxıb ayağa

Qisasını belə aldın, Polad bəy! [4]

Kəmaləddin Qədimin "Əsgərdən qabaqda general gedir" başlıqlı şeirində generalımızın hər zaman əsgərlərdən öndə getməsinə və özünü əsgərlərimizin önünə sipər etməsinə qələbəmiz üçün əsas şərtlərdən biri kimi dəyərləndirir.

*Ölürük, Vətənin torpağ çəkir,
Ölürük, tək vətən yaşasın təki.
Ancaq qələbə var, o döyüşdə ki
əsgərdən qabaqda general gedir. [5]*

General obrazı Azərbaycanın döyüş əsgər və zabitlərinin ümumiləşdirilmiş obrazı səciyyə daşıyır. Zəfər poeziyası arasında ayrı-ayrı şəhərlərə yazılan şeirlər könül oxşayır. Xüsusilə o yerlərdə dünyaya gələn, o yerlərin dağına-daşına bələd olan şairlərin yaradıcılığında təsirli bə təbii hislər yaşadır. Qulu Ağsəsin “Ağdam” şeirində olduğu kimi. Bu şeir Ağdamı görməyən biri üçün bu şəhər haqqında tam bir fikir formalaşdırır. Sanki Ağdamın xasiyyətnaməsi ilə tanış oluruq.

*Dünyanı bazara çıxaran
Dünya bazarında satılan
Şəhərim!
Yuxarı başına keçən kafirə
Yuxarıdan aşağı baxan,
Allahdan da çəkinməyən
Bircə əsarətdən qorxan!
Ağ alınlı qızıl atların vətəni,
Seyid cəddinə içilən andların Vətəni! [6]*

“Ağ-qara-bağ” şeiri ilə isə Qulu Ağsəs oxucusunu Ağdamın Gülablı kəndinə aparır. Bütün kənd təbiəti, yolu, izi çayı, düzü, ağacları, bulaqları, məktəbi görmüş kimi oluruq. Burada dərəcə gedən bir oğlan və ömrünü təkcə oğluna bağlayan ana görürük. Azərbaycan qadını, özünü, ümüdlərini, gələcəyini yalnız övladına həsr edən ana.

*Bir anamdı, bir də mən.
Cəmmat uyuyardı,
Anamsa çay qoyardı,
Balası ac qalmain:
Bu da qozu, alması.
Yerimə gətirərdi,
Bircə mən idim dərdi:
Ağacaları kəsdirək
Qoyunları qırdıraq,
Quluya toy vurduraq!”
(Kəsildi ağac, anam,*

Kəsildi əlac, anam,

Qəbri torpağa,

özü Atama möhtac, anam...) [7]

Zəfər şeirləri içərisində Azərbaycan əsgərinin qədrətinə, qəhrəmanlığına da yüzlərcə şeir həsr edilib. Məmməd İsmayılın, Hüseyn Bağiroğlunun, Rafiq Yusifoğlunun, Zəhid Xəlilin, Adilə Nəzərin, Aybəniz Əlyarın, Şövkər Horovlunun, Əjdər Olun, Barat Vüsalın, Təranə Əliyevanın, İbrahim Yusifoğlunun və s. şeirlərində Azərbaycan əsgərinin 30-illik ağrılarına son qoyduqları, igidlik və cəsarətləri vurğulanır, Şəhid və döyüşçülərimizə olan minnət borcunun əvəzsizliyi ifadə edilir. Məmməd İsmayıl “*Boyuna Qurban olum, Azərbaycan əsgəri, dünyanın ən mübarək qələbəsi sənindir*” deyərək səslənişi yetərincə pafoslu səslənir. 30-illik həsrəti iliklərinədək hiss edirsən.

Ağzımda haqq deyirəm, bu haqq səsi sənindir,

Hələ haqqın nahaqla bəhsəbəhsi sənindir,

Dünyanın ən mübarək qələbəsi sənindir,

Bu qələbə yolunda nə dayan , nə yavaşı,

Bu vuruş haqq vuruşu, bu savaş haqq savaş. [8]

Avdi Qoşqarın “Azərbaycan əsgəri” şeirində isə vuruşlarda Azərbaycan döyüşçüsündə mübarizlik əzmini gücləndirən ruh görürük, bu şeirin bir az da marş tipli olması şeirin təsir gücünü daha da artırır.

And olsun al Günəşə,

Bu qüdrət haqqdan gəlir,

Canda qanı oynadan

Yaddaşdan, vaxtdan gəlir,

Öləziyə ümiddən,

Sənən çıraqlan gəlir,

Endir zəfər cəngini—

Endir titrəsin yeri, Azərbaycan əsgəri. [9]

Xanım İsmayılqızının “Sən oğulsan” (Ali Baş Komandana) şeirində bir xalqın Prezidentinə inamı, sevgisi, hörməti ifadə edilir. Şair oxucusunu dünənə, Ali Baş Komandanın söz verdiyi günlərə qaytarır. Qarşımızda 30 il öz ordusunu daha da qüdrətli etmək üçün çalışan, mübarizə aparan bir Prezident dayanır. Xalqının hünərini dünyaya tanıtdıran, xalqının ürəyinə sevgilə yol çəkdirən Ali Baş Komandan durur.

Bütün dünyanın dilində hünərini danışdıran,

Yatıb qalan beyinləri düşünməyə çalışdıran,

Sən oğulsan.

*Hamımızın ürəyinə ürəklə yol çəkdirmisən,
Bizə əyri baxanları dizi üstə çökdürmüşən,
Sən oğulsan.
Tək deyilsən,
Ordun da var, səni sevən Xalqın da var,
Qələbələrə aparan əzmin də var,
andın da var,
Sən oğulsan.
Bu müqəddəs torpaqları alacağıq dedin-aldın,
Düşmənləri
Yurdumuzdan qovacağıq dedin-qovdun,
Sən oğulsan. [10]*

Emin Piri 44-günlük müharibədə qələmini süngüyə çevirən şairlərimizdən biridir. Yəqin, müharibədən öncə bunları yazmışdı, döyüşüb torpaqları xilas etməyi elə onda qarşısına məqsəd qoymuşdu, şəhidlər xiyabanında olanda. Yaşca özündən kiçik, şəhid olan əsgərlərin məzarları önündə bir əsgər yetişmişdi. Bu yaşına görə Şəhidlər Xiyabanında 18 yaşlı baş daşları utandırır mənə. Məndən kiçikdi hələ Məndən öncə doğulanlar əmi deyib üstümə qaçır başdaşları bir əsgərin ölüm günü baş daşının doğum günüymüş.

*Şəhid məzarlarını mərmərə бүkdük,
daş qoyduq başlarına
qalxa bilməsinlər üzümüzə түpürməyə. [11]*

“Şəhid oğlunun dedikləri” şeirində bir ana var, bu ananın müharibədə şəhid olan ərinə demək istədikləri o qədər reallıqlar var ki, əsil müharibə nədir və döyüşdə şəhid vermək nədir bu canlı tabloda görmək, yaşamaq olur.

*Anamı heç elə görməmişdim
Atamı gətirəndə sıxmışdı əllərini...
Camaat görməsəydi
Yumruqlardı atamı:
“bu iki yetimə bəs kim baxacaq?!” [11]*

Şairin “Sükutlu səngər”, “Ayağım özümdən qeyrətli çıxdı”, “Sağ qalan varmı?” şeirlərində döyüşçülərimizin yaşadığı müharibə ağrıları və həqiqətləri poetik ifadəsini tapır.

*Əsgər sinəsi axtarır isinməyə
fevral şaxtasından üşüyən güllə. [11]*

Ağdamın Birinci Qarabağ müharibəsində şəhid olan oğullarını, vətən torpağı üçün canından keçən qəhrəmanları anır. Allahverdi Bağirovun, Faiqın, Rövşənin, Asifin, Nadirin qəhrəmanlığını adlarını çəkərək dünyadan köç edən Şahmarın, Xudunun, Cehun Mirzəyevin bu zəfər bayramında ruhlarının şad olduğunu dilə gətirir.

44 günlük müharibə, şəhidlik zirvəsi, vətən oğullarının rəşadəti, şəhid taleləri lirik poeziyada olduğu kimi, poema janrında da yetərincə nümunələrdə əksini tapmışdır. Bu janrda zəfərə həsr olunmuş ilk poema Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasıdır ki, az qala bu mövzulara müraciət edən bütün tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar öz tədqiqatlarında bu poemadan bəhs etmiş, müxtəlif aspektlərdən təhlil etmişlər. bundan əlavə, keçən 4 il ərzində Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi”, Solmaz Şahinin “Zəfər nəğmələri”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri”, Elnur Uğur Abdiyevin “Hadrut Ftehi”, Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Ramiz Qusarçaylının “Vətən”, Vaqif İsaqoğlunun “Bizim general”, Əsəd Cahangirin “Xarıgülnar”, Adil Şirinin “Dözümün partlayışı – müharibə şəkilləri”, “Ümid bayaraqlarıdı qanlı köynəklər, Vətən”, Fərid Hüseynin “Yumruq günü” və s. poemalarında da bu mövzuya müraciət edilmişdir.

Müasir poeziyamızın tanınmış imzalarından olan Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək” poemasının proloq hissəsindən başlayaraq Vətən müharibəsinin başlanma gününü, şairin müharibə günlərində keçirdiyi sevinc-kədər hislərini, duyğularını hiss edirik. Şair 44 günlük müharibədən sonra doğan Zəfərin hətta Füzuli, Nizami kimi ustadların da ruhunu şad etdiyini vurğulayır. Poemada Tovuz döyüşlərinə toxunan şair, Tovuz döyüşlərinin Vətən müharibəsinə başlamağımızda haqq savaşımızın ilk qılgıcımı olduğunu, bu döyüşlərdə bütün Azərbaycanı şəhidliyi ilə dərin kədərə boğan igid generalımızın şəhadətini poetik obrazlıqla ifadə edir. Vətən müharibəsində böyük rəşadət göstərən, adətən müharibənin simvoluna çevrilən igid topçu Vüsal Şahkərimovun şahənə duruşu hamını heyrləndirdiyi kimi, şairin də poetik ruhunu çoxdurur. “*Vur, komandır, vur, gözüünə döndüyüm*”, - deyərək qəhrəmanına müraciət edir:

*Üstümüzdə qoşun çəkən yağıdır,
Top-tüfəngin düşmənləri dağıdır.
İndi hünər, qəhrəmanlıq çağıdır,
Vur, komandır, vur, gözüünə döndüyüm.* [2]

Şair azad edilmiş torpaqlarda, xüsusilə Şuşada dalğalanan Azərbaycan bayrağından bəhs edir, bu torpaq uğrunda canından keçən şəhidləri də unutmur. Hər bir şəhidin Vətənin sinəsindən asılan ən dəyərli, şərəfli medal olduğunu, bu təltifin Vətənimizi daha da şərəfləndirdiyini vurğulayan şair, şəhidə olan sevgisini misralarında belə əks etdirir:

*Yaşasın yurd deyə - verdi can şəhid,
Qazandı əbədi şöhrət-şan şəhid.
Vətənin köksünə baş qoyan şəhid,
Hər yerdə ucalır bayraq şəklində.* [2]

Ali Baş Komandanın qələbə tvitləri ilə azad edilən yurdlarımıza sevinən xalqımızın bir gözü sevinəndə biri hər gün gələn şəhid xəbərlərinə ağlayır. Bütün bunlar, ümumxalq kədəri, şəhid nisgili Əlirza Həsərin qələməndə fərqli poetic dillə ifadəsini tapır:

Hər şəhid bir ovuc Vətən şəkli dir:

Ruh tanrı elçisi, bədən şəkli dir.

Tabut – şəhidlərin gedən şəkli dir,

Ana laylası da dilin sevdası. [2]

Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da müharibə mövzulu əsərlər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir və janr etibarilə olduqca zəngindir. Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən nüfuzlu simalarından olan Zəhid Xəlil təbii ki, bu mövzudan kənar qala bilməzdi. Ədibin “Dəmir yumruq dastanı” kitabı Vətən müharibəsi ilə bağlı olan fərqli janrlı kiçik nümunələrdən ibarətdir. Burada şəhid taleləri, onların həyat hekayələri, şəhidlərin ailələrinə. Övladlarına məktubları, müharibə dövründə erməni terrorunun qurbanı olmuş dinc əhalinin sırasında olan şəhid uşaqlar, azad edilmiş şəhər və kəndlər və s. şairin poetik istedadının məhsulu olan nümunələrdə kiçik yaşlı oxuculara çatdırılır.

Zəhid Xəlil “Laçın”, “Ağdamım, ağ şəhərim” şeirlərində Laçının və Ağdamın qəhrəman oğullarını xatırlayır, onların bu torpaqlar uğrunda mübarizə apardıklarını vurğulayır. Zəfər sevinclərin vərəqlərlə bölən şair Qarabağ torpaqlarına gözyədliliyi verir, Vətən həsrətilə dünyadan köçən tanınmış igidlərimizi, söz ustalarımızı sevgilə xatırlayır.

Gözün aydın, ay Laçın,

Gözün aydın, Həkəri!

Demə geri dönərmiş

Tarixin də təkəri. [12]

NƏTİCƏ.

Fikrimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Zəfərin və antiterror əməliyyatlarının ildönümlərində, Vətən uğrunda canından keçmiş həmvətənlərimizin - şəhidlərin doğum günləri və şəhadətə ucaldıqları tarixlərlə bağlı olaraq müxtəlif ədəbi orqanlar, saytlar, qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən müxtəlif müsabiqələr, layihə və tədbirlər həyata keçirilir. Həmin müsabiqələrə təqdim olunan əsərlər müxtəlif almanaxlar, toplular şəklində çap olunur. Mövzunun araşdırılması zamanı əldə olunan nəticələri aşağıdakı tezislər şəklində ifadə etmək mümkündür:

- Qarabağ mövzulu əsərlər poeziya, nəsr, publisistikada yetərinə əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olur, poeziyada Qarabağ və müharibə mövzularının təqdimatı zənginliyi ilə diqqəti çəkir;

- Kiçikhəcmli lirik poetik nümunələrdə - şeirlərdə Qarabağda gedən döyüşlər, anti-terror əməliyyatları, “Dəmir yumruğ”un gücü yetərinə koloritli şəkildə əks olunmuşdur (Barat Vüsalın

“Şuşanı alan oğullar”, “Dəmir yumruq”, Teymur Kərimlinin “Şuşanama” şeirlər silsiləsi, Elşad Baratin “Ölümsüzlər”, Emin Pirinin “Başdaşları utandırdı məni”, “Kimsə sağdı?” və s.);

- İkinci Qarabağ müharibəsi poema janrında da yetərinə işıqlandırılmışdır. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması müharibə bitər-bitməz ilk yazılan əsər olmaqla bərabər, zəfər sevincinin ilk müjdəsi qismində çıxış edən və ən çox müzakirə olunan nümunələrdəndir;

- 44 günlük müharibə kiçik yaşlı oxucular üçün də yeni poetik nümunələrin yazılmasına səbəb olmuşdur. Bunların içərisində Zahid Xəlilin “Dəmir yumruq dastanı” poeması istər quruluşu, istərsə də poetik təhkiyəsinin dərinliyi ilə diqqət çəkir;

- Nümunələrlə tanışlıq nəticəsində ümumi olaraq söyləyə biləcəyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, nümunələrin kəmiyyəti çox olsa da, bəzən şablon, çox da parlaq olmayan, obrazlılıq baxımından kasad nümunələrə də rast gəlinir və s. .

Ümumi olaraq fikrimizi yekunlaşdırmaqla belə bir qənaəti irəli sürə bilərik ki, bu mərhələdə İkinci Qarabağ müharibəsi mövzulu poetik nümunələr 30 illik həsrətin, əzabın və əldə edilən qələbənin miqyası ilə müqayisədə sönük qalır. Hələ zəfərin möhtəşəmliyini tam halı ilə ortaya qoyulacaq böyüklükdə əsər yazılmamışdır. Gələcəkdə yazılacaq həmin nümunələr gənc nəsillərə mübarizə dolu şanlı tarixin tanınması, şəhidlərimizin müqəddəs xatirəsinin əziz tutulması baxımından çox önəmlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 272 səh.
2. “Torpağı Vətənin çevirənlər”. Vətənpərlik almanaxı. Bakı, «Maarif», nəşriyyatı 2021, 88 səh.
3. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/may/743949.htm>
4. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6615-seirler>
5. <https://www.kitabxana.net/files/books/file/1634466243.pdf>
6. <https://525.az/news/156075-agam-adam-agdam-qulu-agsesin-seiri>
7. <https://www.adalet.az/az/posts/detail/qulu-agses-ag-qara-bag-2020-12-18-091038>
8. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6293-boyuna-qurban-olum-azerbaycan-esgeri-dunyanin-en-mubarek-qelebesi-senindir>
9. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6371-azerbaycan-esgeri>
10. <https://teleqraf.com/news/maqazin/255748.html>
11. <https://kulis.az/index.php/xeber/edebi-tenqid/xeber-19573>
12. <https://525.az/news/155976-gozun-aydin-ay-lacin-zahid-xelilin-seirleri>

KİV-DƏ YAYIMLANAN ZORAKI MƏZMUNLU YAZILARIN YENİYETMƏLƏRİN PSİXİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Əskərova Yeganə Baxış qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ümumi psixologiya kafedrası

Xülasə:

Kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlı ən çox müzakirə olunan və üzərində ən çox tədqiqat aparılan mövzulardan biri zorakılıqdır. Bu araşdırma kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) yayımlanan zorakı məzmunların yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsirini təhlil edir. Zorakılıq yönümlü vizual, yazılı və səsli materiallar - xüsusilə televiziya, sosial media və xəbər portallarında yayılan münaqişə, fiziki aqressiya və travmatik hadisələr - yeniyetmələrin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Xüsusilə sosial mediada zorakılığa məruz qalan şəxslərin qorxu, səssizlik və utanc içində təqdim edilməsi yeniyetmələrdə narahatedici düşüncələrin yaranmasına və güvən hissinin sarsılmasına səbəb olur. Bu nəticələr KİV-in məzmun siyasətinin psixoloji təhlükəsizlik baxımından yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

***Açar sözlər:** KİV, media, yeniyetmə, zorakılıq, psixi sağlamlıq, davranış, aqressiya*

Abstract:

Violence is one of the most frequently discussed and extensively researched topics in relation to mass media. This study examines the impact of violent content disseminated through mass media (MM) on the mental health of adolescents. Violence-oriented visual, textual, and auditory materials—particularly those portraying conflict, physical aggression, and traumatic events via television, social media, and news platforms—have been shown to affect adolescents' psychological well-being negatively. In particular, the depiction of victims in violent media content as fearful, silent, and ashamed can lead to disturbing thoughts among adolescents, undermine their sense of safety, and increase emotional tension. These findings underscore the need to reassess media content policies from the perspective of psychological safety.

***Keywords:** Mass media, media, adolescents, violence, mental health, behavior, aggression*

GİRİŞ.

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) ictimai şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Cəmiyyətlərdə daim dəyişən media elementləri, rəqəmsal platformalar və yayım orqanları xüsusilə kimlik formalaşması mərhələsində olan yeniyetmələrə güclü təsir göstərir (4, s.1). Bu təsir, zorakılıq yönümlü vizual, yazılı və səsli materialların yayımı ilə daha da güclənir.

KİV tərəfindən təqdim olunan aqressiv və travmatik məzmunlar müxtəlif formatlarda (şəkil, video, səs) yayımlanır. 2000-ci illərdən etibarən sosial media platformaları da KİV-in bir hissəsinə çevrilmişdir. Lakin televiziya, radio və qəzet kimi ənənəvi vasitələrdən fərqli olaraq, sosial mediada

məzmun üzərində nəzarət demək olar ki, yoxdur. Bu nəzarətsizlik, xüsusilə yeniyetmələrin psixoloji və sosial inkişafı üçün ciddi risklər yaradır.

Media komponentləri insan davranışlarına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərməkdə davam edir (1, s.1). Zorakılıq KİV tərəfindən birbaşa təşviq olunmasa da, onun davamlı şəkildə ön plana çıxarılması, məşhurlaşdırılması və gündəlik həyatın bir parçası kimi təqdim edilməsi normallaşma riskini artırır (9, s.20).

Gündəlik həyatda zorakılıq hallarının artmasında medianın təsiri ilə bağlı müzakirələr aktuallığını qoruyur. Çünki intensiv şəkildə izlənildən aqressiv məzmunlar insanın qavrayış süzgəcinin və idrak çərçivəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Medianın bu sahədəki ən təhlükəli təsirlərindən biri, zorakılığa qarşı hissizləşmə və normallaşma hallarının formalaşmasıdır (8, s.51). Həmçinin, zorakılıq görüntülərinin davamlı şəkildə təqdim olunması zorakılığın adıləşməsinə şərait yaradır (6, s.46).

Təəssüf ki, bu gün bir çox yeniyetmələr sosial şəbəkələrin aktiv istifadəçiləridir. Sosial mediada rast gəlinən aqressiv məzmunlar onların mənlik şüurunun formalaşmasında, psixi problemlərin yaranmasında və davranış modellərinin dəyişməsində bilavasitə iştirak edir. Multimedia xüsusiyyətli cihazlardan aktiv istifadə edən yeniyetmələr həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlıq baxımından risk altındadırlar (9, s.14)

Yeniyetmələr media məzmununa məruz qalmaqla münasibətlər və inancılar formalaşdırır, bu təsirlər əsasında davranış nümayiş etdirirlər (10, s.99). Həmçinin, müşahidə etdikləri zorakılığ cəlbədicisi hesab edən gənclər daha tez qəzəblənir və aqressiv reaksiya göstərirlər (13, s.71).

Ən geniş yayılmış kütləvi informasiya vasitəsi olan televiziya vasitəsilə yayımlanan xəbərlər, seriallar, cizgi filmləri, filmlər, yarışmalar və musiqi klipləri kimi populyar proqramlarda zərərverici davranışlar tez-tez ön plana çıxan elementlərdən biri kimi təqdim olunur. Xüsusilə, iştirakçılardan rəqiblərini vurmaları gözlənilən döyüş səhnələri, virtual mühitdə olsa belə, zövq alınaraq öyrədilməsinə və tətbiq olunmasına səbəb olur. (istinad) Bir çox qəzetin **adətən üçüncü səhifələrində təcavüz, cinsi zorakılıq, intihar, qətl, soyğunçuluq və s. kimi xəbərlərə yer verilir (9, s.14)** Jean Baudrillard-in vurğuladığı kimi, **gündəlik həyata kiçik dozalarla yeridilən zorakılıq**, kütləvi informasiya vasitələrinin mahiyyətini təşkil edən **“gündəlik xəbərlər, qətlər, inqilablar, nüvə və ya bakterioloji təhlükələr”** tərəfindən qidalanır (5, s.165).

Tədqiqatlar göstərir ki, media zorakılığına şahid olmuş yeniyetmələrdə həm fiziki, həm də verbal aqressiv davranışların artması müşahidə olunur. Eyni zamanda, bu məzmunlara məruz qalmaqla aqressiv düşüncələrin intensivləşməsinə səbəb olur ki, bu da nəzəri baxımdan təhlükəli və zərərverici davranışlarla əlaqələndirilir.

Bu məqalənin məqsədi KİV-də yayımlanan zorakı məzmunların yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsirini nəzəri və empirik əsaslarla araşdırmaq, bu təsirlərin emosional, davranışsal və sosial nəticələrini təhlil etməkdir.

FİZİKİ VƏ PSIXOLOJİ ZORAKILIQ

Zorakılıq halları həm real həyatda, həm də kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) getdikcə daha çox müşahidə olunur. Dar mənada zorakılıq — insan bədəninə qarşı fiziki güc tətbiq etməklə hücum etmək, vurmaq və ağrıverici hərəkətlər etmək kimi başa düşülür. Geniş mənada isə — fiziki və psixoloji baxımdan insanın bütöv şəxsiyyətinə yönəlmiş hücumları, eləcə də onun qəbul etdiyi dəyərlərə və inanclara edilən təzyiqləri əhatə edir.

Mediada bu halların işıqlandırılması bir tərəfdən maarifləndirici sayılsa da, digər tərəfdən yayımlanan informasiyaların xüsusilə yeniyetmələr üzərində yaratdığı təsirlər çox zaman gözərdi edilir. İnkişaf mərhələsində olan yeniyetmə beyni bu informasiyaları necə qəbul edir, necə şərh edir və hansı davranışlara yönəlir — bu suallar hələ də açıq qalır. Düzgün kontekstləşdirilməyən və şərh olunmayan hər bir informasiya, xüsusilə də zorakı məzmun, yeniyetmənin psixoloji inkişafı üçün risk daşıyır.

Cəmiyyətdə zorakılıq anlayışı çox zaman yalnız cinsi zorakılıqla məhdudlaşdırılır. Halbuki zorakılığın formaları çoxşaxəlidir və onların bir çoxu mediada dolay yollarla təqdim olunur. Məsələn, sosial şəbəkələrdə yayılan ideallaşdırılmış həyat tərz, bədən standartları və münasibət modelləri psixi zorakılığın görünməyən, lakin təsirli formalarıdır. Bu cür məzmunlar yeniyetmələrdə özünüqınahlandırma, özgüvən itkisi, dəyərlərin deformasiyası və münasibətlərin pozulması kimi nəticələr doğura bilər. Estetik müdaxilələrin təbliği, “mükəmməl bədən” anlayışının normallaşdırılması bu təsirlərin bariz nümunələrindəndir.

Kütləvi informasiya vasitələrində kişi-qadın münasibətləri və gender bərabərsizliyi mövzularının sözlü şiddətlə müzakirə olunması kişi rolunun ideallaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı, qadınlara laqeydliyin yaranmasına səbəb olur. Həmçinin, qadınların serial və filmlərdə davamlı olaraq zərərverici davranışlara məruz qalması mənfi bir nümunə təşkil edir (7, s.636). Qadınların cəmiyyətdəki mövqeləri televiziya seriallarının ssenarilərində yer alan stereotipik hökmlərə nisbətən dəyişmiş olsa da, son illərdə yayımlanan seriallarda qadınlar hələ də zorakılıq qurbanı və ya cinsi obyekt kimi təqdim olunmağa davam edir (7, s.637).

Bu kimi informasiyaların yeniyetmələr tərəfindən qəbul edilməsi onların düşüncə tərzinə, qərarvermə proseslərinə və davranışlarına birbaşa təsir göstərir. Məsələn, televiziya proqramında təhlükəli səhnələrə baxan yeniyetmə, təxribatla qarşılaşdıqda aqressiv davranış göstərməyə daha meyilli olur (12, s.7). Araşdırmalar göstərir ki, televiziya zorakılığı təşviq edən təsirə malikdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, zorakı məzmunlara məruz qalan yeniyetmələrdə aqressiv düşüncələrin və davranışların artması müşahidə olunur (12, s. 7). Televiziya proqramlarında və sosial mediada yayımlanan fiziki zorakılıq səhnələri — istər ciddi, istərsə də zarafat xarakterli - yeniyetmələrin aqressiv reaksiya vermə meyllərini gücləndirə bilər (13, s. 71).

Zorakılıq yönümlü informasiyalara musiqi mətnləri də daxildir. Aqressiya, nifrət və cinayəti təbliğ edən ifadələr - xüsusilə populyar mahnılarda - psixoloji təzyiq forması kimi çıxış edir. Bu mətnlər aqressiv koqnitiv reaksiyaların artmasına səbəb ola bilər. Burada musiqi janrı və ifaçıdan çox, mətnin zorakılıq yüklü olması əsas rol oynayır (13, s.72).

Nəhayət, media obrazlarının model kimi qəbul edilməsi və onlarla identifikasiya olunması - istər uşaqlar, istər yeniyetmələr, istərsə də yetkinlər üçün - öyrənmə prosesinə birbaşa təsir göstərir. Bu

obrazlar vasitəsilə təqdim olunan davranış modelləri, dəyərlər və münasibətlər, yeniyetmələrin sosial və psixoloji inkişaf trayektoriyasını formalaşdırır.

SOSIAL MEDIADA ZORAKILIĞIN YAYILMA MEXANİZMLƏRİ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ TƏSİRİ

Sosial şəbəkələrin geniş və aktiv istifadəsi xəbərlərin ən sürətli şəkildə yayılmasına və daha geniş auditoriyaya çatmasına şərait yaradır. Lakin bu sürət və əlçatanlıq, eyni zamanda ciddi risklər də doğurur. Xəbərlər çox zaman senzurasız, yaş məhdudiyyəti qoyulmadan ictimaiyyətə təqdim olunur. Təkcə xəbərlər deyil, həm də istifadəçilərin yazdığı rəylər və ziddiyyətli fikirlər yeniyetmələrin maraq dairəsinə daxil olur və onların qavrayışına təsir göstərir.

Sosial media platformalarının alqoritmləri - xüsusilə Instagram kimi vizual yönümlü tətbiqlər - istifadəçinin baxış davranışlarını izləyərək onun maraqlarına uyğun məzmunlar tövsiyə edir. Fiziki zorakılıq və emosional yüklü videolar daha çox baxış və reaksiya topladığı üçün bu cür məzmunlar alqoritm tərəfindən daha geniş yayılır. Bu isə o deməkdir ki, bir dəfə zorakı məzmunu baxan və onunla qarşılıqlı əlaqəyə girən yeniyetmənin qarşısına bu tipli məzmunların çıxma ehtimalı artır. Beləliklə, zorakı məzmunu məruz qalma təkcə təsadüfi deyil, həm də sisteməlik hala gəlir.

Zərərverici davranışlara tez-tez məruz qalmaq (istər real həyatda, istərsə də mediada) aqressiv bilik strukturlarının davamlı şəkildə təkrarlanmasına ehtiva edir. Zamanla belə media məzmunu ilə sıx rastlaşan istehlakçılar, düşmənçilik yönümlü qavrayış meylləri, münasibətlər, inanclar və davranışlar inkişaf etdirərək daha aqressiv bir baxış bucağına sahib ola bilirlər (12, s.7). Məsələn, media və zorakılıq sahəsində tanınmış tədqiqatçılar - Gentile və Bushman aqressiya ilə bağlı altı risk amilinin təsirlərini araşdırmışdır: media zorakılığına məruz qalma, fiziki zorakılıq qurbanı olma, cinsiyyət, düşmənçilik yönümlü atribusiyaya meyli, valideyn nəzarəti və əvvəlki aqressiv davranışlar (12, s.8).

Zorakılıq hadisələrinin növündən asılı olaraq yeniyetmələrdə yaranan psixoloji təsirlər çoxşaxəlidir. İstər real, istərsə də virtual zorakılığa şahid olmaq stressin artmasına, dünyanın təhlükəsiz yer olmadığına dair inancın formalaşmasına, güvən problemlərinə, qorxu və emosional gərginliyə səbəb ola bilər. Bəzi hallarda bu cür məzmunlara davamlı məruz qalmaq laqeydlilik və duyğusal soyuqluq yaradır. Məsələn, fiziki zorakılığın tez-tez rast gəlinədiyi bir mediada böyüyən yeniyetmə üçün bu cür davranışlar normallaşa bilər. Bu isə tənqidi düşüncənin zəifləməsi və münaqişələrə qeyri-rasional yanaşma ilə nəticələna bilər.

Kütləvi informasiya vasitələrində kişi-qadın münasibətləri və gender bərabərsizliyi mövzularının sözlü zorakılıqla təqdim olunması da yeniyetmələrə təsirsiz ötüşmür. Belə məzmunlar kişi rollarının ideallaşdırılmasına, qadınlara qarşı laqeydlilik və ya hətta öz cinsindən uzaqlaşma kimi psixoloji reaksiyalara səbəb ola bilər.

Sosial mediada hər şeyin ideallaşdırılması - estetik görünüş, uğurlu karyera, münasibətlər, sosial status, ideologiyalar və "yaxşı övlad" obrazları - yeniyetmələr üçün görünməyən, lakin təsirli psixi zorakılıq formasıdır. İnkişaf mərhələsində olan yeniyetmə beyni bu cür məzmunlarla qarşılaşdıqda, öz üstünlüklərini deyil, çatışmazlıqlarını axtarmağa meyli olur. Bu isə utanma, özünəqapanma, sosial izolasiya, özgüvən və ünsiyyət problemləri kimi emosional çətinliklərə yol açar bilər.

Kiber zorakılıq da bu kontekstdə xüsusi diqqət tələb edir. Sosial mediada bəzi istifadəçilər başqalarının xarici görünüşünü lağa qoyur, onları gülüş obyektinə çevirir. Onlayn təhqir, alçaltma və lağ formasında təzahür edən bu davranışlar yeniyetmələr üzərində ciddi psixoloji təzyiq yaradır. Bu təzyiqlər nəticəsində intihar riski də daxil olmaqla, ağır emosional nəticələr ortaya çıxa bilər (2, s. 116).

Fiziki zorakılıq məzmunları yeniyetmələrdə anti-sosial davranışların artmasına və şiddət meylinin formalaşmasına səbəb ola bilər. Bu cür informasiyalar aqressiyanın artmasına, konfliktlərə daha sərt reaksiya verilməsinə və aqressiv şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına zəmin yaradır. Zamanla təkrarlanan aqressiv qarşılaşmalar - döyüş, münaqişə, zorakılıq səhnələri - insanın reaksiya verdişlərini dəyişdirir və aqressiv davranışların normallaşmasına səbəb olur (12, s. 7).

Zorakılıq məzmunlu videolarda zorakılığa məruz qalan şəxsin qorxu, səssizlik və utanc hissi ilə təqdim olunması isə yeniyetmələrdə narahatedici düşüncələrin formalaşmasına, dünyanın təhlükəli və qeyri-sabit bir yer kimi qavranmasına və emosional gərginliyin artmasına səbəb ola bilər.

EMPIRİK SÜBUTLAR

Zorakı media məzmununun yeniyetmələrə təsiri ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar bu sahədəki narahatedici tendensiyləri üzə çıxarır. Kütləvi informasiya vasitələri ilə zorakılıq arasındakı əlaqəni araşdıran və 51.000 iştirakçıyı əhatə edən 280 fərqli tədqiqatın meta-analizi əsasında, sosial mediada yayılan aqressiya yönümlü məzmunun yeniyetmələr üzərində dörd əsas mənfi təsir doğurduğu müəyyən edilmişdir: (9, s. 17).

- Aqressiv davranışlara meylin artması, əsəbilik və huysuzluq hallarının yaranması
- Təhlükə gözləntisi və özünü qorumaq üçün kəsici-deşici alətlər daşıma ehtiyacı
- Zorakılıq hadisələrinə qarşı laqeydlilik və biganəlik
- Bu tipli məzmunu izləmə istəyinin artması

Bu araşdırma bir daha təsdiqləyir ki, KİV-də yayımlanan zorakı məzmunlar yeniyetmələrin psixoloji rifahına mənfi təsir göstərir.

2024-cü ildə aparılmış keyfiyyət yönümlü tədqiqatda 13–15 yaş arası yeniyetmələrin müharibə, qarşıdurma və zorakılıqla bağlı görüntülərə sosial mediada məruz qalması araşdırılmışdır (11, s.6). Nəticələr aşağıdakı kimidir:

1. Təxminən iştirakçıların 65%-i (20 tələbə) zorakı məzmunu təsirli və son dərəcə kədərləndirici kimi təsvir etmişdir
2. 52% (16 tələbə) narahatlıq, qorxu, yuxu pozuntuları və emosional gərginlik yaşamışdır
3. 45% (14 tələbə) münaqişəyə dair qavrayışlarının dəyişdiyini bildirmişdir
4. 19% (6 tələbə) bu məzmunlara daha çox baxdıqca çaşqın, kobud və laqeyd olduqlarını qeyd etmişdir

Bu nəticələr zorakı məzmunun yeniyetmələrdə yadlaşma, güvənsizlik və emosional pozuntular yaratdığını göstərir. Zorakılıq məzmunlu videolarda zorakılığa məruz qalan şəxsin qorxu, səssizlik və utanc hissi nümayiş etdirməsi yeniyetmələrdə narahatedici düşüncələrin formalaşmasına, dünyanın

təhlükəsiz yer olmadığına dair inancın güclənməsinə və emosional gərginliyin artmasına səbəb ola bilər.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2016-cı il hesabatına əsasən, hər il 15 yaşına çatmamış 41 min uşağın zorakılıq nəticəsində həyatını itirməsi, həmçinin hər 13 kişidən biri və hər 5 qadından birinin uşaq yaşlarında cinsi zorakı davranışla üzləşməsi bu problemin miqyasını açıq şəkildə göstərir. (10, s. 7). ABŞ-da aparılmış araşdırmalar da bu tendensiyanı təsdiqləyir: ailədə 18 yaşına çatmamış cinsi zorakılığa məruz qalanların 10–15%-i kişi, 20–30%-i isə qadındır. Bu halların nəticəsi olaraq, zorakılığa məruz qalan qız və oğlanlarda narkomaniya və homoseksuallığa meylin artması müşahidə olunmuşdur (3, s.362).

Kütləvi informasiya vasitələrində zorakı məzmunların geniş şəkildə təbliğ olunması yeniyetmələrin psixoloji və akademik inkişafına mənfi təsir göstərən ciddi problemdir. Bu problemin həlli üçün məktəblərdə sosial-psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi, psixoloqların sayının artırılması və maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi zəruridir. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, sosial-psixoloji xidmətlərin səmərəli tətbiqi zorakılıq hallarının azalmasına və şagirdlərin psixoloji rifahının yaxşılaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir (3, s.250).

Validəyn nəzarəti və ünsiyyət üslubu da mühüm qoruyucu amillərdən biridir. Avtonom və dəstəkləyici ünsiyyət formaları uşaqların media zorakılığına qarşı həssaslığını azaltmaqda daha təsirli ola bilər (13, s.75). Bundan əlavə, telefondan istifadənin nəzarət altında saxlanması və sosial şəbəkələrə girişə məhdudiyyət qoyulması da gərəkli addımlar sırasındadır. Tədqiqatlar göstərir ki, aqressiv davranışlarla media qarşısında keçirilən vaxt arasında birbaşa əlaqə mövcuddur (9, s. 14).

NƏTİCƏ.

Zorakılıq, hansı formada meydana çıxmasından asılı olmayaraq, dünyanın istənilən yerində və cəmiyyətin bütün sahələrində rast gəlinən, getdikcə artan ciddi və təhlükəli bir problemdir. Bu problemin narahatedici tərəfi yalnız zorakılıq hadisələrinin sayındakı artımla məhdudlaşmır. Eyni zamanda, zorakılığı törədən və ona məruz qalan şəxslərin yaş baxımından getdikcə daha aşağı kateqoriyaya daxil olması xüsusi narahatlıq doğurur. Əvvəllər bu cür hallardan bəhs edilərkən daha çox yetkinlik yaşına çatmış şəxslər nəzərdə tutulurdusa, bu gün artıq yetkinlik yaşına çatmayanların həm zorakılıq törətməsi, həm də ona məruz qalması daha geniş müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Məhz bu tendensiya problemin aktuallığını və ciddiliyini artıran əsas səbəblərdən biridir (3, s.362).

Nəticə etibarilə, zorakılıq təkcə fiziki deyil, həm də görünməyən psixoloji və simvolik formaları ilə yeniyetmələrin gündəlik həyatına sirayət etmişdir. Media vasitəsilə yayılan aqressiv məzmunlar, alqoritmik güclənmə ilə birlikdə, yeniyetmələrin qavrayış sistemini formalaşdırır, onların emosional və sosial inkişafına ciddi təsir göstərir. Empirik sübutlar göstərir ki, bu məzmunlara təkrar-təkrar məruz qalmaq aqressiv davranış meyllərini artırır, duyarsızlaşma və sosial izolasiya ilə nəticələnə bilər.

Bu səbəbdən, zorakılıqla mübarizə yalnız hüquqi və inzibati deyil, eyni zamanda psixoloji və pedaqoji yanaşmalarla da aparılmalıdır. Məktəblərdə sosial-psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi, valideyn nəzarətinin təşviqi və media savadlılığının artırılması bu istiqamətdə atılacaq mühüm addımlardandır. Zorakılığın qarşısını almaq üçün cəmiyyətin bütün strukturlarının birgə və koordinasiyalı fəaliyyəti zəruridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əlizadə, Ə. Ş. (2025). Məktəb zorakılığı və sosial-psixoloji xidmətlərin rolu. Bakı Qızlar Universiteti Elmi Əsərlər, 22(1), 61–70
2. Cəbrayilova, İ. (2022). Sosial mediada kiber zorakılıq və intihar təbliğatı. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.
3. Kərimli, A. (2021). Zorakılığa məruz qalmış yeniyetmə və gənclərin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı Qızlar Universiteti Elmi Əsərlər, 12(1), 362-366.

Türk dilində

4. Berberoğlu, D., Çetinkaya, T., & Çelikel, S. (2021). Dizi filmlerin gençler üzerindeki sosyal psikolojik ve dilbilimsel etkileri. Academia.edu., 1-10
5. Çakır, S., (2008). Medya ve Şiddet, Doğu Batı Düşünce Dergisi, 161-180.
6. Kara, T., (2011). Görsel Medyanın Aile Bireyleri Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma. TÜİK Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi.
7. Karaduman, S. & Oduncu, P. (2023). Televizyon dizilerinde üretilen toplumsal cinsiyet algısında senaryo yazarlarının rolü. Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (37), 631-647.
8. Semerci, B., (2008). Simge Kullanımı. Medyada Şiddete Duyarlılık Paneli. 26 Kasım 2004, Ankara: RTÜK Yayınları. 15-22
9. Zorlu, Y. (2016). Medyadaki şiddet ve etkileri. New Trends in Social and Humanities Sciences, 11(1), 1–15.

İngilis dilində

10. Anderson, C. A., Berkowitz, L., Donnerstein, E., Huesmann, L. R., Johnson, J. D., Linz, D., Malamuth, N. M., & Wartella, E. (2003). The influence of media violence on youth. Psychological Science in the Public Interest, 4(3), 81–110.
11. Franco, L., & Boniel-Nissim, M. (2024). Adolescents' exposure to violent content related to conflict on social media: Qualitative research. In J. Višňovský & J. Majerová (Eds.), Social media and modern society: How social media are changing the way we interact with the world around (Chapter), 1-17
12. Groves, C. L., Prot, S., & Anderson, C. A. (2020). Violent media use and violent outcomes. In D. Faust, K. Faust, & M. Potenza (Eds.), How Digital Technology Use Can Help or Harm: Recent Developments, Treatment Considerations and Clinical Applications. Oxford University Press., 1-30
13. Li, J. (2023). The impact of media violence on child and adolescent aggression. Journal of Education, Humanities and Social Sciences, 18, 70–76.

TƏBİƏT-CƏMİYYƏT SİSTEMİNDƏ MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

f.ü.f.d.Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesinin insan, cəmiyyət və təbiət münasibətlərinə təsiri, müasir dövrdə yaranan qlobal ekoloji və sosial problemlərin mahiyyəti və onların həlli yolları araşdırılır. Qloballaşmanın sosial, iqtisadi və mənəvi nəticələri təhlil edilir, “Roma klubu” kimi beynəlxalq elmi təşəbbüslərin rolu vurğulanır. Müəllif bəşəriyyətin təbiətlə harmoniyada yaşamasının vacibliyini qeyd edir və insanın mənəvi-estetik dəyərlərinin ekoloji düşüncə ilə birləşməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Nəticədə biosferin qorunması və davamlı inkişafın təmin olunması üçün cəmiyyətin mənəvi və elmi səviyyədə yenilənməsinin vacibliyi önə çəkilir.

Açar sözlər: Qloballaşma, təbiət-cəmiyyət münasibətləri, biosfer, qlobal problemlər, noosfer, davamlı inkişaf.

Abstract

The article explores the impact of globalization on the relationship between nature, society, and humanity, analyzing the essence of modern global ecological and social problems and ways to solve them. It highlights the social, economic, and moral outcomes of globalization and emphasizes the significance of international scientific initiatives such as the “Club of Rome.” The author underlines the necessity of harmony between humanity and nature, arguing that moral and aesthetic values should merge with ecological awareness. The conclusion stresses the importance of intellectual and spiritual renewal for the preservation of the biosphere and sustainable development.

Keywords: Globalization, nature-society relations, biosphere, global problems, noosphere, sustainable development.

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşma prosesi dünyanın bütün regionlarını birləşdirən sosial, iqtisadi və ekoloji hadisəyə çevrilmişdir. Lakin bu proses insan və təbiət arasında balansın pozulmasına, qlobal böhranların yaranmasına səbəb olmuşdur. Qloballaşmanın mənşəyi, T.Levit, R.Robertson və K.Omaye kimi alimlərin fikirləri, eləcə də “Roma klubu”nun ideyaları qlobal problemlərin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Qloballaşma termini T.Levitin adı ilə bağlı olmuş, lakin bu terminin yayılması isə amerikan sosioloqu R.Robertsonun adı ilə bağlıdır. Daha sonra yapon alimi K.Omaye 1990-cı ildə çap etdirdiyi “Sərhədsiz dünya” əsərində qloballaşma anlayışını şərh etməyə çalışmışdır. M.Uters isə qloballaşmanı sosial proses kimi müəyyənləşdirmişdir. Qloballaşma nədir? sualına müxtəlif münasibətlər bildirilmişdir. Məsələn burasındadır ki, bəşəriyyət ictimai inkişafın elə bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, Erix Frommun “Azadlıqdan qaçma” əsərində yazdığı kimi keçən əsrdə isə insanın ölümü qarşıda durur. XXI əsrin astanasına gəlib çatmış insanları qlobal böhranlar, “xəzan tökümlü fəsl”, sivilizasiyaların, dövlətlərin və xalqların arasında baş verən müxtəlif qəbili ziddiyyətlər

təhdid edir. Avropa alimlərindən O.Şpenqler, K.Yaspers, A.Toynbi, E.Fromm, H.Markuze, habelə, “Roma klubu”nun üzvləri müasir dünyanın daxili ziddiyyətlərini, getdikcə dərinləşməkdə olan böhranlı anlarını, dünyanın mənəvi cəhətdən dəyişməsi zərurətini göstərmişlər. (Mikayılov 2024)

Dünyanın ikili düzümü aradan qalxandan sonra dünya xalqları arasında hərtərəfli əməkdaşlığa və integrasiyaya meyl güclənmiş, dünyanı düşündürən qlobal problemlərin guya birgə həlli yolunda mühüm addımlar atılmağa çalışırlar, lakin dünyanın ən nüfuzlu elmi mərkəzlərindən biri olan “Roma klubu”nun yaranması (1968), bu klubun yaradıcısı A.Peççeyinin dediyi kimi, qarşısına ən ali, nəcib və humanist bir vəzifə - dünyanın başı üzərini kəsmiş qlobal təhlükələrdən onu xilas etmək yollarını axtarmaq vəzifəsini qoymuşdur. A.Peççeyi öz fikrini onunla əsaslandırır ki, “İndi hər bir ağıllı adama məlumdur ki, Ana torpaq artıq insan şıltaqlıqlarına dözə bilmir, hər şey artıq aydındır, hər şeyin öz həddi var. Lakin bu həddlər harada qurtarır və nədən ibarətdir – bunlar hələ öyrənilməlidir”.

Qloballaşmanın ekoloji və sosial nəticələri

N.Vernadskiyə görə bəşəriyyət bir tərəfdən geopolitik qüvvə, digər tərəfdən isə biosferin yeni keyfiyyət halıdır. Müəyyən mərhələdə o, öz təbii fəaliyyətini dayandıraraq noosfer ölçülərinin məcmusuna çevrilir. Bəşər övladı millətindən və irqindən asılı olmayaraq yer üzərindəki həyatı saxlamaq və davam etdirmək üçün əlbir, məqsədyönlü fəaliyyət göstərməlidir. Ancaq belə olan tərzdə o, öz gələcək yaşayışını təmin edə bilər. Biosferin saxlanması zərurəti akademik V.N.Vernadskinin haqlı olduğunu sübut edir. Müasir qlobal problemlərin təhlili göstərir ki, biosferin vəhdəti kimi insan cəmiyyəti də tam, vəhdətdə inkişaf etməlidir. Bu baxımdan da dünya xalqları öz söylərini getdikcə daha çox birləşdirməyə, elm, mədəniyyət, təsərrüfat həyatı sahəsində qlobal bəşər ümumiliyinə doğru irəliləməlidir.

Pyer Teyyar de Şarden təbiətlə insanların harmoniya təşkil etmələrini, bu yolda bütün eqoist hərəkətlərdən çəkinməyi təklif edir. Bu konsepsiya habelə bəşəriyyətin qlobal miqyasda texniki vəhdətini də nəzərdə tutur. Ümumdünya miqyasında elm və texnikanın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi, ictimai həyatın bütün ölkələrdə demokratikləşdirilməsi meylləri dünyanın bir daha vəhdətini zəruri edir. Biosferin vahid, tam sistem kimi fəaliyyət göstərməsi, insan həyatının qlobal ekoloji sistemin tərkib hissəsi kimi mövcudluğunu təmin edir. Müxtəlif səviyyəli ekosistemlərin fəaliyyət qanunlarının düzgün başa düşülməməsi və yaxud onların təsərrüfat fəaliyyətində kifayət qədər nəzərə alınmaması biosferin müasir böhran səbəblərindən birini təşkil edir.

Ümumiyyətlə, təbiət-cəmiyyət-insan problemləri üç aspektdə qavranılıb dərk olunmalıdır;

Birincisi- insan-təbiət münasibətləri;

İkincisi- insan-cəmiyyət münasibətləri;

Üçüncüsü- insanların təbiətarxası münasibətləri.

Müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatda 1) formasion; 2) sivilizasion baxışlar mövcuddur. Axırıncı mövqe son illər daha da aktuallıq kəsb edir. Bu mövqe ilk növbədə noosfer nəzəriyyəsinə əsaslanır. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu nəzəriyyənin beşiyi başında fransız alimləri Ela Rua, Pyer Teyyar de Şarden və rus alimi V.N.Vernadski dururlar.

Son illərin nəzəri ədəbiyyatına əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir dövr-qlobal-ekoloji və sosial-siyasi problemlərin qarşılıqlı əlaqəsilə xarakterizə olunur. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri qeyd olunan qanunauyğunluqlar kimi qəbul edilə bilər. Müasir dövrün sosial proseslərinin təhlili ictimai həyatın özünəməxsus qanunauyğunluğu olub, tarixi inkişafın obyektiv gedişilə müəyyən olunur. Dövrümüz yeni sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji problemlərin ziddiyyətlərinin, cəmiyyətin və təbiətin “xəstəliklərinin” bir tərəfdən öz kuliminasiya nöqtəsinə çatması ilə, digər tərəfdən isə onların təsiri altında yeni sosial münasibətlərin yaranması, yeni cəmiyyətin, sosial həyatın, yeni şəraitinin və tiplərinin formalaşması ilə xarakterizə olunur.

XX əsrin adamları ictimai-siyasi, iqtisadi-mənəvi həyatın bütün sahələrində mühüm uğurlar əldə etmişdir. Atom enerjisi ram edilmiş, canlıların irsiyyət daşıyıcılarının maddi əsasları öyrənilmiş, insan beynini təqlid etməyə çalışan kompüterlər yaradılmış və nəhayət, insanlar əmin olmuşlar ki, onlar Günəş sistemində yeganə şüurlu məxluqdur. Əldə edilmiş nailiyyətləri bəşəriyyət təbiətlə mübarizə apararaq qazanmışdır və hər an belə düşünmüşdür ki, o təbiətə qalib gəlir, onu ram edir. Lakin əsrin sonunda insanlar dərk etməyə başladılar ki, təbiətlə mübarizə aparmaq əbəsdir, onunla ancaq dostluq etmək lazımdır və bu dostluğun açarı mənəvi dünyagörüşün əlindədir. Bu mənada insanlarda mənəvi təfəkkürün, şüurun, etikanın, mədəniyyətin və dünyagörüşünün formalaşması əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox aktuallıq kəsb edir. İşin aktuallığını artıran digər bir səbəb mənəvi dünyagörüşün tədqiqatlardan geri qalmasıdır.

Qlobal problemlərin həlli istiqamətləri və mənəvi dəyərlərin rolu

Hər bir cəmiyyətdə insanın davranışı, mənəvi və estetik inkişafı sosial cəhətdən şərtlənmişdir. Cəmiyyət şəxsiyyətin başqa insanlara, ətraf aləmə, təbiətə və s. münasibətinin xarakterini müəyyənləşdirir. Hakim münasibətlərin bütün sistemi insanın fikir və əməllərinə, əxlaqi və estetik simasına, xoşbəxtliyinə, həyatın mənası və mənəvi dəyərlər haqqında ali təsəvvürlərinə, onun vərdislərinə, adət və ənənələrinə təsir göstərir. Buna görə də insanın mənəvi simasına cəmiyyətin qoyduğu tələbləri nəzərə almaqla mənəvi estetik mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi və fərqli cəhətlərini unutmamalıyıq. (Məmmədov, 2000)

Birincisi- mənəvi estetik mədəniyyətin sıx əlaqəsi onların dəyər formalarının bir-birinə yaxın olmasındadır və hər biri ictimai şüurun formasıdır;

İkincisi- mədəniyyətin dəyər formaları ictimai varlıqla müəyyən olunur. İnsanların idraki və praktik fəaliyyətinin nəticəsidir. Şəxsiyyətin əməllərini bərc, şərəf, əxlaqi ideal mövqeyindən qiymətləndirən cəmiyyət bu əməllərə həm də ülvilik, gözəllik mövqeyindən yanaşır;

Üçüncüsü- mədəniyyətin dəyər formaları sosial hisslər dairəsini əhatə edir. Eləcə də fərdi şüurun inkişafında sosial psixoloji qanunauyğunluq kimi çıxış edir;

Dördüncü- forması təbiətinə görə müxtəlif keyfiyyətli yaşantılar kimi bir-birindən fərqlənsə də, onlar gerçəkliyə öz münasibətlərində həmahəngdir və dialektik tamliq təşkil edir;

Beşincisi- mədəniyyətlər tərbiyəvi funksiyalarına görə bir-birinə yaxındır. Çünki, onlar müəyyən bir cəmiyyətin mənafeyinə xidmət etməzdən əvvəl insanın mənəvi estetik dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynayır. Planetimiz indi özünün çətin illərini yaşayır. Milyon il bundan əvvəl özünün ocağını yandırmış insan özünə ilk dəfə olaraq odda bişirilmiş qida hazırlamışdır. İkinci

mərhələdə insanın təbii ehtiyatlarla özünü təmin etməsi üçün çox vaxt tələb olunmuşdur. Üçüncü mərhələdə insan artıq təbiətə böyük ziyan vura biləcək maşınli istehsala keçmişdir. Elektrik enerjisindən istifadə, daxili yanma mühərriklərinin yaranması, texnologiyanın intensiv inkişafı dövrü olan dördüncü mərhələ üçün daha 100 illik bir müddət lazım olmuşdur. Daha 50 il sonra yeni dövr-atom əsri, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması ilə birinci mərhələ başlanmışdır. Mərhələdən mərhələyə insanlar öz biliklərini getdikcə daha da təkmilləşdirmiş, yeni texnoloji proseslər hazırlamış və onları istehsalatda tətbiq etmişlər. Qarşıda texniki inkişafın etaplarının sonsuz sayda mərhələləri durur. Amma, necə deyirlər, obyektiv həqiqət dərk olunmaz olaraq qalır. Ona görə də gələcəkdə təbiətin taleyi texnoloji inkişafın yeni mərhələsindən asılıdır (Məmmədova,2018)

Hazırda yer kürəsi əhalisinin sayı ildə 1,8% artır. 12 min il əvvəl yer kürəsinin əhalisi cəmi 4 min nəfər idi. XX əsrin əvvəllərində bu rəqəm 1,63 milyard, 1994-cü ildə 5,5 milyard nəfər olmuşdur. 40 ildən sonra bu rəqəm 11 milyarda çatacaqdır. Dünyanın demoqrafik artım sürəti elədir ki, hər il yarımda Yer kürəsinin əhalisi indiki Rusiyanın əhalisi qədər artır. İndiki Yer kürəsi əhalisinin təxminən yarısı aclıq keçirir. 2010-cu ildə əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəmək üçün (7,5 mlrd) taxıl istehsalını iki dəfə, mineral kübrələri 6,5 dəfə, kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə qarşı mübarizə üçün xərcləri 6 dəfə, elektrik istilik enerjisi üçün xərcləri 3 dəfə artırmaq lazım gələcəkdir. İndi əkilən sahələrin hər bir hektarı 2,6 nəfəri yedizdirsə, 2010-cu ildə bu rəqəm müvafiq olaraq 4 olacaqdır.Ərzaq problemindən heç də az əhəmiyyət daşımayan bir problem də əhalinin enerjiyə olan tələbatının ödənilməsidir. Bununla belə məsuliyyətli bir dövr olacaqdır. Ona görə də dünya inkişafının müasir problemləri içərisində aşağıdakılar daha önəmlidir:

- enerji və təbii mənbələrin qlobal miqyasda qıtlığı (enerji böhranı);
- əkin sahələrinin azalması;
- ərzaq məhsullarının qıtlığı (ərzaq böhranı);
- dünya maliyyə sisteminin aşınması (maliyyəböhranı);
- cəmiyyətin sosial inkişafının perspektivsizliyi (ideoloji böhran);

Bütün bu problemlər bu gün öz həllini gözləyir. Əgər bu gün həll edilməzsə, XXII və ya XXIII əsrdə bəşəriyyəti sözsüz ki, düzəldilməsi mümkün olmayan dəhşətli katalikizimlər gözləyir.

Müasir qlobal problemlər dedikdə bütün dünyanın hətta ayrı-ayrı regionları və ölkələri əhatə edən sosial-təbiət münasibətlərinin ümumiliyidir. Qlobal problemlər ayrı-ayrı adamların deyil, bütövlükdə cəmiyyətin və təbiətin məhvində gətirib çıxara bilən prosesidir. Bütün deyilənləri nəticələndirsək qloballaşmanı üç qrupa ayıra bilərik:

Birincisi- siyasi, iqtisadi və digər mənafeləri uyğun olan dövlətlər birliyi (məsələn, varlı və kasıb ölkələr). Bu münasibətlər beynəlxalq problem kimi qəbul edilə bilər.

İkincisi- cəmiyyət ilə təbiət münasibətlərindən yaranan problemlərdir ki, yəni təbiətə olan antropogen təsir kimi başa düşülür. Yəni cəmiyyətin enerji, xammal ehtiyatları, içməli su ehtiyatları ilə təmin olunması problemidir. Bu proseslər geriye dönməzlik istiqamətində baş verir və tamlıqla təbiətin mənimsənilməsi prosesi gedir.

Üçüncüsü- bir qrup qlobal problemlər mövcuddur ki, bu fərd-cəmiyyət sistemində baş verir. Bu problem ayrıca insana aid olur, şəxsiyyətin inkişafı üçün cəmiyyətin real imkanlar yaratmasına qadir olmasından asılıdır. Buraya əhali artımı, təhsil, səhiyyə üzərində nəzarətlə bağlı problemlər daxildir. Bundan başqa hərbi təhlükələrin artması, dünya müharibəsi və s. kimi lokal problemlər qlobal problemə çevrilə bilər. (Fərhadov, 2006)

Göründüyü kimi ayrı-ayrı fərdlərin dünyagörüşü və mədəniyyətində baş verən dəyişikliklər konkret iqtisadi-sosial-mədəni çərçivədə və inkişafın müəyyən pillələrində baş verir. İstər istəməz cəmiyyət çərçivəsində “inkişaf üslubu”nun dəyişdirilməsi və fərdin tələbatına mənəvi dəyərlərin daxil edilməsi müqəddəs şərtə çevilməlidir.

Mədəniyyət amili bəşəriyyətə sabit sivilizasiya yaratmaq üçün zəruri olduğu qədər də labüd və qanunauyğundur. Belə ki, mədəniyyətin mənbəyi insanın biosferdəki həyatından başlayır və təbiətlə insanın çoxəsrlik ənənələri daha mütərəqqi əsaslarla inkişaf edir. Ona görə də insanların mənəvi dünyagörüşünün formalaşması təxirə salınmaz tədbirlərdən birinə çevrilməlidir. Çünki, bəşəriyyətlə biosferin vəhdəti dünya birliyi ölkələrinin əməkdaşlığı reallaşan mənəvi-estetik dəyərlərə əsaslanma bilər.

Nəticə

Təbiət-cəmiyyət-insan münasibətləri qloballaşma dövründə tamamilə yeni məzmun kəsb etmiş, bəşəriyyətin inkişaf istiqamətinə təsir edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma prosesi bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmiş, sosial, iqtisadi və mədəni integrasiyanı gücləndirmiş, digər tərəfdən isə təbiətlə insan münasibətlərində ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən də müasir mərhələdə cəmiyyətin inkişafı yalnız texnoloji nailiyyətlərlə deyil, həm də mənəvi yüksəliş, ekoloji məsuliyyət və humanist dəyərlərin bərqərar olması ilə ölçülməlidir.

Bəşəriyyət anlayışında mənəvi dəyərlərin və ekoloji şüurun birləşməsi tək-cəmiyyət məsələsi deyil, həm də qlobal təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Təbiətin qorunması, resurslardan rəşional istifadə, biosferin davamlılığının saxlanması və insan fəaliyyətinin ekoloji çərçivəyə salınması planetin gələcəyi üçün zəruridir. Bu məqsədlə dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və hər bir fərd ekoloji düşüncə və məsuliyyət prinsiplərini öz fəaliyyətlərinin əsas istiqamətinə çevirməlidir.

Davamlı inkişafın əsasında təbiətə hörmət, insanın mənəvi dünyasının zənginləşdirilməsi, təbiətlə harmoniyanın bərpası və qlobal həmrəylik dayanır. İnsan yalnız bu dəyərlər sisteminə əsaslanmaqla öz varlığının mənasını dərk edə, biosferin və cəmiyyətin gələcək nəsillər üçün təhlükəsiz və yaşanılan mühitə çevrilməsinə töhfə verə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- ☐ Bayramzadə, E. (2018). *Fəlsəfə: Dərs vəsaiti*. Bakı
- ☐ Məmmədov, Ə. (2000). *İnsan haqqında fəlsəfi düşüncələr*. Bakı: Elm.
- ☐ Fərhadov, M. (2006). *Fəlsəfənin əsasları: Dərslik*. Bakı
- ☐ Ramazanov, F. (1998). *Fəlsəfə: Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı
- ☐ *İnsan-təbiət münasibətləri: Əxlaqi-estetik dəyərlər*. (2009). Bakı: Elm.
- ☐ Məmmədova, T. (2018). *Fəlsəfə: Dərs vəsaiti*. Bakı
- ☐ Mikayılov, Ş. (2024). *Fəlsəfə: Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı:

POEZİYADA GÜNEY AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

f.ü.f.d. Yeganə Əli qızı Xanlarova

Bakı Dövlət Universiteti

XÜLASƏ:

Azərbaycan xalqının yurd və xalq sevgisini ən qədim dövrlərdə axtarmaq mümkündür. Tarixi keçmişimizə nəzər saldıqda aydın olur ki, xalqımız həmişə öz milli keçmişinə sadıq xalq olub, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ən başda isə yurduna sahib çıxmağı bacarıb. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq Gülistan müqaviləsindən (1813-cü il) bu günə qədər Güney Azərbaycan torpaqları vətənimizin bir parçası kimi xalqımızın milli yaddaşında yaşayır, bu mövzu ədəbiyyatda daim aktuallığını qoruyur, xalqın, gələcək nəsillərin milli özünüdərk prosesində rol oynayır.

AÇAR SÖZLƏR: Güney Azərbaycan ifadəsi, Təbriz şəhəri milli azadlıq ünvanı kimi, M.Şəhriyar, S.Rüstəm, X.R.Ulutürk, B.Vahabzadə, M.Araz, milli özünüdərk, poeziyada Cənubi Azərbaycan mövzusu.

ABSTRACT:

The love of the Azerbaijani people for their homeland and people can be traced back to ancient times. When we look at our historical past, it becomes clear that our people have always been loyal to their national past, have managed to take ownership of their culture, literature, and above all, their homeland. Despite the passage of centuries, from the Treaty of Gulistan (1813) to this day, the lands of Southern Azerbaijan live in the national memory of our people as a part of our homeland, this topic always remains relevant in literature, and plays a role in the process of national self-awareness of the people and future generations.

KEYWORDS: South Azerbaijan expression, Tabriz city as a place of national freedom, M. Shahriyar, S. Rustam, X.R. Ulutürk, B. Vahabzadeh, M. Araz, national self-awareness, South Azerbaijan theme in poetry.

GİRİŞ:

Akademik Məmməd Arifin belə bir fikri var ki, əsrlərdir ədəbiyyatda üç mövzu ənənəvidir: Vətən, məhəbbət və təbiət. Amma sırf Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərə alsaq, düşünürəm ki, bu sıraya Güney Azərbaycan mövzusunu da əlavə etmək lazımdır.

Əsrlərdir ki, o taylı-bu taylı vətənimizdə baş verən sosial-ictimai, həmçinin mədəni hadisələrin ədəbiyyata birbaşa təsiri olub.

Güney problemi Azərbaycanın o taylı-bu taylı bütün ziyalılarını, qələm sahiblərini dərindən düşündürmüşdür. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Rəsul Rza, Həbib Sahir, Nəbi Xəzri, Bulud Qaraçorlu Səhənd, Məhəmməd Biriya, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Əli Tudə, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Məmməd İsmayıl, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Hökumə Bülluri, Həmid Nitqi, Yəhya Şeyda,

Savalan, Eldar Baxış və bir çox digər qələm sahiblərinin bu mövzuda yazdığı şeirlər problemin müxtəlif aspektlərinin canlandırılması baxımından səciyyəvidir.

Bilirik ki, Güney Azərbaycanda qələminin qüvvəti, gücü olan xeyli şair və yazıçılar var. Amma etiraf edək ki, Güney ədəbiyyatının adı çəkiləndə ilk əvvəl Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın imzası, yaradıcılığı yada düşür.

M.Şəhriyar iki yerə bölünmüş Vətənin qanı bir, dili bir eyni vətəndaşları arasında milli-mənəvi düşüncənin bütövlüyünün qorunması, qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasını cəsarətlə müdafiə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yer tutan cənub həsrəti mövzusunda Şəhriyar Bakı soraqlı şeirlər yazmaqla təkan verirdi.

Şəhriyarın yazdığı “El bülbülü”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözün aydın” və s. şeirlər və həmçinin M.Rahim, S.Rüstəmə ünvanlanmış mənzum məktublar Cənubla Şimal arasında əlaqə quran mənəvi körpü rolunu oynayır. Şəhriyar yazmışdı:

"Rüstəm" sənə qurban bu səlamı götürürsən
O, qəhrəman ellərdə gəzərkən, yetirirsən
Ordanda gələndə, bizə şadlacaq gətirirsən
Dənə "domurol" borcunu düşman yıxa bilməz
Qardaş nə qədər yadlaşa, yaddan çıxma bilməz!

Sarıqındı o susənlərə, sünbüllərə könlüm
Bülbül kimi qandır, o qızıl güllərə könlüm
"Vahid"lərə, "Qabil"lərə, "Bülbül"lərə könlüm
Şair olalı burcalı "sabir"lərə ruhum
"Vurğun"du "Süleyman" kimi səhirlərə ruhum

"Rahim"li, "Süleyman", görüm "Bəxtiyar" olsun
"Gülgün" bacım, "Azər" qadını bərqərar olsun
"Usman" , "Nəbi", "Korçaylı", "Rəsul", "Tudə" var olsun
Füsrətdə "Səhənd" ilə sizə gül səpərik biz
Hər göz sizi görmüşsə, o gözdən öpərik biz.

Bakıdan Süleyman Rüstəm cavab şeiri yazırdı:

Gəl söyləyim ürəyimin sözünü
Bircə kərə də görməmişəm üzünü
Nigaranam yetir mənə özünü
Məhəbbətin bağrımdadır, Şəhriyar,
Mənim ürək ağrımdadır, Şəhriyar!

Kim deyir ki, lisanımız ayrıdır,
Nə adımız, nə sanımız ayrıdır,
Nə canımız, nə qanımız ayrıdır
Ürək birdir, bədən birdir, Şəhriyar,
Vətən birdir, vətən birdir, Şəhriyar!

Gəl Bakıya bağım, bağçam güləndə
Bircə ovuc torpaq gətir güləndə
Dostlar qatsın torpağıma öləndə
Bəlkə onda kama çatım Şəhriyar,
Son mənzildə rahat yatım, Şəhriyar.

Haşiyədən kənara çıxıb bildirək ki, qeyd etdiyimiz mənəvi bağ, mənəvi körpü məsələsinin davamı kimi daha sonralar B.Vahabzadənin yazdığı «Ustad Şəhriyardan Süleyman Rüstəm» adlı şeirində də rast gəlirik:

Xudafərin körpüsündən,
Keçəmmirik nə sən, nə mən.
Hələ ordan keçə bilən,
Şeirimizdir, gedər, gələr,
Aramızda körpü salar.

Yenidən S.Rüstəmin şeirinin son bəndinə nəzər yetirək:

Gəl Bakıya bağım, bağçam güləndə

Bircə ovuc torpaq gətir gələndə
Dostlar qatsın torpağıma öləndə
Bəlkə onda kama çatım Şəhriyar,
Son mənzildə rahat yatım, Şəhriyar.

Burada mövzu bir ovuc Güney Azərbaycan torpağından onun məzarı üzərinə tökülüb qatılması olsa da, əslində əsas ideya şimalla cənubun bütövləşməsinə dilə gətirmək arzusudur.

Biz bu mövzunun davamını istiqlal şairi, daim vətən üçün ürəyi döyünən, hətta öz övladını da bu vətəndən ötrü fəda etməkdən qürur duyan xalq şairi X.R.Ulutürkün poeziyasında da oxuya bilirik. X.R.Ulutürkün aşağıdakı şeiri mövzu və ideya baxımdan bir növ S.Rüstəmdən nümunə çəkdiyimiz şeirini yada salır. Hər iki şeir cənub mövzusundadır və hər iki şeir vəsiyyəət şəklində yazılıb. Əgər S.Rüstəm Güney Azərbaycandakı torpağımızdan bir ovuc gətirilməsini vəsiyyəət edirsə, X.R.Ulutürk Araz çayının suyundan bir ovuc gətirilməsini vəsiyyəət edir. Sonrakı misralarda isə X.R.Ulutürk ürək dolusu bir yangı ilə ona doğmaca türk dilində rəhmət oxunmasını arzulayır:

Ölsəm... məzarıma siz güləb, ətir səpməyin,

Vəslə yetmiş Vətəndə Arazdan bircə ovuc
Alın, tökün üstümə,
Ayrı heç nə istəməm.

O vaxtacan Arazın suları durulmasa
Heç olmasa onda siz
Doğmaca türk dilində
Mənə rəhmət deyiniz.
Əgər bu da olmasa, rədd olun, yansın qəbrim,
Bu odlar torpağı tək daim odlansın qəbrim (2, s. 253).

X.Rza “Xiyabani yurdunda” şeirini də Arazın o tayındakı azərbaycanlılara həsr etmiş və vətənimiz bölündükdən sonra Cənubdakı soydaşlarımızın doğma ana dilində təhsil almasına edilən qadağaya biganə qala bilməmişdir:

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

XX əsrdə qovuşurkən insanlıq hər arzuya, mətləbə,
Nəsimisi dünyaya sığışmayan milləti

Kimlərdi həsrət qoyan barı dördcə sinifli
Ana dilli məktəbə?!

Yad məktəbə verilir umudumun qalası –
O qaraqaş, qaragöz, qəhrəman TÜRK balası!

Ona öz tarixi yox, yad tarixi keçilir.
Sinif–sinif boy atmır, sinif–sinif kiçilir. (3, s. 57).

“Oğlum Təbrizə” adlanan başqa bir şeirində isə şair qəlbindən keçənləri belə ifadə edib:

Anan süd veribdir, fəqət mən sənə
Köksümdə közərən odu vermişəm.
Seçib milyon–milyon adlar içindən
Dünyada ən gözəl adı vermişəm.

Ey bala Təbrizim, gün o gün olsun
Ana Təbrizimə mən azad deyim.
Ustad Şəhriyarla görüşün olsun,
Sənsən məsləkimə qol–qanad deyim (3, s. 63).

Nümunə göstərdiyimiz şeirlərdən bəllidir ki, şair tez–tez Cənub mövzusuna toxunmuş, oradakı həmvətənlərimizin acı taleyinə biganə qala bilməmişdir. “Yurdum–yuvam” şeirində X.R.Ulutürk Araz çayından şimala və cənuba parçalanmış Azərbaycanın bu dərdinə “durnaların ah çəkməsini” qərriblik rəmzi kimi, “küləklərin icazəsiz sərhədlər keçməsi”ni isə azadlıq rəmzi kimi verməklə mətnaltı mənadan istifadə etmiş və əslində, şair o dövrdə insanların yaşam tərzindəki çətinliyi göstərmişdir.

.... Qıfıllı sədləri, kor sərhədləri

İcazəsiz keçən küləklərinlə,
...Təbrizə üz qoyub göydə ah çəkən
Səf–səf durnaların qaqqıltısıyla.... (3, s. 19).

Bilirik ki, sovet imperiyası milli kimliyimizi unutturmaq üçün Azərbaycan xalqına milli musiqi alətlərinin, folklorunu, dinini, adət və ənənələrini unutturmaq üçün daim canfəşanlıq göstərirlər. Ümumiyyətlə canfəşanlığın bir tərəfi də cənub mövzusuna qarşı sərt reaksiya olub. Belə bir dövəmdə Xəlil Rza Ulutürk kimi digər şair və yazıçılarımız, ziyalılarımız cənub mövzusunda yazmaqdan çəkinməmişlər. M.Araz yaradıcılığında belə bir şeiri oxuyuruq;

Mənə şərəflidir belə ölümlər
Qoy batsın sinəmə, batsın min nizə
Arazdan, Cənubdan yazmağım əgər
Dünyada ən böyük cinayət isə (1).

Bəxtiyar Vahabzadənin hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq Güney Azərbaycan mövzusunda əsərlər yazması onun istiqlal məfkurəsinə bağlılığından qaynaqlanır. Belə ki, şairin qələminə məxsus «Cənublu bacıma», «Vətəndən-Vətənə», «Şəhriyara» və digər şeirləri bu baxımdan maraq doğurmaqdadır.

«Cənublu bacıma» (1951) adlı şeirdə Azərbaycanın şimal və cənub dəyə ikiye ayrılması dərdi özünəməxsus şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Güneydə xalça fabrikində ağır şərtlər altında işləyən bir qadının kədərli, ümitsiz həyatının bəzi məqamlarını əks etdirən şeirdə şair dolayısı ilə Azərbaycan xalqının taleyi və faciəvi durumu ilə bağlı fikir-lərini əks etdirmək məramını izləmişdir.

Ay kamı qəlbində qıvrılan bacım,
Dərdli nəğmələrin tanışdır mənə.
Dumanlı Təbrizin dumanlarından
Şehmi çilənmişdir kipriklərinə? (6, s. 84).

Ümumiyyətlə ədəbiyyatda Təbrizin epitetini mütəmadi olaraq dumanlı görürük. Xəlil Rza Ulutürkdə də belə bir misra var. “Mən Azərbaycanam!” şeirində şair yazıb:

Sovqatı, bəxşişi açıq sinidə,

Ağzının sonuncu tikəsini də
Dosta bağışlayan, düşməyə verən
Dumanlı Təbrizəm, çənli Zəncanəm (3, s. 20).

Təbriz haqqında “dumanlı” sözünü işlətməsi isə bu şəhərin başı üstünə qara buludların çökməsinə işarədir. Biz bu söz birləşməsinə əsər adı kimi M.S.Ordubadi yaradıcılığında da rast gəlmişik: “Dumanlı Təbriz” romanı.

Bəxtiyar Vahabzadə həcmcə o qədər də böyük olmayan «Vətəndən-Vətənə» (1962) adlı şeirində isə müəllif Azərbaycanın parçalanmasının millətin tarixi, taleyi və mənəvi-ruhi dünyasında yaratdığı ağrı və əzablarla bağlı bədii düşüncələrini ifadə etmişdir:

Arazın
bu tayı Vətənim,
o tayı Vətənim.
Vətəni görməyə amanım yox mənəm (7, 88).

Doğma Vətəninin ikiyə parçalanmasına, qədim tarixə malik olan millətinin ayrı-ayrı sərhədlər içərisində yaşaması ilə barışa bilmir. Xalqına istiqamətlənən bu haqsızlıq vətəndaş şairi son dərəcə qəzəbləndirir. Müəllif öz dərini Bağdadda yaşayan, qürbətdən Vətənə boylan Füzuli ilə müqayisə edir. Lakin Füzulidən fərqli olaraq, o öz Vətəninə qürbətdən deyil, öz Vətəmindən baxır.

Bu qəmin, bu dərdin dağlardan ağırdı,
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə baxırdı,
Mən isə...

Vətəndən Vətənə baxıram (Vahabzadə Bəxtiyar. Ədəbi düşüncələr, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2000., 88).

NƏTİCƏ:

Beləliklə, Güney Azərbaycan mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatında aktuallığına diqqət yetirdik və əsrlər keçsə də, Güney Azərbaycan torpaqlarını müqəddəs bilib, Təbriz şəhərini milli azadlıq ünvanı, Araz çayını milli simvol kimi dəyərləndirərək ədəbiyyatda əsas mövzulardan olması nəticəsinə gəldik.

ƏDƏBİYYAT:

1. <https://anl.az/down/meqale/adalet/2017/oktyabr/558742.htm>.
2. X.R.Ulutürk. Ayla Günəş arasında. Bakı: Yazıçı, 1992, 548 s.
3. X.Rza. Taparam səni. Bakı: Yazıçı, 1980, 267 s.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərslik. 2 cildə. C. 1. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 502 s.
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərslik. 2 cildə. C. 2. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 562 s.
6. Vahabzadə Bəxtiyar. Ağıl başqa, ürək başqa, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2000, 288 səh.
7. Vahabzadə Bəxtiyar. Ədəbi düşüncələr, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2000.

“Siyasi diskursun tədqiqində koqnitiv metod və Qarabağ diskursu”

Fatimə Səmədzadə

ADU

Abstract

The article examines the application of the cognitive method in the study of political discourse and its role in the discursive analysis of the Karabakh issue. Cognitive linguistics demonstrates that language is not merely a communicative system but also a key mechanism in shaping human cognition, thinking patterns, and ideological perspectives. Within this theoretical framework, political speeches, media materials, and public statements related to the Karabakh topic are analyzed to identify underlying conceptual metaphors, frame structures, and semantic strategies. The cognitive analysis reveals that language serves as a tool for strengthening national identity, fostering emotional solidarity, and constructing the “us–them” opposition within political communication.

The findings indicate that the cognitive method has significant scientific value in revealing ideological and manipulative elements embedded in political discourse. The analysis of the Karabakh discourse demonstrates how emotionally and ideologically charged linguistic units influence public consciousness and conceptualize national values and the notion of justice through metaphorical models. Thus, the cognitive approach provides a scientifically grounded framework for explaining the structure, meaning-making processes, and the mechanisms through which political discourse shapes collective perception.

Keywords: cognitive method, political discourse, Karabakh discourse, ideology, national identity, emotional impact

Xülasə

Məqalədə siyasi diskursun tədqiqində koqnitiv metodun tətbiqi və bu yanaşmanın Qarabağ mövzusunun diskursiv təhlilindəki rolu araşdırılır. Koqnitiv dilçilik göstərir ki, dil təkcə kommunikativ funksiya daşıyan sistem deyil, həm də insan idrakının, düşüncə tərzinin və ideoloji baxışların formalaşmasında mühüm vasitədir. Bu nəzəri çərçivə əsasında Qarabağla bağlı siyasi çıxışlar, mediada yayımlanan materiallar və ictimai nitq nümunələri təhlil edilərək onların altında gizlənən konseptual metaforalar, freym strukturları və semantik strategiyalar müəyyənləşdirilir. Diskursun koqnitiv aspektdən təhlili göstərir ki, dil vasitəsilə milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, emosional həmrəyliyin yaradılması və “biz–onlar” qarşıdurmasının qurulması istiqamətində sistemli mexanizmlər formalaşdırılır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, koqnitiv metod siyasi diskursda ideoloji və manipulyativ elementlərin aşkarlanmasında mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Qarabağ diskursu nümunəsində dilin emosional və ideoloji yüklü vahidlər vasitəsilə ictimai şüura təsir etdiyi, milli dəyərlərin və ədalət anlayışının konseptual metaforalarla dərin mənalandırıldığı müşahidə olunur. Beləliklə, koqnitiv

yanaşma siyasi diskursun strukturunu, mənalandırma sistemini və onun ictimai şüurda formalaşdırdığı təsəvvürləri elmi əsaslarla izah etməyə imkan verir.

Açar sözlər: koqnitiv metod, siyasi diskurs, Qarabağ diskursu, ideologiya, milli kimlik, emosional təsir

Резюме

В статье рассматривается применение когнитивного метода в исследовании политического дискурса и его роль в анализе дискурса, связанного с темой Карабаха. Когнитивная лингвистика подчёркивает, что язык является не только средством коммуникации, но и важнейшим инструментом формирования человеческого мышления, мировоззрения и идеологических установок. В рамках данного теоретического подхода анализируются политические выступления, материалы СМИ и публичные тексты, посвящённые теме Карабаха, с целью выявления базовых концептуальных метафор, фреймовых структур и семантических стратегий. Когнитивный анализ демонстрирует, что язык выполняет функцию укрепления национальной идентичности, формирования эмоциональной солидарности и построения оппозиции «свои – чужие» в политическом общении.

В результате исследования установлено, что когнитивный метод обладает высокой научной значимостью для выявления идеологических и манипулятивных механизмов политического дискурса. Анализ карабахского дискурса показывает, как эмоционально и идеологически нагруженные языковые средства воздействуют на общественное сознание, формируя представления о национальных ценностях и справедливости посредством метафорических моделей. Таким образом, когнитивный подход обеспечивает комплексное теоретическое объяснение структуры, системы смыслообразования и механизмов восприятия политического дискурса в общественном сознании.

Ключевые слова: когнитивный метод, политический дискурс, карабахский дискурс, идеология, национальная идентичность, эмоциональное воздействие

Giriş.

Siyasi diskurs siyasətlə bağlı olan diskursdur. Siyasət dövlət hakimiyyət və dövlət idarəetmə orqanlarının ölkənin ictimai quruluşu və iqtisadi strukturunu əks etdirən fəaliyyətdir. Siyasət başqa şəkildə də təyin olunur. “*Siyasət məqsədə nail olmağı asanlaşdıran fəaliyyətin həyata keçerilməsinə və qərarların qəbul olunmasına yönəlmiş rəhbərlikdir. Siyasət siyasi maraqların başqa subyektləri ilə münasibəti təyin edir*” [1, s.25]. Burada dövlət və idarəetmə nəzərə alınmaqla siyasətə verilmiş iki tərif qeyd olunmuşdur. Dilçilikdə siyasət dili, siyasi dil, siyasi diskurs, ictimai-siyasi nitq, siyasi təbliğat, təşviqat nitqi, ictimai fikir dili kimi anlayışların işlənməsinə rast gəlinir [2; 3; 4 və s.].

Siyasi diskursun linqvistik tədqiqi kritik, koqnitiv, təsviri və kəmiyyət metodları ilə aparılır.

Diskurs, o cümlədən siyasi diskurs tarixi səciyyə daşıyır, onu tarixi kontekstdən ayırmaq olmaz. Siyasi diskursdakı söyləmə situasiyadan asılıdır. Diskurs müəyyən mədəniyyətin tərkibinə daxil olmaqla

yanaşı, ideologiya, yaxud tarixi kontekstlə əlaqəyə malikdir. Diskurs intertekstuallıq daşıyır, yəni daha əvvəlki diskurslarla bağlılığa malikdir.

“Rusiyanın sülhməramlı qüvvələrinin nəzarətində olan ərazilərə Ermənistandan silahlar və hərbiçilər göndərilə bilməz. Bu, 10 noyabr üçtərəfli bəyanatına ziddir. Təəssüf ki, bu günə qədər davam edir. Bir neçə dəfə şəfahi qaydada öz iradlarımızı bildirmişdik. Ancaq bunun nəticəsi olmadı, ona görə biz rəsmi qaydada bunu bildirdik” [İ.Əliyev].

Siyasi diskurs mətnindən, daha dəqiq desək, Prezident İlham Əliyevin “CNN Türk” televiziyaşının müxbirinə müsahibəsindən götürülmüş bu fraqment diskursun siyasi tarixi hadisə ilə bağlılığı, demək olar ki, bütün cümlələrdə özünü göstərir. Tarixi bağlılıq ictimai-siyasi terminlərin işlənməsi və birinci cümlədəki hökmlə implisit şəkildə təsdiqini tapırsa, ikinci cümlədə eksplisit ifadə olunur. Sülhməramlı qüvvələr terminoloji birləşməsi ümumi anlayışı bildirir. Lakin birləşmənin əvvəlinə Rusiya sözü artırıldıqda tarixlə əlaqə faktı ortaya çıxır. Rusiyanın sülhməramlı qüvvələri birləşməsi müəyyən səviyyədə konkretlik yaradır. Dövlət başçısından müsahibə alan müxbir mövzunun hansı hadisəyə aid olduğunu bilir. Burada söhbət Rusiyanın Qarabağda yerləşdirdiyi sülhməramlı qüvvələrindən gedir. Həmin sülhməramlılar Azərbaycanın qələbə ilə başa çatmış 44 günlük müharibəsindən sonra bu əraziyə daxil edilmişdir. İkinci cümlədə 10 noyabr üçtərəfli bəyanatı terminoloji birləşməsi tam aşkar şəkildə olmasa da, Rusiya sülhməramlı qüvvələri anlayışının hansı sənədlə təyin edilməsi barəsində informasiya daşıyır. Siyasi diskursdakı “nəzarətində olan ərazilər” ifadəsi sülhməramlıların bütün Qarabağda deyil, onun təyin edilmiş hissəsində yerləşməsi və konkret sərhədləri bəlli olan əraziyə nəzarət etməsi aydınlaşır. Beləliklə, siyasi diskursun həm tarixlə bağlılığı, həm də intertekstuallıq kəsb etməsi aşkara çıxır. Əgər müsahibə diskursunu A ilə işarə etsək, bu diskurs 10 noyabr üçtərəfli bəyanat diskursuna istinadla onunla intertekstuallıq əmələ gətirir. Təbii ki, 10 noyabr üçtərəfli bəyanatı daha əvvəlki diskursdur. Onu B ilə işarə etsək, iki diskurs arasında əlaqəni qurmaq olar.

Siyasi diskursda dildən istifadə ideoloji mahiyyət daşıyır. Bunu müəyyənləşdirmək üçün mətnləri təhlil etmək, onların şərhini, qavranmasını və sosial təsirini tədqiq etmək lazım gəlir.

Siyasi diskurslar koqnitiv metodla da tədqiq edilir. Koqnitiv metodun əsasında insanın koqnitiv strukturunun elementlərinin – təfəkkür, qavrama, dil, yaddaş və fəaliyyətin mənimsəmə prosesinin izahı, biliyin emalı və transformasiyası məsələsinin həllində öz aralarında qırılmaz şəkildə bağlı olması durur. Ona görə də, siyasi diskursun koqnitiv təhlili linqvistik strukturda insanın gerçəklik haqqında biliklərinin, siyasi təsəvvür və baxışlarının necə təzahür etməsini aşkara çıxarır. Koqnitiv təhlil texnikası insanın dünya haqqında biliklərinin bərpa olunması, onun siyasi şəraiti qiymətləndirməsi, siyasi liderin fikirlərini dərk etməsi mexanizmini və səbəblərini aşkara çıxarır. Koqnitiv yanaşma freym, konsept təhlili və metaforik modellər üzrə həyata keçirilir.

Diskursun koqnitiv təhlili düşüncə tərzini və sosial əhəmiyyətli fəaliyyəti başa düşməyə imkan verir. Bu isə siyasi prosesi modelləşdirməyə zəmin yaradır. Siyasi proseslərin koqnitiv modelləşdirilməsi mətnin linqvistik strukturu ilə onun müəllifinin diskursu təqdim etmə strukturları arasında əlaqələri müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. Siyasi prosesləri koqnitiv modelləşdirmək üçün siyasi mətnin təhlilinə iki cür yanaşılır. Birinci yanaşma siyasi mətni kodlaşdırmaq, ikinci yanaşma isə bu mətnin koqnitiv xəritəsini qurmaq ilə əlaqədardır.

Kodlaşdırmada əsas məqsəd fərdin koqnitiv strukturunda mərkəzi yerləri tutan koqnitiv meyilləri aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bura fərdin siyasi hadisələri qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi təsəvvürlər daxildir. Belə təsəvvürlər siyasi liderin nitq fəaliyyəti materialları əsasında təyin edilir. Siyasi həyatla bağlı hadisələrə münasibətin mərkəzi, vacib elementləri sabit və dəyişkən ola bilər. Sabitlik problemin mürəkkəbliyindən və onun sürətli həllinin çətinliyi ilə bağlıdır. Əməliyyat kodu siyasətçinin hadisəyə münasibəti və onu qiymətləndirməsini aydınlaşdırır. Bu münasibət və qiymətləndirmədə siyasi şəraitin konfliktliyi, siyasi rəqiblərin şəraitə münasibəti, siyasi liderin fəaliyyətinin istiqamətləri, məqsədə çatmağın yolları, son nəticəyə baxış və s. öz yerini alır.

Hər bir siyasi liderin əməliyyat kodları olur və bu kodlar onun siyasi diskurslarında öz əksini tapır. Koqnitiv təhlil siyasi diskurs mətnlərinin ciddi tədqiqatını tələb edir. Eyni siyasi liderin siyasi diskurslarında mərkəzi kod və ya kodlar təkrarlanır, periferiyada yerləşən kodlar mərkəzin ətrafında yerləşir, onunla əlaqələndirilir.

Siyasi liderlə müsahibə janrında olan siyasi diskurslarda əməliyyat kodları jurnalist tərəfindən ayrılır. Bir qayda olaraq, dövlət başçıları ilə müsahibənin mövzuları dairəsi qabaqcadan dəqiqləşdirilir. Təbii ki, mətbuat konfransı, brifinq, rəsmi görüşlərdən sonra mətbuat nümayəndələrinin suallarına cavab verildə heç bir razılaşdırma olmur.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi (12.08.2022) kodlaşmaya uyğun gəlir. Müsahibədə beş sual cavablandırılır. Birinci sual səfərin məqsədləri haqqındadır. Bu suala cavabda infrastruktur, abadlıq-quruculuq, sosial infrastruktur, turizmin inkişafı məqsədilə reallaşdırılan layihələrdən bəhs olunur. Qeyd olunduğu kimi, siyasi diskursda iqtisadi və sosial məsələlər önəmli yer tutur. Tədqiqata cəlb olunmuş bu siyasi diskursda birinci kodlaşma müvafiq bölgənin sosial-iqtisadi məsələlərini özündə birləşdirir. Aydındır ki, dövlət başçısının siyasi diskursu yalnız bir bölgənin problemlərindən, orada görülən işlərdən danışmaqla məhdudlaşmır. Yeri gəldikcə respublika üzrə ümumiləşdirmələr aparılır. Məsələn, *“Yeni iş yerlərinin açılması prosesi Azərbaycanda daim aparılmışdır. Çünki bizim əhalimiz artır, iş yerlərinə tələbat artır. Dövlət öz tərəfindən həm dediyim layihələrin icrası nəticəsində, eyni zamanda, özəl sektor üçün yaradılmış şərait nəticəsində yeni iş yerlərinin açılmasına böyük dəstək verir”* [Əliyev 13.08.2022, s.5].

Siyasi diskursda bölgədə görülən işlərdən bütün dövlət səviyyəsinə keçid vardır. Bu keçiddə Azərbaycanda işsizliyin azaldılması, onun ortadan qaldırılması məsələsinin həllinin vacibliyi qabardılır. Siyasi diskursda bölgənin gələcəkdə turizm və kənd təsərrüfatının inkişafı hesabına özünü təmin etməsinin mümkünlüyü qeyd olunduqdan sonra daha qlobal bir problemə keçid baş verir.

“Bilədiyiniz kimi, bu gün ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı dünyada çox böyük narahatlıq var. O cümlədən, Azərbaycan da bu istiqamətdə fəal iş aparır” [Əliyev 13.08.2022, s.5]. Siyasi diskursda hadisələrin təqdimat ardıcılığı məntiqi xarakter almalıdır. Yuxarıdakı nümunədə əvvəlcə daxili, iqtisadi, sosial və mədəni siyasətlə bağlı fikirlər səsləndirilir. Diskursun siyasi markerləri rolunda ‘yeni iş yerləri’, ‘Azərbaycan’, ‘dövlət’, ‘əhali’, ‘ərzaq təhlükəsizliyi’, ‘dünya’ kimi vahidlər çıxış edir. Təqdimat qlobal səviyyədədir və Azərbaycan dövlətinin iqtisadi və sosial siyasət məsələlərini əhatə edir. Diskursun birinci bölməsinin sonunda beynəlxalq səviyyəli problem qeyd olunur və onun lokal, Azərbaycan səviyyəsində həlli ilə bağlı fəal iş görülməsi qeyd olunur. Müxbirin ikinci sualı da məhz bu məsələyə — ərzaq təhlükəsizliyi probleminə münasibət ifadəsinə yönəlmişdir. Növbəti əməliyyat kodu

işğaldan azad edilmiş torpaqlardır. Prezident bu torpaqların 50090 min hektarında buğda əkini barədə danışır, növbəti əkində bu sahənin ikiqat artırılacağını söyləyir. Ümumi nitq strategiyasında budaqlanma baş verir. Siyasi diskursun bu yerində daha əvvəl olmuş hadisə və onun əhəmiyyəti assosiativ üzə çıxır. 44 günlük müharibə, torpaqların azad edilməsi və bu torpaqların müəyyən qisminin istifadəyə buraxılması faktları görülməli işlərin miqyasına və əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edir. Siyasi diskursa dövlət mövqeyindən yanaşma görülməli işlərin doğruluğunu, uğurluluğunu nəzərə çatdırmağı, auditoriyanı buna inandırmağı tələb edir. Prezidentin nitqində hadisələrin şərh, real vəziyyətin qiymətləndirilməsi, gözlənilən neqativ hadisələrə (ərzaq təhlükəsizliyi) vaxtında reaksiya göstərilməsi məntiqi və inandırıcı ardıcılıqla gedir, yeri gəldikcə faktlara əsaslanır. Nitq strategiyası elə qurulmuşdur ki, burada nəzərdə tutulmuş nəticənin əldə edilməməsi də dövlət siyasətinin uğur müstəvisində təqdim edilir.

Ümumiyyətlə, siyasi diskurs siyasi kommunikasiyanın məhsuludur. Siyasi kommunikasiyanın bir tərəfində, daha dəqiq desək, danışan, yaxud adresant olan tərəfdə azlıq, adresatın olduğu qütbə isə çoxluq durur. Dövləti idarə edənlər, hakimiyyəti həyata keçirənlər ölkədə siyasi proseslərin məqsədmüvafiq və əhalinin, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması, onun təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində getdiyini əsaslandırmaqlı, cəmiyyəti buna inandırmalıdırlar. Müxalifətin məqsədi isə əksinə, siyasi, iqtisadi, eləcə də sosial siyasətin düzgün istiqamətdə getməsinin mübahisə doğuran məsələlərini müzakirə obyektinə çevirməkdir. Bu şərtlər siyasi kommunikasiyanın genişləndirilməsini, siyasi diskursların müxtəlif formalarından istifadə etməyi tələb edir. Məhz bu baxımdan son dövrlərdə siyasi diskurs janrları artır. Siyasi rəhbərlərin çıxışları, seçicilərlə görüşləri, mətbuat konfransları, siyasi debatlar, xalqa müraciətlər, müsahibələr, müxtəlif mərasimlərdə, açılışlarda iştirak zamanı çıxış və söhbətlər və s. belə janrlardandır. Siyasi diskurslarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri monoloqdan dialoqa meyilliliklə səciyyələnir.

Dövlət strukturlarının kütləvi informasiya vasitələrindən, xüsusən televiziyaadan istifadə etməsi yüksələn xətlə gedir. Siyasi debatlar mühitinin daha çox tutulması, ictimai fikri müəyyən istiqamətə yönəltməyə xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Водак, Р. Язык. Дискурс. Политика / Р.Водак. — Волгоград: Перемена, — 1997.
2. Чудинов, Ф.П. Очерки по современной политической метафорологии / А.П.Чудинов. — Екатеринбург: УПУ, — 2013.
3. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И.Шейгал. — Волгоград: Перемена, — 2000.
4. Harvey, A.D. The Body Politic: Anatomy of a Metaphor // Contemporary Review, – 1999, Vol. 275. Issue 1603.
5. <http://www.qazax-ih.gov.az/az/news/3496.html>

Riyaziyyat dərslərində oyun texnologiyaları və innovasiyalar

Firidə Mustafayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının müdiri,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

XXI əsrdə təhsil texnologiyalarının sürətli inkişafı ənənəvi dərş modellərinə yeni yanaşmalar gətirmişdir. Riyaziyyat kimi bəzən çətin və abstrakt qavranılan fənlərdə oyun texnologiyalarından istifadə şagirdlərdə maraq oyadır. Bu məqalədə riyaziyyat dərslərində oyun texnologiyalarının və innovativ metodların rolu geniş şəkildə təhlil olunur, həm də riyaziyyat dərslərində oyunlardan istifadə etməyin əhəmiyyəti, tətbiq formaları və praktik nümunələri araşdırılır. Oyun əsaslı təlim müasir tədris prosesində şagirdlərin motivasiyasını artırmaq, riyazi bilik və bacarıqları möhkəmləndirmək üçün səmərəli vasitə kimi çıxış edir. Praktik tapşırıqlar və metodik tövsiyələr müəllimlərə dərslərində oyun texnologiyalarından məqsədyönlü istifadəni planlaşdırmağa kömək edir. Beynəlxalq təcrübə nümunələri, rəqəmsal oyun texnologiyalarının tətbiqi yolları və ənənəvi oyunların innovativ yanaşmalarla birləşdirilməsi ətraflı izah edilir və həm ənənəvi, həm də rəqəmsal oyun texnologiyalarının riyaziyyat dərslərində tətbiqi və beynəlxalq təcrübə nümunələri araşdırılır.

Açar sözlər: Riyaziyyat dərsi, təlim texnologiyaları, innovasiya, təlim strategiyası, motivasiya, rəqəmsal oyunlar, yaradıcı tərakkür.

GİRİŞ

Oyun metodu şagirdlərin dərşə marağını artırır, öyrənmə motivasiyasını gücləndirir, həmçinin riyazi tərakkürün formalaşmasına şərait yaradır. Müasir tədris metodikalarında oyunlardan düzgün və məqsədyönlü istifadə müəllimin pedaqoji ustalığını nümayiş etdirir. Ənənəvi və innovativ oyun növləri, onların planlaşdırılması və tətbiqi qaydaları, ibtidai və yuxarı siniflər üçün fərqli nümunələr təqdim olunur. Nəticədə, oyunların dərşdə istifadəsi tədrisin keyfiyyətini artıran və şagirdlərdə yaradıcı düşüncə formalaşdırın əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir və riyaziyyat dərslərində oyunlardan istifadə etməyin metodik əsasları, növləri və praktiki nümunələri ətraflı təhlil olunur. **[Əlizadə, F. (2019)]** Müasir pedaqoji prosesin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərdə öyrənməyə maraq oyatmaq, onların fəal iştirakını təmin etməkdir. Riyaziyyat dərslərində oyunlardan istifadə etmək təlim prosesinin səmərəliliyini artıran mühüm amillərdən biridir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər riyazi bilikləri daha asan qavrayır, problem həll etmə bacarıqları inkişaf edir, həmçinin dərş monotonluqdan uzaq olur. Xüsusilə ibtidai siniflərdə oyun metodu öyrənməni əyləncəli və yadda qalan edir.

ƏSAS HİSSƏ

Cəmiyyətin məktəb qarşısında qoyduğu əsas vəzifə – hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər hazırlamaqdan ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşması üçün məktəb illərində təlim və tərbiyənin kompleks şəkildə tətbiqi lazımdır. Uşağın həyatında onun əməkçi, intellekt kimi yetişməsində bağça və ibtidai məktəb dövrü böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ardıcıl düşünmək, inandırıcı təhlil etmək, fərziyyələr qurmaq, düzgün olmayan nəticələri təkzib etmək bacarığı öz-özünə yaranmır, bu bacarığı məntiq elmi inkişaf etdirir. Məntiq məsələlərini həll etmədən bu elmin əlifbasına sistematik yiyələnmək mümkün deyil. Məktəbliləri belə məsələlərin həllinin əsaslarına ən erkən yaşlardan, ibtidai məktəbdən öyrətmək vacibdir. Əyləncəli və məntiqi tapşırıqların tətbiqində əsas məqsəd təkcə şagirdlərin diqqətini cəlb etmək, düşündürmək deyil, eyni zamanda onlarda müstəqilliyi və təfəkkürü inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. [Hüseynova, N. (2022)]

İbtidai məktəblərdə riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsi müasir məktəbin ən vacib problemlərindən biridir. Bu isə çoxşahəli prosesdir və ona görə də bu işə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq lazım gəlir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şagirdlərdə yüksək maraq, təşəbbüskarlıq və fəallıq təmin olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin daha maraqlı olması və şagirdlərin fəallaşdırılması üçün səmərəli yollardan biri də məntiqi məsələlərdən istifadə edilməsindən ibarətdir. İnkişafetdirici məsələlərdən istifadə zamanı şagirdlərin marağı, təşəbbüskarlığı, təfəkkür müstəqilliyi, fəallığı yüksəlir, özünə nəzarət və riyazi əsaslandırma qabiliyyətləri formalaşır.

Uşaq oyunla böyüməlidir. Məktəbə qədəm qoyan hər bir uşağın öz aləmi, öz dünyası olur. Bu aləm, təbii ki, oyunlarla zəngin olur. Bunu nəzərə alaraq həyata keçirilən yeni təhsil islahatının tələbinə əsasən təlim prosesində oyunlara geniş yer vermiş olsaq, uşaqlar bilikləri sevə-sevə mənimsəyərlər. [Quliyev, İ. (2021)]

Oyun, uşağın təbii fəaliyyət növü kimi öyrənmə prosesinə uğurla inteqrasiya edilə bilər. Bu metodun əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

Şagirdin fəallığını artırır;

Təlim motivasiyasını yüksəldir;

Müxtəlif yaş qruplarında tətbiq oluna bilər;

Əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir;

Müxtəlif təlim strategiyaları ilə birləşdirilə bilər.

Riyaziyyat dərslərində istifadə edilən oyunlar müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər:

Didaktik oyunlar: Riyazi anlayışların möhkəmləndirilməsi üçün tətbiq olunur (məsələn, “Ədədləri tap”, “Hesabla və rənglə”).

Rollu oyunlar: Şagirdlərin riyazi mövzuları canlandıraraq öyrənməsi (məsələn, “Mağaza” oyunu ilə pul hesabı mövzusu).

İntellektual oyunlar və viktorinalar: Riyazi biliklərin sürətli yoxlanılması və təkrar edilməsi.

İKT dəstəklə oyunlar: İnteraktiv lövhələr, onlayn oyunlar və tətbiqlər.

Oyunlardan istifadə zamanı müəllim aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməlidir:

Oyun dərslərin məqsəd və mövzusunə uyğun seçilməlidir;

Şagirdlərin yaş səviyyəsinə və bilik bacarıqlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

Oyun zamanı şagirdlərin rolu və fəaliyyəti əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır;

Oyun müddəti dərslərin planına uyğunlaşdırılmalıdır;

Qiymətləndirmə oyunla birləşdirilməlidir.

Konstruktivist təlim nəzəriyyələrinə görə, öyrənənlərin aktiv iştirakını təmin edən metodlar tədrisdə yüksək nəticə verir. Konstruktivizm — öyrənənin əsasən şagirdin öz təcrübəsinə əsaslanaraq yeni bilikləri “qurması” (konstruksiya etməsi) prosesi olduğunu irəli sürən nəzəriyyədir. Yəni biliklər müəllim tərəfindən hazır şəkildə verilmir, öyrənən onları özü kəşf edir, əlaqələndirir və mənalandırır. Oyun texnologiyaları da məhz bu fəallığı dəstəkləyir, şagirdlərə əməkdaşlıq, yarış, rol bölgüsü kimi elementləri yaşatmaqla riyazi biliklərin mənimsənilməsinə sürətləndirir. Oyun texnologiyalarından düzgün istifadə edilməsi şagirdlərin dərslə marağını artırır, öyrənmə motivasiyasını gücləndirir, həmçinin riyazi təfəkkürün formalaşmasına şərait yaradır. Müasir tədris yanaşmalarında oyunlardan düzgün və məqsədyönlü istifadə müəllimin pedaqoji ustalığını nümayiş etdirir. Nəticədə, oyunların dərslərdə istifadəsi tədrisin keyfiyyətini artıran və şagirdlərdə yaradıcı düşüncə formalaşdırıcı əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq təcrübədə innovativ oyun texnologiyaları nümunələrinə nəzər salsaq görürük ki, Finlandiya Təhsil mühitində interaktiv stolüstü oyunlar və rəqəmsal platformalar (məsələn, “Math Playground”, “Mangahigh”) istifadə olunur. Sinqapur Təhsil mühitində Concrete-Pictorial-Abstract (CPA) yanaşması rəqəmsal resurslarla birləşdirilir, şagirdlər virtual əşyalarla əməliyyatlar aparır. Estoniya Təhsil mühitində Rəqəmsal oyun əsaslı tədris proqramları (məsələn, “Kahoot!”, “Quizizz”) dərslərdə geniş tətbiq olunur.

Riyaziyyat dərslərində riyazi oyunların istifadə olunması üçün geniş imkanlar var. Oyunların əksəriyyəti müəllimə nəticə çıxarmağa imkan verir. Riyazi oyunları bir neçə dəqiqə ərzində dərslərin əvvəlində və ya sonunda vermək olar. **[Mustafayeva, F. F. (2023)]**

Bu məqsədlə aparılan oyunlardan bir nümunə göstərək. “Kim tez tapar?”. Yazı taxtasında 10 dairəsində toplama və çıxmaya aid 6-8 misal yazılmışdır. Sınıf qarşısına hər komandadan bir nümayəndə çağırılır. Onlar arxası yazı taxtasına, üzünə şagirdlərə tərəf dayanır. Müəllim misallardan birini sifə göstərir. Yerdə oturan şagirdlər misalı şifahi həll edir və müəllimin göstərişi ilə onlardan biri cavabı hüdürdən deyir. Yazı taxtası qarşısında dayanan oyunçular cəld yazı taxtasına tərəf çevrilir və həmin misalı tapmağa çalışırlar. Tez tapan oyunçu qırmızı ulduz alır və komandasına 1 xal qazandırır, özü isə aparıcı olur. Hər dəfə yeni nümayəndələr çağırılır və oyun davam etdirilir.

Riyaziyyat dərslərində aparılan riyazi oyunlar kiçikyaşlı uşaqlarda məntiqi təfəkkürün inkişafını, doğru düşünməyi, mühakimə yürütməyi, sərbəst fikir söyləməyi, müsbət nəticəyə gəlməyi formalaşdırır. Oyunlar verilmiş mövzuda məqsədə çatmaq üçün bir vasitə və bir açar olmalıdır. Riyazi

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

oyunlar və əyləncəli çalışmalar prosesində şagirdlərin müstəqilliyi müəllimin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında olmalıdır. Fəaliyyət prosesində şagirdin təşəbbüskarlığına da yer vermək lazımdır.

Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı kimi çalışmalar vermək olar.

Tapşırıq 1. Yuxarıda soldan birinci 1-dən aşağıda sağdakı axırıncı 9-a qədər elə yolla get ki, bütün ədədlərin cəmi 100-ə bərabər olsun. Yalnız sağ tərəfə və aşağı hərəkət etmək olar.

1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9	9	9	9

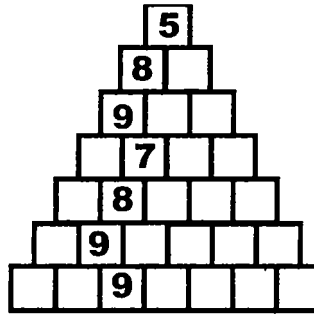
Həlli.

1	1	1						
		2						
		3						
		4						
		5						
		6						
		7						
		8	8					
		9	9	9	9	9	9	9

Tapşırıq 2. Təpədən oturacaq istiqamətində hər bir xanadan aşağıdakı xanalardan birinə doğru elə gedin ki, cəmdə 55 alınsın.

				5				
			8	7				
		9	4	4				
	6	7	5	3				
4	8	3	7	5				
3	9	4	9	3	8			
5	7	9	2	4	9	3		

Həlli.

Hazırkı dərslər və proqramlar elə tərtib edilmişdir ki, dərstdə hər bir çalışmanın yerinə yetirilməsi şagirdin mühakimə yürütməsinə, təfəkkürünün inkişafına daha çox yer verməyi tələb edir. Riyaziyyatın tədrisi zamanı müstəqil işin və onun bir növü olan riyazi oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Oyunlar həm də şagirdlərin dərslə marağını artırır. Bütün bunları nəzərə alaraq dərstdə və dərstdənkənər vaxtlarda riyazi oyunların keçirilməsinə geniş yer vermək lazımdır. **[Mustafayeva, F. F. (2023)]**

İbtidai sinifdə aşağıdakı oyunlardan istifadə etmək olar.

1. “Suallara cavab tap” oyununu belə keçirmək olar. Müəllim ədədlər yazılmış kartoçkalrı düzüm lövhəsində düzür və iki nəfəri çağırır onların birinə bir kartoçka götürməyi təklif edir (məsələn, “3” yazılan kartoçka). Həmin şagirdin yoldaşına təklif edir ki, bu ədəd haqqında bildiklərini desin. Şagird belə cavab verir: “2-dən sonra gəlir, 4-dən əvvəl gəlir, 2 ilə 4 arasında yerləşir, 4-dən kiçikdir”. Sonra şagird başqa kartoçka götürüb birinci şagirdə eyni sualla müraciət edir. Səhv cavablara digər şagirdlər tərəfindən düzəlişlər edilir.

2. Ölçüsünə görə seç.

Oyun üçün material böyük və kiçik ölçüdə həndəsi fiqurlar (kvadratlar, üçbucaqlar, dairələr və düzbucaqlılar).

Oyunun məzmunu: müəllim stolun üstünə iki dairə qoyur. Şagird bilir ki, bu həndəsi fiqurları ölçüsünə görə düzməlidir. Odur ki, dairənin yanına böyük fiqurları, kiçik dairənin yanına kiçik fiqurları yığır. Fiqurların düzgün yığılmasında iştirak edən şagird qalib hesab edilir. Bu oyunda fiqurların sayı qədər şagird iştirak edir. Sonra oyun bir neçə dəfə təkrar olunur.

3. Gözlər yatır, əllər işləyir.

Oyun üçün material: karandaşlar, çubuqlar.

Oyunun məzmunu: Bu oyunda şagirdlər toxunma-lamisa duyğusu vasitəsilə hansı karandaşın uzun və ya qısa olduğunu müəyyən etməlidirlər. Ona görə, oyunda müxtəlif uzunluğa malik olan karandaşlar götürülür. Uşaqlar karandaşları nəzərdən keçirirlər. Sonra müəllim bir şagirdə “Gözünü yum. Tap görək mən sənə hansı karandaşı verdim, uzun, yoxsa, qısa?” təklif edir. Qalan şagirdlər isə müşahidə edirlər. Bu oyunu müxtəlif qalınlığa malik olan əşyalar üzrə də təkrar etmək olar. Oyunda şagirdlər “uzundur-qısadır”, “qalındır-nazikdir” və s. münasibətləri ilə tanış olurlar. Həm də onların bilək əzələləri inkişaf edir.

4. “Mənim yerim haradadır?” oyunu zamanı müəllim rəqəmləri aşağıdakı qaydada düzüm lövhəsində düzür: 2, 1, 3, 6, 4, 5, 9, 7, 8. Yazı taxtasına çağırılan şagird bu rəqəmləri sıra ilə düzməlidir. Oyunu başqa şəkildə də aparmaq olar. Müəllim dörd şagirdi çağırır hərəsinə 1,2,3,4 rəqəmlərindən biri yazılmış kartoçka verir və deyir ki, kimdə ən kiçik ədəd varsa, qabağa çıxsın.

Sonra qalanlara da belə sualla müraciət edir. Şagirdlərin əllərində 1,2,3,4 rəqəmləri olan sıra alınır. Sıra pozulduqda müəllim kömək edir.

5. “Domino” oyununun aparılması üçün müəllim eni 4 sm, uzunluğu 12 sm olan karton lövhələr hazırlayır və 6 düzbucaqlıya bölür. Müəllim alınmış hər “domino daşında” bir misal yazır.

2+5	3+1	2+3
9-6	6+0	10-3

Sonra müəllim eni 2 sm, uzunluğu 4 sm olan karton kartoçkalarda bu misallara uyğun cavabları yazır və zərflərə qoyur. Müəllim oyun zamanı dəvət olunmuş şagirdə zərflərdən birini verir. Şagird zərfdəki ədədə (cavaba) uyğun gələn misalın – “domino daşının” üstünü örtür. Bu qayda ilə bütün misalların üstünü düzgün cavablarla örtən şagird qalib sayılır. Oyunu komandalarla da aparmaq olar.

Birinci və ikinci onluğun öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan oyunların məzmunu ilə tanış olaq.

6. Bunlardan hansı düzgündür?

Oyun üçün material: iki rəngdə dovşan və ya başqa heyvan şəkli və rəqəmlər.

Oyunun məzmunu: Müəllim iki müxtəlif rəngdə dovşan şəklini yazı taxtasından asır. Ağ dovşanın yanından 8, boz dovşanın yanından isə 7 rəqəmi yazılmış kartoçkanı taxır. Bu dovşanların arasında isə üzərində yerkökü çəkilmiş 7 kartoçka qoyur. “Yerkökünü sayın və hansı dovşanın düzgün cavab verdiyini deyın”.

Rəqəmlər və şəkilləri dəyişdirərək oyunu bir neçə dəfə təkrar etdirmək olar.

7. Kim tez yazar?

Sınıf sıra üzrə 4 dəstəyə bölünür. Hər dəstə üçün müəllim misal nümunəsini lövhəyə yazır:

$$\begin{array}{cccc} 10+5 & 10+9 & 10+3 & 10+7 \end{array}$$

Hər dəstədən bir nəfər olmaqla, növbə ilə lövhəyə çağırır. Onların vəzifəsi həmin ədədlər əsasında mümkün olan başqa misalları tez yazmaq və növbəti yoldaşa ötürməkdir.

Hansı dəstə daha yez mümkün misalları yazsa o, qalib sayılır.

Dərs zamanı oyun şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdirir, onun dünyagörüşünü genişləndirir, diqqətin, yaddaşın və təxəyyülün inkişafına kömək edir.

NƏTİCƏ

Riyaziyyat dərslərində oyun texnologiyalarının və innovasiyaların tətbiqi təlimin müasir çağırışlarına cavab verən effektiv vasitədir. Ənənəvi oyunlar ilə rəqəmsal texnologiyaların sintezi dərsləri daha maraqlı və şagirdyönümlü edir. Müəllimlərin bu metodları məqsədəuyğun planlaşdırması

və fərqli tədris mühitlərinə uyğunlaşdırması riyazi təfəkkürün inkişafına mühüm töhfə verir. Nəticə etibarilə, riyaziyyat dərslərində oyun metodundan istifadənin sistemli təşkili şagirdlərin riyazi bilik və bacarıqlarını əyləncəli, motivasiyaedici mühitdə inkişaf etdirir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, oyun əsaslı təlim şagirdlərin həm intellektual, həm də sosial bacarıqlarını gücləndirir. **[Mustafayeva, F.F. (2023)]** Müəllimlər müasir rəqəmsal alətləri, ənənəvi oyunları və yaradıcı yanaşmanı birləşdirərək dərsləri daha təsirli edə bilirlər. Riyaziyyat dərslərində oyun metodundan düzgün istifadə tədrisin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, şagirdlərin fənnə marağını artırır, öyrənməni əyləncəli və məhsuldar edir. Müəllimlər üçün əsas məsələ oyunların məqsədəuyğun planlaşdırılması, dərsin strukturu ilə əlaqələndirilməsi və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Bu metodun ardıcıl tətbiqi riyazi təfəkkürün, məntiqi düşüncənin və yaradıcı yanaşmanın formalaşmasına böyük töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Əlizadə, F. (2019). Məktəbəqədər və ibtidai təhsildə oyunla öyrətmə metodikası. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyeva, S. (2018). Riyaziyyat fənninin tədrisində innovasiyalar və oyun metodları. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Hüseynova, N. (2022). Rəqəmsal texnologiyalar və oyun əsaslı təlim. Bakı: Elm və İnnovasiya.
4. Mustafayeva, F.F. (2023). Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). Bakı, 165 s.
5. Mustafayeva, F.F. (2023). Riyaziyyat təlimində qrafik təsvirlərdən istifadə (I-IV siniflər). Bakı, 162 s.
6. Məmmədov, M. (2019). İbtidai siniflərdə riyaziyyat tədrisində interaktiv metodların tətbiqi. Bakı: Təhsil.
7. Məmmədova, L. (2020). İbtidai sinif müəllimləri üçün metodik vəsait. Bakı: Müəllim.
8. Quliyev, İ. (2021). Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: Adiloğlu.

**THE IMPACT OF TECHNOLOGICAL PEDAGOGICAL CONTENT KNOWLEDGE ON
TEACHERS' SELF-EFFICACY: A META-ANALYTIC APPROACH**

**TEXNOLOJİ-PEDAQOJİ MƏZMUN BİLİKLƏRİNİN MÜƏLLİMLƏRİN
ÖZÜNÜSƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ: META-ANALİTİK YANAŞMA**

Gunel Mahammad Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Faculty Of Primary Education

The teacher of department of primary education pedagogy

<https://orcid.org/0000-0002-6248-9265>

Abstract

The purpose of this study is to investigate the relationship between technological pedagogical content knowledge (TPACK) competencies and teachers' self-efficacy. To achieve this, a meta-analysis was conducted based on the findings of existing studies. A total of 13 empirical studies examining the relationship between TPACK competencies and teachers' self-efficacy were included in the analysis. Additionally, publication type and participant type were considered as moderator variables. The studies included in the meta-analysis were found to be heterogeneous in nature. Before the analysis, publication bias was assessed using funnel plot, Duval and Tweedie's "trim and fill" method, Orwin's Safe N analysis, and Egger's regression test. The analyses were conducted based on the random effects model, and Cohen's d coefficient was used to calculate the effect sizes. The findings indicate a strong and positive relationship between TPACK competencies and teachers' self-efficacy. According to moderator analysis results, no statistically significant difference was found based on publication type.

Keywords: technological pedagogical content knowledge, teacher self-efficacy, competence, meta-analysis

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi texnoloji-pedaqoji məzmun bilik səriştələri ilə müəllimlərin özünüsəmərəliliyi arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Bu məqsədlə mövcud tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq meta-analiz aparılmışdır. Təhlillərdə texnoloji-pedaqoji məzmun bilik səriştələri ilə müəllimlərin özünüsəmərəliliyi arasındakı əlaqəni öyrənən 13 empirik araşdırma nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin, moderator dəyişənlər kimi nəşr növü və iştirakçı tipi nəzərə alınmışdır. Meta-analizə daxil edilən tədqiqatların heterogen xarakter daşdığı müəyyən edilmişdir. Təhlillərə başlamazdan əvvəl nəşr qərəzini qiymətləndirmək məqsədilə huni səpələnmə qrafiki, Duval və Tweedie-nin "kəsmə və doldurma" metodu, Orvinin Safe N analizi və Egger-in reqressiya testi tətbiq olunmuşdur. Analizlər təsadüfi təsir modeli əsasında aparılmış, təsir ölçülərinin hesablanmasında isə Cohen d əmsalından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, texnoloji-pedaqoji məzmun bilik

səriştələri ilə müəllimlərin özünüsəmərəliliyi arasında müsbət və yüksək səviyyəli əlaqə mövcuddur. Moderator analizinin nəticələrinə görə, nəşr növünə görə təsir səviyyələrində statistik cəhətdən əhəmiyyətli fərq aşkar edilməmişdir.

Açar sözlər: texnoloji-pedaqoji məzmun biliyi, müəllimin özünüsəmərəliliyi, kompetensiya, meta-analiz

Introduction

In today's world, the role of education in training qualified professionals is of growing importance. Countries' development strategies and global competitiveness require individuals who meet the demands of the modern era—a goal achievable only through education. Teachers play a crucial role in achieving both general and specific educational objectives. Teachers' competencies directly affect the quality of instruction and contribute to achieving desired learning outcomes. Therefore, the development of teachers' content and pedagogical knowledge has always been a priority in both pre-service and in-service teacher training programs. In recent years, it has been widely accepted that teacher competencies are not limited to content and pedagogical knowledge alone but must also include technological knowledge—an essential requirement of the digital age. One of the key conceptual frameworks in this regard is the Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) model. TPACK combines three fundamental knowledge domains—content, pedagogy, and technology—for the effective integration of technology into teaching. The model also includes intersections of these domains, resulting in seven components in total and serves as an explanatory theoretical framework for shaping future teacher competencies (Mishra & Koehler, 2006). Each core component in the TPACK model carries unique meaning, and their integration creates additional layers of meaning. Successful technology-enhanced teaching requires a creative and dynamic balance among these components (Angeli & Valanides, 2005). Studies have shown that TPACK is not merely the sum of content, pedagogy, and technology but a dynamic integration of these three aspects (Yeh, Chan & Hsu, 2021). Teachers' effective use of technology in instruction is closely linked to their TPACK competencies. According to Jang and Chen (2010), teachers' TPACK can be viewed as an indicator of their ability to use technology through pedagogical strategies. The TPACK model is a useful conceptual framework for identifying the knowledge teachers need to integrate technology into instruction and how to develop this knowledge (Schmidt et al., 2009). Teachers with strong TPACK possess not only individual content, pedagogical, and technological knowledge but also the overlapping knowledge emerging from their integration. In this context, the selection and implementation of appropriate technologies and teaching strategies in line with course content are based on teachers' use of TPACK. The concept of self-efficacy, defined by Bandura (1997) as “a person's belief in their ability to organize and execute the actions required to achieve a specific performance,” is a key factor influencing performance across many professions, including teaching. Teachers' perceptions of self-efficacy are considered crucial because they significantly affect professional behavior (Takahashi, 2011).

This study aims to explore the mutual relationship between two essential teacher competencies—TPACK and self-efficacy—and their impact on teaching practices. Publication type and participant

type were also included as moderator variables. Today, teacher competencies go beyond content and pedagogy and include the ability to effectively integrate technology into teaching. The rapid advancement of educational technologies makes the development of teachers' TPACK competencies imperative. Similarly, teachers' self-efficacy beliefs significantly influence their professional success and attitudes toward innovation. Although existing literature indicates a relationship between TPACK and self-efficacy, a systematic synthesis of the results has not been conducted. The purpose of this study is to combine current research through a meta-analytic approach to obtain more reliable and comprehensive findings on this relationship, thereby contributing both theoretically and practically to educational policies and teacher professional development programs.

Research Model

To examine the relationship between TPACK and teachers' self-efficacy, this study employed the meta-analysis method. Meta-analysis integrates and statistically analyzes the quantitative results of independent studies on a specific topic. Glass (1976) described meta-analysis as the "analysis of analyses," referring to the aggregation of findings from individual studies within a unified statistical framework. In this research, the goal was to combine results from existing studies on TPACK and self-efficacy and calculate an overall effect size. Furthermore, observed differences in the results were examined based on the moderator variables of publication type and participant type.

Data Collection

The initial literature search to identify studies for inclusion in the meta-analysis was conducted in December 2022, with additional searches in April and May 2023.

Keywords used:

In Azerbaijani: "texnoloji pedaqoji məzmun bilgisi," "TPAB," "TPİB," "müəllim öz effektivliyi," "müəllim səriştəsi," "yetkinlik," "öz-effektivlik"

In English: "technological pedagogical content knowledge" (TPACK), "teacher self-efficacy," "teacher competence," "competency," "self-efficacy"

Searches were conducted in the following databases: Google Scholar, TR Index, YÖK National Thesis Center, ERIC, Web of Science, and ProQuest. A total of 17 studies were identified—8 journal articles and 9 graduate theses. Studies were initially screened based on titles and abstracts for relevance.

Inclusion criteria:

1. Studies published between 2014–2022, including only journal articles and graduate theses.
2. Studies published in Turkish or English.
3. Studies focusing on the relationship between TPACK and teacher self-efficacy.
4. Studies containing the statistical data required for meta-analysis.
5. Participants included teachers or pre-service teachers.

Discussion and Conclusion

In this meta-analysis examining the relationship between TPACK and teacher self-efficacy, 13 studies were analyzed, and a combined effect size was calculated. The results revealed a positive and strong relationship between TPACK competencies and teacher self-efficacy. In other words, teachers with higher TPACK competencies tend to have higher self-efficacy. This is an expected outcome, considering that self-efficacy reflects teachers' confidence in planning and executing instruction. Teachers with high TPACK are well-versed in the three core knowledge areas necessary for teaching and their integration. Equipped with this knowledge, they are able to plan and implement instructional processes more effectively. Teachers who use technology extensively may also develop greater academic, professional, social, and intellectual self-confidence. It can be argued that teachers who adopt technology, integrate it into their teaching, and feel competent in using it are more likely to have a positive perception of their own teaching effectiveness and believe in their professional success. Conversely, high levels of teacher self-efficacy may contribute to the development of TPACK competencies.

In summary, the meta-analysis results demonstrate a strong and positive correlation between TPACK and teacher self-efficacy. Given the critical importance and mutual influence of these two competencies, both pre-service and in-service training programs for teachers should incorporate professional development activities in these areas. Training sessions, workshops, and practical exercises should be designed and conducted by experts in the field. Moreover, the development of these competencies should be monitored not only during training but also through ongoing evaluation and feedback mechanisms. Future studies should explore the relationship between TPACK and teacher self-efficacy across diverse sample groups using both quantitative and qualitative approaches. This will support the generalization of current findings and contribute to a broader scientific and practical framework.

References

- Angeli, C., & Valanides, N. (2005). Preservice elementary teachers as information and communication technology designers: an instructional systems design model based on an expanded view of pedagogical content knowledge. *Journal of Computer Assisted Learning*, 21(4), 292-302. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2005.00135.x>
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Jang, S. J. & Chen, K. C. (2010). From PCK to TPACK: Developing a transformative model for pre-service science teachers. *Journal of Science Education and Technology*, 19(6), 553- 564. <https://doi.org/10.1007/s10956-010-9222-y>
- Yeh, Y. F., Chan, K. K. H., & Hsu, Y. S. (2021). Toward a framework that connects individual TPACK and collective TPACK: A systematic review of TPACK studies investigating teacher collaborative discourse in the learning by design process. *Computers & Education*, 171, 104238. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104238>
- Schmidt, D. A., Baran, E., Thompson, A. D., Mishra, P., Koehler, M. J., & Shin, T. S. (2009). Technological pedagogical content knowledge (TPACK) the development and validation of an

assessment instrument for preservice teachers. Journal of research on Technology in Education, 42(2), 123-149. <https://doi.org/10.1080/15391523.2009.10782544>

Takahashi, S. (2011). Co-constructing efficacy: A “communities of practice” perspective on teachers’ efficacy beliefs. Teaching and Teacher Education, 27(4), 732-741. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2010.12.002>

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TEMPORAL METAFORALARIN SEMANTİK
VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

**SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF TEMPORAL METAPHORS
IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES**

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВРЕМЕННЫХ
МЕТАФОР В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Gülarə Quliyeva Mirhəmid qızı

“Xarici dillər” kafedrası, Bakı Mühəndislik Universiteti, Xırdalan şəhəri, Həsən Əliyev küç. 120,
AZ0101, Abşeron, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0003-5401-3413

XÜLASƏ

Zamanın insan təcrübəsindəki rolu və onun dil vasitəsilə ifadə olunması, dilçilik, kognitiv elmlər və mədəniyyət araşdırmaları sahəsində əhəmiyyətli tədqiqat mövzudur. Bu məqalədə Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforaların semantik və struktur xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Semantik baxımdan, hər iki dildə zamanın axıcılığı, ölçülməsi və dəyəri, həmçinin mülkiyyət obyekti kimi qavranılması metaforik ifadələr vasitəsilə kodlaşdırılır. Struktur səviyyədə isə fel birləşmələri, isim + fel konstruksiyaları və agent personifikasiyası zamanın metaforik təqdimatında əsas vasitələrdir. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilində zamanın metaforik təqdimatı daha çox həyatın keçiciliyi və emosional təcrübə kontekstində formalaşır, İngilis dilində isə zamanın idarə olunması, səmərəliliyi və iqtisadi dəyəri ön plandadır.

Kognitiv və mədəni aspektlər baxımından, temporal metaforalar insanın zamanla bağlı subyektiv təcrübəsini, mədəni-prioritetlərini və sosial baxışını əks etdirir. Onlar abstrakt konseptləri simvolik və məcazi səviyyədə qavranıla bilən hala gətirir, dilin interpretativ və funksional imkanlarını genişləndirir. Nəticədə, Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforaların tədqiqi yalnız dilin leksik və struktur xüsusiyyətlərini deyil, həm də insan düşüncəsinin zaman konsepsiyasını, kognitiv modellərini və mədəni kodlarını başa düşmək üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: temporal metaforalar, zaman anlayışı, kognitiv dilçilik, mədəni aspektlər, Azərbaycan dili, İngilis dili.

ABSTRACT

The role of time in human experience and its expression through language is an important research topic in the fields of linguistics, cognitive sciences and cultural studies. This article examines the semantic and structural features of temporal metaphors in Azerbaijani and English languages in a

comparative manner. From a semantic point of view, in both languages, the fluidity, measurement and value of time, as well as its perception as an object of property, are encoded through metaphorical expressions. At the structural level, verb combinations, noun + verb constructions and agent personification are the main tools in the metaphorical representation of time. The study shows that in Azerbaijani language, the metaphorical representation of time is formed more in the context of the transience of life and emotional experience, while in English, the management, efficiency and economic value of time are in the foreground.

From the point of view of cognitive and cultural aspects, temporal metaphors reflect a person's subjective experience of time, cultural priorities and social views. They make abstract concepts perceptible at a symbolic and figurative level, expanding the interpretative and functional capabilities of language. As a result, the study of temporal metaphors in Azerbaijani and English is of theoretical and practical importance for understanding not only the lexical and structural features of language, but also the concept of time, cognitive models and cultural codes of human thought.

Keywords: temporal metaphors, concept of time, cognitive linguistics, cultural aspects, Azerbaijani language, English language.

РЕЗЮМЕ

Роль времени в человеческом опыте и его выражение посредством языка является важной темой исследований в области лингвистики, когнитивных наук и культурологии. В данной статье рассматриваются семантические и структурные особенности временных метафор в азербайджанском и английском языках в сопоставительном аспекте. С семантической точки зрения, в обоих языках текучесть, измерение и ценность времени, а также его восприятие как объекта собственности, кодируются посредством метафорических выражений. На структурном уровне основными инструментами метафорического представления времени являются глагольные сочетания, конструкции «существительное + глагол» и олицетворение агента. Исследование показывает, что в азербайджанском языке метафорическое представление времени формируется в большей степени в контексте быстротечности жизни и эмоционального опыта, в то время как в английском языке на первый план выходят управление, эффективность и экономическая ценность времени. С точки зрения когнитивно-культурного аспекта, темпоральные метафоры отражают субъективное восприятие времени человеком, его культурные приоритеты и социальные воззрения. Они делают абстрактные понятия доступными для восприятия на символическом и образном уровне, расширяя интерпретативные и функциональные возможности языка. В связи с этим изучение темпоральных метафор в азербайджанском и английском языках имеет теоретическое и практическое значение для понимания не только лексических и структурных особенностей языка, но и концепта времени, когнитивных моделей и культурных кодов человеческого мышления.

Ключевые слова: темпоральные метафоры, концепт времени, когнитивная лингвистика, культурные аспекты, азербайджанский язык, английский язык.

GİRİŞ

Azərbaycan və İngilis dillərində zamanın metaforik təqdimatı müxtəlif semantik sahələrdə cəmlənir və bu sahələr dilin kognitiv strukturlarına, mədəni prioritetlərinə və sosial təcrübələrə bağlı olaraq formalaşır. Dilimizdə bu daha çox həyatın keçiciliyi və emosional təcrübə kontekstində formalaşır (Aliyeva, 2024; Aliyeva, 2025). Semantik sahələrə əsasən üç istiqamət daxil edilir: (1) zamanın axıcılığı və hərəkəti, (2) zamanın ölçülməsi və dəyəri, (3) zamanın mülkiyyət obyektini kimi qavranılması. Hər bir sahə, zamanın abstrakt kateqoriyasını metaforik vasitələrlə konkretləşdirir və dilin interpretativ funksiyasını gücləndirir.

Zamanın axıcılığı və hərəkəti metaforaları insanın zamanın keçiciliyini, dinamizmini və idarəolunmaz xarakterini qavramasında əsas rol oynayır. Azərbaycan dilində “zaman axır”, “illər keçir” ifadələri zamanın davamlı hərəkətini və insan həyatının hadisələr silsiləsində ardıcıl olaraq keçidini göstərir. Bu ifadələrdə zaman obyektiv bir axar kimi təqdim olunur və hadisələrin tərtibində mühüm rol oynayır. İngilis dilində isə “time flies”, “the years pass” kimi ifadələr oxşar semantik sahəni əhatə edir; burada “flies” felinin istifadəsi zamanın sürətini və qaçılmazlığını vurğulayır, insanın zaman qarşısında passivliyini ortaya qoyur. Nəzəri baxımdan, hər iki dildə zamanın axıcılığı metaforik konsepsiyası Lakoff və Johnsonun (1980) “Conceptual Metaphor Theory” nəzəriyyəsi çərçivəsində “time is a moving entity” kateqoriyasına uyğun gəlir (Konnova & Babenko, 2019). Bu metaforik model zamanın abstrakt təbiətini məcazi hərəkət vasitəsilə konkretləşdirir və insan təcrübəsində zamanın ölçülməz, davamlı və idarə olunmaz olduğunu göstərir.

Zamanın ölçülməsi və dəyəri metaforaları isə zamanın resurs, sərvət və qiymətli bir vahid kimi qavranılmasını əks etdirir. Azərbaycan dilində “vaxt itdi”, “gün qısaldı” kimi ifadələr zamanı həm keçmişin geri dönməzliyini, həm də subyektiv təcrübədəki itkini vurğulayır. İngilis dilində isə “time is money”, “wasted time” ifadələri zamanın iqtisadi dəyərini, idarə edilməli və qorunmalı bir resurs olduğunu göstərir. Burada fərqli dil və mədəni kontekstlərin təsiri nəzərə çarpır: Azərbaycan dili, xüsusən folklor və klassik poeziya nümunələrində zamanın axıcılığına və həyatın qısalığına diqqət çəkir; ingilis dili isə modern və kapitalist mədəniyyət təsiri altında zamanın ölçülməsi və effektiv istifadəsi konsepsiyasını ön plana çıxarır. Nəzəri baxımdan, bu metaforik təqdimatlar zamanın kognitiv strukturunu göstərir: insanlar zamanın həm obyektiv ölçülə bilən, həm də subyektiv qiymətləndirilən bir resurs kimi qavradığını fərqli dillər vasitəsilə təsvir edirlər (Lakoff, Johnson, 1980; Kövecses, 2010).

Zamanın mülkiyyət obyektini kimi qavranılması hər iki dildə zamanın subyektiv və şəxsi təcrübə çərçivəsində dərk edilməsini göstərir. Azərbaycan dilində “vaxtımı itirdim”, “zaman mənim deyil” ifadələri zamanın şəxsi mülkiyyət kimi dərk olunmasını və idarə olunmasını əks etdirir. İngilis dilində isə “I lost my time”, “time is not on my side” kimi ifadələr zamanın məhdud resurs və fərdi mülkiyyət kimi qiymətləndirildiyini göstərir. Burada nəzəri bir məqam önə çıxır: zamanın mülkiyyət metaforası insanların subyektiv təcrübəsini strukturlaşdırır və onların həyat fəaliyyətini planlaşdırmaq, prioritetləri müəyyən etmək və resurslarını idarə etmək anlayışlarını dil səviyyəsində kodlaşdırır. Bu konsept həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində dilin kognitiv, sosial və mədəni funksiyalarını əks etdirir.

Bundan əlavə, müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki dilin temporal metaforalarında anthropomorphization (insanlaşdırma) elementi geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində “zaman insanı sınaıyır”, İngilis dilində isə “time tests a person” ifadələri zamanı zaman agent rolunda təqdim olunur. Bu, zamanı yalnız hadisələrin ardıcılığını təşkil edən bir ölçü kimi deyil, həm də insan

fəaliyyətinə təsir edən və onu formalaşdıran bir qüvvə kimi qavramanın göstəricisidir. Semantik baxımdan bu antropomorfik təqdimatlar, Lakoff və Johnsonun “time is an agent/entity” modelinə uyğun gəlir və zamanın insan düşüncəsində həm obyektiv, həm də subyektiv ölçülərdə necə təmsil olunduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforaların semantik xüsusiyyətləri kognitiv, mədəni və sosial aspektləri birləşdirərək zamanın abstrakt kateqoriyasını dil səviyyəsində konkretləşdirir. Hər iki dil fərqli mədəni və sosial kontekstlərdən qaynaqlansa da, metaforik təqdimatların funksiyası oxşardır: zamanın axıcılığını, ölçülməsini və mülkiyyətini dərk etməyi təmin etmək, həmçinin insanın zamanla bağlı subyektiv və obyektiv təcrübəsini strukturlaşdırmaq.

Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforaların struktur xüsusiyyətləri həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Bu fərqliliklər dilin morfoloji, sintaktik və semantik sistemlərindən qaynaqlanır və hər iki dilin zamanın metaforik təqdimatında fərqli strategiyalar işlədiyini göstərir. Əsasən, hər iki dildə fel birləşmələri və isim + fel konstruksiyaları zamanın metaforik ifadəsini təmin edən ən mühüm vasitələrdir. Məsələn, Azərbaycan dilində “zaman keçdi”, “günlər ötüb” kimi ifadələrdə fel birləşmələri zamanı keçiciliyi və hadisələrin ardıcılığını kodlaşdırır. Burada felin keçmiş zaman forması hadisələrin tamamlanmışlığını və geriye dönməzliyini göstərir, “ötüb” feili isə zamanın axıcı, davamlı xarakterini vurğulayır. İngilis dilində isə “time has passed”, “days have gone by” ifadələri oxşar funksiyaları yerinə yetirir; “has passed” və “have gone” perfect formaları zamanın başa çatmış və artıq geriye dönməz olduğunu göstərir. Burada nəzəri baxımdan morfoloji aspektin semantik rolunu görmək mümkündür: hər iki dildə fel formaları zamanın keçiciliyini və metaforik mənasını konkretləşdirən əsas vasitə kimi çıxış edir (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010).

Morfoloji səviyyədə, Azərbaycan dilində fel zaman formaları – keçmiş, indiki və gələcək – zamanın metaforik qavrayışını kodlaşdıran struktur komponentlərdir. Məsələn, “Zaman hər şeyi göstərəcək” cümləsində gələcək zaman fel forması hadisələrin perspektivdə baş verəcəyini və zamanın insan təcrübəsini formalaşdıracağını ifadə edir. İngilis dilində isə zamanın müxtəlif aspektləri – perfect, progressive – və zaman formaları (past, present, future) zamanın metaforik ifadəsini daha da zənginləşdirir. “Time will reveal all things” ifadəsində “will reveal” gələcək zaman və modalitet birlikdə istifadə olunaraq zamanın agent rolunu vurğulayır (Aliyeva, 2025) Eyni zamanda, “time is passing” progressive forması zamanın davamlı axışını və insan fəaliyyətinə təsirini göstərir.

Sintaktik baxımdan, hər iki dildə zaman tez-tez agent kimi təqdim olunur. Azərbaycan dilində “zaman insanı sınayır”, “zaman hər şeyi göstərir” kimi ifadələrdə zaman şəxsiləşdirilir və hadisələrin gedişatını müəyyən edən bir qüvvə kimi təqdim olunur. Bu personifikasiya, dilin kognitiv funksiyası ilə sıx bağlıdır və insanların zamanla əlaqəli subyektiv təcrübəsini kodlaşdırır. İngilis dilində isə “time tests a person”, “time reveals everything” kimi ifadələr oxşar sintaktik modelə malikdir; burada da zaman agent rolunda çıxış edir və hadisələrin ardıcılığını, həmçinin insan təcrübəsinin strukturlaşdırılmasını təmin edir (Gibbs, 1994).

Nəzəri baxımdan, bu struktur xüsusiyyətlər Lakoff və Johnsonun Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi çərçivəsində şərh edilə bilər. Onların nəzəriyyəsinə görə, zamanın agent kimi təqdim olunması insanların abstrakt konseptləri (bu halda zamanı) daha konkret, insan fəaliyyətinə bənzər şəkildə qavramasına imkan yaradır. Azərbaycan və İngilis dillərində fel birləşmələri və isim + fel

konstruksiyaları vasitəsilə zamanın metaforik funksiyası həm kognitiv, həm də mədəni təcrübəni əks etdirir. Azərbaycan dili metaforik ifadələrdə daha çox həyatın keçiciliyi və psixoloji təsirini ön plana çıxarır, İngilis dili isə zamanın ölçülməsi, dəyəri və idarədilməsi aspektini vurğulayır (Chen, 2021).

Eyni zamanda, müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki dildə metaforik zamanın sintaktik quruluşları zamanın müxtəlif aspektlərini vizual və semantik olaraq konkretləşdirir. Azərbaycan dilində fel formaları və qrammatik kateqoriyalar zamanın keçmişdən gələcəyə axışını kodlaşdırır; İngilis dilində isə zamanın axıcılığı, davamlılığı və başa çatmışlığı perfect və progressive aspektlərlə təmsil olunur. Bu struktur fərqlilikləri həm dilin morfoloji və sintaktik sistemindən, həm də mədəni-konseptual fərqliliklərdən qaynaqlanır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforaların struktur xüsusiyyətləri göstərir ki, fel və sintaktik konstruksiyalar zamanın abstrakt kateqoriyasını konkret, qavranıla bilən bir təcrübə kimi təqdim etməyə xidmət edir. Bu, həm dilin kognitiv funksiyalarını, həm də insanın zamanla bağlı təcrübəsini dil vasitəsilə kodlaşdırmasını ortaya qoyur.

Zamanın metaforik təqdimatı yalnız dilin struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır; o, həm də mədəniyyətin, sosial-praktik kontekstin və düşüncə tərzinin dərin təzahürüdür. Sapir-Whorf hipotezasına görə, dil insanların dünyanı qavrayışını və təcrübə etmə formasını müəyyənləşdirir (Whorf, 1956). Bu baxımdan, Azərbaycan və İngilis dillərində zamanın metaforik ifadəsi yalnız qrammatik və leksik xüsusiyyətləri deyil, həm də mədəni dəyərləri, prioritetləri və kognitiv təcrübəni əks etdirir.

Azərbaycan mədəniyyətində zamanın keçiciliyi və dəyəri xüsusilə ön plandadır. Bu, həm poeziyada, həm də gündəlik nitqdə ifadə olunur. Məsələn, “vaxt qızıldan qiymətlidir”, “yaş keçdi, gənclik qayıtmır”, “günün birini də buraxmaq olmaz” ifadələri zamanı həm mənəvi, həm də psixoloji resurs kimi təqdim edir. Burada zaman insan həyatının ölçülməsi üçün metaforik vasitə kimi çıxış edir; hər bir anın dəyəri və geri dönməzliyi vurğulanır. Bu tip metaforik ifadələr həmçinin Azərbaycan dilinin axıcı və hadisə yönümlü təfəkkürünü göstərir. İnsan təcrübəsi kontekstində zamanın davamlı hərəkəti və onun idarədilməzliyi mədəniyyətin əsas kognitiv modelini təşkil edir.

İngilis mədəniyyətində isə zamanın idarə olunması, effektivliyi və səmərəli istifadəsi ön plandadır. “Time is money”, “make every minute count”, “don’t waste your time” kimi ifadələr zamanı iqtisadi və praktik dəyər kontekstində təqdim edir. Bu metaforalar zamanın resurs, səmayə və planlaşdırıla bilən obyekt kimi qəbul olunmasına əsaslanır. İngilis dilində temporal metaforalar zamanın ölçülməsi və idarə olunması bacarığını kognitiv konsept kimi möhkəmləndirir (Mangiaterra, Barattieri di San Pietro, & Bambini, 2024).

Kognitiv aspektdən yanaşdıqda, hər iki dildə zamanın metaforik ifadəsi insanın subyektiv zaman təcrübəsini əks etdirir. Azərbaycan dilində “illər sürətlə ötüb gedir”, “zamanın dalınca qaçmaq olmaz” kimi ifadələr zamanın keçiciliyini və insanın onunla mübarizə apara bilməməsini vurğulayır. Bu, həm kognitiv konseptualizasiya, həm də psixoloji realılıqla bağlıdır; insanlar zamanı təcrübə edərkən onun axıcılığı və məhdudiyyətini anlamağa çalışırlar. İngilis dilində isə “every second counts”, “invest your time wisely” ifadələri zamanı funksional və iqtisadi aspektdə qavramağa yönəldir, yəni zaman həm idarə olunan, həm də ölçülə bilən bir resurs kimi kodlaşdırılır.

Nəzəri baxımdan, bu fərqliliklər mədəni və kognitiv çərçivələrin məhsuludur. Azərbaycan dili zamanı daha çox həyatın, yaşın və emosional təcrübənin keçiciliyi kontekstində metaforikləşdirir, İngilis dili isə zamanı resurs, iqtisadi və idarəetmə aspektində təqdim edir (Valenzuela & Alcaraz Carrión, 2020). Bu yanaşma Lakoff və Johnsonun (1980) Conceptual Metaphor Theory nəzəriyyəsi ilə də uzlaşır; onların fikrincə, abstrakt kateqoriyalar – bu halda zaman – konkret təcrübələr, metaforik modellər vasitəsilə qavranılır.

Buna görə də, Azərbaycan və İngilis dillərində temporal metaforalar həm kognitiv, həm də mədəni təcrübənin dil vasitəsilə kodlaşdırılması rolunu oynayır. Onlar yalnız zamanın strukturunu göstərmir, həm də insanın mədəniyyət və təcrübə kontekstində zamanla münasibətini açıq şəkildə əks etdirir (Taghiyeva, 2015).

Azərbaycan dilində temporal metaforalar zamanın çoxşaxəli qavranışını kompleks və sistemli şəkildə əks etdirir. Onlar yalnız zamanın axıcılığı, dəyəri və mülkiyyət aspektlərini ifadə etmir, həm də bu aspektləri leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr ilə birgə təqdim edərək dilin çoxsəviyyəli mənə strukturunu ortaya qoyur. Metaforik strukturlar zamanı həm obyektiv hadisələrin ardıcılığını və zamanın qanuni axışını, həm də subyektiv təcrübə və mədəni prioritetləri əks etdirir. Məsələn, “illər sürətlə ötüb gedir” ifadəsi zamanın geri dönməzliyini və insan həyatının məhdudluğunu, “vaxt qızıldan qiymətlidir” ifadəsi isə zamanın dəyərini və onun idarə olunması zərurətini göstərir.

Leksik-semantik və struktur formalar vasitəsilə temporal metaforalar interpretativ, kognitiv və mədəni aspektlərin dil səviyyəsində təzahürünü təmin edir. Bu, zamanın insan düşüncəsində dərk olunmasını, onun həyat təcrübəsi ilə birləşdirilərək simvolik şəkildə kodlaşdırılmasını mümkün edir. Metaforik ifadələr həm kognitiv alqoritm rolunu oynayır, yəni zamanın abstrakt anlayışını konkret təcrübələr və məcazi anlayışlar vasitəsilə insan qavrayışına çevirir, həm də mədəni baxımdan dəyərləri və sosial prioritetləri əks etdirir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində temporal metaforaların öyrənilməsi yalnız leksik və sintaktik səviyyə ilə məhdudlaşmır. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, həm dilin kognitiv strukturlarını, həm də mədəni çərçivəsini ortaya qoyur. Temporal metaforalar dilin interpretativ və funksional imkanlarını genişləndirir, insanın zamanla bağlı təcrübəsini strukturlaşdırır və onu daha anlaşıqlı, simvolik və mənalı hala gətirir. Nəticədə, zaman anlayışının dil vasitəsilə kodlaşdırılması və metaforik təqdimatı, həm dilçilik, həm də mədəniyyət araşdırmaları üçün əhəmiyyətli bir nəzəri baza yaradır, insan düşüncəsinin abstrakt kateqoriyaları necə konkret təcrübələrlə birləşdirdiyini göstərir.

REFERENCES

1. Aliyeva, G.M. (2024). On the semantic phenomena of metaphor in ashug poetry. Collection of scientific papers “SCIENTIA”, Italy. file:///C:/Users/NM-305-6/Downloads/12.pdf
2. Aliyeva, G.M. (2025). Linguistic and Poetic Features of Metaphor in the Ashug Art. *Studia Orientalne*, 1(33), pp. 58-67, 10.15804/so2025104
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_so2025104

3. Chen, S. (2021). A Contrastive Study of Temporal-Spatial Metaphors in English, French, and Chinese. *Lecture Notes on Language and Literature*.
4. Gibbs, R.W. (1994). Figurative thought and figurative language. In M. A. Gernsbacher (Ed.), *Handbook of psycholinguistics* (pp. 411–446). Academic Press.
5. Konnova, M., & Babenko, O. (2019). Conceptual Metaphors of Time in English: An Axiological Approach.
6. Kövecses, Zoltán (2020). *Extended Conceptual Metaphor Theory*, Budapest
7. Kövecses, Zoltán (2010). A Brief Outline of “Standard” Conceptual Metaphor Theory and Some Outstanding Issues. Cambridge University Press & Assessment
8. Lakoff, George & Johnson, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3637992.html>
9. Lakoff, George & Johnson, Mark (1980). «The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System». *Cognitive Science* 4, 195-208.
10. Mangiaterra, V., Barattieri di San Pietro, C., & Bambini, V. (2024). Temporal word embeddings in the study of metaphor change over time and across genres: a proof-of-concept study on English. *CEUR Workshop Proceedings*.
11. Taghiyeva, U.H. (2015). Metaphor in Azerbaijani and Russian Media Discourse. *International Journal of English Linguistics*.
12. Valenzuela, J., & Alcaraz Carrión, D. (2020). Temporal Expressions in English and Spanish: Influence of Typology and Metaphorical Construal. *Frontiers in Psychology*.
13. Whorf, B.L. (1956). *Language Thought and Reality*. Cambridge MA: MIT Press.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İNSANIN MƏNŞƏYİNƏ AİD MÜASİR ANTROPLOJİ- TƏKAMÜL BİLİKLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Həsənova Amaliya Murad qızı

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID: 0000-0002-2196-3215

Xülasə.

İnsan mənşəyi haqqında müasir antropoloji və təkamül bilikləri Çarlz Darvinin təklif etdiyi təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanır və bu nəzəriyyə insanların meymunabənzər əcdadlardan təbii seleksiya, variasiya və irsiyyət vasitəsilə uzun bir inkişaf nəticəsində yaranmasını izah edir. Bu prosesin əsas mərhələlərinə protoantropolar (*Australopithecus*, *Homo habilis*), arxantropolar (*Homo erectus*), paleoantropolar (Neandertallar) və nəhayət, neoantropolar (*Homo sapiens*) daxildir. Biologiya dərslərində antropologiya, paleontologiya, genetik və arxeologiyanın məlumatlarından istifadə etməklə, təkamül nəzəriyyəsinin öyrənilməsi yolu ilə insanın mənşəyi haqqında müasir anlayış inkişaf etdirilə bilər. Bioloji amilləri (irsiyyət, yaşayış uğrunda mübarizə, təbii seçmə, eləcə də populyasiya dalğaları, genetik sürüşmə və təcid) nəzərə almaq və həm monosentrik fərziyyəni (bir yerdə insan mənşəyi), həm də polisentrik fərziyyəni (regional təkamül) müzakirə etmək vacibdir. İnsanlar yerüstü canlılar aləminin – biosferin bir hissəsidir. Onların heyvanlar aləminin digər üzvləri ilə sıx əlaqəlidir və bu əlaqə bütün sahələrdə adi gözlə aydın görünür.

Alimlər bəşəriyyətin mənşəyi ilə bağlı suallara qədim dövrlərdə müraciət etməyə başladılar. Məsələn, qədim yunan filosofu Anaksimandr Miletli (e.ə. 610-546) insanların heyvanlardan törədiyinə inanırdı. Bu ideya başqa filosoflar tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bütün canlılar arasında qohumluq əlaqəsi olduğunu iddia edən Aristotelin (e.ə. 384-322) sayəsində geniş populyarlıq qazandı.

Müasir elm bu fərziyələri insanlar və primatlar, xüsusilə şimpanzelər (genetik kod eyniliyi 98,8%-ə çatır) arasında genetik oxşarlığa görə təsdiqləyir. Alimlər bəşəriyyətin mənşəyi ilə bağlı sualları qədim dövrlərdə araşdırmağa başlayıblar. Məsələn, qədim yunan filosofu Miletli Anaksimander (e.ə. 610–546) insanların heyvanlardan törədiyinə inanırdı. Bu fikir digər filosoflar tərəfindən daha da inkişaf etdirilib. Bütün canlılar arasında qohumluq əlaqəsini iddia edən Aristotelin (e.ə. 384–322) sayəsində geniş populyarlıq qazanıb.

İnsanların və digər məməlilərin bədənləri ortaq bir struktur nümunəsinə malikdir. Bu, eyni əsas strukturların mövcudluğunda özünü göstərir: onurğa, dörd əza və əsas daxili orqanlar (beyin və onurğa beyni, böyrəklər, qaraciyər, ağciyərlər, mədə, bağırsaqlar və s.). Bu oxşarlıq ortaq bir əcdaddan təkamül yolu ilə törəməsi ilə izah olunur. Struktur nümunəsindəki bu ortaqlıq, xüsusən də inkişafın embrional mərhələsində özünü göstərir. Həyatın ilk həftələrində insan embrionu balıqlar da daxil olmaqla digər onurğalılardan demək olar ki, fərqlənmir. Onun qəlsəmə yarıqları var və onlar yalnız doqquzuncu həftəyə qədər yox olur, çənələrin, dilaltı sümüyü, qulaq kanalı, tiroid vəzi və digər toxuma və orqanların strukturlarına çevrilir. İnsanın təkamül inkişafı prosesi — antropogenez —

milyonlarla il davam etmişdir. Bu proses təxminən 10 milyon il əvvəl, Miosenin sonlarında, tarixdən əvvəlki hominid Nakalipitekusun meydana çıxması ilə başlamışdır. Alimlər bu qədim primatı şimpanzelərin, qorillaların və insanların ortaq əcdadı hesab edirlər. Müasir insanlar əcdadlarından çox fərqlidirlər: beyin ölçüsü təxminən dörd dəfə artıb, bədən tükləri yox olub, çənə və dişlər zəifləyib və ağac həyat tərzinə uyğunlaşma itirilib.

Açar sözlər: biologiya dərsləri, insanın genetik mənşəyi, antropologiya, təkamül, antropogenez, yaşayış uğrunda mübarizə, təbii seçmə.

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ АНТРОПОЛОГО- ЭВОЛЮЦИОННЫХ ЗНАНИЙ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЧЕЛОВЕКА НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Резюме. Современные антропологические и эволюционные знания о происхождении человека основаны на теории эволюции Чарльза Дарвина, которая объясняет возникновение человека от обезьяноподобных предков в результате длительного развития посредством естественного отбора, изменчивости и наследственности. Основные этапы этого процесса включают протоантропов (австралопитеки, *Homo habilis*), архантропов (*Homo erectus*), палеоантропов (неандертальцы) и, наконец, неоантропов (*Homo sapiens*). Используя данные антропологии, палеонтологии, генетики и археологии на уроках биологии, современное понимание происхождения человека может быть сформировано посредством изучения теории эволюции. Важно учитывать биологические факторы (наследственность, борьбу за существование, естественный отбор, а также популяционные волны, генетический дрейф и изоляцию) и рассматривать как моноцентрическую гипотезу (происхождение человека в одном месте), так и полицентрическую гипотезу (региональная эволюция). Человек является частью мира наземных организмов – биосферы. Они тесно связаны с другими представителями животного мира, и эта связь хорошо видна невооруженным глазом во всех областях.

Учёные начали изучать вопросы происхождения человека ещё в древности. Например, древнегреческий философ Анаксимандр Милетский (610–546 до н.э.) считал, что человек произошёл от животных. Эта идея получила дальнейшее развитие у других философов. Широкую известность она приобрела благодаря Аристотелю (384–322 до н.э.), утверждавшему, что все живые существа являются родственниками.

Современная наука подтверждает эти гипотезы благодаря генетическому сходству человека и приматов, особенно шимпанзе (идентичность генетического кода достигает 98,8%). Учёные начали изучать вопросы происхождения человека ещё в древности. Например, древнегреческий философ Анаксимандр Милетский (610–546 до н.э.) считал, что человек произошёл от животных. Эта идея получила дальнейшее развитие у других философов. Широкую известность он получил благодаря Аристотелю (384–322 гг. до н.э.), который утверждал родство всех живых существ.

Тела человека и других млекопитающих имеют общую структуру. Это проявляется в наличии одинаковых базовых структур: позвоночника, четырёх конечностей и основных

внутренних органов (головного и спинного мозга, почек, печени, лёгких, желудка, кишечника и т.д.). Это сходство объясняется их эволюционным происхождением от общего предка. Эта общность структуры особенно очевидна на эмбриональной стадии развития. В первые недели жизни человеческий эмбрион практически неотличим от эмбрионов других позвоночных, включая рыб. У него имеются жаберные щели, которые исчезают лишь к девятой неделе, превращаясь в структуры челюстей, подъязычной кости, слухового прохода, щитовидной железы и других тканей и органов. Процесс эволюционного развития человека — антропогенез — длился миллионы лет. Этот процесс начался около 10 миллионов лет назад, в позднем миоцене, с появлением доисторического гоминида накалипитека. Ученые считают этого древнего примата общим предком шимпанзе, горилл и человека. Современные люди сильно отличаются от своих предков: размер мозга увеличился примерно в четыре раза, волосы на теле исчезли, челюсти и зубы стали слабее, а приспособления к древесному образу жизни были утрачены

Ключевые слова: уроки биологии, генетическое происхождение человека, антропология, эволюция, антропогенез, борьба за существование, естественный отбор.

POSSIBILITIES FOR FORMING CONTEMPORARY ANTHROPOLOGICAL AND EVOLUTIONARY KNOWLEDGE ABOUT THE ORIGIN OF MAN IN BIOLOGY CLASSES

Abstract. Contemporary anthropological and evolutionary knowledge about human origins is based on Charles Darwin's theory of evolution, which explains the emergence of humans from ape-like ancestors as a result of long-term development through natural selection, variability, and heredity. The main stages of this process include protoanthropes (*Australopithecus*, *Homo habilis*), archaic humans (*Homo erectus*), paleoanthropes (Neanderthals), and finally, modern humans (*Homo sapiens*). Using data from anthropology, paleontology, genetics, and archaeology in biology classes, a modern understanding of human origins can be formed through the study of evolutionary theory. It is important to consider biological factors (heredity, struggle for existence, natural selection, as well as population waves, genetic drift, and isolation) and to consider both the monocentric hypothesis (the origin of humans in one place) and the polycentric hypothesis (regional evolution). Humans are part of the world of terrestrial organisms—the biosphere. They are closely related to other representatives of the animal world, and this connection is clearly visible to the naked eye in all areas.

Scientists began studying the origins of humans in ancient times. For example, the ancient Greek philosopher Anaximander of Miletus (610–546 BC) believed that humans descended from animals. This idea was further developed by other philosophers. It gained widespread popularity thanks to Aristotle (384–322 BC), who claimed that all living creatures are related.

Modern science confirms these hypotheses thanks to the genetic similarity between humans and primates, especially chimpanzees (the genetic code is 98.8% identical). Scientists began to study the origins of humans in ancient times. For example, the ancient Greek philosopher Anaximander of Miletus (610–546 BC) believed that humans descended from animals. This idea was further developed by other philosophers. It became widely known thanks to Aristotle (384–322 BC), who claimed that all living beings were related.

The bodies of humans and other mammals have a common structure. This is evident in the presence of identical basic structures: the spine, four limbs, and major internal organs (brain and spinal cord, kidneys, liver, lungs, stomach, intestines, etc.). This similarity is explained by their evolutionary origin from a common ancestor. This commonality of structure is especially evident at the embryonic stage of development. In the first weeks of life, the human embryo is virtually indistinguishable from the embryos of other vertebrates, including fish. It has gill slits, which disappear only by the ninth week, transforming into the structures of the jaws, hyoid bone, auditory canal, thyroid gland, and other tissues and organs. The process of human evolutionary development — anthropogenesis — lasted millions of years. This process began about 10 million years ago, in the late Miocene, with the appearance of the prehistoric hominid *Nakalipithecus*. Scientists consider this ancient primate to be the common ancestor of chimpanzees, gorillas, and humans. Modern humans are very different from their ancestors: their brain size has increased approximately fourfold, body hair has disappeared, jaws and teeth have become weaker, and adaptations to a tree-dwelling lifestyle have been lost.

Keywords: biology lessons, human genetic origins, anthropology, evolution, anthropogenesis, struggle for existence, natural selection.

GİRİŞ

Ümumilikdə biologiya kimi, antropologiya da müxtəlif bioloji fənlərdən ideya və metodların qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur ki, bu da müasir elmdə reduksionizmə müqavimətin ümumi tendensiyası ilə uyğun gəlir. Həqiqətən də, antropologiyanın spesifikliyi onda həm ənənəvi klassik antropologiyanın, həm də onun yeni sahələrinin problemlərinin əksəriyyətinin fənlərarası tədqiqatların hərtərəfli təməli vasitəsilə həll edilməsidir [1].

Müasir antropologiya insanları bioloji növ kimi qəbul edən elmdir: insanın mənşəyi və zaman və məkanda bioloji dəyişkənliyi. Eyni zamanda, insanlar biososial fenomen kimi də öyrənilir, çünki onların bioloji təbiətinin təzahürləri əsasən sosial mühit tərəfindən idarə olunur. *Homo sapiens*in mürəkkəb fənlərarası problemlərinə antropoloji yanaşmanın mahiyyəti insanların bioloji növ kimi yüksək səviyyədə populyasiyadaxili və populyasiyalararası dəyişkənliyindən (polimorfizmindən) irəli gələn çoxsaylı “normalar” anlayışında ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi barədə 1924-cü ildə Aleksandr Oparin nəzəriyyəsi irəli sürülmüş, nəzəriyyə “Oparin təcrübələri” adı altında dünyaya yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə xarici mühitdən təcrid olunmuş yüksək molekullu birləşmələr konsentrasiya artıq olduqda koaservat damllarına parçalanır. Bu damllar xarici mühitlə reaksiyaya girir. Nəzəriyyəyə görə həyatın əmələ gəlməsi 3 mərhələdə getmişdir. Bu nəzəriyyə insanın necə əmələ gəlməsini izah edə bilmir və dünyada bu sahədə aparılan tədqiqatlara daxil edilmir [2].

Primat paleontologiyası və paleoantropologiyası, geologiya, geotektonika və stratiqrafiya, paleoekologiya, tarixdən əvvəlki arxeologiya və etnologiya, biokimya, molekulyar biologiya, genetika və təkamül nəzəriyyəsi kimi elm sahələrinin tədqiqatları davam edir, bu məsələnin izahını və təsdiqini tapmaq yolunda mühüm işlər görülür. Təkamül antropologiyasının əsas problemi antropogenezdir. 19-cu əsrdə ümumi təkamül nəzəriyyəsi antropogenez nəzəriyyəsinin inkişafında fundamental rol oynamışdır. Onun ən böyük nailiyyətləri arasında insan mənşəyi haqqında simian (latınca “simia” -

meymun) hipotezi var idi ki, bu da C. Darvin və F. Engelsin insanın inkişafı prosesində əməyin aparıcı rolu konsepsiyası tərəfindən ətraflı şəkildə müzakirə və inkişaf etdirilmişdir [3].

MATERIAL VƏ METODLAR

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsinin öyrənilməsində 3 mərhələ ayırd edilir:

1. həyatın əmələ gəlməsi
2. canlıların formalaşması və təkamülü
3. insanın əmələ gəlməsi

Antropogenezin hazırkı mərhələsi, xüsusən də onun ilkin dövrü ilə bağlı faktiki məlumatların həcmnin kəskin artması ilə xarakterizə olunur; Afro-Avrasiyanın ən vacib hominoid yerlərinin hərtərəfli sahə tədqiqatlarının geniş yayılması; filogenetik rekonstruksiya obyektiv kəmiyyət tarixləmə metodlarının və biomolekulyar yanaşmaların tətbiqi; mürəkkəb, qeyri-xətti təkamül yolunun və təbii populyasiyaların olduqca yüksək dəyişkənliyinin yaradılması; və daha mütərəqqi taksonomik düşüncəyə keçid üçün ilkin şərtlərin hazırlanması. İnsan təkamülü və onun əcdadları haqqında hazırda mövcud olan geniş məlumat bazasına baxmayaraq, bir çox müvafiq aspektlər əlavə tədqiqat tələb edir və bəzi vacib suallar hələ də həllini gözləyir [4].

Biologiya dərslərində bu mövzunun tədrisi zamanı müxtəlif video materiallardan və müasir tədris prosesində tətbiq edilə virtual laboratoriyalardan istifadə olunmalıdır.

Həyatın əmələ gəlməsi barədə çoxsaylı mülahizələr, hipotezlər mövcuddur. Bu məsələni tədqiq etməyə başlamazdan əvvəl “həyat nədir” sualına cavab vermək lazımdır. Həyat bioloji mənada canlı orqanizmin yaranıb yaşaması və fəaliyyət göstərməsi prosesidir. Bəs insan necə əmələ gəlmişdir? Adəmin qabırqasından, torpaqdan və s. mülahizələr olsa da, bu gün alimlər canlıların cansız materiyadan əmələ gəlməsini isbat edirlər. İlkin olaraq bakteriyaların çoxhüceyrəli orqanizmə çevrilməsi iddia olunur. İnsanın trillion hüceyrədən təşkil olunduğu da alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bir hüceyrəli bakteriyanın zəncirvari çoxalması, DNT və RNT-nin O, C, N, P molekullarının əmələ gəldiyi laboratoriya tədqiqatlarında öz təsdiqini tapmışdır. Həyatın əsasının bu molekullardan təşkil olunduğu artıq məlumdur. Biologiya elmləri sahəsində misilsiz xidmətləri olan Aristotel (b.e.ə. 384-322 il) həyatın spontan yolla əmələ gəldiyini qeyd etmişdir. Bu hipotezə əsasən müəyyən hissəciklər “aktiv başlanğıc” malik olduqları üçün əlverişli şəraitdə bu hissəciklərdən canlı orqanizm əmələ gəlir. Dövrünə görə Aristotel haqlı idi. Onun müşahidələrinə əsasən mayalanmış yumurtada “aktiv başlanğıc” mövcuddur. Aristotel bu başlanğıcın əlverişli mühit amillərində də olduğunu güman etmiş, günəş şüalarının təsiri nəticəsində milçəyin iylənmiş ətdən, qurdların torpaqdan, qurbağanın bataqlıqdan əmələ gəldiyini qeyd etmişdir. Bununla belə, Aristotel özünün “Heyvanların tarixi” və “Heyvanların əmələ gəlməsi” adlı əsərində insan ruşeyminin, məməlilərin, quşların, sürünənlərin, balıqların və bir çox onurğasızların inkişafını izləmişdir. Aristotel toyuğun ruşeyminin inkişafını öyrənmiş, orqanların formalaşması (orqanogenez) prosesini tədqiq etmişdir. Aristotelin bi mülahizələrini 1668-ci ildə Fərncəsko Redi təkzib etmiş, iylənmiş ətdə milçəyin sürfələrinin inkişaf etdiyini sübut etmişdir. Lui-Pasterin təcrübəsi də bu məsələnin tədqiqində öz yerini tutmuşdur. S şəkilli kolbada infeksiya xəstəliklərin yoluxması yollarını tədqiq edərkən Psater Lui-Paster canlıların oksigenli mühidə inkişaf etdiyini, öz-özünə törənmədiyini isbat etmişdir [5].

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlər arasında ən mübahisəli məsələ insanın əmələ gəlməsi yollarıdır. Yerdə insanın əmələ gəlməsi barədə çoxsaylı hipotezlər, o cümlədən dünyanın bütün dini kitablarında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. “Yer planetində” deyirik, çünki, artıq elm o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, digər planetlərdə və ya qalaktikalarda insanın olmadığını demək birmənalı olaraq, mümkün deyil. Bu hipotezlər və ya versiyalar elmi, alternativ və apokaliptik xarakter daşıyır. Bu sahədə elm, mifologiya, sosiologiya bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürür. Elm insanın varlığının, ruhunun mücərrəd olduğunu inkar etmir, insanın materiya kimi təbiətini izah edə bilsə də, orqan və sistemlərin niyə məhz bu cür, başqa formada fəaliyyət göstərə bilmədiyini izah edə bilmir. İnsan biososial varlıqdır, onun intellekti və instinkti vardır. Faunanın bir çox nümayəndələri də, instinktlə, belə demək mümkündürsə, zooşüura malikdir. İnkişafın biologiyası bir elmi kimi, sosial biologiya elmi ilə birlikdə insanın ruhunun mahiyyətini izah etməyə çalışır, bu elmlər insanın ruhunun varlığını təsdiq edir, lakin, onun mahiyyətini izah edə bilmir. Hər bir insan növünün allah tərəfindən fərdi yaradılması prosesini də izah etmək bir qədər mübahisəli xarakter almışdır. Bu məsələlər o qədər dərin və anlaşılması çətindir ki, müasir filosoflar “allah insanı niyə yaradır, insanın dünyada missiyası nədir?” sualına cavab tapa bilmirlər. Bizim Ə.Vahidin bir qəzəlində deyildiyi kimi “görəsən dünyaya nəş gəlir insan”. Əgər insan yer üzünün əşrafıdırsa, bu qədər müharibələr insanları niyə məhv edir?

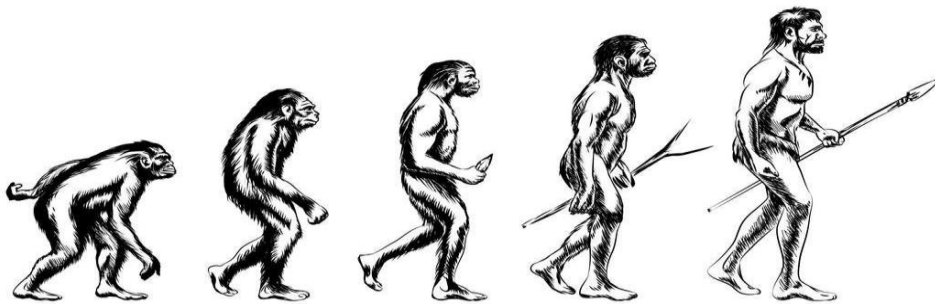
İnsanlar Yer kürəsində təkamül inkişafının ən yüksək mərhələsini, fərqli xüsusiyyəti şüur olan, sosial və əmək fəaliyyəti ilə formalaşan bir sosial varlığı təmsil edirlər. Eyni zamanda, zooloji bir növ olaraq, *H. sapiens* filogenetik sistemdə heç bir təcrid olunmuş mövqe tutmur. Onun bioloji təşkilatının bir çox xarakterik xüsusiyyətləri, sanki bütövlükdə primatlar sırasına xas olan təkamül meyllərinin kulminasiyasını təmsil edir. Bunlara, ilk növbədə, yüksək inkişaf etmiş beyin və zəka daxildir. Struktur ensefaliyaya və ya serebralizasiya (yunanca “encephalon” və ya latınca “cerebrum” beyin sözündən), yəni beyin kütləsinin bədən kütləsinə nisbətən artması, bir çox ali onurğalılar qrupunun tipik xüsusiyyətidir. Proqressiv serebralizasiya xüsusiyyətləri, xüsusilə neokorteksin təkamül transformasiyalarının ən aydın şəkildə göründüyü primatlar arasında özünü göstərir. Aşağı parietal, frontal və gigəh paylarında filogenetik cəhətdən yeni neokortikal ərazilərin nisbətində artım müşahidə olunur. Primatlar həmçinin hominizasiya üçün ilkin şərtlərdən biri olan həcm-məkan-optik qavrayış və xassələrin qavrayışının sintezi və obyektlərin fəza əlaqələri kimi yeni integrativ keyfiyyətlər inkişaf etdirdilər [6].

Mövcud olan heç bir hipotez və nəzəriyyə, o cümlədən dini fərziyyələr insan varlığının yaranması və missiyasını izah etmir. Bu artıq təsdiq olunmuşdur. Hətta yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi tarixini də texnologiyaların bu səviyyədə inkişaf etməsinə baxmayaraq, dəqiq göstərən yoxdur. Akademik B.Sokolov bu tarixin 4, 1 mlr. Deyil, 4 mlr.250 mln.il olduğunu qeyd edir. Bu rəqəm dünya səviyyəsində təkamül təliminə bir zərbə kimi qəbul edilmiş, həyatın molekulyar-genetik yolla deyil, ani olaraq, planetlərdən sonra yarandığını göstərir. Bu tarix okeanların yaranması tarixi ilə üst-üstə düşür. Bizim planetin ilk sakinlərinin çox kiçik 0,7-0,2 mkm malik hissəciklər olduğu qeyd olunur. Yenə NASA-da saxlanılan “Dünya sirlər ensiklopediyası” kitabında insanın yaradılışı, dünyaya niyə gəlməsi bu sirlərə aid edilir və son yüzilliklərdə açılmayacağı göstərilir [7].

Son illərdə insanın mənşəyi yenidən Darvin təlimi ilə izah olunmağa başlamışdır. Lakin, Darvinin təlimi sovet senzurası tərəfindən ateist təlim kimi formalaşdırıldığından, onun tədqiqatlarının

nəticələri gizlədildiyi və təhrif edildiyindən bu nəzəriyyələri yenidən işləmək lazım gəlir. Darvinizm Darwinin özü tərəfindən deyil, XIX əsrin sonlarında ingilis tədqiqatçı alimi A.Uolles tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Bu təlimə görə yer üzərində mövcud flora və fauna daim dəyişkənliyə məruz qalır və dəyişilir. Bu proseslər təbii seçmə nəticəsində baş verir, süni seçmə insanlara tərəfindən tətbiq edildiyi üçün istiqaməti mübahisəlidir. Mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti təbii seçmənin əsas elementi olduğu üçün hibrid növlər cins statusu daşımır [8].

Təkamül təliminə görə insan primatkimilərin dəyişkənliyə məruz qalmış növüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, 50-60 il bundan əvvəlki dövrə nisbətən arxeoloji, paleontoloji və gehetik nöqtəyi-nəzərdən daha çox qəbul olunur. Düzdür, bu versiya 100% düz hesab olunmur, bu mümkün də deyil. Amma, insanların Adəm və Həvvadan əmələ gəlməsi mifindənsə, bu versiya elmi qəbul olunur. Həyatın heyvani başlanğıcı olduğu daha təbii və ağlabatan hesab olunur. Qədim Yunanıstanda, o cümlədən Aristotel də insanın heyvan mənşəli olduğunu qeyd etmişlər. İnsanın mühitə uyğunlaşma və mühiti dəyişmə xüsusiyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsi onun qidatapma, daha əlverişli coğrafi ərazilərə yayılma səviyyəsinin təkamül təliminə uyğun olduğunu sübut edir. Bu xüsusiyyətlər qədim insanda (avstralopitek) müasir səviyyədə olduğu kimi olmamışdır. Bu qədim insanın bədən ölçülərinin böyüklüyü, bədən dikdurma xüsusiyyətində özünü göstərir (şəkil 1).

Şəkil 1. Təkamül təliminə görə insanın antropogenetik inkişaf yolu

Qeyd etmək lazımdır ki, insan növünün təkamüll xüsusiyyəti tənqiddə məruz qalsa da, təbii seçmə prosesinin nə qədər elmi əsasə malik olduğu bir o qədər sübut olunur. İnsanın ilahi başlanğıca malik olması genetik isbat olunur. Bununla belə, NASA-nın tədqiqatlarına görə I və II Dünya müharibələrində döyüşən əsgərlərin boy ölçüləri 1,70-1,9 arasında olduğu halda müasir əsgərlərin boy ölçülərinin, o cümlədən, digər insanların boy ölçülərinin getdikcə kiçilməsi təbii seçməyə insan faktorunun təsiri və digər ekoloji və mühit amilərinin təsiri nəticəsində və ya allah tərəfindən aparıldığını şübhə doğurur [10].

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi təfəkkür tarixində insanı ən çox maraqlandıran, daimi tədqiqat mövzusu olan hadisədir. Bəs bizim təkamülümüz davam edirmi? Əlbəttə, Təl-Əviv Universitetində Yeva Yablonskinin başçılığı ilə aparılan tədqiqatlar canlıların bütün formalarının təkamülünün son dövrlərdə daha intensiv davam etdiyini, zamanın sürətlə keçdiyini, canlılara stress və

toksikoloji təsirlərin ciddi təsir etdiyini sübut etmişdir. Son illərdə mutasiyalar o qədər sürətli və çox istiqamətli yollarla baş verir ki, izləmək çətinlik törədir.

Darvinin fundamental nəticəsi — insanların qədim meymunlardan törəməsi — və təbii seleksiya prinsipinin insan əcdadlarının təkamülünün erkən mərhələlərinə qədər genişləndirilməsi müasir antropogenez nəzəriyyəsi üçün uzunmüddətli əhəmiyyət kəsb edir. Darvin təbii seleksiya ilə yanaşı, müəyyən insan xüsusiyyətlərinin, o cümlədən cinsi seleksiyanın və artan fiziki fəaliyyətin əldə edilməsi üçün digər yolların mümkünlüyünü də nəzərə almışdır. İnsan əcdadlarının dördəyaqlılıqdan ikiayaqlılığa keçidi zamanı təbii seleksiya "yəqin ki, bədənə müxtəlif hissələrinin istifadəsi və ya istifadə edilməməsi kimi irsi hərəkət böyük kömək etmişdir" (C. Darvin) [11].

Əgər dəyişikliklərə səbəb olan müəyyən hərəkətlər, məsələn, əzələ-skelet sistemində faydalıdırsa, bu xüsusiyyətlərə malik fərdlər başqalarına nisbətən üstünlüyə malik olacaq və daha çox sayda sağ qalacaqlar.

Bu prinsip həmçinin beynin təkamülünə də aiddir ki, bu da nitqin daimi istifadəsi ilə stimullaşdırıla bilərdi. Beləliklə, 19-cu əsrdə primat paleontologiyası ilk addımlarını atırdı, buna görə də insan genealogi əlaqələrinin heyvanlar aləmi ilə əlaqəsini sübut etmək üçün alimlər əsasən müqayisəli anatomiya və müqayisəli embriologiya sahəsində tədqiqatlar aparırdılar. 20-ci əsrin birinci yarısında, antropoloqların (morfoloqların) artıq xeyli sayda fosil tapıntısı olduğu zaman, onlar hominid qalıqlarını öyrənərək insan təkamülü problemlərini həll etməyə çalışdılar. 20-ci əsrin ikinci yarısında antropoloqlar və paleontoloqlar hominid ekologiyasını öyrənməyə başladılar. Genetiklər fosil sümüklərindən qədim DNT-ni öyrənməyə başladılar; bu, onlara təkamül nəsilələrinin ayrılma vaxtını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verdi. Nəticədə, antropogenezin stadial konsepsiyası sual altına alındı. 21-ci əsrin əvvəllərində edilən yeni kəşflər bizi insan təkamülü haqqında əvvəlki fikirləri sadələşdirilmiş kimi qiymətləndirməyə və onu daha mürəkkəb bir proses kimi qəbul etməyə məcbur edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Нәсәнова А., Рүстәмлі Р. Мүасир тәбиәтшүнаслиғın социал синергетик консепсијаларı, ADPU нәшр. Бақı, 2021, s.136-193.
- 2.Леви н М. Г. Этническая антропология Японии. М., 1971. Л и Ч. Введение в популяционную генетику. М., 1978.
- 3.Мазе р К., Джинк с Дж. Биометрическая генетика. М., 1985.
- 4.М а ж у г а П. М., Хрисанфов а Е. Н. Проблемы биологии человека. Киев, 1980. М а й р Э. Зоологический вид и эволюция. М., 1968.
- 5.Методика морфофизиологических исследований в антропологии. М., 1981.
- 6.Меттле р Л., Грег г Т. Генетика популяций и эволюция. М., 1972.
- 7.Миклашевска я Н. Н. Рост головы и лица у детей и подростков // Рост и развитие ребенка. М., 1973. Морфология человека. М., 1991.

- 8.Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. 3-е изд. М., 1979. Рынков Ю. Г. Антропология и генетика изолированных популяций. М., 1985.
- 9.Георгиевский А.Б. Чарльз Дарвин — основоположник эволюционной антропологии // Историко-биологические исследования. 2009. Т. 1. № 1. С. 137–150.
- 10.Овчинников И.В., Романова Г.П., Харитонов В.М., Гудвин В. Значение молекулярно-генетического исследования мезмайского неандертальца для палеоантропологии и генетики // Вестник МГУ. Серия XXIII. Антропология. 2009. № 1. С. 66–72.
- 11.Полёный Д.Г. История и специфика английской естественной теологии // Наука и техника: Вопросы истории и теории. Вып. 34 (Материалы XXXIX международной годичной конференции СПб отделения Национального комитета по истории и философии науки и техники РАН). СПб.: СПбФ ИИЕТ РАН, 2018. С. 94–95.

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLOGİYA. MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ BƏRPA PERSPEKTİVLƏRİ

Hüseynov Şahin Şahnəsib oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim

Xülasə

Azad olunmuş ərazilərdə ekoloji vəziyyət uzun illər ərzində davam edən münaqişələr və məskunlaşmanın olmaması səbəbindən ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məqalədə bu ərazilərdə torpaq, su, meşə və bioloji müxtəlifliklə bağlı mövcud vəziyyət təhlil edilir. Həmçinin, ərazilərin bərpası və davamlı inkişafı üçün təklif olunan strategiyalar, dövlət və beynəlxalq təşkilatların rolu qiymətləndirilir. Məqalə ekoloji problemlərin həlli üçün effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Ekologiya, azad olunmuş ərazilər, bərpa, davamlı inkişaf, ətraf mühit

Abstract

The ecological condition of the liberated territories has been significantly affected due to prolonged conflicts and lack of settlement. This paper analyzes the current state of soil, water, forest, and biodiversity in these areas. Additionally, strategies for restoration and sustainable development, as well as the role of the state and international organizations, are evaluated. The study emphasizes the importance of implementing effective measures to address ecological challenges.

Keywords: Ecology, liberated territories, restoration, sustainable development, environment

Giriş.

Azad olunmuş ərazilərin ekologiyası Azərbaycan üçün strateji, iqtisadi və sosial baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını əhatə edən bu ərazilər ölkənin təbii ehtiyat potensialının, su və torpaq resurslarının, həmçinin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasında əsas rol oynayır. Lakin uzun illər ərzində davam edən hərbi işğal və məskunlaşmanın olmaması bu bölgələrdə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. İşğal dövründə meşə sahələrinin məhv edilməsi, torpaq eroziyası, çay və göllərin çirklənməsi, nadir bitki və heyvan növlərinin məhv olması kimi ciddi ekoloji fəsadlar baş vermişdir (Əliyev, 2021).

Eyni zamanda, həmin ərazilərdə sənaye və kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin uzun müddət dayandırılması nəticəsində torpaq strukturu dəyişmiş, bəzi bölgələrdə səhrələşmə prosesi müşahidə edilmişdir. Mədənlərin nizamsız istismarı, meşələrin qırılması və yanması, həmçinin məişət tullantılarının nəzarətsiz şəkildə yığılması ekosistemin bərpasını çətinləşdirmişdir. Bu ekoloji zərərlər yalnız region miqyasında deyil, bütövlükdə Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizliyinə təsir göstərmişdir (Qasımov, 2022).

Hazırda dövlət tərəfindən həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində azad olunmuş ərazilərdə ekoloji bərpa və dayanıqlı inkişaf istiqamətində kompleks tədbirlər görülür. Bu tədbirlərə meşə örtüyünün bərpası, torpaq münbitliyinin artırılması, su ehtiyatlarının təmizlənməsi, ekoturizmin inkişafı və alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi daxildir (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2023).

Bu məqalənin məqsədi azad olunmuş ərazilərdə mövcud ekoloji vəziyyəti təhlil etmək, əsas problemləri elmi baxımdan müəyyənləşdirmək və bərpa perspektivlərini ekoloji, iqtisadi və sosial kontekstdə araşdırmaqdır. Eyni zamanda, ekoloji tarazlığın bərpası üçün beynəlxalq təcrübədən və innovativ texnologiyalardan istifadə imkanları da dəyərləndiriləcək.

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN EKOLOGİYASI VƏ ƏTRAF MÜHİT VƏZİYYƏTİ

Azad olunmuş ərazilərin ekologiyası və ətraf mühit vəziyyəti müasir dövrdə Azərbaycan üçün prioritet tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu ərazilərdə uzun müddət insan fəaliyyətinin olmaması nəticəsində təbiət müəyyən dərəcədə öz-özünə bərpa prosesinə başlamışdır. Meşə və otlaq sahələrində bitki örtüyü tədricən canlanmış, bəzi heyvan növlərinin təbii mühitə qayıtması müşahidə olunmuşdur. Lakin bu bərpa prosesi lokal xarakter daşıyır və ekosistemin bütövlükdə bərpası üçün daha sistemli yanaşma tələb olunur (Hüseynova, 2020).

Münaqişə illəri ərzində aparılan hərbi əməliyyatlar, partlayışlar, atəş və yanğın hadisələri torpaq örtüyünə ciddi ziyan vurmuşdur. Torpağın kimyəvi tərkibində ağır metallara və partlayıcı maddələrin qalıqlarına rast gəlinmiş, bu isə kənd təsərrüfatı və bitki örtüyünün bərpası üçün çətinliklər yaratmışdır. Torpaq eroziyası, səhrələşmə və münbit qatın itirilməsi ekoloji bərpa prosesini ləngidən əsas amillərdəndir (Əliyev, 2021).

Su ehtiyatlarının vəziyyəti də ciddi diqqət tələb edir. Münaqişə dövründə çaylar və göllər sənaye tullantıları, yanacaq sızmaları və bioloji çirklənmə nəticəsində zərər görmüşdür. Xüsusilə, Tərtər, Xəlfəli və Bazarçay hövzələrində aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzi yerlərdə suyun keyfiyyət göstəriciləri sanitariya norma və standartlardan aşağıdır (Məmmədov, 2019). Yeraltı suların səviyyəsində də dəyişikliklər qeydə alınmış, bəzi ərazilərdə mineral balans pozulmuşdur.

Bununla yanaşı, meşə ekosistemləri də uzun illər boyu nəzarətsiz qalmış və qeyri-qanuni qırıntılara məruz qalmışdır. Xüsusilə Kəlbəcər və Laçın rayonlarının meşə fonduna daxil olan ərazilərdə ağacların məhv edilməsi, nadir bitki növlərinin azalması və torpaq örtüyünün zəifləməsi ekoloji fəsadların miqyasını artırmışdır. Nəticədə biomüxtəliflik zənginliyi azalmış, bəzi endemik növlər yaşayış mühitini itirmişdir (Qasimov, 2022).

Hazırda həmin ərazilərdə aparılan ilkin monitorinqlər göstərir ki, təbii resursların bərpası üçün kompleks ekoloji proqramların icrası vacibdir. Bu məqsədlə torpaq və su resurslarının təmizlənməsi, bioreabilitasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, meşə fondunun bərpası və çirklənmiş ərazilərdə rekultivasiya tədbirlərinin görülməsi prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2023).

EKOLOJİ PROBLEMLƏR: TORPAQ, SU, MEŞƏ VƏ BIOLOJİ MÜXTƏLİFLİK İTKİLƏRİ

Azad olunmuş ərazilərdə müşahidə olunan əsas ekoloji problemlər torpaq eroziyası, su ehtiyatlarının çirklənməsi, meşə sahələrinin azalması və bioloji müxtəlifliyin zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Uzun illər davam edən münaqişə və işğal nəticəsində bu ərazilərin təbii ekosistemi ciddi zərər görmüş, torpaq və su balansı pozulmuşdur.

Əvvəlcə torpaq ehtiyatlarına baxdıqda, müharibə dövründə atəş, partlayış və ağır texnikanın istifadəsi nəticəsində torpağın üst münbit qatı dağıdılmış, kimyəvi və fiziki tərkibi dəyişmişdir. Torpaqda kadmium, qurğuşun, mis və sink kimi ağır metallara, eləcə də partlayıcı maddələrin qalıqlarına rast gəlinmişdir ki, bu da kənd təsərrüfatının bərpasını çətinləşdirir (Rzayeva, 2022). Torpaq eroziyası və səhralaşma prosesi, xüsusilə Cəbrayıl, Füzuli və Qubadlı rayonlarında geniş miqyasda müşahidə olunur.

Su ehtiyatlarının vəziyyəti də ekoloji təhlükəsizliyin əsas problemlərindən biridir. Münaqişə illərində çay və göllərin bir hissəsi sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənmiş, bəzi hallarda su mənbələri məqsədli şəkildə məhv edilmişdir. Su hövzələrində toksik maddələrin toplanması, xüsusilə ağır metallarla və neft mənşəli birləşmələrlə çirklənmə halları ekosistemlərin bioloji dövrünə mənfi təsir göstərmişdir (Məmmədov, 2019).

Meşə ekosistemləri isə qeyri-qanuni qırıntılar, yanğınlar və nəzarətsiz heyvandarlıq nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə zərər görmüşdür. Kəlbəcər, Laçın və Zəngilan rayonlarında minlərlə hektar meşə sahəsinin məhv edildiyi qeydə alınmışdır. Bu, həm torpağın qoruyucu funksiyasını zəiflətməmiş, həm də iqlim tarazlığına mənfi təsir göstərmişdir (Əliyev, 2021).

Bioloji müxtəliflik sahəsində də ciddi itkilər müşahidə olunur. Bir çox endemik və nadir bitki növləri məhv olmuş, heyvanların miqrasiyası və çoxalma arealları daralmışdır. Xüsusilə Qafqaz cüyürü, bezoar keçisi, qaraquyruq kəklik və nadir qartal növlərinin populyasiyası azalmışdır. Bu, yalnız təbii balansın pozulmasına deyil, həm də regionun ekoloji dəyərinin azalmasına səbəb olmuşdur (Qasımov, 2022).

Beləliklə, azad olunmuş ərazilərdə torpaq, su, meşə və bioloji müxtəliflik sahəsində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması uzunmüddətli və sistemli ekoloji bərpa strategiyası tələb edir. Bu istiqamətdə elmi əsaslı yanaşma, ekoloji monitorinqin gücləndirilməsi və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan reabilitasiya tədbirləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

BƏRPA VƏ DAVAMLİ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Azad olunmuş ərazilərdə ekoloji bərpa prosesi dövlətin əsas prioritetlərindən biridir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələr təbiətin özünübərpa potensialını gücləndirməyə və insan-təbiət münasibətlərinin ekoloji tarazlıq əsasında qurulmasına yönəlib. İlk növbədə torpaq örtüyünün münbitliyinin bərpası, eroziya proseslərinin qarşısının alınması və kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələrin yenidən istifadəyə verilməsi əsas məqsədlərdəndir (Əlizadə, 2020).

Meşə sahələrinin bərpası istiqamətində yerli ağac növlərinin əkilməsi, həmçinin təbii landşaftın qorunması məqsədilə ekosistem əsaslı yanaşmalar tətbiq olunur. Bu, həm bioloji müxtəlifliyin artırılmasına, həm də karbon balansının tənzimlənməsinə xidmət edir. Çirklənmiş su mənbələrinin

təmizlənməsi və bərpası üçün yeni texnoloji metodların, o cümlədən biofiltrasiya və ekoloji mühəndislik üsullarının tətbiqi nəzərdə tutulur (UNDP, 2021).

Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP) və digər tərəfdaş qurumların dəstəyi ilə həyata keçirilən layihələr azad olunmuş ərazilərdə ekoloji tarazlığın bərpasına real töhfələr verir. Bu layihələr çərçivəsində həm fiziki infrastrukturun ekoloji standartlara uyğun şəkildə qurulması, həm də yerli əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi vacib istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

Gələcəkdə davamlı inkişafın təmin olunması üçün əsas vəzifələrdən biri ekoloji təhsilin və ictimai məsuliyyətin artırılmasıdır. İnsanların təbiətə münasibətinin dəyişməsi, ekoloji dəyərlərin sosial davranışa çevrilməsi uzunmüddətli ekoloji təhlükəsizliyin təminatıdır. Beləliklə, azad olunmuş ərazilərdə aparılan bərpa və inkişaf siyasəti yalnız təbiətin deyil, həm də cəmiyyətin davamlı gələcəyinə yönəlmiş strateji proses kimi qiymətləndirilə bilər.

NƏTİCƏ

Azad olunmuş ərazilərin ekologiyasının bərpası Azərbaycanın milli prioritetlərindən biri olmaqla, həm ekoloji təhlükəsizlik, həm də sosial-iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Uzun illər davam edən münaqişələr nəticəsində bu torpaqlarda təbii tarazlıq pozulmuş, torpaq və su resursları çirklənmiş, meşə və biomüxtəliflik ciddi zərər görmüşdür. Lakin son illərdə dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü ekoloji siyasət və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi nəticəsində bu ərazilərdə bərpa prosesləri ardıcıl şəkildə aparılır.

Torpaqların münbitliyinin bərpası, meşə sahələrinin yenidən salınması, çay və göllərin təmizlənməsi, nadir flora və fauna növlərinin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ekosistemlərin tədricən bərpa olunmasına şərait yaradır. Bu prosesdə müasir texnologiyaların — bioremediasiya, ekomühəndislik və rəqəmsal monitoring sistemlərinin — tətbiqi, ekoloji idarəetmənin səmərəliliyini artırır (UNDP, 2021).

Eyni zamanda, əhalinin ekoloji təfəkkürünün inkişafı, ekoloji maarifləndirmə və təbiətə məsul münasibətin formalaşdırılması bu bərpa strategiyalarının davamlılığını təmin edən əsas faktorlardandır. Davamlı inkişaf yalnız fiziki mühitin bərpası ilə deyil, həm də insan amilinin düzgün yönləndirilməsi ilə mümkündür.

Beləliklə, azad olunmuş ərazilərdə ekologiyanın bərpası prosesi təkcə təbiətin yenidən dirçəldilməsi deyil, həm də milli identikliyin, torpaqla insan arasındakı mənəvi bağın bərpasıdır. Bu istiqamətdə görülən işlər Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, regionda yaşıl inkişaf modelinin formalaşmasına və gələcək nəsillərə sağlam təbii mühitin ötürülməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

- Əliyev, R. (2021). *Azad olunmuş ərazilərdə ekoloji vəziyyət və problemlər*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
- Hüseynova, F. (2020). *Torpaq və su resurslarının qorunması: Azərbaycan konteksti*. Bakı: Mədəniyyət və Təhsil Nəşriyyatı.

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

- Məmmədov, T. (2019). *Azad olunmuş ərazilərdə bioloji müxtəlifliyin bərpası*. Bakı: Rəssamlar İttifaqı nəşriyyatı.
- Rzayeva, S. (2022). *Münaqişə zonalarında ekosistemlərin qorunması və bərpası*. Bakı: Azərbaycan Təbiətşünaslıq Jurnalı, 12(3), 45-59.
- UNDP. (2021). *Restoration and sustainable development projects in liberated territories of Azerbaijan*. United Nations Development Programme.
- Əlizadə, M. (2020). *Davamlı inkişaf və ekoloji siyasət*. Bakı: Universitet nəşriyyatı.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRƏ BÖYÜK QAYIDIŞ

Hüseynova Rəna Kazım qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şamaxı filialının Dil-ədəbiyyat və onların tədrisi
texnologiyası kafedrasının müəllimi
Mehbalıyeva Yasəmən Malik qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

Xülasə

"Böyük Qayıdış" Azərbaycanın müstəqilliyinin təmin edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinə məcburi köçkünlərin geri dönməsini və bu ərazilərdə yeni həyatın qurulmasını məqsəd qoyan genişmiqyaslı bir proqramdır. Bu layihə, yalnız məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıtması ilə bağlı deyil, həm də bu ərazilərin sosial, iqtisadi və infrastruktur baxımından inkişafını əhatə edir.

Açar sözlər: Böyük Qayıdış, tarix, azad edilmiş, sosial-iqtisadi, yurd.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə baş tutan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ölkəmizin yeni tarixi mərhələyə qədəm qoymasının əsasını qoydu. Bu mərhələ yalnız hərbi qələbə ilə deyil, həm də azad edilmiş torpaqlarda həyatın bərpası, sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin doğma yurdlarına təhlükəsiz şəkildə qayıdışı ilə səciyyələnir.

"Böyük Qayıdış" proqramı Azərbaycanın müasir tarixində strateji əhəmiyyətə malik dövlət siyasəti istiqamətidir. Bu proqram azad edilmiş ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin yenidən qurulması, infrastrukturun bərpası, ekoloji tarazlığın bərpası və sosial rifahın təmininə yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemini əhatə edir.

Hazırda həm ölkəmizdə, həm də regionumuzda yaranmış yeni reallıqlar aydın şəkildə göstərir ki, düşünülmüş, qətiyyətli, prinsipial və milli maraqlara əsaslanan siyasət, bacarıqlı və səmərəli idarəçilik, cəmiyyətin vahid məqsəd və milli ideya ətrafında sıx birliyi və həmrəyliyi sayəsində ən mürəkkəb məsələlərin həllinə nail olmaq mümkündür.

2020-ci ilin sentyabrında başlanan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi, Azərbaycanın tarixində mühüm dönüm nöqtəsini təşkil edir. Bu müharibənin nəticəsi olaraq, Azərbaycan xalqı və dövləti, torpaqlarını işğaldan azad edərək, ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və müstəqillik mübarizəsində tarixi bir qələbə qazandı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qazandığımız bu qələbə, yalnız hərbi zəfərlə deyil, həm də regionda və dünyada yeni bir reallıq yaradılması ilə əhəmiyyətlidir.

İşğaldan azad edilən torpaqlar, təkcə Azərbaycanın coğrafi sərhədləri deyil, həm də xalqın milli kimliyi, irsi, mədəniyyəti və gələcəyi üçün əhəmiyyət daşıyan ərazilərdir. Bu torpaqlarda həyatın bərpası, insanların öz doğma yurdlarına təhlükəsiz qayıdışı, iqtisadiyyatın və sosial infrastrukturun yenidən qurulması, "Böyük Qayıdış" adlanan proqramın əsas hədəflərini təşkil edir.

"Böyük Qayıdış" proqramı, yalnız fiziki bərpa və yenidənqurma işləri ilə məhdudlaşmır. Bu proqramın məqsədi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı inkişaf, milli birliyin möhkəmləndirilməsi və Azərbaycanın gələcəyinə sağlam təməl qoyulmasıdır. Ərazinin sosial, iqtisadi və mədəni baxımdan inkişaf etdirilməsi, xalqın öz torpaqlarında müasir yaşayış şəraitinə malik olması təmin ediləcəkdir. Bu layihənin uğurlu icrası, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi ilə yanaşı, həm də regional sabitlik və milli gələcəyin qurulması istiqamətindəki ən mühüm addımlardan biridir.

Bu məqsədlə həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işləri, yalnız Azərbaycan dövlətinin deyil, bütün xalqın tarixi ədaləti bərpa etmək üçün göstərdiyi mübarizənin simvoludur. Bu proses, eyni zamanda, Azərbaycan cəmiyyətinin vahid məqsəd və milli ideya ətrafında birləşməsinin nəticəsi olaraq, ən mürəkkəb məsələlərin həllinə yönəlmişdir.

Düşünülmüş və Qətiyyətli Siyasət:

Azərbaycanın son illərdəki inkişafı, qətiyyətli və strateji baxışla aparılan siyasət nəticəsində mümkün olmuşdur. Dövlətin rəhbərliyi, hər zaman ölkənin və xalqın maraqlarını ön planda tutaraq, iç və xarici təzyiqlərə qarşı mübarizə aparmış və müstəqil inkişaf yolunu seçmişdir. Azərbaycanın strateji məqsədləri arasında yalnız torpaqların işğaldan azad edilməsi deyil, həm də xalqın rifahı, sosial ədalət və dövlətin beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsi kimi prioritetlər yer almışdır.

Düşünülmüş, qətiyyətli və milli maraqlara əsaslanan siyasət, Azərbaycanı yalnız ərazi bütövlüyünü bərpa edən bir ölkə olaraq deyil, həm də dayanıqlı inkişaf və gələcək nəsillərə sağlam bir təməl qoyan bir dövlətə çevirmişdir. Bu, həm daxili siyasi birliyi, həm də xalqın dövlətinə olan güvənini gücləndirərək, Azərbaycanın müstəqillik yolundakı əzmini təkrarlamışdır.

Əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıtması, yalnız dövlətin imzaladığı qərarlarla deyil, həm də səmərəli idarəetmə və həmrəyliyin nəticəsidir. Dövlətin öz vətəndaşlarına göstərdiyi qayğı və onlara yaradılan şərait, onların öz doğma yurdlarına qayıtmasını asanlaşdırmış və bu prosesdəki uğuru təmin etmişdir.

İdarəetmə, bütün sahələrdə baş verən yenilikləri əhatə edən və müxtəlif məqsədləri bir araya gətirən mütərəqqi bir yanaşma ilə həyata keçirilmişdir. Dövlət vətəndaşlarının ehtiyaclarını nəzərə alaraq hər bir sahədə işğaldan azad edilən ərazilərdə sosial, iqtisadi və infrastruktur sahələrinin bərpası üçün hərtərəfli planlar həyata keçirmişdir. Bu planların icrası, həmçinin cəmiyyətdəki əmin-amanlıq, xalqın dövlətinə olan etimadını və birliyini daha da möhkəmləndirmişdir.

Eyni zamanda, xalqların birliyi və milli ideyanın ətrafında sıx birləşməsi, dövlətin qarşısına qoyduğu məqsədlərin reallaşdırılması üçün güclü bir əsas yaratmışdır. Bütün bu addımlar, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsindən sonra ölkənin qarşısında duran mühüm vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir təməl olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan, həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə yeni bir realılıqla qarşı-qarşıyadır. Bu yeni realılıqlar, ölkənin gələcəyinə dair strateji məqsədləri və hərtərəfli inkişafını əks etdirir. Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm vəzifələr, yalnız torpaqların bərpası deyil, həm də sosial rifahın artırılması, beynəlxalq mövqeyin möhkəmləndirilməsi, müasir iqtisadiyyatın qurulması və davamlı inkişafın təmin edilməsidir.

Azərbaycanın önündəki yeni mərhələ, həm daxili sabitliyin, həm də xarici diplomatik münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, elmi və texnoloji inkişafa dayanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə əlaqədardır. Bu mərhələ, eyni zamanda, ölkənin regional sabitliyə və beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinə əsaslanan siyasət yürütməsi ilə xarakterizə olunur.

Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində, milli ideyaların və mədəniyyətin qorunması, ekoloji bərpa işlərinin aparılması, müasir infrastrukturaların inşa edilməsi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsas prioritetlər olaraq qalır. Bu proqram həm də Azərbaycanın gələcək inkişafının dayanıqlı və təkmil olmasına xidmət edəcək, xalqın rifahını daha da yüksəldəcəkdir.

Böyük Qayıdış: İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərdə Yenidənqurma və İnkişaf Proqramı

İşğal dövründə dağıdılmış şəhər və kəndlərin, mədəni irsin və təbii sərvətlərin bərpası “Böyük Qayıdış” proqramının mərkəzi məqsədlərindəndir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən yenidənqurma işləri müasir şəhərsalma prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları regionun dayanıqlı inkişafına xidmət edir.

Əhalinin geri dönüşü üçün mühüm şərtlərdən biri təhlükəsizlik və sosial infrastrukturun yaradılmasıdır. Bu məqsədlə Zəngilan, Füzuli, Laçın, Cəbrayıl, Ağdam və digər bölgələrdə yeni yaşayış massivləri inşa olunur, məktəblər, tibb məntəqələri və yollar bərpa edilir.

Eyni zamanda, Böyük Qayıdış yalnız fiziki infrastrukturun bərpası deyil, həm də mənəvi yenilənmə prosesidir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda tarixi abidələrin bərpası, mədəni tədbirlərin təşkili və dini irsin qorunması milli kimliyin dirçəlişinin təzahürüdür.

Azad edilmiş ərazilərdə ekoloji bərpa tədbirləri də dövlət siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir. Minalardan təmizlənmə prosesi, meşə və su ehtiyatlarının bərpası, “yaşıl enerji zonası” konsepsiyası regionun ekoloji təhlükəsizliyinə və iqlim davamlılığına xidmət edir.

Bu gün Azərbaycan xalqı formalaşmış yeni realılıqlar mühitində inamla və qürurla öz inkişafının növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yeni dövrdə qarşıda duran strateji vəzifələrimiz müstəqilliyimizi, əldə olunmuş nailiyyətləri daha da möhkəmləndirmək, Azərbaycanı davamlı və dayanıqlı inkişaf edən ölkəyə çevirməkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə irimiqyaslı bərpa və yenidənqurma işlərinin, Böyük Qayıdışın davam etdirilməsi, təhlükəsizliyin təmin olunması və müasir ordu quruculuğu, qabaqcıl elmə və yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması, cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi, dövlət idarəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi, müstəqil xarici siyasət sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin daha da gücləndirilməsi, cəmiyyət həyatında şəffaflığın və ictimai iştirakçılığın, həmçinin ölkədə mövcud siyasi dialoqun dərinləşdirilməsi, zəngin mədəni irsimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və digər məsələlər həyata keçirilən siyasətin prioritet istiqamətləridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış Azərbaycanın 2030 – cu ilədək beş Milli Prioritetindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Milli dəyərlərə əsaslanan “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 –cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” yeni inkişaf mərhələsindəki hədəflərə çatmağa xidmət edən mühüm sənəddir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış Milli Prioritetinin icrasının təmin olunması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” qəbul edilmiş və hazırda icra olunur.

Ötən müddət ərzində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına dövlət büdcəsindən 12 milyard manat vəsait yönəlmiş, mühüm yol-nəqliyyat, enerji təminatı və digər infrastruktur layihələri gerçəkləşdirilmiş, onlarla yaşayış məntəqəsinin təməli qoyulmuş və artıq bir sıra şəhər, kənd və qəsəbələrdə 1186 ailənin və ya 4691 nəfərin məskunlaşması təmin edilmişdir.

Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramına uyğun olaraq 2026-cı ilədək 34500 ailənin doğma torpaqlarda layiqli şəkildə yaşayışı təmin ediləcək, həmin ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılacaqdır.

Nəticə:

"Böyük Qayıdış" yalnız bir dövlət layihəsi deyil, həm də Azərbaycan xalqının tarixi ədalətə, milli birliyə və sülhə olan inamının simvoludur. Bu proqram, müharibə və işğal illərinin yaratdığı əzabları geridə qoyaraq, xalqın öz doğma torpaqlarına qayıdışını, milli irsini qorumasını və sülh şəraitində inkişafını təmin etməyə xidmət edir. Azərbaycan dövlətinin qarşısına qoyduğu hədəflər, yalnız torpaqların fiziki bərpası ilə bağlı deyil, həm də bu torpaqlarda təhlükəsiz və dayanıqlı yaşam şəraitinin yaradılması, milli kimliyin qorunması və sabitlik şəraitində gələcək inkişafın təmin edilməsi məqsədini güdür.

"Böyük Qayıdış" proqramı, Azərbaycanın milli iradəsinin təntənəsidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyatın yenidən qurulması, yalnız müharibədən sonra keçən dövrü bərpa etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda Azərbaycan xalqının tarixi ədalət yolunda atdığı mühüm bir addım kimi qəbul olunur. Bu proqram, milli birliyin bərpası və sülhün təmin edilməsi istiqamətində ölkənin irəliləyişinə töhfə verir. Azərbaycan xalqı, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda həyatın bərpası ilə yanaşı, ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və hüquqi ədalətin təmin olunması ilə özünün tarixi qələbə yolunu tamamlamış olur.

Böyük Qayıdışın mərkəzində milli birliyin möhkəmləndirilməsi durur. Bu proqram sayəsində, müxtəlif etnik və dini qrupların birgə yaşaması və sülh şəraitində tərəqqisi təmin ediləcəkdir. Eyni zamanda, bu, Azərbaycanın regiondakı münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində atdığı ən mühüm addımlardan biridir. Xalqın öz torpaqlarına qayıtması, gələcəkdə bu bölgələrdə həmrəylik və əməkdaşlıq mühiti yaratmaq üçün təməl rolunu oynayacaq.

Böyük Qayıdışın həyata keçirilməsi çərçivəsində yenidənqurma və bərpa işləri yalnız fiziki deyil, həm də mədəni və sosial infrastrukturun təməlini atır. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yenidənqurma layihələri, yalnız müharibədən sonrakı dövrü bərpa etməklə kifayətlənmir, həm də Azərbaycanın milli kimliyini qorumağa yönəlmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi abidələrin bərpası, mədəniyyətin qorunması, dini irsin saxlanması və etnik müxtəlifliyin qorunması bu proqramın ayrılmaz tərkib hissələridir.

Əraziyə qayıdan məcburi köçkünlər, həmçinin sosial rifahın yüksəlməsi, təhsil və səhiyyə sahəsindəki inkişaf nəticəsində daha yaxşı şəraitdə yaşayacaqlar. Bu, yalnız torpaqların fiziki bərpa deyil, həm də xalqın mənəvi bərpa deməkdir. İnsanların öz evlərinə qayıtması, dövlətin onlara təmin etdiyi yeni şəraitlə daha təhlükəsiz və gözəl həyat tərzini sürmələrini təmin edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində qurulan yeni yaşayış massivləri, inşa edilən məktəblər, tibb müəssisələri və kommunikasiya infrastrukturları bu məqsədləri daha da möhkəmləndirir.

Böyük Qayıdış yalnız bir fiziki yenidənqurma layihəsi deyil, həm də Azərbaycanın sülhə və sabitliyə olan bağlılığını göstərən bir addımdır. Proqram çərçivəsində aparılan ekoloji bərpa, infrastruktur layihələri, təhlükəsizlik tədbirləri və sosial inkişaf sahələrində həyata keçirilən addımlar, həm də Azərbaycanın sülh prinsiplərinə sadıq qaldığını göstərir. Bu proqramın icrası, yalnız Azərbaycanın daxilində deyil, həm də beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın sülhsevər bir ölkə olduğunu təsdiqləyir.

Münaqişələrdən sonra bərpa edilən ərazilər, ekoloji bərpa, yaşıl enerji layihələri və təhlükəsizliyin təmin olunması vasitəsilə Azərbaycanın sülh və əməkdaşlıq prinsipinə olan bağlılığı daha da güclənəcəkdir. Bu, ölkənin sülhün təmin edilməsinə dair uzunmüddətli strateji yanaşmalarının bir hissəsidir və Azərbaycanın gələcəkdə regionda və dünyada güclü bir mövqe tutmasına imkan verəcəkdir.

Böyük Qayıdış yalnız işğaldan azad edilən torpaqlarda fiziki bərpa və yenidənqurma işləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Azərbaycanın milli kimliyini gücləndirmək, gələcək inkişafını təmin etmək və sülh şəraitində möhkəm gələcək qurmaq məqsədi daşıyır. Bu proqramın icrası, həm də Azərbaycanın gələcəyini qurmaq üçün bir strateji yanaşma olaraq çıxış edir.

Böyük Qayıdış, Azərbaycan xalqının tarixi mübarizəsinin və qalibiyyətinin nəticəsidir və dövlətin millətinin inkişafı, mədəni irsinin qorunması və sülhün təmin olunmasına dair verdiyi vədəni həyata keçirmək yolunda irəliləməsinə xidmət edir. Azad edilmiş ərazilər, təkcə fiziki bərpa deyil, həm də sosial, mədəni və iqtisadi yenilənmə və gələcək inkişaf üçün yeni bir təməl olacaqdır.

Bu proqramın hər bir mərhələsi, Azərbaycanın gələcəyini formalaşdıran, millətinin rifahını təmin edən və sülh və sabitliyi ön plana çəkən strateji addımlardan biridir. Böyük Qayıdış, yalnız dövlətin deyil, xalqın da birgə mübarizəsinin, tarixi ədalətə olan inamının və sülhə olan bağlılığının əyani göstəricisidir. Bu proqramın uğurlu həyata keçirilməsi, Azərbaycanın gələcəkdəki nəsillərə sağlam və qüdrətli bir dövlət buraxması deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, İ. (2019). *İnkişaf məqsədimizdir*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
2. Pənahov, İ. (2012). *Xalq ilə xalq üçün*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
3. Azərbaycan qəzeti. (2021, sentyabr 1).
4. Səs qəzeti. (2023, oktyabr 18).

**BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ŞAĞİRTLƏRİN İDRAK
MOTİVASİYASININ FORMALAŞMASINDA ROLU**

**THE ROLE OF PROBLEM SOLVING IN FORMING COGNITIVE MOTIVATION IN
STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING BIOLOGY**

**РОЛЬ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ
УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ БИОЛОГИИ**

İbrahimova Xoşqədəm Qonaq qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan, Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti

Xülasə.

Biologiyanın tədrisində məsələ həllinin əsas məqsədi şagirdlərə bioloji anlayışlar və qanunauyğunluqlar haqqında daha dərin və daha möhkəm bir anlayış əldə etməyə, onları anlamağı öyrənməyə və bioloji hadisələrin təhlilinə, praktik məsələlərə, peşəkar və həyati əhəmiyyətli problemlərin həllinə tətbiq etməyə imkan yaratmaqdır.

Problem həlli öyrənmə motivasiyasını, marağı və tətbiqi və real həyat problemlərini həll etmək bacarığını artırır. Motivasiya təlim prosesinin bütün mərhələlərində əldə edilə bilər. Məsələn, yeni bir mövzunu öyrənməyə başlamazdan əvvəl maraqlı, həyati və tətbiqi bir problemdən istifadə olunur. Bu problemin həlli qarşıdakı mövzunu öyrənməyi, yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyi və qabiliyyətləri inkişaf etdirməyi tələb edir. Bu, şagirdlər üçün əhəmiyyətli bir öyrənmə və idrak motivasiyası yaradır - oxşar problemləri, eləcə də real həyat problemlərini həll edə bilmək üçün yeni tədris materialını öyrənmək və yeni nəzəri biliklər əldə etmək. Məsələ həllinin şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına təsiri, əsasən şagirdlərin öyrənməyə daxili motivasiyasını dərinləşdirmək üçün istifadə edilən problem əsaslı təlimi təşkil etmək üçün məsələlərdən istifadə etməklə də nümayiş olunur.

Bioloji problem həlli öyrənilən materialı təsvir etmək və konkretləşdirmək üçün istifadə olunur. Həqiqətən də, müəyyən bir bioloji qanunauyğunluğun, qanunun, nəzəriyyənin və ya problemin mahiyyətini real həyat problemlərini həll etməyə tətbiq etmədən başqa necə təsvir etmək olar? Buna görə də, şagirdlərin nəzəri materialı öyrənməsi həmişə müvafiq problemlərin həlli ilə müşayiət olunur və bu müddət ərzində onlar bioloji materialın mahiyyətini daha aydın, hiss olunan və konkret şəkildə anlayacaqlar. Biologiyanın tədrisinin ən vacib məqsədlərindən biri ixtisaslaşmış, fənnə xas bacarıq və qabiliyyətlərin (bioloji obyektlərin və proseslərin təsviri və tərfi, genetik və molekulyar biologiya problemlərinin öyrənilməsində hesablamalar və s.) inkişaf etdirilməsidir. Bütün bu bacarıq və qabiliyyətlər şagirdlərdə yalnız müvafiq problemlərin həllində geniş təcrübə yolu ilə inkişaf etdirilə bilər.

Məsələ həlli şagirdlərin öyrənmə göstəricilərini gücləndirmək, izləmək və qiymətləndirmək, bununla da onları testlərə və imtahan tapşırıqlarına cavab verməyə hazırlamaq üçün ən uyğun və əlverişli vasitə kimi istifadə olunur. Xüsusi seçilmiş məsələlərin həlli, onların həllinin təbiəti və tələbələrin onları həll edərkən buraxdıqları səhvlər, tələbələrin keçilən materialı nə dərəcədə

mənimsədiklərini aydın və dəqiq şəkildə nümayiş etdirir. Şifahi suallar və tələbələrin nəzəri suallara cavabları yalnız tələbələrin nəyi və necə yadda saxladıklarını ortaya qoyur. Lakin, müstəqil məsələ həlli tələbələrin öyrəndikləri anlayışları, teoremləri və düsturları sadəcə əzbərləmək əvəzinə, necə mənimsədiklərini aydın şəkildə göstərir. Məsələ həlli tələbələrin yeni biliklər əldə etmələrinə kömək etmək üçün istifadə olunur. Bioloji prinsipi təqdim etmək, bioloji prosesləri və obyektləri və ya düsturları təsvir etmək əvəzinə, tələbələrdən onu sübut etmək üçün uyğun bir məsələni müstəqil şəkildə həll etmələri və ya bioloji prinsipi müəyyən etmələri istənilə bilər. Əlbəttə ki, bu, tələbələrin belə müstəqil işə hazır olduqlarını təsdiq edir. Təbii ki, hər bir nəzəriyyəni və ya bioloji prinsipi bu şəkildə öyrənmək olmaz, lakin tələbələr onları məsələ həlli yolu ilə kəşf edirlər. Axı hər bir sübut məsələsi mahiyyət etibarilə bir qanundur və onun sübutunu tələbənin özü tapmalıdır. Məsələ həlli digər məqsədlər üçün də istifadə olunur: keçilən materialı möhkəmləndirmək və təkrarlamaq və s.

Açar sözlər: biologiyanın tədrisi, məsələ həlli, öyrənmə göstəriciləri, bioloji anlayışlar, bioloji qanunauyğunluqlar, idrak motivasiyası

Резюме.

Основная цель решения задач в преподавании биологии — дать учащимся возможность глубже и прочнее понять биологические концепции и закономерности, научиться понимать их и применять к анализу биологических явлений, практическим вопросам, а также решению профессиональных и жизненных задач.

Решение задач повышает учебную мотивацию, интерес и способность решать практические и реальные задачи. Мотивация может быть достигнута на всех этапах учебного процесса. Например, перед началом изучения новой темы ставится интересная, актуальная и практическая задача. Решение этой задачи требует изучения предстоящей темы, приобретения новых знаний и навыков, а также развития способностей. Это создает у учащихся значительную учебно-познавательную мотивацию — к изучению нового учебного материала и приобретению новых теоретических знаний для решения аналогичных задач, а также задач из реальной жизни. Влияние решения задач на мотивацию к обучению также демонстрируется на примере использования задач для организации проблемного обучения, которое в основном используется для углубления внутренней мотивации учащихся к обучению.

Решение биологических задач используется для описания и конкретизации изучаемого материала. Действительно, как иначе описать суть той или иной биологической закономерности, закона, теории или проблемы, не применяя её к решению реальных задач? Поэтому изучение студентами теоретического материала всегда сопровождается решением соответствующих задач, и в этом процессе они более ясно, наглядно и конкретно поймут суть биологического материала. Одной из важнейших целей обучения биологии является развитие специализированных, предметно-ориентированных навыков и умений (описание и определение биологических объектов и процессов, расчёты при изучении задач генетической и молекулярной биологии и т. д.). Все эти навыки и умения могут быть развиты у студентов только при наличии обширного опыта решения соответствующих задач.

Решение задач используется как наиболее подходящее и удобное средство закрепления, контроля и оценки учебных показателей студентов, тем самым подготавливая их к выполнению контрольных и экзаменационных заданий. Решение специально подобранных задач, характер их решения и допущенные студентами ошибки при их решении наглядно и точно демонстрируют степень усвоения студентами пройденного материала. Устные вопросы и ответы студентов на теоретические вопросы выявляют лишь то, что и как студенты запомнили. Однако самостоятельное решение задач наглядно показывает, насколько учащиеся усвоили изученные понятия, теоремы и формулы, а не просто заучили их. Решение задач используется для того, чтобы помочь учащимся приобрести новые знания. Вместо того, чтобы представлять биологический закон, описывать биологические процессы и объекты или формулы, учащимся можно предложить самостоятельно решить подходящую задачу на его доказательство или определение. Это, безусловно, подтверждает готовность учащихся к такой самостоятельной работе. Конечно, не каждую теорию или биологический принцип можно усвоить таким образом, но учащиеся открывают их для себя через решение задач. Ведь каждая задача на доказательство – это, по сути, закон, и учащийся должен сам найти его доказательство. Решение задач используется и для других целей: для закрепления и повторения пройденного материала и т. д.

Ключевые слова: преподавание биологии, решение задач, показатели усвоения, биологические концепции, биологические закономерности, познавательная мотивация

Abstract.

The main goal of problem solving in biology teaching is to give students the opportunity to gain a deeper and more solid understanding of biological concepts and patterns, learn to understand them and apply them to the analysis of biological phenomena, practical issues, and the solution of professional and life problems.

Problem solving increases learning motivation, interest, and the ability to solve practical and real-life problems. Motivation can be achieved at all stages of the learning process. For example, before starting to study a new topic, an interesting, relevant, and practical problem is set. Solving this problem requires studying the upcoming topic, acquiring new knowledge and skills, and developing abilities. This creates significant educational and cognitive motivation for students to study new material and acquire new theoretical knowledge to solve similar problems, as well as real-life problems. The impact of problem solving on learning motivation is also demonstrated by the use of problems to organize problem-based learning, which is mainly used to deepen students' intrinsic motivation to learn.

Solving biological problems is used to describe and specify the material being studied. Indeed, how else can one describe the essence of a particular biological pattern, law, theory, or problem without applying it to solving real problems? Therefore, students' study of theoretical material is always accompanied by solving relevant problems, and in this process, they will understand the essence of biological material more clearly, vividly, and concretely. One of the most important goals of biology education is the development of specialized, subject-oriented skills and abilities (description and definition of biological objects and processes, calculations in the study of problems in genetic and

molecular biology, etc.). All these skills and abilities can only be developed in students if they have extensive experience in solving relevant problems.

Problem solving is used as the most appropriate and convenient means of consolidating, monitoring, and assessing students' academic performance, thereby preparing them for tests and exams. Solving specially selected problems, the nature of their solutions, and the mistakes made by students in solving them clearly and accurately demonstrate the extent to which students have mastered the material covered. Oral questions and students' answers to theoretical questions reveal only what and how students have memorized. However, independent problem solving clearly shows how well students have mastered the concepts, theorems, and formulas they have studied, rather than simply memorizing them. Problem solving is used to help students acquire new knowledge. Instead of presenting a biological law, describing biological processes and objects, or formulas, students can be asked to independently solve a suitable problem to prove or define it. This undoubtedly confirms the students' readiness for such independent work. Of course, not every theory or biological principle can be learned in this way, but students discover them for themselves through problem solving. After all, every problem requiring proof is, in essence, a law, and the student must find the proof themselves. Problem solving is also used for other purposes: to reinforce and review material that has already been covered, etc.

Keywords: teaching biology, problem solving, learning outcomes, biological concepts, biological patterns, cognitive motivation

GİRİŞ.

İdrak – şagirdin yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir. İdrakın mühüm nailiyyətləri şagirdin həmin prosesdə fəal rolu ilə əldə edilir. İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində məsələ həlli zamanı şagirdlərdə ayrı-ayrı psixi proseslərin inkişaf səviyyəsini, riyazi bilik, bacarıq və vərdişlərini tədqiq etmək problem kimi qarşıya qoyula bilər. İdrak fəallığının artırılması dedikdə şagirdlərin təlimə aktiv münasibətlərinin elə təzahür forması, elə fəaliyyəti nəzərə alınır ki, orada şagird könüllü olaraq bütün qüvvə və qabiliyyətlərini səfərbər edir, böyük məsuliyyət hissi ilə və intensiv surətdə işləməklə verilən təlim tapşırıqlarını müəyyən edilən vaxt ərzində yerinə yetirir. Riyazi məsələ strukturuna görə üç hissədən ibarət olur [1].

Şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında riyazi məsələlərin həlli müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün məktəbin qarşısında duran əsas vəzifə şagirdlərin elmi biliklərə yiyələnməsini təmin etməkdən ibarətdir. Yeni biliklərin əldə edilməsinə tələbatın əsaslı şəkildə yaradılması şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasına şərait yaradır. İdrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif təlim tiplərinin tədqiq etmək, şagirdlərdə maraq oyadaraq tərbiyə etmək, biliyə tələbat oyatmaq və s. səmərəli nəticələr verir. Hətta təlimdə müstəqil işlərin tətbiqi, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi və s. məsələlərə üstünlük vermək daha məqsədəuyğun olur.

MATERIAL VƏ METODLAR

Hesablama məsələlərində məlum kəmiyyətlərə əsasən tələb olunan nəticə hesablanıb tapılır. Bu kəmiyyətlər ya məsələnin şərtində hazır verilir və ya gizli halda verilir; onu hesablayıb tapmaq lazım gəlir, yaxud da sorğu kitablarından, cədvəllərdən axtarılıb tapılır.

Xarakterindən asılı olaraq hesablama məsələləri üç qrupa ayrılır:

- 1) sadə çalışma məsələləri;
- 2) elmi tədqiqat xarakterli məsələlər;
- 3) istehsalat-texniki məsələlər

Hesablama məsələlərinin həlli aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir:

1. Məsələni diqqətlə oxumaq və mahiyyətini başa düşməyə çalışmaq;
2. Kəmiyyətlərin qəbul olunmuş işarələrindən istifadə edərək məsələnin şərtini və köməkçi verilənləri (məs. Mr, M.) yazmaq;
3. Məsələni analiz edərək onun həlli planını müəyyənləşdirmək;
4. Sualları tərtib edərək, hesablamaları aparmaq;
5. Alınmış nəticəni yoxlamaq;
6. Cavab yazmaq.

İstənilən məsələdə müəyyən şərtlərə (verilənlərə) əsasən axtarılan suala cavabın tapılması (tələbləri) olur. Məsələnin strukturuna görə iki əsas hissəyə ayırmaq olar:

- 1.məsələnin şərti (verilənlər);
- 2.məsələ cavabının tapılması üçün suallar (tələblər).

Məsələnin şərtlərin və tələblərin ayrılması prosesinə məsələnin təhlili deyilir. Məsələlərin həllində alqoritmlərin istifadəsi məntiqi düşünmək, kəmiyyətlər arasındakı əlaqələri təhlil etmək, öyrənmədə vacib olanı vurğulamaq, problemləri həll etmək üçün optimal yollar tapmaq, fəaliyyətdə ardıcıl olaraq istənilən kəmiyyəti tapmağa aparan "addımlar"(alqoritm) bölmək bacarığını inkişaf etdirir [2].

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Hər hansı məsələ həll edildikdə bu mərhələlərin hamısı ardıcıl yerinə yetirilməlidir.

Kəmiyyət məsələləri o məsələlərdir ki, verilən suala hesablamalar aparmadan cavab vermək olmur. Kəmiyyət məsələlərini həll edərkən keyfiyyət təhlili də zəruridir, lakin o, həm də prosesin müəyyən kəmiyyət xüsusiyyətlərinin hesablanması ilə kəmiyyət təhlili ilə tamamlanır.

Təlim tapşırıqları dedikdə sadə təhlil və sadə hesablama tələb edən tapşırıqları nəzərdə tutulur. Bu cür tapşırıqların həlli (az sayda) bildirilən qanunauyğunluğu konkretləşdirmək üçün lazımdır. Onların sadələri şifahi olaraq həll olunur [3].

Eksperimental məsələlər həllində təcrübədən bu və ya digər məqsədlə istifadə olunan problemlərdir.

Eksperimental məsələlərin həlli müşahidənin inkişafına, eləcə də alətlərlə işləmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

Qrafik tapşırıqlar məsələnin həlli prosesində qrafiklərdən istifadə olunan tapşırıqlardır. Qrafik məsələlərin həlli kəmiyyətlər arasındakı funksional əlaqəni başa düşməyə, qrafiklərlə işləmək vərdişlərini aşılamağa, ölçülər ilə işləmək bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Texniki məzmunlu tapşırıqlar biologiya ilə texnologiya və ya istehsal arasındakı əlaqəni əks etdirən tapşırıqlardır.

Müəllim qəzet, jurnal, radio və televiziyaadan gələn mesajlardan istifadə edərək belə tapşırıqları özü tərtib edə bilər. Belə problemlərin həlli zamanı şagirdlərin bütün diqqəti yeni terminlərin açıqlanmasına yönəldilir [4].

Tarixi məzmunlu tapşırıqlar biologiya qanunlarının və ya hər hansı ixtiraların kəşfi ilə bağlı tarixi faktlardan istifadə edilən tapşırıqlardır. Onların böyük idrak və tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Məsələn, VI sinifdə "Gövdənin daxili quruluşu" mövzusu: İtalyan rəssamı Leonardo da Vinçi ilk dəfə illik halqalara görə ağacın yaşını təyin edilməsinin mümkünlüyünü irəli sürmüşdür. İllik halqalara görə bitkinin və budaqlarının yaşını müəyyən etmək olar.

Əyləncəli tapşırıqlar elə tapşırıqlardır ki, məzmunu əyləncəli şəkildə verilir. Onlar keyfiyyət, eksperimental və ya kəmiyyət ola bilər. Belə məsələlərdə sualın qeyri-adi formalaşdırılması və nəticələrin sonradan müzakirəsi adətən şagirdləri dərindən maraqlandırır.

Eksperimental məsələlər:

Misal. Laboratoriya masasının üzərində yan-yana ağzı kəp bağlanmış iki kolba qoyulmuşdur. Hansı kolbada O_2 , hansında isə CO_2 olduğunu necə təyin etmək olar ?

Biologiyanın tədrisində məsələ həllinin şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafında rolu (nümunə ilə)

Müasir pedaqogikada, psixologiyada və digər elm sahələrində "məsələ" termini ilə yanaşı "problem", "problemlə vəziyyət", tapşırıq və s. işlədilir.

Təlim tapşırığı ilə idrak tapşırığı arasındakı fərq, məqsədinin və nəticəsinin mövzunun özünü dəyişdirməyə, müəyyən fəaliyyət metodlarını mənimsəməyə yönəlməsidir. Buna görə "idrak tapşırığı" anlayışı, müəyyən bir ziddiyyəti ehtiva edən və əlaqələrin bərpasına, ziddiyyətlərin həllinə və problemin həllinə səbəb olan bir sıra fəaliyyətləri nəzərdə tutan hadisəni təsvir edən təlim birləşməsi kimi təqdim olunur.

Hər hansı bir məsələ kimi, idrak məsələsi də eyni hissələrdən ibarətdir: şərtlər, tapşırıq tələbləri, tapşırıq həlli.

Deməli, LM Fridman "problemin şərtinə mövzu sahəsi və əlaqələr daxildir" hesab edir.

İdrak tapşırıqlarına bu şərtlər daxildir:

- idrak tapşırıqlarının həllini tələb edən vəziyyətlərin yaradılması, aktiv axtarış, fərziyyələr, əsaslandırma. Müstəqil araşdırma, qərar qəbul etməyi, müəyyən vəzifə tutmağı tələb edən psixi gərginlik, mühakimələrin ziddiyyətləri, müxtəlif mövqelərin toqquşması şəraitinin formalaşması;

- şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə və onların inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq təhsil fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi;

- iş və ünsiyyət prosesində şagirdlərə təsir edən müsbət emosional mühitin yaradılması.

İdraki tapşırıqların tərtibi planı (E.N.Demyankova görə)

Biologiyada koqnitiv tapşırıqların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onların bir çoxunun bir neçə əsaslandırma yolu var. Ona görə də şagirdlərə məntiqli düşünməyi, nəzərdə tutulan cavaba, nəticəyə gəlməyi öyrətmək vacibdir.

- müəllim məsələlərin həllinə dair nümunələr verir və əsaslandırmanın alqoritmini izah edir;
- Məsələnin şərtindən nə aydın olur;
- nəyi izah etmək lazımdır;
- problemin mövzusu haqqında hansı biliklərin olması və onun həlli üçün nəyin lazım olduğunu.

İdrak tapşırıqların təsnifatı (E.N.Demyankova görə)

Təcrübü tapşırıqlar şagirdlərə çıxarılan nəticələrə əsasən yeni bilik verən tapşırıqlardır.

Məsələ: Işıqın bitki böyüməsinə təsiri (14 gün ərzində)

Məqsəd: Müxtəlif işıqlandırma şəraitinin bitkinin böyüməsinə necə təsir etdiyini araşdırılması, müşahidə və məlumatların təhlilini bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;

Müxtəlif işıqlandırma şəraitinin (ışıqda (təbii gün işığında və ya lampanın altında), tamamilə qapalı qutuda (tam qaranlıq şəraitdə), məhdud işıqlı şəraitdə (yarım gün işıq) bitki böyüməsinə təsirini müəyyənləşdirilməsi;

İşıqlandırma şəraiti; Bitkilərin orta hündürlüyü (sm); 14 gündə orta artım (sm); Maksimum böyümə faizi (%); Bitkilərin ümumi vəziyyəti;

Qruplar	İşıqlandırma şəraiti	Bitkilərin orta hündürlüyü (sm)	14 gündə orta artım (sm)	Maksimum böyümə faizi (%)	Bitkilərin ümumi vəziyyəti

Məsələ. İstiqanlı heyvanın bədənindən istiliyin ayrılması ətraf mühitin temperaturunun dəyişməsinə asılıdır mı ?

İstiqanlı heyvanlar istilik itkisini azaltmaq üçün bir neçə yolla aşağı temperatura uyğunlaşdılar: birincisi, onların bədən örtükləri (tük, lələk); ikincisi, titrəmələrin köməyi ilə (əzələlərin mikro yığılması). Onların əlavə enerji mənbəyi - yağ ehtiyatları var.

Yüksək temperaturda istiliyin ətrafa yayılmasını artırmaq üçün aşağıdakılar müşahidə olunur: tərləmə və ya ağız və tənəffüs yollarının selikli qişasından buxarlanma; dərinin səthinə yaxın yerləşən qan damarlarının genişlənməsi.

Məsələ. İnsanın yüksək rütubətdə ağır fiziki iş görməsinin nə üçün daha çətin olduğunu izah edin?

İnsanlar üçün ən əlverişli rütubət 40-60%-dir. Havada rütubətin artması ilə bədən səthindən buxarlanma prosesi yavaşlayır və 100% rütubətdə tamamilə dayanır. Bu, bədən həddindən artıq

istiləşməsinə səbəb olur və ağır fiziki işlərin yerinə yetirilməsini çətinləşdirir. Aşağı rütubətlə fiziki iş görmək də çətinidir, çünki bu, nəm itkisinin artmasına və bədənə sürətli susuzlaşmasına səbəb olur.

Məsələ. Hündür dağlıq ərazilərdə az da olsa vaxt keçirən alpinistlərin üzləri tez və kəskin şəkildə niyə qaralır?

Atmosferin aşağı təbəqələrində yerləşən havanın sıxlığı çox və əlavə olaraq çox tozcludur. Buna görə də, dərinin qaralmasına səbəb olan ultrabənövşəyi şuaların qarşısını alır. Yüksək hündürlüklərdə hava sıxlığı az və daha təmiz olur. Havanın sıxlığı nə qədər aşağı olarsa, udma bir o qədər azdır və daha çox ultrabənövşəyi şualar onun vasitəsilə nüfuz edir.

Məsələ. Niyə düzənlikdə keçinin (ev heyvanı) hemoglobinin faizi aşağıdır?

- Niyə ev itləri düzənlikdən dağlıq əraziyə keçərkən hemoglobinin faizində daha çox artım müşahidə olunur?

"Gənc təbiətçilər" dərnəyinin üzvlərinin cücərtiyi noxud bitkisinin 14 sm-lik cücərtinin uc hissəsini qopardılar. Hər gün (10 gün ərzində) bu bitkidə ilə nə baş verdiyini müşahidə etdilər və müşahidə gündəliyində qeydlər etdilər. Təcrübənin nəticələrinə necə olduğunu təsəvvür edin.

Eksperimental tapşırıqlar - təcrübə aparmaq üçün nəzəri və praktiki addımlar tələb edir. Bunları həll etmək üçün şagirdlər hadisəni təhlil etməli, məlumatları aydınlaşdırmalı, problemi həll etmək üçün lazım olan məlumatları tapmalı və lazımı tədbirləri görməlidirlər. Nəzəriyyənin

eksperiment vasitəsilə həyata keçirilməsi və sübuta yetirilməsidir [5].

Məsələ 1. Üç sınaq şüşəsinin hər birinə bir parça çörək qoyulur. I sınaq şüşəsinə mədə şirəsi, II sınaq şüşəsinə mədəaltı vəzi şirəsi, III sınaq şüşəsinə ağız suyu (tüpürcək) əlavə edərək 37°C temperaturda müəyyən müddət saxlanılır. Sonra hər bir sınaq şüşəsinə bir qədər yod əlavə edilir. Hansı sınaq şüşəsindəki mühitin göy rəngə boyanacağına diqqət edin və səbəbini izah edin.

Cavab: III sınaq şüşəsindəki mühit göy rəngə boyanacaq. Ağız suyundakı fermentlər mürəkkəb karbohidratları sadə karbohidratlara parçalayır. Çörək karbohidrat tərkibli olduğu üçün göy rəngə boyanır.

Reproduktiv tapşırıqlar - şagirdlərdən hazır biliklərini təkrarlamaqlarını tələb edir və materialı möhkəmləndirmək üçün daha çox istifadə olunur.

Məsələ. Ən çox suda-quruda yaşayan növlər, temperaturu və yüksək rütubətli ilə fərqlənən tropiklərdə yaşayırlar. Mülayim enliklərdə çox azdır, amma Arktikada və Antarktidada heç biri yoxdur. Niyə?

Produktiv tapşırıqlar - öyrənilən qanunauyğunluqların yeni şərtlərə köçürülməsini, məsələnin strukturuna digər məlumatların daxil edilməsini və yeni biliklərin axtarılmasını əhatə edir. **Məsələ.** Nə üçün 1778-ci ildə Simon Pallas Qara dənizdə yaşayan neştərçəni molyuskalara aid etdi? 100 il keçdikdən sonra xordalı heyvanlara yaxın olması müəyyən edildi. Sizcə nə üçün?

Hansı xüsusiyyətlərinə görə A.O.Kovalevski neştərçəni xordalı heyvanlara aid etdi?

Nə üçün neştərçə onurğalı heyvanlarla onurğasız heyvanlar arasında keçid orqanizm hesab olunur?

Neştərçənin onurğalılara bənzəyən əlamətləri:

1. Bədən xordaya malikdir.
2. Bütün onurğalılarda olduğu kimi neştərçədə də sinir borusu xordanın üst tərəfində yerləşir.
3. Həzm sistemi bütün onurğalılarda olduğu kimi neştərçədə də xordanın alt tərəfində yerləşir.

Bu əlamətlərinə görə neştərçə onurğasızlara oxşayır:

1. Həzm sistemi onurğasızlarda olduğu kimi çox sadə quruluşa malikdir.
2. Qan dövrənı həlqəvi qurdlarda olduğu kimidir, hər ikisində ürək yoxdur, onun funksiyasını bədənə ön tərəfindəki nisbətən iri damarlar yerinə yetirir.
3. İfrazat orqanlarının quruluşu və funksiyası yenə də həlqəvi qurdların ifrazat orqanlarının quruluş və funksiyasına oxşardır.

Neştərçələr filogenetik nöqteyi-nəzərinə onurğasızlardan həlqəvi qurdlara və molyuskalara daha yaxındır.

Müərrəd tapşırıqlar - hadisələrə bir qədər müərrəd bir şəkildə baxılır. Buna görə də yüksək bilik, inkişaf etmiş düşüncə, təxəyyül tələb edilir. Bu cür tapşırıqlardan istedadlı şagirdlərlə dərslərdə işlərdə istifadə olunur [6].

Xüsusi məzmunlu məsələlər konkret reallıq vəziyyətində bir hadisə nəzərdən keçirilir.

Misal. Sərçələr və digər quş növləri suda çimməyi, həm də xırda incə qumda və yolların tozunda çapalamağı sevir. Quşların niyə belə etdiyini izah edin.

Yarasalar bədən temperaturunun dəyişkənliyinə görə çempiondurlar. Temperatur dəyişikliyinə amplitudası 56°-dir! Heyvan uçduqda temperatur təxminən 40°, qışda isə 7,5°-ə düşür. Yayda onların ürəyi dəqiqədə 420 dəfə, qış yuxusunda isə cəmi 8 dəfə döyünür. Bu bioloji hadisələrin yarasaların həyatında əhəmiyyəti nədir?

Ekoloji tapşırıqlar orqanizmin ətraf mühit və təbiətin qorunması ilə əlaqədar bilik tələb edən müəyyən məlumatları ehtiva edən tapşırıqlardır.

Məsələ . Məntəzədə verilmiş rəqəmlərdən istifadə etməklə sadalanan orqanizmlərin iştirakı ilə ekoloji uğursuzluq ardıcılıq aparın: Ot (1), yanğın (2), qarışıq meşə (3), küknar meşəsi (4), kolluqlar (5), ağcaqayın meşəsi (6)

Həlli: Qeyd etmək lazımdır ki, yanğından sonra bəzi bitkilərin toxumları yerdə qala bilər.

Öyrənmə tapşırıqları, nümunə olaraq müəllimin müəyyən növ tapşırıqların necə həll edildiyini (hesablanma, keyfiyyət) göstərir. Ən ümumi məsələ tədris oluna bilər.

Təlim tapşırıqları - həll etmə prinsipinə görə kiçik dəyişiklikləri olan (rəqəm, situasiya və s.) tapşırıqlardır.

Axtarış tapşırıqları - şagirdlərin məsələnin müstəqil həllində məlum faktlar əsasında yeni biliklər əldə etmələri ilə nəticələnir.

Yarasalar bədən temperaturunun dəyişkənliyinə görə çempiondurlar. Temperatur dəyişikliyinə amplitudası 56°-dir! Heyvan uçduqda temperatur təxminən 40°, qışda isə 7,5°-ə düşür. Yayda onların ürəyi dəqiqədə 420 dəfə, qış yuxusunda isə cəmi 8 dəfə döyünür. Bu bioloji hadisələrin yarasaların həyatında əhəmiyyəti nədir?

Yaradıcı tapşırıqlar. Müasir təhsildə yaradıcı tapşırıqlar yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasına, şagirdlərin düşünmə bacarıqlarının və çevikliyinin təkmilləşməsinə, qavrama qabiliyyətinin inkişaf etməsinə imkan verir. Biologiya fənnində yaradıcı təfəkkür şagirdlərə bioloji anlayışlar və hadisələr haqqında daha geniş düşünməyə, yeni ideyalar söyləməyə və problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar tətbiq etməyə kömək edir. Bu cür düşüncə həm müstəqil, həm də əməkdaşlıq edərək problemləri həll etməyə və yeni həll yolları təklif etməyə imkan verir. Şagirdlərdə yaradıcılıq bacarıqları yaradıcı tapşırıqlar əsasında formalaşır. Yaradıcı tapşırıqlar əsasında şagirdlərdə ideyalar yaranır, bu da onlarda yaradıcılıq bacarıqlarını üzə çıxarır [7].

Belə qənaətə gəlmək olar ki, məsələ həlli təkcə qazanılan nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi ilə bitmir, həmçinin şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasına kömək edir. Məsələni həll etmək elə şagird fəallığını artırmaq deməkdir. Şagirdlər bu çətinlikləri aradan qaldıra bilirlər, lakin onların təfəkkürü kifayət qədər mücərrədlik keyfiyyətinə malik deyil. Bu cür proseslər psixoloqlarda fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün "Biologiya" fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII-XI siniflər) Bakı –2023, s.57
2. İbrahimova X.Q. Biologiyanın tədrisi metodikası (Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə proqramın-kurikulumun tətbiqi) - Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı-2023, s. 319
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. "Ekologiya, ətraf mühit və insan" Bakı, 2006, s. 411
4. Sultanov R., Sadıqova N., Ataşova Ü.. Ümumi ekologiya. dərslik. Bakı-2010, s. 384
5. Tanrıverdi, Belgin. "Sürdürülebilir Çevre Eğitimi Açısından İlköğretim Programlarının Değerlendirilmesi", Eğitim ve Bilim Dergisi cilt 34, sayı 151, s.90-102, Ankara, 2009.
6. Ünal, Sevil-Mançuhan, Ebru-Alpsayar, Ahmet. Çevre Bilinci, Bilgisi ve Eğitimi. Marmara Üniversitesi Yayını. İstanbul, 2001, s.229
7. Розенберг А.Г., Кудинова Г.Э. Обзор моделей экологического образования // Балтийский гуманитарный журнал. 2016. Т. 5. № 3 (16). С. 176-180.

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT TEXNOLOGİYASI

Kərimova Elvira Haqverdi qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekan müavini

Ümumi pedaqogika kafedrasının müəllimi

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT TEXNOLOGİYASI

XÜLASƏ

Məqalədə pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, müəllimin demokratik iş üslubu, dialoq və əməkdaşlıq şəraitində təlimin üstünlüklərindən bəhs edilir.

Qarşılıqlı ünsiyyətin səmərəli qurulmasında müəllimin müraciət forması, dinləmə mədəniyyəti, şagird şəxsiyyətinə hörmət və tələbkarlıq prinsipinə əməl etməsi onun peşəkarlığının göstəricisi kimi ifadə olunur.

Müəllimin avtoritar, demokratik və liberal iş üslubu və onların xarakterik xüsusiyyətləri, təlim prosesində rolu, təlimdə subyek-subyekt münasibətləri və onun pedaqoji ünsiyyətin səmərəli qurulmasına təsiri məsələləri xüsusi vurğulanır.

Müəllim və şagirdlərin təlim prosesinin mərkəzində bərabərhüquqlu tərəf müqabilləri kimi fəaliyyət göstərməsi, şagirdə gələcəyin böyük adamı kimi yanaşılması, onun arzu və istəklərinin, maraq və tələbatlarının nəzərə alınması pedaqoji ünsiyyətin mühüm amillərindəndir.

AÇAR SÖZLƏR pedaqoji ünsiyyət, demokratik üslub, subyekt-subyekt münasibətləri, bərabərhüquqlu tərəfmüqabillər.

GİRİŞ

Pedaqoji prosesin səmərəliliyi xeyli dərəcədə müəllim-şagird münasibətlərinin necə qurulmasından asılıdır. Müəllim və şagird məktəbdə iki əsas simadır. Məktəbin maddi-texniki təchizatı nə qədər yüksək səviyyədə təşkil olunsada, tədris materialı nə qədər mükəmməl olsa da, onlar müəllimin şagirdləri ilə canlı ünsiyyətini əvəz edə bilməz. Dərsdə, sinfdənkənar vaxtlarda müəllimin yaratdığı sağlam mənəvi-psixoloji mühit, normal pedaqoji ünsiyyət təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyinin vacib şərti, şagird şəxsiyyətinin formalaşması vasitəsidir. Müəllim-şagird ünsiyyəti yalnız onların biri-birini başa düşdüyü, qarşılıqlı etimad və etibar nümayiş etdirildiyi təqdirdə mümkündür. Bu gün müəllim də, şagird də pedaqoji prosesin subyektləri kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan onların hər ikisi bərabərhüquqlu tərəfmüqabillər kimi dəyərləndirilir. Ona görə də qarşılıqlı ünsiyyətin yüksək səviyyədə qurulması üçün müəllimdən, ilk növbədə, kommunikativ mədəniyyət tələb olunur.

ARAŞDIRMALAR

Müasir dövrdə humanistləşdirmə amili təhsil sahəsində dövlət siyasətinin başlıca prinsiplərindən biri kimi irəli sürülür. Bu isə hər bir müəllimin demokratik iş üslubu nümayiş etdirməsini, məktəbdə insani münasibətləri bərqərar etməsini, dialoq və əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməsini nəzərdə

tutur. Müəllimin öz şagirdlərinə müraciət forması qarşılıqlı ünsiyyətin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məşhur amerikalı psixoloq Deyl Karnegi hesab edirdi ki, insanları öz adları ilə çağırmaq inanılmaz dərəcədə vacibdir: “İnsanın xüsusi adı istənilən insan üçün ən xoş səs birləşməsidir”. Bu, həqiqətən də doğrudur. Yaxşı müəllim şagirdlərinin adlarını bilməlidir.

Axı, hər hansı bir şagird, hətta hər hansı bir şəxs, özünə məsələn, işarə ilə deyil, adı ilə müraciət edilməsini istəyir. Və bu tamamilə təbii bir istəkdir. Təsəvvür edin ki, VI sinifdə coğrafiya dərsidir, sinif müəllimə tanış deyil və o, adları jurnalından oxuyur. Üzündən inciklik yaşanan balaça qızcığaz təssüflə bildirir: İlk dəfədir ki, məni adımla yox, soyadımla çağırıdılar. Bu balaca qızcığazın hansı həyəcanı yaşadığını təsəvvür edə bilərikmi?

Təbii ki, həftədə səkkiz və ya doqquz sinifdə dərs deyən müəllimlər üçün bu son dərəcə çətin iş ola bilər. Hamını necə xatırlaya bilərsiniz? Ancaq müəllimlər şagirdlərin adlarını asanlıqla yadda saxlamağa kömək etmək üçün çoxdan bir sıra strategiyalar hazırlayıblar. Şagirdlərdən (ən azı ilkin olaraq) masalarına ad etiketləri qoymağı və ya geyimlərinə ad nişanları yapışdırmağı xahiş etmək olar.

Pedaqoji ünsiyyət prosesində müəllimin dinləmə mədəniyyəti də önəmli rol oynayır.

V . Şekspirin fikrincə, dinləməyi bacarmaq da, danışmağı bacarmaq qədər mədəniyyət tələb edir.

Şagirdlər onları dinləyən müəllimləri qiymətləndirirlər. Tədris materialı ilə bağlı hər hansı problem yarandıqda, şagirdin müəllimləri ilə təkbətək danışmaq imkanının olması vacibdir.

Müəllimlərin çoxlu məsuliyyətlərinə görə asudə vaxtları az olsa da, yenə də şagirdlərinə vaxt tapmağa, onları dinləməyə, lazım gəldikdə kömək və dəstək verməyə çalışırlar.

Sinifdə şagirdləri diqqətlə dinləmək də eyni dərəcədə vacibdir. Dinləməyi bacarmaq da, danışmağı bacarmaq qədər məsuliyyət tələb edir. Onların cavabları ilə maraqlandığınızı göstərsəniz, şagirdlərin özgüvəni daha da artar, onlar daha inamlı olurlar.

Pedaqoji ünsiyyətdə şagird şəxsiyyətinə hörmət, onlara münasibətdə ədalətli olmaq çox vacibdir. Professor Əbdül Əlizadə qeyd edir ki, “Şagirdin insan ləyaqətinə hörmət etmək, ona etibar və inamla yanaşmaq, bir şəxsiyyət kimi onun məqsədləri, tələbatları, mənafeyi ilə hesablaşmaq məhz bu keyfiyyətlər müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərinə nurlu insani çalarlar bəxş edir” (Əlizadə, Ə. 1998).

Müəllim bir insan kimi şagirdlərinin ona olan sevgisində yaşayır. Hər bir müəllim şagirdləri ilə ünsiyyət prosesində hörmət və tələbkərlilik prinsipinə əməl etməyi bacarmalıdır.

Yaxşı müəllimlər şagirdləri tənqid etmədən islah etməyi bacarmalıdırlar. Şagirdləri islah etmək çox incə məsələdir. Əgər siz onları çox tez-tez və çox sərt şəkildə danlasaz, onların motivasiyasını itirmək və onları öyrənməkdən çəkindirmək riski daşıyırsınız.

Eyni zamanda, əgər siz onları daim tərifləsəniz, onlar tezliklə sizin razılığınız olmadan heç nə edə bilməyəcəklər və buna daim ehtiyac duyacaqlar.

Təbii ki, burada problem bütün şagirdlərin fərqli xarakterə malik olmasıdır. Bəziləri islah olunmaqdan xoşbəxtdir və hətta bunu xahiş edir, bəziləri isə tənqiddən daha çox dəstəyə ehtiyac duyur.

Şifahi cavablar verərkən bəzi şagirdlər səhv etdikdə dərhal düzəldilməyə, bəziləri isə cavabını bitirdikdən sonra düzəldilməyə üstünlük verirlər.

Şagirdlərə hər hansı tələb verərkən də bunu onları incitməyəcək və alçaltmayacaq şəkildə etmək lazımdır ki, onlara hörmətlə yanaşdığınızı başa düşsünlər.

Hətta şagirdləri qeyri-münasib davranışa görə sərt tənqid etməkdən çəkinmək lazımdır: çünki bu, heç vaxt müsbət nəticə verməyəcək.

Pedaqoji ünsiyyətdə hamıyla bərabər şəkildə davranmaq, şagirdlər arasında ayrı-çəçkilik qoymamaq çox vacibdir.

Yaxşı müəllim həmişə şagirdlərində müsbət cəhətlər axtarır və onlara diqqət yetirir. İntizam məsələləri yaranarsa, kobudluq və təhqir olmadan peşəkar şəkildə necə həll edəcəyini bilirlər.

Əksər müəllimlərin sinifdə hamıdan fərqləndirdikləri, daha yaxşı davrandıqları “sevimliləri” var. Məsələn, müəllimlər ev tapşırığını həmişə səliqə ilə yerinə yetirən və dərstdə əl qaldıran fəal, məsuliyyətli və itaətkar şagirdləri yüksək qiymətləndirirlər.

Nəticə etibarlı ilə, az fəal tələbələr çox vaxt müəllimlərdən layiq olduqları diqqəti görmürlər. Axı, hər kəs tamamilə fərqlidir: bəziləri təbii olaraq daha təvazökardır, bəziləri isə yüksək fəal həmyaşıdları ilə müqayisədə özlərini sadəcə olaraq həddən artıq yüklənmiş və etibarsız hiss edirlər. Şagirdlərə münasibətin xarakterinə görə müəllimlər, adətən, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- 1.Yaxşı oxuyan-intizamlı;
- 2.Yaxşı oxuyan-intizamsız;
- 3.Pis oxuyan, intizamlı;
- 4.Pis oxuyan, intizamsız” (Əlizadə, 1998).

Professor Əbdül Əlizadə belə hesab edir ki, bəzən müəllimin bir insan kimi yaşadığı hisslər onun pedaqog duyumunu üstələyir və son nəticədə sinifdə onun sevdiyi və sevmədiyi uşaqlar aləmi yaranır. Nəticədə şagirdlərə birtərəfli ölçülərlə yanaşır, qabiliyyətli hesab etdikləri şagirdlərə daha diqqətlə yanaşır, digərlərinə isə çox zaman diqqətsizlik göstərir, onların ağıllı fikirlərinə belə etinasız yanaşırlar.

Müəllim heç zaman unutmamalıdır ki, ailədə zəif, fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlara sağlam uşaqlarla müqayisədə daha çox qayğı göstərildiyi kimi, sinifdə də dəcəl, zəif oxuyan şagirdlər hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bütün şagirdlərə bərabər münasibət göstərmək, onlarla yaxşı ünsiyyət qurmağa kömək etmək həm də müəllimin peşəkarlığının göstəricisidir. Məktəbə qədəm basacaq şagirdlərlə ünsiyyətin təməlini çox böyük ustalıqla yaradan Şalva Amonaşvilinin təcrübəsi bu baxımdan çox təqdirəlayiqdir. Tədris ilinin əvvəlində, dərslərin başlanmasına bir həftə qalmış onun dərs deyəcəyi sinfin hər bir şagirdi aşağıdakı məzmununda bir məktub alırdı: “Salam əziz şagirdim. Mən sənə müəlliminəm. Mənim adım Şalva Aleksandroviçdir. Səni təbrik edirəm, artıq böyümüsən, məktəbə qədəm qoyursan. İnanıram ki, biz sənə ilə çox böyük dost olacağıq və sən sinifdəki bütün uşaqlarla dostluq edəcəksən. Bilirsən, sən otuz beş nəfər yoldaşın olacaq. Məktəbimiz böyük və işıqlıdır. O dörd mərtəbədə ibarətdir. Sən artıq böyüksən, ona görə də öz sinfini özün tapmalısən.

Mən səni sinifdə gözləyəcəm və sənə ilə tanış olmağa çox şad olacam.

Sənə müəllimin...” (Амонашвили, 1983).

Bu müraciət şagirdlərdə məktəbə, oxumağa, hələ üzünü görmədikləri müəllimlərinə məhəbbət duyğusu oyadır.

Müəllim öz yetirmələrinə verməli olduğu bütün elmi və həyati biliklərin daşıyıcısıdır. Lakin müəllimlə şagirdin qarşılıqlı əlaqəsi biliyin sadəcə ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Bu, əsl sənətdir ki, burada müəllim mentor, bələdçi, məsləhətçi, bəzən hətta dost rolunu oynayır.

Müəllim və şagird arasında müxtəlif-yəni avtoritar və ya demokratik münasibətlər yarana bilər və bunlar öyrənmə və təhsil prosesinə böyük təsir göstərir.

Praktik iş və əməkdaşlıq layihələri də pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin mühüm hissəsidir, burada müəllim və şagird problem və məsələlərin birgə həlli üçün çalışır. Bu iş onların akademik və sosial bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Müəllimlə şagirdin valideynləri arasındakı münasibət də eyni dərəcədə vacibdir. Valideynlərlə ünsiyyət təhsil və tərbiyəyə birgə yaşamağa imkan verir ki, bu da təlim prosesinin uğuruna kömək edir.

Beləliklə, müəllim və şagirdin qarşılıqlı əlaqəsi hər bir şagirdin təhsil təcrübəsinə və inkişafına böyük təsir göstərən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir.

Məktəbdə müəllimin şəxsi nüfuzu nə qədər böyükdürsə, onun şagirdin inkişafına bir o qədər müsbət təsiri ola bilər. Yalnız müəllim və şagird arasında sıx psixoloji təmas olduqda təlim prosesində ən yüksək effektivliyə nail olunur. Bilik yaşlı nəsildən gənc nəsillərə məqsədyönlü təlim və təhsil vasitəsilə ötürülür. Bu ötürmə vasitəsilə gənc nəsillər sosial təcrübənin dörd fundamental elementini əldə edirlər: bilik, fəaliyyət metodları, yaradıcı təcrübə və dünyaya emosional və dəyərlərə əsaslanan münasibətin məzmunu. Bu təcrübə kitablar, kurikulumlar və proqramlar, müvafiq metodların mənimsənilməsi, obyektlərin və əşyaların idarə edilməsi vasitəsilə əldə edilir. Bu tədris materialları çox mürəkkəb ola bilər, lakin sosial təcrübənin ötürülməsində ən mühüm həlqə olan müəllimlə canlı qarşılıqlı əlaqəni əvəz edə bilməz. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskiy fikrincə, tərbiyəçinin cavan ruha təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, onu heç nəylə əvəz etmək olmaz. Bütün zəruri tədris vasitələri olduqda belə, təlim prosesi yalnız müəllim və şagird arasında sıx psixoloji təmas yarandığı halda ən yüksək effektivliyə nail olur. Təlim prosesində müəllim şagirdlə oxuduğu fənn arasında bir növ aralıq mövqe tutur. Məktəbdə ən vacib iki şəxsiyyət müəllim və şagirdidir. Onların sinifdə, dərsləndənkənər fəaliyyətlərdə və asudə vaxtlarda qarşılıqlı əlaqəsi təhsil prosesinin səmərəliliyi üçün həlledici əhəmiyyətə və şagird şəxsiyyətinin formalaşması vasitəsinə çevrilir.

Təhsil sahəsində islahatların aparılması prosesində məktəb gələcəyin qurucuları olan gənc şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinə şərait yaratmağa çağırılır. Təlim prosesində müəllimlə şagirdin qarşılıqlı əlaqəsini sxematik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar: bilik→müəllim pedaqoji fəaliyyətin subyekti kimi→şagird təhsil fəaliyyətinin subyekti kimi. Müəllim pedaqoji fəaliyyətin subyekti kimi onlara uyğun olan tədris materialını şərh edir və təqdimatlar nümayiş etdirir. Şagird də təlim prosesinin fəal subyekti olaraq öz fikirlərini irəli sürür, referatlar hazırlayır, çıxışlar edir, təfəkkür əməliyyatlarını yerinə yetirir.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, məktəblərimizdə hələ də tədris prosesini subyekt-obyekt çərçivəsində quran müəllimlər az deyil. Pedaqoji ədəbiyyatlarda şagirdlərlə ünsiyyət üslubuna görə müəllimləri avtoritar, demokratik və liberal olaraq qruplaşdırırlar. Avtoritar ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər öz hakim mövqeyi ilə seçilir.

Belə bir müəllim üçün tədris prosesinin təşkili “avtoritar-imperativ prinsiplər”ə əsaslanır və onun fəaliyyətinin şüarı “Sizə dediklərimi edin!” sözləri olur. Bu halda müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi mahiyyətcə sadə irad mübadiləsidir, bu zaman müəllim, bir qayda olaraq, təhsil prosesinin formal təşkilatçısı rolunda çıxış edir. Nizam-intizam adətən müəllim tərəfindən şagirdlərə ciddi nəzarətin nəticəsidir. Bütün bunlar şagirdlərlə müəllim arasında münasibətlərdə gərginlik yaradır, çox vaxt onlar arasında konfliktlərə gətirib çıxarır və qarşılıqlı düşmənçiliyə səbəb olur (Амонашвили, 1996).

Demokratik ünsiyyət üslubu zamanı müəllim şagirdlərin rəylərinə, fikir və təkliflərinə hörmət edir, onlara öz tərəfmüqabili kimi yanaşır, onları sevir.

Yalnız müəllimlə şagirdlərin hər biri üçün şəxsi məna kəsb edən birgə yaradıcılıq fəaliyyəti şəraitində onlar arasında tərəfdaşlıq münasibəti formalaşır ki, bu da müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsində və qarşılıqlı təsirində özünü göstərir. Məhz bu cür əməkdaşlığı nəzərə alaraq S.L. Rubinsteyn yazırdı: "...tədris birgə tədqiqat kimi düşünülür..." (Рубинштейн, 2009).

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda şagirdlərlə ünsiyyətin səmərəliliyinə görə müəllimləri dörd qrupa bölürlər. Professor Müseyib İlyasovun fikrincə, birinci qrupa istər dərstdə, istərsə də sinifdənkənar vaxtlarda şagirdlərlə daim ünsiyyətdə olan, onların arzu və təşəbbüsləri ilə hesablaşan müəllimlər aiddir. İkinci qrupa şagirdlərə daim hörmətlə yanaşan, lakin vaxt çatışmazlığı üzündən onlarla ünsiyyət saxlaya bilməyən müəllimlər aid edilir. Üçüncü qrup müəllimlər şagirdlərlə ünsiyyət qurmağa can atır, lakin buna nail ola bilmirlər, çünki hər zaman quru nəsihətçilik mövqeyi tuturlar. Nəhayət, dördüncü qrupa aid olan müəllimlər şagirdlərlə öz aralarında daim məsafə saxlayır, quru nəsihətçilik mövqeyi tuturlar və şagirdlər də belə müəllimlərlə ünsiyyətə meyil göstərmirlər.

Təbii ki, bu təsnifatda demokratik ünsiyyət üslubuna malik olan birinci qrup müəllimlər şagirdlərə sözün əsl mənasında subyekt kimi yanaşır. Onların diqqətini fəaliyyətin məzmunlu tərəfinə yönəldir, hər bir tapşırığın məqsədini və motivasiyasını (nə etmək lazımdır və niyə) aşkar edir. Bu vəziyyətdə öyrənmənin əsas forması müəllim və uşaqlar arasında canlı qarşılıqlı əlaqə ilə kommunikativ və idrak fəaliyyətlərində ortaq iştirakdır. Onların birgə işlərinin istiqamətləndirici şüarı "Gəlin birlikdə işləyək!" kimi ifadə oluna bilər.

Şagirdə gəlincə, əlverişli şəxsiyyətlərarası münasibətlər sayəsində o, səhv etmək, anlaşılmazlıq qorxusu yaşamır, özünü rahat və sərbəst hiss edir. Əməkdaşlıq münasibətinə girərkən müəllim diqqəti uşağın bir şagird kimi funksiyalarına deyil (bununla əlaqədar olaraq öyrənməli və ev tapşırığına cavab verməlidir), onun şəxsiyyətinə və inkişaf perspektivlərinə diqqət yetirir. Belə qarşılıqlı əlaqə, bir qayda olaraq, təhsil ünsiyyəti çərçivəsindən kənara çıxır və müxtəlif fəaliyyət növlərində həyata keçirilir: müxtəlif tədbirlərin təşkili və keçirilməsində iştirak etmək, birgə müzakirələr, disputlar keçirmək və s. (Мудрик, 2001).

Beləliklə, qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət ortaq məqsədlərə və nəticələrə nail olmaq, iştirakçılar üçün məna kəsb edən problem və ya vəzifəni həll etməyə yönəlmiş əlaqələndirilmiş fəaliyyətdir. Bu əlaqə, bütün mürəkkəb qabiliyyətlər sisteminin-subyektiv-praktik və mənəvi-əxlaqi qabiliyyətlərinin ortaya çıxmasının və qarşılıqlı əlaqələrin pedaqoji əhəmiyyətinin dərk edilməsinin əsasını təşkil edir.

Qarşılıqlı ünsiyyət uşağın özünü inkişaf etdirməsinə və özünün bütün imkanlarını reallaşdırmasına kömək edən əsas vasitələrdən biridir. Sinifdə müəllim-şagird qarşılıqlı ünsiyyəti o zaman baş verir ki, onlar biri-birini başa düşüb hörmət etsinlər, biri-birinə güvənsinlər. Yalnız sinifdə müəllim və şagird arasında anlaşma, inam və hörmətə əsaslanan belə qarşılıqlı əlaqə təhsilin əsas məqsədinə çatmağa kömək edir: bilik şadirdin şəxsi mülkiyyətinə çevrilir (Дубровиной, 2004).

Şagird və müəllim arasında qarşılıqlı əlaqənin bu səviyyəsinə nail olmaq müəllimin müvafiq ümumi prinsiplərə, tələblərə riayət etməsi ilə asanlaşdırılır. Geniş ictimaiyyətin, xalqın məsul nümayəndəsi kimi müəllim:

- gənc nəsrlə münasibətdə onlara qarşı tələblərini hörmətlə birləşdirməlidir (yaşından, fiziki hazırlığından, sosial vəziyyətindən, təcrübəsindən, uğurlarından və uğursuzluqlarından asılı olmayaraq);

- şagirdlərin fəaliyyətlərində müsbət cəhətləri kəşf etməli, buna diqqət yetirməli, onların səhv və çatışmazlıqlarını göstərməklə kifayətlənməməlidir;

- uşaq qrupu daxilində qarşılıqlı mehriban münasibətlərin şəən, işgüzar və sağlam psixoloji mühitini formalaşdırmalıdır;

- valideynlər, müəllim həmkarları, məktəb rəhbərliyi ilə qarşılıqlı münasibətlər qurmaqla şagirdlərinə nümunə olmalıdır;

- qarşısında əyləşən hər bir şagirdin təmsalında gələcəyin böyük adamını görməyi bacarmalıdır (Климов, 2004).

NƏTİCƏ

Beləliklə, şagirdlərlə optimal qarşılıqlı anlaşma səviyyəsi yaratmaq və ünsiyyətin adekvat səviyyəsinə nail olmaq üçün pedaqoji fəaliyyətin subyekti kimi, tədris prosesində aparıcı rol oynayan müəllim öz fəaliyyətində bir sıra prinsipləri rəhbər tutmalıdır. İstər təlim, istərsə də sinifdaxaric tədbirlər prosesində pedaqoji ünsiyyət texnologiyalarına əməl etməli, şagirdə təlim prosesinin subyekti, bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi yanaşmalı, ona gələcəyin böyük adamı kimi baxmağı, onu öz səviyyəsinə qaldırmağı bacarmalıdır. Şagirdin arzu və istəklərinə, maraq və tələbatlarına, istəklərinə diqqətlə yanaşmalı, rəy və təkliflərini nəzərə almalı, kollektivdəki münasibətləri tənzimləməlidir. Şagirdlərlə ilk ünsiyyət anından başlayaraq onun daxili dünyasına nüfuz etmək, onun qabiliyyət və istedadını üzə çıxarmaq, dialoq və əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərmək müəllimin kommunikativ mədəniyyətinin əsas göstəriciləridir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Амонашвили, Ш.(1996). *Размышления о гуманной педагогике*. Москва.: изд.дом. Шалвы Амонашвили.
- 2.Дубровиной, И.В.(2004). *Практическая психология образования*. Санкт-Петербург.:СПб
- 3.Əlizadə, Ə(1998). *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı: Ozan
- 4.Климов, Е.А.(2004). *Введение в психологию труда: Учебник*. М.: Изд-во. Московского университета; Издательский центр «Академия».
- 5.Мудрик, А.В. (2001) *Взаимодействие – согласованная деятельность*.
- 6..Рубинштейн, С. Л .(2009). *Психология человека в современном мире*. Москва.: Издательство «Институт психологии РАН».

ERMƏNİSTANIN İŞĞAL SİYASƏTİNİN SONU VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA

YARANMIŞ YENİ REALLIQLAR

**THE END OF ARMENIA'S OCCUPATION POLICY, NEW REALITIES CREATED IN THE
SOUTH CAUCASUS**

Qadir Əkbərov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Zamin Əliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Quliyeva Ahuzər

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Tədqiqata cəlb edilmiş əsas məsələ Vətən müharibəsi öncəsi Ermənistanın təxribatçı addımları, dövlət səviyyəsində münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində görülən işlərə süni maneələr və prosesin müharibə ilə nəticələnməsidir. Azərbaycan ərazilərinə əsassız iddialar irəli sürən Ermənistanın işğalçılıq siyasəti, işğal edilmiş torpaqların boşaldılması ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qərarlar və onların icrası ilə bağlı məsələlər də araşdırmaya cəlb edilmişdir. Məqalədə 30 ilə yaxın davam edən Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal siyasətinə son qoyan 2020-ci il Vətən Müharibəsi və 2023-cü ilin lokal antiterror tədbirlərindən sonra Cənubi Qafqaz regionunda formalaşmış yeni geosiyasi reallıqlarını təhlil edir. Məqalə, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyinin bərpası, post-münaqişə dövründə sülh gündəliyinin irəli sürülməsi və regionda əməkdaşlıq perspektivləri kimi məsələləri araşdırır. Həmçinin, Ermənistanın işğal siyasətinin regiona vurduğu zərərlər, sülhə mane olan amillər və yeni dövrdə yaranan nəqliyyat-kommunikasiya imkanları işıqlandırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, müharibə, sülh, beynəlxalq hüquq, reallıq

ABSTRACT

The main issue involved in the study is Armenia's provocative steps before the Patriotic War, artificial obstacles to the work done at the state level towards a peaceful resolution of the conflict, and the process ending in war. Armenia's occupation policy, which has been making groundless claims to Azerbaijani territories since 1988, decisions taken by international organizations regarding the evacuation of occupied lands, and issues related to their implementation are also involved in the study. The article analyzes the new geopolitical, economic and security realities that have formed in the South Caucasus region after the 2020 Patriotic War, which ended Armenia's occupation policy of Azerbaijani territories for nearly 30 years, and the local anti-terrorist measures of 2023. The article examines issues such as the restoration of Azerbaijan's position based on international law, the promotion of a peace agenda in the post-conflict period, and the prospects for cooperation in the region. It also highlights the

damage caused by Armenia's occupation policy to the region, factors hindering peace, and transport and communication opportunities emerging in the new period.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, war, peace, international law, reality

GİRİŞ

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqaz regionunun uzun illər ərzində ən gərgin və həll edilməmiş problemi olaraq qalıb. Beynəlxalq təşkilatlar (xüsusilə BMT Təhlükəsizlik Şurası) tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən dörd qətnamənin qəbul edilməsinə baxmayaraq, Ermənistan 1990-cı illərin əvvəllərindən Azərbaycanın 20%-ə yaxın ərazilərini işğal altında saxlayırdı. 2020-ci ilin 44 günlük Vətən Müharibəsi bu status-kvoya son qoydu və Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü hərbi-siyasi yolla bərpa etdi. Müharibənin gedişində Azərbaycan əraziləri Ermənistan dövləti tərəfindən qadağan edilmiş silahlardan istifadə edilməsi, cəbhədən çox uzaqlarda yerləşən mülki yaşayış obyektlərinin raket zərbələrinə məruz qalması faktları aşkarlansa da, Ermənistanı müdafiə edən qüvvələr təcavüzkar dövlətin təxribatlarını ört-basdır etməyə çalışmışdılar. Azərbaycan tərəfi isə işğal edilmiş torpaqların azad edilməsi zamanı yalnız hərbi hədəfləri məhv etmiş, təcavüzkarı müharibə qanunlarına uyğun cəzalandırmışdır. 2020-ci ilin 10 noyabrında imzalanmış üçtərəfli bəyanatla müharibəyə son qoyulmuş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi hüquqi qüvvə almışdır. İmzalanmış Bəyannaməyə görə Ermənistan hərbi qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərindən müəyyən vaxt ərzində çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Ermənistan rəhbərliyinin dəstəklədiyi separatçı qüvvələr və Ermənistana məxsus silahlılar razılaşdırılmış qaydalara məhəl qoymamış, öz çirkin niyyətlərini davam etdirmişdilər. 2023-cü ilin sentyabrında həyata keçirilən lokal antiterror tədbirləri isə separatçı rejimin mövcudluğuna tamamilə son qoyaraq, Azərbaycanın suverenliyini bütün ölkə ərazisində tam təmin etdi. Bu hadisələr bölgədə əsaslı və dönməz yeni reallıqlar yaratdı. Azərbaycan dövlət olaraq Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında, iqtisadi əməkdaşlıqların qurulmasında, siyasi əlaqələrin yaradılmasında aparıcı dövlətə çevrildi.

İŞĞALA SON QOYULMASI İSTİQAMƏTİNDƏKİ FƏALİYYƏT.

2018-ci ilin yazında Ermənistan Respublikasında hakimiyyət dəyişikliyi Azərbaycan torpaqlarına təcavüzün sülh yolu ilə ortadan qaldırılacağına müəyyən ümidlər üzə çıxartdı. İlk vaxtlar verilən bəyanatlar dövlətlər arasında məsələnin sülh yolu ilə həll olunacağı inamını yaratdı. Lakin təcavüzkar Ermənistan dövlətinin yeni rəhbərliyi beynəlxalq aləmin sülh naminə çağırışlarına məhəl qoymayıb Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suveren hüquqlarını heçə sayaraq qondarma Dağlıq Qarabağ rejiminin rəhbərinin Şuşada andıçmə mərasiminə qatıldı və işğal edilmiş ərazilərdə qanuni bir dövlət qurulacağı ilə bağlı sərsəm çıxışlar etdi. Bu azmış kimi Cıdır düzündə rəqs edərək tarixi Azərbaycan torpaqlarının erməni torpağı kimi təqdim etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Ermənistan rəhbərliyi beynəlxalq qanunlara məhəl qoymayaraq işğal edilmiş ərazilərə xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsini sürətləndirdi. 2019-cu il martın 30-da “Amerikanın Səsi” ABŞ-də erməni icması ilə görüşdə Ermənistanın müdafiə naziri Davit Tonoyanın verdiyi bəyanatın

videogörüntüsünü nəşr etdi. Həmin bəyanatda müdafiə nazirinin “sülh müqabilində ərazilər” formülünü “yeni müharibə, yeni ərazilər” şəkildə dəyişdirdiyi vurğulanırdı. Məsələyə təsir edən başqa bir məsələ isə 5 avqust 2019-cu ildə Xankəndində keçirilən mitinqdə Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın “Artsax Ermənistandır və nöqtə” deməsi oldu. Bu bəyanat artıq danışıqlar məsələsini daha da məntiqi baxımdan uzaqlaşdırırdı (Mövludoğlu, 2024).

COVID-19 pandemiyası ilə qlobal mübarizənin olduğu bir zamanda, 12 iyul 2020-ci ildən başlayaraq beynəlxalq aləm Ermənistanla Azərbaycan arasındakı qarşıdurmanın faciəvi bir şəkildə artdığının şahidi oldu. 2020-ci ilin iyulunda Ermənistanın silahlı qüvvələri Tovuz rayonundakı Azərbaycan sərhəd ərazilərinə hücum etdi. Təcavüzkar Ermənistan hərbi birlikləri Tovuz ətrafında yerləşən strateji yüksəklikləri ələ keçirməyə cəhd etdi. Təbii ki təxribatçı ölkə rəhbərliyin məqsədi ərazidən keçən beynəlxalq əhəmiyyətli neft və qaz kəmərlərinə nəzarət etmək istəyini reallaşdırmağa çalışmışdı. Lakin Azərbaycan ordusunun cavab tədbirləri təxribatının qarşısını məharətlə aldı. Bu döyüşlər zamanı Azərbaycan ordusunun generalı Polad Həşimov və polkovnik İlqar Mirzəyev, həmçinin bir neçə hərbi qulluqçu qəhrəmanlıqla şəhid oldu. 2020-ci ilin avqustunda isə düşmənin Tərtər istiqamətində çirkin niyyətini həyata keçirməyə çalışan kəşfiyyat qrupu zərərsizləşdirildi.

Bütün bunlar beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş güc tətbiq edilməməsi, sərhədlərin toxunulmazlığı və dövlətlərin ərazi bütövlüyü kimi BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş fundamental prinsiplərin pozulması demək idi. Həmçinin təcavüzkar Ermənistan dövlətinin mülki şəxslərə qarşı həyata keçirdiyi hücumlarının dayandırılması ilə əlaqədar Azərbaycanın beynəlxalq birliyə ünvanlandığı çoxsaylı tələb və çağırışlar cavabsız qaldı.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il sentyabrın 21-də BMT-nin Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında Azərbaycan torpaqlarının 30 ilə yaxın bir dövr ərzində işğal altında saxlanması, azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparması, erməni əsilli livanlıların Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında məskunlaşdırılması, 2016, 2017, 2018 və 2020-ci illərdəki təxribatlar ilə bağlı məsələlərə və Azərbaycanın narahatlıqlarına toxundu və Ermənistana qarşı tədbir görülməsini tələb etdi. Həmçinin ölkə rəhbəri 1949-cu il Cəmrə konvensiyasının kobud şəkildə pozulmasını diqqətə çatdırdı. Ermənistanın Azərbaycan silahlı qüvvələrinə qarşı, dinc əhalisinə qarşı davamlı hücumlarını təcavüzkarın beynəlxalq hüququ pozması kimi qiymətləndirdi (Prezident İlham Əliyev, 2020).

Ermənistan Respublikasının Azərbaycana hərbi təcavüzü məhz işğalçı dövlətin yeni ərazilər ələ keçirmək cəhdi hücum əməliyyatlarından sonra – 27 sentyabr tarixindən başladı. Azərbaycan ordusunun əks hücum keçməsi ilə təcavüzkar Ermənistan dövlətinin işğalçı siyasətinə qarşı qətiyyətli addımlar atıldı. Sürətli əks hücum əməliyyatları bütün cəbhə boyu davam etdirildi. Ən müasir texniki avadanlıqlarla təchiz edilmiş Azərbaycan ordusu Ermənistan silahlı qüvvələrinin hava hücumundan müdafiə sistemlərini, raket qurğularını, döyüş maşınlarını dəqiq atəşlərlə məhv etməklə düşmənin ordusunu çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca işğal etdiyi əraziləri boşaldır və döyüş texnikalarını qoyub qaçırdı. Ermənistan ordusu məğlubiyyətinin əvəzini elə ilk günlərdən mülki əhalidən çıxmağa başladı. Naftalanın Qaşaltı Qaraqoyunlu kəndinin sakini Qurbanov Elbrus İsa oğlu və onun 4 ailə üzvü olmaqla bütövlükdə bir ailə, o cümlədən, iki uşaq həlak oldu (Azərbaycan qəzeti, 2020c). Bu kimi faktlar 44 günlük döyüş əməliyyatlarının getdiyi bir vaxtda tez-tez təkrarlanmışdı. Tərtər rayonunun kəndləri, Tərtər şəhəri, Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu və

digər kəndləri, Gəncə şəhəri, Mingəçevir şəhəri, ümumiyyətlə, cəbhəyə yaxın və cəbhədən yüz kilometrərlə uzaq mülki yaşayış məskənləri Ermənistan silahlı qüvvələrinin raket hücumlarına məruz qaldı. Bu təcavüz 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının mövcud müddələrinin pozulması idi (Cenevrə Konvensiyaları, 2000).

2020-ci il oktyabrın 3-dən 17-nədək həyata keçirilən əməliyyatlarda düşməyə ağır zərbələr endirən Azərbaycan ordusu oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini və bir neçə kəndi işğaldan azad etdi. Oktyabrın 17-də Füzuli şəhəri, oktyabrın 20-də Zəngilan beş gün sonra isə Qubadlı işğaldan azad edildi. Noyabrın 8-də Şuşa şəhəri də işğaldan azad edildi. 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar Azərbaycan ordusunun tam qələbəsi ilə başa çatdı (Azərbaycan qəzeti, 2020b). Müharibənin sona çatması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının, Rusiya Federasiyasının və Ermənistan Respublikasının dövlət başçıları 10 noyabr 2020-ci il tarixdə birgə bəyənət imzaladılar. Doqquz bəndlik bəyənatə əsasən Ağdam, Kəlbəcər və Laçın döyüşlər aparılmadan müəyyən vaxt ərzində Azərbaycana qaytarılmalı, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonları arasında maneəsiz əlaqə yaradılmalı idi (Azərbaycan qəzeti, 2020a). Əldə edilmiş razılaşma Azərbaycanın həm şahadə, həm də masada əldə etdiyi mühüm qələbə idi.

Azərbaycan Respublikasının müdafiə strukturları tərəfindən aparılan müşahidələr nəticəsində Ermənistan Respublikasına və Qarabağdakı qeyri-qanuni rejimə aid on beş mindən artıq şəxsi heyətdən ibarət silahlı kontingentin yenidən təşkilatlanması, habelə, ərazidə geniş hərbi infrastrukturun yaradılması faktları təsbit edilmişdir. Bu təsbitlər, xüsusilə, müxtəlif tipli artilleriya qurğuları üçün 350-dən çox atəş mövqeyinin, Yer-Hava raket sistemləri üçün 12 Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) start mövqeyinin, 30-a yaxın radioelektron mübarizə (REM) sisteminin və 6 radiolokasiya sisteminin qurulmasını əhatə edirdi. Əlavə olaraq, 70-dən artıq polimer tipli yeraltı sığınacağın, 17 Raket-Artilleriya Silahları (RAS) və Yanacaq-Sürtkü Materialları (YSM) anbarının, bir neçə mina anbarının quraşdırılması, həmçinin, bəziləri dərinləşdirilmiş olmaqla 45 daimi dislokasiya və komanda məntəqəsinin formalaşdırılması müəyyən edilmişdir (Eyvazov, 2024).

Bu hərbi aktivləşmə kontekstində, 2022-ci il avqustun 3-də qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisindəki dağ silsilələrində yerləşən strateji yüksəklikləri ələ keçirmək və yeni döyüş mövqeləri yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Ordusunun bölmələrinə qarşı təxribat-terror əməliyyatı həyata keçirmişdir. Azərbaycan Ordusunun bu təxribata cavab olaraq keçirdiyi "Qisas" əməliyyatı zamanı qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin Ağdərə rayonunun Yuxarı Ortağənd yaşayış məntəqəsindəki hərbi hissəsinə dəqiq hava zərbəsi endirilmişdir. Nəticədə, onların şəxsi heyəti, artilleriya qurğuları, avtomobil texnikası və külli miqdarda döyüş sursatı məhv edilmişdir.

2023-cü il aprel 22-dən 23-nə keçən gecə Dövlət Sərhəd Xidməti Azərbaycan Ordusunun bölmələri ilə birgə Həkeri çayı üzərindəki körpüdə Sərhəd Buraxılış Məntəqəsi təsis etmişdir. Bu addım Həkeri çayı üzərindən həyata keçirilən bütün hərəkət və daşımaların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun reallaşdırılmasını təmin etmişdir. Qeyd olunan dövrdə Ermənistan tərəfinin siyasi fəaliyyətləri də regionda gərginliyi artırmışdır. 2023-cü il sentyabrın 2-də Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan qondarma "Dağlıq Qarabağın müstəqillik bəyannaməsi"nin ildönümünü münasibətilə təbrik müraciəti ilə çıxış etmişdir. Sentyabrın 9-da isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qondarma "prezident seçkiləri" keçirilmişdir (Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsi, t.y.).

Paşinyan hökumətinin qondarma rejimə təbrik göndərməsi, separatçı qüvvələrin yeni bir hakimiyyət strukturu formalaşdırması cəhdləri, həmçinin, həmin ərazidə Vardanyanın Azərbaycana qarşı təxribat xarakterli hərəkətləri və qeyri-qanuni silahlı dəstələrə maddi dəstək verməsi Ermənistanın genişmiqyaslı hərbi təxribatlara hazırlaşdığını göstərən əlamətlər kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, özündə kapitulyasiya aktını ehtiva edən Üçtərəfli Bəyanatın imzalandığı vaxtdan 2023-cü ilin sentyabr ayınadək olan dövrdə Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən davamlı təxribatlar antiterror əməliyyatının keçirilməsini zəruri və labüd etmişdir.

Sentyabrın 19-da ölkəmizin dövlət qurumlarına məxsus iki nəqliyyat vasitəsinin qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin kəşfiyyat-diversiya qrupları tərəfindən Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunda əvvəlcədən quraşdırılmış minalara düşərək partlaması nəticəsində polis əməkdaşları, mülki şəxslər və hərbi qulluqçular arasında insan tələfatı və xəsarətlər qeydə alınmışdır. Ermənistan Respublikasının razılaşdırılmış bəyanata əməl etməməsi, mina xəritələrini təqdim etməməsi və təcavüzkar siyasətini davam etdirməsi səbəbindən Azərbaycan tərəfi 2023-cü ildə Qarabağda lokal antiterror əməliyyatı aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Yalnız 23 saat davam edən bu lokal əməliyyatlar qondarma rejimə məxsus silahlı birləşmələrin məhv edilməsi və onların silahlarını yerə qoyaraq ərazidən çıxarılması ilə nəticələnmişdi (Qayıbzadə, 2025).

44 günlük Vətən müharibəsi Cənubi Qafqazda yeni reallıqlar yaratdı. Azərbaycan ordusunun apardığı fəal döyüşlər, antiterror əməliyyatı, əldə edilmiş qələbə Azərbaycanla-Ermənistan arasındakı münasibətləri nizama salmaqla kifayətlənməmiş, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda əsas söz sahibi olduğunu bir daha sübut etmişdir. Belə ki, Azərbaycan regionda uzunmüddətli sülhün və təhlükəsizliyin qarant ölkə olduğunu, beynəlxalq, regional və lokal iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasının Azərbaycanın vasitəçiliyi ilə həyata keçirilməsinin vacibliyini, dövlət quruculuğu və milli təhlükəsizlik strategiyasında beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri – suverenlik və ərazi bütövlüyü üzərində möhkəm dayanmaqla iradə nümayiş etdirməyin əhəmiyyətini siyasi müstəvidə və döyüş meydanında sübut etdi. Dünyanın ən böyük təşkilatı olan BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsini heçə sayan Ermənistan və onun havadarlarına milli maraqlar naminə bütün vasitələrdən istifadənin hansı nəticələr verəcəyini döyüş meydanında isbat etdi.

Azərbaycanın BMT tərəfindən tanınan sərhədləri daxilində suverenliyini bərpa etməsi faktı təsdiqləndi və Azərbaycanın suverenliyinin bütün Qarabağ regionunda bərpasını təmin edilməklə regionda 30 ildən artıq davam edən separatizm ocağını ləğv edildi. Azərbaycan regionda sülh və sabitliyin təmin edilməsi üçün Ermənistana beynəlxalq hüququn beş əsas prinsiplərinə (Ağazadə, 2022) əsaslanan sülh müqaviləsi layihəsini təklif etdi. Yeni reallıqların ən mühüm iqtisadi nəticələrindən biri də regionda nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpasıdır. Azərbaycanın sözü gedən əlaqələrin yaradılması üçün Naxçıvanla Azərbaycanın əsas hissəsini birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətindəki səyləri, 10 Noyabr Bəyanatında öz əksini tapmış maneəsiz hərəkətin tezliklə reallığa çevrilməsi üçün atılan addımlar, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üçün əlavə və mühüm bir qolun açılması məsələsindəki ısrarlılıq region üçün Azərbaycanın dövlət siyasətinin nə dərəcə də əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayan Ermənistanın işğal prosesinin Azərbaycan ordusunun gücü ilə həll etməsi, Ermənistanın işğal siyasətinə son qoyulması Cənubi Qafqazda sülh və əməkdaşlıq üçün tarixi bir fürsət yaratmışdır. Bölgədə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməsi Ermənistan və havadarlarını yeni yaranmış reallıqla razılaşmağa məcbur etmişdir. Çünki Azərbaycanın yaratdığı yeni geosiyasi reallıqlar beynəlxalq hüquqa əsaslanır və regionun gələcəyi üçün integrasiya, inkişaf və sabitlik vəd edir. Post-münaqişə dövründə Ermənistanın üzərinə düşən əsas vəzifə revanşizm meyllərindən imtina edərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam tanıması, sülh müqaviləsini imzalaması və regional layihələrdə konstruktiv iştirak etməsidir. Bölgədə uzunmüddətli sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi yalnız bu yeni reallıqların qəbulu və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulan münasibətlər vasitəsilə mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar.(2000) Bakı,392 s
2. Ağazadə Ə.(2022).Azərbaycanın təklif etdiyi beş baza prinsipi beynəlxalq hüquq normalarına söykənir. İki sahil. Qəzeti, 20 noyabr
3. Eyvazov A.(2024).Antiterror əməliyyatının qısa müddət ərzində, uğurla başa çatması peşəkarlığın və döyüş təcrübəsinin nəticəsidir. <https://mod.gov.az/az/pre/52728.html>
4. Azərbaycan qəzeti.(2020). 01 oktyabr-11 noyabr
5. Azərbaycan qəzeti.(2020). 11 noyabr
6. Azərbaycan qəzeti.(2020). 29 sentyabr
7. Qayıbzadə,İ.(2025).Azərbaycanın dövlət suverenliyinin tam bərpası. <https://525.az/news/307596-2023-cu-ilin-antiterror-emeliyyati>
8. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan>
9. Mövludoğlu,A.(2024).**Paşinyanın “Yeni müharibə, yeni ərazilər” formuluna yeni münasibəti: Ermənistan işğalçısıdır, qeyri-legitim vəzifələrlə məşğul olub.** <https://ordu.az/ru/news/303196>
10. Prezident İlham Əliyevin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi müzakirələrində çıxışı. (2020). <https://president.az/en/articles/view/40937>

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında ozan-aşıq obrazına bir nəzər

Həsənova Nərmin Tərhan qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr

şöbəsinin dissertantı

Xülasə.

Ozan-aşıq mədəniyyəti əsrlər boyu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi kimliyini, tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü və estetik dəyərlərini yaşadan əsas qaynaqlardan biri olmuşdur. Bu mənada ozan-aşıq obrazı milli-mənəvi varlığımızın bədii təəcəssümü, xalq yaddaşının bədii daşıyıcısı kimi çıxış edir. XX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında, xüsusilə dramaturgiyada ozan-aşıq obrazının aktuallaşması təsadüfi deyil. Bu obrazın meydana çıxmasını və inkişafını şərtləndirən tarixi, ictimai-siyasi və mənəvi amillər milli özünüdərk dərinləşməsi, folklor qaynaqlarına dönüş meyillərinin güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Əsrin əvvəllərində yazılmış dramaturji nümunələrdə ozan-aşıq obrazı daha çox etnoqrafik həyatın atributu, xalq məişətinin və ənənələrinin təəcəssümü kimi təqdim edilirdi. Sovet ideologiyasının hökm sürdüyü onilliklərdə isə bu obraz ictimai-siyasi məzmun qazanaraq, çox vaxt “xalqın səsi”, “kollektiv şüurun təbliğatçısı” funksiyasını daşıyırdı. Lakin 1980-ci illərdən başlayaraq dramaturgiyada ozan-aşıq obrazının semantik yükü dəyişmiş, o, milli kimliyin, mənəvi kökə dönüşün, tarixi yaddaşın dirçəlişinin simvoluna çevrilmişdir. 1990-cı illərdən etibarən müstəqillik dövrü dramaturgiyasında ozan-aşıq obrazı artıq milli-tarixi yaddaşın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu mərhələdə o, xalqın keçmişinə, mənəvi dirçəlişinə, milli varlığın bərpasına yönəlmiş bədii konsepsiyanın mərkəzinə gətirilir. Dramaturgiyada Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Mehdi Hüseyn, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mir Mehdi Seyidzadə, Mirzə Abay Dağlı, Nəbi Xəzri, Altay Məmmədov, Kəmalə Ağayeva, Adil Babayev, kimi sənətkarlar əsərlərində ozan-aşıq obrazına yer ayırmışlar.

Açar sözlər: ozan-aşıq obrazı, Azərbaycan dramaturgiyası, milli kimlik, tarixi yaddaş, folklor ənənəsi, mənəvi dirçəliş, milli özünüdərk

GİRİŞ.

Ozan-aşıq mədəniyyəti əsrlər boyu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi kimliyini, tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü və estetik zövqünü formalaşdıran və qoruyub saxlayan ən mühüm mədəni-fəlsəfi qaynaqlardan biri olmuşdur. Bu mədəniyyətin əsas daşıyıcısı olan ozan-aşıq obrazı xalqın mənəvi dünyasının bədii inikası, onun tarixi təcrübəsinin, dəyərlər sisteminin və kollektiv yaddaşının ifadə vasitəsidir. Ozan-aşıq obrazı təkcə bir sənətkar tipajı kimi deyil, həm də milli varlığın poetik simvolu, milli özünüdərk prosesinin bədii forması kimi çıxış edir. XX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında, xüsusilə dramaturgiyada bu obrazın aktuallaşması tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Cəmiyyətin mənəvi yenilənmə və milli kimlik axtarışları fonunda ozan-aşıq obrazı bədii düşüncənin mərkəzinə çəkilmiş, folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezində milli özünüdərk ideyasını təəcəssüm etdirmişdir. Bu obrazın formalaşması və inkişafı həm ictimai-siyasi, həm də mənəvi-estetik amillərin təsiri ilə şərtlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış, maarifçilik ideyalarının yayılması və folklor

qaynaqlarına dönüş meyillərinin güclənməsi dramaturqların diqqətini xalq yaradıcılığının bədii potensialına yönəltmişdir. Əsrin əvvəllərində qələmə alınmış dramaturji nümunələrdə ozan-aşıq obrazı əsasən xalq məişətinin, etnoqrafik ənənələrin, adət-ənənə və mərasim mədəniyyətinin bədii atributu kimi təqdim edilirdi. Bu mərhələdə obrazın funksiyası xalqın mənəvi dəyərlərinin, mənsubiyyət duyğusunun səhnə təcəssümünü yaratmaq idi. Folklor qəhrəmanlarının dramaturgiyaya gətirilməsi yazılı ədəbiyyatla xalq düşüncəsi arasında körpü rolunu oynayır. Sovet ideologiyasının hökm sürdüyü onilliklərdə ozan-aşıq obrazının semantik yükü dəyişmiş, o, daha çox ideoloji məzmun daşıyıcısına çevrilmişdir. Bu dövrdə aşiq obrazı “xalqın səsi”, “kollektiv şüurun təbliğatçısı” funksiyası ilə təqdim olunurdu. Xalqın mənəvi dünyasının daşıyıcısı olan bu obraz sosialist ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılaraq yeni məzmun qazanmış, lakin mahiyyət etibarilə xalq ruhunun və bədii sözün simvolu kimi qalmağa davam etmişdir. Aşıq obrazı həm mübariz ruhun, həm də sənətkarlıq enerjisinin təcəssümü kimi sovet dramaturgiyasının ideoloji çərçivəsində yaşadılmışdır. 1980-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dramaturgiyasında milli dəyərlərə dönüş meyillərinin güclənməsi ozan-aşıq obrazının semantik transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bu mərhələdə aşiq təkcə musiqi və şifahi söz ustası deyil, həm də milli kimliyin, mənəvi köklərə qayıdışın, tarixi yaddaşın dirçəlişinin bədii rəmzinə çevrilmişdir. Ozan-aşıq obrazı artıq milli düşüncənin, mənəvi oyanışın, xalqın öz tarixi keçmişinə baxışının mərkəzində dayanırdı. 1990-cı illərdən başlayaraq müstəqillik dövrü dramaturgiyasında bu obrazın bədii-estetik yükü daha da dərinləşmişdir. Aşıq artıq yalnız folklor yaddaşının daşıyıcısı deyil, həm də milli tarixlə mənəvi dəyərlər arasında körpü funksiyasını yerinə yetirən fəlsəfi simvol kimi təqdim edilir. Müstəqillik illərinin dramaturgiyasında ozan-aşıq obrazı milli varlığın bərpası, mənəvi bütövlüyün qorunması, xalqın tarixi təcrübəsinin dəyərləndirilməsi kontekstində əsas bədii konsepsiyanın mərkəzinə gətirilir. Bu dövrdə aşiq obrazı milli kimlik ideyasının səhnə təcəssümünə çevrilərək, Azərbaycan dramaturgiyasının ideya-məzmun sistemində özünəməxsus yerini möhkəmləndirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında folklor qaynaqlarına müraciət ənənəsi qədim dövrlərdən formalaşmış və müxtəlif dövrlərdə ədəbi prosesin istiqamətini müəyyənləşdirən başlıca amillərdən biri olmuşdur. Xalq ədəbiyyatına əsaslanmaq, onun obraz və motivlərindən bəhrələnmək, xalq yaradıcılığının bədii-estetik potensialını yazılı ədəbiyyatın kontekstinə gətirmək XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında da mühüm yaradıcı istiqamətlərdən biri kimi özünü göstərmişdir. Əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində milli oyanışın, milli şüurun formalaşması dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə maarifçilik ideyaları ilə folklor qaynaqlarının sintezi milli dramaturgiyada öz əksini tapmış, xalqın mənəvi dirçəlişinə xidmət edən bədii nümunələr meydana gəlmişdir. Məhz bu şəraitdə Abdulla Şaiqin dramaturgiyası milli oyanışın və folklor motivlərinin bədii təcəssümündə mühüm mərhələ təşkil edir. Görkəmli dramaturq Abdulla Şaiq (1881–1959) yaradıcılığının erkən mərhələsində folklor motivlərinə, xalq nağıl və rəvayətlərinə geniş yer vermiş, bununla milli düşüncənin formalaşmasına xidmət etmişdir. Folklor elementlərindən istifadə onun əsərlərinin dilini sadələşdirmiş, xalqla birbaşa ünsiyyət müstəvisi yaratmışdır. Tənqidçi Məmməd Arifin qeyd etdiyi kimi, *“dramaturq əvvəlcə öz əsərinin ideya qayəsini müəyyən etməli, tamaşaçıya hansı böyük fikri çatdırmaq istədiyini aydın bilməlidir; bu məqsəd olmadan bədii əsər yarana bilməz”* (Arif, 1967) Abdulla Şaiqin də əsas qayəsi xalqda milli şüuru, estetik zövqü və mənəvi özünüdərkə oyatmaq idi. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində maarifin zəif, mövhumatın isə güclü olduğu bir dövr kimi xarakterizə olunur. Belə bir zamanda dramaturq milli dəyərlərin təbliğinə, folklorun səhnə sənətinə gətirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

“Aydoğdu” (Şaiq, 2005) (1911–1912) pyesi bu baxımdan səciyyəvi nümunədir. Türk mifoloji təfəkkürünün izlərini daşıyan bu əsər “Dad Xanpərinin əlindən” (Azərbaycan nağılları 5 cildə. 1 cild., 2005) nağılının motivləri əsasında qurulmuşdur. Əsərin baş qəhrəmanı Aydoğdu saz sevdalısıdır və hisslərini ifadə etmək üçün saza müraciət edir. Burada saz təkcə musiqi aləti deyil, həm də milli duyğuların, mənəvi dəyərlərin simvolu kimi təqdim olunur. Dramaturq saza olan sevgi vasitəsilə xalqın köklərinə bağlılığını, mənəvi yaddaşın yaşarlığını vurğulayır.

XX əsrin 30-cu illərində dramaturgiyada aşiq obrazının yer aldığı əsərlərə diqqət etdikdə sinfi ideologiyanın ruhu aydın duyulur. 1930-cu illər dramaturgiyasında aşiq obrazı artıq fərqli ideoloji kontekstdə təqdim olunur. Bu dövrün ədəbi siyasəti sənətkarı sinfi mübarizə və sosialist ideologiyasının təbliğinə yönəldirdi. Aşiq obrazı da bu ideoloji məzmunun daşıyıcısına çevrilirdi. Bu baxımdan Mehdi Hüseynin “Şöhrət” (1932) (Hüseyn, 1978) pyesi xüsusilə maraq doğurur. Əsərdəki hadisələr “Bakı fəhləsi” kolxozçuları arasında cərəyan edir. Tənqidçi Cəfər Xəndan haqlı olaraq yazır ki, “bu əsərdə ədəbiyyatımız üçün yeni olan bir sıra obrazlar yaradılmışdır” (Xəndan, 1939). Əsərdə kolxoz həyatının reallıqları fonunda Aşiq Əziz obrazı həm el sənətkarı, həm də “xalqın səsi”, ideoloji cəbhənin nümayəndəsi kimi təqdim edilir. Əsərin məzmunundan Bandit Səlimov kolxozçu İmranı yoldan çıxararaq meyvə bağındakı almaları oğurlayıb satırlar. Kolxoz sədri Rəşid, dostu aşiq Əziz, sərhədçilər bandit Səlimovu axtarır, bu işdə İmranın onunla əlbir olduğunu heç kim bilmir. Əsərdə verilən Aşiq Əziz obrazının əvvəldən sonra qədər iştirakını görürük. Aşiq Əziz həm el-obada qoşma, bayatı söyləyib məclislər aparan, gözəlin vəsfinə nəğmələr qoşan, həm də mərd, qorxmaz bir obraz kimi təqdim olunur. Lakin o, yalnız məclislərin bəzəyi deyil, həm də xalqın mübarizə əzmini təcəssüm etdirən simvolik fiqurdur. Rəşidlə Dürdanənin toy məclisi qurulur. Rəşidin dostu Aşiq Əziz telli sazını döşünə basıb qoşma oxuyur. Əsərdə onun dilindən səslənən qoşma - Aşiq Hüseyn Şəmkirolinin “Layıxdı” qoşmasının modifikasiyası - folklorun sovet ideologiyasına uyğunlaşdırılmış forması kimi çıxış edir. Dramaturq burada xalq yaradıcılığının bədii enerjisini qoruyaraq, onu ideoloji çərçivəyə salmağa müvəffəq olmuşdur.

Sallanıb gələn Dürdanə,

Qaşın kamana layıqdır.

Aşıqın sənin əlindən

Çəksə amana layıqdır (Hüseyn, 1978).

Dramaturqun Aşiq Əzizin dilindən verdiyi qoşma Aşiq Hüseyn Şəmkirolinin “Layıxdı” (Namazov., 2004) qoşmasıdır. M.Hüseyn qoşmadakı adların yerinə əsərdəki obrazların adını verərək, pyesə canlılıq qatmışdır. Əsas hadisələr bundan sonra cərəyan edir. Toya tək gələn leytnat Vasilyevdən səbəbini soruşan Rəşid hücum gözlənildiyini öyrənir, cəsarətliklik göstərərək toydakı cavanları – Aşiq Əzizi, İmranı, Həmidini, Dadaşı və başqalarını səsləyərək oradan yarımçıq çıxaraq hücumçulara qarşı köməyə gedirlər. Hadisələrin bura qədər ki gedişatından da aydın olur ki, yazıldığı illərin tələbinə uyğun formada – xalqın istismarçı sinfi nümayəndələrinə qarşı vuruşması şəklində qələmə alınmışdır. Əsərdə Aşiq Əziz mübariz bir obraz kimi qələmə verilir. Düşmən tərəfindən tutulanda belə qorxmur “döşünü irəli verərək uca səslə bağırır. Vurun, nə durubsunuz, vurun köpək uşağı” (Hüseyn, 1978). Burada verilən aşiq obrazı XX əsr sovet ideoloji sisteminin tələblərinə uyğun idi. Aşiq Əzizin obrazı təkcə kolxoz həyatının iştirakçısı deyil, həm də mənəvi dirənişin simvoludur. Düşmənlə üz-üzə qaldığı

anda belə, onun ilk düşüncəsi sazı olur. Bu detal obrazın mədəniyyət daşıyıcısı funksiyasını gücləndirir. Əsərin finalında Aşıq Əzizin sağ qalması yalnız bir fərdin xilas deyil, xalqın söz sənətinin, mənəvi irsinin yaşaması anlamı daşıyır. Beləliklə, M. Hüseyn aşıq obrazını ideoloji tələblərlə bədii ənənənin sintezində təqdim etmişdir. Dramaturq aşıq obrazını bütün cizgilərlə mükəmməl şəkildə işləmişdir. Onun sərhəddi ilə dialoqunda aşığa xas xüsusiyyətləri verilmişdir.

Banditlərlə üz-üzə gələn Rəşidgil vuruşur və Aşıq Əziz yaralanır. Ağır yaralanan, ölüm ayağında olduğunu hiss edən aşıq ən son məqamda belə sazını düşünür. “Rəşid mənim atamı xatırlayırsanmı? O öləndə sazını istədi. Gətirib verdim. Bax belə, mənim kimi yerində dirsəkləndi, sazını inildətdi...hayıf ki, mənim sazım uzaqdadır” (Hüseyn, 1978). Göründüyü kimi dramaturq folklor informatorunu obrazlaşdırarkən heç bir müdaxilədən istifadə etməmişdir. Sağalmağına çox az ümid olan aşıq həkim həyata geri qaytara bilir. Əslində aşığın ölümdən qurtulması yalnız bir obrazın deyil, bütöv bir mədəniyyətin, xalqın sözünün, sənətinin məhv olmamasına işarədir. Əsərin sonunda Aşıq Əziz sağalır, düşmənlər məhv edilir, hər kəs Rəşidlə Dürdanənin toyuna yığılır.

Səksənci illərdə əfsanə və rəvayət mövzusunə müraciət əsasında fərqli janrda əsərlər qələmə alınırdı. Dramaturgiya nümunələrində də bu istiqamət öz əksini tapmış, xüsusilə ozan-aşıq obrazı səhnə mətni üçün xarakterik komponentlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum pyeslərin ilk qadın müəllifi kimi tanınan Kəmalə Ağayevanın (1936-2019) “Apardı sellər Saranı” (1986) (Ağayeva, 1997) əfsanə-pyesi xüsusi maraq doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, məşhur “Apardı sellər Saranı” əfsanəsi əsasında bir sıra müəlliflər tərəfindən əsərlər yazılsa da, heç birində ozan obrazı və saz motivinə müraciət edilməmişdir. K.Ağayevanın böyük sənətkarlıq məharəti ilə pyesləşdirdiyi əfsanədə əsərin baş qəhrəmanı Sara saz çalmağı bacarır. O, daxili hisslərinin ifadə vasitəsi kimi sazdan istifadə edir. O, Banu nənə ilə dialoqu zamanı Xançobana olan məhəbbətini dilə gətirməkdə aciz qaldığından duyğularını saz vasitəsilə çatdırır. Xançoban yaylağa gedərkən Sara öz sazını ona bağışlayır. Dramaturq əsərdə hər iki gəncin müxtəlif tayfalardan olması səbəbilə qovuşmalarının müşkül görünməsini vurğulayır. Lakin uzun müzakirələrdən sonra onların nişan mərasimi təşkil edilir və mərasimə məclislərin bəzəyi olan ozan dəvət olunur. Bu zaman ozanın söylədiyi “Yaraşır” adlı gözəlləmə dramaturqun xalq ruhu və folklor ovqatı ilə üzvi bağlılığın nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, dramaturq xalqın mənəvi yaddaşının ifadəsi olan sazı və ozan-aşıq obrazını ideya-bədii müstəvidə ön plana çəkir. Əsərin sonunda Xançobanın sazı sinəsinə basaraq ifa etməsi və həmin anda Saranın xəyalının suda əks olunması saz motivinin simvolik mahiyyətini daha da dərinləşdirir.

NƏTİCƏ.

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf trayektoriyası göstərir ki, ozan-aşıq obrazı bu dövrün bədii-estetik və ideoloji axtarışlarının mərkəzi komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Əsrlər boyu xalq yaddaşının, mənəvi dəyərlərin, milli kimliyin daşıyıcısı olan aşıq sənəti dramaturgiya kontekstində yalnız folklorun təsir elementi kimi deyil, həm də milli düşüncənin bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Dramaturqlar bu obraz vasitəsilə müxtəlif dövrlərin ictimai-mənəvi proseslərini, xalqın özünüdərk səviyyəsini, tarixi yaddaşa münasibətini bədii şəkildə əks etdirmişlər. Beləliklə, ozan-aşıq obrazının dramaturgiyada keçdiyi yol Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncənin təkamülünün bədii göstəricisidir. O, müxtəlif dövrlərdə fərqli ideoloji, sosial və estetik funksiyalar daşısa da, mahiyyətə eyni ideyanın - xalqın mənəvi bütövlüyünün, yaddaşının və söz gücünün ifadəçisinə

çevrilmişdir. Bu baxımdan ozan-aşıq obrazı Azərbaycan dramaturgiyasının yalnız folklor təzahürü deyil, həm də milli-mənəvi dirçəlişin, ədəbi-estetik sabitliyin və tarixi yaddaşın bədii manifestidir.

ƏDƏBİYYAT.

Ağayeva, K. (1997). *Apardı sellər Saranı*. Bakı.

Arif, M. (1967). *Seçilmiş əsərləri III cildə. I cild.* . Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

Azərbaycan nağılları 5 cildə. 1 cild. (2005). Bakı.

Hüseyn, M. (1978). *Seçilmiş əsərləri X cildə. VIII cild.* Bakı: Yazıçı.

Xəndan, C. (1939). "Şöhrət" haqqında. *Ədəbiyyat qəzeti. 1 noyabr* .

Namazov., t. e. (2004). *El çələngi (xalq şeirindən seçmələr)*. Bakı: Şərq-Qərb.

Şaiq, A. (2005). *Seçilmiş əsərləri 3 cildə. 2 cild.* Bakı: Avrasiya Press.

Təyinin inversiyasının mətnyaratma imkanları

Xalidə Firuddin qızı Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU Şəki filialı

ORCID.org/ 0000-0003-0827-1967

Xülasə.

Məqalə Azərbaycan ədəbi dilində inversiyanın mətnyaratma imkanlarına həsr olunur və mətn sintaksisi baxımından maraqlıdır.

Cümlənin çoxaspektli semantikasına təsir edən cəhətlərdən biri də cümlənin daxil olduğu kontekst (mətn) amilidir. Fikrin şifahi və yazılı şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edən cümlənin semantikasi yalnız kontekst daxilində tam dəqiqləşir. Mətn isə öz növbəsində cümlədəki sözlərin sırasına təsir edən əsas faktorlardan biridir.

Mətnin üslubi və struktur xüsusiyyətləri cümlələrin söz sırasını müəyən edir. Belə ki təklildə götürülmüş cümlənin söz sırası ilə mətn daxilində digər cümlələrin təsiri ilə formalaşmış söz sırası arasında həm xarakter, həm də funksiya fərqi vardır.

Cümlə strukturunda üzvlərin inversiyası, o cümlədən təyinin cümlədə postpozisiyaya inversiyası güclü mətnyaradıcı faktor kimi qiymətləndirilə bilər. Təyin cümlə sturkturunda ən az inversiya edə bilən üzvdür. Daha doğrusu, təyinin inversiyası əksər hallarda təyinolunan üzvün inversiyası ilə əlaqəli olur. Məlumdur ki, təyin+təyinolunan sırası Azərbaycan dilində söz sırasının ən möhkəm qanunlarından biridir. Bu baxımdan təyinin cümlədə normativ sırası aid olduğu üzvdən asılıdır və təyinin cümlə daxilində inversiya etmək imkanları çox məhduddur. Parselyasiya hadisəsi kimi qiymətləndirilən belə inversiya danışq dilində cox işlək olsa da, yazılı dilin hətta bədii üslub kimi ən cox inversiyadan yararlanan bir üslubunda da cox nadir təsadüf olunur. Məqalədə parselyasiya hadisəsi bədii nümunələr üzərində izah edilir və onun həm üslubi, həm də mətnyaratma imkanları qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, cümlə, inversiya, parselyasiya, mətn, əlaqə, üslub.

Abstract.

The article deals with the features of word-order of the sentence, mainly, the order of attribute and its inversion in sentences in Azerbaijani literary language.

It is known that a sentence is not enough to give complete information by expressing a relatively complete idea. Complete information about objects and events, concepts and the finished idea can be expressed and obtained in several sentences related to each other. Such sentences form the context (text). Within the context, the idea moves from the first relative clause to the second, from the second to the third, and so on. The boundaries of the text coincide with the boundaries of the finished idea.

When the text ends, a specific idea is completed and a new idea begins. Sentences included in the context are connected to each other in various ways and means. The nature of these methods and tools is conditioned by a certain order of words. Therefore, the construction of the word order of the sentence by normal or inversion is also related to the text in which the sentence is included. Depending on the place in the text where it is included, the connection of individual sentences with the context is different. The sentences at the beginning of the text are more independent than the sentences in the full text and have a great influence on the sentences that follow. This situation itself affects the word order of the sentence.

The existing theoretical opinions on formal-grammatical and logic-grammatical structures of the sentence are compared and generalized on examples from different literary works. The objective order of the attribute and its communicative features are explained on the examples. There are also many examples for inversion of attribute, mainly its inversion to the post-positive location of the sentence, called parcellation in linguistics. The inversed word-order of attribute dealing with the structure standards of the poems is valued as the result of the style and actual division of a sentence. And it is also stressed that the main reason of inversion of attribute is a result of communicative aspects of the sentence, also influence of the conversational language to the literary language.

The article is interesting from point of functional syntax.

Key words: Azerbaijani literary language, sentence, inversion, parcellation, text, connection, style.

Giriş:

Azərbaycan dilində cümlənin söz sırasının, eləcə də mürəkkəb cümlədə komponentlərin sırası və inversiyanın mətnyaratma imkanları və xüsusiyyətləri mətn sintaksisi baxımından maraqlıdır.

Cümlənin çoxaspektli semantikasına təsir edən cəhətlərdən biri də cümlənin daxil olduğu kontekst (mətn) amilidir. Fikrin şifahi və yazılı şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edən cümlənin semantikasi yalnız kontekst daxilində tam dəqiqləşir. Mətn isə öz növbəsində cümlədəki sözlərin sırasına təsir edən əsas faktorlardan biridir.

Mətnin üslubi və struktur xüsusiyyətləri cümlələrin söz sırasını müəyən edir. Belə ki təklidə götürülmüş cümlənin söz sırası ilə mətn daxilində digər cümlələrin təsiri ilə formalaşmış söz sırası arasında həm xarakter, həm də funksiya fərqi vardır.

Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sintaktik bütövlərin formalaşması, onların yaranmasında iştirak edən vasitələrin, o cümlədən bu sintaktik vahidin formalaşmasında cümlə üzvlərinin hər birinin cümlədəki mövqeyi və inversiyanın öyrənilməsi, MSB-nin dildə qrammatik, kommunikativ və üslubi imkanlarının meydana çıxarılması elmi-nəzəri cəhətdən yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bədii ədəbiyyatda söz sırasının bu imkanları daha mürəkkəb və rəngarəng şəkildə təzahür edir. Bunların öyrənilməsi dil tarixi problemlərinin tədqiqi işinə kömək olub, ali məktəblərdə dilimizin tədrisi, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

Cümlə strukturunda üzvlərin inversiyası, o cümlədən təyinin cümlədə postpozisiyaya inversiyası güclü mətnyaradıcı faktor kimi qiymətləndirilə bilər. Təyin cümlə sturkturunda müstəqil şəkildə ən az inversiya edə bilən üzvdür. Daha doğrusu, təyinin inversiyası əksər hallarda təyinolunan üzvün inversiyası ilə əlaqəli olur. Məlumdur ki, təyin+təyinolunan sırası Azərbaycan dilində söz sırasının ən möhkəm qanunlarından biridir. Bu baxımdan təyinin cümlədə normativ sırası aid olduğu üzvdən asılıdır və təyinin cümlə daxilində inversiya etmək imkanları çox məhduddur və aid olduğu üzvün inversiyasını müşayiət edir. Təyinin cümlə üzvü kimi müstəqil inversiyası cümlənin postpozisiyasında özünü göstərir. Parselyasiya hadisəsi kimi qiymətləndirilən belə inversiya danışq dilində çox işlək olsa da, yazılı dilin hətta bədii üslub kimi ən çox inversiyadan yararlanan bir üslubunda da çox nadir təsadüf olunur. Burada parselyasiya hadisəsi bədii nümunələr üzərində izah edilir və onun həm üslubi, həm də mətnyaratma imkanları qiymətləndirilir.

Əsas hissə.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təyinin təyinolunanın qarşısındakı möhkəmlənmiş sabit yeri, əsasən, dəyişmir (2, s.262; 14, s.108). Yazılı ədəbi dilimizin formalaşdığı XIII-XIV əsrlərdən başlamış müasir dövrümüzdə qədər bütün mərhələlərdə təyin + təyinolunan ardıcılığı həm lirik, həm də epik əsərlərdə izlənilir.

Başımdan getmədi hərgiz *sənünlən içtigüm* badə. (Həsənoğlu)

İki ləşkər çün nağarə urdılar (Yusif Məddah).

On yedi bin qul qapıda durdilər (Mustafa Zəriri).

Bizim həyatdən keçən arx onların da həyatindən keçirdi (Əkrəm Əylisli). *Dünənki* kənd dəliqanlısı indi *qoçaq, qorxmaz* bir igid olmuşdu (Fərman Eyvazlı).

Nümunələrdə feili sifət, sifət və sayla ifadə olunmuş və müxtəlif cümlə üzvlərinə aid təyinlər normaya uyğun olaraq öz mövqelərində - aid olduqları sözlərdən əvvəl işlənmişdir.

Təyinlə təyinolunanın belə sabit sırası həmcins və qeyri-həmcins təyinlərin ardıcılığına da aiddir (3, s.59-64). Normaya uyğun belə sıralanma da əsərlərdə gözlənilmişdir.

Apardı könlümi *bir xoş qəmər yüz canfəza* dilbər. (Həsənoğlu)

Cümlədəki mübtədanın dörd qeyri-həmcins təyini normaya uyğun olaraq, saydan ibarət olan təyin əvvəl, sifətdən ibarət olan təyinlər isə sonra olmaqla (3, s. 63) sıralanmışdır. Və ya:

Gül suyunı saçdılar *ol gül* yüzə,

Əqli gəldi, lacərəm gəlür sözə (Yusif Məddah. “Vərqa və Gülşah”).

Məgər sultan qızı, *ol xub* dilaram,

Gecə-gündüz qılırdı anda aram (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

nümunələrindəki işarə əvəzliyi və isimdən, işarə əvəzliyi və sifətdən ibarət olan qeyri-həmcins təyinlər ədəbi dil normasına uyğun olaraq sıralanmışdır (17, s.63).

Qeyri-həmcins təyinlərdən birincisi say, ikincisi sifət və ya isim və birincisi işarə əvəzliyi, ikincisi say olduqda da normaya uyğun sıralanma gözlənilir:

Bir bədəvi at Yəhudayə verir,

Kömləgi Yəhuda Yusifdən alır (Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”).

Gümüşdür, tazə boyn billurə bənzər,

İki cadu gözü səhharə bənzər (“Dastani-Əhməd Hərami”).

Bu on qardaş sücudidən baş qaldurdu,

Cümlələri gözün açdı, əqlin dərdi (“Dastani-Əhməd Hərami”).

Təyinin cümlə üzvləri sırasında sabit yerinin olması onun, əsasən cümlə strukturundan kənarda aid olduğu sözün qarşısında yer tutaraq hazır şəkildə cümləyə daxil olması ilə izah edilir. Cümlədə təyin olan söz aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında I növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir və asılı tərəf kimi hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq təyinolunandan – tabeəddi tərəfdən qabaqda yerləşir və belə hazır birləşmə şəklində cümləyə daxil olur və mövqeyini qoruyub saxlayır. Təyinin cümlədəki yeri həm də onun daxil olduğu söz birləşməsinin əsas tərəfinin funksiya və yerindən asılıdır. Birləşmənin əsas tərəfi cümlədə mübtəda, tamamlıq, zərflik və xəbər ola bilər və bu funksiyalara uyğun yer tutur. Deməli, təyinin cümlədəki pozisiyasına onun aid olduğu üzvdən başqa digər üzvlər təsir göstərə bilmir (10, s.39).

Müxtəlif mərhələlərin bədii üslubunda sadə cümlələrdə söz sırasının pozulduğu nümunələr çoxdur. Qrammatikanın ifadəli imkanlarından poeziyada, şeir dilində daha çox istifadə edilir. Söz sırası da məhz belə üslubi qrammatik imkanlardan biridir. Şeir dilində cümlələrin böyük bir qisminə söz sırasının pozulması nəzmin tələbləri ilə (qafiyə, rədif, bölgü, ahəng və vəzn) bağlıdır (9, s.311). Başqa bir qisminə cümlənin daxil olduğu mətn inversiyada əsasdır, bir qisminə isə müasir ədəbi dildə də özünü göstərən qanunauyğunluqların nəticəsidir. Belə ki emosional nitqdə mənaların daha qabarıq nəzərə çatdırılması üçün baş üzvlərin inversiyası söz sırasının pozulma səbəbi kimi qiymətləndirilir (4, c.1, s.285; 11, s.277). Sözün sintaktik funksiyasını və cümlənin mənasını dəyişmədən hər hansı üzvün aktuallaşdırılaraq qabarıq nəzərə çatdırılması söz sırasının üslubi funksiyası hesab edilir (8, s.163). Bu, söz sırasının ekspressiv normasıdır. Ümumiyyətlə, şeir dilinin özünəməxsus normalarını, lirik şeirlərin bütövlükdə bir mətn, epik şeirlərin isə mətnlərdən qurulmuş olduğunu və nəhayət, cümləni təşkil edən üzvlərin hər birinin informativ xüsusiyyətini və bunun meydana çıxmasında rol oynayan aktual üzvlənmə amilini nəzərə alsaq, XIII-XIV əsrlərin bədii üslubunda cümlənin inversiyalı söz sırasının müəyyən olunmasında hər üç cəhətin əhəmiyyətli olduğu fikrinə gələrik.

Azərbaycan dilində təyinin qeyd etdiyimiz sabit normal söz sırası iltisafı dillərdə aparıcı - əsas sözün sonda gəlməsi qanunu ilə şərtlənir (13, s.55). Təyin – təyinolunan münasibətində təyinolunan əsas söz olduğundan təyin həmişə təyinolunandan bilavasitə qabaqdadır. Bu mövqe, əsasən qorunsa da, dövrün bədii əsərlərində təyinlərin parselyasiya (cümlə strukturundan kənara çıxma hadisəsi) şəklində inversiyasına da təsadüf olunur. Məsələn:

Dedilər gəldi bir kişi *əbalı*,

Durur qapuda bilməzüz nə halı (“Dastani-Əhməd Hərami”).

Bu nümunədə *əbalı* təyininin parselyasiya yaratmasının səbəbi ikinci misradakı *halı* sözü ilə qafiyə təşkil etməsidir.

Növbəti cümlədə isə qafiyə quruluşu səbəbindən tamamlığın dörd təyininin parselyasiyasını görürük:

Dəlim oğlanlar aldı *ay surətli*,
Gözi nərgiz, yüzi gül, bay surətli (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Dövrün digər əsərlərində də təyinlərin parselyasion mövqedə işlənməsinə rast gəlirik:

Hər birinə ağı verdi *bir dirhəm*,
Dedi bəglər bəqlərin sizə verəm (Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”).

Bu cümlədə *nə qədər* sualına cavab verən numerativ təyin postpozisiyaya inversiya edilmişdir.

Yusifin qolində var idi məgər
Danə, inci *xoş səhanə mötəbər* (Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”).

Göstərilən bu nümunələrdə də poetik dilin struktur tələbi olan qafiyə inversiyaların əsas səbəbidir. Növbəti nümunədə isə inversiyanın səbəbi təyin olan *ləziz* sözünün rübainin rədifli olmasıdır:

Söz yox ki, şəkərdəndi ləbi-yar *ləziz*,
Nə Misrdə bir belə şəkər var, *ləziz*.
Ol xosrovi-gülünruxü şirindəhənin,
Acı sözüdür mənə şəkərvar *ləziz*. (S.Ə.Şirvani)

A.N.Baskakovun fikrincə, bədii üslub sintaksisində baş verən bir sıra hadisələr kimi, inversiya da danışq dili və ədəbi dilin yaxınlaşmasının nəticəsidir: “Ədəbi və danışq normalarının yaxınlaşması bir çox müasir türk yazıçılarınin yaradıcılığında öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Belə yaxınlaşma sayəsində sintaksis sahəsində inversiya, elipsis, cümlə strukturunun sadələşdirilməsi geniş yayılmış, sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrdən, bağlayıcısız əlaqə bağlayıcılıdan üstün tutlmağa başlamışdır” [12,s.77] . Ə.Haqverdiyevin dilini tədqiq edən Q.Kazımov da cümlə üzvlərinin inversiyasını danışq dilinin xüsusiyyəti kimi qiymətləndirərək yazır: “...bədii dildə cümlə üzvlərinin inversiyası canlı dilin mühüm xüsusiyyətlərindən birini saxlamaqla yanaşı, həm də üslubi mahiyyət daşıyır, bədii əsərdə bundan kor-koranə deyil, bədiilik vasitəsi kimi istifadə olunur”[8,c.1,s.160]. Adi danışq dilinin bədii üsluba təsiri kimi qiymətləndirilən parselyasiya hadisəsi dildə qoşulma konstruksiyalar şəklində reallaşaraq nitqin sadələşmə və intensivliyi təmin etmə meylinə əsaslanır. Parselyasiya fransızcadan tərcümədə kiçik hissələrə (parsellərə) ayrılma deməkdir. Parselyasiya hadisəsi struktur-semantik bütöv təşkil edən cümlələrin qoşan (bazis) və qoşulan (parselyat) tərəf olmaqla kiçik hissələrə ayrılması ilə meydana çıxır. Ayrılan parselyatlar əsas (bazis) cümlədən qoparılmış müəyyən parçadan və oradakı fikri, bir üzvü izah edən, aydınlaşdırən, konkretləşdirən, ümumiləşdirən və bununla da təyin edən vahiddən ibarət olur. Bu iki parça mənə və quruluş cəhətdən bir-birinə bağlanır (7, s.17). Cümlədə aid olduğu sözlə distant mövqedə yerləşən parselyat yarımçıq struktur olduğu üçün məntiqi və funksional

cəhətdən cümlə strukturu ilə sıx əlaqədə olur (10,s.36). Belə ki, struktur-semantik cəhətdən bütöv olan bazis cümləsiz onun heç bir mənası olmur. K.Abdullayev təyinin cümlənin struktur sərhədlərindən bu cür kəskin kənara çıxarılmasını aktuallaşma hesab edir (4, s.107). Doğrudan da, cümlə sərhədindən kənara – xəbərdən sonrakı mövqeyə çıxarılmaqla neytral söz sırası mövqeyində adətən güclü rema ola bilməyən təyin mütləq postpozisiyada aktuallaşır və rema olur. Parselyasiya nitq səviyyəsində ayrılma olub parselyatın məhz remalaşmasına – aktuallaşmasına xidmət edir.

Müasir danışq dilimizdə təyinin aktuallaşaraq cümlə sonunda işlənməsi geniş yayılmış haldır:

Mənim çantam hardadır qara? Sənə təzə testlər alacağam üç dənə. Onun əynində gözəl don var idi mavi çiçəkli. Bağlama stolun üstündə olmalıdır qırmızı.

Adi danışq dilimizdə kifayət qədər tez-tez istifadə etdiyimiz belə struktur parselyasiya hadisəsinin dilimizdə geniş yayıldığını deməyə əsas verir.

Parselyasiya fransızcadan tərcümədə kiçik hissələrə (parsellərə) ayrılma deməkdir. Parselyasiya hadisəsi struktur-semantik bütöv təşkil edən cümlələrin qoşan (bazis) və qoşulan (parselyat) tərəf olmaqla kiçik hissələrə ayrılması ilə meydana çıxır. Ayrılan parselyatlar əsas (bazis) cümlədən qoparılmış müəyyən parçadan və oradakı fikri, bir üzvü izah edən, aydınlaşdırən, konkretləşdirən, ümumiləşdirən və bununla da təyin edən vahiddən ibarət olur. Bu iki parça məna və quruluş cəhətdən bir-birinə bağlanır (7, s.17). Cümlədə aid olduğu sözlə distant mövqedə yerləşən parselyat yarımçıq struktur olduğu üçün məntiqi və funksional cəhətdən cümlə strukturu ilə sıx əlaqədə olur (10, s.36). Belə ki, struktur-semantik cəhətdən bütöv olan bazis cümləsiz onun heç bir mənası olmur. K.Abdullayev təyinin cümlənin struktur sərhədlərindən bu cür kəskin kənara çıxarılmasını aktuallaşma hesab edir (1, s.107). Doğrudan da, cümlə sərhədindən kənara – xəbərdən sonrakı mövqeyə çıxarılmaqla neytral söz sırası mövqeyində adətən güclü rema ola bilməyən təyin mütləq postpozisiyada aktuallaşır və rema olur. Parselyasiya nitq səviyyəsində ayrılma olub parselyatın məhz remalaşmasına – aktuallaşmasına xidmət edir.

Türk poeziyasında yer alan belə nümunələrin izləri dilimizin əvvəlki tarixinə gedərək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də vardır (6, s.173). Türk dillərində az təsadüf olunan bu halı A.N.Baskakov şeir dilində ritmik faktor kimi qiymətləndirir. Onun fikrinə görə, belə inversiya yalnız şeirin ritmik quruluşunu təmin etmir, həm də şeirə xüsusi əhval-ruhiyyə, təntənə verir (12, s. 367). Doğrudan da, parselyasiyaya uğrayan cümlələri normal söz sırası ilə bərpa etdikdə birincilərin sonunculara nisbətən daha emosional çalarlı olduğu aydın olur. M.N.Əsədovanın parselyat şəklində işlənən budaq cümlələrə aid söylədiyi “...nitqi sadələşdirir, əsas cümləni ağır informasiya yükündən azad edir, nitq axınında əsas söyləmə qoşulmaqla lazım olan fikrin tam və emosional ifadəsinə imkan verir, onun təsir gücünü artırır” fikri təyirlərin parselyasiyası üçün də özünü doğruldur (5, s.114). Fikrimizcə, ritmik faktor olmaqla yanaşı, bunlar söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşmanın dilimiz üçün fəal olduğunu da göstərir.

Şeir dilinin struktur tələbləri içərisində cümlələri mətn şəklində birləşdirən vasitələri də göstərmək olar. Məsənilərdə təyirlərin cümlənin (çox hallarda həm də misranın) sonunda işlənməsi onun növbəti misra və cümlə üçün ortaqlıq olan bir üzvü, məsələn mübtədanı təyin etməsi ilə şərtlənir. Inversiya etmiş ortaqlıq üzvün özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlərə aid olması onların bir-birinə daha möhkəm bağlanmasını və beləliklə də, mətnin formalaşmasını təmin edir(11, s.157).

Dedilər gəldi bir kişi *əbalı*,

Durur qapuda bilməzüz nə halı (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Verdiyimiz bu nümunədə *əbalı* təyini növbəti misra-cümlədə (*Əbalı kişi*) *Durur qapuda bilməzüz nə halı* şəklində nəzərdə tutulur və bu cümlələri bir-birilə əlaqələndirir.

“Dastani-Əhməd Hərəmi” məsnəvisində növbəti inversiyaya baxaq:

Dəlim oğlanlar aldı *ay surətli*,

Gözi nərgiz, yüzi gül, bay surətli (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Məlumdur ki, epik poema olan məsnəvilərdə qafiyə hər iki misrada dəyişilə bilir və bu, müəlliflərə ifadəetmədə daha geniş imkanlar verir. Bu baxımdan lirik şeirlərə nisbətən epik poemalarda tez-tez qafiyəni dəyişmək olur. Eləcə də yuxarıda verdiyimiz misraları da *Ay surətli dəlim oğlanlar aldı...* şəklində quraraq, ikinci misranı da ona uyğunlaşdırmaq olardı. Və əsərin quruluşuna və məzmununa bundan xələl gəlməzdi. Lakin müəllif tamamlığa (oğlanlar) aid olan təyinləri cümlənin sonuna inversiya etməklə daha təsirli və axıcı şəkildə ifadə etmişdir. Bu özü də mətnin təşkil olunmasına xidmət edən amildir. Ümumiyyətlə, poeziyada struktur tələb, mətnyaratma və kommunikativ cəhət birlikdə fəaliyyət göstərir. Seirlərin qafiyə, rədif kimi struktur tələbləri yekunda şeirin vahid tam bir mətn kimi formalaşmasını təmin edir.

Bədii nitqdə mətn ayrıca cümlələrin məzmununu kifayət dərəcədə mürəkkəbləşdirməklə yanaşı, onların söz sırasına da təsir edir. Cümlədə söz sırasının dəyişilməsi, başqa sözlə, inversiya bədii əsərdə sintaktik fiqur olaraq əsərin ümumi quruluşuna xidmət edir. Standart ədəbi dil normasından kənara yayınma olan bütün sintaktik fiqurlar kimi, inversiya da poetik mətnin qurulmasında təşkilədidir. Məlumdur ki, poeziyanın dili nəsrin dili ilə müqayisədə daha gözlənilməzdir və nəsr dilinə nisbətən daha çox yayınmalara malikdir. Məhz buna görə də poetik mətnin qrammatikasına müraciət edəndə normadan kənaraçıxmalar haqqında sual qaçılmazdır. Düzdür, poetik mətnlərdə olan qrammatik normalardan kənaraçıxmalara nəsr dilində də təsadüf olunur. Çünki nəzm və nəsr şəklində formalaşan bədii üslubun, ümumiyyətlə, xarakter əlamətlərindən biri də məqsədəuyğunluq əsasında ədəbi dil normalarından kənara çıxan vahidlərin işlədilməsidir. Lakin poeziya dili bu halların yüksək tezliyi, intensivliyi ilə fərqlənir. Bundan başqa, bədii əsərin dilində söz sırası ünsiyyətin özünəməxsusluğu və əsərin janr xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir çox məsələlərdə həm də yazıçının üslubundan da asılıdır.

Nəticə.

Dildə tez-tez təsadüf olunan qrammatik hadisələr içərisində inversiyanın funksional sintaksis baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilində inversiya hadisəsi üslubi və kommunikativ funksiya daşımaqla mətnin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Cümlədəki inversiyaya nitqin üslubi xarakteri və dildən istifadə edənin individual üslubu da təsir edir. Müasir dövrün bədii üslub nümunələrində cümlə üzvlərinin və o cümlədən təyinin sırasını və inversiyasını tədqiq edərkən ilk növbədə üslubun və növlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Şeirdə cümlə üzvlərinin hər hansı mövqeyə inversiyası şeirin struktur tələbləri, cümlənin daxil olduğu mətn və ya

aktuallaşma amilinə xidmət edir. Sabitləşmiş normadan yayınmaların böyük əksəriyyəti ritm və vəzn tələbləri ilə şərtlənsə də, bütün bu amillər sonda şeirin mövcudluğunu təmin edir.

Təyin cümlə üzvləri arasında müstəqil olaraq ən az inversiya edən üzvdür. Təyinin cümlədə neytral mövqeyi təyin etdiyi üzvün yerindən asılı olaraq güclü və zəif aktual mövqe ola bilər. Təyinin inversiyası da əksər hallarda təyin etdiyi cümlə üzvünün inversiya mövqeyindən asılı olur. Təyinin müstəqil olaraq inversiyası yazılı dildə çox nadir dil hadisəsi olsa da, ən güclü mövqeyə - mütləq postpozisiyaya inversiyadır və həm üslubi-struktur, həm kommunikativ, həm də mətnyaratma baxımından maraqlıdır.

Söz sırasının formalaşmasında mətnin də mühüm rol oynadığını görürük, həmçinin təyinin azsaylı inversiyasının daha çox MSB-nin kommunikativ ekspressivliyinin təmin olunmasına xidmət etdiyini deyə bilərik.

Bu tədqiqat işindən Azərbaycan ədəbi dili cümlələrində normativ sıra və üslubi səbəbdən baş verən inversiyaları, söz sırası və inversiyanın MSB-nin formalaşmasında rolunu, cümlə üzvləri vasitəsilə MSB-nin quruluş xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, 281 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1959, 404 s.
3. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977, 112 s.
4. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
5. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. Bakı: Nurlan, 2007, 145 s.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 482 s.
7. Kazımov İ. Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”.“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə. 1989, № 1, s. 17-19
8. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007, 494 s.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 375 s.
10. Vəliyev S.İ. Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlə. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı-2003, 55 s.
11. Ализаде Ф.Ф. Актуальное членение предложения в современном Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1990, 24 с.

12. Баскаков А.Н. Функциональная значимость инверсии в современном турецком предложении. // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. 1972, Вып.4, том XXXI, с. 363-369
13. Быкова Е.М. О соотношении формальной и актуальной структур предложения. // “Восточное языкознание, Грамматическое и актуальное членение предложения”. Москва, 1984, с. 39-62
14. Мельников Г.П. Синтаксический строй тюркских языков с позиции системной лингвистики. // “Народы Азии и Африки”. Москва, 1969, с. 104-113

AZƏRBAYCANIN “YAŞIL ENERJİ” STRATEGİYASI: MÖVCUD İMKANLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Kərimova Aygün Əziz qızı

AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu, doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Müəllim

ORCID: 0009-0000-8249-6633

Xülasə:

XXI əsrin əsas çağırışlarından biri enerji təhlükəsizliyi ilə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasıdır. Sənayeləşmənin, urbanizasiyanın və əhəlinin artımının sürətlənməsi enerji tələbatını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Ənənəvi enerji daşıyıcılarından, xüsusilə neft və qazdan geniş istifadə isə təbii resursların tükənməsi, iqlim dəyişikliyi və ekoloji böhran kimi problemləri gündəmə gətirmişdir. Bu səbəbdən dünya ölkələri alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına əsasən, 2024-cü ilə qədər dünyada bərpa olunan enerji istehsalının həcmi 2018-ci il ilə müqayisədə 50% artacaq. Qlobal tendensiyalara uyğun olaraq Azərbaycan da öz enerji siyasətində mühüm dəyişikliklər etmişdir. Neft və qaz ölkəsi kimi tanınan respublikamız son illərdə “yaşıl enerji” konsepsiyasına xüsusi önəm verməkdədir. Bu siyasət həm ekoloji baxımdan təmiz mühitin yaradılmasına, həm də enerji təhlükəsizliyinin daha dayanıqlı əsaslarla təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: ekoloji mühit, yaşıl enerji, iqtisadi inkişaf, qlobal, enerji istehsalı.

Giriş.

Bu gün bəşəriyyətin üzləşdiyi ən ciddi problemlərdən biri qlobal iqlim dəyişmələri və onun nəticəsində yaranan qlobal istiləşmə prosesidir. Qlobal istiləşmə nəticəsində baş verən təbii fəlakətlər, su ehtiyatlarının azalması, torpaq və hava çirklənməsi, biomüxtəlifliyin tükənməsi kimi problemlər təkcə təbiətə deyil, həm də insanların sağlamlığına və iqtisadi rifahına mənfi təsir göstərir.

Təbii ki, bu qlobal problem mövcud ekosistemlərə, bitki örtüyünə, meşələrə və torpaq örtüyünə ciddi zərbə vurur. Buna görə də, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, təbii enerji mənbələrindən səmərəli istifadə və tullantıların təkrar emalı bu gün bütün dünya üçün prioritet məsələ kimi ön plana çıxır [4, 5].

Azərbaycan da qlobal ekoloji problemlərin həllində fəal iştirak edən dövlətlərdən biridir. Son illərdə ölkəmizdə “yaşıl enerji” konsepsiyasının həyata keçirilməsi, ekoloji cəhətdən təmiz istehsalın təşviqi və alternativ enerji mənbələrinin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilib.

Xüsusilə, Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində beşinci prioritet “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” adlanır. Bu strategiya ölkəmizin dayanıqlı inkişaf yolunu müəyyən edir. BMT-nin İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyasının 29-cu sessiyası – COP29-un 2024-cü ildə Bakıda keçirilməsi – Azərbaycanın qlobal ekoloji problemlərin həllində etibarlı tərəfdaş və lider ölkə kimi tanındığının bariz göstəricisidir [2, 3].

Bununla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi də respublikamızın beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətli mövqeyini nümayiş etdirir. Bu təşəbbüs Azərbaycanın iqlim dəyişikliklərinin fəsadlarına qarşı mübarizədə fəal iştirak etdiyini göstərir.

Tədqiqat

Bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafıdır. Hazırda dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri kimi Azərbaycan da enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması və ekoloji dayanıqlığın qorunması məqsədilə alternativ enerji resurslarından istifadəni prioritet hesab edir. Bərpa olunan enerji mənbələri əsasən günəş, külək, su, dalğa, yerin daxili enerjisidir [4].

Müasir dünyada günəş enerjisi bərpa olunan enerjinin ən perspektivli və ən böyük potensiala malik olan növü hesab olunur. Günəş texnologiyaları günəş şüasını fotovoltaiq panellər və ya günəş radiasiyasını cəmləşdirən güzgülər vasitəsilə elektrik enerjisinə çevirir. Günəş enerjisinin istifadəsinin üstünlüyü ondadır ki, Günəş qurğuları işləyən zaman parnik effekti yaranmır, havanın çirklənməsi baş vermir, istilik aşağı atmosfer qatlarına yayılmır [1, 4].

Azərbaycan Respublikasında günəş enerjisinin iqtisadi potensialı 23 min meqavat həcmində qiymətləndirilir ki, bu, ölkənin illik enerji tələbatının böyük bir hissəsini alternativ mənbələr hesabına ödəməyə imkan verir. Respublikamızda fəaliyyət göstərən bir neçə iri günəş elektrik stansiyalarından (Qobustan, Naxçıvan) başqa yeni günəş stansiyalarının da tikintisi planlaşdırılır. Hətta son illərdə xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində bir neçə iri layihələrə başlanılıb. Bunlardan ən önəmlisi “Masdar” (BƏƏ) şirkəti ilə əməkdaşlıq nəticəsində 230 meqavatlıq Qaradağ Günəş Elektik Stansiyasıdır. Bu enerji potensialı 110 minə yaxın evin elektrik tələbatını ödəyə bilir və hər il 200 min ton karbon emissiyasının azalmasına şərait yaradır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər də günəş enerjisi baxımından xüsusilə əlverişli hesab olunur. Xüsusilə Zəngilan, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında 1000 meqavatdan çox potensial mövcuddur. Bu səbəbdən həmin ərazilər “Yaşıl Enerji Zonası” kimi elan olunmuş və burada yerli və xarici investorlarla birgə günəş stansiyalarının tikintisi planlaşdırılır [6, 7].

Hidroenerji dünyanın ən böyük bərpa olunan enerji mənbəyi olmaqla, ən az tullantı və daha az xərclə enerji əldə olunmasına şərait yaradır. Respublikamızın enerji sisteminin mühüm tərkib hissəsini su elektrik stansiyaları (SES) təşkil edir.

Ölkənin təbii su ehtiyatlarının 25%-nin (illik 2 milyard 560 milyon m³) Qarabağ bölgəsində formalaşdığını nəzərə alaraq, Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi əsas çaylardan və onların qollarından istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsalının perspektivləri nəzərdən keçirilir. Mövcud su elektrik

stansiyaları əsasən Tərtər, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir. Artıq bəzi kiçik su elektrik stansiyalarında təmir işlərinə başlamaq üçün hazırlıq işləri görülür. Laçın rayonunun Həkəri çayı üzərində yerləşən 8 meqavat gücündə Güləbird SES artıq istismara verilmiş, Laçında, Kəlbəcərdə və Suqovuşanda bərpa edilən 20.2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyası artıq istismara verilmişdir. Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində ümumi gücü Azərbaycan tərəfi üçün 140 MVt (100 MVt "Xudafərin", 40 MVt "Qız Qalası") olmaqla, iki su elektrik stansiyasının tikintisi hazırda davam etdirilir. Oxçuçayın Zəngilan rayonunun ərazisindən keçən hissəsində hər birinin gücü 10,5 meqavat olmaqla dörd yerdə ümumi gücü 42 meqavat olan "Zəngilan" Su Elektrik stansiyaları silsiləsi layihələndirilərək qısa vaxt ərzində tikilmişdir [2, 6].

Külək enerjisi təbiətdə ən geniş yayılmış səmərəli, təmiz və təhlükəsiz bərpa olunan enerji mənbəyi olmaqla, həm quruda, həm də su səthində bu qurğular yerləşə bilərlər. Külək elektrik stansiyalarında istifadə olunan qurğular mürəkkəb quruluşu olmayan, avtomatik işə düşən uzunmüddətli qurğulardır və günəş panellərindən fərqli olaraq geniş yer tutmurlar [1].

Respublikamız təbii-coğrafi mövqeyinə və iqlim xüsusiyyətlərinə görə külək enerji potensialı yüksək olan ölkələrdən biridir, təxminən 157 QVt külək enerjisi potensialı var. Ölkə ərazisində, xüsusilə Xəzər dənizi sahilli, Abşeron yarımadası, Bakı, Sumqayıt, Qobustan, Xızı, həmçinin Dağlıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ilboyu güclü və sabit küləklər əsir.

Bərpa olunan enerji sahəsində əməkdaşlığa dair imzalanan sənədlərdə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda minimum 2 QVt gücündə külək elektrik stansiyasının inşası, daha 2 MVt gücündə külək enerjisi layihəsinin inkişafı plaşlaşdırılır ki, bu da respublikamızın yaşıl enerji ixrac edən ölkəyə çevrilməsinə zəmin yaradacaq. Həmçinin, Laçın və Kəlbəcər ərazisində təxmini olaraq 100 MVt gücündə tikintisi planlaşdırılan külək elektrik stansiyası layihəsinin reallaşdırılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "Yaşıl Enerji Zonası"nın yaradılmasına əlavə töhfə verəcəkdir [1, 5].

Geotermal enerji davamlı, etibarlı və ekoloji cəhətdən təmiz olduğu üçün global miqyasda yüksək qiymətləndirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, geotermal enerji bioenerji ilə birləşdirildikdə daha dayanıqlı və aşağı karbonlu enerji sistemlərinin yaradılmasına imkan verir. Azərbaycan zəngin enerji ehtiyatlarına malik ölkə kimi həm də geotermal enerji potensialına da malikdir. Azərbaycanın geotermal istilik potensialı 571,2 MVt, elektrik enerjisi potensialı isə 57,1 MVt qiymətləndirilir. Bununla belə, geotermal enerjinin genişmiqyaslı istifadəsini təşviq etmək və inkişaf etdirmək üçün daha çox investisiya və infrastruktur tələb olunur.

Azərbaycan yaşıl enerji strategiyasını uğurlu şəkildə həyata keçirir və bu yolda onun bərpa olunan mənbələrə əhəmiyyətli investisiyaları və Qarabağ, Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilmiş rayonlarına aid iddialı layihələrdir. Bu sahədə görülən işlərin davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 sentyabr tarixli, 1159 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi yaradılmışdır.

Yaşıl enerji sahəsində toplanmış təcrübə bu gün bir çox ölkələrdə uğurla həyata keçirilir. Mütəxəssislərin proqnozlarına əsasən, 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı nəticəsində dünyada təxminən 24 milyon yeni iş yeri yaranacaq. Bu isə insanların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi və yoxsulluğun azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2024-cü ildə keçirilmiş Dünya İqtisadi Forumu zamanı vurğulanıb ki, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi yalnız süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə deyil, həm də əmək bazarında baş verəcək dərin dəyişikliklərlə müşayiət olunacaq.

Beləliklə, “yaşıl” keçid təkcə müasir dövrün çağırışı deyil, həm də ekoloji sabitliyin qorunması üçün qaçılmaz bir zərurətdir. Bu proses yalnız enerji istehsalı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda su ehtiyatlarından səmərəli və davamlı istifadəni, kənd təsərrüfatında ekoloji yanaşmanın tətbiqini, enerjiyə qənaət texnologiyalarının inkişafını, elektrik enerjisi sənayesinin modernləşdirilməsini və tullantıların idarə olunmasının təkmilləşdirilməsini də özündə birləşdirir.

Yaşıl keçid bu sahələrdə həyata keçirilən tədbirlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edərək həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən davamlı inkişafın əsasını qoyur. Bu yanaşma nəticəsində həm təbii resursların qorunması, həm də gələcək nəsillər üçün sağlam mühitin formalaşdırılması məqsədi güdülür.

Nəticə.

Əslində, yaşıl iqtisadiyyat sadəcə bir müasir tendensiya deyil, qlobal iqlim dəyişikliklərinin yaratdığı reallığın nəticəsidir. Azərbaycan da bu sahədə fəal mövqe nümayiş etdirərək ekoloji təhlükəsizlik və dayanıqlı inkişaf istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atır. Yaşıl enerjidən istifadənin artırılması və bu sahənin genişləndirilməsi həm təbii mühitə təsirləri minimuma endirir, həm də ölkənin sosial-iqtisadi rifahını möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Azərbaycanda Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə”, Azərbaycan Energetika Nazirliyinin elektron internet məlumatları (ana səhifə), 21.04.2022-ci il
2. Azərbaycan Regionlarının 2019-2023-cü illərdə Sosial İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 2019.
3. Azərbaycan 2030: sosial iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı. Bakı, 2021, 13 s.
4. Məmmədov Z.F., Qurbanov S.H. Yaşıl İqtisadiyyat: Ekoloji və iqtisadi krizlərə qarşı antiböhran idarəetmə modeli (elmi-populyar nəşr). Bakı, 2024, 427 s.
5. Green Development: Energy Efficiency And Alternative Sources, (2014). Center for strategic Studies underneath the chairman of the commonwealth of Azerbaijan, 2014 (“Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternative mənbələr”, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi), Bakı, s. 44
6. <https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil>
7. <https://azertag.az/xeber/azerbaycanin-ugurlu-yasil-enerji-siyaseti-2837513>

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLOJİ VƏ AQRAR BƏRPA İSTİQAMƏTLƏRİ

Qasımova Yaqut Qulu qızı

ADPU-nun Şamaxı filialının, baş müəllimi

Xülasə.

Bu məqalədə işğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində ekoloji mühitin və kənd təsərrüfatının bərpası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, dövlət strategiyaları və “yaşıl enerji” konsepsiyası təhlil olunur. Ərazidə ekosistemin bərpası, minalardan təmizlənmə, torpaq və su ehtiyatlarının idarə olunması, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yenidən qurulması və əhəlinin sosial adaptasiyası məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Beynəlxalq təcrübə, o cümlədən BMT, FAO, Dünya Bankı və digər qurumların yanaşmaları əsasında postmünaqişə dövründə aqrar sahənin inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə “yaşıl enerji zonası”nın yaradılmasının ekoloji və iqtisadi üstünlükləri vurğulanır. Nəticə etibarilə qeyd olunur ki, azad edilmiş ərazilərin bərpası yalnız iqtisadi canlanma deyil, həm də davamlı inkişaf, ekoloji təhlükəsizlik və sosial rifahın təmin edilməsinə yönəlmiş kompleks bir prosesdir.

Açar sözlər: işğaldan azad olunmuş ərazilər, ekoloji bərpa, kənd təsərrüfatı, yaşıl enerji, Qarabağ, davamlı inkişaf, dövlət strategiyası

Abstract.

This article analyzes the measures, state strategies, and the “green energy” concept aimed at restoring the ecological environment and agriculture in the liberated territories of Azerbaijan. It explores ecosystem rehabilitation, demining operations, management of land and water resources, reconstruction of agricultural infrastructure, and social reintegration of the population. Based on international experience — including approaches by the UN, FAO, and the World Bank — the paper identifies key directions for post-conflict agricultural development. Furthermore, it emphasizes the environmental and economic advantages of establishing a “green energy zone” in the Karabakh and East Zangezur regions. The study concludes that the restoration of the liberated territories represents not only economic revival but also a comprehensive process ensuring sustainable development, ecological security, and social welfare.

Keywords: liberated territories, ecological restoration, agriculture, green energy, Karabakh, sustainable development, state strategy

GİRİŞ.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi “Böyük Qayıdış” strategiyası regionların sosial-iqtisadi, humanitar və ekoloji bərpasını təmin etməyə yönəlmiş kompleks tədbirlər toplusudur. Bu istiqamətdə Azərbaycan dövləti tərəfindən ətraflı fəaliyyət planları hazırlanmış və mərhələli şəkildə icra edilməyə başlanmışdır (Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2023). Ərazilərdə bərpa və inkişaf işlərinin koordinasiya məqsədilə Əlaqələndirmə Qərargahı təsis edilmiş, həmçinin maliyyə təminatı və layihələrin davamlılığını təmin etmək üçün “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılmışdır (Qarabağ Dirçəliş Fondu, 2024).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına dair çıxışında işğaldan azad edilmiş torpaqların tezliklə bərpasına xüsusi diqqət çəkmişdir:

“Torpaqlar işğaldan azad olunandan sonra bu torpaqları tezliklə bərpa edəcəyik” (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2021).

Hazırda azad edilmiş ərazilərdə inzibati idarəetmə orqanlarının bərpası, nəqliyyat, enerji, kommunikasiya və sosial infrastrukturun yaradılması istiqamətində sistemli fəaliyyət aparılır (The World Bank, 2021). Bu tədbirlər yalnız regionların gündəlik həyatının bərpası üçün deyil, həm də kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin davamlı inkişafı üçün zəmin yaradır.

Postmünaqişə dövründə regionların bərpası yalnız fiziki infrastrukturu əhatə etmir; həm də əhalinin sosial adaptasiyası, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin bərpası, iqtisadi təşviq mexanizmlərinin tətbiqi, eləcə də ətraf mühitin və təbii resursların qorunması kimi çoxşaxəli məqsədləri özündə birləşdirir. Bu yanaşma beynəlxalq təcrübə ilə uzlaşır və azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı inkişafın, ekoloji tarazlığın və sosial rifahın təmin olunması istiqamətində kompleks modelin formalaşdırılmasına imkan yaradır (UNDP, 2023; FAO, 2022).

Eyni zamanda, bu proses iqtisadi və strateji baxımdan Azərbaycan üçün əhəmiyyətli bir mərhələdir, çünki bərpa işləri regionların məhsuldarlığının artırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının şaxələndirilməsi, aqrar texnologiyaların tətbiqi və investisiya mühitinin yaradılması kimi geniş təsir imkanlarına malikdir. Beləliklə, azad olunmuş ərazilərin bərpası təkcə fiziki infrastrukturun bərpası deyil, həm də regionların sosial-iqtisadi və ekoloji davamlılığının təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

2. Ərazilərdə Ekoloji Mühitin Yaxşılaşdırılması və “Yaşıl Enerji” Zonası

Azad olunmuş ərazilərdə ekoloji tarazlığın qorunması və təbii resursların səmərəli istifadəsi prioritet istiqamətlərdən biridir (ETSN, 2023). Meşə fondunun, flora və faunanın bərpası, enerji səmərəliliyi, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, su ehtiyatlarından rəşional istifadə və tullantıların idarə olunması üzrə müasir infrastrukturun qurulması nəzərdə tutulur (UNECE, 2023).

“Yaşıl enerji” zonasının yaradılması çərçivəsində:

- Elektrik enerjisi istehsalında “yaşıl texnologiyalar” tətbiq ediləcək (EBRD, 2022);
- Binaların layihələndirilməsində bərpa olunan enerji mənbələri nəzərə alınacaq (ADB, 2022);
- Ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi üçün infrastruktur yaradılacaq (ETSN, 2023).

Bütün bu tədbirlər ərazilərin iqtisadi-coğrafi potensialından istifadə etməklə müasir şəhərsalma prinsiplərinə əsaslanan dayanıqlı inkişafı təmin edəcək (Heydər Əliyev Fondu, 2023).

3. Risklər və Onların Neytrallaşdırılması Tədbirləri

3.1. Minalardan təmizləmə

Ərazilərin bərpası zamanı ən ciddi risklərdən biri minaların və partlamamış hərbi sursatın mövcudluğudur. Bu, bərpa və infrastruktur layihələrinin icrasını ləngidə bilər. Problemin həlli məqsədilə beynəlxalq təşkilatların və digər ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunması, əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur (UNDP, 2023).

3.2. İdarəetmədə çətinliklər

Strateji proqramların həyata keçirilməsi zamanı qərarların qəbulunda gecikmələr mümkündür. Buna görə də, idarəetmədə çeviklik və koordinasiyalı icra mexanizmlərinin tətbiqi vacib hesab olunur (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2023).

3.3. Maliyyə və iqtisadi risklər

Bərpa layihələrinin maliyyə tutumluluğu və nəticələrin qiymətləndirilməsi ilə bağlı risklərin qarşısını almaq üçün 5 illik Tədbirlər Planı və nəticə indikatorları müəyyənləşdirilmişdir (Qarabağ Dirçəliş Fondu, 2024).

4. Kənd Təsərrüfatının Bərpası və Dünya Təcrübəsi

Postkonflikt zonalarda kənd təsərrüfatının bərpası üzrə dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibələr torpaqların degradasiyasına, infrastrukturun dağılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin pozulmasına səbəb olur (FAO, 2022).

Teodosijevic (2003) qeyd edir ki, postmünaqişə dövründə kənd təsərrüfatının bərpası üçün əsas addımlar bunlardır:

- Minalardan təmizləmə,
- Torpaqların və suvarma sistemlərinin yenidən qurulması,
- Fermerlərin və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanması.

Tarixi təcrübələr, o cümlədən **Marşal Planı (1947)** və **Vyetnamın müharibədən sonrakı aqrar islahatları**, göstərir ki, məhsuldarlığın artırılması üçün intensiv istehsal üsullarına və mexanikləşməyə üstünlük verilməlidir (OECD, 2021).

5. Azərbaycanın Azad Olunmuş Ərazilərində Aqrar İnkişaf İstiqamətləri

Azərbaycan üçün kənd təsərrüfatının bərpası məsələsi həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır (KTN, 2024).

5.1. Torpaq və su resurslarının idarə olunması

Əkinə yararlı torpaq sahələrinin inventarlaşdırılması, xəritələndirilməsi və vahid kadastr sisteminin yaradılması əsas prioritetlərdəndir (DSK, 2024). Bu, həm torpaq islahatlarının aparılması, həm də gələcək istehsal planlaması üçün informasiya bazası rolunu oynayacaq.

Eyni zamanda, suvarma sistemlərinin yenilənməsi və su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (FAO, 2022).

5.2. Torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi

Azad olunmuş ərazilərdə torpaq islahatları kənd təsərrüfatının bərpası və davamlı inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Bu proses müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanaraq, torpaq sahələrinin inventarlaşdırılması, xəritələndirilməsi və vahid kadastr sisteminə daxil edilməsi yolu ilə həyata keçiriləcək (KTN, 2024).

1996-cı il torpaq islahatlarından fərqli olaraq, yeni mərhələdə torpaqların minimal səmərəli ölçüləri, məhsuldarlıq potensialı və sosial ədalət prinsipləri diqqətlə nəzərə alınacaq. Bu yanaşma yerli əhali və kənd təsərrüfatı subyektləri üçün şəffaf və ədalətli torpaq istifadəsi imkanlarını təmin edəcək, torpaqlardan optimal və ekoloji cəhətdən dayanıqlı istifadəyə şərait yaradacaq.

Eyni zamanda, torpaq islahatları yerli icmaların sosial adaptasiyası və iqtisadi inkişafı üçün əsas təməlləri qoyur. Torpaq mülkiyyətinin və istifadəsinin dəqiq təyin olunması, fermerlərin uzunmüddətli investisiya planlaması və aqrar innovasiyaların tətbiqi üçün baza rolunu oynayacaq. Bu yanaşma regionlarda məhsuldarlığın artırılmasına, kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığının təmin olunmasına və gələcəkdə emal müəssisələri üçün xammal bazasının formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

Beləliklə, torpaq islahatları azad olunmuş ərazilərdə səmərəli, ədalətli və dayanıqlı kənd təsərrüfatı sisteminin yaradılması üçün mühüm strateji alət kimi çıxış edir. 6.1. Heyvandarlıq fermalarının yaradılması (geniş variant)

Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpasında heyvandarlığın inkişafı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqlar istifadəyə verildikdən sonra heyvandarlıq sektoru intensiv üsullarla qurulacaq və məhsuldar cins heyvanlarla təminat prioritet olaraq həyata keçiriləcək (OECD, 2021). Bu, həm süd və ət məhsullarının istehsalını artırmaq, həm də regionlarda məşğulluğu yüksəltmək üçün vacibdir.

- Heyvandarlıq fermalarının inkişafı çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:
- Müasir texnologiyalara və avtomatlaşdırılmış avadanlıqlara əsaslanan fermaların qurulması;
- Genetik seleksiya və məhsuldar cins heyvanların gətirilməsi;
- Yem təminatı sistemlərinin yaradılması və yerli resurslardan optimal istifadə;
- Veterinar xidmətlərin təşkili və heyvan sağlamlığının davamlı monitorinqi;
- Kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün praktiki təlimlərin və konsultasiya xidmətlərinin təqdim olunması.

Bu yanaşma həmçinin aqrar səmərəliliyin artırılmasına, yerli xammalın emal müəssisələrinə təchizatının təmin olunmasına və regionlarda ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Nəticədə, heyvandarlıq fermalarının yaradılması azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı və iqtisadi şaxələndirilməsi üçün əsas təməllərdən birini təşkil edir. 6.2. Aqrotexniki xidmət və təchizat bazası (geniş variant)

Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı üçün müasir aqrotexniki xidmətlərin və təchizat bazasının yaradılması əsas prioritetlərdən biridir. İlk mərhələdə toxum, gübrə, pestisid və digər zəruri kənd təsərrüfatı resurslarının təminatı dövlət müəssisələri, xüsusilə

“Aqroservis” ASC, tərəfindən həyata keçiriləcək (KTN, 2024). Bu yanaşma regionlarda kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin fasiləsiz başlanmasını və məhsuldarlığın optimallaşdırılmasını təmin edəcək.

Sonrakı mərhələdə özəl sektorun iştirakının genişləndirilməsi planlaşdırılır. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daha çox seçim imkanı, rəqabət şəraitində qiymətlərin optimallaşdırılması və texnoloji innovasiyaların tətbiqini təmin edəcək. Həmçinin, təchizat zəncirinin modernləşdirilməsi, logistika infrastrukturunu ilə integrasiyası və məhsulların bazara çıxarılmasının sürətləndirilməsi nəzərdə tutulur (ADB, 2022).

Bununla yanaşı, aqrotexniki xidmətlər fermerlərin bilik və bacarıqlarının artırılmasına xidmət edəcək. Məsləhət xidmətləri vasitəsilə toxumun düzgün seçilməsi, gübrələmə və torpaq emalı üsullarının tətbiqi, xəstəlik və zərərvericilərlə mübarizə tədbirləri praktik şəkildə təqdim olunacaq. Bu yanaşma kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlığını və məhsulun keyfiyyətini yüksəldəcək, həm yerli bazarın, həm də ixrac potensialının möhkəmləndirilməsinə töhfə verəcək.

Beləliklə, aqrotexniki xidmət və təchizat bazasının qurulması azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpasında strateji həlqə rolunu oynayır və “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərinə uyğun, davamlı və rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı modelinin formalaşmasına zəmin yaradır.6.3. Kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanması (geniş variant)

Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası prosesində insan kapitalının inkişafı strateji əhəmiyyət daşıyır. Fermerlər və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacaq digər yerli mütəxəssislər üçün məsləhət və informasiya-məsləhət xidmətləri təşkil ediləcək, həmçinin modul əsaslı peşə təlimi sistemi yaradılacaq (UNDP, 2023).

Bu təlim sistemi kənd təsərrüfatından uzun müddət uzaq qalmış əhalinin yenidən istehsal fəaliyyətinə adaptasiyasını asanlaşdıracaq. Təlimlər həm praktik bacarıqların, həm də müasir aqrar texnologiyalar, ekoloji idarəetmə, torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi, innovativ aqrotexnika və məhsul emalı sahəsində biliklərin artırılmasına yönələcək.

Bundan əlavə, peşə təlimi sistemi yerli ixtisaslı kadrların hazırlanması və regionlarda davamlı aqrar inkişafın təmin edilməsi üçün baza rolunu oynayacaq. Uzunmüddətli perspektivdə bu yanaşma kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığını artıracaq, regionlarda məşğulluğu yüksəldəcək və kənd icmalarının iqtisadi və sosial sabilliyini möhkəmləndirəcək.

Nəticədə, mütəxəssislərin hazırlanması yalnız işçi qüvvəsinin bacarıqlarının artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı kənd təsərrüfatı modelinin yaradılması və “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərinin tətbiqi üçün əsas təməllərdən birini təşkil edir.6.4. Logistika və tədarük zəncirinin qurulması

Məhsulların tədarükü, saxlanması və daşınması üçün logistika infrastrukturunu formalaşdırılacaq. Bu infrastrukturun yaradılması aqrar məhsulların bazara çıxarılma müddətini qısaldacaq, itkiləri azaldacaq və ixrac potensialını artıracaq. Xüsusilə baramaçılıq və tütünçülük kimi ənənəvi sahələr üçün tədarük məntəqələrinin qurulması regionlarda məşğulluğun artmasına və kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zəncirinə integrasiyasına töhfə verəcək (Asian Development Bank [ADB], 2022).6.5. Aqro-emal müəssisələrinin inkişafı.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər regionun iqtisadi potensialının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq. Süd, meyvə, üzüm və taxıl istehsalına uyğun emal müəssisələrinin — un dəyirmanlarının, süd və süd məhsulları zavodlarının, yem istehsalı komplekslərinin, həmçinin dəri və ət emalı müəssisələrinin yaradılması planlaşdırılır (EBRD, 2022).

Bu müəssisələrin qurulması bir tərəfdən yerli xammal bazasının daha səmərəli istifadəsinə, digər tərəfdən isə kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə dəyər mərhələsində emal olunaraq bazara çıxarılmasına şərait yaradacaq. Nəticədə regionda istehsal zənciri “tarlardan süfrəyədək” prinsipinə əsaslanaraq formalaşacaq ki, bu da həm ərzaq təhlükəsizliyinə, həm də ixrac potensialının yüksəldilməsinə xidmət edəcək (FAO, 2022).

Aqro-emal müəssisələrinin fəaliyyəti innovativ texnologiyaların tətbiqi, ekoloji standartların gözlənilməsi və enerji səmərəliliyinin təmin edilməsi prinsiplərinə əsaslanacaq. “Yaşıl iqtisadiyyat” yanaşmasına uyğun olaraq, tullantıların təkrar emalı və istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Bu, həm istehsal xərclərinin azaldılmasına, həm də regionun ekoloji dayanıqlılığının gücləndirilməsinə töhfə verəcək (ETSN, 2023).

NƏTİCƏ.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının və ekoloji mühitin bərpası Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf strategiyasında xüsusi əhəmiyyətə malik mərhələdir. Bu proses təkcə torpaqların məhsuldarlığının bərpası və kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır; o, həm də ekosistemin balansının qorunması, təbii resursların səmərəli idarə olunması, regionların sosial-iqtisadi canlanması və milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi kimi çoxşaxəli məqsədləri özündə birləşdirir.

Bərpa prosesi çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər — minalardan təmizlənmə, torpaq və su ehtiyatlarının bərpası, aqroinfrastrukturun yaradılması, əhalinin sosial reinteqrasiyası və ekoloji mühitin dirçəldilməsi — uzunmüddətli perspektivdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru ölkənin strateji inkişaf məkanlarından birinə çevirəcək. Bu bölgələrdə “yaşıl enerji” konsepsiyasına əsaslanan layihələr təkcə enerji səmərəliliyinin artırılmasına deyil, həm də iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və alternativ enerji istehsalının genişləndirilməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı prinsipləri əsasında reallaşdırılan aqrar və ekoloji proqramlar regionun iqtisadi potensialını reallaşdırmaqla yanaşı, yerli icmaların rifah səviyyəsini yüksəldəcək, məşğulluğu artıracaq və kənd ərazilərinin sosial infrastrukturunu gücləndirəcək. Beynəlxalq təşkilatların (BMT, FAO, Dünya Bankı və s.) dəstəyi ilə formalaşan bu yanaşma postmünaqişə bərpa prosesində Azərbaycan modelinin regional və global səviyyədə nümunəyə çevrilməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, azad edilmiş ərazilərin ekoloji və kənd təsərrüfatı baxımından bərpası Azərbaycanın iqtisadi inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinə və ekoloji davamlılığa mühüm töhfə verməklə yanaşı, “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin reallaşmasında əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu siyasətin uğurlu icrası Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun gələcəkdə

regionun ekoloji baxımdan ən müasir və iqtisadi cəhətdən ən dinamik zonalarından birinə çevrilməsini təmin edəcəkdir (Heydər Əliyev Fondu, 2023; ETSN, 2023).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı (2023-cü il üzrə statistik göstəricilər)*. Bakı: DSK nəşriyyatı. <https://stat.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2024). *Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası strategiyası və tədbirlər planı*. Bakı: KTN. <https://www.agro.gov.az>
3. *Azərbaycan Respublikası Prezidenti*. (2021, 2 iyul). **İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və reintegrasiyası üzrə Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında sərəncam**. *Prezident.az*. <https://president.az/articles/52479>
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2023). *"Böyük Qayıdış" üzrə I Dövlət Proqramı (2022–2026)*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. <https://nk.gov.az>
5. Babayev, E., & Qurbanov, R. (2023). *Kənd təsərrüfatında innovativ texnologiyalar və məhsuldarlığın artırılması*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP). (2023). *Sustainable land restoration and community resilience in post-conflict zones: The case of Azerbaijan*. New York: UNDP Publications. <https://www.undp.org/azerbaijan>
7. Əliyev, R., & Həsənov, F. (2023). *Müasir kənd təsərrüfatı texnologiyaları və idarəetmə*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
8. Hacıyev, A., & Əliyeva, L. (2021). *Dayanıqlı kənd təsərrüfatı və ekoloji idarəetmə*. Bakı: Kənd Təsərrüfatı Akademiyası Nəşriyyatı.
9. Məmmədov, S., & Quliyev, T. (2022). *Post-münaqişə zonalarında kənd təsərrüfatının bərpası: Azərbaycan nümunəsi*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
10. Qarabağ Dirçəliş Fondu. (2024). *Azad olunmuş ərazilərdə bərpa və dayanıqlı inkişaf layihələri üzrə illik hesabat 2023*. Bakı: QDF nəşriyyatı. <https://qdf.gov.az>
11. Rzayev, M. (2020). *Aqrar iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatı siyasəti*. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

**GƏNCLƏRİN SOSIAL MEDIADAN ASILILIĞI VƏ REAL ÜNSİYYƏT BACARIQLARINA
TƏSİRİ**

**YOUNG PEOPLE'S SOCIAL MEDIA ADDICTION AND IMPACT ON REAL
COMMUNICATION SKILLS**

**ЗАВИСИМОСТЬ МОЛОДЕЖИ ОТ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА
НАВЫКИ РЕАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ**

Ləman Əbdül qızı Mustafayeva

ADPU-nun Şamaxı filialı

Coğrafiya müəllimi

Orcid kod:0000-0002-7510-8847

XÜLASƏ.

Müasir dövrdə sosial media gənclərin həyat tərzinin, davranış modellərinin və sosial münasibətlərinin əsas komponentinə çevrilmişdir. Lakin bu platformalardan uzunmüddətli və nəzarətsiz istifadə gənclərdə sosial media asılılığını formalaşdıraraq real ünsiyyət bacarıqlarını zəiflətməkdədir. Məqalədə sosial media asılılığının anlayışı, səbəbləri və onun gənclərin emosional, sosial və kommunikativ bacarıqlarına təsir mexanizmləri araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, sosial medianın kompulsiv istifadəsi gənclərin empatiya qabiliyyətini azaldır, sosial təcridə və qarşılıqlı ünsiyyət çətinliklərinə səbəb olur. Bununla yanaşı, balanslı və məqsədyönlü sosial media istifadəsi sosiallaşmanı dəstəkləyə bilər. Məqalədə təhsil müəssisələri və ailələr üçün gənclərin sosial media davranışlarının tənzimlənməsi və real ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı praktik tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: sosial media, gənclər, sosial təcrid, psixoloji təsir, rəqəmsal savadlılıq, kommunikasiya.

РЕЗЮМЕ.

В современном мире социальные сети стали ключевым компонентом образа жизни, моделей поведения и социальных отношений молодежи. Однако длительное и неконтролируемое использование этих платформ формирует у молодежи зависимость от социальных сетей, ослабляя их реальные навыки общения. В статье рассматриваются понятие, причины и механизмы зависимости от социальных сетей и ее влияние на эмоциональные, социальные и коммуникативные навыки молодежи. Результаты показывают, что компульсивное использование социальных сетей снижает эмпатию у молодежи, приводит к социальной изоляции и трудностям в межличностном общении. В то же время сбалансированное и целенаправленное использование социальных сетей может способствовать социализации. В статье даны практические рекомендации для образовательных учреждений и семей по

регулированию поведения молодежи в социальных сетях и развитию реальных навыков общения.

Ключевые слова: социальные сети, молодежь, социальная изоляция, психологическое воздействие, цифровая грамотность, коммуникация.

ABSTRACT.

In modern times, social media has become a key component of young people's lifestyles, behavioral patterns, and social relationships. However, long-term and uncontrolled use of these platforms is forming social media addiction in young people, weakening their real communication skills. The article examines the concept, causes, and mechanisms of social media addiction and its impact on the emotional, social, and communicative skills of young people. The results show that compulsive use of social media reduces young people's empathy, leads to social isolation, and difficulties in interpersonal communication. At the same time, balanced and purposeful use of social media can support socialization. The article provides practical recommendations for educational institutions and families on regulating young people's social media behavior and developing real communication skills.

Key words: social media, youth, social isolation, psychological impact, digital literacy, communication.

GİRİŞ.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı həyatın bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. Xüsusilə gənc nəsil üçün sosial media gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Facebook, Instagram, TikTok və digər platformalar vasitəsilə gənclər sosial əlaqələr qurur, məlumat mübadiləsi aparır və öz fikirlərini ifadə edirlər (Əliyev, 2020). Lakin uzunmüddətli və problemli istifadə, real ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi, sosial təcrid və psixoloji asılılıq kimi problemləri meydana çıxara bilər (Polat, 2023). 2022-ci ildə aparılan araşdırmaya görə, gənclərin 67%-i gündə 4 saatdan çox sosial mediada vaxt keçirir və bu onların real ünsiyyət bacarıqlarına birbaşa mənfi təsir edir. Sosial media yalnız informasiya mübadiləsi üçün vasitə deyil, həm də gənclərin sosial davranışlarını və psixoloji vəziyyətini formalaşdırır. Bu məqalədə sosial mediadan asılılığın gənclərin real ünsiyyət bacarıqlarına təsiri akademik müstəvidə təhlil edilir, mövcud araşdırmalar və statistik məlumatlar əsasında nəticələr təqdim olunur.

Sosial media asılılığı anlayışı. Sosial media asılılığı fərdin sosial platformalardan istifadəyə qarşı kompulsiv və nəzarətsiz davranış modelini nümayiş etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyət gündəlik fəaliyyətlərin, o cümlədən təhsil, iş və ailə münasibətlərinin pozulmasına səbəb ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, sosial media asılılığı emosional tənzimləmə çətinlikləri, narahatlıq və özünə hörmətin azalması ilə sıx bağlıdır. Həmçinin, sosial media asılılığı gənclərin diqqətini, konsentrasiyasını və problem həll etmə bacarığına mənfi təsir edir. Sosial media asılılığı həmçinin davranış dəyişikliklərinə səbəb olur: gənclər real ünsiyyətdən qaçır, emosional qarşılıqlı təsirdə çətinlik çəkir və özünəqəbul problemi yaşayır. Bu, onların akademik və sosial müvəffəqiyyətinə mənfi təsir

göstərir. Problemlə istifadə gənclərin həm də stresslə başa çıxma və sosial empatiya bacarıqlarını zəiflədir.

Sosial media və gənclərin həyatında rolu. Sosial media gənclər üçün yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də özünüifadə və sosial tanınma mənbəyidir. Onlar burada foto və videolar paylaşır, bəyənilmə sayına görə öz dəyərlərini qiymətləndirirlər. Bu isə zamanla “virtual kimlik” anlayışını formalaşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, 16–25 yaş arası gənclərin 80%-dən çoxu gündə azı 3–4 saatını sosial mediada keçirir. Bu müddət real ünsiyyət, ailə və dost münasibətləri üçün ayrılan vaxtı azaldır. Müasir dövrdə sosial media gənclərin gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, internetə asan çıxış və smartfonların geniş yayılması gənclərin ünsiyyət, öyrənmə, əyləncə və özünüifadə formalarını köklü şəkildə dəyişmişdir. Əvvəllər insanlar daha çox üzbəüz görüşlər, məktublar və telefon zəngləri vasitəsilə əlaqə saxlayırdırsa, indi bu rol əsasən sosial mediaya keçmişdir. Facebook, Instagram, TikTok, Telegram, X (Twitter), Snapchat kimi platformalar gənclər üçün virtual sosial məkan yaradaraq həm informasiyanın, həm də emosiyaların paylaşılmasına şərait yaradır. Gənclər bu platformalarda: Öz fikirlərini, maraqlarını və istedadlarını paylaşır, tanınmaq və qəbul olunmaq ehtiyaclarını qarşılayır, yeni dostluq münasibətləri qurur və beynəlxalq əlaqələr yaradır, məlumat mübadiləsi və təhsil məqsədilə müxtəlif səhifələrdən faydalanırlar. Bu baxımdan sosial media gənclərin özünüdərk etmə və sosiallaşma prosesində mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Lakin bu prosesin digər tərəfi də vardır: gənclərin çoxu real həyatdan daha çox virtual məkanda vaxt keçirdikcə, reallıq və sosial əlaqələr arasındakı balans pozulur. Bəzi gənclər üçün sosial media artıq özünüifadə vasitəsindən çox, asılılıq mənbəyinə çevrilir. Onlar real münasibətlərdən çəkilərək, virtual aləmdə “bəyənilmə”, “izləyici sayı” və “reaksiya” kimi göstəricilərlə öz dəyərlərini ölçməyə başlayırlar. Bu vəziyyət sosial medianın həm müsbət, həm də mənfi rola malik olduğunu göstərir: Müsbət tərəflər: Gənclərə məlumat əldə etmək və maariflənmək imkanı yaradır, təhsil, elm və yaradıcılıqla bağlı onlayn resurslara çıxışı asanlaşdırır, sosial fəallığı artırır, gəncləri ictimai layihələrə və aksiyalara cəlb edir, qlobal dünyada mədəni mübadiləni gücləndirir. Mənfi tərəflər: Asılılıq və vaxt itkisinə səbəb olur, reallıq hissini zəiflədir, gəncləri passiv müşahidəçiyə çevirir, özünü başqaları ilə müqayisə etmə nəticəsində özünə inamı azaldır, üzbəüz ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, sosial media gənclər üçün həm imkanlar mənbəyi, həm də risk daşıyan mühit kimi çıxış edir. Onun həyatda oynadığı rol birbaşa gəncin istifadə məqsədindən və tənqidi düşünmə bacarığından asılıdır. Əgər gənclər sosial mediadan məlumatlanmaq, öyrənmək və sosial əlaqələri genişləndirmək üçün istifadə edərlərsə, bu, onların inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Lakin məqsədsiz və həddindən artıq istifadə sosial tənhalıq, emosional gərginlik və ünsiyyət problemləri yarada bilər.

Sosial media asılılığının psixoloji təsirləri. Sosial mediadan asılılıq narkotik və ya qumar asılılığına bənzər psixoloji təsir mexanizmlərinə malikdir. Beyində dopamin ifrazı artdığından insan daim “bəyənilmə” və “reaksiya” axtarışında olur. Bu proses aşağıdakı mənfi nəticələrə gətirib çıxarır: diqqət dağınıqlığı və konsentrasiya çətinliyi, yuxu rejiminin pozulması, özünə inamın azalması (başqaları ilə müqayisə nəticəsində), stress və sosial narahatlıq, real münasibətlərdən uzaqlaşma və s.

Real ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi. Gənclər arasında üzbəüz ünsiyyətin azalması müşahidə olunur. Onlar artıq hissləri və fikirləri jestlər, mimika və səs tonu ilə deyil, emojiilər və mesajlarla ifadə

etməyə üstünlük verirlər. Bu isə aşağıdakı bacarıqların zəifləməsinə səbəb olur: qarşı tərəfi dinləmək və anlamaq bacarığı, emosional reaksiya vermək və empatiya qurmaq, mübahisə zamanı fikri əsaslandırmaq və müdafiə etmək bacarığı, komanda daxilində effektiv əməkdaşlıq və s. Beləliklə, sosial mediaya həddindən artıq bağlılıq gənclərdə emosional uzaqlaşma və ictimai təcrid yaradır.

Sosial mediadan düzgün istifadə yolları. Sosial media müasir dövrdə tamamilə imtina edilə biləcək vasitə deyil. Lakin onun şüurlu və məqsədyönlü istifadəsi vacibdir. Bunun üçün: gündəlik sosial media vaxtını məhdudlaşdırmaq (məsələn, 1–2 saat), “Rəqəmsal detoks” günləri keçirmək, sosial mediada yalnız faydalı və tədris yönümlü səhifələri izləmək, real həyatda dostlarla daha çox vaxt keçirmək, üzbəüz ünsiyyət vərdişlərini inkişaf etdirmək (məsələn, debat, klub və tədbirlərdə iştirak) və s. Cəmiyyət və ailənin rolu. Gənclərin sosial mediadan sağlam istifadə etməsində ailə, məktəb və cəmiyyətin mühüm rolu vardır. valideynlər övladlarına rəqəmsal mədəniyyət aşılamaqla onların balanslı həyat tərzini formalaşdırmasına kömək edə bilirlər. Təhsil müəssisələrində isə media savadlılığı fənninin tədrisi vacibdir. Bu, gənclərə sosial media vasitələrindən düzgün və məsuliyyətli istifadə etməyi öyrədir. Gənclərin sosial mediadan asılılıq səviyyəsinin azalmasında və real ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında həm ailə, həm də cəmiyyətin rolu həlledicidir.

Ailənin rolu: Ailə gəncin ilk sosial mühitidir və onun ünsiyyət tərzini, dəyərləri, davranış normaları burada formalaşır. Uşaqlar və yeniyetmələr valideynlərinin davranışlarını müşahidə edərək öyrənirlər. Əgər valideynlər daim telefona və sosial mediaya bağlı olursa, övlad da bu davranışı təqlid edir. Buna görə: valideynlər övladlarına məsuliyyətli sosial media istifadəsi nümunəsi göstərməlidirlər. Ailədə birgə fəaliyyətlərə (məsələn, kitab oxumaq, oyunlar oynamaq, təbiət gəzintiləri, ev işlərini birlikdə görmək) daha çox yer ayrılmalıdır. Uşaqlara və gənclərə emosional dəstək göstərmək, onların problemlərini dinləmək və real ünsiyyətə təşviq etmək vacibdir. Evdə “ekransız vaxtlar” (məsələn, yemək zamanı və ya axşam ailə saatı) müəyyənləşdirilməlidir ki, ailə üzvləri bir-biri ilə canlı təmasda olsunlar. Cəmiyyətin rolu: Cəmiyyətin müxtəlif institutları – təhsil müəssisələri, gənclər təşkilatları, KİV, QHT-lər və dövlət qurumları – sosial medianın təsirini düzgün istiqamətə yönəltməkdə mühüm rol oynayır. Məktəblərdə və universitetlərdə media savadlılığı fənninin tədrisi vacibdir. Bu fənn gənclərə informasiyanın etibarlılığını yoxlamaq, şəxsi məlumatları qorumaq və sosial media etikası haqqında biliklər verir. Gənclər mərkəzləri və ictimai təşkilatlar canlı ünsiyyət və əməkdaşlığa əsaslanan tədbirlər (məsələn, debat klubları, könüllülük proqramları, sosial layihələr) keçirməklə real əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Kütləvi informasiya vasitələri sosial mediadan asılılıq və onun psixoloji təsirləri barədə maarifləndirici proqramlar və sosial çarxlar hazırlamalıdır. Dövlət səviyyəsində isə gənclərin rəqəmsal təhlükəsizlik və psixoloji rifahını qoruyan proqramlar həyata keçirilməlidir.

Nəticə etibarilə, ailə gəncin davranış modelinin əsasını formalaşdırırsa, cəmiyyət bu modelin inkişafını dəstəkləyən mühit yaradır. Hər iki tərəfin məqsədi eyni olmalıdır: sosial medianın faydalarından istifadə etməklə, real insan münasibətlərinin dəyərini qorumaq. Real ünsiyyət bacarıqları və sosial əhəmiyyəti: Real ünsiyyət bacarıqları fərdin qarşı tərəflə effektiv, empatik və məqsədyönlü ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini ifadə edir (Həsənova, 2021). Bunlara verbal və qeyri-verbal komponentlər daxildir: dinləmə, reaksiya vermə, emosional tonun uyğunlaşdırılması, mimika və jestlər,

sosial siqnalları düzgün dəyərləndirmə. Bu bacarıqların inkişafı sosial həyatın bütün sahələrində – təhsil, iş, ailə və ictimai fəaliyyətlərdə – müvəffəqiyyət üçün vacibdir. Sosial media üzərində qurulan ünsiyyət əsasən vizual və qısa mesajlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu isə gənclərin real ünsiyyət bacarıqlarını zəiflədir. Məsələn, üzbəüz dialoqlarda gənclər qeyri-verbal siqnalları düzgün oxuya bilmir, emosional tonun idarə olunmasında çətinlik çəkir və qarşılıqlı anlaşmada problemlər yaşayır. Həmçinin, uzunmüddətli virtual ünsiyyət gənclərin səbr və diqqət müddətini azaldır. Sosial media asılılığının real ünsiyyət bacarıqlarına təsir mexanizmləri. Araşdırmalar göstərir ki, sosial media asılılığı ilə real ünsiyyət bacarıqları arasında mənfi korrelyasiya mövcuddur. Bu təsir aşağıdakı mexanizmlər vasitəsilə baş verir:

1. Vaxtın düzgün bölünməməsi: sosial mediada çox vaxt sərf etmək real ünsiyyət üçün az vaxt deməkdir.

2. Diqqətin parçalanması: sürətli informasiya axını diqqətin dağılmasına səbəb olur.

3. Sosial müqayisə və özünüqiymətləndirmə problemləri: idealizə olunmuş görüntülərlə müqayisə gənclərin özünəqəbulunu azaldır.

4. Virtual üstünlük: gənclər real münasibətlərdən uzaqlaşaraq virtual aləmə üstünlük verirlər. Nəticədə gənclərin empatiya bacarıqları zəifləyir, ünsiyyət adaptasiyası çətinləşir və sosial bacarıqlar azalır. Uzunmüddətli təsirlər arasında sosial təcrid və qarşılıqlı anlayışın azalması da müşahidə olunur.

Empirik tədqiqatların nəticələri. Kipr Universitetində aparılan tədqiqatda 137 tələbə arasında sosial media asılılığı və ünsiyyət bacarıqları arasında mənfi əlaqə aşkar edilmişdir (Alpha Psychiatry, 2019). Türkiyədə 5660 tələbə arasında aparılan araşdırma sosial media asılılığı ilə ictimai çıxış qorxusu arasında əlaqəni göstərmişdir. Meta-analizlər göstərir ki, sosial medianın intensiv istifadəsi gənclərin üzbəüz ünsiyyət səmərəliliyini zəiflədə bilər. Bundan əlavə, 2023-cü il statistikaları göstərir ki, sosial media asılılığı yüksək olan gənclərin 72%-i ictimai fəaliyyətlərdə iştirakdan imtina edir. Araşdırmalar həmçinin göstərir ki, sosial medianın balanslı istifadəsi bəzi hallarda sosiallaşmanı dəstəkləyə bilər, lakin kompulsiv istifadə gənclərin ünsiyyət bacarıqlarına ciddi mənfi təsir göstərir.

Müxtəlif tədqiqatların nəticələrinə əsasən, sosial mediadan asılılıq gənclərin real ünsiyyət bacarıqlarına mənfi təsir göstərir. Aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

1. Təhsil müəssisələrində rəqəmsal savadlılıq və sosial media istifadəsi ilə bağlı təlimlərin təşkili

2. Offline sosial fəaliyyətlərin təşviqi (klublar, debat, könüllü fəaliyyət).

3. Gənclərin sosial media istifadəsinə nəzarət və balansın qorunması.

4. Ailə və müəllim dəstəyi vasitəsilə emosional və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi.

Gələcək tədqiqatlar sosial mediadan istifadənin mədəni, psixoloji və sosial aspektlərini daha dərinlən araşdırmalıdır. Məqsəd gənclərin həm virtual, həm də real dünyada effektiv ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalarını təmin etməkdir.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə sosial media gənclərin gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, onların düşüncə tərzinə, davranışına və ünsiyyət mədəniyyətinə dərin təsir göstərmişdir. Sosial şəbəkələr

vasitəsilə gənclər daha çox informasiya əldə edir, ictimai proseslərdə iştirak edir və öz fikirlərini ifadə edirlər. Lakin bu imkanlarla yanaşı, sosial medianın mənfi tərəfləri də getdikcə daha aydın görünür. Sosial mediadan həddindən artıq istifadə nəticəsində gənclərdə emosional uzaqlaşma, ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi, asılılıq və sosial təcrid halları müşahidə olunur. Virtual münasibətlər real ünsiyyətin yerini tam tuta bilmir, çünki insan qarşılıqlı hiss və empatiya təcrübəsini yalnız canlı təmasda qazana bilir. Bununla yanaşı, “bəyənilmə” və “izləyici sayı” kimi göstəricilərə həddən artıq önəm verilməsi gənclərin özünəinam və dəyər hissinə mənfi təsir edir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti vacibdir. valideynlər övladlarına rəqəmsal mədəniyyət və şüurlu istifadə vərdişləri aşılamaqla nümunə olmalı, təhsil müəssisələri isə media savadlılığı və emosional ünsiyyət bacarıqları üzərində daha çox dayanmalıdır. Gənclərin sosial mediadan balanslı və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməsi, real insan münasibətlərini qoruması və şəxsiyyət kimi formalaşması üçün bu istiqamətdə maarifləndirmə tədbirləri artırılmalıdır.

Ümumilikdə, sosial media nə qədər güclü təsir vasitəsi olsa da, onun insani münasibətləri əvəz etməməsi anlayışı gənclər arasında formalaşdırılmalıdır. Texnologiya inkişaf etdikcə, insan ünsiyyətinin dəyəri azalmamalı, əksinə, daha da möhkəmlənməlidir. Gənclərin gələcəyi yalnız texnoloji bacarıqlarda deyil, real, səmimi və empatik ünsiyyət qabiliyyətlərində də özünü göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alpha Psychiatry //The relationship between communication skills and social media addiction among university students.-2019.
2. Əliyev, R. Sosial medianın gənclərin həyatına təsiri. //-Bakı: Elm nəşriyyatı,-2020.
3. Frontiers in Psychiatry// Social media addiction, escapism and coping strategies.,-2024.
4. Həsənova, F. Real ünsiyyət bacarıqları və təhsil. //-Bakı Universiteti Elmi İşləri,-2021. 10(3), 77-91.
5. MDPI. Social Media Addiction and Social Skills: Implications for Societal Transformation. 2024.
6. Məmmədov, T.Sosial media asılılığı və psixososial nəticələr: Psixologiya Araşdırmaları, //-2021. 8(1), 22-35.
7. Polat, H.The effect of social media addiction on communication skills: A meta-analysis study, //- RumeliDE,-2023.
8. Qasımova, N.İnformasiya texnologiyaları və sosial əlaqələr, //-Gənc Araşdırmalar Jurnalı,-2021, 5(2), 45-60.

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VƏ BRİTANIYA VARIANTI

AMERICAN ENGLISH AND BRITISH ENGLISH

АМЕРИКАНСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ И БРИТАНСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ

Lətifova Sayalı Məcid qızı

ADPU-nun Şəki filialı

XÜLASƏ

Təqdim edilmiş məqalədə ingilis dilinin Amerikan və Britaniya variantı və onları formalaşdıran xüsusiyyətlər və təsirlər haqqında məlumat verilərək bu iki variant arasındakı əsas fərqlər araşdırılır və təhlil edilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, Britaniya və Amerikan ingiliscəsi ingilis dilinin ən çox rast gəlinən variantlarıdır. Bu iki variant lüğət, orfoqrafiya, tələffüz və qrammatikada çoxsaylı fərqliliklərə malikdir ki, bu da bəzi hallarda çətinlik və anlaşılmazlığa səbəb olur. Həm Amerikan, həm də Britaniya ingiliscəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin Britaniya və Amerikan variantında daha çox tarixi, mədəni və coğrafi faktorları əks etdirən müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə olunur. Onlar həmçinin fərqli orfoqrafiya qaydalarına malikdir və amerikalılar daha çox sadələşdirilmiş orfoqrafiyadan istifadə edirlər. Qrammatik nöqteyi-nəzərdən fərqlər nisbətən az olsa da, müxtəlif qrammatik strukturlardan istifadə edilir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, bu iki varianta xas olan xüsusiyyətlərdən xəbərdar olmaq ünsiyyəti asanlaşdırır, mədəni və linqvistik boşluqları aradan qaldıra bilər.

Açar sözlər: beynəlxalq dil, amerikan ingiliscəsi, britaniya ingiliscəsi, linqvistik fərqlər

ABSTRACT

The presented article provides information about the American and British variants of the English language and the characteristics and influences that shape them, and examines and analyzes the main differences between these two variants.

The article notes that British and American English are the most common variants of the English language. These two variants have numerous differences in vocabulary, spelling, pronunciation and grammar, which in some cases leads to confusion and misunderstanding. Both American and British English have their own unique characteristics. Thus, it should be noted that the British and American variants of the English language use different words and expressions that reflect historical, cultural and geographical factors. They also have different spelling rules, and Americans use a more simplified spelling. Although the differences from a grammatical point of view are relatively small, different grammatical structures are used. As a result of the research conducted, it is clear that being aware of the characteristics inherent in these two variants can facilitate communication and eliminate cultural and linguistic gaps.

Keywords: international language, American English, British English, linguistic differences

РЕЗЮМЕ

В представленной статье представлена информация об американском и британском вариантах английского языка, их особенностях и влиянии, а также рассматриваются и анализируются основные различия между этими двумя вариантами.

В статье отмечается, что британский и американский варианты английского языка являются наиболее распространёнными вариантами английского языка. Эти два варианта имеют многочисленные различия в лексике, правописании, произношении и грамматике, что в некоторых случаях приводит к путанице и недопониманию. Как американский, так и британский варианты английского языка обладают своими уникальными особенностями. Таким образом, следует отметить, что британский и американский варианты английского языка используют разные слова и выражения, отражающие исторические, культурные и географические факторы. У них также разные правила правописания, а американцы используют более упрощённое написание. Хотя различия с грамматической точки зрения относительно невелики, используются разные грамматические структуры. В результате проведённого исследования становится ясно, что знание особенностей, присущих этим двум вариантам, может облегчить коммуникацию и устранить культурные и языковые пробелы.

Ключевые слова: международный язык, американский английский, британский английский, языковые различия

GİRİŞ.

İngilis dili ən vacib dillərdən biri hesab olunur və beynəlxalq miqyasda əhəmiyyət qazanmışdır. İngilis dili iqtisadiyyat, texnologiya, elm, incəsənət və turizm sahələrində ünsiyyət vasitəsidir. O, hazırda 83 ölkədə rəsmi dildir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Dünya İqtisadi Forumu kimi beynəlxalq qurumlarda geniş istifadə olunur. Dünyada təxminən 1.5 milyard insan ingilis dilində danışır. İngilis dili, insanların hər hansı digər dildən daha çox istifadə etdiyi və “beynəlxalq dil” kimi tanınan və eyni dili paylaşmayan insanlar arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün “linqva franka” rolunu oynayan “qlobal dil” kimi təsvir edilə bilər [1, s.33]. İngilis dili qlobal miqyasda ünsiyyət üçün ən vacib vasitə hesab edildiyi üçün onun variantlarının başa düşülməsi də zəruridir. İngilis dilinin variantlarına Amerikan ingiliscəsi, Britaniya ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi, Şotlandiya ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi və s. daxildir. İngilis dilinin müxtəlif variantlarının mövcudluğu ingilis dilinin yayılması ilə əlaqədardır. İngilis dilinin yayılması bir sıra tarixi və pragmatik amillərin nəticəsidir [2, s.196]. Tarixi və mədəni təsirlər Amerikan və Britaniya ingiliscəsi arasındakı fərqlərə səbəb olmuş və dilin istifadəsində fərqli xüsusiyyətlər formalaşdırmışdır. Ən əhəmiyyətli təsirlərdən biri hər iki bölgənin müstəmləkəçilik tarixi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, həm Amerikan, həm də Britaniya ingiliscəsinin müstəmləkə tarixi iki variant arasındakı dil fərqlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 17-18-ci əsrlərdə Amerikanın britaniyalılar tərəfindən müstəmləkəyə çevrilməsi Amerikan ingiliscəsinin inkişafının əsasını qoydu. Britaniya adalarının müxtəlif yerlərindən gələn köçkünlər Amerikaya gəldikdən sonra özləri ilə müxtəlif dialektlər gətirdilər, nəticədə bu dialektlər qarışaraq bu gün tanıdığımız Amerikan ingiliscəsinə çevrildi. Bundan əlavə, kolonistlər və yerli xalqlar arasındakı

qarşılıqlı əlaqələr, eləcə də hollandlar, fransızlar və ispanlar kimi digər immiqrant qruplarının axını da Amerikan variantının özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə töhfə vermişdir. Bunun əksinə olaraq, İngilis dilinin Britaniya variantı latın, fransız və alman dilləri kimi digər Avropa dillər ilə, habelə Britaniya adalarının regional dialektləri və dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən təsirlənmişdir. Bundan əlavə, Britaniya imperiyasının bütün dünyaya yayılması, Britaniya ingiliscəsinə bir sıra dillərdən söz və ifadələrin daxil edilməsinə səbəb oldu. İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantlarına tarixi və mədəni təsirlər müvafiq regionların sosial, siyasi və iqtisadi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Onlar təkcə dilin özünü formalaşdırmayıb, həmçinin Amerikan və Britaniya ingiliscəsində danışanlarla bağlı fərqli münasibət və qavrayışlara töhfə verib. Bu linqvistik xüsusiyyətləri formalaşdıran tarixi və mədəni kontekstləri başa düşmək, bütün dünyada istifadə olunan və danışılan ingilis dilinin zənginliyini və müxtəlifliyini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VƏ BRİTANİYA VARIANTLARINI FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Amerikan ingiliscəsi və Britaniya ingiliscəsi müvafiq olaraq Birləşmiş Ştatlarda və Böyük Britaniyada danışılan ingilis dilinin iki variantıdır. Hər iki variant ümumi mənşəyi paylaşsa və bir-birini başa düşsə də lüğət, tələffüz, orfoqrafiya, qrammatika baxımından nəzərçarpacaq fərqlər vardır. Lüğət baxımından Amerikan ingiliscəsi müxtəlif dillərdən, məsələn ispan, fransız və yerli amerikan dillərindən təsirlənmişdir. Nəticədə iki variant arasında söz seçimlərində çoxsaylı fərqlər mövcuddur. Məsələn, ingilis dilinin Amerikan variantında “elevator” (lift) sözündən istifadə olunduğu halda, Britaniya variantında ekvivalent söz kimi “lift” (lift) işlədilir. Eynilə, “apartment” (mənzil) Amerikan variantında daha çox rast gəlinəndi halda, Britaniya variantında “flat” sözü eyni mənanı ifadə edir. Digər bir nümunə “payız” sözü ilə bağlıdır. “Payız” sözü ingilis dilinin Britaniya variantında “autumn”, Amerikan variantında isə “fall” sözü ilə ifadə olunur. Eləcə də, “lorry” Britaniya ingiliscəsində, “truck” Amerikan ingiliscəsində istifadə olunsada, mənə baxımından eynilik təşkil edirlər. Belə ki, hər iki sözün mənası azərbaycan dilində “yük maşını”dır. İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantında lüğət fərqlərinə dair nümunələr çoxdur və gündəlik danışqda da rast gəlinə bilər [5].

Sözlər (Britaniya variantı)	Sözlər(Amerikan variantı)	Mənası
Trousers	Pants	Şalvar
Holiday	Vacation	Tətil
Chemist	Drugstore	Əczaxana
Shop	Store	Mağaza
Football	Soccer	Futbol
Maize	Corn	Qarğıdalı
Torch	Flashlight	Fənər

Rubber	Eraser	Pozan

Bundan əlavə, hər iki variantda fərqli mənalarda işlədilən sözlər də vardır [3, s. 77]. Məsələn, “biscuit” sözü Amerikan variantında “peçenyə” sözünə, Britaniya variantında isə “kiçik, mayalı yumşaq çörək” sözünə uyğun gəlir. Digər bir nümunə kimi “boot” sözünü göstərə bilərik. Belə ki, bu söz Amerikan ingiliscəsində “minik maşınının yük yeri”, Britaniya variantında isə “çəkmə, ayaqqabı” deməkdir.

Orfoqrafiya fərqləri:

Bəzən eyni kontekstdə “fiber” (lif) sözünün “fibre” şəklində yazıldığı hallarına rast gələ bilərik. Əslində onlardan heç biri səhv deyil, bu sadəcə ingilis dilinin Amerikan və Britaniya variantları arasındakı orfoqrafik fərqlərdən irəli gəlir. Digər əsas fərqlərdən biri “or” əvəzinə “our” istifadə olunmasıdır. Riçard Venezki qeyd edir ki, Amerikan və Britaniya ingiliscəsindəki bu orfoqrafik fərqlər Amerika inqilabı dövrünə təsadüf edir [4, s. 52]. Məsələn:

“Colour” (rəng)- Britaniya variantı, “color”- Amerikan variantı;

“Favour” (iltifat)- Britaniya variantı, “favor”- Amerikan variantı;

“Labour” (əmək, zəhmət)- Britaniya variantı, “labor”- Amerikan variantı

Başqa bir fərq “ize” əvəzinə “ise” dən istifadə olunmasıdır. Belə ki, Britaniya variantında “realise” yazıldığı halda, bu Amerikan ingiliscəsində “realize” şəklindədir. Digər nümunələrə nəzər salaq:

“Organise” (təşkil etmək)- Britaniya variantı, “organize”- Amerikan variantı;

“Apologise” (üzr istəmək)- Britaniya variantı, “apologize”- Amerikan variantı

Orfoqrafik baxımdan fərqliliklərə misal olaraq “teatr” sözünü göstərə bilərik. Bu söz ingilis dilinin Britaniya variantında “theatre” və Amerikan variantında isə “theater” şəklində yazılır. Britaniya ingiliscəsində “travelling”, Amerikan variantında isə “traveling” kimi yazılan “səyahət” sözünü digər bir nümunə kimi verə bilərik.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, fərqli orfoqrafiyaya malik çoxlu sayda sözlərə rast gəlmək mümkündür [5].

İngilis dilinin Britaniya variantı	İngilis dilinin Amerikan variantı
-t (burnt- yanmaq feilinin keçmiş zaman forması)	-ed (burned)
-ence (defence- müdafiə)	-ense (defense)
-y (tyre-şin)	-i (tire)
-ogue (monologue- monoloq)	-og (monolog)
-l (skillful- bacarıqlı)	-ll (skillfull)

-re (centre- mərkəz)	-er (center)
-yse (analyse- təhlil etmək)	-yze (analyze)

Bu orfoqrafik fərqlər qlobal miqyasda əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Akademik yazılarda düzgün orfoqrafiyadan istifadə peşəkarlıq üçün vacibdir. Eynilə, işgüzar ünsiyyətlərdə uyğun olmayan orfoqrafiya anlaşılmaqlara səbəb ola və qeyri- peşəkar görünə bilər. Bu fərqləri başa düşmək müxtəlif ingilisdilli regionlar arasında effektiv ünsiyyət üçün vacibdir.

Durğu işarələrindəki fərqlərə gəldikdə isə, qeyd edə bilərik ki, ingilis dilinin Britaniya variantında tək dırnaq işarəsindən istifadə olunduğu halda, Amerikan variantında qoşa dırnaq işarəsindən istifadə olunur. Eyni zamanda Britaniya ingiliscəsində vergüllər və nöqtələr dırnaq işarəsindən kənarda istifadə olunur. Məsələn:

She said it was “too late”, but I didn’t believe her. (O, “çox gecdir” dedi, amma nən ona inanmadım).

Lakin Amerikan variantında onlar adətən dırnaq işarəsinin tərkibində istifadə olunur. Məsələn:

She said it was “too late,” but I didn’t believe her.

Bu fərqlər yazı tərzinə təsir edə bilər, ona görə də hansı variantın istifadə olunduğunu bilmək faydalıdır.

Bu iki variant tələffüz baxımından da müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, müəyyən sait səslər Amerikan və Britaniya ingiliscəsində müxtəlif cür tələffüz olunur. Biz nümunə olaraq, “dance” (rəqs etmək), “bath” (vanna) kimi sözlərdə “a” saitinin tələffüzünü göstərə bilərik. Əvvəlcə “dance” sözünün tələffüzünə nəzər salaq. Bu söz Britaniya variantında [da:ns] kimi tələffüz olunduğu halda, Amerikan ingiliscəsində [dæns] şəklində tələffüz olunur. Eyni sözləri biz “bath” sözü üçün də deyə bilərik. Belə ki, ingilis dilinin Britaniya variantında [bə:θ] kimi tələffüz olunan bu söz Amerikan variantında [bæθ] formasında ifadə olunur.

Digər nümunələrə nəzər salaq:

“Tomato” (pomidor) sözü [tə'mɑ:..təʊ] kimi Britaniya variantında, [tə'meɪ.təʊ] kimi Amerikan variantında tələffüz olunur. Digər bir misal “advertisement” (reklam) sözüdür. Britaniya ingiliscəsində bu söz [əd'vɜ:..tɪs.mənt] kimi, Amerikan ingiliscəsində isə [əd.və'taɪz.mənt] kimi tələffüz olunur.

Tələffüzdəki bu fərqlər ünsiyyət prosesində insanların bir-birini başa düşməsinə çətinləşdirə bilər.

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, şifahi nitqdə dəyişikliklərə səbəb ola biləcək vurğu və intonasiyada da fərqlər vardır ki, bu da nitqin ritmində və axınında dəyişikliklərə səbəb olur. Yəni, intonasiyanın dəyişməsi cümlənin mənasına təsir edə bilər. Bəzi hallarda cümlənin sonunda qalxan tondan istifadə onun sual forması kimi səslənməsinə səbəb ola bilər. Britaniya ingiliscəsi müxtəlif intonasiya modellərindən istifadə edir, yəni cümlə daxilində tonun yüksəlməsi və enməsi tez-tez dəyişir. Bunun əksinə olaraq, Amerikan variantında bir cümlə daxilində daha az dəyişiklik baş verir.

İngilis dilinin Britaniya və Amerikan variantları arasındakı əsas qrammatik fərqlər bunlardır [6]:

- Feilin zamanları və formaları
- Sözlərinin istifadəsi
- Topluluq ifadə edən isimlər
- Artiklların işlənməsi

Hər iki variantın qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə görə bilərik ki, əsas fərqlərdən biri indiki bitmiş zamanın istifadəsi ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, Amerikan və Britaniya ingiliscəsinin hər birində bu zaman forması mövcuddur, ancaq onların işlənmə məqamında bəzi fərqliliklər var. İngilis dilinin Britaniya variantında indiki bitmiş zaman keçmişdə qeyri-müəyyən bir vaxtda baş verən və nəticəsi indiki zamanla əlaqəli olan hərəkəti göstərmək üçün istifadə olunur. İngilis dilin Amerikan variantında isə bu halda keçmiş sadə zamandan istifadə olunur. Məsələn, Britaniya variantında “I have just eat” (Mən indicə yedim) ifadəsi hərəkətin bu yaxınlarda baş verdiyini və indiki zamanla əlaqəli olduğunu bildirmək üçün istifadə olunur. Lakin Amerikan variantı eyni kontekst üçün “I just ate” ifadəsi işlədir.

Digər mühüm fərq fel formalarının istifadəsi ilə bağlıdır. Məsələn, “get” (əldə etmək) feilinin keçmiş zaman feili sifət forması Amerikan və Britaniya ingiliscəsində fərqli şəkildədir. Belə ki, müvafiq olaraq “gotten” və “got” formalarından istifadə olunur [6].

Qrammatik fərqlərdən danışarkən bir məqama da nəzər yetirək. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində bir şeyə sahib olduğumuzu göstərmək üçün iki formadan istifadə olunur: “to have” və “have got”. Amerikan ingiliscəsində daha çox “have”, Britaniya variantında isə “have got” feilindən istifadə olunur.

Amerikan variantı:

They have a new flat. (Onların yeni mənzili var)

Do you have friends here? (Sizin burada dostlarınız var?)

Britaniya variantı:

They have got a new flat.

Have you got friends here?

Həm Britaniya, həm də Amerika ingiliscəsində hər iki forma qəbul edilir və eyni mənə daşıyır. Lakin britaniyalılar “have got” ifadəsinə üstünlük verirlər, amerikalılar isə cümlələrdə daha çox “have” istifadə edirlər.

Biz köməkçi fellərin istifadəsində də müəyyən fərqlər görə bilərik. Məsələn, Britaniya variantında gələcək zamanda I şəxsin təki üçün “shall” istifadə olunduğu halda, Amerikan variantında bu kontekstdə “will” köməkçi feilindən istifadə olunur. İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantları arasında fel formaları və zamanlardakı fərq amerikalıların sadə strukturlardan istifadə meyindən irəli gəlir.

Toplu isimlər də müxtəlif istifadəyə malikdir. İngilis dilinin Amerikan variantında toplu isimlər təkdə, Britaniya variantında isə kontekstdən asılı olaraq tək və ya cəmdə ola bilər. Britaniya ingiliscəsində “team” (komanda) sözünə bir qrup fərd kimi yanaşıaraq “The team are winning” (Komanda qalib gəlir) formasında ifadə olunur. Lakin Amerikan variantında ona bir vahid kimi

yanaşılarq “The team is winning” şəklində istifadə olunur. Toplu isimlərin istifadəsindəki fərq qrammatik nöqteyi-nəzərdən qaynaqlansa da, əsas səbəblərdən biri odur ki, Amerikan variantı cümlə quruluşunu sadələşdirdiyi üçün toplu isimlərə tək isim kimi yanaşmağa üstünlük verir.

Qrammatikada digər bir nəzərçarpacaq fərq sözlərin istifadəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Britaniya variantında “at the weekend” işləndiyi halda, Amerikan variantında “on the weekend” istifadə olunur [5]. Eynilə, britaniyalılar “He plays in the basketball team” (O, futbol komandasında oynayır) dediyi halda, amerikalılar eyni cümləni “He plays on the basketball team” şəklində ifadə edir. Məna baxımından fərq olmasa da, müxtəlif sözlərdən istifadə olunur.

Digər bir nümunə “different” (müxtəlif) sözü ilə bağlıdır. Britaniyalılar “different to” işlətdikləri halda, amerikalılar “different from” istifadə edir. Sözlərinin istifadəsindəki bu incə fərqlər istifadəçilər üçün anlaşılmazlıqlara və çəşqınlığa səbəb ola bilər.

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bəzi hallarda artıqların istifadəsində də fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, “xəstəxanaya getmək” ifadəsi Britaniya variantında “go to hospital” kimi, Amerikan variantında isə “go to the hospital” şəklində verilə bilər.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Amerikan və Britaniya ingiliscəsinin əhatə dairəsi regional fərqlərdən kənara çıxır. Amerika mediasının təsiri nəticəsində ingils dilinin Amerikan variantı çox vaxt ingilis dili üçün beynəlxalq standart kimi qəbul edilən əhəmiyyətli qlobal tanınma qazanmışdır. Əksinə olaraq, Britaniya ingiliscəsi akademik və rəsmi kontekstlərdə geniş miqyasda istifadə olunur. Bu fərqlilikləri başa düşmək həm peşəkar, həm də sosial şəraitdə effektiv ünsiyyət üçün vacibdir.

NƏTİCƏ.

Məlum olduğu kimi, geniş qlobal əhatəsi olan ingilis dili bütün dünyada milyardlarla insan tərəfindən danışılır. Bu geniş istifadə regional, mədəni və tarixi amillərdən təsirlənən çoxsaylı variantların inkişafına səbəb olmuşdur. Müasir ingilis dilinin ən qədim forması Böyük Britaniyada yaranan ingilis dilinin Britaniya variantıdır. Əksinə olaraq, ingilis dilinin Amerikan variantı media və texnologiyada geniş istifadəsinə görə qlobal şəkildə tanınan varianta çevrilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin Britaniya və Amerikan variantları arasındakı fərqlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif şəraitlərdə ünsiyyətə təsir edə bilər. Nəzərə almalıyıq ki, dilin linqvistik, semantik və psixoloqik aspektlərinə görə ikinci dil öyrənmək bir qədər çətin hesab olunur. Öyrənenlər nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər yaxşı ünsiyyət qura bilərlər. Ancaq yeni bir dildə danışarkən bəzən qarşıdakı şəxs başa düşməyə bilər. Bu isə ünsiyyət prosesində səhv anlaşılmalara gətirib çıxara bilər. Daha da pisi ünsiyyətin tamamilə dayandırılmasıdır. Bu halların hər biri ünsiyyətdə fasilələrə, boşluqlara səbəb olur. Bu, elektrik dövrəsində elektrik axınının pozulması kimidir. Əgər dövrənin hər hansı bir yerində axın dayanarsa, bütün sistem dayanır. Biz ünsiyyət prosesində bu fasilələri aradan qaldırmağın yollarını bilməliyik. Ünsiyyətdəki bəzi fasilələr lüğət və ya qrammatik fərqlərdən, bəziləri isə tələffüz fərqlərindən qaynaqlanır. Beləliklə, Amerikan və Britaniya variantlarının xüsusiyyətlərini və onları bir-birindən fərqləndirən cəhətləri bilmək dil öyrənməni daha da asanlaşdırır.

Orfoqrafiya və lüğət fərqlərindən tutmuş tələffüz və qrammatik dəyişikliklərə qədər ingilis dilinin bu iki variantı öz ölkələrinin dil ənənələrini və mədəni təsirlərini əks etdirir. Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, Britaniya variantı daha çox orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət etsə də, Amerikan variantı sadəlik və yenilikləri qəbul etməyə meyillidir. Bu fərqlərə baxmayaraq, ingilis dilinin hər iki variantı başa düşüləndir və fərqləri anlamaq qlobal ünsiyyəti və dil öyrənməni gücləndirə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Harlow: Longman. 2009
2. McCrum, R. Globish: how the English language became the world's language. New York: W.W. Norton & Company, 2010
3. Pyles, Thomas. The Origins and Development of the English Language. U.S.A: Harcourt Brace College Publishers, 1993
4. Venzky, Richard L. "Spelling," The Cambridge History of the English Language. Volume IV.U.K: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 2001
5. <https://www.britishcouncilfoundation.id/en/english/articles/british-and-american-english>
6. <https://learnenglish.britishcouncil.org/grammar/b1-b2-grammar/british-english-american-english>

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Malik Malikov Şixbala oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şamaxı Filialı, kafedra müdiri

Xülasə

Müəllif bu məqaləsində ölkəmiz gəncləri arasında vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin aktuallığını vurğulayır, “vətənpərvərlik tərbiyəsi” anlayışının mahiyyətinə açıqlıq gətirir. Müasir gənclərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşması ilə bağlı əsas vəzifələr qeyd olunur. Məqalənin əsas ideyası təhsil müəssisələrində mənəvi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək amilləri təsvir etməkdir.

Açar sözlər: vətənpərvərlik keyfiyyətləri, vətənpərvərlik bilikləri, baxışlar, hisslər, vətənin tarixi keçmişinə hörmət, miras qalmış adət-ənənələri, Vətənin maraqlarına xidmət etmək üçün emosional və dəyər əsaslı yanaşma, məsuliyyət daşımaq istəyini, vətəndaşlıq borcu.

Резюме.

В данной статье автор подчёркивает актуальность развития патриотических качеств у молодёжи нашей страны, раскрывается сущность понятия «патриотическое воспитание». Отмечаются основные задачи, связанные с формированием патриотических качеств у современной молодёжи. Основная идея статьи заключается в описании факторов, способных оказать положительное влияние на развитие нравственно-патриотических качеств в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: патриотические качества, патриотические знания, взгляды, чувства, уважение к историческому прошлому Родины, унаследованные обычаи и традиции, эмоционально-ценностный подход к служению интересам Родины, стремление нести ответственность, гражданский долг.

Abstract.

In this article, the author emphasizes the importance of developing patriotic qualities in our country's youth and explores the essence of the concept of "patriotic education." The key objectives associated with fostering patriotic qualities in today's youth are outlined. The main idea of the article is to describe factors that can positively influence the development of moral and patriotic qualities in educational institutions.

Keywords: patriotic qualities, patriotic knowledge, views, feelings, respect for the historical past of the Motherland, inherited customs and traditions, an emotional and value-based approach to serving the interests of the Motherland, a desire to bear responsibility, and civic duty.

GİRİŞ

Cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrində münasibətlərin təbiətini formalaşdıran qlobal integrasiya prosesləri müasir təhsilin inkişafına kompleks təsir göstərir.

Qlobal problemlərin və böhranların ortaya çıxması dünyanın intensiv və davamlı inkişafını tələb edən vahid bir bütöv kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin, artan qloballaşma prosesinin

universal bərabərliyi və rifahı təmin etmək üçün səyləri və resursları birləşdirmək kimi müsbət ideyadan daha çox şey daşdığı aydın olur. Bu proses, xüsusən də aktiv Qərbləşmə kontekstində, yəni Qərb ideyalarının və dəyərlərinin ənənəvi cəmiyyətin təməllərinə birtərəfli təsiri kontekstində mədəni müxtəlifliyin və milli kimliyin fərqli formalarının qorunmasına ciddi təhlükə yaradır. Bu şəraitdə milli vətənpərvərlik dəyərlərinin təsdiqlənməsi və gənclər üçün vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili ilə bağlı bir çox problemlər daha da kəskinləşir.

Vahid mədəni və təhsil məkanının formalaşdırılması post-sənaye sivilizasiyasının mövcud ehtiyaclarını əks etdirən transmilli təhsil prinsiplərinin və ümumi keyfiyyət standartlarının qəbul edilməsini tələb edir. Çox vaxt informasiya cəmiyyətində məhsuldar, rəqabətli fəaliyyətə yönəlmiş milli təhsil sistemlərinin inkişafı üçün bu tələblər milli ideyanın müxtəlif səviyyələrdə gerçəkləşməsinin reallığını, mədəni və tarixi ənənələrə, xalqın dini irsinə və vətənpərvərliyə milli icmaların həyatında birləşdirici prinsip kimi yenidən maraq göstərilməsinin nəzərə alınmamasını tələb edir.

Bu şəraitdə akademik və mədəni sahələrdə millətlərarası qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək məqsədilə yetişən nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün mövcud yanaşmaları və texnologiyaları nəzərdən keçirmək lazımdır. Təhsil müəssisələrində təhsil işinin bu sahəsinin həyata keçirilməsində mədəni dialoqdan və beynəlxalq təcrübədən istifadə ilə bağlı məsələlər xüsusilə aktualdır. Bizim fikrimizcə, bu yanaşmanın inkişafı bir sıra obyektiv ziddiyyətlərin həlli üçün mövcud ehtiyacdən irəli gəlir.

Ölkəmizdə iqtisadi və siyasi vəziyyət son bir neçə ildə köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Nəticədə təhsil sistemi daxilində təhsil alanlara vətənpərvərlik keyfiyyətləri aşılamaq zərurəti kimi əhəmiyyətli bir sosial-mədəni çağırış ortaya çıxmışdır.

Bu əsasda dövlət vətənpərvərlik, vətəndaş fəallığı və əxlaqi keyfiyyətlərin aşılmasına diqqət yetirən məqsəd qoyur ki, bu da şəxsiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi müəyyən edilən vətəndaş şüurunun formalaşması və inkişafı ilə bağlı məsələlərin ətraflı təhlilini tələb edir. Bu, Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu ilə də dəstəklənir. Qanunda müasir gənclərə zəhmətkeşlik, vətəndaşlıq kimi keyfiyyətlərin aşılmasının, hər bir fərdin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmanın öyrədilməsinin vacibliyi açıq şəkildə göstərilir. Burada təbiətə, öz vətəninə, fərdin yaşayış böyüdüüyü ailəyə və s. məhəbbətin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, Azərbaycanda müasir gənclərin mənəvi və sosial cəhətdən fəal şəxsiyyətlərini formalaşdıracaq, öz vətənləri ilə bağlılığını dərk edəcək, lazım gəldikdə vətənlərinin mənafeyinin rifahı naminə fəaliyyət göstərəcək, təhsil şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutan qanunlar və layihələr işlənib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, təhsil sistemində şagirdlərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi bu gün əsas vəzifələrdən biri sayıla bilər. Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsiyyətinin mənəvi-əxlaqi inkişafı və tərbiyəsi konsepsiyasının təhlili əxlaq və vətənpərvərlik kateqoriyalarının əsas milli kateqoriyalar kimi öyrənildiyini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik həmişə Azərbaycan vətəndaşının milli xarakterinin ən parlaq xüsusiyyətlərindən biri olub və qalır. Buna üç minə yaxın şəhid verdiyimiz 44 günlük müharibə bariz nümunədir. O özündə vətənpərvərlik ideyasının yüksək humanist yönümünü; dini dözümlülüyü; Azərbaycan dövlətinin qanunlarına uyğunluğu və riayət etməyi; öz bölgəsinin və bütövlükdə Azərbaycanın təbiətinə xüsusi qeyd-şərtsiz sevgi və qayğıkeş münasibəti əks etdirir

Bəs, vətənpərvərlik nədir.

Vətənpərvərlik vətənpərvərlik biliklərini, baxışlarını, inanclarını, hisslərini, vətənin tarixi keçmişinə hörməti və etiram münasibətini, miras qalmış adət-ənənələri, Vətənin maraqlarına xidmət etmək üçün emosional və dəyər əsaslı yanaşmanı; bunun üçün məsuliyyət daşımaq istəyini, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət etməyə hazırlığı; həm də öz fəaliyyəti ilə Vətənin çiçəklənməsinə töhfə vermək istəyini əhatə edən integrativ şəxsiyyət xüsusiyyətidir.

Vətənpərvərlik dərin və güclü insani hisslərdə təzahür edən Vətənə sevgidir. Bu, insanların öz ölkələrinə münasibətinin mənəvi və sosial prinsipi həm də insanı vətəndaşlıq və siyasi fəaliyyətinin ən yüksək təzahürü hesab ediləcək vacib mənəvi keyfiyyətdir.

Eyni zamanda, vətənpərvərlik insanın doğma torpağına, dilinə və milli ənənələrinə bağlılığıdır. İnsanda vətənpərvərlik hissləri ətraf mühitin, xalq sənətinin və praktik fəaliyyətin təsiri altında yaranır. Vətənə sevgi hər bir fərddə müəyyən bir zamanda və özünəməxsus şəkildə özünü göstərir. Əvvəlcə bu, şüuraltı olaraq, uşaq valideynlərinə əl uzadarkən baş verir; böyüdükcə uşaqlar dostlarına, ailəsinə və yaşadıkları küçəyə, kəndə və şəhərə bağlılıq inkişaf etdirirlər.

Vətənpərvərlik fərdin hərtərəfli inkişafının vacib xüsusiyyətidir. Kiçik yaşlı məktəblilər vətənlərinə və xalqlarına qarşı qürur hissi, onların böyük nailiyyətlərinə və layiqli keçmişinə hörmət hissi inkişaf etdirməlidirlər. Məktəb isə vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas rol oynayır.

"Vətənpərvərlik" anlayışının (yunanca Patris sözündən götürülmüş, ata yurdu deməkdir) mahiyyəti insanın vətənə, doğulub böyüdüüyü torpağa olan sevgisini və xalqının tarixi nailiyyətlərinə qarşı qürur hissinə əhatə edir. Vətənpərvərlik beynəlmiləçilik, bütün ölkələrin xalqları ilə universal həmrəylik hissi ilə sıx bağlıdır.

Bu təriflər əsasən fərdin vətəninə qarşı müxtəlif münasibətlərini əks etdirir. Onlar daha geniş mənaya malikdir və fərdin motivasiyasının, vətənpərvərlik şüurunun və davranışının müəyyən bir sahəsinə əhatə edir. Nəticə etibarilə, vətənpərvərlik vətənə olan sevgi və sədaqətində, istənilən şəraitdə onun şərəf və ləyaqətini qorumaq istəyində ifadə olunan mənəvi keyfiyyət hesab edilməlidir.

"Vətənpərvərlik" anlayışının mahiyyəti İ.E. Kravtsovun monoqrafiyasında daha ətraflı araşdırılır: "Vətənpərvərlik insanın öz vətəninə; doğma torpağına ("atalarının torpağı"), ana dilinə, adət-ənənələrinə və mədəniyyətinə, xalqının əməyinin nəticələrinə, mütərəqqi sosial və siyasi sistemə sevgidir. Vətənpərvərlik insanın öz vətəninə fədakar sədaqət və onun müstəqilliyini müdafiə etməyə hazır olması ilə ifadə olunur."

Azərbaycanda vətənpərvərlik vətəndaşların öz vətənlərinə - Azərbaycan Respublikasına - xidmət etmək və onu müdafiə etmək istəyi ilə ifadə olunan münasibətidir. Bu, ölkənin geniş ərazilərinə, təbii mühitinə, keçmiş tarixin qəhrəmanlarına və bu günün ziddiyyətli reallıqlarına, orada yaşayan insanlara və onların milli dəyərlərinə: mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə və həmvətənlərinə qayğıkeş və hörmətli münasibətdir. Nəticə etibarilə, vətənpərvərlik insanın vətənin bu gününə və keçmişinə mənsubluq hissi və ona qarşı məsuliyyət hiss etməsidir.

"Vətənpərvərlik" anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- insanın doğulub böyüdüüyü yerlərə bağlılıq hissi;
- öz xalqının dilinə hörmət;
- vətənin maraqlarına qayğı;
- vətən qarşısındakı vəzifəsinin dərk edilməsi, onun şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək;

- vətəndaşlıq hisslərinin ifadəsi;
- vətəninə və dövlətin simvollarına qürur hissi;
- vətənin və xalqının taleyinə, onun gələcəyinə görə məsuliyyət;
- vətənin və xalqının tarixi keçmişinə hörmətli münasibət;
- humanizm, şəfqət və ümumbəşəri dəyərlər.

Əsl vətənpərvərlik bütöv bir müsbət keyfiyyətlər kompleksinin formalaşmasını və uzunmüddətli inkişafını nəzərdə tutur. Bu inkişafın təməlini mənəvi, əxlaqi və sosiomədəni komponentlər təşkil edir. Vətənpərvərlik, vətəninə ayrılmazlığını dərk edən fərdin mənəviyyatının, vətəndaşlıq şüurunun və sosial fəaliyyətinin vəhdəti kimi ortaya çıxır. "Vətən", "xalq", "valideynlər", "təbiət" və "qohumlar" kimi sözlərin hamısının eyni kökə malik olması təsadüfi deyil. Vətənpərvərliyin bu unikal ölçüsü vətən, qohumluq, köklülük və həmrəylik hisslərinə, eləcə də instinktiv səviyyədə şərtlənən sevgiyə əsaslanır.

Şəxsi səviyyədə vətənpərvərlik insanın dünyagörüşündə, əxlaqi ideallarında və davranış normalarında ifadə olunan vacib, davamlı bir xüsusiyyətdir. Makro səviyyədə vətənpərvərlik ictimai şüurun əhəmiyyətli bir hissəsini təmsil edir, kollektiv hisslərdə, hisslərdə və qiymətləndirmələrdə, xalqına, həyat tərzinə, tarixinə, mədəniyyətinə, dövlətinə və fundamental dəyərlər sistemində münasibətində özünü göstərir.

Vətənpərvərlik özünü insanın hərəkətlərində və fəaliyyətində təzahür etdirir. Kiçik vətəninə olan sevgidən qaynaqlanan vətənpərvərlik hissləri, yetkinlik yolunda bir sıra mərhələlərdən keçdikdən sonra milli vətənpərvərlik özünüdərkinə, Vətəninə şüurlu bir sevgiyə yüksəlir. Vətənpərvərlik həmişə konkret, real obyektlərə yönəlmişdir. Vətənpərvərliyin aktiv tərəfi həlledicidir; o, emosional prinsipləri Vətən və dövlət üçün konkret əməllərə və hərəkətlərə çevirməyə qadirdir. Vətənpərvərlik dövlətin həyat qabiliyyətinin mənəvi təməlidir və cəmiyyətin inkişafı üçün vacib daxili səfərbəredici resurs, fərdin fəal vətəndaş mövqeyi və Vətəninə fədakar xidmətə hazırlıq kimi xidmət edir.

Vətənpərvərlik vətəndaşlar tərəfindən şüurlu və könüllü olaraq qəbul edilmiş bir mövqedir ki, burada ictimaiyyətin və dövlətin prioriteti məhdudiyyət deyil, fərdi azadlığın stimulu və vətəndaş cəmiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün ilkin şərtədir. Vətənpərvərliyin bu cür anlaşılması fundamentaldir və Konsepsiya vətəndaşlar tərəfindən bu tip sosial davranışın formalaşması və həyata keçirilməsi üçün bir rəhbər rolunu oynayır. Vətənpərvərliyin ictimai şüurun vacib bir komponenti kimi qiymətləndirilməməsi cəmiyyətin və dövlətin inkişafı üçün sosial-iqtisadi, mənəvi və mədəni təməllərin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu, Rusiya vətəndaşlarının təhsilinin ümumi sistemində vətənpərvərlik tərbiyəsinin prioritetini müəyyən edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi, insanın Vətənin mənafeyi naminə yaradıcı olmasına və ona xidmət etməsinə imkan verən ayrılmaz şəxsi keyfiyyət kimi vətənpərvərliyin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş vahid təhsil prosesinin bir aspektidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsil müəssisələrində tədris və tərbiyə prosesində sosial əhəmiyyətli dəyərlərin və vətəndaşlıq vəzifəsi hissəsinin formalaşması və inkişafıdır [1].

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumi təhsil prosesinin bir hissəsidir və dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların vətəndaşlarda yüksək səviyyəli vətənpərvərlik şüuru, vətənlərinə sədaqət hissi və Vətənin maraqlarını qorumaq üçün vətəndaşlıq borclarını və konstitusiya öhdəliklərini yerinə yetirməyə hazırlıq aşılamaq üçün məqsədyönlü və sistemli işini təmsil edir [3]. Hazırda vətənpərvərlik tərbiyəsi müəllimlərin məktəblilərdə vətənpərvərlik şüuru, dəyərləri, vətənlərinə sədaqət hissi, vətəndaşlıq

borcunu yerinə yetirməyə hazırlıq formalaşdırmaq üçün sistemli fəaliyyətini təmsil edir və onun əsas məqsədi mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır.

Məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas sahələri

Müasir məktəblərdə təhsil prosesinin vacib bir hissəsi şagirdlərin sosial, vətəndaşlıq və mənəvi inkişafında çox vacib olan vətənpərvərlik və millətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin inkişafıdır.

Məktəbdə təhsil fəaliyyətində vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirmək üçün yalnız onun mahiyyətini və məzmununu deyil, həm də bu hissəni daşıyıcıları kimi çıxış edən daxili psixoloji və pedaqoji komponentləri də anlamaq lazımdır. İ.F. Xarlamova görə, bu komponentlər bunlardır:

1. Ehtiyac-motivasiya komponenti. Təhsil prosesindəki bu komponent gənc şagirdlərin vətənlərinə sevgi və qürur hiss etdikləri vəziyyətlər yaradan müxtəlif iş formaları vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bunlara yerli tarix işlərində iştirak və uşaqların doğma yurdlarına bağlılıq hissələrini yaşadıkları bölgələrindəki yadda qalan yerlərə səyahətlər daxil ola bilər.

2. Koqnitiv-intellektual komponent. Bu komponent vətənpərvərliyin məzmununun və onun ibtidai sinif şagirdlərinin müxtəlif fəaliyyətlərində təzahürünün xüsusiyyətlərinin daha dərinləndirilməsini əhatə edir: söhbətlər, vətənpərvərlik mövzularında təqdimatlar, ədəbi və musiqi salonları, şifahi folklor və s.

3. Emosional-duyğu komponenti. Bu komponent ibtidai sinif şagirdlərində vətənpərvərlik hissələrini, baxışları və inanclarını inkişaf etdirir.

4. Davranış və könüllü komponentlər şagirdlərin vətənpərvərlik və müxtəlif millətlər arasında münasibətlər mədəniyyəti sahəsində könüllü hərəkətlər etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir

Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi, uşaqların məktəbə gedib-gəlməməsindən asılı olmayaraq, həmişə mövcud olub. Vətənpərvərlik tərbiyəsi nəsil-dən-nəslə xalqın özü tərəfindən həyata keçirilib.

Məktəb yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyəsi prosesi mənşə subyektinə və onların ölkəyə olan öz yaxınlığına görə ibtidai pedaqoji stimullaşdırma kimi qurulmalı, şagirdlərin rolları, vəziyyətləri, normaları və davranış və fəaliyyət qaydaları dəstinə vətənpərvərlik konteksti daxil edilməlidir. Dövlət təhsil müəssisələri üçün dövlətin gənc nəsillər üçün vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas faydalanan tərəfi olduğu tamamilə aydındır. Müəyyən dərəcədə təhsil işçiləri vətənpərvərliyin uyğunlaşmanı təşviq edən bir dəyər kimi zəruriliyini anlayaraq, bu yanaşmanı öz təhsil fəaliyyətlərinə də daxil edə bilərlər. Hər halda, ən vacib şey vətənpərvərlik tərbiyəsinin təhsil müəssisələrinin ümumi təhsil sistemi ilə kontekstual uyğunlaşdırılmasıdır [3].

Təhsil müəssisələrində vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas sahələri kimi aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

1. Mənəvi və əxlaqi.

Məqsəd: Vətənpərvərlik tərbiyəsi vasitəsilə şagirdlər real həyatın ən yüksək dəyərlərindən, sosial əhəmiyyətli proseslərindən və hadisələrindən xəbərdar olurlar və onlardan praktik fəaliyyətlərdə rəhbər prinsiplər və mövqelər kimi istifadə edə bilərlər.

2. Vətəndaş-vətənpərvərlik. Fəaliyyətlər sistemi vasitəsilə hüquqi mədəniyyət və qanuna riayət, cəmiyyətdə və dövlətdə siyasi və hüquqi hadisə və prosesləri qiymətləndirmək bacarıqları və xalqına xidmət etməyə daim hazırlıq inkişaf etdirilir.

3. Tarixi və yerli tarix. Tarixi və mədəni kökləri anlamağa, Vətənin unikallığını, taleyini və ondan ayrılmazlığını dərk etməyə yönəlmiş vətənpərvərlik tərbiyəsi fəaliyyətləri sistemi.

4. Qəhrəmanlıq-vətənpərvərlik. Qəhrəmanlıq peşələrini, tariximizdəki əhəmiyyətli qəhrəmanlıq və tarixi tarixləri təbliğ etməyə və əcdadların qəhrəmanlıq əməlləri ilə qürur hissi aşılamağa yönəlmiş vətənpərvərlik tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsi. 5. Hərbi-vətənpərvərlik. Gənclərdə yüksək vətənpərvərlik şüurunun, Vətənə xidmət etmək ideyasının, onu silahla müdafiə etmək bacarığının və Rusiyanın hərbi tarixinin və hərbi ənənələrinin öyrənilməsinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

6. İdman-vətənpərvərlik. Bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə mənəvi və iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, güc, çeviklik, dözümlülük, cəsarət və intizamın aşılmasına və Vətəni müdafiə etməyə hazırlığın inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

7. Sosial-vətənpərvərlik. Nəsillərin mənəvi, əxlaqi və mədəni-tarixi varisliyini aktivləşdirməyə, aktiv həyat mövqeyinin inkişaf etdirilməsinə, nəciblik və şəfqət hisslərinin nümayiş etdirilməsinə və yaşlılara qayğı göstərməyə yönəlmişdir. Beləliklə, vətənpərvərlik hissləri müəyyən bir sosial-mədəni mühit olduqda formalaşır və həmçinin yaxın təbii və sosial mühit nümunələrindən istifadə edərək uşaqları ətrafdakı dünya ilə tanış etmək, kiçik yaşlı şagirdlərə bu dünyada öz yerlərini anlamağa kömək etmək, təbiətə və insanlara, öz xalqına və ölkəsinə qarşı xeyirxahlıq, qayğı bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır.

Məqalənin məqsədi ali təhsil sistemində tələbələrdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin səmərəli formalaşdırılmasına kömək edən amilləri nəzəri cəhətdən təhlil etməkdir.

Gəlin, biz də onları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında *amillərdən biri* ortaqlar tarixi keçmişdir (kollektiv şüursuz). Bu amili həyata keçirmək ali təhsil sistemində möhkəmlənmək qabiliyyətinə malik tələbələr arasında mənəvi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində səylərin birləşdirilməsini tələb edir, çünki tarixi yaddaş “sosial konsolidasiyanın sərhədlərini və imkanlarını müəyyən edən, mənbədir.

Pedaqoq və psixoloqlarımızın apardıqları araşdırmalar belə bir ortaqlar qərarına gəlməyə imkan verir ki, refleksivlik, rasionallıq və fərdi məsuliyyət Azərbaycan cəmiyyətini konsolidasiya etmək üçün alətlər hesab edilə bilər.

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə əxlaqi-vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin səmərəli inkişafını şərtləndirən *digər bir amil* miflərdə, əfsanələrdə, rəmzlərdə öz əksini tapmış xalq birliyinin kök salmasıdır. Bu istiqamət həm ayinlərdə, adətlərdə, xalq yaradıcılığında, davranış normalarında, miflərdə, rəvayətlərdə ifadə olunan maddi və mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edir.

Etnik mədəniyyət nəsil-dən-nəslə keçmək qabiliyyətinə malikdir və etnik qrupun özünəməxsus imicini formalaşdırmağa yönəldilmişdir.

Üçüncü amil vətəndaş cəmiyyətinin özünü təyin etməsidir. O, fərdin vətəndaş kimliyini müəyyən edir. Tədris prosesi ali təhsil sistemində tələbələrin öz müqəddəratını təyin etmələrinin əsasını qoyur. Bu təməl elmi düşüncənin inkişafını zəruri edir.

X. Fətəliyev, F. Əliyev, öz əsərlərində vətəndaş identikliyi “fərd üçün əhəmiyyətli məna kəsb edən, müəyyən dövlətin vətəndaşları cəmiyyətinə mənsubiyyətin dərk edilməsi; fərdüstü şüurun fenomeni, vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyəti (keyfiyyəti), onu kollektiv subyekt kimi səciyyələndirən” kimi müəyyən edir. Bu tərif həm şəxsi aspekti (fərdin öz mənsubiyyətini dərk etməsi), həm də “fərdüstü şüurun” kollektiv ölçüsünü vurğulayır. Mövcud vəziyyət onu göstərir ki, vətəndaş kimliyi vətəndaş cəmiyyətinin bütöv özünüdərkini təmin etməyə qadir olan bir fenomendir. X. Fətəliyev bu fikirlə razılaşır və vurğulayır ki, “vətəndaş kimliyi vətəndaş cəmiyyətinin ən mühüm tərkib elementidir, qrup özünüdərkini əsas kimi çıxış edir, ölkə əhalisini inteqrasiya edir və dövlət sabitliyinin açarındır”.

Ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən, ümumi mənə və dəyərlərin formalaşması üçün ilkin şərt olan ümumi dil ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin tərbiyəsində daha bir amildir. Azərbaycan dili Azərbaycan vətəndaşları üçün ümumi dil hesab olunduğundan, akademik fənn kimi nəzərə alındıqda onun mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq olar: ana dilinə məhəbbət aşılamaq, ümumbəşəri dəyərləri dərk etmək, ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə güclü vətənpərvərlik hisslərini tərbiyə etmək. Həmçinin ali təhsil sistemində tələbələrdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında ümumi mədəniyyət (siyasi, hüquqi, iqtisadi) kimi birgə yaşayışın müəyyən təcrübəsinə əsaslanan, cəmiyyət daxilində münasibətlərin əsas prinsiplərini və onun institusional strukturunu təsbit edən *belə bir amili* qeyd etmək lazımdır.

Təhsil sistemində təhsil alanlarda vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşması amillərinin nəzəri təhlilinin yekununda bu istiqamətin, xüsusən də ölkədəki real vəziyyətlərlə bağlı ortaq emosional vəziyyətlərin təcrübəsini qeyd etmək olar.

NƏTİCƏ

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, təhsil sistemində təhsil alanlarda vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsas məqsəd ən mühüm sosial və mənəvi-əxlaqi dəyərlər kimi çıxış edən əxlaq və vətənpərvərlik hisslərinin aktualaşdırılması, müasir gənclərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması, onun cəmiyyətimizin quruculuğu prosesində özünü göstərə biləcək ən mühüm keyfiyyətlərdən hesab edilə bilər.

Təhsildə tələbələrin vətənpərvərlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirən amillərə aşağıdakılar daxildir: vətənpərvərlik tərbiyəsini akademik və dərscənkənar fəaliyyətlərə, mənəvi, əxlaqi və vətəndaş-vətənpərvərlik tərbiyəsinə, milli kimliyə, milli dəyərlərə və tədbirlərə inteqrasiyası. Bu keyfiyyətlərin uğurlu inkişafı hərtərəfli yanaşma tələb edir.

Əsas amillər

Təhsilin inteqrasiyası: Vətənpərvərlik tərbiyəsi auditoriya məşğələlərindən tutmuş məşğələ saatları, turizm və ictimai xidmət kimi sahələrə qədər bütün fəaliyyətlərin bir hissəsi olmalıdır.

Akademik fəaliyyətlər: Akademik fənlərin, xüsusən də tarix və mədəniyyətin məzmunu tələbələrin vətənlərini anlamasının formalaşmasında fundamental amildir. Kitablar, audio və video materiallar kimi tematik materialların istifadəsi də mühüm rol oynayır.

Sosial fəaliyyətlər:

Müsabiqələr və festivallar: Müsabiqələrdə, festivallarda və tarixi hadisələrin canlandırılmasında iştirak qürur və mənsubiyyət hissini inkişaf etdirir.

Görkəmli şəxsiyyətlərlə görüşlər: Veteranlar və məşhur şəxsiyyətlərlə görüşlərin, eləcə də gənclər forumlarının və tədbirlərinin təşkili tələbələrin vətənpərvərlik nümunələrini görməsinə kömək edir.

İdman və vətənpərvərlik tədbirləri: İdman tədbirlərində birgə iştirak komanda quruculuğunu inkişaf etdirir və vətənpərvərliyi gücləndirir.

Mənəvi, əxlaqi, vətəndaş, vətənpərvərlik tərbiyəsi: Bu sahələr tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün əsasdır və bütün təhsil sistemində inteqrasiya olunmalıdır.

Milli kimlik və dəyərlər: Ortaq mədəni irs, adət-ənənələr və dəyərlərə əsaslanan milli kimlik hissini inkişaf etdirmək vətənpərvərlikdə güclü amildir.

Rəmzlərdən istifadə: Təhsil prosesində və tədbirlərdə milli simvollarından (bayraqlar, gerblər) istifadə vətənpərvərliyin gücləndirilməsinə kömək edir.

Tarixi hadisələrin qeyd edilməsi: Mühüm tarixi tarixlərin və ildönümlərinin, eləcə də tematik tədbirlərin qeyd edilməsində iştirak tarixi yaddaşı və milli qürur hissini gücləndirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

- 1.H.Ə.Əliyev.Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılmasının mənəvi tərbiyə təcrübəsi və aktual problemləri. Azərnəşr. 1979
- 2.F. A. Əliyev. "Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi" Metodik vəsait. ADPU - nəşriyyatı. Bakı-2012.156 səh
- 3.X.Fətəliyev.Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji əsaslarə Bakı 2017
4. Rüstəmov N.M., Zeynalova Z.Ə., Abdullayeva K.N. Folklor nümunələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi problemi: Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.

BİR ŞEHİR, İKİ KADIN, AYNİ RUH:

HURŞİDBANU NATEVAN VE SÜREYYA AĞAOĞLU ÜZERİNDEN ŞUŞA OKUMASI

ONE CITY, TWO WOMEN, THE SAME SPIRIT:

READING OF SHUSHA THROUGH HURŞİDBANU NATEVAN AND SÜREYYA AĞAOĞLU

Merve Kıran

Doktorant, Türkiye Cumhuriyeti Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ÖZ

Karabağ'ın incisi, kültür ve direnişin sembolü Şuşa, yalnızca coğrafi konumuyla değil; tarihi boyunca taşıdığı mücadele ruhu ve zengin mirasıyla da Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu çok yönlü kimlik, burada doğup büyüyen insanların yaşamlarında derin izler bırakmıştır. Bir şehirden çok daha fazlası olan Şuşa, savaşların ve zorlukların yanı sıra sanatın, edebiyatın ve toplumsal ilerlemenin de merkezi olmuştur. Bu özgün atmosfer, şehirde yetişen kadınların yaşamına ve eserlerine derin biçimde yansımıştır. Bu bağlamda, Hurşidbanu Natevan ve Süreyya Ağaoğlu hem şehrin kültürel dokusunu hem de mücadelecilik ruhunu temsil eden iki öncü kadın olarak öne çıkmıştır.

Hurşidbanu Natevan, 19. yüzyılın önde gelen şairlerinden ve hayırseverlerinden biri olarak Şuşa'nın edebi ve sosyal yaşamına yön vermiştir. O, yalnızca zarif şiirleriyle değil; topluma hizmet eden girişimleriyle de kentin kültürel yapısını zenginleştirmiştir. Sanata olan tutkusu ve toplum yararına gösterdiği duyarlılık, Şuşa'nın estetik ve insani değerlerini yansıtmıştır. Süreyya Ağaoğlu ise 20. yüzyılın öncü hukukçularından ve kadın hakları savunucularından biri olarak Şuşa'nın kararlılığını farklı bir boyutta temsil etmiştir. Türkiye'nin ilk kadın avukatı olan Süreyya Ağaoğlu, hukuk alanındaki cesareti ve kadınların toplumsal hakları için verdiği mücadeleyle yalnızca mesleğinde değil, aynı zamanda kadınlara yol açmakta da örnek bir isim olmuştur. Onun adalet arayışındaki azmi, Şuşa'nın zorluklara karşı direncini simgelemiştir. Her iki isim de farklı dönemlerde yaşamış olsalar da Şuşa'nın hem kültürel birikimine hem de dayanıklılıkla yoğrulmuş ruhuna köprü olmuşlardır. Hurşidbanu Natevan'ın şiirleri ve toplumsal duyarlılığı ile Süreyya Ağaoğlu'nun hukuk ve hak mücadelesi, Şuşa'nın çok katmanlı kimliğini tamamlayan iki güçlü ses olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu çalışmada, Şuşa yalnızca bir şehir olarak değil; onun kültürel zenginliği ve direnişçi ruhu iki önemli kadın şahsiyetin yaşamları üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şuşa, Kadın, Azerbaycan, Türkiye, Öncü Kadınlar.

ABSTRACT

Shusha, the pearl of Karabakh and a symbol of culture and resistance, has become one of Azerbaijan's most important cities not only for its geographical location but also for the spirit of struggle and rich heritage it has carried throughout its history. This multifaceted identity has left a profound mark on the lives of those born and raised here. Much more than a city, Shusha has been a center of art, literature, and social progress, as well as wars and hardships. This unique atmosphere has profoundly impacted the lives and works of the women who grew up in the city. In this context, Hurshidbanu Natevan and Süreyya Ağaoğlu stand out as two pioneering women who embody both the city's cultural fabric and its spirit of struggle.

As one of the leading poets and philanthropists of the 19th century, Hurşidbanu Natevan shaped the literary and social life of Shusha. She enriched the city's cultural landscape not only with her elegant poetry but also with her community-serving initiatives. Her passion for art and her sensitivity to social good reflected Shusha's aesthetic and humanitarian values. Süreyya Ağaoğlu, a pioneering 20th-century lawyer and women's rights advocate, embodied Shusha's resolve in a different dimension. As Türkiye's first female lawyer, Süreyya Ağaoğlu, with her courage in the legal field and her fight for women's social rights, became an exemplary figure not only in her profession but also in paving the way for women. Her tenacity in her pursuit of justice symbolized Shusha's resilience in the face of adversity. Although both figures lived in different eras, they served as bridges to Shusha's cultural heritage and resilient spirit. Hurşidbanu Natevan's poems and social sensitivity and Süreyya Ağaoğlu's struggle for law and rights have survived to the present day as two powerful voices that complete the multi-layered identity of Shusha.

In this study, Shusha will be discussed not only as a city but also its cultural richness and spirit of resistance through the lives of two important female figures.

Keywords: Shusha, Women, Azerbaijan, Türkiye, Pioneer Women.

GİRİŞ

Eski bir Türk kenti olan Şuşa, Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Kafkasya'nın kalbinde, Karabağ bölgesinde yer alan bu kadim şehir, tarih boyunca kültürün, sanatın ve direnişin simgesi olmuştur. Yüzyıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Şuşa, mimarisi, müziği ve tarihiyle Azerbaycan kimliğinin parlak yansımalarından biridir. Aynı zamanda bir milletin hafızasında derin izler bırakan bir semboldür.

1752 yılında Karabağ Hanı Penah Ali Han tarafından kurulan Şuşa, kısa sürede Karabağ Hanlığı'nın siyasi ve kültürel merkezi hâline gelmiştir. (Nərimanoğlu, 2022:4) Taş surları ve zarif mimarisiyle bölgenin sanat ve edebiyat merkezi olarak ün kazanmıştır. 19. yüzyılda Rus yönetimi döneminde bölgeye kitlesel Ermeni göçü gerçekleştirilmiş, 20. yüzyılda ise 1905, 1920 ve 1992'de

yaşanan saldırılar şehrin demografik ve kültürel dokusunu etkilemiştir. 1992'deki işgal sırasında yüzlerce sivil yaşamını yitirmiş, binlerce tarihi eser tahrip edilmiştir. (Hüseynov, 2005:29; Tahirova, 2021:8)

Yüzyıllar boyunca bölgesel güçler arasındaki çatışmalara tanıklık eden Şuşa, özellikle Karabağ Savaşları sırasında büyük zarar görmüştür. Ancak 2020'deki 44 günlük Zafer ile Azerbaycan topraklarına yeniden katılmış, özgürlüğüne kavuşmuş ve kültürel mirasını koruma mücadelesini sürdürmeye başlamıştır. Bu süreçte Türkiye, “tek millet, iki devlet” anlayışıyla Azerbaycan'ın yanında durmuş; Şuşa'nın özgürlüğüyle iki ülkenin tarihi, kültürel ve diplomatik iş birliği güçlenmiştir. 15 Haziran 2021'de imzalanan Şuşa Beyannamesi, bu dayanışmanın somut örneğidir.

Şuşa sadece savaşların değil, müziğin, şiirin ve edebiyatın da şehridir. Taş sokakları ve zarif hanları, sayısız şairi, besteciyi ve sanatçıyı ağırlamış; Muğam sanatının doğduğu bu şehirde Molla Penah Vakıf, Hurşidbanu Natevan ve Mir Muhsin Nevvab gibi önemli isimler yetişmiştir. 18. yüzyıldan itibaren Şuşa'da doğan şairler öz dillerinde eserler vererek edebiyatı ve folkloru zenginleştirmişlerdir. Düzenlenen edebiyat toplantıları sınırların ötesinde etkili olmuştur. (Muradova, 2022:11-12)

Havasının saflığı, suyunun berraklığı ve Hâr-ı Bülbül çiçeği gibi doğal mucizeleriyle de Şuşa, sadece Azerbaycan'da değil sınırlarının ötesinde ünlenmiştir. (Tahirova, 2021:10) Tüm güzellikleriyle bu özgün ve mücadelecı ortam, Hurşidbanu Natevan ve Süreyya Ağaoğlu gibi öncü kadınların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Natevan, şiirleri ve hayırseverliğiyle Azerbaycan kültürünü zenginleştirirken; Süreyya Ağaoğlu, cesareti ve öncülüğüyle Türkiye'de kadın hakları ve hukuk alanında çığır açmıştır. Her iki kadın da köklerinden aldıkları ilhamla sanat, bilgi ve cesareti birleştirerek hem kendi çağlarını hem de sonraki nesilleri etkilemişlerdir.

ŞUŞA'NIN ZARAFET VE CESARET TİMSALİ: HURŞİDBANU NATEVAN

Hurşidbanu Natevan, 1832 yılında Karabağ'ın kültür ve sanat merkezi Şuşa'da doğdu. Tarih boyunca savaşların ve direnişin şehri olmasının yanı sıra müziğin, şiirin ve edebiyatın kalbinin attığı bu taş sokaklarda büyüyen Natevan, şehrin hem sert hem yaratıcı ruhunu özümseyerek yaşamı boyunca mücadele ile sanat arasında bir denge kurdu.

Soylu bir han ailesinin kızı olarak dünyaya gelen Hurşidbanu, babası Mehdikulu Han'ın verdiği adla, sarayda Dürr-i Yekta (Tek, eşsiz inci), halk arasında ise Han kızı olarak anıldı. Küçük yaşta sarayın deneyimli dadıları ve mürebbiyelerinden eğitim aldı, okul çağına geldiğinde ise dönemin âlim ve sanatçılarından dersler görerek Kur'an ayetlerini, dini öğretileri ve dünyevî ilimleri öğrendi. Ana dili dışında Arapça ve Farsça öğrenerek klasik şiirin kurallarına hâkim oldu. Sahip olduğu nadir kitaplar ve

büyük doğu şairlerinin el yazmaları, onun klasik edebiyatla olan bağını güçlendirdi. “Natevan” mahlası, yani “kimsesiz, desteksiz,” iç dünyasının sessiz ama derin yankısını yansıtıyordu. (Akpınar, 1998:396)

Genç yaşta evlilik yoluyla Tiflis’e taşındı; Gürcü ve Rus çevrelerinde saygı gördü, ancak memleket hasretini ve Şuşa’nın kültürel etkisini hep yanında taşıdı. 1855’te oğlu Mehdikulu, 1856’da kızı Hanbike doğdu. 1858 yılında ünlü Fransız yazar Alexandre Dumas ile Bakı’da tanıştı. Dumas *Kafkasya Maceraları* adlı eserinde Natevan’la karşılaşmasını şöyle anlatır:

"Davet edildiğim evde iki Azerbaycan prensesi ve küçük prensesin eşi tarafından karşılandık. Bizi büyük bir saygıyla karşıladılar. Prenseslerden biri Karabağ Hanı'nın eşi Mehdi Kulu, diğeri ise kızıydı. Annesi yaklaşık kırk, kızı ise yirmi yaşındaydı. İkisi de ulusal kıyafetler giymişti, kızı bu kıyafetle tam bir peri gibi görünüyordu."

Natevan'ın eşinin Fransızca bilgisi sayesinde aralarında bir dostluk bağı oluştu. Ayrılırken birbirlerine hediyeler verdiler. Dumas’a kendi el işlerinden bir tütün kesesi hediye eden Natevan’a, Dumas da bir satranç takımı armağan etti. (Akpınar, 1998:397; Qajar, 2014:245)

Hurşidbanu Natevan’ın şiire olan tutkusu erken yaşlarda başlamıştı. Başlangıçta “Hurşid” mahlasıyla yazdığı dizeler kaybolsa da 1870’lerden itibaren “Natevan” adıyla edebiyat sahnesinde parlamaya devam etti. Şiirlerinde aşk, doğa ve özlem ön planda olsa da satır aralarında Şuşa’nın mücadeleci ruhu, direnişin ve kararlılığın yankısı hissedilir. 1872’de Karabağ’da kurulan “Meclis-i Üns” adlı şairler cemiyetini himayesine alarak başına geçti; şairleri, hanendeleri ve sazandeleri bir araya getirerek Azerbaycan kültürüne öncülük etti. (Akpınar, 1998:397)

Sanatın yanı sıra halkına hizmet etmeyi görev bildi. Yoksullara yardım etti, Şuşa’ya su hattı çekti, Bakı’dan Şih köyüne taş yol yaptırdı ve Mil Ovası’na su temini için girişimlerde bulundu. İsa Bulağı’ndan Şuşa’ya içme suyu getirdiği kemer ve su yoluna halk Han Kızı Bulağı adını vererek onun adını ölümsüzleştirdi. (Akpınar, 1998:397)

İkinci evliliği sonrası oğlunun ve eşinin beklenmedik ölümleri Hurşidbanu’yu derinden sarstı. Özellikle oğlu Mir Abbas’ın on yedi yaşında vefatı, hayata karşı daha kederli ve ümitsiz bir tavır almasına yol açtı. Bu dönemde yazdığı şiirlerde hasret, keder ve zamandan şikâyet temaları belirginleşti. Örneğin gazelinde oğlunun ölümünden duyduğu kederini şöyle dile getirdi:

*“Yıxıb bu könlüm evin, eyləyib viran, getmə,
Yoxumdu tabü-təvan firqətə, cavan, getmə!*

*Fəda olum sənə mən, səndən ayrılı bilməm,
Yəqin fəraqın edər qəddimi kaman, getmə.*

*Səninlə roşən idi qəlbim, ey gözüüm nuri,
Güman ki, təng ola canımə bu cahan, getmə!*

*Boyun bəlasın alım, sərv tək yıxılma, oğul,
Doyunca görməmişəm, getmə, bir zaman, getmə!*

*Çıxaydı kaş gözüüm, görməyəydi hicranın
Ölüncə bil edəram naləvü fəğan, getmə!*

*Səbahə dək oturub çəkmişəm cəfalarını,
Boyum bərabərisən indi əlamən, getmə!*

*Yəqin əl çəkəcək dustu aşinalərdən,
Divanə tək düşəcək çöllərə anan, getmə!*

*Səninlə kim açılıb qəlbimin şükufələri
Mürüvvət eylə, əzizim, edüb xəzan, getmə!*

*Tərəhhiüm eylə mənə, dərdü möhnətim çoxdur,
Qoyub bu hicr bəla içrə Natəvan, getmə!*

*Di yumma gözlərini, qoy görüm doyunca barı,
Gözümdə cari edib aşk həm rəvan, getmə. '' (Məmmədov, 2004:27)*

Yıllar geçtikçe sağlık sorunları baş gösterdi ve 2 Ekim 1897'de Şuşa'da vefat etti. Ölümü, yalnızca Azərbaycan'ın değil, tüm Kafkasya'nın aydınlarını derinden üzdü. Gazetelerde hayatıyla ilgili yazılar ve vefat ilanları yayınlandı; şairler onun ölümü için "edebiyat dünyası için bir felaket" ve "bir şiir meclisinde güneşin batışı" gibi ifadeler kullandı. (Məmmədov, 2004:16) Mezarı yıllar sonra Ermeniler tarafından tahrip edilse de adı ve mirası halkın gönlünde yaşamaya devam etti.

Hurşidbanu Natevan, 19. yüzyıl Azərbaycan'ında Fuzulî mektebinin en tanınmış temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Gazelleri, Azərbaycan müziğinin en güzel örneklerine ilham verdi. Hanendeler tarafından seslendirilen dizeleri, Şuşa'nın estetik ve dirençli ruhunu notalara taşıdı. Hat, tezhip ve resimle de ilgilenen Han Kızı, zarafet, cesaret ve vatan sevgisini Şuşa'nın ruhuyla birleştirdi. Çocukları onun izinden giderek kültürel mirası sürdürdü; kızı Hanbike Hanım da gazeller ve rubailer yazdı.

Hurşidbanu Natevan'ın eserleri Azərbaycan Cumhuriyeti tarafından devlet koruması altına alınmıştır. Azərbaycan El Yazmaları Enstitüsü'nde, kendi elinden çıkmış "Gül Defteri" adlı albümü bulunur; yaşama sevgisi ve doğa tutkusu bu defterde görülmektedir. Yaptığı iğne işleri de Azərbaycan Güzel Sanatlar Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Zarif kalemi, hayırseverliği ve sanat tutkusu ile Hurşidbanu Natevan, Şuşa'nın hem yaratıcı hem mücadeleci ruhunu taşıyan bir "Han Kızı" olarak halkına adadıği ömürle tarihe kazındı. (Akpınar, 1998:397; Vəliyeva ve Quliyeva, 2022:25)

TAŞ SOKAKLARDAN HUKUK SALONLARINA: SÜREYYA AĞAOĞLU

Süreyya Ağaoğlu, 1903 yılında tarih boyunca çatışmaların ve direnişin gölgesinde yükselen aynı zamanda müziğin, şiirin ve aydın düşüncenin kalbini taşıyan Karabağ'ın kadim ve mücadeleci şehri Şuşa'da doğdu. Bu taş sokaklarda büyüyen Süreyya, şehrin hem sert hem zarif ruhunu içine çekti; mücadele ile kültürün, cesaret ile estetiğin iç içe geçtiği bir kişiliğe dönüştü.

1910'da ailesiyle Türkiye'ye göç etti. İstanbul'a göçlerini şöyle anlatır Süreyya Ağaoğlu:

“Çocukluğumu, İstanbul'a Bakı'dan hareketimizi adeta bir rüya gibi hatırlıyorum. Amcam Hüseyin Bey annemi, Humay halamı, babamın bir yeğenini ve en büyüğü altı yaşında olan beni ve kardeşlerimi trenle yola çıkardı. Akrabalar ağlıyordu. Annem ile Humay halam da. Yine hayal meyal Batum'dan vapura binişimizi ve bana çok kalabalık görünen Galata rıhtımına gelişimizi, o kalabalık arasında babamın bize el salladığını görür gibi oluyorum. Yıl 1910'du. Babam bizi kocaman, pencereleri kafesli bir konağa getirdi. İşte benim hatıralarım bu tarihten sonra İstanbul'da Cağaloğlu'nda Şeref Efendi Sokağı'ndaki bu konakla başlar.” (Ağaoğlu, 2023:16)

İstanbul'un kalabalık ve tarih kokan sokaklarında başlamıştı hikayesi Süreyya Ağaoğlu'nun. Ailesi, onun çocukluğunu entelektüel bir atmosferle donattı. Babası, ünlü düşünür ve siyasetçi *“bütün düşüncesi Türk alemini uyandırmak esir Türk ülkelerinde milliyet ve hürriyet fikirlerinin yerleşmesine çare aramak olan”* Ahmet Ağaoğlu idi. (Ağaoğlu, 2023:19) Ahmet Ağaoğlu evin köşelerinde tartışmaların, fikirlerin ve kitapların biriktiği bir ortam yaratmıştı. Zamanın tanınmış şahsiyetleri Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi, Ömre Naci Bey, Hüseyinzade Ali Bey gibi aydın isimler bu evde toplanır, devrin siyasî ve fikrî gelişmeleri bu evde yaşanırdı. (Ağaoğlu, 2023:16) Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresine giren aile, Süreyya'ya küçük yaşta, cesur olmanın ve düşünmenin yollarını göstermişti. Bu ortam, Şuşa'nın kararlı ve yaratıcı ruhuyla birleşince, onun ileride Türkiye'nin ilk kadın avukatı ve hak savunucusu olmasının tohumlarını ekmişti.

Eğitimi için ilk önce Madam Colbe'un Fransız mektebine kaydedildi Süreyya Ağaoğlu. Bir süre sonra kendilerine okulda *“moskof”* diyerek takılmaya başladıklarında o okuldan ayrılıp Çarşıkapı'da İttihat Mektebi'ne verdiler. Bir yıl sonra bu okul kapandı. Babası Türkçü düşüncenin önderlerinden Ahmet Ağaoğlu Türk okullarında yetişmesini istediğinden şimdi İstanbul Kız Lisesi olan Bezmi Âlem Kız Lisesi'ne girdi. Lise iki kısma ayrılınca *“Selçuk Hatun”* bölümüne düştü. (Ağaoğlu, 2023:16) İstanbul Kız Lisesi'ndeki eğitim yıllarında, hayalleri Şuşa'nın hüznü ve dirençli melodilerini taşıyıcı gibi, güçlü bir bilinçle olgunlaştı Süreyya Ağaoğlu. Kendi anlatımıyla:

“Babamın hür, demokratik fikirleri bizim genç dimağlarımıza o denli işlemişti ki Selçuk Hatun Lisesi 7'nci sınıfında arkadaşlarımla aklımın erdiğince Cumhuriyet rejimini tartışıyor ve daha o zamanlar avukat olmaya karar vermiş bulunuyordum. Tabii Osmanlı saltanatının hüküm sürdüğü o yıllarda arkadaşlarım bu fikirlerime gülüyordu.” (Ağaoğlu, 2023:18)

Karışık hadiseler ve zorlu süreçler sonucunda lise eğitimini tamamladı Süreyya Ağaoğlu. Sıra üniversite eğitimindeydi. Bu süreci kendi anlatımıyla aktarmak doğru olacaktır:

‘1921 yılı sonbaharında üç arkadaşım ile Darülfünun’un yani Zeynep Hanım Konağı’nın merdivenlerini çıkıyorduk. Arkadaşlarımdan biri Fen diğeri Edebiyat Fakültesi’ne girmek istiyorlar, ben de Hukuk Fakültesi’ni kızlara açtırmak ve Hukuk tahsili yapmak istiyordum. O zaman Hukuk Fakültesi kadınlara kapalı idi. Arkadaşlarım bana güliüyordu muvaffak olup olamayacağım meçhuldü. Hukuk Fakültesi Reisi Devletler Hukuku Profesörü merhum Selâhattin Bey köşede bir masa başında oturuyor, yanında Profesör Veli Bey, karşısında da Kâtib-i umumî Rauf Bey duruyorlardı. İçeriye girip ben Süreyya Ağaoğlu’yum. Bezmi Âlem Valide Sultanisi’ni bu sene bitirdim. Hukuk tahsili yapmak istiyorum, beni Hukuk’a kaydeder misiniz dedim. Selâhattin Bey hayretle yüzüme baktı. Veli Bey her zaman aşağıya inik başını kaldırdı, ikisi de şaka edip etmediğimi anlamaya çalışıyordu sanırım. O zaman 17 yaşındaki her genç kız çarşaf giyerdi ama ben çarşafsızdım, gri bir tayyör giymiştim. Nihayet Selâhattin Bey kahkaha ile güldü: ‘Üç arkadaş daha bul hemen fakülteyi açalım’ dedi. Hakikaten fakülte açmak gerekiyordu zira kadınlar erkeklerle beraber okuyamıyorlardı. Öğleden önce erkekler öğleden sonra kadınlar ders görüyordu. Tabii bir tek talebe için bütün hocalar öğleden sonra ders veremezlerdi. Veli Bey başını kaldırdı: ‘Kadına daha ziyade doktorluk yakışır, o fakülteyi açıtırsanız’ dedi. Ben de: ‘Onu doktor olmaya heves edenler açıtırsın’ cevabını verdim. Selâhattin Bey: ‘Hak hukuk meselesi değil mi? Süreyya Hanım hakkını burada arıyor, muvaffak olmasını dileyelim’ dedi.’’ (Ağaoğlu, 2023:25-26)

İlk adımı zorlu da olsa atmıştı Süreyya Ağaoğlu. Şimdi sıra kendisiyle beraber fakülteye kaydolmayı ikna edeceği hanımları bulmaya gelmişti. Odadan hızla çıktı, zira başka fakültelere yazılmış arkadaşları ikna etmesi gerekiyordu. Hemen Bedia Hanıma koştu. Bedia Hanım başka fakülteye yazılmıştı. Hukuk Fakültesi’nin açıldığını söyleyerek onu ikna etti. Bedia Hanım ile beraber diğer iki arkadaşları Melâhat ve Saime’yi de ikna ederek dört hanım Hukuk Fakültesi’ne kaydedildi. Süreyya Ağaoğlu’nun numarası 1’di. (Ağaoğlu, 2023:26)

1921’de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne kabul edilen ilk kız öğrenci olarak tarihe geçtiğinde, yalnızca kendi yolunu açmakla kalmadı; kadınların hukuk dünyasına girmesinin öncüsü oldu. Bu adımın Türk kadını için ne kadar değerli olacağının bilinciyle annesinin verdiği şu öğüdünü anlatıyordu Süreyya Ağaoğlu:

‘Fakülteye girdiğimde annem beni karşısına alarak fakültedeki davranışlarım konusunda uyardı: İlk kız talebelersiniz, en küçük hatanız sizden sonrakiler için de bir engel yaratır. Bunu aklından çıkartma.’ Bu sözleri hâlâ kulağımdadır. Onun öğütlerinin dışına çıkmamış olduğu ümit ederim.’’ (Ağaoğlu, 2023:26)

1924-1925 ders yılında üniversiteden mezun oldu Süreyya Ağaoğlu. Mezun olunca Ankara’ya ailesinin yanına döndü. Ankara’ya dönüşünden kısa süre sonra Atatürk kendilerini akşam yemeğine

davet etti. Yemekte Atatürk Türk kadınıyla ettiği iftihar dille getirdi. İsmet Paşa'ya seslenerek gururla şu sözleri söyledi:

“Bak İsmet, Süreyya Hukuk Fakültesi'ni bitirdi, Tezer Felsefe Fakültesi son sınıfında. Türk kızları ne güzel ilerliyor.” (Ağaoğlu, 2023:38)

1925'te fakülteden mezun olup Ankara'da görev yapmaya başladığında, hukuk sahnesi onun cesaretini ve kararlılığını bir kez daha tanıdı. Adliye Vekâletinde Melâhat Hanım ile birlikte staja başladı Süreyya Ağaoğlu. Kendisi Ceza, Melâhat Hanım ise Hukuk İşleri'ne yerleştirildi. Öğle yemekleri kendileri için bir sorun olmuştu. Süreyya Ağaoğlu elbette buna da bir çözüm getirmişti. Yemek hadisesini ve nasıl sonuçlar doğurduğunu Süreyya Ağaoğlu'nun bizzat kendi anlatımıyla vermek doğru olacaktır:

“Öğle yemekleri Melâhat ile benim için problem olmuştu. Ne yapacağımızı bilemez, peynir ekmekle karın doyururduk. Zira o devirde Ankara'da 'İstanbul Lokantası' adlı restorandan başka yemek yenilecek yer yoktu ve bütün mebuslar oraya giderdi. Tabii lokantanın hiç hanım müşterisi yoktu. Bir gün babamdan izin alarak Melâhat ile o lokantaya gittik, ufak bir bölümünde oturup yemeğimizi yedik. Herkes hayret içinde idi: İki genç kız tek başına lokantada yemek yiyordu. Bizi tanıdıkları için haber derhal Matbuat Umum Müdürü olan babama dolaylı yoldan ulaştırılmış. Bir gece babam eve gelince: 'Başbakan Rauf Bey, Süreyya ile bir hanım arkadaşının lokantada yemek yediğini ve herkesin bundan bahsettiğini söyledi. Bir de kütüphaneye giden bir hanım varmış, onun hakkında da dedikodu yapıyorlarmış. Bundan sonra öğle yemeklerinde bana gelin' dedi. Rauf Bey kütüphanede çalışması yüzünden dillere düşen hanımın kendi kız kardeşi olduğunu sonradan öğrendi! Bu olaydan birkaç gün sonra tesadüfen Atatürk, Latife Hanım ile bize geldi; bana çalışma hayatından memnun olup olmadığını sordu. Ben de bu hadiseyi anlattım. Onun beni tasvip etmesini beklerken o: 'Babanın da Rauf Bey'in de hakları var' dedi. Ertesi gün Vekâlette çalışırken Vekil Necati Bey telaşla odaya girdi: 'Süreyya hazır ol, Paşa gelip seni yemeğe götürecekmış' dedi. Ben ve bütün arkadaşlar şaşırdık. Dışarı çıkınca Atatürk'ün gri bir açık otomobilde Siirt mebusu Mahmut Bey ve yaveri Muzaffer Bey ile oturduğunu gördüm. Bana: 'Latife bugün seni öğle yemeğine bekliyor' dedi. Şaşkınlıktan konuşamıyordum. Otomobile bindim. Yolda herkes bize bakıyordu. 'İstanbul Lokantası'nın önünde otomobili durdurdu, Bozüyük mebusu Salih Bey'i dışarı çağırttı. Tabii bütün mebuslar lokantadan fırladılar. Biraz onlarla konuştu, sonra yüksek sesle: 'Ben bugün Süreyya'yı bize götürüyorum, yarın lokantada yiyecek' dedi. Evlerine gidince Latife Hanım: 'Akşam Paşa bu lokanta meselesine çok kızdı, gerekeni yapacağını söyledi' dedi. Beraberce yemek yedik. Ertesi gün bizim bu lokanta hikayesini duyan bazı hanımlar, bu arada eski Bahriye Vekili İhsan Bey'in eşi Nuriye Hanım, Hamdullah Suphi Bey'in hanımı da öğle yemeğine restorana gelmişlerdi. Biz de bu hadiseden sonra rahatlıkla dışarıda yemek yiyebildik. Atatürk bu davranışı ile kadınların toplum hareket serbestisini nasıl korumak istediğini göstermişti.” (Ağaoğlu, 2023:39-40)

1928 yılında Ankara'da avukatlık ruhsatı alarak Türkiye'nin ilk kadın avukatı olarak mesleğe atılması, Şuşa'nın kültür ve direnç ruhunun bir yankısıydı; Süreyya, adaletin peşinde kararlılıkla yürüyordu. Batı dünyasının hukuk çevrelerinde de “İlk Türk Kadın Hukukçu” olarak duyulmuştu.

(Ağaoğlu, 2023:39) Uluslararası konferanslarda Türkiye'yi temsil ederken, onun adımları salonlarını Şuşa'nın taş sokaklarından gelen bir direniş melodisiyle dolduruyordu. Kadın Hukukçular Birliği'nden BM temsilciliğine, İstanbul Barosu'ndaki yönetim kurulu üyeliğine kadar her görev, onun cesaretini ve öncülüğünü güçlendirdi. 1943 yılında Amerika Birleşik Devletleri hükümeti adına dünyayı dolaşan Wendell Willkie Türkiye'ye geldiğinde Süreyya Ağaoğlu ile tanıştı. Willkie Süreyya Ağaoğlu'na annesinin de Indiana'da ilk kadın avukat olduğunu fakat onun muvaffak olamadığını, Süreyya Ağaoğlu'nun ise olduğunu gördüğünü söyledi. Ayrıca modern ve kültürlü Türk kadınının temsilcisi olarak kendisini çok takdir ettiğini söyleyerek başarılar diledi. (Ağaoğlu, 2023:76) Willkie daha sonra bu seyahatiyle alakalı yayınladığı One World (Tek Dünya) kitabında Türkiye'den bahsederken Süreyya Ağaoğlu'na da yer verdi:

“(...) Değişim o kadar hızlı oldu ki çoğumuz bunu fark etmedik. Yirmi yıldan az bir süredir Atatürk ve dostlarının olağanüstü mücadelesi, halklarının enerjisini yeni yaşam biçimlerine kanalize etti. Neredeyse hiç eğitimleri yoktu, halk sağlığı standartları çok düşüktü ve uzun bir yoksulluk ve geçmişleri vardı. Birkaç kısa yıl içinde yaşam alışkanlıklarını, düşünce biçimlerini tamamen değiştirdiler. Türkiye'de tanıştığım bir kadın bu değişimleri bana tuhaf ve gerçekçi bir şekilde hissettirdi. Saf bir Türk'tü, güzel İngilizce konuşan, çekici, orta yaşlı bir kadındı ve konuşması günümüzün herhangi bir zeki kadınıninki gibiydi. İstanbul'da ikamet ediyordu ama Ankara'da Yargıtay'da bir dizi davayı savunuyordu. Çünkü o Türkiye'nin en seçkin avukatlarından biriydi.” (Willkie, 1943: 36)

Süreyya Ağaoğlu'nun sosyal hayatı, tıpkı mesleki yaşamı gibi aktif, üretken ve dönüştürücüydü. O, yalnızca bireysel başarıyla yetinmeyen; toplumu değiştirmek için örgütlenen, çalışan, mücadele eden bir kadındı. Bu sebeple Süreyya Hanım sadece mesleki başarılarıyla değil, sosyal sorumluluğu ile de öncüydü. “Hayattaki en büyük uğraşım çocuklar” diyerek, 1949 yılında Çocuk Dostları Derneği'ni kurdu. Kimsesiz çocuklar için yaptığı çalışmalarla, geleceğe umut ekti, umut oldu. Türk Hukukçu Kadınlar Derneği, Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği, Soroptimist Kulübü gibi birçok önemli sivil toplum kuruluşunun kurulmasına da öncülük etti. Kadınların eğitimden siyasete, meslek yaşamından insan haklarına kadar her alanda eşit temsili için ömrünü adadı.

1960'lı yıllarda, Yassıada Mahkemeleri'nde yargılanan kardeşi Samet Ağaoğlu'nun avukatlığını üstlenmesi, onun mücadelecisi ruhunu bir kez daha ortaya koydu. Yeni Türkiye Partisi'nde İstanbul il başkanlığı yaparken, Şuşa'dan miras kalan kararlılığı ve dirayeti, İstanbul'un politik sahnesinde yankı buldu.

Hayatının son günlerinde bile toplumsal sorunları konuşmaktan, çocuklardan, kadın hakları mücadelesinden vazgeçmedi. 29 Aralık 1989'da bir panelden ayrılırken düşüp hayatını kaybetti. Fakat bu bir son değildi onun açtığı yoldan binlerce kadın yürüdü. Şuşa'nın taş sokaklarında başlayan hikâyesi, İstanbul'un kalabalık caddelerinde yankılanmaya devam etti.

Kadınlar için açtığı yol, mücadelecisi ruhu ve insani yönleriyle Süreyya Ağaoğlu bir fikirdir. O fikir; kadının özgürleşmesi, hukukun üstünlüğü, toplumun aydınlanmasıdır. Ve o fikir iki kardeş milletin Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak aydınlığıdır.

SONUÇ

Hurşidbanu Natevan ve Süreyya Ağaoğlu, farklı dönemlerde yaşamış olsalar da Şuşa'nın kültürel ve mücadeleci ruhunu kendi hayatlarına ve toplumlarına yansıtmış iki olağanüstü kadındır. Natevan, şiirleri, sanatı ve hayırseverliğiyle Azerbaycan kültürünü zenginleştirirken; Süreyya Ağaoğlu, cesareti, kararlılığı öncülüğüyle Türkiye'de kadın hakları ve hukuk alanında çığır açmıştır. Her iki kadın da köklerinden aldıkları ilhamla, topluma ve kültüre kalıcı değerler kazandırmış; sanatın, bilginin ve adaletin ışığını gelecek kuşaklara taşımışlardır. Onların yaşam öyküleri, mücadele ile estetiğin, cesaret ile yaratıcılığın birleştiği bir yol haritası sunar ve gösterir ki, bir insanın kararlılığı hem kendi dönemini hem de sonraki nesilleri etkileyebilir. Yine her iki kadının da yaşam öyküsü gösterir ki, köklerimizden aldığımız güç, sınırları aşan bir etki yaratabilir; sanat, bilim ve adalet tutkusu, kuşaklar boyu ilham kaynağı olmaya devam eder.

Hurşidbanu Natevan ve Süreyya Ağaoğlu, yalnızca kendi alanlarında öncü olmakla kalmamış, aynı zamanda Şuşa'dan aldıkları ilhamı dünyaya yayarak, tarih sahnesinde ölümsüzleşmişlerdir. Gururla andığımız bu iki hanım Türk kadınının örnek isimleridir.

Türk dünyasının örnek iki güçlü kadın simasının doğduğu toprakların azat olmasının gururla 5. yılını kutlarken şehitlerimizi saygı ve rahmetle anıyor, gazilerimize sağlıklı ve uzun bir ömür diliyorum. Her zaman söylediğimiz gibi: Karabağ Azerbaycan'dır. Sözlerimi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün sözleriyle bitirmek istiyorum: *‘‘Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir.’’*

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, S. (2023). *Bir Ömür Böyle Geçti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akpınar, Y (1998). ‘‘Hurşidbanu Natevan’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, s.396.

Hüseynov, Y. (2015). *Şuşa Salnamesi*. Bakı.

Məmmədov, B. (2004). *Xurşidbanu Natəvan Əsərləri*. Bakı.

Muradova, Z. (2022). *Şuşa*. Bakı.

Nərimanoğlu, H. (2022). *Şuşa*. Bakı.

Qajar, C. (2014). *Old Shusha*, Bakı.

Tahirova, N. (2021). *Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı*. Bakı.

Vəliyeva, M., & Quliyeva, G. (2022). *Xurşidbanu Natəvan*. Bakı.

Willkie, W. (1943). *One World*. London.

CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİNİN FOLKLORŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

Məlahət Ramiz qızı Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

Xülasə

Bu məqalədə Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin folklorşünaslıq fəaliyyəti elmi-nəzəri və praktiki baxımdan araşdırılır. Müəllifin xalq yaradıcılığına münasibəti onun milli düşüncə sistemində əsas yer tutur. O, folkloru xalqın mənəvi varlığının ifadəsi, tarixi yaddaşı daşıyıcısı kimi dəyərləndirir. Cəbrayılbəyli XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan folklorşünaslığının formalaşmasında mühüm rol oynamış, xalq ədəbiyyatının toplanması, öyrənilməsi və tədrisinə dair yenilikçi metodlar təklif etmişdir. Onun elmi fəaliyyətində folklorun dil, mədəniyyət və mənəviyyatla vəhdətdə tədqiqi əsas prinsip kimi çıxış edir. Məqalədə həmçinin Cəbrayılbəylinin elmi-nəzəri baxışlarının müasir folklorşünaslıq üçün əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, Azərbaycan folkloru, xalq ədəbiyyatı, milli kimlik, folklorşünaslıq, maarifçilik, dil və mədəniyyət.

Abstract

This article examines the folklore studies of Jamo bey Jabrailbeyli from both theoretical and practical perspectives. His approach to folklore reflects a deep understanding of national consciousness and cultural identity. Jabrailbeyli viewed folklore not merely as a collection of oral traditions but as a living embodiment of the nation's spiritual heritage and historical memory. In the early twentieth century, he contributed significantly to the development of Azerbaijani folkloristics by advocating for the collection, study, and inclusion of folk literature in education. His methodological approach emphasized the unity of language, culture, and moral values in understanding folklore. The paper highlights Jabrailbeyli's pioneering role in promoting a scientific approach to folklore collection and systematization. His work inspired later generations of Azerbaijani scholars and remains relevant in the context of contemporary folklore research.

Keywords: Jamo bey Jabrailbeyli, Azerbaijani folklore, folk literature, national identity, folkloristics, enlightenment, language and culture.

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-elmi mühitində milli kimliyin, dilin və folklorun öyrənilməsinə xüsusi diqqət göstərilən dövrdür. Bu dövrdə xalq yaradıcılığının elmi əsaslarla toplanması, sistemləşdirilməsi və tədrisə daxil edilməsi ideyası bir çox maarifçi ziyalıların yaradıcılığında mühüm yer tuturdu. Bu kontekstdə Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin fəaliyyəti Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkülündə önəmli mərhələ sayılır. O, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan

folklorun toplanması və tədrisinə dair mühüm fikirlər irəli sürmüş, xalq ruhunu əks etdirən materialların qorunmasını milli vəzifə kimi qiymətləndirmişdir.

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli (1880–1940) milli oyanış dövrünün görkəmli maarifçisi, publisisti və ədəbiyyatşünası olmuşdur. O, Bakı, Tiflis və Gəncə kimi mədəni mərkəzlərdə formalaşan ziyalılar mühitinin fəal nümayəndəsi idi. Onun məqalələrində dil, ədəbiyyat, maarif və xalq mədəniyyəti məsələləri ön plana çəkilirdi. Cəbrayılbəyli üçün folklor təkcə bədii nümunələr toplusu deyil, həm də xalqın mənəvi tarixini daşıyan canlı mənbə idi.

Cəmo bəy folklor nümunələrini “xalqın ruhunun səsi” kimi qiymətləndirirdi. O, xalq ədəbiyyatını təkcə tədqiqat obyektini kimi deyil, həm də milli tərbiyə vasitəsi kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, xalq nağılları, bayatılar, atalar sözləri, mərasim və inanclar vasitəsilə nəsillər arasında mənəvi əlaqə qurulur.

C.Cəbrayılbəyli folklorun öyrənilməsində elmi sistemləşdirmə və dil təhlili prinsipini önə çəkmişdir. O, xalq yaradıcılığına sırf romantik deyil, həm də lingvistik və sosiomədəni baxımdan yanaşırdı.

XX əsrin əvvəllərində Cəmo bəy Cəbrayılbəyli bir sıra mətbuat orqanlarında – “Kaspi”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet və jurnallarda – xalq ədəbiyyatına dair məqalələrlə çıxış etmişdir. O, bayatı və atalar sözlərinin sistemləşdirilməsini zəruri sayırdı. Onun təşəbbüsü ilə müxtəlif bölgələrdən folklor nümunələri toplanmış, şifahi yaradıcılığın yazıya alınması və tədrisə daxil edilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır.

Cəmo Cəbrayılbəylinin “İrşad” qəzetində dərc olunan yazılarında xalq ədəbiyyatına münasibət maarifçi baxımdan qurulurdu. O, xalqın dilində yaranan bayatıların, nağılların, atalar sözlərinin təkcə bədii nümunə deyil, həm də xalqın həyat fəlsəfəsini, mənəvi dəyərlərini, dünyagörüşünü əks etdirən canlı mənbə olduğunu qeyd edirdi. Cəbrayılbəyli bu yazılarında xüsusilə xalq yaradıcılığının məktəblərdə tədrisə daxil edilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Onun fikrincə, “xalqın söz xəzinəsi millətin ruhunun aynasıdır”. Bu baxımdan o, maarifçi mövqedən çıxış edərək xalq ədəbiyyatını milli özünüdərkən əsas sütunu kimi təqdim edirdi.

“Kaspi” qəzetindəki məqalələrində Cəmo Cəbrayılbəyli xalq ədəbiyyatını tarixi-müqayisəli istiqamətdə təhlil edirdi. O, türk xalqları arasında folklor motivlərinin oxşarlıqlarını araşdırır, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib” kimi dastanların ümumtürk mədəni birliyinin ifadəsi olduğunu göstərirdi. C.Cəbrayılbəyli belə hesab edirdi ki, folklor bir xalqın keçmişini, qəhrəmanlıq ruhunu, mənəvi kimliyini qoruyan əsas amillərdəndir. O, xalq poeziyasındakı obrazların sosial məzmununa da toxunur, onların xalqın azadlıq, ədalət və bərabərlik ideallarını təcəssüm etdirdiyini göstərirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəmo Cəbrayılbəylinin yazıları daha çox satirik-ictimai ruh daşıyırdı. O, burada xalq ədəbiyyatına tənqidi prizmadan baxır, onu yalnız folklor nümunəsi kimi deyil, həm də xalqın ictimai düşüncəsinin ifadəsi kimi təqdim edirdi. Yazılarında o, xalq yaradıcılığındakı ədalətsizlik, riyakarlıq, cəhalətə qarşı yönəlmiş motivləri ön plana çəkirdi. C.Cəbrayılbəyli “Molla Nəsrəddin”-in satirik ənənəsinə uyğun olaraq xalq ədəbiyyatının gücündən cəmiyyətin islahında istifadə

etməyi təklif edirdi. Onun fikrincə, xalq ədəbiyyatı yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi dirçəlişini təmin edən canlı qüvvədir.

Cəmo Cəbrayılbəylinin bu üç mətbu orqanda dərc olunan məqalələri bütövlükdə xalq ədəbiyyatının elmi-nəzəri dəyərləndirilməsinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edir. O, həm maarifçi, həm tənqidi, həm də elmi baxımdan folklorun mahiyyətini izah etməklə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni yanaşma istiqaməti formalaşdırmışdı. C. Cəbrayılbəyli xalq ədəbiyyatını xalqın tarixi yaddaşının, mənəvi kimliyinin və mədəni varlığının bünövrəsi kimi dəyərləndirmiş, onun tədqiqinə müasir elmi metodlarla yanaşma zərurətini önə çəkmişdir.

Bayatılar Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim və dərin qatlarından biridir. C.Cəbrayılbəyli onları yalnız qısa poetik ifadələr kimi qəbul etməyib, eyni zamanda xalqın duyğu və düşüncə sistemini əks etdirən mənəvi və estetik vahidlər kimi təqdim etmişdir. O, yazılarında qeyd edir ki, bayatıların düzgün toplanması və sistemləşdirilməsi folklor tədqiqatı üçün vacibdir, çünki bu nümunələr xalqın sevincini, kədərini, məhəbbətini və ictimai ədalət duyğusunu əks etdirir. C.Cəbrayılbəyli müxtəlif bölgələrdən bayatıların toplanmasının önəmini vurğulayaraq, onların dillərdəki fonetik və leksik fərqliliklərini qoruyub saxlamağın elmi baxımdan əhəmiyyətini göstərmişdir.

Atalar sözləri xalqın müdrikliyini, tarixi təcrübəsini və mənəvi qanunlarını qısa, lakin dərin mənalı ifadələrlə çatdırır. C.Cəbrayılbəyli atalar sözlərinin sistematik toplanmasını vacib sayır və onların yalnız toplanması deyil, həm də mənalılarının, istifadə sahələrinin və kontekstlərinin araşdırılmasını tövsiyə edirdi. Onun yazılarında atalar sözlərinin əxlaqi, sosial və estetik funksiyaları ətraflı izah olunur. O, qeyd edirdi ki, atalar sözləri yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də müasir cəmiyyətdə davranış qaydalarını tənzimləyən və yeni nəsillərə yol göstərən mədəni vasitədir.

C.Cəbrayılbəyli bayatı və atalar sözlərinin toplanmasında elmi metodlardan istifadə etməyə çalışmışdır. O, onların regional fərqlərini, fonetik və mənəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir və toplanan materialı sistemli şəkildə klassifikasiya etməyi təklif edirdi. Onun yanaşmasında folklor nümunələri yalnız bədii obyekt kimi deyil, həm də milli kimliyin və tarixi yaddaşın qorunması vasitəsi kimi dəyərləndirilirdi.

Beləliklə, Cəmo Cəbrayılbəyli bayatı və atalar sözlərinin toplanmasına xüsusi önəm vermiş, onları təkcə ədəbi nümunə kimi deyil, xalqın mənəvi və mədəni sərvəti kimi təqdim etmişdir. Onun bu sahədə apardığı işlər Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında əvəzsiz töhfə sayılır.

Cəmo bəy folklorun tədrisində yeni metodlar tətbiq etməyi təklif edirdi. O, məktəblərdə xalq ədəbiyyatının tədrisində sadəcə əzbərləmə deyil, mənəvi məzmunun şagirdlər tərəfindən dərk olunmasına üstünlük verilməsini vacib sayırdı. Cəmo Cəbrayılbəylinin folklor tədqiqat metodları aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Sahəyə çıxış və məlumat toplama – canlı müşahidə, müsahibələr;

Sistemləşdirmə və təsnifat – janr və mövzu üzrə qruplaşdırma;

Analitik və müqayisəli təhlil – forma, məzmun və dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

Tarixi-mədəni interpretasiya – folklor nümunələrinin kontekstdə təhlili;

Yayım və təbliğat – tədqiqatların elmi və ictimai dövriyyəyə təqdim edilməsi;

Bu mərhələlər Cəbrayılbəyli Azərbaycan folklorşünaslığında önəmli alim və metodoloq kimi tanıtdırılmışdır. Bu yanaşma sonralar Azərbaycan folklorşünaslığında geniş tətbiq olunmuşdur.

Cəmo Cəbrayılbəylinin folklor tədqiqatının əsas prinsipi real sahədə işdir. O, kəndlərə, dağ bölgələrinə səfərlər edir və yerli əhalinin şifahi ədəbiyyatını toplayır. Burada məqsəd yalnız nümunələri toplamaq deyil, həm də onların canlı və dəyişməz formasını qeyd etməkdir.

C.Cəbrayılbəylinin topladığı bayatlardan biri belədir:

“Gün doğar dağdan, yuxu kaçar gözdən,
Ağıllı danışar, ağılsız qoyar sözdən.”

Bu bayatı həm əxlaqi, həm də həyat təcrübəsini əks etdirir.

Toplanmış folklor nümunələri janr, mövzu və funksiyaya görə təsnif edilir. Bu mərhələ Cəbrayılbəylinin folklorun struktural xüsusiyyətlərini müəyyən etməsinə imkan verir.

Onun topladığı atalar sözlərindən biri: “Ağılsız başa yollar çox olar.” Bu atalar sözü Cəbrayılbəylin təhlilində həm sosial davranışın, həm də xalqın həyat təcrübəsinin əksini tapır.

Cəmo Cəbrayılbəyli topladığı materialları yalnız yazıya köçürməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, forması və məzmunu üzrə təhlil aparır, müxtəlif bölgələrdən nümunələrlə müqayisə edir, dil və leksika xüsusiyyətlərini araşdırır:

Quba və Şamaxı bölgələrindən toplanmış bayatılar:

Quba: “Dağdan enər çay, dərədən çıxar ay,
Xoş günlər gələcək, ümid solmaz, dayan.”

Şamaxı: “Günəş çıxar dağdan, kölgə qaçar yaydan,
Ağıllı olar sabah, axmaq düşər paydan.”

C. Cəbrayılbəyli bu nümunələri müqayisə edərək bölgələr üzrə dil, ritm və mövzu fərqliliklərini göstərir.

Folklor yalnız ədəbi nümunə kimi deyil, həm də tarixi-mədəni hadisə kimi təhlil olunur. Bayatı, atalar sözü və nağıllar xalqın həyat tərzini, inanclarını və adət-ənənələrini əks etdirir.

Nağıl parçası:

“Bir gün xeyirxah qoca dağa çıxıb göyə baxdı, ulduzlar ona yol göstərdi, o isə kəndə xoş xəbərlər apardı.”

C.Cəbrayılbəyli bu nağılı təkcə əyləncə kimi yox, həm də xalqın təbiətə və kainata münasibətini öyrənmək üçün təhlil edir.

Toplanmış və təhlil edilmiş folklor nümunələri jurnallarda, məqalələrdə və kitablar şəklində dərc edilir. Bu, folklorun qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və xalqın mədəni irsinin təbliği üçün vacibdir.

C.Cəbrayılbəyli “İrşad” və “Kaspi” jurnallarında topladığı bayatı və atalar sözlərini dərc edərək həm elmi ictimaiyyətin, həm də geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə verib.

Cəmo bəyin folklor sahəsindəki fəaliyyəti həm elmi, həm də milli baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. O, folkloru Azərbaycan xalqının milli yaddaşının daşıyıcısı kimi təqdim edir və bu yaddaşın qorunmasını mədəni inkişafın əsas şərti sayırdı. Onun ideyaları sonralar Firidun bəy Köçərli, Həmid Araslı, Əziz Şərif kimi alimlərin tədqiqatlarında davam etdirilmişdir.

Nəticə

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkülündə mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərdəndir. Onun fəaliyyəti xalq mədəniyyətinin sistemli şəkildə toplanması və elmi tədqiqinə yönəlmişdi. Folklorun tədrisdə və milli tərbiyədə rolu haqqında ideyaları bu gün də aktual səslənir. Cəmo bəyin folklor irsi milli kimliyimizin mədəni sütunlarından biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1.Cəbrayılbəyli, C. (1911). Xalq ədəbiyyatının tədrisində yeni üsullar. Bakı: “Kaspi” mətbəəsi.
- 2.Köçərli, F. (1926). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
- 3.Araslı, H. (1957). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr.
- 4.Şərif, Ə. (1960). Folklorun tədqiqi problemləri. Bakı: Maarif.
- 5.Əliyev, İ. (2015). Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkülü. Bakı: Elm və Təhsil.
- 6.Abbaslı, Q. (2012). Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi prinsipləri. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
- 7.Məmmədli, N. (2018). Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatında folklor motivləri. Bakı: Elm.

Riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyasının pedaqoji əsasları

Mətanət Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının baş müəllimi

XÜLASƏ

Orta məktəblərdə riyaziyyat və informatika fənlərinin əlaqəli tədrisi şagirdlərin həm elmi, həm də praktik biliklərini inkişaf etdirməkdə vacib rol oynayır. Fənlərarası integrasiya şagirdlərin kompleks düşüncə qabiliyyətini formalaşdırır, bilikləri müxtəlif situasiyalarda tətbiq etməyə imkan verir və tərbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi bu integrasiyanı daha effektiv edir; xüsusilə riyazi məsələlərin kompüter vasitəsilə həlli şagirdlərin informatika biliklərini möhkəmləndirir və onların proqramlaşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tədqiqat göstərir ki, informatika və riyaziyyatın birgə tədrisi şagirdlərin idrak fəallığını artırır, özünəinamını formalaşdırır və hər iki fənnə marağı yüksəldir. Məqsəd, riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiya xarakterli təlim materiallarını sistemləşdirmək, şagirdlərin layihə və tədqiqat işləri vasitəsilə praktiki tətbiqini təmin etməkdir. Bu yanaşma həm də müəllimlərin fənlərarası əlaqələr üzrə təcrübəsini zənginləşdirir və təlim prosesində metodik imkanları genişləndirir. Fənlərarası əlaqə yalnız biliklərin integrasiyası üçün deyil, həm də şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşması və təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün vacibdir. Məktəblərdə informatika fənni üzrə dərsliklərin və proqramların hazırlanmasında riyaziyyat biliklərinin nəzərə alınması, İKT vasitələrinin səmərəli istifadəsi şagirdlərin peşə hazırlığını optimallaşdırır və onların gələcəkdə texniki sahələrdə fəaliyyətinə zəmin yaradır.

AÇAR SÖZLƏR: Fənlərarası əlaqə, kompleks, riyazi model, didaktika, kurikulum

GİRİŞ

Orta məktəb təlimində fənlərarası əlaqə bu gün elmdə və cəmiyyətdə baş verən integrasiya prosesinin konkret ifadəsidir. Bu əlaqələr şagirdlərin praktik və elmi-nəzəri hazırlığının yüksəldilməsində vacib rol oynayır. Bu da şagirdlər tərəfindən dərk etmə prosesinin ümumiləşdirilmiş şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir. Fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsi şagirdlərə imkan verir ki, onlar dünyada baş verən hadisələr arasında bütöv, ümumiləşmiş, nəticəyə hesablanmış bir təsəvvür əldə etsin. Məhz bu əlaqələr vasitəsilə şagirdlər əldə etdikləri bilikləri gələcəkdə müxtəlif situasiyalarda (təlim prosesi ilə bağlı olub olmamasından fərqi yoxdur) tətbiq edə bilmək imkanı əldə edir. Çoxtərəfli fənlərarası əlaqə vasitəsilə (bəzən aparıcı fənn ən azı üç digər fənn ilə əlaqədə olduqda) təlim prosesinin qarşıya qoyduğu vəzifələr təkcə keyfiyyətli şəkildə həll edilmir, həm də bu, şagirdlərin baxışlarında kompleks yanaşmanın bünövrəsini qoyur. Bu da daha bir vacib pedaqoji məsələnin həllinə - tərbiyə prosesinin inkişafına kömək etmiş olur. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ümumtəhsil məktəblərində təhsilin məzmununda ciddi dəyişikliklər etməyi tələb edir. Xüsusilə öz gələcək peşələrini texniki fənlərin verdiyi bilik əsasında formalaşdıracaq şagirdlər tamamilə fərqli, ənənəvi məzmunundan kənar, özünün yüksək keyfiyyəti ilə seçilən məzmun standartları əsasında biliklərə sahib

olmalıdırlar. Bu şərait onunla izah edilir ki, ümumtexniki xarakterli məsələlərin həlli zamanı informasiya texnologiyalarının imkan verdiyi yüksək keyfiyyətli geniş həll vasitələrindən istifadə günün zərurətinə çevrilir. Bu məhz həmin məsələlərdir ki, onların əsasında universal riyazi modellər, onların həlli metodları və bu həlli reallaşdıran informasiya texnologiyaları dayanır.

Məlumdur ki, təlimin əsas didaktik prinsiplərindən biri də **fənlərarası əlaqə** prinsipidir. Bu prinsipin reallaşdırılması bütövlükdə **təhsil kompetensiyalarının** mənimsənilməsinə kömək edir və müasir təhsilin əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Şübhəsiz ki, **riyazi biliklərdən istifadə** informatika sahəsində biliklərin möhkəmlənməsi və genişlənməsi üçün mühüm rol oynayır. Beləliklə, pedaqoji praktikada şagirdlərin ümumi və peşə hazırlığının optimallaşdırılmasında mühüm amil sayılan **riyaziyyat və informatika fənləri arasındakı integrasiya prosesi** ilə bu ideyanın reallaşdırılma mexanizminin olmaması arasında müəyyən ziddiyyət meydana gəlir. Məhz informatikanın tədrisi prosesində ixtisas hazırlığını optimallaşdıran əsas amillərdən biri kimi bu mövzu öz aktuallığını dikte edir.

Bəzən müəllimlərin fənlərarası integrasiya fəaliyyətləri tam formalaşmamış, evristik metodlara əsaslanır. Bu səbəbdən problemin həllinə yanaşmada **riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyası** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu integrasiya şagirdlərin biliklərinin artırılması və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş modellərin qurulması və onların təhlili ilə bağlıdır. Məlumdur ki, orta məktəb fənlərinin yeni **Milli Kurikulum** tələblərinə əsasən hazırlanması prosesi yekunlaşdırılmışdır. Kurikulumun əsas prinsiplərindən biri də fənlərarası əlaqənin yaradılmasıdır. Müəllimlər üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərdə hər bir mövzu üzrə digər fənlərlə integrasiyanı əks etdirən **əyani cədvəllər** verilmişdir. Bu cədvəllərdən göründüyü kimi, informatika fənninin ən sıx əlaqədə olduğu fənn riyaziyyatdır. Buna görə də orta məktəblərdə informatika fənnini tədris edən müəllimlərin **riyazi biliklərə və anlayışlara** malik olması vacibdir. [1. Beşinci sinifdə natural ədədlər üzərində əməllər mövzusunun alqoritmləşdirmə üsulu ilə tədrisi // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, 2009, № 2, s. 259-265]

Məsələn, “İnformatika” dərslindəki “Proqramlaşdırma” bölməsində “Riyaziyyatçı bağa” mövzusu riyaziyyatla sıx bağlıdır. Bu mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlər sinif səviyyəsinə uyğun riyazi düsturları və məsələləri modeləşdirərək onların alqoritmlərini qurur və proqramlarını yazırlar. Beləliklə, onlar həm riyaziyyatdan öyrəndiklərini təkrarlayır, həm də **riyazi modelləşdirmə** və **alqoritmləşdirmə** bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu səbəbdən, həm informatika, həm də riyaziyyat fənninin tədris proqramlarının hazırlanması və istifadəsində müəllimlərin **qarşılıqlı əməkdaşlığı** mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Vaxta qənaət etmək və əlaqələri daha aydın qurmaq üçün **yeni informasiya texnologiyalarından** səmərəli istifadə etmək vacibdir. Müasir dövrdə dərslərdə istifadə olunan ən optimal əyani vasitələr məhz bu texnologiyalardır. Bunun üçün, təbii ki, **universal bilik, bacarıq və vərdislər** tələb olunur. Araşdırmalar göstərir ki, riyaziyyat dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadə şagirdlərin **idrak fəallığını artırır**, onların öyrənmə prosesinə marağını gücləndirir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar və təkliflər göstərir ki, kompüter texnologiyalarının istifadəsi riyaziyyat tədrisinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. [2. Altıncı sinifdə ədədlərin ən böyük ortaq bölən və ən kiçik ortaq bölünən mövzusunun kompüter təlimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2009, №3-4, s. 138-142]

Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində İKT-dən istifadəyə dair **İ.N.İsmayılov, N.Ə.Abişov, S.S.Həmidov** və digər müəlliflərin mühüm tədqiqatları mövcuddur. Lakin bu araşdırmaların heç biri **informatika ilə riyaziyyatın əlaqəli tədrisinə** həsr olunmamışdır. Müasir informasiya texnologiyaları, xüsusilə **hipermedia sənədləri**, universal xarakter daşıyır. Onların universallığı ondan ibarətdir ki, istənilən fənn sahəsinə asanlıqla tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan informatika öz metodları ilə integrativ əlaqələrin reallaşdırılması üçün mühüm vasitəyə çevrilir.

Beləliklə, pedaqoji praktikada informatik biliklərin optimallaşdırılmasında əsas amillərdən biri kimi **riyaziyyat və informatika kurslarının integrasiyası** zəruri olmuşdur. Bu integrasiyanın həyata keçirilməsi üçün praktik işlərin aparılması tədqiqatın zəruriliyini ortaya çıxarır. Mövzunun seçilməsi də məhz bu ehtiyacla bağlıdır.

Müəyyən edilmiş **riyazi materiallar və modellərdən** istifadə qaydaları şagirdlərin informatik biliklərinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində əldə edilən biliklər pedaqoqların hər iki fənnin integrasiyası zamanı topladıqları təcrübəni genişləndirəcək və zənginləşdirəcəkdir. [6. PASCAL dilində tam tipli verilənlər və onlar üzərində əməllərin öyrədilməsi təcrübəsindən / ADPU-nun Riyaziyyat fakültəsinin əməkdaşlarının universitetin 90-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi praktik konfransının materialları. Bakı, aprel 2012-ci il, s. 57-63]

Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: a) Riyaziyyat və informatika fənlərinin qarşılıqlı inkişafına və zənginləşməsinə şərait yaradan **integrasiya xarakterli təlim materiallarının seçilməsi, sistemləşdirilməsi** və bu istiqamətdə baza yaradılması; b) Hər iki fənn üzrə integrasiya xarakterli təlim materiallarının **optimal şəkildə birləşdirilməsi**.

Məqsədimiz informatikanın tədrisində **riyazi məsələlərin kompüter vasitəsilə həllini** təşkil etmək, İKT-dən istifadə etməklə bu iki fənnin əlaqəli tədrisini təmin etməkdir. Eyni zamanda, İKT-dən istifadə etməklə informatika və riyaziyyat fənlərinin integrasiyası üçün lazımı sistemi və texnologiyaları işləyib hazırlamaq nəzərdə tutulur. Əgər informatika fənninin riyaziyyatla əlaqəli tədrisində İKT-nin imkanlarından səmərəli istifadə edilərsə, bu, şagirdlərin **informatik biliklərinin möhkəmlənməsinə, özünəinam hissəsinin formalaşmasına və hər iki fənnə marağın artmasına** səbəb olacaqdır.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Problemin fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda təhlili, mövcud vəziyyətinin müəyyənəşdirilməsi;
2. İnformatika dərslərinin məzmun imkanlarının və bu sahədəki elmi-tədqiqat işlərinin araşdırılması;
3. İnformatika fənnində riyazi biliklərin tətbiqini tələb edən mövzuların seçilməsi;
4. Fənlərarası əlaqəyə əsaslanan **integrasiya olunmuş dərslər sisteminin** qurulması;
5. Şagirdlər üçün integrasiya xarakterli **təlim layihələri və elmi-tədqiqat işləri bankının** yaradılması;

İnformatika fənni üzrə **sinifdən xaric məşğələlərin** təşkili və bu yolla şagirdlərin idraki fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi. [4. VI sinifdə “Silindrin səthinin sahəsi” mövzusunun kompüterlə öyrədilməsi təcrübəsi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s. 307-309]

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt və hadisələrin öyrənilməsi, dərk edilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq olunan prinsiplər, metodlar, nəzəri müddəalar və vasitələr təşkil edir. Tədqiqat metodları sırasında proqram və dərsliklərin analizi, metodik ədəbiyyatın öyrənilməsi, məktəb təcrübəsinin təhlili, müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, təcrübə təlim, pedaqoji eksperiment, riyazi-statistik, induktiv–deduktiv, interaktiv və fəal təlim metodları yer alır.

Tədqiqatdan gözlənilən nəticələr:

1. Riyazi biliklərdən istifadə informatika biliklərinin mənimsənilməsini asanlaşdıracaq, faktların doğruluğuna inam yaradacaq, fənlərarası integrasiyanın praktik nəticələrini təmin edəcək və müəllimlər üçün geniş imkanlar açacaqdır.
2. Əldə edilən nəticələr müəllimlərin fənlərarası əlaqələrlə bağlı təcrübəsini optimallaşdıracaqdır.
3. Əgər fənlərarası əlaqəni reallaşdırmaq formaları işlənilib hazırlanarsa və təlim prosesinə tətbiq edilərsə, həm informatika dərslərində, həm də sinifdən xaric məşğələlərdə şagirdlərin idraki fəallığının artırılmasına nail olmaq mümkün olacaqdır.

Məqalənin **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin V–IX siniflərində informatikanın riyaziyyatla əlaqəli tədrisi prosesində **İKT vasitələrinin tətbiqi** ilə təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzəri və praktik baxımdan araşdırılmışdır. Buraya informatika dərslərində riyazi məsələlərin kompüterlə həlli və kurikulum tələblərinə uyğun icrası daxildir.

Məqalənin **nəzəri əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatın, metodik rəhbərliklərin və məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi nəticəsində informatikanın riyaziyyatla əlaqəli tədrisində şagird marağının və fəallığının artırılması problemləri araşdırılmış, təlimin səmərəliliyini yüksəldən öyrədici və yoxlayıcı proqramların tətbiqi məsələləri tədqiq edilmişdir.

Məqalənin **praktik əhəmiyyəti** isə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı mövzular üzrə hazırlanmış dərs modelləri məktəblərdə informatika dərslərinin tədrisində, yeni dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, proqramların tərtibində, həmçinin digər elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

Məqalədə psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili aparılmış, riyaziyyat və informatika dərslik və proqramları müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, bu fənlərin integrasiyası əsaslandırılmış və formalaşdırıcı pedaqoji eksperiment həyata keçirilmişdir. Riyazi modelləşdirmə və planlaşdırma metodları əsasında müxtəlif tipli təlim materiallarının həcmi uyğunlaşdırılması üçün optimal yollar müəyyən edilmişdir. Əldə edilən nəticələr keyfiyyət və statistika baxımından təhlil edilmiş, eksperiment prosesinə zəruri korrektələr edilmişdir.

İnformatika və riyaziyyatın integrasiyası üzrə bir sıra **tədris tövsiyələri** hazırlanmış, bu integrasiyanın şagirdlərin əqli qabiliyyətinə və gələcək peşə fəaliyyətinə müsbət təsiri analiz edilmiş və nəticələr ümumiləşdirilmişdir. [7.Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təcrübəsi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s.167-169]

Aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, respublikamızda təlim prosesində kompüterdən istifadə ilə bağlı tədqiqatlarda fənlərarası əlaqə məsələləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Lakin rus ədəbiyyatında bu mövzuya dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, **O.B.Yepişov, Y.S.Brodski, A.L.Pavlov** kimi alimlər fənlərarası əlaqənin çoxşaxəli aspektlərini izah etmiş, problemin həllinə kompleks yanaşma təklif etmişlər.

Azərbaycan alimlərindən **A.S.Adıgözəlov** bu sahədə fərqli və orijinal fikirlər irəli sürmüşdür. O, hesab edir ki, fənlərarası əlaqə uyğun fənlər arasındakı obyektiv əlaqələrin nəticəsidir və bu, müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilən **maddi dünyanın bütövlüyü və vahidliyi** prinsipi ilə izah olunur. Bu yanaşmadan çıxış edərək demək olar ki, fənlərarası əlaqənin reallaşması tədris fənləri üzrə ümumiləşdirilmiş biliklərin integrasiyası üçün vacib vasitədir. Alimə görə, bu əlaqənin əsas pedaqoji məqsədi təkcə dünyagörüşün formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır.

Nəticə etibarilə, **fənlərarası əlaqə** anlayışı çoxşaxəli xarakter daşıyır və müasir yanaşma nöqteyi-nəzərindən məktəbdə riyaziyyat və informatika tədrisinin optimal şəkildə qurulması üçün bu sahədə müəyyən dəqiqləşmə və adaptasiya tələb olunur.

NƏTİCƏ

Fənlərarası əlaqə ilə bağlı metodiki, pedaqoji, psixoloji və fəlsəfi tədqiqat işləri nəzərdən keçirilmiş, geniş elmi-metodiki araşdırma aparılmış və bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi qənaətinə gəlinmişdir. İnformatika və riyaziyyat fənlərinin kurikulum standartları əsasında əlaqəli tədrisinin təşkilinə ciddi zərurət vardır. Göstərilmiş fənlər arasında integrasiyanı həyata keçirmək üçün məsələlərin sinfi, obyekt və məzmunu müəyyən edilmiş, onların həlli 1 ki, metodları işlənib hazırlanmış, tövsiyələr təklif edilmişdir. Hesab edilmişdir hər bir məsələ üçün alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmadan istifadə edilməlidir Eksperimental tədqiqatlar və nəticələrin statistik araşdırılması aparılmış fərziyyənin düzgünlüyünü sübut etmişdir. İntegrasiya məzmunlu məsələlərin həlli istər informatika, istərsə də riyaziyyat təliminin məzmununda optimallaşdırma prosesini sürətləndirir, şagirdlərin fənlərə marağını artırır. Müasir hesablama vasitələri və periferiya vasitələrinin köməyi ilə təlimin optimallaşdırılması təyin edilir, bununla da dərsin səmərəliliyinin artmasına zəmin yaradılır. Ümumtəhsil məktəblərində digər fənlərin tədrisində olduğu kimi, informatikanın tədrisi zamanı da fəal təlim metodlarından istifadə edilir ki, bu da təlim prosesini demokratik, humanistik və şəxsiyyətyönlülyə istiqamətləndirir. İnformatika təlimi bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə psixoloqların, pedaqoqların, informatika və riyaziyyat fənlərini tədris edən metodistlərin tədqiqat obyektı olmaqla, İKT vasitəsilə təlim prosesini sürətləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Beşinci sinifdə natural ədədlər üzərində əməllər mövzusunun alqoritmləşdirmə üsulu ilə tədrisi // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, 2009, № 2, s. 259-265
2. Altıncı sinifdə ədədlərin ən böyük ortaq bölən və ən kiçik ortaq bölünən mövzusunun kompüter təlimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2009, №3-4, s. 138-142
3. Altıncı sinifdə tənliklərin həlli mövzusunun alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma vasitəsilə tədrisi // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, Bakı, 2009, № 3, s. 138-141
4. VI sinifdə “Silindrin səthinin sahəsi” mövzusunun kompüterlə öyrədilməsi təcrübəsi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s. 307-309
5. Altıncı sinifdə həndəsə materiallarının öyrədilməsində kompüterin tətbiqi // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, 2010, № 4, s. 316-322
6. PASCAL dilində tam tipli verilənlər və onlar üzərində əməllərin öyrədilməsi təcrübəsindən / ADPU-nun Riyaziyyat fakültəsinin əməkdaşlarının universitetin 90-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi praktik konfransının materialları. Bakı, aprel 2012-ci il, s. 57-63
7. Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təcrübəsi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s.167-169

Orta əsrlərdə Avropada elm və təhsilə sxolastik baxış və məktəblər
**Scholastic Perspectives on Science and Education in Medieval Europe and the Development
of Schools**

Mürvət Cavid oğlu Əliyev

ADPU-nun Quba filialının

Təbiət və humanitar elmlər fakültəsinin dekan müavini

Xülasə

Bu məqalədə orta əsrlər dövrünə, bu dövrdəki elm və təhsilə müxtəlif baxışlar öz əksini tapmışdı. Sxolastik məktəbin nümayəndələri, onların orta əsrlər dövrü elmi yanaşmaları əsas araşdırma mövzusu olmuş, dinin elmi düşüncələrin fəvqündə olduğu xüsusi vurğulanmışdır. Orta əsrlərdə təhsilin inkişaf dövrləri və məktəblər ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır. Monastr məktəblərində qaydalar, bu qaydaların elmin inkişafına mənfi və müsbət təsirləri, qız məktəbləri, ibtidai mahnı məktəbləri, dil məktəbləri, burada keçirilən dərslərin xüsusiyyətləri hər biri məqalədə öz əksini tapmışdı. Məktəblərdə xüsusən varlı və imkanlı, xüsusi imtiyazlı uşaqların oxuduğu, burada keçirilən dərslərin xüsusi əhəmiyyətli olduğu qeyd edilmişdi. Orta əsrlər dövründə olan 3 renesans hərəkatı və onlara istiqamət verən tarixi şəxslər məqalənin tədqiqat obyekti olmuşdur. Orta əsrlərdə təkə ibtidai və ilkin məktəb tiplərindən deyil həm də universitetlərin fəaliyyəti və xüsusi diqqətdə saxlanılaraq bu dövrün ümumi baxış olaraq qaranlıq dövr kimi adlandırılmasına qarşı düşüncələr ortalığa atılmışdır.

Açar sözlər: Orta əsrlər, təhsil, elm, monastr, məktəb, universitet

Abstract

This article explores the medieval period, reflecting a range of perspectives on the nature of science and education during that era. The representatives of the Scholastic school and their scientific approaches within the context of the Middle Ages constitute the central focus of the study. Special emphasis is placed on the dominance of religion over scientific reasoning and intellectual inquiry. The stages of educational development and the various types of schools that emerged during the Middle Ages are examined individually. The article discusses the regulations governing monastic schools, their positive and negative influences on the progress of scientific knowledge, as well as the existence of girls' schools, elementary music schools, and language schools. Each of these institutions, along with the distinctive features of the lessons conducted therein, is analyzed in detail. It is noted that educational institutions of the period were primarily attended by children from affluent and privileged backgrounds, and that the instruction provided there held particular intellectual and social significance. Furthermore, the article investigates the three major Renaissance movements that took place during the medieval period, along with the historical figures who played pivotal roles in shaping their direction. Beyond the examination of primary and elementary schools, special attention is devoted to the establishment and functioning of medieval universities. The study also challenges the conventional characterization of the Middle Ages as a "dark age," offering alternative perspectives that highlight the intellectual and cultural dynamism of the period.

Keywords: Middle Ages, education, science, monastery, school, university

Giriş

Bütün elm sahələrinin əsasında insanın bilmə istəyi dayanır. İnsan tarixən dünyanı, maddəni, varlıqları, sözləri və ən əsası özünü tanımaq və reallaşdırmaq yolunda bir qapı açmaq ehtiyacını təhsil vasitəsilə ödəməyə çalışmışdır. Tarixi dövrlər ərzində cəmiyyətlərin təhsil ehtiyacları yaşadıkları dövrün coğrafi, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi və dini quruluşları ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur. “İnsan” dediyimiz varlıq zamanın yalnızca bir anı, dünyanın müvəqqəti qonağı, öz növünün zərrəsi, irqinin yazıçısı, bədən, ağıl və şəxsiyyətin vəhdəti, ailə və cəmiyyətin üzvü, inanc yolunun yolçusu və sorğuçusu, iqtisadiyyatın işçisi, dövlətin vətəndaşı, ordunun döyüşçüsüdür. Buna görə də astronomiya, geologiya, coğrafiya, biologiya, etnologiya, psixologiya, etika, din, iqtisadiyyat və siyasi strategiya kimi tarixi hadisələri araşdıran elm və incəsənət sahələrinə insanın yolunu, taleyini və təbiətini soruşmaq mümkündür. Orta əsrlərdə təhsil çox vaxt tənqid edildiyi qədər dar çərçivəli olmadığı kimi, ideyaların inkişafı və yayılması üçün də kifayət qədər geniş yayılmamışdı. Bəzi insanlar tərəfindən göylərə qaldırılan, bəziləri tərəfindən isə yerin dibinə batırılan Orta əsrlərin müsbət, inkişaf etdirici cəhətləri də mövcuddur. Səhv isə Orta əsrlərin düşüncə tərzindən çox, artıq öz ömrünü başa vurmuş bu sivilizasiya mərhələsini bu gün üçün keçərli etməyə çalışan cəhdlərdən qaynaqlanır. Uzun müddət həm akademiklər, həm də həvəskar tarixçilər tərəfindən “qaranlıq dövr” adlandırılan orta əsrlərdə, təhsil sahəsində də bir çox başqa sahələrdə olduğu kimi, qaranlıq bir mərhələnin yaşandığı, təhsil müəssisələrinin və bu müəssisələrə çıxış imkanlarının son dərəcə məhdud olduğu, onlara çata bilənlərin isə böyük ölçüdə sxolastik düşüncə çərçivəsində dini təhsil aldığı fikri ön planda idi.

Zamanın yayılmış inanc və düşüncələrinin təhsilə təsirlərini görmək mümkündür. Bu tədqiqatlarda orta əsr təhsilinə istiqamət verən bəzi əsas ideyalar təhlil olunur. Orta əsr Avropasındakı məktəblər adətən kilsə işçilərinin hüquqi səlahiyyəti və nəzarəti altında idi. Ruhanilər və keşişlər Orta əsr Avropasının ilk dövrlərində savadlı və oxuyub-yaza bilən təbəqənin əksəriyyətini təşkil etdiklərinə görə, tədris vəzifəsi təbii olaraq onlara həvalə olunmuşdu. Orta əsrlərdə hər bir inkişafın və ya quruluşun bütün bölgələrdə eyni xüsusiyyətlərə malik olduğunu söyləmək çətindir; yaxın coğrafi ərazilərdə belə müxtəlif təhsil strukturlarına rast gəlinə bilərdi. Bir sıra tədqiqatlarda ilkin universitetlərin yaranması, monastır sistemi, orta əsr fəlsəfəsi, elm və texnika anlayışı, Avropa şəhərlərinin formalaşması və İslam alimlərinin Qərbə təsiri kimi mövzular araşdırılmışdır. Bu tədqiqatda isə fərqli olaraq, bütün bu sistemlər daxilində təhsilin ümumi təkamülü araşdırılacaqdır. Tədqiqatda xüsusilə təhsilə istiqamət verən ideyalar və məktəb quruluşları üzərində dayanılacaqdır. İslam dünyasının Avropa ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhsil üzərindəki təsiri isə ayrıca araşdırılmalı geniş bir mövzu olduğundan, bu işin əhatə dairəsinə daxil edilməmişdir.

1. Orta əsrlərdə təhsilin istiqamətləri və düşüncələr

Orta əsr Avropasının əsas düşüncə mərkəzi xristianlıq idi. Fəlsəfə dini xarakter almışdı. Orta əsr düşüncəsinə istiqamət verənlər və təhsildə aparıcı rol oynayanlar əsasən din xadimləri idi. Onların əsas məqsədi xristian doqmalarına ağıla əsaslanan möhkəm bir zəmin qazandırmaq idi. Dini inancları ağıl ilə uyğunlaşdırmaq, antik dövr filosoflarının düşüncə sistemlərini kilsə ideologiyası ilə bağlamaq üçün fəlsəfədən bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Alimlərin əsas götürdükləri ideyalar, onların təhsil anlayışlarını formalaşdırmaqla yanaşı, həmin anlayışları yaradan cəmiyyətlərin təhsilə baxış bucağını

da əks etdirirdi. Kilsə doqmaları əsaslandırmaq zərurəti hiss edir və antik dövr ilə ya Platon, ya da Aristotel vasitəsilə-əlaqə qurmağa çalışılırdı. Avqustin (ö. 430), Abelard (ö. 1142), Akvitaniyalı Tomas (ö. 1274) kimi kilsə atalarına görə həqiqət dinin özündə və müqəddəs kitablarda axtarılmalıdır. Həqiqət artıq mövcuddur və o, ilahi mətnə yer alır.

Orta əsr fəlsəfəsi deyildikdə ağla ilk gələn sxolastik düşüncə sistemidir. “Skolastik” sözü Latın dilindəki schola (məktəb) sözündən yaranmış *scholasticus* terminindən götürülüb və sözün əsl mənasında “məktəb fəlsəfəsi” deməkdir. Bu ifadə təsadüfi deyil; çünki skolastik fəlsəfə Antik dövr filosofları kimi həqiqəti axtarmağı hədəfləmir, artıq mövcud olan həqiqətin məktəblərdə tədris və təbliğ edilməsinə əsaslanırdı. Bu fəlsəfənin mərkəzində teologiya dayanır, ona əsaslanır və onu müdafiə etməyə çalışırdı.

Sxolastika dövrü ümumilikdə kilsənin həm siyasət, həm də cəmiyyət üzərindəki hökmranlığını təmsil edən, ağılın və elmin ikinci plana atıldığı bir dövr idi. Təhsil və fəlsəfə tarixi qədim dövrlərdən bu günə qədər fasiləsiz bir prosesdir. Necə ki, hər bir düşüncə axımında əvvəlkilərin izlərini görmək mümkündürsə, sonrakılara təsirini izləmək də təbiidir (Küken, 2001: Səh.3).

Sxolastik fəlsəfə xristian inancının əsaslandırılması və sistemləşdirilməsi cəhdindən doğmuş, Patristik fəlsəfənin davamı olmuşdur. Orta əsrlər boyunca sxolastik düşüncə tərzində fərqliliklər müşahidə edilmiş və buna görə də ümumilikdə üç mərhələdə öyrənilir:

Erkən sxolastika dövrü (800–1200)

Yüksək sxolastika dövrü (1200–1300)

Gec sxolastika dövrü (1300–1500)

Patristik fəlsəfədə üstünlük təşkil edən dini yönümlü platonizmdən fərqli olaraq, sxolastik fəlsəfədə əsas diqqət Aristotela yönəlmişdi. Platon “ideyalar aləmi” konsepsiyasını irəli sürərək, həqiqətin bu ideyalar aləmində mövcud olduğunu söyləmişdi. Aristotel isə həqiqətin maddənin özündə olduğunu, fərqli aləmlərə yönəlmədən birbaşa təbiətə müraciət etməyi təklif etmişdi (Gündüz, Yılmaz, Nurdoğan, Ergün, Öztürk, 2011:26). Bu fəlsəfə təbii olaraq savad və tədrisin mərkəzi olan, əsasən din xadimlərinin yetişdirildiyi monastır və kilsə məktəblərində yaranmış və inkişaf etmişdi. Məqsəd rəşadət inanca tətbiq etmək, dini mətnləri ağıl vasitəsilə anlamaq və inancı sorgulayan ağıl yenə ağıl vasitəsilə cilovlamaq idi. Məktəb fəlsəfəsi kimi sxolastika, din adamları tərəfindən həm sistemləşdirilmiş teologianın, həm də Antik dövr məktəblərində tədris edilən “Yeddi azad sənət”in (Septem artes liberales: trivium-ritorika, qrammatika və dialektika; quadrivium — arifmetika, həndəsə, astronomiya və musiqi) öyrədilməsini əhatə edirdi.

Əsas sxolastik düşüncə alimləri

1. Anselmi
2. Petr Abelardi
3. Albert Magnus
4. Akvitaniyalı Tomas
5. Don Scot

6. Okkhamlı Uilyam
7. Roger Bacon

Sxolastik fəlsəfə başlanğıcdan etibarən inanc ilə biliyi uzlaşdırmağa çalışmış, dini doqmalara ağla əsaslanan bir təməl tapmağa və onları sistemləşdirməyə yönəlmişdi. Lakin son mərhələlərdə ağıl və inancı birləşdirməyin çətinliyi anlaşılmış və biliklə iman arasında ayrılıq üstünlük qazanmışdır XII əsrdən etibarən tərcümə fəaliyyəti genişlənmiş, xüsusilə İslam mütəfəkkirlərinin mühüm əsərləri Qərbdə oxunmağa başlanmışdı. Aristotel fəlsəfəsinə bu mənbələr vasitəsilə çatmaq, əsərlərin ərəb filosofları tərəfindən necə şərh olunduğunu anlamaq düşüncə sistemində dəyişikliklərə zəmin yaratdı. Lakin bu dəyişikliyi yalnız tərcümə işləri ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı; İslam filosoflarının təsirini danmaq da yanlış olardı. İbn Sina və İbn Rüşd kimi İslam alimləri Aristotel əsərlərini şərh etmiş və izahlar vermiş, inanc ilə ağıl arasında əlaqə qurmağa çalışmışdılar. Eyni zamanda yəhudi filosoflarının tərcümə və şərhləri də sxolastik fəlsəfənin yüksəlişinə mühüm təsir göstərmişdir. Musa ibn Meymun (Moses Maimonides) Aristotel mətnlərini şərh etmiş və inanca ağıl birləşdirməyə yönələn ideyalar irəli sürmüşdür.

Orta əsrin və sxolastikanın ən mühüm filosofu Albert Magnus hesab olunur. O, ərəb və yəhudi mütəfəkkirlərinin şərhlərini təhlil etmiş, Aristotel fəlsəfəsinin anlaşılmasında mühüm rol oynamışdır. Təbiət elmlərinə də maraq göstərən Magnus Aristotel fəlsəfəsinə sistemli şəkildə təqdim etmişdir. Onun tələbəsi olan Akvitaniyalı Tomas bu dövrə damğasını vurmuş, katolik kilsəsinin rəsmi fəlsəfəsi onun təlimlərinə əsaslanmışdır. Tomasa görə, inanc və ağıl iki ayrı bilik sahəsinin həqiqətlərini ifadə edir və doğruya çatmaq bilik vasitəsilə mümkündür.

Sxolastik düşüncənin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

1. Fəlsəfə ilə teologiyanın birləşdirilməsi: Teoloq olan filosoflar fəlsəfəni dinin əsaslandırılması üçün vasitə kimi istifadə etmişlər
2. Aristotela bağlılıq: Əvvəlcə Aristotel yalnız məntiq sahəsində tədris olunsada, XII əsrdən etibarən onun bütün fəlsəfi sistemi öyrənilməyə başlanmışdır.
3. Xas metodologiya: Məqsəd yeni bilik yaratmaq və ya həqiqəti axtarmaq deyil, artıq “həqiqət” kimi qəbul edilən bilikləri tələbələrə mənimsətmək idi.

Aristotelin sillogistik məntiqi fəlsəfi və teoloji sistemlərin qurulmasında əsas alətə çevrilmişdi.

Sxolastikanın son dövrlərində ağıl ilə inancı birləşdirmə cəhdlərindən imtina edildi. Okkhamlı Uilyam gec sxolastikanın əsas simalarından biri idi. O, biliyin əsasına təcrübəni qoyurdu. Tanrını empirik olaraq dərk etmək mümkün olmadığından, bu sahələrə aid bilik yalnız inanc biliyi sayılırdı. Beləliklə inanc və bilik bir-birindən ayrıldı və bu istiqamətdəki inkişaflar Renessans üçün zəmin yaratdı.

Roger Bacon da gec sxolastikanın mühüm nümayəndələrindən biridir. O, təcrübə və müşahidə anlayışlarını önə çəkmiş, təbiət elmlərindəki müşahidələri və riyazi araşdırmaları ilə tanınmışdır.

Xristian inancının müxtəlif qollarında təhsil yanaşmalarının da fərqli olduğu müşahidə olunur. Məsələn, Dominikan və Fransiskan təriqətləri arasındakı fikir ayrılıqları dövrün təhsil sisteminə də əks olunmuşdu. Fransiskanlar teologiya ilə təbiət elmlərinin ayrı şəkildə öyrənilməsinə zəruri hesab

edirdilər. Bu mübahisələr sonradan Reformasiyaya zəmin yaratdı. Hər iki təriqət yoxsulluğu və dünyadan üz çevirməyi, əmlak sahibi olmamağı və səyahət etdikləri yerlərdə sədəqə ilə dolanmağı həyat prinsipi kimi qəbul edirdilər. Katolik kilsəsi özünə qarşı yönələn “zənginləşmə” tənqidlərinə cavab olaraq bu iki təriqəti ön plana çıxarmış, həm də onları missionerlik fəaliyyətlərində istifadə etmişdi. Məqsəd xalqı həm xristianlıq daxilindəki, həm də xristianlıq xaricindəki bədətçi cərəyanlardan qorumaq və düzgün istiqamətə yönəltmək idi.

Dominikanlar məntiq və ilahiyyat tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər, Fransiskanlar isə kitab təhsilinə daha az önəm vermişdilər. Nəticədə, Dominikanlar sırasından daha çox filosof və yazıçı, Fransiskanlar sırasından isə daha çox fəaliyyət adamı yetişmişdir. Dominikanların fikir dünyasında nümunə götürdükləri şəxsiyyətlər Albertus Magnus və Akvinalı Tommaso, Fransiskanların isə Duns Scotus və Müqəddəs Bonaventura idi. Dominikanlar elm və təhsilə fokuslanmış, Fransiskanlar isə missionerlik fəaliyyətlərinə üstünlük vermişlər.

2. Orta əsrlərdə təhsilin inkişaf dövrləri

Orta əsrlərdə Avropada üç rənesans dövrünün yaşandığı qəbul edilir: Karolinq rənesansı, Otto rənesansı və XII əsr Rənesansı. VIII əsrdə Karolinq hakimiyyəti ilə birlikdə Franklar böyük bir toparlanma dövrünə girdilər. Xüsusilə də Karolinq sülaləsindən olan I Karl (Charlemagne) dövründəki bu dirçəliş prosesinə bir çox tarixçilər “Karolinq rənesansı” adını vermişlər. I Karl dövründə tikilmiş və bərpa edilmiş monastirlərdə ilk növbədə kitabların yazılmasına və çoxaldılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Kitablار yalnız maddi baxımdan dəyərli bir əşya kimi deyil, həm də tədris məqsədilə surət edilirdi. Bu dövrdə yalnız latın dili ilə kifayətlənilməmiş, Frank (qədim fransız) sözlərindən də istifadə olunmağa başlanmışdı. I Karl himayəsi sayəsində Avropanın bir çox bölgəsindən rahiblər və müəllimlər gətirildi və Frank imperiyası elmi və bədii inkişafı yaxından izləməyə başladı. Bu dövrün ən önəmli simalarından biri olan Northumbrialı rahib Alkuin (Alcuin) rəhbərliyində, ortaq bir dil kimi latın dili standartlaşdırılmağa çalışıldı və “Karolinq minüskülü” adlanan, oxunması asan olan bir yazı üslubu inkişaf etdirildi. Bu vahid əlifba sistemi, Avropa təhsil tarixinin mühüm mərhələlərindən biri oldu.

Bununla yanaşı, İngiltərədə də I Karl islahatlarından az sonra Böyük Alfred (Alfred the Great) rəhbərliyində bənzər bir təhsil islahatı həyata keçirildi. Lakin hər iki islahatın təsiri tarixçilərə görə bəzən olduğundan artıq qiymətləndirilmişdir (Gümüş, 2010: 28). 901-ci ildə vəfat edən Sakson kralı Alfred, bir çox ədəbiyyat tarixçisi tərəfindən nəsrin atası hesab olunur. Urqanın sözlərinə görə, Alfred ölkəsinin mədəni səviyyəsini yüksəltmək üçün müəllimlər gətirir, məktəblər açdırır və tərcümə işləri aparırdı. O, xalqı maarifləndirməyin ən düzgün yolunun klassik əsərləri xalq dilinə çevirmək olduğunu başa düşdüyü üçün 40 yaşından sonra latın dili öyrənərək vacib hesab etdiyi kitabları şəxsi olaraq ingilis dilinə tərcümə etmişdi (Urgan, 1986: 42).

Alfredin ən mühüm işlərindən biri də, İngiltərənin bir növ tarixi salnaməsi sayılan “Anglo-Saxon Chronicle” əsərinin yazılmasını təşkil etməsi və onun yazılmasına şəxsi töhfə verməsi idi. Xüsusilə əlifba islahatları sayəsində latın dilinin ədəbiyyat dili olaraq yüksəlişi bu dövrdə danılmaz bir faktdır. Yeni yazı üslubu ilə monastır və saray scriptoriumlarında (yazı emalatxanalarında) çox qiymətli İncil nüsxələri və dini miniatürlü əlyazmalar hazırlanırdı.

I Karl həmçinin bəzi dövlət məmurlarını imperiyanın ərazilərindəki kilsələrə göndərərək oradakı rahiblərin bilik və bacarıq səviyyələrini yoxlamaq üçün imtahanlar təşkil etdirmişdi (Gümüş, 2010: 28). Onun hakimiyyəti dövründə təhsilin yenidən əhəmiyyət qazandığı aydın görünür. Bununla belə, bəzi tarixçilər bu dövrdəki dəyişiklik və yeniliklərin coğrafi baxımdan məhdud olduğunu vurğulayaraq, bu hadisələri tam mənada bir “rönesans” adlandıрмаğın düzgün olmadığını düşünürlər.

Le Goffa görə, Karolinq rönesansı zadəganların saray məktəblərində təhsil alan oğullarının və böyük monastır və piskoposluq mərkəzlərində yetişdirilən gələcəyin savadlı rahiblərinin mədəni səviyyəsini yüksəltməyə, Meroving monastırlarının kənd uşaqları üçün təşkil etdiyi ilkin təhsilin son izlərini demək olar ki, tamamilə silmişdi (Goff, 2006: 25).

Otto rönesansı dövründə, Böyük Otto da I Karl kimi kilsə hakimiyyəti ilə dünyəvi hakimiyyətin bir-birinə bağlı olması zərurətini vurğulamış, idarəçi kadrların və ruhanilərin təhsilində mədəniyyətin əhəmiyyətini önə çəkmişdi. O, həmçinin universal və “Roma” yönümlü arzulara sahib idi (Ülgen, Ünal, 2019: 238).

X əsrdə Saksonya hersoqu Böyük Otto kilsə qurumlarına etdiyi ianələr və verdiyi imtiyazlarla kilsə ilə dövlət arasında birliyi gücləndirməyə çalışmış, yaxşı təhsilli ruhanilərin yetişdirilməsi “Otto Rönesansı” adlanan sənət və ədəbiyyat sahəsində canlanmaya səbəb olmuşdu.

Məsələn, klassik əsər kolleksiyaçısı olan və yunan rahiblərdən yunanca öyrənən Bruno adlı ruhani həm manastır islahatları ilə maraqlanırdı, həm də “Krallıq rahibi”, Köln baş yepiskopu, Lotharingiya qrafı, kralın baş katibi və eyni zamanda alim idi (Davis, 2020: 234). O, enerjisinin çox hissəsini gələcəyin yepiskoplarını yetişdirmək üçün qurulan məktəblərə həsr edirdi. Burada şagirdlərə yalnız qrammatika, ritorika, dialektika, arifmetika, həndəsə, musiqi və astronomiya deyil, həm də şəhərlərin idarə edilməsi və ticarət haqqında biliklər də öyrədilirdi (Davis, 2020: 234).

XII əsr həm dünyəvi, həm də dini hüquq sistemlərinin formalaşdığı bir dövrdür. Bu dəyişikliklərin mərkəzində universitetlər dururdu. XII əsrdə aparılan latın tərcümələri Aristotelin fəlsəfəsinə marağı artırmış, müxtəlif şərhələrin araşdırılması isə fikir dünyasında yeni ideyaların yaranmasına səbəb olmuşdu. Ərəb və yunan dillərində olan tibb, elm və fəlsəfə əsərləri tərcümə edilmiş və bu dövr elmi inkişaf üçün zəmin yaratmışdı. Təhsil aristokratiyadan orta təbəqəyə doğru yayılır, sənət, musiqi və dini əsərlərdə nəzərəçarpan inkişafı müşahidə olunurdu. Katedral məktəbləri və monastırlar təhsilin əsas mərkəzləri idi. Lakin universitetlərin yaranması ilə təhsildə modernləşmə və dünyəviləşmə prosesinin əsası qoyuldu.

XII əsrin tələbələri öyrənməyə çox həvəsli idilər; onlar latın klassiklərini oxuyur, Roma hüququ mətnlərini təhlil edir və kilsə atalarının əsərləri üzərində şərhlər yazırdılar (Ülgen, 2015: 164). Manastır və katedral məktəbləri artıq artan tələbə sayını qarşılaya bilmirdi. Buna görə də tələbələr ustad (master) tapa biləcəkləri yerlərdə toplaşmağa başladılar. Nəticədə, XII əsrin sonlarında Oxford, Paris və Bolonya kimi şəhərlərdə böyük universitetlər quruldu (Ülgen, 2015: 164).

3. Orta əsrlər dövründə məktəblər

İbtidai Mahnı Məktəbləri

İbtidai mahnı məktəbi, adından da göründüyü kimi, əsas səviyyədə ilkin təhsil verilən və kilsə xorunda ilahi oxuya bilən uşaqlar yetişdirmə missiyasına sahib bir məktəb növü idi. Əslində, əksər

hallarda bu məktəblərdə tədris əsasən latın dilində ilahilərin oxunması və duaların əzbərlənməsi ilə məhdudlaşır. İlahi oxuma dini ədəbiyyatla məhdud olsa da, bu proses uşaqların latın dilinin əsaslarını anlamalarına və latın mətnlərini oxuya bilmələrinə şərait yaradır, bu da sonrakı təhsilləri üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynayır. İbtidai məktəblər adətən bir kilsəyə bağlı olurdu və kilsə rəhbərliyi tərəfindən nəzarət edilirdi. Bəzi hallarda, əgər məktəbin bağlı olduğu kilsədə yaxşı təhsil görmüş bir rahib varsa, uşaqlara yazmağı da öyrədirdi.

Qrammatika Məktəbləri

Qrammatika məktəblərində əsas dərslər latın dili idi. İbtidai mahnı məktəblərindən fərqli olaraq, qrammatika məktəbləri daha böyük idi, daha inkişaf etmiş bir təhsil sistemi təqdim edirdi və adətən daha iri kilsə və ya kafedraya bağlı olurdu.

Adından da göründüyü kimi, bu məktəblərin əsas məqsədi oğlan uşaqlarını latın dilinin qrammatikası üzrə öyrətmək idi. Latın dili orta əsrlərdə ədəbiyyatın, incəsənətin və teologiyanın əsas dili olduğundan, təhsil alan hər kəsin bu dili mükəmməl bilməsi vacib sayılırdı. Bu şərt qrammatika məktəblərində yerinə yetirilirdi.

Bununla yanaşı, burada məntiq və ritorika kimi digər sahələr üzrə də dərslər keçirilirdi. Lakin standart bir proqram yox idi, çünki tədris, məktəbin bağlı olduğu kilsədəki ruhani şəxslərin biliyi və bacarığı ilə məhdudlaşır.

Bəzi məktəblərdə müəllimlər arifmetika kimi digər fənləri də öyrətməyə qərar verə bilərdilər, amma bu hal orta əsrlərdə elmlərə az əhəmiyyət verildiyi üçün nadir idi.

Gec Orta əsrlərdə bu vəziyyət dəyişdi — qrammatika məktəblərinin proqramlarına yunanca, coğrafiya və təbiət elmləri kimi fənlər də əlavə edilməyə başlandı.

Monastır Məktəbləri

Monastır təhsili və sistemi həm mədəni, həm də peşəkar təhsilin formalaşmasında mərkəzi rol oynayan bir qurum idi. Xristianlığın yayılması dövründə, III əsrin sonunda ilk keşişlər ortaya çıxmış, IV əsrdə divarlarla əhatələnmiş birgə yaşayış forması ilə monastır institutunun əsası qoyulmuşdur (Doğan, 2003: 73).

Şərq və Qərb mədəniyyətlərindəki fəlsəfi və dini düşüncələr, ibadət formaları və yaşayış tərzləri monastır sisteminin formalaşmasına təsir göstərmiş və bu sistem XV əsrin sonuna qədər inkişaf etmişdir.

Orta əsr Avropasında monastır sistemi həm kişi, həm də qadın monastırları ilə əhəmiyyətli bir qurum idi. Monastırlar vasitəsilə yoxsullara yardım göstərilir, xəstələr pulsuz müalicə olunurdu. Eyni zamanda dini biliklərin yayılması və təhsilə verilən əhəmiyyət nəticəsində bu qurumlar nəsillər boyu mədəni və sosial həyatın formalaşmasında mühüm rol oynayırdı.

Əksər hallarda təhsil imkanlarından zadəganlar faydalansa da, monastır məktəblərində az gəlirli ailələrin uşaqları da təhsil ala bilirdi. Orta əsr məktəbləri arasında ən təsirli olanlar məhz monastır daxilindəki məktəblər idi. Burada təkcə monastır üzvlərinə deyil, həm varlı, həm də kasıb ailələrin uşaqlarına da dərslər verilmirdi (Orme, 2006: 257; Ülgen, 2011: 335).

Monastır məktəblərinin əsas məqsədi gələcək rahib və ya keşişləri yetişdirmək idi. Lakin Basilin qaydalarına əsasən, dünyəvi ailələrin uşaqlarına da valideyn icazəsi ilə bu məktəblərdə təhsil almaq mümkün idi (Tural, 2017: 264).

Ailələr uşaqlarını yaxşı təhsil almaları, ruhani olmaları və ya monastıra xidmət etmələri üçün 7 yaşından etibarən başqa evlərə və ya monastırlara göndərirdilər (Genç, 2016: 245). Amma bu uşaqların hamısı dini həyata tam bağlanmırdı — bir çoxu müəyyən yaşdan sonra ayrılırdı.

Monastırların fəaliyyət sahələri

1. Monastırlarda:
2. Əlyazmalarının çoxaldılması
3. Yeni kitabların yazılması
4. Sənətkarlıq (bəzək, rəsmlər, heykəltəraşlıq)
5. Kənd təsərrüfatı və peşə təlimi
6. Ruhani təhsil və missionerlik fəaliyyəti aparılırdı.

Ən mühüm fəaliyyətlərdən biri nadir və çətin əldə olunan əlyazmalarının çoxaldılması idi. Təkcə dini mətnlər deyil, həm də latın klassikləri, elmi əsərlər və dəyərli yazılar kopyalanırdı. Bəzən bu əlyazmalar digər monastırlardan, zadəgan evlərindən və saraylardan ödünc götürülərək çoxaldılırdı. Bu, bilik dövriyyəsinə böyük təsir göstərmişdi. Keşişlər scriptorialarda (yazı emalatxanalarında) daim çalışaraq kitab nüsxələri çıxarırdılar. Onlar üçün əsas olan məzmunu anlamaqdan çox, əllə yazma prosesinin özünə dini bir təmizlik və sədaqət mənası vermək idi (Goff, 2006: 27). Bununla yanaşı, monastırlarda təkcə köçürmə deyil, yeni ədəbi əsərlər yazılır, tarix və salnaməçilik inkişaf edirdi. Bu da keşişlərin yüksək təhsil səviyyəsindən xəbər verir (Ülgen, 2011: 343).

Monastır qaydaları və metodları

Monastır məktəbləri adətən Benediktin tarikatı kimi dini ordenlərə bağlı olurdu və bu məktəblər həmin ordenin rahibləri tərəfindən idarə edilirdi. Müxtəlif tarikatların təlimə yanaşması fərqli idi. Müqəddəs Benedikt (480–543) Qərb monastır həyatı üçün xüsusi “Qaydalar” müəyyən etmiş və bu sənəd əsrlər boyu standart olaraq qalırdı. Monastır həyatına daxil olan hər kəs bu qaydaları qəbul etməli idi. Benedikt dua ilə yanaşı əməyin də ibadət sayıldığını vurğulamışdı — “ora et labora” (“dua et və çalış”) fəlsəfəsi əsasında monastırlar müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmağa başladı (Taşpınar, 2020: 39).

X əsrdə Fransada yaranan Kluni (Cluny) tarikatı qısa müddətdə yüzlərlə monastırda yayıldı, zəvvarlıq fəaliyyətini təşviq etdi və bilik mübadiləsinə şərait yaratdı. Kluni rahibləri müsəlmanları hərbi deyil, elmi-intellektual sahədə “məğlub etmək” üçün tərcümə fəaliyyətlərini dəstəklədi və Qurani-Kərimin tərcüməsi üçün xüsusi qrup yaratdı.

XII əsrdə Sistersiyen tarikatı kənd təsərrüfatında yeni texnikalar inkişaf etdirərək Avropada iqtisadi və texnoloji tərəqqiyə böyük töhfə verdi. Onlar Avropada sənaye inqilabının ilkin memarları hesab olunur.

Universitetlər

Son Orta əsrlər Avropada şəhərləşmə, ticarət və təhsil sahəsində inkişafın sürətləndiyi bir dövr kimi qəbul edilə bilər. Yazmaq və ya öyrətmək — yaxud daha dəqiq desək, hər ikisi ilə məşğul olan, müəllimlik və bilik sahəsində peşəkar fəaliyyət göstərən bir şəxs, yəni intellektual təbəqə məhz şəhərlərin inkişafı ilə meydana çıxmışdır (Goff, 2006:24).

Şəhər şuralarına daxil olmaq istəyən aristokrat ailələrinin uşaqları bu məqsədlə xüsusi təhsil almaq məcburiyyətində idilər. Hətta ticarətlə məşğul olan təbəqələr də yazı və hesab üzrə daha möhkəm təhsil almalı olurdular. Nəticədə şəhərlər özləri üçün məktəblər açmağa başladılar (Aytaç, 1972:90). Bu məktəblər şəhər məktəbləri, vəqf məktəbləri və ya yazı məktəbləri adlanırdı. Bu məktəblərdə əvvəlcə ana dili, sonra isə Latın dili tədris edilirdi. Əsas məqsəd oxuma-yazma öyrətmək olduğuna görə bu məktəblər daha çox “yazı məktəbləri” kimi tanınırdı. Dini dərslər verilsə də, kilsə məktəblərindəki qədər əsas yer tutmurdu, lakin intizam qaydaları kilsə məktəblərində olduğu kimi çox sərt idi.

Universitetlərin yaranması da məhz şəhərlərin əhəmiyyət qazanmağa başladığı dövrlə üst-üstə düşür. Orta əsrlər feodal quruluşun hökm sürdüyü, qapalı cəmiyyətlərin üstünlük təşkil etdiyi bir dövr olsa da, şəhər anlayışı tamamilə yox olmamışdı. Qərbdə həmişə şəhərlər mövcud olmuşdu, lakin Gec İmperiya dövrünün Roma şəhərləri sanki “cəsədlərə” çevrilmişdi — qala divarları içində yalnız bir ovuc insan yaşayırdı və bunlar hərbi, inzibati və ya dini bir liderin ətrafında toplanmışdılar (Goff, 2006:24).

Şəhərlər həm malların, həm də ideyaların daşıyıcılarının yollarının kəsişdiyi yerlər, mübadilə məkanları, intellektual mübadilə bazarları və görüş nöqtələri idi (Goff, 2006:34). Ticarətin intensiv olduğu şəhərlərdə müxtəlif dilləri öyrənmək zərurətə çevrilmişdi. Məsələn, əsrlər boyu ticarətin mərkəzi olmuş Venesiyada dil öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verildiyi məlumdur. Soylu ailələrdən gələn şəxslərin Şərqdə danışılan dilləri yaxşı bildikləri, hətta rəsmi müqavilələrdə tərcüməçi kimi çıxış etdikləri Orta əsr sənədlərindən görünür (Pedani, 2015:41).

Venesiyalıların xarici ölkələrin hüquq bilikləri və təcrübələrinə yiyələnmələri digər dövlətlərdən xeyli irəlidə idi. Bu səbəbdən Venesiya şəhəri həm mallarını sataraq, həm də müxtəlif dilləri və mədəniyyətləri yayaraq Avropanın Şərqə açılan qapısına çevrilmişdi (Pedani, 2015:138).

VIII əsrdən etibarən Avropanın İslam dünyası ilə təmasda olması və tərcümələrin artması bilik müxtəlifliyini artırdı; şəhərləşmə prosesi və din xadimlərinin bilik səviyyəsinin yüksəlməsi universitetlərin yaranmasına təsir göstərdi. Şəhərləşmə ilə birlikdə tədris strukturu da dəyişməyə başladı — dərslərdə yalnız dialektika, fizika və əxlaq kimi yeni fənlər deyil, əvvəllər kiçik hesab edilən sənət texnikaları və elmlərə də yer verildi. Dini mövzularla məhdudlaşmayan tədris imkanı yaradan, ətrafında tələbələrin toplaşdığı xüsusi müəllimlərin rəhbərliyi ilə formalaşan və “studium generale” adlandırılan bu ilk universitet formalaşmaları müasir universitetlərin təməlini qoydu. Tələbələr və ya müəllimlər loncalar (gildiyalar) şəklində təşkilatlanaraq bu qurumların əsasını qoydular. Zamanla böyüyən bu birliklər sənətkarların və ticarətin mərkəzinə çevrildi. Bugünkü universitetlərin yerləşdiyi şəhərlərə iqtisadi canlılıq gətirməsi də bu tarixi proseslə bağlıdır. Loncalar zamanla kilsə və siyasi hakimiyyətlərlə danışıqlar aparacaq qədər gücləndilər. Millətlərarası quruluşda olan bu loncalar müxtəlif xalqlardan tələbələri qəbul edir, bəzən isə müəyyən bölgələrdə yaranan mübahisələrə görə ayrılaraq yeni universitetlərin yaranmasına səbəb olurdular.

Universitetlərin başlanğıcı hesab edilən bu birliklər quruluşu müxtəlif idi: Paris nümunəsində olduğu kimi bəzi loncalar müəllimlər tərəfindən, Bologna nümunəsində olduğu kimi bəziləri isə tələbələr tərəfindən yaradılmışdı. “Universitet” anlayışı XI əsrdən etibarən Qərbi Avropa cəmiyyətində geniş yayılmağa başladı. Avropanın ilk universitetinin hansı olduğu dəqiq bilinməsə də, ümumi qənaətə görə, Orta əsrlərdə yaranan ilk universitetlər Bologna, Paris və Oksford universitetləridir. Bologna Universitetinin təxmini yaranma tarixi 1088, Oksfordun 1096, Parisin isə 1208-ci ildir. XIII əsrin sonlarında Paris tam bir təhsil mərkəzinə çevrilmiş və 5000 tələbə qəbul etmişdi (Cıvgın, 2008:236).

Universitetlərdə tədris proqramları arasında böyük bir oxşarlıq vardı ki, bu da tələbə və müəllimlərin asanlıqla bir universitetdən digərinə keçmələrinə şərait yaradırdı (Sebetçi, 2016:99). Dərslər trivium (retorika, qrammatika, dialektika) və quadriviumdan (riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, musiqi) ibarət idi. Daha yüksək səviyyədə isə hüquq, tibb və teologiya ixtisasları tədris edilirdi. Universitetlər ixtisas sahələrinə görə fərqlənirdi: Bologna hüquqda, Salerno tibbdə, Oksford təbiət elmlərində, Paris isə ilahiyyatda önə çıxırdı. İmtahan sistemi də universitetlərə görə dəyişirdi, lakin əsas imtahanlar ictimai şəkildə keçirilir və uğurlu namizədlərə simvolik əlamətlər (kursü, kitab, üzük və s.) təqdim edilirdi.

Tələbələrin qəbul yaşı və təhsil müddəti yer və zamana görə fərqli idi. Orta əsr universitetləri yalnız ali təhsil müəssisələri deyildi; bəzən qrammatika məktəbləri də onların tərkibinə daxil edilirdi. Əksər hallarda 14-20 yaş arası tələbələr universitetlərdə təxminən 6 il təhsil alır, tibb və hüquq üzrə təhsil 20-25 yaşa, teologiya isə 35 yaşa qədər uzanırdı.

Kitabların rolu universitetlərin yaranması ilə daha da artdı. Müəllim mətnləri səslə oxuyar, şərh edər və tələbələrlə müzakirə aparardı. Dərslər əsasən şifahi olsa da, tələbələr müəllimlərin şərhlərini yazaraq sonradan onlara müraciət edə bilirdilər. XII əsrdən etibarən kitablar daha sistemli və formal şəkildə tədrisin mərkəzinə çevrildi (Goff, 2006:120).

Qız uşaqlarının təhsili

Qızların və qadınların təhsilini, məhdud olsa da, xüsusilə Son Orta əsrlər baxımından görməməzlikdən gəlmək ədalətsizlik olardı. Qadın əhalisinin yalnız kiçik bir hissəsi rəsmi təhsil alsa da, onlar müxtəlif formalarda təhsil görürdülər. Bu baxımdan ən əhəmiyyətli təhsil ocaqları manastırlar idi. Əsasən soylu ailələr qız uşaqlarına evdə təhsil verirdilər; az sayda qızlar qala, kilsə və katedral məktəblərində təhsil alırdılar. Altıncı əsrdə Müqəddəs Benediktin bacısı Scholastica Avropada rahibə manastırlarının əsasını qoydu. Bir çox qadınlar burada əsas təhsil aldıqdan sonra rahibə olmağa qərar verirdilər. Digərləri isə evlənmədən əvvəl təhsil almaq üçün təxminən 7 yaşında manastırlara daxil olurdu, evlilik yaşı isə 14 ətrafında idi. Monastır proqramı Latın dili, din, tikmə, toxuculuq, rəsim, əxlaq, ədəb və musiqini əhatə edirdi. Bəzi manastırlarda hüquq və ya klassik yazarlar tədris olunur, bəzilərinə isə yunan dili və yeddi azad incəsənət (qrammatika, dialektika, ritorika, musiqi, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya) öyrədilirdi. İstilalar və müharibələr səbəbilə rahibələr tibb və cərrahiyyə də öyrənməyə başladılar. İtaliyada, xüsusilə ticarətin mərkəzi olan bölgələrdə tacir ailələrin qızları da abak (hesab) məktəblərinə qəbul edilirdi. Florensiyalı bankir Covanni Villani XIII əsrin əvvəlində Florensiyada 8–10 min oğlan və qız uşağının oxumağı öyrəndiyini yazırdı. Boccaccio da Decameron əsərində savadlı qadın obrazlarını təsvir etmişdir.

Qızların təhsilində tədris metodları:

Qız uşaqlarının təhsili çox məhdud idi və əsasən evdə, zadəgan ailələr tərəfindən verilirdi. Lakin qadın monastırlarında qızlar latınca oxuma və yazma, dini mətnləri tərcümə və bəzəmə kimi sahələrdə də təhsil alırdılar (Ülgen, 2011: 345). Tədris metodları arasında mühazirə, sual-cavab və əzbərləmə əsas yer tuturdu. Kitablardan az olduğu üçün müəllimlər mətnləri səslə oxuyar, tələbələr isə tabletlərə qeydlər aparardılar. Tədris proqramı adətən trivium (qrammatika, ritorika, dialektika) və quadrivium (aritmika, həndəsə, astronomiya, musiqi) adlı iki mərhələdən ibarət idi.

Qaydaları pozanlara tənbeh tədbirləri görülürdü, lakin bədən cəzası monastır məktəblərində çox yayılmış deyildi. X–XI əsrlərdə müəllimlər bədən cəzasının çox istifadəsini pedaqoji bacarıqsızlıq əlaməti kimi qiymətləndirirdilər (Swendsen–Ristuccia, 2010: 373). Monastırlar təhsil və ictimai xidmət sahəsində böyük rol oynamış, xəstəxanalar, yardım mərkəzləri və zəngin kitabxanaları ilə Orta əsrlər Avropasının intellektual və mədəni inkişafına ciddi təsir göstərmişdir (Gürkan, 2003: 560)

Nəticə

Təhsilin tarixi ən qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir. Orta əsrlərin xristian təlimlərinə əsaslanan düşüncə tərzini anlamaq üçün dövrün mütəfəkkirlərini və təhsil sistemini araşdırmaq vacibdir.

Orta əsrlərdə kilsə və dini ordenlər həm fəlsəfənin, həm elmin, həm də incəsənətin mərkəzi idi. Şəhərlərin inkişafı ilə birlikdə ticarət və bilik mübadiləsi də genişləndi. İslam dünyasından edilən hüquq, tibb, fəlsəfə və riyaziyyat tərcümələri Qərbin diqqətini cəlb etdi və Avropanın elmi-mədəni inkişafına güclü təsir göstərdi.

Karolinq, Otto və XII əsr rənessansları Avropada təhsilin dirçəlməsində mühüm mərhələlər oldu. Tərcümə hərəkatı, şəhərlərin inkişafı, universitetlərin yaranması və müxtəlif sosial təbəqələrin təhsilə cəlb olunması nəticəsində Avropa maariflənmə dövrünə doğru irəlilədi. Orta əsrlər nə tam qaranlıq, nə də tam aydın bir dövr idi. Təhsil fəaliyyətləri əsasən ruhanilərə və soylulara yönəlmiş olsa da, Son Orta əsrlərdə monastırların, vəqflərin, zəngin ailələrin və dilənçi ordenlərinin dəstəyi ilə təhsil daha geniş təbəqələrə yayılmağa başladı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aytaç, Kemal (1972). *Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları- 225,
2. Eğitim Tarihi Serisi-1 Bertocchi, Graziella and Bozzano, Monica(2015). ‘Women, Medieval Commerce, and the Education Gender Gap’, University of Modena and Reggio Emilia, Department of Economics (DEMB), Erişim Adresi: <https://ideas.repec.org/p/mod/dembwp/0007.html>
3. Cıvgın, İzzet (2008). *Orta Çağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları 1. Baskı, Ankara.
4. Davis, R.C.H. (2020). *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, (Çev. Rumeysa Şişman), Dergah Yayınları, İstanbul.
5. Doğan,Sema (2003). *Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 2003 / Cilt: 20 / Sayı: 2 / ss.73-89.
6. Durant, Will ve Ariel (1992). *Tarihten Dersler*, (Çev. Bozkurt Güvenç), Cem Yayınevi, 1.Basım, İstanbul. Eyüboğlu,
7. İsmet Zeki (2002). *Ortaçağ Felsefesi*, Pencere Yayınları, İstanbul.

8. Genç, Özlem (2016). Çocukların Orta Çağ Avrupa'sındaki Yeri, Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Mart/March 2016, Yıl/Vol. 1, No. 1 ISSN: 2149-9535, DOI: 10.24186/vakanuvis.233672
9. Goff, Jacques Le (2006). Ortaçağda Entelektüeller, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul. Gümüş,
10. T.Tolga (2010). Ortaçağ'dan Erken Modern Döneme Batı Avrupa'da Eğitim Tarihi: Yeni Yaklaşımlar, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Haziran 2010, ss. 25-40.
11. Gündüz, M., Yılmaz, A., Nurdoğan, A.M., Ergün, M. ve Öztürk, C. (2011). Eğitim Tarihi, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, No: 2011.
12. Gürkan, S. Leyla (2003). Manastır, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara basımı, 27. cilt, ss.558-560. Kersey, Shirley (1980).
13. Medieval education of girls and women, Educational Horizons, Vol. 58, No. 4 (Summer 1980), pp. 188-192 (5 pages), Published By: Phi Delta Kappa International, <https://www.jstor.org/stable/42924397>
14. Küken, Gülnihal (2001). Ortaçağda Eğitim Felsefesi, Alfa Yayınları, İstanbul.
15. Martin, Sean (2009). Tüm Gizemleriyle Tapınak Şövalyeleri Tarihi, (Çev. Barış Baysal), Kalkedon Yayıncılık, İstanbul.
16. Pedani, Maria Pia (2015). Doğu'nun Kapısı Venedik, (Çev. Gökçen Karaca Şahin), Küre Yayınları, İstanbul.
17. Philips, Kim. M. (2003). Medieval Maidens: Young Women and Gender in England, 1270-1540, Manchester University Press, UK.
18. Roberts. J. M. (2010). Avrupa Tarihi, (Çev. Fethi Aytuna) İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
19. Runciman, Steven ve Arslantaş, Nuh (2013). "1095 Yılına Kadar [Hristiyan Aleminden] Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları". İSTEM / 21 (Aralık 2013): 39-50 .
20. Rusticcia, Nathan J. (2010) Ideology And Corporal Punishment In Anglo-Saxon Monastic Education, The American Benedictine review ,61:4- December 2010, p.373-386
21. Sebetçi, Havva (2016). Yüzyıllarda Ortaçağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi ,Cilt: II, Sayı: 3, Yıl: 2016, ss. 91-105.
22. Taşpınar, İsmail (2020). Batı Manastır Geleneğinin Babası Aziz Benedikt Ve Asketik Öğretileri, Akademiar Dergisi Ankara, (Haziran 2020) - Sayı: 8 - ss. 11-45
23. Tural, Murat (2017). Geç Antik Çağ'da Hristiyan Eğitiminin Ruhu ve Manastırlarda Eğitim Anlayışı, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi 3 / 2 (Ekim 2017), ss. 253-277
24. Urgan, Mina (1986). İngiliz Edebiyatı Tarihi, Cilt I, Altın Kitaplar yayınları, İstanbul.
25. Ülgen, Pınar (2011). Manastır Kurumlarının Ortaçağ Avrupa Tarihindeki Önemi, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, s.315-350.
26. Ülgen, Pınar (2015). XII. Yüzyılda Avrupa'da Erken Rönesans "Bilimsel Dönüşümün Başlaması", I.Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi (04-05 Mayıs 2015) Saraybosna, ss.159-171.
27. Ülgen, Pınar ve Ç. Ünal, Banu (2019). Orta Çağ Avrupası'nın Bir Bilinmeyen: Otto Rönesansı, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Vol.12-April-2019, ss.231-258.

**Regional Təhlükəsizlik Kontekstində Vətən Müharibəsi: Azərbaycan Respublikasının Qələbəsi
və Ərazi Bütövlüyünün Bərpası**

Mütəllimova Təranə Ağarəhim qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

Sosial və Xüsusi fənlər kafedrasının müəllimi

Xülasə.

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası regionda yeni təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu prosesin inkişafı yalnız Azərbaycanın hərbi və diplomatik səyləri ilə deyil, həmçinin regional və global aktorların mövqeyi və maraqları ilə də sıx bağlıdır. Türkiyə və Pakistanın açıq dəstəyi, İsrailin müasir hərbi texnologiyalarla təchizəti, Rusiya, ABŞ və Fransaın vasitəçilik fəaliyyəti, eləcə də İran və Avropa İttifaqının regional siyasətdəki mövqeləri Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsini yeni reallıqlara uyğun olaraq dəyişmişdir. Bu kontekstdə, hər bir aktorun münəqişə sonrası yaranan təhlükəsizlik mühitinə münasibəti onların strateji maraqları və regional təsir gücü ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, hərbi texnologiya, ATƏT-in Minsk Qrupu, Bayraktar TB2 PUA, Şuşa Bəyannaməsi, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Dağlıq Qarabağ.

Abstract.

As a result of the 44-day Patriotic War, the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan was restored, leading to the formation of a new security environment in the region. The development of this process is closely linked not only to Azerbaijan's military and diplomatic efforts but also to the positions and interests of regional and global actors. The open support of Turkey and Pakistan, Israel's provision of modern military technologies, the mediation efforts of Russia, the USA, and France, as well as the positions of Iran and the European Union in regional politics, have reshaped the geopolitical landscape of the South Caucasus according to new realities. In this context, each actor's attitude toward the post-conflict security environment is directly related to their strategic interests and regional influence.

Keywords: South Caucasus, military technology, OSCE Minsk Group, Bayraktar TB2 UAV, Shusha Declaration, Organization of Turkic States, Nagorno-Karabakh.

GİRİŞ

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası ilə reallaşan təhlükəsizlik mühitinə regional aktorların mövqeyi müxtəlifdir. Türkiyə və Pakistan bu

mübarizədə daim Azərbaycanı fəal şəkildə dəstəkləmiş, ABŞ, Rusiya və Fransa ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrləri olaraq münaqişənin dayandırılması, atəşkəsin imzalanması, danışıqlar prosesində təşəbbüskarlıq missiyalarını həyata keçirmişdirlər. Lakin buna baxmayaraq hər bir regional aktorun Cənubi Qafqazın Vətən müharibəsindən sonra reallaşan yeni təhlükəsizlik mühitinə olan maraqları geosiyasi maraqları ilə üst-üstə düşür.

Türkiyə və İsrailin Dəstəyi və Modern Hərbi Texnologiyaların Azərbaycan Ordusunun Qələbəsində Rolu. Rəsmi Ankara müharibənin ilk günlərində “bir millət-iki dövlət” konsepsiyasından çıxış edərək Azərbaycana açıq diplomatik dəstəyini ifadə etməkdən çəkinməmişdir. Belə ki, Azərbaycanın hərbi sənayesinin inkişafı və müasir standartlara cavab verən ordunun hazırlanmasında birgə təlimlərin keçirilməsi Azərbaycanın öz gücünə inamı daha çox artırdı. Türkiyədən alınan dronlar və digər müasir hərbi avadanlıqlardan müharibə zamanı Ermənistanın müdafiə mövqelərini və zirehli qüvvələrini tapmaq, hədəf almaq və hücum etmək üçün geniş şəkildə istifadəsi, Azərbaycan ordusunun Ermənistan Silahlı Qüvvələri üzərində sürətlə qalib gəlməsinə şərait yaratdı. Türkiyə həmçinin Azərbaycan Silahlı qüvvələrini Bayraktar TB2 PUA-larla təminindən savayı, Azərbaycanın robot döyüş doktrinasının hazırlanması və əməliyyat konsepsiyasının (CONOPS) hazırlanmasında birbaşa iştirak etmişdir. İsrail “intihar” dronlarından fərqli olaraq TB2 PUA-ları bir neçə dəfə istifadə olunmaq, **hədəf müəyyənləşdirmə və məlumat əldə etmə funksiyalarını yerinə yetirir, özləri hədəfləri vurmaq üçün ağıllı, mikro-idarə olunan sursatlar daşıyırlar. Eyni zamanda çoxfunksiyalı TB2-lərdən istifadə zamanı Bakı Ermənistan qüvvələrini və texnikalarını hədəf olaraq yüksək keyfiyyətli kameralarla çoxsaylı təbliğat videoları hazırlamışdır. Məhz rəqəmsal panellərdə və sosial şəbəkələrdə yayımlanan bu videolar Silahlı Qüvvələrin müdafiə əzminin dahada qüvvətlənməsində stimül yaratmışdır [5].**

Bundan başqa, 10 noyabr bəyanatı ilə 30 yanvar 2021-ci ildən fəaliyyətə başlayan Ağdam şəhərində yerləşən Rusiya-Türkiyə birgə atəşkəs monitoring mərkəzi Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsindən savayı Cənubi Qafqazda yeni aktorun-Türkiyənin nüfuzunu artırmış oldu. Həmçinin hər iki ölkə arasında Cənubi Qafqazda sabitlik və təhlükəsizliyin təmini və möhkəmləndirilməsi üçün xarici siyasət fəaliyyətlərinin koordinasiyası məqsədilə 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanan Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə arasında əlaqələrin siyasi və iqtisadi integrasiyaya əsaslanan institutlaşdırılmış model olaraq qurulmasında böyük rol oynayır [7].

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün müdafiəsinə Türk Dövlətləri Təşkilatı daim dəstəyini ifadə edərək, 44 günlük müharibəni “Azərbaycanın ədalətli işi” adlandırmışdır. 12 noyabr 2021-ci il İstanbulda keçirilən səkkizinci Türk Şurası Sammitində qəbul edilən yekun Bəyanatda Azərbaycanın ədalətli mövqeyinə dəstək geniş yer almışdır: Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qələbəsi təbrik edilmiş, işğaldan azad edilən Şuşa şəhərinin bütün türk dünyasının mədəni paytaxt elan edilməsində həmrəylik göstərilmiş və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinə dəstəyə hazır olduqları bəyan edilmişdir.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olan Azərbaycan Respublikası ilə İsrail arasındakı münasibətlər Türkiyə ilə qardaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərindən çoxda fərqlənmir. Xüsusilə enerji və hərbi sahələrdə əməkdaşlığa üstünlük verən İsrail dövlətindən İkinci Qarabağ savaşı zamanı alınan

müasir silahlarındöyüş meydanında böyük rolu oldu. Həmçinin ABŞ və digər Qərb dövlətlərində yəhudi lobbisinin Azərbaycanın haqlı mövqeyinin müdafiəsi Bakının Yerevan üzərində informasiya müharibəsində qələbə çalmasına yardımçı olmuşdur.

İsrailin silah və texnologiyasının Azərbaycanın hərbi qüdrətinə verdiyi tövhələrdən biri olan Harop intihar dronları 2016-cı il aprel döyüşlərində artıq özünü göstərmişdir. Bundan sonra İsrail Azərbaycanda yerli müdafiə sənayesinin inkişafı məqsədilə Azərbaycan qüvvələrinin müasir silah sistemlərindən istifadə və müharibə zamanı bəzi avadanlıqların yenilənməsi və idxaldan asılı olmamasının təmini üçün mütəxəssis hazırlamağa kömək etmişdir. İsrailin Aeronautics Şirkətinin texnologiyasına əsaslanaraq Azərbaycanda yaradılan yerli sənaye şirkəti Azad Systems tərəfindən istehsal edilən PUA-ların geniş döyüş planına inteqrasiya edilməsi Ermənistanın Rusiyanın təmin etdiyi S-300 hava müdafiə sistemini zərərsizləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik oldu. İsrail Azərbaycana dəstəyini müharibədən sonrada digər humanitar sahələrdə də davam etdirmişdir. Belə ki, Müharibədən sonra İsrail oftomoloqları Azərbaycana gələrək müharibə zamanı zərər çəkmiş yaralı hərbiçilərimizi müalicə etmiş və bir neçə cərrahiyyə əməliyyatı keçirmişdirlər [9].

Böyük Güclərin Rolu və Regional Diplomatik Maneələr: Rusiya, ABŞ, Fransa və İranın Cənubi Qafqazdakı Mövqeyi . İkinci Qarabağ savaşının başlanması ilə Rusiya Federasiyasının cənub cərhədlərini, Şimali Qafqaz və Volqa bölgələrini əhatə edən anklavın təhlükəsizlik təhdidləri Rusiyanın bu regionda olan maraqları çərçivəsində nüfuzuna birbaşa təsir edəcəkdir. Buna görə regiondakı yeni təhlükəsizlik təhdidi ilə üz-üzə qalan Rusiya birbaşa münəqişəyə müdaxilə etməsədə, onun iştirakı ilə üçtərəfli bəyanatın imzalanması bu münəqişədə əsas söz sahibi olduğunu birdaha subut edir. Baxmayaraq ki, digər həmsədr ölkələr atəşkəsin imzalanmasına bir neçə dəfə cəhd etmişdirlər, lakin bu cəhdlər uğursuzluqla bitmişdir. Həmçinin bəyannaməyə daxil edilən rusiyalı sülhməramlılarının bölgəyə yerləşdirilməsinin əsl məqsədi Rusiyanın regiondakı nəzarətin yenidən öz üzərinə götürməsi və bölgədəki nüfuzunun qorunub saxlanmasından ibarət idi. Beləliklə, Rusiyanın Qarabağ münəqişəsində diplomatik uğuru digər Minsk Qrupu həmsədrələrinin münəqişədə kənar müşahidəçilər kimi qalmasına səbəb oldu [10].

ATƏT-in digər həmsədr ölkəsi olan ABŞ-ın Dağlıq Qarabağda gedən döyüşlərə münasibəti birmənalı olmamışdır. ABŞ prezidenti D.Trampın münəqişəyə laqeyd yanaşması bir neçə səbəb ilə izah oluna bilər. Trampdan fərqli olaraq, prezident seçkilərində qalib gələn C. Baydenin Cənubi Qafqazdakı hadisələrə yanaşması daha fərqli şəkildə özünü göstərdi. 24 aprel 2021-ci ildə Con Bayden ABŞ-ın ilk prezidenti olaraq Osmanlı türklərinin ermənilərə qarşı kütləvi qırğını "soyqırımı" kimi tanımışdır ki, bu da Türkiyə ilə münasibətlərində gərginlik yaratmışdır [4]. Həmçinin Bayden Ermənistanı müdafiə edərək ABŞ və Fransayla daha sıx əməkdaşlığa dəvət etmiş və Rusiyanın Cənubi Qafqazda lider mövqeyinə qarşı açıq şəkildə mübarizəyə başlamışdır. 2021-ci ilin 9-10 dekabr tarixində keçirilən "Demokratiya Zirvəsi" videokonfransına Rəcəb Tayyib Ərdoğanı və ATƏT-in digər üzv ölkələrinin liderlərini dəvət etməyən C.Bayden bu "şərəf"i Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyana vermişdir. ABŞ-ın Vaşinqtonun Cənubi Qafqazda Rusiyanın təsirinə qarşı Yerevandan istifadə etməsi Rusiya - Ermənistan arasındakı əlaqələrə də ciddi zərbə vurmuşdur [11].

Dağlıq Qarabağdakı münaqişədə Ermənistanı müdafiə edən digər regional aktor-Fransanın mövqeyi Avropa İttifaqının ümumi mövqeyindən daha fəal olmuşdur. Fransanın 25 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və regionun təhlükəsizliyinin təhdid mənbəyinə çevriləcək “Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin tanınması” ilə bağlı qəbul etdiyi qətnaməyə Fransa Milli Məclisinin 188 millət vəkili lehinə, üç nəfər əleyhinə səs vermiş, 16 nəfər isə bitərəf qalmışdır. Qəbul edilən qətnamə nəinki Bakının, həmçinin Ankaranın sərt reaksiyasına səbəb oldu [6].

İkinci Qarabağ savaşından sonra ərazi bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycanla İran arasındakı əlaqələr bəzən qeyri-müəyyən formada inkişaf etsədə, İİR Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq müstəvidə tanınmış sərhədlərinə hörmətini daim ifadə etmişdir. Münaqişənin dayandırılması və sülhün əldə edilməsi məqsədilə 2020-ci oktyabrında İİR XİN-nin müavini Abbas Araqçı Bakı, Moskva, Yerevan və Ankaranı ziyarət edərək region ölkələrinə əsaslanan sülh planını təqdim etmişdir. O, həmçinin ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçilik missiyasını tənqid edərək, bu qurumun uzun illər münaqişənin əsas vasitəçisi kimi fəaliyyətinin səmərəsizliyini vurğulamışdır. Lakin Abbas Araqçının sülh yaratma təşəbbüsü tərəflərin etimadsızlığı səbəbindən qəbul edilməmişdir [6]. Tehranın regiondakı itirilmiş nüfuzunu bərpası məqsədilə İranın xarici işlər naziri Məhəmməd Cavad Zərif 2021-ci ilin yanvar ayında Bakı, Moskva, Yerevan, Tbilisi və Ankaraya səfərlər etmiş, Türkiyə, Rusiya və Azərbaycanın liderləri tərəfindən irəli sürülən 3+3 "Qafqaz Platforması"nın təbliğinə çalışmışdır.

İkinci Qarabağ savaşından sonra ikitərəfli münasibətlərin gərginləşməsinin digər bir səbəblərində biri 2022-ci ilin 21 oktyabrında İranın Ermənistanın cənubda yerləşən Kapan şəhərində baş konsulluq açması olmuşdur. İranın bu addıma cavab olaraq, Azərbaycan 2022-ci ilin noyabrında İsraildə öz səfirliyini açmaq qərarı almış, 2023-cü ilin 29 martında Azərbaycan Xarici İşlər Naziri C. Bayramovun İsrailə rəsmi səfəri zamanı səfirliyin açılış mərasimi keçirmişdir. Bundan əlavə, 2023-cü ilin 30-31 mayında İsrail Prezidenti İ. Herzogun Bakıya səfəri və daha sonra Bakıdakı İran Mədəniyyət Mərkəzinin fəaliyyətinin dayandırılması və İran hakimiyyətinin Almaniyanın Yena Universitetində təhsil alan Fərid Səfərli adlı Azərbaycan vətəndaşının casusluqda ittiham edərək həbs etməsi ikitərəfli münasibətlərin daha da pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda 27 yanvar 2023-cü ildə Tehrandakı Azərbaycan səfirliyinə edilən hücum zamanı səfirliyin təhlükəsizlik xidmətinin bir əməkdaşının həlak olması, digər ikisinin isə yaralanması Azərbaycanın 30 yanvar tarixində Azərbaycan səfirliyinin fəaliyyətinin tamamilə dayandırması ilə nəticələnmişdir (2). Tehranı narahat olduğu digər məsələ isə Naxçıvanla əsas Azərbaycan ərazisini birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılmasıdır. Lakin Azərbaycan və İran arasında antiterror əməliyyatından əvvəl mübahisələrin həlli istiqamətində bir sıra müsbət irəliləyişlər əldə edilib. Nəticədə, 6 oktyabr 2023-cü ildə İranda Azərbaycanı İrana birləşdirən Araz çayı üzərində körpünün təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir [13].

Avropa İttifaqının Sülhyaratma Təşəbbüsləri və Cənubi Qafqazda Etimad Quruculuğu Prosesi. Avropa Qonşuluğu Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələri ilə diplomatik münasibətlər quran Avropa İttifaqı münaqişənin həllində ilk illər regiondakı sülhün təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərən Minsk Qrupu həmsədrləri ilə əməkdaşlıq edərək öz sülh quruculuğu və bərpa vasitələrini istifadə etməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir. 18 dekabr 2020-ci ildə Brüsseldə Avropa İttifaqının Xarici Əlaqələr və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndəsi Josep Borrell Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında demokratiya, insan hüquqları və əsas azadlıqlar

əsasında yeni, ambisioz və hərtərəfli saziş bağlamaq niyyətində olduğunu bildirərək, münəqişədə sülhün əldə edilməsində vasitəçilik təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir [3]. Lakin Ukrayna-Rusiya müharibəsinə qədər Rusiyanın Minsk qrupundan ayrılaraq münəqişədəki sülhyaratma prosesində vasitəçilik missiyası onun yenidən regiondakı nüfuzunu artıraraq, Avropa İttifaqını bu prosesdən “uzaqlaşdırmağa” nail olmuşdur.

Ukrayna müharibəsinin başlaması ilə Rusiyanın bu bölgəyə fokuslanması Avropa İttifaqına Dağlıq Qarabağ münəqişəsində yeni imkanlar açaraq vasitəçilik prosesini yenidən formalaşdırdı. Ukrayna müharibəsindən əvvəldə Aİ humanitar yardımın göstərilməsində fəal iştirak etmiş və Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin sülh yolu ilə həlli üzrə Avropa Tərəfdaşlığı kimi vətəndaş cəmiyyəti təşəbbüslərini fəal şəkildə dəstəkləmişdir. Eyni zamanda İttifaqın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistanın Müdafiə Nazirlikləri arasında münasibətlərin yaradılması, həmçinin iki ölkə arasında müharibə əsirlərinin mübadiləsi və ön cəbhədə minaların yerləşməsi barədə məlumat mübadiləsi İttifaqın sülhyaratma prosesindəki müsbət istiqamətdə fəaliyyətinin nəticəsidir.

2022-ci il sentyabrının 13-də səhər saatlarında Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı sərhəddə atəşlərin pozulması və 48 saat davam edən döyüşlər münəqişə tərəfləri arasındakı münasibətləri yenidən gərginləşdirdi. Münəqişə tərəfləri arasında yenidən danışıqların aparılması məqsədilə 2022-ci il oktyabrın 6-sında Praqada Avropa Siyasi Cəmiyyətinin görüşü çərçivəsində, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Baş Naziri Nikol Paşinyan, Avropa Şurasının Prezidenti Şarl Mişel və Fransa Prezidenti Emmanuel Makron arasında dördlü görüş keçirildi. Tərəflər arasında sərhəd müəyyənləşdirmə komissiyalarının işinin əsasını təşkil edən qarşılıqlı ərazi bütövlüyü və suverenliyini tanıyan BMT Nizamnaməsi və 1991-ci ilin Alma Ata Bəyannaməsinin əsası olduğu siyasi razılaşma imzalandı. Nəticədə Ermənistanın Azərbaycanla sərhəd boyunca Aİ-nun mülki missiyası ilə Azərbaycan əməkdaşlıq etməyə razılığını bildirdi. Yüzə qədər silahsız heyət, ekspertlər və müşahidəçilərdən ibarət EUMA Ermənistan 20 fevral 2023-cü ilə qədər Ermənistana yerləşdirildi. Missiyanın məqsədi, münəqişədən təsirlənmiş ərazilərdə hadisələrin sayını azaltmaq və yerli əhalinin təhlükəsizlik risklərini azaldaraq, Ermənistan və Azərbaycan əhalisi və hakimiyyətləri arasında etimad qurma tədbirlərini artırmağa və beləliklə bölgədə sülh təşəbbüslərini dəstəkləməyə kömək etməkdən ibarət [1].

Moskvanın narazılığına baxmayaraq Avropa Şurası Prezidenti Şarl Mişel tərəfindən aparılan vasitəçilik prosesi 2023-cü ildə davam etmişdir. Nəticə etibarilə, ABŞ Dövlət katibi Entoni Blinkenində qatıldığı bu prosesə Ermənistan və Azərbaycan liderləri, əhatəli bir sülh razılaşması üçün uzunmüddətli danışıqlar aparmaq planına planına razılıq vermişdirlər. 14 may 2023-cü ildə Brüsseldə keçirilən üçtərəfli görüşdə hər iki lider, Ermənistanın (29 800 km²) və Azərbaycanın (86 600 km²) ərazi bütövlüyünə qarşılıqlı hörməti bəyan edərək, sərhədin yekun delimitasiyasının danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə razılıq verdilər. Tərəflər arasında həmçinin bölgədə nəqliyyat və iqtisadi əlaqələrin yaradılması istiqamətində Naxçıvanla dəmir yolu əlaqələrinin bərpası mövzusunda hər iki ölkənin mövqelərinin çox yaxınlaşdığı qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, Ermənistanın danışıqlar prosesində, artıq Dağlıq Qarabağ ərazisinin statusu deyil, Dağlıq Qarabağ sakinlərinin təhlükəsizliyi və hüquqları məsələsinə diqqət yetirməsi, münəqişənin davamlı siyasi həlli üçün sülhə tövhə verecek göstərici kimi dəyərləndirilmişdir [8].

Nəticə

Beləliklə İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan Respublikasının hərbi və diplomatik uğurları ilə regionda yeni reallıqlar yaratmışdır. Türkiyə ilə strateji əməkdaşlıq, müasir texnologiyalardan istifadənin effektivliyi və beynəlxalq arenada fəal diplomatiya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsinə imkan vermişdir. Eyni zamanda, Rusiya, ABŞ, Fransa və Avropa İttifaqının vasitəçilik və diplomatik təşəbbüsləri münaqişənin dayandırılmasında və sülh quruculuğunda mühüm rol oynamışdır. Bu proses Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik balansının dəyişməsinə, etimad quruculuğu mexanizmlərinin güclənməsinə və region ölkələrinin xarici siyasət prioritetlərinin yenidən formalaşmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Armenia and Azerbaijan: Between war and peace. (2023, July 20). European Parliamentary Research Service. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747919/EPRS_BRI\(2023\)747919_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747919/EPRS_BRI(2023)747919_EN.pdf)
2. .Azerbaijan completely suspends Tehran embassy operations, evacuates staff. (2023, January 30). *AzerNews*. <https://www.azernews.az/nation/205665.html>
3. .Borrell, J. (2021, July 2). *Why we need more EU engagement in the South Caucasus*. European External Action Service. https://www.eeas.europa.eu/eeas/why-we-need-more-eu-engagement-south-caucasus_en
4. İskandarov, K., & Gawliczek, P. (2020, February 29). *The “new great game” in the south caucasus: Competition for power and influence*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/339665886_The_new_great_game_in_the_south_caucasus_competition_for_power_and_influence
5. Lyall, J. (2020, December 16). *Drones are destabilizing global politics*. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2020-12-16/drones-are-destabilizing-global-politics>
6. Pashaeva, Г. (2020, December 1). *Нагорный Карабах: опасные игры на почве геополитической ревности*. DNI. <https://dni.ru/polit/2020/12/01/465519>
7. Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti. (2021, June 16). *ONA.az*. <https://ona.az/az/turizm/susa-beyannamesinin-tarixi-ehemiyeti-tehlil-29117>
8. Souleimanov, E. (2005). *The conflict over Nagorno-Karabakh* (pp. 203–220). Baden-Baden: Nomos. <https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/04/Souleimanov.pdf>
9. Trend.az. (2021, April 5). *Israeli-made weapons played an exceptional role in Azerbaijan's victory in Second Karabakh War – MFA*. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3404224.html>
10. Тарасов, С. (2022, February 18). *Нагорный Карабах: куда делась Минская группа ОБСЕ?* REGNUM. <https://regnum.ru/article/3510887>

11. Шумилов, М. М., & Шумилов, Ю. М. (2022, October 1). *External factors of the Armenian-Azerbaijani conflict in the context of the second Karabakh war*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/364448201_External_Factors_of_the_Armenian_Azerbaijani_Conflict_in_the_Context_of_the_Second_Karabakh_War
12. Иран: Минская группа не смогла решить нагорнокарабахский вопрос. (2020, October 30). *Rambler News*. <https://news.rambler.ru/conflicts/45130672-iran-minskaya-gruppa-ne-smogla-reshit-nagornokarabahskiy-vopros/>
13. Зангезурский коридор стал Аракским коридором: Иран перехватил идею перекрестка. (2023, November 3). *Dzen.ru*. <https://dzen.ru/a/ZUR8DWze-TqgSgBQ>

Azərbaycanda sellərin qarşısının alınması üçün aparılan fitomeliorativ işlərin təhlili

Analysis of phyto-meliorative works carried out to prevent floods in Azerbaijan

Riyad Cəfərzadə

Bakı Dövlət Universiteti

Coğrafiya Fakültəsi 3-cü kurs tələbəsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada sellərin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən fitomeliorativ tədbirlər araşdırılır. Ölkənin dağlıq və dağətəyi ərazilərində baş verən sel hadisələrinin səbəbləri təhlil edilir, bitki örtüyünün bərpası və torpaq mühafizəsi üzrə görülən işlər elmi və praktik baxımdan qiymətləndirilir. Fitomeliorasiya üsullarının su balansına, torpaq eroziyasına və ekoloji sabitliyə təsiri göstərilir. Nəticədə müəyyən olunur ki, meşə və ot bitkilərinin əkilməsi, çay hövzələrinin yaşıllaşdırılması və torpaq örtüyünün bərpası sel axınlarının gücünü azaldır, hidroloji tarazlığı bərpa edir və ekosistemlərin dayanıqlığını artırır.

Açar sözlər: fitomeliorasiya, sel hadisələri, torpaq eroziyası, yaşıllaşdırma, meşə bərpası, ekoloji təhlükəsizlik.

Giriş

Azərbaycanın təbii şəraiti və relyefi sellərin yaranmasına əlverişli şərait yaradır. Yağıntıların qeyri-bərabər paylanması, meşələrin qırılması, bitki örtüyünün məhv edilməsi və torpaq eroziyası nəticəsində son illər sel hadisələrinin tezliyi artmışdır. Bu fəlakətlər kənd təsərrüfatına, yaşayış məntəqələrinə, yol və su təsərrüfatı obyektlərinə böyük zərər vurur. Problemin həlli yalnız mühəndis qurğuları ilə deyil, həm də **fitomeliorativ tədbirlərin sistemli şəkildə aparılması** ilə mümkündür.

Fitomeliorasiyanın mahiyyəti

Fitomeliorasiya — torpaq və su rejimini yaxşılaşdırmaq, eroziya və sel hadisələrinin qarşısını almaq üçün **ağac, kol və ot bitkilərinin bioloji xüsusiyyətlərindən** istifadə edən təbii-ekoloji tədbirlər kompleksidir. Bu üsul təbiətin özünü-tənظیمə potensialına əsaslanır və uzunmüddətli ekoloji sabitlik yaradır.

Əsas məqsəd torpaq səthini qorumaq, suyun yerə hopmasını artırmaq, axımın sürətini azaltmaq və dağ yamaclarını bərkidərək sel axınlarının mənbəyində qarşısını almaqdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən fitomeliorativ tədbirlər

1. Meşə-meliorasiya işləri

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən dağ yamaclarında və çay vadilərində meşə zolaqları salınır. Xüsusilə **Qax, Oğuz, Quba, Lerik, Zaqatala** kimi yüksək sel riskli rayonlarda ardıc, şam, akasiya, pələnd, vələs kimi növlərin əkilməsi nəticəsində torpaq səthinin bərkidilməsi təmin olunur.

2. Çay sahillərinin yaşıllaşdırılması

Sel axınlarının önünü kəsmək üçün çay sahillərində **söyüd, qovaq, ağcaqayın** kimi dərin köklü ağac növləri əkilir. Bu bitkilər sahil eroziyasını azaldır, su axınının enerjisini zəiflədir və sahil sabitliyini qoruyur.

3. Otlaq və əkin sahələrinin fitomeliorasiyası

Eroziyaya məruz qalmış otlaq və əkin sahələrində **çəmən və ot bitkilərinin** əkilməsi ilə torpaq səthi möhkəmləndirilir. Həmçinin mərhələli əkinsistemi tətbiq edilir ki, bu da torpağın yuyulmasının qarşısını alır.

4. Elmi-tədqiqat və monitoring işləri

AMEA-nın Coğrafiya İnstitutu və Ekologiya Nazirliyi tərəfindən **sel risk zonalarının xəritələşdirilməsi, torpaq nəmlik balansının tədqiqi və peyk monitorinqləri** aparılır. Bu məlumatlar fitomeliorativ tədbirlərin səmərəli planlaşdırılmasına kömək edir.

Nəticələr və perspektivlər

Fitomeliorativ tədbirlər nəticəsində bir sıra bölgələrdə sel axınlarının intensivliyi azalmış, torpaq sürüşmələrinin qarşısı alınmış və biomüxtəliflik bərpa olunmuşdur. Gələcəkdə tədbirlərin səmərəsini artırmaq üçün:

- Fitomeliorasiya mühəndis-meliorativ tədbirlərlə **inteqrasiya olunmalı**,
- Yerli iqlimə uyğun **endemik ağac və kol növləri** seçilməli,
- **Peyk müşahidələri və rəqəmsal xəritələşdirmə** texnologiyaları geniş tətbiq edilməlidir.

Nəticə

Fitomeliorativ işlər Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi zonalarında sel hadisələrinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Bitki örtüyünün bərpası ekosistemin sabitliyini təmin edir, torpaq eroziyasını azaldır və su ehtiyatlarının qorunmasına kömək edir. Bu tədbirlərin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi ölkənin ekoloji təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcək və təbii fəlakətlərin təsirini minimuma endirəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. *“Azərbaycan Respublikasında torpaq eroziyası və sel hadisələri ilə mübarizə proqramı”*, Bakı, 2020.
2. Əlizadə Ə.Ə., Məmmədov Q.M. *“Azərbaycanın təbii fəlakətləri və onların qarşısının alınması yolları”*, Bakı: Elm, 2018.
3. AMEA Coğrafiya İnstitutu. *“Dağlıq zonalarda sel riski və fitomeliorativ tədbirlər üzrə hesabat”*, Bakı, 2021.
4. Məmmədova S., Qasimov E. *“Fitomeliorasiya və ekosistem sabitliyi”*, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, 2019.
5. FAO (Food and Agriculture Organization). *“Watershed Management and Flood Prevention through Afforestation”*, Rome, 2022.

Riyazi Sofizmlərin Rolu və Əhəmiyyəti

Nərmanov Rasim Əlisa oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Riyaziyyat və Kompüter elmləri kafedrasının müəllimi

XÜLASƏ

Sofizm yunan mənşəli olub, ustalıq və müdriklik deməkdir. Lakin bu müdriklik çox vaxt rəqibi çaşdırmaq üçün istifadə olunan məkrli mülahizələr şəklində ortaya çıxır. Riyazi sofizm isə bu cür yanlış mühakimələrin riyaziyyata tətbiq olunmuş formasıdır. Bu mühakimələr düzgün olmayan fikirləri sanki doğru kimi qəbul etdirdiyi üçün mənasız nəticələrə gətirib çıxara bilər. Riyazi sofizmlərdə səhv əməliyyatlar və yanlış çəkilmiş çertyojlar əsas kimi göstərilə bilər. İlk baxışda mənasız görünən bu mühakimələrin əsl dəyəri onların səhvində gizlənir. Sofizmlər düşüncə mexanizmini sınağa çəkir, insanı səhvi tapmağa və düzgünlük axtarmağa yönəldir. Bu proses tənqidi düşünməyi, məntiqi təhlili və analitik bacarığı inkişaf etdirir. Riyazi sofizmlər yalnız səhv nümunəsi deyil, düzgün düşünməyə aparan məşq vasitəsidir. Sofizmləri anlamaq və səhvlərini tapmaq riyazi və həyati qərarlarda diqqət və ehtiyatı artırır.

AÇAR SÖZLƏR: Sofizm, priyom, mühakimə, tətbiq, isbat, riyazi əməliyyat.

GİRİŞ

Sofizm — yunan mənşəli bir söz olub, ustalıq və müdriklik deməkdir. Lakin bu müdriklik çox zaman haqlı görünmək, söz çəkişməsində rəqibi çaşdırmaq üçün istifadə edilən dolaşlıq və məkrli mülahizələr formasında təzahür edir. Elə mürəkkəb fikirlər irəli sürülür ki, sanki insanı düşüncənin labirintində azdırmaq məqsədi daşıyır.

Riyazi sofizm — məhz belə yanlış mühakimələrin riyaziyyata tətbiq olunmuş formasıdır. Onun mahiyyəti ondadır ki, mühakimə aparılarkən düzgün olmayan və yalan fikirlər sanki doğru kimi qəbul edilir. Bu isə bizi mənasız, hətta bəzən cəfəng nəticələrə gətirib çıxarır.

Əslində, elə görünür ki, bu mühakimələr doğrudur. Amma həqiqətdə belə deyil. Çünki hər bir sofizmdə, istər sadə, istərsə də riyazi olsun, ən azı bir səhv mövcuddur. Məhz həmin səhvi tapmaq — insanı düşünməyə, analiz etməyə və məntiqi nəticəyə gəlməyə vadar edir. [Sadıqova F. “Pedaqogika”, Bakı, 2008.]

ƏSAS

Riyazi sofizmlərdə çox zaman düzgün olmayan əməliyyatlara müraciət edilir, yaxud çertyojlar elə çəkilir ki, onlar isbat üçün əsas kimi qəbul olunur. İlk baxışda bu cür mühakimələr mənasız və yanlış görünür. Lakin onların əsl dəyəri — məhz bu “yanlışlıqlarda” gizlənir.

Bəs bu nə deməkdir? Sofizmlər, hər şeydən əvvəl, düşüncə mexanizmini sınağa çəkir. İnsan belə mühakimələrlə qarşılaşdıqda, onun beyni avtomatik olaraq səhvi tapmağa, düzgünlük axtarmağa yönəlir. Bu proses tənqidi düşünməyi, məntiqi təhlili və dəqiqliyi inkişaf etdirir. [Мадера А.Г., Мадера Д.А. «Математические софизмы». Книга для учащихся 7–11 классов. — Москва: Просвещение, 2003.]

Elm tarixində bir çox böyük kəşflər yanlışlıqların düz başa düşülməsindən doğmuşdur. Məşhur fizioloq İ. P. Pavlovun dediyi kimi:

“Səhvin düz başa düşülməsi — kəşf üçün bir yoldur.”

Elə riyazi sofizmlər də belədir: onlar bizi “aldadaraq” düşündürür, fikrimizi sərtləşdirir, mühakiməmizi möhkəmləndirir. Bu baxımdan sofizmlər elmin inkişafında mühüm rola malikdir. Onlar təfəkkürün çevikliyini, müəyyən etmə bacarığını və analitik düşüncə tərzini formalaşdırır. Nəticə etibarilə, riyazi sofizmlər təkcə yanlış mühakimələrin nümunəsi deyil — onlar düzgün düşünməyə aparan məşq vasitəsidir. [Горячев Д.Н., Воронеж А.Н. «Задачи, вопросы и софизмы для любителей математики», М., 1966]

Riyaziyyatı öyrənən və öyrədən hər bir insanın beynində belə bir sual yarana bilər:

“Sofizmlərin bizə nə faydası var?”

Fayda çoxdur — həm də düşündüyümüzdən daha artıq. Sofizmlər insanı fikirləşməyə, analiz etməyə, səhvi görüb düzəltməyə vadar edir. Onlardakı səhvi tapa bilmək o deməkdir ki, sən artıq riyazi məsələlərdə, test tapşırıqlarında və isbatlarda daha diqqətli düşünürsən.

Sofizmlərlə tanış olduqca, yalnız riyaziyyata deyil, həyata baxışın da dəyişir. Daha ehtiyatlı olursan, addımlarını ölçüb-biçirsən, səhvləri minimuma endirirsən. Çünki sofizm, sadəcə bir yanlış mühakimə deyil — doğru düşünməyə aparan sınaqdır.

Riyazi sofizmlər bizdən dərin və məntiqi düşünməyi tələb edir. Onların hər biri beyin üçün bir tapmaca, məntiq üçün bir oyundur. Elə buna görə də sofizmlər həm öyrədici, həm də əyləncəlidir. Az insan tapılar ki, sofizmlər ona maraqlı gəlməsin.

Sofizmdəki səhvi tapmaq — kiçik də olsa, bir qələbədir. O qələbə insana inam verir, düşüncəsini möhkəmləndirir və həyatda atdığı addımları daha sağlam edir.

Bəzən riyaziyyatın “yalanı” da bizə doğru yolu göstərir.

Riyazi Sofizmlərə Bir Nümunə: “ $2 \times 2 = 5$ ” paradoksu

Bəzən riyazi sofizmlər o qədər məharətlə qurulur ki, insan az qala səhvi düzgün hesab edir.

Gəlin belə bir məşhur nümunəyə baxaq:

$$2 \times 2 = 5$$

Verilən bərabərlik açıq-açıq yanlış bərabərlikdir. Amma görək, onu “doğru kimi” göstərmək üçün hansı məkrli yola əl atılır.

Əvvəlcə belə bir bərabərlik götürülür:

$$16 - 36 = 25 - 45$$

Hər iki tərəfin cavabı –20-dir. Deməli, bərabərlik doğrudur.

İndi bərabərliyin əsas xassəsinə müraciət edilir:

“Əgər bərabərliyin hər iki tərəfinə eyni ədəd əlavə etsək, bərabərlik dəyişməz qalır.”

Bu qaydaya əsasən, hər iki tərəfə 20 və $\frac{1}{4}$ əlavə edək:

$$(16-36+20)\frac{1}{4}=(25-45+20)\frac{1}{4}$$

Bərabərlik hələ də qüvvədədir. Sonra bu ifadə iki hədlərin fərqlinin kvadratına gətirilir:

$$4^2 - 36 + \left(\frac{9}{2}\right)^2 = \left(5 - \frac{9}{2}\right)^2$$

İndi hər iki tərəfdən kvadrat kök alırıq.

Bərabərliyin əsas xassəsinə görə, bu əməliyyat bərabərliyi pozmur:

$$4 - \frac{9}{2} = 5 - \frac{9}{2}$$

Sadələşdirdikdə:

$$4 = 5$$

Və nəhayət, 4-ü 2×2 kimi yazırıq və “inanılmaz nəticə” alınır:

$$2 \times 2 = 5$$

Beləcə, zahirən doğru görünən addımlar bizi tamamilə absurd bir nəticəyə gətirib çıxarır.

Bu, sofizmin mahiyyətidir — yalanı doğrunun paltarına bürüyüb, ağı aldatmaq.

Amma bu yanlışlıqdan çıxarılan nəticə çox doğrudur:

Riyaziyyatda hər bir əməliyyatın qanuniliyini və məntiqini yoxlamadan, heç bir nəticəyə kor-koranə inanmaq olmaz.

Riyazi sofizmlər, sadəcə maraqlı zehni oyunlar deyil — onlar müəllim və şagird üçün çox faydalı tədrisəlidir. Aşağıdakı üstün cəhətləri xüsusilə qeyd etmək olar [Новосёлов М.М. «Абстракция множества парадокс Рассела». «Вопросы философии. 2003г. №7.].

1. Məntiqi düşünməni inkişaf etdirir. Sofizmlərdə səhvi tapmaq üçün şagirdlər düşünməyə, analiz etməyə və məntiqi ardıcılığı axtarmağa məcbur olur. Bu isə onların tənqidi təfəkkürünü formalaşdırır.

2. Dərsdə fəallıq yaradır. Sofizm tapşırıqları sinifdə diskussiya və debat mühiti yaradır. Şagirdlər fərqli fikirlər irəli sürür, nəticədə dərs interaktiv və maraqlı keçir.

3. Diqqət və dəqiqliyi artırır. Sofizmin “aldadıcı” quruluşu şagirdləri diqqətli olmağa vadar edir. Bu, xüsusən isbat və hesablamalarda diqqətliliyi gücləndirir.

4. Tədrisdə əyləncəli yanaşma yaradır. Riyazi sofizmlər, bir növ “riyaziyyat oyunu” kimidir. Bu, dərsin monotonluğunu aradan qaldırır, şagirdləri düşünərək əylənməyə təşviq edir.

5. Yaradıcı və çevik təfəkkürü inkişaf etdirir. Sofizmlərin araşdırılması zamanı şagirdlər yalnız qaydanı öyrənmir, həm də qaydanın sərhədlərini dərk edirlər. Bu isə yaradıcılığın təməlidir.
6. Tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir. Şagird səhvləri tapmaq üçün mühakimə aparır.
7. Məntiqi təhlili gücləndirir. Hər bir addımı yoxlamaq və səbəb-nəticə əlaqəsini anlamaq tələb olunur. [Нагибин Ф.Ф. «Математическая шкатулка». Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1961.]
8. Diqqət və diqqətlilik bacarığını artırır. Kiçik səhvləri görmək üçün diqqətli olmaq lazımdır.
9. Riyazi anlayışları möhkəmləndirir. Riyazi qaydalar və əməliyyatlar təkrar və praktiki şəkildə öyrənilir.
10. Problem həll etmə bacarığını təkmilləşdirir. Sofizmlərin çözülməsi analitik düşüncəni aktivləşdirir.
8. Yaradıcı düşüncəni təşviq edir. Alternativ yollarla düşünmək və səhvləri fərqli üsullarla aşkar etmək öyrədilir. [Лямин А.А. «Математические парадоксы и интересные задачи», М., (1911г.) 2010 г.]
11. Motivasiyanı artırır. Səhvi tapmaq uğur hissi yaradır və öyrənməyə marağı artırır.
12. Həyatı bacarıqlara təsir edir. Yalnız riyaziyyatda deyil, gündəlik həyatda da diqqətli və analiz yönümlü düşüncə formalaşdırır.
13. Səhvləri aşkar etmə vərdişi formalaşdırır. Məsələn, şagird “ $2 = 1$ ” tipli sofizmlərdə gizlənmiş bölmə səhvini tapmaqla səhv əməliyyatları tanıyır.
14. Hipotezləri yoxlama bacarığını artırır. Hər bir mühakimənin doğruluğunu yoxlamaq şagirdin elmi yanaşmasını gücləndirir.
15. Test və məsələlərdə diqqəti artırır. Sofizmlərlə məşğul olmaq şagirdin riyazi test tapşırıqlarında səhvləri minimuma endirməsinə kömək edir.
16. Mübahisə və arqumentasiya bacarığını gücləndirir. Sofizmləri izah etmək və səhvini göstərmək müzakirə qabiliyyətini artırır.
17. Qayda və prinsipləri möhkəmləndirir. Səhv əməliyyatların nəticələrini görmək şagirdin riyazi qaydaları daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur. [Балк М.Б., Балк Г.Д. «Математика после уроков». Пособие для учителей. — Москва: Просвещение, 1971.]

NƏTİCƏ

Riyazi sofizmlər, bir baxışda sadəcə səhv mühakimələrin oyunu kimi görünə bilər. Lakin onların mahiyyətinə dərinlən baxdıqda, biz tam əksini görürük — onlar düşüncənin tərbiyəçisi, ağılın sınaq meydanı və məntiqin güzgüsüdür. Hər bir sofizm özündə bir yanlışlıq daşısa da, məhz bu yanlışlıq insanı axtarırsa, təhlilə və nəticə çıxarmağa sövq edir.

Riyaziyyatda ən böyük məqsəd sadəcə cavabı tapmaq deyil, doğruya doğru yolla çatmağı öyrənməkdir. Sofizmlər bu yolda bizə çox dəyərli bir dərs verir — “düşün, yoxla, sorgula və inanmadan əvvəl araşdır.” Bu bacarıq təkcə riyaziyyat üçün deyil, həyat üçün də əvəzolunmazdır.

Çünki insan səhv fikirləri düzgün fikirlərdən ayırmağı öyrəndikcə, həm elmdə, həm də həyatda daha inamlı addımlar atır. Sofizmlərlə işləmək insanı mücərrəd fikirləri analiz etməyə, dəlilləri qiymətləndirməyə və təfəkkürünü sistemli şəkildə yönləndirməyə məcbur edir. Bu, şagirdlərdə sadəcə riyazi bilikləri deyil, həm də tənqidi və yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirir.

Müəllim üçün sofizmlər, dərs prosesində həm motivasiya, həm də fəallıq yaradan nadir vasitələrdəndir. Onların köməyi ilə şagirdlər sadəcə riyaziyyat öyrənmir, həm də məntiqi mühakimə yürütmə mədəniyyəti qazanır.

Sofizmlər vasitəsilə keçirilən dərslərdə şagirdlər fərqli fikirləri müzakirə edir, səhvləri birlikdə axtarır və beləliklə əməkdaşlıq və düşünmə mədəniyyəti formalaşır.

Beləcə, riyazi sofizmlər yalnız yanlışlıqların toplusu deyil — düzgün düşünməyə aparan bir məktəb, şüurun oyanışı, təfəkkürün təkamül mərhələsidir.

Onlar bizə öyrədir ki, bəzən bir səhv, düz yola aparan ən qısa vasitə ola bilər.

Əgər biz hər yanlış mühakimədən düzgün nəticə çıxarmağı bacarsaq, o zaman riyaziyyatın “yalanı” da bizi həqiqətə yaxınlaşdırar. Bu mənada sofizmlər elmin inkişafında və tədrisdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Onlar düşüncəni oyadır, diqqəti artırır, insanı dəqiqliyə və məsuliyyətə alışdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

9. Sadıqova F. “Pedaqogika”, Bakı, 2008.
10. Мадера А.Г., Мадера Д.А. «Математические софизмы». Книга для учащихся 7–11 классов. — Москва: Просвещение, 2003.
11. Нагибин Ф.Ф. «Математическая шкатулка». Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1961.
12. Балк М.Б., Балк Г.Д. «Математика после уроков». Пособие для учителей. — Москва: Просвещение, 1971.
13. Новосёлов М.М. «Абстракция множества парадокс Рассела». «Вопросы философии». 2003г. №7.
14. Горячев Д.Н., Воронец А.Н. «Задачи, вопросы и софизмы для любителей математики», М., 1966.
15. Лямин А.А. «Математические парадоксы и интересные задачи», М., (1911г.) 2010 г.

**AZƏRBAYCAN XALQININ ZƏFƏR SƏLNAMƏSİ
HISTORICAL CHRONICLE OF THE VICTORY OF THE AZERBAIJANI PEOPLE**

Nubar HƏSƏNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti “Tarix müəllimliyi” ixtisası üzrə III kurs tələbəsi

Ziya Bünyadov adına təqaüdçü

Abdulla MUSTAFAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti “Ümumi tarix” kafedrasının dosenti

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1145-1939>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Ermənistan arasında baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsinin tarixi kökləri və müharibəyə aparan yol ətraflı şəkildə izah edilir. Qeyd olunur ki, böyük qələbəyə gedən yolun başlanğıc mərhələsini təşkil edən 2016-cı ilin aprel döyüşləri zamanı Azərbaycan ordusu mühüm əhəmiyyətə malik olan strateji mövqeləri işğaldan azad edərək öz döyüş qabiliyyətini artırmış, 2020-ci ilin Tovuz döyüşləri isə Azərbaycanın hərbi tarixində həlledici hadisə olmuşdur. Tovuz döyüşlərində Azərbaycan ordusunun yüksək rütbəli zabitlərinin şəhid olması xalqımızın hiddətinə səbəb olmaqla yanaşı, həmrəylik və vətənpərvərlik ruhunun güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Məqalədə vurğulanır ki, 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti hərbi təxribatına cavab olaraq rəşadətli Azərbaycan ordusu müzəffər Ali Baş Komandan İlham Heydər oğlu Əliyevin əmri ilə əks-hücum əməliyyatlarına başlamış və 44 gün ərzində işğal altındakı torpaqlar işğaldan azad edilmişdir. Müharibə zamanı Azərbaycan xalqı və ordusu birlik nümayiş etdirərək strateji əhəmiyyətli şəhər və rayonları-Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa rayonları düşmən tapdağından azad edilmiş, düşmən kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur edilmişdir. Kapitulyasiya aktına əsasən işğal altında olan Ağdam, Kəlbəcər və Laçını kimi rayonlarımız sülh yolu ilə, bir güllə belə atılmadan azad olunmuşdur.

Məqalədə həmçinin Vətən müharibəsində şəhid olmuş hərbi qulluqçuların xatirəsinin əziz tutulması, Anım Gününün təsis olunması və xalqın həmrəyliyi önəmi qeyd edilir. Göstərilir ki, 2023-cü ilin sentyabrında aparılan lokal antiterror əməliyyatları ilə Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Əsgəran rayonları azad edilmiş, Qarabağda Azərbaycanın suverenliyi tam bərpa olunmuşdur.

Məqalənin sonunda göstərilir ki, azad edilmiş torpaqlarda bərpa və quruculuq işlərinə başlanılmış, bu iş bu gün çox sürətlə davam edir, köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdır. Beləliklə, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində çox mühüm yerə və rola malik olan bu tarixi Zəfər Azərbaycan xalqının birliyi, igidliyi və ədalətin qələbəsi kimi yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, 44 günlük Vətən müharibəsi, Şuşa, Milli Həmrəylik, Ali Baş Komandan

Abstract

The article explains in detail the historical roots of the 44-day Patriotic War between Azerbaijan and Armenia and the path leading to the war. It was noted that during the April battles of 2016, which constituted the initial stage of the path to a great victory, the Azerbaijani army increased its combat capability by liberating strategic positions of great importance from occupation. The Tovuz battles of 2020 are remembered as a decisive event in the military history of Azerbaijan. The martyrdom of high-ranking officers of the Azerbaijani army in the Tovuz battles not only caused the anger of our people, but also strengthened the spirit of solidarity and patriotism.

The article emphasizes that on September 27, 2020, in response to Armenia's next military provocation, the brave Azerbaijani army launched counter-offensive operations under the order of the victorious Supreme Commander-in-Chief Ilham Heydar oğlu Aliyev, and within 44 days, the occupied territories were liberated. During the war, the Azerbaijani people and army demonstrated unity and liberated strategically important cities and regions - Jabrayil, Fuzuli, Zangilan, Gubadli, Shusha regions - from the enemy's clutches, and the enemy was forced to sign an act of capitulation. Our regions such as Agdam, Kalbajar, and Lachin, which were under occupation according to the act of capitulation, were liberated peacefully, without a single shot being fired.

The article also highlights the importance of honoring the memory of military personnel who died in the Patriotic War, the establishment of Memorial Day, and the solidarity of the people. It is indicated that the local anti-terrorist operations conducted in September 2023 liberated the Khankendi, Khojaly, Khojavend and Askeran regions, and Azerbaijan's sovereignty in Karabakh was fully restored.

The article concludes by stating that restoration and reconstruction work has begun in the liberated lands, and that this work continues at a rapid pace today, with displaced people returning to their homelands. Thus, this historic Victory, which has a very important place and role in the history of Azerbaijani statehood, is engraved in memory as the unity, courage, and victory of justice of the Azerbaijani people.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, 44-day Patriotic War, Shusha, National Solidarity, Supreme Commander-in-Chief

GİRİŞ

Bəlli olduğu kimi, hələ XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının köməkliyi ilə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilən xristian ermənilər bir müddət sonra məskunlaşdırıldıqları torpaqları yerli əhalidən-azərbaycanlılardan təmizləmək üçün onları sıxışdırmağa başlamışlar. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq əsrin sonlarına qədər bir neçə dəfə xalqımıza qarşı soyqırım, deportasiya, repressiya siyasəti həyata keçirmiş,nəticədə qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Vedibasar, Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur və s. torpaqlarımız zəbt olunmuş, Qarabağa, Naxçıvana ərazi iddiaları qaldırılmışdır. Azərbaycanlılara qarşı aparılan bu siyasətin son mərhələləri XX əsrin sonlarında-sovetlər birliyinin dağılmağa başlaması ilə yaranmış şəraitdə həyata keçirilmişdir. Bu dəfə ermənilər Qarabağı və Naxçıvanı ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başlamışlar.

Mövzuya başlamamışdan əvvəl 44 günlük Vətən müharibəsi və ya II Qarabağ müharibəsinə qədər baş verən proseslərə qısa nəzər salmağı vacib hesab etdik.

XX əsrin 70-ci illərində keçmiş sovetlər birliyinin ictimai-siyasi, iqtisadi, mənəvi həyatında baş verən böhran XX əsrin sonlarında özünün kuliminasiya nöqtəsinə çatdı. Belə ki, bu böhran elmi-texniki tərəqqinin ləngiməsi, sənayedə istifadə olunan avadanlıqların mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifləməsi, ərzaq çatışmazlığı və s. ilə müşayiət olunurdu. Ölkəni yaranmış bu böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq məqsədilə sovet rəhbərliyi tərəfindən cəhdlər edilməyə başlandı. Belə ki, 1985-ci ilin mart ayının 10-da Sov. İKP MK-nın Baş Katibi seçilmiş M.S.Qorbaçov tərəfindən 1985-ci ilin aprel ayında keçirilən plenumda ölkənin iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqisini nəzərdə tutan “sürətləndirmə” konsepsiyası irəli sürüldü. İrəli sürülən bu konsepsiya “aşkarlıq, sürətləndirmə, yenidənqurma” kimi şüarlarla səciyyələnsə də, bu birmənalı qarşılanmadı. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, ittifaq daxilində dərinləşən böhran səbəbi ilə xalq kütlələrinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən islahatlar proqramı islahatların əleyhinə olan qüvvələrin ciddi şəkildə müqaviməti ilə qarşılandı. Artıq 1988-ci ilin yazında “aşkarlıq, sürətləndirmə, yenidənqurma” kursunun səmərəsiz olduğu üzə çıxdı. Yekunda M.S.Qorbaçov tərəfindən irəli sürülən islahat gözlənilən nəticəni vermədi.

Beləliklə, ictimai-siyasi, iqtisadi, mənəvi sahələrdə inkişafı nəzərdə tutan islahatların uğursuzluğa düşər olması Qorbaçov və onun komandasının partiya və dövlət aparatı heyətinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. İrəli sürülən yenidənqurma siyasəti partiya aparatının Qorbaçov hakimiyyətinə müxalif olan qüvvələrdən təmizlənməsinə şərait yaratdı. İlk növbədə isə Brejnev dövründə irəli çəkilən kadrların (Q. Romanov, D. Kunayev, V. Qrişin, H.Əliyev və s.) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına başlandı [Baxşəliyev (2016): 154-155]. Bununla da XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Qorbaçov tərəfindən Heydər Əliyevə qarşı yaranmış düşmənçilik siyasəti sonda “SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edilməsi barədə Heydər Əliyev yoldaşın xahişini təmin etmişdir” adı altında onun siyasi hakimiyyətdən kənarlaşdırılması ilə nəticələndi [Hüseynova (2004): 105].

Uzun illər boyu Azərbaycana qarşı qaldırılmış ərazi iddialarının qarşısının alınmasında sinəsini sipər etmiş Heydər Əliyevin ermənipərəst Qorbaçov tərəfindən hakimiyyətdən kənarlaşdırılması ilə mənfur qonşularımız olan ermənilərin əl-qolları açıldı. Ermənilər tərəfindən İrəvan şəhərində “Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi” tələbi ilə başlanan mitinqlər qısa müddət ərzində Ermənistanda yaşayan 250 min nəfərdən artıq soydaşlarımızın öz dədə-baba torpaqlarından işgəncələrlə qovulması ilə nəticələndi [Aliyev (2009):131]. 1988-ci ilin dekabrında Ermənistanda baş verən zəlzələdən istifadə edən ermənilər xarici dövlətlərdən “yardım” adı ilə külli miqdarda silah-sursat aldılar. Bu silahlardan isə “Dağlıq Qarabağ” və ətraf rayonların işğal edilməsində istifadə olundu.

Nəhayət, Qorbaçov tərəfindən “aşkarlıq, sürətləndirmə, yenidənqurma” adı altında həyata keçirilməyə başlayan islahatlar sovetlər birliyində şovinizm, millətçilik hisslərinin qızışdırılmasına gətirib çıxardı. Mənfur qonşularımız olan ermənilər ölkə daxilində gedən ictimai və siyasi proseslərdən özlərinin Azərbaycana qarşı hazırladıqları çirkin məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə etməyə başladılar. Ermənipərəst Qorbaçov tərəfindən irəli sürülmüş “yenidənqurma” siyasətinin yaratdığı tarixi şəraitdən bir şans kimi istifadə etməyə çalışan ermənilər süni “Dağlıq Qarabağ” problemini ortaya atmaqla özlərinin “Böyük Ermənistan” yolundakı ideyalarını həyata keçirməyə, gerçəkləşdirməyə başladılar.

Beləliklə də XX əsrin sonlarında sovetlər birliyinin dağılması ilə yaranmış tarixi şəraitdən, Azərbaycana rəhbərlik edənlərin səriştəsizliindən və Moskva qarşısında mütiliyindən, mərkəzi hakimiyyətin baş verən hadisələrə biganə yanaşmasından istifadə edən Ermənistan növbəti dəfə Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını qaldıraraq ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzə başladı. Azərbaycanda hakimiyyət daxilində baş verən hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistanın işğalçı hakim dairələri qısa müddət ərzində özlərinin himayədarlarının da köməklikləri sayəsində torpaqlarımızın 20 %-ini işğal edərək 30 il müddətində bu torpaqları əsarət altında saxlamaqla bərabər bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqınlıq, məcburi köçkünlük şəraitində yaşamalarına səbəb oldular.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən 44 günlük Vətən müharibəsinin tarixi kökləri illərlə davam edən münaqişə və təxribatlarla bağlıdır. Bu müharibəyə gedən yolun başlanğıc mərhələlərindən biri 2016-cı ildə baş vermiş Aprel döyüşləri olmuşdur. 2-5 aprel tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhədə törətdiyi təxribatlara cavab olaraq Azərbaycan Ordusu uğurlu əks-hücum əməliyyatları həyata keçirmiş, nəticədə strateji əhəmiyyətə malik mövqelər-Talış və Lələtəpə yüksəklikləri, həmçinin digər ərazilər işğaldan azad edilmişdir. Aprel döyüşləri Ermənistanın uzun illər ərzində qurduğu ideoloji əsasları darmadağın etdi [Şahməmmədli (2024): 5]. Aprel döyüşləri xalqımızın öz ordusuna olan inamını daha da gücləndirməklə, ordumuzun müasir döyüş qabiliyyətini dünyaya nümayiş etdirmiş və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə haqlı mövqeyini bir daha ortaya qoymuşdur. Aprel döyüşləri eyni zamanda, saxlanılmasının və işğalçı Ermənistan ordusunun torpaqlarımızda mövcud olmasının gərginliklərin baş verməsinə səbəb olduğunu və dövlətimizin heç bir zaman bu işğal ilə barışmayacağını da bütün dünyaya, eyni zamanda Ermənistanın havadarlarına nümayiş etdirdi. 4 günə düşməni darmadağın edən qəhrəman Azərbaycan oğulları 44 günə ay-ulduzlu bayrağımızı Şuşada dalğalandırmağa müvəffəq oldular [Qəniyev (2025):7].

2020-ci ilin iyulunda baş vermiş Tovuz döyüşləri isə müharibəyə aparan yolun son və ən mühüm mərhələsi oldu. Ermənistan silahlı qüvvələrinin dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində törətdiyi növbəti hərbi təxribat Azərbaycan ordusu tərəfindən layiqli cavabla qarşılandı. Bu döyüşlər zamanı həm hərbiçilər, həm də general-mayor Polad Həşimov və polkovnik İlqar Mirzəyev kimi yüksək rütbəli zabitlərimiz şəhid oldu. Bu hadisə Azərbaycan xalqında düşməne qarşı böyük hiddət doğurdu və ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda mübarizəyə hazır olduğumuzu bir daha nümayiş etdirdi. Eyni zamanda, Tovuz döyüşləri Azərbaycanın enerji və nəqliyyat layihələrinin təhlükəsizliyini də hədəf alan təxribat kimi qiymətləndirildi.

Məhz bu hadisələrdən sonra Azərbaycan ictimaiyyəti öz Prezidentinin ətrafında sıx birləşdi, həmrəy oldu, “Dəmir yumruq” adlanan birlik ruhu formalaşdı. 2016 və 2020 Tovuz hadisələri göstərdi ki, münaqişə dondurulmuş vəziyyətdə qala bilməz və torpaqların azad edilməsi qaçılmazdır.

Prezident İlham Əliyevin uzun illər ərzində istər ordu quruculuğu sahəsində, istərsə də xarici siyasətdə apardığı uğurlu siyasət qələbənin qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Prezidentimizin xarici siyasətdə etdiyi məharətli diplomatik gedişlər beynəlxalq ictimaiyyətin rəyini Azərbaycanın xeyrinə dəyişdi. Bununla yanaşı, təcrübəli siyasətçinin apardığı siyasət nəticəsində bölgədə maraqlı

olan böyük dövlətlərin-ABŞ-ın, Rusiyanın, İran və Türkiyənin maraqlarını balanslaşdırı bildi [Səfərli (2024): 12].

Nəticədə 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan İkinci Qarabağ-Vətən müharibəsi Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən birinə çevrildi. 27 sentyabr günü səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu bölgədə yerləşən Azərbaycan Ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutması ilə, Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatına başlaması barədə qərar verilir. Qarşıdurmalar nəticəsində Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycanda isə hərbi vəziyyət və komendant saati, 28 sentyabrda qismən səfərbərlik elan edilmişdir. Qarşıdurmalar qısa müddətdə sürətlə alovlanmış və İkinci Qarabağ müharibəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda gedən mübarizədə rəşadət göstərən əsgər və zabitlərimiz, arxa cəbhədə çalışan mülki insanlarımız, bütövlükdə xalqımız əzm və iradə, bir yumruq kimi birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, düşməni sarsıdıcı zərbələr endirmişdir. Müzəffər Azərbaycan Ordusunun Zəfər yürüşünə dözə bilməyən düşmən təxribatlara əl ataraq, günahsız mülki insanları hədəfə almaqla müharibə cinayətləri törətmişdir. Vətən müharibəsində Silahlı Qüvvələrimizin 2783 nəfər hərbi qulluqçusu şəhid olmuş, yüz nəfərdən artıq hərbi qulluqçumuz itkin düşmüş, min nəfərdən artıq hərbi qulluqçumuz yaralanaraq sağlamlığını itirmişdir. İşğal altında olan torpaqlarımız qəhrəman şəhidlərimizin, əsgər və zabitlərimizin, qazilərimizin qanı və canı bahasına azad olunmuşdur. Müharibə dövründə xalqımızın birliyi və ordumuzun gücü, səgərlərimizin döyüş cəbhələrində göstərdikləri qəhrəmanlıqlar nəticəsində cəmi 44 gün kifayət elədi ki, uzun illər işğal altında qalan torpaqlarımızı düşmən tapdağından xilas edək. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ordusu bütün dünyaya XXI əsr müharibələrinin yeni modelini nümayiş etdirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın 44 gün ərzində tətbiq etdiyi döyüş taktikalarını, xüsusilə də Şuşanın azad edilməsi zamanı göstərdiyi döyüş taktikasını öyrənmək üçün dünyanın hegemon dövlətlərində xüsusi institutlar yaradılmışdır [Kərimov (2022):3-4].

Azərbaycan hər zaman mübariz oğul və qızlarının şücaətini yüksək qiymətləndirir, bütün şəhidlərimizin ruhuna ehtiram göstərir, xatirəsini uca tutur.

Ermənistan respublikası ilə 44 gün davam edən müharibə ərzində 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Müharibənin gedişində Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı kimi şəhərlərin azad edilməsindən sonra növbəti strateji hədəf Şuşa şəhəri idi. Bu mənada, 8 noyabr 2020-ci il Azərbaycan tarixinə ən şanlı səhifə kimi yazıldı. Həmin gün qüdrətli Azərbaycan ordusu istər tarixi, istər mədəni, istərsə də strateji əhəmiyyətə malik olan və Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi. Beləliklə, BMT TŞ tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilən və 27 il ərzində Ermənistan tərəfindən icrasına məhəl qoyulmayan 874 və 884 sayılı qətnamələr Azərbaycan ordusu tərəfindən, 822, 853 sayılı qətnamələr isə Azərbaycanın diqtəsi ilə icra edildi [Əhmədov(2024): 10]. Beləliklə də, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 2021-ci il noyabr ayının 8-də Şuşada dediyi kimi, “Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, tarixi ədaləti bərpa etdi. Biz düşməni doğma torpaqlarımızdan qovaraq tarixi missiyamızı yerinə yetirdik. 44 gün ərzində Azərbaycan Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu bütün

istehkamlarını, bütün döyüş mövqələrini məhv edərək, Ermənistan ordusunu məhv edərək tarixi Zəfər çaldı” [2 (2021): 5]. “Şuşanın azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi. Ordumuzun peşəkarlığını, hərbiçilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın götürülməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi” [2 (2021): 172-173].

44 günlük müharibə ərzində Azərbaycan Ordusu ardıcıl uğurlar əldə edərək 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, o cümlədən Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və Şuşa şəhərlərini işğaldan azad etmişdi.

Qazanılmış bu qələbələr Ermənistan ordusunun tam məğlubiyyətini qaçılmaz etmişdi. Ermənistan ordusunun canlı qüvvə və texnika itkisi artmış, döyüş ruhu tamamilə çökmüşdü.

Belə şəraitdə Ermənistan rəhbərliyi müharibəni davam etdirməyin mənasız olduğunu anlayaraq, kapitulyasiya xarakterli sənədi imzalamağa məcbur qaldı.

Beləliklə də, ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasi xətt Böyük Zəfər ilə nəticələndi. Böyük Zəfərə gedən yol nə qədər uzun, çətin olsa da, sonda Azərbaycan xalqı 30 il ərzində həsrətində olduğu torpaqlara qovuşa bildi.

2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən “Dağlıq Qarabağ” bölgəsində atəşin və bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında üçtərəfli Bəyanat imzalandı. Bu Bəyanat tarixə Azərbaycanın hərbi Zəfəri, Ermənistanın isə kapitulyasiyası kimi daxil oldu [Qurbanlı (2024): 8]. Bu sənəd 44 günlük Vətən müharibəsini rəsmi olaraq başa çatdırdı və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar yaratdı.

Bəyanatın 9 maddədən ibarət maddələri ilə tanış olduqda görürük ki, maddələrin hər biri bölgədə sülhün təmin olunmasına, Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsinə yönəlmişdi:

1. Atəşkəsin elan edilməsi.

2020-ci il noyabrın 10-dan etibarən bütün hərbi əməliyyatlar dayandırıldı.

2. Ərazi azadlığı və geri qaytarılması.

Ermənistan ordusu aşağıdakı rayonlardan çıxmağa razılaşdı: Ağdam rayonu-20 noyabr 2020-ci il; Kəlbəcər rayonu-25 noyabr 2020-ci il; Laçın rayonu-1 dekabr 2020-ci il

3. Rusiya sülhməramlılarının yerləşdirilməsi.

1960 nəfərdən ibarət Rusiya sülhməramlı qüvvəsi 5 il müddətinə (avtomatik uzadılma şərti ilə) Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Laçın dəhlizi ətrafında yerləşdirildi.

4. Laçın dəhlizi.

Laçın rayonu ərazisindən keçən 5 km. enində bir dəhliz saxlanıldı. Bu dəhliz Ermənistanla Xankəndi arasında müvəqqəti əlaqəni təmin edirdi.

Eyni zamanda, Azərbaycan Laçın şəhərindən yan keçən yeni yolun tikintisini öhdəsinə götürdü (Qeyd: Bu yol 2022-ci ildə istifadəyə verildi).

5. Qarabağda yerləşən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması.

Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycan ərazisindən tam çıxarılması nəzərdə tutulurdu.

6. Məcburi köçkünlərin və qaçqınların qayıdışı.

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının nəzarəti altında Azərbaycan vətəndaşlarının öz doğma torpaqlarına təhlükəsiz qayıdışı təmin olunmalı idi.

7. Nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin bərpası.

Ermənistan Azərbaycan ərazisindən Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqəni təmin edən Zəngəzur dəhlizinin açılmasına razılaşdı. Bu bənd bölgədə iqtisadi integrasiyanın və regional əməkdaşlığın əsasını qoydu.

8. Tərəflərin beynəlxalq öhdəliklərinə sadıqlığı.

Bəyanat BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanırdı.

9. Beynəlxalq nəzarət mexanizmi.

Atəşkəs rejiminə nəzarət üçün Rusiya və Türkiyənin birgə monitorinq mərkəzi yaradıldı (Ağdamda yerləşirdi).

Beləliklə, Azərbaycan 30 ilə yaxın işğalda olan ərazilərini hərbi və siyasi yolla azad etmiş oldu. Ermənistan isə rəsmi şəkildə məğlubiyyətini qəbul etdi.

Rusiya bölgədə sülhməramlı qüvvə kimi yerləşməklə vasitəçi rolunu gücləndirdi. Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı regional sabitliyin əsas dayaqlarından birinə çevrildi. Qarabağda yeni iqtisadi və nəqliyyat reallıqları formalaşdı (xüsusilə Zəngəzur dəhlizi layihəsi). Azərbaycan xalqı bu bəyanatı tarixi Zəfərin hüquqi təsdiqi kimi qəbul etdi.

Beynəlxalq aləmdə də bəyanat Cənubi Qafqazda sabitlik və əməkdaşlıq üçün yeni səhifə kimi qiymətləndirildi. 10 noyabr 2020-ci il Bəyanatı Azərbaycan tarixində Zəfər sənədi kimi əbədiləşib. O, yalnız müharibəni dayandırmadı, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, siyasi və diplomatik üstünlüyünü bütün dünyaya göstərdi [10].

Bu bəyanatla 30 illik münaqişə dövrü başa çatdı və regionda sülh və inkişaf mərhələsinin təməli qoyuldu.

Moskvada imzalanan müqaviləyə əsasən, noyabrın 10-u Bakı vaxtı ilə saat 01:00-dan etibarən “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsi zonasında atəşin və hərbi əməliyyatların tam dayandırılması, 1 dekabrda Ermənistan qüvvələrinin “Dağlıq Qarabağ”ın ətrafında Ermənistan nəzarətindəki Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasının təmin edilməsi elan edilmişdir. 2020-ci il noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də Laçın rayonları azad edilmişdir.

2020-ci il dekabrın 2-də İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında Anım Gününün təsis edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncama əsasən müharibənin başladığı sentyabrın 27-i “Anım Günü” kimi qeyd edilir. Sərəncamda qeyd olunur ki, “Dövlət Vətən müharibəsində iştirak etmiş Azərbaycanın mübariz oğul və qızlarının şücaətini yüksək qiymətləndirilir, bütün şəhidlərimizin ruhuna ehtiram göstərilir, xatirəsini uca tutur. Vətən müharibəsində

qəhrəmancasına döyüşmüş, Azərbaycan Bayrağını işğaldan azad edilən torpaqlarımızda dalğalandırmış, ölkəmizin ərazi bütövlüyü yolunda canlarını fəda etmiş əsgər və zabitlərimizə, bütün şəhidlərimizə dərin ehtiram əlaməti olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qərara alıram: Hər il sentyabrın 27-si Azərbaycanda anım günü kimi qeyd edilsin” [14].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Vətən müharibəsi şəhidlərinin xatirəsini yad etmək məqsədilə 2020-ci il dekabrın 4-də saat 12:00-da ölkə ərazisində bir dəqiqəlik sükut elan edilmişdir. 27 sentyabr həm də Azərbaycanın haqq mübarizəsinin dünyaya çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər il sentyabrın 27-də diaspor təşkilatları müxtəlif ölkələrdə tədbirlər keçirir, xarici mətbuatda məqalələr dərc etdirilir, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və şəhidlərin qəhrəmanlığı barədə beynəlxalq ictimaiyyət məlumatlandırılır.

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsini azad etsə də, Qarabağ bölgəsində hələ də Ermənistan silahlı birləşmələrinin mövcudluğu qalmaqda idi. Bu isə bölgədə sabitliyi pozur, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam təmin olunmasına mane olurdu.

2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Ordusu lokal antiterror tədbirlərinə başlayaraq Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Əsgəran şəhərlərində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi mövqelərinə zərbələr endirdi. Cəmi bir gün ərzində aparılan əməliyyat nəticəsində düşmən silahı yerə qoydu və təslim oldu [15]. Nəticədə Qarabağda yerləşən bütün separatçı silahlı dəstələr tərkisilah olundu, onların texnikası Azərbaycan Ordusuna təhvil verildi. Bu əməliyyatla Azərbaycan dövlətinin suverenliyi və ərazi bütövlüyü tam bərpa olundu. Xankəndi və Xocalı kimi illərlə işğal altında qalmış, faciələr yaşamış şəhərlərdə üçrəngli Azərbaycan Bayrağı dalğalandı. Xüsusilə, Xocalının azad edilməsi xalqımız üçün tarixi ədalətin bərpası kimi dəyərləndirildi. Bu tarixi qələbə ilə 1992-ci ilin fevralında Xocalıda qətlə yetirilən yüzlərlə günahsız insanın ruhu rahatlıq tapdı.

Son 200 illik tariximizə nəzər salsaq görərik ki, qazanılan bu böyük qələbə ilə torpaqlarımız işğaldan azad olmaqla ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu [Budaqov (2022): 1-5]. XIX əsrin əvvəllərindən qədim Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməklə zaman-zaman torpaqlarımızı işğal edən və özlərinin süni bir dövlətlərini yaratmağa nail olan Ermənistan üzərində Müzəffər Ali Baş Komandan kimi İlham Əliyevin qazandığı möhtəşəm qələbə Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılan çox mühüm bir hadisədir. Əgər qeyd etsək ki, tariximizdə XIX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər II Qarabağ müharibəsi ilə müqayisə edilə biləcək bir tarixi hadisə göstərmək mümkün deyil, o zaman yanlışdır. Prezident İlham Əliyev Ali Baş Komandan kimi bütün dünyaya ədalətli müharibə aparmağın nümunəsini göstərmişdir [Həbibbəyli (2024): 1-4.].

Bu gün azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işləri aparılır, şəhər və kəndlərdə yaşayış evləri, sosial obyektlər, məktəb və xəstəxanalar yenidən tikilir. Yol və nəqliyyat infrastrukturunu bərpa edilərək bölgənin Azərbaycanın digər hissələri ilə əlaqəsi gücləndirilir. Enerji, su və rabitə sistemləri modernləşdirilir, elektrik xətləri və içməli su təchizatı layihələri həyata keçirilir. Xüsusilə, Şuşa, Xankəndi və Xocalı kimi strateji əhəmiyyət daşıyan şəhərlərdə tarixi-mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, turizm və mədəniyyət obyektlərinin bərpasına da önəm verilir. Bu quruculuq

işləri həmçinin məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına geri qayıtmasını təmin edir və bölgənin sosial-iqtisadi həyatını canlandırır.

Həm dövlət tərəfindən, həm də beynəlxalq tərəfdaşlarla birgə həyata keçirilən geniş quruculuq və bərpa işləri Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində davamlı inkişafını və ərazi bütövlüyünün möhkəmlənməsini təmin edir.

2025-ci ilin 8 avqust tarixində ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda, Ağ Evdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan arasında yüksək səviyyəli görüş keçirilmişdir. Görüşə ABŞ Prezidenti Donald Tramp ev sahibliyi etmişdir. Bu konfrans regionda uzun illər davam edən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması istiqamətində mühüm diplomatik addım kimi qiymətləndirilir. Vaşinqton konfransının əsas məqsədi Cənubi Qafqazda dayanıqlı sülhün təmin edilməsi, dövlətlərarası münasibətlərin qurulması və münaqişədən sonrakı dövrdə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi idi. Tərəflər ABŞ vasitəçiliyi ilə bir sıra mühüm sənədləri imzalamış və birgə bəyannamə qəbul etmişlər [16].

Vaşinqton konfransı Cənubi Qafqazda yeni siyasi mərhələnin başlanğıcı kimi dəyərləndirilir. Bu görüş Azərbaycan və Ermənistan arasında birbaşa dialoqu bərpa etmiş, regionda sülh və əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər açmış, ABŞ-ın vasitəçilik rolunu gücləndirmişdir. Eyni zamanda, bu konfrans Zəngəzur dəhlizinin açılması və regional iqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Buna baxmayaraq, bəzi ekspertlər qeyd edirlər ki, imzalanan sənədlər hələlik ilkin razılaşma xarakteri daşıyır və tam hüquqi qüvvəyə malik deyil. Sülh müqaviləsinin reallaşdırılması üçün sonrakı mərhələdə konkret mexanizmlərin hazırlanması vacibdir.

Bundan əlavə, Rusiyanın və İranın regiondakı maraqları ABŞ-ın artan təsiri fonunda müəyyən gərginlik yarada bilər. Buna görə də Vaşinqton konfransının nəticələrinin davamlı olması, tərəflərin qarşılıqlı etimad və siyasi iradə nümayiş etdirməsindən asılıdır. Vaşinqton konfransı Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində mühüm addım olmuşdur. Bu görüş təkcə iki ölkə arasında deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və əməkdaşlığın təmin olunması baxımından əhəmiyyətli hadisə kimi tarixə düşmüşdür.

NƏTİCƏ

Məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Ermənistanın uzun illər boyu həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti, Naxçıvan və “Dağlıq Qarabağ” kimi qədim Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları “Böyük Ermənistan” xülyasından irəli gəlmişdir. Bu xəyal reallıqda iflasa uğramış, Azərbaycan xalqının birliyi, ordusunun gücü və dövlət rəhbərliyinin uzaqgörən siyasəti nəticəsində bölgədə yeni geosiyasi reallıq yaranmışdır. Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyi tarixi Böyük Qələbə ilə təkcə torpaqlarını azad etməmiş, həm də 30 ilə yaxın davam edən ədalətsizliyə son qoymuş, beynəlxalq hüquq normalarını faktiki olaraq bərpa etmişdir. 2023-cü ilin lokal antiterror əməliyyatları ilə isə ölkəmizin ərazi bütövlüyü tam təmin olunmuş, Qarabağda suverenlik bərpa edilmişdir.

Hazırda azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işləri aparılır, məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdır, Qarabağ dirçəliş və inkişaf dövrünə qədəm qoyur. 2025-ci ildə

keçirilən Vaşinqton konfransı isə regionda sülhün və sabitliyin təmin olunması istiqamətində mühüm addım olmuşdur.

Beləliklə, Zəfərə gedən yol Azərbaycanın milli birliyinin, xalq-ordu birliyinin, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli liderliyinin və ədalətin təntənəsi kimi tarixə düşmüş, bu qələbə Azərbaycan dövlətçiliyinin ən parlaq səhifələrindən birinə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aliyev, H. A. (2009). XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda sovet milli siyasətinin mahiyyətinə dair (1988-ci il Sumqayıt hadisələrinin materialları üzrə).tarix və onun problemləri, № 4, səh. 130-131
2. Baxşəliyev, T. Ş. (2016). Slavyan ölkələri tarixi (1917-2015). Ali məktəblərin bakalavriat səviyyəsi üzrə “050205-“Tarix” ixtisası üçün dərslik. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 372 səh.
3. Budaqov, Tahir (2022). Qurtuluş məfkurəsi-tərəqqi və Zəfər zirvəsinə aparan yol. “Respublika” qəzeti, 15 iyun, № 125, s. 1-5
4. Ermənistan-Azərbaycan “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin həllində Azərbaycanı zəfərə aparan yol. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 232 səh.
5. Əhmədov, Elçin (2024). Zəfərə gedən yol. “Azərbaycan” qəzeti, 8 noyabr, № 247, s.10.
6. Həbibbəyli, İsa (2024). Qarabağ zəfərinin dərsləri.”Xalq” qəzeti, 8 noyabr, № 247 (30651), s.1-4
7. Hüseynova, İ. (2004). Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, “Təhsil”, 472 səh.
8. Kərimov, Yaşar (2022). Zəfərə gedən yol. Bakı, “Şərq-Qərb”, 184 səh.
9. Qəniyev, Elşən (2025). “Dəmir yumruğ”un Aprel zəfəri. “Azərbaycan” qəzeti, 4 aprel, № 64, s.7
10. Qurbanlı, Mübariz (2024). Azərbaycanı ucaldan Zəfər“Azərbaycan” qəzeti, 8 noyabr, № 247 (9702), s.8
11. Səfərli, Məhərrəm (2024). Zəfərə gedən yol. “Xalq” qəzeti, 7 noyabr, № 246, s.12
12. Şahməmmədli, Güntac (2024). “Aprel döyüşləri-Böyük Zəfərin başlanğıcı”. “Şərq qapısı” qəzeti, 6 aprel, №14 (24.396), s.5.
13. İlham Əliyev xalqla müraciət edib. 10 noyabr 2020-ci il.<https://president.az>
14. Azərbaycan Respublikasında Anım Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 02 dekabr 2020-ci il. <https://president.az>
15. Qarabağda antiterror əməliyyatı.<https://azerbaijan.az>
16. Azərbaycan Prezidentinin və Ermənistanın Baş nazirinin Vaşinqton şəhərində keçirilmiş görüşünə dair birgə Bəyannamə imzalanıb. <https://president.az>

AQRESSİV DAVRANIŞIN AZALDILMASINDA MƏKTƏB PSIXOLOQU VƏ MÜƏLLİMİN BİRGƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Orucova Nərmin

Bakı Slavyan Universiteti

Magistratura və doktorantura fakültəsinin II kurs tələbəsi

Elmi rəhbər: prof. dr. Elmar Hüseynov

Xülasə

Müasir təhsil mühitində şagirdlər arasında müşahidə olunan aqressiv davranış hallarının artması məktəb həyatının sağlam inkişafı üçün ciddi bir maneə təşkil edir. Bu tezis aqressiv davranışın azaldılması və qarşısının alınmasında məktəb psixoloqu və müəllimin birgə, sistemli fəaliyyətinin əhəmiyyətini araşdırır. Tədqiqat göstərir ki, həm müəllimin sinifdəki idarəetmə strategiyaları, həm də psixoloqun fərdi və qrup məsləhətləri bu problemin həllində təkbəşinə kifayət deyil. Uğurlu nəticə əldə etmək üçün psixoloq aqressiyanın dərin psixoloji səbəblərini diaqnostika etməli, müəllim isə bu diaqnoza uyğun olaraq tədris prosesində və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə preventiv və korrektiv strategiyaları tətbiq etməlidir. Birgə fəaliyyət həm şagirdlərin davranış normalarını öyrənməsini, həm də məktəb kollektivinin aqressiya ilə mübarizədə vahid mövqedən çıxış etməsini təmin edir. Nəticələr göstərir ki, müəllim-psixoloq əməkdaşlığı, valideynlərin də prosesə cəlb edilməsi ilə, məktəbdə pozitiv və təhlükəsiz mühitin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: Aqressiv davranış, məktəb psixoloqu, müəllim-əməkdaşlığı, preventiv tədbirlər, korreksiya, bullinq.

Giriş

Aqressiv davranış yeniyetmə və məktəb yaşlı uşaqların sosial-psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərən, təhsil prosesini pozan və məktəbdə təhlükəsiz mühiti təhdid edən ən aktual problemlərdən biridir [1]. Aqressiya dedikdə, həm fiziki (vurmaq, itələmək), həm də verbal (təhqir etmək, hədələmək) formada digərlərinə zərər verməyə yönəlmiş hərəkətlər başa düşülür. Bu davranışların kökündə ailə problemləri, sosial mühit, mediadan mənfi nümunələr və ya fərdi psixoloji çətinliklər dayana bilər [2].

Məktəb təhsil-tərbiyə prosesinin həyata keçirildiyi əsas məkandır və bu mühitdə aqressiv davranışın idarə edilməsi və azaldılması məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və məktəb psixoloqlarının birgə məsuliyyətidir. Xüsusilə məktəb psixoloqu və sinif rəhbəri (və ya fənn müəllimi) şagirdin davranışını ən yaxından müşahidə edən və ona birbaşa təsir imkanına malik olan əsas şəxslərdir. Psixoloq problemin diaqnostikası, kökündə dayanan psixi səbəblərin analizi və fərdi müdaxilə planlarının hazırlanması üçün elmi əsaslı biliklərə malikdir. Müəllim isə gündəlik tədris prosesində və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə psixoloqun tövsiyələrini praktik olaraq tətbiq edən əsas icraçı fiqurdur. Onların arasında effektiv kommunikasiya və əlaqələndirilmiş strategiyaların olmaması müdaxilə proqramlarının nəticələrini zəiflədir və bəzən problemi daha da dərinləşdirir.

Bu tezinin məqsədi məktəb psixoloqu və müəllimin aqressiv davranışın azaldılması istiqamətindəki birgə işinin əhəmiyyətini nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırmaq, habelə bu

əməkdaşlığı uğurlu edən əsas mexanizmləri və modelləri təqdim etməkdir. Tədqiqat hipotezi ondan ibarətdir ki, aqressiv şagirdlərlə işdə peşəkarlararası əməkdaşlıq tək-tək fəaliyyətdən daha effektiv nəticələr verir və məktəb mühitində davamlı pozitiv dəyişikliyə gətirib çıxarır.

Aqressiv davranışın nəzəri əsasları və məktəbdə təzahürü

Aqressiyanın Tərifləri və Növləri: Psixoloji ədəbiyyatda aqressiya müxtəlif nəzəriyyələrlə izah olunur. Dollard və Millerin "Frustrasiya-Aqressiya" nəzəriyyəsi [4] aqressiyanı məqsədə çatmağa mane olan frustrasiyanın (məyusluğun) nəticəsi kimi görür. Əksinə, Banduranın Sosial Öyrənmə Nəzəriyyəsi [1] aqressiv davranışın başqalarını müşahidə etməklə və ya mükafatlandırılmaqla öyrənildiyini irəli sürür. Məktəb mühiti kontekstində aqressiya adətən aşağıdakı növlərdə təzahür edir: fiziki, verbal, münasibət aqressiyası (bullinq), reaktiv və proaktiv aqressiya. Məktəbdə ən çox rast gəlinən, xüsusən yeniyetmələr arasında yayılan münasibət aqressiyasıdır ki, bu da qurbanlarda dərin psixoloji travmalara səbəb olur [3].

Aqressiv davranışın məktəb şəraitindəki səbəbləri

Aqressiv davranış tək bir səbəbdən qaynaqlanmır, adətən bir neçə risk faktorunun kəsişməsi nəticəsində yaranır [5]. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

Ailə mühiti: Evdə zorakılığın, aqressiv ünsiyyətin müşahidə edilməsi və ya laqeyd münasibət, uşağın aqressiyanı normal davranış kimi qəbul etməsinə səbəb olur [8].

Sosial-iqtisadi vəziyyət: Yoxsulluq, məişət problemləri və sosial təcrid stress səviyyəsini artıraraq aqressiv reaksiyalara gətirib çıxarır.

Məktəb mühiti: Müəllim-şagird münasibətlərindəki gərginlik, aydın və ədalətli qaydaların olmaması, məktəbdəki ümumi intizamın aşağı olması aqressiyanı təşviq edə bilər [7].

Fərdi psixoloji amillər: Aşağı özünə hörmət, impulsivlik, emosiyaları idarə etmə bacarığının zəifliyi, diqqət çatışmazlığı kimi xüsusiyyətlər.

Bu səbəblərin kompleks təhlili psixoloq və müəllimin birgə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Məktəb psixoloqu aqressiv davranışa qarşı mübarizədə üç əsas istiqamətdə işləyir: diaqnostika, korreksiya və profilaktika. Psixoloqun ilk vəzifəsi aqressiv davranışın tipini, tezliyini və səbəblərini müəyyənləşdirməkdir. Bu prosesə daxildir:

Müşahidə: Müəllimlərlə birlikdə sinifdə və dərsləndə fəaliyyətlərdə şagirdin davranışının sistemli müşahidəsi.

Testlər və sorğular: Aqressivliyin səviyyəsini ölçmək üçün standartlaşdırılmış testlərin (məsələn, Buss-Durkee Düşmənçilik Şkalası, Rorschach Testi) tətbiqi.

Müsahibələr: Şagird, valideynlər, müəllimlər və həmyaşıdlarla aparılan dərinləşdirilmiş müsahibələr vasitəsilə problemin köklərini araşdırmaq.

Diaqnostika nəticələri əsasında psixoloq aqressivliyin səbəbinin daxili (emosional çatışmazlıqlar) yoxsa xarici (mühit təsirləri) olduğunu müəyyən edir və fərdi müdaxilə planı hazırlayır. Psixoloq aqressiv şagirdlərlə fərdi və ya kiçik qruplarda işləyir. Əsas məqsədlər bunlardır:

Emosional tənzimləmə: Şagirdlərə qəzəb və məyusluq hisslərini konstruktiv yollarla ifadə etməyi və idarə etməyi öyrətmək.

Sosial bacarıqların inkişafı: Empatiya, konfliktlərin dinc yolla həlli, effektiv ünsiyyət və müsbət qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi [6].

Kognitiv Yenidənqurma: Şagirdlərin yanlış düşüncə tərzlərini (məsələn, "Hər kəs mənə düşməndir") müəyyən etmək və onları daha pozitiv və real düşüncələrlə əvəz etmək.

Qrup işləri zamanı oxşar problemi olan şagirdlər bir araya gətirilir və rolu oyunlar, diskussiyalar vasitəsilə davranış dəyişikliyinə nail olunur.

Müəllimin rolu və sinif idarəetməsi

Müəllim aqressiv davranışın qarşısının alınmasında mərkəzi fiqurdur, çünki aqressiya sinifdə, müəllimin nəzarəti altında təzahür edir. Müəllimin preventiv fəaliyyəti aqressiv davranışın baş vermə ehtimalını minimuma endirir. Sinif qaydaları sadə, aydın və hər kəs üçün ədalətli olmalıdır. Müəllim gözləntilərini əvvəlcədən bildirərək şagirdlərə davranış standartlarını təlqin edir [9]. Arzu olunan davranışları (məsələn, əməkdaşlıq, dinc həll) tərif və mükafatla möhkəmləndirmək, diqqəti neqativ davranışdan pozitivə yönəltmək. Dərs zamanı şagirdlərin aktivliyini və marağını təmin edən metodlardan istifadə etmək, bu da sıxılma və cansıxıcılıqdan yaranan aqressiyanın qarşısını alır.

Aqressiv davranış baş verdikdə, müəllim emosional reaksiya vermədən, sakit və qətiyyətli şəkildə müdaxilə etməlidir. Kiçik gərginlikləri erkən mərhələdə həll etmək. Aqressivliyin pik həddə çatmasının qarşısını almaq üçün şagirdi sakitləşdirmək (məsələn, fərdi söhbət üçün kənara çəkmək, fasilə vermək). Aqressiv davranışın aydın, ardıcıl və əvvəlcədən müəyyən edilmiş nəticələrini tətbiq etmək (fiziki cəzadan qaçınaraq). Cəza deyil, təlimatlandırma fokuslanmalıdır.

Birgə fəaliyyətin mexanizmləri və modelləri

Məktəb psixoloqu və müəllimin fərdi fəaliyyətləri yalnız o halda maksimum effektivliyə çatır ki, onlar sistemli və əlaqələndirilmiş bir model daxilində birləşsinsinlər.

Uğurlu əməkdaşlıq aşağıdakı üç əsas mərhələni əhatə edən daimi bir dövrdür:

Məlumat Mübadiləsi (Diaqnostik Faza): Müəllim şagirdin sinifdəki davranışları, həmyaşıdları ilə münasibətləri haqqında müşahidələrini psixoloqa təqdim edir. Psixoloq isə diaqnostika nəticələrini müəllimlə paylaşır (konfidensiallıq qorunmaqla).

Müdaxilə Planının Tərtibi (Planlaşdırma Faza): Psixoloq və müəllim birlikdə fərdi təhsil planı (FTP) və ya davranış müdaxiləsi planı (DMP) hazırlayır. Plana psixoloqun fərdi seansları və müəllimin sinifdə tətbiq edəcəyi davranış dəyişdirmə strategiyaları daxil edilir. Məsələn, psixoloq emosiyaları idarə etmə bacarığını öyrədir, müəllim isə sinifdə həmin bacarıqların praktik tətbiqi üçün şərait yaradır və nailiyyətləri mükafatlandırır.

Monitoring və Qiymətləndirmə (Geribildirim Faza): Müəllim müntəzəm olaraq şagirdin davranışındakı dəyişiklikləri izləyir və psixoloqa geribildirim verir. Psixoloq da öz növbəsində müəllimə sinif idarəetməsi üçün yeni tövsiyələr verir və proqramın effektivliyini qiymətləndirir.

Bu model psixoloqun nəzəri bilikləri ilə müəllimin praktik təcrübəsini birləşdirir və müdaxilənin məktəbin bütün sahələrində ardıcıl tətbiqini təmin edir.

Psixoloqun birgə fəaliyyət çərçivəsində əsas vəzifələrindən biri də müəllimləri aqressiv davranışın səbəbləri, dinamikası və idarəetmə üsulları barədə məlumatlandırmaqdır. Təlimlər bu mövzuları əhatə etməlidir: uşaqlarda aqressiv davranışın gizli siqnalları (məsələn, sosial təcrid, anidən dərs nailiyyətinin aşağı düşməsi), müəllimin öz emosional vəziyyətini idarə etməsi ("müəllim aqressiyası"nın qarşısının alınması), bullinq və digər zorakılıq növlərinə qarşı effektiv mübarizə metodları, şagirdlərə empatiya və dözümlülük (tolerantlıq) öyrətmə yolları.

Aqressiv davranışın kökləri əsasən ailədən qaynaqlandığı üçün [1], valideynlərin əməkdaşlığa cəlb edilməsi kritik əhəmiyyət daşıyır. Psixoloq və müəllim valideynlərlə vahid cəbhədən çıxış etməlidir.

Müəllim-Psixoloq-Valideyn Üçbucağı: Psixoloq valideynlərlə fərdi məsləhətləşmələr keçirərək, onları uşağın aqressiyasının səbəbləri haqqında məlumatlandırır və ev şəraitində tətbiq ediləcək davranış qaydaları (məsələn, alternativ cəzalar, müsbət möhkəmləndirmə) haqqında təlimatlandırır. Müəllim isə valideynləri sinifdəki irəliləyişlər barədə məlumatlandıraraq əməkdaşlığı davam etdirir.

Valideyn Maarifləndirmə Seminarları: Aqressiyanın idarə edilməsi, valideyn-övlad ünsiyyəti və evdə pozitiv mühitin yaradılması mövzusunda psixoloq tərəfindən aparılan seminarlar ümumi mədəniyyətin artırılmasına xidmət edir.

Təhlükəsiz məktəb mühitinin yaradılmasında birgə fəaliyyətin nəticələri

Müəllim və psixoloqun əməkdaşlığı yalnız fərdi şagirdin davranışını korreksiya etmək yox, həm də bütün məktəb mühitini təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır.

Birgə fəaliyyət məktəbdə sosial-emosional öyrənmə (SEO) proqramlarının integrasiyasına imkan yaradır. Psixoloq SEO-nun nəzəri və metodoloji bazasını (empatiya, məsuliyyət, özünü idarə etmə) təqdim edir, müəllim isə onu hər fənnin tədrisinə daxil edir (məsələn, ədəbiyyat dərslərində empatiyanın inkişafı, həyat bilgisi dərslərində konflikt həlli). Bu integrasiya aqressiyanı azaldan, pro-sosial (ictimai faydalı) davranışları artıran davamlı sistem yaradır.

Müəllim-psixoloq əməkdaşlığının ən vacib nəticələrindən biri məktəbdaxili bullinq hadisələrinin effektiv şəkildə qarşısının alınmasıdır. Müəllim bullinqi ilk görən şəxs kimi onu dərhal psixoloqa bildirir. Psixoloq qurban, təcavüzkar və müşahidəçi şagirdlərin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda işləyərək problemi həll edir. Bu yanaşma sayəsində bullinq halları ört-basdır edilmir, əksinə, bütün tərəflər üçün konstruktiv həll yolları tapılır [5].

Aqressiv şagirdlərlə iş müəllimlər üçün yüksək stress mənbəyidir və peşəkar yanmaya (burnout) səbəb ola bilər. Psixoloq müəllimlərlə işləyərək (dəstək qrupları, fərdi məsləhətlər) onların emosional dayanıqlığını artırır. Müəllim öz növbəsində psixoloqdan dəstək alaraq təklif hissini aradan qaldırır və işin öhdəsindən daha effektiv gəlir. Bu, məktəb kollektivinin ümumi sağlamlığı üçün həlledicidir.

Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, məktəb psixoloqu və müəllimin aqressiv davranışın azaldılması istiqamətindəki birgə fəaliyyəti tək-tək müdaxilələrdən daha əsaslı və davamlı nəticələr verir.

Aqressiya mürəkkəb sosial-psixoloji problem olduğundan, onun həlli multidissiplinar, yəni müxtəlif peşəkarların (psixoloq, müəllim, valideyn) bilik və bacarıqlarını birləşdirən yanaşma tələb edir.

Müəllim və psixoloqun birgə işi diaqnostika, müdaxilə planının tərtibi və monitorinq fazalarında ardıcıl tətbiq edildikdə, psixoloq davranışın köklərini aşkar edir, müəllim isə korreksiya proqramını şagirdin gündəlik mühitinə köçürərək dəyişikliyi möhkəmləndirir. Müntəzəmliyi təmin edir, şagird həm terapiya seanslarında, həm də sinifdə vahid davranış standartları ilə qarşılaşır. Məktəb iqlimini yaxşılaşdırır, məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və şagirdlər arasında əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırır, bu da bullinq və zorakılıq hallarını azaldır.

Nəticə olaraq, effektiv təhsil sistemi qurmaq və təhlükəsiz məktəb mühiti yaratmaq üçün məktəb psixoloqu və müəllimin əməkdaşlığının rəsmiləşdirilməsi, daimi peşəkar inkişaf və sistemli məlumat mübadiləsi üçün mexanizmlərin yaradılması zəruridir. Gələcək tədqiqatlar bu əməkdaşlıq modellərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məktəblərdə tətbiqi və uzunmüddətli effektivliyinin qiymətləndirilməsinə yönəldilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
2. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. Temple University Press.
3. Coloroso, B. (2008). *The bully, the bullied, and the bystander: From pre-school to highschool—how parents and teachers can help break the cycle*. HarperCollins.
4. Dollard, J., Miller, N. E., Doob, L. W., Mowrer, O. H., & Sears, R. R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press.
5. Espelage, D. L., & Swearer, S. M. (2004). *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Erlbaum.
6. Goldstein, A. P. (1999). *The prepare curriculum: Teaching prosocial competencies*. Research Press.
7. Kauffman, J. M., & Landrum, T. J. (2006). *Characteristics of emotional and behavioral disorders of children and youth* (8th ed.). Pearson/Merrill Prentice Hall.
8. Patterson, G. R. (1982). *Coercive family process*. Castalia.
9. Sprick, R. (2009). *Discipline in the secondary classroom: A problem-by-problem survival guide* (3rd ed.). John Wiley & Sons.

**Təhsildə məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında Qələbə Ruhunun rolu
Jalə Tofiq qızı Abbaszadə, p.ü.f.d
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

Xülasə:

Müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sisteminin mühüm istiqamətlərindən biri də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasıdır. Vətən müharibəsində əldə edilən bu tarixi Zəfər xalqımızın milli qürurunu, dövlətə və orduya olan inamını bir daha möhkəmləndirmişdir. Bu Qələbə yeni nəsildə vətənpərvərlik hissinin güclənməsi, müstəqillik və azadlıq anlayışına dərin hörmətlə yanaşılması kimi önəmli mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında zəngin pedaqoji potensiala malikdir. Məhz elə təhsil müəssisələrində bu potensialdan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə həm şagirdlərdə, həm də tələbələrdə vətəndaşlıq məsuliyyətinin, milli ruhun, dövlətçilik şüurunun inkişaf etdirilməsinə nail ola bilirik. Yetişən gənc nəsildə Vətənə sevgi, xalqa və dövlətə qarşı borc hissini formalaşdırmaq məqsədi ilə məktəblərdə və məktəbdənkənar bir çox işlər görülməlidir. Belə ki, təlim-tərbiyə prosesində bəzi fənlərin - ədəbiyyat, tarix, ibtidai siniflərdə ana dili, həyat bilgisi fənlərinin məzmununa Qələbə mövzusunə, qəhrəmanlıq nümunələrinə, qazi və şəhidlərin həyat yolu ilə bağlı faktlara geniş yer verilməlidir. Məktəblilərin emosional-mənəvi dünyasına təsir edərək, onlarda milli həmrəyliyi və fəxr hissini gücləndirmək məqsədi ilə məktəb və məktəbdənkənar xatirə tədbirləri, memorial və muzey gəzintiləri, ədəbi-bədii kompozisiyalar və s. bu kimi tədbirlərin keçirilməsi çox mühüm önəmə malikdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücünü artırmaq məqsədilə Qələbə ruhu təhsil prosesinin əsas atributuna çevrilməlidir. Qələbə ruhu yeniyetmələrdə Vətən təəssübkeşliyini, milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq, xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq, millətində və dövlətində sevgi və hörmət hissini daha da möhkəmləndirməyə xidmət edir.

Açar sözlər: şəxsiyyətin formalaşması, təhsil, vətənpərvərlik tərbiyəsi, Qələbə Ruhu

Резюме:

В современную эпоху одним из важнейших направлений системы образования Азербайджана является сохранение национально-нравственных ценностей и воспитание подрастающего поколения в духе патриотизма. Историческая Победа, одержанная в Отечественной войне, вновь укрепила национальную гордость нашего народа, веру в государство и армию. Эта Победа обладает богатым педагогическим потенциалом в формировании у молодого поколения таких важных нравственных качеств, как чувство патриотизма, уважение к независимости и свободе. Целенаправленное использование этого потенциала в образовательных учреждениях способствует развитию у учащихся и студентов гражданской ответственности, национального духа и государственного сознания. Для формирования у молодёжи любви к Родине, чувства долга перед народом и государством необходимо проводить в школах и вне их стен различные воспитательные мероприятия. В процессе обучения следует уделять внимание включению в содержание таких предметов, как литература, история, родной язык и ознакомление с жизнью, тем, связанным с Победой,

примерам героизма, жизни ветеранов и шехидов. Важное значение имеют памятные мероприятия, экскурсии в музеи и мемориалы, *литературно-художественные композиции* и другие формы работы, направленные на укрепление национального единства и гордости у школьников. Дух Победы должен стать основным атрибутом образовательного процесса, усиливая патриотическое воспитание и воспитывая у молодёжи преданность Родине, уважение к национальным ценностям и любовь к своему государству.

Ключевые слова: формирование личности, образование, патриотическое воспитание, дух Победы

Abstract :

In the modern era, one of the key directions of the Azerbaijani education system is the preservation of national and moral values and the upbringing of the younger generation in the spirit of patriotism. The historical Victory achieved in the Patriotic War has once again strengthened the national pride of our people and reinforced faith in the state and the army. This Victory possesses great pedagogical potential in fostering such moral qualities among the young generation as patriotism, respect for independence, and appreciation of freedom. Purposeful use of this potential within educational institutions helps to develop civic responsibility, national spirit, and state consciousness among students. To instill love for the Motherland and a sense of duty toward the people and the state, schools and extracurricular activities should focus on various educational initiatives. In the learning process, subjects such as literature, history, native language, and life studies should incorporate topics related to Victory, heroism, and the lives of veterans and martyrs. Activities such as commemorative events, museum and memorial visits, and literary-artistic performances play a vital role in strengthening national unity and pride among students. The spirit of Victory should become an integral attribute of the educational process, enhancing patriotic education and fostering loyalty to the homeland, respect for national values, and love for one's state.

Keywords: personality formation, education, patriotic upbringing, spirit of victory

Giriş:

İnsan əxlaqı üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlər çoxdur. Əsas keyfiyyətlərdən biri də Vətənpərvərlikdir . Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi : “ Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı,bizim milli -mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir,keçmişimizi yaxşı bilməlidir,dilimizi yaxşı bilməlidir,milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi ,milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, ,tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz . Hər gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur” [3,s.122]. Xalqın milli kimliyi,mənəvi dəyər və dövlətçilik düşüncəsinin formalaşmasında vətənpərvərlik tərbiyəsi əsas vasitələrdəndir. .Vətənpərvərliyin ilk göstəricisi isə ana dilinə olan məhəbbət hissidir. Vətənpərvərliyin əxlaqi-mənəvi özəyi ailədə qoyulur. Kiçik yaşlı uşaqlar məktəbə gələnə qədər vətən ,torpaq anlayışlarını ilk dəfə ailədə eşidir. Məktəbdə isə o,ailədə gördüklərini və eşitdiklərini başa düşmək ,onun mənasını və əhəmiyyətini anlamaq imkanı əldə edir. Biliklərin əqidəyə çevrilməsində məktəbin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Böyüyən nəslin hərtərəfli tərbiyə edilib formalaşmasında məktəb müstəsna rol oynayır. Məktəbdə şadirdlər bilik və bacarıqla yanaşı

xeyirxahlıq, düzlük ,sədaqət və s. kimi mənəvi keyfiyyətlərə də yiyələnirlər. Təlim vasitəsi ilə şagirdlərdə dövlətə ,xalqa, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət və sevgi hissinin formalaşmasında 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış qələbə mühüm əhəmiyyətə malikdir . Bu səbəbdən də məktəblərdə keçirilən Qələbə ruhlu tədbirlər müstəsna rol oynayır.

Vətən müharibəsində qazanılmış Qələbə gənclərdə mübarizə əzmini ,ruh yüksəkliyini artırdı . Qazanılmış Zəfər yalnız hərbi uğur deyil, həm də milli həmrəyliyin və mənəvi dirçəlişin simvoludur. Qələbə ruhu gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas atributuna çevrilməlidir .Bu məqsədlə məktəblərdə sistemli və planlı tədbirlərin keçirilməsi vacibdir. Tədris olunan ədəbiyyat , tarix, coğrafiya fənlərində Vətən müharibəsinin qazi və şəhidlərinin qəhrəmanlıq dolu həyat hekayəsindən bəhs edən mövzulara geniş yer verilməli, qazi və şəhid ailələri ilə görüşlər təşkil edilməli . Şəhid məzarlarına ziyarətlərə gedilməlidir . Eyni zamanda “Qələbə günü “,”Şəhidlər ölmür" kimi mövzularda yaradıcı tədqiqat işləri aparılmalı, qəhrəmanlıq mövzusunda esse yazılarına geniş yer verilməlidir . Bu kimi tədbirlər şagirdlərin daxili aləminə təsir edərək onlarda vətən təəssübkeşliyi , xalqın mənafeyini hər şeydən uca tutmaq, dövlətə sadıqlıq kimi hisslər formalaşdırır.

Qələbə ruhunun formalaşdırılmasında məktəblə bərabər ailə və cəmiyyətin də rolu böyükdür. Belə ki, ailədə valideynin vətənə ,xalqına münasibəti, cəmiyyətin Vətən müharibəsi qəhrəmanlarına verdiyi dəyər məktəblilərin hiss və düşüncələrinə birbaşa təsir edir. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında sosial şəbəkələrin də rolu böyükdür. Qələbə mövzulu filmlər , sənədli proqramlar , kitab və musiqi əsərləri də bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə:

Aparılan təhlillər göstərir ki , məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında Qələbə ruhu mühüm pedaqoji dəyərə malikdir. Qələbəyə gedən yolda igid oğullarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıq məktəbli gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması üçün ən parlaq nümunədir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev. H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı:Azərnəşr. C.2,-1994
2. Əliyev. H. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji əsasları. Bakı:Təhsil.2021
3. Əliyev. H Mənəviyyat. Mənəvi dəyərlər. Mənəvi tərbiyə. /tərt.ed. Ə. İsmayılov.Bakı : Müəllim nəşriyyatı. 2008.
4. Məhəmməd. R. Zəfər ruhu və gənclik tərbiyəsi .Bakı :Elm və Təhsil. ,2023.

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÖZÜNƏİNAM VƏ
ÖZÜNÜİFADƏ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI
WAYS TO FORM SELF-CONFIDENCE AND
SELF-EXPRESSION SKILLS IN PRESCHOOL CHILDREN**

Pərvanə İldırım qızı İmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrası

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9542-4804>

ÖZET

Məqalədə uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının formalaşdırılması yolları geniş şəkildə araşdırılır. Özünəinam – insanın öz gücünə, qabiliyyətinə və dəyərinə inamıdır ki, bu da uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında, sosial əlaqələrində və təhsil prosesində müvəffəqiyyət qazanmasında əsas rol oynayır. Məqalədə uşaqlarda özünəinamın yaranması, inkişaf mərhələləri və onun psixoloji, sosial və pedaqoji aspektləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, uşaqların özünəinamının formalaşmasında valideynlərin, tərbiyəçi-müəllimlərin dəstəyi və münasibəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Uşaqların uğurlarının qeyd edilməsi, müsbət qiymətləndirilməsi, onları motivasiya edən mühitin yaradılması özünəinamın inkişafına güclü təsir göstərir. Bununla yanaşı, uşaqlarda özünüifadə bacarığının inkişafı da onların daxili dünyasını, fikirlərini, hisslərini açıq və səmimi şəkildə ifadə edə bilmələri ilə bağlıdır. Özünüifadə uşağın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, sosial bacarıqlarının və emosional zəkanın inkişafında mühüm rol oynayır.

Məqalədə həmçinin, uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının artırılması üçün səmərəli metod və yanaşmalar təqdim edilir. Bunlara fərdi yanaşma, kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, rollu oyunlar, qrup məşğələləri, müsbət motivasiya, problemlərin həlli üsullarının öyrədilməsi və emosional tənzimləmə texnikaları daxildir. Həmçinin, müasir pedaqoji və psixoloji metodların tətbiqi, yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşkili və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının formalaşmasını dəstəkləyir. Uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının inkişafı onların psixoloji sağlamlığının qorunması, sosial mühitdə uğurlu adaptasiya və şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, valideynlər, tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların bu sahədəki potensialını inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü və sistemli iş aparmalıdırlar. Tədqiqat prosesində uşaqların özünəinam və özünüifadə səviyyəsini və onların inkişaf yollarını səmərəli şəkildə təhlil etmək üçün müşahidə, müsahibə və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *özünəinam, özünüifadə, tərbiyəçi-müəllim, ailə, emosional təsir*

ABSTRACT

The article extensively explores ways to formalise self-confidence and self-expression skills in children. Self-confidence is a person's belief in their own strength, abilities and value, which plays a fundamental role in a child's personal development, social relationships and educational success. The article analyses the emergence of self-confidence in children, its stages of development, and its psychological, social, and pedagogical aspects. It should be noted that the support and attitude of parents and educators are of particular importance in the formation of children's self-esteem. Recording children's achievements, giving them positive feedback, and creating a motivating environment have a powerful effect on the development of self-esteem. In addition, the development of self-expression skills in children is also linked to their ability to express their inner world, thoughts and feelings openly and sincerely. Self-expression plays a crucial role in the development of a child's creative abilities, social skills, and emotional intelligence.

The article also presents effective methods and approaches for improving self-awareness and self-expression skills in children. These include individual approaches, the development of communication skills, role-playing, group activities, positive motivation, learning problem-solving methods, and emotional regulation techniques. Furthermore, the application of modern pedagogical and psychological methods, the organisation of creative activities, and the development of social skills support the formation of self-confidence and self-expression skills in children. The development of self-confidence and self-expression skills in children is of great importance for the preservation of their psychological well-being, successful adaptation to the social environment, and the formation of their personality. For this reason, parents and educators should work purposefully and systematically to develop children's potential in this area. During the research process, observation, interviews and other methods were used to effectively analyse children's self-awareness and self-expression levels and their development paths.

Keywords: *self-confidence, self-expression, educator-teacher, family, emotional impact*

GİRİŞ

Müasir dövrdə uşaqların psixoloji inkişafı və sosial bacarıqlarının formalaşması hər bir cəmiyyət üçün böyük önəm daşıyır. Xüsusilə, uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi onların şəxsiyyət kimi sağlam və balanslı yetişməsində vacib şərtidir. Özünəinam, yəni insanın öz dəyərinə, qabiliyyətlərinə və potensialına olan inamı, uşaqların həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsil, sosial münasibətlər və özünü reallaşdırma prosesində uğur qazanmasında əsas faktorlardan biridir. Bu keyfiyyət uşağın həyatında mühüm rol oynayır, çünki özünə inanan uşaq qarşılaşdığı problemləri həll etməkdə daha iradəli, təşəbbüskar və davamlı olur. Bandura (1997) özünəinamı insanın davranışlarına və nəticəyə olan inamı kimi izah edir və qeyd edir ki, bu inam formalaşmadıqda passivlik, özünütənqid və sosial çəkingənlik yaranır.

Eyni zamanda, özünüifadə bacarığı uşağın fikirlərini, duyğularını və istəklərini açıq, səmimi və təsirli şəkildə çatdırmaq qabiliyyətidir ki, bu da sosial əlaqələrin qurulmasında və emosional sağlamlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Özünüifadə yalnız şifahi danışiqqla deyil, həm də jestlər, mimika, yaradıcı ifadə formaları (musiqi, rəsm, yazı) ilə həyata keçirilə bilər. Özünü ifadə edə bilən uşaq sosial adaptasiyada daha uğurlu olur, münasibət qurmaq və qorumaq bacarığı inkişaf edir, liderlik və komandada işləmə bacarıqları güclənir.

Uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının aşağı səviyyədə olması onların təhsil prosesində motivasiyasızlıq, sosial təcrid və emosional narahatlıqlar kimi problemlərlə üzləşməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən valideynlər, tərbiyəçi-müəllimlər və psixoloqlar uşaqların bu sahədəki inkişafını diqqətlə izləməli və onları dəstəkləyən şərait yaratmalıdırlar. Özünəinam və özünüifadə uşağın daxili dünyasını zənginləşdirir, yaradıcılığını stimullaşdırır və sosial bacarıqlarını gücləndirir. Beləliklə, bu bacarıqlar uşağın gələcəkdə həm məktəb mühitində, həm də həyatın digər sahələrində uğurlu olmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının qarşılıqlı əlaqəsi ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Mövzuya Azərbaycan kontekstində yanaşılaraq, bu bacarıqların inkişafına təsir edən psixoloji və sosial amillər müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, tətbiq olunan praktik metodların (rollu oyunun, yaradıcılıq fəaliyyəti, emosional tənzimləmə və s.) səmərəliliyi empirik olaraq əsaslandırılmışdır. Valideyn və tərbiyəçi-müəllim təsiri integrativ şəkildə araşdırılmış, əhatəli nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən praktik metodların müəyyənəşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat nəticələri tərbiyəçi-müəllimlər, valideynlər və psixoloqlar üçün tətbiq oluna biləcək konkret tövsiyələr təqdim edir. Tərbiyəvi və pedaqoji prosesdə istifadə oluna bilən üsullar – rolul oyunlar, yaradıcılıq məşğələləri və emosional tənzimləmə texnikaları – uşaqların sosial və emosional inkişafını gücləndirmək məqsədilə praktik tədbirlər planının hazırlanmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, bu nəticələr təhsil müəssisələrində uşaqlar üçün daha dəstəkləyici və inamverici mühitin qurulmasına töhfə verə bilər.

ƏSAS HİSSƏ

Bütün canlılarda olduğu kimi insanlar da özünümüdafiə, özünüitəşdiq instinkinə malik olurlar. Bu fiziki proseslər kimi təzahür edərək şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsini təşkil edən özünəinam, özünüitəşdiq hissinin, müstəqillik meylinin yaranmasına səbəb olur. Məktəbəqədər yaş dövrünün hər bir mərhələsi özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir. Erkən yaş dövründə uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı onların ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqələri zəminində baş verir. Bu dövr sosial normalara yiyələnmənin geniş imkanları ilə diqqəti cəlb edir. “Mən-təsəvvür”ünün davamlı elementləri sadə formalarla üzə çıxır. Uşaq “mən” anlayışını dərk etməyə, özünü başqalarından fərqləndirməyə başlayır. “Mən-obraz”ın mühüm elementlərindən biri də özünəinam hissinin olmasıdır. Özünəinam hissi uşağın gördüyü işlərdə müstəqilliyə can atması, yeni fəaliyyətlərə maraq göstərməsi və səhvlərdən qorxmaması ilə müşahidə olunur. Aparılan bir çox tədqiqatlarda psixoloqlar müstəqilliyi şəxsiyyətin davranış tərzini, müstəqil fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnmə bacarığı ilə əlaqələndirirlər. Müstəqillik uşağın

oyun, əmək və təlim fəaliyyətinə qoşulması, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, özünəinam və özünüifadə tələbatlarını yerinə yetirmə bacarığında özünü əks etdirir. Özünəinam və özünüifadə bacarıqları uşağın gələcək akademik nailiyyətləri, sosial münasibətləri və şəxsiyyət formalaşması üçün mühüm şərtlərdəndir (Bandura, 1997). Məktəbəqədər təhsil mühiti isə uşaqların bu bacarıqları inkişaf etdirməsində həlledici amillərdən biri sayılır. Təhsil mühitinin quruluşu, pedaqoji yanaşma, tərbiyəçi-müəllim-uşaq münasibətləri və tətbiq olunan oyun əsaslı tədris üsulları uşağın özünüifadə imkanlarını genişləndirir və özünəinam hissini gücləndirir (Bredenkamp & Copple, 2009).

Məktəbəqədər təhsil mühiti uşağın emosional təhlükəsizlik hissi yaratmaqla onun şəxsiyyət inkişafını dəstəkləyir. Təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitdə uşaqlar fikirlərini sərbəst ifadə etməyə, suallar verməyə və yeni fəaliyyətlərdə iştirak etməyə daha açıq olurlar. Bu isə onların özünəinam hissini gücləndirir (Mashburn et al., 2008). Tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqlara fərdi yanaşması, onların maraq və ehtiyaclarına uyğun fəaliyyətlər təşkil etməsi, uşaqlara kiçik uğurları belə dəyərləndirmək fürsəti verməsi özünəinamın möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda, məktəbəqədər mühitdə təşkil olunan oyun əsaslı fəaliyyətlər uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətini və özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Oyun vasitəsilə uşaq özünü müxtəlif rollarda sınayır, hiss və düşüncələrini paylaşmağı öyrənir. Bu prosesdə həmyaşıdlarla qarşılıqlı münasibətlər də sosial bacarıqların, ünsiyyət və əməkdaşlıq vərdislərinin formalaşmasına şərait yaradır (Bodrova & Leong, 2007).

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın yaşıdları ilə münasibətləri onun özünü qiymətləndirməsinə və sosial dəyərlər sisteminə ciddi təsir edir. Yaşıdlarla münasibətlər məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünəinamın formalaşmasında güclü faktor kimi çıxış edir. Uşaqlar oyun zamanı qarşılıqlı əlaqələr quraraq öz bacarıqlarını sınayır, müvəffəqiyyətlər qazandıqca isə özlərinə olan inam hissi möhkəmlənir (Rubin, Bukowski, & Laursen, 2011). Məsələn, bir qrup oyununda lider rolunda çıxış edən uşaq həm özünüifadə bacarığını inkişaf etdirir, həm də sosial status qazanmaqla özünəinamını artırır.

Digər tərəfdən, həmyaşıdlarla münasibətlərin müsbət emosional təsiri uşaqlarda empatiya, əməkdaşlıq və paylaşma vərdislərinin formalaşmasına kömək edir. Uşaq qarşı tərəfin emosiyalarını dərk etməyi öyrəndikcə özünüifadə bacarığını daha aydın və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir (Denham et al., 2003).

Bununla yanaşı, həmyaşid münasibətlərində qarşıya çıxan münaqişələr də özünəinam və özünüifadənin inkişafına təsir göstərir. Münaqişələrin həlli prosesi uşaqlara müzakirə aparmaq, öz fikirlərini əsaslandırmaq və emosiyalarını idarə etmək bacarıqları qazandırır (Hartup, 1996). Beləliklə, həm müsbət, həm də çətin sosial vəziyyətlər uşaqların özünüifadə və özünəinam inkişafında mühüm rol oynayır.

Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqlara yanaşması onların sosial-emosional inkişafının istiqamətini müəyyənləşdirir. Tərbiyəçi-müəllimin uşağa fərdi yanaşması, onun bacarıqlarını önə çıxarması və uğurlarını dəyərləndirməsi özünəinamı artırır (Pianta & Stuhlman, 2004). Təhsil mühitində sərbəst ifadə imkanı yaradan oyunlar, rol modelləri və yaradıcı fəaliyyətlər uşağın özünü ifadə etməsini təbii şəkildə təşviq edir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi-müəllimlərin emosional dəstəyi və empatiyası uşağın sosiallaşmasını asanlaşdırır və özünəinamını gücləndirir.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın psixoloji, emosional və sosial inkişafında ən həssas və formalaşdırıcı mərhələlərdən biridir. Bu dövrdə uşaqlar öz şəxsiyyətlərini kəşf etməyə başlayır, ətraf aləmlə münasibət qurur və öz fikirlərini ifadə etmə yollarını öyrənirlər. Özünəinam və özünü ifadə etmə bacarıqları isə uşağın gələcək həyatında uğurlu fərd kimi formalaşmasında əsas amillərdəndir. Bu bacarıqların təməli isə ilk növbədə ailə mühitində qoyulur.

Ailə uşağın ilk sosiallaşma mühitidir. Həyatın ilk illərində uşağın özünü dərk etməsi, sosial münasibətlərdə iştirak etməsi və öz potensialını ifadə etməsi əsasən ailə mühitinin təsiri ilə müəyyən olunur. Ailə yalnız bioloji və fiziki qayğının təminatçısı deyil, eyni zamanda uşağın psixososial inkişafını, özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının bərqərar olmasını dəstəkləyən əsas mühitdir (Bronfenbrenner, 1979). Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzsizdir. Valideynlərin sevgisi, diqqəti və dəstəyi uşağın özünə olan inamının və fikirlərini ifadə etmə cəsarətinin inkişafına birbaşa təsir edir.

Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin uşaqlara göstərdiyi müsbət emosional münasibət, təşviqedici davranış və açıq ünsiyyət mühiti uşaqlarda sağlam özünəinamın inkişafına səbəb olur (Harter, 2012). Demokratik tərbiyə üslubundan istifadə edən valideyn uşağın fikirlərinə hörmət göstərir və uşağın özünü sərbəst ifadə etməyə imkan yaradır. Əksinə, valideynlərin avtoritar münasibəti, tez-tez tənqid etməsi və uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaması isə onların özünüifadəsini məhdudlaşdırır və özgüvənsizlik yaradır.

Uşağın inkişafında ən mühüm elementlərdən biri də ailə və təhsil müəssisəsi arasında əməkdaşlıqdır. Müntəzəm valideyn görüşləri, uşağın nailiyyətləri barədə qarşılıqlı məlumat mübadiləsi və valideynlərin tərbiyə prosesinə cəlb edilməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının inkişafını daha da sürətləndirir (Epstein, 2010). Əgər valideyn və tərbiyəçi-müəllimlər arasında fikir ayrılığı olarsa, uşaqda çəşqinlik və özünüqiymətləndirmədə qeyri-sabitlik müşahidə oluna bilər. Buna görə də hər iki tərəfin eyni məqsədə – uşağın sosial-emosional inkişafına fokuslanması vacib amillərdəndir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünəinam hissinin formalaşdırılması üçün bir neçə mühüm metod mövcuddur. Bu metodlar aşağıdakılardır:

- **Fərdi yanaşma:** Uşaqların fərdi xüsusiyyətləri, maraqları və ehtiyacları nəzərə alınaraq təlim və tərbiyə prosesinin qurulması onların özünəinamını artırır (Tomlinson, 2014).
- **Kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı:** Uşaqlarda düzgün danışmaq, dinləmə və emosiyaları idarə etmə bacarıqlarının öyrədilməsi onların özünüifadəsini yaxşılaşdırır (Denham & Burton, 2003).
- **Rol oyunları və qrup məşğələləri:** Sosial rolların öyrənilməsi və müxtəlif situasiyalarda davranışların praktikası uşaqların özünəinamını və özünüifadəsini gücləndirir (Bierman et al., 2010).
- **Müsbət motivasiya və mükafatlandırma:** Uğurların qeyd edilməsi və təşviq uşaqlarda daxili motivasiyanı artırır, özünəinamın möhkəmlənməsinə xidmət edir (Deci & Ryan, 2000). Uşağın fəallığı artır, özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi yüksəlir.
- **Yaradıcılıq fəaliyyətləri:** İncəsənət, musiqi, teatr kimi fəaliyyətlər uşaqların emosional dünyasını genişləndirir və özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir (Eisenberg et al., 2010).

• **Emosional tənzimləmə texnikaları:** Uşaqlara stres və neqativ emosiylarla başa çıxma yollarının öyrədilməsi onların psixoloji dayanıqlığını artırır və özünəinamın formalaşma-sına dəstək olur (Gross, 2007).

Hazırda məktəbəqədər təhsil sistemində tətbiq edilən təhsil proqramlarının metodoloji bazası L.S.Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” təlimi üzərində qurulmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, əlverişli təlim mühiti uşaqların psixi inkişafını sürətləndirir. Əgər təlim prosesi bu zona daxilində təşkil edilərsə, yəni uşaq tədricən öz gücü ilə bacaracağı fəaliyyətlərdə dəstəklənərsə, onun psixi inkişafı daha sürətli şəkildə inkişaf edir. Bu yanaşmaya əsasən, **əlverişli təlim mühiti** uşağın psixoloji və emosional inkişafını stimullaşdırır, onun özünəinam hissini möhkəmləndirir və özünüifadə bacarığını genişləndirir.

NƏTİCƏ

Uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının formalaşması onların şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında, sosial münasibətlərdə uğurlu olmasının və həyatın müxtəlif sahələrində özünü təsdiqləməsinin əsas şərtlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu iki bacarıq uşağın daxili dünyasında möhkəm psixoloji baza yaradır, ona qarşılaşdığı çətinlikləri dəf etmək, özünü düzgün təqdim etmək və müsbət münasibətlər qurmaq üçün güc verir. Özünəinam və özünüifadə uşaqların özlərini daha yaxşı tanımasına, potensiallarını reallaşdırmasına və müstəqil qərarlar verməsinə şərait yaradır.

Müasir dövrdə uşaqların sosial və emosional bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi cəmiyyətin və təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Özünəinamın və özünüifadənin zəif olması uşaqların təhsil prosesində motivasiyasının azalmasına, sosial təcridə və hətta emosional pozuntulara gətirib çıxara bilər. Buna görə də valideynlər, tərbiyəçi-müəllimlər və psixoloji xidmət nümayəndələri uşaqların bu sahədə inkişafına xüsusi diqqət ayırmalıdır.

Məqalədə qeyd olunan metod və yanaşmalar – fərdi yanaşma, kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı, rollu oyunlar, yaradıcılıq fəaliyyətləri və emosional tənzimləmə texnikaları – uşaqların özünəinam və özünüifadə bacarıqlarını artırmaq üçün səmərəli vasitələrdir. Bu metodların tətbiqi nəticəsində uşaqların həm psixoloji dayanıqlığı, həm də sosial bacarıqları güclənir, onların ümumi həyat keyfiyyəti yüksəlir.

Valideynlərin və tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqlara göstərdiyi sevgi, qayğı və müsbət münasibət uşaqların bu bacarıqları formalaşdırmasında həlledici rol oynayır. Müsbət sosial mühit yaradılması, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşma və onların uğurlarının müntəzəm qeyd edilməsi uşaqların özünəinamının möhkəmlənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, uşaqların özünüifadə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi onların emosional sağlamlığına və sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərir.

Nəticə olaraq, uşaqlarda özünəinam və özünüifadə bacarıqlarının formalaşdırılması uzunmüddətli və məqsədyönlü prosesdir ki, bu da uşaqların sağlam psixoloji inkişafı və cəmiyyətə uğurlu integrasiyası üçün zəruridir. Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq daha geniş tədqiqatlar və praktiki işlər uşaqların sosial-emosional inkişafına daha dərin töhfələr verəcəkdir. Beləliklə, cəmiyyət olaraq

uşaqlarımızın özünəinamlı və özünü rahat ifadə edən fərdlər kimi yetişmələri üçün sistemli və davamlı dəstək mexanizmlərinin qurulması prioritet olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2022). *Məktəbəqədər təhsil kurikulumu*. Bakı: Təhsil İnstitutu. https://example.edu.az/directory/mektebeqeder_kurikulum_2022.pdf
2. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W.H. Freeman.
3. Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.
4. Bierman, K. L., et al. (2010). Promoting social competence in early childhood: The role of peer play interventions. *Early Childhood Research Quarterly*, 25(3), 356-367.
5. Bornstein, M. H., & Bradley, R. H. (Eds.). (2014). *Socioeconomic status, parenting, and child development*. Routledge.
6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
7. Denham, S. A., & Burton, R. (2003). Social and emotional prevention and intervention programming for preschoolers. Springer Science & Business Media.
8. Eisenberg, N., et al. (2010). The role of emotionality and regulation in children's empathy-related responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 111-127.
9. Gross, J. J. (2007). *Handbook of emotion regulation*. Guilford Press.
10. Harter, S. (2012). *The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations*. Guilford Press.
11. Orth, U., et al. (2012). Self-esteem development from young adulthood to old age: A cohort-sequential longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(6), 1271-1288.
12. Pianta, R. C., et al. (2012). Classroom quality and children's social adjustment. *Early Education and Development*, 23(6), 812-833.
13. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton University Press.
14. Rubin, K. H., et al. (1998). Social withdrawal in childhood: The development of the construct and its implications. *Developmental Review*, 18(4), 449-504.
15. Rubin, K. H., Bukowski, W., & Parker, J. G. (2006). Peer interactions, relationships, and groups. In *Handbook of child psychology* (pp. 571-645). Wiley.
16. Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*. ASCD.
17. Wentzel, K. R. (2009). Students' relationships with teachers as motivational contexts. In K. R. Wentzel & A. Wigfield (Eds.), *Handbook of motivation at school* (pp. 301-322). Routledge.
18. Zimmerman, B. J. (2000). Self-efficacy: An essential motive to learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 82-91.
19. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

İnsanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası

Rəhimova Qəribə Vahid qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

İnsanın şəxsiyyətində özünün göstərən keyfiyyətlər istər Azərbaycan, istərsə də dünya klassiklərinin yaradıcılığında öz əksini parlaq şəkildə tapmışdır. İnsan yaşadığı dövrlərdə, bir çox mənəvi-sosial keyfiyyətləri xeyir, vicdan, insaf, ədalət, əxlaqi borc, şərəf, ləyaqət, təvazökarlıq, məsuliyyət, səmimilik və s. özü üçün nümunə seçir. Bu əxlaqi-sosial, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər şəxsiyyəti mənəvi təkmilləşməyə aparır. Təbii ki, bu milli-mənəvi, təbii sərvətlər insanlarda fərqli cəhətlərdə özünü göstərir. Bu mənada daxilən mənəvi-psixoloji zənginliyə malik olan sadə, təvazökar, bir sözlə kamil insanlara həmişə böyük ehtiyac olub. Sosial, psixoloji keyfiyyətlər vahid halında insanın “mən”ində cəmləşəndə o, şəxsiyyət kimi özünü cəmiyyətə təqdim edir mənən güclü, yenilməz, əyilməz olur. Belə şəxsiyyətlər cəmiyyətin simvoluna, idealına çevrilirlər. Təkcə mənsub olduğu xalqın deyil, bütün bəşəriyyətin övladı olurlar.

İnsan daima dəyişən bir varlıqdır. O, özünü kənardan müşahidə edir, özünə hesabat verir, özünü təkmilləşdirir bir sözlə, dəyişmədən mövcud ola bilmir. O, fəal varlıqdır, özünü dəyişdirməklə yanaşı ətrafı da dəyişdirməyi bacarır. Həyatda özünüdərk etməklə yanaşı insan yerini, mövqeyini, özünüqiyimtələndirməyi də bilməlidir. Hər bir insan adları çəkilən məsələlər ətrafında düşünməli, əsl insani keyfiyyətləri özündə aşılamağa çalışmalı, öz ömür yolunu nizamlamalıdır. Gözəl və mənalı həyat yaşamaı şəxsın həm özünü, həm də hər zaman cəmiyyəti düşündürmüşdür.

Açar sözlər: mənəvi təkamül, psixoloji konsepsiya, kamil insan, təvazökar, təkəbbür, sadəlik, ədəb, klassika

РЕЗЮМЕ

Качества, проявленные в личности человека, блестяще отражены в произведениях азербайджанских и мировых классиков. Во времена, когда человек живет, многие нравственные и социальные качества являются хорошими, совесть, справедливость, справедливость, нравственный долг, честь, достоинство, смирение, ответственность, искренность и др. он выбирает себе пример. Эти нравственно-социальные, духовно-психологические качества приводят личность к духовному недоразвитию. Конечно, эти национально-духовные и природные ресурсы по-разному проявляются в людях. В этом смысле всегда была большая потребность в простых, смиренных, одним словом, совершенных людях, обладающих внутренним духовным и психологическим богатством. Человек – существо постоянно меняющееся. Он наблюдает за собой со стороны, отчитывается перед собой, совершенствуется, словом, он не может существовать без изменений. Он – существо активное, он способен менять как своё окружение, так и себя. Помимо самосознания в жизни, человек должен также знать своё место, положение и самооценку. Каждый человек должен задуматься над этими вопросами, стараться воспитать в себе истинные человеческие качества и выстроить свой

жизненный путь. Желание прожить прекрасную и осмысленную жизнь всегда побуждало человека думать о себе и обществе.

Когда в «Я» человека соединяются социальные и психологические качества, он представляет себя обществу как личность, а Я становится сильным, непобедимым и нестигаемым. Такие личности становятся символом и идеалом общества. Они становятся детьми не только своего народа, но и всего человечества.

Ключевые слова: духовная эволюция, психологическая концепция, совершенный человек, смиренный, высокомерие, простота, манеры, классика

ABSTRACT

The qualities shown in a person's personality are brilliantly reflected in the works of Azerbaijani and world classics. During the times when a person lives, many moral and social qualities are good, conscience, justice, justice, moral duty, honor, dignity, humility, responsibility, sincerity, etc. he chooses an example for himself. These moral-social, spiritual-psychological qualities lead the personality to spiritual underdevelopment. Of course, these national-spiritual and natural resources manifest themselves in different ways in people. In this sense, there has always been a great need for simple, humble, in a word, perfect people who have inner spiritual and psychological wealth. Man is a constantly changing being. He observes himself from the outside, reports to himself, improves himself, in a word, he cannot exist without change. He is an active being, he is able to change his surroundings as well as himself. In addition to self-awareness in life, a person should also know his place, position, and self-esteem. Every person should think about the issues mentioned, try to instill true human qualities in himself, and regulate his own life path. Living a beautiful and meaningful life has always made a person think about himself and society. When social and psychological qualities are united in the "I" of a person, he presents himself to the society as a personality, and the ego becomes strong, invincible and inflexible. Such personalities become the symbol and ideal of the society. They become the children not only of the people they belong to, but of the whole humanity.

Keywords: spiritual evolution, psychological concept, perfect man, humble, arrogance, simplicity, manners, classical

Giriş

İnsan şəxsiyyəti sadəcə bioloji və sosial amillərlə formalaşmır, eyni zamanda mənəvi dəyərlər və psixoloji proseslər əsasında inkişaf edir. Mənəvi təkamül — insanın daxili aləminin, əxlaqi şüurunun, vicdan və məsuliyyət hissinin formalaşması və zamanla dərinləşməsi prosesidir. Bu inkişaf insanın həyatın mənası, ali məqsədlər, insanpərvərlik, empatiya və tolerantlıq kimi anlayışlara münasibətində əks olunur. Müasir psixologiyada mənəvi təkamül yalnız dini və ya mədəni kontekstdə deyil, həm də fərdin psixoloji yetkinliyinin göstəricisi kimi araşdırılır. Bu baxımdan, insanın mənəvi inkişafını elmi əsaslarla öyrənmək, onun şəxsiyyət kimi kamilləşməsinə, sosial mühitə uyğunlaşmasını və daxili harmoniya əldə etməsini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mövcud məqalədə insanın mənəvi təkamülü müxtəlif psixoloji yanaşmalar kontekstində təhlil olunur və bu prosesin fərdi və ictimai həyatdakı rolu araşdırılır.

Mövzu

İnsan fiziki, mənəvi, təbii və sosial varlıqdır. O, həm də xarici (fiziki), daxili, (psixi) qanunauyğunluqları olan bioloji, sosial və psixi, mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır. Psixi-mənəvi cəhət insanın daxili mənəvi aləmini əks etdirir. İnsanda bu daxili, psixoloji xüsusiyyətlər başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə təşəkkül tapıb formalaşır. İnsan bu yaşam tərzində, bir çox mənəvi-sosial keyfiyyətləri (xeyir, vicdan, insaf, ədalət, əxlaqi borc, şərəf, ləyaqət, təvazökarlıq, məsuliyyət, səmimilik və s.) özü üçün nümunə seçir. Bu əxlaqi-sosial, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər şəxsiyyəti mənəvi təkmilləşməyə aparır. Təbii ki, bu milli-mənəvi, təbii sərvətlər insanlarda fərqli cəhətlərdə özünü göstərir. Bu mənada daxilən mənəvi-psixoloji zənginliyə malik olan sadə, təvazökar, bir sözlə kamil insanlara həmişə böyük ehtiyac olub. XIX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi, fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində özünə layiqli yer tutan, dramaturq, filosof, alovlu maarifpərvər M.F.Axundov kamil insan o adamı hesab edirdi ki, o, “elm-bilik sahibi”, “filosof təbiətli”olub, müasir həyat üçün lazımı bütün dünyəvi elmləri dərindən öyrənsin, dünya mədəniyyətindən xəbərdar olsun, dünyanın siyasi işlərindən hali olsun, açıq fikirli, iti zehnlili, yüksək zövqlü, uzaqgörən olsun və s. Mənəvi kamil insan özünün xeyirxah əməli fəaliyyəti ilə də fərqlənməli, “tədbirli”, “çalışqan iş bacaran” ən çətinlikləri dəf etməyi bacaran, böyük işlər görən, böyük fikirlərini həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malik olmaq, ülv humanist olmalıdır. Bir insan hər nə qədər zəngin biliklərə malik olursa olsun, o, biliyini insanların xeyiri üçün sərf edə bilmirsə, sadələv tədliqçilikdir, özünü aldatmaqdır. Əlbəttə insanın mənəvi təkamülünü göstərən hazır reallıq yoxdur. Hər halda M.F.Axundov və bir çox başqa mütəfəkkirlər mənəvi təkamülün 7 əsas vəzifəsini qeyd edirlər.

1. İnsan pis əməldən qaçmalıdır.
2. İnsan yaxşılıq etməyi bacarmalıdır.
3. İnsan zülümü, ədavəti dəf etməyi çalışmalıdır.
4. İnsan həmnövləri ilə cəmiyyətdə yaşamağı bacarmalıdır.
5. İnsan elm dalıyca getməlidir.
6. İnsan hər yerdə elmi yaymağı bacarmalıdır.
7. İnsan imkan daxilində həm əqidəliləri ilə, həm fikirləri ilə, həm növləri ilə davranış qaydaları uğrunda mübarizə aparmalıdırlar.

Təbii ki, insan bu kamillik zirvəsinə birdən – birə yüksəlmir. Onun keçdiyi ömür yolu özlüyündə ən böyük əxlaqi, mənəvi sosial-psixoloji sərvət olub, qalan maddi sərvətləri də müəyyən edir. Çünki, insanın özü olmadan, ümumiyyətlə onun dəyərlərindən də danışmaq olmaz. İnsan həm bioloji, həm də sosial varlıqdır. O, dünyaya fərd kimi gəlir, yaşayıb-yaradır, ictimai-siyasi təcrübələri mənimsəyərək, tədricən kamil şəxsiyyətə çevrilir, həyatda yaşamaq uğrunda mübarizə aparır. İnsanın mahiyyəti onun biofizoloji təbiəti ilə əmələ gəlmir (hərçənd ki, bu amilləri də danmaq olmaz). O, öz – özünə determinləşir. İnsan tarix, zaman, ictimai həyat prosesində, təşəkkül tapıb inkişaf edir, ictimai münasibətlərdə, təhsildə, elmdə, mədəniyyətdə sosiallaşır. İdraka, ünsiyyətə, əməyə, peşəyə, vətəndaş mövqeyinə qoşulmaqla insan özündə sosial-əxlaqi, ictimai-siyasi hissləri inkişaf etdirir, xarakter əlamətlərini formalaşdırır. Bu canlı varlıq olan insanın inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur. İnsan həmişə özünü yeniliyə yönəldir. Buradan belə çıxır ki, həyatın mənası insana hazır şəkildə verilmir. O, bunu çətin və gərgin axtarışlarda əldə edir. Əxlaqi – sosial psixoloji sahələrə uyğun olaraq o, mürəkkəb mənəvi keyfiyyətlər axtarışına çıxır. Təbii ki, bu axtarışlar asan olmur, bəzən faciələrə, drammatizmə gətirib çıxarır. Bu prosesdə insan inkişaf edib təkmilləşir, özünü müsbət mənada dəyişməyə can atır. İnsan özü-özünü dəyişdiyi üçün o, öz həyat

fəaliyyətinin mənasını dünyaya özü “daxil edir”. O, hər hansı bir vücudun xatirinə deyil, öz xatirinə özünü dəyişir. İnsan özünü dəyişmədən mövcud ola bilməz. Onun fəaliyyəti onda öz mahiyyətinin təşəkkülü prosesində obyektiv istiqamətə malik olur. İnsan kimdir? Həyatda onun yeri, mövqeyi, ömür yolu, özünüdərk, özünüqiymətləndirməsi necədir? Bu və ya digər suallar elə də sadə məsələlər deyil. Bu məsələlər ətrafında düşünmədən bir insan kimi yaşamaq, ömür yolunu nizamlamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də insanın mənalı həyat yaşamı bir problem olaraq həmişə onun özünü, həm də bütövlükdə cəmiyyəti düşündürən məsələlərdən olmuşdur. İnsan çox mürəkkəb ictimai-sosial varlıqdır, ictimai münasibətlərin məcmuudur. “Cəmiyyətin özü insanı insan kimi istehsal etdiyi kimi, insan da cəmiyyəti istehsal edir. İnsan və onun mənəvi kamilliyi haqqında deyilən saysız-hesabsız fikirlər, yazılan kitablar bu problemin nə qədər aktual olduğunu təsdiq edir. Fransız maarifçisi K.Helvetsinin “İnsan haqqında elm, bütün həcmində götürüldükdə ucsuz-bucaqsızdır. Onun öyrənilməsi uzun və çətin işdir. İnsan çox müxtəlif rəssamlar tərəfindən seyr edilməsi üçün sərgiyə qoyulmuş bir modelə bənzəyir. Hərə onun bir neçə cəhətinə diqqət yetirir, lakin heç kəs onu bütönlükdə dərk edə bilməz” deməsi insanın nə qədər mürəkkəb varlıq olduğunu onun sosial-psixoloji mahiyyətini, onun mövcudluğunun böyüklüyünü bir daha açıq şəkildə göstərir.

İnsan tanrının yer üzünə bəxş etdiyi çox canlılardan fərqli yaşamı, məqsədyönlü həyatı, həyat tərzini necə qurması, onu necə istiqamətləndirmək bacarığı ilə daim diqqət mərkəzindədir. O, qeyri- canlılardan fərqli olaraq kor-koranə yaşamır. Necə yaşamaq, həyatını necə qurmaq, özünün mənalı ömür yolunu müəyyənləşdirmək, bir sözlə gələcəyini necə qurmaq, böyük yaradanın ona bəxş etdiyi maddi-mənəvi dəyərlərdən qədərincə və səmərəli istifadə etmək barədə daim düşünür məqsədyönlü yollar arayır. Bu, onun sosiogen tələbatıdır. Və o, bu tələbatı uğrunda daim həyatla cəngəldədir.

İnsan bu mübarizədə “son məqsədləri”, həyatı prinsipləri seçir, davranış xəttini müəyyən edir. Yetkin, kamil şəxsiyyət həyatı məqsədlərində seçim aparır, taktiki vəzifələri strateji planlardan asılı edir, müəyyən tələbatları təxirə salır. Xalqın, millətin, dövlətin məramları naminə bəzi tələbatlarından imtina edir, bunun hesabına daha vacib tələbatlara üstünlük verir. O, öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif vasitələr seçir. Bu seçimdə insanı ucaldan onun təcrübəsi, ədaləti, niyyəti, ağılı, dostlarına sadıqlığı, səxavəti və digər əxlaqi keyfiyyətləri durur. “Deyirlər nəzəriyyə təcrübəsiz, şəkil məzmunsuz, dövlət ədalətsiz, dostluq sədaqətsiz, elm hikmətsiz, sədəqə niyyətsiz fayda verə bilməz”. Səxavətsiz insan axarı olmayan gölə bənzəyir ki, onun suyu daim üfunət verir və heç kəsə fayda vermir. Səxavətsiz adamların da var-dövləti belə qalaraq, heç vaxt özünə qismət olmur.

İnsan məqsədinə çatmaq üçün, bütün maneələri, yorulmaq, usanmaq, bilmədən mübarizə aparır. Məhz belələri, mənsub olduğu ölkədə, regionda, öz həyatlarını daha mənalı qurmaq imkanına malikdirlər. Onlar yaşadığı cəmiyyətin inkişafını əsas götürərək öz “daxili evində”, öz iç dünyasında özü üçün təmiz və pak bir yer yaradırlar. Belə insanlar sakit həyat təzləri ilə fərqlənir, mənəvi təmizliyi, xeyirxahlığı və digər bir çox insani keyfiyyətləri ilə ətrafdakılarda özünə isti münasibət yaradır, saflığı və səmimiyyəti ilə nümunə olurlar. Həyatın qərribə qanunları var. Bir an kifayətdir ki, qəhrəman olasan, lakin layiqli insan olmaq üçün bütöv bir ömür lazımdır. XVII əsrin görkəmli şair və əxlaq nəzəriyyəçilərindən olan Çarlz F.-Coffi yazır: “Hər insan ömrü bir kitaba bənzəyir. İnsanın doğulması bu kitabın titulu verəkdir. İlk ağlaması və qığıldaması bu kitabın girişidir. İnsanın sonrakı şüurlu həyatı və davranışları bu kitabın əsas məzmunudur, cinayət və rəzalətləri onun səhifələri, peşmançılığı sonradan edilən düzəlişlərdir, ölümü isə son səhifədir. Bu kitab qalın cildlər halında və ya nazik ola bilər, son dərəcə gözəl, bərbəzəkli cildə çəkilər

və ya adi kağıza bükülə bilər, çox bahalı və ya ucuz kağızda çap oluna bilər. Lakin əsl mətləb kitabın kağızında və cildində deyil, onun məzmunundadır. Kitabın məzmunu hər şeydən əvvəl bilavasitə müəllifdən asılı olduğu kimi, insan ömrünün də əsas məzmunu xeyli dərəcədə onun özündən asılıdır". İnsan elə yaşamalıdır ki, sonradan təəssüf, peşmançılıq hissi keçirməsin. Allah mənə bir də ömür versəydi qəbahətlərimi düzəldərdim deməsin. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.Nəvvaba görə insan ömrünü uzaq arzulara da həsr etməli, həmin arzulara, xəyallara qapılıb, gündəlik yaşayışından əl çəkməməlidir. O, nəsihətlərindən birində bu barədə belə deyir: "Əziz olan ömrünü uzaq olan arzu ilə fani işlərdən ötrü zay etmə ki, məşəqqət sənə qalacaq və ləzzəti özgələr aparacaq" (M.Nəvvab, 2006. s. 49).

Dünyaya fərd kimi gələn insan təcridən ictimai təcrübəni mənimsəyərək, daşlı-kəsəkli yollar keçib şəxsiyyətə çevrilir. Və bir şəxsiyyət olaraq sonradan cəmiyyətə özünün kamilliyi, əqli düşüncəsi, psixi sosial-psixoloji keyfiyyətləri, tutduğu vəzifəsi ilə xeyir verir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın dahi mütəfəkkirləri insanı "təbiətin tacı", "yer üzünün əşrəfi", "yaranmışların ən əzəmətlisi" (və s.) adlandırmaqla yanaşı, eyni zamanda onu "mürəkkəblərin mürəkkəbi", "sirlərin ən dərinini", hər bir adamı "qapalı bir dünya", xüsusi mikroaləm", "çətin oxunan müqəddəs kitab" hesab etmişlər. Görkəmli yazıçı Mark Tven haqlı olaraq yazır ki, "hər insan aya bənzər, onun görünməyən, işıq düşməyən tərəfi vardır ki, onu heç kəsə göstərmir və ancaq özü görə bilər". Freytaqa görə, "Hər bir insanın qəlbində onun xalqının miniatür portreti vardır". Movlananın fikrincə isə, "İnsan günəş, hissələri isə onun planetləridir". İnsanın kamilləşməsi onun əqli xüsusiyyətləri, intellektual bacarığı, öz qürur və ləyaqətini gözləməsi ilə bağlıdır. "İnsanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətinin şərəfəti, fikir və əqli, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə olunur" (N.Tusi) Şəxsiyyətə xas bütün mənəvi-sosial, psixoloji keyfiyyətlər bir – biri ilə əlaqədardır. Ona görə də tam, bütöv şəxsiyyət bu əxlaqi, sosial - əxlaqi keyfiyyətlərin hamısına birgə malik olmalıdır. Əgər şəxsiyyət bu sifətlərin hamısına birgə malik olmasa, əgər o, əxlaqi vəzifələrinin birini yerinə yetirib digərinə əməl etməsə o, tam əxlaqlı hesab edilə bilməz və əxlaqca təkmilləşə bilməz. Bu əxlaqi – sosial, psixoloji keyfiyyətlər vəhdət halında insanın "mən"ində cəmləşəndə o, şəxsiyyət kimi özünü cəmiyyətə təqdim edir. Həmin əxlaqi sərvətlər cəmiyyətə onun məniində birləşəndə o, mənən güclü, yenilməz, əyilməz olur. Belə şəxsiyyətlər cəmiyyətin simvoluna, idealına çevrilirlər. Təkcə mənsub olduğu xalq deyil, bütün bəşəriyyətin övladı olurlar. İnsana xas olan bütün bəşəri və milli xüsusiyyətlər bu "mən" dən keçir.

İnsanın mənəvi təkamülü onun ağılı, təfəkkürü, intellektindən keçir. Həyatda qazandığı bütün elmi-sosial, sosial-psixoloji, siyasi uğurları insanın zəkasının, ağıl və fikri düşüncələrinin məhsuludur. Hər şeyi almaq olar, ancaq ağılı, zəkayı almaq olmaz. Ağıl, var-dövlətdən, cah-cəlalından, bütün vəzifələrdən üstündür. Var-dövlət sahibləri, qızıl-gümüş hərisləri həmişə ağıllı adamlara möhtacdır. Hər kəs bilik almaqda ağıllılara möhtacdır. Təbii ki, elm, söz, güclü, çevik təfəkkür, ağıl üçün əsas meyarlardandır. Ağıl obyektiv gerçəkliyin inikasının ali forması, insanın ətraf mühitə münasibətini dəqiq və məqsədə uyğun şəkildə tənzimləmə qabiliyyətdir. Ağıl-hadisələri qiymətləndirmək, müvafiq nəticə çıxarmaq, biliklərdən yerində istifadə etmək bacarığıdır. Ağıl şəxsiyyətin bəzəyi, əxlaqi dəyərlərinin ən alisidir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığında və klassiklərimizin əsərlərində insanın əxlaqi-sosial, mənəvi keyfiyyətlərinə həmişə yüksək qiymət verilib "Elm-ağlın çırağıdır", "Bilik-xəzinədir", "Ağlın açarı dildir", "Ağlın xəzinəsi-ağıllı sözdür", "Ağıl-soyda, şənlik-toyda", "Ağıllı adam ara, ağılsız adam vara qaçar", "Ağıl başda, ləl daşda olar", kimi yüzlərlə atalar sözlərindəki hikmətli deyimlər bunu bir daha sübut edir. Azərbaycanın dahi mütəfəkkirləri, filosof və psixoloqları yaradıcılıqlarında həmişə bu sosial-psixoloji

məqama yüksək qiymət verirlər ki, övlad üçün əqli tərbiyədən yaxşı miras yoxdur. Var-dövlət sarıdan yoxsul olmaq olar. Lakin, hər kəs ağılı və kamalı ilə dövlətli olmağa çalışmalıdır. Çünki, ağıl ilə dövlət əldə etmək olar, ancaq dövlət ilə ağılı qazanmaq olmaz. Ağılı oğru apara bilməz, su, od məhv edə bilməz, lakin, cahil adam tez yoxsullaşar. Şərq deyimlərində aqlın bir neçə xüsusiyyəti göstərilir. Nəzakətli və təmkinli olmaq: öz şəxsiyyətini tanıyıb öz iradəsinə nail olmaq: öz sirrlərini dostla verib – verməməsinin yerini bilmək: özünün və başqalarının sirrini saxlamaq: (və s.)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən A.A.Bakıxanovun dediyi kimi, “İnsanın dostu onun öz əqlinin dərinliyini müəyyən edən meyardır”.

İnsan öz əməllərinə görə qiymətini alır, kamil inan kimi yaddaşlarda qalır. Şərq ədəbiyyatının incilərindən sayılan “Qabusnamə”də bir alimin öz oğluna elm, tərbiyə haqqında dediyi ibrətamiz sözlər (“Ey oğul, öz adımla bu dünyadan köçənlər siyahısında gördükdə, belə bir qərara gəldim ki, orada dünyanın yaxşı və pis işlərini dövrünün düz və kəc gərdisini təsvir edirəm. Məndən demək, səndən eşitməkdir. Ey oğul, ağıllı ol, öz əcdadlarının qədrini bil, nanəcibliyə yol vermə. Bu dünya tarla kimi bir şeydir, yaxşıdan, pisdən nə əkərsən onu da biçərsən. Bu dünya bir oğlaq, sən isə bir ovçu, sənənin ovun yaxşı əməllərindir) dünyanın dərkə baxımından nə qədər yerində deyilmiş fikirlərdir. Bu, həqiqətən də belədir. İnsan-əməllərinin bəhrəsi ilə ad-san qazanır, mənalı həyat sürür. “Arpa əkən, buğda biçməz”.

Bir daha təkrar edirəm insanın mənəvi təkamülü onun elmə yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Kamil insan olmaq üçün elmə, biliyə, intellektual bacarıq və vərdislərə malik olmaq başlıca şərtidir. Ən çox belə kamil elm adamların xalqın, əməkçi kütlənin- bütünlükdə cəmiyyətin qayğısına qalarlar. XIX-əsr Azərbaycan ictimai-psixoloji fikir tarixində xüsusi yeri olan M.F.Axundov göstərdi ki, elmi öyrənmək və mərifət sahibi olmaq insan üçün təkcə məişətlərinin yaxşılaşması vasitəsi deyildir. Elm insanlara eyni zamanda onların əxlaqını, rəftarını və əməlini yaxşılaşdırmaq üçün təcrübədən keçirilmiş bir vasitədir. Əxlaqla kamilləşmək üçün insanın elm dalınca getməsi vacibdir. “Elm-aqlın çırağıdır”, “Ağıllı düşmənin nadan dostundan yaxşıdır”, “Elmsiz insan-tavansız evə bənzər”, “Elmsiz adam-meyvəsiz ağac kimidir”, “Cahil ilə bal yemə, ağıl ilə daş daşı”, “Cahilin idarəçiliyindən, alimin yuxusu yaxşıdır” “Elmin sonu səbrdir”, “Elmin sirrini alim bilər”, “Elmi olanın dili də olar”, “Elmin tacı alimin başında olar”, “Elmin güzgüsü yaddaşdır” deyən ulularımızın müdrik kəlamları dediklərimizin bir daha təsdiqidir. Elm ictimai həyatla, təcrübə ilə, insanların ictimai-sosial, iqtisadi tələbatları ilə, əməllə əlaqəli olanda daha faydalı olur. “Elm varlığın həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsəvvür etmək; İnsanın yaradıcı ağılı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyəti kəşf etməkdir” (N.Tusi, 2005)

“Günəşin camalı yer üzünü işıqlandırdığı və həyata əbədi bir ömür verdiyi kimi, elmin də kamalı, qəlbləri nurlandırır..Elm və biliyin əldə edilməsi hər şeydən əvvəl insana öz hörmətini qaldırmaq, izzətini, nəfsini qorumaq üçün lazımdır.

XIX- əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi psixoloji fikir tarixində özünün layiqli yerini tutan A.A.Bakıxanov insanın elmi fəaliyyətinə, elmi praktik işlərlə vəhdətinə yüksək qiymət verir, onları elmlə, savadlı olmağa çağırırdı: “Elmsiz iş-şoran yerə səpilmiş toxum kimidir”, “Əməlsiz elm diri-diri basdırılmış adam kimidir”. Diplomu almaq hələ elmlə olmaq demək deyil. Diplomu da olsun, həyatı elmi də olsun. Bu insanı mənəvi təkamülə aparır. Bu bir həqiqətdir ki, elm insanlara xidmət etməlidir, onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlməlidir. Elm əməllə vəhdət təşkil etikdə daha faydalı olur. Vəzifəsindən, irqindən, dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün insanları bir şəxsiyyət kimi

xarakterizə edən əxlaqi sosial-psixoloji keyfiyyətlər insanın ruhi və maddi aləmi ilə, ictimai-siyasi dünyası arasında bir vəhdət təşkil edir.

A.A.Bakıxanovun fikrincə, əxlaqda ən gözəl cəhət ondadır ki, o, bir nəfərin iztirabı hesabına minlərlə başqalarının taleyini yüngülləşdirir. Bununla belə, yaxşılıq edən zaman, öz mənfəətini yaddan çıxarmayanı yaxşı adam hesab etmək olmaz. Çünki öz xeyrini yaddan çıxarmadan yaxşılıq etmək qəhrəmanlıq deyildir. Yaxşılığı o adama etmək lazımdır ki, sən ondan heç bir şəxsi fayda gözləməyəsən.. “İnsan etdiyi yaxşılığı yadına saldıqca elə bir zövq alır ki, heç bir dövlət ona çatmaz; pis iş tutmuş adam isə əməlini düşündükcə xəcalət çəkəcək. Pis işin sahibi əməlini büruzə verməsə də, ürəyində daim özünü məzəmmət edəcək və onun cəzasının qorxusundan asudə olmaz”, “Heyif o adam ki, yaxşılığı bacarır, lakin etmir” (A.A.Bakıxanov, 2005. s 35)

Bütün əxlaq kodekslərində sadəlik və təvazökarlıq insanın ən gözəl keyfiyyətləridir. Bir sözlə, sadəlik və təvazökarlıq şəxsiyyətin strukturunda oturmuş bir kateqoriyadır, insanın mənəvi zənginliyindən xəbər verən bir fenomendir. İnsanda elə şəxsi keyfiyyətlər var ki, onlar daxildən gəlir, minilliklərdən süzülərək soydan, kökdən, nəsildən irəli gəlir. “Süd ilə gələn sümük ilə gedər”, “Ot kökü üstə bitər”, “Nəsli olmayanın əsli olmaz”, “Əslində olmayanı astarlamaq olmaz” və s. atalar sözləri bunu bir daha təsdiq edir.

Tarix boyu ulu əcdadlarımız, görkəmli alim və mütəxəssislər, pedaqoq və psixoloqlarımız bu keyfiyyətləri bəyənib təqdir etmiş, bunun əksinə olan lovğalığı, təkəbbürlülük, nadanlıq, paxıllıq, eqoizmi pisləmişlər. Lovğalıq, özünü öymək, təkəbbürlülük olan yerdə, kollektiv və qruplarda, ailədə, bütövlükdə hər hansı bir müəssisədə müvəffəqiyyətdən danışmaq yersizdir. “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər”, “Çayda su çox olanda lal axar”, “Özünü öyən, dizini döyər” atalar sözləri təsadüfən deyilməyib. Fransız mütəfəkkiri J.J.Russo “Əgər loğalıq bir adamı xoşbəxt etmişsə, bu cür adam yəgin axmaq adam imiş: lovğalıq hər şeyi özü üçün tələb edib, əvəzində heç kəsə heç nə vermir”, dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoy isə riyazi dildə insanı kəsrə bənzətmiş və göstərmişdir ki, istedad, bacarıq, sadəlik, səmimilik, təvazökarlıq kəsrin surəti, təkəbbürlük, xəbislik, eqoizm, rəzillik, nadanlıq isə kəsrin məxrəcidir. Kəsrin məxrəci artdıqca onun surəti azaldığı kimi, insan özünü təkkəbbürlü, eqoist apardıqca öydükcə, lovğalandıqca, dikbaşlıq, kobudluq etdikcə onun istedadı və bacarığı, ümumiyyətlə insanlığı azalır. “Təkəbbür rəzil sifətlərdən olub böyük günahlardan hesab olunur. Buna görə də təkəbbürlü şəxslər qarşısında təvazökar olmaq bəyənilmir. Çünki təkəbbürlü insan qarşısında təvazökar olmaq onun belə bir mövqe tutmasını təsdiqləməkdir” M.Qorki isə insanın hamının diqqət mərkəzində olmağa cəhd etməsini ən böyük fəlakət adlandırmışdır. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi öz ölməz “Xəmsə”sində sadəlik və təvazökarlığı ən gözəl əxlaqi keyfiyyət kimi dönə-dönə tərənnüm etmiş, əksinə dikbaşlığı pisləmişdir: “Ovlaqda ovçu ov edən zaman; dikbaş erkəklərə çox dəyər ziyan.” və yaxud: “En aşağı mənəm mənəm demə özündən. Enmədən, endirərəm səni mənlik təxtindən. Dən ol yerə düş başın ucalsın. Sünbül olub qalxma yel dəyib yerə salsın” “Baş vaxtından əvvəl ucalsa əgər”, “kəlləsinə öz silləsi dəyər”: M.T.Sidqi “Nəsihətnamə” və “Həkimanə sözlər” əsərlərində lovğalıq və təkəbbürlülüğü insan şəxsiyyəti üçün ləkə, zərərli mikrob, vahiməli, qorxunc hal hesab etmişdir. Eqoizm insanı daxilən üzür, onun daima təlaş içərisində saxlayır. “Eqoist adamlar xeyirxah işlərdə və cəmiyyətin sağlam ruhda tərbiyəsində əməkdaşlığın zəruriliyini bilməzliyə vurub buna heç məhəl də qoymurlar”.

Sadəlik və təvazökarlıq bütün yaşlarda olan insanlar üçün mənəvi gözəllikdir. Sadə və təvazökar adam üçün həmişə yeni bilik əldə etmək, ağıllı, bacarıqlı adamlardan öyrənmək hamıya hörmət etmək, insanlara qayğı göstərmək, həmişə cəmiyyətə, adamlara xidmət etmək və s. sosial-psixoloji keyfiyyətlər

xarakterikdir. Əksinə, lovğa, eqoist, təkəbbürlü, quru, paxıl, nadan adamlar başqalarından öyrənməyi özlərinə sığışdırmırlar. “Hər şeyi bilirəm” xülyası altında özünün hamıdan yüksək tutur, özlərini qeyri-adi sayırlar. Ona görə də belə adamlar təbii olaraq bütün arzulardan, elmi yüksəlişdən, bir sözlə insanlıqdan geri qalırlar. Atalar yaxşı deyib, “Paxılın goru cəhənnəmdir”, “Paxılın axırı olmaz”. Həyatın qəribəlikləri çoxdur. Doğurdan da dünyada hamı sadə, təvazökar olsaydı həyat yeknəsəq olardı. Əksinə, hamı lovğa, təkəbbürlü, qeyri-səmimi, eqoist, əzazil olsaydı onda da həyatın mənası olmazdı. Sadə və təvazökar adamlar yenilik hissinə, ətrafda baş verən hadisələri təmkinlə təhlil etmək, onlardan düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Belələri özlərini həmişə xalqın, kollektivin ayrılmaz bir hissəsi sayırlar. Fikir versəniz belə adamların mimikasında bir saxtılıq, quruluq görürsünüz. Belə adamlar cəmiyyət üçün təhlükəli mikroblardır. Belələrinin daxili “evində” o qədər zir-zibil var ki, öncə özünü, sonra ətrafdakılarını zəhərləyir. Dikbaş, lovğa, təkəbbürlü adamlar başqalarının müvəffəqiyyətinin onların xəyalən təsəvvür etdikləri “şöhrətinə” xələl gətirməsindən qorxub narahat olurlar. “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” məsəli belə adamlara aiddir. Belələri paxıl, nadan və rəzildirlər. Paxıllıq mütləq özünü biruzə verən daxili çirkinlikdir. Paxıllıq bacarığın yoxluğunu göstərir. Belə adamlar kordurlar. Öz gözlərində tiri görmür, başqalarının gözündə tük axtarırlar A.A.Bakıxanov belələrinə məsləhət görür ki, “Əsl insan odur ki, öz nöqsanını başqalarından yaxşı görə bilsin, bacarığını isə başqalarının bacarığından az hesab etsin” İnsan ancaq bu yolla özünün kim olduğunu, cəmiyyətdə necə yer tutduğunu, nəyə qadir olduğunu dərinlən dərk edə bilər. İnsan bütün ömrü boyu zənginləşməyə, kamilləşməyə can atır ki, bu da onun ən yüksək, ən ülvəi insani mədəniyyətdir. Burada görkəmli rus yazıçısı M.M.Pirişiyevin aşağıdakı deyimini yada düşür: “Təbiət haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, özün nə isə naməlum bir şey tapasan, kəşf edəsən anlayasan” Doğrudan da belədir, insan nə qədər ki, özünü tapmayıb, özünü dərk etməyib, özünü anlayıb başa düşməmişsə, onun dünyanı dərk edib anlamasına inanmaq çətindir “Hər bir insan-heç bir başqa tarixə bənzəməyən bir tarixdir. (La Tur Dyu Pli) Mişel isə insanı bütöv bir bəşəriyyətə bənzədərək yazır “Hər bir adam bəşəriyyətdir, ümumdünya tarixidir”. Bu mənada şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsi onun özünüdərkindən, özünü axtarışa çıxmasından keçir. İnsan bu zaman özünü tərbiyə edib təkmilləşdirə bilər. Hələ XIII əsrdə Şərqi böyük mütəfəkkiri Cəlaləddin Rumi demişdir:

Ey insan, tarixin kitabı sənsən,

Dünya gözəlliyinə bir ayınsən, sən

Nə istəyirsən özündən istə, ara

Nə arayırsansa sənsən, sən.

Bu fikirlərdə böyük bir həqiqət var. İnsan özü-özünü tapmalı, bilməli və özündə olmayanları çalışıb özündə inkişaf etdirməlidir. İnsan bu yolla aqilləşir, biliyə, elmə, həqiqətə qovuşur. Özünü arayıb, axtarmayan, kəşf etməyən bir insan sözün əsl mənasında bütöv bir şəxsiyyət ola bilməz.

Saxta, üzdən iraq insanlar həmişə çalışırlar ki, öz daxili çirkinliklərini gizlətsin və süni donə girərək “mələk libasına” bürünsünlər. Lakin bu çox zaman mümkün olmur. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, danışan şəxsin hərəkətsiz üzündə məlumatın 10- 15 % i itirilir. Hələ qədim roma natiqi Siseron demişdir: “Üz qəlbin surətidir”. Bununla o qeyd etmək istəyirdi ki, insanın hissləri üzündə əks olunur. (xoşbəxtlik, bədbəxtlik, təəccüb, qorxu, qəzəb, nifrət, paxıllıq, təkəbbürlük, eqoizm və s.) üzdə olan ifadələr insanların daxili aləmlərinin hisslərini ifadə edir. Bu informasiya mübadiləsində iştirak edən ən aktiv mimika sahəsi gözlər hesab edilir. Gözlər vasitəsilə həmsöhbətimiz haqqında daha çox məlumat toplaya bilərik. Məsələn

həmsöhbətimiz, xoşniyyətli, səmimi olanda gözlərini üzümüzə zilləyir. Əksinə saxta, təkəbbürlü, yalançı, ilan xislətli həmsöhbət isə gözlərini qaçıрмаğa, baxışlarını yayındırmağa çalışır. Yalan danışdığı üçün belə adam gözlərinin dərinliklərindəki parıltının onu ələ verməsindən qorxur. Belə saxta insanlar başqa jestlərlə də (salamlaşma, vidalaşma, diqqəti cəlb etmə, sual, narazılıq, inamsızlıq və s.) öz daxili eybəcərliklərini ifadə edirlər. Hər gün siz və biz belə saxta, qaraqabaq, zəhər tuluğu, qanı, əti, acı, qan çanağı, egoist adamlarla da rastlaşırıq.

A.M Qorki insanın mənalı ömür sürməsinə onun səadəti kimi qiymətləndirərək yazırdı: “Həyatın mənası- gözəllikdə və məqsədə doğru irəliləmə qüvvəsindədir, elə etmək lazımdır ki, mövcudluğunda hər momentin özünün yüksək məqsədi olsun”. İnsan o, zaman kamil, ağıllı sayılır ki, o, dünyanın qanunauyğunluqlarını bilsin və ona əməl etsin. Onda o, insanlıq borcunu dərk edib həyatın qanunlarına əməl edir. Şərqin ədəbi, bədii salnaməsi sayılan “Kəlilə və Dimnə” dən bir fikrə diqqəti cəlb etmək istərdim. “İnsan bütün məxluqlardan ən şərəfli və bütün varlıqların ən nəcibidir. Lakin öz ömrünün qədrini bilmir, öz nəfsinin nicatı üçün çalışmır. Mən bu vəziyyəti müşahidə etdikdə çox təəccübləndim, diqqətlə baxdıqda gördüm ki, bu xoşbəxtliyə mane olan şey insanların azca rahat yaşamaq və cüzi mal toplamaq xəstəliyinə tutulmasıdır... Belə bir dövlət insana nəsib olsa da, o, həm bu dünyada, həm də axirətdə ziyandan başqa bir şey verməz”, “Yorulmaz həlqə - həlqə, dolayı çən duman, fəqət ustadım dönmədi öz yolundan”, “Ömür az, zaman qoca uymuşuq ahənginə. Aldanmışıq bu köhlənin hər dəyişən rənginə”, “Ciddiyyət gözləmək yüngül adamdan, gövhər istəməkdir arpa satandan”. Hələ var – dövlət hərisliyinin şəxsiyyətinin formalaşmasında törətdiyi fəsadlar haqqında aqillərin ibrətamiz fikirlərindən nəticə çıxaraq, həyatını düzgün qurmalı, ömrünü hədəf verməməlidir.

Nəticə. İnsanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası onun daxili aləminin, əxlaqi şüurunun və sosial adaptasiya qabiliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, mənəvi inkişaf sadəcə dini və ya fəlsəfi baxışlarla məhdudlaşmır, həm də fərdin şəxsiyyət kimi inkişafında mühüm psixoloji mərhələdir. Bu proses insanın empatiya, məsuliyyət, vicdan, mənəvi dəyərlər və həyatın mənası kimi anlayışları dərk etməsi və onları davranışlarında tətbiq etməsi ilə müşayiət olunur. Mənəvi təkamül insanın həm fərdi rifahına, həm də cəmiyyətə faydalı bir varlıq kimi formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, insan psixologiyasının öyrənilməsində mənəvi inkişafın nəzərə alınması, psixoloji müdaxilələrin effektivliyini artırmaqla yanaşı, daha balanslı və ahəngdar cəmiyyətin qurulmasına da töhfə verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov, A.A (2008). Seçilmiş əsərləri. Bakı, *Şərq-Qərb*
2. Bayramov, Ə. (1994). Psixoloji düşüncələr. Bakı,
3. Bayramov, Ə. & Əlizadə, Ə. Ə. (2003) Sosial psixologiya. Bakı. QAPP-Poligraf Korporasiyası
4. Nəsrəddin Tusi (2005). “Əxlaqi Nasiri”. Bakı, LİDER NƏŞRİYYAT.
5. M.F. Axundov. (2005) Seçilmiş əsərləri II c. Bakı. *Şərq-Qərb*.
6. *Nəvvab, M.M* (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, *Şərq-Qərb*
7. *Xəlilov, S (2012,-10 mart)* Mənəviyyat Əbu Turxanın hikmət dünyası. 525-ci qəzet. S.19
8. Xəlilov S (2007). Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı. Azərbaycan Universiteti
9. Mənəviyyat, intellekt və ümumbəşəri mənəvi haqlar (22 aprel 2020)
<https://sia.az/az/news/social/801006.html>
10. Mənəviyyatlı İnsan: Vicdan, daxili nəzarət (10 sentyabr 2025)
<https://qebulol.az/meneviyyatli-insan/>

Söz, ifadə və cümlənin mənasının açılması şüurlu mənimsəmənin əsası kimi

Ruqiyyə Babaşova Məmməd qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

Tədris şöbəsinin müdiri, baş müəllim.

Xülasə:

Təlim prosesinin əsas məqsədi şagirdlərin sadəcə əzbərləməsi deyil, onları **şüurlu şəkildə mənimsəməsidir**. Şüurlu mənimsəmə şagirdin idrak fəaliyyətinin, təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir. Bu proses nəticəsində şagird öyrəndiyi biliklərin mənasını, mahiyyətini və tətbiq imkanlarını dərk edir, onları praktik fəaliyyətə çevirə bilir.

Dil insan düşüncəsinin əsas ifadə vasitəsidir və **söz** bu sistemin aparıcı ünsürüdür. **Sözün mənasının açılması** prosesi nitqin, təfəkkürün və idrakın inkişafında mühüm rol oynayır. Sözün mənasının dərk olunması dilin şüurlu mənimsənilməsinin əsas şərtidir, çünki insan yalnız sözün səslənməsini deyil, onun məzmununu və semantik əlaqələrini başa düşdükdə, dili düşüncə səviyyəsində qavrayır. **İfadə** (sabit söz birləşməsi) isə dilin leksik sistemində xüsusi yer tutan, bütöv bir anlayış bildirən dil vahididir. İfadənin mənasının açılması prosesində tərkibindəki sözlərin birbaşa mənaları deyil, birləşmənin **ümumi məzmunu və məcazi çaları** əsas götürülür. İfadələrin mənasının düzgün anlaşılması nitqin obrazlılığını, ifadəliliyini və emosional təsir gücünü artırır.

Cümlə dilin əsas kommunikativ vahididir və fikrin tam ifadəsini təmin edir. Cümlənin mənasının açılması insanın düşüncə prosesini, məntiqi əlaqələri və məzmunu şüurlu şəkildə qavramasına şərait yaradır.

Açar sözlər: söz, ifadə, cümlə, şüur, dil, məna, nitq.

Abstract:

The main goal of the learning process is not for students to simply memorize information, but to consciously internalize it. Conscious learning contributes to the development of students' cognitive activity, thinking, and creative abilities. As a result of this process, the student understands the meaning, essence, and practical applications of the knowledge acquired and is able to transform it into practical activity.

Language is the main means of expressing human thought, and the word is the leading element of this system. The process of uncovering the meaning of a word plays an important role in the development of speech, thinking, and cognition. Understanding the meaning of a word is a fundamental condition for the conscious acquisition of language, because a person perceives language on the level of thought only when they understand not just the sound of a word, but also its content and semantic connections.

A phrase (fixed word combination) holds a special place in the lexical system of the language and expresses a complete concept. In the process of revealing the meaning of a phrase, not the direct meanings of its constituent words but the overall content and figurative nuances of the combination are taken into account. Correct understanding of the meanings of phrases enhances the imagery, expressiveness, and emotional impact of speech.

The sentence is the main communicative unit of language and ensures the complete expression of thought. Understanding the meaning of a sentence enables a person to consciously grasp the process of thinking, logical connections, and overall content.

Keywords: *word, phrase, sentence, consciousness, language, meaning, speech.*

Giriş.

Müasir təlim prosesinin əsas prinsiplərindən biri şüurluluq və fəallıq prinsipidir. Bu prinsipə görə, şagird tədris materialını yalnız yadda saxlamamalı, onun məzmununu, mənasını və tətbiq imkanlarını dərinlən dərk etməlidir. Şüurlu mənimsəmə şagirdin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasını, müstəqil düşünmə və nəticə çıxarma bacarığının inkişafını təmin edir.

Təlim prosesində əsas məqsəd yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, bu biliklərin şüurlu şəkildə mənimsənilməsidir. Şüurlu mənimsəmə o zaman baş verir ki, öyrənən şəxs aldığı məlumatların mənasını dərk edir, onları təfəkkür süzgəcindən keçirir və həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirir. Bu mənada sözün, ifadənin və cümlənin mənasının aşılması təlimin məzmun və keyfiyyət səviyyəsini müəyyən edən mühüm şərtlərdəndir. Bu inkişafın əsasında dil vahidlərinin – söz, ifadə və cümlənin – mənasının dərk olunması dayanır. Şagird yalnız öyrəndiyi sözlərin səslənməsini və yazılı formasını deyil, onların mənasını və məzmununu dərk etdikdə, təlim prosesi şüurlu və səmərəli xarakter alır.

Söz dil sisteminin ən kiçik, lakin ən mühüm mənalı vahididir. O, müəyyən bir anlayışı, predmet və ya hadisəni ifadə etməklə dilin semantik strukturunda əsas funksiyaları daşıyır. Sözün mənasının açılması prosesi yalnız leksik biliklərin qazanılması deyil, həm də şagirdin dilin məzmun qatını dərk etməsinə yönəlmiş idrak fəaliyyətidir. Bu baxımdan, sözün mənasının öyrənilməsi dilin şüurlu mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Sözün mənasının açılması dedikdə, onun leksik mənasının dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir söz müəyyən bir obyekt, hadisəni və ya anlayışı bildirir. Şagird sözü ancaq mənasını başa düşdükdə onu düzgün şəkildə mənimsəyə bilər. Sözün mənası izah edilərkən onun kontekstdəki rolu, emosional çağırışı və məcazi mənası da açıqlanmalıdır. Məsələn: “göz” sözü həm bədən üzvünü, həm bulaq gözünü, həm də tikiş iynəsinin gözünü bildirə bilər. Bu da sözün çoxmənalılığını göstərir.

Dil yalnız ayrı-ayrı sözlərdən deyil, həm də sabit söz birləşmələrindən – ifadələrdən ibarətdir. İfadələr xalqın dünyagörüşünü, mədəni təcrübəsini və obrazlı düşüncə tərzini əks etdirən dil vahidləridir. Onlar bir neçə sözün birləşməsi yolu ilə yaranır, lakin bütöv bir mənanı ifadə edir. Buna görə də ifadələrin mənasının açılması dilin semantik sisteminin dərkində, nitq vərdişlərinin inkişafında və mədəni ünsiyyətin qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçilikdə ifadə termini adətən frazeoloji birləşmələri və sabit söz birləşmələrini ifadə edir. İfadənin əsas xüsusiyyəti onun leksik sabitliyidir, yəni ifadəni təşkil edən sözlər sərbəst şəkildə dəyişdirilə bilmir. Məsələn, “gözünü yummaq”, “başını itirmək”, “ürəyi partlamaq” kimi ifadələrdə sözlər ayrı-ayrılıqda fərqli mənalara daşısa da, birləşdikdə məcazi və yeni məna yaradır. Bu baxımdan ifadə dilin obrazlı təfəkkür məhsulu sayılır. O, həm emosional çağırışı, həm də xalqın mədəni-psixoloji düşüncə tərzini daşıyır. Tədris prosesində ifadələrin mənasının açılması üçün kontekstual təhlil, müqayisə üsulu, söz birləşmələrinin nitqdə tətbiqi, nümunələrlə izahı kimi metodlardan istifadə olunur. Bu, şagirdin həm dil duyumunu, həm də nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Cümlə dilin əsas kommunikativ vahididir və fikrin tam ifadəsini təmin edir. Cümlənin mənasının açılması insanın düşüncə prosesini, məntiqi əlaqələri və məzmunu şüurlu şəkildə qavramasına şərait yaradır. Dil insan düşüncəsinin ifadə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Dildəki ən mühüm məna daşıyıcısı isə cümlədir. Cümlə fikrin tam formalaşdığı, qrammatik baxımdan müstəqil vahiddir. Onun mənasının açılması, yəni cümlənin semantik strukturu və məzmununun dərk edilməsi, dilin şüurlu mənimsənilməsinin əsas mərhələlərindən biridir. Şagird və ya nitq subyekti cümlənin səslənməsini deyil, onun məzmun və məntiqi əlaqələrini dərk etdikdə, dili düşüncə səviyyəsində qavramağa başlayır.

İfadə və cümlə səviyyəsində mənanın açılması isə təlim prosesində daha yüksək mərhələ təşkil edir. Cümlə müəyyən fikri bütöv şəkildə ifadə etdiyi üçün onun mənasının başa düşülməsi fikrin tam dərk olunmasını təmin edir. Şagird cümlənin qrammatik quruluşunu və məntiqi əlaqələrini anlayaraq dilin strukturunu mənimsəyir, bu da onun düşüncə fəaliyyətini daha səmərəli edir. İfadənin və cümlənin mənasının aşılması nəticəsində öyrənən yalnız sözləri deyil, onların bir-biri ilə semantik əlaqəsini də qavrayır. Cümlənin mənasının açılması idrak prosesinin mühüm mərhələsidir. İnsan dili yalnız səsləri və sözləri deyil, onların birləşərək yaratdığı **məzmun strukturlarını** dərk etdikdə, dilin düşüncə sistemini mənimsəyir.

Tədris baxımından bu proses aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- Şagirdin məntiqi və analitik düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmək;
- Cümlə quruluşu ilə məzmun arasındakı əlaqəni başa düşdürmək;
- Oxu və dinləmə zamanı məzmunun şüurlu mənimsənilməsini təmin etmək;
- Yazı və nitq fəaliyyətində dəqiq və ifadəli cümlələr qurmaq bacarığını formalaşdırmaq.

Bu məqsədlə cümlə üzərində sintaktik təhlil, məntiqi strukturun müəyyənləşdirilməsi, kontekstual təhlil və məzmun müzakirəsi kimi üsullardan istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Şüurlu mənimsəmə nədir? Şüurlu mənimsəmənin əsasında mənanın dərk olunması dayanır. Əgər öyrənilən söz və ifadələrin mənasını anlamadan sadəcə əzbərləyirsə, bu biliklər müvəqqəti və səthi olur. Lakin mənanı dərk etmə, onu analiz etmə və tətbiq etmə bacarığı formalaşdıqda, təlim prosesi məntiqi və məqsədyönlü xarakter alır. Bu zaman biliklər insanın yaddasında möhkəmlənir və praktik fəaliyyətində istifadə olunur.

Nəticə etibarilə, sözün, ifadənin və cümlənin mənasının açılması təlimin yalnız dil öyrənmə deyil, həm də düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmə mərhələsidir. Bu proses şagirdin təfəkkürünü genişləndirir, onu müstəqil düşünməyə, fikrini dəqiq və aydın ifadə etməyə sövq edir. Beləliklə, mənanın dərk olunması şüurlu mənimsəmənin əsası, şüurlu mənimsəmə isə təlimin səmərəliliyinin göstəricisidir və eyni zamanda ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Şüurlu mənimsəmə – öyrənilən biliklərin, anlayışların və qaydaların mənasının dərk olunması, əlaqələrinin başa düşülməsi və praktik tətbiqinin bacarılməsi deməkdir. Sadə əzbərləmə zamanı şagird informasiyanı mexaniki şəkildə yadda saxlayır, lakin onu yeni vəziyyətdə tətbiq edə bilmir. Şüurlu mənimsəmədə isə şagird:

- Biliklərin mənasını və məqsədini başa düşür;
- Onlar arasında mənəvi və məntiqi əlaqə yaradır;

-Bilikləri praktiki fəaliyyətə çevirə bilir.

Bir çox psixoloqlar (L.S. Vıqotski, A.N. Leontyev, P.Y. Qalperin və b.) sübut etmişlər ki, öyrənmə prosesi yalnız o zaman səmərəli olur ki, şagird öyrəndiyi biliklərin mənasını dərk etsin. Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsinə əsasən, müəllim şagirdin mövcud bilik səviyyəsi ilə potensial bacarığı arasında körpü yaradır. Bu prosesdə:

-Motivasiya – şüurlu mənimsəmənin başlanğıc nöqtəsidir;

-Təfəkkür fəaliyyəti – yeni biliklərin mənimsənilməsinə təmin edir;

-Müstəqil təhlil və nəticə çıxarma – biliyin şəxsi təcrübəyə çevrilməsini reallaşdırır.

Bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şagirdin bilikləri dərin və davamlı şəkildə mənimsəməsinə gətirib çıxarır.

Tədris prosesində şüurlu mənimsəməni təmin etmək üçün müəllim aşağıdakı metod və prinsiplərdən istifadə etməlidir:

1. Aktiv təlim üsulları: sual-cavab, müzakirə, problemlə situasiyalar, tədqiqat tapşırıqları.
2. Vizual və praktiki fəaliyyət: müşahidə, təcrübə, modelləşdirmə və tətbiq.
3. Kontekstual öyrənmə: biliklərin real həyatda istifadə imkanlarını göstərmək.
4. Refleksiya: dərslə sonunda şagirdin öz öyrənmə prosesini qiymətləndirməsi (“nə öyrəndim, necə öyrəndim?”).
5. Fərdiləşdirilmiş yanaşma: hər bir şagirdin idrak səviyyəsinə uyğun tapşırıqların verilməsi.

Bu üsullar biliklərin yalnız qavranılmasını deyil, həm də mənimsənilməsinə, dərkini və tətbiqini təmin edir.

Nəticə

Şagirdlərdə şüurlu mənimsəmənin təmin edilməsi müasir təlimin əsas məqsədlərindən biridir. Bu proses yalnız müəllimin izahı ilə deyil, həm də şagirdin fəal, düşünən, araşdırən subyekt kimi dərslə iştirak etməsi ilə reallaşır. Beləliklə, şüurlu mənimsəmə dil, təfəkkür və idrak fəaliyyətinin harmonik birliliyini təmin edir və müasir təhsilin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Sözlə mənasının açılması dilin mənimsənilməsində əsas mərhələdir. Bu proses yalnız leksik informasiyanın qazanılmasına deyil, həm də insanın düşüncə sisteminin inkişafına, məntiqi və üslubi bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir. Sözlə məzmununun dərinləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsi nitq şüurlu qurulmasına, kommunikativ səmərəliliyin artmasına və dil mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. İfadənin mənasının açılması dilin dərin semantik qatlarının dərk olunmasına, obrazlı və emosional nitq formalaşmasına xidmət edir. Bu proses vasitəsilə dil öyrənənlər sözlə birləşmələrinin məcazlı mənasını başa düşməyi, onları mətn daxilində düzgün işlətməyi və ifadəli nitq qurmağı öyrənirlər. Nəticədə, ifadələrin mənasının açılması şüurlu dil mənimsənilməsinin və nitq mədəniyyətinin formalaşmasının əsas şərtlərindən birinə çevrilir. Cümlənin mənasının açılması dilin mənimsənilməsində və nitq fəaliyyətində əsas mərhələdir. Bu proses vasitəsilə insan sözlər arasındakı qrammatik və semantik əlaqələri dərk edir, fikrin necə formalaşdığını anlayır. Cümlənin mənasının şüurlu şəkildə mənimsənilməsi yalnız dil biliyini deyil, həm də düşüncə və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir. Beləliklə, cümlənin mənasının açılması məzmunun dərk olunmasının və şüurlu təlimin əsası kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dili" Morfologiya. Bakı 2007. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. Səh.6-16.
2. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası" Bakı 2015 səh.4-26, 140-162.
3. Kazımov Q. "Müasir Azərbaycan dilinin Sintaksis" Bakı "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2010 səh39-102.
4. Emil Benvenist. "Ümumi dilçilik problemləri" Bakı 2014 səh. 8-130.
5. Cəfərova N. "Oxu təliminin metodikası" Bakı 2023 səh. 7-86.
6. Əhmədov H, Zeynalova N. "Pedaqogika", "Elm və təhsil" nəşriyyatı Bakı 2021 səh. 43-59.
7. Vıqotski, L. S. "Düşüncə və nitq" Moskva. Pedagogika. 1982.
8. Səlimov M. "Frazelogiyanın əsasları" Bakı: Nurlan Nəşriyyatı. 2015 səh 9-35
9. Veysəlli "Azərbaycan dilinin funksional fonemika və morfemika" Bakı 2014 səh. 459-472.
10. Leontyev A. N. "Fəaliyyət, şüur, şəxsiyyət" Moskva. Nauka. 1977.

“Heydər Əliyevin izi ilə Azərbaycan təhsili”

Psixologiya elmləri doktoru Simnarə Heydərova

Xülasə:

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın təhsil sistemində apardığı islahatlar və bu sahəyə verdiyi töhfələr vurğulanır. Heydər Əliyev təhsil sahəsinə xüsusi diqqət ayıraraq, müasir təhsil sisteminin inkişafına və dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasına çalışmışdır. Onun dövründə məktəb və ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturunu gücləndirilmiş, tədris proqramları yenilənmiş, müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün müxtəlif təşviqlər yaradılmışdır.

Резюме:

Описывает реформы, проведенные великим лидером Гейдаром Алиевым в системе образования Азербайджана, и его вклад в эту область. Гейдар Алиев уделял особое внимание сфере образования, работал над развитием современной системы образования и приведением ее в соответствие с мировыми стандартами. За время его пребывания на посту была укреплена инфраструктура школ и высших учебных заведений, обновлены учебные программы, созданы различные стимулы для профессионального развития учителей.

Abstract:

Covers the reforms implemented by the Great Leader Heydar Aliyev in the education system of Azerbaijan and his contributions to this field. Paying special attention to the field of education, Heydar Aliyev worked to develop a modern education system and bring it into line with world standards. During his time, the infrastructure of schools and higher education institutions was strengthened, curricula were updated, and various incentives were created for the professional development of teachers.

“Təhsil millətin gələcəyidir”

H.Əliyev

XX əsrin son 30 ilini Azərbaycan tarixi üçün Heydər Əliyev dövrü adlandırmaq olar. Parlaq şəxsiyyət, nətiq və əvəzsiz lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev apardığı uğurlu daxili və xarici siyasəti ilə ölkəmizin iqtisadi inkişafının, daxili siyasi sabitliyin və əmin-amanlığın, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışın, qorunub saxlanılması və təbliğinin qarantı oldu. Prezident İlham Əliyevin 2023-cü ilin ölkəmizdə “Heydər Əliyev ili” elan edilməsi haqqında Sərəncamında qeyd edildiyi kimi:

- “Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə mirası, zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs irsi qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli borcudur”.

Bəli, Heydər Əliyev fenomeni zaman və məkan anlayışlarından kənardadır. Yəni onun dövlət irsi, parlaq ideyaları həmişə aktualdır - bütün dövrlər üçün. Heydər Əliyev ideyaları həm xalqımızın mənəvi-siyasi sərvəti, həm də Azərbaycan dövlətinin inkişafını və xalqımızın xoşbəxt gələcəyini təmin edən dəyərlər sistemi kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ulu Öndərin ideyaları həm də milli həmrəyliyi təmin edən, dünya azərbaycanlılarını vahid məqsəd ətrafında - Azərbaycan naminə birləşdirən ideologiyadır.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövr ərzində ölkənin daim tərəqqisi üçün çalışmış, onun zəngin mədəniyyəti və böyük tarixi keçmişi ilə daim fəxr etmiş, gələcək nəsillərin taleyini düşünmüş, qayğı və diqqət göstərmiş, Azərbaycanı bu ölkədən çıxarmışdır. O, böyük siyasət və dövlət xadimi olmuş, sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş, fenomen şəxsiyyət kimi daim diqqəti cəlb etmiş və dünya azərbaycanlılarının layiqli lideri olması bacarmışdır. Onun bütün həyatı Azərbaycanımızın inkişafına, xalqımızın işıqlı gələcəyi, firavan həyatı uğrunda mübarizəyə həsr olunub. Dahi şəxsiyyət yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın tərəqqisinin yeganə yolu ali təhsildə, xalqın maariflənməsindən keçir. Məhz buna görə də ümummilli liderimizin rəhbərliyi ilə respublikamızın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi elmin və təhsilin inkişafı ilə paralel həyata keçirilirdi. Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi illər Azərbaycan tarixinə elm və təhsildə tərəqqi dövrü kimi daxil olub.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bütün sahələrdə, o cümlədən elm və təhsil sahəsində diqqət və qayğı daha da artıb. Bu təsadüf deyildi, çünki bu parlaq şəxsiyyət yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın tərəqqisinin yeganə yolu ali təhsil və xalqın maariflənməsi, fundamental və humanitar elmlərə böyük önəm verilməsidir. Məhz buna görə də ümummilli liderimizin rəhbərliyi ilə respublikamızın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi elmin və təhsilin inkişafı ilə paralel həyata keçirilirdi. Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi illər Azərbaycan tarixinə elm və təhsil sahəsində tərəqqi dövrü kimi daxil olub. Təkcə paytaxtımızda deyil, respublikamızın ucqar rayonlarında da yüzlərlə məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, uşaq bağçası tikilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra cəmiyyətimizin hər bir sahəsində olduğu kimi, təhsil sahəsində də dirçəliş və yeniləşmə nəzərə çarpdı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev siyasətinin böyük təsiri nəticəsində tərəqqi əldə edilmiş, orta, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində struktur dəyişiklikləri aparılmış, təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi quruculuq işləri aparılmışdır. Heydər Əliyev öz çıxışlarında həmişə deyirdi:

“İndi Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın öz milli ideoloji konsepsiyasını yaradan və inkişaf etdirən respublikamız, şübhəsiz ki, təhsil sahəsi də milli məqsəd və maraqlar əsasında qurulmalıdır. Biz müstəqil dövlət olaraq öz təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. Biz bütün dünya ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsindən istifadə edirik. İnanıram ki, indiyə qədər yaradılmış baza əsasında gələcəkdə Azərbaycan təhsili, məktəbləri daha da təkmilləşəcək”.

Azərbaycanda təhsilin qlobal inkişaf tendensiylərinə və beynəlxalq standartlara cavab verən müasir səviyyəyə çatmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləri az deyil. Azərbaycan təhsilinin, elminin və mədəniyyətinin dirçəliş dövrü 1969-cu il iyunun 14-dən başlayıb. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ümumi təhsil, peşə, orta ixtisas, ali və əlavə təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi, güclü elmi-pedaqoji kadrlar korpusu məhz ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin

rəhbərliyi ilə yaranmışdır. Təhsil sektorunda aparılan genişmiqyaslı təhsil quruculuğu işləri gələcək inkişaf üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

2003-cü ildə yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təchiz edilməsi üzrə Dövlət Proqramı, xüsusi qabiliyyətli uşaqların (o cümlədən gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı proqramı və digər əlaqədar proqramlar və onların həyata keçirilməsi təhsilin inkişafı işinin də bir hissəsidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə Cümhuriyyəti olmuşdur. O, Azərbaycan və Türkiyə arasında tarixi qardaşlığın müasir nümunələrinin yaradılmasında, ölkəmizdə yeni tipli təhsil sisteminin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olub. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyədən Azərbaycana 15 ixtisaslı mütəxəssis göndərilmiş və müasir təhsil standartlarına cavab verən hazırkı “Çağ Öyrətim Şirkəti” yaradılmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan təhsilinin inkişafına təkan verən işlərin yalnız müəyyən hissəsidir.

“Təhsil millətin gələcəyidir” - Heydər Əliyev təhsil işçilərinə daim xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Hər bir sahədə olduğu kimi, təhsildə də bir çox nailiyyətlər ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Təhsil məsələlərinə gəlincə, ümummilli liderimiz inkişafı diqqət mərkəzində saxladığını, təhsilin cəmiyyətin, dövlətin və hər bir fərdin inkişafına və tərəqqisinə xidmət etməli olduğunu dəfələrlə vurğulamış, təhsil xidmətlərinin bu istiqamətə aydın şəkildə yönəldilməsini vacib hesab etmişdir. Ümummilli liderimizin orta məktəb təhsilinin məqsədləri və ümumtəhsil məktəblərinin əsas vəzifələri haqqında dəyərli fikirləri bu gün də bütün təhsil işçilərinin aparıcı istiqaməti və əsas ideya mənbəyidir. Ulu öndər biliyə yiyələnməyi, daha çox biliyə yiyələnməyi, biliyə əsaslanan cəmiyyət yaratmağı diqqət mərkəzində saxlamağı ən aktual vəzifələrdən biri hesab etmiş və bu prosesdə orta təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Ümummilli liderimizin ümumtəhsil məktəblərində fənlərin tədrisinin təşkili ilə bağlı vurğuladığı tələbə diqqət yetirərkən bir amili də qeyd etmək lazımdır: bu, ümummilli məsələdir və həmişə rəhbərimizi düşünməyə vadar edib. O, fənlərə sadəcə olaraq müəyyən çərçivədə şagirdlərə müvafiq informasiya və nəzəri biliklər vermək vasitəsi kimi deyil, hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edən, onlara müstəqil yaşamaq və həyatda fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həyati bacarıqları aşılamanı mühüm amil kimi baxırdı.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra təhsilimizin inkişafı, onun qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemlərinə daim inteqrasiyası üçün münbit şərait yaradıldığı bir vaxtda ulu öndər bu tarixi imkanı yüksək qiymətləndirərək çox mühüm bir məqamı da vurğuladı və müəyyən etdi.

Əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş təhsil siyasəti bu gün Azərbaycanda uğurla davam etdirilir. Xüsusilə, son illər iqtisadiyyatımızda baş verən sıçrayış və yüksək inkişaf templəri digər sahələrin, o cümlədən təhsilimizin də mütərəqqi inkişafı üçün mühüm zəmin olub. Bu inkişafın əsasında dövlətimizin və ölkə rəhbərliyinin təhsilə göstərdiyi qayğı dayanır. Təhsili Azərbaycanın davamlı inkişafının əsas amillərindən biri hesab edən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən təhsili daxili siyasətinin prioritet istiqaməti kimi müəyyənləşdirmiş və onun daim qayğısına qalmışdır. Məhz buna görə də təhsilin və elmin cəmiyyətdə mühüm rolunun yüksək qiymətləndirilməsi, onlara göstərilən ardıcıl diqqət və qayğı sayəsində son illər Azərbaycan təhsili yeni, daha yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub.

“Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin və dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib sahədir”

- cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunu və şəxsiyyətin formalaşmasının əhəmiyyətini daim yüksək qiymətləndirən ulu öndərin qəbul etdiyi qərarlar, irəli sürdüyü uzaqgörən konseptual fikir və ideyalar, tarixi tövsiyyələr və bu gün də onların müəyyənləşdirilməsinə öz töhfəsini verir. Ölkəmizdə təhsil islahatlarının əsas istiqamətləri. Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün son dərəcə böyük işlər görən müdrik rəhbər təhsili təkcə savad, bilik əldə etmək, elm öyrənmək imkanı hesab etmir, hər zaman vurğulayırdı ki, təhsilin fəal təhsilin formalaşmasında mühüm rolu var. Heydər Əliyev elmin və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin genişmiqyaslı siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasəti çox mühüm yer tutur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil quruculuğu sahəsində siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi kimi bütöv bir sistem formalaşdırmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizdə ana dilinin hərtərəfli inkişafında, saflığının qorunub saxlanılmasında, işçi dilə çevrilməsində, beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi öz ana dilinə - Azərbaycan xalqının milli dilinə həmişə böyük önəm verib. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri kimi təsdiq edilib. Min illər boyu formalaşan və bu günə qədər qorunub saxlanılan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin rəmzi, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri sırasında öz layiqli yerini tutması baxımından mühüm tarixi fürsətdir. Bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını məhz ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dil siyasəti təşkil edir. Ulu öndər müstəqillik illərində imzaladığı bir sıra mühüm sənədlərlə Azərbaycan dilinin inkişafını və qorunmasını təmin edib: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dil məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1995-ci il oktyabrın 31-dən noyabrın 11-dək Milli Məclisdə dövlət dili məsələsi müzakirə edildi və Azərbaycan dili yekdilliklə müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi qəbul edildi.

Belə ki, 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili elan edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ümummilli lider ana dilimizin daha yüksək zirvələrə yüksəldilməsi üçün bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu baxımdan ulu öndərin imzaladığı “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbasının yaradılması və Azərbaycan Dili Günü haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli sərəncamlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin bu fərmanlardan irəli gələn tələblərə uyğun olaraq, ölkənin bütün sakinləri, bütün Azərbaycan vətəndaşları ana dilimizi öyrənməli, bütün dövlət sənədləri bu dildə tərtib edilməlidir. 2003-cü il yanvarın 2-də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ümummilli liderin dilimizin inkişafı istiqamətində atdığı mühüm tarixi addımlardan biri oldu. Bununla da ulu öndər Azərbaycan dilini qorumaq və inkişaf etdirmək kimi tarixi missiyasını tam şəkildə həyata keçirdi.

Dahi şəxsiyyətin fəaliyyətində elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı prioritet sahələrdən biri olmuşdur. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan elminin inkişafı ilə bağlı ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasəti bu gün də islahatların zəruriliyinə ciddi diqqət yetirən ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Elmə və təhsilə göstərilən diqqətin nəticəsidir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev özünün milli dövlət quruculuğu strategiyasında təhsil siyasətinə dövlətçiliyin əsas

prinsiplərindən biri kimi yanaşmış, diqqət və qayğısını daim bu sahəyə yönəltdir. Ulu öndər bilavasitə elm və təhsil sahəsində problemlərin həllinə yönəlmiş onlarla tarixi əhəmiyyətli fərman və sərəncamlar, islahatları təsdiq edən sənədlər və dövlət proqramları imzalamışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi:

“Biz dərk etməli, başa düşməliyik ki, biz xoşbəxt mərhələyə çatmışıq, milli azadlığa nail olmuşuq, müstəqil dövlətimiz var, azad, müstəqil ölkədə yaşayırıq. Müstəqil dövlətimizə qiymət vermək, onu qorumaq, inkişaf etdirmək və dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə qaldırmaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Ən mühüm nailiyyət odur ki, biz müstəqilliyimizi qoruduq, müdafiə etdik, gücləndirdik, inkişaf etdirdik, müstəqilliyimizi əbədi etdik”.

Müasir dövrdə bugünkü reallıq bizdən tələb edir ki, ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarına və milli-mənəvi dəyərlərimizə, Vətənimizə, ana dilimizə, qədim tariximizə və xalqımıza sadıq gənclər yetişdirək, bu sahədə yeni töhfələr verməliyik. Ulu öndərimiz - əbədiyaşar liderimiz Heydər Əliyev gənclərin intellektual potensialının artırılmasını, elmə marağını daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu, müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifədir. Dövlətimiz tərəfindən əlverişli təhsil mühitinin yaradılması, istedadların üzə çıxarılması gənclərin yaradıcılıq və yaradıcılıq əzmini daha da artırır, onları öz xalqına, Vətəninə layiqli övlad olmağa sövq edir. Bugünkü reallıqlar artıq sübut edir ki, Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin konsepsiyasına uyğun olaraq aparılan islahatlar öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Təhsil islahatlarının aparılmasını zəruri hesab edən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir:

“Təhsil sistemimizin mövcud vəziyyəti və problemləri dərinlən öyrəniləndikdən sonra prioritet istiqamətlər müəyyən edilməlidir”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin elm və təhsil sahəsində siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri hər iki sahənin idarə olunmasına yeni yanaşmaların tətbiqidir. Reallıqlar göstərir ki, hazırda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının işıqlı gələcəyinə xidmət edəcək səviyyədə uğurla davam etdirilir.

Təhsil almış və vətənpərvərlik ruhunda formalaşmış Azərbaycan gəncləri 44-cü əsrin 44-cü illərində müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında öz müəllimləri ilə birgə igid əsgər və zabit kimi qəhrəmancasına döyüşmüş, torpaqlarımızı erməni faşist işğalçılarından azad etmişlər. Onlar Azərbaycanın Qələbə tarixini yazdılar və ulu öndərin vəsiyyəti yerinə yetirildi. Bu, həm də Azərbaycan təhsilinin ən böyük uğurlarından biridir.

Bu gün milli təhsilimiz Azərbaycanda 100 faiz savadlılığı təmin edib. Əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırlanmış Azərbaycanın təhsil strategiyası uğurla davam edir, müstəqilliyimizi və iqtisadi yüksəlişimizi təmin edir.

Əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi və siyasi strategiyanın möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin inamı və cəsarəti ilə davam etdirilməsi bu gün Azərbaycan dövlətinə yeni-yeni nailiyyətlər gətirir, dövlətimizin statusunun daha da möhkəmləndirilməsi üçün etibarlı zəmin yaradır, regionun lider dövləti və dünyanın aparıcı dövlətləri sırasında yerini möhkəmləndirir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçilik tarixində tamamilə yeni mərhələ yaradan böyük siyasətçi və tarixi şəxsiyyətdir. Milli məfkurəmiz kimi xarakterizə edilə bilən azərbaycançılıq ideologiyasının

müəllifi ulu öndər Heydər Əliyev hər birimizin qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Ulu öndərin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi bütün dövr ərzində təhsil sahəsi daim diqqət və qayğı ilə əhatə olunub. Ulu öndər Heydər Əliyev öz əməlləri, ölməz ideyaları ilə hər birimizin qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Əsrlər, əsrlər keçəcək və nə qədər ki, Azərbaycan xalqı var, Heydər Əliyev unudulmayacaq, həmişə xatırlanacaq. Onun möhkəm təməllər üzərində qurduğu daxili və xarici siyasət kursu ölkəmizi daim irəli aparacaqdır. Müdrik insanın həyat və fəaliyyətinin bütün istiqamətləri xalqımızın bu günü və gələcəyi üçün işıqlı yoldur.

İstinadlar:

1. N.M. Xudiyev “Uğurlu yolun layiqli davamçısı”. Bakı – 2007, 608səh.
2. N.Zamanov “Heydər Əliyev və Azərbaycanda nitq mədəniyyəti”(I kitab). Bakı – 2013, 480səh.
3. İ.Hacıyev “Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası”. Bakı - 2003, 164səh.
5. V.Əliyev “Heydər Əliyevin dil siyasəti”. Bakı - 2003, 100səh

**“ZƏFƏR GÜNÜ ŞANLI TARİXİMİZDİR” ADLI ELEKTRON MƏLUMAT BAZASI 44
GÜNLÜK QƏLƏBƏMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİ SİSTEMİNDƏ**

**ELECTRONIC DATABASE “VICTORY DAY IS OUR GLORIOUS HISTORY” IN THE
44-DAYS OF OUR VICTORY STUDY SYSTEM**

**ЭЛЕКТРОННАЯ БАЗА ДАННЫХ «ДЕНЬ ПОБЕДЫ – НАША СЛАВНАЯ ИСТОРИЯ» В
СИСТЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ 44 ДНЕЙ НАШЕЙ ПОБЕДЫ**

SADIQOVA SOLMAZ AZAY

Bakı Dövlət Universiteti

İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi

Sənəd menecmenti kafedrasının dosenti

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-4780-0163>

Xülasə

Güclü ordumuzun Ermənistan üzərində qələbəsi Azərbaycan xalqının beynəlxalq ictimaiyyətə ünvanlanmış əsl səsinə çevrildi. Eyni zamanda, əsrlər boyu davam edən erməni yalanları ifşa edildi, xalqımızın vətənpərvərliyi, qələbə əzmkarlığı və ölkəmizin xalqı və hökumətinin birliyinin və həmrəyliyinin simvolu olan Dəmir Yumruq həm real, həm də mənəvi baxımdan tam şəkildə nümayiş etdirildi. Vətən Müharibəsində dilindən, dinindən, inancından və partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs dəmir yumruq kimi ortaq bir amal ətrafında birləşdi və bunun uğrunda mübarizə apardı. Buna görə də əsgərlərimiz bu birliyə güvənərək son damla qanına qədər vuruşdular və Azərbaycan qalib gəldi. Diplomatik uğurlarımız düşmən üzərində qələbənin əldə edilməsində də mühüm rol oynadı. Döyüşlər zamanı Azərbaycan Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ermənipərəst dairələrin təzyiqinə və aparıcı xarici medianın qərəzli suallarına sakit və obyektiv cavabı Azərbaycana Ermənistanın başlatdığı müharibədə uğur qazandırdı. Ermənistanın təslim olduğunu ifadə edən 10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyanat, mahiyyət etibarilə, Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsini möhkəmləndirdi. 44 günlük Qələbəmizin öyrənilməsində elektron resurslar da mühüm rol oynayır. Məruzədə bu məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Zəfər günü, şanlı tarix, elektron məlumat bazası, tələbatçısı, informasiya təminatı

Abstract

The victory of our powerful army over Armenia became the true voice of the Azerbaijani people, addressed to the international community. At the same time, centuries-old Armenian lies were exposed, and the patriotism of our people, their determination for victory, and the Iron Fist—a symbol of the

unity and solidarity of the people and government of our country—were fully revealed. During the Patriotic War, everyone, regardless of language, religion, beliefs, or party affiliation, rallied around a common cause like an iron fist and fought for it. Therefore, relying on this unity, our soldiers fought to the last drop of blood, and Azerbaijan emerged victorious. Our diplomatic successes also played a significant role in achieving victory over the enemy. During the fighting, the calm and objective response of the President of Azerbaijan and Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev to pressure from pro-Armenian circles and biased questions from leading foreign media brought Azerbaijan success in the war unleashed by Armenia. The trilateral statement of November 10, which recorded Armenia's capitulation, effectively cemented Azerbaijan's victory over Armenia. Electronic resources also play an important role in studying our 44-day victory. These issues are explored in the report.

Keywords: *Victory Day, glorious history, electronic database, consumer, information support.*

Резюме

Победа нашей мощной армии над Арменией стала истинным голосом азербайджанского народа, обращенным к международному сообществу. Одновременно с этим была разоблачена многовековая армянская ложь, в полной мере проявились патриотизм нашего народа, решимость к победе и Железный кулак – символ единства и сплоченности народа и правительства нашей страны. В Отечественной войне все, независимо от языка, вероисповедания, убеждений и партийной принадлежности, сплотились вокруг общего дела, словно железный кулак, и боролись за него. Поэтому, опираясь на это единство, наши солдаты сражались до последней капли крови, и Азербайджан победил. Важную роль в достижении победы над врагом сыграли и наши дипломатические успехи. В ходе боев спокойная и объективная реакция Президента Азербайджана и Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева на давление проармянских кругов и предвзятые вопросы ведущих зарубежных СМИ принесла Азербайджану успех в войне, развязанной Арменией. Трёхстороннее заявление от 10 ноября, в котором была зафиксирована капитуляция Армении, фактически закрепило победу Азербайджана над Арменией. Электронные ресурсы также играют важную роль в изучении нашей 44-дневной Победы. Эти вопросы рассматриваются в докладе.

Ключевые слова: День Победы, славная история, электронная база данных, потребитель, информационное обеспечение. День Победы, славная история, электронная база данных, потребитель, информационное обеспечение

Giriş

Xalq-iqtidar birliyi nəticəsində düşməyə ağır zərbələr vuruldu və Ermənistan Respublikası təslim olmağa məcbur oldu. Qüdrətli ordumuz tərəfindən Ermənistanın məğlub edilməsi ilə qələbənin təmin olunması Azərbaycan xalqının haqq səsi dünya ictimaiyyətinə çatdırılmış oldu. Eyni zamanda, əsrlər boyu davam edən erməni yalanları ifşa edildi, xalqımızın vətənpərvərliyi, qələbə əzmimizin və ölkəmizdə xalq-iqtidar birliyinin və həmrəyliyin rəmzi olan Dəmir Yumruğun ən dolğun şəkildə həm həqiqi, həm də mənəvi amillərlə nümayiş olunmasına səbəb

oldu. Vətən Müharibəsində dil, din, əqidə, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hamı dəmir yumruq kimi bir amal ətrafında birləşdi və onun uğrunda mübarizə aparıldı. Ona görə də bu birliyə arxalanan əsgərlərimiz son damla qanına qədər döyüldü və Azərbaycan qalib gəldi[Sadıqova S.A.(2021)]

"Zəfər günü şanlı tariximizdir" adlı elektron məlumat bazası Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən hazırlanmışdır. Elektron məlumat bazası möhtərəm prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin "İkinci Qarabağ müharibəsi bizim şanlı tariximizdir" fikri ilə başlayır və elektron məlumat bazasının quruluşu belədir: Ana səhifə, Rəsmi sənədlər, Zəfər paradında prezident İlham Əliyevin nitqi, Zəfərlərimiz, İkinci Qarabağ müharibəsi şəhidləri, Nəşrlər, Xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, Müharibə iştirakçılarına verilən orden və medallar, Fotoqalereya və Videoqalereya. Bu bölmələrdən birinci "Ana səhifə"yə nəzər yetirək. "Ana səhifə"nin "Rəsmi sənədlər" hissəsində birinci növbədə "Azərbaycan Respublikasında Zəfər günü"nin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı yer almışdır, yəni bu sənədin bibliografik təsviri verilmişdir. İkinci, Bakı şəhərində, yəni bu birinci sərəncam Bakı şəhəri, 3 dekabr 2020-ci il. Bakı şəhərində Vətən müharibəsi Memorial Kompleksinin və Zəfər Muzeyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Azərbaycan Respublikasında Anım gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 2 dekabr, 2020-ci il. Azərbaycan Respublikasının Tərtər rayonunun Madagiz kəndinin Suqovuşan kəndi adlandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 6 oktyabr tarixli 173 VQ nömrəli qanununun tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlər barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı, 13 oktyabr 2020-ci il. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlərin sayını artırmaq da olar. "Zəfər günü şanlı tariximizdir" adlı Elektron Məlumat Bazasında mənbələr əks xronologiya ilə verilmişdir. [https://anl.az/el/emb/Zefer_gunu/index.htm]

Əsas hissə

Zəfərimizə həsr olunmuş belə bir fundamental resursda "Zəfər paradında prezident İlham Əliyevin nitqi" yer almışdır. Burada nitqdən bir hissəni vermək istəyirik: "Hörmətli Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti, əziz qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğan, əziz hərbcilər, hörmətli qonaqlar, xanımlar və cənablar! İlk növbədə xahiş edirəm ki, Vətən müharibəsində həlak olmuş şəhidlərimizin əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilsin. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin. Möhtərəm prezidentimiz bir daha öz nitqinə davam edərək qeyd etmişdir ki, bu gün tarixi bir gündür. Bu gün Azadlıq meydanında zəfər paradı keçirilir. Mən çox şadam ki, bu paradda mənim dəvətimi qəbul edərək Türkiyə Cümhuriyyətinin Cümhur başqanı, əziz qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak edir. Eyni zamanda, Türkiyədən gəlmiş böyük nümayəndə heyəti, türk əsgər və zabıtları iştirak edirlər. Bu, bir daha bizim birliyimizi, dostluğumuzu və qardaşlığımızı göstərir. Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, daha doğrusu, ilk saatlarından biz Türkiyənin dəstəyini hiss edirdik.

Türkiyənin Cümhur başqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi. Onun açıq, birmənalı və sərt açıqlamaları Azərbaycan xalqını çox sevindirdi. Mənim qardaşım demişdir ki, bu müharibədə Azərbaycan haqlıdır, demişdir ki, Azərbaycan tək deyil və Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Bu, birliyimizin, qardaşlığımızın təzahürüdür. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. Bu gün biz birlikdə zəfər paradında iştirak edərkən bir daha bizim birliyimizi həm xalqlarımıza, eyni

zamanda, bütün dünyaya göstəririk. Möhtərəm prezidentimiz daha nitqində qeyd edir ki, “Azərbaycan 44 gün ərzində parlaq qələbə qazanaraq Ermənistanı məğlub etdi, işğala son qoydu. Bu 44 günün hər günü bizim şanlı tariximizdir. Hər gün Azərbaycan ordusu irəli gedirdi, hər gün yeni şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr, yüksəkliklər azad edilirdi. Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti bir amalla vuruşurdu ki, bu işğala son qoyulsun, bu haqsızlığa son qoyulsun, ədalət zəfər çalsın, tarixi ədalət zəfər çalsın və buna nail olduq.

Cənab Prezident nitqinin sonunda qeyd etmişdir ki, Azadlıq meydanında paradlar çox keçirilib. Ancaq bu paradın xüsusi önəmi var. Bu, zəfər paradıdır, bu, tarixi hadisədir. Paradların birində mən demişdim ki, parada 2016-cı ildə Lələtəpə yüksəkliyində qaldırılmış bayraq gətiriləcək. Demişdim ki, gün gələcək və bu gün işğaldan azad edilən torpaqlarda qaldırılan Azərbaycan bayrağı Azadlıq meydanına gətiriləcək və bu gün gəldi. Bu tarixi günün şahidi bizik, Azərbaycan xalqıdır. Biz bundan sonra ancaq və ancaq irəli gedəcəyik. Eyni zamanda, prezident öz çıxışının sonunda belə deyir: “Öz çıxışımı məşhur kəlamla yekunlaşdırmaq istərdim. Hər kəs bilir ki, Ermənistan rəhbərliyi bir il bundan əvvəl demişdi ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə, mən isə demişdim ki, Qarabağ Azərbaycandır və nida! Bu gün bütün dünya görür ki, Qarabağ Azərbaycandır, Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır! Eşq olsun Azərbaycan ordusuna! Yaşasın Türkiyə-Azərbaycan dostluğu, qardaşlığı! Yaşasın Azərbaycan əsgəri!”

Ardıcılıqla gəldikdə görürük ki, elektron məlumat bazasında yerləşən növbəti bölmə “Zəfərlərimiz” adlanır. Burada Azərbaycan ordusunun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində noyabrın 9-na dək 5 şəhər, qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edilib. İndiyədək Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin, Ağdərə və Murovdag istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəkliyi, Zəngilanda isə Bartaz, Sığird, Şükrtaz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəkliyi azad olunub. Noyabrın 10-da Azərbaycan prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya prezidenti münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalayıblar. Bəyanata əsasən noyabrın 20-də Ağdam rayonu, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu, dekabrın 1-də Laçın rayonu Azərbaycana təhvil verilib.

Noyabrın 10-da hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra Qarabağ ərazisindəki digər şəhər, qəsəbə və kəndlər üzərində də Azərbaycanın suveren hüquqları tanınmış, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. 1 dekabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanata uyğun olaraq Ermənistan silahlı birləşmələri Laçın rayonundan çıxıblar, rayon Azərbaycan silahlı qüvvələrinə təhlil verilib. [https://anl.az/el/emb/Zefer_gunu/index.htm]

Qeyd edək ki, “Zəfərlərimiz” bölməsində 1 dekabr 2020-ci il, 25 noyabr 2020-ci il, 20 noyabr 2020-ci il, 10 noyabr 2020-ci il, 9 noyabr 2020-ci il, 8 noyabr, 7 noyabr, 4 noyabr, 2 noyabr, 28 oktyabr, 25-26 oktyabr, 23 oktyabr, 22 oktyabr, 21 oktyabr, 20 oktyabr, 19 oktyabr, 18 oktyabr, 17 oktyabr, 16 oktyabr, 15, 14, 9, 5, 4, 3 oktyabr 2020-ci il tarixlərində əlamətdar günlər, zəfərlər qeyd olunmuşdur. Ayrı-ayrı işğaldan azad olunmuş torpaqlarımız verilmişdir və 27 sentyabr 2020-ci il, yəni Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndləri, Cəbrayıl

rayonunun Böyük Mərcanlı, Nüzgar kəndləri, Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində yüksəkliklər düşməndən azad olunmuşdur.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Elektron məlumat bazasında, xüsusilə, oxucularda gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında “Şəhidlərimiz” bölməsinin xüsusi rolu vardır. Qeyd edək ki, 312 səhifədə 2823 şəhidimizin haqqında məlumat verilmişdir. Şəhidin şəkli, hansı vəzifəni daşdığı, məsələn kiçik gizirdir, əsgərdir və s., soyadı, adı, atasının adı və doğulduğu tarix göstərilmişdir. Biblioqrafik resursun bu hissəsi uzun axtarışların, zəhmətin bəhrəsi olaraq yaradılmışdır. Çox dəyərli məlumat bazasıdır, məlumat mənbəyidir. Şəhidlərimiz haqqında sırf aydın məlumatdan sonra "Kitablar" bölməsi gəlir, yəni nəşrlərimiz gəlir, zəfərimizlə bağlı çap olunmuş nəşrlərimizdən, məsələn, birinci növbədə kitablar, misal olaraq göstərə bilərik, 2025-ci ildə çap olunmuş “Zəngəzur yazarlarının Zəfər çələngi” Bakıda Füyuzat nəşriyyatında 2025-ci ildə 411 səhifədən ibarət çap olunub. Hüseynov Yunis Rza oğlu. Qarabağ Azərbaycandır. Elmi redaktoru Z.Bayramlı, Şuşa nəşriyyatında 2025-ci ildə çapdan çıxmışdır.

2024-cü ildə “Zəfərimiz mübarək!” Zülfüyyə Vəliyevanın, Zakir Kərimovun “Tarixi qələbə”, Xuraman Muradovanın “Əsrə bərabər 20 il”, Xaqan Aygülün “Qarabağ Azərbaycandır”, Sadiq Qurbanovun “Dünya və Azərbaycan siyasətində Heydər Əliyev kursu” çap olunmuşdur.

“Kitablar” bölməsində 36 kitabın biblioqrafik təsviri verilmişdir ki, onlardan da 32-si Azərbaycan dilində, 2-si türk dilində, 2-si rus dilindədir. Eyni zamanda, elektron məlumat bazasından istifadə o qədər əlverişlidir ki, həmin kitabların tam mətni verilmişdir, bu da informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

Biblioqrafik təsviri verilmiş kitablardan biri “Qarabağ dastanı. 30 ilin həsrəti. 44 günün zəfəri” kitabıdır. İdeyanın müəllifi Anar, redaktoru və ön sözün müəllifi Rəşad Məcid, nəşri T.Axundovdur, 2021-ci ildə çıxıb, 528 səhifədən ibarətdir. Məsələn, kitabın mətnini əldə etmək üçün sərlövhəsinin üstünə oxu gətirməklə, kitabın mətni ilə tanış ola bilirik, yəni bura yazılanlar, bu kitablar hamısı əlçatandır. Elektron məlumat bazasında “Xatirələrinin əbədiləşdirilməsi”, “Müharibə iştirakçılarına verilən orden və medallar”, “Fotoqalereya və Videoqalereya” bölmələri də oxucular üçün, şanlı tariximizi öyrənmə üçün mühüm informasiya mənbələridir. Müəllifin bir sıra nüfuzlu, indekslənen jurnallarda elmi məqalələri dərc olunmuş, kitabları işıq üzü örmüşdür.[Sadiqova S.A.1-9]

Ədəbiyyat

1. Sadiqova S.A. (2025) Heydər Əliyev-100: Biblioqrafik məlumat kitabı : Monoqrafiya / İdeya müəllifi: E.Babayev, elmi red.: Ə.Bayramov, rəyçi: K.Tahirov.- Bakı: BDU Nəşr Evi, 2024.- 580 s. <https://apa.az/sosial/heyder-eliyev-100-biblioqrafik-melumat-kitabinin-teqdimati-kecirilib-879962> <https://www.turksoy.org/ru-RU/novosti/v-ankare-proveli-meropriyatie-posvyashennoe-pamyati-chyngyza-ajtmato>
2. Sadiqova S.A. (2018). Azərbaycan milli biblioqrafiyası qlobal informasiya məkanında: Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının 100 illik yubileyinə həsr olunur: (Monoqrafiya).- Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018, 305 s. <http://sim-sim.az/single.php?p=solmaz-sadiqovanin->

[monoqrafiyasi-ccedil-ap-olunub-p&post_id=20467&fbclid=IwAR0r3s3d9ImI74mrEz5VX-6feFcHsCGhsPLgOc0xIpwMmnQAlHqA1Dg4z4c](https://www.researchgate.net/publication/380123456/figure/fig/1/figure-fig1/1634567890/6feFcHsCGhsPLgOc0xIpwMmnQAlHqA1Dg4z4c)

<http://qazet.bsu.edu.az/az/>

3. Sadigova, S. A.(2024) The establishment of the methodological activity of the national archives administration Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, Academic Journal of History and Idea (2024) Vol.11 /Num.6 Sadıqova / 4656-4671 December 2024. Baza-Erih Plus<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4535518>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/88303>
4. Sadigova, S. A. (2024)The works of the writer Sadıg Garayev dedicated to our historical chronicle of victory as a valuable source of information in the growth of the young generation in the national spirit// The Scientific Heritage.-Budapest, Hungary.- 2024. Vol 1. Nom 151. P. 18-24 Baza-İndex Copernicus <https://www.scientific-heritage.com/wp-content/uploads/2024/12/The-scientific-heritage-No-151-151-2024.pdf>
5. Sadigova, S. A. (2024)Bibliographical means dedicated to Narımana Narımanova as an information resource for professionals in the field// Journal of Science Lyon.-France.- 2024 issue 60.-p.18-25 Baza-İndex Copernicushttps://www.lyon-science.com/archive/http://www.lyon-science.com/wp-content/uploads/2024/12/Lyon_60.pdf
6. Sadıqova S.A. Zəfər salnaməsi : ““ N” sayılı qəhrəmanlıq” romanı və “Azərbaycançılıq məfkurəsi” kitabları qiymətli informasiya mənbəyi kimi// Sim-Sim.az.- 2024.-08 noyabr. Elmi-publisistik məqalə<https://sim-sim.az/zefer-salnamesi-n-sayli-qehremanliq-romani-ve-azerbaycanciliq-mefkuresi-kitablari-qiymetli-informasiya-menbeyi-kimi/>
7. Sadıqova S.A.(2022) Milli mətbuata dair biblioqrafik resursun tarixi təkamülü, müasir vəziyyəti və perspektivləri// Pedaqoji Universitetin Xəbərləri.-2022.-C.70, №3.-S.55-67.
8. Sadıqova S.A.(2021) Mustafa Kamal Atatürkün irsinin tədqiqində informasiya resurslarının rolu// Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illik yubileyinə həsr olunmuş “Tarixdə şəxsiyyət” ("A Person in History") adlı XIV Beynəlxalq elmi simpoziumda (The XIV International Scientific Symposium) 2021,S.24-29 <https://elger-etm.com/64-symposium-program-the-xiv-international-scientific-symposiuma-person-n-hstory.html> (Ankara-Türkiyə)
9. Sadıqova S.A.(2021) Dəmir yumruq xalq-iqtidar birliyinin və həmrəyliyimizin rəmzidir... // www.moderator.az.- 2021, 21 mart <https://moderator.az/az/read/370042/>
10. https://anl.az/el/emb/Zefer_gunu/index.htm

**Sinfin idarəolunmasında Sorğu və Araşdırma Əsaslı Öyrənmə (Inquiry-Based Learning – IBL)
modelinin rolu**

Sara Qurbanlı Fikrət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filialı

Xülasə

Sorğu və Araşdırma Əsaslı Öyrənmə (IBL) müasir təlim mühitində öyrənmənin fəal, tədqiqat yönümlü və öyrənən mərkəzli formalarından biridir. Bu yanaşma öyrənənləri biliklərin passiv qəbulu prosesindən çıxararaq sual verməyə, məlumat toplamağa, təhlil etməyə və nəticə çıxarmağa təşviq edir. IBL öyrənənlərin məsuliyyət, əməkdaşlıq, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir, eyni zamanda sinfin idarəolunması prosesinə birbaşa təsir göstərir. Sinfin idarəolunması yalnız fiziki və intizam aspektlərini deyil, həmçinin öyrənənlərin psixoloji və sosial mühiti, qrup və fərdi fəaliyyətləri, motivasiyanı və diqqəti əhatə edir. Məqalədə öyrənənlərin IBL prosesində fəal iştirakı, müəllimin fasilitator rolu və sinfin idarəolunmasına olan təsirlər elmi şəkildə araşdırılmışdır.

***Açar sözlər:** sorğu əsaslı öyrənmə, sinfin idarəolunması, tənqidi düşünmə, yaradıcı fəaliyyət, interaktiv təlim, öyrənmə modelləri*

Abstract

Inquiry-Based Learning (IBL) is one of the modern active, research-oriented, and learner-centered approaches in pedagogy. It encourages learners to move beyond passive knowledge reception, actively ask questions, collect information, analyze data, and draw conclusions. IBL fosters learners' responsibility, collaboration, critical and creative thinking skills, while directly influencing classroom management. Classroom management encompasses not only physical and disciplinary aspects but also learners' psychological and social environment, individual and group activities, motivation, and attention. This paper scientifically examines learners' active participation in IBL, the teacher's facilitator role, and their impact on classroom management.

***Keywords:** inquiry-based learning, classroom management, critical thinking, creative activity, interactive learning, learning models*

Резюме

Обучение на основе запросов (IBL) является современной активной, ориентированной на исследования и обучающимся методикой. Она стимулирует учащихся выходить за рамки пассивного восприятия знаний, активно задавать вопросы, собирать информацию, анализировать данные и делать выводы. IBL способствует развитию ответственности, сотрудничества, критического и творческого мышления, а также оказывает прямое влияние на управление классом. Управление классом охватывает не только физические и дисциплинарные аспекты, но и психологическую и социальную среду учащихся, индивидуальные и групповые

занятия, мотивацию и внимание. Статья научно рассматривает активное участие учащихся в процессе IBL, роль учителя как фасилитатора и их влияние на управление классом.

***Ключевые слова:** обучение на основе запросов, управление классом, критическое мышление, творческая деятельность, интерактивное обучение, модели обучения*

Giriş

Müasir təhsil sistemində tələbələrin bilik əldə etmə, tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Ənənəvi dərslər metodları tələbələri əsasən məlumat qəbul etməyə yönləndirir və onların müstəqil düşünmə qabiliyyətini tam şəkildə inkişaf etdirmir. Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə isə tamamilə fərqli yanaşma təklif edir, tələbələri öyrənmə prosesinin mərkəzinə qoyur və onları aktiv iştirak etməyə təşviq edir. Bu metodologiya tələbələrin yalnız faktları öyrənməsini deyil, həm də onları analiz etməyə, müqayisə etməyə və real həyat problemlərinə tətbiq etməyə imkan yaradır. Müəllim burada bilik ötürücüsü deyil, fasilitator rolunu oynayır, tələbələrin maraqlarını nəzərə alaraq öyrənmənin individual və qrup əsaslı mərhələlərini təşkil edir.

Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmənin tətbiqi tələbələrə sual vermək, fərziyyələr qurmaq, məlumat toplamaq və təhlil etmək imkanı verir. Dərs prosesində tələbələr yalnız təqdim olunan məlumatları qəbul etmirlər, həm də öz biliklərini təcrübə və müşahidələr üzərində yoxlayır, nəticələri təhlil edir və sinifdə müzakirə edirlər. Bu metodologiya tələbələrin müstəqil öyrənmə, yaradıcılıq və təfəkkür bacarıqlarının inkişaf etdirir, onların dərslər olan motivasiyasını artırır və bilikləri daha dərin şəkildə mənimsəmələrini təmin edir.

Sınıf idarə olunması baxımından sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə bir sıra müsbət dəyişikliklər yaradır. Ənənəvi modellərdə müəllim dərs prosesində dominant rola malikdir və tələbələrin fəaliyyətləri sərt qaydalar çərçivəsində idarə olunur. Lakin sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə tələbələrin dərs prosesinə fəal cəlb olunmasını təmin edir, onların məsuliyyətini artırır və sinifdə həm akademik, həm də sosial mühiti səmərəli edir. Tələbələr dərs prosesində yalnız öyrənən deyil, həm də qərar verən və qrup işinə uyğunlaşan şəxsə çevrilir. Müəllim fasilitator kimi çıxış edərək tələbələrin fərdi bacarıqlarını nəzərə alır, onların maraqlarına uyğun tapşırıqlar verir və əməkdaşlıq mühitini gücləndirir. Bu yanaşma həm də tələbələr arasında hörmət və qarşılıqlı dəstəyi artırır, sinifdə disiplini təmin etməyi asanlaşdırır.

Modelin mərhələləri və prinsipləri:

1. Marağın oyadılması və kontekstin təqdimatı: Müəllim mövzunu nəzəri və praktik kontekstdə təqdim edir, öyrənənlərin ilkin bilik və təcrübəsini aktivləşdirir.

2. Sualların və hipotezlərin formalaşdırılması: Tələbələr mövzu ilə bağlı əsas sualları müəyyən edir və araşdırma hipotezləri irəli sürürlər.

3. Məlumat toplama və tədqiqatın aparılması: Tələbələr empirik və ya nəzəri mənbələrdən məlumat toplayır, eksperimental və ya analitik üsullardan istifadə edərək hipotezləri sınaırlar.

4. Nəticələrin təhlili və interpretasiyası: Toplanan məlumat sistemləşdirilir, təhlil edilir və əldə edilən nəticələr konseptual çərçivədə qiymətləndirilir.

5. Refleksiya və nəticələrin müzakirəsi: Tələbələr tədqiqat prosesini və nəticələrini dəyərləndirir, öyrənmə təcrübəsindən çıxarışlar edirlər.

Sinfin idarəolunmasında aspekti:

Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə modelinin tətbiqi sinifdə idarəetmənin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Fəal öyrənmə strategiyaları müəllimə aşağıdakı imkanları təmin edir:

Fəal iştirak və intizamın təşviqi: Tələbələrin araşdırma və diskussiya prosesində aktivliyi sinifdə passivliyi azaldır və nizam-intizamın qorunmasını asanlaşdırır.

Kooperativ öyrənmə və sosial bacarıqlar: Qrup işi tələbələrin əməkdaşlıq bacarıqlarını gücləndirir və sinifdə konstruktiv ünsiyyət mühitini formalaşdırır.

Fərdi öyrənmə tempinə uyğunluq: Hər bir tələbənin öyrənmə sürətinə və maraqlarına uyğun fəaliyyətlər fərdi diqqəti artırır, bununla da dərstdə səmərəlilik yüksəlir.

Problemlərin erkən aşkarlanması: Tələbələrin sual verməsi və tədqiqat aparması müəllimə potensial anlayış boşluqlarını vaxtında müəyyən etməyə imkan yaradır.

Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə modeli ABŞ təhsil sistemində geniş tətbiq olunur və tələbələrin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

ABŞ təhsil sistemində sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə xüsusilə STEM fənnlərində geniş tətbiq olunur. Müəllimlər tələbələri yalnız məlumat qəbul etməyə deyil, həm də araşdırma aparmağa və hipotezlər qurmağa təşviq edirlər. Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə laboratoriya və tədqiqat layihələri tələbələrin real problemləri həll etməsini təmin edir, eyni zamanda onların komanda işinə uyğunlaşma, kritik təfəkkür və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təcrübələr göstərir ki, IBL tətbiq olunan siniflərdə tələbələr dərslər prosesində daha fəal iştirak edir, motivasiya səviyyəsi yüksək olur və akademik nəticələr də əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır.

IBL, John Dewey-nin pedaqoji nəzəriyyələrinə əsaslanır. Dewey öyrənmənin yalnız informasiyanın qəbulu olmadığını, eyni zamanda tədqiqat və təcrübə yolu ilə aktiv proses olduğunu vurğulayır. Öyrənənlər yalnız məlumat almır, onları təhlil edir, müqayisə edir və real həyatda tətbiq etməyi öyrənirlər.

Sorğu və araşdırma əsaslı öyrənmə həmçinin müəllimlərin sinif idarəolunması bacarıqlarını və dərslər planlaşdırma strategiyalarını inkişaf etdirir. Müəllimlər fərdi və qrup öyrənmə fəaliyyətlərini effektiv şəkildə təşkil etdikdə, sinifdə həm akademik nailiyyətlər artır, həm də tələbələr arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət mühiti formalaşır. Bu metod, həmçinin tələbələrin məsuliyyətini artıraraq sinifdə öyrənmə mühitini təmin edir və onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir.

Müasir təhsildə IBL modeli öyrənənlərin fəal iştirakı və tədqiqat bacarıqlarının inkişafına əsaslanır. Bu yanaşma öyrənənləri sual verməyə, məlumat toplamağa, nəticələri təhlil etməyə və

təqdim etməyə təşviq edir. Öyrənənlərin qrup içində əməkdaşlıq etməsi, layihələr üzərində işləməsi və nəticələri təqdim etməsi sinfin sosial mühitini gücləndirir və diqqəti qoruyur. Sinfin idarə olunması yalnız fiziki nizama deyil, həmçinin öyrənənlərin davranışı, motivasiyası və diqqətini yönləndirməyi də əhatə edir. IBL müəllim üçün də əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır, çünki müəllim dərsi idarə etməkdən çıxaraq öyrənənlərin tədqiqat fəaliyyətlərini istiqamətləndirir və müşahidə edir. Müəllim həmçinin öyrənənlərin sosial və akademik bacarıqlarını qiymətləndirir, onları əməkdaşlığa və məsuliyyət götürməyə təşviq edir.

Öyrənənlərin IBL prosesində fəal iştirakı onların məsuliyyət hissini artırır, layihə və tapşırıqlarda öhdəlik götürməyə təşviq edir. Bu isə sinfin idarə olunmasına müsbət təsir göstərir, öyrənənlər öz fəaliyyətlərini təşkil etməyi öyrənir, diqqət və motivasiya yüksəlir. IBL öyrənənlərin tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını gücləndirir, problem həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir və öyrənmənin dərinliyini artırır.

Sinfin idarə olunmasında IBL-in rolu onun qarşılıqlı təsir mexanizmi ilə izah olunur. Öyrənənlər bir-biri ilə əməkdaşlıq edir, məlumatları müzakirə edir və təhlil edir, müəllim isə fasilitator kimi fəaliyyət göstərərək dərsin istiqamətini müəyyən edir. Bu yanaşma öyrənənlərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, konfliktlərin qarşısını alır və sinfin intizamını qoruyur və öyrənənlərin fərdi fəaliyyətləri onların məsuliyyət və özünüidarəetmə qabiliyyətini gücləndirir, qrup fəaliyyəti isə əməkdaşlıq və sosial bacarıqların inkişafına imkan yaradır. Bu aspektlər bir-birini tamamlayaraq sinfin idarə olunmasını optimallaşdırır və dərsin məhsuldarlığını artırır.

IBL-in Strukturu:

IBL prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Problemin və sualın müəyyənləşdirilməsi: Öyrənən dərş mövzusunda əsas sualları formalaşdırır.

2. Məlumat toplama: Kitablar, elmi məqalələr, laboratoriya və ya sahə tədqiqatları vasitəsilə məlumat toplanır.

3. Analiz və təhlil: Toplanmış məlumatlar tənqidi yanaşma ilə təhlil olunur, nəticələr çıxarılır.

4. Nəticələrin təqdimatı: Öyrənənlər nəticələrini həm yazılı, həm də şifahi təqdim edirlər, həmçinin həmkarları ilə müzakirə edirlər.

Sorğu və araşdırma əsaslı təlim modeli təlim mühitinin inkişafına göstərdiyi təsir yalnız dərşin gedişatı ilə əlaqədar deyil, bu təsir həm də öyrənənin bacarıqlarına da çevik formada öz təsirini göstərir

Öyrənənlərin Bacarıqlarına Təsiri:

Tənqidi düşünmə: Öyrənənlər topladıqları məlumatları analiz edir, hipotezlər yaradır və onları sınaıır.

Yaradıcı fəaliyyət: Problemlərin həlli üçün alternativ yollar axtarılır.

Əməkdaşlıq: Kollektiv və qruplarla birgə öz fikirləri bölüşülür, müzakirələr aparılır və mühakimələr yürüdüldür.

Tədqiqatlar göstərir ki, IBL tətbiq olunan dərslərdə öyrənənlərin akademik nəticələri yüksəlir, öyrənmə prosesinə maraq artır və sinfin idarə olunması daha səmərəli olur. Müəllimlər isə fasilitator kimi çıxış etdikdə, dərslərdə nəzarət və rəhbərlik yükü rahat və axıcı olur, öyrənənlər isə özünüidarə və məsuliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Nəticədə, IBL modeli sinfin idarə olunmasının müasir, elmi əsaslı və öyrənən mərkəzli yanaşmasıdır. Öyrənənlərin fəal iştirakı, məsuliyyət və əməkdaşlıq hissi sinfin idarə olunmasını gücləndirir, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və müəllimin idarəetmə yükünü azaldır. Bu model müasir pedaqogik təhsil tələblərinə tam cavab verir, sinfi daha məhsuldar, motivasiyalı və interaktiv edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012
- 2.Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2022). Müasir təlim modelləri üzrə metodik tövsiyələri.
3. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
- 4.Bruner, J. (1961). The Process of Education. Harvard University Press.
- 5.Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? Educational Psychology Review, 16(3), 235–266.
6. Barron, B., & Darling-Hammond, L. (2008). Teaching for Meaningful Learning. San Francisco: Jossey-Bass.
- 7.Meltzer, D. E., & Thornton, R. K. (2012). Resource Letter: Physics Education Research. American Journal of Physics, 80(8), 697–704.

**Abdulla Qurbaninin “Məmməd Araz üç gün cəbnə bölgəsində” kitabında hərbi-vətənpərvərlik
tərbiyəsi**

Seyfəddin Eyvazov

NDU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Your ORCID iD: 0009-0005-4575-0950ORCID - Do not reply

<https://orcid.org/0009-0005-4575-0950>

***Açar sözlər:** Məmməd Araz, Ağalar Bayramov, Yusif Kamal, hərbi-vətənpərvərlik*

Giriş:

Polkovnik-letenant Abrulla Qurbaninin hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda otuz yaxın kitabı vardır. Onlardan biri haqqında aşağıda bəhs edəcəyik. Abrulla Qurbani həyatda öz yerini belə tapıb – peşə etibarilə mədəniyyətşünas olan bir insan, Əməkdar İncəsənət Xadimi A. Qurbani vətənin dar günündə tərəddüd etmədən öz bilik və bacarığını hərbi sahəyə həsr etmək qərarına gəlib, *hərbi-vətənpərvərlik* işini ehtiva edən bir yol seçib və buna da nail olub. Abdullanın hərbi işə keçməsi dövrünü yaxşı xatırlayıram, Onun hərbi işə həsr olunmuş ilk yazıları mətbuatda çap olmağa başlayanda hamı heyranlqla, alqışla qarşıladı bu addımı...

“Məmməd Araz üç gün cəbnə bölgəsində” (2001) kitabı da beləcə yaranıb. Sənət adamlarının cəbhə bölgəsində əsgərlərlə görüşünün vacibliyi kitabda belə xatırlanır: “...1941-1945-ci illərin müharibəsində Azərbaycanın görkəmli elm, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimləri bədii-təşviqat briqadalarının tərkibində cəbhə bölgələrinə gedər, döyüşçüləri qələbəyə ruhlandırır və onların müəyyən problem-lərinin həllində qismən də olsa yardımlarını əsirgəməzdilər. Maestro Niyazinin, xalq şairi Səməd Vurğunun, Bülbülün və onlarla başqalarını səsi-sorağı müharibənin qanlı sərgərlərindən gəlirdi. Həmin günlər şairlərimiz qələmlərini, rəssamlarımız fırçalarını süngüyə çevirmiş, bəstəkarlarımız ən yaxşı əsərlərini, hərbi marşlarını yaratmış, müğənnilərimiz, xanəndələrimiz isə səsləri ilə döyüşçülərimizin xidmətində idilər. Bu, Vətən əsgərlərini daha da sevindirir və onlar böyük bir inamla hücumə keçirdilər. Bəli, o günlər hamı əsgər idi və “əsgər” sözü bütün sözlərdən öncə idi. Səməd Vurğunun misralarını xatırlamaq kifayətdir:

Bisin ana torpaq, eşitsin Vətən,

Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən.

.....

Qoy vətən torpağı ayağa qalxsın,

Hər igid gözündən ildırım çaxsın.”

Əsas hissə

İndi 50-dən artıq yaşı olanlar bilirlər ki, orta məktəbdə oxuyanda şairlərin cəbhəyə, əsgərə həsr olunmuş neçə-neçə şeirlərini bizə tədris edirdilər. Bu, yadda qalan bir mövzudur. Şairlərin, sənətkarların cəbhə görüşləri isə indi tarix kimi xatırlanır. Kitabda bu mövzu belə əsaslandırılır: “Sən də hazır ol,

Azərbaycan əsgəri! Məmməd Araz cəbhə bölgəsinə gəlir. Sənin həyatında, taleyində unudulmaz bir hadisəyə çevriləcək tarixi bir gün yaşayaçaqsan . On ildən, iyirmi ildən, otuz ildən sonra fəxrlə, qürurla söyləyəcəksən ki, mən xalqımızın böyük şairi Məmməd Arazı görmüşəm, onunla cəbhə bölgəsində unudulmaz günlərim olub.

Hazırlaş, Azərbaycan əsgəri! Məmməd Araz səngər evinə qonaq gəlir. Silahından möhkəm yapış, səngər evini səliqə-səhmana sal, əyin-başına fikir ver, hərbi texnikanı sazla, müdafiəni möhkəmlət, döyüş hazırlığında, təlimlərə qazan-dığın uğurlardan çələng bağla, şairi nailiyyətlərinə sevindir.

Şəhid ruhlarını başın üstündə bayraq elə, Məmməd Araz şerlərini səngərindən as, tüfəngindən as, tankından as, topundan as, elə ürəyinin başından as, Azərbaycan əsgəri, Məmməd Araz görüşünə gəlir. Xalqı, milləti həmişə birliyə, sarsıl-mazlığa, dönməzliyə, azadlığa, hər cür irticaya qarşı mübarizəyə səslənən Məmməd Araz bu gün səninlə bir yerdə olacaq, Vətən əsgəri.

Qoy mənəm-mənəm deyənlər də, ordumuzu, xalqın gözündən salmaq istəyənlər də, ona ləkə yaxanlar da, Azərbaycan əsgərini gücünə, qüdrətinə inan-mayanlar da ömründə bir dəfə səngərdə olmayanlar da eşitsin və ağah olsunlar ki, Məmməd Araz cəbhə bölgəsinə gedir.

Ruhunuz şad olsun, şəhidlər, qan tökdüyünüz, qanınız tökülən, uğrunda can verdiyiniz Vətənin ən ödlü guşəsində - cəbhə bölgəsinə Məmməd Araz gedir.”

Kitabı oxuduqda, foto-albomlardan da göründüyü kimi, xalq şairi Məmməd Araz 2001-ci il dekabr ayının 4-5-6-da cəbhə bölgəsində olmuş, əsgərlərlə unudulmaz görüşlər keçirmişdir. Abdulla Qurbaninin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə keçirilən bu görüşdə şairin şerlərini bədii qiraət ustası Ağalar Bayramov ifa etmiş, xalq artisti Niyaməddin Musayev nəğməli qonaq olmuş, M. Araz şerləri əsasında yazılmış mahnıları əsgərlər qarşısında səsləndirmişdir.

Biz ədalətli müharibə aparırıq, odur ki, bizim səngərimizdə sənətkarların – şairlərin, müğənnilərin, bəstəkarların, aşıqların deməyə sözü var. Bu müharibə, əlbəttə ki, qurtaracaq, əlbəttə ki, bizim haqq mübarizəmizin nəticəsi kimi qurtara-caq, bu müharibə erməni faşizmi üçün bir damğa olacaq. Ancaq müharibənin parametrləri - müharibənin başlama bəhanəsi, səbəbi, nəticələri, iştirakçıları, coğrafiyası və s. haqqında əsgərlərə yaxşı-yaxşı məlumat verilməlidir. Həm də bu iş əsgərliyəqədərki dövrlərdə, yeniyetməlik çağlarında cavanlarımız arasında aparılmalıdır. Hərbi psixologiyamızla bağlı tarixi-xronoloji bilgilər gənclərə mütləq çatdırılmalıdır. Belə olduqda, əsgər güclü olur. Əsgər nəyin uğrunda mübarizə apardığını dərk etməlidir.

Kitabda Ağcabədi rayonundakı görüş belə xatırlanır: “ Məmməd Araz yenə də tamaşa salonunda idi. Xalqın arasında idi xalqın şairi. Səhnədə isə onun vətən-pərvərlik şerləri, sözlərinə yazılmış mahnılar səslənirdi.

Bədii qiraət ustası Ağalar Bayramovun söylədiyi hər bir şeir hərarətlə qarşılanırdı.

Ağalar Bayramovu bütün Azərbaycan tamaşaçıları yaxşı tanıyır. Onun kövrək səsi, hər bir şeri yaşayaraq, qəlbinin süzgecindən keçirərək məharətlə ifa etməsi ürəkləri rıqqətə gətirir. Məmməd Araz xalq dilində, hamının başa düşəcəyi bir dildə yazdığı kimi, Ağalar Bayramov da onun şerlərini həmin səviyyədə tamaşaçıya, dinləyiciyə təqdim edir. Məmməd Araz şeri haydan-küydən gurultudan uzaq olduğu kimi, Ağaların ifa tərzində də haydan-küydən uzaqdır.

Şair oxucunu, aktyor isə dinləyicini düşündürür, səfərbər edir, yeni-yeni uğurlara çağırır.

Yenə də Ağaların ifasında Məmməd Araz şeri salona hakim gəsilmişdi.

Bu gün gərək hər anımız Vətən desin!

Təxminimiz, gümanımız Vətən desin!

Qılıncımız, qalxanımız Vətən desin!

Qəlbimizin hər duyğusu, hər vurğusu

Vətən desin!

Əgər varsa zərrə qədər imanımız -

İmanımız Vətən desin!

Kitabda haqlı olaraq Heydər Əliyevin Məmməd Araz poeziyasına verdiyi qiymət xatırlanır, bütün bunlar gənc oxucu-tamaşaçılar üçün çox əhəmiyyət kəsb edir: “Xalq artisti Niyaməddin Musayevin “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” mahnısı neçə illərdir ki, repertuardan düşmür. Bu mahnının sözləri bütün zamanlarda təzədir, düşündürəndir və insanı nəcib əməllərlə, ülvəi duyğularla zənginləşdirəndir. Dərin fəlsəfi dəyərlər üstündə yaranıb bu əsər. Hər bir insan övladını bəd əməllərdən çəkindirir, insanları dostluğa, qardaşlığa, sevib- sevilməyə, həyatın qədrini bilməyə, bu fani dünyada təmiz adla, qeyrətlə, namusla yaşamağa çağırır.

“ Bu get-gəllər dünyasına dəvədir dünya,

Bu ömür-gün naxışına həvədir dünya...”

Bu yaxınlarda Respublika sarayında keçirilən təntənəli tədbirlərdən birində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev incəsənət ustaları ilə görüşərkən bir daha bu mahnının üzərində dayandı:

“Mən Niyaməddinin “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” mahnısını ilk dəfə 1990-cı ildə - Moskvadan buraya gəlib Naxçıvana gəldim – eşitdim. Niyaməddin gəlib orada bu mahnını oxudu. Mən bunu niyə deyirəm? Çünki bu mahnı sözlərinə görə də çox fəlsəfi bir şeirdir.

Musiqisinə görə də çox yaxşıdır.

Mən həm Azərbaycanda, həm bütün dünya ölkələrində, həm də Moskvada belə şeyləri çox görmüşəm. Amma hər adamın bir dəqiqəsi olur, bir anı olur. Məsələn, mən Naxçıvana gəldim. Bilirsiniz, qəm, qüssə, çətinlik, ağır həyat...

Amma bu mahnını eşidəndə mənim qəlbimə həm həyacan gəldi, həm də sevgi gəldi. Ona görə mən bu mahnını həmişə sevirəm və hər dəfə bu mahnını dinləyəndə kövrəlirəm.

Həqiqətən bizim böyük şairimiz Məmməd Araz çox düzgün yazıbdir: “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin”. Ona görə heç kim düşünməsin ki, bu dünya kimindir. Dünya sənindir, dünya mənimdir, eyni zamanda, biz yox olduq – dünya heç kimindir.”

Ağcabədidə keçirilən görüş gecəsində də Niyaməddin bu mahnını oxudu və bütün salonu alqışlara qərq etdi.”

Əsərdə oxucu üçün maraqlı məqamlar var. Məlum olur ki, Ağcabədi rayon mədəniyyət evinin direktoru, şair Yusif Kamal 1992-ci ildə Azərbaycan-da hərc-mərclik tüğyan etdiyi vaxt Məmməd Araza şeir həsr edib və həmin şeir nəşr etdirdiyi kitabına da düşüb. İndi bu tarixi görüş zamanı əlinə fürsət düşən şair öz şeirini ünvanına – Məmməd Araza çatdırır:

Məmməd Araz, yolu bizə düşsənə,
Bu yerlərdə bir əhli-hal yaşayır.
Qadan alım, sinəm altda xəlvəti
Yatır qalıb, cahü-cəlal yaşayır.

Bəxti gülməz dərd içində gülənin,
Haqq dalıyca səhraları gəzənin,
Başı tük gətirdi Keçəl Həməzinin,
Kölgəsində Koroğlu lal yaşayır.
Sən gəlincə ürəyimiz axdı ki,
Araz gəlib aramızdan axdı ki,
Çoxlarının heç xəbəri yoxdu ki,
Papaq altda Yusif Kamal yaşayır.

Abdulla Qurbani öz kitabında izlədiyi məqsədə (bu bizim subyektiv fikri-mizdir, bəlkə, də A.Qurbani eləcə arzularını yerinə yetirib,) addım-addım yaxınlaşır – hərbi sahəyə *vətəndaşlığın poetik məktəbini yaratmış* Məmməd Araz Dədəni gətirir.

M. Arazın əsgərlərlə görüşünün hər detalı o qədər maraqlı anlarla müşayiət olunub ki, kitabdakı bu məlumatları diqqətlə oxumadan keçmək olmur. Məsələn, görüş zamanı şairin “Əsgər oğul” şeri oxunub. Bu səhnə həm şerin məzmun zən-ginliyinə görə, həm də situasiyanın maraqlı olması görüşə olan diqqəti artırmış olur: “...Ağalar Bayramov şairin Silahlı Qüvvələrin əsgərlərinə həsr etdiyi “Əsgər oğul” şerini oxuyanda salon lərzəyə gəldi, əsgər oğullar ayağa qalxaraq alqışları ilə şairin arzuladığı kimi “nəfəsi od püskürən”, “yağları süpürəcək, üfürəcək” əsgər olduqlarını, şairin arzusunu doğruldacaqlarını bəyan etdilər.

Məmməd Arazın həmin şeri səslənəndə əsgərlər bir az da böyümüşdülər. Salonda onlardan nəhəngi, qüdrətlisi, güclüsü, cəsarətlisi yox idi. Hətta məktəbli-lər, çağırışyaşlı gənclər də onlardan geri qalmırdılar:

Sən bu yurda söykəlisən, bu yurd sənə.
Keşiyində dursan belə neçə sənə,
Ayaq üstə yatsan belə neçə sənə:
Sən bu yurda söykəlisən, bu yurd sənə!

Son atəş də, son zərbə də səninkidir,
Oğul əsgər, əsgər oğul – mərd igiddir,
Mərd ölsə də, mərdlik ölmür, hünər ölmür;
Hünər ölmür, mərdlik ölmür - əsgər ölmür.

Mən bilmirəm, hardan boy al, hara dırman,
Mən bilmirəm, göyə ucal, yerə quylan,
Babaların məzarını qoru, qardaş!
Ataların vüqarını qoru, qardaş!

Körpələrin yuxusunu qoru, qardaş!
“Vətən ölməz” duyğusunu qoru, qardaş!
“Hünər ölməz” nidasını qoru, qardaş!
Od yurdunun odasını qoru, qardaş”

Şairin “Mən bilmirəm” anaforasından sonra yekun fikri səslənir – “*Mən bilirəm*: Geriyə yol yoxdur atam!”. Yəni, mən bilmirəm, necə olur-olsun, vətən torpağını azad et, mən ancaq onu bilirəm ki. geriyə yol yoxdur...

Şair Üzeyir bəyin vətəni Ağcabədidə keçirilən “*Ordu – Millət əl-ələ*”adlı gö-rüşdən sonra Beyləqan bölgəsinə yola düşüb. Kitabdan öyrənirik ki, Ağcabədidə 35 min qaçqın məskunlaşıb. Ən maraqlısı isə odur ki, əsərdə tarixi-xronoloji məlumatlar yer tapıb: “Beyləqan Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindəndir. Ərəb müəlliflərinin məlumatına görə, bu şəhərin əsası beşinci əsrin sonu – altıncı əsrin əvvəllərində Sasani hökmdarı Birinci Qubad tərəfindən qoyulmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Beyləqan Kəbirli kəndi yaxınlığında Örenqala xarabalıqlarının yerində olubmuş. Müxtəlif dövrlərdə burada çoxlu maddi-mədəniyyət abidəsi, qala divarları, yaşayış binaları, sənətkarlıq emalatxanaları, təsərrüfat və mədəni – məişət tikililəri, 13-cü əsrin sonuna aid türbənin qalıqları, daş, metal, sümük, saxsı və şüşə əşyalar, sikkələr və s. aşkar edilmişdir.

Şəhər qala divarlarının qalınlığı altı metrədən də artıq olub. Qala bürclərinin hündürlüyü altı-doqquz metrə çatarmış. Ticarətdə ipək, şirniyyat, balıq, meyvə və s. əsas yer tutarmış. Beyləqanda dulusçuluq, zərgərlik inkişaf etmişdi. Beyləqan ərazisindən tapılan su kəməri və kanalizasiya qalıqları hələ orta əsrlərdə Azərbaycan-canda şəhərsalma mədəniyyətinin inkişafını göstərir.

Beyləqanı dəfələrlə yadellilər işğal etmişdir. Yeddinci əsrin ortalarında buranı xilafət qoşunları tutmuş, səkkinci əsrin 20-30-cu illərində ərəb-Xəzər müharibələri Beyləqanın tərəqqisinə ciddi ziyan vurmuşdur. Beyləqan əhalisi işğalçılara qarşı həmişə üsyankar mövqedə dayanmış və mübarizə aparmışlar. Səkkizinci əsrin ortalarından qəssab Müsafirin başçılığı ilə xilafət əleyhinə üsyan olmuş, Babək hərəkatı Beyləqanı da əhatə etmişdir.

Təqribən altıncı əsrdə möhkəm qala şəhərinə çevrilmiş Beyləqan 9-12-ci əsrlərdə böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Bu şəhər İran, Çin, Hindistan, Bizans, Gürcüstan və başqa ölkələrlə ticarət etmiş, mədəni əlaqələr yaratmışdır.

Azərbaycan Atabəylərindən olan Əbu Bəkr və Özbək Beyləqanda tikinti işlərini genişləndirmişdilər. 1221-ci ildə monqolların hücumu nəticəsində şəhər dağıdılmış, iqtisadiyyata və Beyləqanın mədəni həyatına ağır zərbə endirilmişdir. Xəzərmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin və Teymurçin dövründə də bərpa işləri nəticə verməmiş, şəhər 16-cı əsrdə tamamilə tənəzzül etmişdir.

Azərbaycanın görkəmli şair, alim və dövlət xadimlərindən olan Mücirəddin Beyləqaninin, Nəcməddin Beyləqaninin, Zəki bin Hüseyn bin Ömər Beyləqaninin, Şəhabəddin Beyləqaninin və başqalarının vətəni olan Beyləqan sovet dövründə Jdanov rayonu adlandırılsa da, bu bölgənin tarixi adı yenə də özünə qaytarılmış, təpədən–dırnağa silahlanmış Ermənistan silahlı qüvvələrinin irimiqyaslı hücumlarının qarşısı müvəffəqiyyətlə alınmışdır.

Bütün bu ensiklopedik məlumatları xatırlamaqla demək isəyirəm ki, bu torpaqda xidmət etmək böyük şərəfdir, babaların qoruduqları bu müqəddəs məkanı göz bəbəyi kimi qorumaq isə borcdur. Keçmiş və gələcək nəsillər qarşısında borcumuz, vəzifəmizdir.

Xalq şairi Məmməd Arazla bu bölgədə görüşlər isə hər bir əsgər ömrünə yazılan tale yazısı, ən böyük şansıdır.

Beyləqan şəhərinə daxil oluruq. Məmməd Araz bu yerlərdə çox olub.

Bu kitabda tarixi qaynaqlardan iqtibas edilərək oxuculara təqdim edilən Beyləqan haqqındakı maraqlı faktlar yadıma bəzi məqamları saldı: Əsgəri xidmətim Qərbi Azərbaycanda – o zamankı Ermənistan SSR-in Eçmiadzin (Üçmüəzzin və ya Üçkilsə) şəhərində keçirəndə bütün ərazini – adları dəyişdirilmiş Dərəçiçəyi (Çaxqadzor), Zəngibasarı (Zəngi çayının da adını Hrazdan qoyublar. O zaman hələ oralarda Azərbaycan kəndləri qalırdı) – Zəhmət, Qaraqışlaq, Uluxanlı və başqa kəndləri, Abaranı, Alagöz (Araqats) dağının hər tərəfini gəzmışəm və yadımdadır ki, bir dəfə rus general bizə - əsgərlərə Əştərək rayonu haqqında mühazirə mətni payladı və onu öyrənməyi tövsiyə etdi. Bu mühazirədə həmin ərazinin guya qədim erməni torpağı olması “sübut olunurdu”. Yadıma Almaz İldırımın Vətən həsrətilə yazdığı “Ağrı dağdan Alagözə ötürsəm” poetik nidası düşür. Müəllimlər həmin dərsi keçəndə gərək uşaqları başa salsınlar ki, Alagöz Ağrı dağının kiçik qardaşıdır, indiki Ermənistanda qalib və mənfur ermənilər onun adını dəyişib Araqats qoymaqla kifayətlənməyiblər, sovet vaxtı “Araqats” adlı soyuducu da istehsal edirdilər. Beləliklə, Vətəni tanımağın özü də bir vətəndaşlıq işidir. Beyləqanın tarixi adını bu yaxınlarda – müstəqillik qazanandan sonra özünə qaytarmışdıq. Gənc nəsil o zaman – sovet vaxtı Beyləqanla Balakəni dəyişik salırdı (...İbrahim xan qaynının yanına – Beyləqana qaçdı...)

“Bizim payımıza çatası olub, Təsəlli bir qaşlıq, ümid bir qaşlıq” deyən şairlə görüş kitabda tarixləşdirilir: əsgəri xidmət qurtaracaq, əsgərlər öz adlarını kitablar-dan öz övladlarına oxuyub fəxr edəcəklər... “Əsgər Azad Məmmədov gözəl musiqiçi olmaqla bərabər, həm də şerilər yazır. Bu üç günlük səfər zamanı o da şairi müşayiət edənlərin sırasında olacaqdır. İndi isə bütün əsgərlərin adından şairin qarşısında öz yeni şeri ilə sanki and içirdi Azad:

Kaman kimi çalınmasaq,
Yad gözüne batılmasaq,
Son döyüşə atılmasaq,
Şair, bizi bağışlama.

Düşmən ağlar qalmayınca,
Ordum zəfər çalmayınca,
Torpaqları almayınca,
Şair, bizi bağışlama.
Şair, bizi bağışlama. –deyir...

Yazıçı-publisistin kitabı ona görə qiymətlidir ki, müəllif özünün şəxsi müşahidələrini, tarixi əhəmiyyət daşıyan fikirlərini oxucu ilə bölüşür.

“Səksəncinci illərin əvvəllərində Beyləqanda olmuşdum. O vaxtlar rayon partiya komitəsinə mərhum generalımız Məhəmməd Əsədov rəhbərlik edirdi. İstər ondan əvvəlki katibin, istərsə də onun dövründə burada xeyli abadlıq işləri görülmüş, rayon mərkəzi tamamilə görkəmini dəyişmişdi. Yeni küçələr salınmış, mədəni-məişət, kommunal, təhsil müəssisələri üçün yeni binalar inşa edilmiş, Mücirəddin Beyləqaninin əzəmətli abidəsi ucaldırılmışdır. Vaxtilə rayonda keçirilən ən böyük teatrlaşdırılmış kütləvi el şənliklərinin ssenari müəllifi və rejissoru kimi günlərlə bu şəhərdə məşqlər aparıldığından yerli əhali ilə çox ünsiyyətdə olmuşam. Zəhmətsevər, mehriban insanları var bu torpağın. Qonaqpərvərdilər, son tikələrini də dostla, yoldaşla bölüşəndirlər. Öz şanlı tarixləri ilə fəxr edir, ata-babalarının qəhrəmanlıq ənənələrinə həmişə sədaqət nümunəsi göstərirlər.

Rayonun bugünkü görkəmi məni xeyli məyus etdi. Beyləqan o Beyləqan deyildi. Qurulan, yaradılan obyektlərin çoxu yararsız hala düşmüşdü. Şahmat məktəbinin, mehmanxananın, muzeyin divarlarından üzlük daşlar tökülmüşdü. Fərhad bulağının suyu qurumuş, möhtəşəm, yeni tipli mədəniyyət sarayının xarici görkəmi ürək ağrıdırdı. Bəlkə bütün bunlar rayona müharibənin vurduğu yaraların nəticəsidir. Lakin rayon rəhbərliyinin də, hər bir şəhər sakininin də bu gözəl bölgəyə laqeydliyini, biganəliyini də unutmaq olmaz. Hər halda, Məmməd Arazın bu şəhərə gəlişindən sonra inanırıq ki, hər kəs Beyləqan haqqında fikirləşəcək, bu şəhərin əzəli şöhrətini özünə qaytaracaqlar...”

Məmməd Arazla hərbi hissədəki əsgərlərin görüşünü dolğun təsvir edən müəllif oxucu üçün oxunaqlı bir kitab hədiyyə edib. Bu kitabı əsgər də oxumalıdı, yeniyetmə çağırışçı da. “Vətən mənə oğul deyir” adlı ədəbi-musiqili görüşlərin təsviri həqiqətən maraqlı, oxunaqlı, dəyərlidir. (Bax: Səh.86)

Kitabda müəllif ordunun bu günkü durumu ilə maraqlanan şairin ön xəttə baş çəkmək istəyi ilə yanaşı, ordu haqqında mötəbər mənbələrdən sitatlar da verir ki, bunlardan biri də general Əliağa Şıxlinskiyin fikirləridir.

Belə görüşlərin birində oxucu “görə bilir” ki, M. Arazın ön cəbhəni öz göz-ləri ilə görmək inadı komandiri “təslim edir” və o, şairi düşmənlə üzbəüz mövqeyə aparmağa razılıq verir. Burada incə bir nüans var: *bəli, biz ədalətli müharibə aparırıq, buna görə də bizim şairimizin cəbhədə deməyə haqq sözü var, əks tərəfin belə haqqı yoxdur və onlarda belə nümunə də yoxdur!*

Sovet dövründə şairin yazdığı “Müharibə olmasa” şeri kitabda xatırlanır. Doğrudan da onun misraları ölməzdir: “Əridib silahları biz Marten sobasında, Kör-pü yarada billik Yerlə Mars arasında – Müharibə olmasa!” Görüşdə şairin ömür-gün yoldaşı Gülxanım ananın da sözü var olub - “Balalarım, Kəlbəcər gedəndə mən bərk ağladım. Məmməd də mənə qoşuldu. Axı orada biz çox olmuşuq. Kəlbəcərin düşmən caynağına keçməsi hər ikimizi çox məyus etmişdi. Bu gün də ağla-dım. Məni gərək bağışlayasınız. Taleyə-baxta bir baxın, öz torpağımızdaa maşınla-rın işığını söndürərək, oğrun-oğrun öz səngərimizə gəlib-gedirik. Beş addımlıqda Vətən torpaqlarıdır. Biz öz torpaqlarımıza həsrətlə baxırıq. Neçə ildir ki, o yerlər-də bahar olmur, o yerlərə Novruz gəlmir. O yerlərin buzlaqları buz bağlayıb. O yerlərdə güllər, çiçəklər də açmır. O yerlərdə hələlik soyuq küləklər əsir. Doğrusu, işğal

altında olan torpaqlarımızın haçansa azad ediləcəyinə ümidim azalmışdı. Ancaq cəbhə bölgəsində sizi ki, belə gördüm, ümitsizliyə son qoyuldu. Heç kim ümitsizliyə qapıla bilməz. Görürsünüzmü, Məmmədin də gözləri gülmür. O, sizin şücaətinizə sevinir. Bəs necə! Burada, düşmənlərlə üz-üzə gecə-gündüz keşik çəkmək, oyaq olmaq elə böyük şücaətdir, böyük qəhrəmanlıqdır. Mən 6-7 il qabaq Məmmədlə Murovdağa getmişdim. Ağlaya-ağlaya getdiyim kimi, ağlaya-ağlaya da qayıtmışdım. Heç yadımdan çıxmır. Bir əsgərin çəkməsi yırtıldığından onu məftil-lə yamamışdı. Əyin-başıarı nimdaş olduğu kimi, qazanları da boş idi. Üst-başların-dan cin hünkürdü. Allaha şükürlər olsun ki, bütün bunlar acı bir xatirə kimi keç-mişdə qalmışdır. Daha bu gün sizdən gülə-gülə ayrılacağam əziz balalar!”

M. Araz bu tarixi görüşə gələndə dağıstanlıların ona 65 illiyi yubileyində bağışladıkları ağ yapıncını komandirin çiyinə salaraq deyib: “Komandirsiz ordu başsız at kimidir. Fəxr edin ki, ordumuzun qətiyyətli sərkərdəsi, başçısı var. Və o, bir el bayatısında deyildiyi kimi, sərvaxtdır. Deməli, hücum əmri olarsa, ordumuz heç vaxt bada getməyəcəkdir.

Qarşıdan qış gəlir. Arzu edirəm ki, bu ağ yapıncı sizi bütün küləklərdən, şax-tadan, sazaqdan, tufandan qorusun. Arzu edirəm ki, bu ağ yapıncı çiyinizdə, ağ atın belində Şuşadan, Kəlbəcərdən qələbə müjdələri gətirəsiniz. Qoy bu ağ yapıncı ağ günlərin timsalı olsun, hər birinizi qəzavü-qədərdən hifz etsin.”

General Aydəmirov hədiyyəni qəbul edərkən çox layiqli hərəkət edib.”Şair, əmin ola bilərsiniz ki, əsgər adımıza ləkə düşmədiyi kimi, bu ağ yapıncıya da ləkə düşməsinə yol verməyəcəyik... Azərbaycan əsgəri müqəddəs savaşa hazırdır!” (Yenə oraqa)

Şairi sürpriz də gözləyirmiş - Əsgərlər görüş yerini – cəbhə bölgəsini “Məmməd Araz postu” elan ediblər. Günün parolu da “Məmməd Araz” adlanır. Tankların birinə isə “Məmməd Araz tankı” adı verilib və onun fəxri komandiri də Məmməd Araz elan olunub.

Məmməd Arazın dahiyənə bir sadəliklə yazdığı və əsil anadilli şer nümunəsi, mayasında Qurbani şeir dili olan “Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim...” şerinin məntiqi deyəsən bədii yükləndən çox real yük daşıyırdı... (Bu şeirin qəribəliyi ondadır ki, birinci misra sona çatan kimi insanı qərib(ə) bir nisgil bürüyür və oxucu əsil şeir dinlədiyini başa düşür...)

“Məmməd Araz üç gün cəbhə bölgəsində” kitabı hərbi psixologiyamızın möhkəm sütunlar üzərində dayandığını bəyan edən qiymətli əsərdir.

İstifadə edimiş ədəbiyyat:

1. *Abdulla Qurbani - “Məmməd Araz üç gün cəbhə bölgəsində”* Bakı, 2001

2. *Seyfəddin Eyvazov – Abdulla Qurbaninin publisistikasında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı. 2022*

**Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında bədii kolliziya
Seyfəddin Eyvazov**

NDU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ORCID iD: 0009-0005-4575-0950ORCID

<https://orcid.org/0009-0005-4575-0950>

Xülasə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyfəddin Eyvazovun “Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında bədii kolliziya” adlı məqaləsində ustad sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında müəllifin arxa planda duran və xüsusi əhəmiyyət verdiyi bədii məqamlar – bədii kolliziya - “Anamın kitabı”, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı” kimi klassik pyeslər əsasında şərh edilmişdir

Açar sözlər: Bədii kolliziya, Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası, Piverdibəy, Qazi, Yüzbaşı, polifoniya, ambivalent.

Резюме

В статье доктора философии по филологии Сейфаддина Эйвазова «Художественная коллизия в драматургии Дж.Мамедгулузаде» художественные моменты – художественная коллизия, которая поставлена автором в заднем плане и которому он придает особое значение, основана на драматургии мастера-художника Джалила Мамедгулузаде – «Книга матери», «Мертвецы», «Школа села Данабаш», «Сбор сумашедших».

Ключевые слова: художественная коллизия, драматургия Джалила Мамедгулузаде, Пирвердибек, Гази, Юзбашы, полифония, амбивалент

Abstract

The article “Artistic Collision in the Drama of Jalil Mammadguluzadeh” by Seyfaddin Eyvazov, Ph Doctor on philosophy analyzes the artistic collision - artistic moments which are in the background but are of particular importance in the dramaturgy of the great playwright. It highlights these moments on the basis of such classic plays as "The Book of My Mother", "The Dead", "School of Danabash", "The Madness".

Keywords: Artistic collision, Jalil Mammadguluzadeh drama, Pirverdigibey, Gazi, Yuzbashi, polyphony, ambivalent.

Giriş.

Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası bədii məqamları ilə maraq doğurur. Böyük sənətkarın nəsr əsərlərində olduğu kimi, dramaturgiyasında da bədii kolliziya – arxada dayanmış müəllif fikri - tam açıqlanmır və oxucunun nəticə çıxarmasını istəyir. Buna görə də bəzən, nəinki oxucular, hətta

tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da doğru olmayan nəticələrə gəlir, bədii əsərin nüvəsindəki bədii qatları açma bilmir, səhv yozumlar və şərhlərə rəvac verirlər.

Bundan əvvəlki bir yazımızda biz Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində bədii kolliziya haqqında bəhs etmişdik. Xüsusilə, “Usta Zeynal” hekayəsi bu kolliziyanı öz bətnində ehtiva edir.

Bədii kolliziya başqa ustad yazarlarda da müşahidə edilir; məsələn, “Hacı Qara” pyesində xəsislik zahirli bir qılafdır, müəllifin əsas məqsədlərindən biri Şimali Azərbaycanın çar istilasından sonra düşdüyü ağır iqtisadi durum, o birisi isə Arazboyu sərhəd məntəqələrini erməni-rus birləşmələrinin qoruması və iki qardaş xalqı bir-birindən ayırması fikridir. Bu fikri müəllif qabartmır, üstündən sükutla keçir, amma arif oxucu bunu duymamış deyil.

“Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı” kimi klassik pyeslər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

“Anamın kitabı” pyesində müəllif dil müxtəlifliyi əsasında övladların öz doğma dillərindən ayrı düşməsi fonunda, əslində, Azərbaycan ölkəsinin bu üç qonşu ölkə - Rusiya, İran və Türkiyə arasında basqıya məruz qalması fikrini kolliziya şəklində əsərində qoymuşdur. Rus, fars və türk dillərinə aludə olan cavanlar öz ölkəsinin mənliliyi, inkişafı, mədəniyyət və dilinin inkişarını bilmərrə unutmuşlar.

“Danabaş kəndinin məktəbi” pyesi çox zaman “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin kölgəsində qalmışdır. Ancaq burada müəllifin açıq fikirləri ilə gizli-bədii məqamları üzvi şəkildə elə cəmləşib ki, onları bir-birindən ayırmaq da çətindir.

Bununla yanaşı, Mirzə Cəlil bədii pnyomlardan özünəməxsus şəkildə istifadə edir, bu üsul və vasitələri pnyomları, demək olar ki, dramaturq, özü yaradır. Müəllif əsərlərinin hamısında – buraya dramaturji əsərlərlə yanaşı, nəsr nümunələri də daxildir - gizli tendensiyadan məharətlə istifadə edir. Yazıçı polifoniya yaradaraq özü sanki kənardan tamaşa edir, hadisələrə müdaxilə etmir. Və bu əsnada oxucu-tamaşaçının hadisələrə, obrazlara öz rəyi formalaşır. Bu zaman ən çox diqqətəşayan hadisə baş verir – hadisələrin gedişi zamanı satirik və ya tragikomik situasiya yaranır. Məsələn, “Danabaş kəndinin məktəbi” dramında belə komik və tragikomik situasiya qaynayıb-qarışır. Maraqlıdır ki, bu əsər uzun zaman cəlilşünasların diqqətindən yayınmışdı – ta ki, bu əsər xalq yazıçısı Anar tərəfindən səhnələşdirilib ekrana çıxarılsın qədər. Çar hökumətinin Danabaş kəndində məktəb açması təşəbbüsünü bəyəndiyinə görə yox, sadəcə yuxarıların əmrini yerinə yetirmək üçün canfəşanlıqla müdafiə edən qazinin, pristavın, yüzbaşının, mollaının, çavuşun Hacı Namazalının həyətində qurulmuş mərkəyə yığılması “Ölülər”dəki qəbristanlıq səhnəsini xatırladır. “Guya qurbağanın gölünə daş atdılar” ifadəsi isə bizə “Qurbanəlibəy” hekayəsindən tanışdır.

Mirzə Cəlil gülüşü zəngin koloritə malik ambivalent xarakterli gülüşdür. Burada bir tərəfdən fərd gülüş doğurur, o biri tərəfdən həmin fərdi gülüməli vəziyyətə salan Zaman gülüşə məruz qalır. Nəsr əsərlərində olduğu kimi, drama-turqiyasında da sənətkar bu üsluba sadıqdır. Bu fərdi manera həm də tənqidi-realistlərin konseptual manerasıdır. Kompleks komik situasiya Zamanla bilavasitə əlaqədardır və konflikt də komik situasiyaya istinad edir. Əziz Şərif yazırdı ki. Çar hökuməti Danabaş kəndində məktəb açmaq üçün oraya öz məmurların göndər-mişdi. “Əhli-qəryeyi-Danabaş” da bu naməlum təhlükənin, qəfil hücumun qarşı-sında tam silahsızdılar. Onlar bu mübhəm təhlükəni başa

düşmədiklərindən yalan danışır, uşaqlarını ot tayasının altında, kərmə qalağında gizlədirlər. Bu da onların “silahıdır” və təbii gülüş doğurur.

Mirzə Cəlil zamanın, ictimai quruluşun iç üzünü açır və əgər o komikdirsə, komik, fəcidirsə faciə kimi görünür. Camaatın təhsil almasını yox, öz karyerasını güdən yüzbaşı Pirverdibəy kimiləri acı gülüş mənbəyi olduqlarını heç bilmirlər, ancaq təhtəlsüz olaraq özlərini ifadə edirlər. Pyesin əvvəlində o, Məşədi Ağakışiyə müraciətlə dediyi sözü sonda da təkrar edir.

“P i r v e r d i b ə y (*Məşədi Ağakışiyə*) Məşədi Ağakışı, yaxşı qulaq as, gör nə deyirəm. Sizə məlumdur ki, mən on yeddi ildə istəklili padşahımıza iklas ilə qulluq eləyirəm. Və bir dəfə də olmayıb ki, mən dövlət yanında başı aşağı olum... Mən indi də razı olmanam ki, hər yanda danışalar ki, nəçərnək ağa gəlib Danabaş kəndində bir uşqol açdı, amma danabaşlılar yüzbaşı Pirverdibəydən (*özünü əli ilə nişan verir*) qorxmədilər, uşaqlarını uşqoldan qaçırdıb gərmə qalağında gizlətdilər. (1.Səh.143)

Y ü z b a ş ı (*uçitelə*). Bilirsən mən niyə deyirəm bu əhvalat nəçərnəkə yazılmasın? Ondan ötrü deyirəm ki, nəçərnək sənə kağızını oxuyanda elə xəyal eləyəcək ki, yüzbaşı camaatın öhdəsindən gələ bilmədi; yəqin elə güman eləyəcək ki, bəlkə genə Danabaş camaatı uşaqlarını uşqola verməmək dərdindən, aparıb kərmə qalağında gizlədirlər. Mən ölüm o kağızı cır, at (*Uçitel başını aşağı sair və dinmir.*) (Səh. 160)

Göründüyü kimi, kəndlilər təhlükəni başa düşmədiklərinə görə komik görünürsə, Naçalnik və inspektor, hətta uçitel Həsənov xalqın başa düşdükleri dildə danışa bilmədiklərinə görə, qazı, pristav, molla, çar üsul idarələrinə yaltaq-landıqlarına görə açıq-aşkar gülüş mənbəyidirlər. Bütün bunların fəvqündə onları bu vəziyyətə salan Zaman, *ictimai quruluş tragikomikdir*. C.Məmmədquluzadə dramalarında rast gəldiyimiz bu komik görüntülü obrazlar ədibin Qurbanəlibəyindən, Usta Zeynalından, Novruzəlisindən az fərqlənir, mahiyyətə hər kəs öz zamanına oxşayır. Yəni Qurbanəlibəyi yaltaq vəziyyətə salan “Urus dövləti” Qazını da elə o qədər simasızlaşdırmışdı. Qazının nitqi dediklərimizi təsdiq edir. Təsədüfi deyil ki, ikinci məclis elə onun nitqi ilə başlayır. Romanovlar sülaləsini, çar Nikolay Aleksandroviçi, rus uşqolunu öz xütbəsində tərifləyən qazının nitqi komizmin bir əcəyib görüntüsüdür:

“Q a z ı (*bir qədər qabağa gəlib, qoşa ovcunu tutub qabağa və gözlərini yuxarı qaldırıb*). Əlhəmdü lillahlil-əhədil-vahidil-mütəddimin min külli zidd və nidd. ...Və çün qüdrəti-kamileyi cəhan afərin bə abadaniyi-məmaliki-məhruseyi-Rusiyyə təəllüq girift, şəhriyari-cəvan-bəxt varisi-tacü təxti-şahani-cahangüşay, xülaseyi-səlatini-namdari-sülaleyi-Romanof sədrüs-səlatin, bədrül-xəvariqin, zillüllahi fil-ərzin, əssultan Nikolay Aleksandroviç əz on cəi ki, ...binayi-təlimxa-neyi ki, ibarət bəistilayi-rus uşqolayi-qəryeyi-vilayəti-Danabaş istiqrar ... mifərma-yənd. “Amin” deyən dillər lal olmasın.

C a m a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Göydə allahın və yerdə padşahi-mehribanımızın rəhmət və şəfəqqətinə möhtacdır cəmi ərbaab və hacat və zərurat!..

C a m a t (*birdən*). Amin!..

Qazi – Və onun xanımı, xatuni-mükərrəmə Aleksandra Fyodorovnaya! Amin!

Camaat – Amin!

Q a z ı . Səlavat və səlam ola göylərin padşahına ki, ərrehmanir-rəhimdir və yerlərin padşahı şəhriyari-xurşid ayət Nikolay Aleksandroviçə.

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Onun xatuni-mükərrəməsi Aleksandra Fyodorovnaya!..

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Vəliəhdi-əflatuni-fitnət Sergey Aleksandroviç və cəmi evladi-əmcadına və xanevadeyi-sahanəsinə!..” (1. Səh.133)

Keçmişdəki bu səhnə məhz mühitin ifşasıdır, lakin biz onu ayrı-ayrı insanların simasında görürük. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “təbliğat-təşviqat briqadası”nın önündə yaltaqlığın ideoloqu Qazı gedir.

C.Məmmədquluzadənin satirik qələminə məxsus bəzi xüsusiyyətlər isə o dövrün sənətkarlarının bir çoxuna, o cümlədən Sabir dilinə də aid idi. “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesində də adını çəkdiyimiz vəzifədarlar öz nitqləri vasitəsilə özlərini ifşa edirlər.

Mirzə Cəlil dramaturgiyası *polifonik, ambivalent, zamanın iç üzünü açmaq* kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

“Ölülər” pyesində mahiyyət ölülüüyü ifşa etməkdir. Nə qədər ki, fitrıldaqçıya inanmaq olacaq, “lülər” aktiv qalacaq. Hər bir dövrdə Şeyx Nəsrullahların bir Şeyx Əhmədləri – onları iş üst qoyan köməkçiləri olub. “Ölülər”dəki Şeyx Nəsrullah əslində şərti surətdir. O, cəhalət dünyasına bir katalizator kimi daxil olur, durğunluq prosesini aydınlaşdırmaq üçün “reaksiyanı sürətləndirir” ki, oxucu-tamaşaçıya hər şey aydın olsun. Sələfi Molla İbrahimxəlil kimyagər kimi o da cəhalət müstəvisinə söykənir.

Pyesdə xüsusi çəkisi olan personajlardan biri Şeyx Əhməddir. O, Şeyx Nəsrullahın “bir təkərçiyi, vintciyidir”, ona (bütövlükdə şeyxnəsrullaçılığa) xidmət edən vacib zəvadır. Onsuz - müasir dillə desək, köməkçisi - Şeyx Nəsrullah “həzrətləri” daha çılpaq görünərdi... Şeyx Nəsrullahın xarakterinin açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan Şeyx Əhməd Şeyx Nəsrullahın **qulağı, tərtibatçısı və qoruyucusudur**. Bu mənada, həmişə müasir Şeyx Əhməd təkə Şeyx Nəsrullahın “vəziri-əzəmi” deyil, həm də lotu yoldaşdır, həm köməkçisi, həm də cangüdənidir və kifayət qədər mürəkkəb səhnə həlli tələb edir. Onun işlətdiyi “Ərəbcə de” bədii ifadəsini “tərcümə etsək” – “elə de ki, başa düşməsinlər” alınar. (“Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın” - Sabir), beləliklə, aydın olmayan təhlükə daha qorxulu olur. Çünki mənəvi-ruhi “ölülük” qnosoloji cəhətdən daim yaşarı, asinxron bir xüsusiyyət daşıyır. Oyanma isə həmişə yaranın qaysağının qopması qədər ağırlıdır.

“Dəli yığıncağı” pyesində Mirzə Cəlil çox zəif bir kolliziya fikri qoyur və üstündən keçir:

Hacı Məhəmməd Əli (hacılar) .Hacı ağa, and olsun allaha,mən ona təəccüb eləyirəm ki, bu zalım oğlu **bizim dili bilməyə-bilməyə** dəlillərə necə müalicə edəcək. **Genə özgə azar ola**, genə bimesə də o qədər eybi yoxdur. Amma Hacı Nayib ağa buyuran kimi, **burada ruh məsələsi var**, burad dələnin əhvalını yoxlamaq məsələsi var” (Səh.219)

Müəllif təkcə konkret dəliləlik məsələsinə diqqət yetirmir, bütövlükdə xalqın ruhi-mənəvi problemini önə çəkir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. C.Məmmədquluzadə - Dram və nəsr əsərləri – Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1958.
2. C.Məmmədquluzadə - Seçilmiş əsərləri – Maarif , 1987.
3. Əli Sultanlı – Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1964.

**Süni İntellektin ekoloji Təsirləri və insan hüquqlarının müdafiəsi: COP kontekstində global
perspektivləri**

Seyidxan Selimov

Bakı mühendislik universiteti

Xülasə

Süni intellekt (AI) xüsusilə Tərəflər Konfransı (COP) kimi global iqlim danışıqları kontekstində ekoloji problemlərin həllində və insan hüquqlarının qorunmasında həm çətinliklər, həm də imkanlar təqdim edir. Süni intellekt enerji istifadəsini optimallaşdırmaq, iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirmək və mühafizə səylərini artırmaqla ətraf mühitin qorunmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər. Məsələn, süni intellektlə idarə olunan sistemlər meşələrin qırılmasına nəzarət etməyə, təbii fəlakətləri proqnozlaşdırmağa və real vaxt rejimində resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmağa və bununla da ətraf mühitə dəyən ziyanı azaltmağa kömək edə bilər. Qlobal nöqteyi-nəzərdən, süni intellektin COP müzakirələrinə inteqrasiyası ətraf mühitin davamlılığı və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə uyğunlaşan məsuliyyətli süni intellektin inkişafının zəruriliyini vurğulayır. Bu, etik prinsipləri pozmadan süni intellekt texnologiyalarının həm planetə, həm də cəmiyyətə fayda gətirəcək şəkildə işləyib hazırlanmasını və istifadəsini təmin etmək üçün beynəlxalq standartların və çərçivələrin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: Süni intellekt, iqlim dəyişikliyi, ekoloji təsir, insan hüquqları, , global perspektivlər

GİRİŞ

Süni intellekt (AI) son illərdə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açaraq texnoloji inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. AI-nin tətbiqi enerji səmərəliliyi, səhiyyə, məlumatların emalı və ədalətə çıxış kimi sahələrdə nəzərəçarpan irəliləyişlər vəd etsə də, onun ekoloji davamlılıq və insan hüquqları kontekstində təqdim etdiyi potensial həm fürsət, həm də ciddi çağırışlar doğurur. Xüsusilə, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı mübarizədə və global ekoloji siyasətlərin formalaşdırılmasında AI-nin rolu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) və Tərəflər Konfransı (COP) kimi beynəlxalq forumlarda getdikcə daha çox tanınır. Bu məqalə süni intellektin ekoloji davamlılıq və insan hüquqları kontekstində rolunu bir sıra aspektlərdən təhlil edir, AI-nin global iqlim məsələlərinin həllində oynadığı mühüm rolunu və eyni zamanda yaratdığı riskləri tədqiq edir. Məqalənin əsas məqsədi AI-nin enerjinin optimallaşdırılması, iqlim modelləşdirməsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi kimi sahələrdə təklif etdiyi imkanları araşdırmaq və bununla yanaşı, məxfilik, bərabərlik və şəffaflıqla bağlı doğurduğu təhlükələri dəyərləndirməkdir. Süni intellektin bu sahələrdə məsuliyyətli və etik istifadəsi üçün beynəlxalq səviyyədə güclü tənzimləmə mexanizmlərinin və hüquqi çərçivələrin yaradılması vacibliyi xüsusilə vurğulanır.

1. İQLİM DƏYİŞİKLİYİNDƏ AI ROLU

Süni intellekt səhiyyə və maliyyədən tutmuş nəqliyyat və əyləncəyə qədər müxtəlif sektorlarda innovasiyalara təkan verən xüsusi gücə çevrilib. Bununla belə, süni intellekt sistemləri təkmilləşdikcə

və təsirləndikcə, onların ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarına təsiri kritik qlobal narahatlıqlar kimi ortaya çıxmaqdadır. Bu məsələlər beynəlxalq iqlim danışıqları, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı çərçivəsində getdikcə daha çox müzakirə olunur. Süni intellektin ekoloji izi əhəmiyyətlidir, enerji tutumlu məlumat mərkəzlərini, avadanlıq üçün nadir mineralların çıxarılmasını və geniş miqyaslı hesablama prosesləri ilə əlaqəli karbon emissiyalarını əhatə edir. Süni intellekt tətbiqləri genişləndikcə hesablama gücünə tələbat da artır ki, bu da enerji istehlakının artmasına və ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olur. Bu artan iz davamlılıq və qlobal iqlim məqsədlərinə uyğun gələn məsuliyyətli süni intellektin inkişafı ehtiyacı ilə bağlı təcili suallar doğurur. Paralel olaraq, AI sistemlərinin tətbiqi məxfilik, bərabərlik və ifadə azadlığı da daxil olmaqla fundamental insan hüquqları ilə kəşişir. Nəzarət alətlərindən tutmuş qərar qəbul etmə alqoritmlərinə qədər süni intellektlə idarə olunan texnologiyalar, xüsusən də adekvat nəzarət və ya etik mülahizələr olmadan tətbiq edildikdə, mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə və fərdlərin hüquqlarını poza bilər. Qlobal ictimaiyyət COP-da toplaşarkən, bu ikili çağırışların həllinə ciddi ehtiyac duyur. Süni intellektin ətraf mühitə təsirləri və insan hüquqlarına təsirlərinin iqlim siyasətlərinə və beynəlxalq müqavilələrə inteqrasiyası daha davamlı və ədalətli gələcəyin təşviqi üçün çox vacibdir. Bu giriş, insan hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, süni intellektin ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün birgə səylərin vacibliyini vurğulayaraq, bu məsələlərin qlobal perspektivdən araşdırılması üçün zəmin yaradır. Süni intellekt iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirməklə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. İqlim modelləri gələcək iqlim şəraitini proqnozlaşdırmaq və istixana qazları emissiyaları və meşələrin qırılması kimi müxtəlif dəyişənlərin təsirini qiymətləndirmək üçün vacib alətlərdir. Ənənəvi olaraq, bu modellər iqlim sistemlərini simulyasiya etmək üçün statistik metodlara və fiziki qanunlara əsaslanmışdır. Bununla belə, süni intellekt böyük həcmdə məlumatları daha səmərəli və dəqiq emal etməklə bu modelləri ciddi şəkildə təkmilləşdirə bilər. Süni intellekt alqoritmləri, xüsusən də əvvəllər əlçatmaz olan proqnozlar vermək üçün temperatur, rütubət, külək nümunələri və dəniz səviyyələri daxil olmaqla mürəkkəb iqlim məlumatlarını təhlil edə bilər. Məsələn, süni intellekt daha dəqiq və lokallaşdırılmış iqlim proqnozlarını təmin etmək üçün peyk şəkilləri, sensor şəbəkələri və tarixi iqlim qeydləri kimi müxtəlif məlumat mənbələrini birləşdirə bilər. Böyük, heterojen məlumat dəstlərini idarə etmək qabiliyyəti süni intellektə iqlim modellərinin dəqiqliyini təkmilləşdirməyə imkan verir və onları qasırğa, daşqın və quraqlıq kimi ekstremal hava hadisələrini proqnozlaşdırmaq üçün daha etibarlı edir. Bundan əlavə, süni intellekt müxtəlif təsir azaltma strategiyalarına əsaslanaraq müxtəlif iqlim ssenarilərini simulyasiya edə bilər, həmçinin siyasətçilərə və elm adamlarına qərarlarının potensial nəticələrini qiymətləndirməkdə kömək edir. Məsələn, süni intellekt modelləri karbon emissiyalarının müxtəlif səviyyələrinin qlobal temperatura necə təsir göstərə biləcəyini və ya meşələrin bərpası səylərinin karbon sekvestrasiyasına necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmaqla bilər. Müxtəlif iqlim tədbirlərinin effektivliyinə dair fikirlər təqdim etməklə, süni intellekt daha çox məlumatlı qərar qəbulolaraq, süni intellektin böyük verilənlər toplusunu emal etmək və iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirmək qabiliyyəti iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm vasitədir, daha yaxşı proqnozlar və təsirlərin azaldılması strategiyalarına imkan verir və nəticədə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün qlobal səylərə kömək edir.

2. Süni intellektin ekoloji təsirləri və insan hüquqlarının müdafiəsi

Süni intellektin ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarının müdafiəsi bir neçə istiqamətdə kritik şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Birincisi, süni intellekt istehsalı və istismarı ilə bağlı ətraf mühitin pozulması insan hüquqlarına, xüsusən də ətraf mühit hüququna təsir edə bilər. Resursların çıxarılması və electron tullantıların utilizasiyası mədən sahələrinin və ya tullantı obyektlərinin yaxınlığında yaşayan icmalara mənfi təsir göstərərək, sağlamlıq problemlərinə və həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. İqlim dəyişikliyi ərzaq təhlükəsizliyi, su qıtlığı və ekstremal hava hadisələri kimi problemləri daha da gücləndirir, həssas əhaliyə qeyri-mütənasib şəkildə təsir edir və onların adekvat həyat standartlarını və sağlamlıq hüquqlarını pozur. Süni intellektin ekoloji dəyəri də əmək hüquqları ilə kəşifdir. Nadir minerallara tələbat və onların çıxarılmasının ətraf mühitə təsiri istismarçı iş şəraitinə gətirib çıxara və mədən sənayesində işçilərin hüquqlarını poza bilər. Bu ekoloji problemlərin həlli əmək hüquqlarının qorunması və texnoloji tərəqqilərin insan ləyaqətinə xələl gətirməməsinə təmin etmək üçün çox vacibdir. Süni intellektin (AI) ekoloji davamlılıq və insan hüquqları ilə kəşiməsi mürəkkəb hüquqi mənzərə təqdim edir. Süni intellekt texnologiyaları çoxaldıqca, onların ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarına təsirləri diqqətli hüquqi yoxlama və proaktiv idarəetməni tələb edir. Süni intellektin ətraf mühitə təsirlərini azaltmaq üçün hüquqsünaslar ekoloji mülahizələrin AI idarəçiliyinə inteqrasiyasını müdafiə edirlər. Bura daxildir:

- Enerji Səmərəliliyi Standartları: Məlumat mərkəzi əməliyyatlarında enerjiyə qənaət edən alqoritmləri və davamlı təcrübələri məcbur edən qaydaların həyata keçirilməsi.

- E-Tullantıların İdarə Edilməsi Qaydaları: Ətraf mühitə dəyən zərəri minimuma endirmək üçün AI aparatlarının utilizasiyası və təkrar emalı üçün ciddi qanunların yaradılması.

- Davamlılığın Qiymətləndirilməsi: Yerləşdirmədən əvvəl süni intellekt layihələrində potensial ekoloji nəticələrin qiymətləndirilməsi məqsədilə böyük infrastruktur inkişafalarında olduğu kimi, nəzərdə tutulanlara bənzər ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin tələb edilməsi.

Bu cür tədbirlər süni intellektin inkişafının davamlı təcrübələrlə uyğunlaşdırılması məqsədi daşıyır, texnoloji irəliləyişlərin ekoloji bütövlük hesabına baş verməməsinə təmin edir. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi xüsusilə məxfilik, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi və sağlam ətraf mühit hüququ ilə bağlı əhəmiyyətli insan hüquqları narahatlıqlarını doğurur. Süni intellekt sistemləri, xüsusən də cinayət ədaləti, səhiyyə və məşğulluq kimi sahələrdə təcrid olunmuş qruplara təsir edən qərəzli alqoritmlər vasitəsilə mövcud bərabərsizliklərin şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur. Risk altında olan əsas insan hüquqlarına aşağıdakılar daxildir:

- Məxfilik hüququ: Kütləvi nəzarətdə süni intellektin rolu fərdi məxfilik hüquqlarını təhdid edir, dövlət və korporativ işirkaçılar tərəfindən potensial sui-istifadələrə səbəb olur. Süni intellektin kütləvi nəzarətdəki rolu fərdi məxfilik hüquqlarına birbaşa təhlükə yaradır. Hökumətlər və korporasiyalar, əksər hallarda onların razılığı və ya xəbəri olmadan onların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək üçün süni intellect texnologiyalarından getdikcə daha çox istifadə edirlər. Bu geniş yayılmış nəzarət şəxsi muxtariyyət və azadlığa xələl gətirən icazəsiz məlumat toplama və profiləşdirmə kimi sui-istifadələrə səbəb ola bilər. Fərdi məlumatların sui-istifadəsi potensialı artır, çünki AI sistemləri fərdlər haqqında nəticə çıxarmaq üçün böyük həcmdə məlumatı təhlil edə bilər və bu məxfilik hüququnu daha da pozur. Fərdlərin şəxsi məlumatlarına nəzarət etmələrini və pozuntuların aradan qaldırılması üçün müraciət edə

bilmələrini təmin etmək üçün məlumatların toplanması və istifadəsi ilə bağlı aydın sərhədləri müəyyən etmək üçün hüquqi çərçivələr inkişaf etməlidir.

- Ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi: Alqoritmik qərəz ayrı-seçkiliyi davam etdirə bilər, bərabərlik hüququnu və müxtəlif sektorlarda, o cümlədən mənzil və maliyyə sahələrində ayrı-seçkiliyin qarşısını ala bilər. Alqoritmik qərəz ayrı-seçkiliyi davam etdirə və bərabərlik hüququnu əngəlləyə bilən AI ilə əlaqəli başqa bir kritik məsələdir. Süni intellekt sistemləri çox vaxt mövcud ictimai qərəzləri əks etdirə bilən tarixi məlumatlara əsaslanır və bu, müxtəlif sektorlarda, o cümlədən mənzil, maliyyə və məşğulluqda ayrı-seçkilik yaradan nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, qərəzli alqoritmlər əsas xidmətlərə və ya imkanlara çıxışı rədd edərək, marginal qrupları haqsız yerə zərər verə bilər. Bu qərəzlilikləri aradan qaldırmaq üçün hüquqi müdafiə gücləndirilməlidir, süni intellekt tərtibatçılarından alqoritmik qərarların qəbulunda ədalətliliyi və ədalətliliyi təmin etmək üçün hərtərəfli təsir qiymətləndirmələri aparmağı və düzəldici tədbirlər həyata keçirməyi tələb edir.

- Sağlam ətraf mühit hüququ: Süni intellekt texnologiyalarının yaratdığı ekoloji degradasiya, xüsusilə çirklənmə və iqlim dəyişikliyindən qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənən icmalar üçün sağlam

ətraf mühit hüququnu poza bilər Süni intellektin ətraf mühitə təsiri əsas insan hüquqlarına,

xüsusən də sağlam ətraf mühit hüququna əhəmiyyətli təhlükələr yaradır. Süni intellekt texnologiyaları çoxaldıqca, onlarla əlaqəli ekoloji degradasiya həssas icmalara qeyri-mütənasib şəkildə təsir göstərərək, mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə bilər. Sağlam ətraf mühit hüququ getdikcə daha çox digər insan hüquqlarından, o cümlədən yaşamaq, sağlamlıq və rifah hüququndan istifadə etmək üçün vacib sayılır. Enerji tutumlu məlumat mərkəzlərindən artan karbon emissiyaları və elektron tullantıların yaranması kimi süni intellektlə əlaqəli ətraf mühitin pozulması bu hüququ poza bilər. Çox vaxt sosial-iqtisadi amillərə görə artıq marginallaşmış icmalar, adətən, çirklənmədən və iqlim dəyişikliyindən ən çox təsirlənənlərdir, bu da sağlamlıq baxımından bərabərsizliklərə və həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu problemlərin effektiv həlli üçün qanunvericilik bazaları təkmilləşməlidir. Bu, AI texnologiyalarının tətbiqinin sağlam ətraf mühit hüququnu pozmasını təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsinin AI qaydalarına daxil edilməsini əhatə edir. Məsələn, qaydalar süni intellekt layihələri üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini tələb edə bilər və tərtibatçılardan öz texnologiyalarının ekoloji nəticələrini nəzərə almağı tələb edə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq insan hüquqları hüququ dövlətləri sağlam ətraf mühit hüququnu qorumaq və təşviq etmək öhdəliyi qoyur. Bu öhdəlik süni intellekt sistemlərinin ətraf mühitə ziyan vurmamasını təmin edir. İnsan hüquqları mülahizələrini süni intellekt idarəetməsinə daxil etməklə, siyasətçilər həm ətraf mühitin bütövlüyünü, həm də təsirə məruz qalan icmaların hüquqlarını qoruyan daha ədalətli çərçivə yarada, nəticədə insan ləyaqətinə hörmət edən davamlı inkişafı təşviq edə bilərlər.

3. COP kontekstində global perspektivlər

Tərəflərin Konfransı kontekstində iqlimlə bağlı fəaliyyətdə Süni İntellektin rolu ön plana çıxır. Ölkələr iqlimin təsirinin azaldılması söylərini dəstəkləmək üçün süni intellekt texnologiyalarından necə istifadə ediləcəyinə, eyni zamanda onların potensial ekoloji və sosial təsirlərinə diqqət yetirirlər. Süni İntellekt böyük məlumat dəstlərini təhlil etmək, resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq və iqlim dəyişikliyi üçün proqnozlaşdırıcı modelləri təkmilləşdirmək qabiliyyəti ilə iqlim strategiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirə bilər. Məsələn, süni intellekt iqlim proqnozlarını dəqiqləşdirə,

enerji şəbəkələrini daha səmərəli idarə edə, meşələrin qırılması və çirklənməsinə real vaxt rejimində nəzarət edə bilər. Bu texnoloji irəliləyiş siyasətçilər üçün daha dəqiq və təsirli anlayışlar vəd edir. Bununla belə, AI-nin iqlim fəaliyyət planlarına integrasiyası bir sıra problemlər yaradır. Birincisi, AI-nin özünün ətraf mühitə təsiri nəzərə alınmalıdır. Süni intellekt sistemləri, xüsusən də dərin öyrənmə və geniş məlumat emalını əhatə edən sistemlər önəmli miqdarda enerji istehlak edə və karbon emissiyalarına töhfə verə bilər. Buna görə də, siyasətlər iqlim fəaliyyətində süni intellekt tətbiqinin onun karbon izlərini minimum endirmək səyləri ilə müşayiət olunmasını təmin etməlidir, məsələn, məlumat mərkəzləri üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və səmərəlilik üçün alqoritmlərin optimallaşdırılması. Sosial təsirlər də əsas narahatlıq doğurur. Süni intellektə əsaslanan həllər mövcud bərabərsizliklərin şiddətlənməsinin və ya ayrı-seçkiliyin yeni formalarının yaradılmasının qarşısını almaq üçün hazırlanmalıdır. Süni intellekt sistemlərində şəffaflığın, ədalətliyi və hesabatlılığın təmin edilməsi qərərli yanaşmaların qarşısını almaq və insan hüquqlarını qorumaq üçün çox vacibdir [4, s. 187-188]. AI-nin COP-da milli və beynəlxalq iqlim strategiyalarına integrasiyası balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Siyasətçilər iqlimin azaldılması üçün süni intellekt potensialından onun ətraf mühitə təsirini aradan qaldırarkən və ədalətli və etik icranı təmin etməlidirlər. COP kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsi mühüm diqqət mərkəzinə çevrilir, çünki süni intellekt texnologiyaları ekoloji məqsədlər üçün getdikcə daha çox tətbiq olunur. Ölkələr süni intellekti iqlimlə bağlı fəaliyyət strategiyalarına integrasiya etdikcə, bu texnologiyaların insan hüquqları standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsinə diqqət artır. İqlim fəaliyyətində süni intellektdən istifadə məxfilik və ədalət üçün təsirlərə malik ola bilər. Məsələn, ətraf mühit şəraitinə nəzarət edən və ya qaydaları tətbiq edən AI sistemləri fərdi məxfiliyi qorumaq və müdaxiləçi nəzarətdən qaçmaq üçün dizayn edilməlidir. Bu, etibarlı məlumatların qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsini və məlumatların toplanması və istifadəsinin şəffaf və konsensual olmasını təmin etməyi tələb edir. Bundan əlavə, AI sistemlərinin hesabatlı və ədalətli olmasını təmin etmək üçün güclü təkan var. Bu, AI alqoritmlərində, xüsusən də təcrid olunmuş və ya həssas icmalar üçün ayrı-seçkilik yaradan nəticələrə səbəb ola biləcək potensial qərəzlərin aradan qaldırılmasını əhatə edir. Ədalətliyi təmin edilməsi o deməkdir ki, AI tətbiqləri mövcud bərabərsizliklərin gücləndirilməsinin və ya ayrı-seçkiliyin yeni formalarının yaradılmasının qarşısını almaq üçün diqqətlə yoxlanılmalıdır. AI sistemlərində şəffaflıq da çox vacibdir. Siyasətçilər süni intellekt alqoritmlərinin necə qərar qəbul etmələri və onların iqlim fəaliyyətində necə istifadə edildiyi barədə aydın ünsiyyətin tərəfdarıdırlar. Bu şəffaflıq etimad yaratmağa kömək edir və daha geniş ictimai nəzarətə imkan verir. Ümumilikdə, COP danışıqları insan hüquqlarının müdafiəsinin ətraf mühit məqsədləri üçün süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqinə daxil edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Şəffaflığı, hesabatlılığı və ədaləti təmin etməklə, ölkələr əsas insan hüquqlarını qoruyarkən, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə süni intellekt potensialından istifadə edə bilərlər.

Nəticə

Süni intellekt müasir cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təzahür etməklə insan hüquqları və ekoloji davamlılıq kontekstində yeni çağırışlar, fürsətlər yaratdığı kimi, həmçinin müxtəlif problemlər təqdim edir. Süni intellekt informasiya, səhiyyə və ədalətə çıxışı yaxşılaşdırmaqla insan hüquqlarını inkişaf etdirə bilər. Bununla belə, o, şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması, qərərli qərarların qəbulu və fərdi azadlıqları poza və bərabərsizlikləri daha da gücləndirə bilən kütləvi nəzarət potensialı da daxil olmaqla risklər yaradır. AI, ekoloji davamlılıq və insan hüquqlarının kəsişməsi Birləşmiş Millətlər

Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində Tərəflər Konfransı kimi beynəlxalq forumlarda getdikcə daha çox tanınır. Süni intellektin qlobal sistemlərə integrasiyası həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq müstəvidə çoxşahəli preventiv tədbirləri təxirəsalınmaz şəkildə zəruri edir. Ölkələr iqlim dəyişikliyinə həll etmək üçün COP-da toplaşdıqca, AI-nin ikili rolu aydın olur. İlk növbədə süni intellekt enerji istifadəsini optimallaşdırmaq, iqlim modelləşdirməsini artırmaq və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi dəstəkləməklə ətraf mühitin qorunmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər. Bununla belə, süni intellektin ekoloji dəyəri, xüsusilə enerji tutumlu məlumat mərkəzləri və nadir torpaq metallarının hasilatı səbəbindən əhəmiyyətli karbon izi diqqətdən kənarda qala bilməz. Üstəlik, süni intellektin tətbiqi xüsusilə məxfilik və bərabərliklə bağlı insan hüquqlarını təhdid edən ciddi arqumentlər doğurur. Süni intellekt üçün bərabərsizlikləri gücləndirmək, kütləvi nəzarət vasitəsilə məxfiliyi pozmaq və qərar qəbul etmə sistemlərində qərəzliyi davam etdirmək potensialı sayıq tənzimləmə tələb edir. Faydaları və riskləri tarazlaşdırmaq üçün AI idarəçiliyinə insan hüquqları mərkəzli yanaşma çox vacibdir. Qlobal əməkdaşlıq, xüsusilə bu münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənməsinə və risklərin əhəmiyyətli şəkildə azalmasına hesablanmış qanunvericilik siyasətinin gücləndirilməsi süni intellektin ətraf mühitə təsirini nəzarətdə saxlamaq və onun istifadəsinin insan hüquqları prinsiplərinə uyğun olmasını təmin etmək üçün mütləqdir. Şəffaflığın, hesabatlılığın və süni intellekt texnologiyalarına bərabər çıxışın təşviqi də görülməli tədbirlər siyahısında prioritet olaraq müəyyən edilməlidir. Dünya iqlim fəaliyyəti kontekstində süni intellektlə bağlı mürəkkəblikləri araşdırarkən, siyasətlərin ekoloji dayanıqlığa üstünlük verməsi, həm də əsas insan hüquqlarının qorunması vacibdir. Bu ikili diqqət süni intellektin zərər mənbəyi deyil, xeyir üçün bir qüvvə kimi istifadə edildiyi ədalətli və davamlı gələcəyin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq. COP müzakirələri irəlilədikcə, bu mülahizələrin beynəlxalq çərçivələrə daxil edilməsi uzunmüddətli, vahid nəticələrə nail olmaq üçün əsas olacaqdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. COP29 Azerbaijan. What is COP29? COP29 Azerbaijan. URL: <https://cop29.az/en/pages/what-is-cop29>, (last access: 13.06.2024)
2. Heinrich, B.S. COP29: Azerbaijan's quest for international legitimacy and funding. URL: <https://www.boell.de/en/2024/03/11/cop29-azerbajians-quest-for-international-legitimacyand-funding>, (last access: 08.08.2024)
3. King, C. The future of climate policy: What can we expect at COP29? URL: <https://sustainabilitymag.com/articles/the-future-of-climate-policy-what-can-we-expect-atcop29>, (last access: 14.04.2024)
4. Klein, N. On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal. New York, Simon & Schuster, 2019, 400 pages.
5. Klein, N. This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate. New York, Simon & Schuster, 2014, 372 pages.

6. Lynas, M. Our Final Warning: Six Degrees of Climate Emergency. London, HarperCollins, 2020, 411 pages.
7. Mann, M. The New Climate War. New York, PublicAffairs, 2021, 511 pages.
8. Shellenberger, M. Apocalypse Never: Why Environmental Alarmism Hurts Us All, New York, Harper Collins, 2020, 349 pages.
9. The Republic of Azerbaijan Updated document on Nationally Determined Contributions (NDC). URL: https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-10/Second%20NDC_Azerbaijan_ENG_Final%20%281%29.pdf, (last access: 04.03.2024)
10. UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) - Kyoto Protocol, URL: <https://minenergy.gov.az/en/beynelxalq-teskilatlarla-elaqeler/bmt-nin-iqlim-deyisikliyi-uzrecercive-konvensiyasi-kioto-protokolu>, (last access: 26.03.2024).

Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Seyidli Samirə Mahir qızı

Şamaxı Dövlət Regional kollecin müəllimi

ORCID ID: 0009-0007-7428-5765

Xülasə

Bu məqaləmdə Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Biz Azərbaycan deyəndə Qarabağ, Qarabağ deyəndə Azərbaycanı nəzərdə tuturuq. Qarabağda etnik, mədəni ideoloji xüsusiyyətlər kəsb edən adət və ənənələr, özünəməxsus ədəbi məktəb və folkloru təşəkkül tapmışdır. Bu tarixən belə olmuşdur. Təbiət Qarabağımıza bol sərvət, onun sakinlərinə məğrurluq, qəlbigenişlik, dərin səmimilik, sədaqət bəxş etməyi unutmadığı kimi, ona qonşu xəyanətini də unutmamışdır. Bu xəyanətkar qonşu dedikdə biz hayları nəzərdə tuturuq. Torpaqlarımızda, o cümlədən də Qarabağımıza gətirilib yerləşdirilən haylar dəfələrlə xalqımıza qarşı xəyanətlər və soyqırımı törətmişlər. Qarabağ xanlığının banisi, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Pənahəli ağa 1693-cü ildə Qarabağın Sarıcalı mahalında bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, gənc yaşlarından Nadir şahın xidmətində olmuş və onun hərbi səfərlərində iştirak etmişdir. Pənahəli ağa Nadir şahın hərbi strategiya və taktikasına mükəmməl yiyələnmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ, haylar, etnik, folkloru, Bayat, müddət, səmimilik, sədaqət, soyqırımı.

Abstract

In this article, Karabakh is an integral part of the Republic of Azerbaijan. When we say Azerbaijan, we mean Karabakh, and when we say Karabakh, we mean Azerbaijan. Customs and traditions, unique literary schools and folklore, which have ethnic, cultural and ideological characteristics, have been formed in Karabakh. This has been the case historically. Just as nature has not forgotten to give our Karabakh abundant wealth, its inhabitants pride, generosity, deep sincerity and loyalty, it has not forgotten the betrayal of its neighbors. When we say this treacherous neighbor, we mean the Hays. The Hays, who were brought and settled in our lands, including Karabakh, have repeatedly committed betrayals and genocide against our people. The founder of the Karabakh Khanate, a prominent commander and statesman, Panahali Agha, was born in 1693 in the Sarijali district of Karabakh into a bey family. He served Nadir Shah from a young age and participated in his military campaigns. Panahali Agha perfectly mastered Nadir Shah's military strategy and tactics.

Key words: Karabakh, Haylar, ethnic, folklore, Bayat, period, sincerity, loyalty, genocide.

Резюме.

В этой статье Карабах является неотъемлемой частью Азербайджанской Республики. Когда мы говорим «Азербайджан», мы подразумеваем Карабах, а когда мы говорим «Карабах», мы подразумеваем Азербайджан. В Карабахе сформировались обычаи и традиции, уникальные литературные школы и фольклор, имеющие этнические, культурные и идеологические особенности. Так сложилось исторически. Природа не забыла одарить наш Карабах богатствами, а его жителей – гордостью, щедростью, глубокой искренностью и преданностью,

но и предательства соседей она не забыла. Когда мы говорим об этом коварном соседе, мы имеем в виду хаев. Хаи, привезённые и поселившиеся на наших землях, в том числе в Карабахе, неоднократно совершали предательства и геноцид против нашего народа. Основатель Карабахского ханства, выдающийся полководец и государственный деятель Панахали-ага родился в 1693 году в Сарыджалинском районе Карабаха в семье бека. Он с юных лет служил Надир-шаху и участвовал в его военных походах. Панахали-ага в совершенстве овладел военной стратегией и тактикой Надир-шаха.

Ключевые слова: Карабах, Хайлар, этнический, фольклор, Баят, период, искренность, верность, геноцид.

Qarabağ! Bəşəriyyətə Qarabağ mədəniyyəti adı ilə əvəzolunmaz maddi və mənəvi mədəniyyət bəxş etmiş, Azərbaycanın tükənməz sərvətə, mülayim iqlimə, zəngin flora və faunaya malik tarixi etnoqrafik əyalətidir. Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Biz Azərbaycan deyəndə Qarabağ, Qarabağ deyəndə Azərbaycanı nəzərdə tuturuq. Qarabağda etnik, mədəni ideoloji xüsusiyyətlər kəsb edən adət və ənənələr, özünəməxsus ədəbi məktəb və folkloru təşəkkül tapmışdır. Bu tarixən belə olmuşdur. Təbiət Qarabağımıza bol sərvət, onun sakinlərinə məğrurluq, qəlbigenişlik, dərin səmimilik, sədaqət bəxş etməyi unutmadığı kimi, ona qonşu xəyanətini də unutmamışdır. Bu xəyanətkar qonşu dedikdə biz hayları nəzərdə tuturuq. Torpaqlarımızda, o cümlədən də Qarabağımıza gətirilib yerləşdirilən haylar dəfələrlə xalqımıza qarşı xəyanətlər və soyqırımı törətmişlər. Qarabağ xanlığının banisi, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Pənahəli ağa 1693-cü ildə Qarabağın Sarıcalı mahalında bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, gənc yaşlarından Nadir şahın xidmətində olmuş və onun hərbi səfərlərində iştirak etmişdir. Pənahəli ağa Nadir şahın hərbi strategiya və taktikasına mükəmməl yiyələnmişdir. Pənahəli ağa şəxsi igidliyi və qabiliyyəti ilə Nadir şahın dərin rəğbətini qazanmışdır. Lakin o, şahın müəyyən hərəkətlərini xoşlamırdı. Lakin bu hərəkətləri bürüzə vermirdi. Saray əyanları, hətta Nadir şahın ailəsinin bəziləri və qoşun başçıları da Pənahəli ağanın şahın yanında hörmətli olmasına qısqancılıqla yanaşırdılar. Onu şahın nəzərindən salmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Nadir şah Pənahəli ağaya bəy titulu da vermişdir. Eyni zamanda onu Sarayda keşik ağası vəzifəsinə təyin etmişdir. Nəhayət paxıl adamlar Pənahəli bəyi Şahın nəzərindən sala bildilər. Pənahəli bəy bunu şahın ona münasibətlərindən aydın hiss edirdi. Nadir şahın qəzəbindən qurtarmaq üçün onun sarayını tərk etmək lazım idi. O, bir neçə yaxın adamları ilə 1745-ci ildə vətənə qayıdır 1747-ci ildə Nadir şahın dəhşətli qətlindən sonra Pənahəli ağa açıq fəaliyyətə başlayır. 1747-ci ildə Pənahəli ağa 1551-ci ildə yaranan Qarabağ bəylərbəyliyi iki hissəyə bölməyə nail olur. Bəylərbəyliyin yerində iki müstəqil xanlıq – Qarabağ və Cəncə xanlıqları yaranır. Qarabağ da hakimiyyət Qacarlardan Cavanşirlərə keçir. Qarabağda bu zaman beş alban mənşəli mülüklər var idi. Onlardan yalnız biri – Xaçın mülüklüyü yerli idi. Qalanları isə kənardan Qarabağa gəlib sığınmışdılar. Qarabağ xanlığının mərkəzi şəhəri yox idi. Pənahəli xan qısa müddət ərzində xanlığın ilk mərkəzi şəhərini – Bayat qalasını 1748-ci ildə tikdirib başa çatdırdı. Pənahəli xanın şöhrəti artırdı. Bu isə Şəki hakimi Hacı Çələbi xanın düşmənçiliyinə səbəb oldu. O, Şirvan xanı ilə ittifaq bağlayıb Bayat qalasına hücum edib, qalanı bir ay mühasirədə saxladı. Lakin Pənahəli xan Hacı Çələbinin və onun müttəfiqlərini Bayat qalasının divarları arxasında tamamilə əzdi. Pənahəli xan heç bir fərmanla Qarabağ xanı elan edilməmişdir. Tarixçi Mirzə Camal bəy Cavanşir yazırdı: «Hacı Çələbi xan Şəkiyə qayıdarkən demişdir, – «Pənahəli xanı bir xan idi. Biz gəldik və onunla vuruşduq, qalib gələ bilmədik. Biz indi onu şah elan edib geri qayıdırıq». Bayat

qalasından sonra Pənahəli xan Şahbulaq qalasını 1749-cu ildə inşa etdirib, onu Qarabağın ikinci mərkəzi elan etdirdi. Lakin Şahbulaq qalası da Bayat qalası kimi bir o qədər etibarlı deyildi. Daha doğrusu güclənməkdə olan Qarabağ xanlığının mərkəzi ola bilməzdi. Daha etibarlı mərkəz qala inşa etdirmək ideyası irəli sürülürdü. Yeni mərkəz qala inşa etdirmək məqsədilə Qarabağ ərazisini yaxşı tanıyan adamlardan ibarət dəstələr yaradıldı. Onlar üç tərəfi uca dağlarla əhatə olunmuş, ağaclarla, kol-kosla örtülü olan bir ərazini müəyyən etdilər. Bu ərazi indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi ərazi idi. 1750-ci il avqustun sonu və sentyabr ayının əvvəllərində Şuşa şəhərinin bünövrəsi qoyuldu. Ərazi ağaclardan, kol-kosdan təmizləndi, tikinti işləri sürətlə davam edirdi. Bunu dövrün beynəlxalq şəraiti də tələb edirdi. Yeni mərkəz qalaya Pənahabad adı verildi. XVIII əsrin ikinci yarısında isə şəhərə Şuşa adı verilmişdir. Qalanın tikinti işlərinə İbrahimxəlil xan və Molla Pənah Vaqif rəhbərlik edirdilər.

Vaqif mükəmməl mədrəsə təhsili almıqdı. Fars və ərəb dillərini yaxşı bilirdi. Hərtərəfli biliyə yiyələnən M.P.Vaqif astronomiya, riyaziyyat elmlərini, memarlığı, musiqini də bilirdi. Bədii yaradıcılığı geniş və hərtərəfli idi. Onun şeir və qəzəlləri əldən-ələ keçərək bizə gəlib çatmışdır. Qazaxda, Gəncədə, Şuşada məscid mədrəsələrində müəllimlik etmişdir. O, Şuşa şəhərindəki Saatlı məscidində məktəb açaraq uşaqlara dərs edmişdir. Az bir müddətdən sonra məşhurlaşan Vaqif, Qarabağ xanlığının xanı İbrahimxəlil xan tərəfindən Saraya dəvət olunaraq Keşik ağası, 1769-cu ildə xanlığın baş vəkili təyin edilmişdir. Bu təyinatdan sonra M.P.Vaqif xanlığın siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial həyatında məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. İbrahimxəlil xanın ən sədaqətli köməkçisi olur. Ağa Məhəmməd şah Qacar təhlükəsi, ona qarşı hərbi ittifaqların yaranmasına səbəb olurdu. Onun Qarabağ xanlığına hücumu ərəfəsində Vaqifin də iştirak etdiyi İbrahimxəlil xanın, Gürcüstan hakimi II İraklinin, İrəvan xanı Məhəmməd xanın və Talış xanı Mir Mustafa xanın görüşü oldu. Onların məqsədi Qacar şahına birgə mübarizə aparmaq üçün hərbi ittifaq bağlamaq idi. Onu da deyim ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməsinin qəti əleyhinə idi... Qarabağa hücum ərəfəsində Qacar şahı (xanı) İbrahimxəlil xandan tələb etdi ki, ona tabe olsun. Buna sübut olaraq oğlunu şah sarayına girov göndərsin. Lakin xan onun təklifini qətiyyətlə rədd etmişdir. Qarabağ xanlığında baş verən siyasi hadisələrin gedişində Molla Pənah Vaqif səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Şuşa qalasını müvəqqəti olaraq tərk edən İbrahimxəlil xan Qacar şahının qətlindən sonra Şuşaya gəldi və siyasi fəaliyyətinə başladı. Xanın Şuşada olmamasından istifadə edən bir para adamlar özbaşınalığa yol verərək, xanın silahdaşlarına divan tutmuşlar. Həlak olanların içərisində Vaqif və oğlu da var idi. Xarici müdaxilələr, təbii fəlakətlər nəticəsində Qarabağ xanlığı XIX əsrin əvvəllərində siyasi və iqtisadi cəhətdən xeyli zəifləmişdir. Qarabağ uğrunda dövlətlərarası mübarizə son həddə çatmışdı. Bu mübarizə bütün Azərbaycan uğrunda gedirdi. Bu sahədə Rusiya imperiyası daha fəal idi. İbrahimxəlil xanın qarşısında çox çətin siyasi seçim dururdu. O, ya Rusiya imperiyasının, ya Qacarlar məmləkətinin və ya da Osmanlı imperiyasının təbəəliyini qəbul etməli idi. Məlum olduğu kimi Osmanlı imperiyası siyasi cəhətdən zəif idi. Qacarlar dövləti də Qarabağ xanlığı haqqında müsbət fikirdə deyildi. Rusiyaya olan münasibət Xan Sarayında «müsbət» qarşılanırdı. Lakin onun məkirli niyyətləri nəzərə alınmırdı. Bu mübarizədə Şimali Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Ona görə ki, bu ərazi əlverişli coğrafi mövqeyə və zəngin xammal bazasına malik idi.

Rusiyada kapitalizmin inkişafı onun sənayesi üçün xammal bazasının olmasını tələb edirdi. Gəncə faciəsindən (1804-cü il) sonra Rusiyanın hakim dairələri Qarabağı işğal etmək siyasəti aparırdılar. Bu sahədə Qacarlar da fəal iş aparırdılar. Həmin dövlətlərin elçiləri Qarabağ xanı

İbrahimxəlil xanı öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə ona qiymətli hədiyyələr verməklə xanı ələ almağa çalışırdılar. Xan sarayında Qacarlara və ruslara münasibət isə müxtəlif idi. Uzun mübahisədən sonra ruslara meyilli qüvvələr qalib gəldi. İbrahimxəlil xanın, ailə üzvlərinin və yaxın adamlarının faciəli qətli Qarabağda və onun mərkəzi Şuşada həyəcana və böyük narazılığa səbəb oldu. Fətəli şah qızılbaş qoşunlarını yenə də bir neçə dəfə Qarabağa və Şuşaya göndərdi. Şuşa əhalisinin narazılığından qorxan rus komandanlığı öz mövqeyini dəyişməyə məcbur oldu. Qarabağ xanlığı vəzifəsinə onun oğlu Mehdiqulu ağa təyin olundu. O, 1807-ci ildən 1822-ci ilə kimi bu vəzifədə olmuş və ağır məhdudiyyətlərlə qarşılaşmışdır. Şuşa qalasında komendant olan rus məmurları xanlığın ləğv olunması uğrunda iş aparırdılar. Hətta onlar Mehdiqulu xana təklif edirdilər ki, xanlığı imperator I Aleksandra bağışlamaq üçün ona müraciət etsin.

Rusiya imperiyasının bu özbaşınalığı beynəlxalq hüquqa tamamilə zidd idi. Müasir Rusiya Federasiyasının bu siyasəti hazırda da davam edir. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şuşa da komendant (hərbi) üsul-idarəsi tətbiq olundu. Qarabağda, o cümlədən Şuşa qalasında hökm sürən qanunsuzluq və özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Bu haqsızlıqlar rus məmurları tərəfindən də etiraf olunurdu. Rusiya Senatının üzvləri E.İ.Meçnikov və P.İ.Kutausov yazırdılar:

Göstərilən məhəllələrin bir hissəsi həmyerlilər cəmiyyətinin adı ilə – Qurdlar, Seyidli, digər bir hissəsi isə şəhərdə yerləşdikləri yerin adı ilə – Çölqala, Hamamqabağı (Şuşada ilk hamamı Əbdüssəməd bəy inşa etdirmişdir) və yerin səthi quruluşuna görə Çuxur məhəllə adlandırılmışdır. Dəmirçilər məhəlləsində eyni adlı Türk tayfasından olan dəmirçilər yaşayırdılar. Quyuluq məhəlləsi quyularının çoxluğu ilə bu adı daşıyırdı. Saatlı məhəlləsinin adı Saatlı tayfasının adından götürülmüşdür. Bu tayfadan olan yeddi ailə bura Molla Pənah Vaqiflə birlikdə gəlmişlər. Vaqif Saatlı məhəlləsində olan məsciddə məktəb açıb uşaqlara dərs demişdir. Şuşada Bazarbaşı, Meydan, Torpaq adlanan böyük meydanlar var. Hər bir məhəllə məscidinin qarşısında ayrıca meydançalar da var. Bir sıra tədbirlər – bayramlar və dini tədbirlər həmin meydançalarda təşkil olunardı. Şuşalılar asudə vaxtlarını meydan və meydançalarda keçirərdilər. Meydanlar və meydançalar səliqə və səhmanları ilə diqqəti cəlb edirdi. Şuşa qalasının küçələri daşlarla döşənilmişdir və olduqca rahat idi. Küçələr dolanbac, yoxuşlu-enişli idi. Şuşa küçələrində evlər hündür hasarla əhatə olunurdu. Şuşa qalasında yağış və qar sularının axması üçün tağbəndlə örtülü olan yeraltı arxlar bir neçə küçələrdə var idi. Ümumiyyətlə bu sistem XVIII əsrdən Şuşada mövcud idi. Şuşa küçələri neftli çıraqlarla işıqlandırılırdı. Bu işlə xüsusi adamlar məşğul olurdular. XIX əsrin sonunda Şuşa küçələrində 30-a qədər çıraq var idi. Şuşa küçələrini tacir Məşədi Tağının, Hacı Qulunun, Xurşudbanu Natəvanın, Məhəmməd həsən ağanın (İbrahimxəlil xanın oğlu), Mehmandarovların, Zöhrəbəyovların, Əsəd bəyin və başqalarının mülkləri bəzəyirdi. Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri, Xan Sarayı, Qala divarları, bürclər, böyük və kiçik şəhərdaxili körpülər Şuşa şəhərinin fəxri memarlıq abidələri idilər. Şuşa təbii muzey idi. Qarabağ xanlığı və ondan sonrakı dövrlərdə Şuşa qalası daxili və xarici ticarətin mərkəzi idi. Şəhərin ətraf ərazilərində yerləşən kəndlərin sakinləri də istehsal etdiklər sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarını satmaq üçün şəhərə gəlirdilər. Ticarət əsasən Bazar günləri təşkil olunurdu. Həmin gün şəhər daha izdihamlı olurdu. Şəhər ticarətində tacirlər, sənətkarlar, torpaq sahibləri, kəndlilər və kənardan gələnlər iştirak edirdilər. Onlardan başqa çobanlar da artıq mal-qaralarını satmaq üçün şəhər bazarına gəlirdilər. Bazarda ən baha qiymətə Qarabağ xanlığından Gürcüstana aparılan atlar daha baha idi. Rus işğalından sonra Şuşa şəhəri Tiflisdən sonra Cənubi Zaqafqaziyada ikinci ticarət mərkəzinə

çevrilmişdir. Şuşa tacirləri öz məhsullarını xarici ölkələrə aparırdılar. Ticarət peşəkar azərbaycanlı tacirlərin əlində cəmləşirdi. Xarici ticarətdə Rusiya imperiyası və Qacarlar məmləkəti əsas yer tuturdular. Tiflis şəhərindən Şuşaya çit, güllü, naxışlı paltarlar, mahud, boyaq, Bakıdan dəmir, yazı kağızı, saxsı qablar, zəfəran və mazut gətirilirdi. Mazut yanacaq üçün gətirilirdi. Qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənddən Şuşa şəhərinə qızıl boya, Şəkidən tüfəng, evlərdə toxunan mahud şal, yapınçı, xalça, Gəncədən zəy, Naxçıvandan naxışlı məxmər parçalar, Təbriz şəhərindən müxtəlif növ parçalar, istiot, darçın, həna, badam, meyvə qaxları, qənd, qumaş³, Şiraz tütününü, Xoydan və Urmiyadan qumaş, bez, müxtəlif çit və başqa məhsullar gətirilirdi. Ərdəbildən isə Şuşaya qalın toxunan parçalar gətirilirdi. Osmanlı Türkiyəsindən Şuşaya meyvə və meyvə qaxları, müxtəlif çeşidli qadın örtükləri, ipək parçalar, kofe və başqa məhsullar gətirilirdi.

Şuşa şəhərinin sosial tərkibi müxtəlif idi. Xanlıq dövründə xanlar, şahzadələr, bəylər, tacirlər, din xadimləri və digərləri şəhərin sosial tərkibini təşkil edirdilər. Sənətkarlar da qalada sosial zümrədə əsas yer tuturdular. Sosial tərkib kimi qida məhsulları da müxtəlif və rəngarəng idi. Əla növ buğdanın təndir çörəkləri, yuxa, fətir, suxarı və digər un yeməkləri, şəhər əhalisinin ən çox istifadə etdikləri ərzaq məhsulları idi. Buğda şəhərin ətrafında inşa edilən su dəyirmanlarında üyüdülürdü. Ərzaq məhsulları onların növlərinə görə qablarda saxlanılırdı. Yemək üçün kəsilən heyvanların əti yaşayış binalarının alt otaqlarında, zirzəmi deyilən soyuq otaqlarda saxlanılırdı. Bunun üçün əlverişli şəraiti daş binalar yaradırdı. Şuşada çoxlu su quyuları var idi. Əti və digər ərzaq məhsullarını həmin quyularda da saxlanılırdı. Ərzaq məhsullarını müxtəlif qablara qoyur, quyuların ətrafında bitən ağaclara möhkəm kəndirlə bağlayıb, onu quyuların su səthinə qədər endirib, istənilən müddətə saxlayırdılar. Ərzaq məhsulları öz tərkibini dəyişmirdi. İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəşləri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə Erivan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya İmperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırki müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanların idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi vəd edir. Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hədudda qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratanın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o dağların zirvəsindən keçir; buradan mailik üzrə Araratanın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında onun Araza töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarım ağac, yəni 3 1/2 Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibulaq bərəsinədək gedir; burada İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır: sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsilə Bolqarçayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsində üç ağac yəni 21 rus versti aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı; adları çəkilən kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarınadək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsinədək elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır, İran tərəfə axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir;

qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talış 1 Ərş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Qəmərkuhün zirvəsində keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Qəmərkuhün zirvəsindən Züvənd və Ərş dairələrini ayıran dağ silsiləsi üzrə Velgic dairəsinin sərhədlərində uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvənd dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda əyid olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velgic dairəsi sərhəddindən Kloputanın zirvəsi və Velgic dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyində, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır. “Qarabağ” əsəri Qarabağ tarixşünaslığına dəyərli hədiyyədir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

- 1.Yusif Aliyev. Azərbaycan müəllimi qəzeti. **27 Sentyabr 2022 –ci il**
- 2.İlham Əliyev Heydər oğlu. İnkişaf- məqsədimizdir, yüz qırx ikinci kitab. Azər.nəşr. Bakı. 2025. səh.382.
- 3.Tofiq Mustafazadə Teyyub oğlu. Ümumi tarix: I kitab. Bakı. 2009. səh. 1152.
- 4.X.Məmmədov,N.Məmmədov.Erməni iddiaları və Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı.2008.səh.320.
5. Yusif Aliyev. “Qarabağ Azərbaycandır.” Bakı. **2008 –ci il**

FƏAL ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNDƏ DIFFERENSİALLAŞDIRILMIŞ TƏLİM

Seyidova Şəlalə İltizam qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-8191-8352>

XÜLASƏ

Məqalədə fəal öyrənmə mühitində differensiaslaşdırılmış təlimin nəzəri-metodik əsasları, sinif daxili tətbiq strategiyaları və metodik model təklifi təqdim olunur. Müəllif tərəfindən işlənmiş “3D Differensial Təlim” modeli (Diqqət – Dəyişiklik – Dəstək) fərqli hazırlıq səviyyəsinə, maraq dairəsinə və öyrənmə tərzinə malik şagirdlər üçün eyni təlim məqsədinin fərqli yollarla reallaşdırılmasına xidmət edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, differensiaslaşdırılmış yanaşma şagirdlərin fəallığını, öyrənmə motivasiyasını və nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Açar sözlər: fəal öyrənmə, differensiaslaşdırma, metodik model, fərdi yanaşma, təlim strategiyaları.

ABSTRACT

The article presents the theoretical and methodological foundations of differentiated instruction within an active learning environment, highlighting practical classroom strategies and a proposed methodological model. The author's “3D Differentiated Learning” model (Attention – Adjustment – Assistance) aims to implement a unified learning goal through various paths tailored to students' readiness levels, interests, and learning styles. The findings demonstrate that differentiated instruction significantly enhances students' engagement, motivation, and academic performance.

Keywords: active learning, differentiated instruction, methodological model, individual approach, classroom strategies.

GİRİŞ

Müasir dövrdə təhsilin əsas məqsədi yalnız bilik vermək deyil, həm də fərdi inkişafı təmin edən, öyrənməni təlimin mərkəzinə çəkən və onun fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşan bir mühit yaratmaqdır. Bu baxımdan, fəal öyrənmə və differensiaslaşdırılmış təlim XXI əsr pedaqogikasının ən vacib istiqamətləri sırasındadır. Azərbaycan ümumi təhsil sistemində şagirdlərarası fərqlər nəzərə alınmadan aparılan təlimin effektivliyi istənilən nəticəni vermir. Bu səbəbdən differensiaslaşdırma, xüsusilə fəal öyrənmə metodlarının tətbiq olunduğu dərslər mühitlərində tədrisin əsas təşkil prinsipi kimi çıxış etməlidir. Məqalənin məqsədi, fəal öyrənmə mühitində differensiaslaşdırılmış təlimin tətbiqi üçün sinif daxili strategiyaları müəyyən etmək, onların metodik modelini təklif etmək və bu modelin milli kurikulumuna uyğun tətbiq imkanlarını elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır.

ƏSAS MƏTN

Fəal öyrənmə mühiti, şagirdin dərslər prosesinə bilavasitə cəlb olunduğu, öz öyrənməsinə cavabdeh olduğu və bacarıqlarını tətbiq etməyə təşviq olunduğu bir yanaşmadır. (Vıqotski, 1978). Bu mühitdə müəllim yalnız bilik ötürücüsü deyil, bələdçi və fasilitator rolunu oynayır. (Tomlinson, 2017). Fəal öyrənmə aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Problemlərin həlli və layihə əsaslı öyrənmə
- Sual-cavab və müzakirəyə əsaslanan dərslər modelləri
- Fəal dinləmə və əməkdaşlıq əsaslı qruplar
- Şagirdlərin öz fəaliyyətlərinə qiymət verməsi və refleksiya

Bununla yanaşı, hər bir şagirdin fərdi öyrənmə ehtiyacları, sürəti, maraq dairəsi və mövzuya hazırlıq səviyyəsi fərqli olduğundan differensiallaşdırılmış təlim müasir fəal öyrənmə modelinin zəruri komponentinə çevrilir.

Differensiallaşdırma – eyni sinifdə olan müxtəlif şagirdlər üçün eyni məqsədli, lakin fərqli yanaşmalı təlim təşkil etməkdir. Bu metodika Carol Ann Tomlinsonun tədqiqatlarında belə ümumiləşdirilir:

“Differensiallaşdırma – məzmunun, prosesin, nəticənin və öyrənmə mühitinin şagirdə uyğunlaşdırılmasıdır.”

Differensial təlim metodikası aşağıdakı əsas dəyərləri nəzərdə tutur:

- Ədalət və fərdi yanaşma
- Öyrənmənin əlçatan və mənalı olması
- Ənənəvi “hamı üçün eyni dərslər” modelindən uzaqlaşmaq

Azərbaycan ümumi təhsil kontekstində və milli kurikulum sənədlərində öyrənmənin şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təşkili əsas prinsip kimi göstərilir. Bu baxımdan fəal öyrənmə – diferensiallaşdırma sintezi, təlimin məqsədyönlü və məhsuldar şəkildə təşkilinə zəmin yaradır.

Sinif daxilində fərqliliklər: öyrənmə tipləri, sürəti və maraqları

Müasir siniflərdə şagirdlərin öyrənmə ehtiyacları yalnız bilik səviyyəsinə görə deyil, həm də idrak tərz, emosional-motivasiya xüsusiyyətləri, öyrənmə sürəti və maraq dairəsi baxımından fərqlənir. (Anderson & Krathwohl, 2001). Bu fərqliliklərin nəzərə alınmadan təşkil olunan təlim prosesi, bəzi şagirdlərin tədris materialına ya tez, ya da gec reaksiya verməsinə, motivasiya itkisinə və nəticədə aşağı nailiyyətə səbəb ola bilər.

Differensiallaşdırılmış təlim bu fərqlilikləri nəzərə almağı zəruri sayır. Carol Ann Tomlinson bu fərqləri əsasən üç kateqoriyada ümumiləşdirir:

◆ 1. Hazırlıq səviyyəsi (öyrənmə sürəti)

– Şagirdlərin yeni bilikləri mənimsəmə və tətbiq etmə qabiliyyəti müxtəlif ola bilər. Bəzi şagirdlər mövzunu ilk təqdimatda anlayır, digərləri isə təkrar, izah və vizual dəstəyə ehtiyac duyurlar.

Bu fərqi nəzərə almadan eyni tapşırığı hamıya eyni şəkildə təqdim etmək bəziləri üçün çətinlik, bəziləri üçün isə darıxdırıcı ola bilər.

◆ 2. Öyrənmə tərzü və idrak tipi

– Şagirdlər vizual (görmə), auditiv (eşitmə), kinestetik (hərəkət) kimi fərqli öyrənmə tiplərinə sahib ola bilərlər.

Məsələn, bəziləri sxem, qrafik və şəkillərlə, digərləri isə şifahi izah və ya oyunlar vasitəsilə daha yaxşı öyrənir.

Metodik yanaşmalar bu fərqliliyi nəzərə almalıdır.

◆ 3. Maraq dairəsi

– Şagirdlərə fərdi maraqlarına uyğun mövzu, mətn və fəaliyyətlər təklif edildikdə, öyrənmə daha mənalı və motivasiyalı olur.

Məsələn, oxumağı sevməyən bir şagird “məktəb həyatı” mövzusunda deyil, “futbol”, “rəsm” və ya “heyvanlar” haqqında mətnlər üzərində daha həvəslə işləyə bilər.

Bu fərqliliklərin nəzərə alınması, dərsin tədris məqsədi və proqram çərçivəsindən sapmadan, lakin metod və vasitələrin şagirdlərə uyğunlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Məhz bu nöqtədə differensiallaşdırma strategiyaları tətbiq olunmağa başlayır.

Differensiallaşdırılmış təlimin sinifdə uğurla tətbiqi üçün müəllim eyni dərse müxtəlif giriş yolları təqdim etməli, şagirdləri fərdi xüsusiyyətlərinə görə təşkil etməli və öyrənmə prosesini onlara uyğunlaşdırmalıdır. Bunun üçün tətbiq edilən əsas strategiyalar aşağıdakılardır:

□ 1. Qruplaşdırma və şagirdlərarası əməkdaşlıq

Müəllim şagirdləri:

- hazırlıq səviyyəsinə görə (homogen və ya heterogen qruplar),
- maraq dairəsinə əsasən,
- öyrənmə tiplərinə uyğun qrup və cütlüklərlə təşkil edə bilər.

Məsələn:

Eyni mövzu üzrə biri vizual sxem çəkir, digəri şifahi izah edir, üçüncü qrup oyun qurur. Sonra bütün sinif qarşılıqlı öyrənmə aparır. Bu, həm **fəallığı**, həm də **öyrənmənin dərinliyini artırır**.

□ 2. Məzmunun təqdimində fərqlilik

Şagirdlərə **eyni mövzunu müxtəlif təqdimat yolları ilə** təqdim etmək mümkündür:

- Bəzi şagirdlər üçün **videomaterial**,
- Bəziləri üçün **mətn**,
- Digərləri üçün **infografika və ya təqdimat** daha effektiv ola bilər.

Məzmunun dəyişməsi **məqsədin dəyişməsi demək deyil** – **eyni öyrənmə məqsədi**, sadəcə fərqli yollarla təqdim olunur.

□ 3. Öyrənmə prosesinin adaptasiyası

Təlimin gedişində tapşırıqların:

- **mürəkkəbliyi,**
- **sürəti,**
- **yardım səviyyəsi (dəstəkli və ya müstəqil)** şagirdə uyğunlaşdırılır.

Məsələn: Bütün sinifə “mətn üzrə əsas ideyanı müəyyən et” tapşırığı verilir.

- Biri şəkillərlə dəstəklənmiş versiya üzərində işləyir,
- Digəri mətnin hissələrini uyğunlaşdırır,
- Başqa biri əsas ideyanı ifadə edən cümlə qurur.

□ 4. Qiymətləndirmədə fərqləndirmə

- Bəzən sözlü cavab,
- Bəzən iş vərəqi,
- Bəzən isə şəxsi portfoliodan nümunə şagirdin inkişaf səviyyəsini daha düzgün əks etdirə bilər.

Differensial qiymətləndirmə həm formativ, həm də summativ şəkildə, fərdi tərəqqini əsas götürməklə həyata keçirilməlidir.

Bu strategiyalar “eyni dərs – fərqli yollarla” prinsipinə əsaslanaraq, müəllimə bərabər imkanlarla fərdi öyrənmə yaratmaq imkanı verir.

Fəal öyrənmə mühitində differensiallaşdırılmış təlimin tətbiqi üçün müəllim dərs planlaşdırmasında 3 əsas sualı nəzərə almalıdır:

1. Kim üçün öyrədirəm? – Şagirdlərin fərqliliklərini tanımaq
2. Nə öyrədirəm? – Təlim nəticəsi və məzmun
3. Necə öyrədirəm? – Proses və qiymətləndirmə vasitələri

Bu yanaşmaya əsaslanaraq, təklif olunan metodik model aşağıdakı mərhələlər üzrə qurula bilər:

■ Metodik Model: “3D Differensial Təlim” (Diqqət – Dəyişiklik – Dəstək)

Mərhələ	Təsviri	Misal (Azərbaycan dili – IV sinif)
1. Diqqət (şagird fərqləri)	Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi, maraq dairəsi və öyrənmə tipləri müəyyən edilir.	Əvvəlki dərs üzrə formativ tapşırıq və müşahidə nəticələri ilə qruplaşdırma
2. Dəyişiklik (məzmun/proses)	Məzmunun təqdimatı və tapşırıqların forması şagirdə uyğunlaşdırılır.	Bəzi şagirdlərə “mətnin ideyasını şəkillərlə izah et”, digərlərinə isə “təhlil et və əsas ideyanı ifadə et”
3. Dəstək (resurs)	Tapşırıqlar fərqli dəstək səviyyəsi	Aşağı səviyyəli şagirdlər üçün söz bankı,

Mərhələ	Təsviri	Misal (Azərbaycan dili – IV sinif)
və qiymətləndirmə)	ilə təqdim olunur və qiymətləndirmə fərdiləşdirilir.	yüksək səviyyəli üçün açıq suallar. Qiymətləndirmə isə fərdi tərəqqiyə əsaslanır.

Nümunə dərs (Azərbaycan dili, IV sinif)

Məqsəd: Mətn üzrə əsas fikri müəyyən etmək

Təlim nəticəsi: Şagird əsas fikri müəyyən edir və əsaslandırır.

3 fərqli fəaliyyət:

- A qrupu (vizual tiplər, orta səviyyə):** Mətndəki cümlələrə uyğun şəkilləri seçir və əsas ideyanı şəkillərlə izah edir.
- B qrupu (sözlü tiplər, daha zəif səviyyə):** Cümlələri qarışıq şəkildə verilir – ardıcılıqla düzərək ideyanı tapır.
- C qrupu (müstəqil, güclü şagirdlər):** Mətn üzrə əsas ideyanı yazır və onu dəstəkləyən 2 cümlə qeyd edir.

Qiymətləndirmə:

- “Yaxşı cəhd edir”, “İrəliləmə var” və “Məqsədə çatdı” ifadələri ilə şifahi rəy və yazılı qeyd

Bu modelin tətbiqi şagirdlərin öyrənməyə daha aktiv qoşulmasına, motivasiya artımına və təlim nəticələrinin real ölçülə bilməsinə imkan yaradır.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Araşdırma göstərdi ki, **differensiallaşdırılmış təlim** fəal öyrənmə mühitində yalnız pedaqoji prinsip deyil, həm də **inklüziv və ədalətli təlimin təminat mexanizmidir**. Şagirdlərin fərqliliyinin nəzərə alınması onların **təlim nailiyyətlərini və motivasiyasını artırır**, həmçinin dərsə fəal iştirakı təşviq edir.

Tədqiqat əsasında aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

- Dərs planlamasında differensiallaşdırma strategiyasını** sistemli şəkildə tətbiq etmək, yəni hər şagirdin fərdi bacarıqlarını və öyrənmə tərzini nəzərə almaq.
- Müəllimlərin metodik dəstək resursları ilə təmin olunması**, fərdi yanaşmanı praktikada reallaşdırmaq üçün lazımi vasitələrin və materialların təmin edilməsi.
- Ali təhsil proqramlarına differensiallaşdırılmış təlim üzrə praktik komponentlərin daxil edilməsi**, müəllimlərin professional hazırlığını və sinifdə adaptiv təlim bacarıqlarını gücləndirir.
- Fəal öyrənmə mühiti yaratmaq**, qrup və fərdi fəaliyyətlərin balansını qoruyaraq şagirdlərin öyrənməyə motivasiyasını davamlı yüksəltmək.

Beləcə, həm tədqiqatın elmi əsasları vurğulanır, həm də praktik tövsiyələr **konkret və tətbiq yönümlü** şəkildə təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları (kurikulumlar). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli Qərarı
2. Dərsdə diferensial yanaşmanın tətbiqi. ARTİ - 2023
3. Tomlinson, C. A. (2017). How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms (3rd ed.). ASCD.
4. Heacox, D. (2018). Differentiating Instruction in the Regular Classroom. Free Spirit Publishing.
5. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
6. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Longman.

**İbtidai sinif şagirdlərində estetik zövqün formalaşdırılmasında təsviri incəsənət dərslərinin
əhəmiyyəti**

Səma Xanəhmədova

Müəllim, Texniki Təmayüllü Lisey

<https://orcid.org/0009-0009-8882-1674>

Sərxan Cəfərov

Baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-1835-0709>

Xülasə:

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərində estetik zövqün formalaşmasında təsviri incəsənət dərslərinin rolu araşdırılır. Estetik tərbiyə uşaqların ətraf mühitə, insanlara və gözəlliyə münasibətinin formalaşmasında mühüm pedaqoji amildir. Müəllif öz pedaqoji təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edir ki, rəsm dərslərində şagirdlər təkcə texniki bacarıqları deyil, həm də gözəlliyi duymaq, harmoniyanı dərk etmək, zövq və yaradıcılıq hissini inkişaf etdirmək imkanını qazanırlar. Məqalədə ibtidai siniflərdə estetik tərbiyənin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metod və vasitələr — müşahidə, rəng seçimi, kompozisiya qurmaq, milli ornamentlər və təbiət mövzularının işlənməsi nümunələri təhlil olunur. Nəticədə müəyyən edilir ki, təsviri incəsənət dərsləri uşaqlarda təkcə bədii bacarığı deyil, həm də şəxsiyyətin mənəvi-estetik keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün effektiv vasitədir.

***Açar sözlər:** estetik zövq, təsviri incəsənət, ibtidai təhsil, pedaqoji proses, estetik tərbiyə, yaradıcılıq*

Giriş

Müasir dövrdə təhsil prosesinin əsas məqsədlərindən biri yalnız bilik və bacarıqların formalaşdırılması deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin mənəvi-estetik inkişafını təmin etməkdir. Estetik tərbiyə uşaqların ətraf aləmi gözəllik prizmasından qavramasına, harmoniyanı hiss etməsinə və daxili zövq duyğusunun formalaşmasına xidmət edən mühüm pedaqoji istiqamətdir. Bu baxımdan ibtidai təhsil pilləsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu yaş dövründə uşaqlarda gözəllik hissi, yaradıcılıq meyli və estetik dəyərlərə münasibət formalaşmağa başlayır.

Təsviri incəsənət dərsləri ibtidai sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Rəsm fəaliyyəti uşağın təxəyyülünü, müşahidə qabiliyyətini, rəng duyumunu və emosional qavrayışını inkişaf etdirir. Şagirdlər ətraf mühitdəki gözəlliyi görməyi, onu bədii şəkildə ifadə etməyi və qiymətləndirməyi öyrənirlər. Beləliklə, təsviri incəsənət dərsləri uşaqlarda həm estetik zövq, həm də yaradıcı təfəkkürün bərqərar olmasına şərait yaradır.

Məqalənin məqsədi ibtidai sinif şagirdlərində estetik zövqün formalaşmasında təsviri incəsənət dərslərinin əhəmiyyətini təhlil etmək, müəllim təcrübəsindən konkret nümunələr əsasında bu prosesin

səmərəliliyini göstərməkdir. Araşdırmada diqqət əsasən estetik tərbiyənin pedaqoji prinsiplərinə, rəsm dərslərində tətbiq olunan metod və vasitələrin effektivliyinə, eləcə də şagirdlərin emosional və yaradıcı inkişafına yönəldilmişdir.

Estetik tərbiyənin pedaqoji prinsipləri

Estetik tərbiyə uşağın şəxsiyyətinin harmonik inkişafına xidmət edən mühüm pedaqoji istiqamətdir. Təhsil prosesində estetik tərbiyənin məqsədi yalnız gözəlliyin dərk edilməsi deyil, həm də onun dəyərləndirilməsi, gündəlik həyat və fəaliyyətə tətbiq olunması bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu proses uşaqlarda bədii qavrayış, emosional duyum, harmoniya hissi və yaradıcılıq meyli kimi keyfiyyətlərin inkişafını təmin edir.

Estetik tərbiyə pedaqogikasının əsas prinsipləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1. Şəxsiyyət yönümlülük prinsipi.

Hər bir şagirdin fərdi maraqları, qabiliyyətləri və bədii təfəkkür səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Müəllim tədris prosesində hər bir uşağın özünəməxsus yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmağa, onun bədii zövqünü formalaşdırmağa şərait yaratmalıdır.

2. Fəallıq və yaradıcılıq prinsipi.

Estetik tərbiyə passiv qavrayışla məhdudlaşmır; şagirdin tədris prosesində aktiv iştirakı vacibdir. Rəsm dərslərində sərbəst mövzu seçimi, təxəyyülə əsaslanan təsvirlər və fərdi ifadə azadlığı bu prinsipi reallaşdıran əsas vasitələrdəndir. Şagird yalnız hazır obrazları təkrarlamamalı, onları öz baxış bucağından yenidən yaratmağı öyrənməlidir.

3. Milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanma prinsipi.

Estetik tərbiyə milli mədəni irsin qorunması və tanınması ilə sıx bağlıdır. Rəsm dərslərində xalça ornamentləri, milli geyimlər, memarlıq abidələri, təbiət motivləri kimi mövzular uşaqlarda həm estetik zövq, həm də vətənpərvərlik hissinin formalaşmasına xidmət edir. Bu, uşaqlarda milli kimlik və mədəni qürur hissini möhkəmləndirir.

4. Həyatla əlaqəlilik prinsipi.

Şagirdlərə öyrədilən bədii anlayışlar və estetik dəyərlər real həyatla uzlaşdırılmalıdır. Təbiətdəki rəng ahənginin müşahidəsi, gündəlik əşyalarda gözəlliyin tapılması, ətraf mühitin bədii dərk edilməsi uşaqlarda estetik duyumu gücləndirir.

5. Müəllimin şəxsiyyət nümunəsi prinsipi.

Estetik tərbiyənin uğuru çox vaxt müəllimin öz mədəni-estetik səviyyəsindən asılıdır. Müəllim şagirdlərə yalnız bilik deyil, həm də davranışı, geyimi, danışığı və estetik münasibəti ilə örnək olmalıdır.

Beləliklə, estetik tərbiyənin pedaqoji prinsipləri ibtidai təhsildə tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi uşağın həm intellektual, həm emosional, həm də mənəvi inkişafına xidmət edir. Bu prinsiplərin

təsviri incəsənət dərslərində məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərin gözəlliyi duymaq, onu yaradıcılıqla ifadə etmək və estetik dəyərləri mənimsəmək bacarığını formalaşdırır.

Təsviri incəsənət dərslərinin estetik tərbiyədə rolu

Təsviri incəsənət dərsləri ibtidai təhsildə estetik tərbiyənin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biridir. Bu dərslər uşaqların gözəlliyi qavrama, hiss etmə, dəyərləndirmə və yaradıcılıqla ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Estetik tərbiyənin təməli məhz bu yaş dövründə qoyulduğundan, təsviri incəsənət fənni yalnız texniki rəsmetmə bacarığının deyil, eyni zamanda zövq, harmoniya və duyğusal qavrayışın formalaşmasında əsas rol oynayır.

Rəsm fəaliyyəti uşaqların müşahidə qabiliyyətini genişləndirir, təbiətə, insanlara və ətraf aləmə diqqətli yanaşmanı formalaşdırır. Şagirdlər rənglər, formalar və xəttlər vasitəsilə öz hisslərini ifadə etməyi öyrənirlər. Beləliklə, hər bir bədii tapşırıq uşağın daxili dünyasını zənginləşdirir, emosional sabitliyini və mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyə baxımından təsviri incəsənət dərslərinin rolu aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

1. Gözəlliğin qavranması və bədii müşahidə bacarığının inkişafı.

Şagirdlər rəsm vasitəsilə ətraf mühiti daha dərinlən müşahidə etməyi, təbiətdəki rəng harmoniyasını və formalar arasındakı ahəngi hiss etməyi öyrənirlər. Bu proses estetik zövqün formalaşmasının əsas mərhələsidir.

2. Rənglərin, formaların və kompozisiyanın estetik təsiri.

Dərslərdə rəng seçimi, işıq-gölgə münasibətləri və kompozisiyanın qurulması uşaqlarda harmoniya hissini inkişaf etdirir. Müəllim düzgün istiqamət verdikdə, şagirdlər bədii tərkibin emosional dəyərini dərk edir və öz fərdi baxışlarını yaradıcılıqla ifadə etməyə çalışırlar.

3. Milli-mədəni dəyərlərin bədii ifadəsi.

Rəsm dərslərində milli ornamentlər, xalça naxışları, Azərbaycan memarlığı və xalq sənəti nümunələrinin işlənməsi uşaqlarda milli kimlik və estetik qürur hissi formalaşdırır. Şagirdlər həm öz mədəni irsini öyrənir, həm də bu dəyərləri bədii yaradıcılıq vasitəsilə ifadə edirlər.

4. Estetik emosiyaların və yaradıcılıq motivasiyasının inkişafı.

Uşaqlar üçün təsviri fəaliyyət həm əyləncə, həm də emosional rahatlaşdırma vasitəsidir. Müəllimin müsbət münasibəti, fərqli üsullarla tərif və dəstək verməsi şagirdin özünə inamını artırır, yaradıcılıq motivasiyasını gücləndirir.

Beləliklə, təsviri incəsənət dərsləri ibtidai sinif şagirdlərinin bədii təfəkkürünü və estetik dünyagörüşünü formalaşdırmaqla yanaşı, onların ümumi şəxsiyyət inkişafına da mühüm təsir göstərir. Bu dərslər uşağın təkcə rəsmetmə bacarığını deyil, həm də hisslərini ifadə etmək, gözəlliyi dərk etmək və mədəni dəyərləri qiymətləndirmək qabiliyyətini formalaşdırır.

Müəllim Təcrübəsindən Nümunələr

Tədris prosesində estetik tərbiyənin effektivliyi, ilk növbədə, müəllimin tətbiq etdiyi metod və yanaşmalardan asılıdır. Müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də uşaqlarda gözəlliyi dərk etməyə, onu duymağa və yaradıcı şəkildə ifadə etməyə istiqamət verən bələdçidir. Müəllimin pedaqoji təcrübəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, düzgün seçilmiş dərs mövzuları, bədii tapşırıqlar və fərdi yanaşma şagirdlərdə estetik zövqün inkişafına mühüm təsir göstərir.

Nö Tapşırıq növü	Məqsəd	Nəticə və müşahidə
1 “Mənim doğma kəndim” mövzusu	Estetik baxışın formalaşması	Şagirdlər doğma məkana emosional münasibət göstərmiş, rəng seçimində milli motivlərə üstünlük vermişlər.
2 “Təbiətin rəngləri” açıq hava dərsi	Rəng duyumunun inkişafı	Uşaqlar təbiətdəki rəng ahəngini daha dəqiq ifadə etmiş, müşahidə qabiliyyəti artmışdır.
3 “Azərbaycan xalçaları” layihə işi	Milli-estetik dəyərlərin mənimsənilməsi	Şagirdlər milli ornamentlərə maraq göstərmiş, öz eskizlərini yaradıcı formada təqdim etmişlər.

Cədvəl 1. Şagirdlərin estetik inkişafının müşahidə nəticələri

Mənbə: Müəllim təcrübəsindən (2024)

Nümunə 1. “Mənim doğma kəndim (şəhərim)” mövzusunda dərs

Bu dərsin məqsədi şagirdlərdə doğma yurda sevgi və estetik baxışın formalaşdırılmasıdır. Müəllim dərsin əvvəlində şagirdlərlə birlikdə doğma məkanın gözəlliklərini müzakirə edir, fotolar və video materiallar nümayiş etdirir. Daha sonra uşaqlara bu gözəlliyi öz baxış bucaqlarından təsvir etmək tapşırığı verilir.

Bu fəaliyyət zamanı şagirdlər yalnız rəsmetmə bacarığını deyil, həm də emosional münasibətini, rəng harmoniyasını və milli-estetik hisslərini ifadə etməyi öyrənirlər. Nəticədə uşaqlarda doğma məkana sevgi və onun estetik dəyərinə hörmət formalaşır.

Nümunə 2. “Təbiətin rəngləri” mövzusunda açıq hava dərsi

Bu dərs açıq məkanda — məktəb həyətinə və ya yaxın parklarda təşkil olunur. Şagirdlər ətrafdakı təbiət mənzərələrini müşahidə edir, rəng dəyişikliklərini, işıq-gölgə münasibətlərini nəzərdən keçirirlər. Müəllim onlara sadə müşahidə sualları verir: “Bu ağacın rəngi günəş işığında necə dəyişir?”, “Rənglərin birləşməsi sənə nə hiss etdirir?” Belə dərslər uşaqlarda müşahidə qabiliyyətini, rəng duyumunu və təbiətə estetik yanaşmanı inkişaf etdirir. Şagirdlər öz rəsmlərində təbiətin harmoniyasını əks etdirməyə çalışırlar.

Nümunə 3. “Azərbaycan xalçaları” mövzusunda yaradıcı layihə

Bu dərs milli mədəniyyətin öyrənilməsinə yönəlib. Müəllim əvvəlcə xalça ornamentləri, simvolların mənası, rənglərin harmoniyası haqqında qısa məlumat verir. Daha sonra şagirdlərə öz “mini-xalça” eskizlərini çəkmək tapşırığı verilir.

Tapşırıq zamanı uşaqlar həm milli ornamentlərin gözəlliyini dərk edir, həm də bu motivləri öz yaradıcılıqlarına daxil edirlər. Şagirdlərin işləri dərsin sonunda sərgilənir, hər biri müzakirə olunur və müəllim onların bədii düşüncəsini stimullaşdıran geribildirim verir.

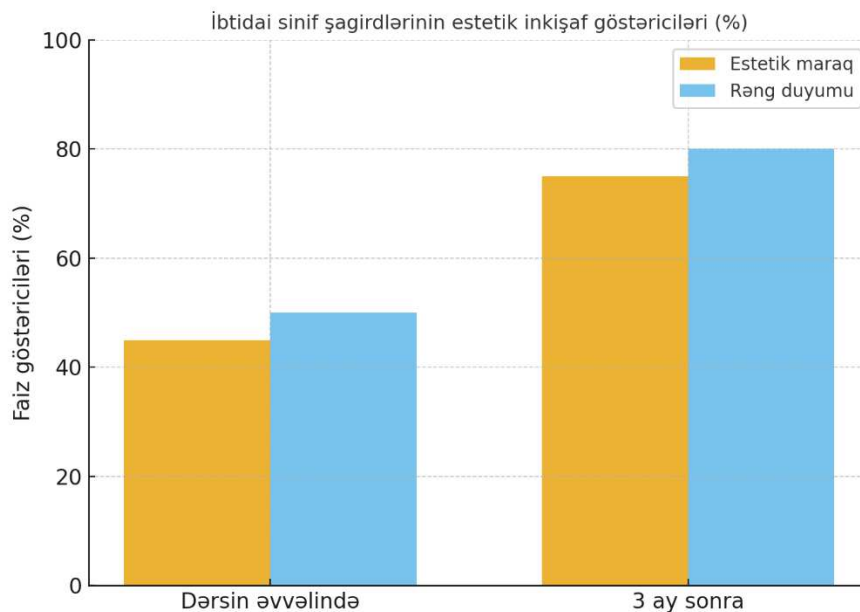
Müşahidə nəticələri

Müəllimin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, təsviri incəsənət dərslərində fərdi yaradıcılığa, rəng duyumuna və emosional ifadəyə əsaslanan tapşırıqlar şagirdlərin estetik zövqünü nəzərəcərpacaq dərəcədə inkişaf etdirir. Şagirdlər daha diqqətli, müşahidəçi və emosional baxımdan həssas olurlar. Onların dərsə marağı artır, estetik dəyərlərə münasibəti formalaşır.

Nəticə və Təkliflər

Aparılan təhlillər və müəllim təcrübəsinə əsaslanan müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərində estetik zövqün formalaşmasında təsviri incəsənət dərsləri əvəzolunmaz rol oynayır. Rəsm fəaliyyəti uşaqların daxili aləmini zənginləşdirir, onların təxəyyülünü, müşahidə qabiliyyətini və gözəlliyə münasibətini inkişaf etdirir. Uşaqlar rəsm etmə prosesində yalnız bədii bacarıqlar əldə etmir, həm də harmoniyanı dərk edir, rənglər və formalar vasitəsilə öz hiss və düşüncələrini ifadə etməyi öyrənirlər.

Şagirdlərin estetik inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə müəllim müşahidələri əsasında aparılmış kiçik diaqnostik qiymətləndirmə nəticələri aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. İbtidai sinif şagirdlərinin estetik maraq və rəng duyumu göstəricilərinin müqayisəli diaqramı (müəllim müşahidələri əsasında)

Diaqramda göründüyü kimi, ibtidai sinif şagirdlərinin həm estetik maraq səviyyəsi, həm də rəng duyumu göstəriciləri tədris müddətində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dərs prosesinin əvvəlində

estetik maraq 45%, rəng duyumu isə 50% səviyyəsində müşahidə olunmuşdur. Müəllim tərəfindən yaradıcı tapşırıqların, milli motivlərin və açıq hava dərslərinin tətbiqindən sonra bu göstəricilər müvafiq olaraq 75% və 80%-ə yüksəlmişdir.

Bu nəticələr göstərir ki, düzgün seçilmiş pedaqoji yanaşmalar — müşahidəyə əsaslanan təlim, rənglərlə sərbəst ifadə, emosional təlim mühiti və fərdi yaradıcılıq azadlığı — şagirdlərin estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Şagirdlərdə gözəlliyə maraq, diqqət və bədii düşüncə tədricən güclənmiş, bu da onların ümumi emosional inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Estetik tərbiyə prosesi pedaqoji fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi sistemli və məqsədyönlü şəkildə qurulduqda daha səmərəli nəticələr verir. Müəllimin yaradıcı yanaşması, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alması, milli-mədəni mövzulara üstünlük verməsi və şagirdlərə emosional dəstək göstərməsi bu prosesin əsas şərtlərindəndir.

Araşdırma nəticəsində aşağıdakı **təkliflər** formalaşdırılmışdır:

1. Təsviri incəsənət dərslərində estetik tərbiyə məqsədli şəkildə planlaşdırılmalı, hər mövzu uşaqlarda zövq və yaradıcılıq hissinin inkişafına yönəldilməlidir.
2. Dərs prosesinə milli incəsənət nümunələrinin (xalçaçılıq, xalq naxışları, milli memarlıq və s.) daha geniş şəkildə integrasiyası təmin edilməlidir.
3. Müəllimlər üçün estetik tərbiyənin pedaqoji metodlarına dair təlimlər və seminarlar təşkil olunmalı, müasir vizual və rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarığı artırılmalıdır.
4. Məktəblərdə şagirdlərin rəsmlərinin mütəmadi sərgilənməsi və bədii müsabiqələrin təşkili onların estetik motivasiyasını gücləndirən mühüm amil kimi qiymətləndirilməlidir.
5. Valideynlərin də bu prosesə cəlb olunması — uşaqların ev şəraitində yaradıcılıqla məşğul olması üçün mühitin yaradılması tövsiyə olunur.

Nəticə etibarilə, təsviri incəsənət fənni ibtidai təhsildə yalnız rəsmetmə bacarığının deyil, həm də **şəxsiyyətin mənəvi-estetik formalaşmasının** mühüm vasitəsidir. Bu dərslər uşaqlarda gözəlliyə qarşı sevgi, milli dəyərlərə hörmət və yaradıcılıq ruhu formalaşdıraraq onların ümumi mədəni inkişafına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, L. (2022). “Estetik tərbiyənin uşağın şəxsiyyət inkişafında rolu.” Təhsil və Cəmiyyət, №3, s. 61–66.
2. Eisner, E. W. (2002). The Arts and the Creation of Mind. New Haven: Yale University Press.
3. Əliyev, Y. (2017). Müasir təlim texnologiyaları və estetik tərbiyə. Gəncə: Elm və təhsil.
4. Əlizadə, R. (2018). Təhsil prosesində estetik tərbiyənin pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
5. Gardner, H. (2006). Multiple Intelligences: New Horizons. New York: Basic Books.

6. Məmmədov, Ə. (2020). İbtidai təhsildə təsviri incəsənət fənninin tədrisi və yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı. Bakı: ADPU nəşri.
7. Qasımova, S. (2019). “Uşaqlarda estetik zövqün formalaşmasında təsviri sənətin rolu.” Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Elmi xəbərləri, №2, s. 45–50.
8. UNESCO. (2015). Arts Education Policy Review: A Global Perspective on Creativity and Culture in Education. Paris: UNESCO Publishing.

İSMİN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Səmədova Aytən Şahin qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

XÜLASƏ

Məqalədə ismin tədrisində orfoqrafik və orfoepik məsələlərin əhəmiyyəti və onların şagirdlərin dil bacarıqlarının formalaşmasında rolu araşdırılmışdır. İsmi yazılış və tələffüz normalarının mənimsədilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları təhlil edilmişdir. Tədqiqatda göstərilmişdir ki, orfoqrafik və orfoepik qaydaların paralel şəkildə öyrədilməsi şagirdlərdə düzgün yazı və səlis nitq bacarığının formalaşmasına, ədəbi dil normalarına əməl vərdişlərinin inkişafına şərait yaradır.

Açar sözlər: ismin tədrisi, orfoqrafiya, orfoepiya, dil mədəniyyəti, nitq bacarığı

GİRİŞ

Orfoqrafiya və orfoepiya dilçiliyin fonetika bölməsinin əsas hissəsidir, lakin onları fonetikada yekunlaşdırmaq mümkündür deyildir. Orfoqrafiya və orfoepiya fonetika bölməsində başlanan və digər bölmələrdə onlarla əlaqəli, birgə tədris olunan Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün yazı və tələffüz qaydalarının toplusudur. Azərbaycan dilinin dörd ana xətti olan məzmun xətlərinin (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları) reallaşması üçün Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına şifahi və yazılı nitqdə əməl edilməlidir.

ƏSAS

İsmi orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisinin nəzəri anlayışların öyrənilməsində, dərk edilməsində və praktikaya tətbiq edilməsində əvəzsiz rolu olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Ümumtəhsil məktəblərinin V və VI sinif Azərbaycan dili dərslərində mətn və dil qaydaları üzrə tapşırıqlarda da onlar arasında olan əlaqə və həmin əlaqənin tədrisdəki əhəmiyyəti izlənilir.

İsmi orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi ilə yanaşı, orfoqrafiya və orfoepiyanın da bir-biri ilə əlaqəli, qarşılıqlı tədrisi vacibdir. Onu da qeyd edək ki, sözün orfoqrafik qaydalara uyğun yazılışından əvvəl orfoepik qaydalara uyğun tələffüzünün mənimsənilməsi daha vacibdir: “Orfoqrafik məsələni həll etməzdən əvvəl, orfoepik məsələni həll etmək lazımdır” (L.V.Şerba). (Cəfərov S. İsim tədrisinin nəzəri əsasları. Azərtədris-nəşr, Bakı 1962)

Azərbaycan dilində isimlərin bir hissəsinin yazılışı və ədəbi tələffüzü bir-birilə uyğunluq təşkil etsə də, digər hissəsi uyğunluq təşkil etməyən isimlərdir. Yazılışı ilə ədəbi tələffüzü uyuşmayan, fərqli olan isimlərin tədrisində düzgün yazılışla tələffüz qarşılaşdırılmalı, fərqli cəhətlər aşkar edilməlidir. Aşağıda ismin qrammatik formalarının orfoqrafiya və orfoepiyası arasında olan fərqli məqamları göstərməyə çalışılacaşıq.

İsmi leksik və qrammatik mənə növlərinin, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarının hər birinin tədrisində orfoqrafik və orfoepik qaydaların əlaqələnməsi, onlar arasında inteqrasiyanın gözlənilməsi zəruridir.

İsmin leksik məna növünə daxil olan ümumi və xüsusi isimlər ümumi orta təhsil səviyyəsinin V sinif Azərbaycan dili dərsliyində təqdim edilmişdir. Bu isimləri fərqləndirə bilməyən şagirdlər onların yazılışında səhvə yol verirlər. Belə ki, onlar hansı ismin kiçik, hansı ismin böyük hərflə yazılmalı olduğunu bilmir və yazılı nitqdə çox ciddi qayda pozğunluğu edirlər. Ümumi və xüsusi isimlərin tərfi şüurlu mənimsənilməlidir. Ümumi isimlərin tərfi nümunələr əsasında müəyyənəşdirilməlidir. Eynicinsli varlıqların adını bildirən ümumi isimlər dedikdə şagird təfəkküründə “eynicinsli varlıq” məfhumu geniş anlayış kimi canlanmalıdır. Belə ki, eynicinsli varlığın adını bildirən bir ümumi ismin, məsələn heyvan isminin konkretləşdiyi bir neçə ümumi isimlər: pişik, it, pələng, fil, aslan, meymun, tülkü və s. ola bilər.

Müəllimin bələdçiliyi ilə bir əşyanın tam konkretləşməsi, öz cinsindən ayrılıb xüsusi isim yaratması və onların müəyyənəşməsində şagirdlərin özlərinin iştirakı səmərəli yoldur. Məsələn pişik ümumi anlayışından Məstan varlığı tək olanı, göl ümumi ismindən Göygöl varlığı tək olanı və s. bildirir. Şagirdlərə “hansı isimlərin cümlə ortasında və ya sonunda böyük hərflə yazıldığını deyə bilərsinizmi?” sualı verilərək xüsusi isimlərin daxil olduğu qrupları (1.insan ad, soyad və təxəllüs adları, 2.kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, ölkə, qitə adları, 3.dəniz, göl, dağ, çay adları, 4.küçə, təşkilat, idarə, müəssisə adları, 5.qəzet, jurnal, əsər adları, 6.planet adları, 7.heyvanlara verilən adlar) müəyyənəşdirmək olar.

Ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiyasında əsas problemli məsələlərdən biri də günəş, ay, göy, yer isimlərinin ikili xüsusiyyət: həm ümumi, həm də xüsusi isim ola bilməsidir. Həmin isimləri cümlə daxilində kontekstə uyğun olaraq müəyyənəşdirmək, fərqlinə varmaq mümkündür:

Şair ... batana kimi təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərini seyr etməkdən əl çəkə bilmədi.

... sisteminin nizamı insanı heyrləndirir.

Yuxarıdakı cümlələrin birincisində nöqtələrin yerində hər gün doğmaqda və batmaqda olan günəş mənasında ümumi isim – “günəş”, ikincisində fəza cismi mənasında xüsusi isim – “Günəş” sözü buraxılmışdır, həmin isimlər şagirdlərin iştirakı ilə müəyyənəşdirilir və onların yazılış qaydasına diqqət yönəldilir. V sinif Azərbaycan dili dərsliyində oxşar ümumi və xüsusi isimlərin fərqləndirilməsi üçün çalışmalar təqdim olunmuşdur. (Azərbaycan dili V sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2020, 200 səh)

Ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiyasında çaşqınlığa səbəb olan məsələlərdən biri dövlət və milliyyət anlayışlarının qarışdırılaraq hər ikisinin böyük hərflə yazılması hadisəsidir. Bu məsələlər üzərində xüsusi dayanmaq, tətbiqi çalışmalar hazırlamaq lazımdır. Hər bir dövlətin xüsusiyyətini, təkliyini nəzərə çatdırmaqda onların böyük, millətlərin isə eyni cinsdən olan çoxluğunu, ümumiliyini diqqətə çatdırmaqda onların kiçik hərflə yazılmalı olduğu aşılmalıdır: Azərbaycan – azərbaycanlı, Türkiyə - türk, Pakistan – pakistanlı, Ukrayna – ukraynalı, İngiltərə - ingilis, Almaniya – alman, Fransa – fransız, Rusiya – rus və s.

Ümumi isimdən xüsusi ismə keçən sözlərin (murad – Murad, kamil – Kamil, lalə - Lalə, mahir – Mahir, aslan – Aslan, kifayət – Kifayət, xəyal – Xəyal, arzu – Arzu və s.) mətn daxilində işlənmə mövqeyindən asılı olaraq yazılış qaydası dərslikdə yetərincə nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiya ilə əlaqəli tədrisi şagirdlərdə orfoqrafik qaydaların möhkəmlənməsinə, onların savadlı yazı nümayiş etdirmələrini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının söz yaradıcılığı bəhsində isim fəallığı ilə seçilir, düzəltmə və mürəkkəb isimlərin yaranması Azərbaycan dilinin özünəməxsus qayda və qanunlarına əsaslanır. Şəkilçilərin və sözlərdəki fonetik ünsürlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq onların tədrisində bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalara istinad etmək lazım gəlir.

Düzəltmə isimlərin yaranmasında iştirak edən bəzi şəkilçilər xüsusi orfoqrafik və orfoepik qaydalarla tənzimlənir. Həmin şəkilçilərin düzgün yazılış və tələffüz formalarını aşağıda qarşılaşdırma yolu göstərməyə çalışacağıq.

1) “L” samiti ilə başlayan isim düzəldən -lıq⁴, -lı⁴, -laq şəkilçiləri “d”, “n”, “r”, “s”, “ş”, “t”, “z” samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda, həmin şəkilçilərin birinci samiti olan “l” assimilyasiyaya uğrayır:

-lıq⁴ (-lıq, -lik, -luq, -lük) şəkilçisi:

1. [-dix⁴]: [-dix], [-dix’], [-dux], [-dük’]. Məsələn: daşlıq [daşdix], yazlıq [yazdix], qışlıq [qışdix], payızlıq [payızdix], aclıq [ajdix], başlıq [başdix], azadlıq [azatdix], həvəslik [həvəsdix’], sərtlik [sərtdux’];

2. [-rix⁴]: [-rix], [-rix’], [-rux], [-rük’]. Məsələn: memarlıq [memarrix], maldarlıq [maldarrix], hazırlıq [hazırrix], birlik [birrix’], traktorluq [tırak’torrix], novatorluq [navatorrix];

3. [-nix⁴]: [-nix], [-nix’], [-nux], [-nük’]. Məsələn: insanlıq [insannix], qəhrəmanlıq [qəhrəmannix], cavanlıq [cavannix], çəmənlilik [çəmənnnix’], meymunluq [meymunnix], odunluq [odunnux], uzunluq [uzunnux], ötkünlük [ötkünnük’].

Digər hallarda [-lix], [-lix’], [-lux], [-lük’] kimi tələffüz olunur. Məsələn: adamlıq [adamlıx], yaradıcılıq [yaradıcılıx], əfsanəvilik [əfsa:nəvilix’], müstəqillik [müstəqillix’], həmrəylik [həmrəylix’], orduluq [ordulux].

-lı⁴ (-lı, -li, -lu, -lü) şəkilçisi [-dɪ⁴], [-rɪ⁴], [-nɪ⁴], [-lɪ⁴] kimi tələffüz olunur: atlı [atdɪ], şəhərli [şəhərrɪ], yəhərli [yəhərrɪ], şirvanlı [şirvannɪ], aranlı [arannɪ], hindistanlı [hisdistannɪ], çantalı [çantalɪ], məktəbli [məx’təpli], şərqli [şərk’li], cənublu [cənuplu] və s.

-lı⁴ şəkilçisi saitlərlə və digər samitlərlə bitən sözlərə qoşulduqda yazıldığı kimi, yəni [-lɪ], [-li], [-lu], [-lü] kimi tələffüz olunur. Məsələn:

-laq şəkilçisi [-dax] kimi tələffüz olunur: buzlaq [buzdax], qışlaq [qışdax], otlaq [otdax]. Digər hallarda [-lax] kimi tələffüz olunur: yaylaq [yaylax].

2) İsim düzəldən -stan (-istan⁴) şəkilçisindəki yanaşı gələn iki kar samitdən ikincisi “t” samiti sözə qoşulub tələffüz tələffüz olunarkən cingiltili qarşılığı ilə əvəz olunur, [d] kimi tələffüz olunur. Məsələn: Qırğızıstan [Qırğısɪdan], Qazaxıstan [Qazaxɪdan], Özbəkistan [Özbəkɪdan], Pakistan [Pakisdan], Gürcüstan [Gürcüsdan], Gülistan [Gülɪsɪdan] və s.

3) Sonu “q” hərfi ilə bitən isim düzəldən şəkilçilər söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [x], saitlə başlayan sözdən əvvəl gəldikdə [g] kimi tələffüz olunur. Həmin

şəkilçilərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda həm yazıda, həm də tələffüzdə “q” hərfi “ğ” ilə əvəz olunur. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -q-ğ, [x], [ğ]: papaq [papax], papaqdan [daraxdan], papaq mağazası [papax mağazası], papaq+ın = papağın [papağın], papaq atdı [papağ atdı].

2. -lıq-lığ, -luq-luğ, [-lɪx], [-lɪğ], [-dɪx], [-dɪğ], [-rɪx], [-rɪğ], [-nɪx], [-nɪğ], -luq [-lux], [-luğ], [-dux], [-duğ], [-rux], [-ruğ], [-nux], [-nuğ]: uzunluq [uzunnux], uzunluqdan [uzunnuxdan], uzunluq yarışı [uzunnux yarı.şı], uzunluq+a = uzunluğa [uzunnuğa], uzunluq ölçüsü [uzunnuğ ölçüsü], cavanlıq [cavannıx], cavanlıqda [cavannıxda], cavanlıq zamanı [cavannıx zamanı] cavanlıq+ın = satıcılığın [cavannığın], cavanlıq arzusu [cavannığ arzusu].

3. -laq-lağ, [-lax], [-lağ], [-dax], [-dağ]: otlaq [otlax], otlaqda [otlaxda], otlaq yeri [otlax yeri], otlaq+a = otlağa [otlağa], otlaq üçün yer [otlağ üçün yer], buzlaq [buzdax], buzlaqlar [buzdaxlar], buzlaq sahəsi [buzdax sa:həsi], buzlaq+a = buzlağa [buzdağa], buzlaq əriməsi [buzdağ əriməsi].

4. -caq-cağ, [-cax], [cağ]: oyuncaq [oyuncax], oyuncaqdan [oyuncaxdan], oyuncaq maşın [oyuncax maşın], oyuncaq+ımız = oyuncağımız [oyuncağımız], oyuncaq alətlər [oyuncağ a:lətdər].

5. -acaq-acağ, [-acax], [acağ]: yanacaq [yanacax], yanacaqdan [yanacaxdan], yanacaq təminatı [yanacax tə:minatı], yanacaq+a = yanacağa [yanacağa], yanacaq ödənişi [yanacağ ödənişi].

6. -anaq-anağ, [-anax], [anağ]: boğanaq [tozanax], boğanaqdan [boğanaxdan], boğanaq havası [boğanax havası], boğanaq+a = boğanağa [boğanağa], boğanaq anı [boğanağ anı].

7. -maq-mağ, [-max], [-mağ]: çaxmaq [çaxmax], çaxmaqdan [çaxmaxdan], çaxmaq səsi [çaxmax səsi], çaxmaq+ın=çaxmağın [çaxmağın], çaxmaq atəşi [çaxmağ atəşi].

4) Sonu “k” hərfi ilə bitən sözdüzəldici şəkilçilər söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [x’], saitlə başlayan sözdən əvvəl gəldikdə [y] kimi tələffüz olunur. Bu şəkilçilərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda həm yazıda, həm də tələffüzdə “k” hərfi “y” ilə əvəz olunur. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -k-y, [y], [x’]: döşək [döşəx’], döşəkçədə [döşəx’çədə], döşək yunu [döşəx’ yunu], döşək+ın=döşəyin [döşəyin], döşək üzü [döşəy üzü].

2. -lik-liy, -lük-lüy, [-lɪx’], [-liy], [-lɪy], [-dɪx’], [-diy], [-dɪy], [-rɪx’], [-riy], [-rɪy], [-nɪx’], [-niy], [-nɪy], [lɪx’], [-dɪx’], [-rɪx’], [-nɪx’]: yeniyetməlik [yeniyetməlix’], yeniyetməlikdə [yeniyetməlix’də] yeniyetməlik hissi [yeniyetməlix’ hissi], yeniyetməlik +ə= yeniyetməliyə [yeniyetməliyə], yeniyetməlik üçün yaş xüsusiyyətləri [yeniyetməliy üçün yaş xüs:siyətdəri], sənətkarlıq [sənətkarɪx’], sənətkarlıqla [sənətkarɪxnan], sənətkarlıq xüsusiyyətləri [sənətkarɪx xüs:siyətdəri], sənətkarlıq + ın = sənətkarlığın [sənətkarɪğın], sənətkarlıq ənənəsi [sənətkarɪğ ənənəsi].

3. -cək-cəy, [cəx’], [cəy]: əlcək [əlcəx’], əlcəklər [əlcəx’lər], əlcək növü [əlcəx’ növü], əlcək+ın=əlcəyin [əlcəyin], əlcək ölçüsü [əlcəy ölçüsü].

4. -cik-ci, [cix’] [-ciy]: evcik [evcix’], evcikdən [evcix’dən], evcik düzəltmək [evcix’ düzəltməx’], evcik+ın=evciyin [evciyin], evcik ətrafı [evciy ətrafı].

5.- ənək-ənəy, [ənəx'] [ənəy]:biçənək [biçənəx'], biçənəkdə [biçənəx'də], biçənək sahəsi [biçənəx' sahəsi], biçənək+i=biçənəyi [biçənəyi], biçənək ərazisi [biçənəy ərazisi].

5) Sonu “c” hərfi ilə bitən –c, -qac, -gəc, -ğac isim düzəldən şəkilçilərin son samiti söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [ç], saitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl gəldikdə yazıldığı kimi [c] səsi ilə tələffüz olunur:

1.–c: qazanc [qazanç], qazancdan [qazançdan], qazanc sözü [qazanç sözü], qazanc ehtirası [qazanç ehtirası];

2. –qac: tutqac [tutqaç], tutqac la tutmaq [tutqaçnan tutmax', tutqacından yapışmaq [tutqacından yapışmax];

3. –gəc: süzgəc [süzgəç], süzgəclə [süzgəçnən], süzgəc qabı [süzgəç qabı], süzgəc əşyası [süzgəc əşyası];

4. –ğac: sayğac [sayğaç], sayğac quraşdırmaq [sayğaç quraşdırmax], sayğac inşası [sayğac inşası].

6) Kar samitlə bitən sözlər isim düzəldən, sözdüzəldici şəkilçi olan –ki, -kü şəkilçisini qəbul etdikdə, “k” hərfi tələffüz zamanı cingiltili qarşılığı olan [g] səsi ilə əvəz edilir. Məsələn: bitki [bitgi], səpki [səpgi], sürtkü [sürtgü].

Düzəltmə isimlərin tədrisinə VI sinif Azərbaycan dili dərslində yer verilmiş, yuxarıda sadalanan şəkilçilər, onların söz yaradıcılığında iştirakı, orfoqrafik və orfoepik qaydalara uyğun yazılış və tələffüzünün mənimsənilməsi üçün nəzəri və praktik çalışmalar tədqim edilmişdir. Qeyd edək ki, söz yaradıcılığında aktiv iştirak edən bu şəkilçilər əzbərçilik əsasında deyil, yaranan mənə çaları əsasında şagirdlərə çatdırılmalıdır. (Azərbaycan dili VI sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2021, 192 səh)

Mürəkkəb ismlər, onların orfoqrafik qaydalara uyğun yazılışının mənimsənilməsi məsələsi ismin tədrisində mühüm yer tutur. Mürəkkəb ismlərin hansı qanunauyğunluğa əsaslanaraq defislə və bitişik yazılması şagirdlərin bilavasitə iştirakı ilə onlara aydınlaşdırılmalıdır.

Mürəkkəb ismlərin yaranmasında iştirak edən sözlər yaxın mənəli, əks mənəli, müxtəlif mənəli, tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənəsi olmayan ismlərin və eyni ismlərin “a”, “ha”, “hə” bitişdiricisi əsasında mənə və forma münasibəti ilə birləşir. Mürəkkəb ismlər iki cür yazılır: 1. yaxın mənəli, əks mənəli sözlərin, tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənəsi olmayan sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər defislə yazılır; 2. müxtəlif mənəli sözlərin və eyni ismin “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəcikləri ilə birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər bitişik yazılır. Defislə və bitişik yazılan ismləri ayrı-ayrılıqda aşağıda göstərməyə çalışacağıq:

1. Yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər: bacı-qardaş, oğul-uşaq, çay-çörək, qohum-qardaş, abır-həya, söz-söhbət, öyüd-nəsihət, əzab-əziyyət, künc-bucaq və s.

2. Əks mənəli sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər: ana-bala, əl-ayaq, dost-düşmən, qoyun-quzu, dağ-dərə, dərə-təpə, yer-göy, alış-veriş, gediş-gəliş və s.

3. Tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənəsi olmayan sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər: dava-dərman, kağız-kuğuz, yan-yörə, kitab-mitab, qara-qura, dəmir-dümür, kol-kos, ət-mət, duz-muz, ağac-uğac, uşaq-muşaq və s.

Yuxarıda göstərilən üç qrup sözlərin defislə yazılmasının əsas səbəbi həmin mürəkkəb isimləri təşkil edən sözlərin hər birinin öz vurğusunu mühafizə etməsi, qorumasıdır.

Müxtəlif mənəli sözlərin və eyni ismin təkrarından və arasına “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəciklərinin artırılmasından yaranan mürəkkəb isimlər isə aşağıdakı qaydada yazılır:

1. Müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsindən yarananlar: quşüzümü, itburnu, kəklikotu, quşəppəyi, dəvədabanı, əlüzyuyan, sarıköynək, tərəfkeşlik, qanunauyğunluq, dayınəvəsi, hacıləylək, üçbucaq və s.

2. Eyni sözlərin “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəcikləri əsasında birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: yehaye, basabas, qaçaqaç, kəshakəs, çıxxaç, gəlhagəl, vurhavur və s.

Defislə yazılan mürəkkəb isimlərdən fərqli olaraq bu qrup sözlər bir vurğu altında deyildiyi üçün, yəni tərkibdə olan sözlərin öz vurğusunu itirdiyi üçün həmin mürəkkəb isimlər bitişik yazılır.

İsmin şəkli əlamətlərə malik üç kateqoriyası: 1) kəmiyyət, 2) mənsubiyyət, 3) hal və onların orfoqrafik və orfoepik qaydalara uyğun yazılış və tələffüz məsələləri diqqət göstərilməli məsələlərdəndir.

1. V sinif Azərbaycan dili dərslində kəmiyyət kateqoriyası “Tək və cəm isimlər. Toplu isimlər” adı ilə tədris olunur. Kəmiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti –lar² şəkilçisidir, yəni isimlər bu şəkilçini qəbul etməklə onlarda cəmlilik anlayışı yaranır.

–lar² cəm şəkilçisi söz sonunda “d”, “n”, “r”, “s”, “ş”, “t”, “z” samitləri gəldikdə, həmin şəkilçinin birinci samiti olan “l” fərqli: [-dar²], [-rar²], [-nar²] kimi tələffüz olunur. Bu tələffüz formaları aşağıda nümunələrlə verilmişdir: samitlər [samitdər], kainatlar [kayinatdar], səslər [səsdər], narlar [narrar], yəhərlər [yəhərrər], naxırlar [naxırrar], mişarlar [mişarrar], şəhərlər [şəhərrər], fikirlər [fikirrər], almanlar [almanrar], oğlanlar [oğlannar], aslanlar [aslannar], odunlar [odunnar] və s.

Göstərilən hallar istisna digər şəraitdə cəm şəkilçisi yazıldığı kimi, yəni [-lar²] olaraq tələffüz olunur: marallar [marallar], illər [illər], kitablar [kitaplar], sevgilər [sevgilər], yaxşılıqlar [yaxşılıqlar], rəflər [rəflər], güllər [güllər], ordular [ordular], adamlar [adamlar], tələbələr [tələbələr] və s.

1. V sinif Azərbaycan dili dərslində tək, cəm, toplu isimlərin nəzəri əsasları, onların mənimsənilməsinə kömək edəcək praktik çalışmalar təqdim edilmiş, lakin ismin cəm şəkilçisinin tələffüzü ilə əlaqəli məsələlər nəzərdən kənarda qalmışdır. Şübhəsiz ki, şagirdlərin cəm şəkilçili isimlərin tələffüz qaydalarını bilməsi və yazıda, şifahi nitqdə orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət etməsi onların nitqinin düzgünlüyü üçün vacibdir. (Azərbaycan dili V sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2020, 200 səh.)

2. Mənsubiyyət kateqoriyası ismin bu və ya digər şəxsə mənsubluğunu bildirmək üçün dilimizdə geniş istifadə olunur və bu kateqoriyanı şəxs məfhumundan kənarda tədris etmək qeyri-mümkündür. Şagirdlərin mənsubiyyət kateqoriyasını hər üç şəxsə (mən, sən, o) aid olan nümunələr əsasında mənimsəməsi “mən” şəxsinin danışanı, “biz” şəxsinin danışanın çoxluğunu, “sən” şəxsinin dinləyəni, “siz” şəxsinin dinləyənin çoxluğunu, “o” şəxsinin haqqında danışılanı, “onlar” şəxsinin haqqında danışılanın çoxluğunu bildirdiyi fikrini formalaşdıracaq və tədrisin səmərəli qurulmasına kömək edəcəkdir. Hər üç şəxsə aid olan əşyalar düşünülür və şəxs məfhumu əsasında mənsubiyyət şəkilçiləri müəyyənləşdirilir, yeni cümlələr qurulur:

Mənim şeirim...(-im⁴)

Sənin şeirin...(-in⁴)

Onun şeiri...(-i⁴)

Bizim şeirimiz...(-ımız⁴)

Sizin şeiriniz...(-ınız⁴)

Onların şeiri/ şeirləri...(-ı⁴)

Mənsubiyyət şəkilçiləri sonu saitlə bitən sözlərə qoşulduqda iki hal özünü büruzə verir: 1. I və II şəxs həm təkində, həm də cəmində mənsubiyyət şəkilçiləri saitlə bitən sözlərə artırıldıqda mənsubiyyət şəkilçisinin saiti düşür: -im⁴ (-m), -in⁴ (-n), -ımız⁴ (-mız⁴), -ınız⁴ (-nız⁴): məqaləm, məqalən, məqaləmiz, məqaləniz; 2. III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda sözlə şəkilçi arasına “s” bitişdirici samiti əlavə olunur: məqalə+s+i=məqaləsi.

Azərbaycan dilində yeddi sözün: mənbə, mövqe, mənafe, mənşə, tale, su, nəyin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə, köklə şəkilçi arasına “y” bitişdirici samiti əlavə olunur: mənafeyim, taleyim, mövqeyin, mənbəyin, mənşəyi, taleyimiz, suyu, nəyi və s.

3. Hal kateqoriyası ismin qrammatik şəkli əlamətlə zəngin olan, söz birləşməsi və cümlə daxilində müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girən və bu əlaqə nəticəsində müxtəlif forma dəyişikliyi yaradan əsas kateqoriyasıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) olduğu qəbul edilir ki, bunlardan adlıq hal istisna olmaqla beşinin xüsusi şəkli əlaməti vardır:

1. Sonu samitlə bitən sözlərdə yiyəlik halın şəkli əlaməti -in⁴, saitlə bitən sözlərdə bitişdirici “n” samiti əlavə olunaraq -nın⁴ şəklinə düşür: klubun, kitabın, ürəyin, zəhmətin, gözəlin, dostun, bülbülün, Şuşanın, meşənin, ölkənin, ordunun, ütünün və s.

2. Əşyanın istiqamətini və çatacağı son nöqtəni bildirən yönlük halın şəkli əlaməti -a² şəkilçisidir. Bu şəkilçi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda sözlə şəkilçi arasına “y” bitişdirici samiti əlavə olunur (-ya²): kitaba, müəllimə, maşına, evə, qonağa, şeirə, Qarabağa, ataya, tələbəyə, bacıya, Şəkiyə və s. Yönlük hal şəkilçisi sonu a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə qoşulduqda bu saitlər özündən əvvəl gələn hecaya uyğun olaraq qapalı saitlərdən : [ı], [i], [u], [ü] biri kimi tələffüz olunur: ataya [atıya], paşaya [paşıya], nənəyə [nəniyə], Şuşaya [Şuşuya], kölgəyə [kölgüyə].

3. Əşya və hərəkət arasında təsiri, obyektiv əlaqəni bildirən təsirlik halın morfoloji göstəricisi sözün saitlə və samitlə bitməsindən asılı olaraq, samitlə bitən sözlərə -i⁴, saitlə bitən sözlərə -nı⁴ şəkilçisi əlavə edərək meydana gəlir: konfransı, şeiri, ədəbiyyatı, şairi, Şirini, sözü, poemanı, məruzəni, məqaləni, abidəni, ordunu, sürünü, Göyçəni və s.

4. İşin və hərəkətin icra olunduğu, yerləşdiyi sahəni bildirən yerlik halın şəkli əlaməti -da² şəkilçisidir və onun yazılış və tələffüzündə fərqlilik müşahidə edilmir: məktəbdə, bakonda, zalda, tələbədə, işdə, meşədə və s.

5. Əşyanın çıxış nöqtəsini bildirən çıxışlıq halın formal əlaməti -dan² şəkilçisidir və bu şəkilçi sonu m və n samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda [-nan²] kimi tələffüz olunur, digər hallarda isə yazıldığı kimi ([-dan²]) tələffüz olunur: atamdan [atamnan], aslandan [aslannan], oğlandan [oğlannan], babamdan [babamnan], nənəmdən [nənəmnən], məktəbdən [məx'təpdən], saatdan[satdan], şəhərdən [şəhərdən], evdən [evdən] və s.

NƏTİCƏ

İsmin tədrisində orfoqrafik və orfoepik məsələlərin düzgün mənimsədilməsi şagirdlərin dil bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Düzgün yazı və tələffüz vərdişləri yalnız qrammatik biliyin deyil, həm də ədəbi dil normalarının şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edir. İsmin müxtəlif qrammatik formalarının öyrədilməsi zamanı orfoqrafik normaların izahı, eyni zamanda orfoepik qaydaların tətbiqi şagirdlərdə nitq mədəniyyətini, savadlı yazı vərdişlərini möhkəmləndirir. Bu baxımdan, ismin tədrisində orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin paralel şəkildə öyrədilməsi həm dilin struktur xüsusiyyətlərinin dərinlən qavranılmasına, həm də şifahi və yazılı nitqin vəhdətdə inkişafına şərait yaradır. Müəllim ismin yazılış və tələffüz qaydalarını praktik tapşırıqlarla əlaqələndirdikdə, şagirdlərdə dilin səs və yazı sisteminə maraq artır, ana dilinə şüurlu münasibət formalaşır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978, 280 səh.
2. Azərbaycan dili V sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2020, 200 səh.
3. Azərbaycan dili VI sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2021, 192 səh.
4. Azərbaycan dili VII sinif. Dərslik, “Altun kitab”, Bakı – 2018, 176 səh.
5. Azərbaycan dili V sinif. Metodik vəsait, “Altun kitab”, Bakı – 2020, 200 səh.
6. Azərbaycan dili VI sinif. Metodik vəsait, “Altun kitab”, Bakı – 2017, 176 səh.
7. Azərbaycan dili VII sinif. Metodik vəsait, “Altun kitab”, Bakı – 2018, 176 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), Bakı – 2013, 135səh.
9. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 384 səh.
10. Cəfərov S. İsim tədrisinin nəzəri əsasları. Azərtədris-nəşr, Bakı 1962.
11. Həsənov M.S. Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı 1973, 23 səh.
12. Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı “Müəllim” nəşriyyatı, 2014, 258 səh.
13. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait, 2007, 153 səh.

**44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ QƏHRƏMANLARI MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK
NÜMUNƏSİ KİMİ.**

Səməngül Tacəddin qızı Abdullayeva

ADPU-nun Şamaxı filialının

“Psixologiya və pedaqogika” kafedrasının müəllimi

Xülasə:

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, xalqın milli ruhunun, vətənpərvərlik hisslərinin və dövlətə sdaqətinin tntənəsi kimi dəyərləndirilir. Bu məqalədə Vətən müharibəsinin qəhrəmanlarının fəaliyyəti, onların göstərdiyi şücaətin milli kimliyin möhkəmlənməsində və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində rolu araşdırılır. Müharibənin sosial-psixoloji təsirləri, kollektiv yaddaşda formalaşan qəhrəman obrazları və onların milli ideologiyadakı yeri elmi baxımdan təhlil edilir.

Açar sözlər:

Vətən müharibəsi, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, milli kimlik, gənclik, şəhidlik, dövlətçilik.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il tarixlərində apardığı 44 günlük Vətən müharibəsi regionda yeni geosiyasi reallıq yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşmış milli vətənpərvərlik dəyərlərini yenidən gündəmə gətirdi.

Bu müharibə nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olundu, 30 ilə yaxın işğal altında qalmış torpaqlar azad edildi. Bununla yanaşı, Vətən müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətində milli həmrəyliyin, dövlətçilik ideyalarının və mənəvi dəyərlərin birləşdiyi ən güclü mərhələ kimi tarixə düşdü.

Elmi baxımdan bu hadisənin araşdırılması yalnız hərbi-siyasi aspektlərlə məhdudlaşmamalı, həm də onun milli ideologiya, psixologiya və gənclərin tərbiyəsi sahələrinə təsiri kontekstində təhlil edilməlidir. Çünki müharibə dövründə formalaşan qəhrəmanlıq simvolları və şəhidlik ideyası cəmiyyətin kollektiv yaddaşında mühüm yer tutur.

Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafında gənclərin mənəvi tərbiyəsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Gənclik yalnız gələcəyin sosial potensialı deyil, həm də milli kimliyin və mədəni varisliyin daşıyıcısıdır. Mənəvi tərbiyənin əsas məqsədi gəncin şəxsiyyət kimi formalaşması, onun dəyərlər sistemində humanizm, vətənpərvərlik və fədakarlıq kimi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsidir.

Gənc nəslin vətənpərvərlik, insani dəyərlər və milli kimlik ruhunda formalaşması üçün tərbiyə prosesində müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələr arasında qəhrəmanlıq nümunələri xüsusi yer tutur. Tarix boyu qəhrəman obrazı xalqın mənəvi idealını ifadə etmiş, milli şüurun

formalaşmasına xidmət etmişdir. Gənclərin mənəvi inkişafında bu nümunələrin rolu həm psixoloji, həm də ideoloji aspektdən əhəmiyyətlidir.

Mənəvi tərbiyə insanın daxili aləminin, əxlaqi keyfiyyətlərinin, sosial məsuliyyət və davranış normalarının formalaşması prosesidir. O, yalnız dini və ya əxlaqi qaydalarla məhdudlaşmır, həm də insanda humanizm, vətənpərvərlik, mərhəmət, ədalət və dürüstlük kimi universal dəyərləri formalaşdırır.

Filosofların fikrincə, mənəvi tərbiyə insanı “insan edən” əsas amildir. Mənəvi baxımdan zəngin fərd yalnız öz mənafeyini deyil, həm də ictimai maraqları düşünür, vətəndaşlıq borcunu dərk edir və cəmiyyətə faydalı olmağa çalışır.

Elmi ədəbiyyatda vətənpərvərlik anlayışı fərdin və ya toplumun öz Vətəninə, onun tarixinə, mədəniyyətinə, dövlətinə olan sədaqət hissi kimi şərh olunur (Qasimov, 2015). Vətənpərvərlik yalnız emosional bir hal deyil, həm də sosial və siyasi davranış formasıdır. O, dövlətin ideoloji dayaq sisteminin əsas elementlərindən biridir.

Azərbaycan xalqının tarixində vətənpərvərlik ideyası daim mühüm yer tutmuşdur. Xalqımızın milli-azadlıq mübarizələri, 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri və nəhayət, 2020-ci il Vətən müharibəsi bu ideyanın canlı təzahürləridir.

Vətənpərvərlik həm də mənəvi kateqoriyadır. Ədəbiyyat, incəsənət və folklorda vətənə sevgi, qəhrəmanlıq və şəhidlik ideyaları geniş əksini tapmışdır. Bu baxımdan 44 günlük müharibə xalqın mənəvi-mədəni yaddaşında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi çıxış edir. Azərbaycanın müasir tarixində şəhidlərimizin, milli qəhrəmanlarımızın həyat yolu gənclər üçün ən yaxşı nümunə rolunu oynayır. Onların göstərdiyi misilsiz şücaət və igidlik gəncləri məsuliyyətli, mərd, cəsur, qorxmaz və məqsədyönlü olmağa ruhlandırır.

Gənclərin mənəvi tərbiyəsi yalnız ailə və məktəb mühitində deyil, həm də ictimai ideoloji sistemdə formalaşır. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən vətənpərvərlik proqramları, şəhid xatirə günləri, milli qəhrəmanların anım mərasimləri bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Qəhrəmanlıq nümunəsinin tərbiyəvi əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Qəhrəmanlıq ideyası gənclərdə mənəvi güc yaradır, onları əxlaqi dəyərlərə sadıq qalmağa, milli maraqları qorumağa və cəmiyyətin inkişafı üçün çalışmağa səsləyir. Polad Həşimov, Mübariz İbrahimov, Şükür Həsənov, Əlabbas Bağirov, İlqar Mirzəyev, Anar Əliyev, Zaur Nudirəliyev və yüzlərlə şəhid zabit, əsgər bu qəhrəmanlıq salnaməsinin parlaq simalarıdır. Onların həyat yolu və döyüş irsi milli vətənpərvərlik ideyasının təbliğində böyük rol oynayır. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində – təhsil, mədəniyyət, informasiya, incəsənət və media – bu qəhrəmanların irsi sistemli şəkildə təbliğ olunur.

Dahi rus yazıçı və mütəfəkkiri L.N. Tolstoy qəhrəmanlığı “vicdanın səsinə sədaqət və qorxu üzərində mənəvi qələbə” kimi səciyyələndirirdi. Bu baxımdan qəhrəmanlıq həm fərdi, həm də ictimai dəyər daşıyır: fərdi səviyyədə o, insanın daxili gücünün ifadəsirsə, ictimai səviyyədə milli kimliyin, azadlıq və ədalət ideallarının qorunmasına yönəlmiş fəaliyyətdir.

Vətən müharibəsi Azərbaycanın müstəqillik tarixində ən böyük milli səfərbərlik aktı kimi qiymətləndirilir. Dövlət rəhbərliyi, ordu və xalqın birliyi nəticəsində qazanan bu qələbə ölkənin milli özünüdərk prosesinə güclü təkan verdi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar yalnız hərbi qələbə deyil, həm də siyasi-mənəvi zəfər idi. Xalqın bu qələbəyə olan inamı, dövlətinə və ordusuna sarsılmaz etimadı milli birliyin ən yüksək təzahür forması kimi tarixə düşdü.

Müharibə zamanı yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı könüllü şəkildə cəbhəyə yollandı. Onların çoxu gənc nəsil nümayəndələri idi. Bu fakt göstərdi ki, Azərbaycan gəncliyi dövlətə və Vətənə sdaqət ruhunda tərbiyə olunmuşdur. Vətən müharibəsində qəhrəmanlıq göstərmiş minlərlə hərbi xalqın kollektiv yaddaşında qəhrəmanlıq rəmzinə çevrildi.

Şəhidlik kultu Azərbaycan xalqının mənəvi sistemində xüsusi yer tutur. Şəhid anlayışı dini və milli dəyərlərin kəsişdiyi mənəvi kateqoriyadır. Müharibə dövründə bu anlayış həm ruhlandırıcı, həm də birləşdirici amilə çevrildi (Hüseynov, 2022).

Müasir dövrdə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi milli təhlükəsizliyin ideoloji əsaslarından biri kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının nümunəsi tədris, tərbiyə və ideoloji sistemlərdə mühüm yer tutur.

Qəhrəmanlıq təkcə döyüş meydanında göstərilən şücaət deyil, həm də mənəvi dayanıqlığın, fədakarlığın və milli birliyin təcəssümüdür. Qloballaşma və informasiya bolluğu dövründə gənclərin diqqətini milli qəhrəmanlıq nümunələrinə yönəltmək daha da əhəmiyyət kəsb edir. İnternet və sosial şəbəkələr vasitəsilə təqdim olunan müxtəlif mədəni təsirlər bəzən gənclərin mənəvi dəyərlərini zəiflədə bilər. Buna görə də, qəhrəmanlıq mövzularının müasir tərzdə təqdim olunması — filmlər, sənədli layihələr, ədəbiyyat və musiqi vasitəsilə təbliği — gənclərin maraq dairəsinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təhsil müəssisələrində, ictimai tədbirlərdə və media vasitəsilə qəhrəmanlıq hekayələrinin paylaşılması gənclərdə tarixi yaddaşın formalaşmasına, milli kimliyin möhkəmlənməsinə və vətəndaşlıq məsuliyyətinin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində və gənclər təşkilatlarında “44 günlük Vətən müharibəsi” mövzusunda dərslər, layihələr və xatirə tədbirləri keçirilir. Bu, gənclərdə milli kimlik, qürur və məsuliyyət hissinin formalaşmasına xidmət edir .

Bundan əlavə, müharibə qəhrəmanlarının həyat yolunun bədii əsərlərdə, sənədli filmlərdə və teatr səhnələrində əks olunması onların obrazını daha canlı və təsirli edir. Beləliklə, qəhrəmanlıq yalnız keçmişin hadisəsi kimi deyil, həm də müasir gənclik üçün mənəvi tərbiyə modelinə çevrilir.

8 Noyabr – **Zəfər Günü** Azərbaycan xalqının milli ideologiyasında yeni mərhələ açdı. Bu gün təkcə qələbənin qeyd olunduğu bayram deyil, həm də milli qürurun və dövlətçiliyin rəmzidir.

Zəfər ideologiyası dövlətin informasiya siyasətində, təhsil və mədəniyyət sahələrində ardıcıl şəkildə möhkəmləndirilir. Prezident İlham Əliyevin “Biz bu qələbəni birlikdə qazandıq” ifadəsi bu ideologiyanın əsas tezisində çevrilmişdir – xalq və dövlət birliyinin gücü.

Milli kimlik anlayışı yalnız dil, din və mədəniyyətlə məhdudlaşmır; o, həm də Vətən uğrunda canını fəda edənlərin xatirəsi ilə formalaşır. Vətən müharibəsi şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılan abidələr, yaradılan muzeylər və Zəfər parkları bu ideologiyanın maddi-mənəvi əsasını təşkil edir.

Nəticə

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsində misilsiz bir mərhələdir. Bu müharibə bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan xalqının milli ruhu, dövlətinə və ordusuna inamı ən böyük qüvvə mənbəyidir.

Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının igidliyi yalnız hərbi cəsarət nümunəsi deyil, həm də vətənpərvərlik və insanlıq dəyərlərinin təcəssümüdür. Onların həyatı və mübarizəsi gənclər üçün milli özünüdərk, dövlətçilik şüurunun və mənəvi məsuliyyətin ən yüksək nümunəsidir.

Bu qəhrəmanlıq irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi və təbliği Azərbaycan cəmiyyətində milli ideologiyanın möhkəmlənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qasimov, R. (2015). *Azərbaycan gəncliyində vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji əsasları*. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
2. Əliyeva, S. (2021). *Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının obrazı və onun gənclərin milli tərbiyəsində rolu*. "Azərbaycan müəllimi" jurnalı, №4, s. 35–42.
3. Hüseynov, T. (2022). *Zəfər ideologiyası və milli-mənəvi dəyərlər sistemi*. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
4. Əliyev, İ. (2020). *Prezidentin xalqa müraciətləri və Vətən müharibəsində informasiya siyasəti*. Bakı: Prezident Kitabxanası nəşriyyatı.
5. Məmmədov, A. (2023). *44 günlük Vətən müharibəsi: Sosial-psixoloji və ideoloji aspektlər*. Bakı: Elm və İnnovasiya jurnalı, №2, s. 14–27.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 8 Noyabr – Zəfər Günü haqqında Fərmanı. *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu*, 2020.

QƏDİM ZƏNGƏZUR

Səyyəddin Atakişizadə

Azərbaycan Tibb Universiteti Əczaçılıq texnologiyası və idarəçiliyi kafedrası

Xülasə

Məqalədə Zəngəzurun tarixindən, ərazisindən və həm onun həm də orada yaşamış əhalinin başına gətirilən faciələrdən bəhs olunur. “Zəngəzur” termini bir toponim kimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən məlum olmasından, həmin ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən Zəngi tayfaları və ərəblərin bura gəlişi ilə bağlı olması haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Zəngəzur, toponim, Qarakilsə, Murxuz.

Aktuallıq: Zəngəzur azərbaycanlıların məskunlaşdığı ən qədim torpaqlardandır. Antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Zəngəzurun ərazisi Mada şahlığının, İskit çarlığının, Atropatena və Albaniya dövlətlərinin tərkibində Sünik və ya Sisakan adı ilə mövcud olub. Tədqiqatçılar Sisakan toponiminin həmin ərazidə yaşayan qədim türk tayfalarından olan sakların adı ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Qədim Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində bu bölgədə yaşayan alban tayfaları, qarqarlar, xəzərlər, hunlar və digər türk tayfalarının mövcudluğu haqda məlumat vermişdir.

VII əsrin ikinci yarısında bu bölgə Albaniya dövlətinin bir hissəsi kimi ərəb xilafətinin tərkibinə keçdi. Ərəb xilafətinin zəiflədiyi dövrdə Albaniya ərazisində kiçik feodal dövlətlər yaranır. Sonralar Monqolların Azərbaycanda hökmranlıq etdiyi zamanlarda bu ərazilər Naxçıvanın tərkibinə daxil olur. Belə vəziyyət Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, habelə ilk səfəvilər dövründə davam edib. Son orta əsrlərdə Sünikin parçalanması dövründə Zəngəzurun böyük hissəsi Qapanat və Naxçıvan əyalətlərinin tərkibinə düşdü. Osmanlı-Səfəvi müharibəsi dövründə, Əfşarlar imperiyası və xanlıqlar dövründə də bu ərazilər müxtəlif inzibati dəyişikliyə məruz qalıb. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşar sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra onun imperiyası kiçik dövlətlərə - xanlıqlara parçalandı. Zəngəzur ərazisi Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil oldu.

“Zəngəzur” termini bir toponim kimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən məlumdur. Bu toponim həmin ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən Zəngi tayfaları və ərəblərin bura gəlişi ilə bağlıdır. Ərəbcə “sur” daş-divar, qala, bürç deməkdir. Döyüşkən və azadlıq sevən bu tayfa ərəblərə qarşı sonadək mübarizə aparıb və bu illərdə onlarca qalalar, bürclər tikərək düşməyə qarşı mübarizə aparıblar. Bəzi tədqiqatçılara görə “zur” türk dilində dərə, yarıq mənasında işlənən “car” sözünün fonetik variantıdır. Beləliklə, Zəngəzur toponimi Zəngi qalası və ya Zəngi dərəsi mənalarını verə bilər.

İnzibati-ərazi vahidi kimi Zəngəzur XIX əsrin birinci qərinasının sonunda meydana çıxıb. 1813-cü il Gülistan müqaviləsinə əsasən Zəngəzur Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə daxil olub. 1830-cu illərdə Zəngəzur mahalı təşkil olundu. 1841-ci ildə Zəngəzur mahalı Zəngəzur və Mehri sahələrinə bölündü. 1850-1867-ci illərdə Mehri sahəsi İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasının tərkibinə daxil olundu.

25 fevral 1868-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasının Şuşa qəzasının və İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasının ərazilərinin bir qismi hesabına Zəngəzur

qəzası yaradılaraq Yelizavetpol quberniyasına daxil edildi. Zəngəzur qəzası ərazicə Yelizavetpol quberniyasındakı qəzaların ən böyüyü idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də Zəngəzur qəzası Gəncə quberniyasının tərkibində mübahisəsiz ərazi hesab edilib. Lakin 1918-1920-ci illərdə Andronik və digər erməni-daşnak silahlıları tərəfindən Zəngəzurun bir qismi işğal edilmişdi. Həmin illərdə Azərbaycanda ən ağır faciələrlə üzləşən, ən dəhşətli qətlialamlara məruz qalan məhz Zəngəzur mahalı və əhalisi olmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin məlumatlarında, rəsmi sənədlərdə, şahidlərin ifadələrində deyilir ki, erməni terror birləşmələri Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndini başdan-başa yandırır külə döndərmişdilər. 3257-si kişi, 2276-sı qadın, 2196-sı uşaq olan 7729 nəfər azərbaycanlı vətəndaşına qətlə yetirmişdilər. 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq ağır şikəstlik əzabına düşər olub. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında 10068 nəfər günahsız soydaşımız öldürülmüş, yüzlərlə insanın taleyinə əbədi şikəstlik möhürü vurulmuş, əyalətdəki bütün milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdi. Ermənilərin törətdiyi bütün bu cinayətkar aksiyalar Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü N.Mixaylovun məruzəsində, deputat Mirzəsadiq Axundzadənin parlamentə göndərdiyi teleqramlarda da təsdiqlənir. Lakin bu rəqəmlər də faciəvi vəziyyəti tam əks etdirmir, reallıqda erməni vəhşiliklərinin sayı daha çox idi, çünki müsəlmanlar qəzadan qaçqın düşdüklərindən qurbanların sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123.085 nəfər təşkil edən türk-müsəlman əhali 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə say baxımından heç 5000 nəfər deyildi.

Beləliklə, 1905-1920-ci illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının birinci mərhələsi baş tutdu. Hələ XX əsrin əvvəllərində də Zəngəzurdə yaşayan ermənilərin sayı olduqca az idi. S.P. Zelinski yazır ki, Zəngəzur qəzasında Axlatian, Prnakot və Şinətaq adlı cəmi üç erməni kəndi yerləşirdi, qalan erməni kəndləri 1826–28-ci illərdən sonra təşkil olmuşdur. 1886-cı ildə Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı kəndi, 91-i kürd kəndi və yalnız 81-i erməni kəndi olmuşdur. 1889-cu ildə Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisi ermənilərdən 1500 nəfər çox olmuşdur. 1897-ci ildə isə Zəngəzurun əhalisi 142 min nəfər olmuşdur ki, onlardan 71,2 min azərbaycanlı, 63,6 min nəfəri isə erməni olmuşdur. 1920-ci ilin axırında Ermənistan Respublikasının ərazisində sovet hakimiyyəti qurulan kimi xüsusilə Sovet Rusiyasının Xalq xarici işlər komissarı Çiçerinin, eləcə də Lenin, Stalin və Orconikidzenin təzyiqi ilə Zəngəzur iki yerə parçalandı — Laçın, Qubadlı, Zəngilan Azərbaycan SSR-in tərkibində qaldı, bolşeviklərin tabeliyinə keçmiş yeni sovet respublikasının "təhlükəsizliyinin təminatçısı" olan XI ordunun qəsdən etinasızlığı ilə ermənilər tərəfindən işğal olunmuş digər dörd rayon isə, yaylaqlar istisna olunmaqla Ermənistana verildi. Sonralar həmin yaylaqlar da ələltindən ermənilər tərəfindən özününküləşdirildi. 1933-cü ildə Ermənistan SSR-in ərazisi rayonlara bölündü və Zəngəzur adı xəritədən silindi. Yerində Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian) və Mehri rayonları yaradıldı, Naxçıvan Azərbaycanın digər torpaqlarından ayrı salındı. Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində əvvəlcə Kürdüstan qəzası, sonra Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları yaradıldı. Əslində Zəngəzurun Ermənistana verilməsi Böyük Britaniyanın o vaxtkı xarici işlər naziri Lord Kerzonun layihəsi əsasında olmuşdur. Sovet Rusiyasının Xalq Xarici İşlər Komissarı Çiçerinin Zəngəzur, Qarabağ, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan məsələsində tutduğu anti-azərbaycan və antitürk mövqeyini araşdırdıqda belə təsəvvür yaranır ki, görünür bolşeviklər ingilislərlə gizli danışıqlar əsasında bu barədə ümumi razılığa gəlməyibmişlər. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə Türkiyə ilə Azərbaycan SSR və Orta Asiya arasında birbaşa əlaqə kəsilirdi. Bu isə həm ruslara, həm bütövlükdə qərb

aləminə, həm də İrana çox sərf edirdi. Zəngəzur Ermənistanı verildikdən sonra bütün Ermənistan ərazisində uzun illər boyu etnik təmizləmə prosesi davam etdi. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyasının ikinci mərhələsi, sonuncu olaraq soydaşlarımız amansızcasına 1988-ci ildən azərbaycanlılar növbəti dəfə doğma torpaqlarından didərgin salındılar, nəticədə 250 min soydaşımız tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzurun Gorus, Sisian, Mehri və digər bölgələrindən vəhşicəsinə qovuldu. Həmin faciəvi hadisələrin qarşısını almaqdan ötürü nə o zamankı Ermənistan hakimiyyəti, nə də Azərbaycan rəhbərliyi heç bir tədbir görməmişdir. Moskva isə bu dəhşətli hadisələrin sadəcə olaraq seyr etməklə kifayətlənmişdi. 1988-1992-ci illərdə üçüncü deportasiya mərhələsi başa çatdırıldı. Kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlıların son nümayəndələri məcburiyyət qarşısında Zəngəzuru tərk etdikdən sonra, orada onlara məxsus minlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.

Təkcə mənim yaşayıb boya-başa çatdığım Qarakilsə rayonunun Murxuz kəndində olan toponimlərə fikir versək bu yerlərin kimə məxsus olduğunu aydın görürük: Kəlb Əhməd dərəsi, Küfül dərəsi, Qoca qoruğu, Tarovlu, Dərvişgörməz, Dəvəboynu, Xələfli yurdu, Daş bulaq, Boğaz yurd, Dərzili yurd, Uçuq çayı, Əyri çay, Qurban təpəsi, Aralıq, Qarabağlı düşən, Çay zəmi, Çuxur zəmi, Kopar yurd, Daşlı yurd, Yelli yurd, Yal yurd, Nalbənd, Hasarlar, Çay yurd, Hacı Əhməd yurd, Orta yurd, Sirik yurd, Qazma yurd, Sığınaq, Hacı Molla Ağaların yurdu, Taxt yurd, Kor çeşmə, Obrux, Cacıxlı yurd, Göy çuxur, Bayramalıda toy olan, Qız-gəlin çuxuru, Çətən qaya, Abbas ölən və s.

Qarakilsə bölgəsinin çox böyük tarixi var. Burada alban mədəniyyətinə məxsus çoxlu abidə yerləşir. Təəssüf ki, həmin abidələrdən üzdəniraqlar öz tarixlərini daha qədimə aparmaq üçün istifadə edirlər. Məsələn, Urud kəndi ərazisindəki qoç heykəlləri bütün dünyaya "ermənilərin daş dövrü abidəsi" kimi təqdim olunur. Ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarındakı qəbiristanlıqlarda orta əsr Azərbaycan ustaları, bədii daşyonma sənətkarları tərəfindən yaradılmış daş qoç və qoyun heykəllərini daşıyaraq İrəvan şəhərinə aparmış, onların üstündə həkk edilmiş Azərbaycan xalqına məxsus kitabə və təsvirləri məhv edərək erməniləşdirmişlər. Qarakilsə rayonunun Urud kəndindən aparılmış qoç heykəllərin aqibəti də bu cür olmuşdur. Müasir Azərbaycan Respublikası Zəngəzur ərazilərini öz torpaqları saysa da Ermənistan Respublikasına qarşı torpaq iddiası irəli sürmür. Bunu Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev "Bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpaqlarımızdır, ancaq biz Ermənistanı qarşı torpaq iddiası irəli sürmürük, halbuki sürə bilərik. Çünki indiki Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır." deyərək elan etmişdir. Prezident həmçinin qeyd edib ki, yurdundan didərgin düşən azərbaycanlılar gec-tez sülh yolu ilə öz evlərinə qayıdacaqlar: "Zəngəzura da, əlbəttə ki, qayıdacağıq, amma sülh yolu ilə. Mən demişəm, mənə bəziləri ittiham etməyə çalışırlar, mən dedim ki, biz oraya tanklarla yox, minik maşınları ilə qayıdacağıq".

Nəticələr:

Zəngəzur Azərbaycan xalqının tarixi vətəninə ayrılmaz bir hissəsidir. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım və deportasiya faciəsinin yeridir. Sovet dövründə süni şəkildə Azərbaycandan ayrılmalı və Ermənistanı verilmişdir.

Ədəbiyyat

**International Scientific Research Conference dedicated to the
5th anniversary of the Victory**

1. İ. Musayev "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər)" monoqrafiyası, Bakı, 1998, c.284
2. Кавказский календарь на 1900 г., III Отдел. Статист. свед. с. 42–43, Елизаветпольская губерния. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа., Тифлис, 1888, с. V
3. Musa Urud, Zəngəzur toponimləri / M. Urud; elmi red. T. Ə. Bünyadov.- Bakı: Nurlar NPM, 2013.- 400 s.
4. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995.
5. Vilayət Əliyev. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: "Nurlan", 2004.

Fransız dilinin qrammatikasının tədrisində süni intellektin rolu, tələbə müstəqilliyinə doğru.

Svetmira GULIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Filologiya fakültəsi, Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi kafedrası

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-2530-6764>

Xülasə

Müasir dövrdə süni intellekt (SI) texnologiyaları təhsilin bütün sahələrinə daxil olmaqdadır. Xarici dil kimi fransız dilinin tədrisində bu proses xüsusilə aktuallaşır, çünki SI yalnız dil bacarıqlarının yox, həm də qrammatik strukturların mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Ənənəvi dərslər modelləri ilə müqayisədə süni intellekt dəstəyi tələbəyə fərdi tempdə öyrənmək, öz səhvlərini analiz etmək və öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə qoşulmaq imkanı yaradır. Fransız dilinin qrammatikasi, xüsusilə də başlanğıc mərhələdə, tələbələr üçün ən çətin sahələrdən biridir. Cümlə strukturlarının çoxluğu, fel formalarının müxtəlifliyi, artikl və sifətlərin uyğunluğu kimi məsələlər tələbələrdə tez-tez çəşqınlıq yaradır. Bu baxımdan, süni intellektin tətbiqi qrammatikanın tədrisində həm motivasiya, həm də müstəqillik baxımından yeni imkanlar açır. Bu məqalənin məqsədi fransız dili qrammatikasının tədrisində süni intellektin tətbiqini, onun pedaqoji səmərəsini və tələbə müstəqilliyinə təsirini araşdırmaqdır. Eyni zamanda fransız dili qrammatikasının tədrisində süni intellektin tətbiq imkanlarını elmi əsaslarla təhlil etmək, onun tələbənin müstəqil öyrənmə bacarığının formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək və bu kontekstdə müəllim rolunun necə yenidən tərifləndiyini irəliyə yönəlik perspektivdə təqdim etməkdir. Belə ki, şəxsi pedaqoji təcrübəmə əsaslanaraq, dərslərimdə istifadə etdiyim “Liana coder” adlı süni intellekt sistemindən praktiki nümunələr vasitəsilə bəhs ediləcəkdir.

Açar sözlər: süni intellekt, liana coder, fransız dili, qrammatika tədrisi, metakognitiv bacarıqlar, pedaqogika, müstəqil öyrənmə, ali təhsil

Giriş

1. Tədris və öyrənmə müstəvisi: tradisiya və yeni çağırışlar

Ənənəvi fransız dili qrammatikasının tədrisi uzun illər müəllimdən tələbəyə modelinə əsaslanmışdır: müəllim qrammatik qaydaları təqdim edir, tələbə tətbiq edir, sonra test verir. Bu modeldə tələbənin müstəqil öyrənmə səviyyəsi məhdud qala bilərdi, çünki qaydaların tətbiqi üçün fərdiləşdirilmiş dəstək nadir idi. Lakin XXI əsrdə tələbələrin öyrənmə tərzini köklü şəkildə dəyişmişdir, bu günün rəqəmsal nəsli fərdi tempdə öyrənməyə, adaptiv və interaktiv mühitlərdə bilik əldə etməyə üstünlük verir. Buna görə də qrammatikanın tədrisi, xüsusilə başlanğıc mərhələdən ikinci kursun kommunikativ səviyyəsinədək, tələbəyə qaydaları yalnız əzbərlətmək deyil, onları fəal şəkildə dərk etmək, tətbiq etmək və öyrənmə prosesinə refleksiya etmək imkanı yaratmalıdır. Bu kontekstdə müəllim daha geniş funksiyaya keçir, qrammatikanı yalnız izah edən deyil, tələbənin müstəqil öyrənmə mühitini təşkil edən, texnologiyaları yönləndirən və öyrənmə

prosesinə mentorluq edən şəxsə çevrilir. Burada Sİ sistemləri “təlim köməkçisi” kimi daxil olur və tələbənin müstəqilliyini dəstəkləyici rol oynayır.

2. Süni intellekt və Fransız dili qrammatikasının tədrisi: praktik yanaşma

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları – maşın öyrənməsi, generativ modellər və adaptiv sistemlər dil öyrənmə prosesini daha fərdiləşdirilmiş və interaktiv hala gətirir. Fransız dili qrammatikasının tədrisində Sİ-nin rolu yalnız məlumat təqdim etməkdən ibarət olmayıb, tələbənin bilikləri mənimsəməsini izləmək və dərhal geribildirim təmin etmək kimi funksiyaları da əhatə edir. Mənim tədris təcrübəmdə “**Llama coder**” adlı Sİ alətini istifadə etməyim bu yanaşmanın praktik nümunəsidir. Dərs zamanı əvvəlcə qrammatik qaydalar sistematik şəkildə izah olunur. Sonra Llama coder vasitəsilə tələbələr üçün interaktiv oyunlar hazırlanır. Bu oyunlar konkret qrammatika mövzularını əhatə edir: məsələn, müəyyən və qeyri müəyyən artıqlar, birləşmiş və hissə bildərən artıqların istifadəsi, mənsubiyyət və işarə determinativləri, avoir, (malik olmaq) être (olmaq) fəlləri, isim, isimlərin cəm halı, cinsi və.s. bu və digər qrammatik mövzuları mənimsənilməsində bu vasitənin rolu olduqca genişdir. Tələbələr dərs zamanı bu oyunlar vasitəsilə öz biliklərini sınayırlar və qaydanın praktik tətbiqini görürlər. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, Sİ tələbələrin səhvlərini avtomatik olaraq analiz edir və onların hansı qrammatik mövzuda çətinlik çəkdiyini göstərir. Nəticədə tələbələr yalnız qaydanı öyrənmir, həm də onu necə tətbiq etdiklərini dərhal qiymətləndirir. Məsələn, bir neçə tələbə hissə bildirən artıqların istifadəsində səhvlər edirsə, oyun vasitəsilə bu səhvlər vizual və interaktiv şəkildə göstərilir, tələbə dərhal düzəliş edir və qaydanı daha dərinlən mənimsəyir. Beləliklə, “*Llama coder*” yalnız oyun yaratmaq və tapşırıq vermək rolunu oynamır, o, həmçinin tələbənin bilik və bacarıqlarının izlənməsi, fərdiləşdirilmiş təhlil funksiyasını yerinə yetirərək müəllim üçün öyrənmə prosesini daha şəffaf və ölçüləbilən edir. Bu, tələbənin qrammatikanı aktiv şəkildə mənimsəməsinə və öyrənmə nəticələrinin dərhal görünməsinə imkan yaradır, eyni zamanda müəllimə hansı sahələrə daha çox diqqət yetirməli olduğunu göstərir.

3. Xarici dil qrammatikasının tədrisində süni intellektin tətbiq istiqamətləri

Süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının Fransız dilinin qrammatikasının tədrisində istifadəsi bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir.

I. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə: Hər tələbə fərqli qrammatika səhvləri ilə qarşılaşır. Sİ sistemləri tələbənin konkret səhvlərini müəyyən edərək ona uyğun təkrar və təlim tapşırıqları təqdim edə bilər. Məsələn, EFL tələbələrində “present perfect” zamanının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Sİ dəstəyindən istifadə edilmişdir və nəticələr göstərmişdir ki, qrammatik dəqiqlik əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (*DergiPark, 2024*).

II. Dərhal geribildirim: Sİ sistemləri tələbəyə qrammatik tapşırıqları yerinə yetirdikdən dərhal sonra səhvlərini göstərir və düzəlişləri tətbiq etmək imkanı verir. Bu, öyrənmə prosesinin ritmini sürətləndirir və tələbənin biliklərinin möhkəmlənməsini dəstəkləyir (*JLT, 2023*).

III. Tələbə müstəqilliyi və metakognisiya: Sİ-nin tətbiqi ilə tələbələr artıq yalnız müəllimə bağlı deyil, onlar öz səhvlərini görür, onları analiz edir və düzəlişlər edirlər. Bu proses tələbənin

metakognitiv bacarıqlarını gücləndirir və “öyrənmə necə baş verir?” sualına cavab tapma qabiliyyətini artırır, nəticədə müstəqil öyrənmə bacarığı inkişaf edir (*DergiPark, 2024*).

IV. Müəllim yükünün azaldılması və fokusun dəyişməsi: Ənənəvi tədrisdə müəllim çoxlu düzəlişlər edir və oxşar tapşırıqlar hazırlayır. Sİ sistemləri bu tapşırıqların bir hissəsini avtomatlaşdırır, müəllimə isə tələbələrin çətinlik çəkdiyi sahələrə diqqət yetirmək imkanı yaradır (*JLT, 2023*). Ümumilikdə, Sİ sistemləri qrammatika tədrisində yalnız yardımçı alət rolunu oynayır, təbii ki, müəllimin empatiyası, motivasiyası və sosial qarşılıqlı əlaqəsi hələ də tələbənin öyrənmə prosesində əvəzolunmazdır. Bu yanaşma tələbənin öyrənməsini həm interaktiv, həm də fərdiləşdirilmiş edir, eyni zamanda müəllim üçün strateji fokus sahələrini, tələbənin zəif tərəflərini aşkarlamağı və dərsləri buna uyğun yönləndirməyi müəyyənləşdirir.

4. Praktiki və kommunikativ qrammatika dərslərində süni intellektin tətbiqi.

Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, mənim tədris təcrübəmdə Fransız dili qrammatikasının tədrisi praktik qrammatika 1-ci kurs, kommunikativ qrammatika 2-ci kurs səviyyələrində həyata keçirilir. Bu mərhələlərdə süni intellekt (Sİ) sistemləri, xüsusilə “liama coder”, tələbənin öyrənmə prosesini fərdiləşdirmək və interaktiv etmək üçün effektiv vasitə rolunu oynayır. Praktiki qrammatika dərslərində tələbələr əsas qrammatik struktur və qaydaları öyrənir və onları sadə situasiyalarda tətbiq edirlər. Liama coder vasitəsilə hazırladığım oyunlar və tapşırıqlar tələbələrin biliklərini dərhal sınamasına imkan yaradır. Sistem tələbənin səhvlərini qeyd edir və düzəlişlər üçün istiqamət verir. Bu yanaşma tələbənin qrammatik qaydaları aktiv şəkildə mənimsəməsi və tətbiq etməsini təmin edir, həmçinin fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Kommunikativ qrammatika dərslərində isə, tələbələr daha mürəkkəb qrammatik strukturları öyrənir və onları real dil situasiyalarında tətbiq edirlər. Bu mərhələdə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqi tələbələrin interaktiv öyrənmə prosesini dəstəkləyir və qrammatikanın praktik istifadəsini gücləndirir. Məsələn, aşağıdakı mövzular real dərs mühitində istifadə etdiyimiz mövzulardır:

- **Discours direct et indirect:** (Vasitəsiz və vasitəli nitq) dərs zamanı istifadə etdiyim süni intellekt tələbəyə müxtəlif dialoq nümunələri təqdim edir və tələbədən cümlələri vasitəsiz nitqdən vasitəli nitqə çevirməsini istəyir. Sistem tələbənin səhvlərini dərhal göstərir və doğru formaları təklif edir, nəticədə tələbə həm qaydanı mənimsəyir, həm də onun kommunikativ tətbiqini müşahidə edir.

- **La mise en relief:** Tələbələr müəyyən informasiyanı vurğulamaq üçün struktur dəyişiklikləri etməlidirlər. Liama coder bu mövzuda interaktiv tapşırıqlar təqdim edir, məsələn, cümlədə vurğulanacaq obyekt dəyişdirərək mənanın necə dəyişdiyini göstərir. Sistem tələbənin səhv tətbiqlərini aşkarlayır və düzəliş istiqaməti göstərir.

- **Les conjonctions de coordination et de subordination:** (Tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları) tələbələr mürəkkəb cümlələr quraraq baş ümləni budaq cümləyə bağlayan bağlayıcıları düzgün və yerində istifadə etməlidirlər. Bunun üçün uyğun seçilmiş süni intellekt texnologiyaları yazılı və şifahi tapşırıqları qiymətləndirərək səhvləri göstərir və tələbəyə daha uyğun bağlayıcı nümunələri təklif edir.

Bu yanaşma nəticəsində tələbə yalnız qrammatik qaydaları öyrənmir, həm də onları real kommunikativ kontekstdə tətbiq etmə bacarığı qazanır. İstifadə olunan süni intellekt texnologiyası

tələbələrin öyrənmə prosesini fərdiləşdirir, səhvləri dərhal göstərir və interaktiv təlim yolu ilə onların metakognitiv bacarıqlarını gücləndirir. Nəticədə tələbələr müstəqil öyrənmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Beləliklə, müəllim ənənəvi bilik ötürmə funksiyasından uzaqlaşaraq, öyrənmə prosesinin strateji istiqamətlərini müəyyən edən, tələbə fəaliyyətini izləyən və dəstəkləyən pedaqoji lider, təlim prosesinə nəzarət edən fasilitator kimi çıxış edir.

5. Tələbə müstəqilliyinə yönəlmiş perspektiv və çətinliklər

Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, tələbə müstəqilliyi, yəni öyrənənin öz öyrənmə məqsədlərini müəyyənləşdirməsi, öyrənmə prosesinə nəzarət etməsi, səhvlərini təhlil edib korreksiya etməsi və biliyi tətbiq etmə məsuliyyətini özünə götürməsi xarici dil tədrisində əsas kompetensiyalardan birinə çevrilmişdir. Bu çərçivədə süni intellekt (Sİ) sistemləri tələbə müstəqilliyinin inkişafında dəstəkləyici və istiqamətləndirici vasitə kimi çıxış edir (*CCFS Sorbonne, 2023*).

Sİ əsaslı tədris mühitində tələbə fərdi şəkildə müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirir, sistemin verdiyi geribildirimlər əsasında öz səhvlərini analiz edir və nəticələrini qiymətləndirir. Bu proses metakognitiv bacarıqların, yəni öyrənmə prosesini dərk etmə və idarəetmə qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır (*Linguaculture Journal, 2022*). Eyni zamanda, Sİ sistemləri tələbənin zəif tərəflərini müəyyənləşdirərək fərdi öyrənmə trayektoriyası qurur. Bu, klassik eyni tempdə, eyni məzmunla tədris modelindən fərqli olaraq, öyrənmənin fərdiləşdirilmiş və adaptiv xarakter daşmasına səbəb olur. Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, belə bir modeldə müəllimin rolu da dəyişir: o, artıq yalnız bilik ötürən deyil, öyrənmə mühitini quran, tələbəni istiqamətləndirən və onun motivasiyasını dəstəkləyən şəxsə çevrilir. Başqa sözlə, müəllim öyrənmə prosesinin strateji rəhbəri və pedaqoji müşayiətçisi funksiyasını daşıyır (*CCFS Sorbonne, 2023*). Süni intellektin (Sİ) tədris prosesinə daxil edilməsi tələbə müstəqilliyini inkişaf etdirmək baxımından böyük imkanlar yaradır. Lakin bu proses bir sıra çətinliklərlə də müşayiət olunur və onların nəzərə alınması vacibdir.

Texnoloji asılılıq riski. Bəzi hallarda tələbələr Sİ-ni sadəcə hazır cavab verən proqram kimi qəbul edir, nəticədə isə düşünmə və analiz etmə bacarıqları arxa planda qalır. Bu, qrammatikanın dərin məntiqini və qaydalar arasındakı əlaqəni anlama prosesini zəiflədə bilər (*Cours de civilisation française de la Sorbonne, 2023*).

Mədəni və sosial kontekstin məhdudluğu. Dilin qrammatik sistemi mədəniyyət və ünsiyyət kontekstindən ayrılmazdır. Lakin Sİ modelləri bu konteksti tam şəkildə əks etdirməkdə çətinlik çəkir. Xüsusilə, fransız dili kimi sosial və diskursiv dərinliyi olan dillərdə bu çatışmazlıq daha aydın hiss olunur (*arxiv, 2024*).

Müəllimlərin müasir tədris tələblərinə uyğunlaşdırılması ehtiyacı. Sİ-nin səmərəli istifadəsi üçün müəllim yalnız proqramın işləmə prinsiplərini deyil, həm də onun dərslərinə necə uyğunlaşdırılacağını bilməlidir. Bu, yeni pedaqoji strategiyalar və rəqəmsal bacarıqların inkişafını zəruri edir (*Linguaculture Journal, 2022*).

Nəticə etibarilə, Sİ-nin tətbiqi tələbə müstəqilliyini və fərdiləşdirilmiş öyrənməni gücləndirə bilər. Lakin, onun tədris prosesinə məqsədyönlü və balanslı şəkildə inteqrasiyası vacibdir.

Texnologiya müəllimin yerini tutmamalı, əksinə, öyrənməni dərinləşdirən, tələbəni düşünməyə və analiz etməyə təşviq edən bir vasitə olmalıdır.

6. Tədris praktikası və tövsiyələr

Fransız dilinin II və III kurslarında qrammatikanın tədrisində süni intellektin (Sİ) mərhələli inteqrasiyası məqsəduyğundur. Əvvəlcə sadə mövzulardan başlayaraq, daha mürəkkəb qrammatik qaydalara keçid etmək tələbələrin adaptasiyasını asanlaşdırır. Tələbə–Sİ–müəllim dövriliyyəsinin yaradılması effektiv nəticə verir. Belə ki, tələbə evdə Sİ ilə fərdi məşğul olur, səhvlərini və nəticələrini qeyd edir, müəllim isə dərstdə həmin nəticələri analiz edir, müzakirə aparır və refleksiyyaya şərait yaradır. Sİ əsaslı tapşırıqlar tələbələrin müstəqilliyini və məsuliyyətini gücləndirir. Müəllim dərs prosesində texnologiyanın insan ünsiyyətini əvəz etməməsinə diqqət etməlidir. Sİ öyrənməni dəstəkləyən alətdir, lakin müəllim yenə də istiqamət verən, motivasiya yaradan və nəticəni yönləndirən əsas fiqurdur. Əlbəttəki, davamlı monitoring vacibdir, hər semestrin sonunda Sİ-nin tələbələrin nailiyyətlərinə təsiri analiz olunmalı, nəticələr növbəti tədris planının təkmilləşdirilməsinə daxil edilməlidir.

7. Gələcək perspektivlər

Fransız dilinin qrammatikasının tədrisində süni intellektin rolu yaxın illərdə daha çox genişlənəcək. Sİ əsaslı proqramlar və platformalar (ChatGPT, Llama coder, Duolingo, Wordwall, Quizlet AI generator) artıq yalnız cavab verən alət deyil, həm də öyrənmə prosesini müşahidə edən, yönləndirən və fərdiləşdirən vasitəyə çevrilir. Gələcəkdə bu texnologiyalar tələbələrin qrammatik qaydaları daha dərinlən mənimsəməsinə yönəlik müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilə bilər.

Nəticə

Qeyd etmək istərdim ki, fransız dilinin qrammatikasının tədrisində süni intellektin (Sİ) tətbiqi müasir pedaqoji paradigmda fundamental dönüş nöqtəsi yaradır. Əgər ənənəvi tədris modelləri informasiyanın ötürülməsinə və reproduktiv öyrənməyə əsaslanırdısa, Sİ ilə inteqrasiya olunmuş yanaşma öyrənməni fərdiləşdirilmiş, reflektiv və interaktiv prosesə çevirir. Tədqiqat və təcrübə göstərir ki, süni intellekt vasitələri, xüsusilə Llama coder, ChatGPT, Duolingo AI, Wordwall AI və Quizlet AI generator tələbələrin qrammatik qaydaları yalnız əzbərləməsinə deyil, onları kontekstual şəkildə dərk etməsinə və tətbiq etməsinə şərait yaradır. Bu da qrammatikanın tədrisini struktur yönümlü modellərdən çıxarır kommunikativ və idrak yönümlü mərhələyə gətirir. Eyni zamanda, Sİ-nin istifadəsi müəllim–tələbə münasibətlərinin yeni formasını doğurur: müəllim artıq bilik ötürən deyil, tədrisi dizayn edən, müşayiət edən və istiqamətləndirən pedaqoji lider funksiyasını yerinə yetirir. Bu yanaşma tələbənin müstəqilliyini, metakognitiv bacarıqlarını və analitik düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, məqalədə göstəriləyi kimi, süni intellektin istifadəsi etik, texnoloji və pedaqoji məsuliyyət tələb edir. Tələbələrin texnologiyadan asılılıq yaratmadan, onu yaradıcı və tənqidi düşüncə aləti kimi mənimsəməsi əsas məqsəd olmalıdır.

Beləliklə, süni intellektin rolu tədrisdə sadəcə köməkçi alət olmaqdan çıxaraq, öyrənməni dərinləşdirən, fərdiləşdirən və innovativ şəkildə yenidən qurmağa imkan verən bir pedaqoji tərəfdaş kimi formalaşır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Cours de civilisation française de la Sorbonne** (2023). *Didactique du français langue étrangère et technologies numériques*. Paris: Sorbonne Université Presses.
2. **Linguaculture Journal** (2022). *Artificial Intelligence and Pedagogical Innovation in Language Teaching*. Vol. 13, Issue 2.
3. **DergiPark** (2024). *Yabancı Dil Eğitiminde Yapay Zekâ Destekli Öğrenme Modelleri: Dilbilgisi Öğretimine Yeni Yaklaşımlar*. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.
4. **Journal of Language Teaching (JLT)** (2023). *Adaptive Grammar Learning through AI Systems: Insights from French and English L2 Contexts*.
5. **arXiv** (2024). *Cultural and Contextual Constraints in Generative AI Language Models*. Cornell University Library.
6. **CCFS Sorbonne** (2023). *Autonomie de l'apprenant et intelligence artificielle dans l'enseignement du FLE*. Paris: Centre de Civilisation Française.
7. **European Journal of Applied Linguistics and TEFL** (2023). *Integrating AI into Grammar Pedagogy: A Framework for Reflective Learning*.
8. **Ergin, M. & Kocaman, F.** (2023). *Yapay Zekâ Destekli Fransızca Öğretiminde Yeni Ufuklar*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
9. **Puren, C.** (2022). *La pédagogie de l'action et les technologies émergentes dans l'enseignement du FLE*. Paris: Didier.
10. **Demir, A. & Yıldırım, Ş.** (2024). *Yabancı dil öğretiminde dijital pedagojinin etik boyutları*. *Dil Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 85–102.
11. **Liama coder project documentation** (2025). *AI-Based Grammar Game Framework for FLE Students*. Internal pedagogical report, Azerbaijan University of Languages.
12. **Council of Europe** (2020). *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) – Companion Volume*. Strasbourg.

**TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ İDARƏÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ
EDUCATIONAL MANAGEMENT AND MANAGEMENT CULTURE
УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ И КУЛЬТУРА УПРАВЛЕНИЯ**

Şahbazova Qahirə Lələ qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialinin

“Riyaziyyat və kompüter elmləri” kafedrasının

Baş müəllimi, doktorant

ORCID: 0000-0002-6482-6675

XÜLASƏ

Təhsilin idarə edilməsi və idarəçilik mədəniyyəti təhsil müəssisələrinin uğurunu təmin edən əsas elementlərdir. Təhsilin idarə edilməsi yalnız resursların paylanması, dərslərin hazırlanması və tələbələrin tədris fəaliyyətinin monitorinqi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda bu prosesin səmərəliliyi idarəçilərin və pedaqoji heyətin mədəni və etik prinsiplərə riayət etməsi ilə birbaşa bağlıdır. Yüksək idarəçilik mədəniyyəti, şəffaf qərar qəbul etmə, məsuliyyətli yanaşma və əməkdaşlıq mədəniyyətini təhsil müəssisəsinin bütün səviyyələrinə daxil etməklə həm müəllimlərin, həm də tələbələrin fəaliyyətini daha məhsuldar edir.

Müasir təhsil müəssisələrində idarəetmə kompleks və çoxsahəli prosesdir. Burada strateji planlamadan tutmuş, innovativ texnologiyaların tətbiqi və insan resurslarının inkişafına qədər bütün aspektlər idarəçilik mədəniyyəti çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Əks halda, resurslardan düzgün istifadə olunmaması, qərarların qeyri-şəffaf verilməsi və əməkdaşlıq çatışmazlığı təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

İdarəçilik mədəniyyəti həmçinin müəssisələrin dəyişən şəraitə adaptasiya olunmasını asanlaşdırır. Müasir dövrdə təhsil sistemləri sürətlə dəyişən texnologiyalar və sosial tələblərlə üzləşir. Bu şəraitdə, rəhbərlərin və pedaqoji heyətin çevik qərar qəbul etmə bacarığı, innovativ yanaşmaları mənimsəməsi və etik prinsiplərə sadıq qalması müəssisənin dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir.

Təhsilin idarə edilməsi prosesində əsas çağırışlar – maliyyə və resurs məhdudiyyətləri, pedaqoji heyətin motivasiyası, texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi və strateji planlamanın zəifliyi – yalnız idarəçilik mədəniyyətinin inkişafı yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Müəssisələrdə davamlı peşəkar təlimlərin təşkili, şəffaf və etik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların səmərəli istifadəsi və əməkdaşlığa əsaslanan idarəetmə modelləri təhsilin keyfiyyətini yüksəldir və uğurlu idarəçiliyi təmin edir.

AÇAR SÖZLƏR: Təhsilin idarə edilməsi, idarəçilik mədəniyyəti, strateji planlaşdırma, şəffaf idarəetmə, dövlət strategiyası, innovativ idarəetmə.

ABSTRACT

Educational management and management culture are key elements that ensure the success of educational institutions. Educational management is not limited to the allocation of resources, the

preparation of lesson plans and the monitoring of students' educational activities; at the same time, the effectiveness of this process is directly related to the adherence to cultural and ethical principles by administrators and teaching staff. A high management culture makes the activities of both teachers and students more productive by incorporating a culture of transparent decision-making, a responsible approach and cooperation at all levels of the educational institution.

Management in modern educational institutions is a complex and multidisciplinary process. Here, all aspects, from strategic planning to the application of innovative technologies and the development of human resources, must be implemented within the framework of a management culture. Otherwise, improper use of resources, non-transparent decision-making and lack of cooperation can negatively affect the quality of education.

Management culture also facilitates the adaptation of institutions to changing conditions. In modern times, education systems are faced with rapidly changing technologies and social requirements. In this context, the ability of leaders and teaching staff to make flexible decisions, adopt innovative approaches, and adhere to ethical principles is essential for the sustainable development of the institution.

The main challenges in the process of educational management – financial and resource constraints, motivation of teaching staff, insufficient technological infrastructure, and weak strategic planning – can only be overcome through the development of a management culture. Organization of continuous professional training in institutions, implementation of transparent and ethical management systems, effective use of digital technologies, and collaborative management models improve the quality of education and ensure successful management.

KEYWORDS: Educational management, management culture, strategic planning, transparent management, state strategy, innovative management.

РЕЗЮМЕ

Образовательный менеджмент и культура управления являются ключевыми элементами, обеспечивающими успех образовательных учреждений. Образовательный менеджмент не ограничивается распределением ресурсов, составлением планов уроков и контролем за учебной деятельностью учащихся; в то же время эффективность этого процесса напрямую связана с соблюдением администрацией и преподавательским составом культурных и этических принципов. Высокая культура управления повышает продуктивность деятельности как преподавателей, так и учащихся, внедряя культуру прозрачного принятия решений, ответственного подхода и сотрудничества на всех уровнях образовательного учреждения.

Управление в современных образовательных учреждениях — это сложный и многопрофильный процесс. Здесь все аспекты, от стратегического планирования до применения инновационных технологий и развития человеческих ресурсов, должны реализовываться в рамках культуры управления. В противном случае нецелевое использование ресурсов, непрозрачное принятие решений и отсутствие сотрудничества могут негативно повлиять на качество образования.

Культура управления также способствует адаптации учреждений к меняющимся условиям. В современном мире системы образования сталкиваются с быстро меняющимися

технологиями и социальными требованиями. В этом контексте способность руководителей и педагогического состава принимать гибкие решения, применять инновационные подходы и придерживаться этических принципов имеет решающее значение для устойчивого развития учреждения.

Основные проблемы в процессе управления образованием – финансовые и ресурсные ограничения, мотивация педагогического персонала, недостаточная технологическая инфраструктура и слабое стратегическое планирование – могут быть преодолены только посредством развития культуры управления. Организация непрерывного профессионального обучения в учреждениях, внедрение прозрачных и этических систем управления, эффективное использование цифровых технологий и моделей совместного управления повышают качество образования и обеспечивают успешное управление.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Образовательный менеджмент, культура управления, стратегическое планирование, прозрачное управление, государственная стратегия, инновационный менеджмент.

GİRİŞ

Təhsil sistemi hər bir ölkənin inkişaf strategiyasının əsas sütunlarından biridir. Müasir dünyada təhsilin səmərəli idarə olunması, yalnız pedaqoji fəaliyyətin təşkilindən ibarət deyil, eyni zamanda idarəetmə mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Təhsil müəssisələrinin uğuru, onların fəaliyyətinin məqsədyönlü planlanması, resursların səmərəli istifadəsi və nəticələrin davamlı monitorinqi ilə təmin olunur.

İdarəçilik mədəniyyəti isə, təşkilat daxilində qərarların qəbul edilməsində şəffaflıq, etik davranış, əməkdaşlıq və məsuliyyət prinsiplərinin üstünlük təşkil etməsini təmin edir. Bu məqalənin məqsədi təhsilin idarə edilməsinin əsas prinsiplərini, idarəçilik mədəniyyətinin komponentlərini və onların təhsil müəssisələrində tətbiqini araşdırmaqdır.

Təhsilin idarə edilməsi, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin məqsədli şəkildə planlanması, təşkil olunması, koordinasiya edilməsi və nəzarət olunması prosesidir. Bu prosesin əsas məqsədi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi, resursların səmərəli istifadəsi və tələbə nailiyyətlərinin artırılmasıdır.

Təhsilin idarə edilməsinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. **Planlama:** Təhsilin idarə edilməsində ilk addım strateji və əməliyyat planlarının hazırlanmasıdır. Planlama mərhələsində təhsil müəssisəsinin məqsəd və vəzifələri müəyyən olunur, dərş proqramları hazırlanır, resurslar təyin edilir və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün metodlar seçilir.

2. **Təşkilatlandırma:** Təşkilatlandırma funksiyası işçi heyətin və təhsil prosesinin səmərəli koordinasiyasını təmin edir. Burada vəzifələr paylanır, müəllimlərin və inzibati işçilərin öhdəlikləri müəyyən edilir, təhsil resursları düzgün istiqamətləndirilir.

3. **Koordinasiya:** Koordinasiya, tədris və inzibati işlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Məqsəd, müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrinin bir-birinə uyğun işləməsidir. Bu, həm pedaqoji heyətin əməkdaşlığını, həm də tələbələrin tədris prosesində aktiv iştirakını əhatə edir.

4. **Nəzarət və qiymətləndirmə:** Təhsilin idarə edilməsində nəzarət fəaliyyətin planlaşdırılmış məqsədlərə uyğun həyata keçirilməsini təmin edir. Buraya keyfiyyətin monitorinqi, hesabatların hazırlanması, pedaqoji heyətin və tələbələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Müasir idarəetmə nəzəriyyələri (məsələn, strateji idarəetmə, keyfiyyətə yönəlmiş idarəetmə) təhsil müəssisələrində uğurlu tətbiq oluna bilər. Bu nəzəriyyələr idarəçilərə planlama, resursların səmərəli istifadəsi və nəticələrin optimallaşdırılmasına imkan verir. Bu baxımdan hər hansı fəaliyyət sahəsində uğurlu nəticələr əldə etmək üçün ilk növbədə işin düzgün planlaşdırılması və idarəedilməsindən başlayır. Planlaşdırma olmadan və düzgün idarəçilik olmadan heç bir uğurlu nəticə əldə etmək olmaz.

Bütün fəaliyyət sahələrində planlaşdırma və idarəçilik mövcuddur. Amma bu fəaliyyət sahəsində təhsilin planlaşdırılması və idarə edilməsi daha geniş, daha mürəkkəb və daha məsuliyyətli bir sahədir. İdarəetmə fəaliyyətində təhsilin idarə edilməsi çox mürəkkəb pedaqoji, psixoloji proses olmaqla, həm də uğurlu fəaliyyət və yüksək nəticələr əldə etmək üçün ən mühüm amillərdən biridir.

Bu işdə düzgün planlaşdırma və idarə etmə olmasa nəticələr nəinki kollektivə, nəinki ailələrə, tələbə və şagirdlərə, hətta tədricən cəmiyyətin inkişafına, tərəqqisinə təsir edəcəkdir. Bu baxımdan plan və idarəçilik uğurun təməlidir ki, nailiyyətlər məhz buradan başlayır.

İdarəetmə ən qədim incəsənət növü və müasir dövrün ən yeni sinergetik elmi hesab edilir. Cəmiyyət daim inkişafda olduğundan idarə etmə mexanizmi də daim inkişafda, təkmilləşmədə və yeniləşməkdədir. İdarəçilik mədəniyyəti, təşkilat daxilində rəhbərlik və işçi heyətinin davranış normaları, qərar qəbul etmə prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri ilə xarakterizə olunan sistemdir. Təhsil müəssisələrində idarəçilik mədəniyyəti səmərəli təhsil prosesinin, işçi motivasiyasının və təşkilati effektivliyin təmin olunmasında əsas rol oynayır.

İdarəetmənin əsas məqsədi dünənki işə yekun vurmaq, bu günkü problemi həll etmək, sabahkı problemə hazırlıq görməkdir. Bu fikirlər planlaşdırmanın əsasını təşkil edir. İdeal rəhbər, idarəçi olmaq çox çətinidir. Amma, özünə inanan, çətinliklərdən qorxmayan, işini düzgün quran səriştəli idarəedicilər çoxdur. Müəyyən bir sahənin idarə edilməsi konkret xarakter daşıyır. İdarəetmənin məzmunu, məqsədi, quruluşu, prinsipləri həmin sahənin, yaxud təşkilatın sosial quruluşundan, xarakterindən asılıdır. İnsan sosial sistemin başlıca komponenti və aparıcı qüvvəsidir. Bu cəhətdən o ya idarəedicidir ya da idarəolunandır. Buna görə də idarəetmə və ya idarəçilik həyatımızın hər anında özünü göstərir və həyatımızın uğurlu və uğursuz olmasına təsir göstərir.

İdarəçilik mədəniyyətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. **Etik davranış:** Müəllimlər, rəhbərlər və tələbələr arasında etik prinsiplərə riayət etmək idarəetmənin şəffaf və ədalətli aparılmasını təmin edir.
2. **Şəffaflıq:** Qərarların açıq və izah edilə bilən şəkildə qəbul olunması idarəetmədə etibar artırır.
3. **Əməkdaşlıq:** Komanda işi və qarşılıqlı dəstək idarəetmədə səmərəliliyi yüksəldir və təşkilat daxilində müsbət mühit yaradır.
4. **Məsuliyyət:** Hər bir rəhbər və işçi öz vəzifələrinə cavabdeh olmalı, nəticələrə görə hesabat verməlidir.

İdarəetmənin mühüm və vacib sahələrindən biri təhsilin idarəedilməsi və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Hər bir uğurlu nəticənin təməli təhsildən, elmdən və onun təşkilindən, planlaşdırma və idarəçiliyindən başlayır.

İdarəçilik mədəniyyətinin təhsil müəssisələrində rolu daha yüksək olmalıdır ki, proseslər günün tələbinə uyunlaşdırıla bilsin. Yüksək idarəçilik mədəniyyəti olan müəssisələrdə pedaqoji heyət motivasiyalı, tələbələr isə dərs prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmuş olur. Bu, təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsinə, təşkilati proseslərin optimallaşmasına və innovativ metodların tətbiqinə imkan verir. İdarəetmə prosesinin düzgün, pedaqoji əsaslar üzərində qurulması ilk növbədə kollektivdə əlverişli psixoloji mühitin yaranması təmin edilir, bütün fəaliyyət sahələrində keyfiyyətin yüksəldilməsinə, uğurlu nəticələrin əldə olunmasına zəmanət verilir. Bu mürəkkəb idarəetmə elmindən istifadə etmək isə idarəedicidən, menecerdən yüksək səriştəlilik, təşkilatçılıq, çeviklik, iradi keyfiyyətlər, insanlara humanist və pozitiv yanaşmaq, emosional təsir etmək, yüksək ünsiyyət mədəniyyəti və peşəkarlıq tələb edilir. Bu cəhətdən idarəetmə bir sinergetik elm olaraq pedaqoji, psixioloji, sosial, fəlsəfi, iqtisadi, ergonomik, valeologiya və digər elmlərin kompleks birliyini özündə ehtiva edir.

Müəyyən bir sahənin idarə edilməsi konkret xarakter daşıyır. İdarəetmənin məzmunu, məqsədi, quruluşu, prinsipləri həmin sahənin, yaxud təşkilatın sosial quruluşundan, xarakterindən asılıdır. İnsan sosial sistemin başlıca komponenti və aparıcı qüvvəsidir. Bu cəhətdən o ya idarəedicidir ya da idarəolunandır. Buna görə də idarəetmə və ya idarəçilik həyatımızın hər anında özünü göstərir və həyatımızın uğurlu və uğursuz olmasına təsir göstərir.

İdarəetmənin mühüm və vacib sahələrindən biri təhsilin idarəedilməsidir. Təhsilin idarə edilməsi və idarəçilik mədəniyyəti bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Təhsil müəssisələrinin uğuru yalnız resursların idarə olunması və planlamadan ibarət deyil, həm də yüksək idarəçilik mədəniyyətinin tətbiqindən asılıdır. Etik prinsiplərə riayət, şəffaflıq, əməkdaşlıq və məsuliyyət idarəetmənin səmərəliliyini artırır və təhsil keyfiyyətini yüksəldir. Müasir dövrdə təhsil müəssisələri strateji planlama, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və idarəçilik mədəniyyətinin inkişafı ilə daha effektiv və dayanıqlı fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu isə ölkənin ümumi təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə və gələcək nəsillərin peşəkar və məsuliyyətli formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

Təhsilin düzgün idarə edilməsinin təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsiri vardır. Bu baxımdan, ulu öndər Heydər Əliyevin 1999-cu ildə təsdiqlədiyi **Təhsil İslahat Proqramında** təhsilin səmərəli idarə olunması üçün xüsusi olaraq **strateji planlaşdırma** prinsipləri ön plana çıxarılmışdır (1).

Hər bir uğurlu nəticənin təməli təhsildən və elmdən başlayır. Bu baxımdan, təhsilin idarə edilməsi bütün idarəetmə sahələrinin əsasını təşkil edir. **Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda** qeyd edilir ki, təhsil sisteminin idarə olunması, təhsil subyektlərinin hüquq və vəzifələri, həmçinin onların sosial müdafiəsi hüquqi baxımdan təmin edilməli və təhsil müəssisələrində işgüzar, yaradıcı və səmərəli mühit formalaşdırılmalıdır (2).

Ümumtəhsil məktəblərinin idarə edilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələsi **“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”** – mühüm dövlət sənədində də öz əksini tapmışdır. Strategiyanın üçüncü istiqaməti təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət çərçivəsində təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin tətbiqi, eləcə

də təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması hədəflənir (3).

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələsi xüsusi olaraq nəzərə alınmışdır. Strategiyanın məqsədlərindən biri ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması və müasirləşdirilməsidir. Bu məqsədlə ali təhsil müəssisələrinin təhsil–tədqiqat–innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsi, hər bir ixtisas üzrə müasir standartların hazırlanması, innovativ təlim metodları və texnologiyaları, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, keyfiyyət standartları, akkreditasiya, maliyyələşdirmə mexanizmi, idarəetmə, kampusların yaradılması kimi məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil strategiyası hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı strategiyası çərçivəsində uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin təhsil sisteminə diqqət və qayğısı sayəsində ciddi nailiyyətlər qazanılmış, milli təhsil sisteminin aydın sabahını təmin edəcək bir sıra İnkişaf Proqramları təsdiq olunaraq reallaşdırılmasına başlanılmış, təhsilin davamlı inkişafına yönəlik əsaslı tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər içərisində təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, yeni proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, nəşri və təhsil müəssisələrinin onlarla fasiləsiz təmin edilməsi, təhsilin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, tədrisdə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunması, təhsildə beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi, təhsil sistemində məqsədli Proqramların həyata keçirilməsi yolu ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu kimi prioritet sahələr üstünlük təşkil etmişdir.

Bu yanaşma və prinsiplər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planında daha konkret formada əks olunmuşdur.

Bu sənəd, ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində strateji hədəfləri müəyyən edir. Müasir Azərbaycan təhsili özünün zəngin mütərəqqi ənənələri əsasında, ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi strateji kursla inkişaf edir.

Bu mühüm dövlət sənədində təhsilin idarə etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin və səmərəliliyinin təmin olunması davamlı olaraq tələb edilir. Əlbəttə, bu bir çox amillərlə bağlıdır, bu amillərin içərisində idarə etmənin düzgün təşkili, planlaşdırılması və düzgün idarəçiliyindən asılıdır. Hazırda ümumtəhsil məktəblərimizdə strateji planlaşdırma, illik, rüblük, aylıq planlaşdırılmalardan səmərəli istifadə edirlər. Belə planlaşdırma rəhbərlik etdiyimiz məktəbimizdə ümumməktəb planlaşdırmasından başqa kollegial orqanların, metodik birləşmələrin, məktəb kitabxanasının, sinif rəhbərlərinin, məktəb uşaq birliyinin, gənclər təşkilatının müxtəlif növlü planları vardır ki, ona müvafiq olaraq fəaliyyət göstərilir.

İdarəetmə fəaliyyəti xüsusilə təhsil idarəetmə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. İdarəedici rəhbər mütləq dərin savada malik olmalı, səriştəli ya da peşəkar mütəxəssis olmalı, idarəetmənin müxtəlif cəhətlərini yaxşı bilməlidir. O, əxlaqi, etik məsələləri, psixoloji mühiti daim diqqət mərkəzində saxlamalı, kollektivdə səmimi, mehriban, işgüzar mühit yaratmalıdır.

İdarəetmədə peşəkarlıq, təşkilatçılıq, kommunikativlik, kollektivdə mənəvi-psixoloji, əxlaqi mühit, düzgün seçilmiş idarəetmə üslubu, qərarların düzgün qəbul olunması və optimallaşdırma xüsusi diqqət və əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil müəssisəsində sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması, təhsilverənlərin öz əməyindən zövq alması, kollegiallıq və kollektiv qərarların qəbul edilməsi pedaqoji prosesin idarə edilməsinin keyfiyyətini artıran mühüm şərtlərdəndir.

İnsanlara rəhbərlik etmək üçün ilk növbədə onları başa düşmək, tanımaq, davranış motivlərini öyrənmək lazımdır. İdarəetmədə uğur qazanmağın şərtlərini yenə də aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: İdarəçilikdə peşəkarlıq. İdarəçilikdə təşkilatçılıq. Kollektivdə əlverişli psixoloji mühit formalaşdırmaq. Kollektivdə mənəvi-əxlaqi mühit formalaşdırmaq. Kollektivdə intellektual mühit formalaşdırmaq. İdarəçilikdə müxtəlif növ metodlardan istifadə. Kollektiv üzvlərinin əməyinin ədalətli qiymətləndirilməsi. Humanist və demokratik idarəetmə. Qərarların qəbul edilməsində kollegiallıq. İdarəçilikdə ədalətlik. İdarəçilikdə işçilərə qayğı, hörmət və tələbkarlıq. İdarəetmədə işçilərin stimullaşdırılması. İdarəetmədə işçilərin fəaliyyətinə nəzarət. İdarəetmədə ierarxik münasibətlərə əməl edilməsi.

Göründüyü kimi idarəetmə mexanizmi çətin və mürəkkəb mexanizm olduğundan uğurlu fəaliyyət üçün də idarəçinin düzgün mövqeyə sahib olması, pedaqoji qabiliyyətlərə, səriştəlik və peşəkarlıq keyfiyyətlərinə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik olması lazımdır.

Nəticə olaraq, təhsilin idarə edilməsi və idarəçilik mədəniyyəti bir-birindən ayrı düşünülə bilməz. Bu iki amil birgə tətbiq edildikdə təhsil müəssisələrinin effektivliyi artır, pedaqoji heyətin və tələbələrin motivasiyası yüksəlir, resursların istifadəsi optimallaşır və ümumilikdə təhsil sisteminin keyfiyyəti təmin edilir. Gələcəkdə təhsilin idarə edilməsində idarəçilik mədəniyyətinə verilən önəm, ölkələrin təhsil sahəsində rəqabət qabiliyyətini artıracaq və gənc nəsillərin peşəkar, məsuliyyətli və yaradıcı fərdlər kimi yetişməsinə töhfə verəcəkdir. İdarə etmə - xüsusilə təhsili idarəetmə, çətin, mürəkkəb pedaqoji proses olduğundan, idarəçinin yüksək istedad və bacarığı, intellektual səviyyəsi, nüfuzu, pedaqoji səriştəliyi və peşəkarlığı tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı, Bakı, 1999
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 2009, 80 s.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlətin strategiyası "Kurikulum", № 4, 2013.
4. **Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.** (2013). Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. M.Həsənov, (2020). Təhsildə idarəetmə və liderlik. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
6. S.Məmmədova, (2021). "Təhsil müəssisələrində idarəetmə mədəniyyəti və keyfiyyətin təminatı." Təhsil və Cəmiyyət jurnalı, №3, s. 45–52.

ƏDƏBİYYATIMIZDA NİGAR RƏFİBƏYLİ

Şaqavatova Samirə Salman qızı

AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun doktorantı,

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatının ən çox sevilən, şeirləri mübhəm duyğular kimi daha çox oxunan, görkəmli qadın şairlərindən biri də bildiyimiz kimi, Xalq şairi Nigar Rəfibəylidir. Nigar xanımın müasir ədəbiyyatımıza və poeziyamıza verdiyi ədəbi töhfələr əsas etibarilə zaman-zaman xarakterizə edilib, bu töhfələrin ciddi önəmi bu gün də diqqətimizdən yayınmır.

Nigar Rəfibəylinin şeirləri insan üçün müxtəlif mövqe və maraqlar əks etdirir, emosional, duyğusal təsiri ilə diqqət çəkir, sırf xalq yazı dilindədir, çox oxunur, vücudlarda bir tərpəniş – hənirti yaradır. İstər sevgi şeirləri olsun, istər təbiət lövhələri olsun, istərsə də digər sahələri əks etdirsən, fərq etməz, qələmə aldığı şeirlərin hamısında ilıq bir təbəssüm, isti-qaynar bir coşğunluq var. Nigar Rəfibəylinin bir çox şeirində vətənpərvər, mübariz, həssas mövqe də real faktlar kimi diqqət çəkir. Onun “Get, sevgilim, uğur olsun”, “Qafqaz”, “Yenilməzdir ana Vətən”, “Vətən qızları”, “Xərabədə bitən çiçək”, “Uzaqda”, “Dənizdə bir qız çimirdi” və s. şeirləri vətənpərvərlik mövzusunda ən səciyyəvi ədəbi nümunələrdən hesab olunur.

NİGAR RƏFİBƏYLİ ŞƏXSİYYƏTİ: QADIN KİMİ, ANA KİMİ...

Şair kimi xarakterizə etdiyimiz Nigar Rəfibəyli ən birinci əzəmətli insan, dəyərli qadın, işıqlı ana, görkəmli şəxsiyyətdir. Müasirimiz kimi xarakterizə edə bilməsək də, haqqında yazılanlarda, şifahi deyilənlərdə biz onun necə də iffətli bir qadın, yuxusuz gecələr keçirən bir ana olduğunu görürük. Bu, bəlli edir ki, Nigar Rəfibəylinin şair qəlbində həm də şəxsiyyəti olduqca dərin bir qadın və işığı aynalara parıltı səpən bir ana obrazı qərar tutub.

Dünyanın bütün söz adamları ana haqqında bir-birindən gözəl təşbehlər işlətmişlər. Belə deyək, anaların şərəfinə bizim qələm adamları da çoxlu şeirlər yazıb, mahnılar bəstələyib. Məsələn: “Ana qəlbi möcüzələr xəzinəsidir”, “Ananın məsuliyyəti böyük, vəzifəsi müqəddəsdir”, “Analar böyük vəzifələrini yerinə yetirdikdə heç bir əvəz almaq fikrində olmurlar” və s... Bu ifadələr çox gözəl səslənir, həm də bu ifadələrin ayrı-ayrılıqda hər birinin işıqlı, dərin mənə yükü, əhatəli istiqamətləri var. Biz “ana” sözü ilə ananın əzəmətini, uralığını, həyatımızdakı rolunu, üzərimizdəki qayğını bütün dolğunluğu ilə tam əks etdiririk.

Böyük Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadi bunun təsdiqi kimi yazmışdır: *“Ana! Dünyada sənin müqəddəsliyi təyin edə biləcək hələ heç bir ölçü yoxdur, sənin əzəmətini təsvir edə biləcək hələ heç bir kitab yazılmayıb”*.

Biz Nigar Rəfibəylinin necə bir ana olduğunu özünün də yazdığı ağrı-acı dolu şeirlərindən təxmin edirik. Bu şeirləri oxuyanda bir daha Bethovenin «Dünyanın misli, bərabəri olmayan varlığı, yaranışın əsl möcüzəsi anadır» fikrini bir daha özümüzə əziz və doğma bilirik.

Nigar Rəfibəylinin həyat hissi ilə dolu olan şeirlərində qadının - ananın cəmiyyətdə misilsiz rolu özünü aşkar ifadə edir. Onun *“Üç övlad böyütdük beşik başında, həyatı ləkəsiz yaşadıq”* fikrində cəfəkeş bir qadının - Nigar Rəfibəylinin şərəfli Ana Obrazını dəqiq görə bilirik. Bu iki

kəlmə söz bir daha təsdiq edir ki, qadın həтта şair belə olsa, sonucda bir anadır - övlad böyüdən, ona tərbiyə verən bir ana.

Analar ömür boyu sevgiyə, ehtirama, xidmətə və hörmətə layiq ən uca varlıqlardır. Analar başımızın tacı, könlümüzün məlhəmidir. Biz ana sevgisini bütün sevgilərdən üstün tuturuq. Bu sevgidə Nigar Rəfibəylinin də uca ANA varlığı parlaq əks olunur. Bu gün də onun qadın-ana adı bir görkəmi kimi xarakterizə edilir. Bu, həm də o anlama gəlir ki, Nigar Rəfibəyli də yüksək ad daşıyırdı - şərəfli ANA-QADIN adı. Elə bir ad ki, şəxsiyyətinə də, soy-kökünə də yaraşırdı.

Sənətkarlarımız anaya olan sonsuz məhəbbətini müxtəlif sənət əsərlərində qələmə almışlar. Burada C.Cabbarlının «Ana» şeirini xatırlatmaq kifayətdir ki, ana məhəbbətinin müqəddəsliyini tam təsəvvür edə biləsən:

Ana! Ana! O adın qarşısında bir qul tək,
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir.
Onun əliylə belə bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edəmə, bəzmi-istirahətdir.

Ana həyatımızın ən müqəddəs varlığı, ən ülvəi canlısıdır. Ana qəlbində idraka sığmayan bir mərdlik, səbir və dözümlülük vardır. Bu mərdlik və dözümlülük qarşısında, bu ülvəi məhəbbət qarşısında biz hamımız baş əyir, səcdə qılırıq.

Bu gün ölkəmizin siyasi-ictimai ənənəsində qadına böyük yer və dəyər verilir. Bu da Azərbaycan qadınının dövlətçilik işindəki məsuliyyətini bir qədər də artırır. Məqaləmizin Baş Obrazı Nigar Rəfibəyli qadın adının ucalığında özünün həyat mübarizəsini, cəmiyyət münasibətlərini dəqiq sərhədlərlə müəyyən edib. Bəlkə də *“Qadınlar sağlam cəmiyyətin təməl daşlarıdır. Təməl nə qədər möhkəm olarsa, cəmiyyət də bir o qədər inkişaf edər, irəliləyər”* fikri məhz Nigar Rəfibəyli kimi anaların cəmiyyətdəki rolundan qaynaq götürüb.

Bir həyat siqlətli yazısında Nigar Rəfibəyli qeyd edir: *“Qadın savadlı, xoşbəxt və azad olmalıdır...”*

Son əsrlərin ictimai-siyasi fikir tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, “qadın azadlığı” məsələsi həlli vacib olan ən mühüm problemlərin sırasında xüsusi yer tutur. Çünki qadını ictimai həyatdan təcrid etmək, onu avam və kölə vəziyyətində əsarətdə saxlamaq dünya sivilizasiyasını ləngitməkdir. Nigar Rəfibəyli məhz bu fikirləri əlində əsas tutduğu üçün azadlığı insan həyatının ən mühüm, ən önəmli missiyası hesab edib.

Həтта Nigar Rəfibəylinin şeirlərində də biz qadın azadlığının nə qədər vacib olduğunu görür, bu prosesin poetik dillə təcə də rəvan ifadə olunduğuna şahidlik edirik.

Nigar Rəfibəyli Münəvvər xanım Əlixanovanın “İşıq” jurnalında (1912-ci il, № 11-12) qadınlara müraciətlə yazdığı: *“Bizə elm-fənn ilə bərabər hürr və azadlıq da həm vacibəraqdır”* fikrini şeirləri ilə təsdiq edir, həm də bu fikrə poetik təkan verirdi.

Tarix boyu nəzər saldığımız “qadın hekayələri”ndən də aydın olur ki, dünyanı heyrət içində buraxan qadınların arasında saf, mübarək Azərbaycan qadınları - anaları da az deyil. Məsələn, Nigar Rəfibəyli kimi öz yüksək analıq keyfiyyətləri, sədaqəti, vəfası, zəkası, müdrikliyi və qəhrəmanlığı

ilə milli mənəvi dəyərlərin formalaşması və inkişafında böyük rol oynamış Azərbaycan qadını həm cəmiyyətimizin, həm də dövlətçiliyimizin tərəqqi etməsində az rol oynamayıb. Tarix göstərir ki, Nigar Rəfibəyli kimi Azərbaycan qadınları bütün dövrlərdə xalqın taleyüklü məsələlərinin həll edilməsinə öz töhfələrini veriblər. Lazım gəlib klassik poeziyanın ən gözəl nümunələrini yaradıblar, ehtiyac olub at belində qılınc çalıb, dövlət idarəçiliyində öz sözlərini deyiblər.

Etiraf edək ki, cəmiyyətimizdə XX əsrdən etibarən qadının cəmiyyətdəki rolu daha da yüksəlməyə başlayıb. Bilirik ki, o vaxtdan əvvəl qadının seçmək, seçilmək, söz demək hüququ olmamışdır. Mühit, şərait yetişdikdən sonra məhz Nigar Rəfibəyli kimi cəsur, sədaqətli, mətin Azərbaycan qadınının cəmiyyət işindəki təsiri qadına söz demək haqqı vermişdir.

Artıq bu gün müasir Azərbaycan qadını ictimai-siyasi həyatın bütün sferalarında, elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, idman və digər sahələrdə layiqincə təmsil olunur. Bu gün Azərbaycan qadınının səsi beynəlxalq tribunallardan gəlir. O səs ki, sədasında zərifliklə bərabər mübarizlik və güc hiss olunur. Çünki qadın əslində zəif yox, zərifdir! Elə o vaxt da Nigar Rəfibəylinin poeziyası məhz bu ali kriteriyaları təsbit edirdi.

Nigar Rəfibəylinin həyat dolu şeirlərində belə bir missiya var: Qadın başlanğıcdır: sevginin, gözəlliyin, xoşbətliyin başlanğıcıdır. Həyatın başlanğıcıdır. Bu da o deməkdir ki, qadın azad, savadlı və xoşbəxt olarsa, dünya daha da gözəlləşər.

Hüseyn Cavid demiş:

Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək!

Nigar Rəfibəylinin qadınla bağlı bir şeirindən həyat dolu belə bir xətt keçir: *“Ana - qadın ətri cənnət qoxusu, ananın - qadının əli dəyən hər şey cənnət qədər gözəldir. Heç bir şey ananı - qadını analıq sevgisi qədər gözəlləşdirə bilməz...”* Sanki Balzak da bu prinsipə uyğun deyib: *“Bir ana ürəyi dibində əfv olan bir uçurumdur...”*

Hələ içində repressiya dövrünün acılarını yaşatdığı vaxtlar Nigar Rəfibəyli yazırdı: *“Ana ağlayanda da ürəkdən ağlayır. Bəzən ən bulanıq ürəklər onun göz yaşları ilə durulur, ən kirli vicdanlar onun göz yaşları ilə yuyulur. Kim bilir, bəlkə də dənizlər göz yaşı olsaydı, buna dözməz, quruyar.”*

Xatirə Fərəcli yazır:

Bu bahar anamsızam,
Yer, göy canlandı bu bahar,
mən cansızam.
Bu bahar bənzəmədi əvvəlkilərə,
Girmədi ürəyimə bu bahar,

Qarışb sularına
göz yaşım axdı...
Qarışmadım bu bahara,
uzaqdan baxdım.

Yaxud gözləri görməyən, anadangəlmə kor olan bir gəncin dilindən deyilib: *“Eşitdim ki, dünya gözəldir. Günəşin doğuşu da, batışı da dünyaya başqa bir gözəllik bəxş edir. Ancaq mən bu gözəlliklərin heç birini görmədim. Həmişə öz qaranlıq dünyamda yaşadım. Peşiman deyiləm. Heç şikayətim də yoxdur. Ancaq ürəyimi yandıran bir şey var. Anam... Kaş bircə dəfə də olsa onu doya-doya görə biləydim. Kaş bircə dəfə də olsa ona baxa biləydim...”*

Bu acı həqiqətdə dərin mənalar var: Həyatı kor-koranə yaşayanlar bu qısa hekayədə əks olunan kor qadın kimidirlər - onlar üçün həyatın bütün tərəfləri qaranlıq və zülmətdir.

Nigar Rəfibəyli də elə bu diqtələri həm şifahi, həm də şeirlərinin dili ilə zaman-zaman oxucularına çatdırıb, insanları həqiqətləri görməyə çağırıb. Məhz həyata xor baxan insanların özbaşınalığı səbəbindən idi ki, Nigar Rəfibəylinin atası repressiya dövrünün qurbanı olmuş, Nigar Rəfibəyli hələ körpə ikən atasını güllələmişdilər...

Gələcəkdə bir ana olacaq körpəcə qızın atasını səbəbsiz yerə həyatdan məhrum etmək isə insanlığa qarşı amansız hərəkətdir. Peyğəmbərimiz də *“Cənnət anaların ayaqları altındadır”* deyib. Bu fikir də anaların ucalığını, müqəddəsliyinin ölçüsünü göstərir.

Dünyada heç bir ana mürəbbi döyməsin bu an,
Qalxsın bütün analar sülh, səadət naminə,
Gələcək nəsillərə gözəl həyat naminə.

Bu şeirdə o, sanki özünün şərəfli ana duyğusunu canlandırıb...

Belə deyək, ən şərəfli və ən mükəmməl varlıq olan insan bir çox vəzifələrlə mükəlləf edilmişdir. Bu vəzifələrin içində birinci sırada Allaha qarşı, sonra isə ailəmə qarşı vəzifələrimiz gəlir.

Nəhayət, Nigar Rəfibəyli kimi analar ömür boyu sevgiyə, ehtirama, xidmətə və hörmətə layiqdirlər. Onlar başımızın tacı, könlümüzün məlhəmidir.

Nigar Rəfibəylinin şəxsiyyəti işıqlı səma kimidir; onun zərif ünsiyyəti, kübarlığı, həlimliyi bu səmada bərq vuran coşqun buludlar, gecələr də aydınlıq doğuran Ay və ulduzlar kimidir. Biz onun şəxsiyyət fəvqində insana, insanlığa sədaqət gördük. Bütün bunlara görə də Nigar Rəfibəyli şəxsiyyəti daim alqışlanmalıdır, daim alqışa layiqdir.

Nigar xanım hələ o həssas dövrdə qadını cəmiyyət işində aparıcı qüvvə olmağa səsləyirdi:

Gəl, ey qadın!
gəl, ey yarınkı sinifsiz cəmiyyətin
mübariz günlərini
əllərinlə quracaq

insan ordusu.

Qoşul bu yola,

səfərbərlik var,

səfərbərlik var...

Göründüyü kimi, Nigar xanımın “Çağırış” şeirində bu vacib məsələ necə də ciddi ədəbi-ictimai kodeks kimi bizi öz əhatəsinə alır. Buradan anlaşılır ki, Nigar xanım təkcə lirik hislərin tərcümanı olmayıb, o, həm də istiqlal şair kimi özünün mübarizlik qətiyyətini bayraq edib, əsasən də qadınları azadlıq cəməsində bir ordu kimi cəmləşməyə çağırır.

Sönür dünən gecə yandırdığın şam,

Xəstəyəm, verən yox, bir az su, ana.

Vaqon yırgalayır səni bu axşam,

Ey uzaq yolların yolçusu, ana...

Bu parçada da ana fəhmi, ana ülfəti gün kimi aydın, bulud qədər işıqlıdır...

NİGAR RƏFİBƏYLİNİN SEVGİ ŞEİRLƏRİ

Şairlərin çoxunun yaradıcılıq müstəvisində lirika xüsusi yer tutur. Bəlkə də lirik hiss şeirin duyğu qatıdır deyə şairlər bu hissi daha çox realizə edirlər.

Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin yaradıcılığında da lirika özünəməxsusluğu ilə seçilir. Maraqlı doğuran haldır ki, Nigar xanımın lirik şeirləri təkcə sevgi hisləri ilə əhatələnmiş, həm də özündə bir sıra ictimai məzmun kəsb edir.

Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bir nümunəyə diqqət yetirək:

Ölümdən qorxmuram,

Cəfadan, zülmədən qorxuram.

Bircə məhəbbət yarasıdır

Ürəyimi qanadan...

Nigar xanımın sevgi hislərindən oxucu bir daha dərinlən anlayır ki, eşq odu təkcə dəlicəsinə, ya da adi qaydada sevmək anlayışı deyil, eşq əslində, iki tərəfin, iki qəlbin eyni təlatümdə titrəməsi anlamıdır. Əgər ruhun qidası təmiz eşq deyilsə, dünyada nə qədər “səni sevirəm”lər varsa, hamısı boş və mənasızdır.

Heç şübhəsiz, Nigar Rəfibəyli üçün də şeir boyu oxucuda ovqat durultmaq əsas şərtidir. O, toxunduğu, qələmə aldığı mövzuların hamısında poetik münasibəti ədəbi kontekstə uyğun qurur. Onun qələmindən süzülən fikirlər oxucuda xoş duyğu yaradır, şair hər duyğuda bir aydın üfük tapır və oxucunun da diqqətini həmin səmtə yönəldir.

Şeirdə bir vacib məsələ də oxucu ilə ünsiyyətdir. Nigar Rəfibəyli şeirini bu tipiklikdə seyr edirik. Onun lirik, melodik poetikası oxucuda bir az ictimai, bir qədər də dərin fəlsəfi meyl artırır.

Biz çox vaxt Nigar Rəfibəyli şeirindəki ədəbi siqlətləri dərin mündəricə kimi məhz bu yöndə xarakterizə etmək haqqı qazanırıq.

Şeiri gözələ yazarlar,

Baharda yaz çiçəklərinə,

Payızda xəzələ yazarlar...

Nigar xanım ona adi görünən hisləri real şəkildə poetik tədqiq edir. Bu bir parçadan da göründüyü kimi, o, romantik meyllərdən tam uzaq deyil, lazımi məqamlarda duyğusal meyllərə də nüfuz edir, daha çox real ədəbi lövhələr yaradır, oxucuda gerçək hislər oyadır.

Nigar Rəfibəyli şeirləri əslində sadə şeir şəkilləridir, ancaq buradakı qabarıq həyat tərzində olduqca mürəkkəbdir, şair oxucusuna düşünməklə yanaşı, çıxış yolu da göstərir. Şairin bu müşahidələri əslində, eşqin “tərcih” etdiyi şəxsi hər yerdə fəvqəl edir, kimsənin görə bilmədiyi bir pərvərişdə çırpındırır.

Nigar xanımın bütün eyhamlarında fiziki sağlam düşüncə ilə ruhi düşkün düşüncənin ortadoksal çırpıntıları da var; yəni o, eşqanə duyğularında həyatı çılğınca anlamaqda çətinlik çəkən fərdlərə “dəlilik” statusu vermir, əksinə, onun talesizlik faktını dərin qabardır; bu üzdən onun ehtimallarında həyatla təsirli vasitələr bir-birilə əks əlaqədə sistem qurur - daha dəqiqi, zora məğlub insanın idrak qatları qapanır.

Belə də anlamaq olar ki, Nigar Rəfibəyli hər şeirində bir-birinə yaxın ovqatda qaynar sevgi nəğməsi bəstələyir, bu nəğmələrin ifaçıları da eşq-həyat və talesizlik dadmış obrazlardır.

Nigar xanım məhz bu mənada bütün sevgi şeirlərində bizi bu hissə inandırır, bizə bildiyimiz nəsnəni bir qədər də aydın və qabarıq şəkildə çatdırır.

YEKUN

XX əsr Azərbaycan poeziyasının ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan qadın şairlərimizdən biri incə ruha, zərif təbiətə, xüsusi Vətən sevgisinə malik Nigar Rəfibəylidir. Əlbəttə onun göz açdığı ictimai-siyasi, ədəbi mühit bildiyimiz kimi, özünün xarakterik xüsusiyyətləri, siyasi hadisələri, hadisələrə yüksək təsiri ilə xarakterikdir.

Hələ gənclik illərindən olduqca cəsur, inanılmaz vətənpərvər, böyük istedadla malik Nigar xanım mübarizələrlə dolu çətin, əzablı, həm də şərəfli, məzmunlu bir həyat yaşayıb.

Nigar Rəfibəyli ədəbiyyata 1928-ci ildə “Dan ulduzu” jurnalında dərc etdirdiyi “Çadra” şeiri ilə gəlib. Elə ilk şeirindən ədəbi mühitdə rəğbətlə qarşılanan gənc şairin 1934-cü ildə şeirlər kitabı nəşr olunub. Kitabda toplanmış yaradıcılıq nümunələrində Azərbaycan qadınlarının yeni həyat quruculuğunda iştirakından bəhs edilir.

Nigar xanım hələ gənclik illərindən başqa xalqların inqilabi mübarizəsini, həyatlarında baş verən ictimai-siyasi prosesləri bir ziyalı vətəndaş olaraq izləyib, öz əsərlərində bu hadisələrdən bəhs edib. Onun “Dolores İbarriro” (1936) şeiri ispan xalqının faşizmə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsinə həsr olunub. Şairin “Cəmilə” şeirində isə Əlcəzair xalqının milli-azadlıq mübarizəsi, gələcəklə bağlı arzu və istəkləri böyük məhəbbətlə tərənnüm edilib.

Nigar Rəfibəyli ictimai həyatda və yaradıcılıqda daim mübariz olub. Sözündə və əməlində qorxmaz, cəsur olan şair özünün poetik ecazı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl, ibrətamiz əsərlər bəxş edib.

Yaşadığı dövrün gerçəklikləri müxtəlif mövzularda yazdığı poetik əsərlərinin mövzusu olub. Belə ki, təbiət mənzərələri, insanın mənəvi aləmi, vətənpərvərlik, sülh, əmin-amanlıq, azadlıq ideyaları Nigar xanımın əsərlərinin leytmotivini təşkil edib. Onların arasında “İşıqlı dünyam” (1969), “Günəşdən gənclik istədim” (1974), “Həzin bir axşamda düşərsən yadıma”, “Şanlı nəsillərin yadigarısan” (1982), “Zəfər nəğməsi” (1943), “Yol xatirələri”, “Avropa ətrafında səyahət gündəliyindən” kitabları (1957) nəşr olunduğu vaxtlardan böyük oxucu marağı və sevgisi ilə qarşılanıb.

Nigar Rəfibəyli öz yaradıcılığında uşaqları da unutmayıb, onlar üçün də poetik ilhamla, böyük sevgi ilə əsərlər yazıb. Şairin müxtəlif illərdə çap olunmuş “Balaca qəhrəman” (1942), “Günəşin cavabı” (1966), “Məstanın balaları” (1968), “Bizə bahar yaraşır” (1978) kitabları balaca oxucularının sevdidiyi kitablardan olub.

Onun bir çox şeirlərinə musiqi bəstələnib, tanınmış müğənnilər tərəfindən ifa olunub. Həyat yoldaşı Azərbaycanın Xalq şairi Rəsul Rzaya həsr etdiyi və görkəmli müğənni Akif İslamzadənin ifasında filмотekamızın qızıl fonduna daxil edilmiş “Alagözlüm” mahnısı bu gün də hamının sevrək dinlədiyi ən gözəl əsərlərdən biridir.

Nigar Rəfibəylinin ədəbi yaradıcılığında tərcümə ədəbiyyatı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Belə ki, şair həyatı boyu ədəbi yaradıcılığını poeziya ilə yanaşı, tərcümə sahəsində də aparıb, hər ikisində böyük sənətkarlıq nümunələri yaradıb. Onun tərcümə əsərlərinin sadəcə adlarına diqqət edəndə yaradıcılığının bu qolunda da necə bir mükəmməllik yaratdığının şahidi oluruq.

Əlbəttə illər, qərinələr ötəcək, Nigar Rəfibəylinin əsərləri hər zaman özünün ideya-məzmunu ilə yenə də müasir görünəcək.

NƏTİCƏ

Nigar Rəfibəyli bütün varlığı ilə işıqlı şəxsiyyət, olduqca həlim və həyatsevər qadın, vətənpərvər insandır. Onun çöhrəsindəki real insan surəti şeirlərinin də köksündə eyni ovqatdadır.

Nigar Rəfibəyli şəxsiyyəti mənim hər gün əl uzatdığım səmadır, o səmada ağ buludlar da var, şimşəklərin təlatüm etdiyi qara buludlar da. Ancaq bu, heç nəyi dəyişmir; Nigar xanım mənim üçün elə işıqlı, aydın səmadır.

İstər təbiət şeirləri olsun, istər sevgi şeirləri, istərsə də digər tipdə poetik nümunələri, fərqlənməz, Nigar xanım sanki mənim həyat yolumun xəritəsini çəkib, hətta həyatımın və taleyimin oblastlarını, hüdud və coğrafi miqyaslarını təyin edib. Mən onun bu tip şeirlərində özümün insan surətim, həyatımın acı və şirin çağlarının rəng çalarlarını sezişəm.

Nigar Rəfibəyli mənim üçün bu gün də bir fəth, bu gün də dəyəri böyük, qiyməti misilsiz ucalıqlarla ölçülən şəxsiyyət, qadın və anadır!

**MƏHƏMMƏDTAĞI ZEHTABİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDQIQI
MƏSƏLƏLƏRİ**

Talıblı Sübhan Ələkbər oğlu,

ADPU-nun Şamaxı filialının dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCID: 0000-0002-6331-5865

Xülasə

XX yüzilin ikinci yarısında Güney Azərbaycanda yetişən görkəmli simalardan biri də professor Məhəmmədağı Zehtabidir (Kirişçi). Öz xalqının azadlığı və milli varlığı uğrunda gənc yaşlarında mübarizə meydanına atılmış bu insan çağdaş Güney Azərbaycanda türkcülüyn - Azərbaycançılığın köklərini arayan və bugünkü durumla əlaqələndirən görkəmli tədqiqatçı alim olub. M.Zehtabi yaradıcılığı çoxsahəlidir: tarix, ədəbiyyat, dilçilik, etnoqrafiya və s. sahələri əhatə edir. Məqalədə Məhəmmədağı Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələləri araşdırılmışdır.

M.T.Zehtabinin “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı. Ən qədim dövrdən İsgəndərə qədər” və “İran türklərinin əski tarixi”. İsgəndər dövründən İslama qədər” iki cildlik əsərlərində Azərbaycan və İran türklərinin İslamdan öncəki dili, Azərbaycan və çağdaş İran türklərinin İslamdan öncəki qısa tarixi, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, islamaqədərki əski türk ədəbiyyatı, Manna və Mad ədəbiyyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü türk folkloru və ədəbiyyatı, İslamaqədərki türk şerində formaya aid aparılmış elmi tədqiqatları Azərbaycan dilinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir.

M.Zehtabi 1923-cü ilin oktyabrında Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olub. Orta məktəbi Təbrizdə başa vuran M.Zehtabi öz ana dili ilə yanaşı fars, ərəb, fransız, mühacirət dövründə isə rus dillərini mükəmməl mənimsəyə bilib. Zehtabi hələ 18 yaşlarında ikən (1939) Hacı Mirzə Əli Şəbüstərinin təşəbbüsü ilə ana dilində nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində məqalə və şeirləri ilə çıxış etmişdi. 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə Güney Azərbaycanda açılmış Təbriz Universitetinin ilk məzunlarından olub. Universitet təhsilini başa çatdırmaq və İrandakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Quzey Azərbaycana mühacirət edib və orada qısa müddət ərzində Azərbaycan tarixi, dili və ədəbiyyatına aid bir neçə kitab çap etdirib.

Açar sözlər: Məhəmmədağı Zehtabi, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı, tədqiqat.

Abstract

One of the prominent figures who emerged in Southern Azerbaijan in the second half of the 20th century was Professor Mohammad-Taqi Zehtabi (Kirischi). Having entered the struggle for the freedom and national identity of his people at a young age, he became a distinguished scholar who sought the roots of Turkism - Azerbaijani identity - in contemporary Southern Azerbaijan and connected them to the present-day context. M. Zehtabi's work is multidisciplinary, encompassing fields such as history, literature, linguistics, ethnography, and more. This article explores the issues related to the study of the Azerbaijani language in the works of Mohammad-Taqi Zehtabi.

In his two-volume works, “The Language and Literature of Iranian Turks before Islam: From the Earliest Times to Alexander” and “The Ancient History of Iranian Turks: From the Era of Alexander to Islam”, Zehtabi conducted significant scholarly research on topics such as the pre-Islamic language of Azerbaijani and Iranian Turks, a brief history of Azerbaijanis and contemporary Iranian Turks before Islam, the language of the Medes, personal and tribal names and terminology, ancient pre-Islamic Turkish literature, the literature of the Mannaeans and the Medes, the language of the Parthians and Arsacids, Turkish folklore and literature during the Parthian (Arsacid) period, and poetic forms in pre-Islamic Turkish poetry. These studies are important in terms of the exploration and understanding of the Azerbaijani language.

M. Zehtabi was born in October 1923 in the town of Shabestar, near Tabriz. After completing secondary school in Tabriz, Zehtabi mastered not only his native language but also Persian, Arabic, French, and, during his years in exile, Russian. At the age of 18 (in 1939), he began publishing articles and poems in the newspaper “Azerbaijan”, which was printed in the native language upon the initiative of Haji Mirza Ali Shabestari. In 1946, during the period of the National Government of Azerbaijan, he became one of the first graduates of the newly established Tabriz University in Southern Azerbaijan. To complete his university education and escape political persecution by the Iranian regime, he emigrated to Northern Azerbaijan, where he quickly published several books on Azerbaijani history, language, and literature.

Keywords: Mohammad Taghi Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani language, Azerbaijani literature, research.

Həyatı və ictimai fəaliyyəti

M. Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə Güney Azərbaycanda açılmış Təbriz Universitetinin ilk məzunlarından olub. Universitet təhsilini başa çatdırmaq və İrandakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Quzey Azərbaycana mühacirət etmiş və orada qısa müddət ərzində Azərbaycan tarixi, dili və ədəbiyyatına aid bir neçə kitab çap etdirmişdir. 1979-cu ildə İranda Pəhləvi rejimi yıxıldıqdan sonra Vətəni Təbrizə qayıdan professor Zehtabi öz elmi tədqiqatlarını geniş aspektdə davam etdirmişdir. Vəfatınadək (1998-ci il 23 sentyabr) Azərbaycan tarixi haqqında yazdığı əsərlər bütöv Azərbaycan tarixşünaslığında yeni bir cığır açmışdır. (*I, s. 267-269.*)

Onun o dövrdəki yazdığı şah əsərlərdən biri də, 1946-cı il Azər 24-də dekabrın 15-də Pəhləvi rejimi tərəfindən türkcə təhsilə və məişətdə danışığa belə yasaq qoyulduğu dövrdə yazdığı “Sən o san, mən də buyam” şeiri olmuşdur. Şeirdə deyilir:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki yox.
Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki yox.
İlk dəfə ki, çörək verdi mənə, nan demədi.
Əzəlində mənə duzdanə nəməkdən demədi.
Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o.
Su donanda deməyibdir yəxdi bala, buz deyib o.
Qar deyib, bərf deməyib, dəst deməyib, əl deyib o.
Mənə heç vaxt biyə söyləməyib gəl deyib o.
Yaxşı xatırlayıram, yaz günü axşam çağılar,
Bağcanın günçixanında ki, ilıq gün yayıla.

Gəl deyərdi darayım başıvı, ey nazlı bala.
Gəlməsən gər bacıvun astaca zülfün dararam.
O deməzdi ki, biya şane zənəm bir səri to.
Gən nəayi be zənəm şane səri xahəri to.
Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam.
Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim.
Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,
Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.
Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
Saniyə, varlığımıza, xalqımıza xor baxmayasan.
Yoxsa gər zor deyəsən, millətimi xar edəsən.
Gün gələr səhfə çönər, məcbur olarsan gedəsən.

Təbriz, 22 Azər 1325/1946.

Doktor M.Zehtabi (1383) “21 Azər” hərəkatının haqqındakı məqaləsində Azərbaycan Demokrat Firqəsini Azərbaycanın, İranın və Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatında mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır: “...*Bu hərəkat II Dünya müharibəsindən sonra ümumən İran və Azərbaycan azadlıq hərəkatının, xüsusən milli azadlıq hərəkatının zirvəsidir. Bu hərəkat əleyhinə olanlar, istər daxildə və istərsə də xaricdə separatizm adlandırırsalar və onun biganələrin əliylə yarandığını iddia etsələr də o, əslində, ... heç bir xarici əl vasitəsilə yox, dövrün ictimai hadisələrinin istəyi və iradəsi ilə yaranmışdı...*” (7 s.74-77.).

O dövrdə bir çox gənclər sovetlər ölkəsini azad bir ölkə bilib, oraya getməyə can atırdılar. Zehtabi hələ öz arzusuna çatmaq və habelə ana dilində yüksək təhsil almaq üçün doğma yurdunu tərk edir. Lakin onu Bakıya deyil, Sibir həbsxanasına göndərirlər. Heç bir günahı olmadan 3 il Sibirdə sürgün həyatı yaşayır. “Şahın zəncirində” mənzuməsində belə yazır:

*Azad doğulan insana qandal nə gərəkdir?
Qandalları qırmışlara zindan nə deməkdir?
Dünya nələrin var?
Əfsanələrin var?
Biçarə bəşər ölçüyə gəlməz kədərin var
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!
Daim başın üstündə gəzim qəm və fəlakət.
Bir gün səni zəncirlədi sultan
Bir gün də «azadlıq və ədalət»!!*

Nəhayət, 3 ildən sonra Zehtabi Sibir sürgünündən buraxılır və bu dəfə Düşənbə şəhərinə sürgün edilir. Orada onun Təbrizdə aldığı bütün təhsil sənədləri yox olduğu üçün təkrar diplom almağa məcbur olur və nəhayət, Bakıya gələrək Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan dili üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi adı alır və həmin Universitetdə ərəb dili müəllimi işləyir. (8, s.3). *Talıblı S.Ə. (2006)* “Professor Məhəmmədağa Zehtabi və onun əsərləri haqqında” adlı məqaləsində yazır: “*O, istər müəllimlik illərində, istərsə də universiteti bitirdikdən sonra yazdığı bütün əsərlərində ana dilimizi öyrənir və tanıtdırmağa çalışır,*

xalqımızın keçmiş tarix və ədəbiyyatından söhbət açır, oxuyanların marağını öz ana dillərinə artırır, onlarda öz milli kimliliyinə bağlılıq yaradır”. (2, s. 31).

Doktor Zehtabi müasir tariximizdə ilk dəfə olaraq 1981-ci ildə “Mütərəqqi İran Türklərinin Rəşənfikriliyə (ziyalılar) Cəmiyyəti»ni yaradıb və «Birlik» adında aylıq farsca və türkcə jurnal nəşr etdirmişdir.

Zehtabi xaricdə olduğu zaman, birinci dəfə olaraq ana dilimizdə “İran türklərinin sərfi (morfologiyası –S.T.)” kitabını yazıb, çap etdirmişdir, bu kitab inqilabdan sonra da doktorun ən yaxın dostlarından olan hörmətli Əli Xəlil Abadinin təşəbbüsü ilə, müasir ədəbi dilimizin morfologiyası adı ilə çap olub, yayılmışdır. Professor Zehtabi İran inqilabından sonra Təbriz Universitetində türk dili və ədəbiyyatı müəllimi olmuş və çoxlu müəllim yetirmişdir. O dövrdə ilk dəfə olaraq 20 səhifədən ibarət «Ana dilimizi necə yazmaq» əsərini 3000 tirajla Rüşdiyyə yayımı vasitəsilə çap etdirmişdi. Bu qısa əsərdə dilimizin əsas – səs qanunları, ahəng qanunu açıqlanmışdır ki, əlifbanı düzgün yazıb, oxumağımızda yazıçılarımıza bir mənbə olub, sonralar keçirilən orfoqrafiya ilə bağlı seminarlarda ondan çox faydalanmışlar.

Doktor Zehtabi inqilabdan sonra Təbriz radio və televiziyasında ana dilimizdə Azərbaycan türkcəsində verilişlər yayımlamaq üçün kadrlar yetirmişdir. “*Berun-e mərz*” (“*Sərhəddən kənar – S.T.*”) xəbərləri Azərbaycan dilində aparılar vaxtilə onun şagirdləri olmuşlar.

Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi

M.Zehtabinin (1378) “İran türklərinin əski tarixi”nin adlı əsərinin I cildi ən qədim dövrdən Makedoniyalı İsgəndərə qədər olan uzun bir zamanı əhatə edir. Bu cildə miladdan əvvəl IV-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə yaşayıb mədəniyyət qurmuş türk xalqlarının dövlətləri və mədəniyyətləri geniş aspektdə verilir, o dövrün türkcəsi ilə bu dövrün türkcəsi müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu gün İran kimi tanıdığımız ərazidə farsların bu yerlərə gəlməsinə qədərki 3500 ildə türklərin qurduğu dövlətlər və mədəniyyətlər tədqiq və təhlil edilir. (3, 880 s.)

M.Zehtabinin (1999, 1379) “İran türklərinin əski tarixi” adlı kitabının II cildi İsgəndər dövründən İslama qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu cildə İsgəndərin hücumu, Əhəmənilərin sonu, Atropaten dövləti, Alban dövləti, Partlar, Sasanilər dövlətlərinin yaranması və süqutu bu dövrdə güneyli-qüzeyli Azərbaycanın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı zəngin qaynaqlar əsasında tədqiq və təhlil edilir (4).

M.Zehtabinin qələmindən çıxan və böyük axtarışların nəticəsi olan “İran türklərinin əski tarixi” adlı çox cildlik sanballı kitabından sonra “İslama qədərki İran türklərinin dili və ədəbiyyatı” kitabı sözün həqiqi mənasında Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün tədqiqində yeni bir elmi mərhələdir. M.T.Zehtabinin (1380) “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı” kitabında Azərbaycan türklərinin tarixinə aid verilmiş bölmə də elmi və nəzəri cəhətdən maraqlıdır. (5, 176 s.)

Kitabda Azərbaycan və çağdaş İran türklərinin İslamdan öncəki qısa tarixi, Azərbaycan və İran türklərinin İslamdan öncəki dili, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, İslamaqədərki ümumtürklər və azərilər daxilində, İslamaqədərki əski türk ədəbiyyatı, Manna və Mad ədəbiyyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü türk folkloru və ədəbiyyatı, İslamaqədərki türk şeirində formaya aid aparılmış elmi tədqiqatlar Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından son dərəcə əhəmiyyətliyə. Bu kitabın giriş hissəsində “Azərbaycan və çağdaş İran türklərinin İslamdan öncəki qısa tarixi” bölməsi Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətliyə. Müəllif bu kitabda müasir dövrdə Azərbaycanın qədim dövr tarixi ilə əlaqədar yazır

ki, “... ana dilimiz və ədəbiyyatımızın neçə minillik vəziyyəti, keçdiyi yolları, uğradığı müsbət və mənfi hadisələri bilmək və araşdırmaq üçün Azəri xalqımız və ümumiyyətlə çağdaş İran türklərinin o dövrdəki durumu və keçdiyi yollarla yığcam və qısa şəkildə tanış olmaq zəruridir. İslamdan əvvəlki 4-5 min illik tariximizlə bu tanışlıqdan məqsəd yalnız və yalnız dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, folklor və ədəbiyyatımızın siyasi, iqtisadi və sairə tarixi hadisələrlə ilgili olaraq keçdiyi yolu qısa aydınlaşdırıb açıqlamaq və bu sahədə ilk addımlar atmaqdır, yoxsa İslamdan qabaq neçə min illik zəngin tariximizi, hətta yığcam və qısa şəkildə belə, yazmaq üçün cildlərlə əsər lazımdır...” (5, s. 164-276.)

Doktor Zehtabinin yaradıcılığında tarixi aspektdə yazılmış və yuxarıda haqqında danışılan kitablar və onun dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələri, İran daxilində və beynəlxalq miqyasda elmi konfrans və simpoziumlardakı çıxışları məhz bu zərurəti aydınlaşdırmağa, Azərbaycan tarixini sovinistlərin və sifarişlə yazılan əsərlərin saxtakarlığından, təhriflərindən xilas etməyə yönəlmişdir. M.T.Zehtabi (1380) “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı” əsərində tariximizin qədim dövrü haqqında fikrini belə ümumiləşdirir: “*Tarixə məlum olan miladdan 4-5 min il əvvəldən İslama qədərki uzun bir dövrdə çağdaş İranın bütün Qərbi, Mərkəzi və Xəzərin cənub əyalət və mərkəzlərində, Şimali və Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla, həmişə türkdilli ellər, qəbilələr, el birləşmələri və xalqları yaşayıb, bəşəriyyətin və İranın ən əski və ən zəngin mədəniyyətini, hünəri və sənətini yaradaraq, onunla bütün Yaxın Şərq, Misir və hətta Avropaya örnək olmuş və yol göstərmişlər. Çağdaş İranın bu göstərdiyimiz yerlərinin həmişə türk dilli olmuş əhalisi, göstərdiyimiz min illiklərdə vahid türk dilində danışmış, bəşəriyyətin ən yüksək mədəniyyətlərindən birini yaratmışlar*”. (5)

M.Zehtabi (1380) Azərbaycan və İran türklərinin İslamdan öncəki dili haqqında yazır: “...Azərbaycan, çağdaş İranın qərbi, mərkəzi və Xəzərin cənubu və qərbi sahillərində İslamdan əvvəl yaşamış xalqların dilləri barədə geniş məlumat, o dillərin tarix boyu hansı mərhələlərdən keçməsi, qayda-qanunlarının hansı dəyişikliklərə uğrayaraq bugünkü şəkllə düşməsinə dəqiq və hərtərəfli araşdırıb öyrənmək üçün həm ilamların göstərdiyimiz lövhələri (Məhəmmədağı Zehtabi (M.Şəbüstərli) (1380). “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı”. Təbriz, “Əxtər» nəşriyyatı, s. 164-276), həm də başqa sənəd və materialları təhqiq etmək lazımdır. Lakin buna baxmayaraq, biz əldə etdiyimiz tarixi lövhələrin və yazıların materialları əsasında o dövrləki türk dili ilə ümumtürk dili arasında dilçilik baxımından çeşidli ilgi və əlaqələri açıb göstərməklə 5-4 min il əvvəlki və dillərini çağdaş azəri xalqı və İran türkləri dilinin ulu babası olmasını sübut etməyə çalışmışıq. Bu əski dillərlə çağdaş azəri və İran türklərinin dili arasındakı bu əlaqə və ilginə biz bu dillərin ümumi leksik, əsas lügət fondu, lügət tərkibi, morfologiya qaydaları və ünsürlərini müqayisə etməklə göstərməyə çalışmışıq”. (5, s.30.)

M.Zehtabi (1379) ana dili ilə bağlı xatirələrini “Müasir ədəbi azəri dili (səs – sərf» əsərində belə qeyd edir: “1945-ci (1324) il gəldi. “Azərbaycan” qəzeti yenə də nəşr olmağa başladı. Bu qəzetlə tanışlıq məni ayırılmaz şəkildə ana dilimə bağladı. Ana dilimdə yazmağa başladım. Bu dövrdən ana dilimi elmi cəhətdən öyrənmək ürəyimdə mühüm hədəf və arzularımdan birinə çevrildi. Ana dilimi sevdim, sevdikcə dərinləşdim və dərinləşdikcə onu daha artıq sevdim. Universitetə daxil olub elmi cəhətdən öyrənmək üçün o zaman mövcud olan bütün qapıları döydüm, can atıb çabaladımsa, hamısı üzümə bağlı oldu. (6, 335 s.).

Bu hədəfə çatmaq üçün Bakı deyə qaçaq şurəviyə getdim. Lakin orada da Sadiq Padeqanların göstərişilə Universitet üzvünə mühakimə olunaraq Sibirdə işləməyə göndərildim. İki il sonra Sibirdən Tacikistanın paytaxtı Düşənbə şəhərinə göndərildim. Burada öyrəndim ki, şurəvidə

universitetə daxil olmaq üçün orta məktəb diplomu lazımdır. Mən isə orta məktəb diplomundan (Danəşsərə və şeş ədəbi Firdovsi) heç birisini özümlə gətirə bilməmişdim. Bir il burada axşam məktəbində oxuyub diplom alaraq onu bir ərizə ilə Bakı Universitetinə göndərdim. İki həftə sonra oradan müsbət cavab aldıqdan. kitablarımı yığışdırıb Bakıda oxumağa getdim və yataqxanada yerləşdim. Hələ oxu ilindən on gün keçmişdi. Dərslər tamam yoluna düşməmişdi. Günlərin birində yataqxana məsulu (müdir-S.T.) yanıma gəlib adımlı soruşduqdan sonra:

Səni Universitetinin rektoru çağırır, dedi get gör nə deyir. Eşidmişdim ki, Bakı Universitetinin rektoru böyük kimyaçı, ixtiraçı akademik naxçıvanlı Yusif Məmmədəliyev idi. O, İkinci Dünya müharibəsi dövrü kimya elmi sahəsindəki yeni elmi ixtiraları ilə Sovet ordularının qəti məğlubiyyətdən nicat vermişdi. Rektorun otağına getdim. Katibəsi adımlı soruşub içəri girdi və qayıdaraq:

Buyurun deyə məni içəri buraxdı. İçəri daxil olub salam verdikdə, öz stolu arxasında oturmuş akademik Yusif Məmmədəliyev adımlı və hər haralı olduğumu soruşduqdan sonra:

Hansı fakültədə oxumaq istəyirsən?, – deyə soruşdu.

- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsində, – deyə cavab verdikdə, rektor qabağında olan diploma işarə edərək, – belə yaxşı qiymətlərlə niyə orada oxuyursan, gəl kimya fakültəsində oxu, dedi.

- Hörmətli akademik, mənim xalqımın ehtiyacı bunadır, – deyə cavab verdim.

Bu sözlərimi eşidən Universitetinin rektoru akademik ilan vurmuş kimi dik yerindən qalxıb gəldi və mənimlə səmimi və möhkəm əl verərək, – sənə müvəffəqiyyətlər arzulayıram, – deyərək məni yola saldı.

... Bakı Universitetini qurtarmağa yarım il qalandan həmin Universitetin Şərqşünaslıq İnstitutunda ərəb dili və ədəbiyyatını tədris etməyə və elə bu günlərdə ana dili barədə də əldə etdiyim biliyi xalqıma çatdırmaq haqqında fikirləşməyə başladım. Axı xalqımın ona ehtiyacı var idi. Bu hədəfə çatmaq üçün xalqıma qovuşmalı idim. Xalqıma qovuşmaq üçün də əvvəla, özüm Sovet birliyinin dəmir divarını yarıb oradan çıxmalı və ikincisi, quldur şah recimini zaman devirməli idi”. (6, 335 s.).

İran inqilabından sonra Vətəni Təbrizə dönən Doktor Təbriz Universtitində tədrisi və ona olan maraq haqqında belə yazır: “ ... İran inqilabı qələbə çaldı və quldur şahıqlı rejimi devrildi. İnqilabdan bir həftə sonra Vətənə dönüb xidmət etmək üçün müvəqqəti hökumətə müraciət etdim. Müsbət cavab aldıqdan, inqilabın qələbəsindən beş ay sonra, o xəyal ilə başa çatacaq, vətənə qayıtdım və neçə ay sonra Təbriz Universitetində Azərbaycan türkcəsi və ərəb dillərini tədris etməyə başladım. Otuz ildən sonra xalqımın içində olmaq, Təbriz Universitetində tədris zamanı yüzlərlə gənc Azərbaycan qızları və oğulları ilə yaxından tanışlıq nəticəsində xalqımızı nə səviyyədə və nə dərəcədə qavramağa hazır olduğunu bilmədiyi pedaqoci bir həqiqətin nəbzini tapdım, hiss etdim ki, xaricdə çap etdirdiyim «İran türkcəsinin sərfi (morfologiyası)» kitabının dili və səviyyəsi yüksəkdir. Buna görə də Təbriz Universitetində ana dilimizi tədris edərkən, tənzim etdiyim kopyaları dil və səviyyə cəhətdən sadələşdirdim. Universitetlər bağlandı kopyalar yarımçıq qaldı. Lakin mən ana dilimizi öyrənmək üçün bir yol yaratmaq işinə davam etdim və Təbriz Universitetində işləyib “Leksioloji zəban-e ədəbi-ye muaser-e azəri” (“Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikologiyası-S.T.”) əsərini yazdığım zaman ana dilimizi öyrənmək məqsədilə müraciət edən gənclərdən istifadə edərək, “Ana dilimizi öyrənmək” adlı dilimizin səs bölümü və

morfolojiyasını əhatə edən olduqca qısa, sadə bir kitab yazdım. Bu kitabdan bəzi gənclər yararlandılar”.

NƏTİCƏ

Professor Zehtabi Təbriz şəhərində çoxlu Azərbaycansevər dostları ilə “Azərbaycan mədəniyyət ocağı”nı qurdular. O, neçə illər boyu ardı-arası kəsilmədən bu ocağın iclaslarında iştirak edib, xalqımızın ədəbiyyat və keçmiş tarixini tanıtdırmışdır. Bu ocaq indi də Doktorun qurduğu əsasda davam edir.

Bu cəhətdən Güney Azərbaycanda Zehtabi ideyalarına söykənən yeni məktəbin fəaliyyəti diqqəti çəkir və bu məktəbin iştirakçıları Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü obyektiv qiymətləndirmək cəhətdən Zehtabi ənənələrini uğurla davam etdirirlər. Hal-hazırda Güney Azərbaycanda və İranda dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələrin və kitabların müəyyən qismində Zehtabi tədqiqat xəttinin davamı açıq aydın görünür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏSƏDBİYYAT

Azərbaycan dilində

b) jurnallara istinad

1. Talıblı S.Ə. (2002). Doktor Məhəmmədağlı Zehtabinin həyat və yaradıcılığına bir baxış (tarixi aspektdə). Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, s. 267-269.
2. Talıblı S.Ə. (2006). Professor Məhəmmədağlı Zehtabi və onun əsərləri haqqında. AMEA Folklor İnstitutu “Elmi axtarışlar” (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) XXI. Bakı: s. 31.

Fars dilində (əski əlifbada)

a) Kitablara istinad

3. Məhəmmədağlı Zehtabi (Kirişçi) (1378). “İran türklərinin əski tarixi”. Ən qədim dövrdən İsgəndərə qədər. I cild. Təbriz, 880 s.
4. Məhəmmədağlı Zehtabi (Kirişçi) (1999, 1379). “İran türklərinin əski tarixi”. İsgəndər dövründən İslama qədər. II cild, Təbriz.
5. Məhəmmədağlı Zehtabi (M.Şəbüstərli) (1380). “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı”. Təbriz, “Əxtər” nəşriyyatı, 176 s.
6. Məhəmmədağlı Zehtabi (1379). Müasir ədəbi azəri dili (səs – sərf.) Təbriz “Aşina”, 335 s.

b) jurnallara istinad

7. Məhəmmədağlı Zehtabi (1383). “Ərmağan-e Azərbaycan” dərgisi (türk və fars dillərində). «21 Azər» nehzətinin yaranması. 3-cü il, №40. Doşənbə. 15 Azər ayı, s.74-77.
8. “Dilmac” dərgisi (türk və fars dillərində). (Yanvar 2004, Dey ayı, 1383), s.8.

VƏTƏN SEVGİSİ VƏ TORPAQ UĞRUNDA DÖYÜŞ

Teybə Əfəndiyeva Aslan qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

ORCID 0000-0003-3898-9566

Xülasə.

Vətən sevgisi insanın qəlbində ən ülvə, ən saf hisslərdən biridir. Hər bir xalqın, hər bir fərdin öz torpağına, elinə, yurduna olan bağlılığı onun milli kimliyinin əsasını təşkil edir. Vətən yalnız üzərində yaşadığımız bir məkan deyil, o, bizim tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, adət-ənənələrimiz və keçmişimizin mirasıdır. Vətən sevgisi insanı doğulduğu torpağa, orada böyüdüyü elə-obaya, xalqına, onun dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağa, onu qorumağa və ucalmağa səsləyir.

Açar sözlər: vətən, fədakarlıq, qələbə, qürur, müharibə

Abstract.

Love for the homeland is one of the most sacred and purest feelings in a person's heart. The attachment of every nation and every individual to their land, country, and homeland forms the foundation of their national identity. The homeland is not merely a place where we live — it is our history, culture, language, traditions, and the heritage of our past. Love for the homeland calls upon a person to respect the land of their birth, the people among whom they grew up, and their values; it inspires them to protect and honor their country.

Keywords: homeland, sacrifice, victory, pride, war

GİRİŞ

Vətən sevgisi insanın qəlbində ən ülvə, ən saf hisslərdən biridir. Hər bir xalqın, hər bir fərdin öz torpağına, elinə, yurduna olan bağlılığı onun milli kimliyinin əsasını təşkil edir. Vətən yalnız üzərində yaşadığımız bir məkan deyil, o, bizim tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, adət-ənənələrimiz və keçmişimizin mirasıdır. Vətən sevgisi insanı doğulduğu torpağa, orada böyüdüyü elə-obaya, xalqına, onun dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağa, onu qorumağa və ucalmağa səsləyir.

Tarix boyu xalqların azadlığı, müstəqilliyi və bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizələr məhz bu müqəddəs hissin – vətən sevgisinin nəticəsi olmuşdur. Torpaq uğrunda döyüşən hər bir igid, canını vətənə fəda edən hər bir şəhid bu sevginin ən uca zirvəsini nümayiş etdirmişdir. Onların qəhrəmanlığı, fədakarlığı və qorxmazlığı xalqın yaddaşında əbədi olaraq yaşamaqdadır.

Vətən uğrunda döyüş yalnız silah və güc demək deyil; o, həm də mənəvi güc, vətənə sədaqət, milli birlik və ruh yüksəkliyi deməkdir. Bu hisslər insanı cəsarətli edir, onu hər bir çətinliyə sinə gərməyə, torpağını və millətini qorumağa səsləyir.

Beləliklə, “Vətən sevgisi və torpaq uğrunda döyüş” mövzusu həm keçmişimizi anlamaq, həm də gələcək nəsillərə vətənpərvərlik ruhunu aşılamaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mövzu insanın mənəvi dünyasının dərinliklərinə nüfuz edir və bizə xatırladır ki, vətənə olan sevgi – hər bir xalqın varlığının, birliyinin və gücünün təməlidir.

Vətən sevgisi hər bir insanın ruhunda doğulduğu andan formalaşan, köklü və müqəddəs bir duyğudur. Bu sevgi yalnız bir hiss deyil, həm də bir məsuliyyətdir. İnsan vətəninə sevdikcə onu qorumağa, inkişaf etdirməyə, onun adını ucaldacaq əməllər görməyə çalışır. Vətən sevgisi xalqın birliyini, milli kimliyini və mənəvi gücünü müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir.

Azərbaycan xalqının tarixində vətən sevgisi həmişə yüksək dəyərlər sırasında olmuşdur. Qədim dövrlərdən bu günə qədər xalqımız torpağını, azadlığını və şərəfini qorumaq üçün saysız-hesabsız mübarizələr aparmış, qəhrəmanlıq salnamələri yazmışdır. Bu mübarizələrin əsasında torpağa olan sədaqət və azadlıq eşqi dayanır.

Torpaq uğrunda döyüş isə bu sevginin ən ali təzahürüdür. Vətən uğrunda canından keçmək, onun azadlığı və bütövlüyü üçün mübarizə aparmaq xalqın ən böyük fədakarlığıdır. Tarixdə minlərlə igid oğul və qız bu müqəddəs amal uğrunda şəhid olmuş, qanları ilə torpağımızı müqəddəsləşdirmişdir. Onların göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunələri bu gün gənc nəsil üçün nümunədir.

Akademik İsa Həbibbəyli XX əsrin əvvəl lərin dən etibarən milli ədəbi-ictimai fikirdə Azərbaycançılıq təliminin əsas yer tutduğunu bildirərək yazır: “Azərbaycançılıq – milli düşüncənin və vətən anlayışının bir yerdə qavranılması təlimi kimi xalqın və ölkənin milli maraqlarının – maarifçilikdən milli azadlıq ideyalarına, istiqlal mübarizəsi düşüncəsinə, dövlət müstəqilliyi şüuruna qədərki bütün ideal lərinin ədəbiyyatın canında və qanında olmasını qaçılmaz həyati tələbat səviyyəsinə qaldıran ümum milli məfkurədir”

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri vətəni tərənnümün, vəsfən ən poetik nümunəsi oldu. Bu şeirlə bağlı professor Qorxmaz Quliyevin belə bir fikri var: “Biz hələ S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin “Azərbaycan” adlı məkanın SSRİ daxilində, Azərbaycan xalqının sovet xalqı içində əriyib yoxa çıxmasının qarşısını almaqda, bu gün öyünə-öyünə vurğuladığımız mentallığımızın qorunub saxlanma sında rolunu lazımınca dəyərləndirməmişik. “Azərbaycan” şeirindən sonra azərbaycanlılar üçün Azərbaycan əbədi olaraq ana vətəndir... “Azərbaycan” şeirindən sonra poeziyamızda vətənin vəsfı ilə bağlı yaranmış bütün bədii nümunələr bu və ya digər şəkildə S.Vurğunun dünyaduyum və deyim tərzinə söykənir, S.Vurğun ənənələrini davam etdirir... Bu baxımdan, məhz S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin pafosu B.Vahabzadənin uzun illər keçəndən sonra “Gülüstən” poemasını yazmasına imkan yaratdı”

Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən”ndakı pafosun Vurğunun “Azərbaycan” şeirindən nəşət tapması ideyası o qədər özünü doğrultmasa da (zənnimcə, poetik ruh etibarilə “Gülüstən” XX əsrin əvvəllərinin istiqlal amalından doğan şeirləri ilə daha ortaq ədəbi müstəviyə gəlir), onların bir müştərək məqamda birləşmələri dəqiqdir: unudulmayan, uca tutulan, mehrab kimi müqəddəsliyinə tapınılan vətən amili! Bu amil Səməd Vurğunun şeirindən başlamış vətəni əziklik kompleksindən çıxarıb ona milli məzmun, mənəvi qüdrət aşıl原因 Bəxtiyarın, Xəlil Rza Ulutürkün odlu misralarına qədər estetik ərazini çevrələyir. Vətənin dili, bayrağı, ordusu, əsgəri daim bədii təcəssüm predmeti olur.

Tarixlə poeziyanın missiyası eyni məkanda və eyni niyyətdə həmişə birləşib: yaddaşın oyaq qalmasına münasibətdə. Çünki tarix kimi poeziya da meyardır. Yaddaşa, həqiqətə qoyulan abidədir. 60-cı illərdən başlayaraq vətən mövzulu şeirlərdə yanaşmaların istiqaməti dəyişir, vətən sevdalı, kök, mənşə bağlarına sadıq, tarixə və yaddaşa etibarlı bir sənət nümunəsi olaraq yaranan şeir nümunələri təsəvvürün sınırlarını aşib sabaha, gələcəyə doğru inkişafda milli ədəbi, fəlsəfi və əxlaqi qütbləri nişan verirdi. “Torpağı ot deyil, kişi göyərdən – Vətən! Vətən!” , – yazırdı Sabir Rüstəmxanlı. Bu şeirlərdə insanın, fərdin mənəvi varlığını yaddaşa bağlayan qatlara, dəyərlərə şair

marağı öndə durur, onlar insanı yalnız təbiətin deyil, həm də və daha çox tarixin bir parçası kimi təsvir etməklə önəmli görünürlər. Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Zəlimxan Yaqubun ömür bioqrafiyasında, ədəbi yaradıcılığının tərcümeyi-halında geridə qalan bir əsrə yaxın zaman kəsiminin addımları duyulur və bu addımlar milli tariximizin, milli varlığımızın nəfəsi duyulan qatlarından ayaq açıb yeriyir. Bu qatlar tarixdir, dildir, azadlıq idealları, istiqlal vuruşudur. Bu şairlərin şeirləri sovet dövründə bilərəkdən güdazə verilən tarixi yaddaşın, bilərəkdən unudturulan dil yaddaşının, bilərəkdən susdurulan azadlıq nidasının diriliyinə imkan vermək amacına xidmət üçün ərsəyə gəlmişdi. Onların poeziyasında gur, çılgın notların başlanğıc məqamları bu amillərə söykənirdi. Vətənin və xalqın tarix bioqrafiyasını poeziyanın yaddaşına çevirmək... Bu şairlərin daha çox “eşidilən”, daha çox qulaq verilən sözün sahibi olmalarının mahiyyətində dayanan amillər bununla bağlıdır. Son otuz ildə vətən adına ideoloji təbliğat, etiraf edək ki, o qədər də dərinə işləmədi, milli insanın içindəki savaşı ruhunu zəiflətdi. Vətəni coşqulu, aşına bir ruhla sevmək yerinə yuxarıdakı ironik kontekst önə keçdi. Bu mənada, Ramiz Rövşənin “Səni sevmək çətindir, vətən, nə gündəsən?” misraları ilə başlayan şeiri bir vaxtlar təntənəli pafos və tərənnümlə süslənən Azərbaycan – ana vətən obrazının dekonstruksiyaya uğradılmış şəkli təsiri bağışlayır. Ramiz Rövşənin digər şeirində vətən anlamı insan üçün çöküşü, dərin böhranı ilə harmonik verilir, milli-mənəvi-əxlaqi idealların tənəzzülə uğradığı yerlərdən, natur-fəlsəfi qatlardan nəşət tapır. Nə uzun çəkdi, vətən, dönüb sənə qayıtmaq. İçimin qürbətindən bu vətənə qayıtmaq. Ona görə biz XX əsrin əvvəllərində yazılan şeirlərdən daha inamla bəhs edirik ki, milləti qalib edən poeziya məxəzimiz həmin dövrün hər misrası ilə vətən quran, birlik əzminə xidmət edən mətnlərində əyaniləşib. Dövr qarışıq, dolanışiq çətin, yurd-yuvaları sərgərdan olsa da, Hədinin “məyus olma, amandır” misrasındakı kimi ruhsal zənginlik özünü tükətməyib. Qürbətdə yaşayan şair Məmməd İsmayıl da vətənlə bağlı şeirlərində sınılanmış, dəyişməz əxlaqi mənəvi dəyərlər axtarır, amma Ramiz Rövşəndən fərqli olaraq, pessimizmə qapılmaz, bu dəyərləri mehrab kimi tapındığı Sözün yaşamında, gücündə, seyrində tapır. Onun üçün vətən elə sənətin var olduğu məkandır, şairin üçün “sənətin qürbətindən sənətin vətəninə” doğru yol alan və daim sabit qalan mövqeyindədir. Vətənlə bağlı işıqlı və kövrək hisslər onun misralarında ən uca vurğu lar dan, yaşanan ən qüvvətli və səmimi duyğulardandır. Gedərsən, məchula yol gedər gedən, Qürbət, bir açılmaz sirdən başlayar. Burnunun ucunu göynədən vətən Yadəna düşdüyü yerdən başlayar. Gedərsən, vətənin qalar vətəndə, İçinin içində köz vətən olar. Dərdinə, sərinə vətənsən sən də, Qürbətdə sənə də söz vətən olar. *** Qürbət, ayrılıq, uzaqlıq, həsrət deyilən an layışların üzərinə gəldikdə, Təbrizsiz ötüşə bil məyəcəyik. Bizim bir tərəfimiz hər zaman əskik olub. Biz Cənuba, Cənub bizə həsrət qalıb. Hər dəfə o taydan gözü nəmli, nisgil dolu baxışları gördükdə, həmvətənlərimizin ana dili, vətən sevgisi uğrunda mücadiləsinə şahid olduqda vətən sevgisinin bit məzliyinin, tükənməzliyinin necə ali hiss olduğunu dərk etmişik:

Nə həsrət, nə hicran olsun,

Vahid Azərbaycan olsun!

Qoy birləşsin, bir can olsun

O sahil də, bu sahil də.

Xəlil Rza Ulutürk

Vətənpərvərlik, milli birlik mövzusu, azərbaycançılıq ideyasının tərənnümü Müşfiq yaradıcılığının ana xəttidir. Vətənin istiqlalı, dil, söz, torpaq uğrunda apardığı söz mücadiləsindən alınacaq, üzüağ çıxan şair vətənin azadlığı uğrunda əsl vətənpərvər insan, vətəndaş kimi iz qoyub.

Hər qarışı ecazkar, füsunkar gözəlliklər yatağı olan vətənimiz şair üçün müqəddəs bir məkandır. Onun vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı əsərlərində dərqli, niskilli şairin əhvalı duyulur. Müşfiqi şöhrətləndirən və sevdiren başlıca səbəb vətən sevgisi, yurdun hər qarışından aldığı ilham və özünün əsl “vətən daşı” olduğunu dərk etdiyindən aldığı zövqdür. Vətəninin əsl vətəndaşı olan şair qırılmaz tellərlə, canlı rişələrlə xalqına, el-obasına bağlıdır. Müşfiqin şeiri məhz xalqdan, torpaqdan güc aldığı üçün böyükdür, əzəmətlidir, müqayisə olunmazdır. Vətəninə, yurd-yuvasına bağlılıq, vətəndaşlıq pafosu onun yaradıcılığında aydın əks olunur. Milli təəssübkeşlikdən, vətənpərvərlikdən yazılmış hansı şeir nümunəsi Mikayıl Müşfiqin “Oxu, tar!” harayına çata bilər?!

Oxu, tar, oxu, tar!

Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim,

Oxu, tar, bir qadar,

Nəğməni su kimi alışan ruhumla çiləyim.

Oxu, tar!

Səni kim unudar?

Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti,

Alovlu sənəti!

Mikayıl Müşfiqin “Oxu tar” harayı qəlbində Vətən sevgisi olan hər bir insanı rıqqətə gətirməyə qadirdir. Bu haray hər bir Azərbaycan gəncini mərdliyə, qəhrəmanlığa, döyüşə ruhlandırmağa, hətta Vətən sevgisinin nə olduğunu bilməyənlərə də anlatmağa qadirdir.(2)

Oxu, tar! Mən səndə

İstənən havanı çala da bilərəm.

Mən səndən bu günün zövqünü

Ala da bilərəm.

Sən bu gün silahsan əlimdə,

Səni mən hansı bir hədəfə

İstəsəm, çevirə bilərəm.

Qəlblərdə gizlənən keçmişi

Bir yeni nəğmənin əliylə

Devirə bilərəm!

Oxu, tar!

Bu saat qarşında

Nə qədər adam var!

Utanma, oxu, tar!

Mədənli Bakımın

Pambıqlı Gəncəmin,

İpəkli Şəkimin

Acısı, şərbəti

Alovlu sənəti.

Oxu, tar, oxu, tar!

Səni kim unudar?

Bütün nəsillərə hər sahədə örnək ola biləcək Mikayıl Müşfiqin, sadəcə, bu şeirini oxumaq yetər ki, bu əvəzsiz şəxsiyyətin Vətənə, dövlətçiliyə, milli-mənəvi dəyərlərə necə bağlı olduğu təsdiqini tapsın. Azərbaycan şeir tarixinə adını qızıl hərflərlə yazmağı bacaran Mikayıl Müşfiqin şeirləri yaşlı nəsillə bərabər, gənclərin də dillər əzbəridir. Maraqlısı isə odur ki, ziyalılarımızın, böyüklərimizin, gənclərin kitaba, şeirə marağının azlığından şikayətləndiyi bir dövrdə M.Müşfiqin şeirləri ən passiv gənclərin belə yaddaşına həkk olunmağı bacarır. Yəqin ki, çox az adam tapılar ki, M.Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeirini ömründə bircə dəfə də olsa eşitməmiş olsun. M.Müşfiqin şeirlərini oxuyarkən adama elə gəlir ki, o, yazdığı şeirlərdə gənclərin tərbiyəsi üçün bir konsepsiya tərtib edib. Onun vətən, ana, sevgili haqqında yazdığı şeirlərlə bəhrələnən, o şeirləri bütün varlığı ilə dərk edən xalq yalnız yaxşı insan kimi formalaşa bilər. Sanki M.Müşfiqin bütün şeirləri insanın, ümumilikdə cəmiyyətin mənəvi tərbiyəsi üçün yazılıb. Onun şeirlərində qadına yönəlmiş xüsusi diqqət, qadının bəşəriyyət üçün nə qədər uca varlıq olduğunun göstərilməsi hər bir gənc üçün örnekdir. Bu şeirləri dərk edən oğullar vətəninə, anaya məhəbbəti öyrənməklə yanaşı, qadına hörməti də öyrənmiş olur. M.Müşfiqin şeirlərini dərk edən, onun vətənə, anaya, qadına, sevgiliyə həsr etdiyi şeirləri anlayan insan heç zaman cəmiyyətdə pis ad çıxara bilməz. Çünki bu mənəvi tərbiyə insana ən ülvə, ən romantik, ən müqəddəs hissləri duymağı öyrədir. Elə M.Müşfiqin şeirlərinin bütün nəsillər tərəfindən sevilməsinin ən böyük səbəblərindən biri də yəqin ki, onun xalqın nəbzini tuta bilməsi olub. M.Müşfiq vətənimizdən bəhs etdiyi “Ölkəm” şeirində sanki Azərbaycanı görmək istədiyi, arzuladığı kimi tərənnüm edib(2)

Dünyamızı seyr etdim min dürlü həvəslərlə,

Gördüm coşuyor dillər pək nəşəli səslərlə,

Baxdım doludur yarlar şən qəlbili kəslərlə

Pək şad olaraq güldüm abad olan ölkəmdə.

Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.

Vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevən Mikayıl Müşfiq onu hər zaman abad, müstəqil, azad görmək istəyirdi. Mikayıl Müşfiq Azərbaycanın istiqlalını arzulayan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlayan və bu münasibətlə gözəl şeirlərini yazıb, cümhuriyyəti təbliğ edirdi. Müşfiq “Ey Dan ulduzu” deyib ölkəsinin yeni baharını alqışlayırdı.(2)

Dönmə bir şəbnəmə yaz səhərində,

Könül, günəş kimi parla yerində.

Göylərin lacivərd ətəklərində

Gedən bu qovğadan necə əl çəkərim?

Baxınız, dan yeri sökülmiş kimi,

Dostlar bir cəbhəyə tökülmiş kimi,

Uzaqdan-uzağa xam gümüş kimi

Ağaran səhradan necə əl çəkim?

Müşfiq öz şeirlərində arzularını dilə gətirirdi. Elə bu da sonralar Müşfiqi ortadan götürmək üçün “qırmızı imperiyanın” əlinə bəhanə vermişdi. Müşfiqi “məhşər ayağına” çəkənlər ondan bu şeirlərin əvəzini çıxırdılar, hesab sorurdular. Onun yazdığı şeirlər isə yaz səhərində parlayan və heç vaxt sönməyəcək parlaq ulduz idi.(2)

Baxdım ki, duman görməz yüksəkləri billuri,

İnsanları matəmsiz, istəkləri billuri,

Dağlar, ovalar gülşən, hər bir yeri billuri,

Hər şey gülüyor gördüm, pək şad oldum ölkəmdə.

Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.

Qış getdi ölümlərlə, ölkəmdə bahar vardır,

Bağlarda gözəlliklər, şən qəhqəhələr vardır,

Sevdalı könüllərdə sevdikləri yar vardır,

Daim sevişirlər, bax, məzəd olan ölkəmdə.

Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.(2)

Ermənistan hökumətinin qərarına əsasən 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə qəbul edilmiş 1585N qərara uyğun olaraq 55 yaşdan aşağı şəxslər üçün səfərbərlik elan edib. Bu elana əsasən, Ermənistanda 18 yaşdan 55 yaşınadək kişilər ölkəni yalnız ərazi hərbi komissarlıqlarının yazılı icazəsi ilə tərk edə bilirlər. 29 sentyabr tarixində, Ermənistanın keçmiş müdafiə naziri Seyran Ohanyanın cəbhə xəttinə getməsi ilə əlaqədar olaraq, Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Köçəryan və 2008-ci il seçki sonrası iğtişaş iddiasında ittiham olunan digər keçmiş məmurların məhkəməsi təxirə salındı. 1 oktyabr tarixində Ermənistanda TikTok proqramına giriş qadağan edilib. Elə həmin gün, Ermənistan Milli Təhlükəsizlik Xidməti keçmiş yüksək rütbəli Ermənistan hərbi məmurunu Azərbaycan kəşfiyyat

2020-ci ilin sentyabrın 27-dən Azərbaycanda 44 gün davam edən İkinci Qarabağ savaşı başladı və noyabrın 10-u ermənilərin məğlubiyyəti ilə sona yetdi. Azərbaycan müzəffər ordunun və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əzmi ilə işğal altında olan tarixi torpaqlarını geri qaytardı. Tarixi-etnik yaddaş, müstəqil dövlət təfəkkürü və istiqlal təlimi ilə bağlı bizə aşılana “ulusu sevmək fənni” şüurumuzun, milli-mənəvi varlığımızın tərəqqi hərəkətində iştirak edib öz işini gördü. Böyük sevgi və coşqu ilə ön cəbhəyə döyüşə atılanlar, vətənin ərazi bütövlüyü uğrunda can fəda etməyə hazır olanlar əsl qürur mənbəyinə çevrildilər. Budur, Türk olmaq ibtidadan yurd üçün savaşımağa müştəq olmaq demək! Dünyaya meydan oxumaq, “bir hilal uğruna” min dəfə ölüb doğulmaq demək! Millət olmağın, bütöv yaşamağın yaddaşda və amalda keçdiyi yolun müxtəlif mərhələləri olur. 90 cı illərdə bir xalq olaraq bu yolu ümummillə lider Heydər Əliyevlə keçdik. O mərhələ ki, görünməmiş mənəvi, əxlaqi-siyasi deqradasiyadan sonra xilaskar kimi yetişib zamanın ahəngi ilə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin sabitliyi arasında harmoniya yaratmışdı. Son otuz ilə yaxın dövrdə dünyanın idarəçilik panteonunda çox şey, bəlkə də, hər şey dəyişdi: texnogen sivilizasiya özünü tükətdi, qlobal zor və şər stixiyası, anti insani düşüncə meydan suladı, irqçi fəlsəfələr, vulqar qərbçi “humanizm” oyunları, məzhəbçi müharibələr çeşidi kamalın təntənəsinin heç bir nəticə verməyəcəyinin sübutu oldu. Gözəllik dünyanı xilas etmədi, elm bəhrə vermədi, kamal qalib gəlmədi. Belə bir qlobal və geopolitik maraqların toqquşduğu seysmik zonada, antitəbiət və

antiinsani dünya kultunun hakimi-mütləq olduğu bir zamanda, üstəlik, Qarabağ kimi problemə az qala utopik və apokalipsis baxışın gücləndiyi bir dövəmdə toparlanıb millətimizin taleyində tarixi bir dönüşə imza atmaq İlham Əliyevin siyasi səriştə, dövləti təfəkkür və intellekt miqyasında ehtiva etdiyi gücün sözü idi ki, qəfil açılan şillə kimi boz üzlərə çırpıldı. Hər cür süni, qondarma qanun və stereotiplərin, perspektivdən məhrum bəyanatların qarşısına milli müqəddəratın meyarını qoydu. Bütövlüyünü qanı ilə qazanmağa layiq orduya, milli miqyasda düşüncə və təşkilati iş vüsətinə sahib olduğunu dünyanın önünə sərdi. Müstəqillik mentaliteti və statusunu həmişə uca tutub qoruyan Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bu gün dünyanın gözü qarşısında nümayiş etdirdiyi “məğrur lider obrazı” isə onun məqsəd və mövqeyinə real-əmali mündəricə qazandıran əsas rəmzlərdən oldu.

Azərbaycan xalqı üçün bu dəyərlər xüsusilə 20-ci və 21-ci əsrlərdə öz parlaq ifadəsini tapmışdır. 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri, Birinci Qarabağ müharibəsi, 44 günlük Vətən müharibəsi kimi tarixi hadisələr vətənpərvərlik ruhunun, milli birliyin və döyüş əzminin simvoluna çevrilmişdir. Xalqın birliyi, ordumuzun qəhrəmanlığı və şəhidlərimizin fədakarlığı nəticəsində torpaqlarımız azad edilmiş, Azərbaycan öz tarixi ədalətini bərpa etmişdir.

Bu hadisələr bir daha göstərdi ki, vətən sevgisi təkcə sözlə deyil, əməllə sübut olunur. Bu sevgi insanı qorxmaz, mərd və fədakar edir. O, vətəndaşda məsuliyyət hissini artırır, dövlətinə, xalqına və tarixə sədaqət aşılayır.

Nəticə etibarilə, “Vətən sevgisi və torpaq uğrunda döyüş” mövzusu yalnız keçmişin deyil, həm də bu günün və gələcəyin mövzudur. Çünki vətəninə sevmək, onun uğrunda döyüşməyə hazır olan xalq heç vaxt məğlub olmaz. Vətən sevgisi bir millətin varlığının, birliyinin və gələcəyinin ən möhkəm təməlidir.

Nəticə.

Vətən sevgisi insanın ruhunda yaşayan, onu doğma torpağa, millətinə və dövlətinə bağlayan ən uca hissidir. Bu sevgi insanın davranışında, düşüncəsində və həyat məqsədində öz əksini tapır. Hər bir insan üçün vətən — onun kimliyidir, mənəvi dayacağı və varlığının əsas mənasıdır. Vətənə olan sevgi yalnız sözlə deyil, əməl ilə sübut olunmalıdır. Məhz bu sevgi insanı torpağını qorumağa, onu inkişaf etdirməyə və gələcək nəsillərə daha gözəl şəkildə ötürməyə sövq edir.

Torpaq uğrunda döyüş isə vətən sevgisinin ən ali, ən müqəddəs ifadəsidir. Vətən uğrunda canını fəda edən şəhidlər, döyüş meydanında igidlik göstərən qəhrəmanlar xalqın tarixində əbədi iz buraxırlar. Onların göstərdiyi fədakarlıq və qəhrəmanlıq vətənpərvərlik hissənin canlı nümunəsidir. Bu qəhrəmanlıq nümunələri gələcək nəsillər üçün həm qürur, həm də öyüd mənbəyidir.

Azərbaycan xalqının tarixində bu hisslər dəfələrlə özünü göstərmişdir. Xalqımız azadlıq və ədalət uğrunda mübarizədən heç vaxt çəkinməmiş, torpaqlarının bütövlüyü naminə bir yumruq kimi birləşmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər bunun ən bariz sübutudur.

Beləliklə, vətən sevgisi və torpaq uğrunda döyüş hər bir xalqın milli ruhunu yaşadan, onu birləşdirən və gücləndirən mənəvi dəyərlərdir. Hər bir vətəndaş bu sevgini öz qəlbində yaşatmalı, vətəninə sədaqətlə xidmət etməlidir. Çünki vətəninə sevmək, onu qoruyan və ucaldan millət heç vaxt məğlub olmaz. Vətən sevgisi bizim kimliyimiz, torpaq uğrunda döyüş isə bu kimliyimizi qoruyan əbədi güc mənbəyidir.

Əlbəttə! Sənə bayaq yazdığım ətraflı məlumat hissəsinə uyğun ədəbiyyat siyahısını hazırladım. Bu siyahı mövzu ilə bağlı həm tarix, həm vətənpərvərlik, həm də torpaq uğrunda döyüş barədə məlumat verən qaynaqları əhatə edir:

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhməd Cavad – Seçilmiş əsərləri
2. Firudin bəy Köçərli – Azərbaycan xalqının milli kimliyi və tarixi
3. “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları” – kollektiv
4. Həsənova, S. “Şəhidlərimizin qəhrəmanlıq salnaməsi” – Milli Mədəniyyət
5. www.mfa.gov.az – Azərbaycanın tarixi və azadlıq uğrunda mübarizəsi
6. Mikayıl Müşfiq – vətən sevgisi və azadlıq mövzulu şeirlər.
7. (Azərbaycan ədəbiyyatı: dövr ləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: “Elm”, 2019, s.102-103).
8. “Mən bir uşaq, sən bir ana” – Bədii fikirdə vətən mövzusu. “Azərbaycan” j., 2011, №2, s.169)

**İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ “HƏYAT BİLGİSİ” DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDYÖNÜMLÜ
YANAŞMALARIN TƏTBİQİ VƏ ONLARIN FƏAL ÖYRƏNMƏYƏ TƏSİRİ**

Təranə Mayıl qızı ƏKBƏRİ

ADPU-nun Şamaxı filialı

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Xülasə.

Məqalədə ibtidai siniflərdə Həyat bilgisi fənninin tədrisində şagird fəallığını artıran müasir yanaşmalar, xüsusilə şagirdyönümlü təlim prinsipi kontekstində araşdırılır. Şagirdyönümlülük müasir təlim prosesində əsas istiqamət kimi çıxış edir və dərstdə öyrənənin fəal iştirakını, müstəqil düşünmə və qərarvermə bacarıqlarının inkişafını hədəfləyir. Məqalədə bu yanaşmanın mahiyyəti, tətbiq üsulları və Həyat bilgisi dərslərində yaradıcı, tənqidi və araşdırma yönümlü təfəkkürün formalaşmasına təsiri elmi əsaslarla izah edilir. Bununla yanaşı, müəllimin təşkilatçı rolu, interaktiv, layihə və oyun əsaslı metodlardan istifadənin səmərəliliyi üzrə nümunələr və praktik tövsiyələr təqdim olunur.

Açar sözlər: Həyat bilgisi fənni, şagirdyönümlü yanaşma, fəal öyrənmə, layihə əsaslı təlim, interaktiv tədris üsulları, ibtidai təhsil.

Abstract.

The article examines modern approaches to increasing student activity in teaching Life Science in primary grades, especially in the context of the principle of student-centered learning. Student-centered learning acts as a main direction in the modern learning process and aims at the active participation of the learner in the lesson, the development of independent thinking and decision-making skills. The article explains the essence of this approach, its application methods and its impact on the formation of creative, critical and research-oriented thinking in Life Science lessons on scientific grounds. In addition, examples and practical recommendations are presented on the organizational role of the teacher, the effectiveness of using interactive, project and game-based methods.

Keywords: Life sciences, student-centered approach, active learning, project-based learning, interactive teaching methods, primary education.

Giriş.

Müasir dövrdə təhsil sistemində əsas məqsədlərdən biri şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafını təmin etmək, onun yaradıcılıq qabiliyyətini, tənqidi düşüncə və qərarvermə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Xüsusilə ibtidai siniflərdə Həyat bilgisi dərsləri bu bacarıqların təməlini qoymaq baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin ənənəvi tədris üsullarında şagirdlər çox vaxt passiv dinləyici rolunda qalır və öyrənməyə aktiv cəlb olunmur. Buna görə də, şagirdyönümlü təlimə keçid vacibdir və bu, pedaqoji baxımdan aktuallığını qoruyur.

Təhsil sisteminin müasir tələbləri tədris prosesində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. İbtidai siniflərdə Həyat bilgisi fənni şagirdlərin ətraf mühitlə bağlı ilkin təsəvvürlərini formalaşdırmaqla yanaşı, onların sosiallaşma və aktiv öyrənmə bacarıqlarının inkişafına da yardım

edir. Bu baxımdan, şagirdyönümlü yanaşmaların tətbiqi xüsusi önəm daşıyır. Məqalədə Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün istifadə oluna biləcək şagirdyönümlü yanaşmalar araşdırılır.

Şagirdyönümlü təlim modeli və əhəmiyyəti. Şagird fəallığının artırılmasında şagirdyönümlü təlim mühüm rol oynayır. Bu prinsiplərə əsaslanan model şagirdin dərslərində aktiv iştirakını təmin edir. Bu yanaşmada müəllim əsasən yönləndirici funksiyanı icra edir, diqqət isə şagirdin bilikləri öz müşahidələri, təcrübəsi və düşüncə fəaliyyəti vasitəsilə əldə etməsinə yönəlir. Şagirdyönümlü təlimdə şagirdlər passiv dinləyici rolunda deyillər, onlar dərslərində fəal iştirak edir. Burada “şagird fəaldır” ifadəsi yalnız fiziki və emosional aktivlik deyil, həm də idraki fəallığı nəzərdə tutur. Bu modeldə müəllimin əsas vəzifəsi şagirdi materialın öyrənilməsi üçün istiqamətləndirmək, ona yaxından dəstək olmaq və öyrənmə yollarını göstərməkdir; yəni şagirdə məlumatı hazır şəkildə təqdim etmək deyil, öyrənməni təşkil etməkdir (Yağan, S. A. 2021). Şagirdyönümlü təlim şagirdin düşüncəsini, həyatı və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların özlərini düzgün ifadə etməsinə şərait yaradır. Şagird informasiyanı araşdırmaq, təhlil etmək, arqumentlər gətirmək, konfliktləri həll etmək, vaxtı səmərəli idarə etmək, fikirlərini əsaslandırmaq kimi fəaliyyətləri yerinə yetirir ki, bu da onun bacarıq və vərdislərinin formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, şagird əldə etdiyi bilikləri praktik tətbiq edərək bacarığını inkişaf etdirir. Bu yanaşmada əsas məqsəd idraki fəallıq və təfəkkürün inkişafıdır. (Yeşilpınar-Uyar, M., & Doğanay, A., 2018.)

Həyat bilgisi dərslərində şagird fəallığını artıran yanaşmalar. Şagirdyönümlü təlim modeli müxtəlif tədris metodları, üsulları və strategiyaları ilə zəngindir. Layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı öyrənmə, əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə, interaktiv təlim texnologiyaları, təqdimat, poster və video hazırlamaq, panellər, ekspert rəyləri, beyin hücumu, müzakirə, qruplarla iş, öyrənmə mərkəzlərinin yaradılması, təcrübələr, rol oyunları, simulyasiyalar, nümayiş, tədqiqat əsaslı öyrənmə, diferensiaslaşdırılmış tədris, kəşf metodları, sual-cavab, sosial media vasitəsilə öyrənmə, xəritələr üzərində iş, aktiv öyrənmə, həmyaşıdlarla öyrənmə, komanda fəaliyyəti, oyuna əsaslanan öyrənmə və yarışlar şagird mərkəzli metod, texnika və strategiyalardan bəziləridir.

Layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning – PBL) şagirdlərin bilik və bacarıqlarını real və maraqlı layihələrin planlaşdırılması, icrası və nəticələrinin təqdim edilməsi vasitəsilə əldə etdiyi təlim yanaşmasıdır. Bu üsul şagirdlərə tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq, qərar qəbul etmə və yaradıcı yanaşmalar inkişaf etdirmə imkanı verir. Tədqiqatlar göstərir ki, PBL tətbiq edildikdə şagirdlərin motivasiyası yüksəlir və öyrənmə daha davamlı olur.

Həyat bilgisi dərslərində tətbiq olunan aktiv təlim metodları şagirdlərin dərslərə marağını artırır və onların fəal iştirakı üçün şərait yaradır. Məsələn, təcrübəyə əsaslanan öyrənmə, müşahidə və tədqiqat, qrup və cüt işləri, müzakirələr, rollu oyunlar və təbiət müşahidələri bu fənn üçün səmərəli üsullar hesab olunur. Bu metodlar şagirdlərə fikirlərini sərbəst ifadə etməyi, arqumentləşdirməyi və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyi öyrədir.

‘Mənim ailəm’ mövzusunda şagirdlər ailə üzvləri haqqında təqdimat hazırlayır, şəkillər çəkir və ya müsahibələr aparırlar. Bu cür fəaliyyətlər onların tədqiqat aparmaq, məlumat toplamaq və təqdim etmək bacarıqlarını gücləndirir. Eyni zamanda, real həyatla əlaqəli layihələr şagirdlərin öyrənməyə marağını artırır.

Problem əsaslı öyrənmə isə şagirdin əvvəlki biliklərini nəzərə alaraq real həyat problemlərini həll etməsinə təmin edən, həm qrup, həm fərdi araşdırma və effektiv ünsiyyət

bacarıqlarının tətbiq olunduğu, ömür boyu öyrənməni dəstəkləyən tədris metodudur. Bu metodda tələbələr yeni biliklərini problemlərin həllinə tətbiq edir və prosesdə nə öyrəndiklərini əks etdirirlər. Eyni zamanda, təhlil, sintez və qiymətləndirmə kimi yüksək səviyyəli kognitiv bacarıqlar inkişaf etdirilir (Taşkesenligil, Y., Şenocak, E. ve Sözbilir, 2008).

Fəallığı artıran yanaşmaların həm üstünlükləri, həm də çətinlikləri mövcuddur. Şagirdyönümlü təlim şagirdin motivasiyasını yüksəldir, müstəqil düşünmə və qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirir, sosial və kommunikativ bacarıqları gücləndirir. Lakin böyük siniflərdə bütün şagirdlərin eyni səviyyədə iştirakı təmin olunmaya bilər və müəllimlər əlavə təlimə ehtiyac duya bilərlər.

Şagirdyönümlü təlimin əsas prinsiplərindən biri dərslərin şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasıdır (Miller J. J., 2021). Həyat bilgisi dərslərində bu, gündəlik həyat, ailə, məktəb mühiti, ətraf mühit və cəmiyyətlə bağlı mövzulara əsaslanaraq təmin edilir. Şagirdlərin maraq göstərdiyi sahələrdə tapşırıqlar hazırlamaq onların motivasiyasını və fəallığını artırır, müəllim isə fərdi yanaşma və diferensial təlim tətbiq etməlidir.

Həyat bilgisi dərslərində məqsəd yalnız bilik ötürmək deyil, həm də şagirdlərdə ətraf mühitə qarşı müsbət münasibət, əməkdaşlıq və vətəndaşlıq bacarıqları formalaşdırmaqdır. Bu fənnin xarakteri oyun əsaslı yanaşmalara geniş imkan yaradır. Məsələn, rollu oyunlar, simulyasiyalar, tapşırıq əsaslı stolüstü və rəqəmsal oyunlar uşaqlara müxtəlif sosial vəziyyətləri təqlid etməyə və öyrənilən bilikləri tətbiq etməyə şərait yaradır (Gee, 2007). Oyun əsaslı öyrənmə (Game-Based Learning - GBL) konstruktivist pedaqogikanın prinsiplərinə əsaslanır. Jean Piaget və Lev Vygotsky kimi nəzəriyyəçilər oyunların uşaqların sosial və kognitiv inkişafındakı rolunu vurğulamışdır. Piaget uşaqların oyun vasitəsilə ətraf aləmi dərk etdiyini, Vygotsky isə sosial qarşılıqlı əlaqələrin və təlimin inkişafda həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, oyun əsaslı tədris metodlarından istifadə edən müəllimlər daha yüksək dərəcəyə cəlb etmə və öyrənmə nəticələri müşahidə edirlər. Özellikle riyaziyyat, təbiət və sosial biliklər sahələrində aparılmış eksperimental tədqiqatlar oyun əsaslı öyrənmənin yadda saxlama qabiliyyətini və konseptual anlama səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını sübut edir (Plass et al., 2015).

Oyun əsaslı öyrənmənin tətbiqi üçün müəllimlər fərqli oyun strategiyalarından istifadə edə bilərlər:

- Rollu oyunlar – şagirdlər sosial rolları oynayaraq ictimai həyat haqqında biliklər qazanırlar.
- Problemin həlli oyunları – ekoloji problemlər və ya ailə strukturu ilə bağlı simulyasiya edilmiş tapşırıqlar şagirdlərin tənqidi və yaradıcı düşünməsini inkişaf etdirir.
- Hərəkətli oyunlar – təbiətlə bağlı dərslərdə ətraf mühitə dair müşahidə və fəaliyyətlər şagirdlərin motor bacarıqları və təbiətə qarşı marağını artırır.

Oyunların effektiv olması üçün müəllimlər pedaqoji məqsədlərə uyğun oyun seçməyi bacarmalı, hər oyunun məqsədini və gözlənilən öyrənmə nəticələrini öncədən müəyyən etməlidirlər (Barab et al., 2009). Həmçinin, oyun zamanı müşahidə və refleksiya üçün vaxt ayrılmalıdır.

Şagirdyönümlü təlimdə qiymətləndirmə yalnız nəticəyə deyil, həm də prosesə yönəlməlidir. Formativ qiymətləndirmə – müşahidə, portfoliolar, özünüqiymətləndirmə və həmyaşad qiyətləndirməsi şagirdin inkişafını izləməyə imkan verir. Müəllimin davamlı əks əlaqəsi isə şagirdin özünü təkmilləşdirməsinə şərait yaradır. Ədalətli və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alan qiymətləndirmə şagirdin motivasiyasını artırır.

Valideynlərin iştirakı və rəqəmsal resurslardan istifadə. Müasir dövrdə texnologiyanın sürətlə inkişafı təhsil prosesinə rəqəmsal resursların daxil edilməsini zəruri edir. Həyat bilgisi dərslərində videoçarxlar, interaktiv təqdimatlar, animasiyalar və onlayn testlər şagirdlərin dərslərdə fəal iştirakını təmin edir. Rəqəmsal platformalarda hazırlanmış layihə və təqdimatlar vasitəsilə şagirdlər biliklərini yaradıcı şəkildə ifadə edə bilirlər.

Həyat bilgisi dərslərində valideynlərin təlim prosesinə cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailə mühitini dərs mövzularıyla əlaqələndirmək şagirdin öyrənməni daha yaxşı mənimsəməsinə yardımçı olur. Müəllimlər valideynlərlə əməkdaşlıq edərək ev tapşırıqlarının daha məqsədyönlü yerinə yetirilməsini, layihələrin hazırlanmasını və öyrənmə mühitinin gücləndirilməsini təmin edə bilirlər. Valideyn iştiraklı dərslər və açıq dərslər bu baxımdan xüsusilə faydalıdır.

İbtidai siniflərdə Həyat bilgisi dərslərində şagirdyönlü yanaşmaların tətbiqi həm təlimin səmərəliliyini artırır, həm də şagirdlərin fəallığını gücləndirir. Bu səbəbdən müəllimlər müasir pedaqoji texnologiyalarla tanış olmalı, interaktiv metodlardan istifadə etməli və şagirdlərin fəallığını dəstəkləyən mühit yaratmalıdırlar. Eyni zamanda, dərsliklər və digər tədris resursları da bu istiqamətdə təkmilləşdirilməlidir.

Nəticə

İbtidai siniflərdə Həyat bilgisi dərslərində şagirdyönlü yanaşmaların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini artırır, şagirdin fəallığını və öyrənməyə motivasiyasını gücləndirir. Layihə və problem əsaslı öyrənmə, interaktiv metodlar, qrup işləri, rollu oyunlar, təcrübələr və təbiət müşahidələri kimi yanaşmalar şagirdlərin tənqidi düşüncə, yaradıcı bacarıq, əməkdaşlıq və sosial bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu yanaşmalar yalnız biliklərin mənimsənilməsini deyil, həm də biliklərin praktik tətbiqini təmin edir ki, bu da bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxarır.

Valideynlərin dərs prosesinə cəlb edilməsi şagirdlərin öyrənməyə marağını və fəaliyyətini artırır, ev tapşırıqları və layihələrin daha məqsədyönlü icrasına şərait yaradır. Müasir texnologiyaların tətbiqi isə dərslərin interaktivliyini artıraraq şagirdlərin yaradıcı və praktik fəaliyyətinə imkan verir.

Formativ qiymətləndirmə və davamlı əks əlaqə şagirdlərin inkişafını izləməyə və onların özünü təkmilləşdirməsinə şərait yaradır. Nəticədə, ibtidai siniflərdə Həyat bilgisi dərslərində şagirdyönlü yanaşmaların tətbiqi şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafına, idraki və sosial bacarıqlarının formalaşmasına, öyrənməyə olan maraq və motivasiyasının artmasına xidmət edir. Bu səbəbdən müəllimlərin müasir pedaqoji texnologiyalarla tanış olması, interaktiv metodlardan istifadə etməsi və dərsliklərin müvafiq şəkildə təkmilləşdirilməsi zəruridir

Ədəbiyyat :

1. Yeşilpınar-Uyar, M., & Doğanay, A. Öğrenci merkezli strateji, yöntem ve tekniklerin akademik başarıya etkisi: Bir meta-analiz çalışması.// -Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,- 2018. №14(1), -s.186-209.
2. Miller J. J. Student-Centered Classroom, The: Transforming Your Teaching and Grading Practices (A guide for student-centered learning through interactive teaching practices and individualized assessment)- Softcover, - USA, Publisher: Solution Tree Press, 2021. -s.20
3. Yağan, S. A. Öğrenci merkezli yöntem, teknik ve stratejilerin öğrenci tutumuna etkisi: Bir meta analiz çalışması,/- Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi,- 2021. №17(33),- s. 294-323.

4. Taşkesenligil, Y., Şenocak, E. ve Sözbilir, M. Probleme dayalı öğrenme teorik temelleri.// -Milli Eğitim Dergisi, -2008. №177, -s. 50-64.
5. Barab, S., Gresalfi, M., & Ingram-Goble, A. (2009). Transformational play: Using games to position person, content, and context. *Educational Researcher*, 39(7), 525–536. <https://doi.org/10.3102/0013189X09344500> – (Səhifə sayı: 15)
6. Gee, J. P. (2007). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy* (2nd ed.). Palgrave Macmillan. – (Səhifə sayı: 256)
7. Plass, J. L., Homer, B. D., & Kinzer, C. K. (2015). Foundations of game-based learning. *Educational Psychologist*, 50(4), 258–283. <https://doi.org/10.1080/00461520.2015.1122533> – (Səhifə sayı: 25)

AŞIQ YARADICILIĞI – TÜRK DÜNYASININ ORTAQ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİ

Aytən Nəriman qızı Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Baş müəllim

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0001-8020-6508>

Açar sözlər: aşiq, komuz, dutar, sesen, Başqırdistan, aşiq yaradıcılığı və s.

Ədəbiyyat və incəsənətin ayrılmaz bir hissəsi olan aşiq yaradıcılığı hər zaman türk xalqları folklorunda diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı türk xalqları folklor ənənələrinin davamı kimi formalaşmış və bu geniş mədəni mühitin ayrılmaz hissəsidir. Aşiq sənəti həm dastan yaradıcılığı, həm də musiqi-poetik sintez baxımından Oğuz-türk mifoloji sisteminin təsirlərini özündə yaşadır. Aşıqların ifa etdiyi qoşma, gəraylı, tənris kimi janrlar Anadolu, Qazax, Qırğız və Başqırd folklorunda rast gəlinən oxşar poetik formalarla səsləşir. Epik qəhrəmanlıq, ilahi məhəbbət və sosial-etik dəyərlərin tərənnümü bu ədəbiyyatı türk coğrafiyasındakı sazlı-sözlü ənənənin universal bədii kodlarından biri kimi təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan aşiq ədəbiyyatını geniş türk dünyasının ortaq yaddaşını qoruyan ən mühüm faktorlardan birinə çevirir.

Azərbaycan aşıqları əsrlər boyu xalqın mədəni dünyasını, tarixi yaddaşını və estetik zövqünü formalaşdıran ustad sənətkarlar olmuşdur. Onlar sazın müşayiəti ilə qoşma, gəraylı, tənris və dastanlar ifa edərək həm epik ənənəni qorumuş, həm də sosial-mədəni dəyərləri xalq arasında yaymışlar. Aşiq Ələsgər, Aşiq Alı, Aşiq Pəri kimi ustadların yaradıcılığı Azərbaycan söz mədəniyyətinin ən ali nümunələrindən sayılır və bütün türk coğrafiyasında tanınır. Müasir dövrdə də Azərbaycan aşıqları milli kimliyin yaşadılmasında, folklorun təbliğində və türk xalqları arasında mədəni körpü rolunun davam etdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Prof. Məhərrəm Qasımlının, eyni zamanda F.Köprülünün də qeyd etdikləri kimi, aşiq sənətinin kökləri şaman dövrünə qədər gedib çıxır. Sonrakı mərhələdə artıq biz aşıqları ozan, baxşı, varşaq və başqa adlarla tarix səhnəsində görürük. Bildiyimiz kimi, bütün türk dünyasında aşıqların piri kimi qəbul edilən Qorqud ata da ozan, dədə, yanşaq və bir sıra başqa adlarla anılmaqdadır. Sazın əcdadı kimi qəbul edə biləcəyimiz qopuz isə sonrakı mərhələdə yerini Anadolu və Azərbaycan türklərində saz, türkmənlərdə, özbəklərdə, uyuqlarda, qaraqalpaqlarda dutar, qazax və başqırdlarda dombra, qırğız, qumuqlarda komuz, qabarda-balkarlarda kıl-komuz (kamançayabənzər alət) və s. adlandırılan bir musiqi alətinə vermiş və getdikcə bir sıra aşıqların diyar-diyar adı yayılmışdır.

Folklorun mühüm bir hissəsini şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürən, keçmişin mühüm hadisələrini bədii ədəbiyyat nümunəsinə çevirən sesenlər başqırdların şifahi xalq yaddaşının daşıyıcısı kimi çıxış edərək, tayfa və milli kimliyinin qorunub saxlanmasında mühüm rol oynamışlar. Digər tərəfdən, şair, musiqiçi olan sesenlər zamanəmizin hadisələrinin təsvirində və qiymətləndirilməsində mühüm ictimai funksiyanı yerinə yetirirdilər.

Sesenlərə başqa cür yırau da deyilir, hansı ki, bu sözün kökündə “yır” sözü durur ki, mənası mahnı deməkdir. Yırsı sözü isə xanəndə deməkdir. Bu sözü qazax, noqay, qumuq ədəbiyyatında da “yır”, “jir” şəklində görürük. Sesen (başqırd dilində səsən) başqırd xalq şairi, xanəndəsi, folkloru, adət-ənənələri dombra adlı milli musiqi aləti ilə ifa edən şəxsdir. Bizim anlayacağımız aşiqdir.

Başqırd ədəbiyyatında sesenləri üç qrupa bölürlər:

- Epik hissələrin, kobayırın (başqırd ədəbiyyatında qəhrəmanlıq dastanları) qurucusu;
- Bədahətən şeir söyləyən, yaradıcı sesenlər;
- İfaçı sesenlər

Ənənəvi sesen yarışmalarına aytış deyilirdi və bu yarışlar kifayət qədər böyük tamaşaçı kütləsi toplayırdı. Bu yarışmalar həm sənət naminə, həm də nəsillərarası münafişələrin müzakirəsi və həlli üsulu kimi keçirilirdi. Qədim dövrlərdə başqırdların hər bir tanınan ailəsinin öz seseni var idi. Nəsillər arasında münafişə ümumi bayramlarda sesen yarışları ilə həll edilirdi. Sesenlər başqırd nağılcıları, xanəndələri və bəstəkarları şifahi xalq poeziyasının - mahnıların, nağılların, əfsanə və adət-ənənələrin, kobayır-dastanların qoruyucularıdır.

Başqırd xalqının folklorunda qədim dövrə aid sesenlərdən Katay Qali sesen, Turumtay sesen, Suyunduk sesen, Kildiş sesen, Emmet sesen, Karakay sesen, Yəhya sesen və başqalarının adları məlumdur. Xalqın yaddaşında XIV-XVIII əsrlərdə bir çox sesenlərin adları qorunub saxlanılmışdır. Bunlardan başqırdların tarixi və mədəni mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan Xabrau, Erense, Kubağış, Karasa, Mahmut, Baik Aydar və b. qeyd etmək olar.

Sesen yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü XVI-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Şifahi ədəbiyyatdan gələn dastan, kobayır, aytış, nəğmə və s. janrlar Qubaquş, Erense, Karas, Bayıq Aydar adlı sesenin yaradıcılığında əsas janrlar kimi inkişaf etdirilir.

XIX əsrin əvvəllərində Yıyınların qadağası (XVI-XVIII əsrlərdə Yıyınlar siyasi və iqtisadi xarakterli ən mühüm problemləri həll edən Başqırd özünüidarəsinin mühüm forması idi ki, onlar müharibə və sülh, ərazilərin, sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi, ən qiymətli torpaqların bölüşdürülməsi, nizamın müəyyən edilməsi, köçəriləyin, qəbilələrəarası mübahisələrin həlli, şəriət normalarının icrasına nəzarət, qəbilə başçıların, ağsaqqalların və böyük zabitlərin, qonşu xalqlara və ölkələrə səfirlərin seçilməsi və s. məsələləri həll edirdi) sesen yaradıcılığının nisbətən ikinci plana keçməsinə səbəb oldu. Bu sesenlərin yaradıcılığında da özünü göstərməyə başladı ki, Mahmut Sesen, Buranbay Sesen, İşmuxamet Sesenin yaradıcılığında mahnının əsas janra çevirilməsi buna nümunədir. Müxtəlif nəsillərə aid olan sesenlərin sələf şəcərəsi başqırd aşiq yaradıcılığında da görünməkdə idi. Belə ki, müxtəlif nəsillərin səsləri arasında əlaqə davamlılığı yaranmışdır. Məsələn, M.A.Buranqulov Qabit səsənin, Qabit səsən İşmuxamet səsənin, İşmuxamet səsən Bayq Aydarın tələbəsi olmuşdur.

Başqırdların ənənəvi köçəri həyat tərzinin sesen yaradıcılığına da təsiri danılmazdır. XX əsrdən etibarən bunun zəifləməsini, müəlliflərin yazılı yaradıcılığa keçidini görürük. O dövrün məşhur sesenləri arasında İşmuxamet Murzakayev, Qabit Arginbayev, Xamit Almuxametov, Sabiryax Muxametkulov, Şafik Aminev-Tamyani, Valiulla Kulebetov var idi.

İnqilabdan sonrakı ilk illərdə mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində proletkultistlər anlayışının üstünlük təşkil etdiyi vaxtlarda xalq yaradıcılığı, o cümlədən sesenlərin yaradıcılığı nisbətən köhnəlmiş kimi qəbul edilirdi. Sovet Yazıçıların I Qurultayından (1934) sonra onlara münasibət dəyişdi. Qurultayda Maksim Qorki milli folkloru öyrənməyə çağırırdı, Dağıstan aşığı Süleyman Stalskinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdi və onu XX əsrin Homeri adlandırdı. Bu qurultaydan sonra Başqırdıstanda folklorun, o cümlədən sesen əsərlərinin toplanması istiqamətində işlər intensivləşdi. Lakin sonrakı illərdə kobayırın yaradılması bir növ köhnə formaların bərpası kimi qəbul olundu.

Buna müəyyən dərəcədə Bolşeviklər Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1944 və 1945-ci illərdə təbliğat-təşviqat işinin vəziyyəti haqqında bədnam qərarları təsir etdi. Kobayır “İdukai və Muradım” və sesen-kobayır ifaçısı Məhəmmədşə Burangulova qoyulan qadağa ümumilikdə janrın geriləməsinə səbəb oldu. Oktyabr inqilabından əvvəl mədrəsələrdə təhsil alan Sesenlər yeni ədəbi formalar mənimsəmiş, digərləri isə bu folklor janrlarına müraciət etmişlər.

Birinci qrupa Qataulla Qaliyev (1861-1939) Gindulla Usmanov (1875-1956), İlqamətdin Bazarov (1877-2), Vəliulla Kulumbetov (1881-1964), Şaidulla Şərifullin (1883-1959), Şaqarqazi Qabdiyev (1889-1979), Saifulla Sagitov (1899-1977), Şəhriyar Mullabayev (1899-1977), Əsədulla Qatıyatullin (1891-?) və b. daxildir.

İkinci qrup Yarmi Saitinin (Sait Axmetoviç İsmayılov, 1884-1970) Fərrah Davletşin (1887-1956), Nəbi Qadelbayev (1885-1939), Qazizə Süleymanova (1890 — ?), Xədisə Kussyabayeva (1902—?), İslam Smakov (1903-1980), Yəhya Akmurzin (1897) kimi sesenlər daxil idi.

Milli özünüdərkini yüksəlişi sesenlərin xalq şairi kimi yeni müstəvidə canlanmasına, öz yaradıcılığında itirilmiş, unudulmuş ənənələri qoruyub saxlamasına müsbət təsir göstərmişdir. Məşhur sesenlər folkloru yazmağa, onu yaymağa, xalq yaradıcılığını yeni formalarda işləyib hazırlamağa başladılar. 1930-cu illərdə başqırdların milli yönümlü mədəni elitasının həbsləri başladı, onların əsərləri və əsərləri qadağan edildi. Milli “Ural-Batır” dastanını nəsillər üçün qoruyub saxlayan, onu gələcək sesən nəsli üçün qələmə alan ən görkəmli Başqırd seseni Muxamətiş Buranqulovun taleyi də belə oldu.

1943-cü ildə M. A. Buranqulov, F. D. Davletşin, S. A. İsmayılova BSSR-in xalq müdriki, indi Başqırdıstan xalq müdriki adı təqdim edildi. Sesen – yırsı nağılçıların və xanəndə - yaradıcıların yaradıcılığı rəngarəng idi. D.A. Hüseynovun fikirlərinə görə əsaslı ərəb ölkələrində xanəndə-ifaçıların yaradıcılığına yönələn nağıl sənəti “ilkin mərhələdə müəyyən janr-tematik xüsusiyyətlərə malik deyildi və dinləyici üçün vahid “danışan şəxs” anlayışına uyğun idi. Bir müddətdən sonra nağılçılar ifaçılıq sənətinə görə kateqoriyalara bölünməyə başlayanda onlara müəyyən fərq qoyuldu. "samir" - gecə nəqlçisi, “mühədis” hədis, nağıllar, əfsanələr, nəsrə olan epik hekayələri danışan, “kassas” - nağılçı-vaiz, qissəxan və s. Bu baxımdan başqırdlar arasında “bədi sözü” müxtəlif musiqi alətlərinin müşayiəti ilə ifa etmək məharətindən asılı olaraq müxtəlif növlərə görə yaradıcı sesenlər də fərqlənirdilər: kuray ilə müşayiət olunan yeddihecalı poetik əsərləri ifa edənlər “kuraysı”, “kubansrı” , kubanlar, kubairlər, dumbranın musiqisi altında olan “dumbrasy” da alanırdı.

Başqırd səsenlərinin ərəb samirləri və ya mühədislərindən fərqi onda idi ki, sesenlər mahir poetik dilə, iti və həzircavab zəhnə malik olmaqla müxtəlif ifa üsulları ilə məşğul olurdular və “bir nəfərlik teatr” rolunu oynayırdılar. Bunu 1770-ci ildə Orenburq vilayətinə ekspedisiya zamanı İvan İvanoviç Lepexin müşahidələri əsasında qeyd etmişdir. O, öz təəssüratlarını bölüşərək, xüsusən, aşağıdakıları yazır: “... Təxminən 60 yaşlı bir qocaya onların ən yaxşı xanəndəsi kimi ehtiram göstərilirdi, o, xalq qəhrəmanlarını, o cümlədən Aldar, Qara Sakal, Kilmyat, Kuçimi (1704-1711-ci illər Başqırd üsyanının başçıları) tərənnüm edirdi. Qoca hər şeyi o qədər aydın ifadə etdi ki, həmsöhbətlərinin çoxu ağladı. Ancaq qəfildən kədər sevincə çevrildi, qoca şən görkəminə bürünərək Karai Yurqa adlı mahnı oxudu... Qoca bu mahnını oxuyaraq ayağını üç dəfə yerə təkidlədi: sonra Başqırd topu açıldı, burada bütün dinləyicilər rəqs etməyə başladı. Burada şifahi və poetik xalq yaradıcılığı növlərinin sinkretizm müşahidə olunur, nəğmə, rəqs, mahnının məzmununu əks etdirən müxtəlif bədən hərəkətləri bir bədii formada - hekayəçilikdə birləşir. Bu xalq yaradıcılığı nümunəsinin tarixi qədim idi.

Bənzər mənzərəni rus yazıçısı D.N. Mamin-Sibiryak (1882-1912) da “Dağ gecəsi” hekayəsində təsvir etmişdir. Müəllif burada Araslan adlı qoca bir kişinin çoxdan keçmiş üsyanları və igidlərin qəhrəmanlıqlarını, xüsusilə, Küçüm, Sente, Aksakale, Salavat Yulayev haqqında nəğmələr oxuması səhnəsini təsvir etmişdir. Qoca danışanın beynini titrədən mahnıların “ağlayan melodiyalarını” oxudu və etiraf etdiyi kimi, “Mən heç vaxt belə bir şey eşitməmişəm. Deyəsən ətrafda hər şey ağlayırdı...”

Rus musiqişünası S.G. Rıbakov XIX əsrin ikinci yarısında Trans-Ural başqırdları arasında şeirlər qoşan və mahnıların melodiyalarını bəstələyən, özləri də ifa edən məşhur kuraçılarla, sesenlərlə tanış olur. Tulunguza, Qubaidullin, Maxmut Karakaev, Birdigale kimi sesenlərin ifa etdikləri mahnıların sözlərini və melodiyalarını köçürür. O dövrün görkəmli yaradıcı şəxsiyyətlərindən biri S.G. Rıbakov kura ifaçısı, Buranbai-Yarkei mahnılarının mahir ifaçısı idi. Onun repertuarını özünün bəstələdiyi və sonralar başqırd xalq klassikinə çevrilən “Buranbay”, “Yalan Yarkey”, “Sırdərya”, “Səliməkey” və s. süjetləri təşkil edirdi.

1939-cu ildə Başqırdistanın Burzyanski rayonuna səfəri zamanı musiqişünas L.N. Lebedinskinin yanında Tagir adlı yerli bir sesen ona qıpçaq tayfasının başçısı Babsakbatır haqqında yazılmış qəhrəmanlıq eposunun məzmununu danışdı. Fasilə zamanı o, başqırd melodiyalarını ifa etməyə başlayıb. L.N. Lebedinski həmin vaxt orada Babsak və yeddi qız haqqında sesen mahnısından, rəqslərindən danışır.

Görkəmli başqırd folklorşünası və səsən Muxametşi Buranqulovun (1888-1966) sesenlərin dərin psixoloji vəziyyəti həyatını və poetik irsini tədqiq etmişdir. Xalq sesenlərinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “Sesenin vəsiyyəti” kitabında o, məşhur sesenlərlə şəxsi görüşlərinin qeydlərini təqdim edir. Belə ki, 1910-cu il qeydlərində görkəmli sesen Qabit Arqınbayev və Xamit Almuxametovla (başqırdların qədim dastanı “Ural Batır”ı yazıya alan sesenlər) görüşündən bəhs edir.

Başqırd aşiq yaradıcılığında sesenlərin ifa formalarının müxtəlifliyi haqqında da xeyli müxtəlif fikirlər vardır. A.M. Süleymanov sesenlərin ifa formalarını aşağıdakı növlərə bölür:

1. Sesen- epos və başqa əsərlərin yaradıcısı

Sesen və ya yirau Xabaryau XIV əsr “İdukay və Murad” başqırd xalq dastanında adı çəkilən Qızıl Orda dövrünə aiddir,

Sesen Erense XVIII əsr yaşamış və yaratmışdır

Sesen Konka təxminən XIX əsr anonim müəllifin “Axşam nağılları” adlı Başqırd romanında adı çəkilir.

Aydar sesen XVIII-XIX əsrlərin qovşağında yaşayıb-yaratmışdır,

Sesen Sabiryan Muxametkulov XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır

2. Yaradıcı Səsənlər (Kubağuş-səsən və Akmırda-səsən XV - XVI əsr)

Karas-səsən (XVII əsrin sonu - XVIII əsr)

Mahmut-səsən (XVIII əsrdə yaşayıb-yaratıb)

Sesen Salavat Yulaev (XVIII əsr)

Buranbay sesen (XVIII-XIX əsr)

Miftahəddin Aknulla- müdrik maarifçi sesen (XIX əsr)

3. İfaçı sesenlər

Qabit sesen Arqınbayev və Hamit sesen Almuxametov (XIX əsrin sonu – XX əsrin I onilliyi).

İsmayıl sesen Rahmatullin və Müqallim sesen Mirheydərov, Rahilə Telyakeva, Sabira Valiullun, Orkiya İlyasova, Müslüm sesen Vahabov, Qataulla sesen Kuçayev (XX əsrin ortaları) Şəmsiya Səfərqalina, Gülqabidə Quliyeva, Axmadulla Xuseinov (XX əsrin II yarısı) Bilal Bilalov, Əsma Usmanova, Şeyxislam Monişev (XXI əsrin I onilliyi) Rozaluya Sultanqarayeva (müasir dövr).

Azərbaycan aşığı yaradıcılığının ustad aşığı və bu sənətin ən tanınmış siması olan Aşiq Ələsgər yaradıcılığı ilə Başqırd aşığı — xüsusən də kubayır (qobayır) və sıra (sıyar) ifaçıları arasında dərin bədii-ruhani oxşarlıqlar mövcuddur. Ələsgərin şeirlərindəki təbiətə qovuşma, ilahi eşq və mənəvi kamillik ideyası Başqırd dastançılarında müşahidə edilən türk-turan ruhu və qəhrəmanlıq fəlsəfəsi ilə səsleşir. Azərbaycan aşığı ənənəsində saz əsas müşayiət aləti olduğu kimi, Başqırd folklorunda da qobız kimi müqəddəs sayılan simli musiqi alətinin rolu mühümdür və bu, hər iki mədəniyyətdə söz və musiqinin sintezini göstərir. Əgər Aşiq Ələsgər poetik zəriflik, obrazlı təfəkkür və lirikanın kamil ifadəçisi kimi tanınırsa, Başqırd aşığı epik qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və xalq yaddaşının qorunmasına yönəlmiş güclü epik xətt ilə seçilir. Buna baxmayaraq, hər iki ənənə ümumtürk folklor sisteminin ortaq ruhani kodlarını yaşadaraq sözün müqəddəsliyini və mənəvi dəyərlərin üstünlüyünü bəyan edir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Aşiq yaradıcılığı ümumtürk ədəbiyyatının mühüm hissəsidir və onun qorunması, inkişaf etdirilməsi milli soy-kökə bağlılığın ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Ехмезиев.В.И. Быуыдар бейленеше:Башкорт эзэбиэте тарихи һәм эзэби процесс һаҡында мәкәләләр. Өфө, китап 2013 – 488 с.
2. https://saliramilya.ucoz.ru/index/bash_ort_tel_belgest_re/0-211
3. <https://www.millifolklorergisi.com/PdfViewer.aspx?Sayi=20&Sayfa=42>
4. <https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/607/tur>

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN TƏSİRİ

Venera MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Fransız dili müəllimi, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0005-4410-9010

XÜLASƏ

Bu məqalədə fransız dilinin tədrisində rəqəmsal alətlərin rolu və təsiri araşdırılmışdır. Müasir texnologiyalar dərsləri interaktiv və fərdiləşdirilmiş edir, öyrənənlərin motivasiyasını artırır və dil bacarıqlarının – dinləmə, danışmaq, oxu və yazı – inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda, texniki və metodoloji çətinliklər mövcuddur: müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının fərqli səviyyəsi, infrastruktur çatışmazlığı və uzunmüddətli motivasiyanın təmin edilməsi kimi problemlər nəzərə alınmalıdır. Effektiv model *blended learning* – qarışıq öyrənmə modelidir ki, burada onlayn və ənənəvi dərslər bir-birini tamamlayır.

Gələcəkdə müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması, milli rəqəmsal resurs bazasının yaradılması və fransız mədəniyyətinin rəqəmsal mühitdə təqdim edilməsi sahəsində sistemli işlər aparılmalıdır.

Açar sözlər: Rəqəmsal alətlər, fransız dili tədrisi, blended learning (qarışıq öyrənmə, dil bacarıqlarının inkişafı, tədrisdə texnologiya

GİRİŞ

Müasir dövrdə qloballaşmanın, texnoloji tərəqqinin və rəqəmsal innovasiyaların sürətli inkişafı təhsil sisteminə, xüsusilə də xarici dil tədrisinə köklü şəkildə təsir göstərməkdədir. Ənənəvi tədris modelləri getdikcə yerini interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş rəqəmsal təlim metodlarına verir. Bu proses xüsusilə fransız dili kimi beynəlxalq kommunikasiya vasitəsi olan dillərin öyrədilməsində özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Fransız dili tədrisində rəqəmsal alətlərin istifadəsi öyrənənlərin motivasiyasını artırmaq, tədris prosesini interaktiv hala gətirmək və öyrənmə keyfiyyətini yüksəltmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bugün “TV5Monde”, “Duolingo”, “Babbel”, “Quizlet”, “Moodle”, “Padlet”, “Zoom” kimi platformalar fransız dili müəllimlərinin və öyrənənlərin gündəlik təcrübəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Rəqəmsallaşma fenomeni təkcə texniki dəyişiklik deyil, eyni zamanda pedaqoji yanaşmaların transformasiyası deməkdir. Artıq müəllim yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də təlim mühitinin moderatoru, rəqəmsal resurslardan istifadə edən yönləndirici bir figura çevrilir.

Bu məqalənin məqsədi fransız dili tədrisində rəqəmsal alətlərin rolu və təsirini elmi müstəvidə araşdırmaq, onların pedaqoji üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin bu istiqamətdə gələcək inkişaf perspektivlərini təhlil etməkdir.

TƏDRİSDƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN ELMİ ƏSASLARI

Təhsil prosesində rəqəmsallaşma anlayışı

XXI əsr təhsili "rəqəmsal transformasiya" dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə informasiya texnologiyaları təkcə texniki vasitə deyil, həm də öyrənmə mühitinin ayrılmaz bir elementi kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma prosesi tədrisin strukturunu, müəllim və tələbə münasibətlərini, qiymətləndirmə mexanizmlərini və metodoloji yanaşmaları dəyişdirmişdir.

Avropa İttifaqının "Digital Education Action Plan (2021–2027)" sənədində qeyd olunur ki, rəqəmsal təhsil yalnız texnologiyanın istifadəsi deyil, həm də "rəqəmsal mədəniyyətin" formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan, "digital literacy" (rəqəmsal savadlılıq) artıq xarici dil tədrisinin mühüm komponentinə çevrilmişdir.

Fransız dilində "enseignement numérique" anlayışı iki əsas istiqaməti birləşdirir:

L'usage des technologies pour enseigner – tədrisdə texnologiyaların istifadəsi;

L'éducation au numérique – öyrənənlərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafı.

Bu yanaşma həm müəllimin, həm də öyrənənin tədris prosesində aktiv subyekt olmasını şərtləndirir. Rəqəmsal mühitdə öyrənən daha çox özünüidarə və müstəqil tədris bacarıqları qazanır.

Xarici dillərin tədrisində rəqəmsal yanaşmanın elmi bazası

Dil öyrənmənin psixolinqvistik və sosial yönələri texnologiyanın tətbiqi ilə yeni məzmun qazanmışdır. Kompüter əsaslı dil tədrisi (Computer Assisted Language Learning – CALL) konsepsiyası artıq 1980-ci illərdən etibarən formalaşmağa başlamış, sonrakı mərhələdə mobil və onlayn tədris modelləri ilə (Mobile Assisted Language Learning – MALL) tamamlanmışdır.

Bu konsepsiyaya görə, rəqəmsal vasitələr öyrənənin yaddaş, diqqət, motivasiya və sosial qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarını gücləndirən çoxfunksiyalı vasitə rolunu oynayır. Müasir dilçilikdə bu istiqamət "apprentissage collaboratif en ligne" (onlayn əməkdaşlıq öyrənmə) kimi də tanınır.

Azərbaycan kontekstində rəqəmsallaşma xüsusilə pandemiya dövründə aktuallaşmış, müəllim və tələbələrin onlayn platformalarda interaktiv tədris təcrübəsi formalaşmışdır. Bu təcrübə göstərdi ki, rəqəmsal alətlər təkcə məcburi alternativ deyil, eyni zamanda effektiv metodoloji seçim ola bilər.

Rəqəmsal mühitdə müəllim və öyrənənin rolu

Ənənəvi tədrisdə müəllim əsas bilik mənbəyi kimi çıxış edirdisə, rəqəmsal tədrisdə bu rol dəyişərək "facilitator" (yönləndirici) funksiyasına çevrilmişdir. Müəllimin əsas vəzifəsi artıq məlumat ötürmək yox, öyrənmə mühitini təşkil etmək və tələbəni müstəqil öyrənməyə təşviq etməkdir.

Fransız tədqiqatçısı Philippe Meirieu (2019) bu prosesi belə izah edir:

"L'enseignant ne transmet plus seulement le savoir, il accompagne l'élève dans la construction de ses propres compétences." (*Müəllim artıq yalnız bilik ötürmür, o, öyrənənin öz bacarıqlarını formalaşdırmasına bələdçilik edir.*)

Bu yanaşma fransız dili tədrisində də öz əksini tapır: müəllim interaktiv tapşırıqlar, audio-vizual resurslar və rəqəmsal platformalar vasitəsilə fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühiti yaradır.

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN ROLU VƏ TƏSİRİ

Fransız dilinin öyrənilməsində rəqəmsal alətlərin növləri

Müasir fransız dili tədrisində rəqəmsal vasitələr müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq olunur: interaktiv öyrənmə, leksik və qrammatik məşqlər, dinləmə və danışiq bacarıqlarının inkişafı, yazılı ifadə və qiymətləndirmə prosesləri.

Ən çox istifadə olunan rəqəmsal alətlər aşağıdakılardır:

Duolingo – oyun əsaslı öyrənmə (gamification) prinsipi ilə işləyən interaktiv platformadır. Tədqiqatlar göstərir ki, belə proqramlar öyrənənlərin motivasiyasını artırır və müntəzəm təkrarı təmin edir.

Məsələn: “Le français avec Duolingo” modulları öyrənəni qısa, strukturlaşdırılmış tapşırıqlarla cəlb edir və dərhal rəy (feedback) verir.

TV5Monde – Apprendre et Enseigner le français platforması autentik video materiallardan istifadə etməklə dinləmə və danışiq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib. Burada səviyyələr üzrə (A1–C1) bölünmüş çoxsaylı interaktiv tapşırıqlar mövcuddur.

Quizlet və **Kahoot** kimi tətbiqlər leksik və qrammatik təkrarlarda oyunlaşdırılmış mühit yaradır. “Kahoot!” platformasında müəllim tələbələr üçün real vaxtda testlər təşkil edə, nəticələri dərhal analiz edə bilir.

Padlet və **Moodle** tədris prosesinin idarə olunması və birgə layihələrin hazırlanması üçün istifadə olunur. Padlet öyrənənlərə vizual lövhə (mur virtuel) üzərində fikir mübadiləsi aparmağa imkan verir.

Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom – bu alətlər interaktiv dərslər və qrup müzakirələri üçün əsas kommunikasiya platformalarıdır.

Bu alətlərin hər biri fransız dili öyrənənlər üçün həm interaktiv, həm də özünə nəzarət (auto-apprentissage) imkanları yaradır.

Rəqəmsal resursların dil bacarıqlarına təsiri

Rəqəmsal vasitələrin dil öyrənməsində təsiri əsasən dörd istiqamətdə müşahidə olunur: dinləmə, danışiq, oxu və yazı.

Dinləmə və tələffüz bacarıqları

Audio və video resurslar (məsələn, *RFI Savoirs*, *TV5Monde* və *Podcast Français Facile*) real səs mühitini təqlid edir və tələbələrə müxtəlif ləhcələri tanımaq imkanı verir. Müəllim bu resurslardan istifadə etməklə “authentic listening” təcrübəsini sinif şəraitinə gətirə bilər.

Danışiq bacarığı

Rəqəmsal tədris mühitində danışiq bacarığının inkişafı üçün virtual müzakirələr və video konfranslar (Zoom, Teams) mühüm rol oynayır. Fransız dilində “interaction orale” (şifahi qarşılıqlı əlaqə) anlayışı belə platformalarda daha dinamik şəkildə formalaşır. Məsələn, müəllim “role-play” məşqlərini Zoom üzərindən təşkil edərək tələbələrin tələffüz və intonasiya bacarığını müşahidə edə bilər.

Oxu və yazı bacarıqları

Elektron kitablar (ebooks), interaktiv məqalələr və onlayn bloqlar oxu bacarığını artırmaqla yanaşı, yeni leksik vahidlərin mənimsənilməsinə kömək edir. Yazı bacarığının inkişafında “Padlet” və “Google Docs” kimi əməkdaşlığa əsaslanan platformalar əhəmiyyətlidir. Bu vasitələr öyrənənlərə yazılarını paylaşmaq, rəy almaq və redaktə etmək imkanı verir.

Leksik və qrammatik tədris

Gamifikasiya elementləri olan tətbiqlər – məsələn, *Wordwall*, *Kahoot!* və *Quizizz* – dil qaydalarını əyləncəli və yadda qalan şəkildə təqdim edir. Bu yanaşma öyrənməni daha “tələbə yönümlü” (learner-centered) edir və tədris motivasiyasını artırır.

Rəqəmsal mühitin pedaqoji üstünlükləri

Rəqəmsal alətlərin tətbiqi fransız dili öyrənmə prosesinə aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

Motivasiya və interaktivlik – oyunlaşdırılmış tapşırıqlar və multimedia resursları öyrənənlərin marağını saxlayır;

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə – hər bir tələbə öz sürətinə və səviyyəsinə uyğun irəliləyə bilər;

Autonom öyrənmə – tələbə dərstdən kənarda da materiallarla işləyə bilər;

Ölçətanlıq və çeviklik – tədris hər yerdən və istənilən vaxt aparıla bilər;

Dərhal rəy və qiymətləndirmə – rəqəmsal platformalar nəticələri avtomatik təhlil edir. Bu üstünlüklər “constructivist learning” (konstruktivist öyrənmə) nəzəriyyəsinə uyğundur. Bu nəzəriyyəyə görə, bilik öyrənənin aktiv fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, müəllim isə bu prosesin təşkilatçısı rolunu oynayır. Fransız tədqiqatçısı Jean Piaget-in fikrincə:

“L’élève apprend en agissant.” (*Tələbə yalnız fəaliyyət göstərərək öyrənir.*)

Beləliklə, rəqəmsal vasitələr fəaliyyət yönümlü öyrənməni dəstəkləyir və fransız dili tədrisini daha effektiv və müasir hala gətirir.

PROBLEMLƏR, MƏHDUDİYYƏTLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Rəqəmsal alətlərin tətbiqində mövcud problemlər

Rəqəmsal texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası hər nə qədər faydalı olsa da, bu prosesdə müəyyən texniki, metodoloji və sosial problemlər də meydana çıxır.

Texniki çətinliklər

Rəqəmsal tədris üçün tələb olunan infrastruktur – sabit internet bağlantısı, müasir avadanlıqlar, proqram təminatı və texniki dəstək – bütün təhsil müəssisələrində eyni səviyyədə təmin edilmir.

Bəzi regionlarda internetin zəifliyi və ya texniki resurs çatışmazlığı dərslərin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Bu, xüsusilə sinxron dərslər formatlarında (Zoom, Teams) ciddi problem yaradır.

Müəllimlərin rəqəmsal bacarıq səviyyəsi

Bir çox fransız dili müəllimləri texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası sahəsində kifayət qədər təlim keçmədikləri üçün rəqəmsal alətlərdən optimal istifadə edə bilmirlər. Bəzi müəllimlər üçün bu

keçid pedaqoji yanaşmanın dəyişməsinə tələb edir, çünki “ənənəvi müəllim mərkəzli model”dən “öyrənən mərkəzli model”ə keçid bəzən psixoloji müqavimət yaradır.

Motivasiyanın davamlılığı

Rəqəmsal platformalar başlanğıc mərhələdə öyrənənlərdə yüksək motivasiya yaratsa da, bu motivasiya bəzən uzunmüddətli öyrənmə prosesində azalır. “Gamification” elementləri müəyyən müddətdən sonra eyni effekti vermir və öyrənən real sosial qarşılıqlı əlaqə çatışmazlığı səbəbilə yorğunluq hiss edə bilər.

Ünsiyyətin məhdudlaşması

Onlayn mühitdə şifahi və emosional əlaqə (interaction humaine) zəifləyə bilər. Fransız dilinin öyrənilməsi üçün vacib olan “contexte culturel et émotionnel” (mədəni və emosional kontekst) bəzən tam şəkildə formalaşmır. Bu da kommunikativ bacarıqların inkişafına müəyyən dərəcədə mane olur.

Tədrisdə balanslı yanaşma zərurəti

Müasir pedaqogika göstərir ki, effektiv tədris yalnız rəqəmsal və ya yalnız ənənəvi metodlarla mümkün deyil. Ən optimal model “**blended learning**” – yəni “qarışıq öyrənmə” modelidir. Bu modeldə onlayn və üzbəüz dərslər bir-birini tamamlayır.

Fransız dili tədrisində belə yanaşma həm dilin praktik istifadəsini, həm də rəqəmsal resursların geniş imkanlarını təmin edir. Məsələn, müəllim qrammatikanı və lüğət tədrisini onlayn platformada həyata keçirə, lakin danışmaq və müzakirə tapşırıqlarını sinifdə təşkil edə bilər. Bundan əlavə, müəllimlər rəqəmsal vasitələri məqsədyönlü və metodoloji əsaslarla seçməlidirlər. Texnologiya tədrisin məqsədi deyil, onun **vasitəsi** olmalıdır.

Fransız dili tədrisinin rəqəmsal inkişaf perspektivləri

Fransız dili tədrisinin rəqəmsallaşması gələcəkdə daha sistemli şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Bu sahədə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

Müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması

Təlim proqramlarında “Digital Pedagogy” modullarının daxil edilməsi; Fransız dili müəllimləri üçün texnoloji yeniliklər üzrə seminarlar.

Milli rəqəmsal resurs bazasının yaradılması

Azərbaycan təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmış fransız dili elektron tədris platforması hazırlanmalıdır. TV5Monde və RFI kimi beynəlxalq resurslarla əməkdaşlıq genişləndirilməlidir.

Tədqiqat yönümlü yanaşma

Rəqəmsal öyrənmə mühitlərinin psixolinqvistik təsiri üzrə yerli tədqiqatların aparılması. Öyrənənlərin davranış modellərinin analizi və fərdiləşdirilmiş tədris alqoritmlərinin hazırlanması.

Mədəni integrasiya

Rəqəmsal mühitdə fransız mədəniyyətinin təbliği – “culture francophone” elementlərinin dərs materiallarına integrasiyası. Bu istiqamətlərdə sistemli fəaliyyət fransız dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsi keyfiyyətini yüksəldəcək, tədrisin müasir tələblərə uyğun formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Fransız dili tədrisində rəqəmsal alətlərin tətbiqi müasir təhsil mühitində vəzəolunmaz rol oynayır. Rəqəmsal vasitələr öyrənənlərin motivasiyasını artırır, öyrənmə prosesini interaktiv və fərdiləşdirilmiş edir, dil bacarıqlarının – dinləmə, danışiq, oxu və yazı – inkişafına şərait yaradır.

Eyni zamanda, texniki və metodoloji məhdudiyyətlər mövcuddur: müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının fərqli səviyyəsi, infrastruktur çatışmazlığı və öyrənənlərin motivasiyasının uzunmüddətli davamlılığının təmin edilməsi kimi problemlər nəzərə alınmalıdır. Effektiv model **blended learning** (qarışıq öyrənmə) yanaşmasıdır. Bu yanaşma həm onlayn, həm də ənənəvi dərslərin sintezi ilə öyrənənlərin dil bacarıqlarını daha balanslı və praktik şəkildə inkişaf etdirir.

Gələcəkdə müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması, milli rəqəmsal resurs bazasının yaradılması və fransız mədəniyyətinin rəqəmsal mühitdə təqdim edilməsi sahəsində sistemli işlər aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Meirieu, P. (2019). *L'école, mode d'emploi*. Paris: ESF éditeur.
2. Piaget, J. (1972). *Psychology and pedagogy*. New York: Viking Press.
3. Godwin-Jones, R. (2018). *Emerging technologies: Mobile-assisted language learning*. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1–17.
<https://doi.org/10.1016/j.langtech.2018.06.002>
4. Stockwell, G. (2012). *Computer-assisted language learning: Diversity in research and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. TV5Monde. (2024). *Apprendre et Enseigner le français*. Retrieved from <https://apprendre.tv5monde.com>
6. RFI Savoirs. (2024). *Français facile: ressources pour l'enseignement*. Retrieved from <https://savoirs.rfi.fr>
7. Kukulska-Hulme, A. (2009). *Will mobile learning change language learning?*. *ReCALL*, 21(2), 157–165. <https://doi.org/10.1017/S0958344009000202>
8. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). *Computers and language learning: An overview*. *Language Teaching*, 31(2), 57–71.
<https://doi.org/10.1017/S0261444800012970>
9. Babbel. (2024). *Apprentissage du français en ligne*. Retrieved from <https://www.babbel.com>
10. European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan (2021–2027)*. Brussels: European Union.

**Asiya-Sakit Okean Regionunda Süni İntellekt İdarəçiliyi: Yaponiya, Cənubi Koreya və
Sinqapurun Təcrübəsi**

Vədiyə Ələkbərzadə

Bakı Dövlət Universiteti İnsan hüquqları,
informasiya hüququ UNESCO kafedrası

ABSTRACT

Introduction and Purpose: This study examines AI governance approaches in Japan, South Korea, and Singapore, alongside ASEAN regional initiatives. The research analyzes how these countries balance technological innovation with ethical considerations and human rights protection, exploring their distinct governance philosophies and implementation strategies.

Materials and Methods: The research employs comparative case study methodology and qualitative document analysis. Primary sources include official government policy documents (Japan's Society 5.0, South Korea's K-Digital New Deal, Singapore's Model AI Governance Framework), ASEAN guidelines, and reports from international organizations. The analysis framework encompasses strategic vision, governance mechanisms, ethical principles, and regional cooperation initiatives.

Results: Japan's Society 5.0 emphasizes human-centered AI development integrated within broader socio-economic transformation, prioritizing quality of life enhancement. South Korea's K-Digital New Deal demonstrates aggressive economic competitiveness strategy with substantial public investment (\$9.6 billion) in digital infrastructure and workforce reskilling. Singapore's Model AI Governance Framework adopts pragmatic, principles-based approach balancing innovation with risk management through transparency, accountability, and explainability. ASEAN initiatives focus on harmonizing ethical principles across member states while respecting diverse developmental contexts. The analysis identifies convergence on core ethical principles but divergence in implementation mechanisms.

Discussion and Conclusion: The Asia-Pacific region demonstrates that effective AI governance requires context-specific frameworks aligned with national priorities, cultural values, and institutional capacities. Successful governance is characterized by strong government leadership with multi-stakeholder engagement, balance between innovation and risk mitigation, emphasis on human-centric values, and regional cooperation. However, challenges remain in ensuring inclusive AI benefits, addressing algorithmic bias, protecting privacy rights, and maintaining regulatory coherence. The region's experience suggests AI governance requires adaptive, iterative approaches anchored in fundamental human rights and democratic values.

Keywords: *artificial intelligence governance, Asia-Pacific region, Society 5.0, K-Digital New Deal, Model AI Governance Framework, ASEAN, ethical AI, regulatory frameworks, digital transformation, human-centric AI*

GİRİŞ

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları qlobal iqtisadiyyatın və cəmiyyətin fundamental transformasiyasını sürətləndirən əsas qüvvəyə çevrilmişdir. Bu texnologiyaların təsiri iqtisadi artımdan səhiyyəyə, təhsildən milli təhlükəsizliyə qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Asiya-Sakit Okean regionu, dünyanın ən dinamik və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarına ev sahibliyi etməsi ilə bu prosesin mərkəzində yer alır. Region ölkələri Sİ-nin yaratdığı imkanlardan maksimum faydalanmaq və eyni zamanda potensial riskləri (məsələn, etik dilemmalar, iş yerlərinin avtomatlaşdırılması, məlumat məxfiliyi və alqoritmik qərəzlilik) idarə etmək üçün strateji idarəçilik modelləri hazırlayırlar. Bu prosesdə xüsusilə Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur qlobal səviyyədə diqqət çəkən fərqli və innovativ yanaşmaları ilə seçilirlər.

Bu məqalə, Asiya-Sakit Okean regionunda süni intellekt idarəçiliyi sahəsində aparıcı üç ölkənin – Yaponiyanın, Cənubi Koreyanın və Sinqapurun – təcrübəsini müqayisəli şəkildə təhlil etməyi məqsəd qoyur. Məqalədə Yaponiyanın insan mərkəzli “Cəmiyyət 5.0” (Society 5.0) konsepsiyası, Cənubi Koreyanın genişmiqyaslı rəqəmsal transformasiyanı hədəfləyən “K-Rəqəmsal Yeni Saziş” (K-Digital New Deal) proqramı və Sinqapurun özəl sektor üçün praktik təlimatlar təqdim edən “Model Sİ İdarəçilik Çərçivəsi” (Model AI Governance Framework) ətraflı şəkildə araşdırılacaqdır. Həmçinin, bu ölkələrin daxil olduğu Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyasının (ASEAN) süni intellekt etikası və idarəçiliyi sahəsindəki regional təşəbbüslərinə də toxunulacaqdır. Məqalə, bu ölkələrin Sİ idarəçiliyinə yanaşmalarındakı oxşar və fərqli cəhətləri ortaya qoyaraq, regionda formalaşan ümumi trendləri və gələcək perspektivləri dəyərləndirir.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqat, keyfiyyətli təhlil metodologiyasına əsaslanır və Asiya-Sakit Okean regionunda süni intellekt idarəçiliyi modellərinin müqayisəli analizini aparır. Tədqiqatın əsas mənbə bazasını Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur hökumətlərinin, eləcə də ASEAN kimi regional təşkilatların dərc etdiyi rəsmi sənədlər, siyasət çərçivələri, strategiyalar və təlimatlar təşkil edir. Bu sənədlər arasında Yaponiyanın “Cəmiyyət 5.0” konsepsiyasını təsvir edən Nazirlər Kabinetinin qərarları, Cənubi Koreyanın “Milli Süni İntellekt Strategiyası” və “K-Rəqəmsal Yeni Saziş” sənədləri, Sinqapurun Məlumatların Mühafizəsi üzrə Şəxsi Komissiyasının (PDPC) hazırladığı “Model Sİ İdarəçilik Çərçivəsi” və ASEAN-ın “Sİ İdarəçiliyi və Etikası üzrə Bələdçi” kimi fundamental sənədlər yer alır.

Rəsmi mənbələrlə yanaşı, tədqiqatda mövzu ilə bağlı nüfuzlu akademik jurnallarda dərc edilmiş məqalələr, beynəlxalq təşkilatların (məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı - OECD) hesabatları və analitik mərkəzlərin tədqiqat materiallarından da geniş istifadə edilmişdir. Mənbələrin seçimi zamanı onların aktuallığına, etibarlılığına və tədqiqat mövzusuna birbaşa aidiyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Təhlil prosesi, hər bir ölkənin və regional qurumun Sİ idarəçiliyinə yanaşmasını dörd əsas meyar üzrə sistemləşdirməyə fokuslanır: (1) hüquqi və tənzimləyici yanaşma; (2) əsas etik prinsiplər; (3) əsas strateji hədəflər və prioritet sahələr; (4) tətbiq və icra mexanizmləri. Bu strukturlaşdırılmış yanaşma, ölkələrin təcrübələrini sistemli şəkildə müqayisə etməyə və region üçün ümumi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

TƏHLİL: ÖLKƏ TƏCRÜBƏLƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ ANALİZ

Bu hissədə Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur və ASEAN-ın süni intellekt idarəçiliyinə dair yanaşmaları ayrı-ayrılıqda təhlil edilir və müqayisəli şəkildə dəyərləndirilir.

YAPONİYA: “CƏMİYYƏT 5.0” VƏ İNSAN MƏRKƏZLİ Sİ VİZYONU

Yaponiyanın süni intellektə yanaşması, onun daha geniş sosial-iqtisadi transformasiya vizyonu olan “Cəmiyyət 5.0” (Society 5.0) çərçivəsində formalaşmışdır. Bu konsepsiya, texnoloji inkişafın yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də sosial problemlərin həllinə və hər bir fərdin rifahının artırılmasına yönəldiyi insan mərkəzli bir cəmiyyət qurmağı hədəfləyir [1]. Yaponiya hökuməti, sərt qanunvericilik və tənzimləmələrdən daha çox, “çevik idarəçilik” (agile governance) və “yumşaq hüquq” (soft law) mexanizmlərinə üstünlük verir. Bu yanaşma, Sİ kimi sürətlə inkişaf edən bir sahədə innovasiyanı boğmadan etik və sosial məsələləri tənzimləməyə imkan tanıyır [2].

Yaponiyanın Sİ etikasına sahəsindəki əsas sənədi, “İnsan Mərkəzli Sİ-nin Sosial Prinsipləri”dir (Social Principles of Human-Centric AI). Bu prinsiplər Sİ sistemlərinin insan ləyaqətinə hörmət, müxtəlifliyə və inklüzivliyə dəstək, eləcə də şəffaflıq və hesabatlılıq kimi dəyərlərə əsaslanmasını tələb edir [3]. Hökumət, həmçinin, 2025-ci ildə qüvvəyə minməsi gözlənilən “Sİ Təşviqi Aktı” (AI Promotion Act) ilə Yaponiyanı “Sİ üçün ən əlverişli ölkə” etmək məqsədini güdür.

“Cəmiyyət 5.0, kiberfəza və fiziki məkanın yüksək səviyyədə integrasiya olunduğu bir sistem vasitəsilə iqtisadi inkişaf və sosial problemlərin həllinin bir-birinə uyğun olduğu insan mərkəzli bir cəmiyyətdir.” - Yaponiya Nazirlər Kabineti [1]

CƏNUBİ KOREYA: “K-RƏQƏMSAL YENİ SAZIŞ” VƏ MİLLİ Sİ STRATEGİYASI

Cənubi Koreya, süni intellekti milli rəqabət qabiliyyətinin və iqtisadi artımın həlledici komponenti olaraq görür. Hökumət, 2019-cu ildə “İT gücünü aşaraq Sİ dünya lideri olmaq” vizyonu ilə “Milli Süni İntellekt Strategiyası”nı elan etmişdir [4]. Bu strategiya, Sİ ekosisteminin yaradılması, Sİ-dən ən yaxşı şəkildə istifadə edən ölkə olmaq və insan mərkəzli Sİ-nin reallaşdırılması kimi üç əsas hədəfə fokuslanır. Strategiya çərçivəsində, yarımkeçiricilər sahəsindəki global liderliyindən istifadə edərək Sİ çiplərinin inkişafına böyük həcmdə investisiya qoyulması nəzərdə tutulur.

COVID-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə iqtisadi bərpa və rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək məqsədilə Cənubi Koreya “K-Rəqəmsal Yeni Saziş” (K-Digital New Deal) proqramını başlatmışdır. Bu proqramın əsas sütunlarından biri “Data, Şəbəkə, Sİ” (D.N.A.) ekosisteminin gücləndirilməsidir [5]. Proqram, ictimai məlumatların əlçatanlığının artırılması, 5G və Sİ texnologiyalarının müxtəlif sənaye sahələrinə tətbiqi və “K-Rəqəmsal Təlim” (K-Digital Training) kimi təşəbbüslər vasitəsilə Sİ mütəxəssislərinin yetişdirilməsini əhatə edir [6]. Yaponiyadan fərqli olaraq, Cənubi Koreyanın yanaşması daha çox dövlət tərəfindən idarə olunan, hədəflənmiş investisiyalara və infrastruktur layihələrinə əsaslanır.

SİNGAPUR: “MODEL Sİ İDARƏÇİLİK ÇƏRÇİVƏSİ” VƏ İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ YANAŞMA

Sinqapur, Sİ idarəçiliyinə pragmatik, biznes yönümlü və innovasiyaları təşviq edən bir yanaşma nümayiş etdirir. Sinqapurun strategiyasının əsasını, 2019-cu ildə dərc edilmiş və 2020-ci ildə yenilənmiş “Model Sİ İdarəçilik Çərçivəsi” (Model AI Governance Framework) təşkil edir [7]. Bu çərçivə, sərt qanunvericilik aktı deyil, özəl sektor təşkilatlarına Sİ sistemlərini məsuliyyətli şəkildə hazırlamaq və tətbiq etmək üçün praktik, çevik və texnologiya-aqnostik bir bələdçi təqdim edir. Çərçivə, Sİ qərarlarının “izah edilə bilən, şəffaf və ədalətli” (explainable, transparent and fair) və Sİ sistemlərinin “insan mərkəzli” (human-centric) olması kimi iki əsas prinsipə əsaslanır [7].

Sinqapurun yanaşmasının unikal cəhəti, onun nəzəri prinsiplərdən praktik tətbiqə keçidə fokuslanmasıdır. Bu məqsədlə, hökumət “AI Verify” adlı bir test çərçivəsi və proqram təminatı dəsti hazırlamışdır. Bu alət, təşkilatlara öz Sİ sistemlərinin beynəlxalq prinsiplərə və Sinqapurun model çərçivəsinə uyğunluğunu texniki olaraq yoxlamağa imkan verir [8]. Bu, Sinqapurun Sİ idarəçiliyi sahəsində nəzəriyyə ilə praktika arasında körpü yaratmaq və qlobal miqyasda etimad qazanmaq səylərini göstərir.

ASEAN: REGIONAL ƏMƏKDAŞLIQ VƏ ETİK PRİNSİPLƏRİN HARMONİZASIYASI

Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN), üzv dövlətlər arasında Sİ idarəçiliyi sahəsindəki fərqli inkişaf səviyyələrini nəzərə alaraq, harmonizasiya və əməkdaşlığa yönəlmiş bir yanaşma mənimsəyir. 2024-cü ilin fevralında ASEAN, “Sİ İdarəçiliyi və Etikası üzrə Bələdçi” (ASEAN Guide on AI Governance and Ethics) sənədini dərc etmişdir [9]. Bu bələdçi, Sinqapurun model çərçivəsinə bənzər şəkildə, sərt tənzimləmə tətbiq etmək əvəzinə, regiondakı təşkilatlar üçün könüllü və praktik bir istinad nöqtəsi olmağı hədəfləyir.

ASEAN bələdçisi yeddi əsas etik prinsipi müəyyən edir: şəffaflıq və izahlılıq, ədalət və bərabərlik, təhlükəsizlik, insan mərkəzlilik, məxfilik və məlumat idarəçiliyi, hesabatlılıq və dürüstlük, möhkəmlilik və etibarlılıq [9]. Regionda Sİ idarəçiliyi təşəbbüslərini idarə etmək üçün Sinqapurun sədrliyi ilə “ASEAN Sİ İdarəçiliyi üzrə İşçi Qrupu” (ASEAN Working Group on AI Governance) yaradılmışdır. Bu, ASEAN-ın Sİ sahəsində vahid bir mövqe formalaşdırmaq və qlobal müzakirələrdə regional maraqları təmsil etmək əzmini göstərir [10].

Aşağıdakı cədvəl, təhlil edilən dörd subyektin Sİ idarəçiliyinə yanaşmalarını əsas meyarlar üzrə müqayisə edir:

Meyar	Yaponiya	Cənubi Koreya	Sinqapur	ASEAN
Tənzimləyici Yanaşma	Yumşaq hüquq, çevik idarəçilik, innovasiya təşviqi	Dövlət tərəfindən idarə olunan, hədəflənmiş investisiyalar, milli strategiya	Yumşaq hüquq, biznes yönümlü, praktik təlimatlar, özünü tənzimləmə	Yumşaq hüquq, könüllü bələdçi, regional harmonizasiya
Əsas Strateji Sənəd	Cəmiyyət 5.0, Sİ Təşviqi Aktı	Milli Sİ Strategiyası, K-Rəqəmsal Yeni Saziş	Model Sİ İdarəçilik Çərçivəsi	Sİ İdarəçiliyi və Etikası üzrə Bələdçi
Əsas Etik Prinsiplər	İnsan mərkəzlilik, ləyaqət, müxtəliflik, şəffaflıq	İnsan mərkəzlilik (strategiyada vurğulanır)	İzahlılıq, şəffaflıq, ədalət, insan mərkəzlilik	7 prinsip (şəffaflıq, ədalət, təhlükəsizlik, insan mərkəzlilik, məxfilik, hesabatlılıq, möhkəmlilik)
İcra	Nazirliklə	Hökumət	AI Verify	ASEAN Sİ

Mexanizmi	r aras proqramlar (SIP, BRIDGE), şuralar	proqramları, D.N.A. ekosistemi, K- Digital təşəbbüsləri	test platforması, PDPC tərəfindən təlimatlar	İdarəçiliyi üzrə İşçi Qrupu (WG-AI)
Fokus	Sosial problemlərin həlli, insan rifahı	İqtisadi artım, milli rəqabət qabiliyyəti	İnnovasiya , biznesin inkişafı, etimadın yaradılması	Regional əməkdaşlıq, standartların uyğunlaşdırılması

NƏTİCƏ

Asiya-Sakit Okean regionu, xüsusilə Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur, süni intellekt idarəçiliyi sahəsində global dialoqa rəhbərlik edən fərqli və mürəkkəb modellər formalaşdırır. Bu tədqiqat göstərir ki, hər üç ölkə və ASEAN regional bloku, sərt qanunvericilikdən daha çox, innovasiyanı təşviq edən, etik prinsiplərə əsaslanan və çevik olan “yumşaq hüquq” (soft law) yanaşmalarına üstünlük verir. Bu, Sİ kimi sürətlə dəyişən bir texnologiyayı tənzimləməyin çətinliklərinə verilən pragmatik bir cavabdır. Bütün yanaşmalarda “insan mərkəzlilik”, “şəffaflıq” və “ədalət” kimi prinsiplərin vurğulanması, texnologiyanın yalnız iqtisadi məqsədlər üçün deyil, həm də cəmiyyətin rifahı üçün inkişaf etdirilməsi istəyini ortaya qoyur.

Bununla belə, ölkələr arasında strateji prioritetlərdə fərqlər də mövcuddur. Yaponiya, “Cəmiyyət 5.0” vizyonu ilə Sİ-dən daha çox demoqrafik problemlər və həyat keyfiyyətinin artırılması kimi sosial məsələlərin həlli üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə çalışır. Cənubi Koreya, “Milli Sİ Strategiyası” ilə Sİ-ni iqtisadi artımın və global rəqabət qabiliyyətinin əsas mühərriki olaraq görür və bu sahəyə böyük həcmdə dövlət investisiyaları yönəldir. Sinqapur isə, “Model Sİ İdarəçilik Çərçivəsi” ilə daha çox biznes yönümlü bir mövqe tutur, innovasiya üçün əlverişli mühit yaratmağa və Sİ sahəsində global bir hab olaraq etimad qazanmağa çalışır. ASEAN isə bu fərqli yanaşmaları bir araya gətirərək, region üçün ortaq bir etik zəmin yaratmağa və üzv dövlətlər arasında harmonizasiyanı təmin etməyə səy göstərir.

Nəticə etibarilə, Asiya-Sakit Okean regionunda vahid bir Sİ idarəçilik modeli mövcud deyil. Bunun əvəzinə, hər bir ölkənin özünəməxsus sosial-iqtisadi kontekstinə və strateji hədəflərinə uyğunlaşdırılmış, bir-birini tamamlayan və bəzən də bir-birindən öyrənən müxtəlif modellərin mozaikası formalaşır. Bu dinamik və çevik yanaşma, regionun gələcəkdə Sİ idarəçiliyi sahəsində global standartların formalaşmasında həlledici rol oynamağa davam edəcəyini göstərir. Bu ölkələrin təcrübəsi, texnoloji innovasiya ilə etik məsuliyyət arasında balansın necə qurula biləcəyinə dair digər dünya ölkələri üçün dəyərli dərslər təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cabinet Office of Japan (2021). Society 5.0.
https://www8.cao.go.jp/cstp/english/society5_0/index.html
2. Allen, G. C. (2025). Norms in New Technological Domains: Japan's AI Governance Strategy. Center for Strategic and International Studies (CSIS).
<https://www.csis.org/analysis/norms-new-technological-domains-japans-ai-governance-strategy>

3. Wright, J. (2024). The Development of AI Ethics in Japan. *The digital society*, 3(1), 1-22.
4. Government of the Republic of Korea (2019). National Strategy for Artificial Intelligence.
https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Korea_National_Strategy_for_Artificial_Intelligence_2019.pdf
5. OECD (2020). Korean New Deal. OECD.AI Policy Observatory.
<https://oecd.ai/en/dashboards/policy-initiatives/korean-new-deal-7846>
6. Chang, S. J., et al. (2025). *Transforming the Future: The Impact of Artificial Intelligence in Korea*. Palgrave Macmillan.
7. Personal Data Protection Commission (PDPC) Singapore (2020). Model AI Governance Framework (Second Edition). <https://www.pdpc.gov.sg/help-and-resources/2020/01/model-ai-governance-framework>
8. Info-communications Media Development Authority (IMDA) Singapore (2024). Model AI Governance Framework for Generative AI. <https://aiverifyfoundation.sg/wp-content/uploads/2024/05/Model-AI-Governance-Framework-for-Generative-AI-May-2024-1-1.pdf>
9. ASEAN (2024). ASEAN Guide on AI Governance and Ethics. https://asean.org/wp-content/uploads/2024/02/ASEAN-Guide-on-AI-Governance-and-Ethics_beautified_201223_v2.pdf
10. Info-communications Media Development Authority (IMDA) Singapore (2024). ASEAN Working Group on AI Governance (WG-AI). <https://www.imda.gov.sg/about-imda/international-relations/asean-working-group-on-ai-governance>
11. Holroyd, C. (2022). Technological innovation and building a 'super smart' society: Japan's vision of society 5.0. *Journal of Asian Public Policy*, 15(1), 18-31.
12. Narvaez Rojas, C., Alomia Peñafiel, G. A., & Diaz, C. A. (2021). Society 5.0: A Japanese concept for a superintelligent society. *Sustainability*, 13(12), 6567.
13. Lee, J. H., & Woo, J. (2020). Green new deal policy of South Korea: Policy innovation for a sustainability transition. *Sustainability*, 12(23), 10191.
14. Cory, N. (2025). One Law Sets South Korea's AI Policy—and One Weak Link Could Break It. Information Technology and Innovation Foundation (ITIF).
<https://itif.org/publications/2025/09/29/one-law-sets-south-koreas-ai-policy-one-weak-link-could-break-it/>
15. Taeihagh, A. (2021). Governance of artificial intelligence. *Policy and society*, 40(2), 137-157.
16. Allen, J. G., & Loo, J. (2025). Governing intelligence: Singapore's evolving AI governance framework. *Cambridge Forum on AI: Law and governance*, 1, E1.
17. Fong, K. (2024). From Paper to Practice: Utilizing the ASEAN Guide on Artificial Intelligence (AI) Governance and Ethics. Social Science Research Network.
18. Xu, J. (2024). AI governance in Asia: policies, praxis and approaches. *Australian Journal of International Affairs*, 78(4), 435-453.
19. Trajano, K. K. S. (2025). Charting ASEAN's Path to AI Governance: Uneven Yet Gaining Ground. The National Bureau of Asian Research (NBR).

**STRESSƏ DAVAMLILIĞIN PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ VƏ ONUN
FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

Vəsilə Əzizova Oktay

ADPU Cəlilabadb Filialı

XÜLASƏ

Müasir həyat tərzini insan amilini daima artan stress faktorları ilə qarşı-qarşıya qoyur. Stress termini ilk dəfə 1936-cı ildə Kanada fizioloq Hans Selye tərəfindən elmə gətirilsə də bu anlayış eyni zamanda həm psixoloji, həm də sosial fenomen hesab olunur. Əvvəllər stress anlayışı fərdin istənilən xoşagəlməz təsirlərə qarşı cavab reaksiyası kimi şərh olunsaydı da sonralar "orqanizmin ümumi adaptasiya sindromu" adı altında təhlil olunmuşdur. Stress, həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığa ciddi təsir göstərən qaçılmaz emosional halətdir. Bu məqalədə stressə davamlılıq (rezilyensiya) anlayışı, onun insan həyatında rolu, habelə bu bacarığın əsas mexanizmləri araşdırılır. Stressə davamlılığın inkişaf etdirilməsi üçün idrakı yenidən qiymətləndirmə, emosional tənzimləmə, sosial dəstəkdən istifadə və sağlam həyat tərzini kimi strateji yanaşmalar təhlil edilir. Nəticədə, məqalə stressə davamlılığın passiv dözümlülük deyil, aktiv öyrənmə və inkişaf prosesi olduğunu vurğulayaraq, yeniyetmə və gənclərə böhran vəziyyətlərindən güclü çıxmaq üçün praktiki yollar şərh edir.

Məqalənin əsas məqsədi stressə davamlılığın nəzəri əsaslarını, onun şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqəsini və inkişaf etdirilməsi yollarını sistemli şəkildə araşdırmaqdır. Məqalə, həm nəzəri bilikləri təqdim etməklə, həm də praktiki strategiyaları təhlil etməklə fərdlərin bu həyatı bacarığı gücləndirməsinə kömək etməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: Stressə davamlılıq, rezilyensiya, stressin idarə edilməsi, emosional tənzimləmə, psixoloji sağlamlıq

GİRİŞ

Gündəlik həyatın sürəti, iş mühitinin tələbləri və global dəyişikliklər insanları mütəmadi olaraq gərgin vəziyyətlərlə üz-üzə qoyur. Hər bir insan stressdən, qəmdən, kədər uzaq komfortlu həyat arzulayır. Lakin buna baxmayaraq heç kim xoşagəlməz hadisələrdən sığortalınamayıb. Həyatın müxtəlif mərhələlərində hər bir fərd stressə məruz qalır. Kimi imtahan həyəcanı, kimi ayrılıq, kimi işə aیلə problemi və s. stressogen faktorlarla üzləşir. Yerli ədəbiyyatda bu termin Ə. Bayramov və Ə. Əlizadə tərəfindən insanın gözlənilməz gərgin şəraitdə keçirdiyi emosional halət və qəflətdən təhlükəli situasiyada təcili və müstəqil qərar qəbul etmək kimi (Bayramov və Əlizadə, 2002), N. Çələbiyev tərəfindən isə öz daxili duyğularına qulaq asmağa adət etməyən və təhlil etməyi bacarmayan adamlar onlara nə olduğunu, nə baş verdiyini də anlama bilmədikləri kimi xarakterizə olunan psixoloji halət kimi təhlil edirlər (Çələbiyev, 2024). Deməli, stressə davamlı şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün bəzi insani keyfiyyətləri tərbiyə etmək lazımdır.

Stress, orqanizmin xarici təhdidlərə və ya dəyişikliklərə verdiyi universal bir cavab reaksiyasıdır.. Qısa müddətli stress (eustress) motivasiyanı artırırsa da, xroniki və ya həddindən artıq stress (distress) fiziki və psixoloji sağlamlığa ciddi zərər verə bilər. Bu kontekstdə stressə davamlılıq (və ya rezilyensiya – Resilience) anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Stressə davamlılıq, çətinliklər, travmalar, faciələr, təhdidlər və ya əhəmiyyətli stress faktorları qarşısında yaxşı uyğunlaşma prosesi, yəni "ağır və ya çətin situasiyalarda özünü ələ ala bilmə" qabiliyyətidir.

STRESSƏ DAVAMLILIQ VƏ ONUN İNSAN HƏYATINDA ROLU

Stressə insanın normal fəaliyyət qabiliyyətini və onu gedişi prosesini pozan halət kimi baxdıqda onun insan həyatına mənfi təsirini aydın görmək olur. Bu kontekstdən yanaşdıqda stressə davamlılıq keyfiyyətinin formalaşdırılması məsələsinin nə qədər ciddi məsələ olduğunu aydın görmək mümkündür. Stressə davamlılıq sadəcə stressə dözmək deyil, əksinə çətinliklərdən sonra ilkin vəziyyətə qayıtmaq, hətta bu təcrübələrdən öyrənərək inkişaf etmək qabiliyyətidir. Amerika Psixoloqlar Assosiasiyası (APA) **rezilyensiyanı** "böyük çətinliklər və ya travmatik təcrübələr qarşısında yaxşı uyğunlaşma prosesi" kimi təyin edir. Bu, anadangəlmə bir xüsusiyyət yox, öyrənilə bilən və inkişaf etdirilə bilən bir prosesdir. Beləliklə rezilyensiya anlayışı psixi sağlamlıq haqqında müasir konsepsiyaya yeni genişlənmiş baxışla əlverişli psixi sağlamlıq trayektoriyalarını proqnozlaşdıran anlayışlar sırasına daxildir. Dözümlülük və davamlılıq anlayışı bir çox vaxt uyğunlaşma və mübarizə sözləri ilə eyni mənada işlədilir. Özümüzü dəstəkləmək üçün 4 əsas rezilyensiyanı göstərmək olar :

1. Psixoloji rezilyensiya çətinliklərlə mübarizə aparmaq və ya ona uyğunlaşmaq üçün reallaşan zehni qabiliyyətdir. Buna “ zehni rezilyensiya” da deyilir. Psixoloji cəhətdən insanların möhkəm olmasını, çətin həyatı situasiyalarda sakit və diqqətli qalması , sıxıntı və narahatlıqlar həyatına mənfi təsirini minimuma endirmə strategiyaları və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir.
2. Emosional rezilyensiya mənfi emosiyalarla mübarizənin müxtəlif yollarını özündə ehtiva edir. İnsanların reallığı qəbul etmələrinə və onun öhdəsindən gəlmək üçün emosional qabiliyyətə sahib olması vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə emosional şüur və emosional zəka tələb olunur. Belə insanlar daxili və xarici resurslardan - müvafiq olaraq xarici stressorları və öz emosiyalarını idarə edə bilirlər.
3. Sosial rezilyensiya təbii fəlakət, iqtisadi çətinlik kimi hallarda bir- birimizə söykənmək qabiliyyətinə əsaslanır. Çətin vaxtlarda ailə və dostlardan mənəvi və emosional dəstəyin alınması fizikimdayanıqlığı artırır.
4. Fiziki rezilyensiya bədənin fiziki çətinliklərə effektiv şəkildə sağlamaq üçün lazım olan dözümlülük və gücü saxlamaq qabiliyyətidir. Fiziki dayanıqlığa təsir göstərən amillər sağlam həyat tərz, dərin və düzgün nəfəs aktı, adekvat istirahət və s. ola bilər.

Dözümlülük və davamlılığın bütün növləri vacib olsa da , emosional möhkəmlik çətin situasiyalarda düzgün qərar qəbul etmə qabiliyyətimiz üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir.

Davamlılıq və dözümlülüyn tərifləri sırasında stressordan sonra insanın psixi sağlamlığını bərpa edilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə birbaşa özümüzü ətrafdakı insanların mənfi təsirindən qorumaq və mənfi reaksiyaları idarə etmək qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Rezilyensiyanın əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

Pozitiv Mən anlayış: Öz qabiliyyətlərinə və müvəffəqiyyət qazanma potensialına inanmaq.

Emosional tənzimləmə : Güclü emosiyaları (qorxu, qəzəb, kədər) sağlam şəkildə idarə edə bilmək.

Sosial səlahiyyət: Başqaları ilə müsbət münasibətlər qurmaq və onlardan dəstək ala bilmək.

Problem həlletmə bacarığı: Çətinliklərə effektiv və məqsədyönlü yanaşmaq.

STRESSİN FİZİOLOJİ VƏ PSIXOLOJİ MEXANİZMİ

Stressli vəziyyətlərdə orqanizmdə "mübarizə apar-qaç" reaksiyası (fight-or-flight response) aktivləşir. Hipotalamus-hipofiz -böyrəküstü vəzi) oxu işə düşür, kortizol və adrenalin kimi stress hormonları ifraz olunur. Qısa müddətdə faydalı olan bu reaksiya, xroniki stress şəraitində immunitet sistemini zəiflədir, ürək-damar xəstəlikləri, həzm problemləri və depressiya riskini artırır. Stress vəziyyətində insanlar çox vaxt ətrafdakı cisimləri belə düzgün qavramır, diqqətini mərkəzləşdirməkdə çətinlik çəkir, bəzən də qıcıqlara qeyri- adekvat reaksiya verirlər. Stressə davamlılıq isə bu fizioloji və psixoloji reaksiyaları tənzimləməyə kömək edən koqnitiv və bihevioral mexanizmlərin məcmusudur.

Stressə davamlılıq müxtəlif yollarla gücləndirilə bilər. Bu yollar əsasən idrakı, emosional və davranışçı yanaşmaları əhatə edir :

1. İdraki Yenidən Qiymətləndirmə (Cognitive Reframing)

Stressə davamlı fərdlər vəziyyətləri fərqli şəkildə şərh etmə qabiliyyətinə malikdirlər. İdraki yenidən qiymətləndirmə stress mənbəyini bir təhdid kimi deyil, bir çağırış və ya öyrənmə imkanı kimi görməyi nəzərdə tutur. Məsələn, işdəki böyük bir yükü "fəlakət" kimi qəbul etmək əvəzinə, "bacarıqlarımı inkişaf etdirmək və sübut etmək üçün fürsət" kimi görmək stressi azalda bilər. Bu texnika pessimist düşüncə tərzini optimist və realistik yanaşma ilə əvəz etməyi öyrədir.

2. Emosional tənzimləmə və özünəqayğı (Self-Care)

Stresslə mübarizənin əsaslarından biri də mənfi emosiyaları (narahatlıq, qəzəb) tanımaq və effektiv şəkildə tənzimləməkdir. Özünəqayğı (Self-Care) fəaliyyətləri (məsələn, meditasiya, diqqətlilik (mindfulness), hobbilər) sinir sistemini sakitləşdirməyə və emosional tükənmənin qarşısını almağa kömək edir. Diqqətlilik texnikaları fərdin mövcud anda qalmasına və stressin gətirdiyi neqativ düşüncə spiralından çıxmasına yardımçı olur.

3. Davamlılığa təsir edən xarici və daxili faktorlar

Stressə davamlılıq fərdin daxili gücü ilə yanaşı, ətraf mühitdən gələn dəstəkdən də asılıdır.

Sosial dəstəyin rolustressə davamlılığın formalaşdırılmasında vacib amillərdən biridir

Güclü sosial şəbəkə (ailə, dostlar, həmkarlar) stressə davamlılığın ən vacib xarici faktorlarından biridir. Sosial dəstək özünü emosional dəstək (dinləmə, təsəlli), instrumental dəstək (praktiki kömək, məsləhət), informasiya dəstəyi (vəziyyəti anlamağa kömək edən məlumat) kimi özünü biruzə verir. Stressli anlarda başqaları ilə əlaqə qurmaq və hissləri bölüşmək təkliyi azaldır və problemlərin həlli üçün yeni perspektivlər açır.

Stressə davamlılığı artırmaq üçün sağlam həyat tərzı vacibdir. Aşağıdakı faktorlar rezilyensiyanı birbaşa artırır:

Keyfiyyətli yuxu: Yuxu stress hormonlarını tənzimləmək və idrak funksiyalarını bərpa etmək üçünönəmli yuer tutur.

Müntəzəm fiziki fəaliyyət: İdman endorfinlərin ifrazını təmin edir, bu da əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır və stressin fizioloji təsirini azaldır.

Balanslı qidalanma: Vitamin və minerallarla zəngin qidalar sinir sisteminin normal fəaliyyətini dəstəkləyir.

Məqsəd və dəyərlərə sahib olmaq: Həyatda bir məqsədin olması, çətinliklər qarşısında belə, irəliləmək üçün daxili bir güc mənbəyi yaradır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, stressə davamlılıq müasir dövrün ən vacib şəxsi və peşəkar bacarıqlarından biridir. O, təkcə stressə məruz qalmamaq deyil, stressli hadisələrdən sonra bərpa olunmaq, onlardan dərs götürmək və inkişaf etmək qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur. Rezilyensiya yəni stressə davamlılıq anadangəlmə deyil, idraki yenidən qiymətləndirmə, effektiv emosional tənzimləmə, güclü sosial əlaqələr və sağlam həyat tərzı kimi şüurlu strategiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər.

Gələcək araşdırmalar stressə davamlılığın neyrobioloji əsaslarını və fərqli mədəniyyətlərdə təzahürünü daha dərinlən təhlil edə bilər. Fərdlər və təşkilatlar üçün stressə davamlılıq proqramlarının hazırlanması gərgin mühitlərdə həm rifahı, həm də məhsuldarlığı artırmaq üçün əsas prioritet olmalıdır. Stressə davamlı olmaq, hər bir çətinliyin həyat yolunda qarşıya çıxan bir maneə deyil, daha güclü olmaq üçün bir pillə olduğunu dərk etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, X. D., & Həsənov, R. Ə. (2007). Stress reaksiyalarının biofiziki mexanizmi. Bakı.
2. Bayramov, Ə. S., & Əlizadə, Ə. Ə. (2002). Psixologiya. Bakı.
3. Selye, H. (2009). Stress. Ümumi adaptasiya sindromu. Bakı.
4. Seyidov, S. İ., & Həməyev, M. Ə. (2007). Psixologiyaa. Bakı.
5. Southwick, S. M., Bonanno, G. A., Masten, A. S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, findings, and challenges: a view of the road ahead. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 25424.
6. <https://www.apa.org/helpcenter/road-resilience>

TƏBİƏTİN POETİK MƏNZƏRƏSİ ABDULLA ŞAIQIN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ

Vəsilə Razimi Novruz qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının

Kitabxana və elektron resurslar şöbəsinin müdürü,

Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

ORCID kod 0000-0002-2613-1071

Xülasə

Müasir dövrdə ekoloji problemlər bəşəri, qlobal xarakter almış, ekoloji fəlakətlər ciddi bir müşkülə çevrilmişdir. Bu problem ədəbiyyat tariximizin müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. Məlumdur ki, hələ XVI əsrdə böyük Füzuli “Söhbətül-əsmar” əsərində, M.Ə.Sabir “Yaz günləri”, “Ağacın bəhşi” şeirlərində, A.Səhhət, A.Şaiq təbiət lirikasında poetik dillə uşaqlara təbiətlə bağlı biliklər verilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər.

Akademik B.Nəbiyev yazır: “Doğma vətən torpağına, zəhmətkeş insanlara, Azərbaycanın zəngin təbiətinə sonsuz məhəbbət aşılayan uşaq şeirləri qəlbimizdəki Şaiq guşəsinin heç vaxt unudulmaz ən cazibədar xatirələrindən biridir. Zaman keçdikcə bu guşə təzə-təzə lirik şeir, hekayə, poema, povest, roman və pyeslərlə daha da zənginləşmiş, qəlb sahiblərini də uca bəşəri ideallar, zərif insani hislər və yüksək duyğularla zənginləşdirmişdir.

Bu gün Azərbaycanda beş yaşlılardan tutmuş yetmiş beş yaşlılaradək oxucuların elə bir nəslə yoxdur ki, Abdulla Şaiq yaradıcılığından məhz bu mənada bəhrələnməmiş olsun. Bizdə elə bir oxucu tapmaq mümkün deyil ki, onun qəlbində həmişə nurlu vətənpərvərlik ideallarına təşviq edən, mübarizəyə, səadətə, insanlığa, gözəlliyə çağıran Şaiq guşəsi olmasın”.

A.Şaiqın uşaq şeirləri həm də uşaqları müxtəlif canlılar, eyni zamanda təbiət hadisələri, çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri və ətraf aləmdəki yeri barədə anlayış, məlumat və bilik vermək məqsədi daşıyır. “Köç”, “Şələquyruq”, “Oyunçu bağalar”, “Lovğa ovçu”, “Timsah ovu”, “Bostancı”, “Üç it”, “Meşə gözetçisi” hekayələri, “Quzu”, “Bülbül”, “Yetim cücə”, “Arı”, “Kəpənək”, “Qızılgül”, “Bənövşə”, “Zanbaq”, “Qərənfil” və s. şeirlər deyilənlərə misaldır. “Səhər”, “Payız gecəsi”, “Bahar”, “Ülkər”, “Tonqal” və s. şeirlər balaca oxucularda həm də təbiətə, onun gözəlliklərinə məhəbbət hissi aşılamaq məqsədi daşıyır.

Şairin başlıca məqsədi uşaqlarda təbiətin zəngin neməti haqqında ilkin təsəvvür yaratmaqdır. Şairin bədii-idraki səciyyəli əsərləri uşaqların dünyagörüşünün inkişafı, estetik tərbiyəsi baxımından indi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: ekoloji, təbiət aləmi, əsrarəngiz, təbiət gözəlləri, estetik zövq

Abstract

In modern times, environmental problems have become human and global, and ecological disasters have become a serious problem. This problem has found its artistic reflection in the creativity of individual artists at different stages of our literary history. It is known that already in the 16th century, the great Fuzuli in his work "Sohbatul-asmar", M.A. Sabir in his poems "Summer

Days", "The Tale of Trees", A. Sahhat, A. Shaig in their nature lyrics paid special attention to giving children knowledge about nature through poetic language.

Academician B. Nəbiyev writes: "Children's poems instilling infinite love for the native land, hardworking people, and the rich nature of Azerbaijan are one of the most charming memories of the Shaig corner in our hearts that will never be forgotten. Over time, this corner has been enriched with new lyrical poems, stories, poems, narratives, novels and plays, and has enriched the hearts of its owners with lofty human ideals, gentle human feelings and high emotions.

Today, there is no generation of readers in Azerbaijan, from five to seventy-five years old, who did not benefit from Abdulla Shaig's creativity in this sense. It is impossible to find such a reader among us, who does not always have a corner of Shaik in his heart, which encourages bright patriotic ideals, calls for struggle, happiness, humanity, and beauty."

Shaig's children's poems also aim to familiarize children with various living things, as well as natural phenomena, flowers, plants, and to provide understanding, information and knowledge about their characteristics and their place in the surrounding world. "Moving", "Shaleguyruq", "Playful gardens", "Lovga hunter", "Crocodile hunting", "Bostanci", "Three dogs", "Forest guard" story, "Lamb", "Nightingale", "Orphan chick", "Bee", "Butterfly", "Rose", "Violet", "Lily", "Carnation", etc. poems are an example of what is said. "Morning", "Autumn night", "Spring", "Ulkar", "Tongal" etc. poems also aim to instill in young readers a sense of love for nature and its beauties.

The main goal of the poet is to create an initial idea about the rich bounty of nature in children. The poet's artistic and cognitive works are still of great importance in terms of the development of children's worldview and aesthetic education.

Key words: ecological, natural world, mysterious, natural beauties, aesthetic pleasure

Giriş.

Müasir dövrdə ekoloji problemlər bəşəri, qlobal xarakter almış, ekoloji fəlakətlər ciddi bir müşkülə çevrilmişdir. Bu problem ədəbiyyat tariximizin müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. Məlumdur ki, hələ XVI əsrdə böyük Füzuli "Söhbətül-əsmar" əsərində, M.Ə.Sabir "Yaz günləri", "Ağacların bəhsi" şeirlərində, A.Səhhət, A.Şaiq təbiət lirikasında poetik dillə uşaqlara təbiətlə bağlı biliklər verilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Uşaqların ruhuna təmiz duyğular aşılamaq, ovqatlarını xoş-hal etmək, zəhinlərinin inkişaf etdirilməsində təbiət aləminin də rolu böyükdür.

Orijinal bir yol seçmiş, A.Şaiq kiçik yaşlı oxuculara ünvanlanmış, onların ekoloji tərbiyəsinə bu gün də uğurla xidmət edən əsərləri uşaqları yurdumuzun təbiəti, flora və faunası ilə tanış edir. Vətənimizdə bitən bitkilər, ağaclar, quşlar və s. haqqında oxuculara yurdumuzun zəngin təbiəti və sərvəti haqqında öz təsəvvürlərini genişləndirir.

Akademik B.Nəbiyev yazır: "Doğma vətən torpağına, zəhmətkeş insanlara, Azərbaycanın zəngin təbiətinə sonsuz məhəbbət aşılayan uşaq şeirləri qəlbimizdəki Şaiq guşəsinin heç vaxt unudulmaz ən cazibədar xatirələrindən biridir. Zaman keçdikcə bu guşə təzə-təzə lirik şeir, hekayə, poema, povest, roman və pyeslərlə daha da zənginləşmiş, qəlb sahiblərini də uca bəşəri ideallar, zərif insani hislər və yüksək duyğularla zənginləşdirmişdir.

Bu gün Azərbaycanda beş yaşlılardan tutmuş yetmiş beş yaşlılaradək oxucuların elə bir nəslə yoxdur ki, məhz bu mənada bəhrələnməmiş olsun. Bizdə elə bir oxucu tapmaq mümkün deyil ki, onun qəlbində həmişə nurlu vətənpərvərlik ideallarına təşviq edən, mübarizəyə, səadətə, insanlığa, gözəlliyə çağıran Şaiq guşəsi olmasın”.

A.Şaiqın uşaq şeirləri həm də uşaqları müxtəlif canlılar, eyni zamanda təbiət hadisələri, çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri və ətraf aləmdəki yeri barədə anlayış, məlumat və bilik vermək məqsədi daşıyır. “Köç”, “Şələquyruq”, “Oyunçu bağalar”, “Lovğa ovçu”, “Timsah ovu”, “Bostancı”, “Üç it”, “Meşə gözətçisi” hekayəti, “Quzu”, “Bülbül”, “Yetim cücə”, “Arı”, “Kəpənək”, “Qızılgül”, “Bənövşə”, “Zanbaq”, “Qərənfil” və s. şeirlər deyilənlərə misaldır. “Səhər”, “Payız gecəsi”, “Bahar”, “Ülkər”, “Tonqal” və s. şeirlər balaca oxucularda həm də təbiətə, onun gözəlliklərinə məhəbbət hissi aşılamaq məqsədi daşıyır. Şair təbiətin gözəlliyinə səbəb olan güllərin real təsvirində uşaqların qəlbinə yol açır, onların bədii zövqünü zənginləşdirir.

Qərənfil, bənövşəni, qızılgülü, zanbağı bənzətmə və əzizləmə yolu ilə təqdim edir.

Məsələn, dillər əzbəri olan boynubükük bənövşəyə həsr olunmuş “ Bənövşəyəm, bənövşə, düşmüşəm dilə, dişə” misraları ilə başlayan şeirdə bahar çiçəyinin xüsusiyyətləri barədə-nə vaxt açıb, solması haqda deyilir:

Bahar oldu açaram,
Qar, borandan qaçaram;
Başqa güllər acanda
Mən quş olub uçaram. (Şaiq A, 2005).

Və ya

Qızılgüləm, qızılgül
Məni sevir hər könül
Yaşıl incə belim,
Qızıldandır hər telim...

Yaxud “Zanbaq” şeirində oxuyuruq:

Zanbağam mən, Zanbağam,
Ağ işığından ağam,
Açdığım hər ağ çətir
Ətrafa yağır ətir.

Şərin hər misrasında zanbağın bir əlaməti haqqında məlumat verilir.

“Qərənfil” şeirində isə təsvir olunan qərənfil özünü şəxsən təqdim edir, özünə məxsus olan gerçək xüsusiyyətlərini açıqlayır:

Qərənfiləm mən,
Gözəl güləm mən;

Yaşıl saplaqlı

Bir sünbüləm mən. (Şaiq A, 2005)

Bu şeirlərin uşaqların zövqünün formalaşmasında və təbiətə məhəbbət bəsləməsində faydası çoxdur.

A.Şaiq təkcə yalnız gülləri, çiçəkləri deyil, həmçinin hadisə və əlamətin hər birində təbiət gözəllərinin və gözəlliklərinin əlamətini tapır. Onun şeirlərində müşahidə və bənzətmələri incə və poetik olduğu qədər həyatidir.”Tonqal” şeirində belə deyilir:

Bir qırmızı güldür tonqal,

Bir dəstə sünbüldür tonqal.

Bağdan dərilmiş lələdir,

İçilməz ağ piyalədir.(Şaiq A, 2005)

Fəsilər haqqında şeirləri oxuduqda canlı mənzərini seyr edir, sanki canlı tabloya tamaşa edirlər. Təbiət aləmi bədii zövqün formalaşmasında mühüm rol oynayır, uşaqların ruhuna təmiz duyğular aşılayır, zəhinlərini inkişaf etdirir. Həmin şeirləri oxuduqda uşaqlar sanki canlı mənzərəni seyr edir.

“Bahar” şeirində yazın gəlişi ilə təbiətin canlanması, çöllərə, meşələrə yeni həyat, yeni ab-hava gəlməsi səmimi bir dillə təsvir edilir:

Sevin ey çöl, ey orman,

Artıq dəyişdi zaman;

Yox oldu qış, boran, qar,

Qonaq gəldi şən bahar.

“Payız” şeirində payızın gəlişi ilə təbiətdə baş verən dəyişikliklər, soyuq küləklərin əsməsi, dağda, çöldə əlvan çiçəklərin solması, yağışlı günlərin başlanmasından söz açılır. Payızın gəlişi ilə ağaclar yaşıl libasını soyunur, quşlar isti ölkələrə uçar:

Payız olur, əsir soyuq küləklər,

Solur dağda, çöldə əlvan çiçəklər.

Gecələr uzanır, günlər qısalır,

Göy üzünü qara buludlar alır. (Şaiq A, 2005)

Əsər uşaqların hiss və duyğularına təsir etməklə, estetik zövq aşılamaqla yanaşı, onları payız fəslində elmi biliklərlə də silahlandırır.

“Payız gecəsi”şeirində təbiətin əsrarəngiz bir mənzərəsi təsvir edilir:

Günəş saraldı, söndü,

Yavaş-yavaş büründü

Dumanlara çayırlar,

Dərə, dağlar, bayırlar.

Qurd-quş daha əkildi,

Yuvasına çəkildi... (Şaiq A, 2005)

“Payızın son ayı” şeirində oxucularda payızın axırı haqqında dolğun təəssürat yaradılır:

A bağça, barlı bağım,
Ay üzümlü çardağım!
Nə oldu, tez soldunuz?
Belə çılpaq oldunuz?
Qəmgin-qəmgin baxırsız,
Gizlin pıçıldaşırsız.
Halınız olmuş yaman,

Qırıb dağıdır xəzan. (Şaiq A, 2005)

“Qışın nəğməsi” şeirində qışın gəlişinin uşaqlarda yaratdığı sevincdən, balacaların sevimli qış əyləncələrindən söz açılır:

Saqqalı ağ, saçı ağ,
Əlində zorba çomaq.
Gəldi qocalmış baba,
Şaxta baba, qış baba. (Şaiq A, 2005)

Şair təbiətin qış fəslinə uşaq nəzərləri ilə baxır. Çöldəki ayaz, boran, qar uşaqları qorxutmur. Axı, qışda onlar qardan adam düzəldir, qartopu oynayır, soyuq qış gecələrində isti ocaq başında nənələrin söylədiyi nağıllara qulaq asırlar.

“Köç” şeirinin son hissəsi bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir:

Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolları qolçaq gedər,
Ağ dəvənin gözləri,
Yerə dəyər dizləri,
Endi çaya, yuh-yuh,
Ağca maya, yuh-yuh.

Şeirin bədii təsir gücünü, emosionallığını artıran yuh-yuh vahidləri müasir ədəbi dilimizdə işlədilmir.

A.Şaiq ədəbiyyatımızda həm də dəyərli nəsr əsərlərinin müəllifi kimi məşhurdur. Onun kiçik hekayələrində, güclü realizm, yüksək bədii sənətkarlıq diqqəti cəlb edir.

Akademik Məmməd Arif yazırdı: «Nəsrin ən yığcam forması olan hekayədə dilin vəzifəsi qat-qat artır, rolu ağırlaşır. Hər sözün, hər ifadənin, dialoqun estetik vəznə, təsir qüvvəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hekayənin dili kəsərli, cazibəli, şəffaf olmalıdır.» A.Şaiqin hekayələri janrın bu tələblərinə tamamilə cavab verir.

Ədibin «Meşə gözetçisi», «Timsah ovu», «Pioner düşərgəsi», «Oyunçu bağlar» hekayələri də təbiət mövzusunda. «Meşə gözetçisi» əsərində öz peşəsinin vurğunu olan, təbiətin gözəlliyini

göz bəbəyi kimi qoruyan meşəbəyi obrazı yaradılmışdır. «Pioner düşərgəsi» hekayəsində Salman dayının bağbanlıq peşəsinin sirlərini məktəblilərə öyrətməsindən, təbiətə qayğıkeş münasibətdən bəhs edilir. “Şələquyruq” hekayəsində ev heyvanlarına qarşı qəddarlıq etmiş uşaqların sonrakı peşmançılığı əks olunmuşdur. Təbiət, ev və çol heyvanları ədibin uşaq qəhrəmanlarının taleyində mühüm rol oynayır. Onlar insanlıq dərslərini ilk növbədə təbiətdən və heyvanlardan, onlara qarşı humanist, insani münasibətdən öyrənir (Babayev B,2006) “Timsah ovu” hekayəsin məzmunu çox cəlbedicidir. Yazıçı burada kiçikyaşlı oxucularına timsahların həyat tərzı haqqına geniş məlumat verir

“Köç” hekayəsində Azərbaycan torpağının ecaskar və rəngarəng lövhələri bədii sözlə tərənnüm olunur. Ədibin dəqiq həyatı müşahidələri, ana yurdun təbiətinə, saf mənəviyyatlı insanların məhəbbəti öz əksini tapır. Digər əsərlərindən fərqli olaraq “Köç”hekayəsində A.Şaiq başqa bir təsvir üsuluna müraciət etmişdir.”Burada üsub daha nikbin, rənglər daha ışıqı və parlaqdır.” (İbrahimov M,1985)

“Köç” hekayəsində A.Şaiqın yaratdığı təbiət lövhələri canlı və əlvandır.Ədib təbiətdəki yaşıllıqların tərəvətini, çiçəklərin ətrinicanandırmaq üçün bədii sözün qüdrətindən bacarıqla istifadə edir.

Kənd həyatından, təbiətin qucağında keçən günlərdən məhəbbətlə söz açan müəllif yazır: “Kənd həyatında, təbiətin o zəngin və geniş qucağında nə qədər canlı lövhələr, unudulmaz xatirələr vardır! Uşaqlıqdan qəlbimin dərinliklərində iz salmış o rəngərəng, o qiymətli və silinməz xatirələr!..”

Yazıcının bu mövzuya müracəti təsadüfi deyildir. Burada müəllif ilk növbədə uşaqların mütaliə marağından çıxış etmişdir. Məlumdur ki, uşaqlar təbiət aləmindən, heyvanlar, quşlardan bəhs edən əsərlərin mütaliəsinə böyük həvəs göstərirlər. Köç hekayəsində “Pələng ovu”, “Qızıl it”, “Can qorxusu”, “Sümsü”, “Yağış” və s. başlıqları altında verilmişdir.

Yazıcının digər əsərlərində olduğu kimi, bu hekayədə də cazibədar, əsrarəngiz təbiət təsvirləri oxucunu valeh edir: “Araba şəhərdən çıxarkən günəş yenidən çırtır, şərq bürüyən qırmızılıqdan üfüqlərdəki dağ silsiləsi kimi əlvən rənglərə boyanırdı.

Şəhərin səslı, gurultulu küçələrindən, isti havasından get-gedə uzaqlaşdı.

Arabamız iki tərəfi ağac, əkin və bostanla bəzənmiş bir yolla gedirdi.

Azərbaycan!.. Doğma vətənimizin gözəl təbiəti vardır. Sahələrə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, torpaqlara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səsə verib ötüşürdü.

Göz işlədikcə açıqlıq, yaşıllıq, dərəklik, təpəlik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətkləri qaratıkan kolları ilə döşənmiş dağlar arasından yuxarı qalxdıqca təbiət və hava büsbütün başqalaşır. İnsan ürək dolusu nəfəs alır. Yumşaq otların, əlvən çiçəklərin, dağ nanələrinin gözəl qoxusundan insan bihuş olur.

Dağların ardı-arası kəsilmir, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlayaraq durur. Qocaman bir dağın təpəsinə qalxdıq. Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. Bu dağ da aşdıq, çiçəklər səltənəti kimi bir açıqlığa çıxdıq. Bu yer qalın, sıx meşəlik, cılpaq qayalıq, uçurumlu dərələrlə qucaqlaşmışdı. Uzaqda bir təpə ətəyində beş-on alaçıqdan ibarət bir oba görünürdü.” Bu mənzərələr şəhərin tozu havasına, gurutusunda insanı məşğul edən qayğılara qarşı qoyulur. Burada təbiət qoynunda, dağlar, meşələr, çiçəklər, sərin bulaqlar yurdunda insan dincəlir, rahat nəfəs alır.

Göründüyü kimi, müəllif ana dilinin zəngin bədii imkanlarından sənətkarlıqla istifadə edərək

təbiətin zərif, əlvan boyalarla naxışlanmış bir lövhəsini göz önündə canlandırma bilmişdir. Yazıçının istifadə etdiyi dolğun obrazlar, bədii təsvir və ifadə vasitələri, əsərin dilinin aydınlığı, nikbin ruhu oxucu qəlbinin dərinliklərində əks-səda tapır, xoş ovqat, təbiətə dərin heyranlıq hissi doğurur.

Əsərdə Kərim babanın timsalında sadə insanların xarakteri, mənəvi aləmi təsvir edilir. Qızıl it, canavar, qızılquş haqqında verilən məlumatlar da oxucu üçün son dərəcə maraqlıdır. Yazıçı hər bir heyvanın, quşun təbiətini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini səlis bir dillə, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bir üslubda qələmə alır. (Həsənli B.2017)

Ədib uşaqlar üçün üç pərdədən ibarət olan “Gözəl bahar” pyesini də yazmışdır. Burada ilin fəsiləri, təbiət hadisələri, heyvanlar, quşlar və başqa personajlar iştirak edir. Pyes uşaqların təbiət hadisələri haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirməyə kömək edir.

Nəticə etibarilə oxucular əsərdən estetik zövq almaqla yanaşı, dəqiq elmi biliklərə, məlumatlara da yiyələnmiş olurlar. Əsər oxucuda təbiətə məhəbbət hissini inkişaf etdirir, onu təbiəti qorumağın zəruriliyinə inandırır.

Şairin başlıca məqsədi uşaqlarda təbiətin zəngin neməti haqqında ilkin təsəvvür yaratmaqdır. Şairin bədii-idraki səciyyəli əsərləri uşaqların dünyagörüşünün inkişafı, estetik tərbiyəsi baxımından indi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev B. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili xüsusiyyətləri. Bakı, 2006. s.33
2. Həsənli B. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı 2017 s.256
3. Xəlil Z., Əsgərli F., Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007
4. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı, 1985. s.331
5. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı, Bakı. 1992.
6. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2005.
7. Şaiq A. Əsərləri, II cild, Bakı, 2005. s.22

ƏDALƏTİN BƏRPA OLUNDUGU GÜN

THE DAY WHEN JUSTICE IS RESTORED

Zərifə Cavadova Şamil qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı,t.ü.f.d.dosent

ORCID kod 0000-0003-4294-386X.

Xülasə

Azərbaycan xalqı tarixinin ən qüdrətli dövlətinin Zəfər salnaməsinin ,ədalət uğrunda qətiyyətli qələbəsinin beşinci ilini böyük coşqu ilə qeyd edir. Çünki bu son 200 illik tariximizdə ən böyük qələbədir. Azərbaycan haqq mübarizəsində qalib gələrək ,uzunmüddətli işgala son qoydu,öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Keçmiş Dağlıq Qarabag münaqişəsinin cəmi 44 günə tarixə çevrilməsi qürurverici reallıqdır. Lakin həmin 44 gün üçün müvafiq şəraitin ,yetərli gücün əldə edilməsi heç də qısa zamanda baş verməmişdi.Bu ,illərlə çəkilən zəhmətin , aparılan müstəqil siyasətin ,hücum diplomatiyasının və qətiyyətli qərarların sayəsində reallaşmışdı. Əlbəttə ki, bu böyük Zəfərin memarı Ali Baş Komandan İlham Əliyev oldu. Həmin gün milli qürurumuzun təntənəsinə çevrildi. Həmin gün ədalət bərpa olundu.Məqalədə Azərbaycan xalqının 44 günlük müharibədə əldə etdiyi qələbə ,xalqımızın birliyi,Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bu qələbənin memarı olması işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər:Prezident İlham Əliyev, Zəfər,ədalət,Vətən müharibəsi,xalq

Abstract

The Azerbaijani people celebrate the fifth anniversary of the Victory Chronicle, the decisive victory in the cause of justice, of the most powerful state in history with great enthusiasm. Because this is the greatest victory in our last 200 years of history. Azerbaijan, having won the struggle for justice, put an end to the long-term occupation, and restored its territorial integrity. It is a proud reality that the past Nagorno-Karabakh conflict became history in just 44 days. However, the acquisition of appropriate conditions and sufficient strength for those 44 days did not happen in a short time. This was achieved thanks to years of hard work, independent policy, offensive diplomacy, and decisive decisions. Of course, the architect of this great Victory was Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev. That day became a celebration of our national pride. That day, justice was restored. The article highlights the victory achieved by the Azerbaijani people in the 44-day war, the unity of our people, and the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev as the architect of this victory.

Keywords: President Ilham Aliyev, victory, justice, Patriotic War, people

Giriş.

Qüdrətli Azərbaycanın ən yeni tarixinin - şanlı Zəfər salnaməsinin təntənəsini yaşayırıq. Bütövlüyümüzün, birliyimizin sevincini Azərbaycan xalqı olaraq bölüşürük. 44 günlük Vətən müharibəsinin böyük Qələbəsinin ildönümünü alnımız açıq, başımız dik, iftixarla qeyd edirik və əminliklə söyləyə bilərik ki, müstəqilliyimiz tarixində heç vaxt indiki kimi güclü, qüdrətli, vüqarlı, istiqrarlı olmamışıq. Azərbaycanı tarixinin ən qüdrətli dövlətinə çevirən, xalqın 30 illik həsrətinə

son qoyan Ali Baş Komandan İlham Əliyev xilaskar liderdir. Çünki məhz İlham Əliyevin Sərkərdəliyi ilə çoxlarının qeyri-mümkün hesab etdiyi Qarabağ münaqişəsi cəmi 44 günə həll olundu. Uzun illər dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin himayə etdiyi işğalçı Ermənistan İlham Əliyevin hərbi-siyasi diplomatiyası qarşısında diz çökdü.” Bu gün xalqımız beşinci ildir ki, Azərbaycanın ən yeni tarixinin – şanlı Zəfər salnaməsinin təntənəsi ilə yaşayır. Şanlı Zəfərimizin memarı Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi, onun yarımçıq qalan arzularını gerçəklilə çevirən cənab İlham Əliyevdir. Bu Zəfər müstəqil, qətiyyətli, prinsipial siyasətin bariz təəcəssümüdür. Məhz cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi, düşünülmüş və hərtərəfli təhlildən keçmiş siyasi strategiyası, sərkərdəlik məharəti sayəsində Azərbaycanın bütün ərazisində suveren hüquqlarımız bərpa edildi, qalib dövlətə çevrildik, müzəffər xalq olduq, ölkəmiz bütün dünyaya yeni imicdə göründü, beynəlxalq aləm Azərbaycanı qüdrətli dövlət kimi yenidən kəşf etdi. Bu şanlı Zəfərlə cənab İlham Əliyev hər bir azərbaycanlının qəlbində əbədi heykəlini ucaltdı və bir daha alternativsiz Lider olduğunu təsdiqlədi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti, müdrik rəhbərliyi və dəqiq planları, həmçinin cəsarəti və böyük sərkərdəlik qabiliyyəti nəticəsində 30 illik işğala son qoyuldu, tarixi torpaqlarımız düşmən tapdağından azad oldu. Möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi ilə qəhrəman Azərbaycan xalqı, rəşadətli ordumuz onillər boyunca davam etmiş haqsızlığa, ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa son qoydu, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsini öz gücü ilə icra edərək ikili standartları zərərsizləşdirdi. Uzun illər dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin himayə etdiyi işğalçı Ermənistan İlham Əliyevin hərbi-siyasi diplomatiyası və “dəmir yumruğu” qarşısında diz çökdü. Bütün beynəlxalq təzyiqlərə məhəl qoymayaraq cənab Prezidentin dünyaya bəyan etdiyi cəsarətli çıxışları və dərin siyasi düşüncə ilə atdığı diplomatik addımlar nəticəsində ata vəsiyyəti parlaq şəkildə yerinə yetirildi. Qələbəmizin əldə olunmasında təbii ki, Silahlı qüvvələrimizin də, ən müasir silah və texnologiyaların da müəyyən rolu var idi.” Bu müharibə igid oğullarımızın canı, qanı bahasına qazanılsa da Silahlı qüvvələrimizin ən müasir silah və texnologiyalarla təchizi və onların yüksək peşəkarlıqla yerində tətbiq edilməsi itkilərimizi minimum endirdi. Xüsusi təyinatlı dəstələr və digər xüsusi hərbi böğlmələrin cəsrət, qəhrəmanlıq və fədakarlığı, PUA və aviasiyamızın dəqiq zərbələri insan tələfatının minimal olmasında böyük rol oynadı. Əks təqdirdə bu cür geniş miqyaslı əks hücum əməliyyatlarında itkilərimiz bundan 3-4 qat artıq ola bilərdi. “[1] .

Torpaqlarımızın illərlə işğal altında olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Prezidenti yürütdüyü siyasətlə hər zaman sülh tərəfdarı olduğunu dünyaya bəyan edirdi. Dəvət olunduğu bütün beynəlxalq ali kürsülərdə, konfrans və forumlarda cənab İlham Əliyev xalqın səsini bəyan edərək münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində sülh yolu ilə həll olunmasını istəyirdi. Amma ikili standartlar prinsipi heç zaman Azərbaycandan yan keçmədi. Bu cəzasızlıq mühitindən yararlanan Ermənistan Qarabağda daşı daş üstə qoymadı. Bu azmış kimi Ermənistanın indiki rəhbərliyinin tutduğu azğın yol, həyasızcasına səsləndirdiyi bəyanatlar Azərbaycanın və şəxsən cənab İlham Əliyevin səbir kasasını daşdırmaya bilməzdi. Məhz buna görə də Azərbaycana müxtəlif güc mərkəzlərindən göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, Ali Baş Komandan böyük qətiyyət, cəsarət və siyasi iradə nümayiş etdirdi, ərazi bütövlüyümüzün bərpası kimi əsas vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəldi.

Beş il əvvəl cəmi 44 günə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu Qarabağda əsl qəhrəmanlıq dastanı yazdı. Vətən adı ilə müqəddəsləşən həmin müharibədə haqq işimiz qalib gəldi: Silahlı Qüvvələrimiz işğalçı Ermənistanı

məğlubiyyətə uğratmaqla bərabər, son 200 illik tariximizin qızıl hərflərlə yazılan yeni bir səhifəsini açdı. Azərbaycan BMT qətnamələrinin tələblərini özü gerçəkləşdirməli oldu. Tarixi ədalət döyüş meydanlarında bərpa edildi.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti hərbi təxribatından sonra başlanan və 44 gün davam edən "dəmir yumruq" əməliyyatı isə bu əminliyimizi və torpaqlarımızın işğaldan azad ediləcəyinə olan inamımızı həqiqətə çevirdi. Ordumuzun həmin gündən başladığı hərbi əməliyyatlar bir gün belə dayanmadı. Ermənistanın 30 ilə yaxın bir dövrdə möhkəmləndirdiyi "Ohanyan sədləri" qəhrəman ordumuz tərəfindən elə savaşın ilk saatlarında keçildi. İlk gündən ordumuz Qələbə dastanını yazmağa başladı, Silahlı Qüvvələrimizin döyüşən şəxsi heyəti bütün cəbhələrdə şücaətlər göstərdi. Əlbəttə, müharibə qansız, itkisiz ötürşür və biz işğaldakı torpaqlarımızı vətən uğrunda canlarından keçən şəhidlərimizin qəhrəmanlığı, fədakarlığı ilə azad etdik. Lakin böyük fəxarət hissi ilə deməliyik ki, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmadı, çünki onların uğrunda mübarizə apardıqları Vətən torpaqları azad olundu. Cənab Prezident ,Ali Baş. Komandanımız İlham Əliyev qeyd etdiyi kimi "Bu 44 günün hər biri bizim şanlı tariximizdir. Hər gün Azərbaycan ordusu irəli gəldi, hər gün yeni şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr , yüksəkliklər azad edilirdi. Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti bir amalla vuruşurdu ki, bu işğala son qoyulsun, bu haqsızlığa son qoyulsun , ədalət zəfər çalsın və buna nail olduq." [2.]

Azərbaycan Respublikası hələ əks hücum əməliyyatlarından öncə işgalçı Ermənistan tərəfindən törədilən ardıcıl, məqsədyönlü təxribatları, o cümlədən informasiya təxribatlarını və erməni yalanlarını sistemli şəkildə ifşa etməyə , həqiqəti üzə çıxarmaya başlamışdı. 2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Tovuz istiqamətində hücumu zamanı vəsonrakı dövrdə Azərbaycan Prezidenti bütün beynəlxalq platformalarda işgalçı Ermənistanın iç üzünü açıb göstərmiş. bu dövlətin bütün hüquq norma və prinsiplərini tapdalamasını, Azərbaycana qarşı işgalçı planları qurmasını bütün dünyaya çatdırmışdı.

Prezident İlham Əliyev xalqa 26 oktyabr 2020-ci il tarixli müraciətində bu günün Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi olduğunu bildirir, Vətən müharibəsinin gedişini təhlil edirdi. Ali Baş Komandan ölkəmizin savaşda iştiraklını haqq və ədalət uğrunda aparılan mübarizə, torpaqlarımızın geri alınmasını isə diplomatik strategiyanın və milli birliyin uğuru kimin qiymətləndirirdi.

Xalqımız hər zaman öz şəhidlərini böyük ehtiramla yad edəcək, xatırlayacaq. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 27 Sentyabr tarixinin Anım Günü kimi tarixiləşməsi də şəhidlərimizin xatirəsinə olan dərin ehtiramın nümunəsidir. Vətən müharibəsi çoxsaylı qürurdoğuran milli həqiqətlərin təsdiqi oldu. Bunlardan biri də Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvər ruhda formalaşmasıdır. Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda əldə silah döyüşənlərin böyük əksəriyyəti gənclər idi. Hansı ki, onlar nəinki Qarabağı, heç torpaqlarımızın işğalı ilə nəticələnən 1990-cı illərin əvvəllərinin ağrı-acı ilə dolu günlərini belə görməyiblər. Amma onların hamısı vətənpərvər idi. Çünki vətən sevgisi ilə, dövlətə və dövlətçiliyə sdaqət ruhunda böyüyüb formalaşmışdılar, milli dəyərlərə bağlı idilər. Vətən savaşında böyük qəhrəmanlıqlar göstərən, şəhidlik zirvəsinə ucalan gənclərimizin döyüş yolu, qəhrəmanlıqları hər zaman böyüməkdə olan gənclərimiz üçün örnək olacaq. 44 günlük müharibədə igid oğullarımız da qəhrəmancasına döyüşdülər, onların hər biri öz şəxsi nümunəsində qəhrəmanlıq salnaməsi yaratdı. "Nəinki Ermənistan, bütün dünya şahidlik etdi ki, Azərbaycan ordusunun generalları və zabidləri öz əsgərləri ilə çiyin – çiyinə döyüşür, onları ruhlandırır və nümunə göstərirlər" [3]

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən 44 günlük döyüş və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də 23 saat sürən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində 1988-ci ildən bəri Azərbaycanın qarşısında dayanan problemi birdəfəlik həll edən bu mübarizə Azərbaycan tərəfindən xarakterinə görə ədalətli, azadlıq və ərazilərin işğaldan qurtarılması uğrunda Vətən müharibəsi idi. Alınmaz qala olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi ilə düşmənin beli qırıldı. İmzalanan üçtərəfli Bəyanat Ermənistanın danışıqsız təslimolma aktı idi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi, ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən etibarən süni şəkildə siyasi leksikona daxil edilmiş qondarma "Dağlıq Qarabağ" ifadəsi tarixin zibilliyinə atıldı. Bu, 100 ilin kobud səhvinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən düzəldilməsi və tarixi zəfərdir. Müharibə Prezidentin mahir strateq, böyük komandan olduğunu göstərdi. Siyasi, diplomatik və informasiya savaşının da tək komandanı Prezident İlham Əliyev idi. Qazanılan qələbə o zamana qədər Prezident İlham Əliyevin liderliyində yürüdülməli daxili və xarici siyasətin düzgünlüyünü, mükəmməlliyini göstərdi. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının, Silahlı Qüvvələrinin, hərbi sisteminin, dövlət idarəetməsinin, daxili və xarici siyasətinin, diplomatiyasının, ideologiyasının, milli-mənəvi ruhunun düşmən üzərində parlaq qələbəsidir. Məğlub olmasına baxmayaraq, Ermənistan üçtərəfli Bəyanatın şərtlərini yerinə yetirmədi. Bütün çağırışlara məhəl qoymayan İrəvan silahlı qruplaşmalarını və terrorçu dəstələrini Azərbaycanın ərazilərindən çıxarmadı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev böyük alicənablıq göstərərək Ermənistana sülh əlini uzatsa da, bu ölkə özünü sanki məğlub olmayıb kimi aparmağa, gücü olmasa belə xarici havadarlarının təhrikilə yenidən meydan oxumağa başladı və təbii sərvətləri talamağı davam etdirdi.

Xalqımız 2020-ci ilin 27 sentyabrını daim anacaq, xatırlayacaq və bu gün heç zaman unudulmayacaqdır. Çünki qələbəmizə gedən yol, düşmənin başının əzildiyi, erməni faşistlərinin ayaqlarının Qarabağ torpaqlarından kəsildiyi anlar bu gündən başlayır. Bu gün xalqımızın qələbə tarixinin başlanğıcı, ilk uğurudur. Həmin gün Azərbaycan Prezidentinin, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin döyüş əmri verdiyi, ordunu və xalqı torpaqlarımızı azğın erməni faşistlərindən azad etmək üçün səfərbər etdiyi, düşməyə ilk ağır zərbələr vurulduğu gündür. İlk anlardan düşmən sarsıldı. Ordumuzun zərbələrinə tab gətirə bilmədi, igid oğullarımızın şücaəti qarşısında aciz qaldı və böyük itkilər verdi. Qələbəyə gedən yolun başlanğıcı uğurlu olduğu üçün sonrakı günlərdə qəhrəman əsgər və zabitlərimiz sinələrini alınmaz sipərə çevirdilər, torpağımızın hər qarışı uğrunda cəsarətlə döyüşdülər, əsl qəhrəmanlıq göstərdilər. 44 günün hər bir anı, hər saati qəhrəmanlıq nümunəsidir və torpaq uğrunda şəhid olanların iradəsi, mətanəti ölçüyəsığmazdır. Azərbaycan Prezidenti bu qəhrəmanlığa böyük dəyər verdi və bildirdi: "Anım günündə bütün şəhidlərimizin xatirəsi qarşısında, Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsinin şəhidlərinin ruhu qarşısında bir daha baş əyir, onlara Allahdan rəhmət diləyirəm. Biz onların qanını aldığımız. Mən demişdim ki, biz onların qisasını döyüş meydanında alacağımız, belə də oldu. Bu qələbəni bizə bəxş edən qəhrəman əsgər və zabitlərimiz bizim qürur mənbəyimizdir. Onların qəhrəmanlığı, onların şücaəti, fədakarlığı artıq dastana çevrilmişdir".

Ədəbiyyat:

- 1.Q.Əliyev Böyük Zəfərin memarları.Xalq qəzeti 7 noyabr 2021-ci il
- 2.Ə.Nəcəfxanlı Milli qürurumuzun təntənəsi .Xalq qəzeti 4 noyabr 2021-ci il
3. S.Mehbalıyev İlham Əliyevin Zəfər salnaması .Azərbaycan qəzeti.5 noyabr 2022-ci il

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNƏ ADAPTASIYA

Zərifə Həmidova Mahmud qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Şamaxı filialı müəllimi, dissertantı

<https://orcid.org/0000-0002-5041636>

Xülasə

Bu məqalədə İqlim dəyişmələri və onların təsiri dünya ictimaiyyəti getdikcə daha çox narahat etməkdədir. Azərbaycan da qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Son 100 ildə Azərbaycan ərazisində orta illik temperatur 0,4-1,3°C-yə qədər artmışdır. Temperatur artımı regionlardan asılı olaraq qeyri-bərabər paylanmışdır. Belə ki, Böyük Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərində orta illik temperaturun 1,1-1,30C artması müşahidə olunur.

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar əsasən 1961-1990-cı illərlə müqayisədə 1991-2012-ci illərdə temperatur artımı temperatur artımı 0,2-1,5°C intervalında dəyişmişdir. Son on illiklərdə Azərbaycan ərazisində kiçik dağ çaylarında sel və daşqınların sayı və gücü artmışdır. Azərbaycan iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə yüksək dərəcədə həssas, inkişaf etməkdə olan ölkədir. İstilik effekti yaradan qazların milli tullantıları qlobal tullantıların yalnız 0.1%-ni təşkil edir.

Ölkəmiz İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Əlavə 1 qrupuna daxil olmayan tam hüquqlu tərəf kimi Konvensiya qarşısında istilik effekti yaradan qaz tullantılarının kadastrının hazırlanması, müntəzəm olaraq yenilənməsi, milli məlumatların hazırlanması kimi öhdəliklər götürülmüş və bu öhdəliklər sistemli şəkildə yerinə yetirilir.

Açar sözlər: müqayisə, konvensiya, dayanıqlı, inkişaf, çərçivə, effekti, temperatur

Abstract

In this article Climate change and its impact are increasingly worrying the world community. Azerbaijan has not been left out of the impact of global climate change. Over the past 100 years, the average annual temperature in Azerbaijan has increased by 0.4-1.3oC. The temperature increase is unevenly distributed depending on the regions. Thus, in the high mountainous areas of the Greater Caucasus, an increase in the average annual temperature of 1.1-1.30C is observed. According to studies conducted in Azerbaijan, the temperature increase in 1991-2012 compared to 1961-1990 varied within the range of 0.2-1.5°C. In recent decades, the number and strength of floods and mudflows in small mountain rivers in Azerbaijan have increased. Azerbaijan is a developing country that is highly vulnerable to the effects of climate change. National emissions of greenhouse gases account for only 0.1% of global emissions. As a full party not included in Annex 1 of the Framework Convention on Climate Change, our country has undertaken obligations to the Convention, such as preparing and regularly updating a cadastre of greenhouse gas emissions, and preparing national data, and these obligations are being systematically fulfilled.

Key words: comparison, convention, sustainable, development, framework, effect, temperature

Резюме

В данной статье Изменение климата и его последствия вызывают всё большую обеспокоенность мирового сообщества. Азербайджан не остался в стороне от влияния глобального изменения климата. За последние 100 лет среднегодовая температура в Азербайджане выросла на 0,4–1,3°C. Рост температуры неравномерно распределен по регионам. Так, в высокогорных районах Большого Кавказа наблюдается повышение среднегодовой температуры на 1,1–1,3°C.

Согласно исследованиям, проведённым в Азербайджане, повышение температуры в 1991–2012 годах по сравнению с 1961–1990 годами варьировалось в диапазоне 0,2–1,5°C. В последние десятилетия в Азербайджане увеличилось количество и интенсивность наводнений и селей на малых горных реках. Азербайджан — развивающаяся страна, крайне уязвимая к последствиям изменения климата. Национальные выбросы парниковых газов составляют всего 0,1% от мировых выбросов. Являясь полноправным участником, не включенным в Приложение 1 Рамочной конвенции об изменении климата, наша страна взяла на себя обязательства по Конвенции, такие как подготовка и регулярное обновление кадастра выбросов парниковых газов, подготовка национальных данных, и эти обязательства систематически выполняются.

Ключевые слова: сравнение, конвенция, устойчивое, развитие, структура, эффект, температура

Giriş.

İqlim dəyişmələri dedikdə temperaturda və hava şəraitində baş verən uzunmüddətli dəyişmələr nəzərdə tutulur. Günəş aktivliyindəki dəyişmələr və ya böyük vulkan püskürmələri iqlimin dəyişməsinə səbəb olur. Bu, təbii haldır. Lakin 1800-cü illərdən bəri insanlar tərəfindən qalıq yanacaqların, əsasən kömür, neft və qazın yandırılması iqlim dəyişmələrinə təkan verən əsas amilə çevrilmişdir. Qalıq yanacaqların yandırılması Yer kürəsini yorğan kimi örtən, günəşin istiliyini içində tutan və temperaturu yüksəldən zərərli qazların artmasına səbəb olur. Karbon qazı su buxarı ilə birlikdə Yer səthində "istixana effekti" yaradır, yəni istiliyin oradan çıxıb kosmik fəzaya qayıtmasına əngəl olur. İqlim dəyişikliyinə səbəb olan əsas istixana qazları karbon qazı və metandır. Həmin qaz, avtomobillər benzin yandırdıqda və ya binaları qızdırmaq üçün daş kömür istifadə edildikdə əmələ gəlir. Torpağın və meşələrin təmizlənməsi də karbon qazı tullantısına səbəb olur. Metan emissiyalarının əsas mənbələri isə kənd təsərrüfatı və neft-qaz sənayesidir. Bir sözlə istixana qazlarının əsas mənbələri enerji, sənaye, nəqliyyat, binalar, kənd təsərrüfatı və torpaqdan istifadədir. Sözsüz ki, qlobal istiləşməyə görə məsuliyyət insanların üzərinə düşür. İqlimşünas alimlər sübut ediblər ki, son 200 ildə qlobal istiləşmənin demək olar ki, hamısında insanlar məsuliyyət daşıyır. Yuxarıda qeyd olunan insan fəaliyyətləri, yer üzünü istənilən vaxtdan daha sürətli istiləşdirən istixana qazları istehsalına səbəb olur. İnsanlar iqlim dəyişmələrinin əsasən daha yüksək temperatur olduğunu düşünsələr də, yüksələn temperatur problemin yalnız başlanğıcdır. Yaxşı bilirik ki, dünya hər şeyin bir-biri ilə əlaqəli olduğu bir sistemdir. Bu səbəblə bir sahədə baş verən dəyişmələr digər sahələrə təsir göstərir. İqlim dəyişikliyinə cari təsirlərinə şiddətli quraqlıqlar, su qıtlığı, şiddətli yanğınlar, dəniz səviyyəsinin qalxması, daşqınlar, qütb buzlaqlarının əriməsi, dağıdıcı tufanlar və biomüxtəlifliyin itməsi, qida çatışmazlığı, artan sağlamlıq riskləri, yoxsulluq və məcburi köçkünlərin artması daxildir. Lakin fəlakətlər bununla məhdudlaşmır.

Minlərlə alim və ekspertləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatlarında razılaşırlar ki, qlobal temperatur artımının $1,5^{\circ}\text{C}$ -dən çox olmamaqla məhdudlaşdırılması bizə ən pis iqlim təsirlərindən qaçmağa və yaşana bilən iqlimi qorumağa kömək edəcək. Bununla belə, hazırkı hesabatları göstərir ki, əsrin sonuna qədər qlobal istiləşmə $2,8^{\circ}\text{C}$ -ə çatacaq. Dünya böyük bir problemə qarşı-qarşıya qalsa da, bunun həll yolu tapılır. Bu həllər təkcə iqtisadi cəhətdən faydalı deyil, həm də həyatımızı yaxşılaşdırmağı və ətraf mühiti qorumağa səfərbər edir. Dayanıqlı İnkişaf, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası (COP), Kioto protokolu və Paris Sazişi kimi qlobal çərçivələr və sazişlər də məhz tərəqqiyə nail olmaq üçün yaradılıb. Tullantıların azaldılması, iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə uyğunlaşma və zəruri tədbirlərin maliyyələşdirilməsi bu platformaların əsas məqsədidir. Enerji sistemlərinin qalıq yanacaqlardan uzaqlaşaraq günəş və ya külək kimi bərpaolunan enerji mənbələrinə keçməsi iqlim dəyişmələrinə səbəb olan tullantılar azaldacaq. 2050-ci ilə qədər xalis sıfır emissiyaya nail olmaq öhdəliyi götürən ölkələrin artan koalisiyasına baxmayaraq, istiləşməni $1,5^{\circ}\text{C}$ -dən aşağı saxlamaq üçün 2030-cu ilə qədər emissiyaların azaldılmasının təxminən yarısı həyata keçirilməlidir. Bu hədəfə nail olmaq kömür, neft və qazdan istifadənin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması deməkdir: iqlim dəyişmələrinin fəlakətli səviyyələrə çatmasının qarşısını almaq üçün 2050-ci ilə qədər sübut edilmiş qalıq yanacaq ehtiyatlarının üçdəikisindən çoxu yerdə saxlanılmalıdır. İqlim dəyişmələrinin təsirlərinə uyğunlaşmanın məqsədi insanları, onların evlərini, bizneslərini, yaşayış vasitələrini, infrastrukturunu və təbii ekosistemləri qorumaqdır. Sözsüz ki, bu fəaliyyət təkcə bu günü deyil, gələcəyimizi də qoruyacaq. İqlim dəyişmələri ilə mübarizə tədbirləri hökumətlərdən və bizneslərdən əhəmiyyətli maliyyə sərmayəsi tələb edir. Ancaq iqlimə təsirsizliyin dəyəri daha yüksəkdir. Çətin addımlardan biri inkişaf etməkdə olan ölkələrin yaşıl iqtisadiyyata keçə bilmələri üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə ildə 100 milyard ABŞ dolları ayırmaq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmələridir.

İqlim dəyişmələri və onların təsiri dünya ictimaiyyəti getdikcə daha çox narahat etməkdədir. Azərbaycan da qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Son 100 ildə Azərbaycan ərazisində orta illik temperatur $0,4-1,3^{\circ}\text{C}$ -yə qədər artmışdır. Temperatur artımı regionlardan asılı olaraq qeyri-bərabər paylanmışdır. Belə ki, Böyük Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərində orta illik temperaturun $1,1-1,30\text{C}$ artması müşahidə olunur.

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar əsasən 1961-1990-cı illərlə müqayisədə 1991-2012-ci illərdə temperatur artımı temperatur artımı $0,2-1,5^{\circ}\text{C}$ intervalında dəyişmişdir. Son on illiklərdə Azərbaycan ərazisində kiçik dağ çaylarında sel və daşqınların sayı və gücü artmışdır. Azərbaycan iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə yüksək dərəcədə həssas, inkişaf etməkdə olan ölkədir. İstilik effekti yaradan qazların milli tullantıları qlobal tullantıların yalnız 0.1% -ni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını, 2000-ci ildə isə Konvensiyanın Kioto protokolunu ratifikasiya etdikdən sonra qlobal iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərinin yumşaldılması üzrə beynəlxalq səylərə qoşulmuşdur. Ölkəmiz İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Əlavə 1 qrupuna daxil olmayan tam hüquqlu tərəf kimi Konvensiya qarşısında istilik effekti yaradan qaz tullantılarının kadastının hazırlanması, müntəzəm olaraq yenilənməsi, milli məlumatların hazırlanması kimi öhdəliklər götürülmüş və bu öhdəliklər sistemli şəkildə yerinə yetirilir.

Qlobal səviyyədə iqlim dəyişmələri ilə mübarizə aparmaq, karbon qazı tullantılarının azaldılması və aşağı karbonlu milli iqtisadiyyata keçidə zəmin yaratmaq məqsədilə Azərbaycan 2016-cı ildə Paris Sazişini ratifikasiya etmiş və özünün Milli Səviyyədə Müəyyən Olunmuş Təhdidlər (NDC) sənədində qeyd olunan öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə başlamışdır.

Azərbaycan Milli Səviyyədə Müəyyən Edilmiş Töhfələr (NDC) sənədində ölkənin milli şəraitini, gələcək inkişaf perspektivlərini və milli maraqlarını nəzərə alaraq, qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin yumşaldılması təşəbbüslərinə özünün töhfəsi olaraq baza ili (1990) ilə müqayisədə 2030-cu ilə istixana effektiv qaz tullantılarının səviyyəsində 35% azalmanın saxlanılmasını hədəf kimi götürmüşdür.

Hazırda iqlim dəyişmələri dünyanı narahat edən qlobal problemlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, XVIII əsrdən etibarən başlayan sənayeləşmə dövründən, xüsusən də XX əsrin ortalarından sonra Yer kürəsinin iqlim sisteminə çox böyük mənfi təsirlər göstərilmiş, digər atmosfer tullantıları ilə yanaşı, istixana effekti yaradan qazların qlobal miqyasda sürətli artımı baş vermişdir. İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər qrupunun son qiymətləndirmə hesabatına görə son 100 ildə Yer kürəsində orta temperatur 0,8 dərəcə artıb. Temperaturun artması isə əsasən istilik effekti yaradan qazların - karbon dioksid (CO₂), metan (CH₄), azot oksidi və xlor-fülör birləşmələrin konsentrasiyasının artması ilə birbaşa bağlıdır. İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Panel (İPCC) tərəfindən təqdim edilmiş məlumata görə, sənaye dövrünü əhatə edən son 250 ildə atmosferdə məhz karbon qazının ümumi miqdarı 28%, metanın miqdarı isə 60% artmışdır.

Azərbaycan da qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Son 100 ildə Azərbaycan ərazisində orta illik temperatur 0,4-1,3⁰C-yə qədər artmışdır. İqlim dəyişmələri fonunda Azərbaycan daşqınlar, qar uçqunları, tufanlar, qasırğalar, dalğalanmalar, güclü küləklər, istiliklər, quraqlıqlar, buzlaqların əriməsi, şoranlaşma, torpaqların degradasiyası, səhrələşmə, yağintıların və su ehtiyatlarının azalması və s. bu kimi ekstremal iqlim hadisələrinin təsirlərinə məruz qalır. İqlim dəyişmələri həm regional həm də qlobal səviyyədə insanların qida təhlükəsizliyini və suya çıxışını məhdudlaşdırır, aclıq, yoxsulluq və digər ağır sosial-iqtisadi nəticələrə, miqrasiyanın güclənməsinə səbəb olur, yoluxucu və xroniki xəstəlikləri artırır. Təsadüfi deyildir ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı isə 21-ci əsrdə qlobal sağlamlıq üçün ən böyük təhlükə kimi iqlim dəyişmələrini göstərmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, gələcəkdə qlobal istiləşməni minimuma endirmək səyləri uğurlu olsa belə, dəniz səviyyəsinin artması, okean istiliyinin və turşululuğunun yüksəlməsi kimi neqativ təsirlərin müəyyən hissəsinin əsrlər boyu davam edəcəkdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi BMT - nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını 1995-ci ildə ratifikasiya etmişdir. Ölkəmiz İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Əlavə 1 qrupuna daxil olmayan tam hüquqlu tərəf kimi İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası qarşısında istilik effekti yaradan qaz tullantılarının kadastrının hazırlanması, müntəzəm olaraq yenilənməsi, milli məlumatların hazırlanması kimi öhdəliklər götürmüş və bu öhdəliklər sistemli şəkildə yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın Kioto Protokolunu 2000-ci ildə təsdiq edilmişdir. Kioto protokolu üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin 2-ci dövrü üçün qəbul edilmiş Doha əlavəsi 14 aprel 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmiş və ölkə prezidenti tərəfindən imzalanmışdır.

2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilmiş BMT-nin tarixi Sammitində isə dünya liderləri tərəfindən qəbul edilmiş “2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf sahəsində Gündəlik”də qarşıdakı on beş il ərzində ölkələr “heç kəsi kənarda qoymamaq” prinsipini rəhbər tutaraq, sosial-iqtisadi məsələlər ilə yanaşı, məhz iqlim dəyişmələrinə qarşı mübarizənin vacibliyi və dünya ictimaiyyətinin səfərbər olmasının önəmi vurğulanmışdır. Azərbaycan Respublikası BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına əlavə olan Paris Sazişini 22 aprel 2016-cı ildə imzalamış və həmin ilin oktyabr ayında ratifikasiya etmişdir. Məhz, Paris Sazişinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq,

Azərbaycan Respublikası 2015-ci ilin oktyabrında BMT İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının katibliyinə özünün “Milli səviyyədə Müəyyən edilmiş Təhfələr” (NDC) sənədini təqdim etmiş və qlobal miqyasda iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması təşəbbüslərinə töhfə olaraq, 1990-cı baza ili ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana effekti yaradan qaz emissiyalarının (İEYQ) 35% həcmində azaldılmasını hədəfləmişdir. Respublikamız 2021-ci ildə Qlazqo şəhərində keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 26-cı Sessiyası (COP26) zamanı rəsmi olaraq qlobal iqlim dəyişmələrinə təsirini azaltmaq məqsədilə təşəbbüslərə töhfə olaraq isə 2050-ci ilə qədər isə 40% azaldılmanı hədəf kimi götürmüşdür. Qeyd edək ki, 1990-2022-ci illər üzrə aparılmış İEYQ-nin inventarlaşmasına əsasən 2022-ci ildə Azərbaycan baza ili (1990) ilə müqayisədə (udulmalarla) 34,2% atılmaların azalmasına nail olmuşdur. Bütün bunlar ölkədə həyata keçirilən uğurlu ekoloji siyasət ətraf mühitə dost texnologiyalardan istifadə, tükənməyən enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi, istilik elektrik stansiyalarında mazutdan istifadənin dayandırılaraq daha təmiz yanacaq olan təbii qaza keçilməsi, məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, müasir avtomobil yollarının çəkilməsi, müasir aqroparkların yaradılması, yeni meşə massivlərinin salınması, az karbonlu enerji səmərəliliyikli, bərpa olunan enerji və tullantıların effektiv idarə edilməsi texnologiyalarının tətbiq olunması, müasir aqroparkların yaradılması, yeni meşə massivlərinin salınması və meşə sahələrinin mühafizəsi üzrə atılan addımlar sayəsində mümkün olmuşdur.

Bununla yanaşı, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində “Prioritet olan İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış” adlı 4-cü Prioritetin və “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” adlı 5-ci Prioritetlərin reallaşdırılması çərçivəsində hazırda 30 illik işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə infrastrukturun bərpası və SMART infrastrukturun formalaşması istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilir. Belə ki, 30 illik işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması, "ağıllı şəhər və ağıllı kənd" layihələri işlənib hazırlanmış və artıq icra olunmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda iqlim dəyişmələri ilə mübarizə istiqamətində həm institusional, həm də qanunvericilik sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bundan əlavə, İqlim Dəyişmələri üzrə Dövlət Komissiyasının müvafiq qərarı əsasında “Az karbonlu inkişaf üzrə Milli Strategiya”, “Milli Adaptasiya Planı” və digər önəmli sənədlərin hazırlanmasına başlanılmışdır. Müxtəlif qiymətləndirmələrin nəticələri göstərir ki, kənd təsərrüfatı sektoru, su resursları sektoru, sahilyanı zonaları, enerji sektoru, meşə sektoru, turizm sektoru və səhiyyə sektoru Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinə həssasdır. İqlim dəyişikliyinə ən çox zəif olan sahələr kənd təsərrüfatı sektoru, su sektoru və sahilyanı zonlardır. Azərbaycan artıq sosial, iqtisadi inkişafı və yoxsulluğun azaldılmasını ölkənin prioritetləri olaraq müəyyənləşdirmişdir. Ölkənin iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması (mitiqasiya) və bu təsirlərə uyğunlaşma (adaptasiya) strategiyaları uzunmüddətli olmuşdur.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar.

1. Alternativ və Bərpa olunan Enerji mənbələrindən İstifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı (2004)
2. Azərbaycan – 2020 - Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası
3. 2008 - 2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhalinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına Dair
4. Dövlət Proqramı (2008 - 2015)
5. Regionların Sosial-iqtisadi İnkişafına dair Dövlət Proqramı (2004, 2009, 2014)

6.2008 – 2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı (2008 - 2015)

7.Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair strateji yol xəritəsi”, 2016

8.Davamlı İnkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün Respublika Prezidentinin 6 Oktyabr 2016 – cı il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası (NCCSD) yaradılmışdır.

Knowledge and practice of ventilator care bundle for preventing ventilator associated pneumonia by ICU nurses of tertiary care hospitals of Lahore

Zunaira Aziz, Samina Kausar, Zara Aziz, Rana Altaf Ahmad

Abstract

Background & Objective: Ventilator associated pneumonia (VAP) is the most common nosocomial infection acquired by patients in an intensive care unit (ICU). However, there is scarce clinical data, particularly from Pakistani ICUs, regarding existing practices to prevent it. Prevention and control of VAP is said to be dependent on the nurses' knowledge and practices of ventilator care bundle (VCB), e.g., VAP prevention guidelines. We conducted this study to assess knowledge and practice of VCB by intensive care nurses of selected hospitals.

Methodology: A sample of 136 nurses, who met inclusion and exclusion criteria, were selected for this cross sectional, descriptive study. It was conducted in four tertiary care hospitals of Lahore over a period of 11 months extending, from Nov 2018 to Sep 2019. Non-probability purposive sampling technique was used. A modified knowledge-based questionnaire and a checklist was used to collect the data from the subjects. Based upon scoring system utilized, the knowledge level was categorized as; Excellent = 81-100%, Good = 61-80%, Average = 41-60%, Poor = < 40%. The practice of ventilator bundle was assessed as; satisfactory = $\geq 80\%$ skills (used by Raulin D. Feria). Statistical package for social sciences (SPSS) version-23 was used to analyze the data.

Results: The study findings revealed that nurses have poor knowledge of ventilator bundle with mean score of 37.5%. The mean practice score demonstrated by ICU nurses was 60.8%, which is also not satisfactory according to the criteria.

Conclusion: On the basis of the findings of the current study, we conclude that the knowledge of the ICU nurses of the sample tertiary care hospitals of Lahore about the ventilator bundle is rated poor. Their practice of the bundle also does not meet the standard criteria. Corrective measures at an appropriate level are strongly recommended.

Key words: Critical Care Nurse; Knowledge; Practice; Ventilator associated pneumonia; Ventilator bundle.

РОЛЬ СПОСОБНОСТЕЙ В УСПЕШНОСТИ ОБУЧЕНИЯ.

The role of abilities in the success of learning.

Дадашова Гарифат Шариф

Азербайджанский Государственный

Педагогический Университет

Кафедра Педагогической психологии

оркид 0009-0002-6099-3916

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается современное образование, нацеленное на учет влияния индивидуальных способностей на успешность обучения. В современных образовательных условиях ключевую роль играют особенности каждого обучающегося. Уровень и тип способностей учащегося непосредственно влияют на успешность освоения учебного материала, однако сами по себе они не гарантируют достижения высоких результатов. Далее анализируются различные виды способностей – общие (например интеллект) и специальные (музыкальные и математические навыки). Обсуждаются их взаимодействия с такими факторами как мотивация, социальное окружение и методики преподавания и поддержка семьи. Статья представляет теоретические подходы к пониманию природы способностей, акцентируя внимание на влиянии врожденных задатков, их развитии и реализации в процессе обучения. Рассматриваются теории интеллекта Ф. Гальтона, Г. Айзенка и Г. Гарднера, которые помогают лучше понять способности. Особое внимание уделяется педагогическим стратегиям, способствующим раскрытию потенциала учащихся в зависимости от их типов интеллекта. Подчеркивается необходимость комплексного подхода, учитывающего индивидуальные характеристики учащихся и условия образовательной среды. Кроме того в статье рассматривается, как способности влияют на учебный процесс: как они формируются и развиваются, а также как происходит взаимодействие с другими компонентами и их влияние на академическую успешность.

В заключении сделан вывод о том, что способности играют ключевую роль в образовательном процессе, однако их наличие не является единственным фактором, который влияет на учебную успешность. Это подчеркивает важность многогранного подхода к образованию, где учитываются как внутренние особенности личности учащегося, так и окружающая образовательная среда. Таким образом, интеграция индивидуальных способностей и комплексного подхода к обучению способствует повышению эффективности и результативности образовательного процесса.

Ключевые слова: Образование, способности, интеллект, педагог

ABSTRACT

The article examines modern education focused on accounting for the impact of individual abilities on learning success. In contemporary educational conditions the unique characteristics of each student play a key role. The level and type of a student's abilities directly affect their success in

mastering the curriculum; however, they do not guarantee directly affect their own The article further analyzes different types of abilities-general (e.g., intelligence) and family support. The article presents theoretical approaches to understanding the nature of abilities, emphasizing the influence of innate talents, their development, and realization during the learning process. The theories of intelligence by F. Galton, H. Eysenck, and H. Gardner are explored to provide a better understanding of abilities. Special attention is given to pedagogical strategies that foster the potential of students based on their types of intelligence. The necessity of a comprehensive approach is highlighted, taking into account individual characteristics of students and the conditions of the educational environment. Furthermore, the article examines how abilities influence the learning process: how they are formed and developed, as well as how they interact with other components and affect academic success. In conclusion, it is established that abilities play a key role in the educational process; however, their presence is not the sole factor influencing academic success. This underscores the importance of a multifaceted approach to education that considers both the internal traits of the student and the surrounding educational environment. Thus, the integration of individual abilities and a comprehensive approach to learning contributes to enhancing the efficiency and effectiveness of the educational process.

Keywords: Education, abilities, intelligence, teacher

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təhsil sisteminin ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öyrənmədəki uğura təsirini nəzərə almaya yönəldiyi müzakizə olunur. Müasir təhsil şəraitində hər bir tələbənin özünəməxsus xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Tələbənin qabiliyyətlərinin dərəcəsi və növü dərs materialını öyrənməkdəki müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir qöstərir, lakin bunlar tək başına yüksək nəticələr əldə etməyə zamanət vermir. Məqalədə ümumi (məsələn, intellekt) və xüsusi (musiqi və riyaziyyat bacarıqları) olmaqla, müxtəlif qabiliyyətlər tipləri analiz edilir. Onların motivasiya, sosial mühit, tədris metodları və ailə dəstəyi kimi amillərlə qarşılıqlı əlaqələri müzakirə olunur. Məqalə qabiliyyətlərin mahiyyətini başa düşməyə yönəlmiş nəzəri yanaşmaları təqdim edir, irsiyyətin təsiri, onların inkişafı və təhsil prosesi ərzində reallaşması dayanır. F. Galton, H. Eysenck və H. Gardner-in intellekt nəzəriyyələri araşdırılır ki, bəzi qabiliyyətləri daha yaxşı anlamaya kömək edir. Tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini və təhsil mühitinin şərtlərini nəzərə alan kompleks yanaşmanın zəruriliyi vurğulanır. Habelə, məqalədə qabiliyyətlərin öyrənmə prosesinə necə təsir etdiyi, onların necə formalaşması və inkişaf etməsi, eləcə də digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və akademik müvəffəqiyyətə təsiri müzakizə olunur.

Nəticədə, qabiliyyətlərin təhsil prosesində mühüm rol oynadığı, lakin varlığının akademik müvəffəqiyyətə təsir edən yeganə amil olmadığı müəyyən edilir. Bu, təhsildə şagirdin daxili xüsusiyyətlərini və ətraf mühitini birgə nəzərə alan çoxcəhətli yanaşmanın əhəmiyyətini vurğulayır. Beləliklə, fərdi qabiliyyətlərin inteqrasiyası və təhsilə kompleks yanaşma təhsil prosesinin effektivliyini və nəticəliyini artırmağa kömək edir.

Açar sözlər: Təhsil, qabiliyyətlər, zəka, müəllim

ВВЕДЕНИЕ

Образование является одним из ключевых факторов в личностном и профессиональном становлении человека. Оно охватывает не только теоретическое усвоение знаний, но также их практическое использование в различных сферах деятельности.

Обучение – это сложный и многофакторный процесс. Процесс обучения индивидуален, и его успешность зависит от множества факторов и аспектов, таких как личные способности, мотивация, окружение, методики преподавания. Среди них особое место занимают способности, которые могут существенно влиять на эффективность и результативность усвоения знаний и навыков.

Способности — это индивидуально-психологические особенности человека, от которых зависит успешность выполнения деятельности и которые не сводятся к знаниям и умениям.

Способности — это индивидуальные характеристики, которые определяют уровень успешности выполнения определенных задач. Они могут быть как врожденными, так и приобретенными в процессе обучения и практики. Способности представляют собой врожденные и приобретенные качества, которые определяют потенциал индивида к восприятию, запоминанию и применению новой информации. Успешность обучения, в свою очередь, отражает результаты, которых достигает учащийся в процессе образовательной деятельности, и может быть выражена через уровень знаний, умений и навыков. Каждый человек по-разному воспринимает одну и ту же информацию, по-разному выявляет себя в учебе, труде, творчестве. Это можно определить по темпу продвижения в той или иной сфере деятельности, по мере достижения результатов.

Для того чтобы соотнести способности и успешности обучения, а также влияние первого на второе в первую очередь требуется понимать что такое способности.

Способности – это индивидуально-психологические особенности личности, которые являются ключевым фактором успеха в различных видах деятельности и взаимодействии с другими людьми. Они не ограничиваются накопленными знаниями, сформированными навыками или освоенными умениями, а проявляются в скорости, глубине и устойчивости овладения новой деятельностью. Эти особенности функционируют как внутренние регуляторы, определяющие потенциал человека к освоению новых умений, решению задач и адаптации

к

условиям.

Способности тесно связаны с предрасположенностью к обучению и творческому применению накопленного опыта, обеспечивая не только успешность, но и новаторство в достижении целей. Они включают в себя как природные задатки, так и развивающиеся черты, формирующиеся в процессе жизненной активности. Именно способности помогают личности

раскрывать свои возможности, преодолевать трудности и достигать результатов в конкретных сферах. Таким образом, это интегративные качества, отражающие уникальность психики и определяющие способность к личностному росту, профессиональному развитию и эффективной социальной адаптации.

ИССЛЕДОВАНИЕ

Способности человека обнаруживаются и развиваются на основе определённых предрасположенностей, именуемых задатками. Задатки представляют собой природные психофизиологические особенности, воздействующие на процесс формирования и совершенствования умений. Эти природные характеристики становятся фундаментом для развития таких способностей, как запоминание информации, тактильная чувствительность, особенности темперамента, координация движений и другие. Например,

человек с врождённым тонким музыкальным слухом обладает потенциалом стать талантливым музыкантом, а личность с высоким чувством восприятия цвета может достичь успеха в изобразительном искусстве, развив свои способности к художественному творчеству.

Прежде всего, это общие способности, такие как интеллект, память, внимание и мышление, которые обеспечивают успех в разнообразных областях. К ним относятся логическое и абстрактное мышление, способность к анализу и синтезу информации. Помимо этого, существуют специальные способности, связанные с конкретными видами деятельности. Это музыкальные, математические, художественные, спортивные, технические способности, а также лингвистические умения. Например, музыкальный слух и чувство ритма важны для музыканта, а пространственное воображение - для архитектора.

Б. М. Теплов подчеркивал, что во всякой способности есть и «общее» и «особенное», и связывал «общие моменты способностей» с «общими моментами» в разных видах деятельности (4, с. 425)

Существуют различные теории, объясняющие происхождение способностей:

1. Теории наследственных и приобретённых способностей. Эта теория предполагает, что личные способности человека имеют генетическую природу и переходят от поколения к поколению. Она основывается на мысли, что врожденные задатки играют ключевую роль в формировании способностей, определяя предрасположенность к определённым видам деятельности. Сторонники этой теории считают, что развитие талантов и умений в значительной мере обусловлено биологическими факторами, а влияние окружающей среды или воспитания лишь дополняет заложенный природой потенциал.

2. Теория приобретённых способностей утверждает, что способности человека формируются под влиянием обучения, воспитания и жизненного опыта. В отличие от наследственной теории, она делает акцент на роли внешних факторов, таких как социальная среда, образование и практика, в развитии индивидуальных умений и талантов. Согласно этой теории, способности не являются врождёнными, а приобретаются в процессе взаимодействия человека с окружающим миром. Развитие происходит благодаря накоплению знаний, навыков и опыта, а также активной деятельности. Таким образом, личность может развить в себе практически любые способности при достаточных усилиях, правильной мотивации и благоприятных условиях. Теория подчёркивает значимость социальной среды и возможности целенаправленного формирования способностей. Ни одна из этих теорий не отвечает реальности. В первом случае способности определяются внутренними факторами, во втором — внешними, тогда как в реальности внешние условия влияют на способности через внутренние.

Рассмотрим соотношение способности и успешности обучения. Связь между способностями и успешностью обучения является одним из ключевых вопросов педагогической психологии. Способности — это врождённые или приобретённые качества, которые определяют потенциал человека к освоению определённых знаний и навыков. Успешность обучения, в свою очередь, — это степень достижения образовательных целей, зависящая как от способностей, так и от множества других факторов, включая мотивацию, социальное окружение и педагогические методы, а также немаловажны возрастные особенности.

Коменский писал: «С детьми должно начинать только то, что не только допускают, но и к чему стремятся их возраст и способности».

Одной из первых попыток систематизировать концепцию способностей явилась работа Френсиса Гальтона. В своей книге «Исследование человеческих способностей и их развития» он выдвинул гипотезу о том, что интеллект и иные задатки передаются по наследству. Гальтон провёл статистические изыскания выдающихся учёных и деятелей своего времени, показав, что в семьях с высоким уровнем интеллектуального потенциала чаще рождаются дети с выдающимися способностями. Это утверждение иллюстрируется примером семьи Дарвинов, где не только сам Чарльз Дарвин, но и многие его родственники проявили высокий уровень интеллектуальных достижений. Однако, как показывают более поздние исследования, наследственные задатки играют важную, но не решающую роль. Ганс Айзенк, продолжая идеи Гальтона, в своих трудах подчеркивал, что интеллект определяет, насколько легко человек может усваивать новую информацию. К примеру, дети с высоким IQ демонстрируют лучшие результаты на школьных экзаменах и быстрее осваивают сложные концепции. В то же время, Айзенк указывал на ограниченность влияния IQ на успешность, отмечая, что личностные качества, такие как настойчивость и мотивация, играют не меньшую роль. Говард Гарднер, развивая представления о природе интеллекта, предложил теорию множественного интеллекта, которая существенно изменила подход к пониманию способностей. Он утверждал, что интеллект нельзя сводить лишь к лингвистическим и логико-математическим навыкам, измеряемым тестами IQ. Так, в книге «Структура разума» Гарднер выделяет типы интеллекта;

1. Визуально-пространственный – люди с этим интеллектом хорошо визуализируют образы, ориентируются в пространстве и создают рисунки или модели. Это тип художников, архитекторов и дизайнеров;

2. Лингвистический – обладатели этого интеллекта любят читать, писать и общаться. Они легко изучают языки и могут стать писателями, журналистами или переводчиками;

3. Музыкальный – хорошо воспринимают ритм и мелодию, играют на инструментах или поют. Это будущие музыканты, композиторы, дирижёры;

4. Межличностный – отлично взаимодействуют с людьми, понимают их эмоции и мотивы. Такие люди часто становятся лидерами, менеджерами, дипломатами или психологами;

5. Внутрличностный – этот интеллект помогает анализировать свои эмоции, заниматься рефлексией. Его обладатели склонны к уединению и философским размышлениям. Подходят профессии писателя, философа или психолога;

6. Натуралистический – люди с таким интеллектом интересуются природой, проводят эксперименты, ухаживают за растениями. Они становятся биологами, экологами или исследователями;

7. Телесно-кинестетический – у таких людей выражена координация движений, они используют тело для самовыражения. Это танцоры, спортсмены, актёры;

8. Логико-математический – любят анализировать, решать задачи и работать с числами. Это математики, инженеры и программисты;

9. Экзистенциальный – этот тип связан с глобальным мышлением и вопросами смысла жизни. Чаще всего встречается у духовных лидеров и философов.

Осознание того, какие типы интеллекта преобладают у ребёнка,

помогает подобрать подходящие методики обучения и занятия. Это поддерживает интерес и раскрывает потенциал в его уникальных дарованиях. Эта теория позволяет лучше понять, почему некоторые ученики, не преуспевающие в традиционных академических дисциплинах,

могут добиваться успеха в искусстве, спорте или технических областях. К примеру, знаменитый композитор Вольфганг Амадей Моцарт уже в детстве проявил выдающиеся музыкальные таланты, которые позволили ему достигнуть исключительной успешности в области музыки. Следует отметить, что также не факт, что каждый с определенными способностями достигнет тех успехов, что и Моцарт. Если не развивать способности или точнее говоря, задатки, являвшиеся основой способностей, (не заниматься, не упражняться) в определенной деятельности (учёба, шитье, рисование и т.п.) невозможно достигнуть какого-либо успеха. В этом отношении также можно добавить влияние окружения. Роль окружения и педагогической поддержки в развитии способностей детально исследовал Лев Выготский. В своей теории зоны ближайшего развития он утверждал, что успешность обучения во многом определяется взаимодействием ребёнка с более опытными взрослыми или сверстниками.

Например, Выготский описывал, как дети, работающие с наставниками, способны решать задачи, которые были бы для них недоступны поодиночке. Этот принцип реализуется в современных образовательных системах, где акцент делается на групповую работу и индивидуальную поддержку учеников. Практические примеры подтверждают важность внешних факторов. Так, исследования, проведённые в школах, показывают, что ученики из социально неблагополучных семей часто отстают в академической успеваемости, несмотря на высокий интеллектуальный потенциал. В то же время дети, обладающие средней степенью способностей, но получающие поддержку от учителей и родителей, могут достигать выдающихся успехов. Например, в одном из исследований, приведённых Гарднером, ученик с диагностированными проблемами в обучении благодаря занятиям с педагогом-наставником смог поступить в престижный университет. Также надо отметить, что эти понятия взаимосвязаны, но не находятся в прямой зависимости друг от друга. Способности, которые проявляются в форме интеллектуальных, творческих, личностных и других характеристик индивида, действительно создают благоприятные условия для успешного обучения. Однако сами по себе они не гарантируют достижение высоких результатов. Успешность в учебной деятельности определяется не только природными задатками, но и множеством иных факторов, таких как мотивация, усердие, организация образовательного процесса, поддержка со стороны учителей и окружения, а также психологическая готовность к преодолению трудностей.

Способности влияют на обучение множеством способов:

- **Темп усвоения информации.** Люди с высокими когнитивными способностями, как правило, быстрее усваивают новые знания и навыки. Это связано с их способностью к анализу и синтезу информации, а также с хорошей памятью.

- **Мотивация и устойчивость.** Эмоциональные способности помогают студентам справляться с неудачами и сохранять мотивацию в процессе обучения. Способность управлять своими эмоциями позволяет легче преодолевать трудности и оставаться сосредоточенным на цели.

- **Креативность и инновации.** Творческие способности способствуют поиску нестандартных решений и подходов к обучаемым материалам. Это особенно важно в современных условиях, когда требуется адаптация к быстро меняющемуся миру.

- **Социальные навыки.** Эмоциональные и социальные способности помогают строить эффективные коммуникации с преподавателями и однокурсниками, что, в свою очередь, создает более благоприятную атмосферу для обучения.

Эффективное обучение возможно лишь в том случае, если способности обучающегося получают развитие и подкрепляются практическими навыками, знаниями и опытом. Это подтверждает важность системного подхода в образовании, направленного на учет индивидуальных особенностей учащихся, создание благоприятных условий для их раскрытия и формирования устойчивой учебной мотивации.

Вот несколько стратегий, которые могут помочь в развитии способностей:

- **Постоянная практика.** Регулярные занятия и упражнения помогают улучшать когнитивные и физические способности. Например, чтение, решение головоломок и участие в дискуссиях развивают мышление.

- **Обратная связь.** Получение конструктивной обратной связи от преподавателей и сверстников позволяет выявить слабые места и работать над ними.

- **Разнообразие методов обучения.** Использование различных подходов, таких как визуальное, аудиальное и кинестетическое обучение, помогает развивать разные типы способностей.

- **Управление эмоциями.** Практики, такие как медитация и осознанность, могут помочь улучшить эмоциональные способности и снизить уровень стресса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Успешность образования можно считать результатом непростого взаимодействия природенных возможностей, социального окружения, личных стараний и педагогического метода. Способности играют значительную роль в успешном обучении. Они воздействуют на скорость восприятия информации, мотивацию и умение к новаторству. Однако даже если у человека изначально нет определенных дарований, он всегда способен их развивать через практику и учебу. Осознание данного обстоятельства может стать мощным импульсом для всех, кто жаждет успеха в учебе и жизни в целом. Важно глубокое понимание индивидуальных отличий между учащимися и необходимость создания образовательной среды, содействующей максимальной реализации их потенциала. Только такой подход способен не только увеличить успешность обучения, но и сформировать стойкий интерес к саморазвитию, что является одной из главных целей современного образования. Стоит помнить, что обучение — это не только итог, но и процесс, который требует времени, стараний и стремления к самосовершенствованию.

Список литературы:

1. Айзенк Г. Структура личности. — СПб., 1999.
2. Гарднер Говард. Структура разума: теория множественного интеллекта: пер. с англ. / Говард Гарднер. М.: ООО «И.Д. Вильямс». 2007. 512с.
3. Система Выготского. Книга 1: Обучение и развитие детей и подростков [Текст] / С. Г. Касвинов. — Харьков: Райдер, 2013. — 460 с
4. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. ~ СПб: Питер, 2000.-712 с.

**ZAUR USTACIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK
VƏ “MİLLİ KİMLİK” PROBLEMİNİN QOYULUŞ YÖNTƏMİ**

ZAUR USTAJ'IN ÇOCUK ŞİİRLERİNDE VATANSEVERLİK VE “MİLLİ KİMLİK”
SORUNUNUN OLUŞTURULMA YÖNTEMİ KONULARI

PATRIOTISM AND THE FORMATION OF THE "NATIONAL IDENTITY" PROBLEM IN
ZAUR USTAJ'S CHILDREN'S POEMS

Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi.

<https://ORCID.ID/0000-0002-0034-6736>

ÖZET

Tarihi boyunca Azərbaycan edebiyatı, halkın ulusal özgürlük, devlet ve bağımsızlık fikirlerinin bir ifadesi olmuştur. Halkın başına gelen her tarihi olay -hem zaferler hem de trajediler- edebiyatın konusu olmuştur. Bu gelenek modern zamanlarda da devam etmektedir. 2020 sonbaharında 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ve 8 Kasım'da kazanılan Dünya Zaferi, Azərbaycan halkının milli hafızasına sonsuza dek kazınmış tarihlerden biri olmuştur. 8 Kasım'ın "Zafer Bayramı" olarak ilan edilmesi, bu tarihi olayın yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ideolojik ve manevi önemini de göstermektedir.

Kazanılan zafer sadece askeri bir başarı değildir. Azərbaycan halkının yüzyıllar boyunca oluşturduğu mücadelenin, milli birliğe bağlılığın ve özgürlük iradesinin bir zaferiydi. Bu zafer aynı zamanda ulusal kimliğimizin, tarihsel hafızamızın ve toprak bütünlüğümüzün yeniden kazanılması anlamına da geliyor. Böylesine görkemli bir olay, elbette edebiyatımıza da yansdı. Özellikle çocuk edebiyatında Zafer temasının gündemde yer alması, büyüyen neslin vatanseverlik ruhuyla eğitilmesi açısından büyük önem taşıyor. Çünkü çocuk şiiri yalnızca estetik bir zevk aşılamanın bir aracı değil, aynı zamanda etkili bir ideolojik, ahlaki ve manevi eğitim biçimidir.

Zaur Ustaj'ın çocuk şiirleri bu anlamda dikkate değer örneklerdir. Eserleri, hem klasik çocuk şiiri geleneklerini - sade dil, net ritim, eğlenceli ifadeler - hem de modern dönemin sosyo-politik gerçeklerini yansıtır. Özellikle "Zafer Muharebesi", "Karabağ Azərbaycan'dır", "Vahid" gibi şiirler, doğrudan Vatan Savaşı'na ve 8 Kasım Zaferi'ne adanmış örneklerdir. Bu şiirler, çocukların düşüncesine uygun imgeleri, sade ritmik formu ve milli duyguyu bir arada sunar. Yazar, böylece hem sanatsal ve estetik açıdan hem de vatanseverlik açısından önemli bir misyonu yerine getiriyor.

Zaur Ustaj'ın şiirlerinde liderlerin ("Haydar Aliyev", "İlham Haydar oğlu", "Mehriban hanım"), tarihi kahramanların ("Babek", "Tomris ana", "Köroğlu - Çanlıbel") ve milli coğrafyanın ("Azərbaycan", "Hazar", "Zəngəzur") şiirsel anlatımı, çocuk okuyucuya Zafer kavramının sadece 2020 ile sınırlı olmadığını anlatıyor. Ayrıca, bu zaferin halkın bin yıllık mücadele geleneğinin bir devamı olduğunu da aktarır. Böylece yazar, Zafer Bayramı konusunu tarihsel köklere bağlayarak çocukların düşüncesine yakınlaştırır.

Araştırmadan çıkan genel sonuç, 8 Kasım Zaferi temasının çocuk şiirlerinde yalnızca tarihsel bir gerçeğin anılması değil, aynı zamanda milli-manevi eğitimin de temel direklerinden biri olduğudur. Bu açıdan bakıldığında Zaur Ustaj'ın şiirleri hem konu zenginliği hem de fikir ve içerik zenginliği bakımından dikkat çekicidir. Makalede adı geçen şiirler ayrı ayrı incelenmiştir.

2020 Zaferi'nden sonra Zəngəzur Koridoru konusunun gündemde olması hem tarihsel hem de günümüz siyasal bağlamı açısından çok önemlidir. Zəngəzur koridorunun sadece Azərbaycan'ın

Nahçıvan bölgesiyle doğrudan kara yolunu yeniden tesis etmekle kalmayıp, aynı zamanda bölgede yeni bir jeopolitik düzen oluşturduğunu da unutmamalıyız. Bu nedenle Zangezur terimi yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda politik-sembolik bir anlam da taşıyor. Zaur Ustac'ın "Zangazur" şiirinde bu tarihi anın, lirik ama yalın bir dille, vatanın bir parçası olarak çocuk dilinde sunulması, aslında tarihsel adaletsizliğin unutulmaması ve toprak bütünlüğü fikrinin gelecek nesillerin zihnine aşılması anlamına gelmektedir. Zaur Ustaj bu konuyu yalın ama ideolojik olarak oldukça bütüncül bir şekilde sunuyor. Çalışmada, "Çocuk Şiirinde Zafer Teması", "Lider İmgeleri ve Zafer Kavramı", "Tarihî Şahsiyetler ve Milli Mücadele Geleneği" ve "Çocuk Dünyası ve Milli Zafer" konularını ele alan 12 şiir yer aldı.

Anahtar kelimeler: 8 Kasım - "Zafer Bayramı", "Çocuk şiirinde zafer teması", "Lider imgeleri ve zafer kavramı", "Tarihsel şahsiyetler ve milli mücadele geleneği", "Çocuk dünyası ve milli zafer".

PATRIOTISM AND THE FORMATION OF THE "NATIONAL IDENTITY" PROBLEM IN ZAUR USTAJ'S CHILDREN'S POEMS

ABSTRACT

Throughout its history, Azerbaijani literature has been an expression of the people's ideas of national freedom, statehood, and independence. Every historical event befalling the people—both victories and tragedies—has been the subject of literature. This tradition continues in modern times. The Second Karabakh War, which lasted 44 days in the autumn of 2020, and the World Victory achieved on November 8th have become dates forever etched in the national memory of the Azerbaijani people. The declaration of November 8th as "Victory Day" demonstrates not only the political but also the ideological and spiritual significance of this historic event. The victory was not merely a military success. It was a triumph of the Azerbaijani people's centuries-long struggle, their devotion to national unity, and their will to freedom. This victory also signified the restoration of our national identity, historical memory, and territorial integrity. Such a glorious event was, of course, reflected in our literature. The rise of the Victory theme, particularly in children's literature, is crucial for educating the growing generation in a spirit of patriotism. Children's poetry is not only a tool for instilling aesthetic pleasure, but also an effective form of ideological, moral, and spiritual education. Zaur Ustaj's children's poems are notable examples in this regard. His works reflect both the traditions of classical children's poetry—simple language, clear rhythm, and playful expressions—and the socio-political realities of the modern era. Poems such as "The Battle of Victory," "Karabakh is Azerbaijan," and "Vahid," in particular, are directly dedicated to the Homeland War and the November 8th Victory. These poems combine imagery appropriate for children's thinking, simple rhythmic form, and national sentiment. In this way, the author fulfills an important mission, both artistically and aesthetically, as well as from a patriotic perspective. The poetic depiction of leaders ("Heydar Aliyev," "İlham Haydaroğlu," "Mehriban Hanım"), historical heroes ("Babek," "Tomris Ana," "Köroğlu - Çanlıbel"), and national geography ("Azerbaijan," "Caspian," "Zangezur") in Zaur Ustaj's poems conveys to the child reader that the concept of Victory is not limited to 2020. He also conveys that this victory is a continuation of the people's millennia-old tradition of struggle. Thus, the author connects the theme of Victory Day to its historical roots, bringing it closer to children's minds. The overall conclusion of the research is that the theme of the November 8 Victory in children's poems is not only a commemoration of a historical fact but also a fundamental pillar of national and spiritual education. From this perspective, Zaur Ustaj's poems are remarkable for their richness of subject matter, ideas, and content. The poems mentioned in the article are examined separately. The Zangezur Corridor's rise to prominence after the 2020 Victory is crucial both historically and in the current political context. We must not forget that the Zangezur Corridor not only reestablished a direct land route to the Nakhchivan region of Azerbaijan, but also established a new geopolitical order in the region.

Therefore, the term Zangezur carries not only geographical but also political-symbolic significance. In Zaur Ustaj's poem "Zangazur," the lyrical yet simple presentation of this historic moment, in the language of children as a part of the homeland, essentially signifies the remembrance of historical injustice and the instilling of the idea of territorial integrity in the minds of future generations. Zaur Ustaj presents this topic in a simple yet ideologically comprehensive manner. The work includes 12 poems addressing the themes of "The Theme of Victory in Children's Poetry," "Leader Images and the Concept of Victory," "Historical Figures and the Tradition of the National Struggle," and "Children's World and National Victory."

Keywords: November 8 - "Victory Day", "The theme of victory in children's poetry", "Leader images and the concept of victory", "Historical figures and the tradition of national struggle", "Children's world and national victory"

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatı formalaşmağa başladığı zamandan xalqın milli azadlıq, dövlətçilik və müstəqillik ideyalarının ifadəçisi olmuşdur. Xalqın başına gələn hər bir tarixi nəsnə – qələbələr də, faciələr də ədəbiyyatın aparıcı mövzusu olmuşdur.

Bu ənənə bu gün də davamlı olaraq yaşamaqdadır. Azərbaycanın üçün “44 günlük müharibə” yaddaşı ilə tarixə dönən 2020-ci ilin 27sentyabr – 10 noyabr tarixlərində qazanılan cəhəngşümlü qələbə xalqımızın milli yaddaşına əbədi həkk olunmuş tarixlərdən biri oldu. 8 Noyabr gününün “Zəfər Günü” elan edilməsi bu tarixi hadisənin təkcə siyasi deyil, həm də ideoloji və mənəvi əhəmiyyətini göstərir.

Qazanılan qələbə təkcə hərbi uğur deyil. O, xalqımızın əsrlər boyu vücudunda formalaşmış mübarizlik, milli birliyə sədaqət və azadlıq iradəsinin təntənəsidir. “Zəfər günü” statusu qazanmış əldə olunan tarixi qələbə həm də milli kimliyimizin, tarixi yaddaşımızın və ərazi bütövlüyümüzün bərpası anlayışlarını özündə birləşdirir. Zəfər mövzusu bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının da aparıcı mövzularından biri olmuşdur.

Zəfər mövzusunun uşaq ədəbiyyatında gündəmdə olması böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, məlum olduğu kimi, uşaq poeziyası təkcə estetik zövq aşılamaq vasitəsi deyil, həm də ideoloji, əxlaqi və mənəvi tərbiyənin təsir formalarından biridir.

Zaur Ustacın uşaq şeirləri bu mənada diqqət çəkən nümunələrdir. Onun yaradıcılığında həm klassik uşaq poeziyası ənənələri – sadə dil, aydın ritm, oynaq ifadələr, həm də müasir dövrün ictimai-siyasi reallıqları öz əksini tapır. Xüsusilə “Zəfər döyüşü”, “Qarabağ Azərbaycandır”, “Vahid” kimi şeirlər birbaşa Vətən müharibəsinə, 8 Noyabr Qələbəsinə həsr olunmuş nümunələrdir. Bu şeirlərdə azyaşlı təfəkkürünə uyğun surət və obrazlar sadə ritmik forma və milli duyğulara qovuşmuş halda təqdim olunur. Beləliklə, müəllif həm bədii-estetik, həm də vətənpərvərlik baxımından əhəmiyyətli bir missiyanı yerinə yetirmiş olur.

Zaur Ustacın yaradıcılığında tədqiqat müstəvisinə çıxarılmış lider surətlərinin (“Heydər Əliyev”, “İlham Heydər oğlu”, “Mehriban xanım”), tarixi qəhrəmanların (“Babək”, “Tomris ana”, “Koroğlu – Çənlibel”) və milli coğrafiyanın (“Azərbaycan”, “Xəzər”, “Zəngəzur”) poetik təsviri uşaq oxucuya onu da təlqin edir ki, Zəfər ideyasının yalnız 2020-ci ildə əldə olunan qələbə ilə məhdudlaşmır, əksinə, xalqın minillik mübarizə ənənəsinin davamlı olduğunu da çatdırır. Beləliklə, şair bu mövqeyi ilə Zəfər Günü mövzusunu tarixi köklərə bağlamaqla paralel olaraq uşaq təfəkkürünə də yaxınlaşdırır.

44 günlük müharibədə qazanılan qələbə ilə paralel olaraq Zəngəzur dəhlizi mövzusunun

gündəmə gəlməsi həm tarixi, həm də bu günkü siyasi kontekstdə çox önəmlidir. Unuda bilmərik ki, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa quru yolunu bərpa etməklə yanaşı, həm də regionda yeni geosiyasi nizam formalaşdırır. Bu səbəbdən “Zəngəzur” istilahi yalnız coğrafi deyil, həm də siyasi-simvolik anlam daşıyır.

Zaur Ustacın “Zəngəzur” adlı şeirində bu tarixi məqamın uşaq dili ilə lirik, ancaq sadə, azyaşlının dərk edə biləcəyi qədər vətənin bir parçası olaraq təqdim edilməsi, əslində, gələcək nəsillərin şüuruna tarixi ədalətsizliyin unudulmaması və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ideyasının aşılması deməkdir. Zaur Ustac bu mövzunu sadə, lakin ideoloji cəhətdən çox dolğun şəkildə təqdim edir.

Tədqiqatdan gəlinən ümumi qənaət budur ki, “8 Noyabr – Zəfər günü” mövzusu uşaq poeziyasında yalnız bir tarixi faktın xatırlanması deyil, həm də milli-mənəvi tərbiyənin əsas dayaqlarından biridir. Bu baxımdan Zaur Ustacın şeirləri həm mövzu zənginliyi, həm də ideya-məzmun tutumu ilə diqqət çəkir.

ARAŞDIRMA

Tədqiqata “Zəfər mövzusu uşaq poeziyasında”, “Lider obrazları və Zəfər konsepsiyası”, “Tarixi şəxsiyyətlər və milli mübarizə ənənəsi” və “Uşaq dünyası və milli qələbə” mövzularını əhatə edən 12 şeir cəlb edilmişdir. I bölməyə “Zəfər döyüşü”, “Qarabağ Azərbaycandır”, (şəhid Vahid Abbasovun xatirəsinə həsr olunmuş “Vahid” və Xocalı faciəsindən bəhs edən “Fevral” şeirləri, II bölməyə “Heydər Əliyev”, “İlham Heydər oğlu”, “Mehriban xanım”, III bölməyə “Tomris ana”, “Babək”, “Çənlibel” və “Zəngəzur”, IV bölməyə “Azərbaycan”, “Xəzər”, hərflərə aid ??? neçə şeir daxil edilmişdir.

Adları qeyd olunan şeirlər məqalədə ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Təhlil zamanı tədqiqat müstəvisinə çıxarılan şeirin “məzmun və ideyası”, “bədi ifadə vasitələri”, “struktur və ritmi”, “didaktik funksiyası” müəyyənləşdirilir. Hər şeirin təhlilindən sonra uyğun nəzəri mülahizələr diqqətə çatdırılır. Sonda Z.Ustacın və Azərbaycanın digər uşaq şairlərinin şeirlərində vətənpərvərlik və milli kimlik probleminə baxışları müqayisəli şəkildə təhlil müstəvisinə çıxarılır.

“ZƏFƏR” MÖVZUSU UŞAQ POEZİYASINDA” BÖLÜMÜ-ndə, artıq qeyd edildiyi kimi, şairin “Zəfər döyüşü”, “Qarabağ Azərbaycandır”, şəhid Vahid Abbasovun xatirəsinə həsr olunmuş “Vahid” və Xocalı faciəsinin poetik ifadəsi (“Fevral” şeiri) poeziyanın dili ilə azyaşlı oxuculara çatdırılır.

“Zəfər döyüşü” şeiri II Qarabağ müharibəsi və 8 Noyabr Qələbəsi hadisələrini uşaq təfəkkürünə uyğun bədii şəkildə təqdim edən ədəbi nümunədir. Sadə və ritmik dili, təkrarlanan motivləri və uşaq təfəkkürünə yaxın obrazları ilə seçilir. Bu üslub xüsusiyyətləri uşaq poeziyasında əsas estetik prinsipdir və oxucuya həm vizual, həm də emosional təsir bağışlayır.

Şeirdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpaşını və xalqın milli birliyi əsas motiv kimi götürülmüşdür.

“Zəfər döyüşü” iki bənddən ibarətdir. İkinci bəndin ilk iki misrası qısa və təkrarlanan hərf və söz oyunları, uşaq üçün ritmik yaddaş yaratmağa imkan verir. Bu, həm də şeirin sadə, anlaşılan və eyni zamanda təsirli olmasını təmin edir. Ritm, uşaq oxucusunu şeirə cəlb edir, həm vizual, həm də səsle qavrayış imkanını artırır.

ZƏFƏR DÖYÜŞÜ

Bu günü biz gözlədik
Neçə illər səbrlə.
Azərbaycan bir oldu
Qəfil gələn xəbərlə.

Yetişdi o şanlı gün,
Sözünü dedi Ordum.
Bayrağım Şuşadadır,
Sevinir indi yurdum.

[1. s. 26]

Şeirin ilk iki mısrası (“Bu günü biz gözlədik, Neçə illər səbrlə”) xalqımızın neçə illər sorağında olduğu azadlıq arzularının ifadəsidir. Bu bənd vasitəsilə müəllif uşaqlara dözümlülük, səbr və milli iradənin əhəmiyyətini çatdırır. “Azərbaycan bir oldu, Qəfil gələn xəbərlə” mısrası isə qəhrəmanlıq və gözlənilməz qələbə elementini vurğulayır.

Şeirdə metaforalar və simvollar önəmli rol oynayır. İkinci bəndin sonuncu iki mısrasında (“Bayrağım Şuşadadır, Sevinir indi Yurdum”) bayraq həm fiziki ərazi, həm də milli qürur rəmzi kimi çıxış edir. Uşaq poeziyasında belə simvolik təsvirlər həm təsəvvürün inkişafına, həm də milli şüurun formalaşmasına xidmət edir.

Şeir eyni zamanda vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitəsi kimi də çıxış edir. Şeir oxucusu olan azyaşlı Azərbaycan xalqının mübarizə ruhu, əzəmətli zəfər və vətən sevgisi kimi dəyərləri mənimsəyir. Birinci bənddə təlqin olunan qəhrəmanlıq, birlik və səbr kimi anlayışlar məhz uşağın əxz edə biləcəyi tərzdə - sadə və təsirli şəkildə təqdim olunur.

Nəticə

“Zəfər döyüşü” şeiri uşaq ədəbiyyatında həm bədii, həm də ideoloji baxımdan əhəmiyyətli nümunədir. Şeir milli tariximizin uşaq təfəkkürünə uyğun sadə və təsirli formaya çevrilməsini təmin edir. Bu baxımdan, müəllifin məqsədi yalnız tarixi faktı xatırlatmaq deyil, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərləri yeni nəsillərə ötürməkdir.

“Qarabağ Azərbaycandır” şeiri Zəfər mövzunu milli kimlik və suverenlik baxımından birbaşa açır. Başqa sözlə, II Qarabağ müharibəsinin ideya mərkəzini – Qarabağın ərazi bütövlüyünün bərpasını uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə çatdırır. Qısa və ritmik dörd mısradan ibarət olan şeir oxucunun yaddaşında qalıcı təsir yaradan istilahlarla zəngindir.

Şeir uşaq ədəbiyyatında milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və tarixi faktın təbliği baxımından əhəmiyyətli nümunələrdəndir. Böyük bir tarixi həqiqət sadə anlayışlarla azyaşlılara çatdırılmaq mənasında diqqətçəkəndir.

Qarabağ Azərbaycandır

Düşüb dilə bir ifadə,
Bu iki söz həyəcandır
İndi dünya yaxşı bilir
Qarabağ Azərbaycandır.

[1. s. 26]

Neçə illərdir artıq aforizm səviyyəsində səslənən “Düşüb dilə bir ifadə, Bu iki söz həyəcandır” misraları “Qarabağ Azərbaycandır” istilahlarının həm qürur, həm də milli həyəcan yaradan statusunu vurğulayır. Bu bənddə müəllif, tarixi həqiqətin unudulmaması və gələcək

nəsillərə ötürülməsi mesajını verir. Z.Ustac bu şeirlə gələcək nəsillərə həm tarixi həqiqəti çatdırır, həm də Vətən sevgisi və milli qürur hissi aşılamağı bacarır.

Bəndlərin qısa olması, sadə cümlə quruluşu və ritmik təkrarlamalar uşaqlar üçün oxumanı asanlaşdırır və yadda qalan ritm yaradır. Bu xüsusiyyət uşaq poeziyasında ideya və hissi çatdırmaq mənasında vacib bir üsuldur.

Şeir milli vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətlidir. O, uşaqlara Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün əhəmiyyətini, xalqın birliyini və müstəqillik ideyasını sadə, təsirli və yadda qalan bir formada çatdırır. Uşaq oxucusu bu şeiri oxuyarkən, Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu həm emosional, həm də mənəvi səviyyədə qavrayır.

Z.Ustacın “Fevral” adında iki **şeyri** var. Səhifə 33-də yerləşdirilmiş şeir sadəcə fevral ayının təqvimdə ikinci ay olduğunu və fevral ayında təbiətin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu uşağa başa salmaq missiyası daşıyır:

Fevral ikinci ayardır,
Qar yağır, sular donur.
Çöldə ac qalan quşlar
Pəncərələrə qonur. [1. s.33]

Səhifə 49-da yerləşdirilən “Fevral” isə Xocalı faciəsini uşaq poeziyasında əks etdirən qısa, lakin

milli yaddaşın qorunmasına xidmət edən mənəvi bir nümunədir. Bu şeir həm tarixi hadisəni xatırladır, həm də uşaqlara insanlıq, vətənpərvərlik və milli ağrı hissələrini çatdırır. Şeir qısa və sadə dil ilə yazılıb, bu da uşaqlar üçün başa düşülən sadə dildə qələmə alınıb.

Z.Ustac yaradıcılığına xaq məziyyətlərdən biri də budur ki, şeir Xocalı faciəsinin dəhşətini qısa misralarla oxucuya çatdırır:

Fevralda dönür hər yan,
Çaylar, bulaqlar, göllər,
XOCALI düşür yada.
Qara bağlayır ellər. [1. s. 49]

Burada müəllif həm faciənin zamanını, həm də insan itkisi və ümumi kədəri uşaqlar üçün sadə və yadda qalan formada çatdırır. Məqsəd faciəni unutmamaq və gələcək nəsillərdə milli yaddaş formalaşdırmaqdır.

Bu misralarda müəllif faciənin dəhşətini, kədərini və tarixi əhəmiyyətini qısa, lakin emosional şəkildə təqdim edir. Məqsəd uşaqlarda milli yaddaş qorumaq və tarixi hadisələrin önəmini başa salmaqdır.

Qısa bənd, sadə dil və ritmik quruluş şeiri uşaq oxucusu üçün anlaşılan və təsirli edir. “Qara bağlayır ellər” ifadəsi faciənin qaranlıq, kədərli təsirini vizual və emosional səviyyədə çatdırır.

Bir bəndlilik şeir olmasına baxmayaraq, uşaq oxucusuna tarixi hadisəni, milli ağrı və qəhrəmanlıq anlayışını sadə və təsirli şəkildə çatdırmaq imkanındadır.

“LİDER OBRAZ LARI VƏ ZƏFƏR KONSEPSİYASI” BÖLÜMÜ 04.10.25

Bu bölümə ümummilli lider Heydər Əliyev, Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev və I vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva surətləri nümunəsində uşaq oxucusuna Zəfər ideyasının

fövqəl əhəmiyyətini, həm də vətənpərvərlik və dövlətçilik ideyalarını nə demək olduğunu çatdırmaq nöqteyi-nəzərindən təhlili aparılır.

“Heydər Əliyev” şeirində xalqının ümumi rifahı naminə ağıkagəlməz dərəcədə fədakarlıq nümunəsi göstərmiş lider surəti təqdim edilir.

Mən ömrümü xalqıma,
Bağışlamış liderəm.
“Azərbaycan” - əsərim.
Ona həyat verənəm.

Yuxusuz gecələrin
Bəhrəsidir bu “əsər”.
Qədrini bilməsəniz
Babanız sizdən küsər.

[1. səh.24]

“Mən ömrümü xalqıma, Bağışlamış liderəm” misraları Ulu öndərin öz xalqına olan məhəbbət və xidmətini vurğulayır. Şeir uşaq təfəkkürünə uyğun sadə ifadələrlə liderin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını çatdırır. Lider obrazı şeirdə sadə dil saxlanılmaqla azyaşlının şeiri dərk edə biləcəyi səviyyədə ideallaşdırılmışdır,

“Yuxusuz gecələrin bəhrəsidir bu əsər” misralarındakı metaforalar, şeirdəki təkrarlamalar və sadə ritmik quruluş uşaq oxucusu üçün cəlbedicidir.

Şeir uşaqlara fədakarlıq, vətənpərvərlik və milli məsuliyyət hissələrini aşılamaq məqsədi daşıyır.

“İlham Heydər oğlu” şeirində İlham Əliyev surəti Heydər Əliyevin yolunu davam etdirən, xalqın birliyi və milli qələbə ideyalarını həyata keçirən lider kimi təsvir olunur.

Tutdu ata yolunu,
Babalardan güc aldı.
Əzdi yağının başın,
Düşmənlərdən bac aldı.

Silkələdi yumruğun,
Düşmənlərdən öc aldı.
Azad oldu Qarabağ,
Ululardan öc aldı.

[1. s.25]

Şeirdəki “Tutdu ata yolunu, Babalardan güc aldı” misraları nəsillərdən ötürülən müdriklik və təcrübəni vurğulayır. Uşaqlar lider obrazını həm fiziki, həm də ideoloji cəhətdən başa düşür, milli iradə və qələbə ideyasını qavrayır. Ritm və təkrarlama, eyni zamanda simvolik ifadələr - “Azad oldu Qarabağ, Ulduzlardan tac aldı” misraları oxucuya qələbənin və milli qürurun vizual təsvirini verir.

“Mehriban xanım” şeiri liderin humanist, qayğıkeş və xalqa yaxın surətini uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə təqdim edir. “Xalqımın nəyin qızı, Sevimlidir, əzizdir” misrası onun xalqla əlaqəsini, mərhəmət və qayğı hissini vurğulayır.

Sadə, ritmik və oyunlu dil uşaqlar üçün anlaşılan, eyni zamanda ideoloji yüklü təsir yaradır. Uşaqlara mərhəmət, qayğı və xalqın rifahına xidmət kimi dəyərləri çatdırır.

NƏTİCƏ olaraq qeyd etməyimiz tövsiyə olunur ki, bu bölmədə lider obrazları və onların

Zəfər konsepsiyası həm ideoloji, həm də emosional səviyyədə işlənmişdir. “Heydər Əliyev” şeiri uşaq ədəbiyyatında lider obrazının və milli iradənin təsirli təqdimatı, “İlham Heydər oğlu” şeiri 8 Noyabr Qələbəsi ideyasının lider obrazı ilə bağlı uşaq şeirində təsvirini güclü şəkildə təmin edən, “Mehriban xanım” şeiri isə lider obrazının yalnız siyasi və güc tərəfini deyil, eyni zamanda humanist və sosial məsuliyyət yönünü uşaq poeziyasında çatdıran nümunə kimi qəbul edilə bilər.

“TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR VƏ ZƏNGƏZUR MÖVZUSU” bölümü

“Mən Babəkəm”, “Tomris ana” və “Çənlibel” şeirlərində tarixi qəhrəmanlar və milli mübarizə ənənəsi, həmçinin “Zəngəzur” şeirində bu yurdun Azərbaycan üçün tarixi və müasir siyasi əhəmiyyəti təhlil edilir. Burada məqsəd uşaqlara həm keçmişin qəhrəmanlıq hekayətlərini, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün simvolik və siyasi mənasını çatdırmaqdır.

“Tomris ana” tarixi qadın qəhrəman obrazı kimi təqdim olunur.

Tomrisdi mənim adım,
Araz qəlbimdə yara.
Şahları taxtdan saldım,
Düşməni çəkdim dara.

Sinəsi dağlı ana,
Öc alan sərkərdəyəm.
Nə qədər bu torpaq var,
Yaşaram, hər yerdəyəm. [1. s.22]

Şeirdəki “Şahları taxtdan saldım, Düşməni çəkdim dara” misraları onun igidliyini və mübarizə ruhunu vurğulayır. Şeir uşaqlara qadın qəhrəmanlıq ənənəsini sadə və təsirli formada çatdırır. Şeirdə ritmik quruluş, sadə ifadələr və hərf oyunları uşaqlar üçün başa düşülən və yaddaqalan obraz yaradır. Sinəsi dağlı ana kimi metafora obrazı, güc və qoruyuculuq simvolu kimi çıxış edir. Şeir uşaqlara həm tarixi, həm də əxlaqi dəyərləri öyrədir: igidlik, vətən sevgisi, qətiyyət və cəsarət.

Babək Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin rəmzidir.

“Mən Babəkəm

Babəkdir mənim adım,
Sırğa et qulağında.
Bir ömür xərcələmişəm,
Hüriyyət sorağında.

Bu yurd sənə əmanət,
Bəzz yanan ocağımdır.
Mayası qan lalələr
İstiqlal sancağımdır. [1. s.22.]

“Bir ömür xərcələmişəm, Hüriyyət sorağında” misrası onun azadlıq ideyasına sədaqətini göstərir. Bu şeir uşaqlara tarix boyu xalqın mübarizə ruhunu anlatmaq məqsədini daşıyır.

Şeir uşaq oxucusuna azadlıq, milli şüur və tarixi qəhrəmanlıq dəyərlərini aşılayır.

“Çənlibel” və “Zəngəzur” şeirləri isə torpaq və milli bağlılıq mövzusunı daha konkret coğrafi obyektlərlə əks etdirir. “Çənlibel” şeiri Koroğlunun vətən sevgisi və qəhrəmanlıq ənənəsini uşaqlara çatdırır:

ÇƏNLİBEL

Koroğlunun oylağıdır,
Çənli, dumanlı Çənlibel.

Mərd oğullar oylağıdır,
Dağlar qoynunda Çənlibel.

[1. s.38]

Zəngəzur şeiri isə Azərbaycan torpaqlarının milli kimlik və tarixi yaddaş baxımından önəmini vurğulayır:

ZƏNGƏZUR

Zəhmətkeş vabaların,
Vətənidir Zəngəzur.
Əsir düşən torpağım,
Vətənimdir Zəngəzur.

[1. s.39]

Zəngəzur mövzusu şeirə həm tarixi, həm də müasir aspektdən yanaşılmasını tələb edir. Zəngəzur Azərbaycan torpağı olaraq uzun illər xalqın yaddaşında və tarixində əhəmiyyətli yer tutub. XX əsrin əvvəllərində siyasi proseslər nəticəsində bölgənin bir hissəsi Ermənistana verilsə də, xalqın milli yaddaşında Zəngəzur Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olaraq qalmışdır.

2020-ci il Zəfərindən sonra Zəngəzur dəhlizi məsələsi gündəmə gəlib. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa quru yolunu bərpa etməklə yanaşı, regionda strateji və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Zəngəzur uşaq şeirində təkcə coğrafi deyil, həm də siyasi-simvolik mənada işlənir.

“Zəhmətkeş babaların, Vətənidir Zəngəzur” misrası, torpağın əhəmiyyətini sadə və aydın şəkildə təqdim edir.

Şeirin sadə, ritmik dil və metaforik ifadələr təqdim olunması uşaqlara Zəngəzurun həm tarixi, həm də ərəzi bütövlüyünün əhəmiyyətini anlamaq imkan verir. Şeir, gələcək nəsillərə milli yaddaşın qorunması və torpağa bağlılıq dəyərlərini ötürmək mənasında dəyərlidir. Şeiri mütaliə edən hər kəs torpaq və milli kimlik anlayışını həm tarixi, həm də coğrafi aspektdə mənimsəmək imkanı əldə edir.

Son olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, “Çənlibel” və “Zəngəzur” şeirləri uşaq ədəbiyyatında tarixi qəhrəmanlıq ənənəsini və ərəzi bütövlüyü ideyasını çatdıran güclü nümunələrdir. Uşaqlarda milli şüurunu formalaşdırmaq, gələcək nəsillərdə qürur və Vətən sevgisini inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə Zəngəzur mövzusu həm keçmişin yaddaşı, həm də müasir geosiyasi baxımdan əhəmiyyətlidir. Vətən və torpaq sevgisi bu şeirlərdə yalnız emosional deyil, həm də ideoloji bir vasitədir, milli qələbə ideyasına xidmət edir və 8 Noyabr Zəfəri ilə simvolik əlaqə yaradır.

“UŞAQ DÜNYASI VƏ MİLLİ QƏLƏBƏ” bölümü.

Uşaq ədəbiyyatında Vətən, torpaq və milli kimlik mövzusu şairlərin əsas ideya xəttlərindən biridir. Zaur Ustacın şeirlərində bu mövzu həm konkret tarixi hadisələr, həm coğrafi obyektlər, həm də abstrakt milli anlayışlar vasitəsilə işlənir. Bu fəsildə “Azərbaycan”, “Xəzər” və hərflərə aid şeirlər uşaq dünyasında milli qələbə və vətən sevgisi prizmasından təhlil edilir.

AZƏRBAYCAN

“Odlar Yurdu” deyir hamı,
“Azərbaycan” mənim adım.
Sağım, solum – dörd bir yanıam,
Öz canımdan qol-qanadım.

Nazlı Araz kəmərimdir,
Xudafərin onun qaş1.
Birləşdirir ayrı düşmüş
Dost-tanış, bacı-qardaş1.

[1. s.25]

“Odlar Yurdu” ifadəsi ilə başlayan “AZƏRBAYCAN” şeirində Azərbaycanın tarixi və milli kimliyini uşaq üçün sadə və aydın formada təqdim edilir. “Sağım, solum – dörd bir yanı, Öz canımdan qol-qanadım” misrası Vətənə bağlılıq və qoruyucu instinktini vurğulayır.

Sadə metaforalar və ritmik ifadələr uşaqlar üçün həm vizual, həm də emosional təsir yaradır. Konkret coğrafi obyekt olaraq “Nazlı Araz” adının çəkilməsi torpaq və milli bağlılıq hislərini gücləndirilir, uşağa vətən sevgisi, milli kimlik və tarixi məkanların əhəmiyyətini öyrədir.

“**XƏZƏR**” ŞEİRİ dəniz və göl təsvirləri vasitəsilə Azərbaycan coğrafiyasının gözəlliyini və unikal təbiətini uşaq təfəkkürünə çatdırır:

XƏZƏR

Həm dənizdi, həm də göl,

Xəzər təkdi dünyada.

Qoynunda bir şəhər var,

O da ilkdir dünyada.

[1. s.34]

“Qoynunda bir şəhər var, O da ilkdir dünyada” misrası coğrafi-milli bağlılıq və Vətənə qürur hissini ifadə edir.

Sadə və ritmik misralar uşaqlar üçün anlaşılan və yaddaqalan təsir yaradır. Şeir həm vizual, həm də mənəvi təsir vasitəsi ilə milli kimliyi formalaşdırır. Uşaqlarda torpağa bağlılıq, təbiətə hörmət və milli qürur hissələrini inkişaf etdirir.

Həm əyləncəli, həm də mənalı funksiya daşıyan **HƏRFLƏRƏ AİD ŞEİRLƏR** vasitəsilə Azərbaycan sözləri və milli anlayışlar uşaq dilində sadə formada təqdim olunur. Məsələn: “A ilə ANA deyə, Aləmə səs salırıq. Azərbaycan sözünə, A ilə başlayırıq” misraları milli kimliyi və Vətən sevgisini erkən yaşda aşılamaq üçün idealdır.

Bu qisim şeirlər uşaqlara dil bacarığını, milli sözləri öyrətməklə yanaşı, vətənpərvərlik və torpaq sevgisini də aşılayır.

“C” hərfinə aid şeir də Azərbaycanın milli dəyərlərinə, dövlət rəmzlərinə və Vətən sevgisinə həsr olunub:

Sancagımı bəzəyən

Hilala bənzəyirsən.

“AZƏRBAYCAN” sözünü

“CAN” ilə bəzəyirsən.

Ana da balasına

“Can” deyə cavab verir.

“Cahu-cəlal” sözünə

“C” hərfi rəvac verir.

[1. s.37]

Burada uşaq qəlbinin bayrağa və vətənə duyduğu səmimi sevgi poetik sadəliklə ifadə edilir. “Sancagımı bəzəyən hilal” obrazı milli simvolu – Azərbaycan bayrağındakı hilalı xatırladır. Uşaq bu simvola canlı bir varlıq kimi müraciət edir, onu bəzək, yaraşıq, qürur mənbəyi kimi görür. Uşaqların düşüncə tərzində simvollar konkret və hiss olunan şəkildə qavranılır. “Hilal”, “can”, “ana-bala münasibəti” kimi anlayışlar uşağa tanış və doğma olduğu üçün sair bu fikri uşaq təfəkkürünə uyğunlaşdıraraq belə yazmışdır.

“Ana da balasına “CAN” deyə cavab verir” misraları vasitəsilə uşaq dünyasında ən böyük dəyər olan ana sevgisi ilə vətən sevgisi arasında bağlılıq qurulur. Beləliklə, uşaq üçün vətən sevgisi ana sevgisinin davamı kimi təqdim edilir.

Şeirdə milli qələbənin poetik təzahürü birbaşa deyil, mənəvi güc və kimlik hissi üzərindən verilir. “Azərbaycan” sözünü “CAN” ilə bənzəyirsən” misralarında “can” sözünün seçilməsi təsadüfi deyil. Bu misralar xalqın dilindən bizə məlum olan “vətən üçün can vermək” anlayışı ilə səsləşir. Bu isə uşağın gələcəkdə vətənə fədakar münasibət göstərməsinin mənəvi başlanğıcıdır.

“T” hərfi ilə başlayan şeir ilk baxışda oyun haqqında şeir təəssüratı bağışlayır. Əslində isə şeirin dərin qatında uşaqlarda qəhrəmanlıq ruhunun formalaşması, Zəfər Gününə layiq döyüş ruhu ifadə olunur:

“T”

Tuncay topu tulladı.
“Tutu, topu tut görək,
“Top-top” mənə yaraşmaz,
Mən tankçı olam görək.
Tapançanı götürdüm,
Tüfəngi də ver mənə,
Ankı, topu sazlayım,
Hücum edim düşməne”. [1. s.30]

Tuncay adi top oyunu oynamaq istəmir, onun arzusu artıq əsgər olmaq, vətəni qorumaqdır.

Burada uşaq oyunlarının və fantaziyasının vətənpərvərlik ruhu ilə birləşməsi önə çıxır. “Top-top mənə yaraşmaz, mən tankçı olan görək” misraları uşaq düşüncəsinin sadəliyini, ancaq eyni zamanda böyük idealları göstərir. Nəticədə oyunla yadelliyyə qarşı mübarizə arzusu arasında təbii bir körpü yaranır. Şair uşağın oyun oynayarkən belə Zəfər ideyasını yaşatmasını bu tərzdə poetikləşdirmişdir.

Şeir “Azərbaycan Ordusunun qələbəsi”, “torpaqların azadlığı”, “qəhrəmanlıq ruhu” kimi anlayışların uşaq dünyasında təcəssümüdür. Uşaq artıq sadəcə oyun oynamaq istəmir. Şair burada oyunu Zəfər ideologiyası ilə birləşdirir. “Tank”, “tüfəng”, “top” kimi atributlar real müharibə simvolları olsa da, şair onları uşaq təxəyyülünə uyğun, yumşaq, oyuncaq şəkildə təqdim edir. Nəticədə şeir müharibə, qaniçənlik, zorakılıq deyil, oxucuya vətənpərvərlik və vətənin, torpağın müdafiə ruhunu aşılayır.

NƏTİCƏ

29.09.2025

Zaur Ustacın uşaq şeirləri Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, lider surətləri və qəhrəmanlıq ənənələrini azyaşlılara sadə, anlaşılıqlı, ritmik və emosional dildə çatdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. “Azərbaycan”, “Xəzər”, “Çənlibel” və “Zəngəzur” kimi şeirlər torpaq və vətən sevgisini, milli kimliyi, həmçinin coğrafi və tarixi obyektlərlə bağlı milli yaddaşı formalaşdırır. Tarixi şəxsiyyətlər – Babək, Tomris Ana, Vahid Abbasov və müasir lider surətləri – Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Mehriban xanım Əliyeva uşaq oxucusuna vətənpərvərlik və dövlətçilik dəyərlərini əyani şəkildə təqdim edir. Qələbə və Zəfər ideyası xüsusilə “Zəfər döyüşü”, “Qarabağ Azərbaycandır” və “Fevral” şeirlərində 8 Noyabr və Xocalı faciəsi kimi tarixi hadisələrlə birbaşa bağlıdır və uşaqlarda milli qürur, qəhrəmanlıq, fədakarlıq və vətənpərvərlik hisslərini möhkəmləndirir.

Uşaq şeirinin sadə, təkrarlamalı, metaforik və ritmik quruluşu həm estetik zövq, həm də didaktik məqsəd baxımından əhəmiyyətlidir. Hərflərə və rəqəmlərə aid şeirlər dil bacarığını inkişaf etdirmək və milli dəyərləri aşılamaq baxımından əlavə bir vasitə rolunu oynayır.

Təqdim olunan bütün şeirlər, uşaq dünyasında milli şüuru gücləndirir, tarixi və coğrafi biliklərlə milli kimliyi birləşdirir, gələcək nəsillərdə Vətənə bağlılıq, torpaq sevgisi və milli qürur hisslərini möhkəmləndirir. Zaur Ustacın uşaq poeziyası, digər şairlərdən fərqli olaraq, konkret hadisələr və lider surətləri ilə tarixi və mənəvi dəyərləri birləşdirərək, azyaşlı oxucuya həm keçmişi, həm də müasir Azərbaycanı tanıtdırmaqda unikal bir vasitədir.

Digər uşaq şairləri – Zahid Xəlil, Qəşəm İsabəyli və Rafiq Yusifoğlu oxşar motivləri işlətməş olsalar da, fərqliliklər nəzərə çarpır. Zahid Xəlil və Qəşəm İsabəyli daha çox simvolik və ümumi vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivlərinə yönəlir, konkret tarixi hadisələrə az diqqət yetirirlər. Rafiq Yusifoğlu isə həm tarixi, həm də gündəlik həyat kontekstində milli vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq anlayışını uşaqlara çatdırır.

Tədqiqata cəlb olunan şeirlərdə ritm, sadə dil, təkrarlama və metaforik ifadələr uşaq oxucusu üçün başa düşülən və yaddaqalan təsir yaradır. Hərflərə və rəqəmlərə aid şeirlər uşaq dünyasında dil bacarığını, eyni zamanda milli deyim və dəyərləri tanımaq baxımından əhəmiyyətlidir. Nəticədə Zaur Ustacın uşaq şeirləri tarixi həqiqətləri, coğrafi simvolları, qəhrəmanlıq və Zəfər ideyalarını uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə çatdırır və milli şüurun formalaşmasına xidmət edir. Digər şairlərlə müqayisədə Zaur Ustacın şeirləri konkret tarixi və müasir konteksti uşaq poeziyasında birləşdirməsi ilə fərqlənir və gələcək nəsillərin milli kimlik və vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: “8 Noyabr - Zəfər Günü”, “Zəfər mövzusu uşaq poeziyasında”, “Lider obrazları və Zəfər konsepsiyası”, “Tarixi şəxsiyyətlər və milli mübarizə ənənəsi”, “Uşaq dünyası və milli qələbə”.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Ustac Zaur. A1 (balacalar üçün şeirlər). Bakı-2025. 68 səh.

**MÜƏLLİM KADRLARI HAZIRLIĞI PROBLEMİ AZƏRBAYCANIN TƏHSİL
SİYASƏTİNİN STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

**AZERBAIJAN EDUCATION POLICY AS ONE OF THE STRATEGIC ASPECTS OF
TEACHER TRAINING**

**THE PROBLEM OF TEACHER TRAINING AS ONE OF THE STRATEGIC ASPECTS OF
AZERBAIJANI EDUCATION POLICY**

Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi.

<https://ORCID.ID/0000-0002-0034-6736>

ÖZET

Eğitim, her devletin stratejik kalkınma yönlerinden biridir. Toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi, doğrudan eğitim sisteminin düzeyine bağlıdır. Eğitimin kalitesini belirleyen temel faktör, öğretim elemanlarının yetiştirilmesidir. Öğretmen, yalnızca bilgi aktarıcısı olmakla kalmaz, aynı zamanda kişiliğin oluşumunda, milli ve manevi değerlerin korunmasında ve yeni neslin geleceğe hazırlanmasında da belirleyici bir rol oynar.

Bu bağlamda, pedagojik personelin yetiştirilmesi her dönemin öncelikli konularından biri olmuştur. 21. yüzyılın zorlukları öğretmenlik mesleğine yeni talepler getiriyor. Küreselleşme, dijitalleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ve işgücü piyasasındaki değişimler, eğitim sisteminde köklü değişiklikler gerektirmektedir. Bir öğretmen, yalnızca alan bilgisine değil, aynı zamanda modern pedagojik yaklaşımlara, etkileşimli yöntemlere ve yenilikçi öğrenme teknolojilerine de yeterince hakim olmalıdır. Modern bir öğretmenin temel işlevlerinden biri, öğrencilere yalnızca bilgi aktarmak değil, aynı zamanda onları bağımsız düşünmeye, eleştirel düşünmeye ve yaratıcılığa yönlendirmektir.

Azerbaycan'da öğretmen yetiştirme konusu her zaman devletin eğitim politikasının merkezinde yer almıştır. Bağımsızlıktan sonra kabul edilen "Eğitim Kanunu", "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Eğitimin Geliştirilmesine İlişkin Devlet Stratejisi" ve "Öğretmenlerin Mesleki Gelişimi Kavramı" gibi belgeler bu yönde önemli bir yasal dayanak oluşturmuştur. Bu belgeler, öğretmen eğitiminin çağdaş gereksinimlere uyarlanmasını, pedagojik eğitimin kalitesinin artırılmasını, ileri eğitim süreçlerinin iyileştirilmesini ve öğretmenlerin yeniden eğitilmesini temel hedefler olarak belirlemiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından 2013 yılında onaylanan "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Eğitimin Geliştirilmesine İlişkin Devlet Stratejisi", öğretmenlerin kalite göstergelerinin iyileştirilmesini özel bir yön olarak öngörmektedir. Burada, öğretmenlerin pedagojik eğitimine ilişkin gerekliliklerin değişmesi ve öğrencilerin bireysel özelliklerini dikkate alan yeni yaklaşımların uygulanması gerektiği belirtilmektedir. Bu belge aynı zamanda pedagojik eğitim kurumlarının faaliyetlerinin yeniden yapılandırılmasını ve uluslararası standartlara entegrasyonunu da zorunlu kılmıştır.

Anahtar kelimeler: eğitimin kalitesini belirleyen temel etken, öğretmen yetiştirme, XXI. yüzyılın öğretmeni, devletin stratejik kalkınma yönü, pedagojik eğitim.

ABSTRACT

Education is one of the strategic development pillars of every state. The economic, social, and cultural development of society is directly dependent on the level of the education system. The primary factor determining the quality of education is the training of teaching staff. Teachers are not only transmitters of knowledge but also play a decisive role in the formation of personality, the preservation of national and spiritual values, and the preparation of the new generation for the future.

In this context, the training of pedagogical personnel has been a priority of every era. The challenges of the 21st century place new demands on the teaching profession. Globalization, digitalization, the development of information and communication technologies, and changes in the labor market require radical changes in the education system. A teacher must possess not only subject matter knowledge but also a strong command of modern pedagogical approaches, interactive methods, and innovative learning technologies. One of the fundamental functions of a modern teacher is not only to impart knowledge to students but also to encourage their independent, critical thinking, and creativity.

Teacher training in Azerbaijan has always been at the heart of the state's education policy. Documents adopted after independence, such as the "Law on Education," the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan," and the "Concept of Teachers' Professional Development," provided an important legal basis for this direction. These documents identified adapting teacher education to contemporary requirements, improving the quality of pedagogical education, improving further education processes, and retraining teachers as key objectives. The "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan," approved by the President of the Republic of Azerbaijan in 2013, specifically envisions improving teacher quality indicators. It states that the requirements for teacher pedagogical education must change and that new approaches must be implemented that take into account the individual characteristics of students. This document also mandated the restructuring of the activities of pedagogical educational institutions and their integration with international standards.

Keywords: key factor determining the quality of education, teacher training, 21st-century teacher, state strategic development direction, pedagogical education.

GİRİŞ

Müəllimlik peşəsi və müəllim hazırlığı bu gün cəmiyyətin sosial-iqtisadi və intellektual inkişafının təmin edilməsində əsas strateji faktor olan insan kapitalının formalaşmasında hilledici rol oynayır. Bu baxımdan müəllim hazırlığı problemi Azərbaycan təhsil siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri kimi daim aktuallığını qoruyur. Təhsil sahəsində həyata keçirilən bütün islahatlar – kurikulum dəyişiklikləri, yeni texnologiyaların tətbiqi, məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi işi isə o zaman uğur gətirə bilər ki, müəllim həmin yenilikləri mənimsəyə və tədris prosesinə tətbiq edə bilsin.

XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, qloballaşma və əmək bazarında yeni peşələrin meydana çıxması isə müəllimdən sadəcə bilik ötürmək bacarığı deyil, həm də öyrənənlərdə yaradıcılıq, tənqidi düşüncə, problem həll etmə bacarığı formalaşdırılması kimi məziyyətləri də tələb edir. Bu da öz növbəsində müəllim hazırlığı sisteminin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulmasını zəruri edir.

Müəllim hazırlığına dövlət qayğısı həm qanunvericilik bazasında, həm də real proqramlarda öz əksini tapmışdır. Bu, bir tərəfdən təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, digər tərəfdən isə ölkənin insan kapitalını gücləndirmək üçün zəruri amildir.

Prezident İlham Əliyev bu mövzudan bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, “müəllimlərin bilik səviyyəsi, savadı, peşəkarlığı olmadan təhsil sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin icrası mümkün deyil” (2.).

Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasəti göstərir ki, müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə ölkədə ciddi diqqət yetirilir. 2008-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda müəllimlərin peşəkarlığı təhsilin keyfiyyətinin əsas meyarı kimi qiymətləndirilmişdir. Sonrakı illərdə aparılan islahatlar – müəllimlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi, sertifikatlaşdırma prosesinin tətbiqi, əmək haqlarının artırılması, müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi kimi faktlar nəzəri mülahizələrimizin, əslində təsdiqidir.

Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlar da müəllim hazırlığını təhsil siyasətinin prioritetlərindən biri kimi dəyərləndirir. UNESCO-nun 2021-ci il hesabatında qeyd olunur ki, müəllimlər XXI əsrin bacarıqlarını öyrənənlərə aşılamaq biləcək səviyyədə hazır olmalı və dövlətlər bu sahəyə investisiyanı artırmalıdır. Azərbaycanın son illərdə bu istiqamətdə atdığı addımlar beynəlxalq çağırışlarla üst-üstə düşür.

Bütün bunlar göstərir ki, müəllim hazırlığı problemi təkcə pedaqoji sahənin deyil, ümumilikdə dövlət siyasətinin strateji istiqamətlərindən biridir, heç vaxt öz aktuallığını itirməmişdir və bu gün də Azərbaycanın təhsil siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olaraq qalır.

ARAŞDIRMA

Respublikamızda müəllim hazırlığı prosesi təqribən bir əsr yarımliq və çoxşaxəli yol keçmişdir. Müxtəlif zaman çərçivəsində dövlətin apardığı siyasətə müqabil olaraq təhsil siyasəti də dəyişmiş, həmin illərin ideoloji, iqtisadi və sosial şəraitinə uyğunlaşma məcburiyyətində qalmışdır.

Mövzuya tarixi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, aşağıdakı təsnifat alınar: **A) Azərbaycanla müəllim kadrlarının hazırlanması prosesi (XIX əsrin II yarısı – 1917-ci il. Çar hakimiyyəti dövrü); B) AXC dövrü (1918-1920); C) sovet dövrü (1920-1991). Mütəxəssislər bu dövrü “kütləvi müəllim hazırlığı mərhələsi” qismində dəyərləndirir; Ç) 1960–1980-ci illər: peşəkarlığın artırılması mərhələsi; E) Böhranlı mərhələ (1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəli); Ə) Müstəqillik dövründə müəllim hazırlığının problemləri və həlli yolları (1991-ci ildən üzübariki dövr).**

A) Azərbaycanla müəllim kadrlarının hazırlanması prosesi (XIX əsrin II yarısı – 1917-ci il). Azərbaycan ərazisində müəllim kadrlarının hazırlanması prosesi XIX əsrin ikinci yarısından başlayır. Bu dövrdə maarifpərvər ziyalıların təşəbbüsü ilə yeni tipli məktəblər açılırdı. Ən məşhur nümunə 1879-cu ildə Bakı şəhərində açıldı. Bakı Müəllimlər Seminariyasını buna nümunə göstərmək olar. Seminariya Qori Müəllimlər Seminariyasının filialı kimi fəaliyyətə başlamışdı. Başlıca məqsəd ibtidai məktəblər üçün milli kadrların hazırlanması olmuşdur.

Həmin dövrdə müəllimlərin əsas vəzifəsi öyrənənlərə oxu-yazı öyrətmək, riyaziyyat və təbiət elmlərinin ibtidai biliklərini aşılamaq idi. Bu illərdə Azərbaycan dilində dərs deyən müəllimlərin sayının azlığı ciddi problem kimi qeyd edilməlidir. Statistika görə, 1913-cü ildə Qafqazda fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblərdə çalışan müəllimlərin cəmi 23 faizi azərbaycanlı idi [4.].

B) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918–1920). Cümhuriyyət dövrü qısa olsa da, AXC milli müəllim hazırlığına xüsusi diqqət ayırmış, təhsil milliləşdirilmiş və Azərbaycan dili tədris vasitəsi kimi qəbul edilmişdi. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılması yüksək ixtisaslı müəllim hazırlığının bünövrəsini qoymuş oldu;

C) Sovet dövrü – kütləvi müəllim hazırlığı mərhələsi. 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra təhsil sistemi sovet modelinə uyğun qurulmuşdur. 1921-ci ildə API-nin (indiki ADPU-nun) təsis edilməsi ilə müəllim hazırlığına diqqət daha da genişlənmişdir. API-nin əsas vəzifəsi ölkənin orta məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlamaq idi.

1930–1940-cı illərdə pedaqoji texnikumlar və institutlar vasitəsilə minlərlə müəllim hazırlandı. Məsələn, 1935-ci ilə qədər Azərbaycanda 12 min müəllim fəaliyyət göstərirdisə, 1950-ci illərdə bu rəqəm 40 minə çatmışdı. Onlar əsasən riyaziyyat, fizika, kimya, tarix, ədəbiyyat və coğrafiya fənlərini tədris edirdilər.

Sovet dövründə müəllimlərin hazırlanması mərkəzləşdirilmiş mizanda aparılırdı. Tədris proqramları sovetlər birliyi paytaxtı Moskvadan göndərilir, metodika vahid qaydada tətbiq olunurdu. Bununla belə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi üçün milli kadrların hazırlanması xüsusi diqqət mərkəzində idi;

Ç) 1960–1980-ci illər: peşəkarlığın artırılması mərhələsi. Bu dövrdə pedaqoji institutların sayı artdı. Bakıdan başqa Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Lənkəran və digər şəhərlərdə də müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblər fəaliyyət göstərməyə başladı. Statistika göstərir ki, 1970-ci illərin sonunda Azərbaycan məktəblərində 120 mindən çox müəllim çalışırdı. Onların böyük əksəriyyəti ali təhsilli müəllimlər olmuşdur.

Bu dövrdə əlavə olaraq müəllimlərin ixtisasartırma sistemi də quruldu. Müəllimlər mütəmadi olaraq təkrar kurslara cəlb edilir, yeni metodlarla tanış olurdular. Bu proses sovet pedaqogikasının əsas tələblərindən biri idi.

E) Böhranlı mərhələ (1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəlləri). 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəlləri ölkədə siyasi-iqtisadi böhranla yadda qalmışdır. Sovetlər birliyinin süqutundan sonra Ali məktəblərdə müəllim ixtisaslarına qəbul kəskin azalmış, mövcud kadrların böyük bir qismi təhsil müəssisələrindən uzaqlaşmışdılar. Məsələn, 1991–1995-ci illərdə müəllimlərin 20 faizə qədəri məktəbi tərk etmişdi. Buna əsas səbəb maddi çətinliklər, əmək haqlarının azlığı və sosial vəziyyətin ağır olması idi.

Ə) Müstəqillik dövründə müəllim hazırlığının problemləri və həlli yolları. 1991-ci ildə - Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövr yeni məktəblərin açılması, kurikulumlar modernləşdirilməsi, fənn ixtisaslarının artırılması ilə yaddaqalandır. Bu illərdə müəllim kadrlarına olan tələbatı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdı

Tədqiqatlar göstərir ki, müəllim çatışmazlığı kənd və dağlıq bölgələrdə xüsusilə ciddi olmuşdur. 1997–2000-ci illərdə Bakı və digər böyük şəhərlərdə müəllimlərin sayı kifayət qədər olsa da, regionlarda orta məktəblərdə 15–20 faizə qədər ixtisaslı müəllim çatışmırdı. Bu isə təhsilin keyfiyyətində bölgələrarası fərqlərin yaranmasına səbəb olurdu.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində dərslər əsasən sovet dövrünün proqramları ilə keçirilirdi. Yeni kurikulum və müasir pedaqoji texnologiyalarla ayaqlaşmaq çətin idi. Mütəxəssis araşdırmalarına istinadən göstərə bilərik ki, müəllimlərin yalnız 60%-i müasir dərslər metodlarını mənimsəyə bilirdi, qalanlar isə ənənəvi metodlarla dırs keçirdi. Xüsusilə informatika, xarici dillər və STEM fənləri üzrə ixtisaslaşmış müəllimlərin çatışmaması ciddi problem idi. Təhsil eksperti Cəmil Həsəni bildirir: “Müasir fənlərin keyfiyyətli tədrisi üçün yeni pedaqoji texnologiyaları mənimsəmiş müəllimlərin hazırlanması prioritet olmalıdır” [3.].

1990-cı illərin birinci yarısında müəllimlərin əmək haqlarının aşağı olması, sosial təminat yetərsizliyi də öz növbəsində müəllimlərin iş motivasiyasını azaldır, kadr axınına səbəb olurdu. Pedaqoji tədqiqatçı Nərgiz Qasimovanın fikrincə, əmək haqqı və sosial şərait yaxşılaşdırılmadan müəllimlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi mümkün deyil.

Bu problemləri həll etmək üçün **müəllim hazırlığının yenidən təşkil etmək** lazım gəlirdi. 1999-cu ildə Təhsil haqqında Qanunun qəbul edilməsi, ali pedaqoji məktəblərdə proqramların tələblərə uyğun olaraq yenilənməsinə mövcud problemlərin aradan aldırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan oldu.

İlk addım olaraq a) ixtisasartırma və sertifikatlaşdırmanı və c) maddi stimulyə və motivasiyanı nümunə göstərmək olar. 2005–2010-cu illərdə 10 mindən çox müəllim ixtisasartırma proqramlarına qatıldı. Müəllimlər yeni metodlar, kurikulum tələbləri və texnologiyalarla tanış oldular. Müəllimlərin əmək haqları mərhələli şəkildə artırıldı, sosial təminat genişləndirildi, xüsusilə regionlarda müəllimlərin peşəyə marağı yüksəldi.

Pedagoji ekspert Tərlan Əhmədov qeyd olunanlara əlavə olaraq yazır ki, “Sosial və peşəkar dəstək verilmədən müəllimlərin işinə yüksək səviyyədə təsir göstərmək mümkün deyil. Davamlı ixtisasartırma və motivasiya proqramları bu sahədə ən effektiv vasitələrdir” [1.].

Mütəxəssis araşdırmaları göstərir ki, müəllim hazırlığı sahəsində bu gün həm qazanılan uğurlarla yanaşı problemlər də mövcuddur. Uğurlar qismində dövlət proqramlarının və ixtisasartırma kurslarının nəticəsi olaraq müəllimlərin peşəkarlığının yüksəlməsini və müasir kurikulumların tətbiqi sayəsində müəllimlərin motivasiyasını gücləndirən sosial addımları qeyd etmək olar.

Problemlər sırasında ilkin olaraq regionlarda müəllim çatışmazlığını qeyd etmək olar. Təhsil eksperti Həsəniyə görə, regionlara stimulyə proqramları tətbiq etmək, kənd müəllimləri üçün əlavə təqaüdlər və yaşayış şəraiti təmin etməklə bu problemi aradan qaldırmaq olar [3.].

Digər bir problem STEM və xarici dillər üzrə ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığında özünü göstərir. Mütəxəssis rəyinə görə, xüsusi təqaüdlər və ali məktəblərdə hədəf proqramlar yaratmaq yolu ilə mütəxəssis müəllimləri regionlara cəlb etmək mümkündür [5.].

Peşəkar inkişafın səviyyəsinin qeyri-bərabər olması ilə motivasiyanın aşağı olması kimi hallar da ciddi narahatlıqlar sırasındadır. Fikrimizcə, mentorluq sistemini gücləndirmək, davamlı ixtisasartırma və praktiki seminarlar təşkil etmək, əmək haqqını artırmaq, sosial paketləri genişləndirmək, müəllim nüfuzunu yüksəldən proqramlar tətbiq etməklə mövcud problemləri qarşılamaq mümkündür.

Müasir dövrdə təhsil sistemində aparılan islahatlar, qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı müəllim hazırlığı məsələsini daha da aktual etmişdir. XXI əsrdə pedaqoji fəaliyyət yalnız biliklərin öyrənmələrə ötürülməsi ilə kifayət etmir, həm də onların yaradıcı təfəkkürünün, tənqidi düşünmə bacarığının, sosial və emosional kompetensiyalarının formalaşdırılmasını tələb edir. Bu işə yüksək peşə hazırlığına malik müasir pedaqoji və psixoloji biliklərlə silahlanmış müəllimlərin hazırlanmasını zəruri edir.

“Təhsil haqqında Qanun”, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və digər rəsmi sənədlərdə də müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, pedaqoji kadrların səriştəliliyinin artırılması mühüm prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, mövzunun aktuallığı həm elmi-nəzəri, həm də praktik cəhətdən şübhəsizdir.

Mövzunun aktuallığını artıran başqa bir amil həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafıdır. XXI əsrin müəllimi rəqəmsal savadlı olmalı, onlayn resurslardan istifadə etməyi bacarmalı, şagirdlərə distant və hibrid formada təlim təşkil etmə imkanlarına yiyələnəməlidir. COVID-19 pandemiyası dövründə bu zərurət özünü daha qabarıq göstərdi: müəllimlər tez bir zamanda virtual dərslərə keçdilər, təlim prosesi onlayn platformalar üzərindən davam etdirildi. Bu təcrübə müəllim hazırlığında yeni kompetensiyaların formalaşdırılmasının vacibliyini bir daha ortaya qoydu.

ADPU-nun Quba filialı müəllimlərinin müqayisəli təhlilə cəlb edilən məqalələrindən də bu qənaət hasil olur ki, müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsi, həmçinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə də sıx bağlıdır. Axı gələcəyin mütəxəssislərinin yetişdirilməsi işi təhsildən bünövrə götürür. Məktəblinin, yaxud tələbənin aldığı təhsil isə bilavasitə müəllimin hazırlıq səviyyəsi ilə şərtlənir. Ona görə də, pedaqoji kadr hazırlığı işi yalnız təhsil siyasətinin deyil, bütövlükdə dövlətin inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir”, - desək yanlışlıq olmaz.

Müəllim hazırlığında beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ölkələrdə pedaqoji təhsilin modelinə nəzər salsaq görürük ki, müəllim hazırlığı yalnız universitet auditoriyaları ilə məhdudlaşmır, məktəbdə praktik fəaliyyət, mentorluq, təcrübə proqramları ilə sıx bağlı şəkildə həyata keçirilir. Azərbaycanın təhsil sistemi də bu istiqamətdə müəyyən addımlar atır: pedaqoji ixtisaslarda təhsil alan tələbələrə orta məktəblərdə təcrübə müddətləri artırılır, onların praktiki bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd olunanlar bir daha təsdiq edir ki, müəllim kadrlarının hazırlanması mövzusu müasir şəraitdə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan son dərəcə aktualdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, işlənmiş konsepsiyalar və tətbiq edilən yeni modellər Azərbaycan təhsil sisteminin davamlı inkişafı üçün mühüm elmi və metodoloji baza rolunu oynayır.

NƏTİCƏ

Qeyd etməyi lazım bilir ki, müəllim kadrlarının hazırlanması problemi yalnız pedaqoji məsələ deyil, strateji və sosial əhəmiyyətə malik sahədir. Uğurla aparılan dövlət siyasəti, həyata keçirilən Dövlət proqramları və strategiyalar müəllimlərin peşəkarlığını artırmış, kurikulumların modernləşdirilməsi tədrisin keyfiyyətini daha da yüksəltmiş, ixtisasartırma kursları və sertifikatlaşdırma proqramlarının tətbiqi müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını təmin etmişdir.

Gələcəkdə müəllim hazırlığı sisteminə diqqətin daha da artırılması, regional və fənn fərqliliklərinin nəzərə alınması, həmçinin beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, inanırıq ki, Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində davamlı inkişafına xidmət edəcəkdir.

Açar sözlər: təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amil, müəllim hazırlığı, XXI əsrin müəllimi, dövlətin strateji inkişaf istiqaməti, pedaqoji təhsil.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Tərən. (2005). “Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi və müəllimlərin peşəkar inkişafı.” Bakı Universitetinin Pedaqogika Seriyası, №3, s. 30–36.
2. Əliyev İ. Çıxışlar və nitqlər toplusu (2003-2014). Bakı-Prezident kitabxanası-2014, s.23
3. Həsənlı Cəmil. (2018). “Müasir müəllim hazırlığında strateji yanaşmalar.” Azərbaycan Ali Təhsil Jurnalı, №3, s. 44-48.
4. Həsənlı Cəmil. “Qafqazda maarif və milli məktəblərin inkişafı (XIX-XX əsrlər)”. “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 2010-cu il, №2, s.115-123.
5. Qasımova. Nərgiz. “Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatları və müəllimlərin peşəkar inkişafı.” Təhsil Problemləri Jurnalı, 2020-ci il, №3, s.78-85.

SOSIAL XİDMƏTDƏ MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLİK MƏSƏLƏSİNİN TƏHLİLİ

Phd Tutu Ramiz qızı Eyvazova

Bakı Biznes Universitetinin “Humanitar elmlər” kafedrasının müəllimi,

ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-9050-6889>

Xülasə

Məqalədə dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan məşğulluğun təmin olunması məsələsi geniş şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” Qanununa əsaslanaraq, məşğulluğun hüquqi, iqtisadi və sosial əsasları izah olunur. Qeyd edilir ki, məşğulluq yalnız dövlətin iqtisadi potensialından deyil, həm də ölkədəki sülh, əhali sıxlığı, iqlim və beynəlxalq əməkdaşlıq amillərindən asılıdır. Məşğulluq siyasətinin məqsədi vətəndaşların əmək hüquqlarının qorunması, işsizlik səviyyəsinin azaldılması və sosial rifahın yüksəldilməsidir. Məqalədə tam, natamam və səmərəli məşğulluq anlayışları elmi ədəbiyyat əsasında izah olunur. Dövlət siyasətində bərabər imkanlar, əmək azadlığı və sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi mühüm prinsip kimi göstərilir. Əmək bazarının inkişafı üçün kvota sistemi və ixtisaslı kadr hazırlığının rolu vurğulanır. Təhsil və məşğulluq arasında əlaqənin gücləndirilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı və modernləşmə prosesləri işçi qüvvəsinin strukturuna təsir edən əsas amillər kimi göstərilir. Məqalədə həmçinin şəhər və kənd ərazilərində məşğulluq səviyyələri arasında fərqlər araşdırılır. Minimum əmək haqqı və yaşayış minimumu göstəriciləri təhlil edilərək sosial ədalətin təminində dövlətin rolu vurğulanır.

Açar sözlər: məşğulluq, sosial siyasət, əmək bazarı, dövlət təminatı, sosial rifah, işsizlik, əmək hüquqları, minimum əmək haqqı, səmərəli məşğulluq, iqtisadi inkişaf.

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of employment issues as one of the main directions of the state's social policy. Based on the Law of the Republic of Azerbaijan "On Employment," the legal, economic, and social foundations of employment are explained. It is noted that employment depends not only on the state's economic potential but also on factors such as peace in the country, population density, climate, and international cooperation. The goal of employment policy is to protect citizens' labor rights, reduce the unemployment rate, and improve social welfare. The concepts of full, partial, and effective employment are explained on the basis of scientific literature. Equal opportunities, labor freedom, and support for entrepreneurial initiatives are emphasized as key principles in state policy. The role of the quota system and qualified

personnel training in the development of the labor market is highlighted. The importance of strengthening the link between education and employment is underlined. In the modern era, technological progress and modernization processes are identified as key factors affecting the structure of the workforce. The article also examines the differences in employment levels between urban and rural areas. By analyzing the indicators of the minimum wage and the minimum subsistence level, the state's role in ensuring social justice is emphasized.

Keywords: employment, social policy, labor market, state provision, social welfare, unemployment, labor rights, minimum wage, effective employment, economic development.

Giriş

Dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” Qanununa əsasən, məşğulluq vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması üçün mühüm vasitədir. Qanuna görə, məşğulluq – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının, əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qanuna zidd olmayan, gəlir gətirən fəaliyyətidir [3]. Hər bir vətəndaşın əmək qabiliyyətinə uyğun seçdiyi məşğulluq növü ilə təmin olunması dövlətin sosial siyasətinin mərkəzində dayanır. Məşğulluqla bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında Qanunu”nun 6-cı maddəsində müəyyən edilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti vətəndaşların əmək fəaliyyətini sərbəst seçməsi, bərabər imkanların təmin edilməsi, əmək və sahibkarlıq təşəbbüslərinin müdafiəsi, işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi məsələləri əhatə edir [3].

Fikrimizcə əmək qabiliyyətli yaşda olan şəxslərin işlə təmin olunaraq əmək bazarında qazancı əldə etməsi onun məşğulluğu prosesidir. Burada vacib məsələlərdən biri də vakansiyalara kvotaları da daxil etməklə işə başlamağa hazır olmaqdır. Məşğul şəxslər sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirənlər, müddə ilə işləyənlər, əmək müqaviləsi ilə haqq müqabilində işləyənlərdir. Məşğul şəxslər həm də məzuniyyət-də olanlar, əlavə təhsil alanlar, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlardır. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətində isə yuxarıda sadaladıqlarımızla yanaşı məşğul əhəli qrupuna həm də Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və dövlət tərəfindən dəstəklənən başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər də aiddir.

Əmək fəaliyyətinə cəlb olunma formasına görə məşğul əhəli üç qrupa bölünür: müddə ilə işləyənlər, işəgötürənlər və özləri məşğul olanlar. Beynəlxalq təsnifata əsasən isə bu qruplara əlavə olaraq istehsal kooperativlərinin üzvləri və ailə müəssisələrində çalışan yardımçı şəxslər də daxildir.

Məşğulluğun dərəcəsi müxtəlif meyarlarla ölçülür və bu zaman tam və natamam məşğulluq anlayışları meydana çıxır. Tam məşğulluq – işçinin bütün iş vaxtı ərzində işləməsi, natamam məşğulluq isə yalnız müəyyən hissəsində fəaliyyət göstərməsidir.

Elmi ədəbiyyatda həmçinin səmərəli məşğulluq anlayışı da mövcuddur. Bu, əmək qabiliyyətli şəxsin öz maraqlarına uyğun, yüksək məhsuldarlıqla işləməsi və ailəsinin tələbatını ödəyə biləcək gəlir əldə etməsidir. Lakin iqtisadi reallıq göstərir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə tam məşğulluğa nail olmaq mümkün deyil. Müasir dövrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə ikinci işdə çalışması ikili məşğulluq adlanır [7, s.133]. Bu, əsasən iqtisadi səbəblərlə – gəlir səviyyəsini artırmaq zərurəti ilə bağlıdır. Elmin, texnologiyanın və bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı əmək bazarında peşə və ixtisasların dəyişməsinə, yeni bacarıqların tələb olunmasına səbəb olur. Görkəmli iqtisadçı Edmund Duda qeyd edir ki, işsizliyə qarşı mübarizədə tək cə sosial təminat tədbirləri deyil, həm də əmək bazarının fəallaşdırılması və inkişafı vacibdir [7, s.134].

Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında Qanunu”na əsasən isə məşğulluq vətəndaşın yaşam üçün kömək sahəsidir. Məşğulluq dövlətin hüquqi, iqtisadi və təşkilati siyasətinin əsası olaraq, vətəndaşın əmək sahəsində, eləcə də işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatını müəyyən edir. “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun”da deyilir: *“Məşğulluq – Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, ölkə ərazisində yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (gəlir) gətirən hər hansı bir fəaliyyətidir”* [3].

Məşğulluq həm də coğrafi amillərlə sıx bağlıdır. Şəhər və kənd yerlərində məşğulluq səviyyəsi fərqlənir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, şəhər əhalisi arasında işsizlik səviyyəsi 29% təşkil edirsə, 20–24 yaşlı şəhər gənclərinin yalnız 40%-i məşğuldur. Kənd yerlərində isə eyni yaş qrupunda bu göstərici təxminən 74%-dir [7, s.135]. Azərbaycanda da bu tendensiya müşahidə olunur – daha çox gəlir və imkan axtarışında olan insanlar paytaxt Bakıya köç edirlər. Bu isə öz növbəsində işsizlik məsələsinin araşdırılmasını bizə diqtə edir.

İşsizlik səviyyəsinin hesablanması dövlətin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının təklif etdiyi metodlarla hesablanır. Qeyd edək ki, BƏT-nin qənaətinə görə məşğulluq səviyyəsi məşğulluq orqanının deyil, başqa dövlət orqanı tərəfindən keçirilən sorğunun nəticəsinə əsasən hesablanır. Ölkəmizdə məşğulluq statistikasını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan düsturlar aşağıdakılardır. *“Məşğulluğun səviyyəsini hesablamaq üçün istifadə olunan düstur:*

Burada S_m – məşğulluğun səviyyəsi, M – məşğulluq, I_f – iqtisadi fəal əhali

- İşsizliyin səviyyəsini hesablamaq üçün istifadə olunan düstur:

Burada S_i – işsizliyin səviyyəsi, I – işsizlik, I_f – iqtisadi fəal əhalinin göstəricisi hesab olunur” [12].

Məşğulluqla bağlı dövlət siyasəti əsasən aşağıdakı məsələləri nəzərdə tutur:

- “işlə təminatda vasitəçilik; işsiz və işaxtaran vətəndaşlara məşğulluq xidməti orqanının vasitəçiliyi ilə münasib işin seçilməsinə və işə düzəlməyə kömək göstərilməsi; işçilərə ixtisası dəyişmə ilə bağlı kömək; işi müvəqqəti itirməklə bağlı müavinət almaq; işdən çıxarmanı məhdudlaşdırmaq və işdən çıxarma üzərində nəzarət və s.”;
- “vətəndaşların qanun çərçivəsində həyata keçirilən əmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün müdafiə edilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə onlara kömək göstərilməsi”;
- “işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə kömək göstərən xüsusi tədbirlərin görülməsi” və s.[3].

Məşğulluğun öyrənilməsi tədqiqat sahəsi olduğu vaxtdan etibarən bir sıra əlaqədar terminlər də işlədilmişdir. Bunlara “əmək bazarı”, “müvəqqəti məşğulluq”, “özünü məşğulluq”, “ilk dəfə iş axtaran”, “əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali”, “kvota” və s. kimi terminləri aid etmək olar. Məsələn, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali dedikdə 15-65 yaş həddi arasında olan və əmək fəaliyyətini həyata keçirmək iqtidarında olanlar nəzərdə tutulurlar.

“İşaxtaranların peşə hazırlığı və əlavə təhsili göndərişlə həyata keçirilir. Əgər işaxtaranın müəyyən bir ixtisası və ya peşəsi yoxdursa, ona hər hansı bir işi təklif etmək absurddur, yaxud işaxtaranın peşəsinə uyğun vakant iş yeri yoxdursa, iş axtaran öz peşəsini və ya ixtisasını dəyişmək məcburiyyətində qalmış olur.”[1.151s]

Peşə hazırlığı məşğulluq xidmətinin təhsil müəssisələrində və ya məşğulluq xidməti orqanı ilə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, başqa təhsil müəssisələrində həyata keçirilir.

İşsiz əhali kütləsinin məşğulluğunun təmin olunmasında həyata keçirilən tədbirlərdən biri də haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili prosesinə həmin işsizlərin cəlb olunmasıdır. Eyni zamanda işsizlik müavinətinin məbləği və ödənilməsi qaydasında müəyyən fərqli cəhətlər var. Məsələn, əgər işsiz statusu almış vətəndaşın öhdəliyində yetkinlik yaşına çatmamış uşağı varsa, bu işsizlik müavinətinin hər bir uşağa görə 10 faiz, lakin 50 faizdən çox olmamaq şərti ilə əlavələr ödənilir. İllik inflasiya göstəricisinə uyğun olaraq işsiz vətəndaşa verilən müavinət və ya başqa ödənişlərin bütün növləri indeksləşdirilir.

İşsizlik fenomeni müxtəlif səbəblərdən yaranır və üç əsas növə bölünür:

- ✓ Friksion işsizlik – şəxsin iş yerini könüllü dəyişməsi zamanı yaranan müvəqqəti işsizlik;
- ✓ Struktur işsizlik – iqtisadiyyatın və texnologiyanın inkişafı nəticəsində bəzi peşələrə tələbin azalması;
- ✓ Dövrü işsizlik – iqtisadi böhran və istehsalın azalması ilə bağlı olaraq meydana çıxan işsizlik formasıdır.

İşsizlik səviyyəsi dövlətin və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi metodologiyalara uyğun hesablanır. Dövlət məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri kimi işlə təminatda vasitəçilik, işsiz vətəndaşlara münasib iş seçməkdə yardım göstərilməsi, əmək və sahibkarlıq təşəbbüslərinin müdafiəsi və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərə dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsini müəyyən etmişdir [3]. İşsiz vətəndaşların sosial müdafiəsi məqsədilə haqqı ödənilən ictimai işlər təşkil olunur. Həmçinin, işsizlik müavinətinin məbləği ailə vəziyyəti və inflyasiya göstəricilərinə uyğun tənzimlənir. Qanunvericiliyə əsasən, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları olan işsizlərə hər bir uşaq üçün 10 faiz, lakin ümumilikdə 50 faizdən çox olmamaqla əlavə ödəniş edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə hazırlanmış “Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı, insan kapitalının gücləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və gənclərin məşğulluğunun genişləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlər kimi müəyyən olunmuşdur [9]. Burada qadınların əmək bazarına inteqrasiyası və regional məşğulluq imkanlarının artırılması da mühüm vəzifə kimi vurğulanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da əmək və istirahət hüququnu təmin edir. Konstitusiyanın 37-ci maddəsinə əsasən: “Hər kəsin istirahət hüququ var. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, gündə 8 saatdan çox olmayan iş vaxtı, istirahət və bayram günləri, ildə azı 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət təmin edilir” [4, s.15]. Bu müddəə əmək münasibətlərinin humanist əsaslar üzərində qurulmasını təmin edir.

Deməli məşğulluq təkcə sosial rifahın deyil, həm də iqtisadi sabitliyin və dayanıqlı inkişafın əsas amilidir. Məşğulluq səviyyəsi yüksəldikcə cəmiyyətin rifahı, istehsal gücü və sosial sabitlik də artır. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi məşğulluğun təmin olunması, əmək bazarının təkmilləşdirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması dövlətin prioritet vəzifələrindən biri olaraq qalır.

NƏTİCƏ

Əmək fəaliyyətinə yaşı çatan, lakin qazancı olmayan şəxslərin mövcud vakansiyalar çərçivəsində işlə təmin edilməsi əhəlinin məşğulluğunun təmin olunması prosesidir və bu,

Konstitusiya ilə tənzimlənir. Cəmiyyətin iqtisadi yüksəlişi məşğul əhalinin sayının artması, sosial siyasətin səmərəli həyata keçirilməsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Sosial siyasət həmçinin mədəni münasibətlərin inkişafına və insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Mövcud disbalansın əsas səbəbi aşağı yaşayış minimumu deyil, yüksək istehlak qiymətləridir. İnkişaf üçün dövlət inhisarçı topdansaşıçılara nəzarəti gücləndirməli, ölkə siyasətinə zidd sahibkarlıq fəaliyyətinə qarşı ciddi tədbirlər görməlidir. İş tapmaqda çətinlik çəkən şəxslərin məşğulluğu üçün sosial işçilər və psixoloqların iştirakı ilə psixoloji hazırlıq vacibdir. Əks halda, uzunmüddətli işsizlikdən sonra adaptasiya problemləri yarana bilər. İşsizlik müavinətinin çox yüksək olmaması müsbət haldır, çünki yüksək müavinət işləmək istəyini azaldaraq əmək bazarını zəiflədə bilər. Xaricdən ucuz işçi qüvvəsinin, xüsusən Çin kimi ölkələrdən gətirilməsinin məhdudlaşdırılması vacibdir, çünki bu hal yerli işsizlik səviyyəsini artırma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova, T.R. Məşğulluq sosial təhlükəsizliyin mühüm amili kimi // –Bakı: Geostrategiya, Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal, –2021. №01 (61). –s.128-132.
2. Eyvazova T.R Müasir Azərbaycan cəmiyyətində sosial təhlükəsizlik problemi Dərslik. Bakı, Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2025, 322 s
3. “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 iyul 2001-ci il 170 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (24 avqust 2002-ci ildə qəbul edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə) // 12 noyabr 1995-ci il. –Bakı: Qanun, –2002, –48s.
5. “Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatının perspektivləri üzrə strateji yol xəritəsi” / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
6. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər): Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 oktyabr 2005-ci il, 1068 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. Rəcəbli, H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Dərs vəsaiti / H.M. Rəcəbli. –Bakı: MBM, –2012. –408s.
8. The Politics of Democratic Consolidation. Edited by R.Gunther P. Nikiforos Diomandouros and Hans –Jurgen Puhle / Washington: Johns Hopkins University Press, – 1995. –576p.
9. Giddens, A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / Cambridge (Mass): Polity Press; First Paperback Edition (January 4, 1999) Language: English, Paperback: 166 p.
10. Hann, C.M. Market economy and Civil Society in Hungary / London: Routledge, –1990. –186p.

11. Milanovic, B. Income, Inequality and poverty during the Transition from planned to Market Economy / Washington (D.C.): The World Bank, –1998. –252p.
12. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin əmək bazarına dair göstəricilər. Məşğulluq. [Elektron resurs] / URL:<http://www.stat.gov.az/source/myxs/employment/>
13. 1 sayılı “ASAN kommunal” Mərkəzinin açılışında İlham Əliyevin nitqi. –Bakı: 28 dekabr 2016 [Elektron resurs]: URL:<http://www.president.az/articles/22373>
14. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2015-ci il üzrə hesabatı [Elektron resurs] URL:<http://www.mlsp.gov.az/ru/pages/6/32>

**QALIBIYYƏTİN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN ROLU
ŞAHBAZOV EMİN TOFIQ OĞLU
ŞAMAXI, ÇUXURYURD KƏND TAM ORTA
MƏKTƏBİNİN DİREKTÖRÜ,
TARİX MÜƏLLİMİ**

XÜLASƏ

Məqalədə vətənpərvərlik anlayışının mahiyyəti, onun gənc nəslin tərbiyəsində, milli birliyin formalaşmasında və xalqın qələbə əzminin möhkəmlənməsində rolu təhlil edilmişdir. Tədqiqatda göstərilir ki, vətənpərvərlik hissi insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, milli mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında və cəmiyyətin inkişafında mühüm amildir.

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, qəhrəmanlıq ənənələri, milli dəyərləri və tarixi şəxsiyyətlərinin fəaliyyəti gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında əsas istiqamət kimi qiymətləndirilir. Ulu öndər heydər əliyevin və möhtərəm prezident ilham əliyevin çıxışlarında vətənpərvərlik tərbiyəsinin dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi önə çəkilməsi bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin sistemli xarakter daşdığını göstərir.

Vətən müharibəsində azərbaycan gənclərinin göstərdiyi igidlik, fədakarlıq, milli həmrəylik və mənəvi dayanıqlıq vətənpərvərliyin canlı təzahürü kimi dəyərləndirilir. 44 günlük zəfər azərbaycan xalqının birliyinin, dövlətimizin gücünün, təhsil və tərbiyə sistemimizin səmərəsinin bariz nümunəsi olmuşdur.

Nəticə etibarilə, məqalədə belə qənaətə gəlinir ki, vətənpərvərlik təkcə mənəvi dəyər deyil, həm də cəmiyyətin dayanıqlı inkişafını, milli kimliyin qorunmasını və dövlət müstəqilliyinin əbədiliyini təmin edən mühüm sosial-siyasi və pedaqoji fenomendir.

Açar sözlər: Vətənpərvərlik, Gənclik, Milli dəyərlər, Mənəvi tərbiyə, Dövlət siyasəti, Zəfər, Qəhrəmanlıq, Təhsil və tərbiyə.

Резюме

В статье анализируется сущность понятия патриотизма, его роль в воспитании подрастающего поколения, формировании национального единства и укреплении решимости народа к победе. Исследование показывает, что чувство патриотизма является важным фактором формирования личности человека, сохранения национально-нравственных ценностей и развития общества.

Богатая история азербайджанского народа, героические традиции, национальные ценности и деятельность исторических личностей оцениваются как основное направление в воспитании молодежи в духе патриотизма. Упоминание патриотического воспитания как приоритетного направления государственной политики в выступлениях великого лидера Гейдара Алиева и уважаемого Президента Ильхама Алиева свидетельствует о системности принимаемых в этом направлении мер.

Мужество, самоотверженность, национальная солидарность и моральная стойкость, проявленные азербайджанской молодежью в Отечественной войне, оцениваются как яркое проявление патриотизма. 44-дневная победа стала ярким примером единства азербайджанского народа, мощи нашего государства и эффективности нашей системы образования и воспитания.

В итоге в статье делается вывод о том, что патриотизм — это не только нравственная ценность, но и важное общественно-политическое и педагогическое явление, обеспечивающее устойчивое развитие общества, защиту национальной идентичности и увековечение государственной независимости.

Ключевые слова: Патриотизм, Молодежь, Национальные ценности, Нравственное воспитание, Государственная политика, Победа, Героизм, Образование и воспитание.

Abstract

The article analyzes the essence of the concept of patriotism, its role in the upbringing of the younger generation, the formation of national unity and the strengthening of the people's determination to win. The study shows that the feeling of patriotism is an important factor in the formation of human personality, the preservation of national moral values and the development of society.

The rich history of the Azerbaijani people, heroic traditions, national values and the activities of historical figures are assessed as the main direction in the upbringing of young people in the spirit of patriotism. The prominence of patriotic education as a priority direction of state policy in the speeches of the great leader Heydar Aliyev and the esteemed President Ilham Aliyev shows that the measures taken in this direction are systematic.

The courage, selflessness, national solidarity and moral stability shown by Azerbaijani youth in the Patriotic War are assessed as a vivid manifestation of patriotism. The 44-day victory was a vivid example of the unity of the Azerbaijani people, the strength of our state, and the effectiveness of our education and upbringing system.

As a result, the article concludes that patriotism is not only a moral value, but also an important socio-political and pedagogical phenomenon that ensures the sustainable development of society, the preservation of national identity, and the perpetuation of state independence.

Keywords: Patriotism, Youth, National values, Moral education, State policy, Victory, Heroism, Education and upbringing.

Giriş

Müasir dövrdə gənc nəslin milli mənlük şüurunun, vətənə sədaqət hissinin və qalibiyyət ruhunun formalaşdırılması cəmiyyətin mühüm vəzifələrindən biridir. Vətənpərvərlik təkə duyğu deyil, həm də sosial-mənəvi dəyər kimi insanın davranışında, fəaliyyətində və mövqeyində öz əksini tapır. Bu keyfiyyətlər olmadan fərdin və cəmiyyətin inkişafı, xüsusilə də milli qalibiyyətlərin əldə olunması mümkün deyildir.

Vətənpərvərlik anlayışı elmi ədəbiyyatda vətənin tarixini, mədəniyyətini, dilini və milli dəyərlərini sevmək, qorumaq və inkişaf etdirmək meyli kimi izah olunur. Bu hissin formalaşması təhsil müəssisələrində, ailədə və ictimai mühitdə məqsədyönlü şəkildə aparılan tərbiyə işlərinin nəticəsidir.

Qalibiyyət ruhu isə fərdin və cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaqda, maneələri dəf etməkdə əzmkarlığını və inamını ifadə edir. Qalibiyyətin psixoloji və mənəvi dayağı məhz vətənpərvərlikdir. Çünki vətəninə sevgi ilə xidmət edən insan fəaliyyətində məsuliyyət, fədakarlıq və birgəlik hissinin üstün tutur. Müasir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız hərbi və siyasi aspektlə deyil, həm də elmi, mədəni və texnoloji inkişafı sız bağlıdır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar, milli-mənəvi dəyərlərin tədris prosesinə inteqrasiyası gənclərdə həm intellektual, həm də vətənpərvər şəxsiyyət modelinin formalaşmasına xidmət edir.

Qazanılan hər bir uğurun, hər bir qalibiyyətin təməlinə Vətənpərvərlik durur. Vətənpərvərlik insanın daxilindən gələn təbii hiss və duyğulardır, vətənə, torpağa doğma yurda sevgi və məhəbbəti, onun vətəndaşlıq keyfiyyəti, mənəviyyəti və bir şəxsiyyət kimi formalaşmasıdır.

Müasir dövrdə milli kimliyin, sosial həmrəyliyin və mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından vətənpərvərlik ideyasının aktuallığı daha da artmışdır. Qloballaşma prosesləri fonunda milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, gənclərdə vətənə məhəbbət, dövlətə sədaqət, sosial məsuliyyət hisslərinin formalaşdırılması cəmiyyətin strateji vəzifələrindəndir. Qalibiyyət ruhu isə bu dəyərlərin ən yüksək təzahürü kimi, vətənpərvərliyin nəticəsi və göstəricisi hesab olunur.

Vətənpərvərlik insan şəxsiyyətini səciyyələndirən ən mühüm mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir. Bu keyfiyyət insanın milli kimliyinin, sosial məsuliyyətinin və mənəvi

dünyasının əsas göstəricisidir. Məhz buna görə də böyüməkdə olan nəslə vətənpərvərlik hissinin aşılması, uşaqların, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi hər zaman təlim-tərbiyə prosesinin ən mühüm istiqamətlərindən və təhsilin prioritet vəzifələrindən biri olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev vətənpərvərliyi insanın mənəvi dünyası ilə birbaşa əlaqələndirərək qeyd edirdi: “Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir.”

Bu fikir vətənpərvərliyin sadəcə bir hiss deyil, mənəviyyətin əsas komponenti olduğunu göstərir. Həqiqətən də, insanın mənəvi dəyərləri ilk növbədə onun vətənə münasibəti ilə müəyyən olunur.

Vətəni sevmək onu tanımaqdan başlanır. Tanımadan, bilmədən sevmək mümkün deyil. Bu baxımdan, gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində milli irsin, tarixi və mədəni dəyərlərin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir gəncliyə Vətəni tanımaq, onun tarixi-coğrafi bölgələrini — qədim Naxçıvanı, zəngin Qarabağı, füsunkar Şuşanı, Şəkini, Şirvanı, Mili və Muğan düzlərini — tanımaq və sevdirmək pedaqoji baxımdan zəruri bir prosesdir.

Beləliklə, vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız emosional duyğu kimi deyil, həm də bilik, dərk və mədəni bağlılıq əsasında formalaşmalıdır. Bu, gələcək nəsillərdə milli kimliyin və qalibiyyət ruhunun inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır.

Vətənpərvərlik qəhrəmanlığın, fədakarlığın və mübarizliyin mənəvi əsasını təşkil edən mühüm amildir. Qəhrəmanlıq hissi vətənə məhəbbət, milli şüur və məsuliyyət hissinin təzahür forması kimi insanın şəxsiyyətində yüksək mənəvi keyfiyyətlər yaradır. Azərbaycan xalqının tarixi bu keyfiyyətlərin parlaq nümunələri ilə zəngindir.

Biz şanlı keçmişimiz, əfsanəvi qəhrəmanlarımız və milli sərkərdələrimizlə haqlı olaraq fəxr edirik. Cavanşir, Babək, Koroğlu kimi qəhrəman obrazları xalqın azadlıq və ədalət uğrunda mübarizəsini simvolizə edir. Sonrakı dövrlərdə Səmədağa Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Cəmşid bəy Naxçıvanski, Həzi Aslanov, İsrafil Məmmədov, Mehdi Hüseynzadə kimi igid sərkərdələrin həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Onların şəxsi nümunəsi sübut edir ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu öz vətəninə göz bəbəyi kimi qorumağa qadir olan mətin, fədakar övladlar yetişdirmişdir.

Bu qəhrəmanlıq ənənəsi müasir gəncliyin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində mühüm pedaqoji mənbədir. Erməni təcavüzkarlarına qarşı aparılan Vətən müharibəsində şəhid olan igidlərimizin ibrətamiz həyatı və şücaəti bu tərbiyə işində mənəvi örnək rolunu oynayır. Onların fədakarlığı gənclərə vətən sevgisinin, milli qeyrətin və qalibiyyət ruhunun dəyərini aşılayır.

Vətənpərvərlik həm də milli qəhrəmanlarımızı tanımaq, onlarla fəxr etmək və onların həyat yolundan nümunə götürməkdir. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsində saysız-hesabsız igidlər vardır ki, Vətən uğrunda canlarından keçmiş, şəhidlik zirvəsinə ucalmışlar. Onlardan biri – Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun şücaəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun igidliyi dostlarımıza qürur, düşmənlərimizə isə qorxu hissi aşılamışdır. Bu hadisə gənclərdə milli özünüdərk, vətənpərvərlik və fədakarlıq hisslərinin daha da möhkəmlənməsi üçün güclü motivasiya mənbəyinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, işğal olunmuş torpaqların azad edilməsi xalqımızın və xüsusilə də gənc nəslin yüksək vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin təzahürü olmuşdur. 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsində əldə edilən qələbə yalnız hərbi-siyasi qüvvənin deyil, həm də mənəvi-psixoloji birliyin, milli ruhun və vətən sevgisinin qələbəsidir. Bu qələbə müasir Azərbaycan gəncliyinin vətənə sdaqətinin, milli kimliyinə bağlılığının və yüksək məsuliyyət hissinin parlaq göstəricisidir.

Müstəqillik dövründə yetişən gənc nəsill milli dəyərlərə sadiqliyi, vətənə məhəbbəti və dövlətçiliyə bağlılığı ilə seçilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş

Komandanı **cənab İlham Əliyev** gənclərin bu fədakarlığını yüksək qiymətləndirərək qeyd etmişdir: “Müstəqil Azərbaycanın gəncləri vətənpərvərdirlər, Vətənə bağlıdırlar.” Bu fikir müasir dövrdə gəncliyin dövlətçilik prosesindəki rolunun, milli ruhun qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsinin strateji əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Ulu Öndər **Heydər Əliyev** isə vətənpərvərliyi milli-mənəvi dəyərlərlə üzvi şəkildə əlaqələndirərək, bu keyfiyyətin formalaşmasında mədəni irsin, dilin, ədəbiyyatın və tarixin mühüm rol oynadığını vurğulamışdır. O, Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumunda söylədiyi nitqində bu fikirləri səsləndirmişdir: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmiş yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.”

Bu kəlamlar gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin elmi-pedaqoji mahiyyətini açır. Ulu Öndər göstərirdi ki, vətənpərvərlik yalnız emosional bağlılıq deyil, həm də bilgi və dərk üzərində formalaşan mənəvi şüurdur. Tarixini, dilini, mədəniyyətini tanımayan insanın vətənə səmimi bağlılığı tam şəkildə formalaşa bilməz. Buna görə də müasir təhsil sistemində gənclərin milli dəyərlər əsasında yetişdirilməsi, onların intellektual inkişafı ilə yanaşı mənəvi tərbiyəsinin də prioritet istiqamət kimi qorunması vacibdir.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycanın gəncliyi vətənpərvərliyin müasir daşıyıcısı, milli ruhun və qalibiyyət ideyasının təminatçısı kimi çıxış edir. Onların fədakarlığı, vətənə sədaqəti və milli-mənəvi dəyərlərə sadiqliyi ölkəmizin gələcək inkişafının mənəvi dayaqlarını təşkil edir.

Gənclərimizin erməni təcavüzünə qarşı apardıqları inamlı mübarizə, torpaqlarımızın azad edilməsi və işğaldan qurtulan ərazilərimizin bərpası müasir Azərbaycan gəncliyinin yüksək vətənpərvərlik ruhunun bariz nümunəsidir. Bu qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin müdrik siyasəti, qətiyyətli rəhbərliyi və hərbi meydanında uğurlu strategiyası həlledici rol oynamışdır. Müzəffər ordumuzun 44 gün ərzində əldə etdiyi tarixi Zəfər — yalnız hərbi gücün deyil, həm də xalqımızın milli birliyinin, gənclərimizin mənəvi yetkinliyinin, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqətinin və yüksək vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin təntənəsidir. Bu qələbə həmçinin məktəbimizin, təhsilimizin, elmimizin və milli tərbiyə sistemimizin nailiyyətidir. Tarixi Zəfər Azərbaycan gəncliyinin Vətənə sədaqətinin, milli kimliyinə bağlılığının və əxlaqi möhkəmliyinin təzahürüdür. 44 günlük Vətən müharibəsində göstərilən qəhrəmanlıqlar, fədakarlıqlar, vətənpərvərlik nümunələri xalqımızın yaddaşında əbədi iz buraxmış, yeni nəsillər üçün örnək olmuşdur.

Bu qəhrəmanlıq dastanı — gənclərimizin milli ruhda tərbiyəsinin, ailə və məktəbin, cəmiyyətin və dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü vətənpərvərlik tərbiyəsinin parlaq nəticəsidir. Bu səbəbdən Vətən müharibəsi dövründə nümayiş etdirilən igidlik nümunələri, qəhrəman şəhid və qazilərimizin həyat yolu tədris prosesində, gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm vasitə kimi sistemli şəkildə öyrənilməlidir.

44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olunmuş, bir sıra strateji ərazilər və yaşayış məntəqələri işğaldan azad edilmişdir. Hərbi əməliyyatlar zamanı Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərləri, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri, həmçinin ümumilikdə 300-dən çox yaşayış məntəqəsi düşmən işğalından azad edilmişdir. Bununla yanaşı, Ağdərə, Murovdag və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəkliklər ələ keçirilmişdir.

Vətən müharibəsində Azərbaycan əsgərləri və zabitləri misilsiz igidlik və fədakarlıq nümunələri göstərmişlər. Onlar sıldırımlı dağları aşaraq, çətin relyefli ərazilərdə, sərt iqlim

şəraitində, bəzən əlbəyaxa döyüşlərdə iştirak etmiş, yağış, qar, soyuq altında belə iradə və dözümlü nümayiş etdirmişlər. Əsgərlərimizin bu qətiyyəti və vətən sevgisi sayəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. Onların canlarını Vətən uğrunda fəda etmələri xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinə yeni, şanlı bir səhifə əlavə etmişdir.

Türk dünyasının tanınmış fikir və ədəbiyyat nümayəndəsi Nihal Atsızın aşağıdakı misraları Azərbaycan əsgərinin vətənpərvərlik ruhunu, dönməzliyini və qəhrəmanlıq əzmini dolğun şəkildə ifadə edir:

Qəhrəmanlar can verir, yurdu yaşatmaq üçün.

Qəhrəmanlıq nə yalnız bir yüksəliş deməkdir,

Nə də yıldızlar kimi parlayıb sönməməkdir.

Ölməzliyi düşünmək boşuna bir əməkdir,

Qəhrəmanlıq saldırb bir daha dönməməkdir!

Sızlasa da könüllər düşənlərin yasından,

Qaçaraq getməli onların arxasından,

Qəhrəmanlıq içərək acı ölüm tasından,

İrəli atılmaq və sonra geri dönməməkdir!

Bu poetik misralar Vətən müharibəsində döyüşən igidlərimizin mənəvi dünyasını, vətən sevgisini və ölümə meydan oxuyan iradəsini əks etdirir. Onlar sübut etdilər ki, Azərbaycan gəncliyi üçün Vətən sevgisi ən ali dəyər, azadlıq isə müqəddəs idealdır.

Şamaxı rayon Çuxuryurd kənd tam orta ümumtəhsil məktəbində Vətən müharibəsində qazanılmış tarixi Zəfərin əhəmiyyətinə həsr olunmuş silsilə tədbirlər mütəmadi şəkildə təşkil edilir. Məktəbdə torpaqlarımızın azad olunması münasibətilə keçirilən söhbətlərdə, dəyirmi masalarda, görüş və müzakirələrdə qazilərimiz, şəhid ailələri, eləcə də Milli Qəhrəmanlarımızla birbaşa ünsiyyət yaradılır. Bu tədbirlər şagird və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə, onlarda milli kimlik və dövlətə sdaqət hisslərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu görüşlərdə həmçinin möhtərəm Prezidentimiz, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin müdrik və qətiyyətli rəhbərliyi, “Dəmir yumruq” əməliyyatının uğurları, ölkəmizin daxili və xarici siyasətdə qazandığı nailiyyətlər geniş şəkildə təhlil olunur və gənclərə nümunə kimi təqdim edilir. 2020-ci il dekabrın 10-da keçirilən möhtəşəm **Zəfər Paradı** xalqımızın milli qürur və iftixar anına çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı həmin gün Vətən müharibəsində rəşadət göstərmiş igid və qəhrəman oğullarını böyük fəxarət və minnətdarlıq hissi ilə seyr etmişdir. Parad zamanı Azərbaycan Ordusunun məğrur addımları, göylərdə süzən qırıclarımız, düşmənin texnikasının darmadağın edilmiş nümunələri xalqımızın gücünü, iradəsini və əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir. Vətən müharibəsində qazanılan bu tarixi qələbə bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan xalqının birliyi, əsgərinin və ordusunun qətiyyəti, eləcə də Ali Baş Komandanın “Dəmir yumruq” simvolunda təcəssüm edən milli iradə qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz.

Cənab Prezident İlham Əliyev **Zəfər Paradında** çıxışı zamanı Azərbaycan xalqının və Ordusunun qəhrəmanlığını, xalq–ordu birliyinin gücünü yüksək qiymətləndirərək demişdir:

“...Bu dəmir yumruq düşmənin belini qırdı, düşmənin başını əzdi. Bu gün biz qəhrəman xalq kimi bu bayramı qeyd edirik. Azərbaycanın müzəffər Ordusu öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi, Ermənistanı məğlub etdi. Ermənistan ordusu demək olar ki, yoxdur, məhv edilib. Bundan sonra əgər erməni faşizmi bir daha baş qaldırsa, nəticə eyni olacaq. Yenə Azərbaycanın dəmir yumruğu onların belini qıracaq.”

Bu fikirlər Ali Baş Komandanın qətiyyətli rəhbərliyini, Azərbaycan Ordusunun gücünü və xalqımızın sarsılmaz iradəsini ifadə edir. “Dəmir yumruq” ifadəsi yalnız hərbi qələbənin simvolu deyil, həm də milli birliyin, vətənpərvərliyin və mənəvi həmrəyliyin təcəssümüdür.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi — vətəndaşlarda doğma torpağa sevgi və məhəbbət hissinin, milli məsuliyyətin, hər an Vətənin müdafiəsinə qalxmaq əzminin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan təhsil müəssisələrində həyata keçirilən vətənpərvərlik yönümlü tədbirlər, görüşlər, layihələr və layihə-təlim fəaliyyətləri dövlətin gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasəti çərçivəsində aparılan məqsədyönlü işlər göstərir ki, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu siyasətin uğurlu həyata keçirilməsi nəticəsində gənclərimiz milli dəyərlərinə sadıq, dövlətçilik ideallarına bağlı, milli kimliyini dərk edən, Vətənin müdafiəsinə hər an hazır vətəndaşlar kimi formalaşırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmasının əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd etmişdir:

“Azərbaycan gənci Azərbaycan dəyərləri, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə almalıdır, Vətənə bağlı olmalıdır, Azərbaycan dəyərlərini hər şeydən üstün tutmalıdır, öz tarixini, ədəbiyyatını, ana dilini mükəmməl bilməlidir, fəxr etməlidir ki, Azərbaycan vətəndaşıdır. Ona görə bu məsələyə çox böyük diqqət verilməlidir. Mən gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması ilə əlaqədar gedən prosesləri müsbət qiymətləndirirəm. Mən görürəm ki, yeni, müasir nəsil yetişir. Müstəqillik dövründə doğulmuş və ya formalaşmış nəsil yetişir. Müasir, vətənpərvər və mənəvi cəhətdən sağlam yeni nəsil ölkəmizin gələcəyini müəyyən edəcək. Ölkəmizin müstəqilliyi, firavanlığı onlardan asılı olacaq. Onlar milli maraqları bizim qədər, heç nəyə baxmadan müdafiə etməlidirlər. Heç bir təzyiqə, hədə-qorxuya, əsassız ittihamlara baxmayaraq, Vətən məhəbbəti və milli dəyərlər onlar üçün hər şeydən üstün olmalıdır...”

Bu dərin mənalı fikirlər Prezident İlham Əliyevin dövlət gənclər siyasətinin ideoloji əsaslarını və milli prioritetlərini aydın şəkildə ifadə edir. Bu gün Azərbaycanın gəncləri ölkəmizin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və azadlığı uğrunda misilsiz şücaət, fədakarlıq və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Onlar Vətənin müdafiəsi uğrunda canlarını qurban vermiş, ölümün gözüne dik baxaraq Azərbaycan bayrağını azad Qarabağ torpağında ucaldırmışlar.

Azərbaycan gəncliyinin bu fədakarlığı və mənəvi qələbəsi xalqımızın əsrlərlə formalaşmış vətənpərvərlik ənənələrinin davamı və Zəfər tariximizin əbədi rəmzidir.

Necə ki, bayraq haqqında söylənilən vətənpərvərliklə yığrulmuş misralarda dərin məna ifadə olunur:

“Bayraqları bayraq edən üstündəki qandır,
Torpaq, əgər uğrunda ölən varsa, Vətəndir.”

Bu poetik misralar xalqımızın milli dəyərlərinin, azadlıq və müstəqillik ideallarının rəmzi ifadəsidir. Bayraq — xalqın varlığının, mənəvi bütövlüyünün və dövlət müstəqilliyinin simvoludur. O, həm tarixi yaddaşın, həm milli kimliyin, həm də Vətən sevgisinin bərqərar olmasının göstəricisidir.

“Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim!

Bayraq öz yurduma öz hakimliyim!” (3, s.133)

Bu misralar Azərbaycan xalqının bayrağa, müstəqilliyə və dövlətçiliyə bağlılığını, milli kimlik duyğusunun ali təzahürünü poetik dillə ifadə edir. Bayraq uğrunda canını fəda edən qəhrəman oğul və qızlarımızın fədakarlığı isə bu müqəddəs rəmzin əbədiyaşarlığını təmin etmişdir.

Əbədiyaşar komandan, ümummilli lider Heydər Əliyevin **“Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, Vətən torpağına, millətə sdaqət, Vətən uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hisslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir”** (2) fikri, Azərbaycan gənclərinin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin mahiyyətini və istiqamətini müəyyən edən fundamental çağırış kimi səslənir. Bu kəlamda vətənpərvərlik anlayışı təkcə emosional hiss kimi

deyil, həm də milli ideologiyanın, vətəndaş məsuliyyətinin və mənəvi dəyərlərin təməli kimi təqdim olunur.

Müzəffər Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində apardığı Vətən müharibəsində düşmən üzərində parlaq qələbə qazanaraq işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmişdir. Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyi, siyasi iradəsi və strateji uzaqgörənliyi sayəsində bu qələbə xalqımızın milli yaddaşında silinməz izlər buraxmış, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində yeni, şanlı bir səhifə açmışdır. Bu zəfər təkcə hərbi gücün deyil, həm də milli birliyin, siyasi müdrikliyin və beynəlxalq miqyasda düzgün qurulmuş diplomatik xəttin nəticəsi olmuşdur (1, s.45).

Bu gün Qarabağın azad edilmiş şəhər və kəndlərində, o cümlədən Şuşa, Xankəndi kimi mədəniyyət mərkəzlərimizdə Azərbaycanın müqəddəs rəmzi olan üçrəngli bayraq əzəmətlə dalğalanmaqdadır. Qazanılan bu tarixi qələbə ilə xalqımız öz doğma torpaqlarına qayıtmaq, dinc həyata qovuşmaq və azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işlərinə başlamaq imkanı əldə etmişdir. Bu proses həm dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini, həm də milli ruhun yenidən dirçəlişini ifadə edir.

Dahi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin aşağıdakı misraları Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərin mənəvi mahiyyətini, azadlıq uğrunda aparılan mübarizənin ali məqsədini dərin fəlsəfi mənə ilə ifadə edir:

“Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.”

Bu baxımdan, Cavidin yuxarıda qeyd olunan misrası həm də çağdaş Azərbaycan gənclərinin mənəvi portretinə işıq salır. Müasir dövrdə bu misralar Vətən müharibəsində şəhidlik zirvəsinə ucalan igidlərimizin fədakarlığını, müzəffər Ordumuzun ədalət uğrunda apardığı mübarizənin mənəvi əsasını ifadə edir. Şairin fikrincə, həqiqi qəhrəmanlıq yalnız döyüş meydanında deyil, həm də xalqın taleyi, azadlığı və gələcəyi uğrunda sarsılmaz iradə göstərməkdədir.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin vətənpərvərlik ideyaları bu gün də Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında, xüsusilə gənclərin vətənə məhəbbət, fədakarlıq və milli dəyərlərə sdaqət ruhunda formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu misralarda insanlığın, azadlığın və ədalətin bərqərar olması uğrunda aparılan mübarizənin ali məqsədi – sülhə, ədalətə və haqqın bərpasına xidmət edən qəhrəmanlıq ideyası tərənnüm olunur. Məhz bu ideya Azərbaycanın Vətən müharibəsində əldə etdiyi qələbənin mənəvi dayağını təşkil etmiş, xalqımızın birliyini və vətənpərvərlik ruhunu daha da möhkəmləndirmişdir.

Şanlı Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandanı, möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci il 8 noyabrda qazanılan Böyük Zəfər Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir. Cənab Prezidentin Zəfər Paradında Azadlıq meydanında səsləndirdiyi kimi, hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu möhtəşəm anlara, qazanılan qələbələrə qürur və iftixar hissi ilə şahidlik etmişdir. Vətəni canından artıq sevən qəhrəman oğullarımız torpaqlarımızın hər qarışı uğrunda fədarcasına mübarizə apararaq Qarabağın ən hündür zirvələrində, xüsusilə Şuşada, müqəddəs üçrəngli bayrağımızı dalğalandırmışlar.

Azərbaycan Ordusu 44 gün davam edən Vətən müharibəsində parlaq qələbə qazanaraq Ermənistanın işğal siyasətinə son qoymuş, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmişdir. Bu qələbə xalqımızın birliyinin, dövlətimizin gücünün, xalq–ordu və rəhbərlik vəhdətinin təntənəsidir. Qəhrəman əsgər və zabitlərimiz gecə-gündüz bilmədən, soyuğa, şaxtaya, təhlükəyə məhəl qoymadan, qorxu hissə yer vermədən mərdlik və cəsarət nümunəsi göstərmiş, illərlə düşmən tapdağında qalan doğma torpaqlarımızı azad etmişlər.

44 günün hər biri Azərbaycan əsgərinin şücaəti, dözümlü və vətənpərvərlik iradəsi ilə yazılmış qəhrəmanlıq salnaməsidir. Onlar kəndbəkənd, qəsəbəbəqəsəbə, şəhərbəşəhər irəliləyərək

xalqımıza azadlıq, torpaqlarımıza yenidən həyat bəxş etdilər. Üçrəngli bayrağımızın yenidən azad Qarabağ səmasında dalğalanması yalnız hərbi qələbə deyil, həm də mənəvi dirçəlişin, milli ruhun və tarixi ədalətin bərpasının təntənəsidir.

Beləliklə, Böyük Qələbə təkcə torpaqlarımızın azadlığı deyil, həm də düşmənin uzun illər ərzində yaratdığı bütün saxta miflərin darmadağın edilməsi, Azərbaycan xalqının gücünü, iradəsini və birliyini dünyaya nümayiş etdirməsi oldu. Bu qələbə həm də gələcəkdə Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasının reallaşması istiqamətində yeni tarixi mərhələnin əsasını qoydu.

2020-ci il 8 noyabr Azərbaycan tarixində əbədi “Zəfər Günü” kimi qızıl hərflərlə yazılmışdır. Bu gün, uzun illər işğal altında qalan torpaqlarımızın azad olunması ilə xalqımızın milli birliyinin, dövlətimizin siyasi və hərbi qüdrətinin, Azərbaycan xalqının sarsılmaz iradəsinin təntənəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf xəttinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi, qətiyyətli siyasi iradəsi və uzaqgörən diplomatik addımları nəticəsində torpaqlarımız işğaldan azad edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək: *“Bizim dəmir yumruğumuz həm birliyimizi, həm də gücümüzü təcəssüm etdirir. Hər kəs bizim gücümüzü gördü, hər kəs bizim dəmir yumruğumuz nədir, anladı.”*

44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən təslim olmaq məcburiyyətində qalmış, bölgədə uzun illər davam edən münəfiqliyə son qoyulmuş, sülh və ədalət bərpa edilmişdir. Bu tarixi qələbə yalnız ordumuzun gücünün deyil, həm də xalqımızın mənəvi birliyinin, milli həmrəyliyin, Vətən sevgisinin və vətənpərvərlik ruhunun nəticəsidir.

Bu möhtəşəm Zəfər təkcə hərbi meydanında qazanılmamış, eyni zamanda cəmiyyətin bütün sahələrinin – təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və ictimai həyatın birgə səylərinin, mənəvi dayanıqlığın və milli ideologiyanın təntənəsi olmuşdur. Qələbə həm də Azərbaycan məktəbinin, müəlliminin, ziyalisinin, elm adamının və bütövlükdə xalqımızın yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin göstəricisidir.

Beləliklə, 8 Noyabr Zəfər Günü həm milli kimliyimizin, həm də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin rəmzinə çevrilmiş, gələcək nəsillərə vətənpərvərlik, birlik və fədakarlıq nümunəsi kimi əbədi miras qoyulmuşdur.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. «Azərbaycan» qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azər nəşr, 2005.
3. Əliyev İ.H. (2020). *Zəfər bizimdir!* – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin çıxışları və bəyanatları. Bakı: Prezident Administrasiyası nəşri.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı, 2004
5. Hüseyn Cavid. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı, 1982.

TİFLİS ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI

AZERBAIJAN NATIONAL PRESS IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF TBILISI

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРЕССА В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ
ТБИЛИСИ

MÜŞFİQ ÇOBANOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Texniki Universiteti

ORCID 0009-0008-86842722

XÜLASƏ

Məqalədə Tiflis ədəbi mühitində yaranmış milli mətbuatımız araşdırılır. Göstərilir ki, Qafqaz canişinliyi Tiflis şəhərində yerləşdirildiyindən bura həm də müxtəlif xalqların mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Məktəblərin, teatrların, qəzet və nəşriyyatların yaradılması getdikcə intensivləşmişdir. Doğrudur, bu proses digər xalqlara baxdıqda bizdə bir qədər ləng getmişdir. Ancaq bu da aydındır ki, bir çox mədəni hadisələrdə Tiflis ədəbi mühiti milli ədəbi mühiti - yəni Azərbaycandakı ədəbi mühiti qabaqlamışdır. Tiflisdə Azərbaycan mətbuatının işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və kənarda yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Orta Asiya, Osmanlı, Sibirdə yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlik və dini şüurunu formalaşdırmışdır. “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. Bu ənənə sonralar da Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycan dilli mətbuat orqanlarında davam etmiş və bu günün özündə də 105 yaşlı “Gürcüstan” qəzetinin timsalında ləyaqətlə davam edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli, mətbuat, Tiflis, ədəbi mühit, ədəbi əlaqələr

ABSTRACT

The article examines our national press, which emerged in the literary environment of Tbilisi. It is shown that since the Caucasian Viceroyalty was located in the city of Tbilisi, it also became a cultural center of various peoples. The creation of schools, theaters, newspapers and publishing houses has become increasingly intensive. True, this process has been somewhat slow in our country compared to other nations. However, it is also clear that in many cultural events the literary environment of Tbilisi has preceded the national literary environment - that is, the literary environment in Azerbaijan. The emergence of the Azerbaijani press in Tbilisi not only provided enlightenment to Azerbaijanis living here, but also to other Azerbaijanis living in Azerbaijan and abroad, who were informed about the literary and cultural environment. Thus, many of these press

organs went beyond the geographical boundaries of their publication and played an important role in the lives of the Turkic peoples living in Central Asia, the Ottoman Empire, and Siberia. Press organs such as “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyya”, “Kashkul” formed the national identity and religious consciousness of a large part of the people. Despite being published in Tbilisi, the “Sharqi-Rus” newspaper and the “Molla Nasreddin” magazine, as the first daily newspaper of Azerbaijan, also published articles originating from Azerbaijan and became a part of the Azerbaijani literary process. This tradition was later continued in Azerbaijani-language press outlets published in Georgia and continues with dignity today in the example of the 105-year-old “Georgia” newspaper.

Keywords: Azerbaijan, national, press, Tbilisi, literary environment, literary relations

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается наша национальная пресса, зародившаяся в литературной среде Тбилиси. Показано, что с момента расположения Кавказского наместничества в Тбилиси, город стал культурным центром разных народов. Создание школ, театров, газет и издательств становилось всё более интенсивным. Правда, этот процесс в нашей стране шёл несколько медленнее по сравнению с другими странами. Однако также очевидно, что во многих культурных событиях литературная среда Тбилиси предшествовала национальной литературной среде, то есть литературной среде Азербайджана. Появление азербайджанской прессы в Тбилиси способствовало просвещению не только проживающих здесь азербайджанцев, но и других азербайджанцев, проживающих в Азербайджане и за рубежом, которые были осведомлены о литературной и культурной среде. Таким образом, многие из этих печатных органов вышли за пределы географических границ своего распространения и сыграли важную роль в жизни тюркских народов, проживавших в Средней Азии, Османской империи и Сибири. Такие печатные органы, как «Зия», «Зияйи-Кавказия», «Кашкул», формировали национальную идентичность и религиозное сознание значительной части народа. Несмотря на то, что газета «Шарки-Рус» и журнал «Молла Насреддин», будучи первой ежедневной газетой Азербайджана, издавались в Тбилиси, они также публиковали статьи азербайджанского происхождения и стали частью азербайджанского литературного процесса. Эта традиция впоследствии была продолжена в азербайджаноязычных печатных изданиях, издаваемых в Грузии, и достойно продолжается сегодня на примере 105-летней газеты «Грузия».

Ключевые слова: Азербайджан, национальное, пресса, Тбилиси, литературная среда, литературные связи

Giriş

Güney Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra bölgəni idarə edən Qafqaz canişinliyi Tiflis şəhərində yerləşdirildiyindən, istər-istəməz burada yaşayan əhəlinin yaşayış tərzlərinin nisbətən yaxşılaşdırılması, mədəniyyət və məişətlərin inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən işlər görülmüş və beləliklə də, Tiflis, inzibati mərkəz olmaqla yanaşı, həm də burada yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Burada məktəblərin, teatrların, mətbəələrin və nəşriyyatların yaradılması, kitabların, qəzet və jurnalların nəşri getdikcə intensivləşmişdir. Doğrudur, bu proses digər xalqlara nisbətən bizdə bir qədər ləng getmişdir. Ancaq bu da aydındır ki, bir çox mədəni hadisələrdə Tiflis ədəbi mühiti milli ədəbi mühiti - yəni Azərbaycandakı ədəbi mühiti qabaqla-

mışdır. Elə buna görə də, milli mətbuatın, milli dramaturgiyanın ilk nümunələri də məhz Tiflis Azərbaycan ədəbi mühitində yaranmışdır.

Tədqiqat

XIX əsrin 20-ci illərində “Zaqafqaziya”nın inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə rus dilində nəşr olunan **“Tiflisskiye vedomosti”** (1828-1832) qəzeti nəinki, Tiflisdə, eləcə də, bütün Qafqazda ilk mətbuat orqanı olaraq mədəniyyət və mətbuat sahəsində böyük canlanma yaratmış və *bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir*. (Zeynalov, 1973, s.7). Qəzetdə həmin dövrdə baş verən hadisələr haqqında, eləcə də, B.Marliniski, V.Qriqoryev, P.Sankovski, Q.Qordeyev, V.Suxorukov və başqalarının yazıları ilə yanaşı, həm də, *“Abbasabad mühasirəsinin təsviri”* (1829, №27, 30), *“Müasir tarix: Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında”* (1829, №38, 43), *“Moskvalı dostuma məktub”* (1830, №25, 53 və b.), *“Qarabağ əyalətinə tarixi baxış”* (1830, № 86), *“Car və Balakən vilayətlərinə səyahət”* (1830, № 81-83) və s. məqalələrdə Azərbaycan haqqında, azərbaycanlıların məişəti, yaşayış tərzı və s. haqqında məlumatlar verilmiş, xalqımızın şifahi və yazılı ədəbiyyatları haqqında söhbət açılmışdır. A.Bakıxanov qəzetdə müntəzəm olaraq tərcümə əsərləri ilə çıxış etmişdir.

1828-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Tiflisskiye vedomosti” qəzeti 1829-cu ildə gürcü, 1830-cu ildə fars və 1832-ci ilin yanvarından isə Azərbaycan dilində çıxmağa başlamışdır. Qəzet azərbaycanca **“Tiflis xəbəri”** adı ilə çıxmış və onu təkcə Güney Qafqazda deyil, İranda və Türkiyədə də oxumuşdular. *Qəzetin redaktoru P.S.Sankovski idi və o, 1932-ci il oktyabrın 19-da vəfat etmiş və 1833-cü ilin əvvəllərində “Tiflis xəbəri” qapanmışdır*. (Zeynalov, 1973, s.10).

1838-ci ildə Tiflisdə “Zakavkazskiy vestnik” adında rusca daha bir qəzet çıxmağa başlamış və bir az sonra həmin qəzet də, gürcü və Azərbaycan dillərində də buraxılmışdır. Bu qəzetin **“Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri”** adlanan Azərbaycan variantı rəsmi dövlət məlumatlarını, fərmanları, qərar və qanunnamələri Azərbaycan dilində yayan rəsmi bir orqan idi və bu orqan dəqiq olmayan məlumata görə 1846-cı ildə bağlanmışdır. (Zeynalov, 1973, s.11).

XIX əsrin 40-cı illərində M.F.Axundzadə M.Ş.Vazehlə birlikdə Azərbaycan dilində qəzet və kitablar çap etmək üçün mətbəə yaratmağa təşəbbüs etsələr də, onların təşəbbüsləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir. Lakin bu onları ruhdan salmamış, əksinə, Azərbaycan maarifpərvərlərinə milli mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini bir daha hiss etdirmişdir.

“Çap sözünün qüdrətinə inanan” (Mişiyev, 1987, s.59) M.F.Axundzadə Qafqazdakı bütün mətbuat orqanlarından maksimum istifadə etməyə çalışmışdır. Onun **“Kavkaz”** (1846-1918) qəzeti ilə əlaqələri bu baxımdan daha diqqətə layiqdir.

“Kavkaz” Azərbaycan ziyalılarının ən çox əməkdaşlıq etdikləri mətbuat orqanlarından biri olmuş, böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin yüksək qiymətləndirdiyi bu qəzetin səhifələrində Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Şəfi Vazef, Qasım bəy Zakir, Aşıq Pəri və b. Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən nümunələr və onlar haqqında məqalələr dərc olunmuşdur. (Belinskiy, 1956, s.58-59) A.Bakıxanov, İ.Qutqaşını və M.F.Axundzadənin ardınca M.Səfiyev, M.Şaxtantski, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, E.Sultanov, M.Ş.Mirzəyev, H.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə və b. görkəmli yazıçı, jurnalist və publisistlərimiz də müxtəlif ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı “Kavkaz” qəzetinin səhifələrində dönə-dönə çıxış etmişlər. (Mişiyev, 1987, s.75).

Lakin bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, “Tiflis xəbəri”, “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” və həmçinin rusdilli “Kavkaz” qəzeti ilə, əlbəttə, Azərbaycan mətbuatı yaransa da, tam olaraq təşəkkül tapmamışdır. Bunlar ancaq onun rüşeymi olmuşdur. Eyni zamanda, bu orqanlar Həsənbəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə yaranan milli Azərbaycan mətbuatının açılmaqda olan sübhündən xəbər vermişdir. 1868-ci ildə qəzet çıxarmaq fikrinə düşən H.Zərdabi düz yeddi il sonra, 1875-ci ildə nəhayət ki, qəzetin nəşrinə icazə ala bilmişdir. Bu xəbər bütün azərbaycanlılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və 1875-ci il iyunun 22-də **“Əkinçi”** qəzetinin birinci nömrəsinin çıxması ilə Azərbaycan milli dövrü mətbuatının özülü qoyulmuşdur. Təəssüf ki, milli mətbuatımızın ilk qaranquşu - ilk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi” 1877-ci ildə bağlanmışdır. “Əkinçi”nin cəmi 56 (1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə 20) nömrəsi çıxmış, lakin mətbuat tariximizdə böyük və silinməz iz qoymuşdur. Mətbuat tarixini araşdıran Akif Aşırılı da bu fikirdədir ki: *“Azərbaycan milli mətbuatı 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin yaratdığı “Əkinçi” qəzeti ilə başlayır”* (Aşırılı, s. 7). A.Aşırılı ona görə haqlıdır ki, ona qədərki, mətbuat milli mətbuat statusuna bütün parametrlərilə cavab verməmiş və ilk cavab verən məhz “Əkinçi” qəzeti olmuşdur.

Azərbaycan demokratik mətbuatının möhkəm bünövrəsini qoymuş “Əkinçi” qəzeti öz səhifələrində o zamankı siyasi, iqtisadi, ictimai, ədəbi məsələlərə dair bir sıra mühüm problemlər irəli sürmüş, qabaqcıl, mütərəqqi ideyaları təbliğ etmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, qəzetdə qaldırılan məsələlər çar hökumətinin xoşuna gəlmədiyi üçün, mürtəcə və mühafizəkar qüvvələrlə əlbir hərəkət edən çar hökuməti ilk Azərbaycan qəzetinin nəşrini 1877-ci ildə dayandırmışdır. Lakin bu qadağa Azərbaycan ziyalılarının səsini boğa bilməmişdir. Onların bir çoxu Tiflisə üz tutmağa məcbur olmuşlar. Çünki artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 20-ci illərindən sonra Tiflis şəhəri Güney Qafqazda yaşayan bütün xalqlar kimi, azərbaycanlıların da mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Tiflisdə yaşayıb-yaradan vətənpərvər ziyalılarımızın fəaliyyəti nəticəsində burada bir sıra milli-mədəni tədbirlər həyata keçirilmiş, 1832-1833-cü illərdə “Tiflis xəbəri”, 1838-1846-cı illərdə “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” adlı qəzetlərin Azərbaycan variantları işıq üzü görmüş, 1847-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dilli ilk rəsmi dövlət məktəbi, 1872-ci ildə Azərbaycan dram teatri, bir sıra klublar və s. açılmış, eyni zamanda, qəzet, jurnal və kitabların nəşr olunmasına icazə alınması üçün aparılan mübarizə gündən-günə genişlənmişdir.

“Əkinçi” qəzeti bağlansa da, özündən sonra milli mətbuat yolunda dərin bir cığır açmağa nail olmuşdur. Elə buna görə də, “Əkinçi”dən sonra bir-birinin ardınca yeni mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. Bu sırada ilk olaraq **“Ziya”** (**“Ziyayi-Qafqaziyyə”**) qəzetinin adını çəkməliyik. Tarixi materiallardan da bəlli olduğu kimi, “Əkinçi”nin nəşri dayandıqdan iki il sonra, 1879-cu ildə Tiflisdə Hacı Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində **“Ziya”** adlı qəzetin ilk sayı işıq üzü görmüşdür. İlk nömrəsi 1879-cu il yanvarın 16-da (bəzi mənbələrdə yanvarın 25-də - M.Ç.) çıxan və həcmi 4-8 səhifə olan qəzet həftədə bir dəfə litografiya üsulu ilə çap olunmuşdur. “Əkinçi” (1875-1877) qəzeti bağlandıqdan sonra ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin təbliğində və mətbuatımızın inkişafında müstəsna rolu olmuş “Ziya” (1879-1880) qəzeti 76 nömrə çıxdıqdan sonra, 1880-ci il dekabrın 6-dan etibarən öz fəaliyyətini **“Ziyayi-Qafqaziyyə”** (1880-1884) adı ilə davam etdirmişdir. Mətbəə üsulu ilə çap olunan bu qəzetin nəşri 1884-cü il iyunun 1-dək davam etmiş və bu müddət ərzində qəzetin 111 nömrəsi çıxmışdır. Qəzetin səhifələrində ilk gündən başlayaraq ruhanilər və ruhani fikirli ziyalıların böyük fəallığı nəzərə çarpmışdır. Daha doğrusu, “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin özləri ruhanilərin qarşısına qoyduqları vəzifələri yerinə yetirməkdə nümunə olmağa çalışmışlar. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti daha geniş proqram üzrə nəşr olunmuşdur. Bu proqramda ictimai-siyasi problemlərə də geniş yer verilmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, sözügedən qəzet öz sələfi ilə müqayisədə irəliyə doğru elə bir ciddi addım ata bilməmişdir. Onu da

qeyd edək ki, “Əkinçi”dən sonrakı mətbuat boşluğunu dolduran, 1879-1880-ci illərdə “Ziya”, 1880-1884-cü illərdə “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında nəşr olunan həftəlik ədəbi, bədii, ictimai, siyasi qəzetin baş redaktoru və nəşiri Səid Ünsizadə Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin təqdimatı ilə 1877-ci ildə Tiflis Ruhani İdarəsinə ezam olunmuş, iki aya yaxın orada çalışmış və 1884-cü ilədək Tiflisdə yaşamışdır. Tiflisin ədəbi-mədəni mühiti onun arzusunda olduğu qəzet nəşri və mətbəə yaratmaq kimi dövrün ən mütərəqqi ideyasını həyata keçirməyə imkan yaratmışdır. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin 1881-ci ildə nəşr olunan 16-cı sayında bu istək lakonik şəkildə belə təsvir edilmişdir: “Neçə vaxt idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idik ki, mətbəəmiz Bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsbab mühəyyə olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətalibin pınərəftinə şayistə yer yoxdur”.

“Ziya” adı altında 76, “Ziyayi Qafqaziyyə” adı altında isə 111 sayı olmaqla cəmi 187 nömrəsi işıq üzü görmüş qəzetin əsas yazarları Səid Ünsizadə, Kamal Ünsizadə, Cəlal Ünsizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Aleksandr Çernyayevski və b. olmuşdur. Qəzetdə xarici və daxili xəbərlər, günün reallıqları ilə ilgili felyetonlarla yanaşı, istinadla xarici agentliklərin informasiyaları da işıqlandırılmışdır.

Qəzet rejimin siyasi təzyiqləri ilə yanaşı, həm də ictimaiyyətin, xüsusən də dini zümrələrin təqib və təzyiqlərinə məruz qalmışdır. “Şərq” qəzetinin baş redaktoru, arşadırmaçı Akif Aşırılı “Azərbaycan mətbuat tarixi” əsərində bu haqda yazır: “Hacı Səid Əfəndinin işi təkcə senzorlarla deyil, özünün də mənsub olduğu ruhani zümrəsinin təhdid və təzyiqlərini dəf etmək idi. 1879-cu ilin zilhiccə ayının 10-da Tiflisdə Qurban bayramı münasibətilə keçirilən mərasim barədə “Qurban bayramı” başlıqlı məqalə dərc edən “Ziya”nın ruhanilərlə uzun bir çəkişməsi başlayır. Mərasimdə xütbə oxuyan Əhməd Əfəndi barəsində məqalədə əksini tapmış “pis, xoşagəlməz səsə malik olub, özünü “xoş avaz sayan” ifadəsi kəskin etiraz doğurur. Ən böyük təşvişə düşən, məqalə barəsində etiraz edən isə şübhəsiz ki, Əhməd əfəndi və onun baş üzvü olduğu müfti idarəsi idi. Özünü təhqir olunmuş hesab edən Əhməd əfəndi müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbova şikayət etməklə kəfayətlənməmiş, Qafqaz canişinliyinin ruhani idarələri üzrə nəzarətçisi knyaz Çordcadzeyə də ərizə verib, tədbir görülməsini xahiş etmişdi. Əhməd əfəndi “Qurban bayramı” məqaləsini rus dilinə çevirib şikayət ərizəsinə əlavə etmişdir. Təhqir olunduğunu iddia edən Əhməd əfəndi özünün sonrakı donoslarında qeyd etdiyi kimi ruhani idarələri üzrə nəzarətçi onun şikayətinə laqeyd yanaşmış, Səid Ünsizadə cəzasız buraxılmışdır”. (Aşırılı, 2009, s.32) Lakin deməli ki, bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, cəmi 183 nömrəsi işıq üzü görmüş “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetləri “Əkinçi”nin ideya və əhəmiyyətini ləyaqətlə davam və inkişaf etdirmiş, öz fəaliyyətlərində bir çox vacib məsələləri “Əkinçi” qəzetindəki kimi kəskin şəkildə qoymuş, mütərəqqi fikirli müəlliflərin məqalələrinə üstünlük vermişdir. Belə ki, əgər “Əkinçi” qəzeti yeni tipli məktəblərin açılması və onlara uyğun dərslərlərin yazılması, müəllim kadrların hazırlanması məsələsini qaldırırdısa, “Ziya” qəzetinin nəşiri və sonralar həm də redaktoru olmuş Səid Ünsizadə bu tipli məktəblərin açılmasına çalışmış və müəyyən mənada istəyinə nail olmuşdur. Belə ki, onun 1875-ci ildə Şamaxıda açdığı məktəb qısa müddətdə böyük nüfuz qazanmışdır.

Səid Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə isə 1883-cü ildə Tiflisdə “Kəşkül” adlı jurnal nəşr etməyə başlamış və 11 nömrə buraxdıqdan sonra jurnalı qəzetə çevirmiş və 1891-ci ilədək həmin qəzetin 123 nömrəsi çapdan çıxmışdır.

Cəlal Ünsizadə ali təhsilli, Avropa və rus mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan bir ziyalı olmuşdur. O, 1876-cı ildə Tiflisə köçmüş, Tiflisdə azərbaycanlılar üçün oğlan məktəbi açmış, həmin məktəbdə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdi. Səid Ünsizadə “Ziya” qəzetini nəşr etməyə başlayanda Cəlalı da qəzetçiliyə cəlb etmişdi.

Cəlal Ünsizadə müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə 1882-ci ildə düşmüşdü. Həmin il mayın 1-də Qafqaz canişininin baş idarəsinə yazdığı məktubda o, “Kəşkül” adlı jurnal çıxarmaq istədiyini bildirmişdi. Onun xahişi 1883-cü ildə yerinə yetirilmişdir. Həmin ilin yanvar ayında jurnalın birinci nömrəsi çapdan çıxmışdır.

Cəlal Ünsizadə “Kəşkül”ü çox çətin şəraitdə buraxmışdır. Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə iki yarıqaranlıq otaqda yerləşirdi. Mətbəə avadanlığı çatışmırdı, işçi qüvvəsi yox idi. Şagird dəftərindən azca böyük olan iki həftədə bir çıxarılan, cəmi 12-16 səhifədə buraxılan jurnala böyük əmək sərf edilirdi. Cəlal Ünsizadə təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etmək üçün lazımı səy göstərirdi. O zaman Tiflisdə işləyən azərbaycanlı müəllimləri tez-tez redaksiyaya dəvət edirdi. 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinfində təhsil alan Məmməd Kəngərli redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmüşdü. O, həm də C.Ünsizadə ilə birlikdə məqalələrin tərtibi və jurnalın nəşri məsələlərinə də bilavasitə nəzarət edirdi. M.Kəngərli həm də Rusiya qəzetlərini diqqətlə oxuyur, lazımı materialları tərcümə edir və “Kəşkül”ün vasitəsilə azərbaycanlı oxuculara çatdırırdı.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq “Kəşkül”ün müəllif və müxbir heyəti çox geniş və zəngin olmuşdur. Qəzetin Bakı, Quba, Qarabağ və İrəvanda öz müvəkilləri olmuş, redaksiyanın oxucularla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsində həmin müvəkillər böyük rol oynamışlar. C.Ünsizadə “Kəşkül”ün redaksiya heyətinə Ukrayna yazıçısı N.Kulak, o zaman Tiflisdə çıxan “Yuridiçeskoye obozreniye” (“Юридическое Обозрение”, daha sonralar “Кавказское Обозрение”, 1881-1886) məcmuəsinin müdiri və redaktoru A.B.Stepanov, Tiflisin baş həkimi Babud, Tiflis maarif məclisinin sabiq müdiri Pulseladze, görkəmli pedaqoq, Qori Seminariyasının baş müəllimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski, məşhur gürcü şairi İlya Çavçavadze, məşhur gürcü ədibi Georgi Eristavi, erməni yazıçılarından Aleksandr Şirvanzadə və başqa qabaqcıl ziyalıları toplaya bilmişdir. Bunlardan başqa, Azərbaycan yazıçı və publisistlərindən H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə, S.Vəlibəyov, M.Sultanov, G.Kəngərli, Ə.Qayıbov, R.Axundov kimi sənət və mədəniyyət adamları da “Kəşkül”ün ətrafında olmuş, “Kəşkül”lə fəal surətdə əməkdaşlıq etmişlər, qəzetə bədii əsərlər, publisist məqalələr yazmışlar.

“Kəşkül” (1883-1891) öz istiqaməti etibarilə “Ziya”dan seçilmişdir. İctimai və ədəbi proqramı daha geniş olan “Kəşkül”ün “Ziya” qəzetinə nisbətən həm mövzu dairəsi daha əhatəli, həm də məqalələrin yazılış forması müxtəlif və rəngarəng idi. “Kəşkül” həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar “çantasına” bənzəyirdi. Qəzetə “Kəşkül” adının verilməsi də məhz elə bununla əlaqədar idi.

“Kəşkül” öz ideya istiqamətinə görə “Əkinçi”yə daha yaxın olsa da, burada “Əkinçi”-dən fərqli olaraq siyasi məsələlərə də yer verilmişdir. Bu qəzetdə ticarət, sənaye, sənətkarlıq və mədəniyyət məsələlərinə də toxunulmuşdur.

C.Ünsizadə “Kəşkül”də ərəb, fars və rus dillərində də materiallar verməyi nəzərdə tutmuşdu. O, bir sıra Şərq ölkələrində qəzet üçün müxbirlər yetişdirmək, həmin ölkələrdən maraqlı yazılar dərc etmək niyyətində idi. Təəssüf ki, redaktor bu təşəbbüsünü yerinə yetirə bilməmişdir. O, təkcə qəzetdə ara-sıra farsca və rusca verilən məqalələr verməklə kifayətlənmişdir. (Bəzi məlumatlara görə isə, “Kəşkül” Azərbaycan dilində nəşri ilə yanaşı, bir müddət bu qəzet ərəb və fars dillərində də çap edilmişdir.) 1884-cü il yanvarın 1-dən həftəlik qəzetə çevrilən və 1891-ci ilədək nəşr edilən “Kəşkül”də publisistik məqalələr, dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, ictimai-siyasi məsələlər üzrə yazılar, orijinal ədəbi parçalar, Avropa, Şərq və rus ədəbiyyatından tərcümələr çap olunmuşdur. Qəzet “Əkinçi”nin demokratik ənənələrini davam etdirərək, Şərq despotizmini, geriliyi, mədəni inkişaf yollarını göstərmişdir. Eyni zamanda, “Kəşkül” mütərəqqi Azərbaycan

ziyalılarının köməyinə ümid bəsləmiş, onlara arxalanmışdır. Qəzet yazırdı: “Yeni başlanmış həyat, yeni köməyə və təlimata möhtacdır. Ümid edirik ki, bizimlə yanaşı, millətimiz yaradılmış bu vərəqin nəşrinə kömək edəcəkdir”. Məlumatlara əsasən, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərində, Qori Müəllimlər Seminariyasında və b. yerlərdə təhsil almış gənclər “Kəşkül” qəzetinin mütərəqqi təşəbbüslərini müdafiə edərək, onun ətrafına toplaşmışlar. “Kəşkül”ün başladığı hərəkətdə Tiflisin rus ziyalıları, tərəqqipərvər Tiflis müəllimləri də iştirak etmişlər.

“Kəşkül”ün səhifələrində ədəbiyyat məsələlərinə dair qabaqcıl, mütərəqqi ideyalara geniş yer verilmişdir. “Kəşkül” realist ədəbiyyatın əhəmiyyətini yüksəyə qaldırmış, köhnə mədrəsələrdə islahat keçirilməsinə, yeni məktəblərin, kitabxana və teatrların açılmasına, digər milli mədəniyyət ocaqlarının təsis edilməsinə tərəfdar çıxmışdır. Qəzet klassiklərin təbliğində müəyyən rol oynamış, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi və başqalarının irsinə böyük əhəmiyyət vermiş, səhifələrində A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və başqalarının yaradıcılığına geniş yer ayırmışdır. Onlar qəzetin əsas təbliğ etdiyi simalar olmuşlar. “Kəşkül”ün səhifələrində həmçinin H.Zərdabi, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, R.Axundov, S.Vəlibəyev, G.Gəngərli kimi dövrün qabaqcıl ədib, şair və ziyalıların əsərləri daha çox çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat məsələləri ilə müntəzəm məşğul olan “Kəşkül” milli ədəbiyyatımızın təbliğatçısı olmaqla yanaşı, həm də öz səhifələrində rus, gürcü və erməni klassiklərinin, eləcə də, Şiller və Hüqo kimi dünyaca məşhur olan ədiblərin əsərlərindən nümunələr də vermişdir. “Kəşkül” vasitəsilə oxucular nəinki XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə dair Azərbaycanda baş verən hadisələrlə, eyni zamanda, Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə də yaxından tanış olmuşlar. Qəzet Güney Qafqaz, Rusiya, Avropa və Asiya xalqlarının mədəni irsinin təbliğ edilməsinə, inkişaf etməkdə olan yeni demokratik ədəbiyyatın nümunələrinin çapına böyük diqqət yetirmiş, öz səhifələrində Azərbaycan dilində rus və dünya ədəbiyyatından tərcümələr vermiş, öz oxucularını rus və dünya klassiklərinin əsərləri ilə tanış etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bədii fikrin inkişafında «Kəşkül»ün mühüm rolu olmuşdur. (*Hacıyev, A. Seçilmiş əsərləri, 2021, s.24*) “Kəşkül”ün ümumi ədəbi istiqaməti demokratik xarakter daşımışdır. Realizm burada dövrün hakim yaradıcılıq metodu kimi ardıcıl olaraq müdafiə olunmuşdur. (*Ətraflı bax: Talıbzadə, K., 1984; Qurbanov, Ş., 1961; Zeynalov, A., 1961*) Lakin sovet dövründə bu nəşrlər haqqında elə də geniş məlumat verilməmişdir. Akif Aşırılı bunu nəzərdə alaraq yazır: “Sovet dövrünün araşdırıcıları ideoloji yöndən bu qəzet və dərgiyə yanaşaraq obyektivlikdən kənar fikirlərə rəvac vermişlər.” (*Aşırılı, 2009, s. 7*). Bu fikirlər isə ondan ibarət idi ki, bu qəzetlərdə islam birliyi və milli düşüncə təbliğ olunurdu, xalqın maariflənməsi üçün Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına, ədəbiyyata yeni baxışın formalaşmasına əsaslar yaradırdı. Elə buna görə də, çox keçmir ki, “Kəşkül”ün mütərəqqi cəhətləri çar şurasını narahat etməyə başlamışdır: “Kəşkül”ü öz tərəflərinə çəkməyə çalışan mürtəce qüvvələr maddi vəziyyətinin ağır olduğundan istifadə edərək, “Kəşkül”ə vəsait verməyə hazır olduqlarını bildirmişlər. Lakin onların bu ciddi cəhdi boşa çıxmışdır. “Kəşkül” heç kimdən maddi yardım almadan, bütün çətinliklərə dözərək öz fəaliyyətini bir müddət davam etdirə bilmişdir.

“Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə yenidən Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün daha bir neçə dəfə təşəbbüs olmuşdur. Lakin onların təşəbbüsü fayda verməmişdir. (*Zeynalov, N.N., 1973, s.56.*) Məsələn, Məhəmmədəğa Şahtaxtının 1896-cı ildə Azərbaycan dilində “Tiflis” adlı qəzetin açılması üçün etdiyi müraciəti daxili işlər naziri bir ildən sonra rədd etmişdir. Kamal Ünsizadə 1900-cü ildə “Danış” adlı qəzet çıxarmaq istəmişdir. Ona da “yox” cavabı verilmişdir. Nəriman Nərimanovun çapına çalışdığı “Təzə xəbərlər” (“Novoye vesti”) qəzetinin və “Məktəb” jurnalının, eləcə də, onun müəllim dostu Sultan Məcid Qənizadə ilə birlikdə çıxarmaq istədiyi “Sovqat” jurnalının nəşrinə də icazə verilməmişdir. Bundan əlavə, S.M.Qənizadə və

H.Mahmudbəyovun aylıq “Nübar” jurnalının nəşri üçün verdikləri ərizə də çox keçmədən Baş mətbuat işləri idarəsi tərəfindən rədd edilmişdir. Yeni qəzet nəşrlərinə başlanılmasına icazə almaq üçün çar hökumətinə ünvanlanan digər müraciətlərin də əksəriyyərinə mənfi cavab verilmişdir. Tarixi materiallardan və mətbuat tarixini araşdıran mütəxəssislərin yazdıqlarından da bəlli olduğu kimi Cəlal və Kamal Ünsizadə qardaşlarının “Azərbaycan”, K.Ünsizadənin Klimovski ilə birlikdə “Uçan yarpaq”, Əhməd bəy Ağayevin “Məşriq” və başqa qəzetlərin nəşri ilə bağlı müraciətlərinin taleyi də əvvəlki kimi mənfi cavablandırılmışdır. Bu hər şeydən əvvəl çar Rusiyasının azərbaycanlılara qarşı apardığı müstəmləkə siyasətinin nəticəsi idi. Bir sözlə, Azərbaycan mətbuatı inkişafının ilkin dövrlərində xeyli maneələr və çətinliklərlə üzləşmişdir. Belə ki, çar hakimiyyətinin sərt senzurası ölkədə nəşr olunan qəzet və jurnalların nəinki sayının sürətlə artmasına imkan verməmiş, həm də mövcud olanları da bir-bir bağlamaq üçün bəhanələr axtarmışdır. A.Zeynalzadənin “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905” adlı kitabında da qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan ziyalılarının ölkədə mətbuatın inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətində göstərdikləri cəhdlər çox zaman çar hökumətinin yaratdığı süni maneələr ucbatından reallaşmamışdır. Yerli mətbuatın inkişafına qarşı yönələn təzyiqlər yeni mətbu orqanlarının ərəşəyə gəlməsinə yaradılan süni maneələrlə yanaşı, artıq dərc olunmağa başlayan qəzet və jurnalların bağlanması şəklində də özünü göstərmişdir. “Əkinçi” qəzetinin nəşrinin dayandırmasına da səbəb məhz mütləqiyyətin Azərbaycan xalqının maariflənməsinin, ölkədə milli oyanışın qarşısını almaq məqsədi olmuşdur. Xalqımızın mütləq düşüncəli ziyalılarının nəşr etdirdiyi demokratik, liberal mətbuata qarşı təzyiqlər sonrakı illərdə də davam etdirilmiş və 1884-cü ildə “Ziyyə-Qafqaziyyə”, 1891-ci ildə isə “Kəşkül” bağlanmışdır. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq azərbaycanlı ziyalılar ana dilində qəzet və jurnalların nəşri istiqamətində yorulmaz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. O cümlədən, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaxından iştirakı və rəhbərliyi ilə 1905-1918-ci illər ərzində ölkəmizdə nəşr olunan “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Nicat”, “İşıq”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Füyuzat”, “Təzə həyat”, “Yeni füyuzat”, “Şəlalə”, “İqbal”, “Açıq söz” və s. qəzet və jurnalların səhifələrində millətin taleyüklü problemləri müzakirə edilmiş, dövrün feodal geriliyi, kəndlilərin ağır həyatı təsvir olunmuş, mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tarixi materiallardan o da aydın olur ki, “Kəşkül”ün maarifçilik istiqamətdəki addımlarını 1881-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin martına qədər işıq üzü görən “Kaspi” qəzeti uğurla davam etdirmişdir. Daha doğrusu, “Kəşkül”ün ideyaları “Kaspi” qəzetinin səhifələrində M.Şahtaxtılı, Ə.Ağayev və başqaları tərəfindən daha geniş təbliğ olunaraq, milli mənlilik şüurumuzun formalaşmasında Azərbaycanın Avropaya, bütövlüklə dünya birliyinə inteqrasiyasının etibarlı əsaslar üzərində qurulmasına öz töhfəsini vermişdir.

1889-cu ilə Fransya gedən Məhəmməd ağa Şahtaxtılı 1902-ci ildə xaricdən qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq eşqi onda daha da güclənmişdir. O, öz doğma kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisdə mətbəə təşkil etməyə başlamışdır. Yeni qəzet çıxarmaq haqqında hökumətə ərizə vermiş, eyni zamanda əməkdaşlar barəsində fikirləşmişdir. 1903-cü ilin əvvəllərində M.Şahtaxtılıın təşəbbüsü müsbət nəticə vermişdir. Onun “**Şərqi-rus**” (1903-1905) adlandırdığı qəzetin birinci nömrəsi martın 30-da işıq üzü görmüşdür. Əvvəlcə həftədə 3 dəfə çıxan qəzet 1904-cü il iyunun 8-dən etibarən gündəlik qəzetə çevrilmişdir. Mətbuat tarixinin araşdırmaçılarının da qeyd etdikləri kimi, 1903-cü ildə Tiflisdə Məhəmməd ağa Şahtaxtılıın redaktorluğu ilə nəşrə başlayan, sonralar isə bir müddət C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə işıqüzü görən “Şərqi-rus” qəzeti, ədəbi və ictimai

həyatda müsbət hadisə olmaqla yanaşı, həm də, XX əsrdə Azərbaycan dilində çıxan ilk ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi yönü qəzet kimi tarixə yazılmışdır.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərbi Avropa və Mərkəzi Rusiyanın qəzet və jurnallarında səmərəli fəaliyyət göstərərək jurnalistikanın Qərb standartlarına da kifayət qədər bələd olmuşdur. Odur ki, o, “Əkinçi” ənənələrinə sadıq qalaraq xalqın maariflənməsi, qadın azadlığı, fanatizmin tənqidi, cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin formalaşması, yeni ədəbi normaların möhkəmlənərək geniş şəkəni əhatə etməsi və s. uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır. Məlumatlara əsasən, M.Şahtaxtlı M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahı sahəsində başladığı işi, həm də dilçi bir alim kimi inkişaf etdirib özünün hazırladığı Məhəmmədəğa xəttini “Şərqi-rus” vasitəsilə əməli şəkildə tətbiq və təbliğ etmişdir. M.Şahtaxtlı jurnalistikanın demokratik prinsiplərini də öz qəzetinin səhifələrində əməli şəkildə tətbiq etmiş, o, həm özünün əlifba layihəsi, həm də qəzetdə qaldırılan digər sosial-mədəni problemlər haqda “Şərqi-rus”un səhifələrində açıq polemik diskussiyalara meydan vermişdir. Bu zaman özünün tənqidinə həsr edilən materialları çap etməkdən də qorxmamışdır. “Şərqi-rus” azad və demokratik sözün, fikir, ideya və mövqelər mübarizəsinin meydanına çevrilmişdir. 1903-1905-ci illərdə işıq üzü görən və Ömər Faiq Nəmanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbas Səhhət, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar və b. kimi maarifçiləri öz ətrafında birləşdirən “Şərqi-rus” qəzeti Azərbaycanda mətbuatın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşlar.

Azərbaycan xalqına anadilli mətbuat çox vacib idi. B.Əhmədovun yazdığı kimi: *“Anadilli mətbuatın yaranması və inkişafı ilə milli şüurun yavaş-yavaş ədəbi müstəvidən ictimai-siyasi müstəviyə keçməsinə ziyalıların da rolu böyük olur. Siyasi, ictimai mühitə qoşulan ziyalılar Rusiya və Avropada təhsil alaraq siyasi cəhətdən qismən formalaşmışdılar.”* (Əhmədov, 2015, s. 19). Bu cəhətdən M.Şahtaxtlı və onun redaktoru olduğu “Şərqi-rus” qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm yerlərdən birini tutur. O, XX əsrin ilk və həm də gündəlik Azərbaycan qəzetidir. Bu qəzetin Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətlərindən biri odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə və Ö.F.Nəmanzadə kimi görkəmli publisistləri üzə çıxarmış, özündən sonrakı mətbuatda demokratik cəbhəni ardıcıl olaraq möhkəmləndirə bilən mahir redaktorlar yetişdirmiş və təcrübəli yazarlar formalaşdırmışdır. (Zeynalov, 1973, səh. 60,63.)

“Şərqi-rus” qəzeti elə bir şəraitdə nəşr olunmuşdur ki, o vaxt çar hökuməti, digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqını da ən ibtidai azadlıqlardan məhrum etmişdi. Belə bir şəraitdə nəşr olunan qəzet bütöv Azərbaycana işıq salmışdır. Elə buna görə də, C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, qəzet az bir müddətdə özünə böyük hörmət və şöhrət qazandıra bilmişdir.

Çarizmin amansız işgəncə və təqiblərinə baxmayaraq, qabaqcıl və mütərəqqi fikirli fədakar ziyalılar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatını əzm və fədakarlıqla inkişaf etdirmişlər. Naxələf çar hökumətinin tör-töküntüləri isə tərəqqipərvər mətbuatın inkişafına müxtəlif yollarla əngəl törədir, özünə tabe etdiyi xalqların iqtisadi və mədəni cəhətdən irəli getməsinə imkan vermir, əksinə hakim-istismarçı siniflərin və mütləqiyyətinin mənafeyini müdafiə edən mürəccə mətbuat və ədəbiyyatın yayılmasına hər vasitə ilə kömək etməyə cəhd göstərirdilər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan mətbuatının inkişafına mane olan ən əsas səbəblərdən biri də anadilli mətbəənin azlığı idi. Belə ki, XIX əsrin sonlarında Bakıda cəmi 5 xırda mətbəə, bir litoqrafiya var idi ki, bunlardan da ancaq biri Azərbaycan dilində idi. Bütün bu və ya digər çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”), “Kəşkül” və “Şərqi-rus” qəzetlərinin səhifələrində konkret tarixi şəraitdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sinfi mübarizə vəzifələrini başa salmış, onları çarizmə, burənda-ziyaya və mülkədarlara qarşı barışmaz mübarizəyə doğru səsləmişdir. (İbrahimov, 1993)

Sonuncu nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də buraxılmış “Şərqi-rus” qəzeti bağlandıqdan sonra C.Məmmədquluzadə özü müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşmüşdür. Bunun üçün çox çalışmışdır. “Şərqi-rus” qəzetinin mətbəəsinin işsiz qaldığını görüb ondan istifadə etmək istəmişdir. Lakin mətbəəni almaq üçün lazım olan küllü miqdarda pul onda olmamışdır. 1905-ci ilin ortalarında Mirzə Cəlil Ömər Faiq Nemanzadə ilə birləşərək, o zaman Tiflisdə yaşayan Məşədi Ələsgər Bağirovun maddi köməyi ilə həmin mətbəəni satın almışdır. Onlar mətbəəyə “**Qeyrət**” adı vermişlər. Bununla da, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının ikinci dövrü başlamışdır. O, həmin mətbəədə onlarla kitab, intibahnamə və vərəqələr buraxmışdır.

Gənc jurnalist C.Məmmədquluzadə 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək “**Molla Nəsrəddin**” adlı satirik-yumoristik jurnal çıxartmasına icazə istəmişdir. Bu təşəbbüsü o zaman Qafqazda, Rusiyanın digər yerlərində çıxan Azərbaycan, rus və tatar qəzetləri də bəyənmiş, bu barədə xəbərlər yaymışdılar. Martın 4-də jurnalı çıxarmaq üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən şəhadətnamə verilmişdir.

“Şərqi-rus” qəzetində çalışdığı müddətdə peşəkar jurnalist kimi yetişən Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və publisist istedadı əsasını qoyduğu ilk milli satirik “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalında daha parlaq şəkildə üzə çıxmışdır. 1906-cı il aprel ayının 7-də Tiflisdə “Molla Nəsrəddin”-in işıq üzü görməsi milli mətbuatın inkişafında əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir. 1918-ci ilədək Tiflisdə nəşr edilən jurnal 1921-ci ildə Təbrizdə, 1921-1931-ci illərdə isə Bakıda çap olunmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı müstəmləkəçilik siyasətini, cəhaləti, geriliyi, sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid etmişdir. Qısa bir zamanda oxucu dairəsi genişlənən jurnalın şöhrəti Qafqazın hüdudlarını aşaraq bütün Rusiyaya, Türk dünyasına, Yaxın və Orta Şərqə yayılmışdır. Eyni zamanda, bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, jurnal 25 il müddətində fəaliyyət göstərə bilmişdir. Bu jurnalın nəşri müddətində formalaşan “Mollanəsrəddinçilik” ictimai-ədəbi hərəkatı Azərbaycan mətbuatının sonrakı inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Jurnalın yaradıcıları olan Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə tezliklə şair Mirzə Ələkbər Sabir, realist ədəbiyyatın nümayəndələri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Salman Mümtaz və başqaları kimi onlarca istedadlı redaksiya ətrafına toplamışlar. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin birinci sayında verilmiş “*Sizi deyib gəlmişəm*” başlıqlı məqalə bütün mollanəsrəddinçilərin fəaliyyət proqramı kimi böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

C.Məmmədquluzadənin Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə hazırladığı jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də işıq üzü görmüş və tezliklə nəinki Tiflisdə, eləcə də, Tiflisdən çox-çox uzaqlarda “Molla Nəsrəddin” jurnalı özünə yüzrlərlə oxucu tapmışdır. Tarixi məlumatlara əsasən, “Molla Nəsrəddin”ə onun elə ilk nömrələrindən Tiflisdən başqa bir çox yerlərdən məktublar yazmışlar. Bakıdan, Şəkidən, Lənkərandan, Qarabağdan, Naxçıvandan, Salyandan, Aşqabaddan, Dərbənddən, Moskvadan, Peterburqdan və b. şəhərlərdən ünvanlanan məktublarda çox ciddi problemlər diqqətə çatdırılmışdır. Həmin problemlərin hamısı mütləq xalqın bir millət kimi formalaşmasına əngəl olan faktlarla zəngin olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflisdə nəşri 1918-ci ilin yanvarında ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq dayanmışdır. Həmin ilin sentyabr ayında Tiflisdə Ə.Qarayevin redaktorluğu altında çıxan “**Tartan-partan**” jurnalı özünün elə birinci sayında “Molla Nəsrəddin”-in yoxluğuna işarə ilə deyirdi: “*Molla Nəsrəddin*” *gedəndən bəri heç üzümüz gülmür*”. (“*Tartan-partan*”, 1918, №1. s. 3)

Bəli, “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl də, sonra da Azərbaycan dilində neçə-neçə mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmiş və onların əksəriyyəti xalqın mədəni inkişafında, siyasi dünya-

görüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Lakin həmin mətbuat orqanlarının əhəmiyyətini zərrə qədər azaltmadan yenə də etiraf etməli oluruq ki, onların heç biri kəskin və prinsipial istiqamətinə, təsir və nüfuz dairəsinə, qaldırdığı və həll etdiyi problemlərin aktuallığına görə “Molla Nəsrəddin” səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Bu da təbiidir, *çünki jurnal təkcə bir nəfərin rəsmi imzası ilə nəşr olunsada, bütün XX əsr Azərbaycan demokratlarının yeganə mübarizə orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir. (Qurbanov, Ş. 1991, s. 65; Məmmədov, X. 1988, s. 84).*

Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir tarixində yeni bir səhifə açan, böyük jurnalist, nasir və dramaturq C.Məmmədquluzadənin və onun yaxın silahdaşı Ömər Faiq Nemanzadənin (1872-1938) gərgin zəhməti sayəsində nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” ideya-siyasi istiqaməti ilə satirik və inqilabi-demokratik bir xətt tutmuşdur. Azad insan və vətəndaşlıq hüquqları naminə feodal-patriarxal münasibətlərə, burjua mühitinə kəskin tənqidi münasibət, milli zülmə, imperIALIZmə və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, Şərq xalqlarının milli əsarətdən azad olması, qadın azadlığı və s. jurnalın təbliğ etdiyi əsas məsələlərdən olmuşdur. Elə buna görə də, akademik Kamal Talıbzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, *Azərbaycan tənqidi realizmini inqilabi-demokratik ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalından ayrı düşünmək olmaz. (Talıbzadə, 1989, s. 7).* Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti və milli şüurunun inkişafı Tiflis ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olmuşdur. Tiflis ədəbi-ictimai mühiti, Tiflisdə nəşr olunan qəzet və jurnallar Azərbaycan milli mədəniyyət və mətbuat tarixində silinməz iz qoymuş, mətbuatımızın inkişafı və onun yeni məna kəsb etməsinə də müsbət təsir göstərmişdir.

Tiflisdə Azərbaycan mətbuatının işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və kənarda yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Türkiyədə, Orta Asiyada, hətta, Sibirdə yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlilik və dini şüurun formalaşdırdığı kimi, “Şərqi-Rus” qəzeti Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə nəinki Qafqazı, eləcə də, bütün türk və müsəlman dünyasını dolaşmışdır. Bütün bunlar Tiflisin Azərbaycan ədəbiyyatı kimi, onun mədəni mühitini də formalaşdıran faktorlardan olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu ənənə Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) dövründə xeyli inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, çağdaş milli-mədəni muxtariyyətin başlanğıc illərində, yəni dəqiq desək, 1918-1921-ci illərdə respublikada yaşayan digər xalqlarla yanaşı azərbaycanlıları da kütləvi informasiya vasitələri ilə təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüş və bu məqsədlə mətbuatın təşkilinə xeyli diqqət yetirilmişdir.

1918-1921-ci illərdə Gürcüstanın mərkəzi şəhəri Tiflisdə müxtəlif dillərdə mütərəqqi və mürtəce cəbhədən çıxış edən bir sıra mətbuat orqanları nəşr edilmişdir. (Məmmədli, R. 1992) Bəri başdan xatırladaq ki, həmin qəzet və jurnallar arasında daim ideya və məfkurə mübahisələri olmuşdur. Həmin dövrdə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların demokratik hüquqlarının müdafiəsində, onların azadlıq ideyalarının təbliğində “**Al bayraq**” (1918-1920), “**Gələcək**” (1918-1919), “**Vətən**” (1920-1921) və s. demokratik ruhlu mətbuat orqanları xüsusilə fərqlənmişlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, adları çəkilən qəzet və jurnalların nüsxələrinin əksəriyyəti itib-batmış, lazımınca qorunub saxlanmamışdır. Həmin dövr Azərbaycan dilli mətbuatına qayğısızlıqdan söhbət açan Əmin Abid “**Dan ulduzu**” jurnalının 1928-ci il 2-ci nömrəsində çap olunmuş “*Azərbaycan proletar qəzetçiliyi tarixinə bir nəzər*” məqaləsində yazmışdır: “*Qiymətləri bilxassə gələcəkdə anlaşılaçaq*

olan mədəniyyətimizin bu mühüm vəsiqələri də ortadan qayıb olmuşdur. Bunlardan bəzilərinin gərək muzeydə, gərək xüsusi əllərdə, tək-tük nüsxələrinə təsadüf edə bildik". (Abid, 2007, s. 276)

“Al bayraq” (1918-1920) qəzeti tutduğu demokratik mövqeyi ilə digərlərindən xüsusilə seçilmişdir. 1918-ci ildə nəşrə başlamış bu qəzet Tiflisdəki “Müsəlman ictimaiyyətləri”nin orqanı olmuş və həftədə iki dəfə çıxmışdır. *“Hüriyyət, Müsavat, Ədalət, Uxüvvət”* şüarını rəhbər tutan qəzetin əsas məqsədi Azərbaycanın istiqlaliyyəti və azadlığı uğrunda mübarizə olmuşdur. Onun bu qayəsini qəzetin 1919-cu il birinci nömrəsində dərc olunmuş *“Sosialistlər və Azərbaycan istiqlalı”* sərlövhəli məqaləsindən aydın hiss edirik: *“...Azərbaycan istiqlalı da sosialistlərin ümumi prinsiplərindən doğma keyfiyyətdir. Buna görə biz, öz proqramımıza sadıq qalaraq, Azərbaycan istiqlalını elan və onu var qüvvəmiz ilə müdafiə edirik. Bizim müdafiə nə dərəcə və sürətlə olduğunu başqa bir vaxta qoyub şimdilik bunu deyəlim ki, bizim sosialistlərin qəvi imanları və qəvi hərəkətləri bu günkü parlamanımızın açılmasına, davam etməsində və müstəqil heyətin Avropaya getməsinə səbəb və bəlkə də yeganə səbəb olmuşdur.”* (Abid, 2007, s. 275) “Al bayraq” bu barədə fikrini davam etdirərək, bir tərəfdən Azərbaycan istiqlalının möhkəmlənməsi yolunda çalışdıqlarını, o biri tərəfdən isə bu istiqlalı “öz sinfi interesləri” yolunda işlətmək və “öz ağıqlarını və istiqdadını bizim kəndli və əməlinin boynuna taxmaq istəyən xozeyinlər” ilə mübarizə etməkdən ibarət olacağını hesab edərək yazmışdır: *“Azərbaycan kəndlisi və əmələsi tam mənası ilə müstəqil olmalı, həm xaricilərin boyunduruğundan, həm daxildəki “xozeyin”lərin əzabından qurtarmalıdır”*. (Abid, 2007, s. 276) Ə.Əbid “Al bayraq” qəzetinin *“...bir aralıq menşevik ruhunda olduğunu söyləyən yoldaşlar da vardır”* (Abid, 2007, s. 276), - deyər fikrini davam etdirmişdir. Gətirdiyimiz nümunədən də görüldüyü kimi, “Al bayraq” qəzeti Azərbaycanı tam müstəqil fəhlə-kəndli kimi görmək istəmişdir. Onu da xatırlatmaq istərdik ki, bir il Tiflisdə nəşr olunan “Al bayraq” qəzeti 1920-ci ildən etibarən öz fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdir. Əliheydər Qarayev, Əhməd bəy Pepinov (Cövdət) və M.Məhərrəmov tərəfindən idarə edilən qəzetin ömrü Bakıda da uzun sürməmiş, elə həmin il martın 31-də sonuncu nömrəsi çıxmış və bununla da qəzet öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

1918-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan və Azərbaycan xalqının səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan orqanlardan biri də **“Gələcək”** (1918-1919) qəzetidir. Həftəlik qəzet kimi nəşr edilən “Gələcək”in ilk nömrəsi 1918-ci il iyunun 26-da çıxmışdır. Bu qəzet də Azərbaycan xalqının mənafeyini müdafiə edərək onun xoş gələcəyi uğrunda mübarizə aparmış, səhifələrində millətin təhsil almasını arzulamış, onlara elm, savad qazanmağı tövsiyə etmişdir. Qəzet həmin dövrdə baş verən siyasi hadisələrə də biganə qalmamış, onlara öz münasibətini bildirmişdir. “Gələcək” qəzeti Zaqafqaziyada hökm sürən hərə-mərciliyi, millətçilik və şovinizm siyasətini qətiyyətlə pisləmiş, Qafqazda xalqlar dostluğunun möhkəmlənməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu mətbuat orqanı bolşeviklərin yürütdüyü siyasəti bəyənməmiş, onlara mənfi münasibət bəsləmişdir. Qəzet 1919-cu il aprelin birində fəaliyyətini dayandırmışdı. Onun cəmi 40 nömrəsi çıxmışdır. Bu qəzeti Səməd ağa Ağamalıoğlu və Əziz Şərifov redaktə etmişlər. Xatırlatmaq istəyirik ki, həmin vaxtda S.Ağamalıoğlunun və Ə.Şərifovun redaktəsi ilə Tiflisdə rus dilində **“Пробуждение”** (**“Probujeniye”**) qəzeti də çıxmışdır. Hər iki qəzetin ideya istiqaməti eyni olmuşdur. Onların fəaliyyəti haqqında M.Ağacanov yazırdı ki, “bu qəzetlərin səhifələrində müsəvat hökumətinin millətçilik siyasəti bəzən kəskin tənqid edilirdi. Bununla birlikdə qəzet bolşeviklərə və RSFSR-in Sovet hökumətinə böhtanlar yağdırırdı.” Lakin “Gələcək” qəzetinin səhifələrində çap olunmuş yazılardan tam aydın olur ki, o, heç də “müsəvat hökumətinin millətçilik siyasətinin” pisləməmiş, əksinə, bu hökumətin milli respublika yaratmaq siyasətini geniş təbliğ etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrdə nəşr edilən mətbuat orqanlarını araşdırmaq məqsədilə 1989-cu ildə Tbilisi şəhərində Gürcüstan Respublikası K.Marks adına Mərkəzi Dövlət Kitabxanasının nadir fondunda işləyərkən burada saxlanılan Azərbaycan dilində nəşr olunmuş kitablar, jurnallar və məcmuələr arasındakı **“Vətən”** (1920-1921) məcmuəsi də diqqətimizi cəlb etmişdir. İndiyə kimi elmi ədəbi ictimaiyyətimizə bəlli olmadığını, məzmununun isə maraqlı, zəngin və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq onun barəsində bir qədər geniş məlumat verməyi lazım bildik.

Bəri başdan qeyd edək ki, **“Vətən”** Tiflisdə yaradılmış İran və Qafqaz müsəlman gənclərinin maarifi cəmiyyətinin orqanı kimi nəşr edilmişdir. Əlimizin altında onun iki nömrəsi var - 1920-ci ilin dekabrın 5-də çap edilmiş birinci nömrə və 1921-ci ilin əvvəllərində çıxmış ikinci nömrə. Birinci nömrə on iki səhifədən, ikinci nömrə isə səkkiz səhifədən ibarətdir. İki həftədə bir dəfə çıxması nəzərdə tutulan məcmuənin ikinci nömrəsində verilən xəbərdən müəyyən olur ki, qarşıya çıxan bir sıra çətinliklərlə jurnal ayda bir dəfə nəşr olunacaqdır: *“Müsəlman milli şürasının təşəbbüsü ilə başlanan Ümum-Tiflis xalq qəzetəsi xətrinə “Vətən” məcmuəsi ayda bir dəfə nəşr olunacaqdır. Fəqət mətbəə işçisi olmadığından şimdilik iki həftədə bir əvəzinə ayda bir dəfə çıxır. Qarelərdən üzr diləyib sözüümüzü bununla xitam edirik. Əgər məcmuə sonlardan camaatın məzhər tövcehi olar isə idarə əlbəttə, həftəlik olmağa çalışar”*.

“Vətən” məcmuəsini ən çox düşündürən məsələlərdən biri də dövlətin Azərbaycan dilində idarə olunması idi. Elə ilk nömrədə *“Yazılan məqalələr aydın və səlis türkcə olmalıdır”* -deyə oxuculara üz tutan məcmuənin öz dili də beləcə sadə, aydın və səlisdir. O, ana dilində danışmayan ziyalılarımızı tənqid edərək, onları xalqın taleyinə biganəlikdə təqsirləndirmiş və məsləhət görmüşdür ki, zəhmətkeş kütlələrlə, yoxsul kəndlilərlə doğma ana dilində ünsiyyətdə olmaq lazımdır. Milli dil də məktəb və başqa maarif ocaqlarının azlığını nəzərə çarpdırıran məcmuə məktəblərin sayını hər vasitə ilə artırmağı, ana dilində kitab və dərsliklər nəşr etməyi vacib saymışdır. Həmin dövrdə yaranan ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı cəmi iki nömrədən sonra nəşrini dayandıran məcmuənin mündəricəsinə nəzər salsaq görərik ki, o, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı əhali arasında milli mədəniyyəti və maarifi yaymağa çalışmışdır: *“...Məsləkimiz maarifdən başqa şey deyil, ...qüsurlarımızı düzəltmək üçün əsas vasitə elmdir”* - bu sözlər **“Vətən”**-in proqramını müəyyənləşdirmişdir. **“Vətən”** ziyalılara müraciətlə yazırdı: *“Bu qədər qeyrilərə möhtac ola-ola nə üçün elmə rəğbət bəsləməyək, nə üçün milli dilimiz türkcəni bilməyək. Və nə üçün qonşularımızın dilini bilməyək... onların işlərindən xəbərimiz olmasın?... Şərqdə oxumuş alimlərimizin əsərlərini oxumayaq, nəşr etməyək”*. Bu sözlər indi də müasirliyini saxlamaqdadır.

Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) dövründə fəaliyyətləri uzun sürməyən, lakin Azərbaycan xalqının istiqlaliyyəti, onun mədəniyyəti, maarif və ədəbiyyatı ilə bağlı dərc etdikləri maraqlı və diqqətəlayiq materiallarla öz adların tarixə yazmış **“Al bayraq”** (1918-1920), **“Gələcək”** (1918-1919), **“Gənclər yurdu”** (1918), **“Vətən”** (1920-1920) və digər demokratik ruhlu mətbuat orqanları öz fəaliyyətlərini dayandırdıqdan sonra ziyalılar keçmiş Müsəlman Seyminə məxsus olan mətbəə vəsaitləri əsasında Tiflisdə Azərbaycan türkcəsi ilə yeni mətbuat orqanlarının yaradılması üçün fəal mübarizəyə başlamışlar. (Məmmədli, R., 1992)

1921-ci ilin mart ayında Tiflisdə **“Kommunist”** qəzeti fəaliyyətə başlamışdır. Lakin onun cəmi 19 sayı işıq üzü görmüşdür. 1922-ci ilin əvvəllərində xalqımızın böyük oğlu Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü və himayəsi sayəsində həmin qəzetin bazası əsasında nəşrə başlayan **“Yeni fikir”** 1927-ci ildə **“Yeni kənd”**lə (1927-1938) əvəz olunmuşdur. 1939-cu ildən **“Yeni kənd”** qəzeti **“Sovet Gürcüstanı”** adı altında çıxmağa başlamışdır. (Həmin qəzet müəyyən fasilələrlə indiyədək, (hazırda **“Gürcüstan”** adı ilə) fəaliyyətini davam etdirir. Bu babədə bir qədər sonra daha

ətraflı məlumat verəcəyik. - M.Ç.) Həmin illərdə Tiflisdə “**İşıqlı yol**” (1924) qəzeti, **həmçinin**, “**Dan ulduzu**” (1926-1931), “**Şərq kolxozçusu**” (1931), “**Qızıl şəfəq**” (1926-1930), “**Yeni qüvvə**” (1930-1939), “**Gənc nəsl**” (1939-1941) və s. adda jurnallar da işıq üzü görmüşdür.

Qeyd etməliyik ki, “**Dan ulduzu**” (1926-1931) Şərqdə latın əlifbası ilə çıxan ilk ədəbi-ictimai jurnal olmuşdur. (*İsmayilli, 1989, s. 267*) 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Ümumittifaq türkoloji qurultayı ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qərar etdikdən bir az sonra Tbilisidə fəaliyyətə başlayan Gürcüstan və Ermənistan Əlifba Komitəsinin orqanı kimi nəşr olunan və ilk sayı 1926-cı ilin mayında işıq üzü görən “Dan ulduzu” aylıq, ədəbi elmi, ictimai və şəkili jurnalının ilk redaktoru Ələkbər Qərib (Abbaszadə) olmuşdur. Jurnal yalnız yeni əlifbanı təbliğ etməklə deyil, Qafqazda yaşayan Azərbaycan xalqının savadlanmasına, onun ədəbiyyat və incəsənətinin inkişaf etdirilməsinə, ümumiyyətlə, mədəni tərəqqisinə xidmət göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. “Dan ulduzu” nəşr olunduğu 6 il müddətində qarşıya qoyduğu məqsədə ciddi əməl etmişdir. Bunu jurnalın çapdan çıxmış 55 nömrəsinin hamısında aydın görmək olar. Jurnal ədəbiyyat sahəsində baş verən ən mühüm və ən adi hadisələri belə öz səhifələrində geniş işıqlandırmış, müsahibələr aparmış, müzakirələr açmış, ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış etmiş, öz ətrafında görkəmli ədəb və sənətkarları toplamışdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, “Dan ulduzu” əsil mənada ədəbi məcmuə olmuş və Azərbaycan mətbuatı tarixinə də bu adla daxil edilməlidir. Çünki onun səhifələrində *176 kiçik poema və şeir, 81 hekayə, 69 ədəbi – tənqidi məqalə və resenziyalar dərc olunmuşdur.* (*İsmayilli, 1989, s. 268*).

1930-1931-ci illərdə keçmiş SSRİ-də vüsət alan kolxoz quruculuğuna dair müxtəlif məqalələr və rəsmi materiallar, digər mətbuat orqanlarında olduğu kimi, “Dan ulduzu” jurnalının səhifələrindən də ədəbi-bədii yazıları sıxışdırmağa başlamış və jurnal istər-istəməz kənd təsərrüfatı məcmuəsinə çevrilmişdir. Jurnalın son birləşmiş 7-8 (54-55)-ci nömrəsi 1931-ci ilin iyul-avqust aylarında çıxmışdır. Bundan sonra “Dan ulduzu”nun adı dəyişilərək “**Şərq kolxozçusu**” (1931) olmuş və bir neçə nömrədən sonra fəaliyyəti dayandırmışdır.

Yeri gəlmişkən, mərhum tədqiqatçı Əzim İsmayillinin arxiv materialları içərisindən tapıb üzə çıxartdığı və “ilk incəsənət jurnalı” adlandırdığı “**Xelobneba**” - “**İncəsənət**” (1926) adlı dərgi haqqında da oxucularımızda məlumat azlığını nəzərə alaraq bu barədə də bir qədər ətraflı söhbət açmağı lazım bilir. “Xelobneba” jurnalının 25-ci yubiley nömrəsi 1926-cı ilin fevral ayında üç dildə-gürcü, azərbaycan və erməni dillərində çıxmışdır. Jurnalın üç dildə çıxan nömrəsində hər xalqın özünə məxsus incəsənəti və onun xadimlərinin fəaliyyəti geniş işıqlandırılmışdır.

Qarşımızda rəngi solmuş, vərəqlərinin ucu didilmiş, onsuz da kiçik olan hərfləri güclə oxunan 16 səhifəlik bir jurnal durur. Jurnalın üz qabığında ərəb əlifbası ilə iri hərflərlə “Xelobneba” və onun altında mötərizədə “**İncəsənət**” sözü yazılmışdır. Əlvan naxışlarla bəzədilmiş 5 rəqəmi öz iriliyi ilə diqqəti daha tez cəlb edir. Bu rəqəm Gürcüstan Sənaye Nəfisə Xadimləri İttifaqının (sonralar “Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqı” adlandırılmışdır. - M.Ç.) yaranmasının beşilliyini ifadə edir. Cildin ətəyində bir-birinin ardınca, səliqə ilə naxış içərisində həkk olunmuş 25 rəqəmləri isə jurnalın növbəti 25-ci nömrəsinə işarədir.

Jurnalın birinci səhifəsi Albayraqlı Zaqafqaziya ordusunun komandiri Levandovskinin təbriki və şəkli ilə açılır. Təbrikdə Albayraqlı Zaqafqaziya ordusunun hamiliyə götürmüş Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının yaxşı işi qeyd olunur. Jurnalın təsis olunmasından danışan “Xelobneba” adlı irihəcmli material iki səhifəni əhatə edir. Məqalədə göstərilir ki, bəzi adamlar elə fikirləşirdilər ki, bu ya “Xelobneba” jurnalı nəşrə başlayandan sonra bir neçə nömrəsi çıxacaq və

tezliklə bağlanılacaqdır. Lakin bu belə olmamışdır. Jurnalın artıq 25-ci nömrəsi işıq üzü görmüş və beşilliyi bayram edilir. Jurnalın yenidən nəşr edilməsinə Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının beşinci qurultayında nail olunmuş və bu iş davam etdirilir. İndi jurnalın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri ittifaqın işinə kömək etmək və onun inkişafına qayğı göstərməkdir. Buna nail olmaq üçün məqalədə beş bənddən ibarət təklif irəli sürülmüşdür. Bu təkliflər ittifaqın tərkibini sağlaşdırmaq, yəni onun sıralarına təsadüfən düşmüş və ittifaqın işinə zərər verən adamları uzaqlaşdırmaq, jurnalın yalnız bir neçə şəhəri deyil, bütün respublikanı əhatə etməsi və bu yerlərdə çalışan incəsənət işçiləri ilə əlaqə saxlamaq və s. ibarətdir. Bu materialla yanaşı 1921-ci il fevralın 28-də jurnalı təsis edən Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının birinci qurultayında məruzə ilə çıxış edən Gürcüstan Xalq Komissarları Şurasının sədri Ş.Eliavanın şəkli verilmişdir. “Xelobneba”nın məsul müdiri S.Quridzenin “Beşillik fəaliyyət” adlı qaləsi jurnal haqqında oxuculara geniş məlumat verir. Buradaca Gürcüstan Maarif Komissarı D.Kandelakinin və S.Quridzenin şəkilləri dərc olunmuşdur.

“Zaqafqaziya türk səhnəsinin müəssislərindən” biri olan Nəriman Nərimanovun çərçivəyə alınmış portreti jurnalın beşinci səhifəsini bütünlüklə əhatə edir.

Sonrakı səhifələrdə Əlimirzə Nərimanovun Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranmasının və onun keçdiyi inkişaf yolundan bəhs edən “Tiflis türk teatri səhnəsinin müxtəsarəcə tarixi” adlı iri həcmli məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmin məqalədən bəzi məqamları oxuculara çatdırmağı məqsəddüyük hesab edirik: “Cəm etdiyim doğru və dürüst məlumatlara görə birinci dəfə olaraq, sabit idarə ruhanilərdə xidmət edən türk ziyalıları: Mir-Seyfəddin Seyidov, Hacıbəy Tahirov, Müfti məktəbi müəllimlərindən Qayıbov, Şeyxülislam məktəbi müəllimlərindən Mirzə Şərif Mirzəyev və... bir neçə cavan həvəskarları, Əsgər ağa Zeynalov, Əbdülməhəmməd bəy Mərdanov, Salman Nəriman Hidayətbəy Axundovun “Müsyə Jordan” adlı pyesi gürcü klubu səhnəsində 1872-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşada qadın rollarını Azərbaycan dilində gözəl danışan rus xanımı ilə bir gürcü xanımı ifa etmişlər. Sonra müəllimlərdən Paşabəy Hüseynov, Qasım Qasimov, Baxşəlibəy Məhərrəmbəyov, Həmid Qurçibaşov, Osman ağa Qayıbov, ziyalılardan Həməzəbəy Eyvazxanbəyov və Xəliləğa Mursaqulov bu dəstəyə məlhət olub 1880-ci ildə yenidən mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” pyesini Barunbekov karvansarasında... və 1891-ci ildə Şərq rəhbəri mərhum doktor Nəriman Nərimanovun birinci əsəri olan “Nadanlıq” pyesini yenə də həmin yerdə tamaşaya qoymuşlar. 1896-cı ilə qədər bu dəstə bir növ davam etmişdir. Həmin ildən etibarən türk (Azərbaycan-M.Ç.) səhnəsi tərəqqisinə çalışıb, uğrunda atəşin ciddi-cəhd edənələr bunlardan ibarət olmuşlar: Teymur Axundov, Hüseyn Çıldırov, Həsənəxan Minasazov, Mirzə Abdulla Abdullazadə, Müslüm İbrahimov, Məşədi Yusif Şamaxılı, Cahangirbəy Şahtaxlı, Qulam Vahabov, Yunis Nərimanov, Həməzə Şabanov, Sədrəddinxan Əhmədov, Məmmədhusəyn Əlibəyov, Əsrəf Yüzbaşov, Mirzəli Abbasov, Mirzəxan Qayıbov, Hüseynqulu Şabanov, Kərbəlayı Əli Zeynalov, Əli Əkbər Əlizadə, Əlimirzə Nərimanov, Hüseyn Minasazov, Halay Bayramov, Mir Seyfəddin Kirmanşahlı, Asəf Axundzadə, Məşədi Abdulla Əli oğlu, Cəməşid Axundov, Rza Gəncəli, Mirzə Bağır Axundov və b. Bu dəstə böyük əziyyətlər çəksə də, M.F.Axundzadəun, N.B.Vəzirovun, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin yazdıqları müxtəlif pyesləri gah gürcü teatrında, gah karvansarada və gah da xüsusi evlərdə tamaşaya qoymuş və öz istəklərinə nail olmuşlar.”

1905-ci ildən bu dəstə daha da qüvvətlənməyə başlamışdır. Belə ki, Məmmədağa Əliəsgər oğlu, İsmayıl Həqqi, Mir Seyfəddin Kirmanşahlı, İsmayıl Əliyev, Kərim Kərimov, Yəhya Məmmədov və Kərim Vəkilov kimi cavan həvəskarlar, Gövhər xanım, Tərlan xanım, Tanaili xanım, Baba Əlizadə, Çıldırov, Həbib Köçərlinski, Xəlil İbrahimov, Xanım Şatanova və Mələk xanım Şahnəzərova dəstəyə daxil olmuş və tamaşalar surətlə tərəqqi etməyə başlamışdır. Bu

həvəskarlar dəstəsi əziyyət və məşəqqətlərlə daha beş il yaşamış və axırda özünü rəsmi surətdə ləğv etməyə məcbur olmuşdur. Bu vaxt dəstədən bir çoxu vəfat etmiş, bir neçəsi də həvəsdən düşüb kənara çəkilmişdir. Sonra məqalədə qeyd olunur ki, dəstənin işini yaxşılaşdırmaq üçün həvəskarların tərtib etdikləri 22 maddədən ibarət nizamnaməni Tiflis qubernatoru 1910-cu il dekabr ayının 14-də təsdiq etmişdir. Həmin il dekabrın 30-da Tiflis ziyalıları dram dəstəsi üçün bir bina ayrılmasını da xahiş etmişlər. Artistlər bu məqsədlərinə uzun əzab əziyyətdən sonra 1915-ci ildə nail olmuşlar. Onlar gözəl əsərlər tamaşaya qoymuş və teatra çoxlu sayda adamlar cəlb etmişlər. Müəllif yazır: *“Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məharətləri Tiflis deyil, Bakı, Zaqafqaziya, Türkiyə və İran camaatına gözəlcə məlum oldu. Bu halda müqtədir aktyorlarımız Mirzəli Abbasov, Salahlı, Seyfi, Cəfərli, Mərdanov, Kirmanşahlı, İsfahanlı, Xəlilov və qeyriləri gecə-gündüz səhnəmizin tərəqqisi uğrunda atəşin çalışdıqlarından kamal cürətlə demək olar ki, səhnəmizi lazımi məqamına yetirirdilər.”*

1872-ci ildə əsas qoyulan Azərbaycan teatr sənətinin durmadan inkişafını davam etdirən, onun tərəqqisinə çalışan və istedadlı aktyorlar dəstəsi yetirən, Azərbaycan dramaturqlarının bir çox əsərlərini ilk dəfə tamaşaya qoyan Tiflis Azərbaycan teatrının tarixindən bəhs edən bu məqalə Ə.Nərimanovun uzun tədqiqatlarının məhsuludur. Məqalənin sonunda teatrın gələcəkdə daha da böyüyüb tərəqqi etməsinə böyük ümid bəslədiyini bildirən müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu məqalə teatrın “müxtəsərcə tarixi” olmasına baxmayaraq Azərbaycan teatr tarixini daha da dərinlən öyrənilib tədqiq edilməsi üçün sənətşünaslarımıza geniş imkanlar verir. Təəssüflər olsun ki, zəngin irsə malik olan belə bir teatr tarixinin hələ indiyədək dəqiq öyrənilməmişdir. Bu haqda sanballı bir əsərin yazılmaması bağışlanılmaz haldır. (Onu da təəssüf hissi ilə diqqətə çatdırmaq istərdik ki, vaxtı ilə akademik adını daşıyan teatrın 1947-ci ildə heç bir əsas səbəb göstərilmədən bağlanması sonradan Tiflisdə Azərbaycan teatrından heç bir əsər-ələməti qalmamış, düz 50 il Tiflisdə Azərbaycan dilində nəinki dövlət dram teatri, hətta xalq teatri belə fəaliyyət göstərməmişdir. Bu isə nədənsə yuxarı dairələrdə çalışan yüksək vəzifəli məmurlardan demək olar ki, heç kəsi əsla narahat etməmişdir. Ancaq Gürcüstanda yaşayan maarifpərvər və mübariz ziyalılarımızın böyük söylərindən sonra nəhayət ki, 1998-ci ildə Tiflisdə yenidən Azərbaycan Teatri bərqərar olmuşdur. 2004-cü ildə Tiflis Azərbaycan Teatrına dövlət statusu verilmişdir. Bu qərar, Tiflis teatrının inkişafının yeni mərhələsinin əsasını qoymuşdur. 2008-ci ildə Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin fərmanı ilə Tbilisi Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına Azərbaycan xalqının ümummilli lider Heydər Əliyevin adı verilmişdir. 2023-cü il oktyabrın 27-də isə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Əli Əsədov və Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili Tbilisi şəhərində Heydər Əliyev adına Tbilisi Dövlət Peşəkar Azərbaycan Dram Teatrının yeni binasının təməlqoyma mərasimində iştirak etmişlər. Ələmətdar haldır ki, Heydər Əliyevin adını daşıyan bu mədəniyyət ocağının yeni binasının təməlqoyması məhz Azərbaycan xalqının Ümummilli Liderinin anadan olmasının 100-cü ildönümünə təsadüf etmişdir. - M.Ç.)

Jurnalda 1925-1926-cı il teatr mövsümündə Tiflis Azərbaycan Türk Akademik Teatrında çıxış edən 26 nəfər artistin dairədə verilmiş ayrı-ayrı şəkilləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin şəkillərin altında oxuyuruq: *“1.Səriyyə xanım, 2.İ.Dyavski (baş rejissor). 3.Gülbahar xanım, 4.Şahsabahlı, 5.Tərhan xanım, 6.İ.İsfahanlı (rejissor), 7.M.Cəfərli (müdür), 8.Ə.Salahlı, 9.Asyə xanım, 10.Ə.Ç.Abbasov, 11.Xəlilov, 12.L.Aqaronova. 13.Ə.Seyfi, 14.Nadirə xanım, 15.M.Ə.Abbasov, 16.İ.Həqqi, 17.Ə.Anatollu, 18.Müqbil Zamanov, 19.Ə.Dadaşlı, 20.İ.Əliyev, 21.Səməd Mövləvi. 22.Heydər Naxçıvanlı, 23.Məmmədov, 24.Q.Nəzərli, 25.Ə.İsmayilov, 26.Ə.Hümeynov.”*

“Xelobneba”- “İncəsənət” (1926) jurnalının sonrakı səhifələrdə Azərbaycanın ilk görkəmli dramaturqları M.F.Axundzadə, N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev və (1922-ci və 23-cü illərdə Tiflisdə türk teatrının hamisi) B.A.Talıblının şəkilləri və müxtəlif təbriklər dərc edilmişdir. Jurnalı təbrik edən təşkilatlar arasında Tiflis Azərbaycan Türk Akademik Dövlət Dram Teatrı və N.Nərimanov adına klubun da adları vardır.

Göründüyü kimi “Xelobneba”- “İncəsənət” (1926) jurnalının səhifələrində Azərbaycan teatrına geniş yer verilmiş, onun tarixi fəaliyyəti və artistləri haqqında bir neçə səmərəli material dərc olunmuşdu. Həmin materiallardan ən dəyərlisi Əziz Şərifin “*Türk teatri*” məqaləsidir. Həmin məqalədə türk (Azərbaycan - M.Ç.) teatrının yarandığı ilk vaxtlarda keçirdiyi ağır vəziyyətdən, artistlərin məşəqqətli həyat sürmələrindən, teatrın müntəzəm tamaşaçı üzünə həsrət qalmasından, qadın artistlərin olmamasından, biletlərin güclə satılmasından yazaraq onun indiki gözəl vəziyyətini, akademik adını şərəflə daşmasını və sevimli teatra çevrilməsini qeyd edir. Məqalədə göstərilir ki, xalq indi özünü teatrsız təsəvvür etmir. Bu ondan irəli gəlir ki, teatr kollektivi öz işinə məsuliyyətlə yanaşır, repertuarını yaxşılaşdırır. Lakin buna baxmayaraq teatrın çatışmayan nöqsanları da var. Bu nöqsan özünü daha çox repertuarda göstərir. Bəzən teatr öz adına yaraşmayan lüzumsuz əsərlərə qüvvə sərf edib, onu tamaşaya qoyur. İndiki halda tamaşaçıların səviyyəsi elə yüksəlmişdir ki, o həyatdan gəlməyən, zəif tamaşalara baxa bilmir, onu təmin etməyən teatrdan illərlə üz döndərərək gedir. Elə pyeslər tamaşaya qoymaq lazımdır ki, tamaşaçının bugünkü zövqünü oxşasın. Xarici dildən əsər tərcümə edərkən, onun milli uyğunluğunu nəzərə almalı və Azərbaycan dilinə təmiz tərcümə edilməsinə çalışmaq lazımdır. İkinci nöqsan, bəzi artistlərin öz rollarına lazımınca əhəmiyyət verməməsidir. Artist rolun kiçik və böyüklüyünə baxmadan onu məhəbbətlə sevməli, onunla yaşamalı və yaratmalıdır. Bəzi cavan aktyorlar komediya oynayarkən elə bilirlər ki, mütləq camaatı güldürmək lazımdır. Bu isə həm əsərə xələl gətirir, həm də tamaşaçının zövqünü pozur. Əgər bu göstərilən nöqsanlar aradan qaldırılsa teatr gələcəkdə daha böyük müvəffəqiyyətlər qazana bilər. (Məqalədən kötürülmüş bu cümlələrdə müasir teatr sənəti ilə səslənən necə də oxşar cəhətlər vardır. - M.Ç.) Məqalədə tənqidi fikirlərlə yanaşı teatrın gələcək fəaliyyəti üçün irəli sürülən bir çox orijinal məsələlər də söylənilir.

Həmin dövrdə görkəmli teatr tənqidçisi kimi tanınan Ə.Şərifin “Türk teatri” adlı məqaləsi ilə birlikdə 1921 və 1925-ci illərdə türk teatrının yerli komitəsində müntəzəm çalışan və Ümumincəsənət işçiləri ittifaqı mərkəzi idarəsinin üzvü Ə.Salahlı və teatrın qocaman artisti, yunan Ş.Tanaildi xanımın şəkilləri də verilmişdir. Jurnalda artist Mirzəli Abbasovun “Müqayisə” adlı məqaləsi yazılışı etibarlı ilə türk (Azərbaycan-M.Ç.) teatri haqqında xatirəyə bənzəyir. Məqalədə teatrın fəaliyyətindən bəhs olunur, teatrın keçmişlə indiki dövrü müqayisə edilir, o zaman fəaliyyət göstərən artistlərlə hazırda akademik teatrdə çalışan aktyorların həyatı və onlar üçün gözəl şəraitdən danışılır. “Səhnəmizin naməlum qəhrəmanlarından” başlığı altında R.Nəcəfovun “Yoldaş Müqi” (Müqbil Zamanov nəzərdə tutulur– M.Ç.) və Ə.Tağızadənin “Fəhlə nə edir?” məqalələri də jurnalın oxunaqlı materiallarından. Hər iki məqalədə səhnə arxasında və ya səhnədən kənar işlərdə çalışan teatr işçilərinin fədakar əməyindən və onların keçdiyi həyat yolundan danışılır. Teatrın Qızıl Ordu üzərindəki hamiliyinin üç illiyindən bəhs edən geniş material və ümumincəsənət işçiləri ittifaqının Albayraqlı Zaqafqaziya Ordusuna bayraq verilməsini göstərən foto da jurnalda öz əksini tapmışdır. Q.Raufun “Gürcüstanda heykəltəraşlıq sənəti” və N.Rudun “Gürcüstanda rəssamlıq” adlı yazıları da oxucuda böyük maraq doğurur. Gürcüstanda inqilabdan əvvəl və sonrakı illərdə heykəltəraşlıq və rəssamlıq sənətinin yaranmasından, onun getdikcə inkişaf etdirilməsindən, bu və ya digər sahədə çalışan istedadlı sənətkarların və onların yaratdıqları dəyərli əsərlərdən ətraflı bəhs edən hər iki məqalə səmərəli faktlar əsasında yazılmışdır.

Jurnal bu nömrədə öz oxucularını Tiflis erməni və rus akademik dram teatrını 1925-1926-cı il mövsümündə çıxış edən artistlərin kollektiv şəkilləri ilə də tanış etmişdir. Maraqlıdır ki, jurnalın alt qabığının içərisində Rustaveli adına teatr binasında çıxış edən Azərbaycan türk dram teatrının aylıq repertuarı da verilmişdir. Burada C.Cabbarlının “Aydın”, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”, Voyniçin “Qan bayramı” (Ovod), Şillərin “Qaçaq” və başqa əsərlərin tamaşaya qoyulacaq günləri göstərilir. Qabığın arxasında dərc olunan elan da nəzərə çarpır. Burada “Şərq” kitab mağazasında yeni kitabların satılması bildirilir.

Biz “Xelobneba”da çıxan materialların və dərc olunan şəkillərin adlarını sadalamaqla jurnalın Azərbaycan dilində çıxan nömrəsi haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa çalışdıq, jurnalın əhatə etdiyi mövzu dairəsi və toxunduğu məsələlər barədə oxucuda ilk anlayış yaranmasına cəhd göstərdik. Bəzi yazılar barədə az da olsa geniş danışmağa çalışsaq da, bir çox materialların isə sadəcə adlarını çəkməklə kifayətləndik. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, gürcü, Azərbaycan və erməni dillərində çıxan “Xelobneba” jurnalında əsasən müstəqil materiallar dərc olunmuşdur. Gürcü dilində çıxan nömrəsi oxucularını gürcü incəsənəti ilə yanaşı, Azərbaycan və erməni teatrlarının Tiflisdəki fəaliyyətləri ilə də tanış edir. Bu sözləri erməni dilinə çıxan nömrə haqqında da söyləmək olar. Hər iki jurnal Əlimirzə Nərimanovun yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsini dərc etmişdir. Gürcü heykəltəraşlığı və rəssamlığı sənətindən bəhs edən yazılar da jurnalda üç dildə verilmişdir.

Azərbaycan mətbuatı tarixinə ilk incəsənət jurnalı kimi daxil olan “Xelobneba” öz dövründə böyük marağa səbəb olmuş və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin çox təəssüf ki, jurnalın Azərbaycan dilində yalnız bircə nömrəsi çıxmış və bununla da nəşri dayandırılmışdır. Gürcü dilindəki nəşri isə qısa fasilələrlə davam etdirilmiş və 1960-1980-ci illərdə **“Sabkota Xelobneba” (“Sovet incəsənəti”)** adı ilə Gürcüstan Mədəniyyət Nazirliyinin orqanı kimi ayda bir dəfə işıq üzü görmüşdür. Həmin məcmuənin yenidən ana dilimizdə nəşrinin davam etdirilməsini arzu edirik.

Onu da qeyd etmək ki, XX əsrin 20-ci illərində yenidən çiçəklənməyə başlayan Tiflis Azərbaycan ədəbi mühiti ətraf rayonlara da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, elə həmin illərdə Batumidə **“İştirak”** (1921), **“Yeni həyat”** (1922-1924), Sarvanda (indiki Marneulidə) **“Pambıqçı”** (1930, sonralar adı dəyişərək **“Stalin yolu”** və **“Kommunizm uğrunda”** olmuşdur - M.Ç.), 1965-ci ildən isə **“Yeni Marneuli”** (indi **“Kvemo Kartli”** adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxır - M.Ç.), Başkeçiddə (indiki Dmanisidə) **“Sosializm maldarlığı”** (1933, qəzet son vaxtlar **“Trialeti”** adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxırdı; çox təəssüf ki, 1991-ci ildə “gürcü millətçiləri” tərəfindən qəzetin Azərbaycan şöbəsi bağlanmışdır - M.Ç.), Lüksemburqda (indiki Bolnisi) **“Al bayraq”** (1935, qəzet son vaxtlar **“Qələbə bayrağı”** adı ilə çıxırdı; 1990-ci ildə isə **“Bolnisi”** adlandırılmış və bir neçə ay sonra Azərbaycan şöbəsi yenə “gürcü millətçiləri” tərəfindən bağlanmışdır - M.Ç.), Qarayazıda (indiki Qardabanidə) **“Stalinçi”** (1931, qəzet hazırda **“Samqori”** adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxır - M.Ç.), Adıgündə **“Qızıl rəncbər”** (1933), sonra isə **“Adıgün kolxozçusu”** (1936), Axalsıxda **“Kommunist”** (1930), sonra isə **“Qızıl bayraq”** (1938), Aspinzadə **“Bağban”** (1933), sonra isə **“Sosializm kəndi”** (1940) və s. qəzetlər nəşr olunmuşdur. Bu qəzetlər öz səhifələrində yaxın və uzaq bölgələrdə baş vermiş olaylar, soydaşlarımızın əmək qələbələri, onların sosial-iqtisadi problemləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin, xüsusilə də ədəbi-mədəni həyatımızın Borçalı qolunun inkişafında böyük rol oynamış və milli mətbuat tariximizdə silinməz izlər qoymuşlar. Həmin qəzetlərin təlatümlü “yenidənqurma” illərdən sonra nəşr olunmasında Cəlil Binətovun, Rəşid Faxralının, Xəlil Allaverdiyevin, Musa Nəbioğlunun, Müşfiq Çobanlının (“Bolni-

si”), Mədəd Coşğunun (“Trialeti”), Pərixanım Mursaqulovanın (“Kveto Kartli”), Kamil Kirənclinin, Qasım Abbasəlinin (“Yeni Marneuli”), İbrahim Əbdüləlinin (“Samqori”) və başqalarının xidmətlərini heç vaxt unutmaz!..

Böyük təəssüf hissi ilə onu da qeyd etməliyik ki, ötən əsrin 40-cı illərdə ikinci dünya müharibəsinin təsiri Gürcüstana da gəlib çatmış, həyatımızın bütün sahələrinə olduğu kimi, Tiflis ədəbi mühitinə, eləcə də, Borçalıdakı maarif, mədəniyyət və incəsənət ocaqlarına, eləcə də, ədəbiyyat və mətbuat təşkilatlarına da ağır zərbələr və böyük yaralar vurmuşdur. Böyük bir qismi Stalin repressiyasına məruz qalmış Borçalı ziyalılarının daha bir qismi cəbhədə həlak olmuş, sağ qalanları isə “gürcü millətçi şovinistləri” tərəfindən sıxışdırılmış, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz qəzet və jurnallar, Tiflis Azərbaycan-Türk Dövlət Dram Teatrı, Azərbaycan dilli pedaqoji məktəblər, texnikumlar bağlanmış, beləliklə də, Tiflisdə və Borçalıda Azərbaycan ədəbi-ictimai mühiti zəifləməyə başlamışdır. İlk yazılarını Gürcüstanın yerli və mərkəzi mətbuat orqanlarında çap etdirmiş görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin səsi bir qədər sonra Moskvadan gəlmiş, tanınmış yazıçı, alim, şair və tənqidçilərdən Rza Şahvələd, Adil Babayev, Əhəd Hüseynov, Əliyar Qarabağlı, Seyfulla Əliyev, Əli Saleh və b. Bakıda yazıb-yaratmağa başlamışlar. Daha sonra onların xələfləri Borçalı sənət çeşməsindən su içmiş - akademik Kamal Talıbzadə, professorlar Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Zahid Qaralov, Şamil Qurbanov, Abbas Hacıyev, Əflatun Saraclı, Mədəd Çobanov, Sabir Əliyev, Vəli Osmanlı, Dilarə Əliyeva, tanınmış nasir Tahir Hüseynov, sevimli şairlərimiz İsa İsmayılzadə, Abbas Abdulla, Vilayət Rüstənzadə Eldar Hacıyev, Zəlimxan Yaqub, zəhmətkeş jurnalistlər İsmayıl Ömərov, Elman Cəfərli, Şərif Kərimli, daha sonralar isə Mehman Vəliyev, Şahbaz Şamioğlu, Knyaz Aslan, Bədirxan Başkeçidli, Musa Nəbioğlu, Şərəf Cəlilli, Müşfiq Çobanlı və b. Bakıda yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuşlar. (Onların həyat və yaradıcılıqları haqqında “Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı” adlı kitabımızın növbəti nəşrində ətraflı söhbət açacağıq.-M.Ç.)

Bəli, həyat davam edir, tarix təkrar olunur. Su gələn arxa bir də gələr, - deyib ata-babalarımız. Ötən əsrin 50-ci illərdə Borçalıda da yeni nəsəl böyümüş, gənc ziyalılar ədəbi mühiti öz axarına salmaq üçün ilk növbədə Tiflisdə Azərbaycan dilində mətbuat yaratmağı, daha doğrusu, fəaliyyəti dayandırılmış qəzetlərdən birinin yenidən nəşrinə icazə almağa çalışmışlar. Əlbəttə, zəhmət hədəf getməmiş, nəhayət, 1956-cı ildə Gürcüstan Hökumətinin rəhbərliyi rus dilində nəşr olunan **“Zarya Vostoka”** qəzetinin azərbaycanca tərcüməsinin nəşrinə icazə vermişdir. 1956-1958-ci illərdə həftədə 5 dəfə çıxan **“Şərqi şəfəqi”** qəzetinin səhifələrində (Redaktor müavini, Azərbaycan variantının müdiri Murtuz Muradov) bəzən ara-sıra Azərbaycan ziyalılarının yazılarına yer verilsə də, bu, Gürcüstanda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlıyı təmin etməmişdir və edə də bilməzdi... Odur ki, Borçalının mübariz ziyalıların böyük səyi və zəhmət nəticəsində, nəhayət, 1960-cı ilin avqust ayının 2-dən **“Sovet Gürcüstanı”** qəzeti Murtuz Muradovun redaktorluğu ilə yenidən fəaliyyətə başlamışdır.

Aydındır ki, qəzetin oxunaqlığı onun yazarlarının istedadından, dünyagörüşündən və qələm təcrübəsindən çox asılıdır. Əgər **“Kommunist”**i (1921) **Məmmədli Nasir**, **Mirzə Davud Rəsulzadə** kimi qələm sahibləri rəvnəqləndirirdilərsə, **“Yeni fikir”**in (1922), **“Yeni kənd”**in (1927) ətrafında **Nəriman Nərimanov**, **Əziz Şərif**, **Ömər Faiq Nemanzadə**, **Ələkbər Seyfi**, **Saleh Zəki**, **Hüseyn Səmi** kimi istedadlı müəlliflər toplaşaraq qəzeti oxucuların sevimlisi etmişdilər. 1939-cu ildən **“Sovet Gürcüstanı”** adı ilə işıq üzü görən bu qəzetə müxtəlif vaxtlarda **Həsən Səbri**, **Böyükəğa Talıblı**, **Rzaqulu Nəcəfov**, **M.D.Hüseynov**, **İbrahim Tağıyev**, **Teymur Hüseynov**, **Məcid Seyidov**, **Murtuz Muradov** (1960-1969), **Qulu Quliyev** (1969-1972), **Süleyman Süley-**

manov (1972-1984), **Teymuraz Cəfərli** (1984-1988) və yenidən **Süleyman Süleymanov** (1988–1990) redaktorluq etmişlər.

Ayrı-ayrı dövrlərdə qəzet öz ətrafına Ə.Qarabağlı, Ə.Heydərli, A.Ucarlı, Q.İsmayılov, O.Cüməzadə, İ.Zeynalov, O.Aynabov, R.Şahvələd, M.S. Ordubadi, Əli Nəzmi, Əli Nazim, Əli Vəliyev, M.C.Paşayev, Adli Babayev, Həsən Qapalov, M.H.Bəxtiyarlı, Dünyamalı Kərəm, Əflatun Saracılı, Həmid Vəliyev, Elburus Həsənli, Arif Mustafazadə, Nəsim Yusifoğlu (Nəsimov), Elman Kələyev, Qasım Məftuni (Əhmədov), Müzəyyət Yusifov, Məmməd Gülməmmədov, Əzim İsmayılı, Şurəddin Məmmədli, Mahmud Keşəli Eyvaz Əlləzoğlu, Əziz Dəlivi, Xətayə Rüstəmov, Gülxanım Əhmədova və b. kimi publisistləri, ədəbiyyatçıları cəlb etmişdir.

“**Sovet Gürcüstanı**” qəzeti Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin yenidən dirçəlişinə təkan vermiş və “Azərbaycan ədəbi mühitinin bütün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür”... (*Qara,T., Məmmədov,A., 1981, s.62.*) Və nə yaxşı ki, hər cür təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, qəzet öz mübarizliyini davam etdirmişdir. 1984-cü ilin may ayının 1-dən indidək həftədə 3 dəfə kiçik formatda 1 çap vərəqi həcmində çıxan qəzetin formatı böyüdülərək 2 çap vərəqinə çatdırılmışdır. Bu da Borçalıda yaşayıb-yaradan ziyalıların, şair və nasirlərin əsərlərinin çap olunma imkanını bir qədər də artırmış və həm də Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin çiçəklənməsinə yeni bir təkan vermişdir... Təəssüf olsun ki, belə bir xoş dövr uzun sürməmiş, düz beş il sonra 1990-cı ildə yenidən adını dəyişərək “**Gürcüstan**” adı ilə öz oxucularını sevindirən qəzetə qarşı daha güclü və həm də olduqca haqsız hücumlar, təqiblər başlanmışdır. Qəzetin formatı yenidən kiçildilmiş, müntəzəm çıxmasına imkan verilməmişdir. Redaksiyanın əmlakı (o cümlədən, xidməti maşınlar, otaqlar və s.) əlindən alınmışdır... Amma nankorlar “Gürcüstan” qəzetinin səsini boğa bilməmişlər. 1988-2014-cü illərdə qəzetə yenidən Gürcüstanın Əməkdar Mədəniyyət işçisi mərhum **Süleyman Əfəndi (Süleymanov)** rəhbərlik etmişdir. 2015-2019-cu illərdə isə qəzet Gürcüstanın Əməkdar jurnalisti mərhum **İslam Əliyevin** redaktorluğu ilə işıqüzü görmüşdür. 2019-cu ildən **Xaləddin Yolçuyevin** redaktorluğu altında Binnət Əlioğlu, Şahvələd Eyvazov, Bəhram Mehdi, Şamil Ziyadəliyev və b. kimi vətənpərvər jurnalistlərin qeyrəti və böyük əməyi sayəsində əvvəllər həftədə 3 dəfə böyük formatla çıxan qəzet böyük əzab-əziyyətlərə sinə gərərək indiyədək ayda 3 dəfə həm də kiçik formatda olsa da öz fəaliyyətini davam etdirir.

Şair **Həmid Abbasın** “Gürcüstan” qəzetinin jurnalistlərinə həsr etdiyi “*Yaşat, qardaşım!*” şeirində (“Gürcüstan”, 9 oktyabr, 1991) oxuyuruq:

Məndən uzaqlarda mənim dilimi,

Qədim bir diyarda doğma elimi,

“Yanıq Kərəmi”mi, “İncəgülü”mü,

Sən beləcə qoru, yaşat, qardaşım!

Borçalı çökəyi-obalar tacı,

Ordadır dərdimin ilkin əlacı,

Qoy səndən nur alsın hər qardaş, bacı,

Səslə, yatanları oyat, qardaşım!

*Xalqımın həmrəylik bayrağı ol sən,
Hər kəndin, şəhərin qonağı ol sən.
Çətin zəfərlərin sorağı ol sən,
Desinlər halaldır bu ad, qardaşım!*

*Qəlbində nə varsa, gəlsin dilinə,
Müdrək məsləhət ver doğma elinə,
Ağ çiçək qonmasın qara telinə,
Ürək dolubdursa, boşalt, qardaşım!*

*Bir eldən səsimiz kəsilib tamam,
Qalmayıb sazımı-sözümü qanan.
Çoxalıb qəm-qüssə, dəyişib zaman,
Barı sən dərdimi azalt, qardaşım!*

*Kürün qulağına bil hər nə desən,
Xəzər sahilində eşidərəm mən.
Hər yandan şad xəbər gözləyir Vətən,
Sən xoş soraqlarla boy at, qardaşım!*

*Birliyə, vəhdətə çağır elləri,
Haqqa, ədalətə çağır elləri.
Çağır cəsarətə, çağır elləri,
Bir dəfə verilir həyat, qardaşım!*

*Həmid Abbas doymur sənin sözündən,
Yüz yaşar o bir də keçsə düzündən.
Ucal, səsin gəlsin göyün üzündən,*

Yorulmaq bilməsin qanad, qardaşım,

Elimi, dilimi yaşat, qardaşım!

Müstəqillik illərində Tiflisdə, Borçalıda və Qarayazıda bir neçə müstəqil qəzet və jurnallar, ədəbi məcmuələr yaranmış, müəyyət müddət fəaliyyət göstərmiş və təssüflər olsun ki, onların da ömürləri uzun sürməmişdir. Onlar arasında *“Təhsil”*, *“Maarif”*, *“Müəllim”*, *“Çənlibel”*, *“Region-Press”*, *“İnam”*, *“Sözün işığı”*, *“Varlıq”*, *“Yeni yol”* və s. qəzetlər, *“Qarapapaqlar”*, *“Meydan”*, *“Mirzə Cəlil-Molla Nəsrəddin”*, *“Körük”*, *“Şəfaq”* və s. jurnallar oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

Tanınmış jurnalist, zəhmətkeş qələm sahibi Əbdüləli İbrahimsoyun baş redaktorluğu ilə Qarayazıda nəşr olunmuş *“Çənlibel”* adlı aylıq ictimai, ədəbi-bədii qəzet xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Budur, qəzetin ikinci nömrəsi qarşıımızdadır. 12 səhifəlik və xüsusi zövqlə tərtib olunmuş bu qəzetdə məşhur yazıçı Çingiz Abdullayevin *“Qanın üç rəngi”* (Bakıda H.Əliyev və E.Şevardnadzeyə sui-qəsd olunubmu?) romanından parçalar, H.İlyasla N.Əbdülrəhmanlının *“Novruz anımları”*, Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları, Qoderzi Çoxelinin *“Yoxuş”* hekayəsi (tərcümə edəni: E.Əlləzoğlu), Afiq Muxtaroglunun, Lətif Cəfəroğlunun, İsmayıl Əkbərovun, Yusif Yusiflinin, Cahan Əfəndinin, Bəhram Səfərlinin, Dərviş Osmanın, Dəryeynurun, Aşıq Arifin, Pünhan Məhəmmədin şeirlərindən nümunələr, əfsanələr, bəzəmələr, bulmaca və s. oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Qəzetdə həmçinin F.İsgəndərovun texnika elmlər doktoru, professor Cabbar Məmmədovun əziz xatirəsinə həsr etdiyi *“Onsuz”* oçerki, E.Əlləzoğlunun gənc gürcü rəssamı Rusudan Petviaşvilin yaradıcılığından söhbət açan *“Zirvəyə gedən yol”* oçerki, eləcə də *“Yeni kitablar”* səhifəsində professor V.Hacının *“Qarapapaq Mehralı bəy”* kitabı haqqında R.Hümmətin, Şair Dəryeynurun *“Min tilsimli bir açar”* şeirlər kitabı haqqında Müşfiq Çobanlının, Nəriman Əbdülrəhmanlının tərtib etdiyi *“Qaraçöp”* ədəbi-etnoqrafik toplusu haqqında İ.İlkinin qeydləri və s. çap olunmuşdur. *“Çənlibel”* qəzetinin işıq üzü görməsi münasibətilə biz də məqalə yazaraq, Bakıda bir sıra mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdik. Məqalənin sonunda *“Çənlibel”*-in Baş redaktoru Əbdüləli İbrahimsoyu, redaksiya şurasını və bütün oxucularını təbrik etmiş və uğurlar arzulamışdıq! (*Borçalı*, 1997)

Sonra isə daha bir xoş soraq bizi sevindirmişdir: Tiflisdə yaşayıb-yaradan qələm sahibi Əzim İsmayılbəylinin *“Mirzə Cəlil-Molla Nəsrəddin”* məcmuəsi nəşrə başlamışdır. Bu münasibətlə də mərhum Əzim müəllimi, eləcə də bütün oxucuları ürəkdən təbrik etmiş və Ulu Tanrıdan uğurlar diləmişdik!..

Onu da qeyd edək ki, XX əsrdə və eləcə də XXI əsrin yaşadığımız ilk 25 ilində Gürcüstanda azərbaycanlı qələm sahiblərini öz ətrafında birləşdirən bir sıra ədəbi birliklər və dərnəklər fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif adda antologiyalar, ədəbi məcmuələr, çoxlu sayda kitablar çap olunmuş, yeni internet saytları yaradılmışdır. Bu barədə növbəti məqalələrimizdə ətraflı söhbət açacağıq.

Nəticə

Tiflisdə Azərbaycandilli mətbuatın işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarda yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Orta Asiya, Osmanlı, Sibirdə

yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlilik və dini şüurunı formalaşdırmışdır. “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. Bu ənənə sonralar da Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycan dillli mətbuat orqanlarında davam etmiş və bu günün özündə də 105 yaşlı “Gürcüstan” qəzetinin təmsalində ləyaqətlə davam edir.

Sonda isə fikrimizi ömrünün 40 ildən çoxunu “Gürcüstan” qəzetinin nəşrinə həsr etmiş mərhum Süleyman Əfəndinin “Gürcüstan” qəzetinin 22 aprel 1992-ci il tarixli 10.000-ci sayında dərc olunmuş **“Varlığımız”** sərlövhəli redaktor yazısından götürdüyümüz bu sözlərlə bitirmək istəyirik:

“10.000 say bir yüksəlişdir. Zirvəsi çox uzaqdır. Hər dəfə belə növbəti yüksəkliyə çatanda keçilən yola nəzər salmaq, hər şeyi saf-çürük etdikdən sonra irəlindəki vəzifələri müəyyənləşdirmək bir növ adətə çevrilmişdir. İndi də belə. Lakin bu yerdə Şərq müdrikinin deyimini xatırlamaqla fikrimizi yekunlaşdırırıq: İnsan yaşa dolduqca müdrikləşir, saflaşır, bəllurlaşır, sanki uşaqılıq illərinə qayıdır. Həmin fikir elə bil ki, “Gürcüstan”-ımızın boyuna biçilmişdir; qəzet yaşa dolduqca sanki yük altından silinib çıxır, ona yeni nəfəs, yeni ruh, yeni qüvvət gəlir”.

Biz də arzu edirik ki, Azərbaycan mətbuatı, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə silinməz və şərəfli iz qoymuş, mətbuat və ədəbiyyatımızın inkişafında mütərəqqi mövqe tutmuş, daha doğrusu, Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin canlanması və gələcək inkişafında əvəzsiz xidməti olan, bu günlərdə 13.444-cü sayı ilə görüşümüzə gələn “Gürcüstan” qəzeti öz fəaliyyətini bundan sonra da yeni nəfəs, yeni ruh, yeni qüvvət və uğurla davam etdirsins! Haqq səsi həmişə uca və gur olsun!...

ƏDƏBİYYAT:

1. Abid, Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi B.Əhmədov). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 288 s.
2. Aşırılı, A. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920). Bakı, Elm və təhsil, 2009, 296 s. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_45.pdf
3. Belinskiy, V.Q. Polnoe sobranie soçineniy. T. 10. M., 1956, səh. 58-59.
4. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq Mədədoğlu. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. (Elmi redaktorlar: M.Həkimov, R.Məmmədli. Bakı, Azərbaycan, 1994, 224 s.
5. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. Gecikmiş xəbər, gecikmiş təbrik!.. Yeni nəşrlər: “Çənlibel”. “Təhsil” qəzeti, № 95, 1997. sentyabr.
6. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. “Ziya”dan “Çənlibel”ədək. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı (1878-1998), (Elmi redaktoru: professor Nizami Xudiyev, rəyçilər və ön sözün müəllifləri: akademik Kamal Talıbzadə, İsmayıl Ömərov və Güləhməd Qəribov), Bakı, Təhsil, 2000, 112 s. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000015313>
7. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı (1878-1998). (Elmi redaktoru: professor Nizami Xudiyev, rəyçilər və ön sözün müəllifləri: akademik Kamal Talıbzadə, İsmayıl Ömərov və Güləhməd Qəribov), Bakı, Təhsil, 1998, 112 s. <https://ek.anl.-az/lib/item?id=chamo:823229&fromLocationLink=false&theme=e-katalog>

8. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 480.
9. Hacıyev, A. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, Borçalı, 2021, 376 s.
10. İbrahimov, N. Azərbaycan mətbuatını yaranma tarixinin zəruriliyi. "Ziya" qəzeti, 11.10.1993
11. İsmayılı, Əzim. "Qılgılcım" dan "Dan ulduzu" nadək. *Bax*: "Dan ulduzu" Ədəbi məcmuə. II kitab. Tbilisi, Merani, 1989, səh. 268.
12. Köçərli, F.. Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmal, «Заквказье» qəzeti, 21.12.1906.
13. Qurbanov, Şamil. "Kəşkül" qəzeti. ADU, Elmi əsərlər, ictimai elmlər seriyası, 1961, №5.
14. Qurbanov, Şamil. Ömrün fikir dünyası. (Hüseyn Minasazov) B., Yazıçı, 1991, s. 65, 95. 124 s.
15. Məmmədov, Xeyrulla. Ədəbi əlaqələrimizin maraqlı bir səhifəsi. "Ədəbiyyat və inəcəsənə" qəzeti, 1973, 1 dekabr.
16. Məmmədov, Xeyrulla. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ədək. Bakı, Yazıçı, 1988.
17. Məmmədli, Razim. Mətbuat tariximizdən səhifələr. (1918-1921-ci illər). Bakı, "Ziya" qəzeti, 28 may, 5 iyun, 1992. №10, 11)
18. Mişiyev, Adil. "Kavkaz" qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (1846-1918). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967, s.75.
19. Mişiyev, Adil. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905). Tbilisi, Qanatləba, 1987, 320 s.
20. Talıbzadə, Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, Maarif, 1984. s.88.
21. Talıbzadə, Kamal. Tənqid və tənqidçilər. Bakı, Yazıçı, 1989, s. 77.
22. "Tartan-partan" jurnalı, Tiflis, 1918 sentyabr, №1, s. 3.
23. Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası, Bakı, 1971, s.56.
24. Teymur Qara, Arif Məmmədov. Borçalı "Çəsmə"si, "Ulduz", N-5, 1981, s.62.
25. Zeynalov, A. "Kəşkül" məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri. Azərb. EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1961, №6.)
26. Zeynalov, N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. (I hissə) Bakı, 1973, 78 s.
27. Zeynalzadə, Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905. B., Elm, 2006, 328 s.
28. Xələfli, Əlirza. [Sevginin kitab-kitab dilləri » Elm.info.Az | "ELM" İnformasiya Mərkəzi](https://zim.az/media/990-sevgnn-ktab-ktab-dllr.html)
<https://zim.az/media/990-sevgnn-ktab-ktab-dllr.html>

CƏFƏR CABBARLININ "OQTAY ELOĞLU" ƏSƏRİNDƏ OQTAY ELOĞLUNUN MİLLİ
TEATRIN YARADILMASINDA ROLU: FƏDAKAR ZİYALININ DRAMI

Baş müəllim, Əliyeva Xoşbəxt Təyyan qızı

ADPU, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası

<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

Xülasə

Cəfər Cabbarlının 1922-ci ildə yazdığı "Oqtay Eloğlu" faciəsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətindəki mənəvi və ictimai böhranı, eyni zamanda milli teatr ideyasının yaranma və inkişaf prosesini özündə əks etdirən fundamental əsərdir. Məqalənin əsas məqsədi, əsərin baş qəhrəmanı Oqtay Eloğlunun milli teatrın qurulması yolunda çəkdiyi fədakarlıqları, üzləşdiyi çətinlikləri və onun ideoloji rolunu təhlil etməkdir. Oqtay teatrı sadəcə sənət növü deyil, xalqı cəhalətdən qurtarmağın və maarifləndirməyin ən təsirli vasitəsi kimi görür. Onun "Səhnəmiz yox, fəqət olmalıdır. Onu da mən yaradacağam" qətiyyəti ziyalı-fədakarlıq simvoluna çevrilir. Təhlil göstərir ki, Oqtay hərislik, mövhumat, gerilik və hətta teatr mühitindəki riyakarlıqla mübarizə apararaq, özünü və ailəsini maddi çətinliklərə qurban verir. O, milli aktrisanın səhnəyə çıxması ideyası uğrunda mübarizə aparır və Firəngizlə olan faciəvi sonluq onun ideallarının cəmiyyətdəki köhnəlmiş düşüncələrə qarşı qaçılmaz toqquşmasını simvollaşdırır. Nəticə olaraq, Oqtay Eloğlu milli teatrın təməl daşını qoyan, lakin özü bu fədakarlığın qurbanı olan idealist bir obrazdır.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, Oqtay Eloğlu, milli teatr, ziyalı fədakarlığı, maarifçilik, azərbaycan dramaturgiyası, faciə.

Abstract

Jafar Jabbarli's 1922 tragedy "Oqtay Eloğlu" is a foundational work reflecting the moral and social crisis in early 20th-century Azerbaijani society, as well as the genesis and development of the national theatre idea. The main purpose of this article is to analyze the self-sacrifice, challenges, and ideological role of the protagonist, Oqtay Eloğlu, in the establishment of the national theatre. Oqtay views theatre not merely as an art form, but as the most effective means of liberating and enlightening his people from ignorance. His firm resolve, "We have no stage, but we must have one. And I shall create it," becomes a symbol of intellectual dedication. The analysis reveals that Oqtay struggles against materialism, superstition, backwardness, and even the hypocrisy within the

theatre environment, sacrificing himself and his family to financial hardship. He champions the idea of a national actress appearing on stage, and his tragic ending with Firangiz symbolizes the inevitable clash between his ideals and the ingrained conservatism of society. In conclusion, Oqtay Eloğlu is an idealist who lays the cornerstone of the national theatre but ultimately falls victim to this very dedication.

Keywords: Jafar Jabbarli, Oqtay Eloğlu, national theatre, intellectual sacrifice, enlightenment, azerbaijani dramaturgy, tragedy.

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Cəfər Cəbbarlıının adı milli teatr sənətinin inkişafı və ideoloji məzmunla zənginləşməsi ilə sıx bağlıdır. Onun 1922-ci ildə qələmə aldığı "Oqtay Eloğlu" faciəsi, maddiyyatın və cah-calalın hökm sürdüyü cəmiyyətdə fədakar ziyalının millətə xidmət uğrunda mübarizəsini əks etdirən fundamental əsərdir. Əsərin mərkəzi fiquru olan Oqtay Eloğlu, Cəbbarlıının özünün milli teatrı ilə bağlı ideal və əqidələrinin bədii təəcəssümüdür.

Məqələnin əsas məqsədi Oqtay Eloğlunun milli teatrın qurulması ideyasında oynadığı mübarizə rolu, bu yolda qarşılaşdığı ictimai-mənəvi maneələri və onun fədakarlıq dramının milli özünüdərk prosesi üçün əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Təhlil, Oqtayın simvollaşdırdığı maarifçi düşüncənin cəmiyyətdəki geriliklə toqquşmasının nəticələrini və bu toqquşmanın faciəvi mahiyyətini üzə çıxarmağa yönəlib.

Oqtay Eloğlu, adı ilə ("El oğlu") xalqının mənəvi varisi olduğunu bəyan edən, Avropa təhsilli, idealist bir gənkdir. Onun üçün milli teatr sadəcə əyləncə yeri deyil, xalqı "dərindən yuxudan oyatmağın", cəhalətdən xilas etməyin və Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyanın yeganə yoludur. Oqtayın dostu Səməd bəyə dediyi "Səhnəmiz yox, fəqət olmalıdır. Onu da mən yaradacağam" cümləsi onun həyat kredisinə çevrilir.

Oqtay teatrın cəmiyyətdəki maarifçilik funksiyasını hər şeydən üstün tutur. O, pul qazanmaq əvəzinə, sənətə xidmət etməyi seçir və bu mövqeyi ilə maddiyyata əsaslanan cəmiyyətə qarşı çıxır.

Oqtay üçün səhnə mübarizə meydanıdır; burada köhnə adətlər, xürafatlar və riyakarlıq ifşa olunmalıdır. O, teatrı "qüdrətli bir məbəd" adlandırır və onun təmizliyini qorumağa çalışır.

Oqtay Eloğlunun milli teatrı yaratmaq cəhdi çoxşaxəli maneələrlə dolu bir mübarizədir. Bu çətinliklər həm xarici (ictimai), həm də daxili (teatr mühiti) mənşəlidir.

Əsərdə Bakı cəmiyyəti teatra "oyunbazlıq", aktyora isə "səfil" kimi baxan, mövhumat və gerilik içində boğulan bir kütlə kimi təsvir olunur. Ən böyük problem isə müsəlman qadınların çadra altında qalması və səhnəyə çıxmağa cəsarət etməməsidir. Oqtayın teatr vasitəsilə qadının cəmiyyətdəki rolunu artırmaq arzusu cəmiyyətin kəskin reaksiyası ilə qarşılaşır.

Oqtay milli teatr truppasını qurarkən öz ətrafında da Mazandaranski, Şalıqlu, Şəkinski kimi həqiqi sənətdən uzaq, şəxsi maraqlarını güdən adamlarla əhatə olunur. Onlar Oqtayın ideallarına şərik olmaq əvəzinə, onu lağa qoyur, maddi tələbləri ilə onu bezdirirlər. Bu daxili müqavimət Oqtayın işini daha da çətinləşdirir.

Oqtayın fədakarlığı şəxsi həyatının məhv olması ilə nəticələnir. O, anasının və bacısının (Sevərin) yoxsulluq və xəstəlik içində yaşamasını bildiyi halda, "qocaman xalqın səadətini" iki nəfərin istirahətinə fəda edə bilməyəcəyini bəyan edir. Oqtay üçün milli ideal hər şeydən — hətta ailə səadətindən, rifahdan və sevgidən (Firəngizə olan məhəbbətindən) üstündür.

Firəngiz obrazı Oqtayın milli aktrisa yaratmaq ideyasının təcəssümüdür. O, səhnəyə çıxmaq cəsarəti göstərən, Oqtayın ideallarına inanan gənc qadındır. Lakin Firəngizin qardaşı Aslan bəy cəmiyyətin pul və mənsəb düşkünü, köhnə təfəkkürün daşıyıcısıdır. O, bacısının səhnəyə çıxmasını öz şərəfinə təhqir sayır və onun Oqtayla münasibətinə mane olur.

Əsərin kulminasiya nöqtəsi Şillerin "Qaçaq" əsərindən səhnəcikdir. Oqtay səhnədə Firəngizi ("Amaliya" rolunda) öldürərək, həm bədii, həm də ideoloji qurban verir.

"Mən... mən Firəngizi bu korlanmış cəmiyyətə qaytarmaqla əbədi itirməkdənsə, səhnədə öldürürəm!"

Bu hərəkət bir aktyorun rol ifasından kənara çıxaraq, Oqtayın milli teatr ideyasının təmizliyini və ali məqsədini qorumaq üçün etdiyi son, faciəvi bir jestdir. O, Firəngizi (və onun simasında milli aktrisa idealını) çirkin və riyakar cəmiyyətin əlindən xilas edir, lakin bununla da özünü məhvə məhkum edir.

Oqtay Eloğlu fiziki olaraq məğlubiyyətə uğrasa da, onun ideyası yaşamağa davam edir. Əsərin sonunda teatr truppasında Oqtayın səpdiyi toxumlar cücərməyə başlayır; daha çox insan teatra gəlir, müsəlman qadınlarının sayı artır. Bu, Oqtayın fədakarlığının boş olmadığını və onun ideoloji qələbəsini göstərir.

Cabbarlı Oqtay obrazı vasitəsilə milli ziyalının xalq qarşısında məsuliyyətini, teatrın isə inqilabi, ictimai oyanış aləti olduğunu bəyan edir. Oqtayın teatr vasitəsilə xalqa çatdırmaq istədiyi mesaj – tərəqqi, mədəniyyət və özünüdərk – onun ölümündən sonra da əks-səda doğurur.

Oqtay Eloğlunun milli teatrı yaratmaq cəhdi, sadəcə bir sənətkarın səyindən deyil, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-mənəvi maneələri ilə açıq mübarizə dramaturgiyasından ibarətdir. Onun fədakarlığı üç əsas cəbhədə aparılan müharibənin nəticəsidir.

Oqtayın qarşılaşdığı ən böyük problem teatrın funksiyasını dərk etməyən geridə qalmış ictimai mühitdir. Bakının zəngin təbəqəsi teatrı ya rusca (mədəni hesab olunan) tamaşalar üçün, ya da əyləncə üçün istəyir. Milli teatr isə onlar üçün "oyunbazlıq" və "səfil sənəti" deməkdir.

Bu qeyri-anlayışın ən kəskin təzahürü qadın məsələsində özünü göstərir. Oqtay anlayır ki, qadın səhnəyə çıxmadan milli teatr heç vaxt gerçəkləşməyəcək, cəmiyyət isə inkişaf etməyəcək.

Qadının səhnədə görünməsi "şərəfsizlik" kimi qəbul olunur. Firəngiz məhz bu "qara cəhalət" səddini aşmağa cəsarət edir. Oqtay bu məsələdə öz həyatını riskə atır, çünki teatrı xalqın ruhunu təmizləyəcək bir "məbəd" sayır:

"Mən bu səhnəni, bu sənəti hər şeydən müqəddəs bilirəm. Pul üçün, şöhrət üçün deyil, milləti dərin yuxudan oyatmaq üçün gəldim."

Oqtayın idealları pulpərəst, mövhumatçı, qeybətçi və qınaqçı cəmiyyətin divarlarına çırpılır.

Təəssüf ki, Oqtayın mübarizəsi yalnız kənar düşmənlərə qarşı deyil. O, özünün yaratdığı teatr truppası daxilində də tənəzzülün, riyakarlığın və "sənəti pula qurban verməyin" şahidi olur. Mazandaranski, Şalıqlu, Şəkinski kimi personajlar Oqtayın saf ideallarının anti-tezisiidir.

Mazandaranski: Sənəti pul qazanmaq vasitəsi kimi görür, truppmanı qəpik-quruş üçün satmağa hazırdır. O, Oqtayın fədakarlığına lağ edir.

Şalıqlu: Teatrın "şöhrət və ad-san" üçün pilləkan olacağını düşünür, lakin ağır zəhmətdən qaçır.

Oqtayın bu daxili düşmənlərlə mübarizəsi onun gücünü tükəndirir. O, həqiqi sənətə xidmət edənlərin azlığından dərin məyusluq keçirir:

"Mən sənəti yüksəltmək istəyirəm, onlar isə onu yerə salmaq. Nə qədər ki, bizdə sənətə belə bir gözlə baxılır, bu millət dərin yuxudan ayıla bilməyəcək."

Oqtayın fədakarlığı ən faciəvi şəkildə onun şəxsi həyatında təzahür edir. O, bütün sərvətini teatrın qurulmasına yatırır, nəticədə anasını və bacısı Sevəri yoxsulluq, xəstəlik və aclıqla tək buraxır. Sevər onu ittiham edir, lakin Oqtay dəhşətli seçimi ilə yaşamağa məcburdur:

"Mən iki nəfərin istirahətini qocaman xalqın səadətini fəda edə bilmərəm." Bu, tipik ziyalı fədakarlığı dramıdır – şəxsi həyatı, ailə xoşbəxtliyini ümummillə məqsədə qurban vermək. Oqtayın Firəngizə olan sevgisi də bu fədakarlığın qurbanı olur. Onun Firəngizi səhnədə öldürməsi, öz idealını mənəvi çirkəbdən qorumaq üçün etdiyi son, radikal qurbanlıq jestidir. Beləliklə, Oqtay Eloğlu milli teatrın təməlinə öz şəxsi xoşbəxtliyini qoyur.

Oqtay Eloğlunun milli teatr ideyası onun Firəngiz obrazı ilə olan faciəvi əlaqəsində özünün ən kəskin bədii həllini tapır. Firəngiz Oqtay üçün sadəcə sevimli qadın deyil, həm də milli teatrın iki əsas ehtiyacını təcəssüm etdirən simvolik fiqurdur: milli aktrisa və azad Azərbaycan qadını.

Firəngiz, müsəlman qadınının çadradan çıxaraq, səhnəyə qədəm qoymaq cəsarətini göstərməsi baxımından inqilabi bir addımdır. O, Oqtayın maarifçi idealına daxilən ən yaxın olan insandır. Oqtay onu xilas etmək istəyir, lakin cəmiyyət onun üzərinə ağır bir yük qoyur.

Firəngizin qardaşı Aslan bəy və onun ətrafı isə cəmiyyətin pul və mənəb düşkünü, köhnə mentalitetin daşıyıcılarıdır. Onlar Firəngizin səhnədə çıxışını "ailənin şərəfinə ləkə" hesab edirlər. Aslan bəy teatrı dağıtmağa və bacısını Oqtaydan ayırmağa çalışır. Beləliklə, Oqtay-Firəngiz münasibətləri şəxsi dramdan çıxaraq, tərəqqi ilə gerilik arasındakı mübarizənin areyasına çevrilir.

Əsərin ən həlledici və simvolik səhnəsi Şillərin "Qaçqlar" əsərindən parça oynanılarkən baş verir. Tamaşada Oqtay (Karl Moor rolunda) Firəngizi (Amaliya rolunda) öldürür. Bu, sadəcə bir bədii qətl deyil, Oqtayın öz ideologiyasını qorumaq üçün etdiyi ali qurbanlıqdır.

Oqtay bu hərəkətini belə izah edir:

“Mən bu Firəngizi, bu saf ruhu o çirkin əllərə, o murdar cəmiyyətə qaytarmaqla əbədi itirməkdənsə, səhnədə öldürürəm. Mən onu sənətin qurbanı edirəm!”

Bu epizodla Oqtay aşağıdakı ideoloji zirvələrə çatır: Oqtay sübut edir ki, milli teatrın təməli riyakarlıq və mənfəət üzərində qurula bilməz. Əgər ideal təhlükə altındadırsa, onu qurban vermək, cəhalətə təslim etməkdən üstündür.

O, Firəngizi öldürərək, cəmiyyətə güzəştisizliyini nümayiş etdirir. Bu qətl, köhnəliyə və cəhalətə verilən bir xəbərdarlıq atəşidir. Oqtay real həyatdakı ədalətsizliyi (Firəngizi Aslan bəyə məhkum etmək) səhnədəki qətl ilə (onu mənəvi baxımdan azad etmək) üstələyir. O, sənətə reallıqdan daha çox güc verir.

Firəngizi öldürdükdən sonra Oqtay həbs edilir və məhv olur. Lakin onun bu son hərəkəti bütün tamaşaçıları (həm teatr zalındakıları, həm də əsərin oxucularını) sarsıdır və onlara milli teatrın nə qədər yüksək qiymətə başa gəldiyini göstərir. Oqtayın ölümü fiziki məğlubiyyət olsa da, mənəvi və ideoloji qələbədir. O, sənətin, idealın və azadlığın toxunulmazlığını öz həyatı bahasına sübut edir. Oqtay Eloğlu fədakarlığı ilə Azərbaycan dramaturgiyasında milli teatr uğrunda şəhid olan idealist obrazı kimi əbədiləşir.

Oqtay Eloğlunun faciəvi sonu onun ideallarının və fədakarlığının boşuna getmədiyini sübut edən bir dirçəlişə yol açır. Cabbarlı Oqtayın ölümünü son deyil, yeni başlanğıcın təməli kimi təqdim edir.

Oqtayın səhnədəki radikal hərəkəti (Firəngizi öldürməsi) və sonrakı məhvi tamaşaçıları silkələyir. Bu, sadəcə dramatik effekt deyil, ictimai oyanış anıdır. Artıq teatrın "oyunbazlıq" olmadığı, əksinə, insanın həyatını qurban verəcəyi qədər müqəddəs bir ideya olduğu aydınlaşır.

Əsərin son səhnələrində bu oyanışın əlamətləri görünür. Artıq əvvəlki kimi teatrın boş qalmaması, insanların, xüsusilə də müsəlman qadınlarının sayının artması müşahidə olunur. Bu, Oqtayın əsas missiyasının – qadının səhnəyə çıxması və tamaşaçı qismində cəmiyyətə inteqrasiyası – gerçəkləşməyə başladığını göstərir.

Oqtayın tərəfində olan sənətkarlar, hətta əvvəl şübhə ilə yanaşanlar belə, onun qətiyyətindən ruhlanır. Truppanın sənətə münasibəti dəyişir, maddi maraqlar ikinci plana keçir.

Oqtay Eloğlu fiziki olaraq məğlub olsa da, özündən sonra milli teatrın mənəvi və ideoloji vəsiyyətini qoyur. Bu vəsiyyət iki əsas prinsipə əsaslanır.

Teatr pul qazanmaq və ya əyləncə yeri deyil, xalqı maarifləndirmək, tərbiyə etmək və cəhalətdən xilas etmək missiyasını daşıyan müqəddəs bir ocaqdır.

Oqtayın ölümü, gələcək ziyalı nəsə, milli idealların yalnız fədakarlıq və güzəştə mübarizə yolu ilə gerçəkləşə biləcəyini göstərən bir dərslərdir. Oqtay, sənətin qurban tələb etdiyini sübut edən bir məşələ çevrilir.

Cabbarlı, Oqtay Eloğlunu məhz bu şəkildə öldürməklə, milli teatrın ideoloji təməlini betonlaşdırır: Fədakarlıq, Təmizlik və İdealizm. Oqtayın rolu, teatrın formalaşmasında təşkilatı deyil, məhz mənəvi-fəlsəfi qurucu roludur.

Cəfər Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərində Oqtayın milli teatrın yaradılmasındakı rolu, Azərbaycan dramaturgiyasının və milli özünüdərkən ən mühüm məsələlərindən biridir.

Oqtay Eloğlu, əsərdə idealist ziyalının, fədakar sənətkarın və radikal maarifçinin arxetipik obrazı kimi çıxış edir. O, teatrı xalqın mənəvi xilasını üçün yeganə vasitə görərək, bu yolda həm köhnə cəmiyyətin cahilliyi, həm də teatr mühitindəki riyakarlıq ilə mübarizə aparır. Onun mübarizəsi şəxsi səadətini, ailə rifahını və sevgisini (Firəngiz faciəsi) qurban verməklə nəticələnir. Oqtayın ən böyük rolu, milli teatrın təməlinə idealizmi, fədakarlığı və güzəştəzliyi qoymasındadır. O, fiziki olaraq məğlub olsa da, öz qurbanı ilə həm tamaşaçıları (xalqı), həm də truppaları (sənətkarları) oyadır, onlara əsl sənətin məqsədini göstərir. Beləliklə, Oqtay Eloğlu Azərbaycan milli teatrının ideoloji qurucusu və ilk müqəddəs şəhidi kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olur. Onun faciəsi milli teatrın yaranışının asan deyil, qurban tələb edən bir proses olduğunu bədii şəkildə təsdiqləyir.

Nəticə

Cəfər Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərində Oqtayın milli teatrın yaradılmasındakı rolu sadəcə təşkilatçılıq fəaliyyətindən ibarət deyil. O, teatrı milli şüurun oyanışı, cəhalətə qarşı mübarizənin əsas meydanı kimi görən, bu uğurda hər cür maddi və mənəvi səadətdən imtina edən fədakar ziyalı arxetipidir.

Oqtayın faciəsi, milli teatrın yaranışının, köhnə cəmiyyət normaları ilə mübarizənin necə ağır və qurbanlar tələb edən bir proses olduğunu göstərir. Onun özünün teatr fədaisi kimi həlak olması, əsl sənətin, idealın və xalq sevgisinin qurbanlıq tələb etdiyini simvollaşdırır. Oqtay Eloğlu Azərbaycan milli teatrının ideoloji qurucusu və ilk müqəddəs şəhidi olaraq ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Cabbarlı C. Oqtay Eloğlu. Bakı: Yazıçı, 1980.

Quliyev C. Cəfər Cabbarlı: Həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1977.

Cəfərov C. Azərbaycan Dramaturgiyası Tarixi. Bakı: Maarif, 1974.

Talıbzadə K. Cəfər Cabbarlı. Bakı: Gənclik, 1983.

**AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANT MÜNASİBƏTLƏRİN
FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ**

**Heydar Aliyev's contributions to the Formation of Multiculturalism and Tolerant Relations in
Azerbaijan**

**Заслуги Гейдара Алиева в формировании мультикультурализма и толерантных
отношений в Азербайджане**

P.ü.f.d. dosent Əzizov Qulam Qəribəli oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali

Xülasə

Məqalədə multikulturalizmin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xidmətlərindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq siyasətinin möhkəmlənməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, müxtəlif etnos və dinlərin nümayəndələri üçün bərabər hüquqlar və qarşılıqlı hörmət prinsipləri əsasında sabit cəmiyyətin əsasını qoymuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə bütün millətlərə və dinlərə bərabər münasibət göstərilmiş, onların mədəni irsi və hüquqları dövlət tərəfindən qorunmuşdur. Ulu Öndər dəfələrlə çıxışlarında qeyd edirdi ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi bu ölkənin tamhüquqlu vətəndaşıdır. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkədə dini konfessiyalar arasında dialoq inkişaf etdirilmiş, məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar bərpa olunmuş, dini azadlıqlar təmin edilmişdir. 1990-cı illərin çətin siyasi şəraitində belə, Heydər Əliyev milli-mədəni müxtəlifliyi qoruyub saxlamağı və onun əsasında ictimai sabitliyi təmin etməyi bacarmışdır. Bu gün də Azərbaycan dövləti Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu multikulturalizm siyasətini uğurla davam etdirir.

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerant münasibət, çox mədəniyyətlik, etnik-mədəni müxtəliflik, milli azlıqlar, etnomühit.

Abstract:

The article discusses the services of the National Leader Heydar Aliyev in strengthening multiculturalism. It is noted that the consolidation of multiculturalism and tolerance policy in Azerbaijan is associated with the name of Heydar Aliyev. He laid the foundation of a stable society based on the principles of equal rights and mutual respect for representatives of various ethnic groups and religions. During his leadership, all nations and religions were treated equally, and their cultural heritage and rights were protected by the state. The National Leader repeatedly emphasized in his speeches that every representative of any nation living in Azerbaijan is a full-fledged citizen of this country. The article also highlights that, through Heydar Aliyev's initiative, dialogue among religious confessions was developed in the country; mosques, churches, and synagogues were restored, and religious freedoms were ensured. Even in the difficult political conditions of the 1990s, Heydar Aliyev managed to preserve national and cultural diversity and ensure public stability on its basis. Today, the Azerbaijani state successfully continues the multiculturalism policy founded by Heydar Aliyev.

Keywords: multiculturalism, tolerant attitude, multiculturality, ethnic and cultural diversity, national minorities, ethnocultural environment.

Резюме:

В статье рассматриваются заслуги Общенационального Лидера Гейдара Алиева в укреплении мультикультурализма. Отмечается, что политика укрепления мультикультурализма и толерантности в Азербайджане связана с именем Гейдара Алиева. Он заложил основу стабильного общества, основанного на принципах равных прав и взаимного уважения представителей различных этносов и религий. В период его правления всем народам и религиям оказывалось равное отношение, их культурное наследие и права защищались государством. Великий Лидер неоднократно подчеркивал в своих

выступлениях, что каждый представитель любого народа, проживающего в Азербайджане, является полноправным гражданином этой страны. В статье также отмечается, что по инициативе Гейдара Алиева в стране развивался диалог между религиозными конфессиями, восстанавливались мечети, церкви и синагоги, обеспечивались религиозные свободы. Даже в сложных политических условиях 1990-х годов Гейдар Алиев сумел сохранить национально-культурное разнообразие и обеспечить общественную стабильность на этой основе. Сегодня азербайджанское государство успешно продолжает политику мультикультурализма, заложенную Гейдаром Алиевым.

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантное отношение, многокультурность, этнокультурное разнообразие, национальные меньшинства, этносреда.

Giriş:

Multikulturalizm və tolerantlıq müasir dünyanın ən aktual sosial-siyasi mövzularından biridir. Etnik və dini müxtəlifliyin sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində birgə yaşamasını təmin edən bu anlayışlar, xüsusilə də çoxmillətli və çoxkonfessiyalı cəmiyyətlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası da belə ölkələrdən biri kimi tarixən zəngin multikultural ənənələrə malik olmuşdur. Müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrinin əsrlər boyu birgə və dinc şəraitdə yaşaması Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıq mühitinin təməlini formalaşdırmışdır.

Lakin bu dəyərlərin müstəqil dövlətin siyasi və hüquqi sistemində öz yerini tapması, onların dövlət siyasətinə çevrilməsi prosesi xüsusilə 1993-cü ildən sonra – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə daha sistemli və məqsədyönlü xarakter almışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda multikulturalizmin və tolerantlığın qorunması və inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və dini konfessiyaların hüquqları təmin edilmiş, mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün real addımlar atılmışdır.

Bu məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycanda multikultural və tolerant cəmiyyətin formalaşmasındakı rolu araşdırılır, onun bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər və qoyduğu siyasi-strateji əsaslar təhlil olunur. Eyni zamanda, onun mirası kimi bu gün də davam etdirilən multikulturalizm siyasətinin ölkənin daxili sabitliyinə və beynəlxalq imicinə təsiri nəzərdən keçirilir.

Əsas mətn:

Multikulturalizm anlayışı XX əsrin 40-cı illərindən mövcud olsa da, öz aktuallığını 60-cı illərdə göstərmişdir. 1970-ci ildən multikulturalizm termini siyasi diskursda öz yerini tapmışdır. Azərbaycandakı multikultural mühit ölkənin müstəqillik illərində daha da yaxşılaşdı. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması, xüsusilə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının istəyi ilə hakimiyyətə gəlişi ölkədə multikultural mühiti əsaslı şəkildə yaxşılaşdırdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının nəticəsində əldə olunan tarixi tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı üçün real şərait yaradıldı, etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması istiqamətində mühüm işlər görüldü.

Azərbaycanda sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizm özünün sonrakı inkişaf mərhələlərində dövlətin siyasi müstəvisinə daxil edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda ictimai-siyasi, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi, xüsusilə sovet ideologiyasının hökmranlıq etdiyi illərdə kifayət qədər sistemli mahiyyət daşıyırdı. Tolerantlıq və mənəvi potensial, milli psixoloji və bəşəri dəyərlərə açıqlıq Azərbaycan xalqını multikultural bir rejimin içinə daxil etməyə hazır idi. Bunun fonunda həllini tapası yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Bunu Ulu öndər Heydər Əliyev etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və bu uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çox mədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev bununla ilk növbədə multikulturalizmin siyasi modelinin assimilyasiya və izolyasiya kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vahid Azərbaycan dövlətinə mənsub olmalarının əsasında birlik hissi aşılmağa başladı. Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq. Ulu Öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi.

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Ulu öndər haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, dönüşü olmayan demokratik inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikası, onun qeyd etdiyi kimi dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik olmalarını təmin etməli idi.

Təbii olaraq, Ulu öndər etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və multikulturalizmin əsas mədəni bazası olan Azərbaycançılıq prinsipini milli ideologiya kimi irəli sürürdü. O, qeyd edirdi ki, etnik millətçilik, nəhayət etibarilə, etnik separatizmə, xalqlar arasında münaqişəyə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də bütövlükdə hamısı azərbaycanlıdır.

Müasir dünyada multikulturalizm siyasətində ikili baxış, iki qütb fərsələşmişdir: bədbin və nikbin. Bədbin qütbü Kameron, nikbin qütbü isə Ulu öndər Heydər Əliyev formalaşdırmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev Kameronun bədbin nəticəsinə qarşı duran optimist baxışı və siyasi iradəni nümayiş etdirirdi. O, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik multikultural dəyərlərə malk olması ideyasına arxalanaraq belə bir siyasi bəyanatla çıxış edirdi: “Bu gün multikulturalizmin dünyada alternativini yoxdur.”

Müasir dövrdə Qərb ölkələrində multikulturalizm siyasətinin iflasa uğraması və bununla yanaşı, Azərbaycanda bu siyasətin yaşaması hansı səbəblərdən irəli gəlir? Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblər hansılardır? Bəzi ölkələr tarixən ən qədim zamanlardan bəri hər hansı müxtəlifliklərlə üzləşmədən digər mədəniyyətlərlə təmas nöqtəsinə monoetnik bir birlik kimi gəlib çıxmışdır. Buradakı müxtəlif mədəniyyətliliyi sonrakı müxtəliflik kimi ayıra bilərik. Bəzi ölkələrdə isə müxtəliflik ilkin xarakterli olmuşdur. Birinci ilə bağlı real sosial nəticə odur ki, gəlmə multikultural dəyərlər formalaşmış ölkədə özünə asanlıqla yer eləmir. Belə bir ölkədə yeni dəyərlərin calağı istər-istəməz süni alınır. Onun üçün də bəzi Avropa ölkələrində bu modelin iflasa uğramasının obyektiv səbəbləri yox deyil. Bəzi ölkələrdə isə xalqın tarixində müxtəliflik ilkin çağdan başlayır və müxtəlif xalqlar ən qədim zamanlardan etibarən bir-birini formalaşdırır-formalaşdırır müasir dövrə qədəm qoyurlar. İlkin müxtəliflik və sonrakı müxtəlifliyi bir-birindən ayırırsaq bugünkü dünyada hansısa ölkədə multikulturalizmin iflasının sirrini öyrənmə bilmərik.

Azərbaycanda normal multikultural əhvalının olması müxtəlif etnik birliklərin dostluq və mehribançılıq şəraitində yaşaması yenə də tarixin qədim dövrlərindən qidalanır. “İlkin müxtəliflik” Azərbaycan ərazisində özünü göstərən nadir xüsusiyyətlərdəndir və bu hal sonrakı müxtəliflikdən kəskin şəkildə fərqlənir. Məhz “ilkin müxtəliflik” bu gün Azərbaycan ərazisində özünü qoruyub saxlamış sistemli münasibət modeli formalaşdırmışdır. Nəticədə isə əsrlərdən bəri şair, yazıçı və alimlərin bədii ədəbiyyatda, elmi traktatlarda özünü göstərən müxtəlifliyə münasibət

möhkəmlənərək Azərbaycanda, özü də müstəqillik dövründə yeni bir siyasi ahəng qazana bildi. Ona görə də təəccüblü deyil ki, bir sıra Qərb ölkələrində multikulturalizmin iflası uğramasının bəyan edildiyi dövrdə Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm dövlət siyasəti kimi ortaya çıxır və Azərbaycan Prezidenti bu siyasətin davamlı olması üçün real və optimal fəaliyyət göstərir.

Şübhəsiz, Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanın demokratik inkişaf sahəsində real təcrübəsi azdır. Amma mənəvi təcrübəsi böyükdür. Azərbaycan xalqının dastanlarından, nağıllarından, klassik ədəbi nümunələrindən qədim demokratik prinsiplərlə bağlı yetərinə misal və nümunələr göstərmək olar. Tarix boyu Azərbaycan mənəvi həyatında tolerantlıqdan xeyli danışmaq mümkündür. Bunlar, təbii ki, multikultural tərzin Azərbaycan cəmiyyətinə öncədən xas olmasına bir sübutdur.

Azərbaycanda illərdir yaşayıb fəaliyyət göstərən etnik qruplardan ləzgi, avar, udin və talışlar Azərbaycan cəmiyyətinin tam hüquqlu üzvləridir, adət ənənələrini qoruyub saxlayaraq, ayrı-seçkilik hiss etmədən mövcudluğunu saxlayırlar. Ölkə üçün öz töhvələrini verir, ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınmasında öz fəaliyyətlərini əsirgəməirlər. Dinindən asılı olmayaraq hər bir dinin nümayəndələri öz dini mərasimlərini təşkil etməkdə azaddırlar və həmişə böyük hörmət və ehtiramla qarşılanırlar.

Bu danılmaz həqiqətdir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkəmizdə, bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, milli azlıqlara münasibətdə keçmiş köhnə ittifaq respublikalarından fərqli olaraq, tamamilə yeni bir istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Müxtəlif millətlərin və xalqların əsrlərlə qarşılıqlı anlaşıma şəraitində yaşadığı Azərbaycan, çoxmillətli bir ölkə, bir dövlət kimi, öz uzaqgörən siyasətçisini və etibarlı liderini xalqın iradəsi ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gətirdikdən sonra müstəqil Azərbaycan və onun memarı Heydər Əliyev Azərbaycan türklərinin taleyinə göstərdiyi diqqət və qayğıni milli azlıqların, azsaylı xalqların, etniklərin ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafına da göstərirdi. Azərbaycanda yenidən multikultural dəyərlər xüsusi vüsət almağa başladı. Ölkənin müxtəlif bölgələrindəki ədəbi-mədəni mühitin müasir inkişafı, dövlət səviyyəsində azsaylı xalqların mədəniyyətinə həsr olunmuş tədbirlər, tanınmış şəxsiyyətlərin adlarına küçələrin verilməsi, abidələrin açılması məhz həmin illərdən başlayaraq günümüzədək davam edir. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrü və onun iqtisadi-siyasi çətinliyini dəyərləndirən beynəlxalq və yerli siyasətçilər, Heydər Əliyevi “Qafqazın atası və xilaskarı” adlandırırdılar.

1993-cü ildən sonrakı illər bu qəbildən olan milli məsələlərdə irəliyə doğru əsl dönüş dövrü oldu. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrü və onun iqtisadi-siyasi çətinliyini dəyərləndirən beynəlxalq və yerli siyasətçilər, çətinliklər içərisində yaşayan Azərbaycanda dövlət səviyyəsində kompleks və müntəzəm qayğı göstərmək ənənəyə çevrildi.

Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənə və s. qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı. Bu məqsədlə onlara maliyyə yardımları göstərildi. Milli azlıqların mədəni mərkəzləri kommunal xərclər, kirayə haqqı ödənilmədən yerlə təmin olundular. Onların əlifbaları, doğma dillərində dərslikləri hazırlandı, kitablarınım, qəzetlərinin nəşri üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldı, respublika radiosunda, yerli özəl televiziya və qəzetlərdə doğma dillərində veriliş və materiallar hazırlanmasına şərait yaradıldı, sərbəst və azad fəaliyyət göstərməsinə tam hüquqi təminat verildi.

Müstəqil Azərbaycanda milli məsələlərlə bağlı bütün fəaliyyəti boyunca Heydər Əliyev beynəlmiləçilik ruhunu və milli azlıqlara, o cümlədən, azsaylı xalqlara diqqəti daim ön plana çəkir, buna xüsusi fikir verirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanda etnomühit və ona milli barışıq münasibəti başqa ittifaq ölkələrinin postsovet məkanlarından fərqli olaraq, Kremlin diqqəti ilə deyil, sülhsevər xalqın və onun liderinin insanpərvər, multikultural dəyərləri ilə formalaşır, inkişaf və davam edirdi. Yəni bizim toplumda bir azərbaycanlıya, türk soylu insana münasibət və yanaşma necədirsə, bir etnikə münasibət də eynidir. Mədəni və etnik birliyə nail olmayan dövlət, tolerantlıq olmadan sabitliyini təmin və normal inkişaf edə bilməz.

Multikulturalizm siyasətinin rəhbər tutulması müxtəlif din nümayəndələrinin və etnik azlıqlarının da rəğbətinin qazanılmasına imkan yaradır. Əgər ölkə çoxmillətlidirsə bu zaman siyasətçinin nitqinin multikultural ifadələrlə zəngin olması etnik azlıqların diqqətini özünə cəlb etmək və bununla da onların da ölkənin siyasi fəaliyyətində rolunun artırılmasına nail olmaq

deməkdir. Multikultural ifadələr dedikdə multikulturalizm anlayışı ilə bağlı olan etnik tolerantlıq dini tolerantlaq, milli dözümlülük, multikulturalizm kimi ifadələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan respublikanın prezidenti Heydər Əliyev xüsusilə xarici ölkələrdə çıxışlarında Azərbaycanın multikultural dövlət olduğunu və bu siyasəti dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırıldığını vurğulamaq məqsədilə zəngin nitqlər təqdim edirdi. Heydər Əliyevin xüsusilə ölkə sərhədlərindən kənarda təqdim etdiyi çıxışlarında ölkəmizdə multikulturalizm siyasətinin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyini vurğulaması mexaniki xarakter daşıyırdı, müəyyən prinsiplərə əsaslanırdı. Bununla Heydər Əliyev Azərbaycanın dinindən, dilindən asılı olmayaraq hamıya açıq olduğunu, Azərbaycana təşrif buyuran hər bir vətəndaş üçün təhlükəsiz şəraitin olduğunu dünyaya çatdırmaq məqsədi güdürdü. Bundan əlavə, xarici investorların Azərbaycanda fəaliyyəti üçün azad şəraitin mövcud olduğunun mesajını göndərmiş olurdu.

Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dini cəmiyyətlər və müxtəlif millətlər Azərbaycanda sülh və dözümlülük şəraitində yaşayırlar, dominant xalq kimi bütün hüquqlara malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq xarici vətəndaşlar üçün yaşamaq və fəaliyyət göstərmək üçün ən münasib ölkə Azərbaycandır. Onun bütün xarici ölkələrdə çıxışlarında Azərbaycanın dini və milli tolerantlığın ocağı olduğunu qeyd edərək xarici investorlarda maraq oyatmağa və ölkəni beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmağa çalışırdı.

Tolerantlıq, həqiqətən də, multikulturalizmin əsas təməllərindən biridir. YUNESKO-ya üzv dövlətlər hələ 1995-ci il noyabrın 16-da tolerantlıq prinsipləri haqqında bəyannamə qəbul etmişlər. Azərbaycan isə əsrlərdir ki, bu prinsiplərlə yaşayıb, XX əsrdə öz müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra Heydər Əliyevin bilavasitə dəstəyi ilə bu dəyərləri daha da zənginləşdirmişdir.

1995-ci ildən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə əsasən irqindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, mənşəyindən asılı olmayaraq, hər kəsin bərabər hüquq və azadlıqlarına təminat verilən ölkəmizdə milli azlıqların mədəni irsinə ehtiramla yanaşıldığından, Azərbaycandakı azsaylı xalqların ədəbi irsi XX-XXI əsrlərdə nəzərə cəpəcə dəyərdə inkişaf edib.

2010-cu ildə “Heydər Əliyev” fondunun “Azərbaycan-tolerantlığın ünvanı” adlı layihəsi çərçivəsində Bakıda yaşayan azsaylı xalqların uşaqları üçün 450 yerlik təhsil mərkəzi inşa edildi. Bu gün Azərbaycan neçə azsaylı xalqın, etnik qrupun əmin, dinc yaşadığı ölkədir.

Ötən əsrin sonunda Azərbaycan öz müstəqilliyinə yenidən qovuşduqdan sonra ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verdi. Belə ki, yeni Konstitusiyada eləcə də, “Mədəniyyət haqqında” qanunun 11-ci maddəsində milli mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanmasına diqqət və yardım nəzərdə tutulur. Bu, təkcə Azərbaycan türklərinin milli-mədəniyyətinin inkişafına və qorunub saxlanmasına deyil, həmçinin burada yaşayan bütün azsaylı xalqların mədəniyyətlərinə şamil olunur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan, bu ölkədə yaşayan bütün milli azlıqların dil və mədəniyyətinə yetərinə dəstəyin göstərilməsi istiqamətində hala müstəqilliyin ilk illərindən əməli işlər görüldü. Azsaylı xalqların məskunlaşdığı bölgələrdə kollec, litsey, eləcə də, ali təhsil ocaqlarının filiallarının açılması, həmin bölgələrdə etniklərin dilində qəzet və jurnalların çap olunması, ölkənin radio və televiziya kanallarında bu dillərdə verilişlərin yayımlanması kimi ənənələrin əsası qoyuldu.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında milli azlıqların dil, mədəniyyət tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsi, inkişafı üçün xüsusi şöbə yaradıldı ki, bu da öz növbəsində həmin xalqlara olan xüsusi diqqət və ehtiramın göstəricisidir. Azərbaycanda əsrlər boyu məscidlərlə yanaşı, kilsələrin, sinaqoqların azad fəaliyyəti bu ölkədəki din azadlığının multikultural təminatının təntənəsi olmaqla, beynəlxalq qurumlar tərəfindən də hər zaman müsbət qarşılanaraq, başqa ölkələrə nümunə göstərilir.

2001-ci ilin noyabr ayının 1-də Prezident Heydər Əliyev Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında” çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycanın qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı ilkin hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi barədə sərəncam imzaladı. Bu sərəncama əsasən, Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında” çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycanın öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ilkin hesabatın hazırlanması üçün işçi qrupu yaradıldı.

Heydər Əliyevin sərəncamı ilə hazırlanan və beynəlxalq quruma təqdim olunan “Milli azlıqların hüquqlarının qorunması üzrə Azərbaycan hökumətinin hesabatı” Avropa Şurasının rəsmiləri Azərbaycanda milli azlıqların hüquqlarının qorunması sahəsində heç bir problemin olmadığını birmənalı şəkildə qeyd etdilər.

Bu isə o illər idi ki, Azərbaycanın o zamana 10 ildən artıq məruz qaldığı təcavüz nəticəsində əraziləri işğal edilmiş, azərbaycanlılar öz torpaqlarında qaçqınlıq və didərginlik taleyi ilə üzləşmişdi. Ermənistanın xəyanətəkar siyasəti, vandalizmi dəfələrlə beynəlxalq qurumlar və Avropa Şurası qarşısında qaldırılsa da, dünya hələ də bu haqsızlığa, Ermənistanın işğalçılıq və soyqırım əməllərinə biganəlik nümayiş etdirirdi.

2002-ci ilin oktyabrında Strasburqda Avropa Şurasının baş katibi Valter Şvimmerin iştirakı ilə Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasəti məsələsinə həsr olunmuş ayrıca müzakirələr aparıldı. Müzakirələrin nəticəsində Azərbaycanın milli siyasətini bəyanən və müsbət qiymətləndirən Avropa Şurası, bu səpkidə müzakirələrin digər dövlətlərin də iştirakı ilə aparılması qərarına gəldi. Hətta Azərbaycanın milli azlıqlarla bağlı yürütdüyü siyasətin və bu sahədə əldə olunan təcrübənin başqa dövlətlər üçün də gərəkliliyi vurğulandı. Avropa Şurasının Azərbaycan üzrə əməkdaşı Inkeri Aarnio Lvoff, 2002-ci ildə “Etnik qruplar arasında dialoq” mövzusunda Zugulbada keçirilən tədbirdə çıxış edərkən, respublikada milli azlıqlar arasında dialoqun inkişafı və genişləndirilməsi üçün müvafiq işlər görüldüyünü nəzərə çatdırdı.

Dünya birliyinin Azərbaycanda həyata keçirilən milli siyasətə münasibəti ölkəmizin Avropa Şurasındakı nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş Dəyirmi masa zamanı da qabarıq şəkildə biruzə verdi. 2002-ci il sentyabrın 13-də “Azərbaycanda milli azlıqlar: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda keçirilən tədbirin məqsədi də Azərbaycan gerçəkliklərinin Avropa Şurasında dərinlən öyrənilməsi olu. Məhz bu gerçəkliklər Avropa Şurası mütəxəssislərinin diqqətini çoxdan cəlb edirdi. Elə buna görə də tədbirin keçirilməsi Avropa Şurası tərəfindən böyük razılıqla qarşılandı və rəhbərlik bunu “ilk qaranquş” adlandırdı. Mədəni müxtəlifliyin, tolerantlığın, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun bir ölkənin həyatında çox ahəngdar şəkildə bərqərar olması hansısa təbliğatlar, çağırışlar, rəsmi qərarlarla baş tutan iş deyil. Azərbaycanda azsaylı xalqların həyatının uzun əsrlərə sığan tarixi yolu bunun aşkar göstəricisidir. Etnik xalqların və onların mədəni irsinin Azərbaycandakı uğurlu qisməti etnik, dini və mədəni müxtəlifliyin yanaşı və qarşılıqlı əlaqədə qardaşlığın mövcudluğunun parlaq örnəyi sayıla bilər.

Bu gün dünya Azərbaycandakı azlıqların mədəni irsinə nümunəvi münasibət modelini ayrı-ayrı ölkələrdə yayıb təbliğ etməklə bu yöndə daha çox uğur əldə edə bilər. İllərlə uzanan erməni işğalı, vəhşiliyi və özbaşınalığını pisləyən etnik xalqın nümayəndələri dönə-dönə Avropa Şurasına, eləcə də, müxtəlif beynəlxalq qurumlara müraciətlər yönəldirərkən də daim xalqımızın və dövlətimizin yanında olub. Məsələn, 2006-cı ildə Xocalı soyqırımının 24-cü ildönümü münasibətilə yayılan müraciətdə Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin, Dağ Yahudiləri Dini İcmasının Rəhbəri Milix Yevdayev, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Azərbaycandakı digər dini icmaların rəhbərləri, 1992-ci ildə Xocalıda dinc sakinlərə qarşı törədilmiş cinayəti pisləyərək, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə, Xocalı faciəsinin soyqırımını kimi tanıması üçün müraciət ediblər. Dini icmaların rəhbərləri təəssüf hissi ilə qeyd edirdilər ki, 24 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Xocalı cinayətini törədənələr hələ dəcəzalandırılmayıb. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələrinə məhəl qoyulmur. Bu cür cəzasızlıq mühiti gələcəkdə oxşar cinayətlərin törədilməsinə zəmin yaradır.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev, milli azlıqların nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdə tez-tez onu da vurğulayırdı ki, Azərbaycanın sərvəti təkcə onun gözəl təbiəti, yeratlı və yerüstü xəzinələriylə ölçülmür. Bizim ən böyük sərvətimiz əsrlərdən bəri bu torpaqlarda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan və müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlar Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Heydər Əliyev Azərbaycanın etnik azlıqların vətəni olduğunu və ölkənin yüksək dözümlülüyü ilə seçildiyini qeyd edirdi. O, həmişə ifadələrin əsaslandırma və

sübut etmə tərəfinə diqqətləri yönəltməyə çalışırdı. Bu cür yanaşma dinləyən tərəfə psixoloji təsir gücünə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi Ümummili lider Heydər Əliyev multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ulu öndər daima Azərbaycanın yuxarıda adları sadalanan təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulmasının vacibliyini qeyd edirdi. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan hökuməti insan haqları, o cümlədən milli azlıqların müdafiəsi sahəsində bu təşkilatlarla işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına müvəffəq olmuşdur. Ölkəmiz insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur.

Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyev multikulturalizmi Azərbaycançılıq idrologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etməklə ölkədə multikulturalizm siyasətinin əsasını qoymuş və Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi olmuşdur. Ulu öndərin multikulturalizm sahəsində həyata keçirdiyi bu böyük iş müasir dövrdə onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Nəticə:

Azərbaycan tarixən etnik və dini müxtəlifliyin dinc şəraitdə birgə mövcud olduğu bir ölkə kimi formalaşsa da, bu müxtəlifliyin dövlət siyasəti səviyyəsində qorunması və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə birbaşa bağlıdır. Onun hakimiyyəti dövründə ölkədə yaşayan bütün xalqlara və dini konfessiyalara bərabər hüquqlar verilməsi, onların mədəniyyətinə və inanclarına hörmətlə yanaşılması multikulturalizmin real praktik modelinə çevrilməsini təmin etmişdir.

Heydər Əliyev multikulturalizmi yalnız birgə yaşamaq mədəniyyəti kimi deyil, eyni zamanda milli birliyin, ictimai sabitliyin və dövlətin inkişafının əsas dayaqlarından biri kimi qiymətləndirmişdir. O, dəfələrlə çıxışlarında vurğulamışdır ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi ölkənin vətəndaşıdır və bu ölkənin inkişafına bərabər şəkildə töhfə verməlidir. Onun təşəbbüsü ilə mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün hüquqi və institusional baza yaradılmış, dini və etnik azlıqların hüquqları dövlət səviyyəsində müdafiə olunmuşdur.

Bu gün Azərbaycan Respublikası dünyada tolerantlıq və multikultural dəyərlərə sadiqliyi ilə seçilən ölkələrdən biri kimi tanınır. Bu uğurun təməlinə isə məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və humanist dəyərlərə əsaslanan yanaşması dayanır. Onun qoyduğu bu sağlam siyasi irs bu gün də davam etdirilir və beynəlxalq miqyasda Azərbaycanı sülh, qarşılıqlı hörmət və mədəni müxtəlifliyin harmonik şəkildə mövcud olduğu bir dövlət kimi təqdim edir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycanda multikulturalizm və tolerant münasibətlərin formalaşmasındakı xidmətləri həm tarixi reallıq, həm də gələcək üçün dayanıqlı strateji xətt kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdulla K., Nəcəfov E., Məmmədov A. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı: - 2017.
2. Abdullayev Ə., Abdulla K., Nəcəfov E. Multikulturalizmə giriş. Bakı:-2019.
3. Nəcəfov E., Abdulla K. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizm Azərbaycan modeli haqqında. Bakı:-2017.
4. Niftiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli azlıqlar. Bakı: - 2016.
5. Nəcəfov E., Abdulla K., Məmmədov A. Azərbaycanda multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və publisistik qaynaqları. Bakı: - 2021.
6. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı: -2001

BƏZİ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK DƏYİŞİKLİYİ

Semantic Changes of Some Turkic-Origin Words

Семантические изменения некоторых слов тюркского происхождения

Elburus Vəliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Dil canlı bir sistem olaraq zamanla müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklərin ən mühüm istiqamətlərindən biri leksik vahidlərin semantik inkişafıdır. Xüsusilə qədim türk dillərində işlənmiş sözlərin müasir Azərbaycan dilindəki qarşılığı və onların semantik fərqləri bu sahədə diqqətəlayiq tədqiqat istiqamətlərindəndir. Bu məqalədə bəzi türk mənşəli sözlərin tarixi inkişafı, ilkin mənaları və müasir dövrdəki semantik transformasiyası araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi sözlərin mənaca necə dəyişdiyini müəyyənləşdirmək və bu dəyişikliklərin sosial-mədəni faktorlarla əlaqəsini təhlil etməkdir. Bu məqalədə bəzi türk mənşəli sözlərin zamanla mənə dəyişikliyinə uğraması araşdırılır. Araşdırma zamanı qədim türk dillərində işlənən və “Kitabi-Dədə Qorqud”, Orxon-Yenisey abidələri kimi tarixi mənbələrdə keçən sözlərin müasir Azərbaycan dilindəki mənaları ilə müqayisəsi aparılmışdır. Müəllif bir çox sözün ilkin leksik mənalarının zamanla məcazi və ya funksional mənalar qazanaraq semantik genişlənmə və ya daralma yaşadığını göstərmişdir. “Baş”, “ad”, “üz”, “yol”, “el”, “ot”, “yoldaş” kimi sözlər nümunə götürülərək, onların tarixi və semantik inkişaf trayektoriyası izlənilmişdir. Həmçinin, sözlərin semantik dəyişikliklərinin sosial, mədəni və tarixi faktorlarla necə bağlı olduğu göstərilmişdir. Araşdırmanın nəticələri, dilin canlı və dəyişkən bir sistem olduğunu və leksik vahidlərin zamanla ictimai tələbat və kontekstə uyğun olaraq mənaca transformasiyaya uğradığını təsdiqləyir.

Açar sözlər: Semantika. Türkmənşəli sözlər. Çoxmənalılıq.

Abstract

Language, as a living and dynamic system, undergoes various changes over time. One of the key directions of these changes is the semantic development of lexical units. This article investigates the semantic transformation of certain words of Turkic origin by comparing their historical meanings in ancient Turkic languages with their counterparts in modern Azerbaijani. Based on sources such as the Kitab-i Dede Qorqud and the Orkhon-Yenisei inscriptions, examples like “baş” (head), “ad” (name), “üz” (face), “el” (people/land), “yol” (road), “ot” (fire/grass), and “yoldaş” (companion) are analyzed to trace their semantic evolution. The study reveals that these words have undergone semantic expansion or narrowing over time by acquiring figurative or functional meanings. Moreover, the research examines the correlation between semantic changes and social, cultural, and historical factors. The findings confirm that language is subject to constant semantic transformation in response to social demands and contextual shifts.

Резюме

Язык как живая система со временем претерпевает различные изменения. Одним из важнейших направлений этих изменений является семантическое развитие лексических

единиц. Особенно актуальным исследовательским направлением в этой области является сопоставление слов, использовавшихся в древнетюркских языках, с их значением в современном азербайджанском языке и выявление семантических различий. В данной статье рассматривается историческое развитие, первоначальные значения и современная семантическая трансформация некоторых слов тюркского происхождения. Цель исследования — определить, как менялось значение слов со временем, и проанализировать связь этих изменений с социально-культурными факторами. Исследование сосредоточено на семантических изменениях, произошедших со словами тюркского происхождения на протяжении истории. Путём анализа таких исторических источников, как «Китаби-Деде Горгуд» и Орхонско-Енисейские памятники, проводится сопоставление значений отдельных лексических единиц в древнетюркском и современном азербайджанском языках. Автор показывает, что многие слова со временем претерпели семантическое расширение или сужение, приобретая метафорические или функциональные значения. На примере таких слов, как «baş» (голова), «ad» (имя), «üz» (лицо), «yol» (дорога), «el» (народ/земля), «ot» (огонь/трава), «yoldaş» (товарищ), прослеживается их историческая и семантическая эволюция. Кроме того, в статье показано, как семантические изменения слов связаны с социальными, культурными и историческими факторами. Полученные результаты подтверждают, что язык представляет собой живую и изменяющуюся систему, а лексические единицы со временем подвергаются семантической трансформации в зависимости от общественных потребностей и контекста.

Hər hansı bir dilin ən dəyişkən qeyri –sabit və müstəhərrik sahəsi onun lüğət tərkibidir. Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi daima dəyişir, öz istifadə dairəsini azaldan və ya itirən sözlər köhnələrək dilin qeyri –fəal fonduna keçir və həyatımızda baş verən bütün ictimai –siyasi, mədəni hadisələr nəticəsində dilimizə yeni sözlər keçir, beləliklə, dilin söz ehtiyatı, söz xəzinəsi yeni leksik vahidlərlə zənginləşir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, dilin təkmilləşməsi, zənginləşməsi təkcə onun kəmiyyətə dəyişilməsi yolu ilə deyil, həm də lüğət tərkibindəki sözlərin keyfiyyətə inkişafı –məna dəyişməsi vasitəsilə də həyata keçir. Dilə yeni sözlərin gəlməsi əgər ictimai –siyasi quruluşun dəyişməsi, elm və texnikanın sürətlə inkişafı ilə bağlıdırsa, sözlərin semantik yolla, yəni məna dəyişilməsi daha çox dilin özünün daxili qanunauyğunluqlarından və milli xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu yazıda məqsədimiz dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından söz açmaq olmadığından, sadəcə olaraq, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin kiçik bir qolundan semantik üsulla, yəni məna dəyişilərək söz artımının bəzi məqamlarından yazmaq nəzərdə tutmuşuq.

Bildiyimiz kimi, semantik yolla söz artımı üç yolla baş verir:

- a) Əsl Azərbaycan sözlərinin məna dəyişilib başqa məna kəsb etməsi ilə
- b) Alınma sözlərin semantik yolla yeni məna yaratması ilə
- c) Türkmənşəli sözlərin öz mənasından ayrılıb yeni məna kəsb etməsi ilə

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, semantik yolla söz çoxaltmaq, söz yaratmaq o deməkdir ki, hər hansı bir söz vaxtilə bir mənada işlənsə də, hazırda öz ilkin mənasından uzaqlaşib yeni məna kəsb edir. Məsələn, bəy sözü vaxtilə varlı, seçilmiş adamlara deyilirdi. İndi isə müraciət formasıdır. Həmçinin xanım sözü əvvəlki dövrlərdə bəylərin, xanların, digər kübar arvadlarına deyilirdisə, hazırda hər bir Azərbaycan qadınına, qızına xanım deyərək müraciət olunur.

Qeyd etməliyik ki, sözlərdə gedən semantik dəyişiklik: əsasən, ya tamamilə yeni mənanın qazanılması, ya onların mənalarının çoxalması –şaxələnməsi yaxud da mənaların daralaraq çoxmənalılıqdan tək-mənalılığa keçməsi ilə üzə çıxır.

Aşağıda bəzi türkmənşəli sözlərin ilkin –leksik mənə tutumuna və bu günkü mənasına – semantikasına diqqət yetirək.

1. **Qarı** türkmənşəli sözdür. Həm fel, həm isim, həm də sifət kimi işlənib. Əvvəlcə geniş mənada qarı (düşmən), qarımaq, qocalmaq, köhnəlmək, köhnə mənasını daşıyırdı. Məsələn, İ.Nəsiminin şeirlərindən bir beytə nəzər salaıq.

Fani cahanın sevgisi tamu odudur, yandırır.

Keç, ey könül, şol qarıdan, asılma zülfü xalinə .

Qarı sözü burda köhnə mənasında işlənib. Klassik şairlərin əksəriyyətinin şeirlərində bu söz həmişə köhnə mənasını daşıyırdı. Kişvərinin dilində də bu söz həmin mənanı verir.

Kişvəri qarı qulundur, sürmə qapundan ani.

Başqa yazılı mənbələrdə türk, türkmən, qaqauz, özbək, qırğız dillərində də qarı köhnə mənasını vermişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu söz əvvəlki semantikasını azacıq saxlamaqla qoca, qocalmaq, qismən də köhnə mənasındadır. Məsələn, qız qaradı, evdə qaldı (xalq deyimləri), Qarı düşmən dist olmaz (El sözü). Bu söz müxtəlif leksik şəkilçilər qəbul edib yeni söz yarada bilmir. Çünki adi dərəcəli sifətdir, əşyalaşaraq ismin xüsusiyyətlərini daşıya bilər. Qarı nənə cəhrənin iyini çıxardı və s.

2. **Qopmaq.** Türkmənşəli təsirsiz feldir. Bu sözün ilkin, qədim mənası “əmələ gəlmək”, “yaranmaq” olmuşdur. Amma zaman –zaman bu söz mənasından uzaqlaşaraq yeni semantikaya malik olmuşdur.

“Dədə Qorqud” dastanlarından bəzi nümunələrlə fikrimizi təsdiqləyək: “Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu” yaxud “Dövlətli bir oğul qopsa, ocağının közüdür, dövlətsiz oğil qopsa, ocağının küridir”. Bu söz əvvəllər də ümumi dillər üçün müştərək söz kimi işlənib. İndi isə bu söz qırılmaq mənasında olsa da, bəzi ifadələrdə ilkin mənasını saxlamaqdadır. Məsələn, toz qopdu, külək qopdu, ürəyim qopub yerinə çıxdı. Qeyd edək ki, bu söz tək-mənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edən, məcazlaşan sözdür. Məsələn, gül budaqdan qopdu, hay –küy qopdu, tufan qopdu və s.

3. **Qıymaq.** Bu söz türk dillərində, o cümlədən dilimizin ilk dövrlərində “xırda –qırda doğramaq” mənasında işlənib. Məsələn, İ.Nəsimidə “Bunca namərdi gördüm, bir ər qıyarlar, ağlamaz”, yaxud xalq nağıllarında “igidi qıyma –qıyma doğradılar” mənasında işlədilər. Qıyma sözü türk və türkmən dillərində indi də həmin mənada işlənməkdədir. Lain müasir dövrümüzdə həmin söz vermək mənasındadır. Məsələn, Aşıq Şəmşirdə: “Qoynunda xəstəyə nar olan vaxtı, qıymadın bir dənə bol vədəsində”, yaxud “bir o qədər almadan birini mənə qıymadın” və s. Qıymaq sözü də tək-mənalılıqdan çox mənalılığa inkişaf dövrü keçirib. Məsələn, qıyma mənim canıma, qıyımsız qız qıyımsız anaya oxşayar. Onun gözləri getdikcə qıyılırdı və yaxud , gözünü qıymadan mənə baxırdı və s.

Doğrudur, qıymaq sözü əvvəlki mənasında işlənməsə də, çoxmənalılıq baxımından ilkin mənasını az da olsa, saxlamaqdadır. Belə ki, qıymaq –xırdalamaq, azaltmaq, kiçik bir hissə, azacıq mənasında işlənib. İndi də “bir kisə almadan bir dənəsini mənə vermədin” cümləsində elə bir alma

tamın böyük tamın kiçik bir hissəsidir. Yaxud, “bir almadan bir dilim mənə vermədin” cümləsində həmin fikir özünü doğruldur. Yəni bir dilim alma kiçik bir tamın –bir almanın daha kiçik bir hissəsidir. Deməli, qıymaq sözü bəzi məqamlarda ilkin mənasını saxlamqdadır.

4. **Dəli** sözü xalq arasında dəli könül, dəli yaz, dəli –dolu oğlan və ifadələrə çox rast gəlirik. Deməli, dəli sözü də öz inkişaf mərhələsində müəyyən mənə dəyişikliyinə uğramışdır. Belə ki, türk dillərinin qədim tarixinə aid lüğətlərdə həmin söz bir qayda olaraq cəsur, mərd, çılgın, qəhrəman, döyüşçü, igid mənalarında işlənmişdir. Məsələn, İ.Nəsimi: “Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə. Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?” deyərək sübhəsiz ki, dəli sözünü çılgın, odlu –alovlu mənasında işlədib. Bu söz “Koroğlu” dastanlarında öz leksik mənasını tamamilə saxlamışdır. Məsələn,

Demə ki, Koroğlu təkdi,

Yetmiş yeddi dəlisi var.

Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd,

Eyvaz, İsabalısı var.

Göründüyü kimi, dastanda bu söz igid, cəsur, qəhrəman mənasında işlənib. Lakin müasir dövrdə bu söz birmənalı olaraq ağıldan kəm, gicbəsər, sərsəm, mənasındadır.

5. **Sağ** sözün də müəyyən inkişaf dövrü keçərək daralma, konkretləşmə, mənasını vermiş, sonralar yazılı abidələrin dilində “əsas, doğru, düzgün, təmiz mənalarını bildirmişdir. Aşıq ədəbiyyatında “Kişi adam öz sözünə sağ gərək” deyəndə, M.V.Vidadi: “Ərz eyləyim bu sözümün sağıdır” şəklində ifadə edəndə sağ sözünün “doğru, düzgün, təmiz” mənasında istifadə etmişlər.

İndi isə bu söz əsl mənasını əsasən itirərək: sağ tərəf, sağ qol, sağ əl, yəni sol sözünün antonimi kimi işlənəlməkdədir. Bəzən də omonim xüsusiyyətini daşıyaraq sağ (salamat, sağ –lam, yaxud sağ – ölməmiş). Məsələn, Fikrət qoca hələ sağdır –dünyasını dəyişməyib və s.

6. Müasir dilimizdə tam mənə dəyişikliyinə uğramış leksik vahidlərdən biri də **banlamaq** sözüdür. “Dədə Qorqud” dastanlarında bu söz oxumaq anlamında işlənmişdir. Məsələn, “Minarədən banlayanda fəqih görklü”. Burada banlamaq əzan vermək mənasındadır. Sözün kökü -ban feli qədim türk dillərində “çağıрмаq, bərkdən qışqırmaq” deməkdir. Bağırmaq sözü də həmin kökdəndir, hazırda türk dilində bu söz çağırma, ucadan danışma mənasındadır. Bizdə isə banlamaq xoruzun banlaması mənasında işlənir. Qədim bayatıların birində: xoruz ban verəndə gəl, yaram qan verəndə gəl. Sağlığında gəlmədin, barı can verəndə gəl.

Bəzi şivələrdə molla banlıyır, manlıyır ifadələri işlənəlməkdədir. Bu da əzan vermək mənasına gətirib çıxarır ki, ilkin mənasını özündə saxlayır.

Qeyd edək ki, ban sözü ancaq vermək feli ilə işlənir, bir də -la leksik şəkilçisini qəbul edib fel yaradır.

7. **Ər** –bu söz qədim türk abidələrində, “Dədə Qorqud” dastanlarında, həmçinin M.Kaşğarının məlum lüğətində kişi, igid, qəhrəman, nər kimi kişi və s. mənalarda işlənib. Hazırda ər sözünün ilkin mənası daralmış, əsasən, qadının həyat yoldaşı mənasında işlənir. Şübhəsiz ki, son 200 ilə yaxın bir dövrdə rus dilinin təsirindən əmələ gəlib. Çünki rus dilində qadının əri müj adlanır. Bəlkə də, elə bu səbəbdən bu gözəl türk sözünün mənası daralıb, sadəcə həyat yoldaşı anlamına gəlib. Buna baxmayaraq, bizim zehnimizdə ər elə ərdir, kişidir, mərddir, igiddir, qəhrəmandır.

8. **Don** sözü vaxtilə nəmər, başlıq, pul mənasını ifadə edib. Zaman keçdikcə həmin sözün mənası konkretləşməyə doğru inkişaf edib. Aşiq şeirlərinin birində ərə gedən qızın dilindən elçilərə belə cavab verilib.

Beş yüz manat bəy babama don pulu,

Əlbət ki, min tümən özüm istərim.

Artıq burada don paltar mənasında işlənib. İndi də konkret olaraq həmin söz paltar mənasındadır.

9. **Oxumaq** sözü də sonrakı dövrlərdə ilkin mənasından uzaqlaşmış, yeni məna kəsb etmişdir. Belə ki, “Dədə Qorduq” dastanlarında işlənmiş bir cümləyə nəzər yetirək: “Oğul, Qalın oğuz bəylərini odamıza oxuyalım” misaldan da görünür ki, oxumaq əvvəlcə çağırmaq mənasında işlənib. İndi də bəzi türk dillərində (özbək, qaraqalpaq, tatar və s.) oxumaq “çağırmaq” məqamında işlənməkdədir.

10. **Çalmaq** feli qədim türk dillərində nisbətən dar mənada –vurmaq, salmaq kimi işlənib. “Dədə Qorduq” dastanlarında : “Oğlan yumruğu ilə Buğanın alına qıya tutub çaldı”, Nəsimidə: “Şişəmi dün taşə çaldım, həqqi izhar eylədim”, M.Gəncəvidə : “Dün kaşı kuzəmi daşlara çaldım, sərxoşdum, bilmədim əlimdən saldım” və s.

Göründüyü kimi çalmaq sözü də dar mənada vurmaq anlamında işlənib, lakin müasir dilimizdə və bəzi türk dillərində bu söz semantikasını genişləndirərək çoxmənalılıq kəsb etmişdir. Belə ki, indi bu söz onlarla ifadənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Lakin ilkin mənasını qismən də olsa, saxlamışdır. Məsələn, ilmə çalmaq, nağara çalmaq, saz, zurna, qarmon və s. çalmaq, əl çalmaq, kirpik çalmaq, qatıq çalmaq, mıxça, paz çalmaq, ot çalmaq və s.

Nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Yəni dilimizdə yüzlərlə söz vardır ki, o sözlər ya qismən, ya da tamamilə öz ilkin mənasını dəyişib, yeni məna kəsb edib, ya təkmənalılıqdan çoxmənalılığa, ya da çoxmənalılıqdan təkmənalılığa doğru inkişaf edib.

Sözsonu qeyd edə bilərik ki, bu tipli sözlərin izahı bir məqaləyə sığmadığına bəzi sözləri də qısaca şərh edirik:

Bəy -əvvəllər varlı, titul sahibi, indi isə müraciət formasıdır.

Xanım -əvvəllər bəyin, xanın, hökmdarların arvadına, bacısına, qızına deyilirdisə, indi müraciət formasıdır.

İndi hazırda hamının başa düşdüyü, işlətdiyi anlamda olan bəzi sözlərə nəzər salaq. Mötərizədə verilmiş sözlər əvvəlki mənalarıdır: oğul (nəsil, övlad), qanad (burun pərəsi), kişi (adam, insan), söyüş (danışiq, söyləmək), qonmaq (gecələmək, qalmaq), yemiş (meyvə), ordu (el, oba, yurd, iqamətgah), tüstü (tütün, tənəkə), baş (yara, çiban), qaş (üfük), tarım (yer, yaşayış məntəqəsi), al (qırmızı) və s.

Təkrar olsa da, qeyd etmək ki, bu tipli sözlərin şərhı bir yazıya sığmaz.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2019.
2. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 2019.
3. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2017.
4. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2017.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı, 2021.
6. “Kitabi Dədə Qorduq dastanları”. Bakı, 2015.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ. AZƏRBAYCANIN MÜASİR TARİXİNDƏ DÖNÜŞ NÖQTƏSİ

Abdullayev Babək Əlisöhbət oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialı, baş müəllim

Xülasə

2020-ci ilin payızında Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən Vətən müharibəsində qazandığı parlaq Qələbə xalqımızın tarixində qəhrəmanlıq, birlik və milli iradənin simvolu kimi əbədiləşmişdir. Bu müharibə təkcə hərbi uğur deyil, həm də Azərbaycan xalqının və dövlətinin müstəqil iradəsinin təəcəssümüdür. Məqalədə müharibənin başlanma səbəbləri, Azərbaycan Ordusunun hərbi və mənəvi üstünlükləri, xalqın və dövlətin birliyi, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin strateji rəhbərliyi və qələbənin tarixi, siyasi və mənəvi əhəmiyyəti elmi əsaslarla təhlil edilir.

Həmçinin məqalədə müharibənin Azərbaycan cəmiyyətində yaratdığı vətənpərvərlik ruhu, şəhidlərin və qazilərin qəhrəmanlıq nümunələri, azad olunmuş ərazilərdə aparılan bərpa və quruculuq işlərinin milli kimliyin möhkəmlənməsindəki rolu da ətraflı şəkildə araşdırılır. Məqalə oxucuya göstərir ki, 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan üçün yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası deyil, həm də xalqın milli həmrəyliyi və vətənpərvərlik ənənələrinin müasir təzahürüdür.

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, qəhrəmanlıq, milli birlik, İlham Əliyev, azad olunmuş torpaqlar, qələbə.

Abstract

The 44-day Patriotic War of Azerbaijan in the autumn of 2020 became a lasting symbol of the nation's heroism, unity, and steadfast national will. This war was not only a military success but also a manifestation of the independent determination of the Azerbaijani people and state. This article analyzes the causes of the war, the military and moral superiority of the Azerbaijani Army, the unity of the people and the state, the strategic leadership of President Ilham Aliyev, and the historical, political, and moral significance of the victory.

Furthermore, the article examines the spirit of patriotism fostered during the war, the heroism of martyrs and veterans, and the role of reconstruction and development projects in the liberated territories in strengthening national identity. The study demonstrates that the 44-day Patriotic War represents not only the restoration of territorial integrity but also the modern manifestation of national solidarity and patriotism in Azerbaijan.

Keywords: Patriotic War, heroism, national unity, Ilham Aliyev, liberated territories, victory.

Giriş

Azərbaycan xalqı 2020-ci ilin sentyabrında tarixinin ən şanlı və qürurverici səhifələrindən birini yazdı. Otuz ilə yaxın davam edən Ermənistanın işğal siyasətinə son qoymaq məqsədilə başlanan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bu Qələbə təkcə hərbi uğur deyildi; o, həm də xalq–dövlət–ordu birliyinin, milli həmrəyliyin və strateji iradənin parlaq təəcəssümü idi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2020).

Müharibə zamanı Azərbaycan Ordusu yüksək döyüş hazırlığı, müasir hərbi texnologiyalardan səmərəli istifadə və mənəvi üstünlük nümayiş etdirdi. Hərbi əməliyyatlarda göstərilən qəhrəmanlıq yalnız cəbhə xəttində deyil, həm də informasiya və diplomatik müstəvidə Azərbaycan dövlətinin sarsılmaz mövqeyinin nümunəsi oldu. Bu zəfərin əldə edilməsində xalqın mənəvi dəstəyi və birliyi həlledici rol oynadı; minlərlə insan könüllü olaraq cəbhəyə yardım göstərdi, sosial həmrəylik və vətənpərvərlik nümunələri ortaya qoyuldu (Quliyev, 2021).

Vətən müharibəsi həm də Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qoruyub saxladığı vətənpərvərlik ənənələrinin müasir təzahürüdür. Şəhidlərimizin və qazilərimizin göstərdiyi fədakarlıq, ordunun yüksək peşəkarlığı və dövlətin məqsədyönlü siyasəti bu müharibəni tarixi qələbəyə çevirdi. Həmçinin, azad olunmuş ərazilərdə aparılan bərpa və quruculuq işləri, “Böyük Qayıdış” proqramı, xalqımızın milli kimliyinin möhkəmlənməsində və gələcək nəsillərə vətənpərvərlik ruhunun ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Əlaqələndirmə Qərargahı, 2021).

Bu məqalədə müharibənin başlanma səbəbləri, ordumuzun hərbi və mənəvi üstünlükləri, xalqın və dövlətin birliyi, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderliyi, şəhid və qazilərin qəhrəmanlıq nümunələri, həmçinin qələbənin tarixi, siyasi və mənəvi əhəmiyyəti elmi əsaslarla təhlil edilir. Məqsəd oxucuya göstərməkdir ki, 44 günlük Vətən müharibəsi yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli birliyinin, dövlətinə olan sadiqliyinin və vətənpərvərlik ruhunun müasir təzahürüdür.

1. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təxribatları və müharibənin başlanması

Ermənistanın 1988-ci ildən etibarən Azərbaycan torpaqlarına qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti uzun illər boyunca beynəlxalq hüquq normalarının ciddi şəkildə pozulması ilə müşayiət olunmuşdur. 1991–1994-cü illərdə baş vermiş ilk Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə hərbi mövqelərini möhkəmləndirməsi, Azərbaycanın diplomatik səylərinə baxmayaraq, münaqişənin davamlı gərginliyini təmin etmişdir (Heydər Əliyev Fondu, 2021). Bu uzun illik işğal siyasəti regionda davamlı sülhün bərqərar olmasına mane olmuş, yüz minlərlə Azərbaycan vətəndaşının öz doğma torpaqlarından məcburi köçürülməsinə səbəb olmuşdur.

2020-ci ilin sentyabrında Ermənistan ordusunun Tovuz və Füzuli istiqamətində törətdiyi hərbi təxribatlar münaqişənin yenidən hərbi mərhələyə keçməsinə zəmin yaratdı. Ermənistan tərəfi əsasən artilleriya və pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edərək mülki və hərbi obyektləri hədəf almış, bu isə Azərbaycan tərəfi üçün qəti müdafiə tədbirlərini zəruri etmişdir. Beləliklə, uzun illər davam edən gərginlik və diplomatik danışıqların nəticəsiz qalması Azərbaycanın müharibəyə başlamasını şərtləndirdi.

Azərbaycan isə beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrinə istinad edərək öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə legitim müdafiə əməliyyatlarını həyata keçirdi (BMT Təhlükəsizlik Şurası, 1993). Bu əməliyyatlar həm ordunun yüksək döyüş hazırlığını, həm də strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini göstərdi. Azərbaycan tərəfinin əməliyyatları yalnız hərbi taktika ilə məhdudlaşmayaraq, həm də milli iradənin, xalq–dövlət–ordu birliyinin nümayişi kimi tarixdə qalacaq.

Müharibənin başlanma mərhələsi həmçinin beynəlxalq hüquq və diplomatik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan tərəfi münaqişənin hərbi həllinə keçmədən əvvəl beynəlxalq ictimaiyyətə və təşkilatlara müraciət etmiş, Ermənistanın təxribatçı hərəkətlərini sübut edən faktları təqdim etmişdir. Bu isə Azərbaycanın müdafiə əməliyyatlarını yalnız qanuni deyil,

həm də legitim və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq aparmasını təmin etmişdir (Heydər Əliyev Fondu, 2021).

Beləliklə, Ermənistanın təxribatları və uzun illər davam edən işğal siyasəti, Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan legitim müdafiəsi ilə birləşərək 44 günlük Vətən müharibəsinin başlanmasına səbəb olmuşdur.

2. Azərbaycan Ordusunun qəhrəmanlığı və xalqın birliyi

Vətən müharibəsinin gedişində Azərbaycan Ordusu yüksək döyüş hazırlığı, müasir hərbi texnologiyalardan səmərəli istifadə və yüksək mənəvi ruhla seçildi. Əsgərlərimiz həm tank, artilleriya və pilotsuz uçuş aparatları kimi hərbi texnologiyalardan, həm də strateji taktikalardan səmərəli istifadə edərək düşmənin müdafiəsini qırdılar. Xüsusən Şuşa əməliyyatı, döyüş taktikası, hazırlıq və komandirlərin peşəkarlığı baxımından dünya hərbi tarixinə düşəcək bir hadisə kimi qiymətləndirilir (Müdafiə Nazirliyi, 2021). Bu əməliyyat həm də Azərbaycanın ordusunun yüksək intizamı, milli iradəsi və mənəvi üstünlüyünün nümunəsi idi.

Ordunun qəhrəmanlığı yalnız cəbhə xəttində deyil, həm də xalq cəbhəsində özünü göstərdi. Müharibə dövründə xalq tam səfərbərlik vəziyyətinə keçdi; cəbhəyə yönələn yardımlar, könüllülərin fəaliyyəti, sosial həmrəylik və informasiya dəstəyi qələbənin əldə olunmasında mühüm rol oynadı (Quliyev, 2021). Bu həm də xalqın milli-mənəvi birliyinin göstəricisi oldu.

Bundan əlavə, müharibə zamanı cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, xüsusilə gənclər və tələbələr könüllü olaraq hərbi və humanitar fəaliyyətlərdə iştirak etdi. Həmçinin sosial mediada həyata keçirilən məlumat kampaniyaları, beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycan həqiqətlərinin çatdırılması və əsgərlərə mənəvi dəstək göstərilməsi ümumxalq həmrəyliyinə nümunəsi oldu. Bu birgə səylər, həm ordunun döyüş ruhunu gücləndirdi, həm də müharibənin qısa müddətdə uğurla nəticələnməsinə imkan yaratdı.

Beləliklə, Azərbaycan Ordusunun qəhrəmanlığı və xalqın birliyi 44 günlük Vətən müharibəsində qələbənin əsas amillərindən biri olmuş, bu proses milli həmrəylik və vətənpərvərlik nümunəsinin dünyaya nümayişi kimi tarixdə qalacaq.

3. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderliyi və diplomatik uğurlar

Vətən müharibəsində qələbənin əldə edilməsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi iradəsi, strateji baxışı və operativ qərarları həlledici rol oynadı. Prezident İlham Əliyev müharibə müddətində həm döyüş əməliyyatlarının idarə edilməsini, həm də diplomatik müstəvidə balanslı siyasətin həyata keçirilməsini uğurla təmin etdi. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu taktiki üstünlük əldə etdi, hərbi əməliyyatlar planlı və dəqiq şəkildə icra edildi, nəticədə düşmənin müdafiə xətləri qırıldı (Əliyev, 2021).

Ali Baş Komandanın diplomatik fəaliyyətləri də müharibənin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Beynəlxalq mediaya verdiyi müsahibələr, strateji açıqlamalar və informasiya müharibəsində üstün mövqe tutması Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını təmin etdi. Bu, yalnız xarici siyasi arenada deyil, həm də daxili auditoriyada xalqın milli həmrəyliyini möhkəmləndirdi.

Həmçinin, Prezident İlham Əliyevin xalqla birbaşa ünsiyyəti, sosial mediada və televiziya vasitəsilə edilən müraciətləri lider-xalq birliyini daha da gücləndirdi. Bu birgə ruh və milli-mənəvi dəstək ordunun döyüş ruhunu yüksəltdi, hərbi əməliyyatların uğurla icrasına əlavə stimuly verdi. Beləliklə, Ali Baş Komandanın həm strateji, həm taktiki, həm də diplomatik uğurları, Azərbaycan

Ordusunun və xalqın birliyini təmin edərək 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbə ilə nəticələnməsində əsas rol oynadı.

4. Qəhrəman şəhidlər və qazilərimizin tarixi rolu

44 günlük Vətən müharibəsi zamanı minlərlə Azərbaycan əsgəri torpaq uğrunda canından keçərək misilsiz qəhrəmanlıq göstərdi. Onların göstərdiyi fədakarlıq yalnız hərbi baxımdan deyil, həm də milli-mənəvi və tarixi baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Hər bir şəhid və qazinin həyat yolu və döyüşdəki qəhrəmanlığı **xalqın yaddaşında silinməz dastan** kimi qalacaqdır. Bu fədakarlıq, gələcək nəsillər üçün vətənpərvərlik nümunəsi olmaqla, Azərbaycan cəmiyyətində milli birlik və dövlətə sadıqlıq ruhunu gücləndirir (Təhsil Nazirliyi, 2022).

Müharibədən sonra **azad edilmiş ərazilərdə şəhidlərin xatirəsinə ucaldılan memorial komplekslər** və muzeylər həm tarixi yaddaşı qorumaq, həm də gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində rol oynayır. Bu obyektlərdə təqdim olunan eksponatlar və döyüş hekayələri uşaqlara və gənclərə müharibənin əsl mənzərəsini çatdırır, onların milli kimlik və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verir (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2022).

Bundan əlavə, şəhid və qazilərin həyat və fəaliyyətləri **tədris proqramlarına daxil edilərək** məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində öyrənilir. Bu yanaşma gənclərin milli tarix və qəhrəmanlıq anlayışlarını dərinləşdirir, onlarda vətənə sədaqət və sosial məsuliyyət hissini formalaşdırır.

Beləliklə, **qəhrəman şəhidlər və qazilərimizin rolu** yalnız müharibənin qalibi kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır, həm də Azərbaycan cəmiyyətində vətənpərvərlik ənənələrinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

5. Qələbənin tarixi, siyasi və mənəvi əhəmiyyəti

Azərbaycanın qazandığı **44 günlük Vətən müharibəsi Qələbəsi** yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası kimi dəyərləndirilmir, eyni zamanda **xalqın milli özünüdərk, dövlətə bağlılıq və birliyin möhkəmlənməsi** baxımından tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu zəfər Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qoruyub saxladığı vətənpərvərlik ənənələrinin müasir dövrdə təzahürü kimi qiymətləndirilir (Əlaqələndirmə Qərargahı, 2021).

Müharibədən sonra azad edilmiş ərazilərdə aparılan **bərpa və quruculuq işləri**, eləcə də “Böyük Qayıdış” proqramı, xalqımızın tarixi torpaqlarına qayıdışını simvolizə edir. Bu proqram çərçivəsində infrastruktur, yol və enerji sistemləri yenidən qurulmuş, sosial və mədəni obyektlər istifadəyə verilmişdir. Bu layihələr yalnız ərazi və iqtisadi bərpa deyil, həm də **milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətin mənəvi dirçəlişi** baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin, həmin ərazilərdə inşa olunan **yeni şəhərlər, “ağıllı kənd” layihələri və müasir infrastruktur** Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi milli və regional inkişaf üçün nümunəvi rol oynayır. Bu təşəbbüslər və layihələr, müharibə nəticəsində əldə olunan Qələbənin **siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətini** artırır və gələcək nəsillərə sabit və inkişaf etmiş Vətən mirası qoyur (Əlaqələndirmə Qərargahı, 2021).

Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir tarixində yalnız hərbi və siyasi qələbə kimi deyil, həm də milli birlik, vətənpərvərlik və inkişaf strategiyasının simvolu olaraq qalır. Bu Qələbə həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq arenada Azərbaycanın **siyasi və strateji mövqeyinin möhkəmlənməsi** ilə nəticələnmişdir.

NƏTİCƏ

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq iradəsini, dövlətinin gücünü və ordusunun yüksək peşəkarlığını bir daha nümayiş etdirdi. Bu qələbə yalnız **ərazi bütövlüyünün bərpası** kimi qiymətləndirilmir; o, həm də **milli birlik, strateji liderlik, dövlətin siyasi iradəsi və vətən sevgisinin təntənəsi** kimi müasir tarixdə öz əhəmiyyətini qoruyur. Azərbaycan xalqının və dövlətinin nümayiş etdirdiyi bu birgə güc, gələcək nəsillər üçün **tarixi, mənəvi və strateji dərs** rolunu oynayır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2020).

Müharibənin nəticələri göstərdi ki, Azərbaycan xalqı üçün **Vətən anlayışı müqəddəsdir**, və hər bir vətəndaş bu müqəddəs amal uğrunda fədakarlıq göstərməyə hazırdır. Şəhidlərin və qazilərin göstərdiyi qəhrəmanlıq, xalqın mənəvi dəstəyi, dövlətin siyasi iradəsi və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin strateji liderliyi bu qələbənin əsas sütunlarını təşkil etmişdir. Bu amillər milli həmrəyliyin və dövlət–xalq–ordu birliyinin güclü nümunəsi kimi tarixdə əbədləşmişdir (Quliyev, 2021).

Eyni zamanda, azad olunmuş ərazilərdə aparılan **bərpa və inkişaf işləri**, “Böyük Qayıdış” proqramı, müasir infrastruktur və “ağıllı kənd” layihələri Azərbaycanın **gələcək inkişaf strategiyasını** gücləndirir. Bu layihələr yalnız iqtisadi və sosial bərpa məqsədini daşımır, eyni zamanda **milli kimliyin möhkəmlənməsi, tarixi yaddaşın qorunması və vətənpərvərlik ruhunun gələcək nəsillərə ötürülməsi** baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (Əlaqələndirmə Qərargahı, 2021).

Bundan əlavə, müharibə Azərbaycan xalqının **tarixi qəhrəmanlıq ənənələrini yaşatma qabiliyyətini**, həmçinin müasir dövrdə dövlətin gücünü və milli siyasətin uğurunu ortaya qoydu. Bu proses, **cəmiyyətin vahid milli məqsəd ətrafında toplanmasını** təmin edərək, dövlətin möhkəmlənməsi və vətənpərvərlik ruhunun inkişafı üçün dayanıqlı zəmin yaratdı.

Beləliklə, **44 günlük Vətən müharibəsi** Azərbaycanın müasir tarixində yalnız hərbi və siyasi qələbə kimi deyil, həm də **milli həmrəyliyin, dövlət–xalq–ordu birliyinin və vətənpərvərlik ənənələrinin təntənəsi** kimi əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi olaraq qalacaqdır. Bu qələbə gələcək nəsillər üçün **tarixi, mənəvi və strateji dərs** olmaqla yanaşı, Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi və xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması baxımından davamlı təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2020). Prezident İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründə çıxışları və müraciətləri. Bakı: Azərneşr.
2. BMT Təhlükəsizlik Şurası. (1993). Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qətnamələr (822, 853, 874, 884). New York: United Nations.
3. Əlaqələndirmə Qərargahı. (2021). İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və reintegrasiyası üzrə hesabat. Bakı: Prezident Administrasiyası nəşriyyatı.
4. Əliyev, İ. (2021). Zəfərə aparan yol: Liderlik, birlik və qələbə. Bakı: Təhsil.
5. Heydər Əliyev Fondu. (2021). Qarabağ Azərbaycandır: Tarixi həqiqətlər və müasir reallıqlar. Bakı.
6. Müdafiə Nazirliyi. (2021). Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində hərbi əməliyyatları. Bakı.
7. Quliyev, R. (2021). Müharibə dövründə informasiya təhlükəsizliyi və ictimai həmrəylik. Bakı Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər, 4(12), 45–53.
8. Təhsil Nazirliyi. (2022). Vətənpərvərlik tərbiyəsində şəhidlik zirvəsi. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN ŞAMAXI FİLİALİ**

AZ5600, Şamaxı rayonu, Şəhriyar qəsəbəsi
Elektron poçtu: adpu.shamaxifiliali@mail.ru

Tel: (+994 20) 269 61 24, (+994 20) 269 61 55,
Faks: (+994 20) 269 61 24

“ 16 ” sentyabr 2025-ci il

№ 06/47-91

**Türkiyə Respublikası
İKSAD İnstitutuna**

Hörmətli, Dr. Mustafa Latf EMEK,

06-08 noyabr 2025-ci il tarixində **“Zaferin 5. yıldönümüne adanmış
Uluslararası bilimsel araştırmalar konferansı”** ni

<https://www.scienceazerbaijan.org/tr/victoryconference> Şamaxı

şəhərində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Şamaxı filialı və Türkiyənin
İKSAD İnstitutu ilə birlikdə oflayn və online şəkildə keçirmək üçün ev sahibliyi
etməkdən məmnun olardıq.

Konfrans təşkilat və elm komitələrində aşağıdakı professor və müəllim heyətinin də
yer almasına qərar verilmişdir:

Konfransın fəxri sədri:

Prof. Cəfər Cəfərov – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin rektoru

Konfransın sədri:

Prof. Mahirə Hüseynova – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Beynəlxalq
Əlaqələr üzrə prorektoru

Konfransın elm komitəsinin sədri:

Prof. Asəf Zamanov – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Elm və
İnnovasiyalar üzrə prorektoru

Konfransın təşkilat komitəsinin sədri:

Dos. Tünzalə Yusifova – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Şamaxı filialının direktoru

Konfransın təşkilat komitəsinin üzvləri:

P.f.d. Şəlalə Seyidova – Filialın Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini

Fəl.f.d. Şasəddin Mikayılov – Filialın direktor köməkçisi

B/m. Qahirə Şahbazova – Filialın Pedaqoji fakültə dekanı

B/m. Ruqiyyə Babaşova – Filialın Tədris şöbəsinin müdiri

B/m.Vəsilə Razimi – Filialın Kitabxana və elektron resurslar şöbəsinin müdiri

B/m. Mətanət Rəhimova – Filialın İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları şöbəsinin müdiri

Süsən Cəbraylova – Filialın Keyfiyyətin təminatı şöbəsinin müdiri

Konfransın elm komitəsinin üzvləri:

Ped.f.d. Firidə Mustafayeva – Filialın Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının müdiri

Filol.f.d.Eyvaz Eminaliyev – Filialın Dil - ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri

Ped.f.d. Məlik Məlikov - Filialın Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri

B.f.d. Tərənə Əkbəri – Filialın Sosial və xüsusi fənlər kafedrasının müdiri

T.f.d. Mayıl Alıcanov - Filialın Sosial və xüsusi fənlər kafedrasının dosenti

T.f.d. Sübhan Talıblı - Filialın Sosial və xüsusi fənlər kafedrasının dosenti

Hörmətlə,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin

Şamaxı filialının direktoru

dosent Tünzalə Yusifova

